socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1

1972

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 1

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

КОММЕНТАРИИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

COMMENTS

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Živojin Rakočević

PRAGMATIČKA GRANICA EKONOMSKE POLITIKE

Paroksizmi „stabilizacione politike" i evolucija privrednog sistema

Nova savezna vlada nasledila je teško breme „stabilizacije" od prethodne. Iako se u stvari pod tom signaturom krije ranija *politika reforme,* — takozvani stabilizacioni program u nečemu bitno odstupa od nje. Taj program različitih privrednih mera usredsređen je na: (a) zaustavljanje postojeće lančane reakcije inflacije troškova i cena, — preko izvesnih „svetskih standarda", to jest iznad stopa inflacije svetskih dolarskih i sterlinških cena; (b) smanjenje ili čak otklanjanje opšte nelikvidnosti u našoj privredi i podsticanje takozvanog samofinansiranja; (c) osiguranje „eksterne likvidnosti", — što podrazumeva relativno uravnoteženje bilansa spoljnih plaćanja, srazmerno velike zvanične devizne rezerve i realnost kursa dinara; i (d) stvaranje potrebnih materijalnih i finansijskih pretpostavki za pozitivna i relativno trajna rešenja niza „otvorenih sistemskih pitanja".

U toku realizacije tog programa iskrsavale su različite nepredviđene (ali ne i objektivno nepredvidive!) okolnosti, pa je zbog toga došlo i do značajnih promena u redu njegovih glavnih poteza, takozvanih faza, etapa. Usporen je i ritam i osetno oslabljen intenzitet praktičkog delovanja te „stabilizacione politike". Pojavile su se i prve ozbiljne sumnje u pogledu konačnog pozitivnog ishoda te politike, da bi opet — neposredno po izlasku iz poslednje političke krize — ranije poverenje bilo ponovo zadobijeno. Ali, naravno, tek uz ozbiljnu pripomoć najnovijih „tvrdih" mera zvanične ekonomske politike.

Dakle, prvo smo imali izmenjen red poteza u tom programu, uz „neplanirani" produžetak njegove prve „faze"; zatim, privremeno usporavanje ritma i slabljenje intenziteta dejstva, da bismo na kraju doživeli njegovo *pooštrenje,* to jest takvu ekonomsku politiku koja ne priznaje i čak odlučno odbija svako javno licitiranje i pritiske u vezi s takvim pitanjima kao što su devalvacija dinara i realnost njegovog kursa, korekcije u relativnim odnosima cena, promene u stopama privrednog rasta, budžetskoj potrošnji, investicijama, emisiji novca i kredita itd.

Ne jednom čuli smo izjave merodavnih da nove mere ekonomske politike „ne vise u bezvazdušnom prostoru" i da je realnost tih mera prirodna posledica sasvim ozbiljnih priprema, ispunjenih objektivnih uslova i karakteristične odlučnosti s kojom se one danas sprovode. S tim se i nije teško složiti. Naročito, ukoliko naše pretenzije kritičkog ispitivanja te politike ne izlaze izvan okvira datih reflektovanih ekonomskih odnosa, to jest tržišnih odnosa u užem smislu.

No, za potpuno i kritičko razumevanje te politike; i, naročito, za tačno razumevanje i objašnjenje one neuralgične relacije istaknute u podnaslovu ovog članka, treba pružiti odgovore na sledeća važna pitanja:

— kakav je osnovni društveni karakter najnovije „stabilizacione" ili „tvrde" ekonomske politike?

— u kojoj meri je naša ekonomska politika još u vlasti *države* i takozvanih paradržavnih struktura — i zato još samo „stvarna, materijalna, *praktična* potreba koja se meri samo prema samoj sebi" (K. Marks) — a još ne i prema nekim stvarnim ekonomsko-političkim interesima „udružene radničke klase" ili istorijskoj tendenciji ekonomskog udruživanja rada?

— u kakvom odnosu stoji ta politika prema potrebama dalje evolucije ekonomsko-političkog sistema na podlozi udruživanja rada, stvarnog spajanja svojine i rada?

— ima li ta politika svoju teorijsku egzistenciju; tačnije, ne svodi li se ta njena egzistencija na sićušni razmer ove ili one formule dohotka, — za koje inače znamo da tako nadmoćno vladaju i ponekad razorno deluju u ekonomsko-političkoj praksi savremenog društva?

I

U odgovoru na napred postavljena pitanja treba poći od izvesnih kritičkih opservacija i relativno tačnih dijagnoza postojećeg stanja u našoj privredi. U skraćenom i što je moguće više nepristrasnom pozitivnom prikazu oficijelne ekonomske politike, koji treba da usledi iza tih opservacija, konstatacija i dijagnoza, treba metodom razotkrivanja izlučiti ono što sačinjava jezgro te politike, njene osnovne pretenzije, instrumente i mehanizme, — koje će ona staviti, ili već stavlja, u dejstvo da bi ostvarila postavljene ciljeve, — i to u tačno predviđenom redosledu tih ciljeva i s obzirom na njihove različite specifične težine, odnosno društvenu važnost koju im ona sama unapred pridaje.

1. U poslednje dve do tri godine naša privreda je u dva ili tri slučaja bila neposredno suočena s onim strašnim problemom koji teorija naziva *eksternom nelikvidnošću*. To je stanje u kojem ukupna finansijska zaduženost u inostranstvu i njena nepovoljna struktura (u smislu nenormalno velikih kratkoročnih zaduženja i velikih godišnjih otplata glavnih dugova inostranstvu) ozbiljno preti da praktično anulira očekivane pozitivne efekte novih zaduženja, enormno poskupi uvoz inostranog pozajmljivog kapitala u različitim njegovim egzistencijalnim

oblicima i čak dovede do protestovanja naših menica od strane inostranih poverilaca, — što, na sreću, do danas nikada nismo doživeli. U okviru te globalne konstatacije, ocene, valja istaći tvrdokornu ekonomsku zakonitost da platni bilans s inostranstvom u određenom roku *mora* biti apsolutno uravnotežen, pa makar kojim putem se to postiglo i bez obzira na stvarnu ekonomsku cenu. Privremeno neuravnotežen, to jest deficitaran bilans plaćanja s inostranstvom mogu sebi, kao izuzetan luksuz, da dopuste jedino ekonomske supersile u svetu; na primer, SAD, ali se i tada uvek na kraju pokaže da se „računi s bogom" moraju do kraja svesti, pa makar to bilo plaćeno i (privremenim) gubitkom neke ranije izuzetne monetarne ili finansijske privilegije; kao što je to do 15. avgusta 1971, to jest do Niksonove odluke o privremenoj suspenziji fiksne dolarske cene zlata, bio slučaj sa svetskom monetarnom funkcijom američkog dolara koja je Sjedinjenim Državama donosila određeni *monetarni ekstraprofit* još od vremena praktičke inauguracije Bretonvudskih sporazuma.

2. Rečena relativna eksterna nelikvidnost, uzeta izolovano, to jest van dubljeg konteksta njenih stvarnih ekonomsko-političkih uzroka i mehanizama pomoću kojih se ona stvara i privremeno održava, neprestano je reverzibilno delovala na realni kurs dinara, — u tom smislu što ga je stalno podrivala i tako odlagala ili unapred činila deplasiranim svaki ozbiljniji pokušaj u pravcu ostvarivanja konvertibilnosti dinara. Pored toga, ona je stalno zahtevala izuzetne napore privrede; u prvom redu, reproduktivnih preduzeća, da povećanim izvozom roba i usluga kompenziraju negativna dejstva enormno velikog uvoza „reprodukcionog materijala" i materijalnog kapitala, proizvodne opreme.

3. Srazmerno i čak apsolutno velik uvoz inostrane proizvodne opreme, licenci, tehničkih, kameralističkih i organizacionih znanja; ukratko, novije tehnologije, jeste jedan od glavnih komponujućih elemenata, stvarnih činilaca visoke privredne ekspanzije u poslednjih četiri do pet godina. Ali sav taj impresivni uvoz inostrane tehnologije, — plaćen domaćim konvertibilnim robama i proizvodnim uslugama, odnosno obećanjima plaćanja (menicama) — nije automatski doprinosio stvaranju *sopstvene* i u nečemu originalne tehničko-tehnološke osnovice i pozicije. Posmatrano en bloc, ta se tehnološka baza stalno *ekstenzivno proširivala*, ali nije uporedo s tim rasla njena delotvornost, merena svetskim standardima; dakle, u smislu neke natprosečne produktivnosti i kompetitivnosti, — naročito ako te procese pratimo u takozvanim visoko propulzivnim industrijama ili preduzećima. Obično smo zaboravljali, ili prosto nismo znali, da je enormni uvoz tuđe tehnologije mač sa dve oštrice. Ako se, kao u našem slučaju, ta tehnologija sporo „osvaja", i samo delimično ekonomski iskorišćuje; i ako se u tom presudnom procesu „osvajanja" i „imitacije" ne oplemenjuje dodatnim originalnim tehničkim pronalascima i naučnim otkrićima, tada kao jednostavni kupci i primenjivači te tehnologije ostajemo stalno u bitno podređenom položaju, — izloženi ćudima i razornim uticajima svetskog tržišta, na kojem konkurencija putem novih i jevtinijih proizvoda sve više ustupa mesto

konkurenciji pomoću novih tehnoloških postupaka i „organizacionih znanja". U toj konkurenciji i lovljenju specifičnog tehnološkog ekstraprofita imaju glavnu reč velike i samostalne industrijske korporacije i finansijski konzorcijumi. Naročito, u slučajevima kada te korporacije u prenosu i ekonomskom otuđivanju vlastite tehnologije i znanja ne nailaze na koliko-toliko ravnopravne i samostalne partnere u drugim zemljama koji bi im se, bar potencijalno, mogli i suprotstaviti; naravno, samo na određenim segmentima svetskog tržišta gde te korporacije nisu uspostavile vlastiti monopol.

Vrednost importovane inostrane tehnologije u proteklih šest do sedam godina dostiže iznos od tri milijarde dolara, ali nam taj podatak još ništa ne govori o stvarnoj evaluaciji, isplativosti tog uvoza, odnosno transfera tehnologije. Ni do danas nije izvršena neka ozbiljnija — egzaktna postinvesticiona analiza i ocena stvarnih ekonomskih efekata ove ili one uvezene licence — tehnološkog postupka ili znanja. Može se primetiti da tako nešto uopšte nedostaje našoj ekonomskoj praksi i sistemu; i da je to jedan od krupnih objektivnih uzroka što se u nas olako ulazi u različite investicione poduhvate; čak i u one bez finansijskog pokrića i sumnjive u pogledu njihove kasnije ekonomske isplativosti, rentabilnosti. Ali se ni na koji način ne može opravdati naša neverovatna rasipnost i lakoumnost kada jednu te istu inostranu licencu kupujemo dva ili više puta ili kada naprečac i sasvim neprirodno napuštamo jednu uvezenu i skupo plaćenu tehnologiju i zamenjujemo je nešto boljim, ali i znatno skupljim tehnološkim postupkom, — iste ili neke druge inostrane firme.

4. Stalno i ponekad sračunato obezvređivanje funkcionalne vrednosti dinara neposredan je uzrok: (a) depresijacije njegovog spoljnjeg tečaja; zato i razlog čestih uzastopnih nominalnih devalvacija dinara kako bi se na taj način njegov realni kurs držao u nekom odnosu prema zvaničnom paritetu; (b) nenormalno velikog odliva „materijalnog kapitala" i visoko stručnog rada u inostranstvo (u različitim funkcionalnim oblicima velikih investicionih radova u inostranstvu; zatim, u obliku izvoza kompletnih industrijskih postrojenja s uključenim „inženjeringom", putem stvaranja vlastitih afilijacija i mešovitih preduzeća u inostranstvu itd.); (c) ozbiljnih poremećaja u relativnim odnosima cena; naročito, poremećaja i pooštrenja u već postojećem disparitetu cena industrijskih proizvoda i sirovina; (d) stalne težnje uposlenih da povećaju svoje nominalne lične zarade i preko nekog sporazumno utvrđenog razlomka „integralnog dohotka", — kako bi na taj način neutralisali već ostvareni porast troškova života i išli u susret očekivanoj visokoj stopi inflatorne navijenosti cena životnih sredstava i usluga; i (e) rečena evaporacija vrednosti dinara jeste stalni podstrekač i pooštrivač onog već poslovičnog pretvaranja obrtnih sredstava u fiksne fondove, zbog čega je onda naš ukupni bankarski mehanizam, naročito centralna banka, stalno okupiran problemom „napajanja privrede dodatnim likvidnim sredstvima"; u stvari, okupiran poslom stvaranja čisto fiktivnog kapitala, i to preko određenih ekonomskih granica i s posle-

dicama karakterističnim za „inflaciju usled preterane tražnje" (demand pull inflation).

5. Prometni proces u nas „srećno" prikriva takozvanu sekundarnu eksploataciju rada, to jest unutrašnju vezu između izvornog i tako reći autentičnog prisvajanja dohotka-vrednosti na osnovu vlastitog rada i besplatnog prisvajanja prirodne i tehnološke rente od strane relativno malog broja reproduktivnih preduzeća, to jest kolektiviteta, — koji proizvode s natprosečnim prirodnim tehničkim uslovima, na račun ostalih preduzeća, odnosno kolektiviteta koji svoje mesto u reprodukciji i na tržištu iskupljuju plaćanjem nekog negativnog „ekstradohotka"; dakle, i poklanjanjem dela svoje normalne cene rada (cr) onim prvim, — ili inostranstvu.

Prometni proces ne samo što trajno prikriva već i jako komplikuje tu službeno nepriznatu, ali realno postojeću sekundarnu eksploataciju rada. Velike poslovne banke, „reeksporteri" i velika trgovinska preduzeća u njihovim izrazito kameralističkim i finansijskim funkcijama; ukratko, različiti „otuđeni centri osamostaljene finansijske moći", učestvuju, svaki na svoj način, u ekonomskoj eksploataciji celokupnog novčano-kreditnog sistema i time de facto uzimaju ovaj ili onaj komad neplaćenog viška rada one osnovne skupine reproduktivnih preduzeća. U tim okolnostima i neporecivim nedoslednostima postojećeg privrednog sistema treba tražiti stvarne uzroke sadašnjih nenormalno visokih tržišnih kamatnih stopa, — koje u izvesnim manje ili više skrivenim špekulativnim finansijskim transakcijama prekoračuju za tri do četiri puta službeno utvrđen limit. Isto tako, u toj su sferi i nedoslednostima sistema dati kako glavna pobuda tako i stvarna ekonomska osnova za ono karakteristično stalno narastanje naše ukupne finansijske zaduženosti u inostranstvu, — i to po „cenama" koje ponekad daleko premašuju odgovarajuće svetske standarde.

Ova tačka zaslužuje naročitu pažnju; naravno, i dalje i dublje kritičko ispitivanje i objašnjavanje. Jer, radi se o sasvim realnim načinima lovljenja neplaćenog radnikovog rada (viška vrednosti) u velikoj prometnoj oblasti i stvarnim pobudama i mehanizmima stvaranja nenormalno velikog fiktivnog kapitala, — s izrazito negativnim ekonomskim i socijalno-političkim posledicama, koje nam se jednom službeno predstavljaju kao „opšta nelikvidnost", to jest dinarska oskudica, a drugi put kao preterana inflacija troškova i prodajnih cena.

6. U nas je već i službeno priznata preponderisanost politike u odnosu na ekonomiju. „Propušteno" je jedino to da se otvoreno kaže koja teorija, ideja ili formula dohotka leži stvarno u pozadini postojeće „politike dohotka" i zvanične ekonomske politike uopšte. Štaviše, to se kao velika „tehnološka tajna" te politike ljubomorno skriva. A u praksi se, naprotiv, zna, ili može da nasluti, da takozvana neotuđiva i neprikosnovena prava u pogledu prisvajanja i raspoređivanja „rezultata rada" imaju svoju teorijsku egzistenciju u čudnoj teoriji i formuli „jedinstvenog dohotka", odnosno „dohodne stope". Ta teorija-formula ima tu sličnost s nekim poznatim teorijama dohotka u svetu što ne priznaje

ili prećutno potpuno ignoriše karakteristično *rastavljanje* proizvodnje vrednosti (robne proizvodnje), — usled uvek različitog spoja između datih istorijskih produkcionih odnosa (odnosa najamnog rada i kapitala, državno-kapitalističkih odnosa, relativno udruženog rada itd.) i robne proizvodnje, to jest što različite egzistencijalne oblike dohotka (cenu rada, profit, ekstraprofit ili ekstradohodak, kamatu, rentu itd.) ne uzima kao kategorije „proizvodnje vrednosti"; dakle, kao odnose i veličine istog rada; naravno, i kao glavni rezultat onog rastavljanja, iskrivljavanja, falsifikacije, a i specifične istorijske funkcionalizacije i strukturizacije robne proizvodnje; — ali se i značajno razlikuje od njih jer odbacuje „ravnomernu i simetričnu nesaglasnost" komponujućih elemenata u poznatom kapitalističkom „trojnom obrascu" dohotka, pa različite dohotke, kao uzajamno ravnodušne i nesamerljive veličine, rastvara „bez ostatka" u vlastitoj retorti formule „jedinstvenog dohotka".

Ako danas, međutim, činimo prve skromne korake u pravcu neke verodostojnije i opšteprihvatljive raspodele društvenog dohotka; naravno, i nekog normalnijeg raspoređivanja celokupne robne vrednosti iz koje taj dohodak prirodno izvire, onda se *rastavljanje* robne vrednosti — kao prirodna posledica i funkcija *relativno* udruženog rada — mora i službeno priznati i apsolutno uvažiti i izraziti u daljoj evoluciji postojećeg privrednog sistema. Ukoliko ovo poslednje zahteva da se odbaci ova ili ona čudna teorija ili dogma dohotka, i time „detronizira" neki njen protagonist (ili protagonisti), onda je to najmanja cena koju uopšte moramo da platimo da bismo se izvukli iz sadašnje gotovo haotične situacije u raspodeli. Jer, neporecive su i neprihvatljive takve pojave kao što su: (a) „ravnomerna i simetrična nesaglasnost" ličnih zarada (ld) i ostalih egzistencijalnih oblika društvenog dohotka; u prvom redu takozvanih doprinosa iz ld, službeno priznatih kamata, rente i drugog, koji se posredstvom datih sistema takozvane primarne i sekundarne raspodele trajno otuđuju od najpretežnijeg dela naših reproduktivnih preduzeća; i (b) neravnomerno i čak nenormalno različito i neprihvatljivo kvazitržišno valorizovanje jedne te iste vrste i količine tečnog (živog) ljudskog rada; već prema tome u kakvom se konkretnom odnosu nalazi dati živi rad s minulim radom (od kojih ovaj poslednji samo po ustavnoj definiciji, ali ne i logici stvari, „neotuđivo" pripada jednako svakom radniku kao „udruženom radniku"). No, za te krasote postojećeg sistema raspodele nisu „zaslužne" jedino njegove realne pretpostavke i unutrašnje nekonsekventnosti postojećeg privrednog sistema već i ona čudna teorija „jedinstvenog dohotka" koja već dosta dugo pleni i pustoši, — na opšte zadovoljstvo njenih brojnih zastupnika i koautora i neskriveno zlurado iščekivanje naših inostranih protivnika koji u toj teoriji i njenoj političkoj primeni, inauguralnoj adresi, vide srazmerno sigurno razorno sredstvo s trajnim dejstvom. Jer, izmudrovati takvu teoriju po kojoj ne postoji cena rada, — čak ni kao takozvani oportunitetni trošak u interpretaciji Dž. M. Kejnza i njegovih sledbenika; u kojoj, dalje, ne postoji neka donja ili gornja objektivna

granica u kretanju ld, odnosno cr (ne računajući, naravno, kao granicu neku datu apsolutnu veličinu tog „jedinstvenog dohotka" ili „rezultata rada"); dakle, teoriju koja ne poznaje niti prećutno priznaje kategorije poslovne dobiti ili gubitka, jeste prava ludost dostojna nekog zakasnelog Dulkamare, ali ne i politički organizovanog društva koje teži razotuđenju rada i modernoj tržišnoj ekonomiji.[1]

Na kraju, opraštajući se od te po mnogo čemu čudne i u stvari lažne teorije, uputićemo njenim autorima i glavnim zastupnicima još jedan ozbiljan prigovor. Pošto „jedinstveni dohodak" isključuje podelu društvenog rada na „potrebni rad" i „višak rada", kako u njihovom izvornom tako i u izvedenom, otuđenom obliku, to je „stopa dohotka" (d') uvek *veća* od prosečne profitne stope (ppf'); a zato je i stopa tako čudno sračunatog „rentabiliteta" uvek veća od odgovarajućih stopa u američkoj, engleskoj itd. kapitalističkoj privredi!? Ta iluzija „visoke rentabilnosti" u „samoupravnoj robnoj privredi" skupo staje ona naša pre-

---

[1] Glavni prigovor protiv cene rada svodi se na neobrazloženu tvrdnju da ta kategorija nužno podrazumeva egzistenciju radne snage kao *robe* sui generis; dakle, i realno postojanje najamnog rada kao njene prave socijalne baze.

Taj prigovor previđa, prenebregava sledeće relevantne momente u vezi sa stvarnim položajem cene rada i ličnog dohotka u koordinatnom sistemu proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada:

— cena rada je *„srednji član" u procesu rastavljanja robne vrednosti* (R); ona je realna ekonomska spona između robne vrednosti i datog egzistencijalnog oblika ličnog dohotka;

— specifična cena rada je stvarni ekonomski parametar u rečenom sistemu proizvodnje vrednosti; ona je funkcionalni oblik rastavljanja R, a lični dohodak samo krajnji rezultat tog procesa i način da se realno prisvoji δ R, — posredstvom te cene rada;

— cena rada je sastavni deo nove vrednosti; lični dohodak to nipošto nije; sem, naravno, u teorijskoj konstrukciji „dohodne cene" u kojoj je nova vrednost = dohodak, — pošto je prethodno i za sâm *kapitalizam* izbrisala stvarno postojeću razliku između izrazâ „v + m" i „dohodak"; naravno, samo u vlastitom teorijskom daltonizmu koji ne raspoznaje apsolutno relevantne diferencije između promenljivog kapitala, cene rada (najamnine) i ličnog dohotka, — a ne i u stvarnosti ranijeg i savremenog kapitalizma;

— bežeći od one „negativne implikacije" cene rada, upali smo (kao društvo i kao teorija) u zamku „apsurdne dogme dohotka", čiji je pravi idejni tvorac Adam Smit. Ali, za razliku od Smita, autori „dohodne cene" kao da ne idu dvema različitim linijama razmišljanja — onom unutrašnjom, dosledno naučnom, i onom spoljašnjom, koja samo registruje i „sistematizuje" reflektovane ekonomske odnose — iz čega se može steći pogrešan utisak da se „ne koprcaju u dvosmislenosti i nedoslednosti" same te „nesrećne kategorije" i samog izraza „dohodak". Objašnjenje za to nalazimo prosto u činjenici da ti autori i ne postavljaju pitanja o dvostrukom karakteru procesa rastavljanja ili „rastvaranja" R (resolves itself) i, tome nasuprot, „konstituisanju" robne vrednosti, odnosno neke regulativne, prosečne cene, — pomoću različitih dohodaka kao njenih „component parts";

— slično Marksu, i Dž. M. Kejnz je ubeđen da „čist dohodak nije potpuno jasno definisan pojam pošto se zasniva na *dvosmislenom kriteriju* koji razni autoriteti mogu na razne načine i da tumače". On sâm ima nekoliko definicija „dohotka" i, slično Alfredu Maršalu, traži „pribežište u praksi službenika koji rade na dohodarini", odnosno u neposrednom iskustvu službene statistike, knjigovodstva i poreskih organa (uporedi: Dž. M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* glava 6).

duzeća koja do tuđeg pozajmljivog materijalnog i novčanog kapitala dolaze tako što plaćaju nenormalne, zelenaške kamate od 30 do 36%! To „čerupanje goluba" vrši se u manje ili više prikrivenim oblicima. Ali najstravičniji i najnehumaniji su oni slučajevi kada ta fiktivna rentabilnost, srazmerno veliki doprinosi budžetima i nenormalno velike kamate, odnosno rente, relativno dugo egzistiraju na „minimalnim", u stvari, kukavnim ličnim zaradama radnika. Da paradoks bude veći, neki renomirani inostrani kreditori odbijaju da učestvuju u takvim transakcijama, a ne mali je broj onih inostranih partnera koji odbijaju ili oklevaju da uđu u takozvana zajednička ulaganja s domaćim reproduktivnim preduzećima jer im, između ostalog, nisu poznati parametri i kriterijumi za utvrđivanje *normalnog* dohotka da bi onda egzaktno mogli utvrđivati i meriti neku normalnu zajednički ostvarenu dobit i ekstradohodak i učestvovati u raspoređivanju tih veličina, — već prema unapred utvrđenim stopama, parametrima.

7. S poslednjim ustavnim promenama — amandmanima na Ustav SFRJ — izvršena je ozbiljna inverzija federalne u republičku, odnosno pokrajinsku državnu političku vlast. Uporedo s tim teče proces „prenošenja" ekonomskih funkcija federacije na republike i pokrajine. Taj se proces odvijao u istoj ravni s ranije započetim procesom odumiranja države i privremeno ga blokirao. Kao glavni rezultat onog prvog procesa imali smo nedavno praktičku likvidaciju takozvanog vanbudžetskog bilansa federacije i ukidanje njenih funkcija u oblasti proširene reprodukcije, — ali i raspoređivanje državnog kapitala po političkoj formuli: 1 + 6 + 2, a u toj političkoj aritmetici ono 1 može da ima, i još uvek ima, veću numeričku vrednost no onih 6 + 2.

Ako, međutim, ostavimo po strani i tu veliku nedoslednost datog sistema i uzmemo da je normalno što reeskont centralne banke, a zatim i prihodi od carina i saveznog poreza na promet rastu iz godine u godinu po veoma visokim stopama, i dalje ostaje jako zabrinjavajuća činjenica da se taj otuđeni državni kapital neracionalno upotrebljava i reprodukuje. Istina, u najnovije vreme se eksperimentiše s njegovom „selektivnom" razdeobom u cilju podsticanja izvoza opreme, brodova, kompletnih industrijskih postrojenja itd., — a nagoveštene su i republičke i pokrajinske kvote u rasporedu emisije „primarnog" novca i kredita centralne banke, ali se gotovo ništa nije uradilo da se kretanje društvene akumulacije, tehnologije i znanjâ oslobodi prokrustovske skučenosti republičkih i čak komunalnih granica. Naprotiv. S rečenom inverzijom državne političke vlasti samo su pooštrene ranije autarkijske i provincijalne tendencije.

U potvrdu gornje „jeretičke" teze navešću ovde samo jednu verodostojnu kritičku opservaciju.

U nas se već dosta dugo raspravlja o potrebi modernizacije železničkog saobraćaja, telekomunikacija i Službe društvenog knjigovodstva (SDK). Čine se, naravno, i određeni konkretni koraci u tom pravcu. Što je naročito važno, nalaze se izvori i mehanizmi finansiranja tih „infrastrukturnih" investicionih poduhvata. Za neke čak i veoma znatna

konvertibilna platežna sredstva. Kritičko posmatračko oko zapaziće da su i osnovne intencije u pogledu respektivnih tehnologija sasvim u redu. Naime, kada je reč o modernizaciji telegrafskog i poštanskog saobraćaja i društvenog knjigovodstva, polazi se od kardinalne pretpostavke da u tim oblastima mora da bude primenjena najnovija elektronska tehnika, tehnološki postupci. Ali već kod prvih koraka „previđa" se da u svemu tome određenu ulogu treba da ima i konsekventno društvena naučna politika primene i razvoja nove tehnologije u tim oblastima, to jest da izrada i društvena verifikacija odgovarajućih programa (planova) mora da *prethodi* odluci o kupovini inostranih licenci i gotove proizvodne opreme.

Pored toga, zanemarena je i veoma značajna uloga koju u svemu tome treba da imaju i odgovarajući domaći naučni instituti i ljudi u njima, — jer, kao što je napred istaknuto (tačka 3), nova tehnologija nužno zahteva i ono „oplemenjivanje", dakle, kontinuiran i u nečemu originalan razvoj te tehnologije, — što na svaki način može samo da koristi razvoju nauke u nas i razvoju i praktičkoj delotvornosti same te tehnologije, odnosno proizvodnje. Ali „ne lezi, vraže"! Umesto rečene naučne politike, u praksi imamo otprilike onoliko razvojnih programa koliko i neposredno zainteresovanih republičkih preduzeća ili ustanova u oblasti telekomunikacija, odnosno društvenog knjigovodstva. Saobrazno tome, imamo, ili ćemo uskoro imati, i toliko različitih tehnologija za jednu te istu stvar (dati „veliki sistem" u oblasti telekomunikacija, železničkog saobraćaja itd.); dakle, tačno onoliko koliko i različitih velikih preduzeća u elektronskoj industriji. Jer, na primer, dato „republičko" PTT preduzeće kupuje ili će kupovati opremu samo od preduzećâ na teritoriji „svoje" republike, odnosno još i od neke inostrane firme.

Ako se, međutim, nešto bliže osmotre sami ti republički razvojni programi, videće se da su sredstva za nauku, tačnije, za finansiranje one apsolutno neizostavne funkcije razvojno-tehnološkog istraživanja u samoj elektronskoj industriji i respektivnim „velikim sistemima", planirana u tako reći zanemarljivim iznosima, kvotama. A upravo pod nekim normalnim okolnostima ti iznosi trebalo bi da znatno premašuju izdatke za kupovine inostranih licenci ili odgovarajuće proizvodne opreme.

Te sume i te kvote za nauku i „oplemenjivanje" kao da su preterane; utoliko pre što se danas još ne vidi kako bi se ti troškovi amortizovali i eventualno rasporedili na veći broj potencijalnih korisnika elektronske tehnike (i nove tehnologije uopšte). Ali ta bi se ulaganja kasnije višestruko isplatila jer bi se srazmerno podnetim troškovima participiralo u ostvarenom „ekstradohotku" i relativno trajnoj besplatnoj usluzi nove tehnologije. No, za praktično funkcionisanje takvog složenog mehanizma amortizacije troškova u primeni nove tehnologije, i specifičnog načina participacije u zajednički ostvarenom „ekstradohotku", nije dovoljno što već danas imamo ispunjene neke osnovne materijalne i kadrovske pretpostavke (proizvodne kapacitete i industrijsko iskustvo u elektronici, samostalne naučne institute i razvojno-tehnološ-

ke laboratorije, sposobne naučnike i moderne tehničare), jer u nas još deluje tendencija regionalnog zatvaranja i parcelisanja tržišta, to jest teritorijalizacije društvene akumulacije i znanjâ. Ovo poslednje podrazumeva politiku „kratkog daha" sračunatu na to da se odmah ugrabi ekstraprofit, pa makar se na taj način oštetio „onaj drugi" i trajno plaćao tribut inostranom partneru. Po oceni nekih naših vrhunskih eksperata za pitanja transfera tehnologije i znanjâ, rečena realna kretanja ozbiljno prete da našu zemlju sve više pretvore u poprište konkurentske borbe svetskih firmi u oblasti elektronike, bez ikakve realne šanse da se i sami uključimo u tu borbu i steknemo odgovarajuće mesto u svetskoj podeli rada. Isto važi i u ostalim vitalnim tehnologijama, „sektorima budućnosti".

Zašto? U prvom redu što u tim takozvanim velikim sistemima „proces federalizacije" ne staje i ne miruje dok „ekstradohodak", odnosno rentu — prirodnu i tehnološku — ne razdeli na 6 + 2, — umesto, recimo, na *n* delova, to jest prema stvarnom broju relativno samostalnih reproduktivnih preduzeća i naučnih instituta koji učestvuju u tim sistemima i prema njihovoj relativnoj ekonomskoj snazi i stvarnom doprinosu. Za ovu poslednju aritmetiku i razdeobu potreban je, međutim, dosledno razvijen ekonomski sistem „udruženog rada" i sigurni tržišni parametri i kriterijumi kojih, na žalost, u našoj privrednoj praksi još nemamo; tačnije, nemamo ih u nekom razvijenom obliku.

Rečeni problem nije neki „fantom-problem" i nema doktrinarni karakter. Praksa nekih industrijski razvijenih zemalja u svetu, — koje isto tako kao i naša imaju „višenacionalni sastav" i federalno državno-političko uređenje, — pruža nebrojeno neoborivih materijalnih dokaza o sasvim normalnom ekonomskom funkcionisanju tih sistema. Problem prisvajanja ekstraprofita ili rente i tu je u pozadini povremenih sukoba i napetosti, ali se oni tamo uspešno u praksi otklanjaju — pozitivno rešavaju — i bez pozivanja na svetost i „nepovredivost" ovog ili onog „nacionalnog interesa".

Retrospektivno posmatrano, neki „veliki sistemi" u nas (na primer, elektroenergetski) već su se i raspali na tom pitanju rente (= „ekstradohotka") a da nikada nije potpuno shvaćeno da je to u stvari bilo posledica tada već preživelih i neprimerenih ultraetatističkih odnosa i oblika, i naše nesposobnosti i neodlučnosti da već tada ozbiljnije zakoračimo u svet moderne tržišne ekonomije relativno udruženog rada.

Ako i u čemu realnom vidim neporecivo progresivnu ulogu takozvanog nacionalnog odnosa i interesa; naravno, i odgovarajućih političkih načela o doslednom „samoupravnom federalizmu", onda je to ono njihovo *rastvorno delovanje* na zatečene tvrdokorne ultraetatističke odnose u sferi proširene društvene reprodukcije. Ali zato tu ulogu nipošto ne bismo smeli pripisati i sadašnjoj političkoj tendenciji okoštavanja rečenih interesa u smislu da neki apstraktan i izolovano uzet nacionalni interes postane i ostane „primus motor", i „kontinuelni motor", sveg ekonomskog i društvenog zbivanja u našoj zemlji.

Uopšte, jednom će se morati shvatiti (ukoliko to, nadajmo se, ne bude odviše kasno) da, kao sve smrtno i prolazno na ovom svetu, i nacija ima svoju progresivnu ulogu u tačno određenim istorijskim epohama i relativno ograničenim istorijskim ciljevima datog društva. Svako prenaglašavanje i hipostaziranje njene uloge vodi direktno natrag u prošlost, to jest razoružava nas i demobiliše u pogledu sadašnjih i budućih velikih društvenih zadataka. Ako igde važi dijalektičko kretanje i dijalektički rezon, onda je to u ovom pitanju.

U teorijsko-političkoj raspravi ovog pitanja vredno je podsetiti se na veliku misao Karla Marksa da „skrivenu osnovu čitave društvene konstrukcije, pa stoga i političkog oblika odnosa suverenosti i zavisnosti, ukratko svakog vremenski datog specifičnog državnog oblika, nalazimo svaki put u neposrednom odnosu vlasnika uslova proizvodnje prema neposrednim proizvođačima — odnosu čiji oblik uvek prirodno odgovara nekom određenom stepenu razvitka načina rada, a stoga njegovoj društvenoj proizvodnoj snazi" (*Kapital*, III, odeljak o transformaciji ekstraprofita u zemljišnu rentu). U samoj toj „skrivenoj osnovi društvene konstrukcije" odlučno važno mesto pripada uvek nekom datom specifičnom ekonomskom obliku „u kome se *neplaćeni rad* crpi iz neposrednog proizvođača", to jest različitim egzistencijalnim oblicima viška vrednosti na koje se, usled delovanja različitih istorijskih odnosa u proizvodnji i raspodeli, nužno raspada taj rad i sama „proizvodnja vrednosti." Isti uzroci dovode do toga da se u komplikovanom mehanizmu „proizvodnje vrednosti" i tržišne ekonomije uopšte jave specifični *iracionalni* vrednosni odnosi i oblici; na primer, odnosi svetskog novca i kredita, fiktivnog kapitala itd., koji u tom mehanizmu igraju isto tako važnu ulogu kao iracionalni brojevi u matematici. I sami glavni oblici — „formule" dohotka jesu rezultanta, odnosno manje ili više pozitivni i kritički rezimei onog istorijskog rastavljanja „proizvodnje vrednosti", i zato nekakve specifične ekonomske krive u kojima se predstavlja savremena „proizvodnja vrednosti". Uzgred rečeno, o ovim poslednjim ekonomskim odnosima i onom rastavljanju „proizvodnje vrednosti" nema tako reči ni pomena u našoj poratnoj ekonomskoj teoriji.

8. Različitim restriktivnim merama federacije u 1971. učinjeni su prvi ozbiljniji pokušaji da se ograniči *anticipirana raspodela* — potrošnja; u prvom redu, „investicije bez stvarnog finansijskog pokrića". Rezultati nisu na nivou očekivanih. To nikog ozbiljnog i upućenog ne iznenađuje jer se u toj kritičnoj tački sistema najbolje može videti i dokazati ograničena delatna sposobnost tekuće ekonomske politike. Umesto da ti pokušaji budu koincidirani i povezani s kakvim većim „hirurškim zahvatima" u samoj unutrašnjoj fiziologiji postojećeg sistema, — u smislu nekih napred izloženih opservacija i teza, oni su se sveli na otklanjanje samo nekih posledica već hronične bolesti inflacije.

Ni danas kao ni ranije država ne snosi nikakav rizik niti deli sudbinu reproduktivnih preduzeća zbog promašaja i neuspeha ekonomske politike ili slabe ekonomske konjunkture u svetu. Taj paradoks, na pri-

mer, jako pooštrava činjenica da u mnogim slučajevima i zalihe nekurentne robe i nenaplaćena, fakturisana potraživanja mogu da posluže državnoj blagajni jer ih ona prećutno tretira kao realni „društveni kapital" s nepromenjenom knjigovodstvenom vrednošću i — saglasno toj vlastitoj mistifikaciji ekonomskih odnosa — uteruje različite „doprinose" i poreze, u nepromenjenom ili čak povećanom obimu. Naravno, ta mistifikacija traje koliko i sama konjunktura visokih stopa privrednog rasta. Jer u prvoj ozbiljnoj „recesiji", *krizi*, pokaže se sva iluzornost i tih stopa i tog „veselog življenja na račun buduće proizvodnje".

9. I nenormalno velik odliv radne snage u inostranstvo, u poslednjih nekoliko godina, u direktnoj je vezi s onim nedoslednostima privrednog sistema. U prvom redu to je posledica neregulisanih odnosa raspodele dohotka i odsustva jedne smišljene dugoročne politike zapošljavanja. Službeno nepriznavanje ili ignorisanje specifične cene rada, kao objektivne ekonomsko-političke kategorije robne proizvodnje relativno udruženog rada, i kao apsolutno važne kalkulativne kategorije, „oportunitetnog troška" svakog proizvodnog radnika i reproduktivnog preduzeća, samo je negativno pooštrenje te situacije.

Ranije izložene konstatacije imaju možda opštiji karakter. Ali zato stvarna činjenica stalnog i sistematskog *obezvređivanja funkcionalne vrednosti dinara* (i njegove realne kupovne snage na unutrašnjem tržištu) stalno prinuđava radnike da „kritički preispituju" svoje nominalne lične zarade i dohotke — poslovne rezultate svojih preduzeća. Ukoliko interni bilansi preduzećâ ne dopuštaju neke veće „ispravke" — povišenja ličnih dohodaka, onda su radnici objektivno stavljeni i pred alternativu privremenog ili trajnog odlaska u inostranstvo. To su uzroci i motivi odliva radne snage (rs) u inostranstvo. A šta su posledice, — u prvom redu ekonomske?

Odlivi rs, naročito kvalifikovane i visokostručne rs[2], *direktno obezvređuju* već uposleni „fiksni kapital", proizvodno primenjenu nauku, to jest novu tehnologiju. To je najveći, iako praktično neizmerljiv, ekonomski minus tog odliva. On direktno prouzrokuje relativno slabljenje naše tehnološke pozicije u svetu i indirektno povećava i onako izražen negativni „tehnološki bilans" s inostranstvom.

Izlaz iz te situacije nije u nekim administrativnim ograničenjima ili sprečavanju tog odliva, kako su inače u prošlosti postupale mnoge danas razvijene industrijske zemlje u svetu (na primer, Engleska dvadesetih godina prošlog veka), ali se zato bez odlaganja moraju pozitivno rešiti bar neka elementarna „sistemska" pitanja u vezi sa specifičnom cenom rada; ili, dopustimo hipotetički tu mogućnost, s nekim drugim egzistencijalnim *ekonomskim* oblikom ličnog dohotka čije realno kretanje ne bi apsolutno zavisilo od državne ekonomske politike ili „tripartitnih sporazuma" i „društvenog dogovaranja" *izvan* koordinatnog sistema robne proizvodnje relativno udruženog rada i lišeno elementarnih parametara i kriterijuma svetskog i unutrašnjeg „tržišta rada".

---

[2] Po nekim procenama stručna rs učestvuje sa 20% u ukupnom odlivu rs u inostranstvo.

10. Reč-dve o aktuelnim političko-pravnim i idejno-političkim implikacijama *minulog rada*. Naknadno, — jer sam u nekoliko svojih radova u ovom časopisu[9] kritički i pozitivno raspravljao o minulom radu kao elementarnoj kategoriji „proizvodnje vrednosti" uopšte i kao kategoriji — *društvenom odnosu* sadržanom u samom unutrašnjem ekonomskom sklopu sistema „udruženog rada", u procesu nastajanja i razvijanja tog sistema.

Apsolutno je pozitivno što je ta kategorija našla mesto u Ustavu SFRJ. Pozitivno je i to što u sadašnjoj, drugoj fazi ustavnih promena (ili u *procesu nastajanja novog Ustava!?)* postoji i deluje *politička intencija* da se minuli rad na neki način neposrednije veže za tečni (živi, aktuelni) ljudski proizvodni rad. Ali ne u smislu individualizacije, i u samoj suštini stvari *reprivatizacije*, minulog rada, već stvarne tendencije da lični dohodak, ili specifična cena rada, uključi u sebe i deo „viška rada", to jest deo „viška vrednosti" i deo „ekstradohotka", podrazumevajući pod ovim poslednjim i specifičnu tehnološku rentu. Tu tendenciju, međutim, zapažamo i u savremenom državnom kapitalizmu na Zapadu, — uvek kada radnici na ovaj ili onaj način „udare porez na tehnički progres", odnosno ostvare neki značajniji pozitivan napredak u takozvanim tripartitnim sporazumima o najamnini, socijalnom osiguranju, „participaciji u upravljanju" modernom tehnologijom i poslovima velikih industrijskih korporacija itd.

Ali u nas de facto postoji ambivalentan odnos politike prema stvarnim ekonomskim odnosima minulog rada. Na primer, prećutno se odbacuje i sama ideja o tome da jedan razvijeni novčano-kreditni sistem — na podlozi konvertibilnog dinara i njegove dosledne povezanosti sa sadašnjim svetskim novcem — treba da relativno samostalno zastupa minuli rad „udružene radničke klase" u unutrašnjoj i svetskoj prometnoj oblasti, u različitim „avanturama tržišta". Zaboravlja se da minuli rad — pored toga što sačinjava *stvarnu meru učvršćenja udruženog rada* — ima i određenih svojih „neravnina"; u sebi latentno krije opasnost i one sekundarne eksploatacije rada. On je, dakle, i emanacija *ekonomskog otuđenja rada* i može se u različitim svojim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima i sam naći *„kod otuđenja"*, to jest u sferi konkurencije kada deluje kao „automatski fetiš" i kada običnoj nekritičkoj svesti izgleda kao neko ekonomsko čudovište pušteno sa lanca.

Živimo u eposi prenaglašene i neobrazložene kritike takozvanih negativnih strana različitih ekonomskih kategorija; naročito nekog fantom-tržišta i „rentijerskog prisvajanja" po osnovi monopola u raspolaganju minulim radom.

---

[9] *Načelo dohotka i dezintegracija robne vrednosti*, „Socijalizam", br. 4/1962; posebno str. 61—66; *Opšta regulativna cena proizvodnje i ekstradohodak*, br. 7—8/1967, str. 864—874, 881, 885—886; *Revolucionisanje ekonomskih oblika samoupravljanja*, br. 12/1968, str. 1534, 1536, 1541—1545; *Planiranje kao opšta veza društvenog rada u socijalizmu*, br. 3/1969, str. 355—356, 358. i *„Tehnostruktura" i preduzetništvo u funkciji samoupravljanja i nove tehnologije*, br. 7—8/1971, str. 810—813, 816, 818—825.

U velikom kritičarskom horu zastupljene su gotovo sve branše naše društvene nauke i profesionalne politike: katedarski sociolozi, filozofi, poneki doktrinarni ekonomist... i oni profesionalni političari i partijski funkcioneri koji sačuvaše nepokolebljivu veru u staru dogmu o nespojivosti socijalizma s robnom proizvodnjom. Svi oni pokazuju vidnu nestrpljivost da oprobaju svoja oružja „kritike“ na tako privlačnim temama kao što su različite tržišne špekulacije, rentijerstvo, „srednja klasa“, neopravdane socijalne razlike i slično, pa makar pri tom ispoljili vlastito nepoznavanje elementarnih ekonomsko-političkih činjenica i zakonitosti.

Ako neki od njih smatraju da danas još nije moguće „odmanipulisati“ različite tržišne kategorije iz naše društvene prakse, onda oni nastoje da, slično Prudonu, sačuvaju samo njihovu „pozitivnu“ stranu, a takozvanu negativnu stranu tih kategorija da rastvore bez ostatka u nekoj alhemičarskoj retorti moderne sociologije. Anatemišu fetišizaciju tržišta, a proturaju fetišizam države poškropljen božanskom vodicom školske nauke.

Ništa ne smeta što u tom horu ima disonantnih tonova i što njihovo kvazinaučno „muziciranje“ može ponekog nevernog Tomu da podseti na Džems Džojsov *Ulysses* u kojem „sotona-orkestar urla i lije anđeoske suze“. Ne smeta im ni to što nisu ispitali stvarnu vezu između tih „inkriminisanih“ društvenih pojava i unutrašnjih mehanizama u postojećem privrednom sistemu koji neprestano generiraju fiktivni kapital, inflaciju, anticipiranu investicionu potrošnju, poremećaje u relativnim odnosima cena, ozbiljne poremećaje u takozvanoj sekundarnoj i internoj raspodeli „dohotka“ itd. Isto tako nisu shvatili zašto je, posle velikog uprošćavanja klasnih suprotnosti u eposi liberalnog kapitalizma, s državnim kapitalizmom, i različitim drugim prelaznim stupnjevima ka razvijenom socijalizmu, nastala „beskonačna rascepkanost interesa i položaja“ unutar samih velikih klasa savremenog društva, kao i veoma složeni odnosi između tih klasa. I nisu to *sebi* kao pitanje postavili.

U želji da unapred otklonimo razlog za jedan mogući veliki nesporazum sa savesnim čitaocem, — koji ume i hoće da kritički misli, reći ćemo jednom zasvagda da savremeni tržišni procesi, — naročito, izdavanje i berzanska trgovina vrednosnicama (pretežno akcijama), kao „privatna proizvodnja bez kontrole privatne svojine“ u kojoj „krupni trgovac, špekulant, rizikuje *društvenu,* a ne vlastitu svojinu“ (K. Marks), — apsolutno podležu određenoj vrsti *društvene kontrole* i praktičnim instrumentima i načinima državnog regulisanja. Ta kontrola i to regulisanje podrazumevaju razvijenu službenu statistiku i društveno knjigovodstvo; zatim, razvijen poreski sistem, kao i instrumente i metode represije protiv svakog onog učesnika u prometu koji krši „pravila igre“ i norme modernog privrednog zakonodavstva. Naposletku, ne sme se prenebregnuti istorijska činjenica da nekontrolisano i neregulisano tržište nije postojalo ni u eposi laissez faire privatne ekonomije, ostavljajući po strani, naravno, njene i ove naše „međusvetove“, — crnu berzu,

šverc, „ukrštanja“ privatnog i društvenog rada, različite nekontrolisane kupoprodajne transakcije u sferi privatnog rada.

II

Kritika pragmatičkog karaktera ekonomske politike podrazumeva tačno razumevanje neuralgične relacije: ekonomija — politika. U toj relaciji određeni „srednji članovi“ igraju naročito važnu ulogu. To je slučaj s *naukom*, različitim ekonomskim idejama i teorijama, uključujući i one čudne, senzacionalne, lažne.

S državnim kapitalizmom i, naročito, s tendencijom samoupravljanja nastala je kritična konjunktura za praktičku primenu najrazličitijih ekonomskih ideja i teorija. U zaključku svoje *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca* Dž. M. Kejnz s razlogom konstatuje da su „ideje ekonomista i političkih filozofa, i kada su u pravu i kada nisu, uticajnije nego što se obično misli. Svet se, stvarno, skoro jedino po njima upravlja. Praktični ljudi, koji uobražavaju da su potpuno po strani od bilo kakvih intelektualnih uticaja, obično su robovi nekog pokojnog ekonomiste. Ludaci na visokim položajima, koji čuju glasove koje niko ne čuje, kao da destilišu svoju ludost od nekog akademskog piskarala... Međutim, pre ili posle, pokazaće se da bilo dobro bilo zlo zavisi od ideja, a ne od stečenih ekonomskih pozicija“.

Iako ponešto preterano — i prećutno lišeno specifične klasne i nacionalne dimenzije — ovo Kejnzovo stanovište potvrđuje savremena ekonomska praksa u nebrojeno slučajeva. Moderni državni kapitalizam, pa i ultraetatizam, poznaju „velike informacione sisteme“, — utemeljene na preponderisanoj ekonomsko-političkoj vlasti i moći države (državnog aparata), — i tako reći svakodnevnu praksu donošenja velikih i malih ekonomskih odluka, od kojih se svaka — na ovaj ili onaj način — može dovesti u vezu s nekom ekonomskom teorijom ili idejom.

Slično stoje stvari s ekonomsko-političkim odlučivanjem i u datom sistemu samoupravljanja. Razlika potiče jedino otuda što se u meri one inverzije političke vlasti, to jest stvarno izvršene deetatizacije, kao pretežni ili odlučujući momenti u procesu odlučivanja javljaju „samoupravno sporazumevanje“ i „društveno dogovaranje“; i što se, globalno uzev, skraćuje manevarski prostor za voluntarizam, pragmatizam i notorne iracionalnosti administrativnog intervencionizma u ekonomskoj oblasti.

Uzmimo, primera radi, samo neke strateške ekonomsko-političke odluke čije se implikacije i posledice mogu zapaziti u neposrednoj ekonomsko-političkoj praksi.

Odluka Osmog kongresa SKJ da se izvrši druga ekonomska reforma, koja je po svojoj osnovnoj pretenziji, karakteru i razmerama trebalo da premaši onu iz 1961, stavila je u prvi plan potrebu intenzifikacije i modernizacije proizvodnje, s naročitim naglaskom na potenciranje naučno-istraživačkog rada i transfer i aplikaciju nove tehnologije. Ne ulazeći ovde u bliže razmatranje i uporednu analizu tih dveju reformi niti u

uzroke njihovog nepotpunog i nedoslednog ostvarenja, ističemo samo ono što im je zajedničko: (a) respektivne strateške odluke donete su u samom partijsko-političkom centru, vrhu, — posle relativno dugih ispitivanja i rasprava o prirodi i načinu funkcionisanja ranijeg privrednog sistema i ekonomsko-političkim tendencijama u svetu, da bi tek kasnije te odluke bile meritorno ocenjene i prihvaćene na plenumima CK SKJ, odnosno na Osmom kongresu SKJ; (b) praktična razrada odluka i konkretne mere u smislu njihove realizacije, oživotvorenja, bile su poverene Saveznom izvršnom veću, odnosno državnoj administraciji, — i to u najpretežnijem smislu reči; (c) u oba ta „slučaja" reforme privrednog sistema nije „do kraja", to jest potpuno dosledno i na zadovoljavajući način „konsultovana" ekonomska nauka; — jer ni tada, kao, uostalom, ni danas, nismo sebi položili dovoljno računa o nekim tvrdokornim svetskim ekonomskim tendencijama i „zakonitostima s gvozdenom nužnošću", i zato što su u ondašnjim idejnim pripremama i u samom opštem pristupu tim „velikim privrednim operacijama" bili prisutni elementi eklektičkog sjedinjavanja raznorodnih ekonomskih učenja, i neomarginalizma, i ukorenjene predrasude o tržištu i tržišnoj ekonomiji uopšte; i (d) obe te reforme bile su relativno „kratkog daha"; tačnije, ova poslednja još traje, — ali u znatno izmenjenom obliku; sa signaturom „stabilizacionog programa" i sa znatno oslabljenim intenzitetom.

U „ekonomske odluke" spada i nedavni meritorni politički stav o neodložnoj potrebi „ukidanja državnog kapitala"; a u okviru toga i odluka o ukidanju Saveznog fonda za naučnoistraživački rad. Isto tako, tu spadaju i stavovi o „samofinansiranju" reproduktivnih preduzeća, ukidanju takozvanih anonimnih fondova različitih poslovnih banaka, odnosno odluka — ustavni princip — da se ti fondovi dosledno rasporede na respektivna reproduktivna preduzeća; zatim, stavovi o tešnjem i neposrednijem finansijskom povezivanju privrede sa samostalnim naučnim institutima i fakultetima, — što u najvećoj meri i na relativno dug rok opredeljuje ekonomski položaj naučne proizvodnje u našem društvu.

U poslednjoj skupštinskoj rezoluciji o ekonomskoj politici u 1972. (u stvari, nacrtu rezolucije) naznačen je takav opšti kurs i nagoveštene takve konkretne privredne mere da se s razlogom može izvući opšti zaključak da će se i u ovoj godini nastaviti s obuzdavanjem inflacije troškova i prodajnih cena, čije su stope u protekle dve do tri godine bile za 2—3 puta iznad odgovarajućih stopa u zapadnim nacionalnim ekonomijama. To gašenje inflacionog požara i dalje će se vršiti pomoću takozvanog zamrzavanja cena i striktnom primenom opšte društvene, u stvari, državne kontrole cena. U tom kontekstu glavni napori zvanične ekonomske politike biće usmereni na uravnoteženje spoljnjeg bilansa plaćanja; makar samo relativno, delimično; zatim, na zaustavljanje naše ukupne finansijske zaduženosti u inostranstvu, na smanjenje opšte nelikvidnosti u privredi i slično, — dok su oni „kvalitativni ciljevi", u prvom redu dalje razvijanje naučne proizvodnje, ubrzavanje transfera i aplikacije nove tehnologije, podizanje naučnog i stručnog kadra itd., ostavljeni po strani ili samo verbalno naznačeni; dakle, ostavljeni da „vise

u bezvazdušnom prostoru", bez ikakve stvarne društvene podrške ili pak neke plauzibilnije ideje o načinu njihovog ostvarivanja.

U kojoj meri i ova poslednja skupštinska rezolucija pati od istih nedostataka kao i one ranije, vidi se najbolje po tome što ona prećutno ostavlja po strani takozvana sistemska pitanja i što celu težinu posla oko „uklanjanja *uzroka* (!) inflacije i nelikvidnosti" svaljuje na nejaka pleća *tekuće* privredne politike; tačnije, novčano-kreditne i poreske politike. Štaviše, ta rezolucija stvarno preseca ili potpuno ignoriše unutrašnju vezu datih tekućih mera i same „unutrašnje fiziologije" postojećeg privrednog sistema, — iako unapred mora biti jasno da će se takve mere (na primer, nagovešteno produžavanje opšte nepokretnosti cena bez ikakvih ozbiljnijih korekcija u relativnim odnosima cena) moći da ostvare samo pomoću „tvrde" državne politike i po cenu osetnog i trajnog slabljenja osnovnih reformskih načela. I to, verovatno, najdalje do jula—avgusta ove godine.[4]

U značajne „ekonomske odluke" novijeg datuma možemo uvrstiti i praktičnu likvidaciju takozvanog vanbudžetskog bilansa federacije i eliminaciju federacije iz oblasti proširene reprodukcije, čime su stvoreni uslovi da republike i pokrajine mogu da „vrše usmeravanje dela investicionih sredstava iz domaćih i inostranih sredstava", što je, uz njihovo ustavno pravo da vrše takozvano prinudno oročavanje finansijskih sredstava preduzeća i banaka, stvarna podloga njihove veće ekonomske samostalnosti, ali i mač s dve oštrice, koji već danas ozbiljno pogađa neke industrije i grane naučne proizvodnje.

Odluke o srazmerno velikom kreditiranju inostranih kupaca naše proizvodne opreme, brodova i kompletnih industrijskih postrojenja, kao i brojne i diferentne odluke o znatnom porastu retencije deviza i poreskih olakšica za izvoznike, uslovljene su, s jedne strane, našom opštom teškom situacijom u platnom bilansu, ali i našom nesposobnošću ili neodlučnošću da se uhvatimo u koštac s onim notornim nekonsekventnostima datog privrednog sistema, s druge strane.

Tim se merama finansijske podrške izvoznih grana, to jest eksportnih preduzeća sada priključuje i takozvana selektivna reeskontna politika centralne banke, — čime se ta podrška zaokružuje i znatno povećava. Ali i dalje ostaju otvorena, tačnije, nepoznata i nedokučiva ona presudna pitanja: (a) kakva je stvarna rentabilnost tih preduzeća i u kojoj meri se povećava ili smanjuje njihova kompetitivnost na inostranim tržištima; (b) u kojoj se meri i vremenskoj funkciji ima da vrši carinska i vancarinska zaštita tih industrija, odnosno preduzeća; (c) ko-

[4] Na neki način ta se „tvrda" politika već danas ponešto ublažava, relativizira. Razlog za to jesu stvarni efekti dveju uzastopnih devalvacija dinara u 1971. i remeteći uticaj inflacije na relativne odnose cena najvažnijih roba i proizvodnih usluga. Tu u prvom redu spada neposredno poskupljenje takozvane uvozne komponente u troškovima proizvodnje nekih industrija, odnosno preduzeća, kao i relativno dugo dejstvo respektivnih „multiplikatora" u lančanom porastu proizvodnih troškova i prodajnih cena, koje tek predstoji. Ti će momenti, pored ostalog, predstavljati veliku, ako ne i nepremostivu, prepreku za postojeću „stabilizacionu" politiku u oblasti cena.

liko je ekonomski dopušteno angažovanje rezervnog „finansijskog kapitala" u te svrhe a da se time ozbiljno ne poremete osnovni odnosi u jednostavnoj i proširenoj društvenoj reprodukciji, uznemire unutrašnja finansijska tržišta i poslovi (u smislu sadašnjih nenormalno visokih „cena" pozajmljivog „novčanog kapitala" ili „minulog rada") i ne dođe u naročito nezavidnu situaciju u slučaju kakve veće svetske recesije ili krize; i (d) koliko se tom podrškom nanosi direktna ekonomska šteta ostaloj, „neizvoznoj" privredi i kakve su mogućnosti i realni načini da se ti računi kasnije izravnaju u korist ove poslednje. Pored toga, ostaje otvoreno veliko pitanje *granice* reeskonta. Preko određenih i za naše prilike relativno uskih granica tog izrazito *fiktivnog* kapitala reeskont deluje *inflatorno*, to jest kao samostalan i za naše prilike snažan činilac, žarište inflacije cena. Ako se u pozadini vladine odluke o obimu reeskonta u 1972. nalazi jedno čudno shvatanje nekih naših finansijskih stručnjaka o navodno *apsolutnoj nedovoljnosti novca u opticaju* (!?), onda imamo još jedan „školski slučaj" razornog delovanja jedne skroz-naskroz pogrešne ideje — teze. Jer, umesto što se na taj način samo doliva ulje na vatru inflacije, pažnja i napori novčano-kreditne i opšte ekonomske politike trebalo bi da budu usredsređeni na stvarne uzroke sadašnjeg *sporog opticaja novca i kredita*, — u čemu, kako statistike pokazuju, stojimo jako nisko u poređenju s ostalim tržišnim ekonomijama u svetu.

U spomenutoj skupštinskoj rezoluciji, kao i u Nacrtu srednjoročnog plana, imaju određeno mesto i takozvane infrastrukturne grane privrede. Računa se sa znatnim povećanjem proizvodnje elektroenergije (+ 9% u 1972) i izgradnjom visokonaponske mreže, porastom proizvodnje čelika (+ 13% u 1972), velikim povećanjem kapaciteta u obojenoj metalurgiji (aluminijum, bakar itd.), povećanjem proizvodnje cementa, ubrzanim razvojem magistralne putne mreže i „normalizovanjem uslova za nastavak modernizacije železničkog saobraćaja" itd. U konkretizaciji respektivnih odluka polaziće se od postojećih službenih statističkih procena raspoloživih resursa i materijalnih bilansa, kao i od datih principa i kriterijuma razvojne politike i politike cena. Naravno, ti principi, kriterijumi i odgovarajući finansijski instrumenti pomoću kojih treba da se ostvaruju te politike predmet su sadašnjeg „međurepubličkog dogovaranja i usaglašavanja stavova", pa će njihova verodostojnost i delotvornost zavisiti od stvarno dostignutog stepena konvergencije različitih republičkih i pokrajinskih ekonomskih interesa i sposobnosti i umešnosti „subjektivnih društvenih snaga" da otkriju prave tačke konvergencije i kritički ih povežu u jedan celovit i relativno konzistentan program akcije. Ono što i tu najviše bode oči jeste odsustvo jedne razvijene i koherentne teorijsko-političke platforme; u prvom redu, nedovoljno razvijena svest o tome da je i samo planiranje specifičan *društveni odnos* i da je ono zato — po definiciji i logici stvari — neizostavan sastavni deo proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada. Otuda i težnja da se arbitrarno unapred odrede cene energije i sirovina, tarife u javnom saobraćaju i telekomunikacijama, cena obrazovanja i „naučne

usluge" itd. A administrativno određivanje cena u tim oblastima nužno povlači za sobom hipertrofirano posredništvo države u celokupnom društvenom reprodukcionom procesu, — kako bi se osigurala potrebna finansijska sredstva za investicije u tim oblastima i ostvario neki stepen društvene kontrole i uticaja.

Ako planirana stopa privrednog rasta za 1972. od 5,5% znači nešto više od obične prognoze ili sinteze želja i lepih predviđanja, i ako ostale važne stope i apsolutne veličine u skupštinskoj rezoluciji „ne vise u bezvazdušnom prostoru", onda se, skraćeno rečeno, radi o tome da će se najpretežniji deo planiranog društvenog bruto prinosa ili proizvoda u 1972. rasporediti na sledeće rubrike, kategorije:

— otplate glavnog duga inostranstvu 550 miliona dolara;

— životni standard (lična potrošnja i društveni standard) 67% od ukupnog društvenog proizvoda u 1972;

— privredne investicije 26,1%;

— opštu potrošnju (narodna odbrana i uprava) 5,6%;

— povećanje društvenih materijalnih rezervi sa 2,2 na 2,3%;

onda možemo steći opštu sliku koja govori o prenapregnutosti tih bilansa i relativno malom materijalnom i finansijskom prostoru u kojem će moći da se kreće aplikacija nauke na industriju i ostale društvene delatnosti. Ako napred rečenom pridružimo neporecivu istinu o izvesnom odlaganju, tačnije, neizvesnosti pozitivnih i zadovoljavajućih rešenja najvažnijih pitanja datog privrednog sistema, onda i ubuduće možemo očekivati da se ispred obezvređenog dinara znatan deo „društvenog kapitala" i visokostručnog rada odlije u inostranstvo, da se takozvana obrtna sredstva reproduktivnih preduzeća pretvore u njihove fiksne proizvodne fondove („osnovna sredstva"), potencira opšta nelikvidnost, s nizom negativnih posledica po naučnu proizvodnju i transfer tehnologije.

Kako god posmatrali rečene odnose u društvenoj reprodukciji, izlazi da se politika i ekonomija nalaze u veoma složenom i protivrečnom sistemu uzajamnih odnosa i podsticaja. Taj sistem odnosa ima i svoju istorijsku stranu, — koja je za ovu analizu relevantna.

Ako se povodom odnosa politike i ekonomije prenesemo za trenutak na svetsku istorijsku pozornicu, onda i tu srećemo iste pojave i probleme, — samo u mnogo razuđenijem obliku.

U svim zemljama u kojima egzistira ovaj ili onaj konkretni istorijski oblik tržišne ekonomije *vlada posredništvo iracionalnih vrednosnih odnosa i oblika,* u kojem se na najpotpuniji način, relativno iscrpno, ispoljavaju i *praktički rezimiraju* ostali ekonomski odnosi, — uključujući i one koji spadaju u samu „unutrašnju fiziologiju" datog društvenog oblika robne proizvodnje. Iako se to posredništvo ne tiče njegovih praktičnih nosilaca, — preduzetnika, menadžera, bankara itd., — ono je apsolutno relevantno za ekonomsku politiku date društvene zajednice kao celine, — jer je ono bitan momenat društvene reprodukcije i oblast u kojoj se tako reći neposredno primenjuju različite ideje i teorije, — pošto ih

prethodno političari — državnici pretvore u određene političke inauguralne adrese.[5]

To područje — operaciona baza ekonomske politike za primenu različitih ideja i teorija, i za eksperimentisanje tim idejama u „nacionalnom razmeru“, u nas se u poslednje vreme značajno proširilo. U prvom redu s obzirom na realnu egzistenciju takozvanih nacionalnih ekonomskih interesa; u stvari, ekonomskih interesa republika i pokrajina. Te i neke druge okolnosti bitno su potencirale onu složenost odnosâ ekonomije i politike.

Ta operaciona baza i ti odnosi našli su svoj funkcionalni izraz u takozvanom policentričkom sistemu donošenja važnih ekonomsko-političkih odluka, — što odgovara osnovnom samoupravnom karakteru našeg društva i njegovom federalnom uređenju. Naravno, taj se „policentrički sistem“ odlučivanja nalazi u svojim početnim i zato nedovoljno razvijenim oblicima. Pozitivna rešenja onih „otvorenih sistemskih pitanja“ neizostavan su uslov da se taj sistem dovede na višu društvenu potenciju i da se otklone neke njegove danas neizbežne negativne implikacije.

III

Tendencija ekonomskog oslobađanja rada, shvaćena i kao ponovno *spajanje* svojine i rada, zakonito je involvirana u sistemu proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada. Ta tendencija i taj sistem, odnosno unutrašnji mehanizmi proizvodnje vrednosti, bitno osporavaju i sada već delimično praktički poništavaju ranije spomenutu prenaglašenost politike u onom neuralgičnom društvenom odnosu: politika — ekonomija. Prodor novih društvenih oblika ne zaustavlja se na granicama ekonomije, to jest reproduktivne i finansijske sfere našeg društva, već zakonito teži da i

[5] Poznato je, na primer, da je iz ekonomskog učenja Davida Rikarda engleska zvanična politika sredinom XIX veka uzela jedino njegovu inače veoma pogrešnu teoriju novca kao idejnu podlogu za one čuvene „Pilove bankovne zakone“ i da je F. D. Ruzvelt u velikoj meri bio inspirisan Kejnzovim učenjem o novcu kada je 1934. uveo „fiksnu dolarsku cenu zlata“ i politiku „jevtinog novca“ s implikacijama i posledicama koje se i danas osećaju.

I sadašnji svetski monetarni provizorijum egzistira zahvaljujući u velikoj meri idejama nekih zapadnih monetarnih stručnjaka (A. Hansen, F. Mahlup, Milton Fridman, Žiskar Desten i drugi) o takozvanim optimalnim monetarnim područjima, — od pre nekoliko godina.

Isto tako, ideje i teorije o nacionalnom suverenitetu i takozvanoj nadnacionalnosti zajedničkih državno-političkih organa i institucija u okviru izvesnih multidržavnih ekonomskih tvorevina, na primer, u okviru EEZ-a, rađaju se, i sukobljavaju, povodom različitih stvarnih problema, ekonomskih paradoksa i sasvim realnih sukoba interesa u novčano-kreditnim odnosima, realnom kretanju kapitala i rada i veoma raširenoj praksi državnog ekonomskog intervencionizma okrenutog prema „trećim zemljama“, — ali i sa značajnim povratnim uticajima na svaku pojedinačnu zemlju u okviru date grupacije.

Te velike ekonomsko-političke odluke uvek su i političke inauguralne adrese ove ili one ekonomske teorije ili ideje. One su *kruna dela* u veoma složenim i protivrečnim procesima ekonomsko-političkog odlučivanja.

političku sferu, i političku vlast u užem smislu, podredi, transformiše i tako reći inauguriše u društveni koordinatni sistem „udruženog rada“, respective određujućih odnosa samoupravljanja. Ovo poslednje se u idejno-političkoj sferi različito tumači i definiše; najčešće kao „apsorbovanje“ i osvajanje monopola politike i političke vlasti od strane „udružene radničke klase“. Strogo uzev, to je danas čak i jedan od bitnih preduslova da onaj temeljni proces ekonomskog razotuđivanja rada sasvim i definitivno uspe, to jest pusti dublje korene i uđe u svoje vlastito „prirodno ležište“. Transformacija i razotuđenje političke vlasti i politike uopšte neizostavan je uslov za praktičnu primenu naučnih otkrića, postupaka i plauzibilnih i opštezadovoljavajućih teorija u samom društvenom postupku postavljanja, razrade, aplikacije i verifikacije ekonomske politike.

U toku su teorijsko-političke ili političko-teorijske rasprave o daljoj evoluciji ekonomskog sistema, temeljnoj reviziji celokupnog postojećeg (hipertrofiranog i nekonzistentnog) privrednog zakonodavstva, izradi takozvanog civilnog kodeksa relativno udruženog rada, osnovnoj fizionomiji i određujućim komponentama narednog srednjoročnog plana privrednog razvitka i brojnim konkretnim pitanjima tekuće ekonomske politike. Raspravlja se, i to veoma žučljivo i s karakteristično naglašenom isključivošću i uverenošću u vlastiti stav, o celom nizu konkretnih i „otvorenih“ pitanja iz *oblasti konkurencije,* to jest iz neposredne stvarnosti realnih ekonomskih kretanja, tržišnih konjunktura; naročito, o uzrocima takozvane nelikvidnosti privrede, inflaciji cena i troškova proizvodnje, praktičnom ekonomskom ponašanju preduzeća itd.

Apsolutno dominiraju sledeća pitanja:

— prezaduženost (i opšta nelikvidnost) privrede, tačnije, reproduktivne sfere, i paradržavni karakter postojećeg bankarskog sistema, s tim u vezi;

— problemi finansiranja nerazvijenih republika i Pokrajine Kosovo; naročito, pitanje stalnosti izvorâ finansiranja, parametri za utvrđivanje obima sredstava (osnovica, prinudno „oročavanje“, mehanizam kreditiranja i stope izdvajanja, odnosno oročavanja), takozvana poslovnost respektivnog fonda federacije itd.;

— kreditiranje izvoza opreme; konkretni načini, mehanizmi centralizacije „finansijskog kapitala“ u tu svrhu, funkcija federacije i republika u toj oblasti i drugo;

— putevi i instrumenti realizacije kursa ka konvertibilnom dinaru; aktuelni spor u vezi s takozvanim fluktuirajućim i faksnim deviznim kursevima, problemi relativno slobodnog tržišta deviza i politika kontrole cena, to jest različiti putevi ostvarivanja takozvanog svetskog pariteta domicilnih cena itd.;

— finansiranje infrastrukture i funkcionisanje takozvanih velikih industrijskih sistema u toj oblasti, problemi cena, troškova i akumulacije; kritičko istraživanje i praktičko regulisanje relativnih odnosa u cenama, identifikacija samih izvora i oblika tehnološke i zemljišne rente

u oblasti infrastrukture; geneza različitih funkcionalnih oblika tehnološke i zemljišne rente itd.;

— carinska politika i ostali vidovi zaštite domaće industrije, takozvana dinarska i devizna stimulacija izvoza roba i usluga, retencija deviza, poreske refakcije itd.;

— agrarna politika; naročito, politika cena i finansijskog osiguranja od konjunkturnih kolebanja i prirodnih ciklusa, novčana akumulacija i tehnološke inovacije u oblasti agrara;

— takozvana politika dohotka; tačnije, problemi opštedruštvenog usmeravanja („samoupravnog dogovaranja") raspodele dohotka; naročito, kritičko ispitivanje i regulisanje neuralgične relacije: bruto lični dohoci („cena rada") — akumulacija; i izvedeni odnosi: „cena rada" — troškovi proizvodnje — prodajne cene roba i usluga, — s obzirom na naglašenu opštu inflatornu navijenost „troškova i cena" itd.;

— problemi centralizacije i veće pokretljivosti društvenog „finansijskog kapitala"; cirkulacija novčane akumulacije kroz bankarske kanale, periodička nadimanja i kontrakcije „kreditnog kapitala", eskontovanje i reeskontovanje menica i drugih vrednosnih hartija, dalje razvijanje specifičnih tržišta vrednosnih, to jest rentonosnih hartija ili efekata s promenljivom kamatom, tek iskrsli ili sada samo potencijalni problemi sveobuhvatne i rigorozne društvene *kontrole* tih specifičnih tržišta; tačnije, specifičnih oblika i načina prisvajanja i efektivnog raspolaganja delovima „kapitala" ili dohodak-vrednosti „udružene radničke klase" i drugo.

Naravno, ta i neka ovde nepomenuta pitanja našla su svoj specifičan „odraz" i egzistenciju u ideološko-političkoj sferi. Štaviše, ona su stvarni generatori ili, u nekim slučajevima, samo praktički povodi različitih teorijskih koncepcija, stavova, teza, i nekih čudnovatih, senzacionalnih „teorija"; naročito, uzrok su sadašnjih „vrućih" diskusija i teorijsko-političkih kontroverzija o „dohotku".

I neka buduća bitno izmenjena i revolucionisana politika moraće stalno da računa s onim reflektovanim ekonomskim odnosima i iracionalnostima unutrašnjeg i svetskog tržišta roba, novca, kreditnog kapitala i rada. Štaviše, upravo takva politika treba da stvori sigurnu operacionu bazu za praktičko delanje, to jest aplikaciju pozitivne i kritičke političke ekonomije. Funkcija ove poslednje iscrpljivala bi se tako reći u tačnom „dešifrovanju", tumačenju i objašnjavanju nebrojenih informacija — „poruka" koje stalno emituju različita tržišta u svetu. Ona bi nadomeštala nepostojanje nekog „nervnog aparata" ili „misaonog automatizma"; na primer, nekog kompjutera — robota izuzetne memorije, maštovitosti i kritičkog rasuđivanja, koji bi rečene iracionalnosti tržišnog sveta svodio na njihov unutrašnji racionalni ekonomski smisao, to jest na unutrašnju povezanost s elementarnim kategorijama svetske proizvodnje vrednosti.

To što, na primer, povremeno osetno padaju ili skaču kursevi akcija na glavnim efektnim berzama u svetu; ili povremeno depresiraju, odnosno apresiraju svetske valute u odnosu na njihove zvanične pari-

tete — u ovom ili onom procentu — ima neposredan značaj za špekulante, bankare, menadžere, odnosno sve posednike tih vrednosnica i valuta. Ali njihovu skrivenu povezanost s „proizvodnjom vrednosti", reverzibilnost i inverznost tih iracionalnih ekonomskih kategorija, jedino naučna politička ekonomija može da otkrije, objasni i čak unapred predvidi.

U tom komplikovanom i otuđenom ekonomskom kretanju, strateški posmatrano, ne pomaže obična nekritička svest i površno rutinsko opažanje. Već pri prvom ozbiljnijem ispitivanju „pozitivnih rezultata" pragmatskog rezonovanja i ponašanja pokazuje se onaj paradoks na koji je ukazao još stari Hegel. Ono što je racionalno — važi za tu svest kao iracionalno, a ono što se u praksi pokazuje kao notorna iracionalnost ili „savršena kontradikcija", besmislica (na primer, oni mnogo puta reklamirani i hvaljeni ultraetatistički vrednosni ponderi i „oportunitetni troškovi" — važi za nju kao nešto samo po sebi razumljivo i racionalno.

Na ovaj način prikazali smo samo neke relevantne momente u krajnje značajnoj i osetljivoj relaciji: ekonomija — politika — nauka. Politika je u tom odnosu neizostavan „srednji član", koji, u nekim kriznim i stagnantnim situacijama, može da predstavlja gotovo nepremostivu prepreku za kakav veći prodor nauke i njen uticaj na ekonomiju.

U sadašnjem takozvanom stabilizacionom programu savezne vlade odsustvo naučnog pristupa i kritičkog rasuđivanja i procena najviše se oseća na području naših ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Tačnije, u oblasti spoljnih plaćanja; i to s obzirom na već poslovičnu indiferentnost naše zvanične ekonomske politike prema svemu onom što se događa u savremenom svetskom novcu; u smislu stvarne evolucije tog novca, ozbiljnih pokušaja *reforme* postojećeg zlatnovalutnog sistema u okviru „Kluba desetorice", zemalja EEZ-a, MMF-a, OECD-a itd., i apsolutno relevantnih oblika tog novca koje često pogrešno identifikujemo kao parametre ove ili one razvijene nacionalne ekonomije u svetu; i to, tako reći, „bez ostatka". Kao da u tim svetskim vrednosnim oblicima, i u rečenoj genezi, ne egzistira i nešto što pripada svetskoj proizvodnji vrednosti kao takvoj i savremenoj svetskoj tendenciji ekonomskog udruživanja rada, to jest opštoj svetskoj pojavi „participacije", „saodlučivanja", samoupravljanja itd.

Implicite, u pitanju je i indiferentan odnos te politike prema inače stalno verbalno ponavljanoj potrebi uspostavljanja dosledne i konzistentne konvertibilnosti dinara, to jest njegovoj tečnoj ekonomskoj otuđivosti, razmenljivosti u ostale svetske konvertibilne valute, — s nizom ozbiljnih negativnih implikacija i razornih povratnih uticaja na unutrašnje tokove robne proizvodnje. U prvom redu u smislu nedosledne univerzalizacije te proizvodnje, nemogućnosti ostvarenja njene autentične novčane egzistencije u savremenom svetskom novcu; uključujući u tu složenu kategoriju, u krajnjem rezultatu analize, i „apsolutnu robu svetskog tržišta", to jest monetarno zlato. Jer, uprkos nedavnoj suspenziji one „fiksne dolarske cene zlata", to jest tečne konvertibilnosti do-

lara i sadašnjem svetskom monetarnom provizorijumu s karakterističnim „plivajućim“ kursevima vodećih svetskih valuta, monetarna funkcija zlata nije apsolutno dovedena u pitanje. Ovo poslednje se i ne može dogoditi sve dok egzistiraju one brojne protivrečnosti i realni sukobi interesa u svetskim ekonomskim odnosima; naravno, i sama svetska proizvodnja vrednosti s imanentnim dijalektičkim procesom udvostručavanja robe u robu i apsolutnu robu, to jest svetski novac.

Na tu stranu monetarnog kompleksa naša zvanična politika još ne svraća pažnju, iako je već notornom postala istina da bez pozitivnog strateškog rešenja konvertibilnosti dinara *bez odlaganja* nema ni konzistentnog i zadovoljavajućeg deviznog i spoljnotrgovinskog sistema niti ove ili one plauzibilne praktičko-političke formule „samofinansiranja privrede“, — u neposrednoj budućnosti. Zato „konvertibilnost bez odlaganja“ nije puka parola, prazna fraza, već apsolutna društvena potreba i jedna od predominantnih „formula“ tržišne ekonomije relativno udruženog rada.

Balša Špadijer

RAZVOJ JUGOSLOVENSKOG SAMOUPRAVNOG FEDERALIZMA I USTAVNI AMANDMANI

Živimo u dobu u kome vlada kriza federalizma. Mnoge stare federacije koje su bile uzor i model federalizma i federalnog sistema postepeno se pretvaraju u centralizovane i unitarne države. Uzroci krize federalizma su mnogostruki i nalaze se pre svega u etatizaciji političkog i privrednog života, u formiranju velikih birokratskih političkih partija, u „neophodnoj" centralizaciji poslova itd. Jedan od uzroka krize federalizma je i u talasu tehnokratizma koji prividno i na kratak rok nudi „jednostavna" rešenja koja „omogućavaju" optimalnu proizvodnju, maksimalnu efikasnost i izvestan stepen političke i privredne stabilnosti koja je više rezultat gušenja revolucionarnih procesa nego izraz bitnih interesa tih društava.

U socijalističkim zemljama nisu bile dosledno ostvarene ideje marksističke teorije o samoopredeljenju naroda i stvaranju socijalističke, internacionalne i demokratske zajednice naroda. Dominantna teorija i praksa državnog socijalizma dovela je do ozbiljnih deformacija u politici nacionalne ravnopravnosti i do pretvaranja socijalističkih federacija, kao što vidimo na primeru SSSR-a, u jake centralizovane federacije.

Pa ipak, kriza federalizma nije potpuna. Ideje i pokreti za obnavljanje federalizma se stalno iznova javljaju. Istina, u novoj formi, ali sa istom osnovnom idejom, a to je nacionalna emancipacija, progres i jedinstvo u razlikama. To potvrđuju pokreti u Kanadi, Belgiji, Čehoslovačkoj itd.

Istorija federalizma pokazuje da je njegovo ostvarivanje vezano za demokratiju i demokratske pokrete u svetu. Svaka koncepcija koja bi polazila sa etatističkih ili tehnokratskih pozicija bila bi u suprotnosti sa idejom federalizma. Izgradnja socijalizma treba da pruži novu šansu za obnovu teorije i prakse federalizma. Ponovo se pokazuje da je tačno da nema pravog federalizma u onim društvima u kojima vlada eksploatacija, nacionalno ugnjetavanje i negiranje osnovnih sloboda.

U tim opštim idejnim i društvenim kretanjima teorija i praksa jugoslovenskog federalizma, sa svim svojim protivrečnostima i kolebanjima, znači pokušaj reafirmacije ideje i koncepta federalizma u radničkom

pokretu. U Jugoslaviji je federalizam zasnovan na dve bitne komponente koje se međusobno prepliću: na nacionalnoj ravnopravnosti i na samoupravljanju. Traženje novih rešenja, što karakteriše razvoj jugoslovenskog federalizma, nije specifičnost samo našega federalizma, već ima širi teorijski i politički značaj. Prednost je i u tome što su progresivne snage našega društva bile u stanju da „otvore" neka pitanja federalizma i nacionalne ravnopravnosti koja su u mnogim federacijama prigušena i prikrivena dubokim slojem etatizma i tehno-birokratizma.

U tim relacijama teorija i praksa samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica ima poseban značaj jer ona čini suštinu jugoslovenskog samoupravnog federalizma i deo opšteg procesa odumiranja države.

IDEJNI KONCEPT I POJAM DRUŠTVENO-POLITIČKE ZAJEDNICE

Razvojem samoupravljanja u svim oblastima društvenog života u Jugoslaviji se vrši proces odumiranja države. Klasični oblici političke organizacije, koji su bili utemeljeni na državnoj prinudi i hijerarhiji, već više od dvadeset godina ustupaju mesto novim i originalnim oblicima horizontalne i vertikalne samoupravne integracije. Taj proces nije bio do sada ravnomeran i pravolinijski niti je u svim sferama dao iste rezultate. S obzirom da je to dugotrajan i protivrečan istorijski proces, u njegovom ostvarivanju mogući su i zastoji, kao i kolebanja. U tom procesu posebno mesto pripada samoupravnom preobražaju društveno-političkih zajednica.

Pojam društveno-političke zajednice je relativno nov i prvi put je bio izražen u Ustavu od 1963. godine. Taj pojam proizlazi iz osnovne logike Ustava koja je konsekventno bila izražena u njegovim Osnovnim načelima. U tekstu Ustava nije data definicija društveno-političke zajednice iako postoji posebna glava koja nosi naslov „Društveno-političke zajednice". Ustav od 1963. godine kao društveno-političke zajednice određuje opštinu, srez, pokrajinu, republiku i federaciju. S obzirom na prirodu društveno-ekonomskih odnosa koji su tada bili opterećeni etatizmom i dominirajućom ulogom države u proširenoj reprodukciji, pojam društveno-političke zajednice bio je više naznačen nego precizno određen i više se odnosio na sferu nadgradnje nego što je proizlazio iz samoupravnog ekonomskog sistema. U obrazloženju Prednacrta ustava SFRJ se ističe: „Pod opštim terminom društveno-političke zajednice podrazumevaju se sve teritorijalne zajednice koje imaju elemente i društveno-ekonomske i političke zajednice (opština, srez, pokrajina, republika i federacija)."[1] Dalji razvoj samoupravljanja, a naročito društvena i privredna reforma, doprineli su da pojam društveno-političke zajednice dođe u punijem smislu reči do izražaja.

---

[1] *Prednacrt ustava FSRJ*, „Komunist", Beograd, 1962, str. 133.

Društveno-političke zajednice su istorijski oblik u kome se političko-teritorijalne organizacije državne vlasti (opština, srez, pokrajina, republika i federacija) postepeno pretvaraju u samoupravne ljudske zajednice u kojima se dobrovoljno povezuju i objedinjuju samoupravni oblici rada i života ljudi na određenoj teritoriji, odnosno, kao što ističu neki autori, društveno-političke zajednice su politički instrument udruženog rada.

Zajedničko je svim društveno-političkim zajednicama da potiču iz samoupravne društvene osnove, odnosno da su zasnovane na društvenoj svojini, samoupravljanju i vlasti radničke klase. Međutim, treba imati u vidu da između opštine, pokrajine, republike i federacije postoje i značajne razlike koje su rezultat istorijskog nastanka, različite političko-socijalne osnove, koje proizlaze iz različitih dimenzija prava i dužnosti, mesta i uloge u političkom sistemu itd. U tom pogledu karakterističan je položaj i uloga socijalističke republike kao društveno-političke zajednice koja je u isto vreme i nacionalna država — članica jugoslovenske federacije. Takođe treba imati u vidu da je federacija savezna država sa naglašenim elementima državnosti i suverenosti i višenacionalna samoupravna demokratska zajednica. Postoje značajne razlike i među društveno-političkim zajednicama istog nivoa u stepenu ostvarivanja samoupravnog preobražaja. Posmatrano sa aspekta društveno-političke zajednice, opština je osnovna zajednica u kojoj se najdalje otišlo u preobražaju i deetatizaciji državne vlasti. Sa aspekta samoupravnog federalizma, za nas je od posebnog interesa proces samoupravnog preobražaja federacije, republike i pokrajine. Ukoliko se realizuje koncepcija društveno-političkih zajednica, možemo da kažemo da se osnovna priroda jugoslovenskog federalizma koja proizlazi iz samoupravljanja i višenacionalnosti bitno menja i da se ostvaruje proces odumiranja države.

Samoupravni preobražaj društveno-političkih zajednica treba posmatrati u istorijskom kontinuitetu. Koncept društveno-političke zajednice još nije dovršen ni teorijski uobličen. On se nalazi u procesu stalnog i ponovnog reafirmisanja i sukobljavanja sa birokratsko-tehnokratskim i nacionalističkim tendencijama. Prema tome, mogli bismo da istaknemo kao osnovnu zakonitost razvoja društveno-političkih zajednica da je njihov preobražaj u direktnoj zavisnosti od stepena razvoja samoupravnih odnosa i marksističkog rešavanja nacionalnog pitanja. Ostvarivanje samoupravnog preobražaja nije moguće bez realizovanja pune nacionalne ravnopravnosti i poštovanja principa samoopredeljenja naroda.

NOVI KONCEPT POVEZIVANJA DRUŠTVENO-POLITIČKIH ZAJEDNICA — SUŠTINA SAMOUPRAVNOG FEDERALIZMA

Bitno pitanje samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica je i način njihovog vertikalnog povezivanja. On proizlazi iz koncepta društveno-političke zajednice i suprotan je bilo kom obliku državno-administrativnog ili tehno-birokratskog povezivanja. Oblici i metodi povezivanja društveno-političkih zajednica, s obzirom na višenacionalni ka-

rakter jugoslovenske zajednice, čine jedno od suštinskih pitanja jugoslovenskog federalizma. Ne sme se nikada izgubiti iz vida činjenica da su republike društveno-političke zajednice, ali istovremeno i nacionalne zajednice i da postoje znatne razlike među društveno-političkim zajednicama u načinu njihovog konstituisanja. Iako možemo reći da bi Jugoslavija eventualno bila federacija i da nije višenacionalna zajednica, njena višenacionalna struktura čini konstitutivan i neodvojiv elemenat jugoslovenskog federalizma.

Polazna pozicija u određivanju položaja i uloge društveno-političke zajednice u čitavom društvenom sistemu je interes radničke klase i radnih ljudi u udruženom radu i tim putem rešavanje nacionalnog pitanja. Osnovno merilo putem koga se određuju prava i dužnosti društveno-političke zajednice je pitanje kako omogućiti, kojim sredstvima i metodima, punu afirmaciju interesa radnog čoveka u udruženom radu i nacionalnu ravnopravnost. Da bi se to ostvarilo, napušten je hijerarhijski odnos nadređenosti i podređenosti među društveno-političkim zajednicama i sve društveno-političke zajednice imaju svoju originernu samoupravnu osnovu. To je i garantovano postavkom da se sve društveno-političke zajednice kreću u okviru svojih prava i dužnosti te da stoga ni jedna društveno-politička zajednica nema monopol predstavljanja radnih ljudi. Svaka društveno-politička zajednica zastupa interese udruženog rada u onoj meri u kojoj to odgovara radnim ljudima. Ustavna koncepcija o društveno-političkim zajednicama dosledna je u tom smislu do kraja kada definiše opštinu kao osnovnu društveno-političku zajednicu. Međutim, iz toga ne treba izvući pogrešan zaključak da su ostale društveno-političke zajednice izvedene zajednice i da je republika zbir opština, čime se negira i njen nacionalni karakter, a federacija zbir republika, već svaka društveno-politička zajednica proizlazi iz određenih samoupravnih društvenih odnosa u bazi društva.

Ostvarivanje ovakve koncepcije zahteva punu materijalnu samostalnost društveno-političkih zajednica. U našem dosadašnjem razvoju to nije moglo da bude do kraja i potpuno izraženo jer su postojali snažni birokratski otpori, a privredni sistem je bio opterećen etatističkim i centralističkim rešenjima. Međutim, i pored toga, ovakva polazna pozicija izvršila je snažan uticaj na prihvatanje i ostvarivanje promena u političkom i privrednom sistemu. U Ustavu od 1963. godine, u članu 27, ističe se da društveno-političkim zajednicama, u skladu sa načelima raspodele prema radu, pripadaju iz ličnih dohodaka, kao i iz drugih izvora koje utvrđuje savezni zakon, sredstva za podmirenje društvenih potreba na njihovoj teritoriji i da one samostalno utvrđuju ta sredstva i raspolažu njima.

Društveno-političke zajednice ne treba da budu totalne zajednice koje bi bile zatvorene u sebe i bile izvor autarkizma i lokalizma. One vrše samo određena prava i dužnosti koji proizlaze iz interesa udruženog rada. Uže društveno-političke zajednice učestvuju u donošenju odluka na nivou širih društveno-političkih zajednica, što jača kohezivnost čitavog društvenog sistema. I u okviru državnih i samoupravnih organa u širim

društveno-političkim zajednicama vrši se sinteza različitih interesa, čime se ostvaruje jedinstvo sistema na samoupravnim osnovama. Ustav takođe kao faktor jedinstva sistema proklamuje pravnu suprematiju opštih pravnih akata širih društveno-političkih zajednica, čime je obezbeđeno jedinstvo pravnog sistema.

Konceptu društveno-političke zajednice ne odgovara povezivanje samo po vertikali, već se insistira i na povezivanju među društveno-političkim zajednicama istog nivoa. Međutim, pritisak centralističkih tendencija u federaciji i njena penetracija u prava drugih društveno-političkih zajednica dovodili su do toga da je bio vrlo sužen prostor republikama i pokrajinama za njihovo samostalnije izražavanje i povezivanje među njima samima. Tako da su bili retki oblici međurepubličke i pokrajinske saradnje, što je bilo karakteristično i za saradnju među opštinama, mada su rezultati tu bili nešto bolji.

Za ostvarivanje novih oblika vertikalnog povezivanja izuzetan značaj ima dosledno realizovanje delegatskog sistema i skupštinskog sistema u svim društveno-političkim zajednicama.

O delegatskom sistemu i povodom njega u našoj javnosti bilo je dosta divergentnih mišljenja i nerazumevanja njegove suštine. Delegatski sistem je često izjednačavan sa tehnikom izbora, pa se ceo problem svodio na pitanje koji su izbori demokratskiji, posredni ili neposredni.

Suština delegatskog sistema je u prevazilaženju političko-reprezentativne demokratije i svakog oblika posredništva između birača i delegata. Potrebno je istaći da delegat nije specijalni punomoćnik čija bi funkcija bila samo da prenese mišljenje sredine koja ga je izabrala. Delegat mora da bude samostalna i angažovana ličnost, slobodna u svom opredeljenju između raznih alternativa koje nastaju u procesu odlučivanja. Svako insistiranje na imperativnom mandatu nespojivo je sa skupštinskim sistemom.

Delegatski sistem zahteva i promene u ulozi društveno-političkih organizacija i raznih kadrovskih komisija i sličnih centara. Nedovršenosti i nedoslednosti u postavljanju delegatskog sistema, kao i problemi u njegovoj primeni otvaraju prostor za formiranje raznih centara političke moći i mogu da dovedu do efekata suprotnih od onih koji žele da se postignu uvođenjem delegatskog sistema.[8]

Skupštinski sistem treba da omogući i izrazi proces samoupravne integracije na teritorijalnoj i radnoj osnovi. Skupštine treba da budu najviši organi političke vlasti i organi samoupravljanja, koji će proizlaziti i izražavati interese baze društva. Prema tome, svaka skupština, od opštine do federacije, treba da bude zasnovana na „svojoj" samoupravnoj osnovi. To bi doprinelo da se otklone tendencije i pojave karakteristične za krizu parlamentarizma i da se spreče nove simbioze između državno-partijskih vrhova i novih monopola kapitala i moći. Bez dosledne teorije o skupštinskom sistemu i njene realizacije u praksi nije moguće ostvarivanje samoupravnog federalizma.

---

[8] Vidi o tome rezoluciju Drugog kongresa samoupravljača: Podruštvljavanje političkog odlučivanja i uloga skupština.

USTAVNI AMANDMANI I SAMOUPRAVNI FEDERALIZAM

Razlozi koji su doveli do donošenja ustavnih amandmana

Reforma političkog i ekonomskog sistema izražena je u ustavnim amandmanima od XX do XLII na Ustav SFRJ koji su usvojeni 1971. godine. Period od usvajanja ustavnih amandmana je veoma kratak da bismo mogli da donosimo meritorne ocene na osnovu njihove primene. Međutim, razmatranje razloga koji su doveli do njihovog donošenja, analiza javne debate i sam tekst omogućuju nam da ustavne amandmane analiziramo sa aspekta u kojoj meri oni izražavaju samoupravnu suštinu jugoslovenskog federalizma.

Jedan od osnovnih ciljeva reforme političkog sistema bio je u tome da se izraze nove tendencije koje su nastale u društveno-ekonomskim i političkim odnosima pod uticajem društvene i ekonomske reforme i razvoja samoupravljanja. U nekoliko poslednjih godina u političkim odnosima došlo je do promena u poziciji republika i pokrajina, kao i u sferi međunacionalnih odnosa, što je sve trebalo i ustavno-pravno iskazati. Prema tome, osnovni cilj reforme je bio u tome da se izrazi novi položaj i uloga društveno-političkih zajednica, sa izuzetkom reforme opštine, koja je ostavljena za drugu fazu ustavnih promena.

Društvenom i privrednom reformom u Jugoslaviji započet je bitan proces menjanja osnovnih društveno-ekonomskih odnosa. Time je sukob između samoupravljanja u bazi društva i politike, odnosno institucija političkog sistema, koje su pokazivale simptome okoštavanja i bile na pozicijama odbrane postojećeg stanja, bio neminovan. Dalje održavanje jedne neefikasne, centralističke i skupe federacije u uslovima kada su republike i pokrajine postale novi i snažni centri političke moći samo je produbljavalo krizu i dovodilo do konstantnih međunacionalnih trvenja. Međutim, međunacionalni sukobi su bili samo pojavni oblik jedne dublje protivrečnosti i krize u sistemu, o čijoj suštini Edvard Kardelj kaže sledeće: „Protivrečnost između samoupravljanja u preduzeću i državno-svojinskih odnosa i tendencija stvaranja birokratsko-tehnokratskih monopola u sferi društvene reprodukcije manifestovala se u najvećoj meri kao direktan sukob radničke klase i države.“[3]

U organima federacije je sporo prodirala svest o neophodnosti reforme i prilagođavanja novim samoupravnim odnosima u bazi društva. Otpori centralističkih i birokratsko-tehnokratskih snaga bili su veoma jaki, što je samo produbljavalo krizu. Tako je kriza postala otvorena, a promene neophodne.

Društveno-političke zajednice i ustavni amandmani

Ustavni amandmani na više mesta u tekstu upotrebljavaju termin društveno-politička zajednica kao zajednički naziv za federaciju, repub-

[3] E. Kardelj, Uvodno izlaganje na Dvanaestoj sednici Predsedništva SKJ o ustavnim promenama, „Politika“, 3. mart 1971.

liku, pokrajinu i opštinu. Možemo da kažemo da oni u načelu ostaju na konceptu federacije, republike i pokrajine kao društveno-političkih zajednica, mada postoje određeni kompromisi u usvojenim rešenjima koji mogu da uspore proces samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica.

U ustavnim amandmanima se polazi od premise da društveno-političke zajednice, bez obzira na njihov nivo, nisu neke svemoćne i totalne zajednice. Zato je u ustavnom amandmanu XX, tačka 6. data opšta odredba koja naznačava osnove, pravce i granice u ostvarivanju prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u vršenju funkcija vlasti i šire jer je teško odvojiti funkciju vlasti od funkcija samoupravljanja u okviru društveno-političke zajednice („samoupravni položaj i prava radnog čoveka i građanina u organizacijama udruženog rada, interesnim i mesnim zajednicama, samoupravni položaj građana u opštini, slobodno samoupravno udruživanje, aktivnost i stvaralaštvo radnih ljudi i građana, ravnopravnost naroda i narodnosti i osnovne slobode i prava čoveka i građanina, utvrđeni Ustavom SFRJ osnova su, granica i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u vršenju funkcija vlasti").

Ova odredba ima izuzetan značaj jer ne samo da ukazuje da ustavni amandmani polaze od koncepta društveno-političke zajednice već insistira na pravcu njenog daljeg samoupravnog preobražaja.

Federacija kao društveno-politička zajednica

Osnovna ideja od koje se polazilo u koncipiranju nove uloge federacije je u tome da ona ostaje društveno-politička zajednica, ali sa bitno izmenjenom pozicijom u političkom i ekonomskom sistemu. Nova pozicija federacije izražena je u amandmanu XX na taj način što se pošlo od postavke da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama, a u SFRJ kada je to u zajedničkom interesu Ustavom SFRJ utvrđeno (amandman XX, tačka 1). Znači, suština federacije je u zajedničkim interesima koji su reformom federacije suženi i svedeni na one neophodne poslove od interesa za čitavu zajednicu. To su: očuvanje i odbrana nezavisnosti i teritorijalne celovitosti, međunarodni položaj i međunarodni odnosi, bezbednost i društvena samozaštita, jedinstvene osnove socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema, osnovne demokratske slobode i prava čoveka i građanina, obezbeđenje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta itd.

Druga značajna odredba za određivanje položaja i uloge federacije je definicija federacije kao savezne države i socijalističke samoupravne demokratske zajednice radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti zasnovane na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi (amandman XX, tačka 2).

Opredeljivanje za federaciju kao najširu društveno-političku zajednicu ima izuzetan značaj jer ukazuje na rešenost da se ostane na konceptu samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica.

Posmatrano sa tih pozicija, možemo da kažemo da su deplasirana ona shvatanja koja su pokušavala da jugoslovensku samoupravnu federaciju svrstaju u neki klasični oblik federacije ili konfederacije. Debata o ustavnim amandmanima je pokazala da se teško oslobađamo konvencionalnih shvatanja i nasleđa klasične teorije države kada je u pitanju suština jugoslovenske federacije. Međutim, svako napuštanje koncepta društveno-političke zajednice ili kompromisi u tom pravcu neminovno bi doveli i dovode do otvaranja pitanja karaktera i prirode jugoslovenske zajednice obnavljajući dilemu federacija ili konfederacija.

Pa ipak, u toku javne debate bilo je shvatanja koja su federaciju svodila na savez šest republika i dve pokrajine. S druge strane, s pravom je isticano da federacija ne može da bude neka nadnacionalna tvorevina ili superstruktura nad i izvan republika i pokrajina. Obe ove tendencije imaju svoje korene u državno-sopstveničkim odnosima koji se manifestuju kao borba za etatističku deobu vlasti i viška rada i suprotne su daljem razvoju samoupravljanja i doslednijoj deetatizaciji u svim društveno-političkim zajednicama.

Ustavnim amandmanima ukinut je niz etatističkih funkcija federacije koje su bile prepreka za razvoj samoupravljanja uopšte i za samoupravni preobražaj federacije posebno.

Radikalne promene u ekonomskim funkcijama federacije ogledaju se u tome što su ukinuta sva ovlašćenja organa federacije da raspolažu viškom rada. Time je učinjen jedan od najznačajnijih zahvata u pravcu ukidanja etatističkog načina raspolaganja viškom rada i njegovog prenošenja na radne organizacije.

I oblast saveznog zakonodavstva bila je predmet značajnih zahvata. Zakonodavne funkcije federacije su sužene i dovedene u sklad s novom ulogom federacije. Ukinuta je podela na potpune, osnovne i opšte zakone, koja je bila izvor širenja saveznog zakonodavstva van funkcija federacije, koje su i inače bile veoma široko tumačene, što je dovodilo do sukoba i trvenja na relaciji federacija—republike. Takođe su ukinute takozvane „rezervne klauzule“ koje su omogućavale da federacija širi svoju zakonodavnu delatnost na štetu republika. Naime, rezervne klauzule su dozvoljavale da federacija saveznim zakonima (potpunim i osnovnim) uređuje i odnose u oblasti privrednog i političkog sistema koji nisu bili utvrđeni kao nadležnost organa federacije. Tako su organi federacije putem zakonodavstva direktno sužavali kompetencije republika, pokrajina i opština. Po ustavnim amandmanima, zakonodavna funkcija federacije svedena je na osnovna sistemska pitanja koja su od zajedničkog interesa za čitavu zajednicu.

Nova prava i dužnosti federacije su precizno utvrđeni. Funkcije federacije koje su ostale posle usvajanja ustavnih amandmana ni u kom slučaju nisu takvog karaktera da bi moglo da se prihvati mišljenje da je federacija pretvorena u neki tip „slabe“ federacije.

Predmet saveznog zakonodavstva su bitna pitanja od kojih zavisi funkcionisanje jedne zajednice kao što su: međunarodni odnosi, narodna odbrana, osnovna pitanja društveno-ekonomskih odnosa, obezbeđivanje jedinstva tržišta itd. Takođe je usvojen princip da je federacija neposredno, odnosno da su njeni organi odgovorni za izvršenje i primenjivanje saveznih zakona i drugih saveznih propisa u navedenim oblastima. Ukoliko savezni organi nisu neposredno odgovorni za izvršenje saveznih zakona, za to su odgovorni organi u republikama i autonomnim pokrajinama.

U skladu sa konceptom društveno-političke zajednice, odnosi između organa federacije i organa republika i pokrajina nisu hijerarhijski, što potvrđuju i ustavni amandmani. Ali, polazeći od toga principa, nisu nađena odgovarajuća nova rešenja putem kojih bi organi federacije bili u stanju da u punoj meri obezbede izvršavanje saveznih zakona. U svakom slučaju, nije dovoljno samo insistiranje na međusobnoj saradnji, obaveštavanju i dogovaranju. Rešenje koje predviđa amandman XXXI, tačka 6. — da Savezno izvršno veće ima pravo, ako organi republika i pokrajina ne izvršavaju savezne zakone i druge savezne propise, da upozna o tome izvršno veće republike, odnosno pokrajine i da preduzme odgovarajuće mere u okviru svojih prava i dužnosti — u praksi će se, verovatno, pokazati nedovoljnim i neće garantovati efikasnu vertikalnu povezanost među društveno-političkim zajednicama niti neophodan uticaj saveznih organa.

Ekonomske funkcije federacije

Kao što smo već istakli, materijalna samostalnost društveno-političkih zajednica je jedan od uslova njihovog samoupravnog preobražaja.

U toku izrade ustavnih amandamana i javne debate oformila su se dva mišljenja u pogledu prihoda federacije. Po prvom mišljenju, federacija treba da ima sopstvene izvore prihoda, što bi bilo u duhu koncepcije o federaciji kao društveno-političkoj zajednici. Po drugom mišljenju, federacija ne treba da ima sopstvene izvore prihoda, već da zavisi od doprinosa republika i pokrajina. Kao što je poznato, prihvaćeno je kompromisno rešenje. Prihodi federacije su carine, savezne takse i prihodi od rada saveznih organa i organizacija, kao i doprinosi republika i autonomnih pokrajina koji se ostvaruju ustupanjem federaciji dela prihoda iz (saveznim zakonom propisanog) poreza na promet proizvoda i na usluge u prometu, a najviše do iznosa ukupnih rashoda federacije utvrđenog uz saglasnost republika i autonomnih pokrajina (amandman XXXIV, tačka 3).

Svi prihodi i rashodi federacije iskazani su u budžetu koji se utvrđuje uz saglasnost republika i pokrajina. Međutim, u određenim slučajevima (u slučaju većih poremećaja u privredi i na tržištu i kada zahtevaju interesi odbrane i druge potrebe) organi federacije mogu propisati određena pravila u pogledu prihoda društveno-političkih zajednica.

Ova odredba treba da se tumači restriktivno jer to može da postane breša kroz koju bi organi federacije mogli da direktno intervenišu u ekonomske odnose na etatistički način i da se, ukoliko bi do toga došlo, obnovi centralizacija društvene akumulacije u organima federacije.

Poseban faktor od izuzetnog značaja za samoupravni federalizam je postojanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. U amandmanu XXV, tačka 1. zapisano je sledeće: „Ekonomski interesi radnih ljudi, naroda i narodnosti ostvaruju se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.“ Društveno-političke zajednice su odgovorne za obezbeđivanje jedinstvenog tržišta. Tu funkciju ne vrše samo putem organa državne vlasti već i kao samoupravne zajednice. Ustavni amandmani predviđaju niz mera i sredstava putem kojih organi federacije i organi drugih društveno-političkih zajednica, a naročito republika i pokrajina, vrše obezbeđivanje jedinstvenog tržišta.

Da na tržištu ne bi došlo do preovladavanja tržišne stihije, predviđa se donošenje društvenog plana Jugoslavije o zajedničkoj ekonomskoj politici. Pošto u Jugoslaviji postoji velika razlika u stepenu razvijenosti među republikama i pokrajinama, formiran je Fond za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, što doprinosi ravnopravnosti republika i pokrajina u okviru jedinstvenog tržišta.

Ustavni amandmani predviđaju i sistem kompenzacije ukoliko se merama koje se utvrđuju aktima organa federacije narušava ravnopravnost organizacija udruženog rada u sticanju dohotka i ravnopravnost republika i pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Time se otklanjaju negativne strane tržišta koje mogu da dovedu do neravnopravnosti, eksploatacije, uspostavljanja monopola itd. Na taj način i pod navedenim uslovima jedinstveno jugoslovensko tržište je faktor samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica, a posebno elemenat federacije kao društveno-političke zajednice.

Organi federacije i proces odlučivanja

Promenjenom ulogom federacije izvršene su značajne izmene u strukturi organa federacije. Oni su sada tako komponovani da adekvatnije odražavaju ne samo novu poziciju federacije već konsekventnije — u većoj meri nego do sada — i novu ulogu republika i pokrajina u određivanju politike federacije. Da bi organi federacije što neposrednije izražavali interese republika i pokrajina, oni su formirani na principu ravnopravne predstavljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti pokrajina. Princip pariteta dosledno je sproveden u svim organima federacije.

Sa novom ulogom republike i pokrajine postalo je aktuelno pitanje iznalaženja odgovarajućeg procesa donošenja odluka u organima federacije. U toku javne debate o ustavnim amandmanima bilo je i shvatanja da organi federacije treba da budu sastavljeni od delegata republika

i pokrajina koji bi izražavali njihovu volju kao neka vrsta opunomoćenika. Takvo shvatanje nije prihvatljivo jer ne odgovara konceptu federacije kao društveno-političke zajednice. Politika organa federacije ne može da bude mehanički zbir pojedinačnih i divergentnih politika, pri čemu bi se uloga tih organa svela na registrovanje tih politika, već oni moraju da budu samostalni i odgovorni organi najviših političkih institucija u federaciji.

Princip usaglašavanja stavova treba da bude osnovni metod rada u organima federacije, ali on ne sme da se pretvori u svoju suprotnost i da dovede do primene veta i odbrane svojih pozicija po svaku cenu, što bi neminovno dovelo do paralisanja rada saveznih organa. Pri tome mislimo na razne međurepubličke komitete, čiji rad može da bude značajan u prvoj fazi pripremanja odluka, ali oni ne mogu da budu jedini organi usaglašavanja.

Potrebno je napomenuti da primena takvog metoda odlučivanja prenosi centar političkog odlučivanja iz predstavničkih tela — u ovom slučaju iz Savezne skupštine, koja je još uvek po Ustavu najviši organ političke vlasti i organ društvenog samoupravljanja u okviru prava i dužnosti federacije — u organe izvršne vlasti, što može da ima negativne reperkusije na razvoj skupštinskog sistema ne samo na nivou federacije već i u drugim društveno-političkim zajednicama.

Kao izraz tih tendencija ima i mišljenja da Savezna skupština treba da bude jednodomno telo u kome bi Veće naroda bilo sastavljeno od skupa republičkih i pokrajinskih delegacija koje bi direktno izražavale date interese republika i pokrajina. Prihvatanje takve strukture Savezne skupštine negativno bi se odrazilo na njen rad i ulogu u političkom sistemu i dovelo bi do realne mogućnosti da se Veće naroda pretvori u prošireno Predsedništvo SFRJ.

Organi federacije treba da samostalno vrše one funkcije koje im po Ustavu pripadaju. Svako drugo rešenje bi značilo napuštanje koncepta federacije kao društveno-političke zajednice i njeno pretvaranje u neku „ugovornu“ federaciju, što bi bilo izvor nestabilnosti i stalnih političkih sukoba.

U federaciji je neophodno postojanje demokratskog, samostalnog i dinamičnog centra političkog odlučivanja. Nema opasnosti da će se takav centar pretvoriti u neko nadnacionalno telo ili u sredstvo za ostvarivanje hegemonističkih ciljeva jer su funkcije federacije bitno smanjene, izvršena je kadrovska obnova u njenim organima, koji su formirani na principu pariteta, a, što je najbitnije, proces demokratizacije je do te mere zahvatio sve osnovne segmente našega društva da bilo kakav pokušaj obnove centralizma i velikodržavnog hegemonizma nema šanse.

Predsedništvo SFRJ je novi organ koji izražava novu poziciju republika i pokrajina u jugoslovenskoj federaciji. Njegova je osnovna funkcija da, osim što vrši funkciju kolektivnog šefa države, usklađuje zajedničke interese republika i pokrajina. Iz tog osnovnog zadatka proizlaze njegova prava i dužnosti i način njegovog izbora. Članove Predsedništva SFRJ biraju neposredno skupštine republika i autonomnih

pokrajina. Uloga i autoritet Predsedništva SFRJ biće izraženi još adekvatnije u odnosu na osnovnu ideju kada se u drugoj fazi ustavnih promena izvrše bitne izmene u skupštinskom sistemu i kada se predvide novi i neposredniji odnosi i veze između Predsedništva SFRJ i Savezne skupštine i drugih organa federacije kao društveno-političke zajednice.

Republika kao društveno-politička zajednica

Ustavni amandmani daju puniju i jasniju definiciju socijalističke republike. Republika je država zasnovana na suverenitetu naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti (amandman XX, tačka 3).

Republika je definisana kao država i kao socijalistička samoupravna zajednica. Ovakva definicija — istina, samo u svom prvom delu — znači vraćanje na određivanje republike kao države iz perioda Drugog zasedanja AVNOJ-a i Ustava od 1946. godine.

U ustavnim amandmanima istaknut je nacionalni elemenat socijalističkih republika i one su se konstituisale kao nacionalne države-članice jugoslovenske federacije. Ovakvo određivanje socijalističkih republika izazvalo je velike diskusije i kontroverzne komentare. Osnovno pitanje koje se postavlja jeste: kakva je priroda republičke države? Da li je republika klasična nacionalna država ili je republika društveno-politička zajednica?

U ustavnim amandmanima republika nije definisana kao suverena država jer konceptu samoupravnog federalizma ne odgovara teorija državnog suvereniteta. Treba imati u vidu da je teorija državnog suvereniteta nastala kao ideološko-politički izraz apsolutne monarhije XVII i XVIII veka i da je služila kao opravdanje snažne i centralizovane države. Prema tome, identifikovanje republike kao države sa klasičnom buržoaskom nacionalnom državom XIX i XX veka ne znači samo njeno negiranje kao društveno-političke zajednice već i negiranje samoupravnog federalizma.

U ustavnim amandmanima data je jedna dublja politička i klasna sadržina suvereniteta. Ni u buržoaskim državama nacionalni suverenitet nije važio za sve, već za buržoaziju date nacije. Prema tome, u našem socijalističkom društvu nacionalni suverenitet znači pre svega suverenitet radničke klase koja se konstituiše u naciju. Republika, prema tome, kao država može da bude to samo u onoj meri ukoliko je ona država u odumiranju. Svaka druga koncepcija republike kao države, bez obzira na to da li je reč o državi kao regulatoru ili o etatističkoj državi, bila bi u suprotnosti sa čitavim našim samoupravnim razvojem.

Socijalistička republika je suverena u onoj meri i u onom stepenu u kome u njoj svoja suverena prava vrše narodi i narodnosti i radnička klasa i svi radni ljudi. U tom smislu najveći deo svoga suvereniteta oni ostvaruju u okvirima republike. Međutim, treba imati u vidu da radnička klasa, radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava ne samo u federaciji i republici već i u drugim društvenim i samoupravnim zajednicama.

Definicija socijalističke republike je nedeljiva. Svaka podela i potenciranje republike kao države ili republike kao samoupravne zajednice je veštačka. U tom smislu izražavanje pravog karaktera socijalističke republike ima dalekosežan značaj za dalji razvoj samoupravnog federalizma.

Bitno smanjivanje funkcija i prava i dužnosti federacije u svim oblastima, a naročito u ekonomskim odnosima i zakonodavstvu, pruža veliku šansu za stvaranje demokratskog i samoupravnog političkog sistema u republikama i pokrajinama. Još u Ustavu od 1946. godine bilo je zapisano i insistirano na „osebujnosti" republika. Svaka republika i autonomna pokrajina u izgradnji svoga političkog sistema treba da pođe od osnovnih principa našeg društvenog i samoupravnog sistema koji je izražen u ustavnim amandmanima i da na osnovu toga teži da izrazi svoju individualnost.

Autonomne pokrajine kao društveno-političke zajednice

U ustavnim amandmanima potpunije je izražena autonomnost pokrajina. Pokrajine su definisane kao autonomne socijalističke samoupravne demokratske društveno-političke zajednice u kojima radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, a kada je to u zajedničkom interesu radnih ljudi, naroda i narodnosti republike kao celine Ustavom SR Srbije utvrđeno — i u republici (amandman XX, tačka 4).

U duhu ustavnih amandmana XVIII i XIX, koji su doneseni 1968. godine, u novim ustavnim amandmanima u većoj meri je izražen karakter pokrajine kao konstitutivnog elementa jugoslovenskog federalizma. Ustavno-pravno pokrajine su izražene kao samoupravne društveno-političke zajednice, ali ostaje otvoreno pitanje u kojoj će meri one to i stvarno biti s obzirom da stiču i izvesne elemente državnosti. Na to pitanje nije moguće u ovom momentu dati decidiran odgovor. Verovatno da će dalje konstituisanje SR Srbije kao samoupravne i državne zajednice omogućiti sadržajniji proces vertikalnog integrisanja pokrajina kao društveno-političkih zajednica u njenom sastavu.

Vertikalno povezivanje društveno-političkih zajednica

Reforma federacije, i to pre svega sužavanje njenih etatističkih elemenata, daće prostora za neposrednije izražavanje interesa socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Mnogi odnosi i područja koji su do sada bili predmet etatističkog regulisanja prepušteni su republikama i pokrajinama. Zato treba očekivati da će doći do novih oblika saradnje i dogovaranja među svim društveno-političkim zajednicama, a posebno među republikama.

Sa novim položajem udruženog rada u odnosu na državne organe treba očekivati da će doći do formiranja niza novih oblika i asocijacija udruženog rada ne samo u okviru jedne društveno-političke zajednice već i po vertikali, od opštine kao osnovne društveno-političke zajednice pa sve do federacije.

Te nove horizontalne i vertikalne veze među društveno-političkim zajednicama na osnovama samoupravne integracije treba da budu jedan od bitnih elemenata jugoslovenskog federalizma i da obogate njegovu suštinu novim humanim i dobrovoljnim integrisanjem na bazi interesa udruženog rada.

☆

Ustavnim amandmanima počinje nova etapa u razvoju socijalističke Jugoslavije. Rešenja koja su izražena u njima označavaju taj put.

Ostvarivanje koncepta samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica, odnosno samoupravnog federalizma, i pored kompromisa koji su napravljeni i izvesnih nedorečenosti, doprineće da se u daljem razvoju postojeći dualizam između samoupravljanja radničke klase i države razreši u korist radničke klase.

Za dalji razvoj jugoslovenskog federalizma bitno je da se uspostavi ravnoteža između samostalnosti republika i pokrajina i odgovornosti i autoriteta federacije. Tu ravnotežu moguće je postići samo ukoliko se progresivne snage društva odlučno suprotstave svim pojavama nacionalizma i separatizma koji se javljaju kao oblik antikomunizma i time kontrarevolucije i, s druge strane, ukoliko se suprotstave pojavama neocentralizma koji navlači na sebe ruho tehnokratizma, kao i novim monopolima vlasti i novca, na svim nivoima.

Socijalistička Jugoslavija se nalazi na istorijskom raskršću. Osnovno pitanje njenog daljeg razvitka sadržano je u tome koje će društvene i političke snage biti nosioci njenoga sadašnjeg i budućeg razvoja. Odgovor na to pitanje u pozitivnom smislu reči je u ostvarivanju bez kolebanja i kompromisa onih ustavnih amandmana, pre svega „radnič-

kih" (XXI, XXII i XXIII), koji će omogućiti da radnička klasa postane osnovna socijalna i pokretačka snaga čitavog političkog sistema.

Reforma političkog sistema koja je izražena ustavnim amandmanima nije završena. Niz veoma značajnih pitanja, kao što su dalje jačanje uticaja udruženoga rada, položaj i uloga opštine, skupštinski sistem, ostavljen je za drugu fazu ustavnih promena. Pošto su u prvoj fazi ustavnih promena dominirala pitanja državno-pravnih odnosa i nove raspodele ne samo samoupravnih prava već i prerogativa vlasti, u drugoj fazi treba da dođe više do izražaja samoupravna sadržina političkih institucija i odnosa. U tim tendencijama je i nova šansa za dalju izgradnju samoupravnog federalizma.

Ratko Božović

DIRIGOVANOST U STVARANJU LJUDSKIH POTREBA

Savremena civilizacija sa društvenim i industrijskim revolucijama, sa temeljnim promenama društvenih odnosa i karaktera ljudske sredine neumitno napušta prošlost i stara shvatanja o čoveku i svetu. Transformacija vrednosti u uslovima razvijene tehnike bitno je uticala na prirodu veza između čoveka i sveta. Naučna dostignuća prouzrokovala su tako značajne promene u prirodi savremene civilizacije da ih mnogi vide kao konačan pad tradicionalne kulture, a neki i kao pomračenje kulture uopšte. Tehnički razvitak i tehnološka revolucija postaju takva osnova materijalne proizvodnje i potrošnje, čitavog progresa da je pod nepromenjenim društvenim uslovima gotovo neizbežno oštro suparništvo između spontanosti života i robotizma. U ovoj civilizaciji, koja se, gledano istorijski, nalazi u početnom stadijumu, novi koncept sveta i čoveka suočen je sa padom starih vrednosti i sa stvarnim ograničenjima ljudske slobode. U njoj se stvara prostor za nova iskušenja i nedoumice, za nova i neočekivana otuđenja. Ambivalentnost samog tehničkog progresa, koji svojim „destruktivnim" potencijama oscilira između nuklearne kataklizme i monotonije dokoličarstva, neusklađenost novih društvenih odnosa i novih proizvodnih mogućnosti razvoja, duboka kriza ovovremenih ideologija i demokratije — rađaju nove opasnosti od potpunog i jednosmernog determinisanja čoveka.

Već se pokazalo da transformacija vrednosti posredstvom veoma izraženog prisustva tehničkog progresa može dovesti do poremećaja ustaljene lestvice vrednosti a da pri tom ne stvori uslove za adekvatno afirmisanje novih vrednosti. S druge strane, istorijsko iskustvo nas uči da je i u bližoj i u daljoj prošlosti svaka društvena formacija koja se javljala na istorijskoj pozornici prenaglašavala značaj sopstvenog doprinosa društvenom razvitku i u velikoj meri nastojala da uspostavi nove vrednosti polazeći od ideoloških kriterijuma.

Velika istorijska raskršća, kojima pripada i doba tehničke civilizacije u kome živimo, nikako nisu najsrećnije vreme za uspostavljanje i učvršćivanje jednog koherentnijeg sistema vrednosti. Poraz individualnog mišljenja i stvaralačkog subjekta u totalitarnim sistemima ne dozvoljava uzdizanje nad sivilom društvene stvarnosti, jer ta stvarnost do-

vodi u pitanje mogućnost autentične ljudske egzistencije uopšte. Takva stvarnost, prirodno, reprodukuje svojevrstan stvaralački pasivizam i u odnosu na nove vrednosti i u odnosu na nove potrebe. Izrazit tehnički progres sa svojim „instrumentalnim umom" dovodi do nove društvene i kulturne dinamike koja neumitno napušta stare vrednosti ili ih, zbog urgentnosti budućnosti, nekritički usvaja. Ove promene, bez sumnje, reflektuju se veoma živo na ceo proces prisvajanja ljudskih vrednosti, kao i na celokupnu subjektivnu stranu ljudske aktivnosti.

Pri analizi ljudskih potreba trebalo bi prevazići diskriminacione kriterijume koji favorizuju jednu vrstu potreba na štetu drugih. Krhkost i neodrživost takvih kriterijuma potvrđuje i to da oni nisu usklađeni niti dovedeni u vezu sa jednim celovitijim i univerzalnijim vrednosnim sistemom koji bi bio imanentan slobodnoj stvaralačkoj praksi i proširenju čovekovih moći.

Problem se u velikoj meri komplikuje stoga što ne postoji rang vrednosti kao konzistentna naučna kategorija. Ali, ipak, svaki razgovor o hijerarhiji ljudskih potreba bio bi besmislen ako se ne bi vodio u neposrednoj vezi sa sistemom vrednosti, odnosno sa svim onim što pripada čovekovoj generičkoj suštini i što, posredno ili neposredno, doprinosi razvoju te suštine.[1] I zato što vrednosti ne podrazumevaju i ne sadrže samo ono što postoji, već i ono što bi moglo i trebalo da postoji[2], ljudske potrebe, suočene s tako shvaćenim sistemom vrednosti, morale bi nastajati uz aktivno prisustvo kritičke svesti o onome što jeste, ali i o onome što predstoji. Težnja da se na najvišem nivou uopštavanja prouče krajnje složena pitanja nastanka, transformacije, uzajamnog dejstva i ostvarivanja vrednosti sigurno bi vodila uočljivom razlikovanju između *generičke vrednosti* i *specifičnih vrednosti*. I samo nastojanje da se naznači jedna opšta teorija vrednosti sa marksističkog stanovišta moralo bi poći od Marxovog teorijskog doprinosa, ali se na njemu ne bi smelo zaustaviti, naročito s obzirom na one momente u razvitku savremene civilizacije na koje klasici marksizma nisu računali niti su na njih mogli računati. Ono što je, međutim, u Marxa i danas nesporno i što s pravom ističe Ludvig Grünberg, to je okolnost da Marx objašnjenjem prometne vrednosti nije nameravao da pruži model vrednosti uopšte, već je očigledno razlikovao generičke vrednosti od specifičnih vrednosti. Samo objašnjavanje porekla vrednosti materijalnim životom društva navelo je Marxa, ističe Grünberg, ne da ospori, već da prihvati načelo koje ima fundamentalan značaj za sve moderne aksiologije, načelo „nesvodljivosti" vrednosti. Pored toga, s pravom naglašava ovaj autor, ishodište marksizma je živi čovek koji je praksom determinisan, ali i sa svim elementima individualnosti iz koje se rađaju i njegove kompleksne veze sa svetom. Tako, dok se predstavnici spiritualističkih i naturalističkih aksiologija kolebaju između „antinomičnih rešenja":

[1] Agnes Heller, *Vrijednost i povijesnost*, „Praxis", br. 1/1966.

[2] О. М. Бакурадзе, *Истина и ценность*, „Вопроси философии", бр. 7/1966.

„čovek stvara vrednosti" ili „vrednosti stvaraju čoveka", Marx nedvosmisleno pokazuje da „čovek svojom praksom istovremeno stvara vrednosti i sam sebe pomoću vrednosti, jer on sam može da se ostvari kao čovek (to jest kao biće za koje *kultura* predstavlja jednu *konstitutivnu* i ireverzibilno *konstituisanu* dimenziju njegovog ontičkog modaliteta) samo preobražavanjem i *transcendiranjem* prirode, njenim prevazilaženjem u području dobra, istine, pravednog i lepog"[3].

Svojim stvaralaštvom kao konkretnim ljudskim činom čovek osvaja i prirodu i stvarnost, te samorealizujući se stiže do sebe sama i jednog vida slobode koja ima „ličnu" vrednost. Ako u područje *dobra, istine, pravednog* i *lepog* unesemo kategorije *potrebnog* i *prijatnog,* suočićemo se sa nemogućnošću da se u njima, sa stanovišta ostvarivanja čovekove generičke suštine, do kraja otkriju razgovetne i „čiste" vrednosti. Sigurno je, međutim, da se celokupna optika aktivnog života i njegov kvalitet ne mogu ni zamisliti bez čovekovog unutrašnjeg iskustva, subjektivne strane njegovih potreba i iracionalnosti prijatnog. Do čovekovog unutrašnjeg preobražaja, u kome bi se videlo šta čovek jeste, a šta nije, nemoguće je stići ako se zaobilazi čovekova *instinktivna sfera.* Zato se ona ne bi mogla, uz svu obazrivost i saznanje o isključivosti Freudove teorije o potiskivanju, ostaviti po strani kada se razmatra prisustvo potrebe u domenu vrednosti. U svakom slučaju, vrednost kao relacioni pojam ne podrazumeva samo *kako* se nešto doživljava, nego i *šta* se doživljava.

HIJERARHIJA LJUDSKIH POTREBA

Kada se procenjuje značaj ciljeva i težnji pojedinca, društvenih grupa ili određenog društva u celini, svakako se mora poći od postojećeg ili nastajućeg sistema vrednosti, ali i od pretpostavke da će se različite društvene sredine i pojedinci različito odnositi prema tom sistemu vrednosti, i to ne samo zato što su im interesi i potrebe različiti, već i zato što im je svest o tim interesima i potrebama često u potpunom raskoraku sa mogućnostima svestranijeg i bogatijeg izbora. Razume se, svako dalje razmatranje u ovom pravcu vodilo bi nas u raspru o tome kako čovek kao „vrednosni subjekt" može da stigne u jedno neljudsko stanje i pored toga što mu to nije bila namera jer je verovao da je izvršio „najbolji izbor". Čovek i ne uviđa da njegov izbor nije onaj najbolji jer ne shvata sve one uticaje i pritiske koji su učinili da njegov izbor nije bio, u stvari, rezultat njegove slobodne odluke, njegovog punog i svesnog opredeljenja.

Međutim, nas u ovom trenutku više interesuje pitanje hijerarhije ljudskih potreba — ili još bliže: da li hijerarhija potreba već u sebi sadrži ograničenost u njihovom zadovoljavanju? Da li je tu hijerarhiju moguće uspostaviti, a još više: kako ju je moguće prevazići? Kako

[3] Ludvig Grünberg, *Marx et la perspective sociologique en axiologie,* „L'homme et la société, br. 10/1968.

razvijati nove potrebe kad već postoji hijerarhija vrednosti i hijerarhija potreba? Iako na sva ova pitanja pokušavamo dati odgovore koji bi se zasnivali na marksističkoj teorijskoj osnovi, na sadašnjem stepenu društveno-istorijskog razvitka najprogresivnijeg dela sveta, ne možemo se oteti utisku o intenzivnom prisustvu kriterijuma koji su nasleđeni iz veoma razvijene podele rada, koju je kapitalizam „izveo do kraja“, iz samih odnosa klasnog društva. Ako se tome doda praksa ekonomski relativno nerazvijenih društava, koja su na putu svog revolucionarnog preobražaja bila primorana da, zbog niskog stepena razvoja proizvodnih snaga, najveću pažnju posvete problemima koji se tiču proizvodnje materijalnih dobara, ne možemo a da se ne podsetimo kako je njihov neprevladani *prioritet* i kasnije zadržao *primat* i kako je ozbiljno doveo u pitanje svako celishodnije uspostavljanje hijerarhije ljudskih potreba. Same objektivne promene društvenih odnosa stavljale su praksu i rad u prvi plan koji je nužno vodio do primarnosti „ekonomskog činioca“. Ekonomska struktura se javlja i ostvaruje kao osnova samih društvenih odnosa i kao osnova „oblikovanja“ društvene i ljudske stvarnosti. Međutim, urgentnost ekonomskog i tehničkog razvitka dovodi do očigledne disharmonije sa neekonomskim delatnostima, sa takozvanim „sektorom“ kulture u užem smislu. Time se ni jednog trenutka ne dovodi u pitanje praksa koja je nastojala da zadovolji one potrebe koje su bile neophodne za održanje elementarne egzistencije, osnovne materijalne potrebe. Očigledno, te potrebe na određenom stepenu društveno-ekonomskog razvitka i jesu *prioritetne*, ali one ne mogu, sa stanovišta jednog celovitog, istorijski osmišljenog sistema vrednosti, biti važnije od onih potreba koje omogućavaju čoveku da dostigne viši stepen svesti. Razmatrajući kulturne potrebe u vezi sa kulturnim razvitkom i sistemom vrednosti, P. H. Chombart de Lauwe pravi razliku između *potreba-obaveza* (besoins-obligations) koje su neophodne za život i *potreba-težnji* (besoins-aspirations) koje omogućavaju usavršavanje čovekovog duha i „dostizanje jednog višeg stupnja“ razvitka.[4] Tako će ovaj teoretičar veoma uverljivo pokazati da *prioritetne* i *primarne* potrebe ne zauzimaju isto mesto na skali vrednosti.

Sve ovo je rečeno stoga što su teorije (a i praksa) o postupnosti društvenog razvitka računale, ne tako retko, na moć automatizma koji bi se sa ekonomskog sektora preneo na sve druge oblasti društvenog života. Nije potrebno posebno dokazivati koliko su takve koncepcije ograničene i neprihvatljive. Očigledno, ovde se više ne radi o zadovoljavanju elementarnih materijalnih potreba, već o primatu jednog sektora nad svim ostalim, s tim što se kriterijumi i zakonitosti jedne oblasti proglašavaju relevantnim za sve druge oblasti. Na toj osnovi i dolazi do zahteva da se ceo „sektor“ kulture uprosti i do kraja podvrgne zakonima tržišta i robne proizvodnje. Pored toga, čini se da je i sama praksa kulturne politike u većini socijalističkih zemalja bila opterećena onim koncepcijama koje su nastojale da stvaralaštvo, naučne i umetničke

[4] P.-H. Chombart de Lauwe, *Systemes de valeurs et aspirations culturelles, Image de la culture,* Les Editions Ouvrières, Paris, 1966, str. 22.

vrednosti svedu na „posledicu“ ekonomske strukture društva i društvenih odnosa. Takva vulgarno-mehanicistička determinacija stvaralaštva u celini ugrozila je ne samo njegovu relativnu samostalnost i specifičnost, nego ga je svodila na uprošćenu utilitarnost. Razume se, istraživanje „duhovne produkcije“ ne može zaobići analizu društveno-istorijskih uslova u kojima je ona nastala, ali isto tako ne bi trebalo izgubiti iz vida da je stvaralaštvo koje se bezuslovno povinovalo postojećoj društvenoj stvarnosti i došlo na svet kao mrtvo rođeno i sterilno. Nema sumnje, stvaralaštvo sadrži i više i manje nego što društvena stvarnost iskazuje. I po tome što sadrži više ono i jeste stvaralaštvo; otuda su sve koncepcije koje proizlaze iz teorije odraza neprihvatljive u istoj meri kao i idealističke teorije o apsolutnoj autonomiji stvaralaštva.

Očigledno je i nesporno da uspostavljanje hijerarhije ljudskih potreba prati i nemogućnost postizanja zajedničkog imenitelja ili univerzalnijih kriterijuma. Razume se da intenzitet zadovoljavanja ljudskih potreba u velikoj meri determinišu tradicija, klasne i nacionalne karakteristike, društveni odnosi, tehnološke osobenosti i karakter kulturnog stvaralaštva. Ako se prihvati mišljenje da čovek gleda „očima epohe“, a to znači ne svojim očima, ipak ostaje da čovek kao „subjekt želja“ ne mora da bude određen do kraja „kvalitetom duha“ vremena u kome živi niti totalitetom uslova u kojima egzistira. Razume se, ako potreba ne bi bila ukorenjena u čovekovoj subjektivnosti, ne bi se ni pokazala onako čudesnom zagonetkom iza koje i ne moraju biti vlastite misli, ali vlastita osećanja ne bi smela izostati. Prosto, teško se nešto može smatrati čovekovom potrebom ako je on ne oseća tako. To osećanje može biti i nerazgovetno, banalno, slaboumno i isprazno, ali ono je manifestacija čovekovih izražajnih mogućnosti, njegove često tamne i neprozirne subjektivnosti.

Otuda nam se čine krajnje jednostranim napori naučnika koji nastoje da fiksiraju opštevažeće *apsolutne* i *relativne* potrebe, a ne osećaju da je takav poduhvat osuđen na propast već samim tim što ne polazi od sintetizovanih saznanja o čoveku i svetu u kome živi. Teško je prihvatiti i one koncepcije o takozvanim *veštačkim* i *prirodnim* potrebama koje se javljaju u raznim varijantama, ali su saglasne i istrajne u jednom: da dokažu kako je veštački, tehnički svet napravio provaliju između prirode i čoveka da bi porazio i samu čovekovu prirodu, da bi doveo u pitanje smisao njegove egzistencije i mogućnosti individualnog izbora. Bilo bi, svakako, pogrešno tvrditi da su te koncepcije nastale izvan postojeće slike sveta i nezavisno od nekih izrazitih tendencija tehničkog razvitka u našem vremenu, ali je očigledno i to da one često previđaju da se polovina svetskog stanovništva muči da prevlada problem gladi. Neke od tih koncepcija o veštačkim i prirodnim potrebama veoma argumentovano je osporio Leszek Kolakowski.[5] On smatra da su stavovi izvesnog broja naučnika-humanista nastali iz uverenja da je tehnički progres, onakav kakav je bio do sada i kakve tendencije ispoljava, štetan i neprihvatljiv — štetan naročito zbog nivelišućeg dejstva teh-

[5] Leszek Kolakowski, *Kultura i fetysze*, PWN, Warszawa, 1967.

nike, koja stvara „svet bez individualnosti", ljude bez inicijative kojima se „vlada bez otpora". Mišljenje Kolakowskog da njihovo tvrdoglavo odbacivanje tehnike ukazuje na beznadežnost njihovog programa u kome se u manje ili više maskiranom vidu propoveda povratak prirodi u velikoj meri je prihvatljivo mada sam više uveren u neodređenost njihovih programa nego u njihova naivna nastojanja da se ostvare rusoovska spasenja. Kolakowski opravdano primećuje da tehnika nije izvor ljudskih nesreća, nego način njenog korišćenja zasnovan na postojećim odnosima kolektivnog života i na postojećim ideologijama. Tome treba dodati i to da je danas tehnika ipak postala i čovekova velika mogućnost da se oslobodi determinisanosti samom prirodom.

Druge nesporazume na ovoj liniji Kolakowski vidi u izrazitom subjektivizmu u određivanju veštačkih i prirodnih potreba jer „ljudi koji određene potrebe smatraju kao veštačke time dokazuju samo to da sami ne osećaju te potrebe. A kao mera potreba može da bude samo činjenica da ih ljudi kao takve osećaju, a u toj oblasti skala osećanja se rasprostire od vrhova Himalaja do najdubljih kotlina Pacifika. Otuda konstatacija da su određene potrebe prirodne, a druge veštačke zvuči slično kao i konstatacija da je određena nadmorska visina, na kojoj se neko nalazi, prirodna, a sve ostale da to nisu. Za budističkog sveštenika-prosjaka — osim šake pirinča — sve su ostalo potrebe veštačke. I obrnuto: brazilski bogataš može na podjednako autentičan način da oseća potrebu posedovanja četiri automobila za razne prilike, kao što brazilski seljak oseća potrebu za hlebom, a potreba morfijuma kod morfiniste biva, kao što je poznato, jača od bilo koje druge fiziološke potrebe"[6]. Posle ovakve argumentacije postaje jasno zašto Kolakowski ne veruje da je moguće izvršiti racionalnu podelu potreba na prirodne i veštačke, naročito „ukoliko prirodne potrebe ne bi trebalo jednostavno da budu one koje čovek „oseća podjednako" kao i „životinjske vrste". Mada je dokazivanje poljskog filozofa veoma uverljivo, pitanje je koliko bi bilo naučno celishodno sve ove probleme potreba relativizirati i lišiti bilo kakvih kriterijuma. Možda bi se ipak ispoljile neke konstante određenih kultura i društava, a to znači i ljudi, što bi svakako smanjilo i nešto od teorijske neodređenosti i stalne problematičnosti celog domena ljudskih potreba. Konačno, drukčije ne bi bilo ni moguće problem ljudskih potreba ni teorijski postaviti, a još manje predlagati rešenja.

Sigurno je da ne bi trebalo omalovažavati ni one istraživačke napore antropologa koji nastoje da proniknu u karakter potreba i da ih definišu isključivo otkrivanjem bioloških i psiholoških „konstanti" individue. *Biološke* ili *vitalne* potrebe, u užem smislu, lakše je, opet, identifikovati nego sve druge potrebe, a to nije nevažno kad se zna da su to jedine potrebe čije je zadovoljavanje neumoljivo i „preduslov za realizaciju *svih* potreba, kako onih nesublimiranih tako i onih sublimiranih"[7]. Zbog toga nam se čini da nastojanje Bronislawa Malinowskog da

[6] Ibid.

[7] Herbert Marcuse, *Čovek jedne dimenzije*, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1968, str. 25.

izgradi univerzalnu teoriju kulture na temelju čovekovih bioloških potreba i same čovekove biološke osnove mora da se respektuje ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice da je tako ozbiljan pristup kategoriji bioloških potreba do današnjeg dana izostao. Već sam pokušaj Malinowskog[8] da utvrdi *„stalne životne nizove"* koji bi se uklapali u sve kulture učinio je koncept biološke potrebe teorijski razgovetnijim. Tako ćemo u tim *stalnim životnim nizovima* ne samo jasno prepoznati organski *„impuls"*, odgovor na taj impuls (*„čin"*) i samo *„zadovoljenje"* biološke potrebe, nego ćemo stići i do *„koncepta organizacije"* i *„teorije institucija"*, do jedne koncepcije kulture koja je u osnovi neprihvatljiva, ali koja se ne sme prenebreći.

DEFORMACIJA LJUDSKIH POTREBA

Pažljivom analizom može se utvrditi dijalektička uslovljenost deformacije ljudskih potreba deformacijom same čovekove egzistencije, načinom njegove materijalne proizvodnje i njegovim društvenim položajem. Dominacija otuđenih društvenih odnosa i kanoniziranih ideoloških stavova nad mogućnostima egzistencije pojedinca može bitno negativno uticati na formiranje ljudskih potreba i na čovekovu svest. Osnovna i najbitnija individualna opredeljenja i individualne ambicije u takvoj su zavisnosti od stavova koje društvo nameće da je teško i zamisliti mogućnosti da se do kraja oslobodi individualna energija i posebno čovekovo iskustvo. Autonomija pojedinca u najvećem broju savremenih društava do te mere je ograničena da je njegovo lično praktično opredeljenje u velikoj meri zavisno od kolektivnih ciljeva koji proističu iz postojećeg društvenog odnosa. Svako ozbiljnije razmatranje pokazaće da takva društvena atmosfera ne dozvoljava da dođe do punog izražaja lična, posebna i pojedinačna situacija individue u društvu. Pojedinac se nalazi u jednoj specifičnoj situaciji u kojoj mnogobrojne institucije sa svojim, do savršenstva razrađenim, mehanizmima za vođenje i usmeravanje bitno utiču na njegove poglede na svet i na njegovu imaginaciju, u kojoj pseudosocijalne vrednosti mogu zameniti njegove sopstvene. Na taj način pojedinac u odnosima prema svetu sve više gubi obeležje neposrednosti i spontanosti jer „pojedinac — kako to Fromm kaže — prestaje da bude pojedinac, on potpuno usvaja onakvu ličnost kakvu mu pružaju kulturni obrasci, on stoga postaje upravo onakav kakvi su svi drugi i kakav, po njihovom očekivanju, treba da bude"[9]. To je put da prividno iščezne raskorak između pojedinca i društva jer je pojedinac pristao da ostane bez svog identiteta.

Moglo bi se utvrditi da je masovna industrijska proizvodnja i potrošnja u uslovima visoko razvijenih industrijskih zemalja usmerena na

---

[8] Bronislav Malinovski, *Naučna teorija kulture,* „Vuk Karadžić", Beograd, 1970.

[9] Erih From, *Bekstvo od slobode,* „Nolit", Beograd, 1964, str. 174.

„društveni karakter“[10] jer ličnost prihvata „jednodimenzionalne modele“ kao „srećni robot“ kome su putevi unapred određeni, te tako dolazi do izrazitog vida masovne depersonalizacije i dezintegracije ličnosti. Zbog ograničenosti aparata i institucija industrijskih društava mogao bi se, doduše, steći utisak da to posredovanje između pojedinca i društva označava svojevrstan oblik integracije. Međutim, to je tako samo na prvi pogled. Samo po sebi se razume da je prividno rešena suprotnost između individualnih težnji i društvenih zahteva bitno odrekla moć uticaja na suštinu subjektivnog života. Razume se, ne radi se tu ni o kakvoj saglasnosti pojedinačnog i opšteg ako je pojedinačno asimilirano na račun opšteg. Dakle, ako se pojedinačno gubi, iščezava i transformiše, ipak se mora utvrditi suprotnost između društvenog života koji se nudi i individualne egzistencije koja je ozbiljno ugrožena. To je pretpostavka da se čovek koji se koristi kao sredstvo materijalne proizvodnje i objekt rada sve više pretvara u objekt masovne industrijske potrošnje, u objekt slobodnog vremena.

Poraz ličnosti veoma plastično izražava način formiranja njenih potreba. U stvari, kroz svoj konformistički stav, koji je uvek više neutralan i neodređen nego društveno usmeren, ličnost racionalizuje svoju društvenu nemoć i individualnu nesigurnost. Njena duhovna inercija, slabljenje misaonog refleksa, gubljenje individualne i intelektualne nadmoćnosti dovodi do toga da bez kritičnosti prihvati sve ono što dolazi sa vrha *društvene hijerarhijske lestvice*, da prizna slepu zavisnost od društvenog „ideala“. Posledice takve prakse mogu biti sudbonosne za normalan razvitak ličnosti. I dok su u prošlosti potrebe nastajale u samom raznovrsnom i neiscrpnom nacionalnom biću, danas je *vertikalna ravan* društvene hijerarhije jedan od najdominantnijih faktora koji doprinose da se potrebe homogenizuju i uniformišu. Tako potrebe nastaju bez one horizontalne širine u kojoj živi odnosi nisu dozvoljavali kristalizaciju potreba bez duge i uporne selekcije. Takvom stanju stvari u velikoj meri su doprinela prihvaćena sredstva masovnog komuniciranja, a, pored ostalog, i uporna reklama svih rasprostranjenih oblika potrošnje, svega onoga što su zakoni tržišta favorizovali. Fiktivne i nametnute potrebe zbog toga predstavljaju samo fasadu koja u najboljem slučaju može da podseća na otvorenu suprotnost između onoga što su ljudi prinuđeni da čine i onoga što bi mogli i hteli da čine, pod uslovom da njihova svest nije „imuna na laži“.

Uključujući ljudsku situaciju kao osnovicu sa koje posmatramo ljudske potrebe, suočavamo se sa činjenicama koje pripadaju onim značajnim i teško zaobilaznim pitanjima celokupne dinamike društveno-političkog i kulturnog života. Sa stanovišta progresa, realna nemoguć-

[10] Pod ovim pojmom Fromm podrazumeva suštinu karakterne strukture koja je zajednička svim članovima iste kulture, suprotno individualnom karakteru po kome se ljudi razlikuju jedan od drugog iako pripadaju istoj kulturi. Ova pomalo veštačka tvorevina, koja treba da pokaže i označi gubljenje čovekove posebnosti, u stvari je antipod autentičnoj, svestrano razvijenoj ličnosti.

nost zadovoljavanja ljudskih potreba na današnjem stepenu društvenog razvitka najvećeg broja visoko razvijenih zemalja, kao i socijalističkih društava, ukazuje na proces formiranja ljudskih potreba u kome su one izgubile svoju vitalnost i moć prirodne reakcije. Empirijska istraživanja i teorijska analiza otkrili bi da ograničena i obezličena tvoračka invencija pojedinca vodi imitiranju i standardizaciji koji su daleko od individualnog izbora ljudskih potreba. Zato svesni udeo pojedinca u stvaranju ljudskih potreba gotovo da i ne postoji. Njegovo samoizražavanje i stvaralačka inicijativa svedeni su na najmanju meru jer se danas u industrijski razvijenim zemljama i društvima u kojima se totalitaristički upravlja guši ona svest na kojoj bi se bezuslovno zasnovao proces oslobađanja ličnosti, svest o razvijenim ljudskim potrebama. Samootuđenje sopstvenog izbora, umesto slobodnog stvaralačkog opredeljenja u prihvatanju i stvaranju potreba, izraz je takve društvene klime u kojoj dominira shvatanje da se ličnost ne može osamostaliti i celovito ostvariti.

Neosporno, istraživanje bi moralo poći od pretpostavke da nastajanje potreba promašuje u svojoj neposrednosti i svojoj adekvatnosti ne samo zbog svojih unapred određenih puteva stvaranja, već i zbog toga što današnja stvarnost društava u kojima se totalitaristički upravlja ima karakter sveopšte manipulacije čovekom. Svaka manipulacija, a naročito one masovne koje se pretvaraju u čitav sistem misterioznih i nevidljivih mehanizama kojima se porobljava čovekovo svesno prisustvo u stvarnosti, indikator je situacije u kojoj su vrednosti degradirane, a individualna energija sve više gubi svoju životnost. Otuda su veoma prihvatljiva ona gledišta koja s puno argumenata pokazuju da u sistemu sveopšte manipulacije čovek gubi *„sposobnost* i *potrebu* razlikovanja“ (Karel Kosík) istine od laži, vrednosti od nevrednosti. Nisu za odbacivanje ni opservacije mnogih naučnika o sličnosti staljinističkih metoda sa metodima takozvanog masovnog, potrošačkog društva kapitalističkih sistema — naročito što se tiče drastične i licemerne manipulacije čovekom. Od svih odgovora koji se daju na pitanje zašto je to tako — čini se da je najbliža istini ona argumentacija koja je utvrdila u osnovi blisku „koncepciju čoveka“ i pored uočljivih razlika koje proizlaze zbog različitih društveno-ekonomskih i političkih sistema. Objektivna neodređenost stvarnosti tih sistema pogoduje atmosferi u kojoj je moguće zaobići i prave dimenzije stvarnosti i čovekovu mučnu istinu. Nastale preko jedne u osnovi forsirane i nestvaralačke intervencije i manipulacije, potrebe se formiraju kao posledica otuđenih društvenih odnosa, u kojima, iako u različitim varijantama, ipak profit i višak vrednosti postaju najviši cilj. Pojedinac se ne usuđuje na alternativu izvan one koja mu je ponuđena. Čovekova sposobnost da i preko svojih potreba izrazi unutrašnje strane svog života, specifičnost svoje egzistencije, ozbiljno je dovedena u pitanje njegovim pasivnim odnosom i prema mogućoj selekciji potreba i prema njihovom stvaranju. Nekreativnost ličnog opredeljenja i nedostatak demokratskog duha nagoni istraživače da dovedu u međuzavisnost promenjenu strukturu svesti i dinamiku ljudskih odnosa sa stvaranjem ljudskih potreba. Potčinjavanje ličnosti proizvodnom

ili političkom aparatu, a najčešće i jednom i drugom, uskraćuje joj mogućnost samoopredeljivanja i čini je nesposobnom da dođe do svesti o svojim realnim potrebama.

Neočekivanu ekspanziju proizvodnih snaga u razvijenom kapitalizmu, koja se odvija kroz sve veću podelu rada i njegovo neprekidno otuđivanje, prate rasipništvo i parazitizam, nametnuta potrošnja i masovna kultura — što je izraz nesposobnosti društva da realizuje konkretne ljudske i društvene ciljeve. Sama deformacija potreba nastaje na bazi nerazrešivih protivrečnosti između države i društva, tim pre što danas, naročito u neokapitalizmu, država ostaje samo kao jedna od represivnih sila, dok se „nasilje ukorenjuje u društvenom telu". Zato je, izgleda, u pravu italijanski teoretičar Lucio Magri kad piše da u „trenutku kada izgleda da država „sebe pretvara u društvo", društvo se pretvara u državu. „Zajednički cilj" i „univerzalna" sadržina gube svaki smisao ne samo u sravnjenju sa apstraktnom suštinom čoveka i njegovim vrednostima, već i u sravnjenju sa konkretnim potrebama za slobodom, za društvenošću i stvaranjem koje društveni razvitak širi i podstiče među ljudima. Bez stvarne i neophodne reference nastojanje za povećanje dohotka razvija se kao čisto formalan kriterijum. Svet proizvodnje i potrošnje postaje svet simbola, njihova materijalna sadržina se sveti time što dovodi do javljanja društva „standarda" i „privilegija". Produktivnost se gubi u rasipanju"[11]. S druge strane, sam način čovekovog nastojanja da granice svoje moći proširi i na tajne kosmosa otkriva nam njegovu nerazgovetnu potrebu samopotvrđivanja i izvan ove naše planete. I danas, kada su nekad nedokučive tajne vasione postale plen čovekova duha, može se pretpostaviti da će čovek poželeti da napusti staru dobru Zemlju. Ali, da budemo realni, još uvek više ima smisla govoriti o socijalnoj nejednakosti koja reprodukuje različite interese i različite potrebe i o tome kako je ekonomska optimalizacija ozbiljno ugrozila humanizaciju uslova ljudskog života i vanekonomske potrebe. Uopšte, ideja o „planetarnom humanizmu" veoma je daleko od ideje i prakse opšte solidarnosti, a da i ne govorimo o praksi konkretnog razvoja naroda, njihovoj nezavisnosti i pravima. Ako se tome doda danas dosta rasprostranjeno mišljenje da materijalna i moralna beda od koje pati svet u naše vreme nije manja od one u prošlosti, onda se smisao tog planetarnog humanizma javlja u nešto drugačijoj svetlosti. Ovozemaljski humanizam obavezivao bi čoveka, svakako, da otkriva do sad zanemarene mogućnosti u osvajanju geografskog prostora na Zemlji i, više od svega, da uspostavi u najkonkretnijem vidu autentičnu vezu između čoveka i njegove životne okoline, između kulture i fizičke sredine. Bez takvih inicijativa teško je zamisliti čovekovo uspešno prilagođavanje uslovima flore, faune i celokupnosti njegovog životnog ambijenta. Takvo prilagođavanje, taj drevni čovekov san, u velikoj meri će uticati na realizaciju ljudskog totaliteta i specifičnosti njegove egzistencije. Nema nikakve sumnje da bi bilo krajnje neprihvatljivo osporavati

[11] Lucio Magri, *„L'État et la Révolution" aujourd'hui*, „Les Temps Modernes", br. 266—267/1968.

Ratko Božović

DIRIGOVANOST U STVARANJU LJUDSKIH POTREBA

Savremena civilizacija sa društvenim i industrijskim revolucijama, sa temeljnim promenama društvenih odnosa i karaktera ljudske sredine neumitno napušta prošlost i stara shvatanja o čoveku i svetu. Transformacija vrednosti u uslovima razvijene tehnike bitno je uticala na prirodu veza između čoveka i sveta. Naučna dostignuća prouzrokovala su tako značajne promene u prirodi savremene civilizacije da ih mnogi vide kao konačan pad tradicionalne kulture, a neki i kao pomračenje kulture uopšte. Tehnički razvitak i tehnološka revolucija postaju takva osnova materijalne proizvodnje i potrošnje, čitavog progresa da je pod nepromenjenim društvenim uslovima gotovo neizbežno oštro suparništvo između spontanosti života i robotizma. U ovoj civilizaciji, koja se, gledano istorijski, nalazi u početnom stadijumu, novi koncept sveta i čoveka suočen je sa padom starih vrednosti i sa stvarnim ograničenjima ljudske slobode. U njoj se stvara prostor za nova iskušenja i nedoumice, za nova i neočekivana otuđenja. Ambivalentnost samog tehničkog progresa, koji svojim „destruktivnim" potencijama oscilira između nuklearne kataklizme i monotonije dokoličarstva, neusklađenost novih društvenih odnosa i novih proizvodnih mogućnosti razvoja, duboka kriza ovovremenih ideologija i demokratije — rađaju nove opasnosti od potpunog i jednosmernog determinisanja čoveka.

Već se pokazalo da transformacija vrednosti posredstvom veoma izraženog prisustva tehničkog progresa može dovesti do poremećaja ustaljene lestvice vrednosti a da pri tom ne stvori uslove za adekvatno afirmisanje novih vrednosti. S druge strane, istorijsko iskustvo nas uči da je i u bližoj i u daljoj prošlosti svaka društvena formacija koja se javljala na istorijskoj pozornici prenaglašavala značaj sopstvenog doprinosa društvenom razvitku i u velikoj meri nastojala da uspostavi nove vrednosti polazeći od ideoloških kriterijuma.

Velika istorijska raskršća, kojima pripada i doba tehničke civilizacije u kome živimo, nikako nisu najsrećnije vreme za uspostavljanje i učvršćivanje jednog koherentnijeg sistema vrednosti. Poraz individualnog mišljenja i stvaralačkog subjekta u totalitarnim sistemima ne dozvoljava uzdizanje nad sivilom društvene stvarnosti, jer ta stvarnost do-

vodi u pitanje mogućnost autentične ljudske egzistencije uopšte. Takva stvarnost, prirodno, reprodukuje svojevrstan stvaralački pasivizam i u odnosu na nove vrednosti i u odnosu na nove potrebe. Izrazit tehnički progres sa svojim „instrumentalnim umom" dovodi do nove društvene i kulturne dinamike koja neumitno napušta stare vrednosti ili ih, zbog urgentnosti budućnosti, nekritički usvaja. Ove promene, bez sumnje, reflektuju se veoma živo na ceo proces prisvajanja ljudskih vrednosti, kao i na celokupnu subjektivnu stranu ljudske aktivnosti.

Pri analizi ljudskih potreba trebalo bi prevazići diskriminacione kriterijume koji favorizuju jednu vrstu potreba na štetu drugih. Krhkost i neodrživost takvih kriterijuma potvrđuje i to da oni nisu usklađeni niti dovedeni u vezu sa jednim celovitijim i univerzalnijim vrednosnim sistemom koji bi bio imanentan slobodnoj stvaralačkoj praksi i proširenju čovekovih moći.

Problem se u velikoj meri komplikuje stoga što ne postoji rang vrednosti kao konzistentna naučna kategorija. Ali, ipak, svaki razgovor o hijerarhiji ljudskih potreba bio bi besmislen ako se ne bi vodio u neposrednoj vezi sa sistemom vrednosti, odnosno sa svim onim što pripada čovekovoj generičkoj suštini i što, posredno ili neposredno, doprinosi razvoju te suštine.[1] I zato što vrednosti ne podrazumevaju i ne sadrže samo ono što postoji, već i ono što bi moglo i trebalo da postoji[2], ljudske potrebe, suočene s tako shvaćenim sistemom vrednosti, morale bi nastajati uz aktivno prisustvo kritičke svesti o onome što jeste, ali i o onome što predstoji. Težnja da se na najvišem nivou uopštavanja prouče krajnje složena pitanja nastanka, transformacije, uzajamnog dejstva i ostvarivanja vrednosti sigurno bi vodila uočljivom razlikovanju između *generičke vrednosti* i *specifičnih vrednosti.* I samo nastojanje da se naznači jedna opšta teorija vrednosti sa marksističkog stanovišta moralo bi poći od Marxovog teorijskog doprinosa, ali se na njemu ne bi smelo zaustaviti, naročito s obzirom na one momente u razvitku savremene civilizacije na koje klasici marksizma nisu računali niti su na njih mogli računati. Ono što je, međutim, u Marxa i danas nesporno i što s pravom ističe Ludvig Grünberg, to je okolnost da Marx objašnjenjem prometne vrednosti nije nameravao da pruži model vrednosti uopšte, već je očigledno razlikovao generičke vrednosti od specifičnih vrednosti. Samo objašnjavanje porekla vrednosti materijalnim životom društva navelo je Marxa, ističe Grünberg, ne da ospori, već da prihvati načelo koje ima fundamentalan značaj za sve moderne aksiologije, načelo „nesvodljivosti" vrednosti. Pored toga, s pravom naglašava ovaj autor, ishodište marksizma je živi čovek koji je praksom determinisan, ali i sa svim elementima individualnosti iz koje se rađaju i njegove kompleksne veze sa svetom. Tako, dok se predstavnici spiritualističkih i naturalističkih aksiologija kolebaju između „antinomičnih rešenja":

---

[1] Agnes Heller, *Vrijednost i povijesnost,* „Praxis", br. 1/1966.

[2] О. М. Вакурадзе, *Истина и ценность,* „Вопросы философии", бр. 7/1966.

„čovek stvara vrednost" ili „vrednosti stvaraju čoveka", Marx nedvosmisleno pokazuje da „čovek svojom praksom istovremeno stvara vrednosti i sam sebe pomoću vrednosti, jer on sam može da se ostvari kao čovek (to jest kao biće za koje kultura predstavlja jednu *konstitutivnu* i [illegible] [illegible] dimenziju njegovog ontičkog modaliteta) samo preobražavanjem i humanizovanjem prirode, njenim prevazilaženjem u pravcu dobra, istine, pravednog i lepog"[3].

Svojim stvaralaštvom kao konkretnim ljudskim činom čovek osvaja i prirodu i stvarnost, a samorealizujući se stiže do sebe sama i jednog vida slobode koja ima „čistu" vrednost. Ako u područje *dobra*, istine, pravednog i lepog unesemo kategorije *potrebnog* i *prijatnog*, suočićemo se sa nemogućnošću da se u njima, sa stanovišta ostvarivanja čovekove generičke suštine, do kraja otkriju razgovetne i „čiste" vrednosti. Sigurno je, međutim, da se celokupna optika aktivnog života i njegov kvalitet ne mogu ni zamisliti bez čovekovog unutrašnjeg iskustva, subjektivne strane njegovih potreba i iracionalnosti prijatnog. Do čovekovog unutrašnjeg preobražaja, u kome bi se videlo šta čovek jeste, a šta nije, nemoguće je stići ako se zaobilazi čovekova *instinktivna sfera*. Zato se ona ne bi mogla, uz svu obazrivost i saznanje o isključivosti Freudove teorije o potiskivanju, ostaviti po strani kada se razmatra prisustvo potrebe u domenu vrednosti. U svakom slučaju, vrednost kao relacioni pojam ne podrazumeva samo *kako* se nešto doživljava, nego i *šta* se doživljava.

HIJERARHIJA LJUDSKIH POTREBA

Kada se procenjuje značaj ciljeva i težnji pojedinca, društvenih grupa ili određenog društva u celini, svakako se mora poći od postojećeg ili nastajućeg sistema vrednosti, ali i od pretpostavke da će se različite društvene sredine i pojedinci različito odnositi prema tom sistemu vrednosti, i to ne samo zato što su im interesi i potrebe različiti, već i zato što im je svest o tim interesima i potrebama često u potpunom raskoraku sa mogućnostima svestranijeg i bogatijeg izbora. Razume se, svako dalje razmatranje u ovom pravcu vodilo bi nas u raspru o tome kako čovek kao „vrednosni subjekt" može da stigne u jedno neljudsko stanje i pored toga što mu to nije bila namera jer je verovao da je izvršio „najbolji izbor". Čovek i ne uviđa da njegov izbor nije onaj najbolji jer ne shvata sve one uticaje i pritiske koji su učinili da njegov izbor nije bio, u stvari, rezultat njegove slobodne odluke, njegovog punog i svesnog opredeljenja.

Međutim, nas u ovom trenutku više interesuje pitanje hijerarhije ljudskih potreba — ili još bliže: da li hijerarhija potreba već u sebi sadrži ograničenost u njihovom zadovoljavanju? Da li je tu hijerarhiju moguće uspostaviti, a još više: kako ju je moguće prevazići? Kako

[3] Ludvig Grünberg, *Marx et la perspective sociologique en axiologie*, „L'homme et la société", br. 10/1968.

razvijati nove potrebe kad već postoji hijerarhija vrednosti i hijerarhija potreba? Iako na sva ova pitanja pokušavamo dati odgovore koji bi se zasnivali na marksističkoj teorijskoj osnovi, na sadašnjem stepenu društveno-istorijskog razvitka najprogresivnijeg dela sveta, ne možemo se oteti utisku o intenzivnom prisustvu kriterijuma koji su nasleđeni iz veoma razvijene podele rada, koju je kapitalizam „izveo do kraja“, iz samih odnosa klasnog društva. Ako se tome doda praksa ekonomski relativno nerazvijenih društava, koja su na putu svog revolucionarnog preobražaja bila primorana da, zbog niskog stepena razvoja proizvodnih snaga, najveću pažnju posvete problemima koji se tiču proizvodnje materijalnih dobara, ne možemo a da se ne podsetimo kako je njihov neprevladani *prioritet* i kasnije zadržao *primat* i kako je ozbiljno doveo u pitanje svako celishodnije uspostavljanje hijerarhije ljudskih potreba. Same objektivne promene društvenih odnosa stavljale su praksu i rad u prvi plan koji je nužno vodio do primarnosti „ekonomskog činioca“. Ekonomska struktura se javlja i ostvaruje kao osnova samih društvenih odnosa i kao osnova „oblikovanja“ društvene i ljudske stvarnosti. Međutim, urgentnost ekonomskog i tehničkog razvitka dovodi do očigledne disharmonije sa neekonomskim delatnostima, sa takozvanim „sektorom“ kulture u užem smislu. Time se ni jednog trenutka ne dovodi u pitanje praksa koja je nastojala da zadovolji one potrebe koje su bile neophodne za održanje elementarne egzistencije, osnovne materijalne potrebe. Očigledno, te potrebe na određenom stepenu društveno-ekonomskog razvitka i jesu *prioritetne*, ali one ne mogu, sa stanovišta jednog celovitog, istorijski osmišljenog sistema vrednosti, biti važnije od onih potreba koje omogućavaju čoveku da dostigne viši stepen svesti. Razmatrajući kulturne potrebe u vezi sa kulturnim razvitkom i sistemom vrednosti, P. H. Chombart de Lauwe pravi razliku između *potreba-obaveza* (besoins-obligations) koje su neophodne za život i *potreba-težnji* (besoins-aspirations) koje omogućavaju usavršavanje čovekovog duha i „dostizanje jednog višeg stupnja“ razvitka.[4] Tako će ovaj teoretičar veoma uverljivo pokazati da *prioritetne* i *primarne* potrebe ne zauzimaju isto mesto na skali vrednosti.

Sve ovo je rečeno stoga što su teorije (a i praksa) o postupnosti društvenog razvitka računale, ne tako retko, na moć automatizma koji bi se sa ekonomskog sektora preneo na sve druge oblasti društvenog života. Nije potrebno posebno dokazivati koliko su takve koncepcije ograničene i neprihvatljive. Očigledno, ovde se više ne radi o zadovoljavanju elementarnih materijalnih potreba, već o primatu jednog sektora nad svim ostalim, s tim što se kriterijumi i zakonitosti jedne oblasti proglašavaju relevantnim za sve druge oblasti. Na toj osnovi i dolazi do zahteva da se ceo „sektor“ kulture uprosti i do kraja podvrgne zakonima tržišta i robne proizvodnje. Pored toga, čini se da je i sama praksa kulturne politike u većini socijalističkih zemalja bila opterećena onim koncepcijama koje su nastojale da stvaralaštvo, naučne i umetničke

[4] P.-H. Chombart de Lauwe, *Systemes de valeurs et aspirations culturelles, Image de la culture*, Les Editions Ouvrières, Paris, 1966, str. 22.

izgradi univerzalnu teoriju kulture na temelju čovekovih bioloških potreba i same čovekove biološke osnove mora da se respektuje ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice da je tako ozbiljan pristup kategoriji bioloških potreba do današnjeg dana izostao. Već sam pokušaj Malinowskog[8] da utvrdi *„stalne životne nizove"* koji bi se uklapali u sve kulture učinio je koncept biološke potrebe teorijski razgovetnijim. Tako ćemo u tim *stalnim životnim nizovima* ne samo jasno prepoznati organski *„impuls"*, odgovor na taj impuls (*„čin"*) i samo *„zadovoljenje"* biološke potrebe, nego ćemo stići i do *„koncepta organizacije"* i *„teorije institucija"*, do jedne koncepcije kulture koja je u osnovi neprihvatljiva, ali koja se ne sme prenebreći.

DEFORMACIJA LJUDSKIH POTREBA

Pažljivom analizom može se utvrditi dijalektička uslovljenost deformacije ljudskih potreba deformacijom same čovekove egzistencije, načinom njegove materijalne proizvodnje i njegovim društvenim položajem. Dominacija otuđenih društvenih odnosa i kanoniziranih ideoloških stavova nad mogućnostima egzistencije pojedinca može bitno negativno uticati na formiranje ljudskih potreba i na čovekovu svest. Osnovna i najbitnija individualna opredeljenja i individualne ambicije u takvoj su zavisnosti od stavova koje društvo nameće da je teško i zamisliti mogućnosti da se do kraja oslobodi individualna energija i posebno čovekovo iskustvo. Autonomija pojedinca u najvećem broju savremenih društava do te mere je ograničena da je njegovo lično praktično opredeljenje u velikoj meri zavisno od kolektivnih ciljeva koji proističu iz postojećeg društvenog odnosa. Svako ozbiljnije razmatranje pokazaće da takva društvena atmosfera ne dozvoljava da dođe do punog izražaja lična, posebna i pojedinačna situacija individue u društvu. Pojedinac se nalazi u jednoj specifičnoj situaciji u kojoj mnogobrojne institucije sa svojim, do savršenstva razrađenim, mehanizmima za vođenje i usmeravanje bitno utiču na njegove poglede na svet i na njegovu imaginaciju, u kojoj pseudosocijalne vrednosti mogu zameniti njegove sopstvene. Na taj način pojedinac u odnosima prema svetu sve više gubi obeležje neposrednosti i spontanosti jer „pojedinac — kako to Fromm kaže — prestaje da bude pojedinac, on potpuno usvaja onakvu ličnost kakvu mu pružaju kulturni obrasci, on stoga postaje upravo onakav kakvi su svi drugi i kakav, po njihovom očekivanju, treba da bude"[9]. To je put da prividno iščezne raskorak između pojedinca i društva jer je pojedinac pristao da ostane bez svog identiteta.

Moglo bi se utvrditi da je masovna industrijska proizvodnja i potrošnja u uslovima visoko razvijenih industrijskih zemalja usmerena na

---

[8] Bronislav Malinovski, *Naučna teorija kulture*, „Vuk Karadžić", Beograd, 1970.

[9] Erih From, *Bekstvo od slobode*, „Nolit", Beograd, 1964, str. 174.

„društveni karakter“[10] jer ličnost prihvata „jednodimenzionalne modele“ kao „srećni robot“ kome su putevi unapred određeni, te tako dolazi do izrazitog vida masovne depersonalizacije i dezintegracije ličnosti. Zbog ograničenosti aparata i institucija industrijskih društava mogao bi se, doduše, steći utisak da to posredovanje između pojedinca i društva označava svojevrstan oblik integracije. Međutim, to je tako samo na prvi pogled. Samo po sebi se razume da je prividno rešena suprotnost između individualnih težnji i društvenih zahteva bitno odrekla moć uticaja na suštinu subjektivnog života. Razume se, ne radi se tu ni o kakvoj saglasnosti pojedinačnog i opšteg ako je pojedinačno asimilirano na račun opšteg. Dakle, ako se pojedinačno gubi, iščezava i transformiše, ipak se mora utvrditi suprotnost između društvenog života koji se nudi i individualne egzistencije koja je ozbiljno ugrožena. To je pretpostavka da se čovek koji se koristi kao sredstvo materijalne proizvodnje i objekt rada sve više pretvara u objekt masovne industrijske potrošnje, u objekt slobodnog vremena.

Poraz ličnosti veoma plastično izražava način formiranja njenih potreba. U stvari, kroz svoj konformistički stav, koji je uvek više neutralan i neodređen nego društveno usmeren, ličnost racionalizuje svoju društvenu nemoć i individualnu nesigurnost. Njena duhovna inercija, slabljenje misaonog refleksa, gubljenje individualne i intelektualne nadmoćnosti dovodi do toga da bez kritičnosti prihvati sve ono što dolazi sa vrha *društvene hijerarhijske lestvice,* da prizna slepu zavisnost od društvenog „ideala“. Posledice takve prakse mogu biti sudbonosne za normalan razvitak ličnosti. I dok su u prošlosti potrebe nastajale u samom raznovrsnom i neiscrpnom nacionalnom biću, danas je *vertikalna ravan* društvene hijerarhije jedan od najdominantnijih faktora koji doprinose da se potrebe homogenizuju i uniformišu. Tako potrebe nastaju bez one horizontalne širine u kojoj živi odnosi nisu dozvoljavali kristalizaciju potreba bez duge i uporne selekcije. Takvom stanju stvari u velikoj meri su doprinela prihvaćena sredstva masovnog komuniciranja, a, pored ostalog, i uporna reklama svih rasprostranjenih oblika potrošnje, svega onoga što su zakoni tržišta favorizovali. Fiktivne i nametnute potrebe zbog toga predstavljaju samo fasadu koja u najboljem slučaju može da podseća na otvorenu suprotnost između onoga što su ljudi prinuđeni da čine i onoga što bi mogli i hteli da čine, pod uslovom da njihova svest nije „imuna na laži“.

Uključujući ljudsku situaciju kao osnovicu sa koje posmatramo ljudske potrebe, suočavamo se sa činjenicama koje pripadaju onim značajnim i teško zaobilaznim pitanjima celokupne dinamike društveno-političkog i kulturnog života. Sa stanovišta progresa, realna nemoguć-

[10] Pod ovim pojmom Fromm podrazumeva suštinu karakterne strukture koja je zajednička svim članovima iste kulture, suprotno individualnom karakteru po kome se ljudi razlikuju jedan od drugog iako pripadaju istoj kulturi. Ova pomalo veštačka tvorevina, koja treba da pokaže i označi gubljenje čovekove posebnosti, u stvari je antipod autentičnoj, svestrano razvijenoj ličnosti.

[illegible] potreba na današnjem stepenu društvenog [illegible] razvijenih zemalja, kao i socijalističkih [illegible] ljudskih potreba u kome su one [illegible] prirodne reakcije. Empirijska istraživanja [illegible] bi da ograničena i obezličena tvoračka in- [illegible] i standardizaciji koji su daleko od [illegible] potreba. Zato svesni udeo pojedinca u [illegible] da i ne postoji. Njegovo samoizraža- [illegible] svedeni su na najmanju meru jer se danas [illegible] i društvima u kojima se totalitari- [illegible] bi se bezuslovno zasnovao proces [illegible] ljudskim potrebama. Samootu- [illegible] stvaralačkog opredeljenja u [illegible] društvene klime u kojoj [illegible] osamostaliti i celovito ostvariti.

[illegible] od pretpostavke da nastajanje [illegible] i svojoj adekvatnosti ne samo [illegible] već i zbog toga što [illegible] upravlja ima ka- [illegible] Svaka manipulacija, a naročito [illegible] misterioznih i nevidlji- [illegible] prisustvo u stvar- [illegible] degradirane, a indi- [illegible] Otuda su veoma pri- [illegible] pokazuju da u sistemu [illegible] razlikovanja" [illegible] nevrednosti. Nisu za odbaci- [illegible] staljinističkih metoda [illegible] društva kapitalističkih [illegible] manipulacije čove- [illegible] je to tako — čini [illegible] je utvrdila u osnovi [illegible] koje proizlaze zbog [illegible] sistema. Objektivna neodre- [illegible] u kojoj je moguće zao- [illegible] Nastale preko [illegible] intervencije i manipulacije, [illegible] društvenih odnosa, u ko- [illegible] i višak vrednosti postaju [illegible] one koja mu [illegible] potreba izrazi unu- [illegible] egzistencije, ozbiljno je [illegible] prema mogućoj se- [illegible] Nekreativnost ličnog opre- [illegible] istraživače da dovedu u [illegible] dinamiku ljudskih od- [illegible] proizvodnom

ili političkom aparatu, a najčešće i jednom i drugom, uskraćuje joj mogućnost samoopredeljivanja i čini je nesposobnom da dođe do svesti o svojim realnim potrebama.

Neočekivanu ekspanziju proizvodnih snaga u razvijenom kapitalizmu, koja se odvija kroz sve veću podelu rada i njegovo neprekidno otuđivanje, prate rasipništvo i parazitizam, nametnuta potrošnja i masovna kultura — što je izraz nesposobnosti društva da realizuje konkretne ljudske i društvene ciljeve. Sama deformacija potreba nastaje na bazi nerazrešivih protivrečnosti između države i društva, tim pre što danas, naročito u neokapitalizmu, država ostaje samo kao jedna od represivnih sila, dok se „nasilje ukorenjuje u društvenom telu". Zato je, izgleda, u pravu italijanski teoretičar Lucio Magri kad piše da u „trenutku kada izgleda da država „sebe pretvara u društvo", društvo se pretvara u državu. „Zajednički cilj" i „univerzalna" sadržina gube svaki smisao ne samo u sravnjenju sa apstraktnom suštinom čoveka i njegovim vrednostima, već i u sravnjenju sa konkretnim potrebama za slobodom, za društvenošću i stvaranjem koje društveni razvitak širi i podstiče među ljudima. Bez stvarne i neophodne reference nastojanje za povećanje dohotka razvija se kao čisto formalan kriterijum. Svet proizvodnje i potrošnje postaje svet simbola, njihova materijalna sadržina se sveti time što dovodi do javljanja društva „standarda" i „privilegija". Produktivnost se gubi u rasipanju"[11]. S druge strane, sam način čovekovog nastojanja da granice svoje moći proširi i na tajne kosmosa otkriva nam njegovu nerazgovetnu potrebu samopotvrđivanja i izvan ove naše planete. I danas, kada su nekad nedokučive tajne vasione postale plen čovekova duha, može se pretpostaviti da će čovek poželeti da napusti staru dobru Zemlju. Ali, da budemo realni, još uvek više ima smisla govoriti o socijalnoj nejednakosti koja reprodukuje različite interese i različite potrebe i o tome kako je ekonomska optimalizacija ozbiljno ugrozila humanizaciju uslova ljudskog života i vanekonomske potrebe. Uopšte, ideja o „planetarnom humanizmu" veoma je daleko od ideje i prakse opšte solidarnosti, a da i ne govorimo o praksi konkretnog razvoja naroda, njihovoj nezavisnosti i pravima. Ako se tome doda danas dosta rasprostranjeno mišljenje da materijalna i moralna beda od koje pati svet u naše vreme nije manja od one u prošlosti, onda se smisao tog planetarnog humanizma javlja u nešto drugačijoj svetlosti. Ovozemaljski humanizam obavezivao bi čoveka, svakako, da otkriva do sad zanemarene mogućnosti u osvajanju geografskog prostora na Zemlji i, više od svega, da uspostavi u najkonkretnijem vidu autentičnu vezu između čoveka i njegove životne okoline, između kulture i fizičke sredine. Bez takvih inicijativa teško je zamisliti čovekovo uspešno prilagođavanje uslovima flore, faune i celokupnosti njegovog životnog ambijenta. Takvo prilagođavanje, taj drevni čovekov san, u velikoj meri će uticati na realizaciju ljudskog totaliteta i specifičnosti njegove egzistencije. Nema nikakve sumnje da bi bilo krajnje neprihvatljivo osporavati

---

[11] Lucio Magri, *„L'État et la Révolution" aujourd'hui*, „Les Temps Modernes", br. 266—267/1968.

značaj letova u kosmos, ali je više nego sigurno da se u eri tehničke ekspanzije trijumf praktičnih realizacija i praktičnih rezultata ne može smatrati a priori kriterijumom ljudskoga. Ako tehnika osnažuje pozicije i monopole najjačih i stvara jaz između nerazvijenih i razvijenih zemalja, onda se sama tehnika, ili njena upotreba, ne javlja kao vrednost u koju se može spokojno verovati.

Svet tehnike koji se javlja u našem vremenu kao svojevrsna pobeda nad prirodom i kao novoosvojen prostor slobode iskazao se, kao što smo videli, i kao instrument tehnološke manipulacije čovekom i kao svojevrsna odrednica neslobode. U stvari, ova tehnološka civilizacija koja se ne može zamisliti bez tehnološke racionalnosti, bez izrazitog pozitivizma i pragmatizma, u svom paklenom krugu — kao što ističe Marcuse — sprečava svako transcendiranje „izvan postojećeg". Još ako tu tehničku moć, što je čest slučaj, potpomažu i omogućavaju snažni društveni, politički i ekonomski mehanizmi, malo prostora ostaje za čovekovu slobodnu inicijativu i njegovo kreativno angažovanje. Tako se, po mišljenju mnogih teoretičara, tehnički progres ostvario kao pretpostavka materijalnog blagostanja, ali je postao do kraja destruktivan sa stanovišta razvoja ljudskih potreba i sposobnosti. Možda i ne treba osporavati pretpostavke da će tehnički progres u najskorijoj budućnosti biti u stanju da svim ljudima obezbedi „materijalno blagostanje", ali to samo po sebi nije garancija da će se stvoriti takvi uslovi u kojima čovek neće osećati prazninu i pustoš svoje egzistencije. Nema sumnje, ako bi se uspostavila i učvrstila ideologija i vladavina tehnokratskih i totalitarnih sistema, ne bi bilo teško predvideti da bi se pitanje smisla života postavilo dramatičnije i neizvesnije nego ikada do sada. U takvim okolnostima ne bi se mogla očekivati realizacija potreba koje bi mogle na „dostojan" način da ispune čovekov život. Već sada je jasno da uočljiva dominacija savremenog tehniziranog društva i nad pojedincem i nad svim klasama i slojevima posredstvom materijalnih i tehničkih snaga neminovno vodi ka održanju postojećeg otuđenog poretka. Ekspanzija tehničkog progresa u velikoj meri doprinosi neutralisanju antagonizma osnovnih klasa. I kad se u građanskom svetu jave zahtevi za društvenim promenama ili reformama, budući da oni nisu motivisani gotovo ničim drugim do težnjom za većim standardom i povećanjem potrošnih dobara i nadnica, oni ne idu za tim da dovedu u pitanje postojeći poredak. Ako je tačno da su se nekada revolucionarne snage sa radničkom klasom na čelu utopile u postojeći tehnokratski sistem, onda se zaista smanjuju izgledi za promenu „tipa" čoveka potrošačkog društva i za promenu postojećeg načina života uopšte. Zato se danas i iz tog aspekta moraju posmatrati oni teoretičari koji revolucionarne snage prepoznaju u onima koji su odbačeni od postojećeg društva.

JEDNOOBRAZNOST PONAŠANJA

Mnogobrojne institucije savremenog društva sa svojim, do savršenstva razrađenim, mehanizmima za vođenje i usmeravanje pojedinca uspevaju da do fantastičnih razmera izazovu i nametnu slične ili identične

kolektivne obrasce ponašanja. U takvim uslovima čovek jednostavno priznaje nametnute uslove kao najvažniju determinišuću silu. On je u celini doveo u pitanje smisao svog stvaralačkog samoostvarenja i angažovanja već time što je takve uslove priznao kao najvažniju meru svoje slobode. Na taj način on je bio spreman da se odrekne svoje stvaralačke inicijative, svojih autentičnih i potencijalnih ljudskih potreba. Prosto, on više nije u mogućnosti da svoje pasivno nastojanje da se prilagodi preobrazi u stvaralačku igru, čak ni u jedan vid reproduktivne individualne samopotvrde, a da i ne govorimo o individualnoj kreaciji koja bi podrazumevala i svojevrstan stvaralački napor, ali i obezbeđivala neprikosnoveno traganje za sopstvenim identitetom. U sklopu takve orijentacije čovek se u domenu potrošnje opredeljuje za ono najvarljivije, ali i „najprisutnije", za ono što može da se „oseti", ali i da zavara i sakrije suštinu egzistencije.

Iako je teško odrediti i sigurno razgraničiti sferu proizvodnje i sferu potrošnje, uočljivo je da se većina ljudi teško privikava da svoje pređašnje proizvodne uloge zameni novim ulogama u sferi potrošnje. Sociolozi su istakli da su društvene promene u visoko civilizovanim zemljama izazvale izrazitu transformaciju od „junaka proizvodnje" ka „junacima potrošnje" (Leo Löwenthal). Novi oblici potrošnje i slobodnog vremena dolaze na mesto starih oblika industrijske proizvodnje. I površna analiza sadržaja koje prenose sredstva masovnog komuniciranja pokazuje promenu koja više ističe sferu potrošnje na štetu sfere proizvodnje. Te promene u vrsti „informisanja" izražavaju ne samo nove zahteve publike, već i realne promene koje nisu ni slučajne ni prividne. Prema Riesmanovim analizama, pored poslovnih i političkih vođa, sve više dolazi do izražaja tendencija isticanja „vođa" u sferi potrošnje, tako da glumci, umetnici i zabavljači dobijaju upadljivo više prostora nego ranije, dok „junaci kancelarije, govornice i fabrike" zauzimaju sve manji prostor. Riesman ističe da dokolica i zabava ka „drugima usmerenog čoveka"[12], odnosno čoveka koga usmeravaju drugi i koji je okrenut prema drugima, znači mogućnost razbijanja nekih bitnih ograničenja „institucionalne i karakterološke prirode" na putu ka punoj autonomiji ličnosti, što je u radu teško izvodljivo. Ova „drugima usmerena" osoba prilazi zabavi kao što prilazi i drugim aktivnostima, bez uzdržavanja, bez želje da dâ otpor ili da se pobuni, prosto jer hoće da se „bezbolno" prilagodi grupi kojoj pripada. Sredstva masovnog komuniciranja koriste njenu pasivnost i prave od nje „kliše" koji zna više od svega drugog da podražava druge i da „ne pripada sebi".

U svim industrijalizovanim zemljama može se, međutim, zapaziti da se u slobodnom vremenu favorizuju najviše delatnosti zabavnog tipa. Zabavne aktivnosti pokazale su veliku sposobnost prilagođavanja i ustaljivanja, ali i brzog menjanja. Više od svega one su sejale iluziju da su u dosluhu sa spontanošću unutrašnjeg čovekovog života i tako stvarale izrazit vid navike koja se pretvarala u samu potrebu. Definitivno, čovekova navika postaje bitna konstanta njegove usmerenosti na grube

[12] Dejvid Risman, *Usamljena gomila,* „Nolit", Beograd, 1965.

predele senzualnog, koji se do kraja antagonistički ispoljavaju u odnosu na racionalno-duhovnu sferu života. Razume se da tako prisutan čovekov instinkt, njegov ego, njegovo telo nisu dovoljni da postanu — kako je govorio Epikur — „izvor svih dobara", ali ostaje i danas važeća njegova misao da „telom možemo osećati samo sadašnjost i ono što je prisutno, a duhom i prošlost i budućnost"[13]. Takvi pogledi svakako su u najneposrednijoj vezi sa uverenjem „da ono biće čije su sposobnosti za uživanje male, ima najviše izgleda da ih potpuno zadovolji; a neko visoko obdareno biće uvek će osećati da svaka sreća koju čovek može očekivati jeste, prema onome kako je svet uređen, nesavršena"[14]. Ako se i prihvati mišljenje da se čovek ne menja samo u detaljima i zajedničkim crtama, već direktno u svojoj suštini, ipak se ne može verovati da je čovekova priroda tako lako promenljiva i da se može sasvim transformisati. A kad čoveku ne polazi za rukom da se izdigne nad situacijom koja ga određuje i kad prestane da to i pokušava, njemu ostaje da se „zaštiti" od paralizirajućeg osećanja da je njegov individualni život „beznačajan događaj". Takvo osećanje je samo uvod u svojevrstan opsesivni košmar i „vrtoglavicu", put do provalije nad čijim ponorom prirodno dolazi do potpune „dezorganizacije" njegovih sposobnosti i njegovog integriteta. Osećanje o sopstvenoj nepotrebnosti i bespomoćnosti, koje brze promene čine još dramatičnijim, ne izaziva samo strah i neprijatnost, već i jednu destruktivnu aktivnost koja je sadističkog ili mazohističkog, a najčešće sado-mazohističkog karaktera. Ograničenja tako drastična i teško savladiva našla su u traumatizirajućim situacijama našeg vremena plodno tle za čovekovu destruktivnost. Stihijska snaga proširenih granica hedonizma otkriva nešto bitno od dominacije duhovnog siromaštva našeg vremena, upozorava na zamke koje vrebaju čovekovu slobodu, pokazuje svu uzaludnost pokušaja da se smanje tenzije čovekove slobode. I kao što male slobode ne mogu biti zamena za jednu jedinu veliku slobodu, isto tako trenutna zadovoljstva ne mogu nadoknaditi ono što dosada i praznina egzistencije ostavljaju za sobom.

Podložan dirigovanju spolja, lišen stvaralačkog nemira koji bi prethodio svakoj promeni, čovek izbegava svaki napor koji bi ga doveo do kreativnog samousavršavanja i potvrđivanja, do istine o sebi i svome svetu. On se našao nad samim ponorom sopstvenog nastojanja da prihvati nasilje nad sobom kao potrebu bez koje se ne može „bezbedno" prilagoditi svetu. I kada je zbog krize životnih uzora granica između onoga što čovek ne želi i onoga što želi da učini tako tanušna i nevidljiva, može se računati, kao što je zapaženo, na njegov pristanak da prihvati i „loša sredstva" samo zato što su efikasna. Što se, pak, dobrih sredstava tiče, ona se u našoj savremenosti — u kojoj se radikalno menjaju i ciljevi i metodi borbe za društveni progres — pokazuju tragikomična u svojoj uzaludnosti. Kad se zna da današnji ljudi žive u vremenu najbržih promena kakve je svet ikada doživeo, lakše će biti shva-

[13] Epikur, *Osnovne misli, Poslanica Herodotu i poslanica Menekeju*, (frg. 439), „Kultura", Beograd, 1955.

[14] Dž. S. Mil, *Utilitarizam*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 12.

titi i nešto od one karakteristične psihologije privremenosti i apsolutne nepromišljenosti pred budućnošću. Za najveći broj ljudi sadašnjost je postala neizvesna, a budućnost kao da i ne postoji. Ta savremena promena, praćena psihičkom napetošću i strahom, iz temelja menja nasleđene kriterijume o stvarnosti i vrednosnu orijentaciju pojedinca prema realnom svetu. U toj nerazgovetnoj stvarnosti čovek bira ono što je izvan rizika i izvan odgovornosti; zato mu je najbliža takva aktivnost koja ga ne obavezuje, ali ga odvaja od sveta koji doživljava kao permanentnu prinudu i stalnu opasnost. On hoće da se odeli od sveta, bar za trenutak, da se opusti i zaboravi, a ne da se kreativno izoluje. Posredstvo fikcije kojoj se prepušta nije više puka igrarija, slučajna i prolazna, već sa stanovišta njegove intimne ambicije prvorazredna potreba. Razume se, ta potreba nije „čista", definitivna i određena, ali je apsolutno otvorena i prisutna. Čovek je zadivljen intenzitetom obmane i, više od toga, on je fasciniran njenim lažnim sjajem, a ono što je najvažnije u toj celoj igri „žmurke", to je njegova iluzija da osvaja nevidljive prostore slobode. Nova i dinamična sredina prenela je na njega nešto od svoje stalne nedefinisanosti i neizvesnosti. Ona će mu lukavo nametnuti rešenja kao da mu je ostavila punu mogućnost slobodnog izbora. Nije stvar, dakle, samo u psihološkim posledicama velikih socijalnih transformacija, već u celovitom mentalnom i duhovnom stanju u kome se čovek našao bez moći da reaguje na svet aktivno i stvaralački. Osećanje inferiornosti, suočeno sa sve izrazitijim napuštanjem ustaljenih normi i moralnosti sredstava, navelo je izolovanog pojedinca na traženje takve kompenzacije koja će mu pružiti privremeno psihološko olakšanje. Tako i dolazi do toga da čovek stvara svoju stvarnost nasuprot postojećoj, koja ga je naterala da sebe izgubi i da se „realizuje" uz pomoć poluimaginarne ili polusvesne aktivnosti.

Uverenje da čovek ne mora da se prilagođava prirodnoj sredini (jer, navodno, i ona kao i veštački svet postoji samo za čovekovu upotrebu) u velikoj meri određuje i njegovo osvajanje prirode. U nastojanju da popravi svoj svet, čovekov odnos prema prirodi postaje krajnje bezobziran jer ne vodi računa o interesu celokupne životne zajednice niti o relativnoj ravnoteži između ljudske vrste i prirodne sredine. S puno razloga može se pretpostaviti da prirodni izvori nisu neiscrpni, kao i to da će bezrezervna eksploatacija prirode verovatno povećati čovekove kratkotrajne ekonomske moći, ali je sigurno da će to umanjiti kvalitet životne sredine i osiromašiti uslove ljudskog života. Čovekov veštački svet, koji se posredstvom nauke i tehnike bezgranično širi i komplikuje, poseduje moćnu privlačnost, ali izaziva i osećanje bespomoćnosti i nelagodnosti pred njegovim zagonetkama koje daleko prevazilaze čovekovo individualno iskustvo. Stalno usavršavanje i stalne promene veštačkog sveta teraju čoveka da se stalno prilagođava, da se i sam menja. U nastojanju da prati taj ubrzani ritam intenzivne promene, u stalnoj čežnji za utapanjem u taj pakleni tempo čovek ne može izbeći osećanje nelagodnosti zbog svog stalnog zakašnjavanja. Pojava sredstava informisanja već od početka XX veka modifikovala je život industrijskih dru-

štava u toj meri da je praktično onemogućila čoveka, kako fizički tako i duhovno, da apsorbuje i zadrži ogromnu masu poruka, a još manje da ih kontroliše i usmerava.

S druge strane, veoma je prihvatljivo zapažanje da je čovek u industrijskom društvu izložen pretežno onim uticajima koji su učinili da bi gotovo u svakom plebiscitu bečka opereta pobedila Mocarta.[15] Duboka individualna nesigurnost u proceni kulturnih vrednosti nagoni pojedinca da prihvati sve ono što je blisko njegovim i tuđim predstavama o tim vrednostima. Njegove i tuđe predstave, međutim, u velikoj meri određuje samo kulturno tržište. To tržište, sa veoma izraženim vidovima komercijalizma i reklame svih rasprostranjenih oblika potrošnje, kao što je više puta isticano, nije usmereno na uobličavanje one svesti koja bi ga vodila punoj individualnosti. Ne priznajući stvaralačke, kulturno-umetničke kriterijume niti odgovarajući vrednosni sistem ni kada su u pitanju visoki umetnički sadržaji, koji se transponuju preko sredstava masovnog komuniciranja, menadžeri masovne razonode nastoje da te sadržaje liše individualnih stvaralačkih specifičnosti i da ih standardizuju. Sada već nema nikakve sumnje da su sredstva masovnog komuniciranja, inače jedna značajna inovacija tehničke civilizacije, doprinela da masovna razonoda — i pored svojih trivijalnih sadržaja, površne ilustrativnosti i atraktivnosti — privlači ogroman broj „potrošača". Serijska produkcija masovne razonode, ma koliko se činila da ima izvesne prednosti, u velikoj meri utiče da se estetski kriterijumi zamene vanestetskim i u realizaciji i u plasmanu razonode. Takva razonoda, ujednačena i prilagođena najširem auditorijumu, lišava veliki broj njenih korisnika i najmanjeg intelektualnog napora pri njenom usvajanju. „Zabavna industrija — piše Hauser — zacijelo ne poduzima ništa da bi čovjeka mase odgajila za samostalno mišljenje, da bi poboljšala njegov ukus i pojačala svijest o njegovoj ličnosti, to se i ne bi moglo lako postići. Mada je, naime, neosporno jednostavnije upravljati lutkama nego ličnostima, ipak se mase same po sebi ne sastoje od ličnosti..."[16] Usmerenost čoveka prema masovnim oblicima razonode odvodi ga, u stvari, od njegovog unutrašnjeg sveta i njegove konkretne stvarnosti i sve ga više približava iracionalnim društvenim ciljevima. Takva razonoda može bitno odrediti čovekov emotivni svet i uticati na njegovu celokupnu angažovanost i pored toga što je često veoma udaljena od čovekove suštine.

Prilagođavajući se opštevažećim društvenim normama, kulturnim obrascima i mehanizovanoj zabavi, bez moći da utiče na stvaranje autentičnih ljudskih potreba, pojedinac je primoran da niveliše svoj ukus i da se odrekne sopstvenog izbora. Oslanjajući se na najšire slojeve nekultivisane publike, komercijalizacija zabave čini da se serijski proizvodi sve ono što je dobro prihvaćeno na tržištu. „Često ponavljana tvrdnja da zabavna industrija proizvodi produkte masovne kulture ne radi

[15] Ernst Fišer, *O potrebi umetnosti*, „Minerva", Subotica — Beograd, 1966, str. 233.

[16] A. Hauser, *Filozofija povijesti umjetnosti*, Matica hrvatska, 1963, str. 238.

zadovoljavanja nego radi eksploatacije kulturnih potreba, zacijelo je opravdana, ali je jednako tačna tvrdnja da je loša kvaliteta te produkcije posljedica historijskog susreta demokratizacije kulture i saradnje kapitalističke konkurentske ekonomije."[17] Na taj način se masovna razonoda pojavljuje na tržištu kao svaka roba. Ta razonoda, bez dovoljno rafinmana i stvaralačke skladnosti, i po načinu proizvodnje, umnožavanja i distribucije usmerena je na široku popularnost i komercijalni efekat. Poraz individualnih stvaralačkih ambicija onih koji stvaraju takve „vrednosti" postaje izvor stalne duhovne lenjosti i apatije onih kojima su one namenjene. Ono u čemu takvi proizvodi uspevaju svakako je preuveličavanje veštački izazvanih potreba u oblasti rekreacije i odmora. To je i način da takva potrošnja komercijalizovane razonode ozbiljno dovede u pitanje omasovljenu stvaralačku delatnost ljudi koja bi omogućila razvoj čovekovih kreativnih sposobnosti. Zbog takvog „kursa konzumacije" i sredstava masovnog komuniciranja koja ne ostavljaju vremena da se razmišlja, već daju „gotove formule" u prihvatanju saznanja, u čovekovom životu izostaje mogućnost da se na „originalan način" izrazi, da „bude samo svoj" i da „bude kulturan". Sama „preteranost informacija" ne dozvoljava čoveku više da odabira, da komunicira s drugima sa onom uzajamnošću koja je svojstvena ličnostima koje imaju šta da kažu i koje znaju to da kažu. A da bi tragedija bila veća, mi i „nemamo šta da kažemo jer sve što izlazi iz naših usta smišljeno je od drugih ..."[18] A otuđene reči, čovekovi „dvojnici", teško mogu u našem vremenu izbeći da se ne pretvore u brbljanje i „glumu", čak i kada su potpuno mrtve.

U našoj sredini Vanja Sutlić je uverljivo pokazao da su se između kapitalizma i urgentnosti socijalizma isprečile specifične kapitalističke potrebe. Otuda je razumljivo što Sutlić smatra da je borba u sferi „masovne kulture" možda „povijesno promišljena, najdalekosežnija antikapitalistička borba savremenog svijeta"[19]. Nije potrebno vršiti precizniju i suptilniju analizu pa da se utvrdi da i naše „tržište" često apsorbuje „kulturne" proizvode koji su uvezeni sa strane i koji, direktno ili indirektno, uočljivo ili kamuflirano, prenose shematičnost svojevrsne fikcije nastale iz potrebe jedne tuđe stvarnosti koja nastoji da čoveku omogući put do iluzije, da mu obezbedi privid sigurnosti i da sudeluje u njegovom imaginarnom bekstvu. I to što su ti sadržaji usmereni isključivo na čovekove instinkte, na njegovu ogoljenu i nerafiniranu emociju, to je samo dokaz više koliko se iza njih krije perfidno nastojanje da oni i ne dospeju do čovekove svesti. Agresivnost tih proizvoda i njihova do sad neviđena ekspanzivna moć u osvajanju novih prostora usledila je tek pošto su se oni počeli ponašati na tržištu kao i svaka druga roba koja se masovno traži, masovno prihvata i masovno troši. Kad ne bismo imali cele društvene grupacije koje nisu pripremljene za susret sa tim

---

[17] Ibid., str. 240.

[18] P.-H. Chombart de Lauwe, *Animation et participation*, „Perspectives socialistes", Octobre 1968, str. 17.

[19] Vanja Sutlić, *„Kulturni sektor" i duhovni bitak*, „Politička misao", Zagreb, br. 3/1966.

proizvodima, njihova tako izrazita ekspanzija i ne bi bila nešto na što bi trebalo skretati pažnju. Ali, pošto stvari ipak tako ne stoje i pošto su takvi sadržaji postali potreba velikog broja onih koji nemaju prihvatljiviju alternativu, prisustvo onih uvezenih i odmah dobro prilagođenih sadržaja nije bez uticaja na sam ukus onih koji ih koriste i, konačno, na njihovu orijentaciju u životu. Pomenuli smo da se ti sadržaji lako prilagođavaju, a možda je bilo bolje reći da im se oni koji ih koriste lako prilagođavaju jer takvo prilagođavanje ne podrazumeva stvaralački napor niti stvaralačku aktivnost. To što oni ne primećuju da su tvorci tih sadržaja i računali na njihovu duhovnu ograničenost i kulturnu nerazvijenost — pitanje je za sebe i ono čini sastavni deo čitavog onog neodređenog i iracionalnog spektra takozvane kulturne potrošnje. Kada takva produkcija, sa širokim registrom shematizovanih, ali i efikasnih pravila, ne bi uticala na stvaranje atmosfere koja je na samoj margini društvene stvarnosti, koja je lišena atributa autentičnog života i kreativnih uzleta, i kada ne bi postala ne samo jedno nametnuto i veštačko društveno tkivo, već i onaj „međučlan" koji može bitno uticati na strukturu svesti u celini, ona ne bi bitno uticala ne samo na postojeću, nego ni na potencijalnu potrebu. Tada bismo sigurno i smisao prisustva i uticaja te produkcije mogli posmatrati sa više optimizma i tolerancije. Nejednake šanse pred kulturom, nastale, pored ostalog, zbog nejednakog društvenog položaja, stvaraju atmosferu u kojoj nije moguće izbeći onu polarizaciju u kojoj će biti prisutna i kulturna elita, koja i stvara i konzumira bitno drugačije od takozvanih defavorizovanih slojeva.

(NE)MOGUĆNOSTI STVARALAČKOG FORMIRANJA POTREBA

Sada će, svakako, biti od značaja da skrenemo pažnju na nemogućnosti adekvatnog formiranja potreba i u domenu prosvete. Obrazovne i vaspitne institucije, kojima se uporno nameće ekonomski i politički pragmatizam, pokazuju svoju nemoć da stignu do istine o savremenom društvu. Hana Sychrova dobro primećuje da su u nauci i obrazovanju duže vremena bile odvojene *prirodne* od *ljudskih* stvari i da su između njih neprekidno narastale „veštačke stvari"[20]. Izložene još pre tri stotine godina, koncepcije Komenskog o potrebi obrazovanja „svih", u „svemu" i „svestrano" mogu i danas da impresioniraju, ali ostaju utopija. I danas, kada su društvena i ljudska stvarnost do te mere postale dinamične i neodređene, obrazovanje se suočilo sa necelovitom slikom sveta. Pored toga, ako bismo danas prihvatili krilaticu da je „obrazovanje ono što ostaje kada se zaboravi sve ono što se učilo", bojim se da od njega ne bi govoto ništa ostalo. Obrazovne i vaspitne institucije, koje proživljavaju jednu od najizrazitijih kriza u celoj svojoj istoriji, neurotično opsednute sopstvenom nesigurnošću, teško mogu da formiraju i oslobađaju stvaralačke snage i da efikasno pomažu potiskivanju pseudopotreba. Tu nije reč toliko o ograničenim i neizvesnim mogućnostima u formiranju više

[20] Hana Sychrova, *Obrazovanje i ljudske stvari*, „Socijalizam", br. 10/1967.

kulturne svesti, intelektualno razvijene sredine, koliko o kompletnom izostajanju u celovitom kulturnom razvitku društva. Svakako, bilo bi preterano zahtevati od ovih institucija da one isključivo pripreme čoveka za „društvenu igru“, ali ostaviti ih na tome da i dalje pripremaju čoveka samo za profesiju ili zanimanje — čini ih doista nedovoljnim, naročito zbog očigledne tendencije da život van profesionalnog i društveno potrebnog rada dobija ne samo sve veći prostor, nego i veći značaj za realizaciju čovekovih kreativnih snaga i njegove individualnosti. Uska specijalizacija sama po sebi onemogućava čoveka da postane „inventivni mislilac“, stvaralac koji će težiti univerzalnom i celovitom pogledu na svet. Sam sistem obrazovanja uporno nastoji da stvori uske specijaliste koji će sve više znati o domenu svoje uže specijalizacije, a sve manje o svemu drugom. Dinamičan i promenljiv karakter rada u uslovima složene savremene tehnologije sa sve većom primenom nauke produžava period priprema za profesionalni rad i zahteva stalno usavršavanje, a često i prekvalifikaciju. Razume se, to je nova i nimalo laka obaveza ovih institucija.

Mnogi mislioci našeg vremena skrenuli su pažnju na jedan strukturalni problem savremenog društva — razdvajanje znanja i prakse. Zato nam se čini da je u pravu Michel de Certeau kada tvrdi da se zbog podele društva na sektore u kojima se stvara znanje i sektore u kojima se ostvaruje proizvodnja mora dovesti u pitanje celokupna kulturna organizacija datog društva.[21] Pored toga, ovaj autor ističe da se formirao jedan „kulturni model“ u kome se vrednosti prenose na „centrifugalan način“, tako da sve dolazi „odozgo“, iz „središta“. Vrednosti se prenose *hijerarhijski*, odozgo nadole, od onih koji rukovode do onih kojima se rukovodi. Ako je tačno, kao što ističe Michel de Certeau, da znanje više nije svojina samo jednih, da profesionalno iskustvo gubi nekadašnji ugled, da permanentno obrazovanje postaje potreba svih, onda smo sigurni da su današnja društva primorana da bitno menjaju dosadašnju hijerarhijsku strukturu obrazovanja.

Pošto je novostvoreni prostor slobodnog vremena sa stanovišta obrazovanja i vaspitanja postao ozbiljan problem, stvari se u celini još više komplikuju. Ako u tom novom prostoru, kako ističu sociolozi, bude u sve većoj meri prisutan razvitak čoveka, razvitak njegove kreativnosti i stvaralačkih ambicija, time se to pitanje mora postaviti ozbiljnije i urgentnije. Kako ostvariti sektor „kultivisanog“ slobodnog vremena — postaje ozbiljna i teško rešiva dilema. Dr Hans Zbinden (sa Univerziteta u Bernu) ukazuje[22] na potrebu pripreme za stvaralačko korišćenje slobodnog vremena u procesu obrazovanja i vaspitavanja. On smatra da je neophodno premostiti ponor koji je nastao između školovanja za zanimanje i nepripremljenosti za korišćenje slobodnog vremena. Po njemu, vaspitanju za korišćenje slobodnog vremena treba pokloniti istu pažnju

[21] Michel de Certeau, *Savoir et société*, „Esprit“, Octobre 1968.

[22] Hans Zbinden, *Das Freizeitproblem in der heutigen Gesellschaft*, „Universitas“, August 1965, Tübingen.

kao i stručnoj pripremi za profesionalnu delatnost. Škola bi stimulirala bavljenje hobijem kao slobodnom aktivnošću koja se voli i pričinjava radost, koja podstiče na stvaranje i inicijativu. To bi, svakako, bio dobar put da se izbegne opasnost da slobodno vreme postane vreme dosade i u kasnijim godinama, naročito u starosti.

Ostvarujući ciljeve drugih, čovek se u uslovima savremenog društva, u kome demokratski duh, ekonomske i političke slobode nisu uhvatili duboke korene, otuđuje ne samo od svog stvaralaštva, nego i od samog sebe jer prestaje da realizuje svoje ciljeve i svoje potrebe. Njegovo samootuđenje postaje zapravo neizbežno onog trenutka kad svrha izvan njega samog određuje njegovu delatnost. Zato je i razumljivo što je i Marx totalitet čovekovog ispoljavanja života video u njegovom vlastitom ostvarenju kao unutrašnjoj nužnosti i kao potrebi.[23] Po Marxu, „čovjek proizvodi samo slobodan od fizičke potrebe, i istinski proizvodi tek oslobođen od nje“[24]. Tako bi se ljudski cilj, utkan u svekoliki život čoveka, našao izvan čovekove besadržajne reprodukcije radne snage i izvan ropske zavisnosti od nametnutih determinizama društvenog uređenja. To bi bio put do individualne slobode koja bi u velikoj meri zavisila od čovekovog „duhovnog uređenja“ i od samospoznavanja potreba.

Mogućnosti maksimalno diferenciranog individualnog izbora potreba u velikoj meri su ograničene čitavom skalom determinišućih uticaja. Međutim, i pored toga što je čovek kao prirodno i društveno biće determinisan i „zatvoren u svoje uske granice“, on je, otkako postoji kao ljudsko biće, smatra Oto Klein, determinisan i da osporava te granice prinude, da ih prevazilazi. Čovekova stara želja da izgradi poredak u kome bi, kao generičko biće, mogao naći „svoj mir“ vodila ga je na stabilizovanje tog poretka. Međutim, svaki poredak, čim se konstituiše, neizbežno se usmerava i prema sopstvenoj dezintegraciji zbog „protesta i pobune“ koji su od njega neodvojivi ili je, u protivnom, osuđen na stagnaciju.[25]

Osim toga, teško je uspostaviti jasniju distinkciju između totaliteta oblika života svojstvenih jednoj specifičnoj društvenoj formaciji u određenom periodu istorije i pouzdanih znanja o tome kako da se živi, to jest sposobnosti razlikovanja adekvatnih oblika života od neadekvatnih. Uopšte, traganje za adekvatnim načinom života koji bi razgovetno pokazao „kako živeti“ suočilo bi nas sa ozbiljnim protivrečnostima koje je sobom donela naučna i tehnološka revolucija u kojoj funkcija razuma ne vodi uvek unapređenju veštine življenja niti autentičnom društvenom projektu egzistencije. Poznato je, isto tako, da i kritičke analize naše složene savremenosti procenjuju i sadašnji i budući položaj čoveka polazeći od starog sistema vrednosti, koji je bio istorijski uslovljen, ali je danas prevaziđen pošto je bio ograničenog važenja. Uopšte, ima se uti-

[23] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 235—236.

[24] Ibid., str. 203.

[25] Oto Klein, *Révolution scientifique et technique et styl de vie*, „L'homme et la société“, br. 9/1968.

sak da veoma izražena i dramatična transformacija stvarnosti nije istovremeno praćena preobražajem slike te stvarnosti, onoga što je u njoj bitno, da bi se to bitno razlikovalo od mnogobrojnih epifenomena. Skrećući pažnju na svu složenost i protivrečja savremenih društvenih procesa sa stanovišta progresa, Oto Klein pokazuje da se često ono što izgleda kao „negativitet" u isti mah predstavlja kao „pozitivitet". Tako savremeni čovek dolazi u situaciju da pati zbog veštačkog karaktera životne sredine koju sam stvara a da pri tom nije ni svestan da je to jedina njegova mogućnost da se oslobodi determinisanosti samom prirodom. Savremeni čovek je spreman da se užasava pred stihijnošću i ekspanzijom potrošačkog društva i pored toga što ono u velikoj meri omogućava da se izbegnu posledice siromaštva, gladi i drugih lišavanja. Masovna kultura se odbacuje sa indignacijom iako je ona zamena za odsustvo kulture namenjene masama. Svaki pokušaj da se utiče na čovekovu biološku determinisanost izaziva strah i negodovanje iako je to „logičan izraz" naše pobune protiv smrti, da se izbegne ono što se do sada smatralo neizbežnim. Razaranje starog sistema vrednosti, koje je izrazito naročito u periodima kao što je vreme u kome živimo, mnogi su dočekali sa pesimizmom i uznemirenošću, a pri tom su izgubili iz vida da svako zadržavanje starog sistema vrednosti znači očuvanje „prethodnih" determinizama i naviknutih društvenih stereotipa.

Ipak ostaje da rasplet ove neizvesne drame zavisi od progresivnih snaga koje bi morale biti sposobne da ostvare takav društveni projekt koji bi otvorio horizont gde bi se prevladali epifenomeni i stvorili uslovi za postepeno i osmišljeno realizovanje celovite slike sveta i ljudske suštine. Najmoćnija od svih civilizacija koje je svet poznavao, savremena civilizacija, koju je Malraux označio kao „kraj vrednosti", nije više u mogućnosti da skriva svoju krizu „bez presedana" i „rasulo smisla". „Ako jedna civilizacija — piše Malraux — nije u stanju da dâ smisao čoveku i smisao svetu — a to ide zajedno — onda je potpuno načeta u svojim najživljim delovima. I dodajem veoma mirno: to ne može večito trajati. Naša civilizacija će apsolutno morati da nađe svoju osnovnu vrednost ili da se raspadne."[26] Danas smo, međutim, svedoci teškoća na koje nailaze progresivne snage na putu oslobađanja čovečanstva od otuđujućih i istorijski nasleđenih i novostvorenih društvenih snaga koje se stalno reprodukuju i uporno zadržavaju na istorijskoj pozornici. Konačno, postalo je jasno da ni jedno društvo ne može ostvariti celovit društveni progres sa ljudskim licem bez razvijenije demokratije, bez onih uslova u kojima će čovek biti subjekt svoje egzistencije.

Proces stvaranja ljudskih potreba u praksi u velikoj meri gubi moć diferenciranja autentičnih vrednosti od nevrednosti. I nije bez razloga istaknuto da samo najsuptilnija empirijska istraživanja mogu da prepoznaju i razlikuju ono što je nametnuto od onoga što je latentno postojalo. Nastojanje da se podigne vrednost sadržaja ljudskih potreba u punoj je saglasnosti sa onim naporima koji idu za tim da se podigne vrednost čovekovog načina života, njegovog materijalnog i kulturnog

[26] Intervju sa Andre Malroom, NIN, br. 969/1969.

položaja. A to znači stvaranje širokih mogućnosti za aktivno i stvaralačko korišćenje tih potreba. Na slobodu ličnosti u izboru i načinu korišćenja potreba mora se računati kao na elemenat koji je najbliži samoj suštini problema. Kako zadovoljiti postojeće potrebe i kako razvijati i osvojiti nove — to su dve strane istog pitanja, pitanja čovekovog duhovnog rasta. Da bi se ceo proces stvaranja ljudskih potreba približio svesnoj aktivnosti, da bi se izbegla apriornost i dirigovanost koje često prate taj proces, potrebno je stići do suštine stvarnosti, da bi ona postala „savladana stvarnost". Potpuno je razumljivo da čovek stvarajući svoje potrebe stvara i sebe samog, odnosno da ga stvaraju same potrebe. Zbog svega toga moraće se istraživati šta jesu i šta mogu biti potrebe savremenog čoveka jer ne treba zaboraviti da od načina stvaranja potreba u velikoj meri zavisi stvaralačka inicijativa i rast čovekovih sposobnosti.

Sadašnja praksa u stvaranju i izražavanju ljudskih potreba indikator je o izuzetnoj i prelomnoj istorijskoj promeni uslova življenja i smisla celokupnog čovekovog stvaranja. Taj proces u isto vreme označava pad individualnog angažovanja i neizvesnost uslova konkretne, praktične aktivnosti. Ljudske potrebe se ne mogu stvarati nezavisno od društvenih i klasnih odnosa, od društvenog sistema, od karaktera same kulture, ali ipak njihovo formiranje nije određeno samo tim uticajima. Proces širenja i omasovljavanja kulture, novi umetnički sadržaji i kulturne vrednosti bitno utiču na stvaranje ljudskih potreba, naročito onih koje bi trebalo da se približe višem stepenu svesti. Kulturno stvaralaštvo koje nastoji da zaobiđe istinu o životu i stvarnosti nije u mogućnosti da utiče na stvaranje visoko razvijenih potreba ličnosti. Istinski duhovni život ne može se zamisliti bez stvaranja autentičnih kulturnih vrednosti i bez zadovoljavanja postojećih i stvaranja novih potreba.

Stvaranje uslova za punu inicijativu u zadovoljavanju postojećih i stvaranju novih potreba pretpostavka je ne samo za svestran razvitak ljudske ličnosti, već i za adekvatan razvitak celokupnog društvenog života. Zbog svega toga formiranje ljudskih potreba treba iznova razmotriti prema merilima istorijske epohe u kojoj bezuslovno mora doći do stvaranja novih i modifikacije dosadašnjih potreba. Svestrani razvitak ljudske individualnosti zahteva uspostavljanje „hijerarhije" potreba i njeno prilagođavanje ciljevima celokupne organizacije kolektivnog života. Tako se pitanja ljudskih potreba moraju dovesti u neposrednu vezu sa novim načinom čovekovog samopotvrđivanja i sa mogućnostima oslobađanja stvaralačkih sposobnosti. To je sastavni deo traženja onog smisla u novom istorijskom projektu u kome će se stvaralačko samopotvrđivanje i individualni izbor javiti kao elementi novog shvatanja slobode. A sama nastojanja da se ostvari smisleni život moraju se pomeriti od konzumno-tehničkih i proizvodno-ekonomskih moći društva ka raznovrsnom stvaralaštvu i stvaralačkoj praksi.

Zorica Priklmajer-Tomanović

TEORIJA PARTIJE U KOMUNISTIČKOM POKRETU ZAPADA*

Savremena teorija socijalističkog preobražaja u zapadnoevropskim komunističkim partijama, poznata kao mirni put u socijalizam, upućena je da traži izvesne nove odgovore i pri tretiranju subjektivnih faktora toga preobražaja. Ona je okrenuta pre svega analizi društvenih snaga zainteresovanih za promenu postojećeg sistema i zaključcima koji se iz nje nameću o politici savezništva; ali je isto tako neizbežno suočena i sa problemima avangarde revolucionarnog pokreta, to jest partije kao spiritus agensa kretanja ka socijalizmu.

Iako je teorija partije domen u čije su preispitivanje zapadnoevropske komunističke partije unele relativno manji napor nego što bi se moglo očekivati s obzirom na osobenosti sredine u kojoj deluju i na koncept revolucije koji su usvojile, činjenica da je period destaljinizacije u ovom regionu razvezao unutrašnje partijske snage i pomerio neke značajne unutarpartijske odnose odrazila se i na koncepcije o samoj partiji.

Treba odmah reći da se, sa stanovišta ovih partija, ne radi o prevazilaženju partije lenjinističkog tipa u njenim suštinskim aspektima; pre bi se moglo kazati da je reč o modifikacijama koje su opšti društveni uslovi nametnuli onda kada su se one intenzivnije počele baviti specifičnostima svoje sredine i kada se javila potreba da tim specifičnostima i svojim političkim zadacima saobraze ulogu i mehanizam partije. Neke od tih modifikacija sazrevale su i kroz unutrašnja diferenciranja ovih partija tokom procesa destaljinizacije; u borbi sa dogmatskim, staljinističkim elementima koji su nastojali da odbrane „tradiciju“ staljinističke doktrine i prakse dinamična, antidogmatska krila uzdizala su na nivo važećih regula niz novih pojmova o unutrašnjem ustrojstvu i spoljnom položaju partije.

Jedina komunistička partija ovog regiona koja izričito zastupa nužnost stvaranja „nove partije“ jeste KP Italije; u ostalim partijama inovacije se unose bez njihovog kvalifikovanja po suštinu partije. Proces

* Odlomak iz neobjavljene studije „Socijalizam i demokratija u koncepcijama zapadnoevropskih komunističkih partija“.

obnove u KP Italije započeo je Palmiro Toljati još odmah posle drugog svetskog rata; osnovni elementi njegove koncepcije i danas su dominantni u ovoj partiji. Toljati je ukazao na razliku između „partije novoga tipa“ i „nove partije“. „U 1945. godini — rekao je on — posle duge ilegalne aktivnosti i oružane borbe, mi smo izjavili da treba da stvorimo *novu* partiju... Zašto smo upotrebili tu formulu, a ne lenjinističku o *partiji novoga tipa?* Da smo to uradili, verujem da bismo napravili istorijsku i političku grešku. Stvoriti jednu partiju *novoga tipa* znači stvoriti komunističku partiju, prekidajući sa socijaldemokratskom organizacijom, ideologijom i tradicijama. Komunističku partiju smo mi, međutim, stvorili 1921. godine.“[1] Ukazujući na to da je KP Italije, usled posebnih okolnosti u kojima se nalazila, stekla izvesne crte „ograničenja i zatvorenosti, nesposobnosti da proširi sopstvene redove“, on je zaključio: „Zbog toga kažemo da naša partija... treba da se obnovi, odnosno da stekne mnoge nove kvalitete koje ranije nije imala i koji treba da joj omoguće da postane partija masa.“[2] To znači da je KP Italije, ne menjajući ona bitna obeležja koja je čine komunističkom partijom, trebalo da stekne izvesna nova svojstva koja bi je učinila da facto novom varijantom komunističke partije. Već samim takvim stavom Toljati je negirao uniformnost u političkom organizovanju komunističkog pokreta. Njegova negacija te uniformnosti proisticala je iz saznanja da posebni uslovi svake zemlje zahtevaju i posebnu adaptiranost revolucionarne partije.

Šta je Toljati video kao suštinske elemente „nove partije“, elemente koji — kao što je rečeno — i danas važe kao rukovodni principi KP Italije?

Pre svega, insistirao je Toljati, partija ne može i ne sme da se ograniči na ulogu pasivne negacije postojećeg, već mora postati partija konstruktivnih alternativa. „Mi ne možemo da se zadovoljimo da kritikujemo i grdimo, pa makar i na najbriljantniji način; treba da imamo rešenja za sve nacionalne probleme, da na njih ukažemo narodu u najpogodnijem trenutku i da znamo da čitavu naciju upravimo ka njihovom ostvarenju.“[3] To je stav uključivanja u odgovornosti za razvoj zemlje, stav iz koga je iznikla formula KP Italije kao „vladajuće partije“ čak i onda kada se nalazi u opoziciji. Ta uloga definisana je na XI kongresu partije na sledeći način: „Već danas partija treba da ispuni zadatak revolucionarne prirode, boreći se za ostvarenje socijalne i političke reforme, da osvoji nove pozicije vlasti za radničku klasu i njene saveznike, da izgradi novi blok vlasti. Na taj način se afirmiše njena karakteristika vladajuće snage koja, zahtevajući kao neophodno svoje učešće u rukovođenju nacionalnom politikom, vrši uticaj na političku orijentaciju zemlje i u opoziciji.“[4]

---

[1] Palmiro Toljati, *Fragmenti iz dela,* (iz govora na Konferenciji komunističkih i radničkih partija u Moskvi 1957. godine), „Komunist“, Beograd, 1965, str. 132.

[2] Ibid., str. 127.

[3] Ibid., str. 128.

[4] Projet de Thesès pour le XI Congrès du PCI, „Bulletin pour l'etranger“, № 4, Octobre — Novembre — Décembre 1965, str. 146.

Iz ovakve njene funkcije aktivnog aktera u formiranju važeće politike proizlazi i promena njenoga karaktera: ona mora biti masovna partija, jer samo na taj način može dovoljno jačati svoj uticaj na demokratske mase zemlje i vršiti pritisak na politiku vladajuće klase. Osnovno jezgro na koje se ona oslanja i iz kojeg se u prvom redu regrutuje jeste radnička klasa, ali ona nije više samo partija radničke klase, već partija svih onih socijalnih kategorija koje su spremne da se bore za socijalizam. Njena socijalna struktura proističe na neki način iz socijalne konstelacije snaga — nosilaca borbe za socijalizam: kao što se i tu radnička klasa javlja kao jezgro koje treba da okupi oko sebe druge klase i slojeve zainteresovane za društvene promene, tako i u partiji radnička klasa treba da bude onaj noseći stub na koji se oslanja njena ukupna politička konstrukcija.

Iako se ni KP Italije, kao ni druge komunističke partije ovog regiona, ne upušta posebno u temu kadrovske partije, moglo bi se reći da kadrovska partija praktično ni u njoj, kao ni u drugim zapadnoevropskim komunističkim partijama, nije anulirana, već inkorporirana u masovnu partiju. Kadrovska partija nije odbačena; ona je prevaziđena, i to ne negativno, već konstruktivno. To znači da partija još uvek mnogo drži do formiranja idejno i politički sposobnih kadrova, da se njena organizovana, a pre svega centralizovana aktivnost oslanja u prvom redu na stalnu mobilisanost i spremnost tih kadrova, bez obzira na to bili oni neposredno u partijskom aparatu ili van njega. Uloga partijskih kadrova u savremenoj zapadnoevropskoj komunističkoj partiji nije ništa manje odlučujuća u njenoj političkoj borbi od masovnosti koju želi da postigne. Kadrovi i dalje predstavljaju onu udarnu, animirajuću silu u žiži političkog kretanja iz koje treba da zrači galvaniziranje masovnog članstva i preko njega dalje onih socijalnih snaga prema kojima je partija usmerena. Kao pojam uske, štapske, zatvorene organizacije, kadrovska partija u uslovima široke političke borbe i opredeljenosti za mirni put u socijalizam nije politički atraktivan pojam; on, uostalom, ne bi bio ni adekvatan jer zapadnoevropske komunističke partije to nisu ili ne žele da budu čak i kada su brojno slabe. One, dakle, nisu prevashodno kadrovske partije; štaviše, za KP Italije, Francuske ili Finske osnovno u njihovom političkom obeležju jeste to da su masovne. Ali one su i kadrovske jer bez jednog jakog kadrovskog jezgra ne bi mogle — posebno u organizacionom pogledu — da budu tako jaka i kompaktna snaga levice u svojim zemljama.

Imperativ masovnosti donosi ovim partijama i neke druge značajne implikacije. Jedno od obeležja „nove partije", kako je poima KP Italije, jeste i njena otvorenost: ne samo u klasnom, rasnom i nacionalnom već i u idejnom smislu. Konstatujući još 1946. godine da među gotovo dva miliona članova KP Italije svakako ima dosta religioznih, Toljati je tada istakao da to svedoči o procesu formiranja jedinstva „na bazi preciznog programa političke i društvene obnove, nezavisno od filozofskog i religioznog uverenja"[6]. Ukazavši da takvo stanje treba sankcionisati i sta-

[6] Palmiro Toljati, op. cit., (iz referata na V kongresu KPI), str. 128.

tutom, Toljati je isticao da to ne znači likvidatorstvo u odnosu na tradiciju i principe partije, već samo imperativ što sveobuhvatnijeg okupljanja svih onih socijalnih kategorija koje su spremne da se bore za demokratiju i socijalizam, što je neophodan preduslov da bi partija mogla ispuniti svoju misiju. Ne odričući se istovremeno marksizma kao revolucionarne teorije koja spoznajom društvenih zakonitosti omogućava da se trasiraju putevi revolucionarne prakse, KP Italije je pokušala da njegovo prihvatanje ostvari indirektnim putem — preko prihvatljivosti političkog programa koji se u suštini zasniva na marksizmu i da taj program isturi u prvi plan opredeljivanja za partiju, pomerajući na taj način prepreku načelnog, preliminarnog, pa i apriornog izjašnjavanja za marksizam ispred svih onih koji žele da se bore za društvene promene iako su, na primer, ubeđeni katolici ili iz bilo kojih razloga idejno neopredeljeni. „Baza jedinstva naše partije je — tvrdio je Toljati — pre svega njena politička linija koja proizilazi iz marksističkog naučnog socijalizma.“[6] Politička linija je, dakle, onaj određujući faktor pristupanja partiji, dok činjenica da se ona gradi na premisama marksizma može ostati irelevantna za one koji njenom idejnom genezom ne žele da se bave jer ih interesuju pre svega efekti te politike. Ipak, u celoj toj konstrukciji — od nesumnjivo pozitivnih implikacija po mobilizacionu sposobnost partije — jedna pretpostavka ostaje implicitno sadržana, a to je da oni koji određuju političku liniju, program partije, akcionu orijentaciju *jesu* marksistički opredeljeni i vladaju marksizmom. Jer, ako se partija, i pored svoje idejne otvorenosti, definiše kao marksistička, ako njena politička zasnovanost na principima naučnog socijalizma predstavlja jednu od bitnih njenih komponenti, onda to znači da su marksisti određujuća snaga partije, oni koji uobličavaju njenu političku fizionomiju.

Kao što u socijalnom pogledu partija ima kao jezgro radničku klasu iako okuplja sve socijalne kategorije zainteresovane za socijalizam; kao što u organizacionom pogledu raspolaže jezgrom kadrova koje osmišljava i usmerava aktivnost mase članova, tako i u idejnom pogledu vladajuću srž partije čine maksisti koji posredstvom političkog programa, ponuđenih praktičnih političkih rešenja privlače u partijske redove i nemarksističke borce za socijalizam.

Sledeće obeležje „nove partije“ koje je isticao Toljati jeste njen nacionalni karakter. Ovo obeležje KP Italije Toljati je izvodio iz toga što je sa pokretom otpora i obračunom sa fašizmom u Italiji radnička klasa postala nosilac nacionalnih interesa zemlje. „Mi prihvatamo i prisvajamo zastavu nacionalnih interesa koju je fašizam bacio u blato i izdao“ — govorio je Toljati.[7] „Eto duboke promene koja se desila u političkom položaju radničke klase naše zemlje. I eto duboke promene koja se kao posledica toga desila u politici naše partije.“[8] Pojava radničke klase kao nosioca nacionalnih interesa povezuje se u KP Italije,

[6] Ibid., str. 129.
[7] Ibid., (iz govora partijskom aktivu Napulja 1944. godine), str. 123.
[8] Ibid., (iz govora u Firenci 1944. godine), str. 126.

kao i u drugim zapadnoevropskim komunističkim partijama, sa njenom ulogom osnovnog branioca demokratije, sa ulogom one društvene snage koja je najviše zainteresovana da se osvojene demokratske tekovine očuvaju i da se osvoje nove, da se demokratija uzdigne na jedan viši nivo. A borbom za očuvanje i dalje razvijanje demokratije radnička klasa izražava ne samo svoj usko klasni već i nacionalni interes, interes svih trudbeničkih slojeva italijanskoga društva. Borba radničke klase i demokratskih masa Italije sa komunistima na čelu za nacionalno oslobođenje od fašizma prerasla je u borbu za demokratsku Italiju; borba KP Italije za demokratski ustav zemlje imala je najdublje korene u pokretu otpora. Upravo smatrajući svojim nacionalnim dugom da izrazi opštedruštvene interese, identifikujući sebe kao nacionalnu partiju, KP Italije je nužno morala da menja i svoj karakter od relativno uske propagandne u masovnu političku organizaciju.

Ono što je i pre perioda destaljinizacije, a naročito u tom periodu, doprinosilo sve izrazitijem ispoljavanju nacionalnog karaktera KP Italije, to je sagledavanje nacionalnih specifičnosti društvenog tla na kome je imala da radi i njeno saobražavanje tim specifičnostima. A to je našlo izraza i u programskim koncepcijama KP Italije koje su već 1956. godine na VIII kongresu partije ponele karakterističan naziv „italijanski put u socijalizam". To pridavanje nacionalnog atributa oblicima i sadržini kretanja u socijalizam, onakvog kako su ga zapadnoevropske komunističke partije sagledavale i nastojale razraditi u svojoj teoriji mirne revolucije; to isticanje da je reč o specifičnom „italijanskom", „britanskom", „belgijskom", „austrijskom" i drugom putu u socijalizam — bilo da je izričito ušlo u nazive programskih dokumenata ili da je počivalo u temelju koncepcije o mirnom putu u socijalizam zapadnoevropskih zemalja — predstavlja upravo najupečatljivije obeležje nacionalnog karaktera ovih partija. Jer, pre svega zato što se inspirišu osobenostima svog nacionalnog društvenog tla one i jesu nacionalne partije. Njihova opredeljenost za revolucionarnu transformaciju kapitalističkog društvenog sistema u socijalistički; njihova privrženost marksizmu i njegovo afirmisanje kao vladajuće teorije komunističke partije; njihova orijentacija na radničku klasu u prvom redu, kao i na ostale slojeve zainteresovane za društvene promene; njihova identifikacija borbe za demokratiju sa opštenacionalnim interesima društva — svi ti momenti imaju i internacionalni karakter. Rukovođenje italijanskim, francuskim, finskim i drugim tradicijama; konstelacijom društvenih i političkih snaga, napose specifičnom i složenom konstelacijom radničkog pokreta u zapadnoevropskim zemljama; saobražavanje svoje kratkoročne politike i dugoročnih ciljeva osobenostima „domaćeg" kapitalizma — to su, međutim, izrazito nacionalne komponente u ovim partijama, komponente iz kojih izvire i na kojima počiva jedna, u ovim partijama čvrsto prigrljena teza od univerzalnog značaja — teza o različitim putevima u socijalizam.

Elementi „nove partije" ne javljaju se, u definiciji njene društvene uloge, kao negacija njenih klasičnih karakteristika: da je revolucio-

narna, klasna i internacionalna. Po tim svojim klasičnim obeležjima ona je i dalje komunistička partija, to jest u lenjinskom smislu „partija novoga tipa"; ali istovremeno ona postaje i „nova partija" u datoj kategoriji radničkih političkih organizacija, odnosno „komunistička partija novoga tipa", jer stiče neka nova svojstva, javlja se kao posebna varijanta komunističke partije; varijanta u kojoj se revolucionarni ciljevi društvenoga preobražaja nastoje realizovati kroz politiku dugoročnih kvalitativnih reformi; u kojoj se njena misija negacije postojećeg sistema izražava kroz ulogu „vladajuće partije", to jest partije pozvane da postojeće negira stalnom prisutnošću konstruktivnih alternativa; u kojoj osnovni oslon na radničku klasu uključuje širenje njene revolucionarne misije okupljanjem svih ostalih realno ili potencijalno antikapitalistički usmerenih socijalnih kategorija; u kojoj se regrutovanje i funkcionisanje njene masovnosti zasniva na solidno izgrađenoj i uhodanoj kadrovskoj strukturi; u kojoj politička i idejna otvorenost ima za pretpostavku vladajuće marksističko jezgro; u kojoj je prihvatanje i poštivanje nacionalnih osobenosti društva u kome deluje samo jedan izraz internacionalnog, univerzalnog karaktera pokreta.

U svojoj ukupnosti komunistička partija „novoga tipa" predstavlja „masovnu i borbenu partiju... radničku i narodnu, demokratsku i nacionalnu, rukovođenu revolucionarnom teorijom marksizma i lenjinizma, partiju koja ima veliku snagu zahvaljujući svom internacionalizmu i dubokim nacionalnim korenima".[9]

Iako je, kao i u mnogim drugim oblastima, i u teoriji partije KP Italije otišla najdalje, ipak se elementi „nove partije" mogu otkriti i u koncepcijama drugih komunističkih partija zapadne Evrope. Tako se u preambuli Statuta KP Francuske mogu naći mnogi elementi „nove partije". KPF je, prema ovom dokumentu, „partija radničke klase Francuske. Ona okuplja radnike, seljake, intelektualce — svakog ko želi da radi za stvar socijalizma i komunizma... KP Francuske je naslednik revolucionarnih i demokratskih tradicija francuskog naroda... Zasniva svoju aktivnost na marksizmu-lenjinizmu... Osnovni cilj KP Francuske je preobražaj kapitalističkog društva u kolektivističko ili komunističko bratsko društvo u kome nema eksploatatora i eksploatisanih... KP Francuske je istovremeno i nacionalna i internacionalistička partija"[10].

„KP Finske je partija radničke klase — kaže se u Statutu ove partije — koja u svojim redovima udružuje radnike, sitne i ostale seljake koji žive od svoga rada i intelektualne radnike. Partija smatra marksističko-lenjinistički naučni socijalizam za principijelnu osnovu svoje delatnosti, primenjujući ga i razvijajući u saglasnosti sa uslovima u

[9] Projet de Thesès pour le XI Congrès du PCI, str. 144. — Vidi i preambulu Statuta KPI (*X Congresso del Partito Communista Italiano*, Ed. Riuniti, Roma, 1963, str. 761—762).

[10] Statut KP Francuske, XVII kongres KPF, MRP — Dokumentacija, br. 3/1964, izd. IMRP, Beograd, str. 65—66.

Finskoj... Partija je borbena organizacija... Partija teži preobražaju u socijalističko društvo."[11]

Vredna je pažnje činjenica da ni KP Francuske ni KP Finske ne postavljaju druge uslove za prijem u članstvo osim prihvatanja programa i statuta, angažovanosti u organizaciji i plaćanja članarine; idejnih ograda nema, mada u obavezama člana partije figurira i prihvatanje principa marksizma-lenjinizma. Ako se podsetimo da KP Italije ovaj problem rešava preko usvajanja programa, koji je marksistički zasnovan i koji predstavlja ključnu platformu partijskog jedinstva, može se pretpostaviti da u praksi ista logika deluje i u drugim dvema velikim komunističkim partijama zapadne Evrope.

Interesantno je da su male komunističke partije ovog regiona daleko izričitije u ovom pogledu. Tako se u Statutu KP Austrije kaže da članom može postati svako ko ispunjava već poznate opšteважеće uslove „nezavisno od poziva, religioznog opredeljenja, rasnog i nacionalnog porekla"[12]. Statut švedske Partije levice — komunisti ne traži ništa drugo za prijem u članstvo osim prihvatanja programa i statuta, a nalaže da svi članovi „bez obzira na izložena gledišta, religiozne i etičke principe" budu tretirani „s poštovanjem i tolerancijom"[13]. Potreba za omasovljenjem organizacije kao motiv za ovakvu elastičnost nesumnjivo da u malim komunističkim partijama igra značajniju ulogu nego u velikim. Takvo opredeljenje za masovnost, makar i nauštrb idejne celovitosti organizacije, svakako da je povezano i sa saznanjem — o kome se, doduše, ne govori izričito — da je partija pre svega politička organizacija, to jest organizacija politički jednosmerno orijentisanih boraca, a tek u drugom redu udruženje idejnih jednomišljenika i da ta dva elementa ne moraju, kao što se dugo zastupalo, neminovno biti uzajamno uslovljeni; bar ne u apsolutnom smislu privrženosti jednoj jedinoj ideologiji, već prihvatajući samo najminimalniji zajednički imenitelj u idejnoj orijentaciji — a to je opredeljenje za socijalizam. Verovatno da određenu ulogu u tome saznanju igra i iskustvo socijaldemokratskih partija, koje su u ovom regionu uspevale da postignu i održe snažan politički uticaj iako od svojih pristalica ne traže potpunu idejnu uniformnost.

Međutim, ono što je od prvorazredne važnosti jeste činjenica da se ni jedna komunistička partija ovoga regiona ne odriče marksizma kao svoje zvanične ideologije. Prihvaćene modifikacije tiču se samo primene i načina, odnosno puta prihvatanja te ideologije u članstvu.[14]

---

[11] Statut KP Finske, *XIII kongres KP Finske*, MRP — Dokumentacija, br. 5/1964, str. 178.

[12] Statut KP Austrije, *XX kongres KP Austrije*, MRP — Dokumentacija, br. 2/1969, str. 111.

[13] Statut Partije levice — komunisti, MRP — Dokumentacija, br. 3/1967, str. 43.

[14] Jedna od Garodijevih teza koje su izazvale negodovanje rukovodstva KP Francuske glasi: „ako partija ne želi da bude sekta doktrinara... ne može imati „zvaničnu filozofiju" " *(Le Grand tournant du socialisme*, Ed. Gallimard, Paris, 1969, str. 284), što mu je donelo optužbu da se de facto odriče istorijskog materijalizma i klizi u idealističke vode (E. Fajon, Rapport sur la discussion et l'adoption des Thesès du Parti, 19e Congres du PCF, „Cahiers du Communisme", br. 2—3/1970, str. 210—211).

U najtešnjoj vezi sa društvenom ulogom „nove partije" pojavljuju se vladajući principi i mehanizam delovanja njenog unutrašnjeg ustrojstva. U kojoj meri se u zapadnoevropskim komunističkim partijama u domenu unutarpartijskih odnosa pomalja „nova partija", a u kojoj meri je ona prevashodno i dalje komunistička partija klasičnog tipa?

Problem se de facto svodi na shvatanje i primenu demokratskog centralizma, koji je i danas ključni organizacioni princip komunističkih partija ovog regiona. A to znači da je vladajući princip njihovog unutrašnjeg ustrojstva klasično lenjinistički, izražen u formuli: demokratska procedura pri formiranju rukovodećih organa i pri uobličavanju idejne i političke orijentacije partije, centralizam u sprovođenju odluka kojima se ta idejna i politička orijentacija treba da realizuje. Drugim rečima, aktivno i pasivno biračko pravo članstva pri izboru rukovodećih foruma, kao i pravo diskusije pri stvaranju programske i dnevno--političke linije i obaveza izvršavanja usvojenih odluka, od onih u osnovnim organizacijama do onih — i naročito onih — u višim rukovodećim organima. Demokratski centralizam na taj način — a u tome savremene zapadnoevropske komunističke partije preuzimaju samo njegovu klasičnu definiciju — spaja u sebi demokratizam širokog učešća članstva u trasiranju partijske politike i efikasan centralistički postupak u realizaciji te politike. „Razvitak demokratskog života partije je povezan sa pravilnim funkcionisanjem demokratskog centralizma u njegova dva momenta: demokratska diskusija, konfrontiranje mišljenja, izbor u odlučivanju, zatim izvršenje utvrđene linije."[15] — „Organizaciju komunističke partije reguliše demokratski centralizam koji obezbeđuje najširu demokratiju istovremeno sa uslovima jedinstva i efikasnosti partije."[16] — „Demokratizam partije traži da svako bude slobodan da napiše i kaže šta misli u diskusiji. Neslaganja su izraz slobode mišljenja. Ali odluke donete većinom, stavovi određeni u rukovodećim organima partije u smislu kongresnih odluka važe za sve."[17]

Treba odmah reći da ovakvo isticanje demokratskog centralizma u periodu koji se ovde razmatra nije imalo samo načelan karakter, već u velikoj meri smisao sankcionisanja novonastale situacije. Novonastale utoliko što su otvorenim procesom destaljinizacije u ovim partijama bile otvorene i brojne diskusije o nizu veoma značajnih pitanja doktrine i politike, koje su bile izraz unutrašnjih polarizacija u njima i prodora saznanja da se bez unutarpartijske demokratije ne može boriti ni za demokratiju u društvu. U domenu teorije partije jedna od prvih postavki koje su se našle pod udarom kritike antistaljinističkih snaga, eksplicitno ili implicitno, bila je postavka o monolitnosti partije. Kada su diskusije, razmimoilaženja, pa i rascepi na liniji borbe za očuvanje ili za odbacivanje staljinističkog nasleđa postali stvarnost u ovim par-

[15] Tezi approvate del X Congresso, *X Congresso del PCI*, str. 741.

[16] W. Rochet, *Les Enseignements de Mai—Juin 1968*, Les Editions Sociales, Paris, 1968, str. 78—79.

[17] Thesès du XIX Congrès du PC de Belgique, „Le Drapeau Rouge", Spécial Congrès, 22 Novembre 1968, str. 12.

tijama, bio je načet i mit o monolitnoj partiji; pri kritičkom preispitivanju staljinističkog perioda postalo je jasno da je pojam monolitne partije u stvari predstavljao zaklon za stvarno odsustvo unutarpartijske demokratije. Iza prividne jednodušnosti tinjala su neispoljena neslaganja. Čak i usvojen kao princip, monolitizam može biti samo fikcija jer je svakom političkom organizmu imanentna politička borba na unutrašnjem kao i na spoljnom planu; pitanje je samo hoće li ona biti sputavana i stoga prikrivena, zakulisna, u dobroj meri spletkaška ili će imati prostor za normalnu dinamiku, a time i za zdrava razrešenja. U političkoj misli zapadnoevropskih komunista tokom 60-ih godina partijsko jedinstvo se nigde više ne identifikuje sa pojmom monolitnosti; iako ne uvek izričito, on je u suštini odbačen. „Demokratski centralizam koji mi ponovo potvrđujemo kao osnovu i metod naše organizacije, kao metod rukovođenja ne bi smeo biti pobrkan ili identifikovan sa „monolitizmom" ili „birokratskim centralizmom", koje mi odbacujemo" — rečeno je u Tezama XII kongresa KP Italije.[18] „Jedna partija a priori jednodušna mrtva je partija" — kaže se u Tezama XIX kongresa KP Belgije.[19]

No, ako su odbacile koncept monolitnosti, zapadnoevropske komunističke partije su se u ovom periodu nalazile — a i danas se nalaze — suočeljene s jednim drugim, ne manje značajnim problemom unutarpartijskih odnosa, a to je problem manjine. Načelno, on je u formuli demokratskog centralizma relativno jasno razrešen: kada se donese većinska odluka, manjina je dužna da joj se potčini i da je sprovodi. Ali u praksi ta formula nije tako jednostavno primenjiva. Ako svaka diskusija oko pitanja o kome se rešavalo treba da prestane, šta je sa slobodom mišljenja u partiji? Posebno onda ako razvoj stvari po donošenju date odluke govori u prilog stavova manjine. Načelno, opet se može naći relativno logično rešenje: većina će pod pritiskom činjenica biti prinuđena da prizna svoju zabludu i u najmanju ruku će prihvatiti novu diskusiju o spornom pitanju. Ali kako i u partiji, kao u politici uopšte, deluju razni interesi, konstelacije i odnosi snaga, može se sasvim lako dogoditi da većina — ili oni koji govore u ime većine — ne odstupi od svojih pozicija. Mora li manjina i dalje da se pokorava stavu za koji ne želi da snosi odgovornost?

Pitanje manjine u komunističkoj partiji najtešnje je povezano sa pravom na sopstveno gledište, na borbu za usvajanje tih gledišta, sa antimonolitizmom. Ali ono je povezano i sa opasnošću od paralisanja partije zbog uzajamne borbe različitih manje-više uobličenih struja i tendencija, što se u terminologiji komunističkog pokreta obično naziva frakcionašenjem. Demarkaciona linija između manjine sa svim njenim demokratskim pravima i frakcija, kojima se u principu ne dopušta pravo građanstva u partiji, jeste — prema usvojenoj formuli demokratskog centralizma — većinski prihvaćena odluka, program, politička linija. I prema važećoj praksi u zapadnoevropskim komunističkim parti-

[18] Projet de Thesès pour le XII Congrès du PCI, „Bulletin pour l'etranger", Octobre—Décembre 1968, str. 85.

[19] Thesès du XIX Congrès du PC de Belgique, str. 12.

jama, kada se neslaganja iz perioda usvajanja te odluke, programa, političke linije i slično pretvore u opoziciju njihovom realizovanju, partija je suočena sa frakcionaškim delovanjem. „Svakako, to nisu frakcije i grupe koje mogu realizovati veću demokratiju, shvaćenu kao slobodna konfrontacija stavova i ideja. Naprotiv, frakcije je guše pretpostavljajući partijskoj disciplini grupaške veze koje unutar partije anuliraju svaku korisnu dijalektiku ideja i stavova, svaku sposobnost akcije.“[20] Luiđi Longo ovo govori raspravljajući direktno o grupi „Il Manifesto“ u KP Italije.[21] „Komunisti kategorički odbijaju svaki oportunistički pokušaj koji ima za cilj da dovede u pitanje demokratski centralizam zahtevajući pravo konstituisanja i frakcija“, što bi značilo „organizovati podelu partije“[22]. Ovaj stav KP Francuske direktno se odnosi na koncepcije Rožea Garodija, koji je tražio da „baza konstantno vrši ulogu regulatora, da njena „povratna akcija“ omogući da se odluke na vrhu stalno ponovo saobražavaju uslovima borbe“[23], što mu je na XIX kongresu KP Francuske donelo osudu zbog tendencije pretvaranja partije u diskusioni klub različitih struja. I rukovodstvo KP Finske, suočeno sa jačanjem unutarpartijske opozicije, u svome razmatranju njene delatnosti više pažnje je poklanjalo dokazivanju da se radi o frakcijskoj delatnosti nego o polemici sa stavovima opozicije.[24]

Identifikovanje unutarpartijske opozicije sa frakcionaštvom prisutno je, dakle, i danas u zapadnoevropskom komunističkom pokretu. Pitanje je, međutim, koliko je ono održivo s obzirom na delovanje nekoliko značajnih faktora. Pre svega, odbacivanjem monolitizma odbačen je i princip da se svako neslaganje sa zvaničnom linijom partije smatra antipartijskom delatnošću; ako je neslaganje u principu prihvaćeno, njegove granice javljaju se već daleko fleksibilnije jer se sloboda mišljenja, jednom usvojena, teško dá dozirati. Ovo tim više što je i sam princip monolitizma odbačen dobrim delom zbog iskustava staljinističkog perioda kada je svako neslaganje sa rukovodstvom obeležavano kao frakcijska i razbijačka delatnost. Drugo, saobražavajući se sve više uslovima svoga tla, zapadnoevropske komunističke partije su u velikoj meri prihvatile i principe zapadnoevropske demokratije, za koju je pravo opozicije jedno od osnovnih prava. Na tom pravu i komunističke partije zasnivaju svoju legalnu delatnost u okvirima kapitalističkog sistema, a upravo zbog njegove duboke ukorenjenosti u ovom regionu unele su ga i u svoj koncept socijalizma. Ima stoga nečeg nelogičnog, kontradiktornog po ove partije da u mehanizmu svoje unutrašnje organizacije ne priznaju princip koji uveliko zastupaju na opštedruštvenom planu svojih zemalja, i u ka-

[20] L. Longo, *Intervention à la session du CC (13—17 Octobre 1969)*, „Bulletin pour l'etranger“, Mai—Décembre 1969, str. 39.

[21] Grupa, koja je dobila naziv po publikaciji u kojoj je izlagala svoja shvatanja, isključena je iz partije oktobra 1969. godine.

[22] Projet de Thesès pour le XIX Congrès du PCF, „L'Humanité“, 15. novembar 1969, str. 4.

[23] R. Garaudy, op. cit., str. 278.

[24] Rezolucija o jedinstvu KP Finske. — A. Sarinen, *O unutrašnjoj situaciji u partiji*, MRP — Dokumentacija, br. 2/1968, str. 57—70.

pitalizmu i u socijalizmu. Pred ovim partijama skoro neminovno stoji nužnost da svoje odbacivanje unutarpartijske monolitnosti sprovedu do kraja i da, prihvativši pravo na neslaganje i sa donetim odlukama, definišu „pravila igre" unutarpartijske opozicije.

Ovo pitanje se javlja kao deo jednog šireg problema, i to jednog od ključnih kada je reč o demokratskom centralizmu, a to je odnos između manjine i većine u partiji. Obično se kao osnovna argumentacija protiv opozicije navodi njena nespojivost sa prvim principom demokratskog centralizma — obavezom manjine da se pokorava odlukama većine. Čvorni problem, međutim, nije u statusu manjine, već u definisanju većine. Jedan izraz hijerarhizacije komunističke partije je u tome što se partijskom većinom obično smatra većina ovog ili onog foruma koji donosi odluke vitalne po život partije, a iza čega uopšte ne mora stajati većina celokupnog partijskog članstva. Ni u zapadnoevropskim, kao ni u drugim komunističkim partijama, ne postoji tehnika egzaktnog utvrđivanja većinskih mišljenja, opcija i raspoloženja u partiji, iako je osnovni koncept njihovog ustrojstva demokratski centralizam koji kao svoj bitan postulat ima potčinjavanje manjine većini. Operisanje partijskom većinom ne zasniva se na pokazateljima, već na poverenju prema forumima koji sažimaju, prezentiraju i tumače mišljenja i raspoloženja u članskoj bazi. U kojoj meri ih oni realno odražavaju, pitanje je svakog konkretnog slučaja; ali ono što je pri takvom stanju odnosa bitno jeste mogućnost da iz bilo kojih razloga forumi ne odslikaju verno konstelaciju snaga u partiji kao celovitom organizmu. Prevazilaženje hijerarhijskih odnosa u partiji pretpostavlja, međutim, nedvosmisleno utvrđivanje većine u partiji. Kada jedan član partije bude siguran da njegovo gledište deli i ogromna većina njegovih partijskih drugova, on će biti spreman da se za to gledište žestoko bori do njegovog usvajanja, a odluka koja se na njemu bude zasnivala neće biti odluka foruma, već njegova sopstvena. Njegov interes prestaje na taj način da bude okrenut prevashodno vertikalno, to jest nagore, ka rukovodećim telima i okreće se horizontalno, ka stavovima „običnih" članova partije, sa kojima je pozvan da učestvuje u procesu formiranja odluka. To sa svoje strane pretpostavlja razgranato informisanje, zasnovano na egzaktnim podacima, kadro da člana partije izvede iz uskih okvira organizacije kojoj pripada i da ga u formiranju ideja i stavova poveže sa masom ostalih istomišljenika. U uslovima nepostojanja takvog sistema informisanja svaki član zna jedino da li je u svojoj partijskoj organizaciji član većine ili manjine i da li se slaže sa većinski donetom odlukom jednog foruma ili ne.

Javna i egzaktno utvrđena većina onemogućava uzdizanje rukovodećih tela u relativno samostalnu silu iznad partije. Štaviše, ona gube karakter „rukovodećih" tela i postepeno se pretvaraju u izvršne organe partije kao celovitog političkog agensa, partije kao „kolektivnog intelektualca".

Konfrontirana sa tako konstituisanom većinom, to jest sa većinom partije u celini, manjina ima sve izglede da veoma mnogo izgubi u svom

relativnom značaju. Jer pri postojećoj hijerarhizovanosti komunističke partije manjina je de facto konfrontirana sa rukovodstvom, to jest samo sa jednim delom partije koji je — sam po sebi — takođe manjinski deo i koji se stoga može naći u relativnoj ravnoteži sa opozicijom. Slabost partijskog rukovodstva u takvoj situaciji je u tome što nastupa u ime apstraktne, a ne u ime egzaktno, nedvosmisleno, opipljivo, cifarski-informativno uspostavljene većine. A ako bi polarizacija u jednoj partiji dosegla takve razmere da većina same partije kao celine bude ugrožena narastanjem opozicije, onda bi nestabilnost takve većine bila dovoljan razlog da se opozicija ne smatra samo jednom frakcijom već latentnom, potencijalno novom većinom.

U ovom kontekstu då se sagledati i širi okvir za uvek moguće kolizije između slobode mišljenja, kao slobode neslaganja, i potrebe idejnog i političkog jedinstva kao pretpostavke za efikasnu akciju. Ako se idejni i politički monolitizam odbacuje kao fikcija, problem se ponovo svodi na pitanje većine koja podržava osnovni kurs, a time obezbeđuje i akciju, i manjine koja ih osporava. Ukoliko idejnu i političku platformu jedne partije formira većina njenog članstva, a ne samo većina njenih foruma, osnovna pretpostavka akcionog jedinstva je data; članstvo je učešćem u stvaranju date platforme mobilisano u njenu korist i javlja se ne samo kao oslonac i sprovodnik već kao kreator i nosilac jedne linije. Preduslov takve većinske platforme je manje-više iskristalisano saznanje u članstvu šta je u datom trenutku politički interes društvenih snaga koje partija zastupa. Ne manje značajan preduslov je i takav nivo članstva koji s jedne strane adekvatno izražava to saznanje i s druge strane jača njegovu otpornost prema manipulisanju tim interesima „odozgo". Opravdana je pretpostavka da je stabilnost linije iza koje stoji takva većina prema napadima opozicije daleko veća nego linije stvorene u vrhu partije; kao što i, obrnuto, kolebljivost članstva, to jest podložnost argumentima opozicije može biti daleko veća kada je reč o partijskoj liniji koju u život uvodi forumska manjina partije. Vladajuća, doduše, ali manjina.

Sloboda mišljenja u uslovima idejne i političke mobilisanosti članstva ima nesumnjivo veće šanse da se iskaže ne samo kao pravo na neslaganje sa vladajućim konceptom već i kao pravo njegove odbrane, i to kao realno doživljeno pravo većine, rasterećeno hijerarhijskog formalizma i birokratske reprezentativnosti „u ime" partije. A to znači da i akciona sposobnost te većine dobija veće izglede za efikasnost i pored priznatog i poštovanog prava manjine na neslaganje.

Dinamika političke borbe na široko otvorenom prostoru ne isključuje, naravno, ni formiranje akcionog jedinstva manjine, čime se opet dolazi na problem takozvanih frakcija. U navedenim uslovima, međutim, one mogu opstati, pa i dobijati na terenu jedino ako realnije i opravdanije izražavaju određeni društveni interes; ali, krećući se na otvorenoj političkoj areni, one mogu samo da izgube od klasičnog frakcionaštva, od one obojenosti zavereničkog, zakulisnog, usko interesnog do ličnog itd. Prema tome, jedina ozbiljna brana protiv idejne i političke rascep-

kanosti, a time i akcione paralisanosti jedne partije nalazi se u što realnijem i potpunijem angažovanju osnovne mase njenog članstva u formulisanju i realizovanju njene politike.

Uzdizanje većine članstva na nivo kreatora partijske politike smanjuje mogućnosti manipulisanja njegovim interesima i njegovom voljom. U uslovima kada je centralizam dominantan princip i kada se strujanje gledišta i stavova vrši prevashodno po vertikali, i to mahom odozgo naniže, a daleko manje ili čak sasvim zanemarujuće i po horizontali, postoji sasvim povoljna atmosfera da se stavovi foruma prezentiraju kao „opšteusvojena", „nedvosmisleno prihvaćena" politika. Osnovna manipulacija, iz koje zatim proističu sve ostale, sastoji se u identifikovanju foruma sa partijom. Ta identifikacija gubi izglede na uverljivost, pa i na opstanak, ukoliko članstvo reprezentativnost svojih uverenja i zahteva zadrži za sebe, a prostor za manipulisanje njegovim opredeljenjima se utoliko sužava.

Na istim relacijama kreću se i mogućnosti birokratizacije rukovodećeg kadra. Ako se pod birokratizmom u partiji ne podrazumevaju pre svega činovnički kvaliteti tog kadra, već takav unutarpartijski odnos koji mu omogućava prevlast nad takozvanim običnim članovima partije, onda preuzimanje odlučujućih prerogativa od strane članske baze narušava takav odnos; utoliko više ukoliko nivo članstva, njegova angažovanost u političkom životu i principi partijskog ustrojstva dopuštaju njegovo konstituisanje u glavni subjekt partijske politike. Klasično funkcionisanje demokratskog centralizma, sa težištem na forumskim centrima, blokira takvo konstituisanje i upravo stoga i ostavlja prostor za stvaranje partijske birokratije i za njeno manipulisanje članstvom putem samoidentifikacije sa partijom u čije ime onda nastupa.

Važeća hijerarhizovanost komunističke partije predstavlja izraz njene suštinske svrsishodnosti, a to je osvajanje vlasti; komunističku partiju stoga karakteriše svojevrsno odslikavanje onih odnosa koji dominiraju odnosima vlasti: postoje oni koji rukovode, odnosno vladaju, i oni kojima se rukovodi, odnosno vlada. Stepen mogućeg uticaja ovih drugih na formiranje politike određuje stepen unutrašnje demokratije jedne komunističke partije, isto onako kao što stepen uticaja građana izražava domet demokratije u jednom društvu. Činjenica da je radničkoj klasi potrebna čvršća, organizovanija i akciono efikasnija partija nego vladajućoj klasi (jer se tek nalazi pred zadatkom osvajanja vlasti) uslovljava relativno visok stepen njene unutrašnje hijerarhizacije; posebno ako je, kao tip političke organizacije, takva partija iznikla u uslovima žestokih idejnih, političkih i klasnih obračuna. Ta hijerarhizacija je, prema tome, društveno uslovljena i njeno prevazilaženje takođe mora biti društveno uslovljeno. U suštini radi se o prevazilaženju vlasti, onakve kakvu poznaje klasno društvo, vlasti čoveka nad čovekom. Kao što je radnička klasa pozvana da borbom za uspostavljanje socijalistič-

kih društvenih odnosa otpočne proces ukidanja klasne eksploatacije čoveka od strane čoveka, tako je — i to istovremeno sa tom svojom misijom — pozvana da razrešava političke odnose među ljudima koji niču iz same biti klasnoga društva — odnose subjekata i objekata vlasti. U tom smislu, otpočinjanjem tog procesa u malom, u jednom segmentu postojeće političke strukture, komunistička partija bi se mogla pojaviti kao „anticipacija socijalističke demokratije" — prema formuli Rožea Garodija.[25] On tu anticipaciju, doduše, vidi u stalnom uplivisanju baze na rukovodstvo i u prihvatanju pluralizma ne samo na spoljnom političkom već i na unutarpartijskom planu. Suština tog mogućeg anticipiranja socijalističke demokratije u partiji, međutim, ne bi se mogla svesti na intenzivnost i razgranatost, složenost slobode mišljenja koja stalno ključa u organizaciji i vrši određen pritisak na rukovodstvo. Ona bi mogla biti samo u *obavezi* da organizacija u ključnim, vitalnim odlukama koje formuliše mora kao podlogu imati javno i egzaktno utvrđenu volju većine. Tek tada kada rukovodstvo partije u donošenju svojih odluka bude zavisno od volje partijske većine, komunistička partija će moći da anticipira socijalističku demokratiju, u kojoj državni organi takođe treba da imaju samo ulogu egzekutive u politici čije vitalne trase određuje volja društvene većine. I tek tada može doći do kvalitativne promene u delovanju principa demokratskog centralizma, gde bi se centralizam pojavljivao u funkciji demokratije, a ne obrnuto, to jest gde bi forumi predstavljali samo mehanizam za realizovanje odluka proizašlih iz osnovne mase članstva, odnosno gde forumi ne bi bili vladajuće jezgro partije za koje članstvo ne predstavlja čak ni partnera u formulisanju politike, nego pre svega polugu za sprovođenje politike toga jezgra.

Komunističke partije zapadne Evrope još nisu u takvoj fazi svoga razvitka. Modifikacije u primeni demokratskog centralizma više se kreću na liniji stvarnog stavljanja u pogon demokratske diskusije u partiji nego na liniji obaveznosti njenih rezultata za centralističku politiku foruma. Još je akcent na obaveznosti nižih organa da se podvrgavaju višim organima, ali ne i na potrebi da se ti viši organi pokoravaju totalitetu ili većini partije kao celini partijskog članstva. Konkretan izraz većine je još uvek forumska većina, koja u uslovima političke borbe (parlamentarna demokratija je to vanredno dobro pokazala) uvek može na jedan ili drugi način ispasti lažna većina. U vreme kada u razvijenom društvu glasovi miliona birača, na primer, mogu zahvaljujući kompjuterima da se samo za nekoliko časova pretvore u egzaktan izborni rezultat — ne postoji problem ni u užim organizacijama da se relativno brzo utvrdi njihova tačna većina.

Činjenica da takav proces još nije otvoren u zapadnoevropskim komunističkim partijama ima primarno objašnjenje u njihovom političkom položaju: one su suočene sa nužnošću da se bore za vlast i ta

[25] R. Garaudy, op. cit., str. 284.

logika vlasti, prisutna već u samoj genezi komunističkih partija, deluje i u njihovom unutrašnjem ustrojstvu — ono je svojevrsno odslikavanje odnosa u vlasti. Zapadnoevropske komunističke partije u svojoj borbi za vlast radničke klase nalaze se u tek načetom procesu saznavanja da u uslovima visoko razvijenog društva sve više sazreva imperativ uobličavanja vlasti same radničke klase, a ne vlasti u ime radničke klase. A upravo u uzdizanju radničke klase kao klase u vladajuću, a ne posredstvom radničke partije, leži onaj društveni preduslov iz koga može ponići prevladavanje one suštine u komunističkoj partiji — suštine nosioca vlasti, makar i potencijalnog.

Komentari

Milija Komatina

KLASA I AVANGARDA U SVETLOSTI DRUGE KONFERENCIJE SKJ

I

Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije obeležava povratak Devetom kongresu, to jest onoj orijentaciji koja je na njemu došla do izražaja, a to u prvom redu podrazumeva veće i dublje oslanjanje Saveza komunista na radničku klasu i ideologiju koja je utemeljena na interesima te klase.

Sve se to, međutim, nije zbilo na samoj Konferenciji. Njoj su prethodile mnoge akcije i značajni događaji. Sednica Predsedništva SKJ u Karađorđevu, održana prvog i drugog decembra 1971. godine, predstavljala je u neku ruku pripremu Konferencije. Na toj sednici razmršen je čvor teških problema koji su pritiskali Savez komunista Jugoslavije. Međutim, u tom trenutku još nije bio dat odgovor na pitanja prakse koja su iskrsla posle Devetog kongresa, ali je rečeno kakav Savez komunista ne sme biti, prema čemu ne sme biti pomirljiv, još manje u sopstvenim redovima, ako hoće da održi svoj revolucionarni karakter i autoritet u društvu. Tom prilikom je jasno i nedvosmisleno data ocena o prisustvu nacionalističke i kontrarevolucionarne delatnosti u Jugoslaviji i pokrenuta odlučna i beskompromisna borba protiv svih antisamoupravnih tendencija i snaga. Rečeno je, isto tako sasvim određeno, da postoji oportunistički odnos jednog dela organizacija i članova prema raznim neprijateljskim tendencijama i snagama koje su se bile ugnezdile i u redovima Saveza komunista.

Time je stvorena mogućnost da se postave zaista prava pitanja društvene prakse i da se Savez komunista na principijelnoj osnovi angažuje u traženju odgovora na ta pitanja. Sednica u Karađorđevu, samim tim što su na njoj date takve ocene o političkoj situaciji u zemlji i o stanju u Savezu komunista, bila je markantna tačka političke borbe u

kojoj su odlučno razobličene nacionalističke i kontrarevolucionarne snage. Dalji tok priprema Konferencije, sasvim razumljivo, tekao je ne samo u znaku „normalnog" pripremanja nacrta dokumenata i diskusije o otvorenim pitanjima, već i u znaku političke i idejne borbe.

Rasplet koji se odigrao u Karađorđevu očekivao se u Savezu komunista i ranije. Mnoge sednice Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije koje su održane pre 21. sednice nagoveštavale su taj rasplet (u tom pogledu posebno je značajna 17. sednica). No, mnoge od tih sednica, sudeći po diskusiji koja je vođena na njima, vrlo često i po nemogućnosti da se otvoreno raspravlja o pravim problemima, pokazivale su i prisustvo idejne krize u Savezu komunista Jugoslavije.

Kao što se jasno ispoljavala nestabilnost ekonomske situacije, tako je bila očita i politička nestabilnost. A važan faktor političke nestabilnosti bila je i poremećenost odnosa u Savezu komunista Jugoslavije. Pokušaj da se nađe izlaz iz poremećene ravnoteže političkih odnosa, da se stabilizuje ekonomska situacija i da se nađu odgovarajući putevi za uspostavljanje normalnih unutarpartijskih odnosa — dovodio je samo do polovičnih rezultata. Jedan od simptoma krize, o kojoj se veoma mnogo govorilo, bilo je upravo kompromiserstvo, polovičnost ili i potpuno odlaganje da se rešavaju sporna pitanja. Bilo je teško postići dogovore o najvažnijim pitanjima društvenog razvitka, o načinu kako da se reše akutni politički i privredni problemi, a još teže obezbediti realizaciju utvrđene politike i usvojenih odluka.

Kontrarevolucionarna delatnost snaga separatističkog i hegemonističkog nacionalizma utoliko se teže odražavala na političku situaciju u zemlji što su te snage uspele da se infiltriraju i u jedan deo Saveza komunista i da deluju iz njegovih redova. Razume se, taktika političke i idejne borbe tih snaga bila je takva da prikrivaju pravu suštinu svojih stavova; one su mnoge stavove Saveza komunista preuzimale menjajući ih i podešavajući ih prema svojim stvarnim opredeljenjima. Kamuflirajući se na taj način i prikrivajući se iza tobožnje politike Saveza komunista, te snage su uspevale da proširuju svoj „pokret". Jedna od teza kojima su se služile bila je i teza o takozvanom masovnom pokretu, koja je proturana u ime potrebe o tobožnjem omasovljavanju Saveza komunista, kao potreba njegove tobožnje demokratizacije. U tim uslovima stavovi o demokratizaciji Saveza komunista zamenjeni su stavovima o takozvanom masovnom pokretu, odnosno stavovima određenih grupa za političke pritiske. Praktično, vrata Saveza komunista bila su otvorena za snage kojima je nacionalizam zastava pod kojom nastupaju.

U pripremama Konferencije pojavile su se dve ocene političke situacije. Prema jednoj oceni, situacija je bivala utoliko bolja ukoliko je više rastao „masovni", očevidno nacionalistički pokret. S obzirom na to da se nije mogla postići opšta saglasnost o političkoj situaciji, i priprema nacrta dokumenata za Konferenciju stalno je odlagana. Tek na 21. sednici Predsedništva SKJ učinjen je kraj tom odlaganju, kraj neizvesnosti i mistifikacijama. Zbog toga se i može reći da je tom sednicom u stvari pripremljen glavni deo Konferencije.

Razume se, nije bila reč samo o tome da se analitički utvrdi šta karakteriše postojeću političku situaciju. Reč je bila o tome da u Savezu komunista pobedi ona orijentacija koja omogućava da se postojeća politička kretanja nazovu pravim imenom. Prema tome, ako je rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije imalo snage da u Karađorđevu određene pojave nazove pravim imenom, da razdvoji ono što je stvarna borba za nacionalnu ravnopravnost od nacionalističke kontrarevolucionarne delatnosti, onda to ne znači prosto dolazak do određenog saznanja, već mnogo više od toga — pobedu progresivnih snaga nad snagama kontrarevolucije. U tom smislu pripreme za Konferenciju treba shvatiti kao veoma intenzivnu idejnu i političku borbu i diferencijaciju u kojoj su poražene tendencije i snage što su dugo vremena kočile uspešan razvoj Saveza komunista Jugoslavije i njegovu društvenu aktivnost.

Otvarajući Konferenciju, predsednik Saveza komunista Jugoslavije, Josip Broz Tito, smatrao je potrebnim da naglasi da je „naš glavni zadatak da izvršimo analizu neizvršenja odluka Devetog kongresa". Time je drug Tito istovremeno odredio i u kom pravcu treba tražiti rešenja za sređivanje odnosa u Savezu komunista i za njegovu efikasniju društvenu aktivnost. Reafirmišući stavove Devetog kongresa, Konferencija je upućivala na to gde treba tražiti idejna polazišta za konsolidaciju Saveza komunista.

Konferencija je trebalo da raspravlja pre svega o odnosima u Savezu komunista Jugoslavije. Određene promene u organizaciji društva, usvajanje ustavnih amandmana, iziskivale su da i Savez komunista sa tog gledišta preispita svoje unutrašnje odnose i način delovanja. Opredelivši se za tu temu, rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije je, svakako, imalo na umu i negativne tendencije koje su se pojavile u odnosima republičkih, odnosno pokrajinskih, saveza komunista i Saveza komunista Jugoslavije. Trebalo je da se raščisti šta znači samostalnost republičkih, odnosno pokrajinskih, saveza komunista u kontekstu jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije.

Kasnije, s obzirom na to da se ekonomska situacija sve više pogoršavala, na predlog druga Tita Predsedništvo SKJ se opredelilo da predloži Konferenciji da raspravlja i o ekonomskoj situaciji.

Rasprava na Konferenciji je objedinila te dve teme. Možda bi se moglo reći da je, povodom tih tema, Konferencija stavila u prvi plan treću temu — položaj i ulogu radničke klase. To samo ilustruje orijentaciju da se o privrednoj situaciji ne može raspravljati nezavisno od položaja i uloge radničke klase, kao što se ni o ulozi Saveza komunista ne može govoriti a da se ne utvrdi u kojoj meri je to organizacija kroz koju i kojom se efikasno izražavaju autentični interesi radničke klase. Pseudoproblemi, kao, na primer, koja je nacija eksploatisana, a koja je u povlašćenom položaju, iščezli su pred stvarnim problemima. Umesto takvih pitanja što ih je bio nametnuo nacionalizam, raspravljalo se o tome da li su i koje društvene grupe u povlašćenom položaju, jesu li i u kojoj meri pojedine društvene grupe eksploatisane, u kojim slučajevima, pod kojim uslovima i od koga. Savez komunista je na taj način izišao iz mistifikacija i prešao na teren realnih odnosa i problema.

Akcioni program usvojen na Konferenciji predstavlja „spisak" zadataka i obaveza, pri čemu svi delovi Saveza komunista i svi njegovi članovi treba i moraju da nađu svoj deo zadataka i obaveza. Ako u tom programu možda i nema nečega što bi u odnosu na odluke Devetog kongresa predstavljalo izričitu novost, on ipak ne ostaje na postojećem, već omogućava pomeranje u progresivnom pravcu i društvenih odnosa i Saveza komunista. Reč je o tome kako da se izvrše jasni i konkretni zadaci u jednoj situaciji kada, pored objektivnih uslova za njihovo ostvarenje, postoje i sasvim konkretne neprijateljske snage i antisocijalističke tendencije, koje se ne smeju potcenjivati. Da ponovimo: novo u vezi sa Konferencijom nije u nekim koncepcijama, već u ishodu borbe za koncepcije izgrađene na Devetom kongresu, koje se i danas mogu smatrati važećom pretpostavkom daljeg progresa.

II

„Savez komunista je suočen sa neophodnošću pojačane i odlučnije borbe za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, u kojima *radnička klasa treba da ima odlučujuću ulogu u društvu.*"

Ovo polazište Akcionog programa otkriva nekoliko značajnih momenata. Pre svega potvrđuje programsku orijentaciju Saveza komunista na razvoj socijalističkog samoupravljanja kao osnovnog društveno-ekonomskog odnosa.

Citirani stav ukazuje i na nešto o čemu se u dosadašnjoj praksi nije dovoljno vodilo računa. Reč je o tome da radnička klasa treba da bude *odlučujući* faktor samoupravljanja. Drugim rečima, time je izraženo uverenje da se samoupravni društveni odnosi ne mogu uspešno razvijati ako se kao nosioci tih odnosa podjednako smatraju svi društveni slojevi, bez obzira na njihov društveni položaj i na to jesu li im interesi suprotstavljeni ili nisu osnovnoj proizvođačkoj klasi.

Konferencija je, dakle, razbila prilično rasprostranjenu zabludu da su za samoupravljanje svi koji se tako deklarišu. Koliko god da je samoupravljanje poslednjih godina imalo iskrene pobornike, koji su nastojali da ga razviju i učvrste i na onim društvenim tačkama gde se još održavaju različite tehno-birokratske strukture, ono je imalo i takve svoje „pristalice" kojima je bilo u interesu da ga formalizuju, da mu dadnu ona svojstva koja ga čine neefikasnim.

Konferencija je u vezi sa samoupravljanjem otklonila još jednu dilemu. Reč je o tome je li samoupravljanje produkcioni odnos, to jest može li pored samoupravljanja da egzistira i neki drugi produkcioni odnos. Dilema te vrste predstavlja u stvari dilemu pro et contra samoupravljanja. Jer, ako samoupravljanje ne bi bilo produkcioni odnos, ono bi u najboljem slučaju moglo da bude samo neka vrsta „dodatka", neki moralni ili idejno-politički faktor kojim bi trebalo da se utiče na nekog ko je iznad proizvođačâ u smislu obezbeđenja njihovih prava. Razume se, ni ta dilema nije slučajna. I ona je posledica određene prakse. Naime, svuda gde su etatističko-birokratske strukture vladajuće, gde se

rukovodi i upravlja u ime radnika, ne može se govoriti o samoupravnom produkcionom odnosu.

Istina, može se govoriti o nerazvijenosti samoupravnog produkcionog odnosa, ali nikako o tome da samoupravljanje treba da bude nešto drugo, a ne produkcioni odnos.

Ističući princip da radnička klasa treba da bude odlučujući faktor u društvu, Konferencija je dala konkretne predloge kako da se ona organizuje da bi zaista bila odlučujući faktor. Da bi se to postiglo, neophodne su određene pretpostavke. Prvo, da je radnička klasa brojčano veća, kvalifikovana i osposobljena u idejno-političkom smislu. Drugo, da je ekonomski i politički sistem tako konstituisan da omogućava materijalno obezbeđenje samoupravnih procesa i odnosa. Treće, da je radnička klasa dovoljno organizovana, što znači da ima zaista svoje autentične organizacije — svoju neotuđenu avangardu (idejno-političku vodeću snagu) i svoj sindikat.

Ističući da je „naše trajno opredeljenje socijalizam suverenih proizvođača", Akcioni program istovremeno konstatuje da su naši proizvođači već sposobni da „funkciju države, razvijenog i modernog tržišta, tehnologiju i ukupne tokove društvene reprodukcije planski usmeravaju, da odlučuju o uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, da postanu dominantna snaga razvoja celog društva". I dalje: „Uslovi za ostvarivanje odlučujuće uloge radničke klase u ukupnoj društvenoj reprodukciji i političkom odlučivanju stvoreni su dosadašnjim razvitkom — svestranim progresivnim promenama u socijalno-ekonomskoj strukturi, porastom materijalnih snaga u društvu, dosadašnjim razvojem socijalističkog samoupravljanja, jačanjem ravnopravnosti naroda i narodnosti, ustavnim promenama i porastom socijalističke društvene svesti."

No, i pored konstatacija o razvijenosti socijalističkih odnosa i o prioritetnom položaju proizvođača, uslovi privređivanja i stvarni odnosi u privrednom i političkom sistemu ipak nisu takvi da stavljaju proizvođače u odgovarajući društveni položaj. Čak je obrnuto. I na prvi pogled lako se uočava da su proizvođači, pre svega oni iz sfere proizvodnje materijalnih dobara, u nezavidnom položaju u odnosu na ljude koji rade u oblasti prometa, banaka, raznih društvenih službi. Sistemski odnosi i uopšte stvarna društvena situacija je takva da omogućava veoma nesrazmeran položaj različitih kategorija i slojeva koji se ne mogu smatrati proizvođačkim.

Imajući sve to na umu, učesnici Konferencije su se zaista kritički osvrnuli na postojeće stanje. Kritike nisu ostale bez rezultata: našle su odraza u završnom dokumentu; predložene su veoma značajne inovacije sračunate na poboljšanje položaja osnovnog proizvođačkog dela društva.

Možda je jedan od najkonkretnijih stavova u Akcionom programu isticanje da neposredni proizvođači u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju o celini dohotka. Ako bismo taj stav uporedili sa opštim raspoloženjem u radnim organizacijama, lako bismo zaključili da je Konferencija u potpunosti izrazila to raspoloženje. Razrada toga stava pretpostavlja mnogo konkretniji zahvat. To iziskuje pre svega menjanje

statutâ u radnim organizacijama u kojima taj stav nije do sada primenjivan. Naročito je neophodno da se u vezi s tim razmotre odnosi u takozvanim velikim sistemima, odnosno u integracionim celinama.

Realizacija postavke da osnovne organizacije udruženog rada raspolažu celinom dohotka dovodi u sasvim nov kontekst mnoga pitanja koja se tiču podmirivanja zajedničkih potreba, a pre svega zadovoljavanja potreba radnika. Radnici na taj način dolaze u situaciju da i o tim potrebama sami i neposredno odlučuju, bez posredovanja otuđenih centara. Oni, razume se, nisu lišeni obaveza da se staraju i o opštim i zajedničkim potrebama društva. Time što je u njihovom dohotku i deo opšteg društvenog dohotka, što se izričito naglašava u Akcionom programu, organizacije udruženog rada su obavezne da vode računa i o opštim društvenim potrebama.

Dovođenjem u takav položaj osnovnih radnih organizacija presahli bi, svakako, materijalni izvori na kojima se do sada temeljila moć etatističkih i drugih uzurpatorskih grupa na koje se ukazuje u Akcionom programu.

To je i osnova odakle se može krenuti u izgradnji sistema proširene reprodukcije sa odlučujućom ulogom onih koji stvaraju višak rada. Koliko je taj problem značajan, vidi se i po tome što se u Akcionom programu naglašava da je danas osnovni sukob upravo na liniji raspolaganja viškom rada.

Kako da se taj problem reši i na šta on ukazuje sa gledišta samoupravnog sistema i samoupravnih odnosa? Evo šta se o tome kaže u Akcionom programu:

„Sukob između socijalističkog samoupravljanja i etatizma, odnosno državno-vlasničkih i tehnokratsko-birokratskih monopola i uzurpacija, zaoštrava se danas najviše u oblasti raspolaganja sredstvima, rezultatima i viškom rada, u oblasti društvene reprodukcije uopšte. To sputava iznalaženje rešenja koja obezbeđuju konstituisanje celovitog sistema samoupravnog planiranja i regulisanja društvene reprodukcije. Velika je zavisnost samoupravljanja od otuđenih centara političkog odlučivanja, finansijske i druge ekonomske moći. Još je širok prostor za delovanje osamostaljenih grupa koje uzurpiraju upravljanje radom i društvenim sredstvima, potiskuju i formalizuju samoupravljanje i ograničavaju uticaj udruženog rada. Način upravljanja viškom rada, nizak stepen samoupravne integracije i nerazvijenost samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja, nesamoupravni oblici integracije na tehnokratskoj i birokratskoj osnovi vode održavanju izrazito nejednakih, monopolističkih uslova privređivanja, rasipanja rada i sredstava, zatvaranju tržišta, umanjivanju proizvodnih mogućnosti i usporavanju prodora nove tehnologije."

Iz problema raspolaganja viškom rada, koji je otuđen od onih koji ga stvaraju, proizlaze gotovo svi krupni, bitni problemi društvenog razvoja i društvenih odnosa.

Da bi proizvođači mogli da dođu u položaj da raspolažu viškom rada, treba u izgradnji odgovarajućeg sistema krenuti od organizacija udru-

ženog rada. Neophodno je urediti odnose pre svega unutar radnih organizacija. Ali istovremeno sa izgrađivanjem tih odnosa valja se energično suprotstaviti i dosta rasprostranjenoj tendenciji da se ceo problem razvoja samoupravljanja vidi isključivo kroz to šta se dešava u radnim organizacijama. Jedan od taktičkih poteza birokratizma i sastoji se u tome da se samoupravljanje ograniči u okvire radnih organizacija kako bi svi drugi nivoi društva ostali kao teren za nesmetano delovanje onih koji „predstavljaju" samoupravljače, koji nastupaju u njihovo ime. Zbog toga se mnogo naglašava da je neophodno razviti samoupravne odnose unutar radnih zajednica, a istovremeno se premalo, samo uzgred i nedovoljno određeno govori o samoupravnim odnosima u celini društva, i to o takvim odnosima u kojima bi proizvođači zaista imali odlučujuću ulogu.

Problem „izlaska" van fabrike odnosa socijalističkog samoupravljanja koji su već izgrađeni u radnim organizacijama postaje danas prvorazredan društveni problem. To je pitanje izgradnje vertikalne dimenzije samoupravljanja, zatim pitanje povezivanja privredne i vanprivredne sfere društvenog života, pitanje povezivanja ekonomskog i političkog sistema i, konačno, pitanje odumiranja klasičnog političkog sistema i njegove zamene integralnim sistemom socijalističkog samoupravljanja.

Ne samo razmišljanja već i zaključci Konferencije okrenuti su upravo ka tome da iz organizacije samoupravljanja u osnovnim jedinicama udruženog rada izraste i nova organizacija političkog sistema. Veoma je značajno što se u Akcionom programu ističe potreba da celokupan politički sistem proizlazi iz samoupravnog produkcionog odnosa. Samo tako bi se prevazišla još uvek prisutna heterogenost društveno-ekonomskih odnosa — jednih u organizacijama udruženog rada (samoupravnim) i drugih u političkim centrima i strukturama (velikim delom još etatističkim). Iz stava „da bi samoupravne zajednice zaista mogle da razmatraju opšta društvena pitanja, posebno ona koja se tiču materijalnih odnosa, raspodele i potrošnje viška rada, da utvrđuju svoje stavove o njima i da zajednički odlučuju u njihovom rešavanju", pa da samim tim treba da se na odgovarajući način organizuju i međusobno povezuju, proizašao je sasvim konkretan zaključak da „osnovni oblik njihovog organizovanja i povezivanja u ovu svrhu treba da budu njihove delegacije kao osnova skupštinskog sistema". Taj zaključak, bez sumnje, nalaže sasvim konkretne promene u političkom sistemu, što će biti zadatak takozvane druge faze ustavnih promena.

Delegacije samoupravnih zajednica, koje se predlažu, s obzirom na to da bi se one bavile i privrednim pitanjima i pitanjima regiona iz kojih dolaze, mogle bi da budu faktor povezivanja dva tipa društvenog organizovanja: po liniji privrednog udruživanja i po liniji društveno-teritorijalnih zajednica. U dosadašnjoj praksi ta dva tipa organizovanja nisu bila ni izdaleka dovoljno integrisana. Jednom se insistiralo isključivo na proizvodnom povezivanju, što bi moglo u krajnjim konsekvencama da vodi u korporacijski tip društvene organizacije, a drugi put se

naglašavala važnost društveno-teritorijalnog organizovanja, što je u dosadašnjoj praksi značilo sputavanje inicijativa privrednih organizacija i što je omogućavalo birokratizaciju političkih struktura. Sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja trebalo bi da bude, kako se i naglašava u Akcionom programu, osnova nove samoupravne integracije društva.

Prilično mesta u Akcionom programu je posvećeno problemu socijalnih razlika. Nabrojani su izvori socijalne diferencijacije i nejednakosti, a ukazano je i na to šta treba preduzeti da bi se ti izvori „isušili".

Pitanje socijalnih razlika nije razmatrano van sistema, kao nešto što može da se rešava nezavisno od produkcionog odnosa. Ako bi tako bilo, onda bi sve akcije koje se preduzimaju u tom pravcu mogle da dovedu u najboljem slučaju do izvesnih „popravki", a ne bi bila isključena ni razna demagoška i druga skretanja koja bi pod parolom jednakosti atakovala na suštinu naših društveno-ekonomskih odnosa.

Možda bi se moglo tvrditi da u tom pogledu predstoje veoma veliki poslovi upravo zbog toga što su socijalne razlike jedan od veoma akutnih problema i što na njemu insistiraju snage sa vrlo različitim idejnim i političkim orijentacijama. Niti se sme dozvoliti nesmetano delovanje snaga koje nastupaju sa pozicija suprotnih Savezu komunista niti bi bilo opravdano da se to pitanje zanemaruje pod izgovorom da se parolom o socijalnoj jednakosti služe i protivničke snage. To je, zbog svega toga, jedan od problema kojima treba da se bave određeni državni i društveni faktori, a isto tako i koji iziskuju sasvim određenu i neodložnu idejnu akciju Saveza komunista.

„U tom smislu — kaže se u Akcionom programu — potrebno je — organizovanom društvenom akcijom, politikom sticanja i raspodele dohotka, poreskom politikom i drugim merama ekonomske i socijalne politike i sistema — onemogućiti sticanje zarada, privilegija i drugih pogodnosti koje se ne zasnivaju na radu. Prihode i imovinu stečene na nezakonit način potrebno je oduzeti."

III

Odlučujuća uloga radničke klase, kako smo rekli, pretpostavlja, kao neophodan elemenat, da ona ima neotuđene i dovoljno efikasne organizacije — svoju avangardu i svoj sindikat. Zadržimo se na tome šta je Konferencija zaključila o Savezu komunista sa gledišta potrebe da radnička klasa ima odlučujuću ulogu u društvu.

Kao što smo konstatovali da samoupravljanje ne mogu uspešno razvijati sve društvene grupe, tako ni Savez komunista ne mogu sačinjavati pretežno ljudi koji ne pripadaju osnovnom proizvođačkom sloju društva ukoliko se ne želi njegovo izrođavanje ili njegovo oportunističko ponašanje.

Konferencija je, polazeći od tog saznanja, energično zahtevala da se Savez komunista menja u tom smislu kako bi on zaista postao neo-

tuđena avangarda radničke klase. Polazeći od toga da je „došlo do slabljenja socijalno-klasne osnove Saveza komunista, što se izražava u ograničenom uticaju radničke klase i njenih stvarnih interesa na politiku i praksu Saveza komunista i u kolebanjima u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja", Druga konferencija SKJ je istakla potrebu radikalnog menjanja socijalnog sastava Saveza komunista odlučnim otvaranjem prema radnicima-neposrednim proizvođačima, zatim potrebu takve kadrovske politike koja će obezbediti da u svim forumima i organima Saveza komunista, u rukovodstvima društveno-političkih organizacija, u predstavničkim i drugim društvenim organima, i to na svim nivoima, bude izabrano što više politički aktivnih neposrednih proizvođača. Naglašena je i potreba razvijanja oblika organizovanja i delovanja komunista na način koji bi obezbedio jačanje uticaja neposrednih proizvođača na sadržinu stavova, na politiku i program akcija svih organizacija i foruma SKJ. U tom smislu istaknuta je neophodnost da vodeći organi u toku priprema svake važnije odluke obezbede prethodno izjašnjavanje komunista-neposrednih proizvođača. Konkretan organizacioni oblik koji bi to obezbedio, kako je predloženo, trebalo bi da budu delegacije komunista iz radnih organizacija pri opštinskim organizacijama.

Problem menjanja socijalne strukture Saveza komunista posebno je naglašen. Drug Tito je u završnoj reči na Konferenciji istakao neophodnost da se što pre i što više radnika iz preduzeća uključi u Savez komunista: „Ako je Savez komunista avangarda radničke klase, onda radnici moraju biti u toj avangardi. Nju ne mogu sačinjavati neki sa strane, samo iz redova činovnika i oni koji sa proizvodnjom nemaju gotovo nikakvog kontakta. Već sama riječ avangarda radničke klase znači da u njoj mora da bude zastupljena većina onih koji tu pripadaju, a to su radnici."

Delegati su na Konferenciji veoma ilustrativno naglasili tu potrebu menjanja socijalno-klasne osnove Saveza komunista. Statistika pokazuje da je u posleratnom razvoju broj radnika u Savezu komunista u odnosu na druge slojeve društva stalno opadao. Na primer, dok su 1960. godine radnici učestvovali u Savezu komunista sa 46%, u 1970. godini njihovo učešće se smanjilo na 30%.

No, ako je reč o stvarnom uticaju radnika u Savezu komunista, stanje je još nepovoljnije. Reč je o tome da znatan deo članstva sačinjavaju ljudi iz upravljačkih, odnosno „gornjih" društvenih slojeva. „Izrazita većina članstva se po svom dohotku svrstava iznad prosečnog ličnog dohotka zaposlenih, prosečne penzije ili prosečnog porodičnog dohotka, što znači u gornju trećinu pune lestvice." Navodeći taj podatak, Vinko Hafner iz toga izvlači zaključak da raspodela društvene moći i materijalni položaj većine članstva je takav da zaista onemogućava odgovarajući uticaj radnika na stavove i politiku Saveza komunista. Po njegovom mišljenju, a to je došlo do izražaja i u Akcionom programu, ne može se očekivati stvarna promena odnosa Saveza komunista prema radničkoj klasi ukoliko se ne izmeni i njegov socijalni sastav.

Radnička većina u sastavu članstva je neophodna pretpostavka da Savez komunista zaista bude u svakom pogledu avangarda radničke klase.

Konferencija nije dublje ulazila ni u uzroke takvog sastava Saveza komunista ni u mogućnosti kako da se to stanje izmeni. Ona je samo istakla neophodnost da se bez oklevanja pristupi „poradničenju" Saveza komunista.

Što je mali broj radnika u Savezu komunista, to nikako nije slučajno. Uzrok tome je i u društvenoj poziciji Saveza komunista. Osvojivši vlast, a samim tim preuzevši obavezu da vodi celo društvo, da stvara novu državu i nove odnose, Komunistička partija Jugoslavije (SKJ) se nužno rasprostirala na sve slojeve društva nastojeći da ih u potpunosti angažuje za svoje programske ciljeve. U etatističkom periodu nastala je i takozvana teorija, bolje reći praksa proporcionalnosti. Po toj „teoriji" u Savezu komunista treba da budu podjednako zastupljeni svi delovi i slojevi društva jer je, navodno, to pretpostavka demokratije. Proporcionalnost se naročito striktno primenjuje u kadrovskoj politici. Zavisno od toga da li se primenjuje princip proporcionalnosti, posebno u kadrovskoj politici, i danas se ceni ispravnost ponašanja organizacija Saveza komunista. Logična konsekvenca primenjivanja toga principa bilo je pretvaranje Saveza komunista od organizacije radničke klase u „društvo u malom". U redovima Saveza komunista bili su zastupljeni svi segmenti društva, i to ne samo u sastavu članstva već i u pogledu tendencija, idejnih struja i opredeljenja kakva postoje u društvu. Desilo se zapravo to da su svi ti različiti slojevi društva, sa svojim različitim interesima, često suprotstavljenim interesima radničke klase, bili ne samo podložni uticaju Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, već su takođe vršili određen uticaj na ideologiju i na ponašanje komunista.

Šta to znači sa gledišta avangardnosti, nije neophodno dokazivati. Avangardna može da bude samo ona organizacija koja se ne rasprostire ravnomerno na sve društvene grupe, već koja u svojim redovima okuplja najprogresivnije delove i članove društva, a oni su, ako je reč o organizaciji radničke klase, svakako u radničkoj klasi i u njenom industrijskom, kvalifikovanom radništvu.

U novije vreme zapaža se još negativnija tendencija. Naime, od „društva u malom" pojedine organizacije Saveza komunista počinju ličiti na „društvo imućnih". Takav sastav počinje uticati na stvaranje jedne klime za koju se ne bi moglo reći da je revolucionarna. Interesi tih ljudi se u mnogo čemu razlikuju od interesa radništva. Jedna od glavnih razlika je u imovnom stanju. Međutim, istovetnost interesa tih ljudi počinje uticati na stvaranje izvesnog „jedinstva", drugačijeg i na drugoj podlozi od jedinstva u čijoj je osnovi neposredni i dugoročni interes radničke klase. O tom jedinstvu je sa govornice Konferencije Vinko Hafner dao veoma interesantno zapažanje: „Treba napomenuti da je uz takav proces idejnog razjedinjavanja istovremeno u Savezu komunista otpočeo i jedan drugi, suprotan, na izgled sasvim apsurdan, a ipak logičan proces, tj. stvaranje jednog novog socijalnog i političkog jedinstva. Ali ovog puta ne na bazi radničkog socijalnog jezgra, odnosno

njegovih klasnih interesa, nego na bazi socijalnih interesa članstva iz upravljačkih i drugih imućnijih društvenih slojeva. Taj proces je već dostigao prilične dimenzije, što, s jedne strane, podupiru neadekvatna socijalna struktura i raspodela društvene moći unutar Saveza komunista, a s druge, sve jači spoljni pritisci privrednih društvenih struktura na Savez komunista. Razume se da bi pobeda takvih tendencija značila najpre pretvaranje Saveza komunista iz oruđa diktature proletarijata u oruđe diktature gornjih društvenih slojeva, a posle toga njegovu definitivnu likvidaciju. To bi zaista bila najgora moguća alternativa, kojoj smo se posle 21. sednice Predsedništva već počeli odlučnije suprotstavljati. Ipak, takve opasne tendencije su i dalje prisutne. Njih možemo definitivno pobediti samo korenitom izmenom socijalne strukture, osiguranjem radničke većine i njenog dominantnog uticaja u Savezu komunista."

Van sumnje je da je pitanje kriterijuma ko može biti član Saveza komunista, a ko ne bi smeo da bude — jedno od veoma akutnih pitanja upravo sa gledišta potrebe da se dosledno ostvari zahtev Konferencije o jačanju socijalno-klasne osnove Saveza komunista. Diferencijacija koja je počela posle 21. sednice Predsedništva SKJ treba da doprinese i prečišćavanju ko može, a ko ne može da bude član Saveza komunista. Savez komunista doživljava danas „klasno otrežnjenje", kako je na Konferenciji konstatovao predsednik CK SK Crne Gore Veselin Đuranović. A ono će, svakako, uticati da se Savez komunista okrene problemima radništva, da rešava te probleme. Odvojivši se od svoje sopstvene baze, organizacije Saveza komunista su u poslednje vreme, prema opštem zapažanju, preuzele ulogu „advokata" u branjenju pojedinih parcijalnih interesa. Takva uloga je slabila opšti društveni uticaj Saveza komunista, a u krajnjim konsekvencama mogla je da vodi i ka separatističkim tendencijama, sve do frakcionaštva, do čega je bilo i došlo. U svakom slučaju, nalazeći se u ulozi advokata parcijalnih interesa, komunisti su morali podleći pragmatizmu, što je takođe jedna od karakteristika ponašanja organizacija i članova Saveza komunista poslednjih godina.

IV

Jugoslovensko društvo se danas nalazi pred problemom veće efikasnosti. To je problem mogućnosti funkcionisanja ekonomskog i političkog sistema, ponašanja u skladu sa Ustavom i zakonima, mogućnosti izvršavanja planova i programa društvenog razvoja. Takav problem bi morao da zabrinjava svako društvo, nezavisno od njegovog karaktera. Bilo bi nepotrebno u okviru ovog osvrta unositi opis koji bi ilustrovao taj problem. To su, uostalom, činjenice koje su veoma dobro poznate, a one su prezentirane i sa govornice Druge konferencije SKJ.

Ono što je Konferencija stavila u zadatak komunistima tiče se utvrđivanja pravih uzroka takvog stanja i mogućnosti kako da se oni iskorene.

Šta je sa demokratijom u samoupravnom društvu, kako uopšte shvatiti i kako primenjivati demokratiju? Iako izgleda suvišnim, takvo pitanje je veoma akutno jer ga je sam život nametnuo. Pojavilo se, naime, shvatanje (koje je u praksi našlo odraza) da je prava demokratija samo ona demokratija koja omogućava da „svako čini što hoće". Takva demokratija je samo prividno opšta demokratija. Ona omogućava da čine šta hoće samo oni koji imaju poziciju sa koje mogu uzurpirati određena prava. Reč je o tome da su se u društvu stvorili određeni monopoli i o tome da se stvara ideologija, politika i praksa koja treba da održi stanje u kojem će ti monopoli i dalje egzistirati. Ono što je nezakonitost sa gledišta društva u celini, to je zakon za pojedine monopole na osnovu kojeg oni mogu da deluju u skladu sa svojim sopstvenim interesima, a protiv društvenih interesa.

Vrlo je karakteristično da je u našim uslovima potcenjen značaj društvene kontrole. Savez komunista se nije efikasno suprotstavljao onim tendencijama koje su nastojale da svaki sistem kontrole prikažu kao nešto što je inkompatibilno samoupravljanju. Razume se, Savez komunista nije i ne sme biti za neki sistem koji usporava i kontroliše samoupravljanje. Ali to ne znači da samoupravljanje ne treba da se obezbedi od pojava bezakonja, zloupotreba, korupcije i svega što znači kršenje samoupravnih prava i normi.

Konferencija je kao jednu od najvećih slabosti konstatovala da Savez komunista ne poštuje svoje sopstvene odluke. Ona je zapravo i počela time što je istaknuta potreba da se ispita kako i zbog čega se ne izvršavaju odluke. Odgovor na to vraća nas na mnoga od pitanja o kojima je već bilo reči. Ako je socijalni sastav članstva takav kakav jeste, teško je očekivati da će se ljudi iz takozvanih „gornjih slojeva" društva efikasno zalagati za princip „poradničenja" Saveza komunista. Ako su unutar pojedinih monopola komunisti, takođe je teško pretpostaviti da će oni biti iskreni borci protiv monopolističkih uzurpacija. Konačno, ako se određene privilegije, određena ponašanja mogu opravdavati samo sa gledišta sopstvenih interesa, a ne i sa gledišta celine politike SKJ, onda je sa takvog parcijalnog interesa i princip demokratskog centralizma suvišan, pa je stoga i bio ignorisan i omalovažavan.

Sa govornice Konferencije potekao je opšti zahtev za stvaranje „jakog", efikasnog Saveza komunista. To je zaista neophodnost pred kojom se Savez komunista nalazi. Istina, u tome se kriju i različite opasnosti. Postavlja se pre svega pitanje preciznog definisanja odnosa demokratije i efikasnosti kako bi se onemogućile tendencije, ponegde prisutne, da se u ime efikasnosti obnovi neka varijanta već prevaziđenog, etatističkog koncepta partije.

U dosadašnjoj praksi neodlučnost u borbi protiv grupa i pojedinaca koji su delovali suprotno osnovnoj liniji Saveza komunista često je branjena, odnosno opravdavana potrebom da Savez komunista bude na demokratskim pozicijama. I na Drugoj konferenciji je ogroman broj govornika posebno naglašavao da Savez komunista u svim svojim akcijama bude na demokratskim pozicijama. No, demokratija, kako je isti-

cano, nije nešto što se može i sme identifikovati sa oportunizmom. Demokratija je kako pretpostavka da se dođe do određenih progresivnih ostvarenja u društvu tako i suština odnosa za koje se Savez komunista bori. Samo bespoštedna borba protiv svega što koči samoupravni pravac razvoja i što ga skreće levo ili desno predstavlja uslov da se stvori prostor za istinsku demokratiju.

Bilo je mnogo reči i o unutarpartijskoj demokratiji, a posebno o odnosu između rukovodstava i članstva. Ako bi se doslednije izvršila dekumulacija funkcija, to bi, po mišljenju mnogih koji su o tome govorili, omogućilo da veći broj članova dođe u poziciju da odlučuje, odnosno da se aktivira, a to bi već značilo korak dalje u uspostavljanju demokratskijih odnosa.

Lažni, liberalističko-oportunistički koncept demokratije stalno je održavao gotovo sasvim izlišnu dilemu o tome da li treba i u kojim slučajevima Savez komunista da se „meša" kada su u pitanju pojedini konflikti u društvu. Živko Marčeta, visokokvalifikovani radnik iz Pančeva, na primer, rekao je da se „predugo nagađalo gde je mesto Saveza komunista u samoupravljanju, pa su to koristile tehnokratske i birokratske snage, te širile krilaticu o nemešanju Saveza komunista u najvitalnija pitanja samoupravnog i privrednog života. Savez komunista nije intervenisao, veoma često, tamo gde je trebalo. Pojave birokratizma, ličnog bogaćenja, mita i korupcije nisu nešto što je nepoznato Savezu komunista, ali njegove organizacije, što nije mišljenje samo druga Marčete, nisu smatrale neophodnim da se tim pojavama odlučno suprotstave.

„Akciono jedinstvo Saveza komunista — po rečima Ivana Renka — ometaju i pomalo dugotrajne diskusije o tome što smemo i što ne smemo. Reč je o tzv. uplitanju ili mešanju Saveza komunista u organe upravljanja i druge društvene ogranizme. Stvorilo se čak mišljenje koje nije retko i u samom Savezu komunista: što manje mešanja komunista, to više demokracije. Mislim da se radi o čistoj neprijateljskoj diverziji."

Teorijom o mešanju ili nemešanju Saveza komunista, prema mnogima koji su o tome govorili, počeo je da se stvara monopol snaga van Saveza komunista, što je, razume se, ugrožavalo samoupravljanje.

U sklopu razmatranja uslova da Savez komunista bude efikasniji snažno je naglašena potreba reafirmacije principa demokratskog centralizma koji su definisani na Devetom kongresu. U nekim diskusijama pre 21. sednice Predsedništva SKJ isticana je dilema treba li demokratski centralizam da važi za odnose u celom SKJ ili samo do republičkih rukovodstava SK. Konferencija je i tu dilemu skinula s dnevnog reda. U Akcionom programu se o tome kaže:

„U Savezu komunista — od osnovnih organizacija do vodećih organa SKJ — treba podjednako da važe i da se doslednije primenjuju principi demokratskog centralizma, čije je konkretno značenje utvrđeno u Statutu SKJ.

To zahteva izgrađivanje takvih odnosa i prakse u Savezu komunista koji će obezbediti brže usvajanje, demokratskim putem, jedinstvenih

političkih stavova o najkrupnijim otvorenim problemima društvenog razvoja i veću efikasnost i odgovornost u realizaciji usvojene politike. To traži od članova Saveza komunista da u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama zastupaju i stvaralački primenjuju stavove SK i da snose ličnu odgovornost za njihovo ostvarivanje."

☆

Realizacija Akcionog programa pretpostavlja dalju njegovu konkretizaciju. Sigurno je da ta konkretizacija može da se vrši na razne načine. Nisu isključeni ni pokušaji da se pogrešno interpretiraju zadaci koje je postavila Konferencija kako bi se očuvale neke pozicije. Savez komunista, samim tim što je njegov forum usvojio odluke koje u mnogo čemu znače prevazilaženje postojeće prakse, nije se odjednom preporodio. Tek predstoji, i kroz proces izvršavanja tih odluka, njegov dalji preobražaj, njegovo osposobljavanje za revolucionarnu ulogu u daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Isto tako, treba očekivati političku i idejnu borbu i u ostvarivanju odluka Konferencije, kao što se ona vodila u njenim pripremama. S obzirom na to, može se istaći kao poseban kvalitet okrenutost Konferencije radničkoj klasi. Ne treba ni najmanje sumnjati u ishod borbe koja predstoji ukoliko Savez komunista bude zaista dosledno delovao sa pozicija radničke klase, ukoliko radništvo organizovano i snažno progovori kroz Savez komunista. Oportunizam, dvoličnost, frakcionaštvo i birokratizam, borba za vlast — to je najmanje svojstveno radnicima, pa su oni sposobni i spremni da se energično i beskompromisno suprotstave takvim pojavama.

Ne može se sumnjati ni u mogućnost punog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije ukoliko se dosledno ostane pri shvatanju izraženom na Konferenciji — da je radnička klasa Jugoslavije jedinstvena i da su njeni interesi nedeljivi.

Prilozi

Lazar Đurovski

PRILOG DISKUSIJI O NOVOM USTAVNOM ODREĐENJU OPŠTINE

Polazeći od ustavnih promena koje su izvršene u 1971. godini i od onih koje predstoje u drugoj fazi, bilo bi korisno da se današnja opština što adekvatnije odredi i da se označe elementi koji je sačinjavaju. To je jedan od neophodnih preduslova da se mogu svestrano razmotriti sva najvažnija pitanja koja se odnose na prirodu same opštine i njeno mesto u reformisanom ustavnom i društveno-političkom sistemu Jugoslavije i na osnovu toga predložiti nova ustavna rešenja kojima bi se takav položaj i obezbedio. Ovakav pristup u samom početku širih rasprava o opštini i komunalnom sistemu neodložno će zahtevati odgovor na mnoga fundamentalna pitanja koja se tiču opšteg položaja opštine u društveno-političkom sistemu, ali i sistema u njoj samoj. Jedno od njih je svakako i ovo koje se odnosi na novo ustavno određenje opštine.

U ovom prilogu ćemo pokušati da izdvojimo čitavu lepezu karakterističnih mišljenja, pogleda i ocena poznatih jugoslovenskih autora i institucija i da na sistematičan način izložimo sve što je od značaja za kompleksnije i adekvatnije određivanje opštine u Ustavu.

I

Samo letimičan pogled na stavove, poglede i mišljenja koja su o opštini izražavana u publicistici i stručnoj literaturi u jednom dužem vremenskom periodu do donošenja Ustava SFRJ od 1963. godine može pomoći da se uoči značajna evolucija u shvatanjima i saznanju o tome šta je opština i pogotovu šta ona treba da bude.

Pod opštinom se najpre podrazumevala određena osnovna „administrativno-teritorijalna jedinica“. To je smisao reči „opština“ u zakonima o teritorijalnoj podeli. Ranije se o opštini govorilo kao o klasičnoj političkoj kategoriji (jedinici administrativno-teritorijalne podele) — uz uvažavanje izvesnih elemenata samoupravnosti. U svakom slučaju, elemenat klasično-političkog (državnog) u pojmovnom određenju opštine u ranijem periodu bio je ne samo prisutan nego i naglašavan i veoma

izražen. Nasuprot tome, danas je u određivanju pojma opštine u sve većoj meri prisutno njeno obeležje kao samoupravne zajednice. Upravo o toj i takvoj evoluciji u shvatanju i definisanju opštine nedvosmisleno govore mnogobrojne diskusije i rasprave u publicistici, kao i prilozi u raznim istraživačkim projektima.

U svom razvoju opština je prošla kroz nekoliko značajnih faza. Ona je bila najpre teritorija na kojoj su se obrazovali i delovali neposredno birani i hijerarhijski podređeni lokalni organi vlasti. U periodu od 1949. do 1955. godine ona postepeno postaje politička zajednica u kojoj lokalna vlast stiče izvesnu statusnu autonomiju i samostalnost u rešavanju lokalnih problema. Od tog vremena pa do današnjih dana opština se definiše kao zajednica života, rada i potrošnje i druge međuzavisnosti određenog stanovništva.[1]

Tako koncipirana opština u svom razvoju doživela je čak i jednu skoro „herojsku“ fazu, naročito od 1956. do donošenja Ustava od 1963. godine.

Još u vreme „uvođenja“ komunalnog sistema isticalo se „da komuna treba da bude ona društvena ćelija koja će biti najbliže povezana s masama i u kojoj ljudi mogu neposredno da dođu do izražaja“[2]. U udžbeničkoj i drugoj stručnoj literaturi toga vremena, kao i na raznim skupovima i u dokumentima društveno-političkih organizacija, govorilo se o komuni kao osnovnoj ćeliji našeg društvenog i političkog uređenja i osnovici socijalističkog sistema koji gradimo.[3]

U skladu s tadašnjim saznanjima isticalo se, dalje, da se osnovna težnja u procesu komunalne rekonstrukcije u periodu 1952—1955. godine sastojala u obrazovanju takvih opština koje će biti u stanju da postanu osnovne samoupravne društveno-ekonomske i političke ćelije. Stavljanje sreza za izvesno vreme u centar bio je put, ali ne i kraj, izgradnje komunalne samouprave.[4] Dalji logičan korak je vodio i nužno je morao dovesti do „spuštanja“ komunalne samouprave na svoju osnovu, na komunu kao zajednicu u kojoj ljudi proizvode, rade i žive i održavaju osnovne društvene odnose. Na taj način je komuna postepeno postala osnovica društvenog i političkog uređenja.

Kao izraz tadašnjeg shvatanja, prvo kompleksnije određivanje pojma (definisanje) opštine našlo je mesta najpre u Opštem zakonu o uređenju opština i srezova od 1955. godine, a zatim nekoliko godina kasnije i u Programu Saveza komunista Jugoslavije.

Opština je — prema članu 2. pomenutog zakona — bila definisana kao osnovna političko-teritorijalna organizacija samoupravljanja radnog

---

[1] Dr Jovan Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, izd. „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1971, str. 132.

[2] Edvard Kardelj, *O komuni*, Sarajevo, 1955, str. 5.

[3] Isto, str. 9.

[4] Dr Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1955, str. 32.

naroda i osnovna društveno-ekonomska zajednica stanovnika na njenom području.[5] U ovoj zakonskoj definiciji bila su sadržana dva bitna aspekta opštine: političko-pravni i sociološki. Bili su naglašeni elemenat „osnovnog" i elemenat „samoupravnog". Više se nije govorilo o opštini kao „administrativno-teritorijalnoj jedinici", već o „osnovnoj političko-teritorijalnoj organizaciji samoupravljanja radnog naroda". Isticao se, dakle, momenat opštinske samouprave.

Na sličan način opština je bila definisana i u Programu SKJ. Ta definicija glasi: „Komuna je osnovna političko-teritorijalna organizacija samoupravljanja radnog naroda i osnovna društveno-ekonomska zajednica stanovništva njenog područja."[6] Polazeći od takvog njenog definisanja, bila su naročito naglašena dva aspekta komune: kao društveno-ekonomske zajednice i kao političkog oblika upravljanja. U tom izuzetno važnom dokumentu (Programu SKJ) bili su istaknuti i ovi stavovi: da kao društveno-ekonomska zajednica komuna predstavlja onu ćeliju društvenog organizma u kojoj se uspostavljaju odnosi proizvodnje, raspodele, potrošnje i drugi osnovni i svakodnevni društveni odnosi među radnim ljudima; da se u komuni radni ljudi javljaju u isto vreme i kao proizvođači i kao potrošači; da komuna predstavlja i osnovnu društvenu zajednicu u kojoj se usklađuju individualni i kolektivni interesi itd.[7]

S druge strane, kao politički oblik upravljanja — ostvaren preko narodnih odbora, saveta, zborova birača, referenduma, mesnih odbora, stambenih zajednica i drugih oblika neposrednog upravljanja — komuna je u toj razvojnoj etapi predstavljala najizrazitiju instituciju neposredne socijalističke demokratije. U tom smislu se u Programu SKJ, dalje, isticalo da komuna nije samo, pa ni prvenstveno, škola demokratije, već je sama ta demokratija, osnovna ćelija samoupravljanja građana zajedničkim poslovima.[8]

Uz uvažavanje promena nastalih u vremenu od 1958. godine do danas i značajne evolucije u shvatanjima i saznanju o komuni, korisno je da se stavovi SKJ izraženi u Programu SKJ imaju u vidu i sada prilikom novog ustavnog definisanja opštine.

Ove dve definicije opštine (u pomenutom zakonu i Programu SKJ) bile su, s jedne strane, povod i osnova za mnogobrojne rasprave i studije, a, s druge strane, vršile su pozitivan uticaj na produbljivanje saznanja o opštini u periodu do donošenja Ustava od 1963. godine. Na primer, zakonska definicija doprinela je da se opština mnogo potpunije pojmovno odredi u statutima. U opštoj definiciji komune — prema jednom od često citiranih izvora iz tih godina — naglašavalo se da su komune zajednice u kojima „proizvođači i građani ostvaruju samoupravljanje u privredi i drugim oblastima društveno-političkog života neposredno ili preko svojih predstavnika u narodnim odborima, mesnim

---

[5] Opšti zakon o uređenju opština i srezova od 20. juna 1955. godine, izd. „Službeni list FNRJ", Beograd, str. 33.

[6] *Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, „Kultura", Beograd, 1958, str. 348.

[7] Isto, str. 348—349.

[8] Isto, str. 349.

(seoskim) odborima, radničkim savetima i u organima i ustanovama samoupravljanja i društvenog upravljanja"[9].

U razgovoru sa delegacijom Komunističke partije Italije oktobra 1956. godine Edvard Kardelj je isticao da „komuna nije samo organ vlasti, a u perspektivi biće sve manje organ vlasti, u smislu organa državne sile. Komuna je za nas, pre svega, forma socijalističkih društvenih odnosa u onom smislu u kojem je Marks shvatio komunu. Iz te osnovne demokratske forme usklađivanja individualnih i kolektivnih interesa, takođe, raste i razvija se celokupni demokratski, socijalistički mehanizam. Sem toga, komuna je u sadašnjim uslovima i forma povezivanja radničke klase, odnosno proizvođača sa svim ostalim radnim stanovništvom". O toj temi Edvard Kardelj je u jednom od poznatijih svojih radova iz toga perioda isticao da je komuna onaj „odlučujući faktor i organizacioni oblik preko koga će socijalističke snage moći postepeno da savladaju ono što je „državno" u klasičnom smislu te reči, naime, funkcije države kao klasne vladavine"[10].

U periodu od 1955. do 1963. godine u literaturi su posebno naglašavana neka obeležja opštine koja su doprinosila potpunijem određivanju njenog pojma. Na primer, isticalo se svojstvo komune kao zajednice proizvođača koja omogućava da sami proizvođači neposredno upravljaju društvenim poslovima. U tom smislu dr Leon Gršković je smatrao da je komuna „onaj organizacioni oblik kroz koji je u najvećoj meri moguće ostvarenje odumiranja države", tvrdeći da se „baš organi komune mogu i najbrže da transformiraju iz organa političke vlasti u organe društvenog upravljanja zajedničkim poslovima"[11]. U istom tom radu dr Leon Gršković je šire razložio još neke teorijske postulate na kojima je trebalo da se izgrađuje komunalni sistem u Jugoslaviji, kao: o komuni kao osnovi nacionalne zajednice; o komuni kao osnovnoj zajednici unutar koje se savlađuju osnovne protivrečnosti društva, pri čemu je naglašavano njeno svojstvo kao zajednice proizvođača i potrošača i da je zbog toga komuna onaj okvir u kome se najbolje mogu savlađivati te protivrečnosti; o komuni kao opštem okviru unutar koga se ostvaruje vlast samih radnika.[12] Naročito je naglašavano svojstvo komune kao zajednice proizvođača i potrošača i istican stav da ona zbog toga mora biti organizovana na bazi društvenog samoupravljanja. U celini uzev, o komuni se govorilo kao o osnovnoj teritorijalnoj asocijaciji, zajednici proizvođača i potrošača zasnovanoj na društvenom samoupravljanju; kao o osnovnoj ustanovi komunalne samouprave; kao o jednoj od osnovica društvenog i političkog uređenja itd. Iako su to saznanja

[9] Dr Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna,* Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1955, str. 64—65.

[10] Edvard Kardelj, *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi,* „Kultura", Beograd, 1957, str. 45—46.

[11] Dr Leon Gršković, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica,* „Rad", Beograd, 1959.

[12] Isto, str. 4—11.

o komuni od pre desetak i više godina, ona mogu korisno da posluže i danas u radu na novom i adekvatnijem ustavnom definisanju opštine.

U vreme pred samo donošenje Ustava od 1963. godine nekoliko poznatih naučnoistraživačkih institucija u zemlji (Institut društvenih nauka u Beogradu, Institut za sociologiju i filozofiju pri Univerzitetu u Ljubljani, Institut za društveno upravljanje u Zagrebu itd.) učestvovalo je u realizaciji istraživačkog projekta „Sociološko istraživanje jugoslovenske komune". U dvadesetak radova autori su se bavili određivanjem pojma komune, tako što su je jedni u potpunosti definisali, a drugi isticali samo pojedine njene konstitutivne elemente.

U jednoj od tih monografija, čiji je autor Zdravko Mlinar, istaknuto je nekoliko bitnih oznaka komune, nabrojeni elementi koji je čine i data njena definicija. Pre svega, autor je ukazao na obeležje komune kao globalne multifunkcionalne društvene zajednice. Dalje, u komuni on je tada video visokokohezivnu društvenu zajednicu u kojoj preovlađuju procesi saradnje i solidarnosti, a isto tako i zajednicu sa razvijenim samoupravljanjem. Podvukao je i njenu teritorijalnu dimenziju ističući da je komuna nužno vezana za određenu teritoriju, koja obično obuhvata grad kao teritorijalno središte i ruralna naselja koja ulaze u njegovo gravitacijsko područje.[13] Polazeći od takvih bitnih oznaka, autor je dao i odgovarajuću definiciju komune: „Komuna je kohezivna, strukturirana i pokretna društvena zajednica koju sačinjavaju stanovnici određenog teritorija, na kome, radi zadovoljavanja svojih materijalnih i drugih potreba, razvijaju različite aktivnosti i pri tome stupaju u međusobne odnose stvarajući na taj način i neku zajedničku kulturu."[14] U bitne konstitutivne elemente komune Zdravko Mlinar je u pomenutoj monografiji uvrstio: ljude i prostor; potrebe ljudi, aktivnost (delatnosti, funkcije); međusobne odnose i komunikacije; elemente kulture (norme, vrednosti, stavove); društvenu strukturu; društvenu mobilnost; koheziju (integraciju). Za te i takve elemente komune opredeljivali su se kasnije i mnogi drugi autori, s tim što su pojedine od navedenih elemenata izostavljali, a druge dodavali.

Interesantna su i ona zapažanja prema kojima komuna nije jednostavna suma, zbir nekoliko sela ili naselja, nego postoji samo kao njihov društveni sistem. I dalje, komuna ni u kom slučaju ne postoji kao sasvim jedinstvena, homogena društvena zajednica, već kao sistem funkcionalno zavisnih više ili manje specijaliziranih zajednica i ljudskih grupa. Jednom reči, o komuni se govori kao o integralnoj, višedimenzionalnoj i mnogofunkcionalnoj zajednici.[15]

---

[13] Zdravko Mlinar, *Komuna kao predmet sociološkog istraživanja,* separat, 1962, str. 6.

[14] Zdravko Mlinar, *Aspekti sociološke definicije komune,* „Naše teme", br. 2/1962, str. 231.

[15] Dr Radivoje Marinković, *Ko odlučuje u komuni,* Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 22.

II

U ovom delu priloga želeli bismo da ukažemo na one izvore u publicistici i drugoj literaturi u kojima se govori o definisanju opštine u Ustavu SFRJ i u periodu posle 1963. godine.

Ustav SFRJ shvata i definiše opštinu kao društveno-političku zajednicu. Kako se ocenjuje u jednom od radova koji o ovome raspravljaju, pod tim pojmom Ustav podrazumeva ne samo postojanje jednog društveno-političkog kolektiviteta, već i jedne zajednice ljudi. „Zasnovana na raznim oblicima društvene svojine i samoupravljanja, opština nije sredina u kojoj se postavlja vlast, čak ni samouprava, već je zajednica koja u sebi, od sebe i za sebe konstituiše ne samo vlast već i druge oblike samoupravljanja."[16]

Iz takvog shvatanja proizlaze dva nova i karakteristična značenja pojma „opština". U najširem društveno-političkom smislu opština je teritorijalna društveno-politička zajednica samoupravljanja. To je, prema dr J. Đorđeviću, jedna nova društveno-politička simbioza koja obuhvata ne samo institucije neposrednog samoupravljanja i skupštinu i njene organe već i samoupravljanje u radnim organizacijama i u najširem smislu i društveno-političke organizacije i udruženja koja deluju u okviru opštine. Iz takvog shvatanja pomenuti autor izvlači zaključak da u ovom najširem smislu opština podrazumeva jedan relativno nov demokratski i samoupravni društveno-politički organizam, totalitet.

Drugi i osnovni ustavni smisao pojma „opština" je nešto uži. To je, u stvari, pravi ustavni smisao pojma „opština". U ovom pogledu pod opštinom se razume društveno-politička samoupravna struktura u kojoj i pomoću koje se ostvaruje upravljanje zajedničkim poslovima od interesa za život, rad i zadovoljenje drugih socijalnih i kulturnih potreba građana.

U čitavom ovom periodu posle 1963. godine u literaturi se poklanjala posebna pažnja ustavnoj postavci da je opština osnovna društveno-politička zajednica. U opštini se ne samo stvaraju i ostvaruju oblici društvenog samoupravljanja iz kojih proizlaze organi vlasti širih društveno-političkih zajednica već se na toj osnovnoj komunalnoj strukturi samoupravljanja konstituiše društveno-politička struktura širih društveno-političkih zajednica. U tome je, zapravo, puniji smisao ustavne odredbe prema kojoj je „samoupravljanje građana u opštini politička osnova jedinstvenog društveno-političkog sistema". Opština je osnovna društveno-politička zajednica i zbog toga što se u njoj relativno najneposrednije i najrealnije može da ostvaruje samoupravljanje, a time i suverenitet radnih ljudi i građana.

Polazeći od ustavne definicije opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, svojevremeno se naglašavalo da je u pitanju teritorijalno određena zajednica ljudi u naseljima međusobno povezanim os-

[16] Dr Jovan Đorđević, *Opština u novom ustavnom sistemu*, „Rad", Beograd, 1963, str. 20.

novnim i drugim različitim aktivnostima i odnosima, zajednica zasnovana na načelima društvenog samoupravljanja.[17] Osnovu takve samoupravne opštine čine odnosi zasnovani na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju i na samoupravljanju proizvođača i radnih ljudi. Čini se da u ovom izvoru ima mnogo racionalnog koje bi se moglo uzeti u obzir prilikom predlaganja i usvajanja nove ustavne definicije opštine.

Govoreći o integrišućoj (ujedinjujućoj) funkciji opštine, dr J. Đorđević u jednom svom radu ističe da je opština ne samo osnovna zajednica ljudi već i osnovna teritorijalna zajednica svih oblika i elemenata društvenog samoupravljanja na njenoj teritoriji.[18] Iz toga dalje zaključuje da u tom smislu opština igra ulogu faktora demokratske ekonomske, društvene i političke integracije i time predstavlja prvi složeni organizam ujedinjenih samoupravljača. U pogledu humanizirajuće funkcije isticao je da je opština i osnovni tip, upravo zajednica-tip socijalističkih i demokratskih i humanih odnosa među ljudima i time, pored radne zajednice, osnovni okvir i sredina aktiviranja međuljudskih odnosa u javnom životu i u procesima odlučivanja u svim oblastima društvenog i političkog života i na svim nivoima društveno-političkih zajednica i centralizovanih foruma.

Iz svega toga pomenuti autor je izvlačio zaključak koji je kao ideja od značaja i za novo ustavno definisanje opštine. Po njemu, demokratsko ujedinjenje „svakodnevnosti" i „društvenosti", „običnog života" i „istorijskog života" je osnovna funkcija opštine kao oblika socijalizma. Pri tome ne ispušta da istakne da samo „pojedine razvijene opštine su postale relativno samoupravne i relativno zajednice; neke počinju da to budu u skladu sa svojim i opštim materijalnim, društvenim, političkim i kulturnim uslovima". Naravno, ima i takvih opština koje ni danas nisu prešle nivo decentralizacije ili lokalne vlasti, a nije mali broj ni onih koje objektivno ne mogu da ostvaruju funkciju demokratske integracije samoupravljanja i razvijanja sredine neposrednog kolektivnog i ličnog života, rada i zadovoljavanja svakodnevnih potreba ljudi. Zato se može reći da su u tom pogledu mnoge opštine više zajednice po nazivu i Ustavu nego u stvarnosti.[19]

U jednom razgovoru vođenom pre nekoliko godina Milentije Popović je izrazio stavove i ocene koji takođe mogu biti od pomoći za novo i potpunije određivanje ustavnog položaja opštine. Po njemu, „komuna je odavno definisana kao osnovna društvena, ekonomska, socijalna i politička zajednica u kojoj bi građanin trebalo da ostvaruje svoja prava i obaveze kao proizvođač i potrošač. Pošlo se od toga da u osnovi svih odnosa koji se konstituišu na tlu komune treba da bude što neposrednije izražen čovek, njegov rad i dohodak. Ustav polazi od toga da se u komuni — kroz samoupravljanje kao osnovni društveni odnos — više

[17] *Mala politička enciklopedija*, „Savremena administracija", Beograd, 1966, str. 515.

[18] Dr Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1967, str. 516—517.

[19] Na istom mestu.

nego u ostalim društveno-političkim zajednicama omogućuje neposredno odlučivanje građana. Zato se i kaže da je komuna osnovna društveno-politička zajednica u kojoj se neposredno realizuje ekonomski, politički, kulturni itd. interes radnog čoveka, neposredna demokratija za radnog čoveka"[20]. Izneti stavovi i ocene su od značaja jer doprinose da se uoči društveno-ekonomska suština opštine i odnosa u njoj.

U svom poznatom radu *Lokalna zajednica* dr Eugen Pusić govori o širim problemima lokalne zajednice, a i o logičkom razvoju definicija lokalne zajednice i o njihovoj sistematici. O lokalnoj zajednici govori kao o retkoj društvenoj pojavi, koja je toliko vidljiva i toliko je svaki dan doživljavamo, a tako se teško može uhvatiti njena bit da se pojmovno odredi, izrazi i formuliše. Po njemu, ne samo da postoje brojne studije o pojmu i definiciji lokalne zajednice već postoje i studije o studijama, statističke klasifikacije i analize definicija lokalne zajednice. I on sam je izvršio širu analizu izvesnih definicija lokalne zajednice koje se pojavljuju u savremenoj sociološkoj literaturi.

U delu pomenutog rada o logičkom razvoju definicija dosta iscrpno analizira konkretne radove dvadesetak poznatih (inostranih i domaćih) autora koji su neposredno ili posredno pokušavali da pojmovno odrede lokalnu zajednicu, iznosi njihove stavove i gledišta i sistematizuje ih. Čineći to, već na samom početku upoznaje čitaoca kako je George A. Hillery sakupio i u svojoj knjizi analizirao 94 definicije lokalne zajednice, i to samo sa engleskog jezičkog područja, uz jedini izuzetak definicije Nemca Ferdinanda Tenisa. Analizirajući ih redom, izvlačio je bitne oznake koje su od značaja za kompletnije definisanje lokalne zajednice.

U delu o sistematici definicija ukazao je na osnovne, bitne elemente pomoću kojih se pojmovno može odrediti lokalna zajednica. Među najvažnijim elementima bez kojih se ne može pojmovno odrediti lokalna zajednica dr Eugen Pusić je izdvojio: prostor, ljude, potrebe, delatnost, društveni sistem itd. Na kraju je i sam pokušao da pojmovno odredi lokalnu zajednicu. Po njemu, „u relativno bliskom prostornom kontaktu ljudi djeluju da bi zadovoljili neke svoje potrebe. Ovo činjenično stanje predstavlja podlogu za proces stvaranja i mijenjanja niza institucija i organizacija, ideja i vrijednosti, za proces koji se odvija u kooperaciji i konfliktu, u stalnoj izmjeni perioda relativne mirnoće i etapa razmjene naglih promjena"[21].

Dr Radomir Lukić je u jednom svom radu ukazivao pre svega na to da je specifičnost komune u tome što se ona razlikuje kako od naselja tako i od opštine shvaćene kao „teritorijalno-upravna jedinica"[22]. Karakteristična su, po njemu, dva bitna obeležja komune. Prvo njeno bitno obeležje autor formuliše ovako: „Komuna je do danas najviši tip

---

[20] Milentije Popović, *Vreme je da se deetatizuju odnosi na liniji građanin — organi komune*, „Komunist", 29. jun 1967, str. 3.

[21] Eugen Pusić, *Lokalna zajednica*, izd. „Narodne novine", Zagreb, 1963.

[22] Dr Radomir Lukić, *O definiciji komune*, „Gledišta", br. 2/1965, str. 183—189.

naselja — to je naselje u socijalizmu, prvenstveno u demokratskom socijalizmu." Po njemu, drugo bitno obeležje komune proizlazi iz opšteg cilja socijalizma označenog kao „oslobađanje čoveka od svih okova društva". U tom smislu komuna je samo jedno od „sredstava" razrešavanja antinomije čovek — društvo. Polazeći od takvog shvatanja komune, autor je, što je u ovom slučaju i za ovaj prilog posebno interesantno, navodio kao njene glavne elemente: naselje, privrednu razvijenost, društvenu svojinu, privrednu snagu, produbljenu demokratiju, razvijenu kulturu, razvijene ličnosti, pogodnu veličinu.[23]

U delu *Komunalni sistem i komunalna politika* dr Vojislav Simović najpre ukazuje na definicije pojedinih autora (Z. Mlinara, J. Županova, R. Lukića i drugih) i na konstitutivne elemente u njima, a zatim i sam sugerira moguću definiciju komune. Po njemu, komuna bi mogla da se odredi kao „prostorno data zajednica ljudi, u stvari naselje, u kome odnosno u kojima ljudi vrše određene ali veoma različite aktivnosti radi zadovoljenja svojih potreba i interesa; vršeći te aktivnosti ljudi uspostavljaju međusobne, takođe mnogobrojne odnose, koji, uzeti za sebe, nisu svi karakteristični jedino za datu zajednicu ljudi; ostvarivanje različitih aktivnosti i uspostavljanje mnogobrojnih odnosa vodi — usled toga što ovakve zajednice na datom stepenu društvene podele rada ne mogu biti „homogene" zajednice — razvijanju određenih vidova strukture; istovremeno to omogućava i odgovarajuće integracione procese, a vodi i obrazovanju niza ustanova, uspostavljanju užih zajednica (skupina i tsl.); stvaraju se elementi kulture u širem sociološkom smislu. Najzad, mada time još nije sve u ovom smislu iscrpeno, u komuni se, kao zajednici ljudi povezanih određenim odnosima i interesima, razvijaju i odgovarajući elementi svesti ljudi o njoj"[24].

Dr Janez Šmidovnik takođe pojmovno određuje opštinu i kaže da „jugoslovenska opština obuhvata i ulogu klasične opštine; međutim, istovremeno postaje mnogo više; postaje — odnosno trebalo bi da postane — na poseban način integrisana zajednica stanovnika i organizacija na njenom području, u okviru koje se na osnovu društvene svojine sredstava za proizvodnju kao materijalne baze, kao i na osnovi samoupravljanja kao sistema odnosa između ljudi po pravilu zadovoljavaju sve društvene potrebe ljudi kao proizvođača i potrošača". Autor ističe da je to suština koncepcije jugoslovenske opštine, u pogledu koje se, doduše, priznaje da još u celini nije realizovana, ali se pretpostavlja da postoje mogućnosti da se realizuje i da se mora realizovati.[25] I dalje, on pretpostavlja da se u opštini može da ostvari sinteza svih oblika samoupravljanja i svih oblasti života i rada. Pomenuti autor, pored ostalog, u afirmisanju opštine kao realne integrisane socijalno-ekonomske zajednice stanovnika i samoupravnih organizacija na nje-

---

[23] Isto, str. 189—193.

[24] Dr Vojislav Simović, *Komunalni sistem i komunalna politika*, I deo, „Naučna knjiga", Beograd, 1966, str. 26—27.

[25] Dr Janez Šmidovnik, *Koncepcija jugoslovenske opštine*, „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1970.

nom području vidi šansu za preobražavanje opštine u komunu i za ostvarivanje koncepcije jugoslovenske opštine.

U svome izlaganju na XVIII skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije, koja je održana u Ohridu septembra 1970. godine, dr Leon Gešković je, pored ostalog, istakao da je suština ustavne koncepcije opštine u tome da je ona teritorijalna zajednica zasnovana na solidarnosti građana, proizvođača i potrošača i svih drugih kategorija naših građana. Prema njemu, zajedništvo na teritorijalnoj osnovi je bitna karakteristika naše opštine, bez obzira na to kako se i na koji način ostvaruje to zajedništvo. Iz toga, dalje, autor zaključuje da je zajedništvo kao socijalistička solidarnost onaj elemenat koji čini opštinu osnovnom društveno-političkom zajednicom u našem društveno-političkom sistemu.[26]

Govoreći u diskusiji o istoj temi, dr L. Gešković je ukazao i na krupne promene nastale posle donošenja Ustava od 1963. godine, koje su imale odraza i na sam ustavni koncept opštine. To se, po njegovom mišljenju, ogleda u promenama do kojih je došlo pre svega u sferi proširene reprodukcije, obrazovanju interesnih zaednica, bitno novom položaju i afirmaciji republike kao sve značajnijeg faktora razvoja i nosioca zakonodavne politike, ukidanju srezova i stvaranju velikih opština i stepenu ostvarivanja skupštinskog sistema. Ustanovljavanje u vezi s ustavnim promenama u 1971. godini bitno novog položaja republika u društveno-političkom sistemu je činjenica koja se nužno mora imati u vidu i pri razmatranju pitanja koja se odnose na opštinu i komunalni sistem u celini. Uvažavajući sve te bitne promene u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, prema dr L. Geškoviću, opština ima danas bitniju, delikatniju i daleko teže izvodljivu ulogu.

O principu zajedništva kao suštini komune dr Leon Gešković je govorio šire na Sekciji Savezne konferencije SSRNJ za društveno-ekonomske i političke odnose u komuni još maja 1968. godine. Prema njemu, „suština ustavne koncepcije komune je u tome da građani unutar svoje osnovne društveno-političke zajednice — opštine — na bazi solidarnosti koja proizlazi iz objektivno zajedničkog interesa rješavaju određena zajednička pitanja svoga života i rada. Prema tome, suština je komune u principu zajedništva i u principu zajedničkog odlučivanja o zajedničkim interesima“[27]. Isti autor dalje podvlači da je opština zajednica ljudi organizovana tako da može uticati na sva kretanja i da ljudi kroz opštinski samoupravni i demokratski mehanizam mogu delovati na usklađivanju svih interesa. Na osnovu toga zaključuje ponovo da je osnovna društveno-politička suština komune u zajedništvu interesa ljudi za rješavanje zajedničkih društvenih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih pitanja.[28]

---

[26] O tome se može videti šire u stenogramu sa pomenute skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije održane u Ohridu septembra 1970. godine.

[27] Dr Leon Gešković, *Šta je suština ustavne koncepcije komune,* „Socijalizam“, br. 7—8/1968, str. 902.

[28] Isto, str. 903—904.

Na tom istom skupu maja 1968. godine, diskutujući o ostvarivanju ustavne koncepcije komune, Zdravko Tomac se zalagao za temeljito preispitivanje odredaba Ustava SFRJ i republičkih ustava koje se odnose na komunu i komunalni sistem i za jače akcentiranje razvoja komune kao samoupravne zajednice. Tom prilikom je insistirao na izbacivanju iz Ustava i zakonodavstva svih odredaba koje naglašavaju razvoj opštine kao etatističke društveno-ekonomske zajednice.[29]

U nekoliko svojih radova dr Stojan Tomić se takođe bavio određivanjem položaja komune u društveno-političkom sistemu. Tako, u jednom svom radu nastoji da što je moguće potpunije definiše komunu, odnosno da odgovori na pitanje šta je komuna i koji su konstitutivni elementi komune. Po njemu, „komuna je poseban, specifičan vid (oblik) prostornog svjesnog (unaprijed projektovanog) i spontanog dobrovoljnog i prinudnog socijalnog grupisanja, udruživanja određenog broja ljudi (građana, stanovnika) koji žive (stanuju) i djeluju (rade) na određenom, tj. na istom geografskom prostoru i koji usljed toga imaju i određene zajedničke potrebe, a koje proističu i iz prostorne bliskosti i teritorijalne zavisnosti (ljudi)".

Te zajedničke potrebe, prema ovom autoru, ljudi zadovoljavaju i suprotne interese usklađuju u komuni zajedničkim delatnostima, a pomoću zajedničkih sredstava stavljajući zajedničke uslove rada i stanovanja pod socijalnu kontrolu svakog čovjeka udruženog u lokalne i funkcionalne asocijacije.[30] Zajednička delatnost građana zasnovana na teritorijalno udruženoj osnovi dovodi ljude, po autoru, do zajedničkih neposredovanih odnosa (odnosa sukoba i odnosa saradnje), što sve skupa stvara određenu zajedničku kulturu. I dalje, prema dr Stojanu Tomiću, komuna je otvorena, mobilna i strukturirana višefunkcionalna zajednica, nastala kao posledica savremene društvene podele rada, u kojoj su ostvareni procesi diferencijacije i integracije slobodnih, autonomnih svesnih delova — pojedinaca, društvenih grupa i institucija u kohezivnu, samoupravnu socijalističku ljudsku zajednicu. Komuna je, po njemu, grupno institucionalizirana teritorijalna zajednica ljudi... i zajednica visokorazvijenih kooperativnih odnosa unutar same zajednice.[31]

---

[29] Zdravko Tomac, *O komuni kao društveno-ekonomskoj zajednici*, „Socijalizam", br. 7—8/1968, str. 901.

[30] Dr Stojan Tomić, *Konstitutivni elementi komune kao teritorijalne samoupravne političke i stvarne zajednice*, „Pregled", br. 3/1969, str. 311—312.

[31] Isto, str. 312. — Za razliku od drugih autora, dr Stojan Tomić navodi 17 konstitutivnih elemenata komune. Po njemu, sam broj konstitutivnih elemenata nije važan, već to da se definicijom komune obuhvati socijalna stvarnost i njena svojstva. Navodimo ih zbog načina na koji to autor objašnjava. Pored ostalih, među te konstitutivne elemente on ubraja i ističe sledeće: komuna je poseban vid socijalnog grupisanja ljudi u prostoru; komuna je po svom postanku i razvoju svesno projektovana i usmeravana zajednica sa snažnim elementima spontanosti; komuna je zajednica određenog broja ljudi; zajedničke potrebe ljudi koji žive na istom geografskom prostoru; društvena bliskost ljudi koja proizlazi iz teritorijalne bliskosti i teritorijalna zavisnost ljudi u komuni; zajednička delatnost — dobrovoljna participacija ljudi; zajednička materijalna sredstva i zajednički uslovi integrisani na te-

U svom osnovnom referatu na XII sednici Predsedništva SKJ Edvard Kardelj je istakao da je nužno „opštinu doslednije izgrađivati kao samoupravnu integraciju udruženog rada i interesnih zajednica u svim oblicima društvenih delatnosti radnog čoveka i građanina, koji najneposrednije dolaze do izražaja u komuni"[32].

Vremenski nešto kasnije, 22. oktobra 1970. godine, Edvard Kardelj je u govoru predstavnicima društveno-političkih organizacija Niša o razvoju samoupravnih društvenih odnosa i političkog sistema u komuni na samom početku istakao da „sve diskusije pokazuju da dalje rasprave o razvitku našeg političkog sistema moraju da počnu od komune". On je tom prilikom izrazio mišljenje da je „nesumnjivo opravdana orijentacija da se komuna izgrađuje kao samoupravna integracija, odnosno kompleks uzajamne zavisnosti svih interesnih zajednica u njoj — dakle, ne samo organizovanih. Pri tom mislim na samoupravljanje u oblasti autentičnih interesa radnih ljudi — od udruženog rada, koji je, naravno, jedan kompleks takvih interesnih oblasti, pa do interesa radnih ljudi u oblasti socijalnih odnosa, zdravstva, kulture, odnosno sličnih interesa. Potrebno je dublje analizirati strukture tih autentičnih interesa ljudi, kako bi oni, na osnovu toga, mogli u komuni i da se samoupravno organizuju. Takvo organizovanje u komuni, zasnovano na autentičnim interesima radnih ljudi, a ne nekakvim apstraktnim i u otuđenu političku sferu prenesenim kategorijama, omogućiće ljudima u komuni da sporazumno rešavaju probleme i da stupaju u određene uzajamne odnose"[33].

Prilog novom ustavnom određenju opštine predstavljaju i stavovi II kongresa samoupravljača Jugoslavije izraženi u uvodnom izlaganju Milentija Popovića u okviru IV komisije i u pojedinim rezolucijama. Tako, na primer, prema Milentiju Popoviću, „opština je zajednica u kojoj samostalno deluju sve osnovne radne i interesne zajednice. One se na samoupravnoj osnovi međusobno povezuju, udružuju i razrešavaju različita pitanja od zajedničkog interesa za radne ljude i građane. Opština je mesto dogovaranja i sporazumevanja svih osnovnih radnih i interesnih zajednica, ali istovremeno ona je ili, tačnije rečeno, opštinska skupština je, kada je potrebno da se regulišu dogovori i sporazumi, mesto sporazumnog usmeravanja zajedničkih akcija. U opštini se prepliću sve protivrečnosti društvenog života i u njoj kao osnovnoj društveno-političkoj zajednici treba da se što neposrednije i razrešavaju"[34].

---

ritorijalnoj osnovi; odnosi ljudi koji žive na istom prostoru; komuna je samoupravna teritorijalna zajednica; komuna je integrisana teritorijalna zajednica; komuna je otvorena i mobilna, a ne zatvorena lokalna zajednica; komuna je visokokohezivna lokalna zajednica; komuna je takva zajednica u kojoj su racionalizirani i humanizirani odnosi između ciljeva, sredstava i posledica; komuna je socijalistička lokalna zajednica, zajednica karakteristična samo za socijalističko društvo (isto, str. 312—321).

[32] Edvard Kardelj, *Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema*, „Komunist", Beograd, 1970, str. 45—46.

[33] Edvard Kardelj, *Početi od komune*, „Politika", 13. decembar 1970.

[34] Milentije Popović, Uvodni referat na sednici IV komisije II kongresa samoupravljača Jugoslavije, stenografske beleške, str. 8/3.

U rezoluciji II kongresa samoupravljača Jugoslavije „Opština kao samoupravna društveno-politička zajednica" stoji i sledeće: „Opština je kao samoupravna zajednica sveukupnost samoupravnih struktura i mehanizama i njihovih međusobnih odnosa u kojoj se, pre svega, neposrednim odlučivanjem, samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem ostvaruju zajednički interesi u unapređenju materijalnih i kulturnih uslova života i solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba."[35]

III

U toku 1971. godine je u više prilika bila isticana potreba za preispitivanjem ustavnog položaja opštine i za njenim redefinisanjem. I doista, učinjen je znatan napor da se u fazi koja predstoji današnja opština na bitno nov način i mnogo integralnije odredi. U tom pogledu bilo je izraženo nekoliko sasvim konkretnih predloga i sugestija da se da nova ustavna pozicija opštine. Radi se pre svega o predlozima koje su Stalna konferencija gradova Jugoslavije i još neki gradovi i opštine (Niš, Zagreb, Titograd itd.) u maju 1971. godine uputili Zajedničkoj komisiji svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja u želji da se izmeni i dopuni amandman XX i u tački 5. na nov način odredi opština. Iz razloga u koje ovde ne možemo ulaziti, ti predlozi nisu bili prihvaćeni u ustavnim promenama izvršenim u 1971. godini.

Imajući u vidu sadržaj podnetih predloga o opštini, neke od njih navodimo u celini.

— Komisija za politički sistem Skupštine opštine Titograd predložila je novo ustavno određenje opštine:

„Opština je samoupravna zajednica radnih ljudi i građana u kojoj oni, neposredno, kroz svoje radne, mjesne i interesne zajednice i opštinske skupštine, njene organe i društveno-političke organizacije, izražavaju, povezuju, usklađuju i solidarno zadovoljavaju svoje materijalne, socijalne, kulturne i druge potrebe.

Opština je i osnovna društveno-politička zajednica iz koje izrasta cjelokupni društveno-politički sistem."

— Skupština grada Zagreba u svom predlogu za izmene u Ustavu SR Hrvatske sugerirala je da se opština definiše na sledeći način:

„Općina je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica radnih ljudi i građana u kojoj se razvijaju raznovrsni oblici samoupravnog povezivanja i integriranje udruženog rada.

U općini radni ljudi stvaraju takve društveno-ekonomske odnose koji im osiguravaju, na temelju vlastitih odluka o poslovima društvene reprodukcije, ostvarenje osnovnih materijalnih i moralnih interesa i zadovoljavanje zajedničkih potreba."

— Prema predlogu Opštinske konferencije SSRN Srbije u Nišu nova ustavna odredba o opštini bi trebalo da glasi:

[35] *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, „Radnička štampa", Beograd, 1971, str. 773.

„Opština je osnovna samoupravna društveno-politička zajednica u kojoj se ostvaruju suverena prava naroda i narodnosti i prava građana i radnih ljudi. U opštini kao asocijaciji građana, udruženog rada i interesnih zajednica ostvaruje se samoupravljanje i politička vlast, zadovoljavaju lične i zajedničke potrebe i usklađuju interesi."

— U drugoj polovini maja 1971. godine Stalna konferencija gradova Jugoslavije predložila je sledeću ustavnu definiciju opštine:

„Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica radnih ljudi i građana u kojoj oni, neposredno kroz svoje radne, mjesne i interesne zajednice i druge oblike udruživanja i preko opštinske skupštine, izražavaju i usklađuju svoje materijalne, socijalne, kulturne i druge interese i solidarno zadovoljavaju svoje zajedničke potrebe."

Za razliku od ostalih, Stalna konferencija gradova Jugoslavije je i šire obrazložila ovakav svoj predlog o novom ustavnom određenju opštine.

Svi ovi predlozi o novom ustavnom određenju opštine međusobno su dosta slični, a u mnogo čemu i identični. U njima su ponuđena nova ustavna određenja opštine koja mogu da posluže u najmanju ruku kao osnova za šire dijaloge i rasprave o ovom značajnom sistemskom pitanju.

Ne upuštajući se ovde u kritičku analizu predloženih definicija opštine, javni dijalog, koji bi se vodio na širokoj osnovi i do koga će verovatno doći u predstojećem periodu, trebalo bi da ima za rezultat iznalaženje što kompleksnije definicije opštine i što adekvatnije određivanje njenog ustavnog položaja. Može se reći da je razgovor o toj temi, neposredno ili posredno, praktično već počeo.

U tom smislu ovu — da je tako nazovemo — komparativnu analizu konstitutivnih elemenata i postojećih definicija o opštini treba shvatiti samo kao prilog u predstojećim raspravama koje će, pored ostalog, imati za cilj i novo potpunije definisanje opštine i što realnije određivanje njenog ustavnog položaja. U raspravama koje su već započele opravdano se insistira na tome da se posebno naglasi svojstvo opštine kao samoupravne zajednice i kao oblika samoupravne integracije udruženog rada, mesnih i interesnih zajednica. Ali, isto tako, neophodno je da se istakne i postojanje izvesnih dilema, pored ostalog, i u pogledu karaktera opštine i njenog mesta u društveno-političkom sistemu Jugoslavije.

Već dosadašnje diskusije su dovoljno jasno pokazale da se u budućem ustavnom određenju opštine neodložno moraju da istaknu oba njena bitna svojstva — kao samoupravne zajednice i kao osnovne društveno-političke zajednice.

Jednom reči, treba podržati već ispoljen zahtev koji je usmeren na to da se u predstojećoj ustavnoj reformi što potpunije odrede oba pomenuta obeležja opštine. Polazeći od sadašnjih saznanja, sve više se naglašava potreba da se u samom Ustavu istakne da u opštini kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici radni ljudi i građani neposredno u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim i interesnim zajednicama, društveno-političkim organizacijama i drugim

vidovima udruživanja građana i u opštinskoj skupštini izražavaju i usklađuju svoje materijalne, socijalne, kulturne i druge (svakodnevne i trajne) interese, solidarno zadovoljavaju svoje zajedničke potrebe, ostvaruju političku vlast i upravljanje drugim društvenim poslovima.

Uporedo sa novim i potpunijim ustavnim određenjem opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice neophodno bi bilo da se na isti način istakne njeno mesto u društveno-političkom sistemu. Pri svemu tome može se očekivati da će jedna šira demokratska rasprava i otvoreni dijalog o svemu što predstavlja stvarnu dilemu, kao i veći oslonac na naučna saznanja u ovoj oblasti znatno doprineti izgradnji savremene koncepcije komune i njene fizionomije kao samoupravne zajednice.

Milan Vukasović

SINDIKAT U NOVIM USLOVIMA

U i inače oskudnim teorijskim prilozima i na retkim naučnim skupovima o jugoslovenskom sindikatu najmanje pažnje je posvećivano karakteru unutrašnjih odnosa, procesu odlučivanja i načinu izgrađivanja politike sindikata. Sva dosadašnja teorijska razmatranja bavila su se uglavnom opštim pitanjima karaktera sindikata, njegovim mestom i ulogom u samoupravnom društvu.

Unutrašnja izgradnja sindikata bila je dosta zapostavljena ne samo u teorijskoj misli nego i u tekućoj političkoj praksi. Osim povremenih rasprava pred kongrese sindikata, sa ciljem da se donesu statuti organizacija, gotovo da nema iscrpnijih analiza i potpunijih ocena odnosa u sindikatu i procesa odlučivanja u pojedinim fazama njegovog razvoja. Uzroci takvog stanja su brojni.

Relativno zanemarivanje u političkim raspravama, analizama i ocenama unutrašnjih odnosa u sindikatu proizlazi iz načina rada sindikata i nekih shvatanja o spontanom razvoju unutrašnjih odnosa u ovoj organizaciji. Baveći se neposrednom konkretnom akcijom, sindikat nije u dovoljnoj meri vršio samoposmatranje, ispitivanje sopstvenog načina odlučivanja i izgrađivanja političkih stavova. Stvorilo se i prilično proširilo uverenje da je svaka posebna rasprava o procesu odlučivanja i o odnosima u sindikatu nepotrebno bavljenje samim sobom i da se odgovarajući odnosi i način rada spontano razvijaju akcijom organizacije. Veruje se da će se demokratski odnosi i demokratski procesi odlučivanja spontano izgrađivati u meri u kojoj se sindikat bude intenzivnije usredsređivao na ključne probleme članstva. Pri tome se gubila iz vida činjenica da će sindikat biti efikasniji, prodorniji i usmeren ka suštinskim problemima ako se demokratski odnosi i demokratski proces odlučivanja svesno, planski i sistematski izgrađuju.

U današnjim uslovima kada se sindikat bori za samoupravne socijalističke odnose rasprava o procesu odlučivanja i o karakteru unutrašnjih odnosa u sindikatu postaje neodložna jer ostvarivanje strateških ciljeva sindikata zavisi i od stepena razvijenosti demokratskih odnosa u njemu i u društvu. Dosadašnje iskustvo je pokazalo da samo ona politička organizacija koja je i sama prožeta samoupravnim principima

i čije članstvo i izabrani organi učestvuju u procesu odlučivanja i izgrađivanja političkih stavova, kao i u borbi za njihovu realizaciju, može da bude elemenat samoupravnog sistema i činilac razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa. Teško je zamisliti da bi birokratizovana sindikalna organizacija mogla da se bori za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa. Otuda je rasprava o karakteru odnosa u sindikatu i o procesu odlučivanja, u stvari, razmatranje bitnih uslova ostvarivanja uloge sindikata u društvu.

Odsustvo teorijskog koncepta sindikata i empirijskih istraživanja procesa odlučivanja u njemu i nedostatak političkih analiza otežavaju kompleksnije i sistematsko razmatranje procesa odlučivanja i načina izgrađivanja političkih stavova. U nedostatku takve osnove, ograničićemo se samo na neke karakteristike procesa odlučivanja i neke pravce organizovanja sindikalnog članstva. Pokušaćemo da ukažemo na neke probleme sadržinske usmerenosti sindikata ili na predmet odlučivanja, zatim na stepen samostalnosti u zauzimanju stavova i donošenju odluka i na neke probleme u vezi sa nosiocima procesa odlučivanja[1].

NEKE KARAKTERISTIKE SADRŽINE PROCESA ODLUČIVANJA U SINDIKATU

Osnovno pitanje sadržaja procesa odlučivanja je: koliko je sindikat stavovima koje je zauzimao i odlukama koje je donosio bio okrenut radničkoj klasi, njenim bitnim interesima, neposrednim egzistencijalnim potrebama?

Ocenjujući proces odlučivanja u sindikatu sa stanovišta njegovog sadržaja, može se konstatovati da se sindikat poslednjih godina, a naročito posle VI kongresa SSJ, bavio suštinskim problemima našeg društvenog razvoja i pitanjima koja su se ticala društva u celini. Posebnu pažnju u tom periodu sindikat je poklonio jačanju neposrednog samoupravljanja u radnim jedinicama i integrisanim radnim organizacijama, jačanju uticaja nosilaca udruženog rada na raspodelu viška vrednosti i na osnovne tokove društvene reprodukcije, uvođenju i afirmaciji samoupravnog i društvenog dogovaranja radi usklađivanja različitih interesa, problemima penzijsko-invalidskog osiguranja i zdravstvene zaštite, jačanju fondova zajedničke potrošnje, većem ispoljavanju solidarnosti u rešavanju problema standarda radnika sa nižim ličnim dohocima i mnogim drugim pitanjima. Ako se u globalnim okvirima posmatra, može se reći da se sindikat od VI kongresa SSJ bavio suštinskim aktuelnim i akutnim problemima radničke klase i radnih ljudi. Takva sadržinska orijentacija je svojstvena naročito organima sindikata širih društveno-političkih zajednica i radnih organizacija sa razvijeni-

---

[1] U nedostatku boljeg, upotrebljavamo termin „odlučivanje" iako je on neadekvatan procesima koji se zbivaju u sindikatu. To što imenujemo terminom „odlučivanje" je pre dogovor, usaglašavanje, usmeravanje, izgrađivanje nekih zajedničkih stavova nego donošenje odluke sa svim onim obeležjima koja jedan stav čine odlukom.

jim samoupravnim odnosima. Međutim, u radnim sredinama u kojima dominantnu ulogu imaju rukovodeće strukture sindikat je najčešće bio potiskivan na periferna pitanja socio-humanitarnog karaktera (socijalna pomoć, briga o bolesnima, odmor, rekreacija itd.).

Ako stavove i odluke sindikata procenjujemo sa stanovišta interesa radničke klase, videćemo da se oni generalno zasnivaju na tom interesu. Međutim, u stavovima pojedinih delova sindikalne organizacije ima i znatnih razlika i oscilacija u tome. U nekim sindikalnim organizacijama, pa i u rukovodstvima, stavovi se zauzimaju i odluke donose polazeći ne samo sa pozicija interesa radničke klase kao celine nego često i sa pozicija užih, parcijalnih interesa sredina u kojima sindikalne organizacije deluju ili čak sa pozicija samo nekih grupacija u tim sredinama. Odluke se često donose bez potrebnog suočavanja različitih inicijativa, alternativa, zahteva i potreba, a na osnovu nekih interesa koji su se nametnuli premda nisu ni najbitniji ni zajednički.

U sindikatu, kao, uostalom, i u društvu, ne postoje dovoljno razvijeni oblici komuniciranja i jedinstveni kriterijumi na osnovu kojih bi se vršila selekcija ispoljenih interesa i obezbedio izbor najoptimalnijih i najprogresivnijih alternativa. Kad je reč o sindikatu, neosporno je da kriterijum mora biti radničko-klasni interes koji upućuje na prihvatanje samo onih zahteva čije ostvarivanje najviše doprinosi razvoju proizvodnih snaga rada i samoupravljanja, humanizaciji odnosa i svestranom razvoju učesnika udruženog rada. Ako se interesu udruženog rada, konkretnom i jasno formulisanom, da rang opredeljujućeg kriterijuma, sindikalno članstvo će moći u radnoj organizaciji, komuni, pokrajini, republici i federaciji da prepoznaje partikularne i grupne interese i da ih procenjuje u širem kontekstu opštih i zajedničkih interesa.

Sadržinska orijentacija sindikata u ovom trenutku i za naredni period određena je osnovnim karakteristikama društvenih uslova, položajem radničke klase i mogućnostima koje se otvaraju ustavnim amandmanima. Delujući na principima samoupravljanja u složenim i protivurečnim uslovima razvoja društvenih odnosa, ali i u uslovima reprodukovanja elemenata najamnih odnosa, zadatak je sindikata da stalno ukazuje na praktične mogućnosti samoupravnog socijalizma i na puteve njegove realizacije i da u isto vreme sistematski onemogućava konkretne vidove otuđivanja viška rada. U takvim uslovima se očekuje da sindikat inicira radikalne promene društveno-ekonomskog i političkog sistema i organizovano izražavanje i odbranu elementarnih životnih interesa i potreba radnika. Polazeći od toga, sadržinska orijentacija sindikata u narednom periodu treba da bude:

— razvoj samoupravnih odnosa u radnim organizacijama, komunama, pokrajinama, republikama i jugoslovenskoj zajednici u celini;

— rešavanje problema koji proističu iz naše ekonomske i socijalne nerazvijenosti i koji reprodukuju elemente najamnih odnosa.

U skladu sa prvom opštom orijentacijom, politička akcija sindikata treba da produbljuje neposredno samoupravljanje u osnovnim organizacijama udruženog rada i u preduzeću kao asocijaciji relativno auto-

nomnih i samostalnih organizacija udruženog rada, da afirmiše dohodak ostvaren udruženim radom kao deo ukupnog dohotka putem kojeg se povezuju uži interesi organizacije udruženog rada sa interesima širih društvenih sredina. Ta akcija treba da afirmiše i razvoj samoupravnih interesnih zajednica i čvršće samoupravno povezivanje proizvodnog rada i drugih društvenih delatnosti radi prevladavanja elemenata budžetskog načina finansiranja i uvođenja punijih samoupravnih odnosa i principa u oblast zdravstva, kulture, nauke, obrazovanja — naravno, uz uvažavanje odgovarajućih specifičnosti. Najzad, tu je i angažovanje na uvođenju, odnosno jačanju samoupravnog regulisanja društvenih odnosa putem dogovora i sporazuma, čime će se suziti delovanje etatističkih struktura i uneti više kontrole nad tržišnim mehanizmom. Na taj način sindikat se bori za produbljivanje i dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa.

Drugi pravac sadržinske orijentacije je rešavanje problema koji proizlaze iz naše ekonomske i socijalne nerazvijenosti. To su pre svega pogoršavanje i sporo rešavanje materijalnog i socijalnog položaja radničke klase, problemi zapošljavanja i iseljavanja znatnog dela radnog stanovništva, problemi socijalnih razlika koje nastaju nezavisno od radnog doprinosa, problemi velikih grupacija radnika čije zarade ne zadovoljavaju ni elementarne životne potrebe. To su, zatim, štrajkovi i drugi konflikti u radnim organizacijama i van njih. Ostaci najamnih odnosa u našem društvu i, povezano s tim, pojave ugrožavanja elementarnih uslova života pojedinaca i radnih grupa čine i dalje neophodnom zaštitnu funkciju sindikata.

Takva sadržinska orijentacija pretpostavlja odgovarajući način zauzimanja stavova i odlučivanja u sindikatu. To u prvom redu znači samostalnost sindikata u izboru problema kojima će se baviti i u traženju rešenja, mogućnost da se sindikat ravnopravno uključuje u društveno-politički život sa svojim alternativama, svojim predlozima rešenja, svojim stavovima, kao i sa argumentovanom kritikom drugih predloga i rešenja. Na taj način sindikat će biti ne samo prisutniji u utvrđivanju odluka i mera društveno-ekonomske politike koje donose predstavnički organi, SIV i uprava na svim nivoima već, izražavajući interes celokupnog članstva, može i znatno uticati na karakter tih odluka i biti značajan faktor kreiranja i realizacije društvene politike.

OSTVARIVANJE FUNKCIJE SINDIKALNE ORGANIZACIJE

Uporedo sa razgrađivanjem etatističkih i monopolističkih društvenih odnosa tekao je i proces relativnog osamostaljivanja sindikata od Saveza komunista, državnih i samoupravnih struktura. Sindikat je u znatnoj meri prevazišao stanje u kojem se njegovo učešće u opštem političkom životu svodilo na razradu, popularizaciju i podršku stavova i odluka koje su usvajali forumi Saveza komunista i državni organi. On se takođe umnogome oslobodio uloge glasnogovornika drugih društvenih snaga, pratioca tuđih odluka i koncepcija, uloge faktora amortizovanja

i slabijeg partnera ostalih elemenata političkog sistema. On postepeno izlazi i iz druge faze (procesa emancipacije) u kojoj se njegova delatnost svodi pretežno na ocenjivanje i izvesnu korekciju stavova koje su predložili ili usvojili predstavnički i državni organi. Sindikat se sve manje ograničava na ocene odluka, nacrta i rešenja državnih organa, a sve češće je na otvorenoj političkoj sceni sa svojim stavovima, alternativama i predlozima koji se tiču privrednih, socijalnih i drugih pitanja. Aktivnost u periodu posle VI kongresa SSJ pokazuje da je sindikat u mnogim važnim slučajevima uređivanja društveno-ekonomskih odnosa zauzimao samostalne stavove. Nije se ograničavao samo na podršku organima vlasti niti isključivo na prenošenje političkog raspoloženja radnih masa i njihovih zahteva. On je sve češće bio učesnik u traženju i formulisanju rešenja, faktor kreiranja politike.

Iako aktivan u tome, sindikat je ostajao uglavnom na nivou parcijalnih predloga i rešenja. On se još nije u dovoljnoj meri osposobio da, kao organizacija u celini, izražava i zastupa globalne alternative privrednog i političkog sistema, ekonomske i socijalne politike i da time utiče na usmeravanje opštih društvenih tokova našeg razvoja. Njegove intervencije bile su uvek u okviru globalnog koncepta razvoja ili u okviru postojećeg sistema i postojećih društvenih odnosa. Više se izražavao kao činilac daljeg izgrađivanja tog sistema, više se ispoljavao kao njegov integralni deo, a manje kao samostalni faktor koji ga menja.

Samostalnost sindikata u sistemu nije sama sebi svrha, kao ni opozicioni odnos prema drugim elementima sistema. Integrisanje sindikata u sistem i zauzimanje stavova podudarnih sa stavovima drugih elemenata sistema nije samo po sebi ni pozitivno ni negativno. Sve zavisi od toga na čemu se samostalnost zasniva i sa čime se sindikat integriše u sistem, odnosno kakvu funkciju u njemu vrši. Samostalnost je sindikatu potrebna da bi u svom autonomnom delovanju mogao da sabere i izrazi mnoštvo interesa koji u društvu postoje, da omogući da se ti interesi konstituišu u zajednički radničko-klasni interes, koji će se i preko sindikata razvijati i koji će presudno uticati na sadržinu i karakter političkih odluka.

Sindikat u nekim slučajevima nije uspevao da kod predstavničkih i državnih organa prodre sa nekim svojim vrlo racionalnim i prihvatljivim predlozima i alternativama. Događalo se da su jednom odbačeni predlozi sindikata naknadno usvojeni. Ali tek kada su se pokazale negativne posledice rešenja koja su se razlikovala od predlogâ sindikata ili su im bila suprotna. Do takvih situacija može da dođe i dolazi obično zato što iza predloga i alternativa koje daje sindikat stoje najčešće samo organi, odnosno forumi sindikata, a ne i organizacije u celini. Problem je u tome što stavovi koji se konstituišu u sindikatu nisu uvek rezultat širokog izjašnjavanja članstva, pa, ma koliko bili racionalni i u interesu članstva, nemaju uvek njegovu organizovanu podršku. Dokle god predlozi sindikata budu poticali pretežno od sindikalnih foruma, i stručnjaka koje ti organi konsultuju, a ne i od sindikalnog članstva ili delova sin-

dikalne organizacije, postojaće mogućnost da ti predlozi, bez obzira na njihovu celishodnost, budu zanemarivani, potiskivani i odbacivani.

Pored toga što bi se čvršće povezivao sa članstvom, sindikat bi morao da pokaže više upornosti i doslednosti u zastupanju određenih stavova. Polazeći od inicijativa sindikalnog članstva i delova sindikalne organizacije, sindikat bi morao više no što je to do sada činio da vrši pritisak na razne centre odlučivanja da svoju pažnju usredsrede na pitanja koja su od bitnog interesa za nosioce udruženog rada, da se doslednije realizuju već donete odluke koje se tiču tog interesa.

To se odnosi i na Savez komunista. Neprihvatljivo je shvatanje da sindikat treba da bude angažovan isključivo tako da omogući akciju komunista u radničkoj klasi. Sindikat nije i ne može biti pasivni medijum za delotvorno idejno i političko vođstvo Saveza komunista. Baveći se samostalno kapitalnim pitanjima društvenih odnosa, on bi morao da mobilizacijom radničke klase vrši uticaj i na Savez komunista, da doprinese da Savez komunista bude uvek usredsređen na ona pitanja i probleme koji su od bitnog interesa za radničku klasu. Ne samo da svojom sadržinskom usmerenošću otkriva ključna pitanja nego i da vrši pritisak na Savez komunista da se on angažuje u njihovom rešavanju.

NOSIOCI PROCESA ODLUČIVANJA U SINDIKATU

Danas možemo konstatovati da je procesom demokratizacije sindikata prevaziđeno stanje u kojemu su se sve odluke donosile na vrhu organizacione strukture i prenosile na niže organe i članstvo kao na njegove isključive izvršioce. Međutim, proces debirokratizacije sindikata, iako značajan po mogućnostima koje je otvarao, nije se kretao dovoljno odlučno u pravcu transformisanja sindikata u mobilnu organizaciju radnika i radnih ljudi. Kao i u drugim društveno-političkim organizacijama, i u sindikatu je proces demokratizacije omogućio uglavnom osamostaljivanje organa sindikata na svim nivoima. Stvoreni su mnogi centri političkog odlučivanja, ali su oni svoju političku moć ne retko crpili ne iz svoje prirodne osnove, iz sindikalnog članstva, već iz oslonca na druge političke strukture (Savez komunista, upravu, organe samoupravljanja, organe vlasti itd.). Decentralizaciju političke moći i uticaja kao vid demokratizacije nije pratilo jačanje političkog uticaja sindikalnog članstva. Ono nije postalo osnovni izvor inicijativa, predloga, mišljenja i svih drugih elemenata neophodnih za konstituisanje politike sindikata. Politika se u osnovnim sindikalnim organizacijama konstituisala u izvršnim odborima sindikata, a na osnovi stavova koji su se formirali u političkom aktivu radne organizacije. U opštinskim i drugim sindikalnim rukovodstvima sadržaj rada su opredeljivali stavovi izvršnih odbora sindikata ili organa drugih društveno-političkih organizacija. Inicijative članstva, ako su i prodirale do rukovodstva, bile su uglavnom pojedinačne, neorganizovane, neuobličene, a samim tim i bez značajnijeg uticaja.

Sve to govori da forumski način rada u sindikatu još nije prevaziđen. Delegati radnih organizacija u pojedinim forumima nisu se u dovoljnoj meri afirmisali kao nosioci inicijative, predloga i zahteva sredine koja ih je delegirala. Ukoliko su i bili aktivni u forumu, najčešće su se rukovodili svojim ubeđenjima, a ređe mišljenjima članstva. Do toga je dolazilo zato što je članstvo retko imalo priliku da se organizovano izjasni o pitanjima o kojima raspravlja forum. Tako je konstituisanje politike sindikata počinjalo i završavalo se u njegovim organima. To se može videti i po nesrazmeri broja sednica sindikalnih rukovodstava i sastanaka osnovnih organizacija. Dok su se forumi sastajali i raspravljali o raznim problemima gotovo svakog meseca, veliki broj osnovnih sindikalnih organizacija održao je samo godišnju skupštinu ili možda još i neki informativni sastanak.

Nedostajali su takođe neposredni kontakti, organizovano izražavanje različitih interesa sindikalnog članstva i njegovo neposredno uključivanje u konstituisanje politike sindikata. Obično se pribegavalo anketiranju stavova i mišljenja da bi se obezbedio uvid u želje i interese članstva. Međutim, u našoj složenoj situaciji, u kojoj se sukobljavaju različiti interesi, ankete ne mogu biti zamena za demokratsko ili organizovano suočavanje i utvrđivanje zajedničkog interesa. Čak i ukoliko se objektivno sprovode, a to nije uvek slučaj, anketa obezbeđuje samo uvid u interese, potrebe i želje članstva, ali ne dovodi članove sindikata u aktivan položaj subjekata politike.

Pasivnost sindikalnog članstva i naglašena aktivnost sindikalnih foruma nije nikakva naša specifičnost. Slično stanje je i u sindikatima zapadnih i istočnih zemalja. Ali ono što za sindikat u drugim sredinama može da bude normalno ili prihvatljivo, s obzirom na društveni položaj i ulogu tih organizacija, nespojivo je sa ulogom našeg sindikata. Jer, ako je osnovna funkcija sindikata oslobađanje radničke klase delatnošću same klase i ako ta klasa nema gotove recepte za ovladavanje uslovima svoga rada i života, onda ona u sopstvenoj organizaciji sindikata mora da se ispoljava kao samodelatna, mora samostalno da utvrđuje svoj interes i određuje puteve i načine njegovog ostvarivanja.

Nerealno je očekivati da će svi radni ljudi neposredno odlučivati o svim ključnim pitanjima opšteg pravca društvenog razvoja ili da će se u dogledno vreme prevazići posredna demokratija. Ali nije nerealno insistirati na tome da svaki član sindikata stiče sve veće faktičke mogućnosti da učestvuje u donošenju odluka i zauzimanju stavova u svojoj sindikalnoj organizaciji i, posebno, da slobodno bira ličnosti koje će u njegovo ime, sa njegovim pristankom, njegovim kritičkim primedbama, vodeći računa o njegovim potrebama, učestvovati u izgrađivanju politike sindikata.

U situaciji kada se traži intenzivnije uključivanje članstva u proces formiranja politike sindikata, u nekim sredinima se javlja sumnja u sposobnost članstva da zauzima stavove o pitanjima kojima se bave sindikalni forumi. To je svojevrstan vid birokratskog eliminisanja članstva iz procesa političkog odlučivanja. Konstatacija o nekompetentnosti rad-

nika je preneta iz sfere rukovođenja radnom organizacijom. Njeni zastupnici smatraju da sindikat treba da se ograniči samo na one inicijative za koje je u stanju da razradi kompletan elaborat ili da kritikuje samo one odluke kojima može da suprotstavi svoje argumente i razrađene predloge. Takva mišljenja nisu slučajna. U jednoj fazi razvoja sindikat je dosta naglašeno kritikovao praksu, upravu, predstavničke organe i organe vlasti. Da bi se otklonila takva neugodna angažovanost sindikata, od njega su se zahtevali predlozi. I to ne u smislu isticanja interesa radničke klase, nego predlozi o načinu ostvarivanja tih interesa. Razrada načina i sredstava je uvek stvar eksperata, pa su sindikalna rukovodstva, prihvatajući takvu ulogu sindikata, bila prinuđena više da angažuju stručnjake i da pripremaju predloge nego da mobilišu članstvo. Reč je, dakle, o pogrešnoj usmerenosti sindikata na aktivnosti koje on ne samo što ne može da iznese do kraja već njima ne treba da se bavi na način kako se to od njega zahtevalo. Sindikat ne sme da se ograničava samo na one predloge i zahteve čiju je realizaciju u stanju da sagleda. Radništvo se organizuje u sindikat da bi ispoljilo svoje interese i da bi u međusobnoj konfrontaciji, uključujući solidarnost, našlo zajedničke interese. Svako odvajanje sindikata od tog osnovnog razloga njegovog postojanja i njegovo usmeravanje na tehničke probleme, za čije je rešavanje potrebna određena stručnost, znači potiskivanje radništva iz političkih procesa uopšte, odvajanje sindikalnog rukovodstva od sindikalnog članstva i stvaranje prostora za prevladavanje birokratskih i tehnokratskih interesa.

Organizovani radnici su uvek sposobni da kažu šta je njihov interes da bi se od toga pošlo u procesu odlučivanja. Isto tako su sposobni da ocene jesu li realizovane odluke bile u njihovom interesu ili nisu. Demokratski proces sam po sebi ne obezbeđuje adekvatnost odluka, ali, i pored mogućih grešaka i zabluda, za razvitak društva je daleko korisnije da se do stavova i odluka dolazi demokratskim putem. Na taj način se razvija društvena odgovornost za usvojene stavove i veća spremnost da se zajednički pristupi ispravljanju grešaka ukoliko do njih dolazi.

Demokratizaciju sindikata i veće angažovanje članstva u izgrađivanju politike sindikata otežava i dosta izražena podela uloga organa sindikata i sindikalnog članstva. Članstvo najčešće postavlja zahteve, iznosi ocene, upućuje kritike, a organi sindikata kreiraju stavove, formulišu zaključke, donose odluke i upućuju ih članstvu. Danas se ne može prihvatiti ni hijerarhijsko-birokratski odnos za koji je karakteristično da vođstvo odlučuje, a članstvo izvršava, niti, pak, predstavnički odnos, to jest da od članstva idu predlozi, zahtevi i kritika, a odozgo polaganje računa, informisanje, objašnjenja itd. Pravi odnos se ne sastoji u tome da rukovodstvo stvara, a članstvo sprovodi ili da članstvo kreira, a rukovodstvo sprovodi. Donošenje odluka je složen proces u kojem treba da se obezbedi obostrano strujanje ideja. Adekvatno političko angažovanje članova sindikata u procesu donošenja odluka sastoji se u izražavanju sopstvenih pojedinačnih i grupnih interesa, u njihovom suočeljavanju i procenjivanju sa stanovišta klasnog interesa i u utvrđivanju takvih

zajedničkih interesa koji će biti u skladu sa zahtevima pretežne većine sindikalnog članstva. Dužnost sindikalnog rukovodstva je da dovede u međusobnu vezu (putem sindikalnih skupova) članove sindikata u radnim organizacijama, kao i da međusobno povezuje sindikalne organizacije iz različitih sredina, da obezbeđuje demokratske uslove u kojima bi članovi sindikata slobodno ispoljavali svoje interese onako kako ih doživljavaju. Sindikalni rukovodioci su obavezni da informišu članove sindikata o stanju i uslovima delovanja radne organizacije, o društvenom položaju i problemima komune i republike i o našoj društvenoj situaciji u celini. Njihov je zadatak da u svakoj konkretnoj situaciji tumače interese radničke klase kao celine kako bi sindikalno članstvo procenjivalo svoje pojedinačne i grupne interese i sa klasnog stanovišta i na osnovu toga se opredeljivalo za najprihvatljivija rešenja. Takve informacije su neophodne da bi članstvo bilo u stanju da proceni realnost svojih pojedinačnih i grupnih interesa i mogućnosti njihovog ostvarivanja. Samo dobro informisano sindikalno članstvo, sa razvijenom svešću o interesima radničke klase, moći će da izgrađuje stavove o zajedničkim interesima, stavove koji će biti ne samo realni nego i progresivni.

Težište rada rukovodstava sindikata je, prema tome, u pokretanju i osposobljavanju članova sindikata da budu osnovni kreatori politike i nosioci njene realizacije. A to znači da se uloga sindikalnih foruma menja. Umesto da predstavljaju interes sindikata u samoupravnim organima i skupštinama, rukovodstva sindikata treba da deluju kao organizatori širokih rasprava o mnogim pitanjima i da na taj način članstvo osposobljavaju za neposredno angažovanje u svim centrima u kojima se odluke donose. Naravno, sindikalna rukovodstva se u ovom trenutku neće moći osloboditi svoje predstavničke uloge. Ona će se i ubuduće ispoljavati i kao predstavnici interesa radničke klase. Ali ne kao tumači tog interesa udaljeni od članstva, nego kao učesnici u formiranju zajedničkog interesa u sredinama u kojima se taj interes javlja.

NEKA ISKUSTVA ORGANIZACIONE IZGRADNJE SINDIKATA

U posleratnom periodu sindikat se nekoliko puta reorganizovao shodno promenama u položaju radničke klase, reformi društveno-ekonomskog i političkog sistema i reorganizaciji Saveza komunista. Od čvrsto strukturirane, hijerarhijski izgrađene, na centralističkim osnovama postavljene i u politički sistem integrisane organizacije sindikat se transformisao u organizaciju elastične strukture i izrazite samostalnosti svih njegovih delova. Najkrupniji korak u organizacionoj izgradnji, demokratizaciji, doslednijem osamostaljivanju, slobodnijem i raznovrsnijem organizovanju sindikata učinjen je na njegovom VI kongresu kada je usvojen statut koji takav razvoj omogućava.

Posle VI kongresa usledio je značajan proces prestrukturiranja sindikata u organizacijama udruženog rada, integrisanim radnim organizacijama, komunama, pokrajinama, republikama i federaciji. Najbitnije or-

ganizacione promene bile su u tome što su konstituisane republičke sindikalne organizacije i stvoreni organizacioni uslovi za efikasniju borbu radničke klase za ostvarivanje vodeće uloge u sopstvenoj naciji i za obezbeđivanje samoupravnog razvoja republike. Osim toga, stečena su prva pozitivna iskustva u delovanju regionalnih sindikalnih organizacija u republičkim organizacijama sindikata koje su nastale iz potrebe za utvrđivanjem zajedničkih interesa sindikalnog članstva u pojedinim opštinama, radnim organizacijama, integracionim celinama, grupacijama i granama delatnosti.

U tom periodu je usledilo i osamostaljivanje opštinskih sindikalnih organizacija u odnosu na republičke i savezne organe sindikata, stvoreni su uslovi za ispoljavanje i demokratsko usklađivanje posebnih interesa pojedinih delova sindikalnog članstva u komuni.

U zavisnosti od kretanja rada i potreba za povezivanjem različitih vrsta radova, sve češće se javljaju, za sada u okviru opštine, stalni ili povremeni oblici sindikalnog organizovanja radnika koji pripadaju različitim granama delatnosti (industrijskih radnika sa radnicima uslužnih delatnosti ili sa radnicima iz oblasti zdravstva, nauke, obrazovanja itd.). Iako tek u začetku, ti oblici su veoma značajni jer neposredno slede interese rada i prethodnica su samoupravnog povezivanja radnika različitih radnih organizacija.

U osnovnim organizacijama udruženog rada, integrisanim radnim organizacijama i velikim sistemima postoji velika raznovrsnost i razuđenost sindikalnog organizovanja — od jedinstvenih, čvrsto strukturiranih organizacija sindikata, koje obuhvataju članstvo svih delova integrisanih celina, preko elastičnih oblika organizovanja sa koordinacionim telima i savetovanjima, pa do odsustva svake veze među sindikalnim organizacijama.

Ostvarene su značajne promene u načinu konstituisanja organa sindikata u radnoj organizaciji, opštini i republici. Napuštena je praksa biranja uskih izvršnih tela koja su najčešće i vodila politiku sindikata u radnoj organizaciji; takva tela su zamenjena konferencijama koje obuhvataju znatno veći broj članova. To omogućava da se odluke donose na bazi šireg spektra interesa sindikalnog članstva. Opštinska sindikalna veća su takođe brojnija, a po sastavu takva da mogu doprinositi usklađivanju interesa različitih delova sindikalnog članstva. Od posebnog značaja je i to što su i organi sindikata u radnoj organizaciji i opštinski organi sindikata birani neposredno u osnovnim sindikalnim organizacijama i konstituisani po delegatskom principu.

Pozitivni rezultati organizacione izgradnje sindikata su, međutim, relativni. Ne samo u odnosu na zadatke koji su na VI kongresu SSJ utvrđeni nego i u odnosu na mogućnosti koje su postojale. Navodimo neke slabosti i nedoslednosti:

Reorganizacija sindikata po svom obimu, značaju i intenzitetu ne odgovara ukupnim kretanjima u društvu. Promene u društvu su se vršile znatno brže nego u sindikatu. Sindikat se organizaciono prilagođavao više ekonomskim i političkim tokovima nego što ih je svojim oblicima pod-

sticao (retko kada je sindikalno povezivanje radnika iz različitih radnih organizacija prethodilo integracionim procesima i samoupravnom povezivanju).

Premda postoje mogućnosti organizovanja sindikata u skladu sa procesima rada u integrisanim radnim organizacijama, još nije raščišćeno kakva treba da bude veza između sindikalnih organizacija integrisanih celina i teritorijalnih organizacija.

Prekinute su birokratsko-centralističke veze među organima sindikata različitog nivoa, ali nisu uspostavljene nove, demokratske veze i odnosi. Stara organizacija sindikata je u znatnoj meri „demontirana", a nova još nije sasvim stvorena. Stoga sadašnje stanje organizacije karakteriše autarkičnost, nepovezanost i neusklađenost u radu. U pozitivnoj orijentaciji da se osamostaljivanjem republičkih, opštinskih i osnovnih sindikalnih organizacija podstaknu inicijative, razvije akciona sloboda, aktivira članstvo i obezbedi autentičan sadržaj rada i emancipacija od drugih struktura, — organizacija sindikata je stala na pola puta. Nisu izgrađene ni u horizontalnom ni u vertikalnom pravcu potrebne veze među organizacijama koje bi tako zamišljenu samostalnost omogućile. Odsustvo čvršće povezanosti i saradnje među sindikalnim organizacijama dovelo je do stvaranja programâ na bazi partikularnih interesa uz zanemarivanje opštih interesa radničke klase kao celine, do neusklađenih programa i nesinhronizovanih akcija sindikata, do izolovanih, a time najčešće neuspelih akcija, do manipulisanja sindikalnim organizacijama u nekim radnim organizacijama, do potiskivanja sindikata na marginalna pitanja i probleme u nekim sredinama i, najzad, do osećanja nemoći i pasivizacije sindikalnog članstva naročito u nekim radnim organizacijama.

Ti i mnogi drugi momenti ukazuju na to da procesi reorganizovanja sindikata započeti VI kongresom SSJ treba da teku brže, doslednije i radikalnije. To zahteva ne samo sadašnje stanje sindikalne organizacije nego i promene u političkom sistemu i društvu uopšte. Sindikat kao deo globalnog društvenog sistema mora da se menja uvek kada dolazi do suštinskih promena u svim delovima sistema i društva u celini. I obrnuto, sopstvenim reformisanjem sindikat izaziva promene u društvenom sistemu i u pojedinim njegovim delovima. Ukoliko u svojem organizovanju polazi od egzistencijalnih — neposrednih i istorijskih — interesa radničke klase, utoliko će se više ispoljavati kao inicijator i činilac društvenog razvoja samoupravnog socijalizma.

OSNOVNI PRAVCI DALJE ORGANIZACIONE IZGRADNJE SINDIKATA

U traženju najfunkcionalnijih oblika organizovanja mora se poći od radničko-klasnog karaktera organizacije, od potrebe radničke klase da se organizaciono osposobi za ostvarivanje svojih neposrednih i istorijskih interesa. Ostvarivanje radničko-klasnog karaktera sindikata u sadašnjim uslovima pretpostavlja u prvom redu takvo organizaciono povezivanje

radnika koje će omogućavati političku akciju u dva pravca: u pravcu ostvarivanja klasičnih zahteva radničke klase (obezbeđivanje zaposlenosti, minimalnih ličnih dohodaka, socijalne zaštite itd.) u postojećem sistemu i u pravcu prevazilaženja postojećeg sistema i daljeg razvijanja i izgrađivanja samoupravnih odnosa. Adekvatnim načinom političkog povezivanja u sindikatu, radnička klasa teži da ojača svoju moć i postane osnovni nosilac društvenog preobražaja. Može se smatrati da je dobra samo ona organizaciona struktura koja radnicima i radnim ljudima omogućava da ispoljavaju svoje neposredne interese, da usaglašavaju različite i utvrđuju zajedničke interese, da vode efikasnu akciju za njihovo ostvarivanje i da se međusobno sistematski informišu o konkretnim uslovima i mogućnostima razvoja.

U organizovanju sindikata značajno mesto imaju zahtevi za samostalnošću sindikalnih organizacija na svim nivoima organizacione strukture i za jedinstvenim stavovima i jedinstvenom akcijom u rešavanju pitanja koja su od interesa za radničku klasu u celini. Osamostaljivanje sindikalnih organizacija, do čega je došlo posle VI kongresa SSJ, najpotpunije se izrazilo i ostvarilo formiranjem republičkih i pokrajinskih sindikalnih organizacija. Smisao organizovanja republičke i pokrajinske sindikalne organizacije izražava se u težnji radničke klase da ostvari vodeću ulogu u sopstvenoj naciji i da obezbedi dominantan uticaj na samoupravni razvoj svoje republike. Samim tim radnička klasa obezbeđuje i svoje zajedničke interese — izgrađivanje socijalističkog samoupravljanja u jugoslovenskoj zajednici, zbog čega i stvara jedinstvenu organizaciju. Jasno je da radnička klasa to može postići samo tešnjom međusobnom povezanošću i postojanjem jedinstvene sindikalne organizacije. Bez jedinstvene organizacije radnička klasa ne bi mogla da obezbedi samostalno delovanje i snažan uticaj sindikata unutar republika, a bez afirmacije snažnih centara organizovanja radničke klase i radnih ljudi u republikama nema jedinstvene organizacije radništva u jugoslovenskim okvirima. Kao što je prihvatljiva samo ona samostalnost republičkih organizacija kojom se ne sužava interes radničke klase kao celine i ne osporava radničko-klasni karakter organizacije, tako je moguća samo ona jedinstvena organizacija sindikata koja obezbeđuje samodelatnost svakog svog dela i njihovu punu samostalnost. Samostalnost i kohezija sindikalnog pokreta moraju se utemeljiti u dalji organizacioni razvoj sindikata.

Integrativna funkcija sindikata je usmeravajući princip u pronalaženju adekvatnih oblika organizovanja. Ona treba da se izrazi u prvom redu unutar radničke klase. Različiti uslovi privređivanja i sticanja dohotka, različit položaj u tržišnoj privredi i odsustvo jedinstvenih merila u nagrađivanju doveli su do dezintegracije radničke klase i slabljenja njene društvene moći. Osnovni zadatak sindikata danas je integracija radničke klase i usklađivanje raznorodnih parcijalnih interesa u zajednički radničko-klasni interes. Sindikat treba da bude najširi okvir za društveno dogovaranje i postepeno prevazilaženje unutrašnje diferencijacije radničke klase. Bitan uslov za transformisanje sindikata u takvu

organizaciju radničke klase je i pronalaženje takvih oblika povezivanja koji će omogućiti usaglašavanje interesa radnika ne samo u jednoj radnoj organizaciji nego i među radnicima zaposlenim u različitim radnim sredinama. Sindikat treba da bude tako organizovan da omogući radnicima da izlaze iz okvira svojih radnih organizacija i da traže rešenja koja odgovaraju ukupnom procesu društvenog rada i zajedničkom interesu radničke klase.

Kako radnička klasa ne može da se oslobodi svih elemenata najamnog položaja sve dok svi učesnici u društvenoj podeli rada ne budu zasnovali svoj materijalni položaj na sopstvenom društveno-korisnom radu i kako taj proces ne može da se ostvari bez tesne povezanosti radnika iz proizvodnih radnih organizacija i iz drugih društvenih grupa (iz oblasti nauke, kulture, zdravstva, prosvete, uprave itd.) — to je integracija radničke klase i drugih društvenih grupa takođe jedan od osnovnih principa sindikalnog organizovanja. Obuhvatajući i nosioce proizvodnog i nosioce neproizvodnog rada, sindikat mora da se izgradi i organizuje tako da postane okvir za višedimenzionalno povezivanje nosilaca raznih vrsta radova. Takvo organizovanje sindikata trebalo bi da posluži kao prethodnica ili most za samoupravno povezivanje i uspostavljanje takve međusobne zavisnosti interesa koja bi doprinela usklađenom razvoju i proizvodnog i neproizvodnog rada.

Pored navedenih elemenata, klasni karakter sindikalne organizacije se reflektuje na organizacionu strukturu i na taj način što traži takve oblike organizovanja koji će radničkoj klasi i udruženim nosiocima rada obezbediti da usmeravaju način upotrebe viška rada, a samim tim i osnovne ekonomske tokove u komuni, pokrajini, republici i globalnoj društvenoj zajednici. Sindikat je obavezan da pronađe takve oblike sindikalnog povezivanja — i u horizontalnom i u vertikalnom pravcu — koji će proširiti uticaj radničke klase na celinu društva i na sve društvene procese.

Ustavni amandmani su otvorili mogućnost prestrukturiranja udruženog rada u osnovne organizacije udruženog rada koje će biti tehničko-tehnološka, ekonomska i socijalna celina gde se neposredno ostvaruje i raspodeljuje dohodak. Taj proces sindikat može da ubrza sopstvenom reorganizacijom. Od totalne sindikalne organizacije, koja obuhvata pretežan deo zaposlenih u radnoj organizaciji, sindikat može da se transformiše u uže ali dinamičnije oblike koji bi poslužili kao prethodnica za reorganizaciju udruženog rada i za dalji razvoj neposrednog samoupravljanja.

Takvo opredeljenje za izgrađivanje svih oblika udruženog rada, na temelju udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, biće utoliko pre realizovano ukoliko se i sindikat, kao značajan faktor i nosilac takvih promena, reorganizuje u istom smislu. Sindikalna organizacija radne organizacije i većih integrisanih celina treba da postane asocijacija osnovnih sindikalnih organizacija koje se formiraju tamo gde se stvaraju oblici neposrednog samoupravljanja. Neophodno je takvo organizaciono ustrojstvo sindikata koje će radnicima i radnim ljudima omogućiti da

utiču na sve nivoe integrisane radne organizacije i da suzbiju tendencije pomeranja odlučivanja ka vrhu hijerarhije.

Forme organizovanja sindikata ne moraju se podudarati i poklapati sa teritorijalnim organizacijama društveno-političkih zajednica niti sa oblicima organizovanja drugih političkih organizacija. Sledeći neposredne i istorijske interese nosilaca udruženog rada, sindikalne organizacije se formiraju tamo gde se ti interesi ostvaruju ili gde treba da se ostvare. Ovaj zahtev proizlazi iz specifične uloge sindikata, njegove nužne samostalnosti i potrebe da se i putem slobodnog organizovanja prevlada sadašnji izrazit transmisioni odnos.

Složenost i mnogostrukost interesa radničke klase zahteva da se sindikat i dalje zasniva na proizvodno-granskom i teritorijalnom principu. I u sadašnjim uslovima čini se celishodnijim postojanje i delovanje i Saveza sindikata i posebnih sindikata. Pri koncipiranju oblika organizovanja u jednom ili drugom pravcu važno je istaći punu samostalnost i ravnopravnost organa posebnih sindikata i Saveza sindikata, kao i mogućnost različitog organizovanja posebnih sindikata u pogledu nivoa do kojeg se organizuju i u pogledu njihovih unutrašnjih odnosa.

Polaznu osnovu u traženju novih organizacionih rešenja čini karakter unutrašnjih odnosa i način izgrađivanja politike sindikata. Reč je o tome da je organizacija sindikata u radnoj organizaciji primarna: u njoj se najneposrednije ispoljava angažovanost sindikalnog članstva. Svi ostali organizacioni oblici su izvedeni i zasnivaju se na onim pravima i obavezama koji su na njih preneti iz osnovnih sindikalnih organizacija.

Biće dobro ako organizovanje obezbedi da se potpuno i slobodno ispolje najrazličitiji interesi i političke inicijative sindikalnog članstva, njegova demokratska konfrontacija, iz koje treba da se konstituiše politika organizacije koja sadrži neposredne i istorijske interese radničke klase. Kako je demokratizam bitno obeležje rada sindikalne organizacije, neophodno je izgrađivati takve oblike organizovanja koji omogućavaju stalno komuniciranje između članstva i organa sindikata na svim nivoima, naglašenu političku aktivnost članova sindikata i ugrađivanje potreba, interesa i zahteva članstva u stavove i odluke sindikalnog rukovodstva.

Ostvarivanje svih tih zahteva pretpostavlja oslobađanje organizacije sindikata krutih organizacionih šablona, nekritičkog kopiranja drugih struktura i stvaranje mogućnosti za elastično organizovanje u skladu sa tendencijama društvenog razvoja, potrebama i interesima udruženog rada.

Prikazi

Valter Benjamin: Uz kritiku sile

(„Razlog", Zagreb, 1971, strana 128)

Sabrana dela rano preminulog Valtera Benjamina (1892—1940) pojavila su se tek posle rata zahvaljujući pre svega Teodoru Adornu. Rad *Pojam umetničke kritike u nemačkoj romantici* iz 119. godine predstavlja značajan početak svojevrsnog bavljenja literaturom, teorijom, filozofijom. *Poreklo nemačke tragedije* iz 1923—1925. godine znači uporne pokušaje Valtera Benjamina da nađe svoje mesto na Univerzitetu u Frankfurtu, što mu ne uspeva i što ga, sticajem okolnosti, odvodi u emigraciju. Tridesete godine protekle su mu u anonimnom radu i stalnom bežanju pred nemačkim trupama, što 1940. godine prekraćuje trovanjem.

Nezavršeno delo daje velike mogućnosti za mnoštvo pretpostavki, analiza, zaključaka, ali se vrlo teško može podvrći bilo kakvoj jednostavnoj oceni. Bogatstvo i raznovrsnost refleksije, kao i njena specifična forma, onemogućavaju bliže određenje pripadnosti nekom pravcu ili orijentaciji. Tome svakako doprinosi odsustvo dominantne teme, kao i sasvim neuobičajen, neakademski oblik prezentiranja sadržaja. Takav stil samo svedoči o višedimenzionalnoj i aspektima bogatoj analizi, o misli čija je saznajna moć tako velika da nam otkriva nepoznato i novo u onome što smo odavno proglasili vidljivim i poznatim. To je najočitije u njegovom ekstenzivnom i svestranom bavljenju književnošću, kojoj su, kako to Benjamin smatra, jedino dostupne neke bitne „činjenosti" života. Zato su i njeni nalazi i oblikom i sadržajem isto toliko važni koliko i nalazi teorije. Odupirući se jednodimenzionalnoj pojmovnoj redukciji koja je nužna posledica metodičnosti i sistematičnosti svake teorije, Benjamin stvara svojevrsnu kritičku esejistiku kao autonomnu reprodukciju literarne forme.

Zbirka od osam eseja koju je izdala biblioteka „Razlog" pod naslovom *Uz kritiku sile* reprezentativna je za celokupno Benjaminovo stvaralaštvo. U prvom eseju, sa istim naslovima kao i zbirka, Benjamin polazi od ideje porekla sile i zauzima kritički i razgovetan stav prema njenim vremenskim pojavama. Svedok prvih manifestacija fašizma i sve veće militarizacije društva, on odnos sile i prava postavlja u kontekst klasne borbe i razmatra ga kroz zajemčeno pravo radnika na štrajk.

Esej *Umetničko delo u doba svoje tehničke reproduktivnosti* sadrži ista traganja za društvenom i istorijskom uslovljenošću ispitivanih pojava, ali i kritičko distanciranje koje prelazi u vrlo senzibilno diferenciranje. Benjamin ga počinje citirajući Pola Valerija: „Ni materija, ni prostor, ni vreme nisu već dvadesetak godina ono što bejahu oduvek. Valja očekivati da će tako velike inovacije preobraziti svu tehniku umetnosti, da će time uticati na samu stvaralačku maštu i možda najzad najčudnije izmeniti i sam pojam umetnosti." I kada analizira tehničku reprodukciju umetničkih dela, Benjamin polazi upravo od pretpostavke da je ona uspela ne samo da celokupna umetnička dela podvrgne krupnim promenama i da se uvrsti među umet-

ničke postupke, već da utiče i na menjanje funkcije umetnosti. Ona predstavlja bitnu novinu u odnosu na sve ranije postupke reprodukcije umetničkih dela, pa i na one koje su upotrebljavali još stari Grci (odlivak i otisak). Primena litografije i fotografije omogućava produkciju novih tvorevina ne samo u velikim količinama, već svakodnevno i u novim oblicima, što dovodi do neslućenog standarda tehničke reprodukcije. U njenom proučavanju Benjamin stvara originalan pojam aure i njenog iščezavanja, čije implikacije dopiru vrlo daleko i koje on nije do kraja sagledao.

Iz sfere tehničkog izdvaja se sfera autentičnog, koju Benjamin označava kao jednokratnu egzistenciju umetničkog dela na mestu gde se ono nalazi, odnosno njegovo „ovde i sada". Tehnička reprodukcija može umetničko delo dovoditi u različite okolnosti koje nužno ne utiču na njegovu strukturu, ali sigurno obezvređuju njegovu autentičnost. U takvim uslovima mnogo veći autoritet u odnosu na original ima tehnička nego manuelna reprodukcija, i to iz više razloga, od kojih Benjamin navodi samo dva. To je, najpre, mnogo veća samostalnost tehničke reprodukcije, koja može, zahvaljujući određenim tehničkim postupcima čije mogućnosti prevazilaze prirodnu optiku, da ističe samo pojedine aspekte originala. Zatim, delo u uslovima tehničke reprodukcije biva dovedeno u različite situacije koje, inače, nisu dostupne samom originalu. Taj proces, po Benjaminu, najdublje utiče na autentičnost umetničkog dela, koja nije samo puko materijalno postojanje, već i njegova vrednost izražena kao istorijsko svedočanstvo. Naime, u reprodukciji nestaje autentičnost kao srž onoga što se prenosi. Tu materijalnu postojanost i verodostojnost koje delo gubi u toku svoje tehničke reprodukcije Benjamin naziva aura i kaže: „Reprodukciona tehnika, mogli bismo općenito kazati, izdvaja reproducirano iz područja tradicije. Umnožavajući reprodukciju, nadomješta njegovu jednokratnu pojavu umnogostručenom. I dopuštajući reprodukciji da pođe u susret potrošaču u bilo kojoj njegovoj situaciji, ona aktualizira reproducirano. Oba ta procesa vode do snažnog razaranja predanog, a time i predaje, što je naličje sadašnje krize i sadašnje obnove čovječanstva" (str. 57).

Upravo pojmom tradicije Benjamin pokušava da objasni autentičnost umetničkog dela tvrdeći da su najstarija među njima nastala u službi rituala, najpre magijskog, zatim religijskog. Njihova aura nikad ne može biti oslobođena ritualne funkcije koja im daje izvornu i prvu upotrebnu vrednost. Posmatrana u kategorijama prostorno-vremenskog opažanja, aura upravo označava kultnu vrednost umetničkog dela. Benjamin uspešno izbegava opasnost mehaničkog i reificiranog shvatanja tradicije, pa vremenska jednokratnost i prostorna vezanost, o kojima on govori, ne proiziaze ni iz kakve teologije „originalnosti". One mogu da konačno završeno delo pretvore u beskonačnu mogućnost kontemplacije i aktiviranja vlastitih duhovnih moći stvarajući tako jedan kontinuitet u umetničkim delima. Benjamin nije išao do kraja u iznalaženju mogućih posledica tehničke reprodukcije, naročito one koja se odnosi na ukidanje beskonačne funkcije jednog konačnog dela i njegovo pretvaranje u definitivno.

Međutim, nije manje značajan drugi pravac njegove analize, usmeren na istraživanje društvene uslovljenosti sadašnjeg razaranja aure. Govoreći o fotografiji kao prvom revolucionarnom reprodukcionom sredstvu, Benjamin ističe učenje o l'art pour l'artu kao teologiju umetnosti i učenje o „čistoj umetnosti" kao negativnu teologiju koja odbacuje svaku društvenu funkciju umetnosti. Posmatrana u tim okvirima, tehnička reprodukcija oslobađa umetničko delo „njegove parazitske egzistencije u ritualu", odnosno odbacuje merilo autentičnosti u umetničkoj proizvodnji. Time umetnost ne nalazi više svoje utemeljenje u ritualu, već u politici, što nužno menja i celokupnu njenu funkciju. Tvrdeći da je ljudsko čulno opažanje uslovljeno uvek i istorijski, a ne samo prirodno, Benjamin današnje razaranje aure objašnjava sve većim značenjem masa u društvenom životu. Mase, po njemu, ispoljavaju veliku potrebu za ovladavanjem predmetima

pomoću reprodukcije, da ih približe i prostorno i društveno, čime se jednokratnost i trajnost zamenjuju prolaznošću i ponovljivošću. Time je, istovremeno, izmenjen i odnos mase prema umetnosti. Umesto stručnog ocenjivanja, njen stav je prožet radošću uživljavanja, nekritičkim uživanjem u konvencionalnom i negodovanjem zbog novog. To je očito kod filma kao predmeta kolektivne simultane recepcije i oduvek kod arhitekture, dok je slikarstvo u sasvim drugačijem položaju. Da bi to objasnio, Benjamin upotrebljava izraze razonoda i sabranost: „Onaj tko se sabire pred umjetničkim djelom udubljuje se u nj... Nasuprot tome, rastresena masa upija umjetničko djelo" (str. 79). U filmu je najočitija recepcija u stanju rastresenosti, koja ne samo da potiskuje kultnu vrednost, već ne zahteva od publike pažnju. „Publika je ispitivač, ali rastreseni" (str. 79). I mada Benjamin kaže da iz toga ne treba izvlačiti zaključke o društvenoj ulozi, na primer, slikarstva, on ipak izričito tvrdi da se razilaženje, odnosno poklapanje kritičkog i uživalačkog stava može uzeti kao važan pokazatelj društvenog značenja neke umetnosti.

Te svoje tvrdnje Benjamin objašnjava pomoću filma, čije se društveno značenje ne može zamisliti bez „likvidacije tradicionalne vrednosti kulturnog nasleđa", i fotografije, oko koje su dugo teoretičari postavljali pogrešna pitanja (umesto da istražuju da li je ona uticala na izmenu karaktera umetnosti, raspravljali su da li je ona umetnost). Recepcija svih umetničkih dela, pa i filma i fotografije, zasniva se ili na njihovoj kultnoj ili na njihovoj izložbenoj vrednosti. Za dela prvobitne umetničke proizvodnje bilo je mnogo važnije da postoje nego da se vide jer su služila pre svega kao instrument magije. Međutim, njihovom postepenom emancipacijom od rituala više je istaknuta njihova izložbena vrednost i sasvim nove funkcije. Kod fotografije je naročito izraženo potiskivanje kultne vrednosti u korist izložbene. To u našem vremenu samo potencira staru borbu između fotografije i slikarstva oko umetničke vrednosti, koja, istina, može delovati i sasvim bespredmetno. Utoliko je više izražena njena bespredmetnost što teoretičari filma ponavljaju iste zablude i pogreške kao i oni koji su proučavali fotografiju. Njihova brzopletost i težnja da film proglase umetnošću dovodi ih dotle da u njega unose mnoge kultne, sakralne elemente, što je najočitije kod onih najreakcionarnijih.

Znatan deo ovog svog eseja Benjamin posvećuje filmu, za koji smatra ne samo da odlučujuće podleže tehničkoj reprodukciji, već i da je njen proizvod. Filmska umetnost je zapravo jedna od manifestacija tehničke reprodukcije (druga je reprodukcija umetničkih dela) koja najizrazitije utiče na umetnost u njenom tradicionalnom obliku. Promene koje sa filmom stvara reprodukciona tehnika Benjamin poredi sa promenama koje se mogu primeniti u politici. Kao što aparatura snimanja modelira umetničku kreaciju filmskog glumca, ona u građanskoj demokratiji prikazuje vladajuće neposredno, pred predstavnicima, učinivši da parlamenti opuste, kao i pozorišta. Film tako dovodi publiku u sasvim drugačiji odnos prema kreaciji glumca nego što ga ona ima prema jednoj kultnoj vrednosti. Kreacija se, zahvaljujući aparaturi, javlja kao rezultat niza optičkih ogleda, gubeći svoj totalitet, što filmskog glumca stavlja u položaj različit od onoga koji ima pozorišni glumac. Onaj prvi, naime, nema mogućnosti da kreaciju prikaže u sopstvenoj ličnosti, čime gubi značajnu šansu prilagođavanja, uspostavljanja odnosa sa publikom. Priznajući filmu da je prvi omogućio čoveku da deluje čitavom svojom realnom osobom, Benjamin ga istovremeno optužuje zbog uništavanja aure. Glumac gubi svoju auru zbog same aparature za snimanje koja zamenjuje publiku. Ili, kako to kaže Pirandelo (koga Benjamin rado citira): „Filmski glumac osjeća se kao u progonstvu. Nije samo prognan s pozornice već i od sebe. S mučnom nelagodnošću osjeća neobjašnjivu prazninu koja nastaje pretvaranjem njegova tijela u sjenu, ono nestaje i lišava se sebe i svoje realnosti, svoga života, svoga glasa i šumova koje izaziva pomicanjem, da bi se pretvorilo u nijemu sliku koja za tren zatitra na platnu i rasplinjava se u tišini...

Mala će aparatura igrati publici njegovom sjenom i on se sam mora zadovoljiti da igra pred njom" (str. 67).

Benjamin detaljno i znalački opisuje strah i neugodan osećaj glumčev pred aparaturom, što je još više pojačano njegovom nemogućnošću da se uživljava u neku ulogu. Zbivanja, koja se na platnu čine jedinstvena, sastavljena su od niza pojedinačnih snimaka, odnosno na izgled jedinstvena kreacija od mnogih pojedinačnih. Ta okolnost uvećava nelagodu i strah pred aparaturom preko koje glumac saobraća sa tržištem na kome se javlja kao i svaka druga roba. Film, međutim, ima različita sredstva kojima nadoknađuje ovo razaranje aure. To je pre svega veštačko stvaranje personality izvan ateljea; to je onaj kult zvezda u kome filmski kapital svu čar ličnosti svodi samo na njen robni karakter. Upravo je taj presudni uticaj filmskog kapitala, po Benjaminu, glavni razlog što se filmu ne može pripisati nikakva revolucionarna zasluga, naročito ne u kritici društvenih odnosa. Ispitujući dadaizam, Benjamin i u njemu traži one efekte koji se danas pružaju publici kroz film. Sredstvima literature i slikarstva dadaisti su nastojali da onemoguće bilo kakvu kontemplaciju koju bi mogla prouzrokovati njihova umetnička dela. Oni, kako kaže Benjamin, „postižu uništavanje aure svojih tvorevina, oni im sredstvima produkcije udaraju žig reprodukcije" (str. 77). Umetničko delo dadaista stiče taktilnu vrednost, odnosno postaje izazov, središte skandala, napada posmatrača i time izaziva potrebu za filmom. Po svojoj tehničkoj strukturi, film je fizičko delovanje šokom. Pred filmskim platnom je nemoguća kontemplacija. Filmska slika se tako brzo menja da Duhamel kaže: „Ne mogu više misliti što hoću. Pokretne slike nadomještaju moje misli." I dalje: „Film je razbibriga helota, razonoda za neobrazovana, bijedno izrađena stvorenja razderana brigom... igra koja ne zahtijeva ni malo koncentracije, ne pretpostavlja sposobnost mišljenja... koja ne pali svijetlo u srcu i ne budi u njima nikakvu nadu osim smiješnog očekivanja da bi jednog dana mogli postati zvijezde u Los Angelosu" (str. 79).

Benjamin prilazi filmu i sa jednog drugog aspekta da bi dokazao tendenciju međusobnog prožimanja umetnosti i nauke. Za razliku od slikara, koji u svom radu zadržava određenu prirodnu razdaljinu prema predmetu, filmski snimatelj prodire u sam taj predmet stvarajući privid potpune realnosti. Takav filmski prikaz je mnogo pogodniji za analizu upravo zbog svoje izdvojenosti. Ovde Benjamin priznaje jednu vrlo značajnu funkciju filma — saznanje identičnosti umetničke i naučne vrednosti fotografije. Analognu situaciju on vidi u renesansnom slikarstvu, koje se, velikim delom, zasniva na integraciji niza novih naučnih dostignuća. Film, zahvaljujući ogromnim tehničkim mogućnostima kamere, omogućuje uvid u zakonitosti našeg života, neslućeno proširuje naše životne vidike. Utvrđivanjem potpuno novih struktura materije, otkrivanjem nepoznatih elemenata u do tada poznatim, kamera „otkriva optičko nesvjesno kao što nam je psihoanaliza otkrila nagonski nesvjesno".

Esej *Umetničko delo u doba svoje tehničke reproduktivnosti* Benjamin završava osvrtom na pokušaje fašizma da sve veću proletarizaciju masa iskoristi za takvo njihovo organizovanje koje neće dirati u imovinske odnose. Dozvoljavajući masama da dobiju svoj izraz, ali ne i prava, fašizam teži estetizaciji političkog života koja, po Benjaminu, nužno ima samo jedan završetak — rat. U politički oblikovanoj situaciji tehnika ima tu ulogu da formuliše rat kao jedini način za mobilizaciju svih tehničkih sredstava, naravno, uz održavanje postojećih imovinskih odnosa. Rat samo dokazuje nezrelost i nesposobnost društva i tehnike za međusobno ovladavanje. Benjamin posebno ističe imperijalistički rat koji je „ustanak tehnike koja ljudskim materijalom namiruje potrebe jer joj društvo uskraćuje njezin prirodni materijal" (str. 82). Fašizam Benjaminu služi kao dobra ilustracija za tvrdnju da društveni prevrati nužno nalaze izraz u ljudskom čulnom opažanju, odnosno da pojedini vremenski periodi imaju ne samo različitu umetnost, već i različito opaža-

nje. U vremenu koje Benjamin analizira tehnika je bitno izmenila čulno opažanje, čije umetničko zadovoljenje fašizam traži u ratu. Samootuđenje čovečanstva je „doseglo onaj stupanj kada samouništenje predstavlja estetski užitak prvog reda" (str. 82).

Ta analiza o estetizaciji politike koju provodi fašizam sadrži samo nagoveštaje o politizaciji umetnosti u komunizmu. Njena nedovršenost se ne može objašnjavati samo na osnovu recepcije marksizma, koja kod Benjamina očigledno sadrži izvesnu bojazan pred iščezavanjem razlika u perspektivi jedinstvenosti. Mnogo je tačnije reći da su mnoge njegove postavke ostale nedorečene i nezavršene zbog brutalno prekinutog života.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

Studija Pentagona

(Grupa autora, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd, 1971, strana 536)

Knjiga *Studija Pentagona*, koja se kod nas pojavila oktobra 1971. godine, prezentira tajnu dokumentaciju o učešću SAD u vijetnamskom ratu. Ona je bazirana na istraživanjima Neila Šeana (Neil Sheehan), a napisali su je Neil Šean, Hedrik Smit (Hedrick Smith), E. W. Kenvorti (E. W. Kenworthy) i Foks Baterfild (Fox Butterfield). Jugoslovensko izdanje priredio je Nenad Ćonkić.

U junu 1971. godine „New York Times", „Washington Post" i neki drugi listovi počeli su da objavljuju seriju članka zasnovanih na tajnim dokumentima. Sadržaj tih dokumenata uzbudio je javnost SAD i naišao na oštru reakciju Ministarstva pravde, koje je privremeno zabranilo njihovo dalje objavljivanje jer je vlada smatrala da bi „dalje javno objavljivanje ovog materijala moglo prouzrokovati veliku štetu po bezbednost naroda". Posle sudskog procesa, koji je trajao nekoliko dana, Vrhovni sud je doneo presudu u korist „New York Timesa". Tako je pobedila javna reč u okvirima zakona. Prvi put u istoriji SAD savezna vlada je pokušala da nađe pravni način da zabrani objavljivanje materijala za koje je smatrala da bi predstavljali „nepopravljivu povredu" nacionalne bezbednosti ukoliko bi se javno izneli. „New York Times", podržan u svojoj borbi od velike većine američke štampe, smatrao je da je u nacionalnom interesu da se objave ovi materijali koji su više od istorijskog nego od dnevno-političkog značaja. Sudija Hugo L. Blejk (Hugo L. Black) izjavio je u Vrhovnom sudu prilikom donošenja presude u korist „New York Timesa": „Samo slobodna i razumna štampa može da otkrije nepravilnosti u radu jedne vlade, a najuzvišenija dužnost slobodne štampe je da u granicama svojih mogućnosti spreči vladu da obmanjuje narod, da šalje ljude u nepoznate zemlje, da umiru od nepoznatih bolesti i nepoznatog oružja. Po mom mišljenju, „New York Times", „Washington Post" i drugi listovi ne samo da ne zaslužuju osudu zbog svog hrabrog i odlučnog stava i objavljivanja činjenica već apsolutno zaslužuju pohvalu zbog otkrivanja zakulisnih radnji vlade koje su u stvari odvele SAD u vijetnamski rat. Štampa je ovim samo ispunila svoju osnovnu dužnost."

SAD su već 20 godina direktno ili indirektno umešane u rat u Jugoistočnoj Aziji. Samo je mali broj ljudi znao zašto su SAD pomagale ovaj rat u Indokini. Ko je odobrio rad na analizi, kako i zašto su se SAD angažovale u ratu u Vijetnamu? Ko je želeo da se obelodani tajna istorija vijetnamskog rata? Svakako najveće zasluge za to pripadaju sekretaru za odbranu Robertu S. Maknamari (Robert S. McNamara), koji je sredinom juna 1967. godine, u vreme razočarenja u vezi sa ratom u Indokini i na opšte nezadovoljstvo svojih kolega u

Pentagonu, odobrio izradu izveštaja koji je trebalo da prikaže američku politiku prema Jugoistočnoj Aziji u periodu od drugog svetskog rata do početka mirovnih razgovora u leto 1968. godine. Zvaničan naziv izveštaja je „Istorija procesa donošenja američke politike u vezi sa Vijetnamom". Na izradi tog dokumenta radila je ekipa od 36 vladinih službenika, političara, istoričara, vojnih lica iz vladinog Instituta za istraživanja. Njima je bila zagarantovana anonimnost da bi mogli slobodno da obave posao a da to ne utiče na njihov položaj i karijeru. Materijal je uziman iz lične arhive samog Maknamare i drugih odgovornih službenika Odeljenja odbrane koji su ga dobijali iz Bele kuće, Stejt departmenta, Obaveštajne službe i Generalštaba. Ipak ima nekih nedostataka; naime, izostala je veća povezanost među događajima, zatim nedostaju dokumenti iz arhive Predsednika i svi usmeni razgovori vođeni u Državnom savetu bezbednosti. Iako nepotpuna, ta studija u velikoj meri razotkriva politiku SAD prema Vijetnamu, kao i način na koji su Amerikanci umešani u ovu „ratnu tragediju". Uprkos praznina, izvesne nesistematičnosti i nedoslednosti, „ova studija, kada se sve uzme u obzir, predstavlja najkompletniji izvor informacija o Vijetnamu" — kaže Hedrik Smit u uvodnom delu ove knjige.

„New York Times" je imao nekoliko mogućnosti da svojim čitaocima prikaže ovu obimnu studiju. Prihvaćena je varijanta objavljivanja narativnih analiza i ključnih dokumenata kako su u studiji dati. Materijal je razrađivan ili skraćivan samo na onim mestima gde je to bilo neophodno radi boljeg razumevanja „prosečnog" čitaoca kome je to bilo i namenjeno — tvrdi Neil Šean u predgovoru knjige.

Deset glava *Studije Pentagona* obuhvata politiku SAD u Indokini počev od 1945. do 1968. godine. Na kraju knjige dat je prilog u kome se nalaze uvodnici „New York Timesa", odluke Vrhovnog suda, mišljenja koja se slažu sa presudom i neslaganja sa tom presudom.

U prve dve glave data je Trumanova i Ajzenhauerova (Eisenhower) politika koja je uvukla SAD u rat u Vijetnamu. Do prvih kontakata između Vijetnama i Amerike došlo je već 1945/46. godine kada je Ho Ši Min uputio nekoliko pisama predsedniku Trumanu i vladi SAD tražeći američku pomoć u borbi vijetnamskog naroda za oslobođenje od francuskog kolonijalizma. Vašington nikad nije objavio da je primio ta pisma. Veoma važan momenat u tom periodu bila je Trumanova odluka da se pruži vojna pomoć Francuskoj za borbu protiv „komunista" u Vijetnamu. Tom odlukom SAD su bile direktno uvučene u taj ratni vihor. One su pružile pomoć Francuskoj u želji da spreče dalje širenje komunizma koje bi „bilo kritično za bezbednost SAD". Takva odluka SAD usledila je naročito posle ekspanzije SSSR-a u istočnoj Evropi i nakon isterivanja Čang Kaj Šeka iz Kine krajem 1949. godine od strane Mao Ce Tungove armije. Do tada je američka politika bila „neopredeljena". Kada su Peking i Moskva priznali Ho Ši Minovu Demokratsku Republiku Vijetnam (januara 1950. godine), Vašington je ubrzo priznao Bao Daja. Na zahtev Francuske da joj se pruži pomoć, Vašington joj daje ekonomsku i vojnu pomoć. SAD su od tada bile direktno umešane u razvoj i širenje „tragedije u Vijetnamu". Posle poraza kod Dijen Bijen Fua (1954. godine) Francuzi su se povukli iz Vijetnama, a na njihovo mesto došle su SAD, čije će vojne snage tu ostati do današnjeg dana. U julu 1954. godine došlo je do Ženevske konferencije; njome su bile zadovoljne sve velike sile izuzev SAD; one su smatrale da je Ženevski sporazum „propast" i da predstavlja „glavni korak prema komunizmu". Ministarstvo spoljnih poslova procenilo je mogućnost stvaranja čvrstog režima na Jugu. Preporučena je direktna ekonomska i vojna pomoć Južnom Vijetnamu. „Time je bila odlučena američka politika posle Ženevskog sporazuma."

Džon F. Kenedi (John F. Kennedy) je rizičnu politiku Ajzenhauerove administracije preobratio u „veliku obavezu" da spreči komunističku prevlast u Južnom Vijetnamu — ističe se u III glavi ove knjige, koja zajedno sa IV glavom obrađuje „Kenedijevo vreme". Mada se Kenedi protivio da američke trupe borave u

Južnom Vijetnamu, analize Pentagona pokazuju da je on preduzeo seriju akcija koje su proširile američku vojnu i političku aktivnost u Južnom Vijetnamu, tako da je ostavio predsedniku Lindonu B. Džonsonu (Lyndon B. Johnson) vrlo nezahvalnu političku situaciju. Kenedijeva taktika je bazirana na postepenoj američkoj angažovanosti u Vijetnamu, koja je svakim danom bivala intenzivnija. Analitičari koji se bave „Kenedijevim vremenom" stavljaju akcenat na odluku predsednika Kenedija iz 1961. godine da se znatno proširi američka savetodavna vojna misija u Vijetnamu i da se američki vojnici prvi put angažuju u ulozi direktnih učesnika u borbenim okršajima. „Kenedijevo vreme" se ističe kao period ozbiljnog angažovanja SAD. Ali već u to doba javile su se ideje da se počne sa planiranjem povlačenja iz Vijetnama. Tvorac tih ideja bio je tadašnji sekretar za odbranu — Robert Maknamara. On je insistirao da se smanje budžetska sredstva izdvajana za Vijetnam, kao i broj američkih vojnika na 1.500 do kraja 1968. godine. I pored toga, Majkl Forestal (Michael Forrestal), viši pomoćnik u Beloj kući, rekao je Predsedniku u februaru 1963. godine da treba da očekuje dug i skup rat.

U sledećih pet glava prikazano je angažovanje SAD za vreme vladavine Lindona Džonsona. Tokom Džonsonove vladavine ratno angažovanje SAD u Vijetnamu stalno je raslo. Vijetnamsko ratno ognjište sve se više razbuktavalo i sve se slabije nazirao kraj ovoj ratnoj pustolovini.

Ali krajem 1967. godine i neke zvanične ličnosti u SAD počele su da iznose svoje sumnje u opravdanost američkog angažovanja u Indokini. Tako, na primer, Džon T. Meknoton, blizak i poverljiv saradnik Roberta Maknamare, kaže: „Čini mi se da pokušavamo da nametnemo svoj stil ljudima koji se u svemu razlikuju od nas i koje ne možemo da razumemo (kao što ne možemo da razumemo ni mlade generacije koje stasaju u našoj sopstvenoj zemlji). Čak imam utisak da nas to neće nigde odvesti. I samo javno mnenje, iako nedovoljno obavešteno o stepenu angažovanosti na ovom terenu, počinje da nas osuđuje i da se deli u dve grupe." Ovakvog mišljenja bio je i sam Maknamara sa jednom grupom. Svi su oni nazvani „golubovi" jer su pokušali da spreče dalje američko ratno angažovanje i da okončaju rat. Nasuprot toj grupi nalazila se grupa „jastrebova" koju je predvodio Generalštab i general Vilijam C. Vestmorlend, glavnokomandujući u Vijetnamu. Ova grupa zahtevala je proširenje rata. Negde na sredini između te dve ekstremne grupe nalazio se predsednik Džonson, kao i civilni rukovodioci u Beloj kući i Stejt departmentu.

Maknamara je izjavio da bi povlačenje iz Vijetnama značilo očigledan udarac reputaciji Amerike i njenom Predsedniku, ali je dokazivao da su teškoće takve strategije znatno manje nego bilo kakvog drugog prilaza ovom problemu. Međutim, Maknamarini predlozi nisu urodili plodom. Razočaravši se zbog toga, on je odobrio rad na studiji koja je obelodanila tajnu dokumentaciju u vezi sa vijetnamskim ratom u vremenu od Trumana do Džonsona.

Ova knjiga nam prvi put daje potpuniju sliku o vijetnamskom ratu, naročito o onim njegovim stranama o kojima se do sada nije mnogo znalo u široj javnosti. Sva ta dokumentacija verovatno će postati predmet podrobnije naučne analize koja treba da pruži odgovore na niz otvorenih pitanja o američkoj agresiji u Vijetnamu.

DRAGICA JANJIĆ

Kandido Mendes: Pokret u akciji — katolička levica u Brazilu

(Candido Mendes: Memento dos vivos — a esquerda católica no Brasil, Tempo Brasileiro, 1966)

Gotovo da nema analitičara ekonomsko-socijalne i političke stvarnosti savremene Latinske Amerike koji neće zaključiti da je ona „continente en erupción“. Bez iole preterivanja može se reći da se ni u jednom području sveta danas ne ukršta toliko različitih političkih strujanja, tendencija, aktivnosti kao u zemljama Latinske Amerike. To je možda i najbolji dokaz da se Latinska Amerika nalazi na raskršću puteva svoga razvitka i da još uvek nije našla svoj, sopstveni put.

Danas, kao nikada ranije u njenoj istoriji, brzo se menjaju ustaljene vrednosti. Stereotipije više ne važe. Snage koje su do juče bile revolucionarne prave konzervativne, dogmatske poteze. Tradicionalni nosioci konzervativizma rađaju u sopstvenom krilu snage za koje se kaže da pate od „dečje bolesti levičarstva“. Revolucija se odvija i bez domaće komunističke partije. Nosioci revolucije iz građanske klase transformišu se u komuniste, sprovode duboke socijalne reforme. U takvim okolnostima nije nimalo čudno niti paradoksalno kada otkrijemo da ustaljene, tradicionalne političke grupacije u ovom delu sveta bivaju potisnute od novih političkih struktura i grupacija. Zato našu pažnju danas plene promene koje se odvijaju u karakteru nekih vojnih režima, koji zajedno sa katoličkom crkvom i studentskim pokretima nadmašuju uticajem „klasičnu“, institucionalizovanu levicu.

Katolička crkva je tradicionalno u latinskoameričkoj istoriji bila snaga očuvanja starog poretka, stub režima, neformalni nosilac političke moći. U trajnoj i dubokoj krizi celokupnog latinskoameričkog društveno-ekonomskog sistema ona je, po svim pokazateljima, bila osuđena na silazak sa trona moći, na gubljenje uticaja u društvu. Međutim, stvarnost poslednje decenije pokazuje da katolička crkva ima u sebi više vitalnosti i spremnosti da se preobražava nego neke dogmatske snage na levici. Bunt u redovima sveštenstva toliko je jak da potresa najviše doktrinarne i hijerarhijske vrednosti ove moćne organizacije. Jedan njen deo, koji se ne sme potceniti, naročito deo nižeg sveštenstva, koji živi i deluje u narodu, koji je socijalno senzibilan, danas je ubeđen da novi pokret crkve ima snagu da socijalno preobrazi Latinsku Ameriku. On nastupa u ime socijalno obespravljenih, ne libi se da otvoreno podrži socijalističke (hrišćanske) ideje, znajući, naravno, da time vraća i pastvu pod svoje okrilje. Taj je pokret danas najjači nesumnjivo u Brazilu i nije čudo što je na indeksu vojnog režima. U zatvorima sede zajedno sa komunistima i ultralevičari novog talasa.

Delovanje brazilske katoličke levice dovoljan je povod da se pročita knjiga poznatog brazilskog intelektualca Kandida Mendesa (Candido Mendes), koji nas delom *Memento dos vivos* znalački uvodi u genezu katoličke transformacije. Kandido Antonio Mendes je istaknuta univerzitetska figura katoličke orijentacije. Rođen je 1928. godine u Riju, diplomirao je prava (1950) i filozofiju u državi Gianabra i doktorirao na Nacionalnom pravnom fakultetu. Lista njegovih pedagoških i naučnoistraživačkih funkcija je impozantna: profesor niza katoličkih i drugih univerziteta i visokih škola, saradnik vladinih ustanova za vreme Žanija Kvadrosa, osnivač (1961) Brazilskog instituta za afro-azijske studije, saradnik serije inostranih naučnoistraživačkih i pedagoških ustanova, glavni urednik časopisa „Dados“. I pored tolikog angažovanja, on je uspeo da napiše ceo niz zapaženih studija: *Possibilidade da Sociologia Politica* (1954), *Perspectiva Atual da América Latina* (ISEB, 1958), *Disarmament for Desenvolvimento* (IBEAA, 1963) i *Memento dos Vivos* (1966), posebno značajnu za razumevanje hrišćanske demokratije kao pokreta i duhovne panorame konfesionalne Latinske Amerike, posebno u Brazilu.

U svoja razmišljanja Mendes nas uvodi razmatrajući fenomen katoličke levice u nerazvijenim zemljama uopšte kao struje koja zahvata sve socijalne slojeve usmerene ka radikalnim promenama ekonomskog i društvenog sistema. Takva orijentacija katoličke levice genetički proističe još iz davnašnjeg sukoba crkve i države — smatra Mendes. Bez sumnje da je taj sukob u prošlosti bio vid klasne borbe, iako autor ne uočava tu stranu sukoba. On samo konstatuje da nova kritična epoha u razvoju crkve nastaje još između dva svetska rata „kada se crkva zalaže za izjednačavanje ekonomsko klasnih razlika u društvu". Iako bismo tu imali razloga za polemiku, značajno je uočiti da autor pravi razliku među zbivanjima koja se odvijaju unutar razvijenih i polukolonijalnih struktura. Treći kontinent očekuje izmene socijalne doktrine klera, i takva očekivanja se i ostvaruju u pokretu katoličke levice.

Glavnu prepreku takvoj novoj doktrini autor vidi u ulozi koju poprima država u procesu razvoja, to jest u uticaju vlasti na ekonomsku situaciju. Država se izgrađuje na akumulaciji kapitala — kaže on; „ona se obogaćuje", dok „privreda ostaje na statusu quo". Pri tome se država ne razračunava sa kolonijalnim sistemom iako je to conditio sine qua non ekonomskog razvoja.

Druga prepreka je rascepkanost i nejedinstvo progresivnih pokreta, posebno sindikalnog.

Katolička crkva (levica) nalazi svoju autentičnost u suprotstavljanju etatizaciji, ali ne u zameni kapitalističkog etatizma socijalističkim, već u oslobođenju od ekonomskog ropstva kroz pravičniju raspodelu kapitala bez narušavanja lične slobode.

U daljem razvijanju teme Mendes ovaj problem razmatra iz raznih uglova: „Katolička inteligencija i socijalna transformacija", „Doktrina udaljena od razvoja", „Kultura naroda i dominacija katoličke levice" itd. Autor elaborira uticaj „socijalnih enciklika", uspon demohrišćanstva, posebno negativnu ulogu države u ometanju kulture koju širi crkva (naročito potiskivanjem delovanja katoličkih univerziteta u širenju bazične kulture u narodu).

Mendes u stvari otvara nov prilaz razumevanju postojećih i još nedovoljno poznatih odnosa u Brazilu. On se protivi koncentraciji uticaja u rukama države (prosveta, informacije), ali ne smatra nasilan put razrešavanja postojećih suprotnosti poželjnim. On ne misli da katolička levica, sama po sebi, može biti nosilac preobražaja. To može biti samo demokratski (parlamentarni) put ujedinjenjem svih progresivnih snaga, insistiranjem na deetatizaciji („kroz samoupravne vidove") kroz dijalog države i naroda, bez nasilja. U tome se, istina, ne podudara sa najnovijom eskalacijom radikalizma među sveštenstvom.

Treba, naime, voditi računa o tome da je od 1966. godine, kada je pisana ova knjiga, do danas evoluirao i katolički hijerarhijski vrh („Crkva treba da prihvati nasilje siromašnih i miroljubivih, pobunu protiv nepravde, i da ne toleriše da u jednoj zemlji koja se naziva hrišćanskom bude okrutnosti i torture" — papa Pavle VI). Ipak, za razumevanje geneze takve eskalacije među katoličkom inteligencijom ova je knjiga od izuzetne koristi. Tim pre što je katolička inteligencija u Brazilu izuzetno uticajna. Ona je davno za sobom ostavila duhovne teme u korist ovozemaljskih — ekonomsko-političkih, kulturnih i umetničkih posebno.

U časopisu „Dados" Mendes objavljuje veoma zapažene studijske radove koji dopunjavaju ovu opštu sliku: *Perspektiva ideologije, proces refleksija krize razvoja* („Dados", br. 4/1968), *Elita vlasti, demokratija i razvoj* („Dados", br. 6/1969). To su takođe studije brazilske stvarnosti koje su za razumevanje današnjih socijalnih procesa u Latinskoj Americi izuzetno aktuelne.

O. BABAROVIĆ — LJ. PALIGORIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

Lica

U broju za septembar—oktobar 1971. godine sarajevski časopis za društvena pitanja, kulturu i umetnost „Lica“ (izdavač: Konferencija Saveza omladine SR Bosne i Hercegovine) donosi na uvodnom mestu tri teksta vezana za ličnost i delo Đerđa Lukača.

Naslovni prilog predstavlja prevod jednog fragmenta iz dužeg razgovora što je sa Lukačem vođen za francuski časopis „L'homme et la société“ (april—maj—jun 1971). Reč je o verovatno poslednjem intervjuu koji je veliki mislilac dao jednom stranom posetiocu. U delu razgovora koji donose „Lica“ Lukač najpre govori o različitom tretmanu intelektualaca u SSSR, odnosno objašnjava pojavu da u ovoj zemlji daleko veću slobodu kritike uživa tehnička nego humanistička inteligencija ili umetnici. Po Lukačevom mišljenju, razlozi za to nisu teorijske, već sasvim praktične prirode. Tehničko-tehnološke inovacije predstavljaju za Sovjetski Savez conditio sine qua non održanja statusa supersile, posebno u trci za održavanje ravnoteže u nuklearnom naoružanju. Iz toga proizlazi i poseban, privilegovan status koji uživaju naučnici koji su nosioci istraživanja u toj oblasti. To su ljudi koji se ne smeju dirati i koji mogu govoriti što hoće. Nasuprot tome, intelektualci čija delatnost ne služi neposredno odbrani interesa vezanih za egzistenciju Sovjetskog Saveza imaju manje povoljan status. Što se tiče položaja ove druge kategorije intelektualaca, Lukač upućuje na Solženjicinov primer i na svoju knjigu posvećenu delu tog pisca (prevedena je i na naš jezik). Lukač smatra da pomenute razlike u tretmanu intelektualaca imaju svoje uzroke u aktuelnoj situaciji izgradnje socijalizma te da SSSR, da se nije tako isključivo bacio na naučno-tehnička istraživanja, ne bi danas ni egzistirao. Sve ostale intelektualne aktivnosti — veli on — mogu biti prisutne samo u onoj meri i na onaj način na koji to dozvoljavaju momentalni interesi društva.

Osvrćući se na radničke štrajkove u Poljskoj, Lukač upozorava da se radi o spontanim zahtevima za demokratizacijom života jer je to jedini način da se izađe iz određenih ekonomskih teškoća. Odsustvo prisnije povezanosti između radničkih masa i radničkih organizacija dovodi, prvo, do ravnodušnosti radnika prema tim organizacijama i, drugo, do spontanih, eksplozivnih štrajkova. Lukač smatra da je onaj prvi elemenat svojstven i ostalim istočnoevropskim zemljama. Sve zemlje istočne Evrope — nastavlja Lukač — nalaze se u prelaznoj fazi za koju su karakteristični određeni privredni problemi, a njih je moguće rešiti jedino ekonomskom reformom. Takva reforma, koja se nameće neodgodivom nužnošću, može se realizovati samo istinskom demokratizacijom svakodnevnog života radnika, a pod tim on podrazumeva demokratiju sovjeta iz 1917. godine.

Povodom pitanja o sveukupnoj kritici birokratije koju je dao Trocki, Lukač ukazuje na to da je i sam Trocki uvek bio birokrata i da je imao izraženu sklonost ka administrativnom rešavanju. Da je i Lenjin bio svestan toga, pokazuju ocene koje je on o Trockom iznosio Gorkom, a isto tako i čuveni testament velikog vođe Oktobra. Apostrofirajući Lenjinovu konstataciju da je Trocki u svojoj sklonosti ka administriranju bio sličan Lasalu, Lukač zaključuje da je upravo taj lasalovski elemenat bio jedina zapreka da trockizam postane doktrina koja bi mogla oživiti radnički pokret. Kada Trocki u *Izneverenoj revoluciji* kritikuje Staljina, onda tu, po Lukaču, jedan birokrata kritikuje drugog, još većeg. Ni jedan od njih — rezimira Lukač — nije bio istinski demokrata, a razlika je samo u tome što je Trocki uvek imao u vidu internacionalne principe, te je birokratizaciju sovjetskog sistema ocenjivao u kontekstu internacionalizma, a Staljin je, s druge strane, bio prozaič-

niji i praktičniji, što znači da je taktiku posmatrao kao esencijalnu, pa je i birokratizaciju provodio iz praktičnih razloga.

Povodom pitanja o kineskoj kulturnoj revoluciji kao o mogućem metodu suprotstavljanja birokratizaciji kineskog društva, Lukač objašnjava da je krajnje skeptičan u pogledu mogućnosti da se na temelju zapadnih iskustava govori o Kini. Osećam se potpuno nesposobnim — kaže on — da shvatim istinski princip kineske revolucije. Analizu odnosa između ekonomije i kapitalizma, kakvu je za Evropu izneo Marks, još niko nije napravio za Kinu. Kada je Kina ušla u pokret, Staljin je izjavio da se tu radilo o prevazilaženju kineskog srednjeg veka. Međutim, — kaže Lukač — to je bila „podvala". Srednji vek u evropskom smislu u Kini nikada nije ni postojao. Istraživanja o Kini su polazila od ekonomskog sistema koji je Kini sasvim nepoznat. Kakva je relacija između onoga što je Marks nazvao „azijatski način proizvodnje" i kapitalizma, to tek treba istražiti, ali to je posao specijalista za Kinu koji dobro poznaju ekonomiju. Iz sličnih razloga, naime, iz razloga neposedovanja jednog autentičnijeg uvida u kinesku situaciju, Lukač smatra da bi bilo krajnje nepouzdano suditi i o vrednosti teorijskih spisa Mao Ce Tunga.

U prilogu pod naslovom *Prirodno-naučni objektivizam i „proleterski idealizam"* Ljubomir Tadić piše o jednoj staroj kritici Lukačeve *Istorije i klasne svesti*. Iako danas spada nesumnjivo u najbolja dela marksističke literature, ovaj Lukačev rad, kako je poznato, bio je predmet brojnih i kontroverznih ocena. Povodom tog dela ogledali su se i takvi duhovi kao što su Bloh, Deborin, Zinovjev, Kaucki i drugi. Onoj brojnijoj, ali od istine daljoj grupi u novije vreme se, da paradoks bude veći, pridružio i sam autor *Istorije i klasne svesti*. Sudeći po gotovo autobiografski napisanom predgovoru koji je 1967. godine Lukač dao uz ovo svoje delo, reklo bi se da su kritike i osude, bez obzira na oskudnost njihovog misaonog nivoa, ostavile određen utisak i na velikog filozofa. Tadićev prilog je dokumentarno-istorijskog karaktera i odnosi se na jedno, našoj publici manje poznato osporavanje vrednosti *Istorije i klasne svesti*. Ovo delo, naime, nije doživelo nepovoljan sud samo ruskih i nemačkih autora, nego se opštem talasu kritike pridružio i mađarski ortodoksni marksist Ladislaus Rudas, i to opsežnom kritikom objavljenom u Moskvi na ruskom jeziku.

U opširnoj raspravi pod naslovom *Klasna svest proleterijata i javno mnjenje (Prilog kritici građanske ideologije)* Gajo Sekulić piše o rivalstvu između klasne svesti i proleterijata i građanskog javnog mnenja. Diskusija o njihovom identitetu, odnosno razlici predstavlja način da se pruži odgovor na pitanje o domašaju i upotrebljivosti kategorijalne institucije „javno mnenje" i „klasna svest" za stvar proleterske revolucije i proleterske ideologije. Autoru je, kako sam ističe, stalo jedino do toga da naznači važnost ovog problema budući da veruje u smislenost pokušaja rehabilitacije „starih ali dobrih" i još uvek subverzivnih marksističkih „kategorija". „Ova smisaonost može počivati samo na pretpostavci radničke sposobnosti za daleko radikalnije revolucionarne čine nego što su delimično revolucionarna, ali ipak mrzovoljna reagovanja na „ovo" ili „ono" u društvenom bitku."

Sekulić je pošao od deskripcije univerzalnog procesa pokorenja kritičke svesti, odnosno klasne svesti proleterijata u modernim društvima, kako kasnog kapitalizma tako i ranog socijalizma. Rezultat ovakvih savremenih tokova građanskog sveta jeste progresivno utapanje transcendentnih potencija proleterske klasne svesti u bezličnu uniformnost public opiniona. Analogno totalnom pomasovljenju društvenog života, te ekonomskoj, političkoj i kulturnoj manipulaciji radničkom klasom, odvija se i proces transformacije i nivelacije kritičke svesti proleterijata u apstraktnoj opštosti javnog mnenja.

Sledstveno takvom tematskom opredeljenju, Sekulić će kroz veći deo svoga priloga realizovati temeljitu problemsku elaboraciju Lukačevog shvatanja pojma „klasne svesti proleterijata". Pri tome Sekulić, rukovođen specifičnim spoznajnim interesom, neće poći onako kako se to u sličnim razmatranjima obično čini — od klasične rasprave *Postvarenje i*

svest proleterijata, koja ima centralno mesto u delu *Istorija i klasna svest*, — nego od studije koja nosi naslov *Klasna svest*, jer, kako smatra autor, Lukač upravo tu pokušava dospeti do stvarnog značenja klasne svesti proleterijata „na relativno sistematičan, strog i metodičan način“.

Naredni, po obimu znatno manji deo rasprave Sekulić je posvetio pokušaju jasnijeg utvrđivanja teorijsko-praktičnog smisla pojma javnog mnenja u građanskoj ideologiji. Ovo autorovo promišljanje granične moći javnog mnenja u prekoračivanju građanskog društva inspirisano je prevashodno Habermasovim i Landšutovim tekstovima.

Završni, najkraći deo rasprave nosi naslov „Osnovni elementi i otvoreni problemi diskusije identiteta i diferencije klasne svesti proleterijata i javnog mnjenja“. Tu se radi o pokušaju fiksiranja osnovnih elemenata koji bi tek uz ozbiljnije i šire kritičko razrađivanje omogućili plodotvorniju diskusiju o identitetu i diferenciji pojmova javnog mnenja i klasne svesti proleterijata, kao i signifikaciju osnovnih otvorenih problema diskusije o tom pitanju.

Kada je u pitanju javno mnenje, s jedne strane, i klasna svest proleterijata, s druge strane, možemo govoriti — smatra Sekulić — i o prisustvu bitne diferencije epohalne prirode, ali i o identitetu negativnog karaktera. Diferencija proizlazi iz toga što javno mnenje i po svom poreklu i po svome aktuelnom sadržaju i domašaju ostaje unutar horizonta građanskog bitka, dok klasna svest predstavlja značajan faktor u praktično-teorijskoj transcendenciji građanskog sveta. U liberalnoj fazi uspona građanskog društva proleterska klasna svest prebivala je na rubu sistema, a javno mnenje je bilo nosilac kritičke tenzije spram postojećeg, te je u tom smislu fungiralo kao movens pomeranja granica kapitalističkog socijeteta. Iscrpenost unutarnjih mogućnosti kapitalističkog poretka doneće sasvim logično i defanzivu javnog mnenja kao kategorije građanskog sveta. Subjekt bitnih transgrađanskih potencija postaće tada klasna svest proleterijata, pa će, kako to izvrsno primećuje Sekulić, i savremeno građansko kritičko javno mnenje elemente za pokušaj svog radikalnog samoprevazilaženja pozajmljivati upravo od proleterske ideologije. U činjenici da su u radničkom pokretu, i istorijski i aktuelno, prisutne zamene istinske klasne svesti proleterijata njenom realnom, empirijskom, odnosno psihološkom svešću — leži osnova za mogućnost identifikacije klasne svesti proleterijata i javnog mnenja. To i jeste razlog, zaključuje Sekulić, što govorimo o predominantno negativnom karakteru njihovog identiteta.

NENAD I. KECMANOVIĆ

TEORIJA in PRAKSA

Među prilozima iz broja 10 pažnju posebno privlači okrugli sto sa temom „Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije“. Ovaj razgovor organizovalo je Slovenačko sociološko društvo kao pretpripremu za naučni skup u Portorožu o istoj temi. U razgovoru je učestvovalo više poznatih jugoslovenskih naučnih i društvenih radnika.

Tema savetovanja je sve aktuelnija na našem tlu; potrebno je pozabaviti se ozbiljno pitanjem društvenih konflikata u našem društvu i njihovim uzrocima. Zato je i rečeno da treba postaviti takve teorijske okvire u kojima će biti dovoljno prostora za uključivanje „konkretne dijalektike potreba, interesa i težnji koje se javljaju u našem društvu“.

Prilikom razmatranja problema konflikata nužno se nameće i razgovor o klasnim problemima kod nas i o njihovoj specifičnoj prirodi, utoliko pre što se često odbija da se prihvati činjenica o klasnoj raslojenosti našeg društva. Međutim, ako polazimo sa marksističkog stanovišta, onda je prirodno da nasuprot radničkoj klasi postavimo i njenu „kontraklasu" i da sa te pozicije pretpostavimo da je moguće da dođe do konfliktnih situacija između njih, pre svega zbog različitih interesa koje one kao klase imaju. Marksističko shvatanje klasa nameće takav zaključak jer stalno pominjanje isključivo radničke klase stvara utisak da mi živimo u nekom „jednoklasnom" društvu. Tako je prof. Goričar u razmišljanja o društvenim konfliktima uključio i klasni aspekt.

Županov smatra da se radnička klasa suočava ne sa jednom, već sa više „protivklasa". Tu su, u stvari, na jednoj strani tehnokratija, a na drugoj politička birokratija. Tako se došlo do jedne vrste „društvenog trougla" u kome je situacija vrlo složena, ali u kome postoji određena hijerarhija moći. Politička elita, svakako, ima najznačajnije mesto, tehnokratija permanentno nastoji da je sustigne, a radnička klasa je još uvek na dnu hijerarhijske lestvice.

Diskusija je velikim delom bila usmerena na taj trougao. Bilo je i primedaba na takvu klasifikaciju društva i predloga da se tu uključi i „srednji sloj", koji, po mišljenju više učesnika, ima veliki značaj. Neki su se zalagali i za to da se ne ispuste iz vida ni seljaci kao vrlo brojna skupina koja može da ima značajnu ulogu u stvaranju konfliktnih situacija.

Sve su to pokušaji da se dođe ne samo do opšte fenomenologije društvenih suprotnosti, već i do sociološke dijagnoze našeg sadašnjeg istorijskog trenutka kako bi se temeljito razotkrile osnovne društvene sile koje su nosioci suprotnih htenja, kao i osnovne tendencije koje su danas prisutne u našoj društvenoj stvarnosti.

U diskusiji su dati i statistički podaci koji jasno ukazuju na tendenciju drastičnog smanjivanja broja radnika-proizvođača u organima samoupravljanja od 1960. godine naovamo. Primera radi: u radničkim savetima je 1960. godine bilo 76,2% radnika, a 1970. samo 67,6%. Na to se ukazuje kao na jedno od mogućih ishodišta konflikata unutar samih radnih organizacija, što treba posebno proučiti. Opada i učešće radnika u skupštinama društveno-političkih zajednica. Sve to ukazuje na postojanje „dualizma". Na jednoj strani je radničko samoupravljanje u radnoj organizaciji, a na drugoj je manje-više klasični politički sistem u kome je uticaj radnika skoro simboličan. Ovakva hibridna rešenja uvek dovode do konfliktnih situacija. Mora se imati jasno opredeljenje: ne može se deklarativno biti za samoupravna rešenja a u praksi se ponašati sasvim drugačije — istaknuto je u ovoj diskusiji. Pored toga, rečeno je da su moguća žarišta konfliktnih situacija i veliki integracioni procesi u kojima se društvena moć koncentriše na vrhu velike tehno-ekonomske celine, što stvara teren za sukob između radnika i centara odlučivanja koji mogu da se otuđe u ekonomsku i političku silu nad radnicima. Tu je i nastajanje središta finansijske moći — banaka koje ubiraju znatan deo dohotka ostvarenog u neposrednoj proizvodnji i tako postaju potencijalni uzročnici društvenih konflikata.

Iz broja 11 prikazaćemo rad Draga Demšara *Filmska cenzura*. Autor govori o laiciziranju institucije cenzure. U nju su u posleratnim godinama ulazili samo ljudi koji su zvanično birani. Sada se nameće potreba za uvođenjem stručnjaka u ta tela, što će svakako imati vrlo pozitivan učinak. Umetnička dela se ne mogu ocenjivati istim aršinom koji se primenjuje na tvorevine kao što su, na primer, novinski članci, razni reklamni i propagandni filmovi i slično. Zato se i ovde, kao i na polju pisane reči, javlja problem utvrđivanja čvršćih kriterijuma pri prosuđivanju vrednosti jednog filmskog dela. A kod nas postoje samo dva savezna zakona i četiri savezne uredbe, a u Sloveniji još po jedna uredba i odluka koje se bave problemima filma i njegovog cenzurisanja.

Posle ovih uvodnih zapažanja Demšar daje kratak istorijski pregled rada organa cenzure na našem tlu. Najpre je postojala isključivo jedna, savezna komisija, a posle 1953. go-

dine ustanovljena je i republička komisija za pregled domaćih filmova, dok su strani i dalje ostali u kompetenciji savezne komisije.

Članove te komisije je u početku imenovao predsednik vlade FNRJ, zatim SIV, a posle to čini Savezni sekretarijat za prosvetu i kulturu. Do 1949. cenzurisani su svi kinematografski proizvodi, dok sada za informativne filmove važi Zakon o štampi. Međutim, bilo je vrlo teško razlučiti da li se radi o informativnom filmu ili, pak, o informaciji sa filmom i tek su 1953. utvrđeni kriterijumi kojima treba da se rukovodi komisija donoseći svoju presudu. Osnovno je merilo da li film ima štetan uticaj na javni moral i da li je usmeren protiv interesa našeg društva. Kriterijumi za procenjivanje sadržani su u članu 15. drugog filmskog zakona u kome je doslovno rečeno da se „ne sme javno prikazivati film čija je sadržina uperena protiv društvenog i državnog uređenja u Jugoslaviji, protiv mira i prijateljstva među narodima, ili protiv čovečnosti, sa sadržinom koja šteti časti i ugledu naroda Jugoslavije ili drugih naroda, ili sa sadržinom koja šteti javnom moralu ili štetno utiče na vaspitanje omladine". Taj je član sada postao okvirno merilo pri prosuđivanju o pogodnosti filma za prikazivanje, tako da komisija treba samo da proceni sadrži li film elemente iz člana 15. te da ga prema tome dozvoli ili zabrani za prikazivanje.

Zakon o filmu predviđa da se u slučaju kada je komisija jedan film zabranila može posle tri godine obnoviti zahtev za njegovo javno prikazivanje jer se društvo i njegovi pogledi brzo menjaju, te i umetničko delo u novonastaloj situaciji ima drugačiji učinak. Tako se ponovo srećemo sa slučajem kada se umetnost podređuje trenutnim društvenim i političkim interesima.

Zabranjeni film ne sme se javno prikazivati. Za prekršaj te zabrane predviđene su zakonom novčane kazne, a, po autorovom mišljenju, trebalo bi predvideti neke dodatne sankcije ukoliko se radi o prikazivanju filma koji je zabranjen zato što sadrži neke elemente člana 15. jer se film u tom slučaju svesno upotrebljava kao sredstvo neprijateljske propagande, sredstvo za širenje nemira.

Ovaj napis je, po rečima samog autora, imao nameru da izloži neke pravne odredbe o javnom prikazivanju filmova. On je dao istorijat institucije cenzure u nas, osnovne kriterijume kojima se komisija rukovodi pri ocenjivanju filmova. Ostalo je, međutim, otvoreno pitanje o tome da li je cenzura umetničkih proizvoda uopšte dozvoljena s obzirom na član 45. saveznog Ustava, koji se odnosi na slobodu umetničkog stvaranja koja, po njemu, nije ničim ograničena i da li su dozvoljeni prekršaji te ustavne garancije. Da li umetničko delo, iako neranjivo po Ustavu, ipak, u posebnim slučajevima, može biti podvrgnuto nekim sankcijama?

Ovo je vrlo osetljiva oblast u kojoj treba krajnje oprezno postupati.

OLGA STAMATOVIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

DÆDALUS

Broj 3 ovog časopisa za 1971. godinu posvećen je problemu specifičnom za SAD: crnim koledžima. Iako izbor članaka, nastalih uglavnom posle konferencije o crnim koledžima održane marta 1969. godine u organizaciji „Daedalusa", dozvoljava srazmerno široko informisanje o ovom fenomenu sa više aspekata, namera redakcije da ovim brojem podstakne razmišljanja o daljoj sudbini ovih obrazovnih institucija jasna je; to se vidi i iz opšteg naslova pod kojim je ovaj broj izdat i koji glasi: *Budućnost crnih koledža.*

Pojava koledža koji bi bili namenjeni tek oslobođenom, crnačkom delu stanovništva SAD bila je izazvana potrebom da se olakša i ubrza sprovođenje u život principa rasne jednakosti i da se omogući što brže i što uspešnije uključivanje ovih ljudi u američko društvo. Međutim, istovremeno sa njihovim uvođenjem otpočele su i diskusije ne samo o tome da li su ovakvi koledži potrebni, već i o tome da li su štetni. Ne ulazeći sada u sve argumente koji mogu da se istaknu kako u prilog nužnog postojanja ovih obrazovnih institucija tako i u prilog teze da je ovakav pristup rešavanju rasnog problema štetan, napomenimo da autori svih petnaest članaka objavljenih u ovom broju stoje na stanovištu da su u današnjem američkom društvu (bez obzira na teorijske i principijelne zamerke) ovi koledži korisni i nužni. Prezentirani članci bave se analizom raznovrsnih aspekata fenomena crnih koledža, od ekonomskih do pravnih i društvenih, i uglavnom svi smatraju da bi trebalo štošta izmeniti u načinu rada ovih institucija ako se želi postići njihov optimalni efekat. Osvrnućemo se pobliže na prilog Meka H. Džounsa (Mack H. Jones) *Odgovornost crnih koledža prema crnoj zajednici: onda i sada.*

Crnim koledžima, kojih ima oko 120 i koji su osnovani da bi služili u suštini rasno raslojenom društvu, upućivane su raznovrsne kritike, često među sobom i protivrečne. Tako im je zamerano što nisu postali ono što su i drugi američki koledži, ali im je isto tako zamerano i što suviše slepo podražavaju te koledže; kritikovani su s jedne strane zato što su navodno elitistički orijentisani, ali su s druge strane kritikovani zato što nisu preuzeli vođstvo nad crnačkim masama. Autor smatra da su mnoge od primedbi izrečenih na račun crnačkih koledža opravdane, ali da je isto tako često previđana činjenica da ove institucije ne mogu biti shvaćene van socijalnog konteksta u kom funkcionišu, odnosno u kom treba da funkcionišu, što znači da je zaboravljeno da je to crni koledž koji treba da služi crnoj zajednici, ali da se i taj crni koledž i ta crna zajednica nalaze u dominantno belom društvu. To je, moglo bi se reći, primer nesporazuma i neshvatanja odnosa između institucije visokog školstva i njene društvene zajednice.

Posle formalnog izjednačavanja belaca i crnaca belci su želeli da na neki način obezbede svoju dalju superiornost, dok su se crnci trudili da postignu izjednačenje u statusu; crne koledže — kaže autor — i jedni i drugi su shvatili kao *svoje* sredstvo ka tom cilju. Prvi crni koledži imali su zadatak da odgovore tadašnjim društvenim uslovima i da obezbede dovoljno crnačkog obrazovanog kadra koji će biti sposoban da se odupre pretnjama po opstanak crne zajednice, ali koji će istovremeno i da se angažuje u borbi za ostvarenje jednakog statusa u američkom društvu. Autor je mišljenja, suprotno mnogim stavovima, da su crni koledži tada odgovorili ovom svom zadatku.

Danas, kada proklamovani cilj rasnog izjednačavanja nije ostvaren, i kada crna zajednica trpi čak možda i veći pritisak belaca nego ranije, crni koledži imaju nove zadatke i nove odgovornosti (naravno, pre svega prema svojoj, crnoj, zajednici). Oni treba da pomognu stvaranju nove svesti crnačkog stanovništva i nove ideologije koja će pomoći da se

nepovoljan položaj i problemi shvate u međunarodnom kontekstu. Takav zadatak — kaže autor — svakako da zahteva stvaranje radikalno nove strukture ovih koledža u poređenju sa današnjim stanjem.

Autor u funkcijama koledža vidi izvesne razlike između onih koje naziva primarnim i onih koje označava kao sekundarne i tercijarne. Da bi se sekundarna i tercijarna funkcija uopšte mogle da ostvare, neophodno je da se prethodno ostvari primarna. Međutim, šta je to primarna funkcija crnih koledža? Džouns analizira položaj obrazovnih institucija uopšte u društvu i iznosi stav da primarne funkcije ili odgovornosti sačinjava obezbeđenje društveno korisnog obrazovanja studenata, ali i stvaranje društveno-političke svesti koja će ih upućivati da svoje obrazovanje koriste na način koji je u saglasnosti sa osnovnim vrednostima režima. Drugim rečima, koledži treba da „obezbede da se način ponašanja koji diktira režim prihvati kao legitiman“. Naravno, u homogenim društvima ovo ne samo da je jasno i razumljivo, već je i lako primenljivo. U strukturiranim društvima situacija je već daleko složenija; ona uslovljava i zahteva stvaranje takvih institucija koje će raditi na širenju dualnih, ali i konfliktnih, ciljeva; takve institucije će obezbediti da jedna grupa bude stalno dominantna, a da ona druga ostane u podređenom položaju koji joj je režim namenio. To je slučaj u SAD, ali ne na klasnom, već na rasnom nivou.

Poznati pisac iz oblasti problema koji se odnose na crnačko pitanje, Du Bois, formulisao je četiri osnovne misije kojima crnački koledži treba da odgovore u skladu sa međudejstvom raznovrsnih faktora sa kojima se crna zajednica u SAD suočava: (1) da ustanove princip da i crnci imaju pravo na visoko obrazovanje; (2) da brane princip rasne jednakosti; (3) da se bore za to da crnački koledži samostalno odluče šta će i kako u njima da se predaje i (4) da se bore za demokratiju i društvenu i političku moć crnačkog stanovništva. Autor smatra da su ovi ciljevi, koji su bili apsolutno u skladu sa opštom situacijom u kojoj su nastali, danas uglavnom već ostvareni; odnosno, apsolutno postoji saglasnost i među belcima i među crncima da ti ciljevi treba da budu prihvaćeni. Zato koledži danas i moraju da se prilagode novoj situaciji i da prihvate borbu za nove, savremene ciljeve i zadatke koji stoje pred crnačkom zajednicom. Iako je pretežni cilj američkog društva bio u tome da obezbedi da crni student stekne takvu političku svest koja će mu pomoći i omogućiti da on prihvati svoj podređeni položaj u društvu, i uprkos stavu mnogih predstavnika crnih koledža koji su se otvoreno i energično suprotstavljali studentskom revoltu usmerenom ka ostvarenju opštijih društvenih ciljeva, sredinom pedesetih godina crni koledži (zahvaljujući pre svega svojim studentima, a ne nastavnom i administrativnom osoblju) izborili su se za prihvatanje principa koje je formulisao Du Bois.

Uslovi života u kojima danas žive američki crnci veoma su se izmenili u odnosu na stanje iz prošlosti i iz vremena kad su ovi zahtevi formulisani. Međutim, crni koledži nisu pretrpeli izmene koje bi ih prilagodile novim zahtevima i odgovornostima koje pred njih postavlja crna zajednica (kojoj su i namenjeni). Nova misija crnih koledža — smatra autor — zasnovana je na sintezi raznovrsnih društvenih tokova koji su doprineli ostvarenju nekih zahteva crne zajednice, ali koji nisu obezbedili i stvarno suštinske promene u stavu američkog društva. Crncima danas treba da bude jasno da pritisak koji trpe i položaj u kome se nalaze nisu proizvod greške u društvenom sistemu, već da čine osnovni uslov postojanja samog sistema, sistema u kome je bela većina počela da strahuje za svoj dominantni položaj i u kome je ona spremna (a to joj nije onemogućeno) da zaustavi dalji prodor principa potpunog rasnog izjednačenja.

U shvatanju takve situacije i leži preduslov za optimalnu i uspešno organizovanu obrazovnu aktivnost crnih koledža. Naravno, oni neće ni zaboraviti ni zapostaviti stručno obrazovanje koje treba da prenesu svojim učenicima. Ali, ta znanja prenosila bi se studentima — smatra autor — u političkom kontekstu nužno drugačijem od onoga koji se podrazumeva u ostalim američkim visokoškolskim insti-

tucijama. Jer, „svako znanje se prenosi u političkom kontekstu, a u Sjedinjenim Državama taj kontekst čini beli nacionalizam".

Kako je još ranije rekao Du Bois, centar crnog koledža mora da bude crnački problem, jer to je preduslov za bilo kakav uspeh u savladavanju onih zadataka koje pred ove koledže postavlja crnačka zajednica. Da bi se ti novi zadaci mogli da ostvare, autor iznosi da je neophodno iz osnova promeniti sadržaj i metod same nastave; osnov i početak treba da bude Afrika, objašnjenje afričke istorije i civilizacije, jer shvatanje sveta isključivo prema merilima razvoja evropske civilizacije ne može da bude adekvatno za crnog čoveka koji živi u SAD.

Ovako obrazovan crni čovek biće, kao „proizvod" koledža, drugačiji od onoga koji se školovao u koledžu današnjeg tipa. Njemu će biti daleko jasniji stvarni položaj crnog čoveka u američkom društvu i imaće verniju predstavu o tome kakve posledice to treba da ima za politički pokret i povezivanje sa međunarodnim političkim kretanjima, pokretima i normama. Crni koledži, od kojih su neki već krenuli tim putevima, u tom pogledu imaju neslućenu snagu i perspektive.

NINA RATKOVIĆ

Les Temps Modernes

Pod opštim naslovom *Fabrika i škola* avgustovsko-septembarski dvobroj donosi desetak veoma zanimljivih studija i članaka koji na razne načine razmatraju odnos između proizvodnih i obrazovnih ustanova u privredama visoko razvijenih kapitalističkih zemalja. Osvrnućemo se samo na one koji nam se čine najzanimljivijim.

Andre Gorc (André Gorz) u svojoj studiji *Tehnika, tehničari i klasna borba* polazi od tvrdnje da su grešili oni marksisti koji su do početka poslednje decenije još uvek mislili da su proizvodne snage ideološki neutralne i da je njihov razvoj suštinski pozitivan pošto će socijalizam znati da ih iskoristi za dobrobit čitavog društva. Gorc prihvata kritiku kapitalističkih proizvodnih snaga i razvoja, ali se pita šta je sa proizvodnim snagama nauke i tehnike. Pošto se može dokazati, „kako je to konkretno sugerisala kineska kulturna revolucija", da proizvodna nauka i tehnika u svemu nose pečat kapitalističkih proizvodnih odnosa i podele rada, onda iz toga treba zaključiti da „svaki pokušaj revolucionisanja proizvodnih odnosa zahteva radikalno i simultano menjanje proizvodnih sredstava i tehnike" pošto bi zadržavanje jednog vaskrsavalo drugo kroz kapitalističku podelu rada, kao i da „radnici u nauci i tehnici imaju... ulogu da reprodukuju uslove i oblike dominacije kapitala nad radom". Autor nastoji da iz raznih uglova osvetli te probleme.

Kakvi su uloga i cilj ubrzavanja tehničkih inovacija, ubrzavanja koje zahteva sve veći broj naučnih i tehničkih radnika koji se bave istraživanjem i razvojem u industriji i za račun industrije — pita se Gorc i primerima pokazuje da je do drugog svetskog rata glavni cilj tehničko-naučnih inovacija bio da kroz smanjivanje koštanja proizvodnje suzbiju opadanje profitne stope. Tad je novatorstvo bilo vezano uglavnom za proizvodni proces uvođenjem postupaka i mašina koje su u stanju da uvećaju produktivnost živog rada. Kasnije je taj proces inovacije usporen; na tržištu kome preti prezasićenost više se obraćala pažnja na stvaranje novih proizvoda koji će doprineti zastarevanju onih koji su ranije bili izbačeni na tržište. Dakle: „glavna uloga istraživanja i inovacije je da suzbijaju tendenciju pada profitne stope i da stvaraju nove prilike za rentabilno investiranje". Takva nauka i tehnika

— smatra Gorc — ne bi bile ni od kakve koristi za komunističko društvo koje se na početku suočava sa sasvim drugim problemima. Politička radikalizacija naucnih i tehničkih radnika postiže se kroz dovođenje u pitanje i odbacivanje usmerenosti i sadržaja njihove stručne delatnosti, njihove kompetentnosti i kapitalističke ideologije koja prožima nauku i tehniku. Zato Gorc smatra da se nauka i tehnika ne mogu posmatrati kao ideološki „neutralne": „one nose pečat predstava koje buržoazija sebi stvara o njihovoj ulozi i ciljevima, koje im ona određuje ili koje im „sugeriše" ili im zabranjuje. Dati sistem teži da postavlja samo probleme koji mogu da se reše u okviru tog sistema (ili, tačnije: on teži da postavlja probleme samo na način koji dozvoljava da se oni razreše bez dovođenja uravnoteženosti ili logike sistema u opasnost)".

Mnogi naučno-tehničke radnike u industriji svrstavaju u kategoriju proizvodnih, eksploatisanih i otuđenih radnika. To, ipak, nije dovoljno da se oni smatraju sastavnim delom radničke klase — piše Gorc i dodaje da, ako se oni i obični radnici prema kapitalu postavljaju na isti način, njihov uzajamni odnos nije isti, već hijerarhijski. Kapital interesuje produktivnost. Sa stanovišta kapitala, ona se postiže stvaranjem uslova koji omogućavaju da se proizvede najveća moguća količina određenih proizvoda sa maksimumom ljudske energije koja može da se dobije za minimalnu cenu. Stvaranje takvih uslova je posao naučno-tehničkih radnika. „Zato svi oni koji su, pod okriljem svojih tehničkih kompetentnosti, pozvani da nadgledaju dobro odvijanje proizvodnje — rade u stvari na ovekovečavanju hijerarhijske podele rada i kapitalističkih proizvodnih odnosa" — piše Gorc. Istina, i oni, u određenim uslovima, mogu stati na stranu radnika, kao što je to bio slučaj maja 1968. u Francuskoj i tokom „vruće jeseni" u Italiji.

Međutim, kada intelektualni radnici postaju i sami proizvođači nematerijalnih roba ili nadzornici autoregulacionih procesa, jednaki među sobom, onda se i oni pojavljuju kao proletarizovani i otuđeni parcelarnom podelom njihovog rada. Tada dolazi do njihove pobune. Ali, ta pobuna nije rezultat klasne svesti: „Oni se bune — piše Gorc — ne *kao* proleteri, nego *protiv* toga što su tretirani kao proleteri i protiv hijerarhijske podele, parcelizacije i stupidnosti njihovog rada, protiv gubljenja dela ili svih svojih društvenih privilegija", što Gorc objašnjava tipom obrazovanja i motivima u duhu kojih dobijaju takvo obrazovanje. Ipak se ukazuju objektivne osnove za političko i ideološko ujedinjenje tehničkih i naučnih radnika u cilju zajedničke ofanzive protiv kapitalističke podele rada i kapitalističkih proizvodnih odnosa — piše Gorc i zaključuje da se treba boriti kako protiv hijerarhije u fabrici tako i protiv školskog sistema da bi se dovela u krizu sposobnost kapitalističkog sistema da reprodukuje svoje društvene odnose i svoju hijerarhijsku podelu rada. Jer, „obrazovanje i proizvodnja, formiranje i rad bili su odvojeni zato što su teorija i saznavanje bili odvojeni od prakse, radnik odvojen od proizvodnih sredstava, kulture i građanskog društva. Zato u jednoj komunističkoj perspektivi objedinjavanje obrazovanja i proizvodnje, rada i kulture jeste suštinski zahtev".

U napisu *Fabrika i škola* Antonio Letijeri (Lettieri) iznosi predloge za diskusiju o stvaranju jedne strategije levice čiji glavni problem jeste ujedinjavanje raznih društvenih slojeva u borbi. Posebno je zanimljiv drugi deo ovog napisa, onaj koji govori o odnosu fabrike i škole, tim pre što je on opštijeg karaktera i vredi ne samo za Italiju nego i za ostale razvijene kapitalističke zemlje.

Milion radnika na večernjim kursevima znak je jedne masovne težnje: izvući se iz položaja običnog radnika vraćanjem školi. No, taj se pokušaj skoro uvek završava neuspehom zato što ne postoji „veza između škole i fabrike, između potreba da se izmeni priroda i organizacija rada i onoga čemu uči škola". Stoga svim radnicima treba priznati ne samo pravo da koriste školu nego i pravo da doprinose preobražaju, revolucionisanju škole, pravo da njome upravljaju — smatra Letijeri — jer je kriza škole direktno vezana za njenu odvojenost od sveta proizvodnje. Škola je klasnog karaktera jer uvodi podvajanje između „kulture" i proizvodnje,

između nauke i tehnike, između manuelnog rada i intelektualnog rada". Današnji kapitalizam ne odbija pravo na školovanje — kaže Letijeri — već odbija da izmeni društvenu funkciju škole. U kapitalističkom svetu, a SAD su za to najbolji primer, škola je sredstvo za odlaganje ulaska mladih u svet odraslih i u svet rada. Škola se nameće mladima kojima se ne nudi drugi izlaz do besposlica ili odlazak u vojsku. Zato „*školovanje predstavlja neplaćeni prinudni neproduktivni rad*", što je jedan od oblika otuđenja. Latijeri piše: „Kriza škole u današnjem kapitalističkom društvu leži manje u ograničavanju *prava na učenje*, a više u odbijanju *prava na rad:* na proizvodni i slobodno izabran rad. Škola se otvara sve većem broju mladih, ali to je zato da bi ih zatvorila u svoje deformisane strukture; ona, u stvari, ima ulogu stabilizacije sistema."

Proučavanja koja su izvršena u Italiji o budućoj evoluciji odnosa škola — zaposlenje pokazuju tendencije slične onima u SAD — kaže Letijeri i dodaje da je škola jedina industrija koja je sposobna da apsorbuje radnu snagu u nastupajućim godinama bilo kao đake bilo kao nastavno osoblje. Zato škola i jeste neka vrsta „ventila sigurnosti za tržište rada", sredstvo za prikrivanje sve većeg broja delimično nezaposlenih koje stvara razvoj kapitalizma. Škola tu teži da učini neplodnom ogromnu fizičku i intelektualnu energiju odvajajući ih od proizvodnje. Otuda je kriza škole jedan vid krize sistema. Stoga školu treba menjati tako da se ona integriše sa svetom proizvodnog rada. Odnos škole i fabrike je dvojak — piše Letijeri: „S jedne strane, problem škole je povezan sa problemom kvalifikacije i društvene kontrole organizacije rada; s druge strane, samo preobražaj organizacije rada i drugačije korišćenje nauke i tehnike mogu da školu oslobode njene funkcije institucionalizovanja *prinudnog neproduktivnog rada.*"

Za radnički pokret — smatra Letijeri — važno je da se zahteva pravo na školovanje za sve radnike i istovremeno pravo na rad za sve studente. Ostvarenjem tih prava radnici i studenti bi se izvukli iz geta u koji su danas zatvoreni i oslobodile bi se ogromne energije koje su sada sterilizovane. Ali, takav cilj ruši tradicionalni odnos između škole i stručne kvalifikacije u korist političkog pristupa koji obuhvata problem organizacije rada, industrijskog razvoja i zapošljavanja. Za liniju čiji je cilj prevazilaženje podvojenosti škole i fabrike važan je i problem dužine radnog vremena. Sadašnja dužina radnog vremena ima dve negativne posledice: ona odvaja radnika od škole i odvaja studenta od proizvodnje. Rešavanje tih negativnih posledica postiglo bi se skraćenjem radnog vremena, a time bi se znatno ublažila i nezaposlenost. Takvo rešenje ne bi štetilo ni poslodavcima pošto bi to omogućilo duže dnevno korišćenje industrijskih postrojenja, što je za poslodavce veoma važno jer doprinosi uvećanju profita.

Na kraju Letijeri razmatra i odnos između trajanja radnog vremena i nove škole. Kraće radno vreme dalo bi radnicima više vremena za učenje, a to bi i studentima omogućilo i da rade i da uče. Dužina radnog vremena je ključ svakog prevazilaženja alternative između škole i fabrike — tvrdi Letijeri. Naspram sve većih protivrečnosti i krize škole, kapitalizam okleva između dva na izgled protivrečna a u stvari komplementarna puta: između reformizma i represije. I reformizam i represija imaju samo jedan cilj: razdvojiti eksplozivne snage društva, odvojiti mesta za proizvodnju od škole, odnosno radništvo od studenata. Odgovor radničkog pokreta na krizu u kapitalističkom društvu — zaključuje Letijeri — „ne može da se sastoji u predlozima odvojenih reformi čiji je cilj da se izmene samo prividi ne dirajući u sistem. Odgovor može da bude samo globalan, tako da ujedini ono što kapital teži da razjedini: radnike među sobom, svet proizvodnje i svet kulture, školu i fabriku, studente i radnike".

Protivrečnosti visokog obrazovanja naslov je studije u kojoj Samuel Bowles nastoji da pokaže da su studentski pokret i radikalizacija mladih koji se bave liberalnim profesijama „manifestacija strukturalne slabosti razvijenog kapitalističkog sistema", da će evolucija tog sistema uvećati tu slabost i pomoći nastajanju uslova povoljnih za radikalnu promenu u SAD. Njegova demonstracija je —

kako sam kaže — „primena i generalizacija jednog skupa opštih principa koji se odnose na društvene klase, obrazovanje i društvene promene u kapitalističkim društvima". Principi koji mu služe kao „konceptualni okvir analize visokog obrazovanja u SAD" su sledeći: (1) kapitalističke proizvodne odnose karakteriše hijerarhijska organizacija posla; (2) društveni odnosi u obrazovanju odraz su proizvodnih odnosa; (3) dve glavne funkcije obrazovanja u kapitalističkom društvu su ekspanzija proizvodnih snaga i reprodukovanje proizvodnih odnosa; (4) protivrečnost se pojavljuje u procesu rasta kad se ekspanzija proizvodnih snaga sukobi sa reprodukovanjem proizvodnih odnosa.

Primenjujući te principe na visoko obrazovanje u SAD, autor pokazuje da su pomenute uloge visokog obrazovanja danas protivrečne jedna drugoj, da je radikalizacija studenata i mladih članova liberalnih profesija politički izraz te protivrečnosti. Autor dalje izlaže „način na koji visoko obrazovanje deluje da bi reprodukovalo klasnu strukturu SAD", a zatim prikazuje skorašnju evoluciju visokog obrazovanja da bi pokazao kako je porast broja studenata izvor ozbiljnih zategnutosti u sistemu. Te zategnutosti su manifestacija osnovnih protivrečnosti čiji je koren u strukturi privrede SAD. I samo povećanje broja studenata doprinelo je „reprodukovanju unutar visokog obrazovanja klasnih podela koje odražavaju hijerarhijsku prirodu proizvodnih odnosa u privredi". Sem toga, visoko obrazovanje stvara višak visokoobrazovanog kadra koji privreda ne može da apsorbuje ili pak taj kadar ne prihvata ono što mu se nudi. Zahvaljujući nezadovoljstvu mladih kako sistemom visokog obrazovanja tako i mogućnošću dobijanja odgovarajućeg ili željenog zaposlenja, stvara se nova politička snaga koja je potencijalno revolucionarna — smatra autor i dodaje da buduća ekspanzija sistema neće rešiti, već će, naprotiv, probleme učiniti ozbiljnijim: „nova ekspanzija proizvodnih snaga ne daje sredstva za razrešavanje problema. Ona je njihov sastavni deo". Iz toga autor izvodi zaključak da su duboki koreni protivrečnosti američkog visokog obrazovanja.

Na kraju se autor osvrće i na političke implikacije koje proizlaze iz njegovih analiza. On tvrdi da su političke posledice protivrečnosti američkog visokog obrazovanja jasno shvaćene, naročito na takozvanim elitnim univerzitetima: među studentima, mladim nastavnicima i drugim članovima liberalnih profesija širi se uverenje da se „njihova uloga ne sastoji u tome da upravljaju društvom, nego da ga radikalno menjaju". Radikalizacija studenata ima neke svoje korene u samom visokom obrazovanju, a druge u opštim protivrečnostima društva. Stalan rast razvijene kapitalističke privrede može vremenom da stvori identične radne uslove za svu radnu snagu. Na taj način to će doprineti stvaranju „globalne klasne svesti radnika". Ukoliko su studenti i organizacija „belih okovratnika" za ukidanje privilegija, hijerarhije, a za veće učešće u kontroli proizvodnje, onda pokret može da pusti korene u široke slojeve stanovništva, inače će ostati izolovan. Verovatno je da će narednih decenija — pretpostavlja autor — radnici svih stručnih kategorija i studenti sve više i više pripisivati frustracije čije su žrtve preprekama koje ih sprečavaju da traže zadovoljavajući posao i bolji život. A tada kapitalistička privreda može da se shvati kao koren problema. To nameće politička rešenja — smatra autor i zaključuje ovim rečima svoju obimnu studiju: „Kada suštinu opravdavalačke ideologije kapitalizma bude srušilo svakodnevno iskustvo, teren će biti slobodan za veoma širok pokret koji će zahtevati direktnu narodnu kontrolu nad proizvodnim i obrazovnim centima i ustanovljavanje oslobađajućeg obrazovanja sa njegovom dopunom: proizvodnim tehnikama u isti mah efikasnim i pogodnim za pun razvoj svakog pojedinca."

MIRKO KATANIĆ

Marxistische Blätter

Kolika je participacija radnika u kulturnom stvaralaštvu i u kakvoj je mogućnosti radnik da to stvaralaštvo konzumira — to je osnovna tema decembarskog broja ovog časopisa, koji je u celini posvećen radničkoj klasi i kulturi.

Iz niza interesantnih napisa koji razmatraju različite aspekte odnosa radnička klasa — kultura odabrali smo članak Riharda Hipea *Pseudorevolucija u kulturi — estetički radikalizam u službi „politike reformi"*, koji se izdvaja po izrazito kritičkom stavu prema savremenim kulturnim kretanjima u SR Nemačkoj.

Koncepcija jedne „demokratske" i „antielitističke" masovne kulture, po autoru, predstavlja u stvari određen ideološki instrument unutar „politike reformi". Pri tome bi trebalo napraviti razliku između realne antimonopolističke reforme u interesu radničkog stanovništva i različitih opozicionih struja među buržoaskom inteligencijom, gde su. kako kaže Hipe, studenti i kulturni stvaraoci u službi vladajuće politike. To služi pseudodemokratskim i pseudopopularnim kulturnim „potrebama", a isto tako i jednom celom nizu kulturno-političkih promena i ideoloških „reformi".

Prateći tokom poslednje tri godine kulturno-političke feljtone i pojavu literature o pitanjima takozvane „društvene efektivnosti" ili „političke relevantnosti", autor dolazi do zaključka da takva klima u kulturi stvara utisak koji je blizak jednom revolucionarnom preobražaju sistema, ali to u stvari nije. Sledeći „društvenu relevantnost" i „razgrađivanje elitističkih struktura" u kulturnoj oblasti, ultralevi, kao i desno orijentisani autori oduševljavaju se takozvanom „demokratizacijom" i antikapitalističkim karakterom umetnosti. Uobičajene umetničke forme i vrste trebalo bi približiti publici kroz „oslobađajuće", „nerepresivne" umetničke procese ili kroz određene komunikacione oblike. Reč je o otvaranju umetničkih institucija i o stvaranju umetnosti za svakoga. Još su se u studentskom pokretu 1968. godine osetili kritički tonovi protiv tradicionalnog shvatanja umetnosti, čime su se idealno, kaže Hipe, uklopili u oficijelni kalup vladajuće umetničke kritike.

Poslednjih godina buržoaski stvaraoci bili su prinuđeni da reaguju na promene u odnosu snaga između socijalizma i kapitalizma, na uspehe u obrazovnoj i kulturnoj politici socijalističkih zemalja, kao i na nedostatke i zaostajanja u sopstvenoj kulturi i na kritiku od strane inteligencije.

U pozivanju na marksistički kulturni sadržaj i ciljeve socijalističke kulturne revolucije takozvana „kulturna politika demokrata" obećava prevazilaženje elitističke strukture građanske kulture. Ona se izražava kroz nepovoljan odnos između kapitalističke masovne kulture (u obliku fabrike snova, šund-literature itd.) i za mase nerazumljive umetnosti manjina. Sve to — ističe autor — doprinosi lošem efektu kulturne politike koja je u suštini upravljena na stabilizaciju buržoaskih privilegija u obrazovanju. Nova koncepcija kulture kao „potrebe svih" sastoji se, po autoru, u mobilizaciji svih sredstava za potrebe državno-monopolističkog sistema u sukobu sa socijalizmom i protiv antimonopolističkih snaga.

U praksi takozvana „kvalifikovana" kultura ne služi kao potreba za sve, nego za razgrađivanje određenih oblasti buržoaske kulture iz perioda domonopolističkog kapitalizma. To se sve danas ispoljava u načinu zadovoljavanja interesa državno-monopolističkog sistema i u aranžiranju recepata koji garantuju uspeh putem manipulisanja umetnošću za zabavu.

Progresivni umetnici našega doba ne zadovoljavaju se više samo interpretacijom okoline. Ono što je novo u svemu tome jeste nov, aktivan odnos čitaoca prema književnom delu, ili posmatrača prema slici, koji je u stvari kreativan proces. „Kreativni mislioci i stvaraoci isključuju linearne, kauzalne, sistematične i normativne postupke." Po Rihardu Hipeu, to je centralna tema i rezultat svih kvaziradikalnih modela, to jest likvidacija tradicionalnih umetničkih vrsta, kao što su različite forme u slikarstvu, grafici, plastici, ili rodovi u drugim umetničkim oblastima.

Novi umetnički tipovi, takozvani „maheri", upravljeni su protiv „kauzalnih, sistematičnih i normativnih mislilaca i stvaralaca". Oni organizuju ljudsko mišljenje tako da u najvećoj mogućoj meri može da koristi kapital. U okviru toga ne postoji mogućnost da se tumačenje estetskog poveže sa marksističkim shvatanjem istorije i filozofijom dijalektičkog materijalizma.

Pseudorevolucionarni ciljevi vladajuće kulturne „politike reformi" imaju dugu predistoriju koja proističe iz samog bića kapitalizma i iz položaja onih umetnika koji nisu zaraženi kapitalističkom masovnom kulturom. Slikar Paul Kle je izrazio društvenu suštinu problema izolacije umetnosti i umetnika tipa „Nas ne nosi narod". To su zapravo oni umetnici koji odvajaju kulturnu sferu od interesa i potreba radničkih masa, što je kod Marksa okarakterisano kao „neprijateljska umetnost". Razlozi za izolirajuću društvenu poziciju tih umetnika se nalaze manje u političkom opredeljenju za snage revolucije, a više u „revolucionarnim prevratima" unutar same umetnosti.

„Kulturna politika za demokrate" se ne orijentiše u pravcu borbe radničke klase i avangarde, nego je upravljena — kaže Hipe — protiv interesa antikapitalističkih snaga putem pseudorevolucije u estetici, kulturnoj teoriji i umetničkim pravcima. Borba radničke klase i antimonopolističkih snaga mora imati u umetnosti svoj odgovarajući izraz. U stvari, revolucionarna umetnost danas je manje u pitanjima stila, a više u nužnosti izražavanja čistog i jasnog sadržaja u interesu radnika i iskorišćavanih masa.

Osnovna baza takozvanog pseudoradikalizma se nalazi kod pripadnika „frankfurtske škole" — Teodora Adorna, Horkhajmera i Herberta Markuzea. Autor podvlači da su sva ta kvazirevolucionarna stremljenja u modernoj umetnosti u stvari rezignacija pred izdajom revolucionarne uloge i političkih interesa radničke klase i konstrukcija jedne navodno „oslobađajuće" funkcije same estetike.

„Revolucionarna promena društva" ne odigrava se, navodno, kroz političku, ekonomsku i ideološku borbu radničke klase i njene avangarde, nego kroz „revolucionarnu potrošačku strukturu" unificirane potrošačke masovne kulture, što proizlazi iz novog tipa čoveka sa „novim" senzibilitetom.

Tradicionalne estetske vrednosti „frankfurtska škola" proglašava za „lažnu harmoniju" ili ih karakteriše kao umetnost koja se stvara putem „loše realnosti". Gorsen definiše cilj savremene umetnosti: njen je cilj da obnovi jedan novi tip revolucionarnog čoveka koji će moći u potpunosti da sagleda svoje umne i duševne frustracije.

Autor se zalaže za javnu diskusiju o ovim tezama u SR Nemačkoj, čime bi u potpunosti izbila na videlo pseudorevolucionarna kulturna filozofija savremenih buržoaskih ideologa.

ANĐELKA MIHIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

2

1972

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 2

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБОЗРЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

SURVEYS

REVIEWS

Studije i članci

Najdan Pašić

KLASNE PRETPOSTAVKE MEĐUNACIONALNIH ODNOSA U JUGOSLAVIJI

(Klasni interesi i „nacionalni pokret")

Dezintegracija administrativno-centralističkog sistema, naročito ubrzana poslednjih godina, ne prolazi bez kriza i potresa. Likvidiranje klasičnih vidova državno-svojinskog monopola i otvorenog etatističkog paternalizma u upravljanju privredom stvorilo je prostor za slobodnije i neposrednije izražavanje impulsa koji dolaze iz osnovnih tokova društvenog života, za artikulaciju najrazličitijih interesa i otvorenije izražavanje protivrečnosti koje su ranije bile prigušene i prikrivene državno-partijskim monopolom odlučivanja u ime svih društvenih subjekata. To je dalo izvanrednu dinamiku društvenim kretanjima, mobilisalo demokratsku inicijativu masa i pripremilo materijalne i moralno-političke uslove za brži razvoj samoupravnih odnosa.

Pa ipak, na prednjem delu scene ukupnih društvenih zbivanja vrlo vidno mesto zauzimaju neke negativne pojave: velika privredna nestabilnost koja potkopava siguran položaj čoveka u udruženom radu; ekonomska i socijalna diferencijacija koja nije zasnovana na radu i koja baš zbog toga pogađa interese velikih delova radničke klase; smanjena sposobnost realizacije proklamovanih ciljeva ekonomske politike; uspostavljanje uskih monopola u sferi političkog odlučivanja; umnožavanje i zaoštravanje konfliktnih situacija kako na ekonomskom tako i na političkom planu.

Sve te negativne pojave natkriljuje jedna — najobuhvatnija po društvenim komponentama koje su u njoj sublimirane i najopasnija po društveno-istorijskim implikacijama koje može da ima za napredak, pa i sam opstanak socijalističkog sistema i političkog integriteta zemlje. Reč je o nacionalizmu (unitarističkom i separatističkom) u kome u ovom istorijskom trenutku nalaze svoj najjači zbirni politički i idejni izraz sve kontrasile okrenute protiv uspostavljanja samoupravljanja kao globalnog sistema društvene organizacije.

RAZMIŠLJANJA O SUDBINI JUGOSLAVIJE

Zahuktalost nacionalizma, dostižući kritičnu tačku, izazvala je i iznudila političke reakcije koje u ovom trenutku utiskuju osnovni pečat društvenim kretanjima. Iz nastale situacije izvlače se zaključci koji

treba da budu podloga trajnih političkih opredeljenja. Kada se posmatra samo površinski sloj ukupnih društvenih zbivanja, pada u oči vremenska podudarnost dalekosežne decentralizacije upravljanja društvenim poslovima i demokratizacije društvenih odnosa koja je značila napuštanje prinudnog idejnog i političkog monolitizma i birokratskog „glajhšaltunga", s jedne srane, i ponovnog aktueliziranja nacionalnih problema u jugoslovenskoj zajednici, s druge strane — aktueliziranja koje je išlo od ispoljavanja različitih interesa u pojedinim konkretnim pitanjima do spontanog ili smišljenog podgrejavanja međunacionalnih trvenja i otvorene nacionalističke euforije.

To je bio povod za mnoga pesimistička ili zlurada razmišljanja o sudbini Jugoslavije i njenog „samoupravnog eksperimenta" i povod da se stavi pod sumnju čitav samoupravno-demokratski kurs društvenog razvoja, pa i mnogo onoga što je na tome planu već ostvareno i osvojeno.

U raznim varijantama i iz različitih motiva, uz pozivanje na analogije sa istorijskim iskustvom Kraljevine Jugoslavije, formulisana je faktički teza sa dalekosežnim i vrlo reakcionarnim političkim implikacijama. Ona glasi po prilici ovako: duboko usađene i suštinski nerazrešive nacionalne suprotnosti kojima su balkanski narodi neumitno plaćali težak danak u svojoj daljoj i bližoj prošlosti, i kad su bili razjedinjeni i kad su bili formalno ujedinjeni, predstavljaju istorijski ugrađenu neprelaznu branu istinskoj demokratizaciji političkog i društvenog života uopšte. Odricanje od nerealnih aspiracija na stvaranje neke široke participativne demokratije koja uključuje i stvarnu slobodu nacionalnog života za sve narode i narodnosti i vraćanje na isprobane i jedino pouzdane metode „čvrste ruke" i dirigovanja iz jednog centra — to je, navodno, jedina alternativa povampirenju aveti nacionalizma i pretećoj dezintegraciji.

Modaliteti i nijanse te teze variraju, razume se, vrlo mnogo, kao i motivi onih koji je direktno ili indirektno zastupaju ili prećutno prihvataju. Ipak, njena reakcionarna, antiistorijska suština ostaje uvek ista jer je ona oblik negacije onoga što čini bit rešenja nacionalnog pitanja u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

Orijentacija na stvaranje nove Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda značila je, u stvari, ne samo opredeljenje za formulu koja je u datom trenutku mogla da obezbedi maksimalno ujedinjavanje snaga u borbi protiv okupatora i njegovih nacionalističko-izdajničkih saveznika, nego mnogo više od toga. *U toj formuli izrazila se i potvrdila smena istorijskog subjekta koji odlučuje o nacionalnoj sudbini jugoslovenskih naroda i njihovim međusobnim odnosima.* Eksploatatorske klase izgubile su tu ulogu jer su bile nesposobne da obezbede progresivno rešenje nacionalnog pitanja koje se nametalo kao nezaobilazno i ključno pitanje daljeg društvenog razvoja. Samo vojna i politička pobeda radničke klase, predvođene njenom komunističkom avangardom, mogla je uliti životnost i revolucionarnu snagu rešenju nacionalnog pitanja izraženom u paroli „bratstva i jedinstva".

Zbog toga i separatistički i unitaristički nacionalizam imaju u suštini protivradnički, kontrarevolucionarni sadržaj jer dovode u pitanje istorij-

sku platformu na kojoj je radnička klasa pobedila u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji i samim tim dovode u pitanje dominantnu društvenu poziciju radničke klase kao vodeće društvene snage svake jugoslovenske nacije i narodnosti.

Prema tome, ako se politička i društvena zbivanja kod nas posmatraju i analiziraju sa radničko-klasnog, marksističkog stanovišta, onda mora biti jasno da je oživljavanje i jačanje nacionalizma u bilo kom vidu siguran indikator tendencije pomeranja odnosa snaga na štetu radničke klase, simptom parcijalne restauracije klasne strukture i obnovljenih oblika dominacije nad radničkom klasom, nasuprot samoupravnim oblicima društvene organizacije.

OSNOVE REPRODUKOVANJA NACIONALNIH SUPROTNOSTI

Očigledno je da u našem društvu postoje objektivne osnove reprodukovanja nacionalnih suprotnosti i da, prema tome, svesna politička konfrontacija s manifestacijama reakcionarnog nacionalizma zahteva poznavanje objektivnih činilaca (uslova i okolnosti) koji predstavljaju glavni izvor i uzrok ovih pojava. Da pomenemo samo neke:

— Negativno nasleđe prošlosti ne može se pokopati jednim revolucionarnim činom ma koliko bilo presudno njegovo značenje za budućnost. I u sferi odnosa među nacijama — kao i u svim drugim sferama društvenog života — progresivne snage društva (revolucionarne klase), izgrađujući novo, moraju polaziti od onih elemenata materijalne i idejne građe koje im je prošlost ostavila u nasleđe. A to nasleđe je po mnogo čemu zaista teško. Formirajući se u nacije sa zakašnjenjem u odnosu na ostalu Evropu, neravnomerno i u uslovima ekonomske zavisnosti, verske i političke podeljenosti i neslobode, narodi Jugoslavije, vekovima porobljeni i mali po brojnosti i raspoloživim materijalnim snagama, bili su predmet nemilosrdnog manipulisanja velikih sila i žrtva primitivizma i nezrelosti sopstvenih vladajućih klasa. Tek u revoluciji koju je predvodila komunistička avangarda oni su uspeli da se otresu kratkovidih težnji svojih buržoazija za hegemonijom i dominacijom nad drugim narodima, da otkriju glavni izvor svoje snage u povezivanju svojih sudbina i u zajedničkoj borbi.

Na toj osnovi oni su se prvi put u svojoj istoriji domogli uslova za slobodan nacionalni život i ostvarili su za nekolike decenije ekonomski i opšti društveni napredak bez presedana u sopstvenoj istoriji, a redak i u povesti drugih naroda. Međutim, smatrati da su sve nacionalističke predrasude, koje su stolećima usađivane i taložene, izgubile svoju snagu i da objektivne suprotnosti interesa kojima je nabijen život društva u procesu brzog i neravnomernog razvoja mogu ostati bez svog refleksa u sferi međunacionalnih odnosa — to bi bila opasna iluzija. Negativno iskustvo Kraljevine Jugoslavije i strahote bratoubilačkog rata velikih razmera ne predstavljaju izbledela istorijska sećanja, nego su neposredno iskustvo generacija koje još žive sa nama i u nama. Zbog

takvog istorijskog nasleđa „nacionalno pitanje" niti je izgubilo niti će uskoro izgubiti svoju idejno-političku težinu, osetljivost i aktuelnost. To potvrđuje činjenica da se društveni sukobi, čija je najdublja suština klasni antagonizam buržoazije i radničke klase, prenose na teren međunacionalnih odnosa i da se na tom terenu vrši odlučujuća klasno-politička konfrontacija.

Pre nekolike decenije vladajuća buržoazija je na terenu međunacionalnih odnosa doživela odlučujući politički i vojni poraz koji je doneo slom njene klasne vladavine. Danas je osnovno klasno pitanje u našem društvu borba za to da samoupravni produkcioni odnos postane realna baza ukupne društvene egzistencije. Ali konflikti koji su se oko toga razbuktali u našem društvu nisu ostali bez uticaja na sferu međunacionalnih odnosa. Naprotiv, reakcionarni nacionalizam u raznim svojim vidovima i varijantama postao je u svim delovima zemlje idejno-politička zastava za okupljanje antisamoupravnih i klasno-neprijateljskih snaga. Da bi u borbi za socijalističke samoupravne odnose ostvarile odlučan prodor napred, radnička klasa i njena avangarda moraju poraziti klasno-neprijateljske snage i na terenu međunacionalnih odnosa. To je ponovo u ovom istorijskom trenutku istureni front borbe za vitalne interese radničke klase, za samoupravni socijalizam.

— „Renesansa nacionalnog pitanja" predstavlja karakteristiku savremenog sveta u celini. Objašnjenje te pojave (koja je demantovala vrlo rasprostranjeno shvatanje kako nacionalno pitanje pripada više prošlosti nego budućnosti), treba tražiti pre svega u ekonomskoj sferi: u sve dalekosežnijem realnom podruštvljavanju procesa materijalne reprodukcije života savremenog industrijskog društva. Najrelevantniji izraz tih zakonitosti epohe jeste razvoj ekonomskih funkcija države i privredno planiranje u nacionalnim (državnim) okvirima. Svuda u svetu danas se vlada smatra direktno odgovornom za ekonomski prosperitet zemlje i tempo njenog privrednog razvoja. Stope rasta nacionalne ekonomije i njen položaj na međunarodnom tržištu i u odnosu na druge zemlje postali su jedna od glavnih preokupacija političkog života — područje na kome režimi i politički sistemi dokazuju svoju opravdanost, sposobnost i vitalnost.

Moderna statistika i ekonometrija, doživljavajući i same fantastičan razvitak poslednjih decenija, dale su instrumente i pokazatelje za merenje ekonomskog razvoja, za kontinuirano, maltene dnevno, praćenje privrednih kretanja i rezultata kako pojedinih privrednih grana i područja tako i „nacionalne ekonomije" u celini. Tako je, delom stvarno a delom prividno, i „nacionalni interes" od metafizičke i apstraktne predstave postao „vidljiva" i merljiva kategorija kojom se u političkim raspravama i govorima može lako i uverljivo manipulisati. Politička javnost u svakoj zemlji postala je vrlo senzibilna na pitanja regionalnog i nacionalnog ekonomskog razvoja. Strah od zaostajanja, stalna međusobna upoređivanja, preokupiranost stopama rasta i razvojnim projekcijama — čine važne komponente političkog života modernog društva.

Razni aspekti ekonomske utakmice dobijaju svoju nacionalnu dimenziju i postaju važan faktor međunacionalnih odnosa.

Takva „klima epohe", koja je svuda u svetu pogodovala jačanju svesti o posebnim nacionalnim interesima naročito na ekonomskom planu, bila je, sigurno, jedan od onih objektivnih faktora koji su i u mnogonacionalnoj jugoslovenskoj zajednici dali novu aktuelnost „nacionalnom pitanju" vraćajući ga u sam fokus celokupnog političkog života. Neke specifične okolnosti razvoja SFRJ mogle su samo da potenciraju ono što je inače predstavljalo karakterističnu tendenciju u čitavom svetu. Reč je:

prvo, o izvanrednoj dinamici ekonomskog razvoja i velikim razmerama „socijalne mobilizacije"[1] — masovnog napuštanja tradicionalnog načina života i o ulasku miliona u odnose i uslove modernog industrijskog društva, što je uvek katalizator sazrevanja i jačeg manifestovanja svesti o posebnoj nacionalnoj individualnosti;

drugo, o vrlo velikim razlikama u stepenu ekonomske razvijenosti pojedinih delova zemlje, pa i pojedinih nacionalnih područja. Privredni razvoj, koji je — s obzirom na samu svoju dinamiku, na delovanje tržišnih zakona i na određene političke momente i međunarodne okolnosti — bio nužno neravnomeran i povoljniji čas za jedne, a čas za druge regione, republike i pokrajine, nije u svom ukupnom dosadašnjem rezultatu doveo do smanjivanja startnih razlika u nivou ekonomske razvijenosti, nego je te razlike još i povećao.[2] Problem prelivanja viška društvenog rada

---

[1] Svi relevantni statistički podaci rečito govore o izvanrednoj dinamici privrednog razvoja, po čemu Jugoslavija zauzima visoko mesto u savremenom svetu. U periodu 1953—1970. godine prosečna godišnja stopa rasta iznosila je 7,2 (ako se kao polazna osnova uzme nerodna 1952. godina, čak 7,9). Od republika i autonomnih pokrajina najvišu prosečnu stopu rasta imala je Slovenija (8,2), a najnižu Bosna i Hercegovina (6,2). U industriji je prosečna godišnja stopa rasta za ceo taj period iznosila 107, a u poljoprivredi 2,9. Indeks porasta društvenog proizvoda 1970 : 1953. iznosi 272. Društveni proizvod po aktivnom stanovniku (u cenama iz 1966. godine) skoro se utrostručio: u 1953. iznosio je 4.841 dinar, a u 1970. godini 13.077 dinara.

Promene u osnovnoj strukturi privrede nose obeležje brze industrijalizacije i jačanja društvene privrede. Učešće industrije u društvenom proizvodu iznosilo je 1953. godine 21.1% (Makedonija samo 12,2%), a u 1970. godini 36,5% (za Makedoniju 32,5%). U istom periodu udeo poljoprivrede opao je sa 39,9 na 20,1%. Za ciglo 18 godina udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu opao je od 60,7 u 1953. na 36,0% u 1970. godini, što znači da je istorijska seoba iz sela u grad, iz poljoprivrede u druge sfere privredne delatnosti, ostvarena tempom za koji ima malo primera u ekonomskoj istoriji. U 1953. godini samo jedna republika (Slovenija) imala je ispod polovine poljoprivrednog stanovništva. U 1970. godini samo u Autonomnoj Pokrajini Kosovo poljoprivredno stanovništvo prelazi polovinu ukupnog stanovništva, i to za deseti deo jednog procenta (50,1%).

Sve te dinamične promene izvršene su, kako je već rečeno, u znaku stalnog jačanja društvenog sektora privrede. Udeo toga sektora u ukupnom društvenom proizvodu rastao je iz godine u godinu: u 1953. iznosio je za celu zemlju 60,4%, a u 1970. godini 80,2%. (Izvor: *Neki pokazatelji razvoja Jugoslavije, socijalističkih republika i autonomnih pokrajina 1950—1970*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1970)

[2] Ako se period 1953—1970. godine uzme u celini, razlike u visini stope privrednog rasta nisu bile velike. Stopu nešto višu od jugoslovenskog proseka

između više i manje razvijenih područja bio je stalno, latentno ili akutno, prisutan kao moguć izvor međunacionalnog konflikta ekonomskih interesa.

— S obzirom na državno-svojinske odnose kao polaznu materijalnu osnovu razvoja socijalističke Jugoslavije i na jake elemente centralističko-etatističkog regulisanja odnosa i u privrednoj i u svim drugim sferama društvenog života, koje tek najnovijim promenama treba konačno prevazići — politički „subjektivni faktor" igrao je izrazito veliku ulogu u rešavanju svih pitanja koja su se ticala povoljnijih ili manje povoljnih uslova društveno-ekonomskog razvoja pojedinih delova zemlje.

Tu situaciju karakterisala su, pa donekle i dalje karakterišu dva momenta:

Prvo, do ekonomske reforme 1965. godine preko dve trećine društvenih sredstava namenjenih proširenoj reprodukciji raspodeljivano je preko

---

(7,2) postigle su Crna Gora (7,8), Makedonija (7,5) i Slovenija (8,2). Stopa rasta u Hrvatskoj poklapa se sa jugoslovenskim prosekom (7,2), a stopu nešto ispod toga imale su Bosna i Hercegovina (6,2), Srbija kao celina (7,0), uže područje Srbije (7,1), Vojvodina (7,0) i Kosovo (6,6). Međutim, s obzirom na velike razlike u nivou ekonomske razvijenosti koje su postojale već u startnoj, 1953. godini, te stope rasta uslovile su, i pored brzog opšteg razvoja, relativno zaostajanje nekih republika i naročito Autonomne Pokrajine Kosovo u pogledu njihovog udela u ukupnom društvenom proizvodu SFRJ. Ako se sa 100 označi jugoslovenski nivo društvenog proizvoda po stanovniku u 1953. i 1970. godini, onda je u odnosu na jugoslovenski prosek taj nivo opao u Bosni i Hercegovini sa 82 na 65, na Kosovu sa 48 na 35 i u Srbiji kao celini sa 96 na 94. Teritorija Srbije bez autonomnih pokrajina zadržala je isti nivo (99), dok se nivo podigao u Crnoj Gori (od 70 na 74), u Hrvatskoj (od 114 na 123), u Makedoniji (od 69 na 70), u Sloveniji (od 150 na 186) i u Vojvodini (od 112 na 115).

Drugi važni indikatori pokazuju, međutim, kako nastojanja da se obezbedi brži razvoj slabije razvijenih republika i pokrajina nisu ostala bez rezultata i kako su neki odnosi počeli da se menjaju u njihovu korist. Podaci o procentu učešća pojedinih republika i autonomnih pokrajina u osnovnim sredstvima društvene privrede pokazuju da je poraslo učešće svih slabije razvijenih područja, a opalo učešće razvijenijih. Udeo Bosne i Hercegovine se povećao od 12,7 u 1952. na 14,5 u 1970. godini, Crne Gore od 1 na 2,9, Makedonije od 3,8 na 5,1 i Srbije kao celine od 33,4 na 33,6. Porastao je udeo obeju pokrajina: Vojvodine od 8,3 na 9,6 i Kosova od 1,7 na 2,6, dok se udeo užeg područja Srbije smanjio od 23,4 na 21,4. Smanjen je i udeo razvijenijih republika: Hrvatske od 28,3 na 27,6 i Slovenije od 20,8 na 16,3. Taj trend još reljefnije iskazuju indeksi porasta osnovnih sredstava. Indeks porasta u 1970. u odnosu na 1952. godinu iznosi za celu Jugoslaviju 483, za Bosnu i Hercegovinu 646, za Crnu Goru 1.206, za Hrvatsku 437, za Makedoniju 815, za Sloveniju 353, za Srbiju kao celinu 497, za uže područje Srbije 473, za Vojvodinu 488 i za Kosovo 829.

Razume se, ove pokazatelje ekonomskog razvoja treba posmatrati i u vezi sa drugim relevantnim činiocima koji imaju uticaj na realni materijalni položaj stanovnika. Tako, na primer, postoji ogromna razlika u stopi priraštaja stanovništva među pojedinim delovima zemlje i to, prirodno, utiče i na opštu ekonomsku situaciju. U periodu 1961—1971. godine prosečan godišnji priraštaj stanovništva iznosio je za celu Jugoslaviju 10,0, za Bosnu i Hercegovinu 13,2, za Hrvatsku 6,1, za užu Srbiju 8,3, za Vojvodinu 5,0 i za Kosovo 25,5. Međutim, broj zaposlenih u industriji na 1.000 stanovnika 1970. godine iznosio je u Jugoslaviji 70, u Bosni i Hercegovini 55, u Crnoj Gori 49, u Hrvatskoj 80, u Makedoniji 53, u Sloveniji 144, u Srbiji kao celini 64, na užem području Srbije 71, u Vojvodini 68 i na Kosovu 30. (Izvor: Isto kao u prethodnoj fusnoti)

budžeta i investicionih i drugih fondova društveno-političkih zajednica (pri čemu je lavovski udeo pripadao federaciji). Od tada se odnos brzo menjao, ali ne u korist radnih organizacija u sferi proizvodnje, već prvenstveno u korist banaka i velikih uvozno-izvoznih posredničkih organizacija.[8] S obzirom na faktički položaj ovih nosilaca sredstava proširene reprodukcije („produžena ruka“ državne uprave ili osamostaljeni centri finansijske moći), udruženi proizvođači ostajali su i dalje u punoj ekonomskoj zavisnosti od „spoljnih faktora“ na koje se samo posredno, političkim putem, mogao vršiti uticaj i pritisak.

Drugo, sistem normativnog regulisanja ekonomskih odnosa i pojedini instrumenti i mere ekonomske politike stavljaju pojedina preduzeća i privredne grane u bitno nejednak položaj u pogledu uslova privređivanja i sticanja dohotka. Iako, na primer, jedan znatan deo privrede (poljoprivreda, energetika, crna metalurgija, saobraćaj itd.) živi pod režimom kontrolisanih cena, dok je drugi deo privrede takvog režima oslobođen. Neke privredne grane uživaju carinsku zaštitu, ali i izvozne i druge premije i olakšice, a druge su toga lišene, izložene u punoj meri pritisku tržišne konkurencije. Nejednak položaj pojedinih preduzeća i privrednih grana (opredeljen „sistemskim rešenjima“ i merama privredne politike) znači i nejednake mogućnosti i uslove razvoja za pojedine regione, za privredna područja pokrajina i republika. Pitanje ko brže a ko sporije napreduje, ko bolje a ko lošije prolazi, stalno se — čas prikriveno, a čas otvoreno — nameće kao jedna od centralnih tema u političkom životu i međunacionalnim odnosima. Jednom rečju, zbog velike zavisnosti udruženog rada u privredi od arbitrarnih političkih odluka kojima se menjaju uslovi privređivanja i određuje obim i raspored investicija — sva pitanja međunacionalnih odnosa vezana za ekonomski razvoj postaju izuzetno politički osetljiva i pretvaraju se u izvor stalnog reprodukovanja konfliktnih situacija.

DIJALEKTIKA KLASNIH I NACIONALNIH INTERESA

Svi pomenuti i drugi momenti govore o velikoj objektivnoj složenosti i političkoj osetljivosti nacionalnog pitanja u jugoslovenskoj zajednici naroda i narodnosti. No, oni ne zatvaraju put progresivnom rešavanju objektivno datih suprotnosti u nacionalnim odnosima. U stvari, taj put je već otvoren i strateški trasiran u samoj revoluciji, koja je potvrdila da borba za nacionalnu slobodu i ravnopravne međunacionalne odnose može da bude izvanredno značajna komponenta ukupnog procesa socijalističkog preobražaja društva. Naime, istorijske težnje naroda Jugo-

---

[8] Statistički podaci o strukturi izvora sredstava za investiranje govore o tome da procenat tih sredstava radnih organizacija uglavnom stagnira (1960. godine taj procenat je iznosio 31,9, 1965. — 36,7 i 1970. — 33,4), udeo društveno-političkih zajednica naglo opada (1960. godine 67,2, 1965. — 26,7 i 1970. — 15,5), dok udeo sredstava banaka naglo raste (1960. godine 0,9%, 1965. — 36,6% i 1970. — 51,1%. (Izvor: Isto kao u prethodnoj fusnoti)

slavije da ostvare slobodu svog nacionalnog života pokazale su se kao veoma važan faktor društveno-političke aktivizacije i revolucionisanja osnovnih narodnih masa („socijalna mobilizacija"), bez čega ne bi mogle biti srušene pozicije eksploatatorskih klasa niti postavljeni temelji samoupravne organizacije društva.

Međutim, da bi društveno-ekonomski i idejni sadržaj zajedništva na nacionalnoj osnovi i razvoj međunacionalnih odnosa u okvirima jugoslovenske federacije bili skladno ukomponovani u osnovni proces samoupravnog oslobađanja rada, neophodna je takva politička organizacija društva koja obezbeđuje da dugoročni interesi radničke klase mogu da se adekvatno politički izraze kao odlučujući faktor u svim vidovima svesnog usmeravanja društvenog kretanja. Samo pod tim uslovima — pod uslovom da radnička klasa drži poziciju „nacionalne klase" u svakom narodu i narodnosti višenacionalne jugoslovenske zajednice — može se u praksi svakodnevne borbe za socijalizam uvek iznova potvrđivati progresivan društveno-istorijski smisao postojanja federativne Jugoslavije kao jedinstvene državne i društvene zajednice.

U svetu koji je sastavljen od suverenih država različitog uređenja i različite klasne prirode — Jugoslavija je onaj, revolucijom osvojen i utvrđen, državno-politički i društveni okvir u kome radnička klasa ostvaruje svoje suštinske i trajne interese — očuvanje tekovina narodnooslobodilačke borbe, ravnopravnost i slobodu nacionalnog života naroda i narodnosti, brz razvoj proizvodnih snaga na jedinstvenom privrednom području i samoupravni socijalistički preobražaj ukupnih društvenih odnosa — društveno oslobođenje rada. U tim interesima radničke klase kao vodeće društvene snage sadržano je u konkretnoj formi jedinstvo nacionalnog i klasnog. Ukoliko su ti klasni interesi dominantniji u političkom životu i usmeravanju opštih tokova društvenog kretanja, utoliko je uži prostor za nacionalnu uskogrudost i isključivost, za oživljavanje nacionalističkih antagonizama, čiji dublji društveni koreni, kao što je rečeno, nisu još do kraja iščupani.

Ali, kako se ti interesi ispoljavaju, kako praktično dolaze do izražaja u realnim političkim odnosima? Oni, očigledno, nisu neposredno podudarni — nekad su čak i oprečni — sa onim što pojedini pripadnici i delovi klase, pojedine kategorije radnika, smatraju svojom neposrednom koristi i što u pojedinim trenucima opredeljuje i motiviše njihov stav i postupke. Još manje su ti interesi apriorno podudarni sa onim što upravljački sloj, državno-partijska birokratija, proglašava za takve interese. Mnogo puta je u novijoj istoriji pozivanje na interese radničke klase bilo samo sredstvo da se ideološko-politički opravda i legitimizira politika koja je objektivno išla protiv tih interesa, koja je služila državno-birokratskim ciljevima i učvršćivala razne oblike dominacije i tutorstva nad radničkom klasom.

KLASNA I POLITIČKA PRIRODA „NACIONALNOG POKRETA"

Onaj sloj u društvu koji se bavi političkim posredništvom, političke vođe i vođice, može često naći najbrži put svog političkog uspona igrajući na površinskim, konjunkturnim razilaženjima i konfliktima parcijalnih interesa unutar iste klase i stvarajući uže ili šire koalicije interesa koje presecaju klasne granice. No, političke i idejne koalicije klasno heterogenih snaga i interesa imaju ipak svoje sasvim određeno klasno obeležje jer se uvek i nužno nalaze u određenom realnom odnosu prema trajnim, egzistencijalnim interesima osnovnih klasa. To se odnosi i na sve vidove političkog povezivanja i agregacije klasno heterogenih društvenih snaga na nacionalnoj osnovi.

S obzirom na postojanost i realnu snagu onih kohezivnih elemenata ekonomske, političke i socio-psihološke prirode koji su sadržani u biću svake nacije kao istorijski nastale zajednice, „nacionalni interes" se javlja često kao najpodesnija podloga političkog okupljanja i grupisanja heterogenih klasnih snaga, pri čemu bi grupisanje moglo imati vrlo različit stvarni klasni i politički smisao. U narodnooslobodilačkom ratu u našoj zemlji bilo je ostvareno jedinstvo nacionalnog i klasnog (najširi revolucionarni savez osnovnih narodnih masa) na radničko-klasnoj osnovi pod neospornim vođstvom Komunističke partije Jugoslavije i nasuprot svim hegemonističkim i separatističkim nacionalizmima. Zato formula rešenja nacionalnog pitanja koju je dala revolucija predstavlja integralni deo svih revolucionarnih tekovina i ne može biti osporena a da se time ne dovede u pitanje i sve ono što je revolucijom osvojeno i ostvareno: vlast i društvena dominacija radničke klase i ukupan socijalistički i samoupravni razvitak društva.

Međutim, političko iskustvo posleratnog razvoja Jugoslavije, a naročito iskustvo poslednjih godina, pokazuje sasvim jasno da nacionalni osnov političke agregacije interesa nije mogao biti isključen niti definitivno potisnut u zadnji plan političkih zbivanja. Naprotiv, sve je izrazitija tendencija da se konfrontacija i agregacija parcijalnih interesa i njihovo grupisanje i sukobljavanje, uključujući i najoštrije društvene konflikte na mikro i makrodruštvenom planu, prenose na teren međunacionalnih odnosa i da dobijaju politički vid konfrontacije i sukoba nacionalno-republičkih interesa i aspiracija. Akciono-političko i idejno povezivanje i okupljanje koje se vrši na toj osnovi (i to po pravilu mimo institucionalnih okvira političkog sistema) ima izrazito reakcionaran i kontrarevolucionaran karakter jer je ukupnim svojim dejstvom usmereno protiv radničko-klasnog rešenja međunacionalnih odnosa na kome se temelji u revoluciji zadobijena vlast i društvena hegemonija radničke klase. Ni formalno pozivanje na interese radničke klase, na eventualno pridobijanje pojedinih njenih delova, ne menja ništa u pogledu stvarnog karaktera takvih fenomena — pokreta „nacionalnog okupljanja" i raznih formalnih ili neformalnih političkih koalicija koje mogu nastati na toj osnovi.

Ukupna aktivnost takvog pokreta služi u suštini tome da se što veći deo radnih masa i same radničke klase dovede pod idejno-političku

dominaciju jedne reakcionarne sprege političkih snaga — sprege koja se stvara između osamostaljenih delova profesionalnog političko-upravljačkog sloja koji apsolutiziranjem i fetišiziranjem „nacionalnog interesa" želi da apsolutizira svoju vlast i snaga staroga društva koje se održavaju i obnavljaju blagodareći tome što u prelazu od etatističkog ka samoupravnom obliku globalne organizacije društva i na rascepkanom primitivnom tržištu koje još nije došlo pod kontrolu udruženog rada ima dovoljno prostora za špekulaciju i prisvajanje bez rada i za faktičku privatizaciju sredstava materijalnog i idejnog života.

U obnovi nacionalizma te snage s pravom vide poslednju istorijsku šansu za obnovu svog društvenog uticaja. Oni delovi političkog rukovodstva radničke klase (državno-partijskih vrhova) koji u borbi za očuvanje svojih pozicija i za uzurpaciju vlasti zaigraju na kartu nacionalnog liderstva imaju varljivu iluziju da nacionalistički talas i sve ono što se u njemu i iza njega valja može biti poslušan instrumenat za ostvarivanje njihovih ambicija. Ubrzo se pokazuje da to nije tako: snage reakcionarnog nacionalizma kojima je ponuđeno privremeno savezništvo i namenjena uloga mlađeg partnera (koji bi bio više instrumenat u političkoj igri nego samostalan politički subjekt) nezadrživo prerastaju takvu poziciju i uskoro progovaraju svojim pravim glasom.

Za prvi momenat njima nije neophodno da neposredno drže vlast: dovoljno je da organi vlasti i organizovane socijalističke snage uopšte u ime nacionalne solidarnosti i tolerancije napuste poziciju permanentne i aktivne borbe sa socijalizmu neprijateljskim ideološkim i političkim delovanjem i da pređu na poziciju koegzistencije i blagonaklonog „nemešanja". Nacionalističke trube, kao zov čarobne svirale, u stanju su da prizovu u život čitavo negativno nasleđe prošlosti („predrasude svih mrtvih generacija koje kao mora pritiskaju mozak živih") i da mobilišu i aktiviraju na svojoj strani širok i šarolik krug društvenih grupa i institucija izazivajući reakcionarnu transformaciju njihove prirode.

Socijalno-psihološka snaga nacionalizma leži u tome što se unutrašnje socijalne napetosti i konflikti, nezadovoljstva zbog nerešenih konkretnih pitanja i neispunjenih očekivanja, propušteni kroz prizmu iluzornih predstava koje nacionalizam stvara, kao i realni sukobi interesa koji imaju svoju pravu osnovu u socijalno-klasnoj diferencijaciji, etatističkom centralizmu i protivrečnostima robne proizvodnje, — transponuju na teren međunacionalnih odnosa i tako nacija „homogenizira" u njenom suprotstavljanju drugim nacijama i uopšte „spoljnim faktorima" koji se označavaju kao univerzalni uzročnik svih sopstvenih nevolja.

Ukoliko u realnim odnosima postoji bilo kakvo uporište za tu transpoziciju i eksternizaciju konflikata, efekat nacionalističke propagande je utoliko sigurniji i veći. U atmosferi nacionalističke euforije najviše uspeha ima uvek onaj ko ide dalje i bezobzirnije u provociranju iracionalne mržnje prema onima koji su optuženi da ugrožavaju „interese nacije" (prema drugim narodima i narodnostima) i ko neumerenije li-

citira sa nacionalnim zahtevima i pritiscima. To neizbežno daje političku prevagu ekstremnim reakcionarno-nacionalističkim elementima koji ne biraju ni sredstva borbe ni privremene saveznike.

Na toj osnovi brzo se stvara dobro organizovana grupa stvarnih lidera „pokreta" kojima radnička partija — ukoliko s njom zadržavaju formalne veze — služi samo kao privremen i pogodan zaklon iza koga mogu sa manje smetnji i opasnosti da razvijaju svoju kontrarevolucionarnu delatnost. Otkrivajući stare i „prirodne" saveznike, zastrašujući i ućutkujući one koji nisu spremni da pođu s njima, koristeći bezobzirno i neobaveštenost i oportunizam pojedinaca i grupa, novi lideri „pokreta" tako reći prekonoć pretvaraju razne kulturne, crkvene, sportske i profesionalne organizacije, pa i najuticajnija sredstva masovnog komuniciranja u poluge i organe jedne nove partije kojoj to što još nije priznata ne umanjuje stvarnu moć i uticaj. Oni koji su pravili privremen savez sa nacionalizmom u nameri da njime manipulišu bivaju sami izmanipulisani. „Homogenizacija nacije" na platformi separatističkog ili bilo kog drugog nacionalizma vodi zakonito i nužno ka uspostavljanju reakcionarne hegemonije nad radničkom klasom i njenim stvarnim socijalnim i nacionalnim interesima.

OBJEKTIVNI POLOŽAJ RADNIČKE KLASE I POLITIČKA ORGANIZACIJA DRUŠTVA

Prodori agresivnog nacionalizma koji su se dogodili kod nas poslednjih godina otkrivaju ozbiljne slabosti u funkcionisanju političkog sistema zasnovanog u načelu na vlasti radničke klase. Očigledno, nacionalizam je dobio svoju šansu zbog toga što politički sistem nije obezbeđivao da se društvene protivrečnosti koje rađa dinamičan proces ekonomskog razvoja i dubokih, sveobuhvatnih socijalnih promena razrešavaju u skladu sa osnovnim i trajnim interesima radničke klase i opštim jačanjem pozicije udruženog rada.

Naprotiv (i suprotno deklaracijama u kojima se neprekidno ističe kao cilj što veći i što neposredniji uticaj udruženog rada na sve centre političkog odlučivanja), na realnoj političkoj sceni ti interesi su vrlo često bili potisnuti u zadnji plan. Da bi određeni klasni interesi predstavljali zaista determinirajući faktor u procesu političkog odlučivanja, nije dovoljno da oni objektivno egzistiraju kao istorijski data potencija niti da mogu biti logički deducirani iz položaja određenih društvenih grupacija u sistemu materijalne proizvodnje i raspodele. Interesi postaju politički relevantni tek u jednom procesu koji predstavlja najmanje osvetljenu (mada u suštini najvažniju) stranu političkog života. Reč je o tome kako se u datom sistemu političkih odnosa i institucija interesi pojedinaca i grupa politički artikulišu, kako se oni agregiraju (povezuju i integrišu) izlučujući ono što je u njima zajedničko, kako se konačno pretvaraju u određene političke zahteve i opredeljenja i kako se na osnovu toga kroz nužnu selekciju, potiskivanje i usklađivanje gradi

politika na raznim nivoima državne i društvene organizacije. Samo tim putem određeni klasni interes može postati politički dominantan i dobiti formu i obaveznost opšteg društvenog interesa. Tek analiza te duboko skrivene fiziologije političkog života može pružiti pouzdan odgovor na pitanje o stvarnoj prirodi i klasnom karakteru političkog sistema — ne na osnovu izjava njegovih protagonista, već na osnovu njegovog funkcionisanja u praksi.

Jednom rečju, o političkom sistemu treba suditi pre svega prema načinu i rezultatu artikulacije i agregacije interesa koja se u njemu vrši. Uprošćeno govoreći, moglo bi se reći da se demokratičnost jednog političkog sistema ogleda pre svega u širini dijapazona različitih interesa koji se mogu politički izraziti i u stepenu *slobode* i *neposrednosti* njihovog izražavanja.

S druge strane, klasni karakter političkog sistema ogleda se i potvrđuje u takvoj artikulaciji i agregaciji interesa kojom se obezbeđuje da u krajnjem rezultatu konfrontacije, selekcije i konačne integracije različitih političkih interesa i zahteva opšti i trajni interes određene klase ima jasnu i dugoročnu prevagu.

Pošto ni jedna klasa — pa ni radnička — nije monolitna niti je njen položaj zauvek dat i utvrđen, to je politička artikulacija klasnog interesa izvanredno složen proces. U tom procesu se uspostavljaju složeni odnosi među delovima iste klase čiji različit konkretan položaj i životna situacija rađaju različite, pa i oprečne parcijalne interese. Njihovo direktno ili indirektno usklađivanje i povezivanje je uslov da ono što je zajedničko i što predstavlja interes čitave klase dođe do efikasnog političkog izražaja i uticaja u konfrontaciji sa drugim, klasno suprotnim interesima.

Da bi trajni, istorijski interes bio stvarno osnovna determinanta političkog ponašanja i delovanja klase kao celine, mora se odgovarajućim sistemom društveno-ekonomskih, ali i političkih odnosa uspostaviti i stalno održavati lančana veza među interesima različitog stepena konkretnosti i različitog intenziteta, počinjući bezbrojnim neposrednim ličnim i grupnim interesima koji se međusobno ukrštaju i sudaraju i koji znače neposrednu korist vezanu za neku trenutnu situaciju i završavajući onim što predstavlja osnovni, „istorijski interes“ klase određen njenim ukupnim društvenim položajem, karakterom i transformacijom bazičnog produkcionog odnosa i objektivnom zakonitošću društveno-istorijskog razvoja. Između prve i poslednje karike u tom lancu postoji čitav niz važnih beočuga koji predstavljaju različite stepene agregacije i sinteze interesa i gde svaki od njih ima svoja posredna i neposredna dejstva na centre političkog odlučivanja u užim i širim zajednicama. Konkretni oblici u kojima se ostvaruje taj složeni proces opredeljuju faktički karakter političkog sistema — stepen njegove demokratičnosti i njegovo klasno obeležje.

Suštinu onoga što se zbiva u političkom životu našeg društva danas, pa i pravu prirodu, uzroke i posledice nekih negativnih pojava koje su u očiglednom sukobu sa osnovnim samoupravnim kursom društve-

nog razvoja, možemo objasniti samo ako bliže osvetlimo kompleks odnosa međuzavisnosti koji postoji između objektivnog društvenog položaja radničke klase u sistemu produkcionih odnosa i u društvenom životu uopšte i političke organizacije društva preko koje ona, sredstvima političke vlasti koju je osvojila, obezbeđuje realizaciju svojih bitnih interesa u odnosu na osnovni pravac društvenog razvoja. I u tom pogledu razvoj samoupravljanja stvara jednu kvalitativno novu istorijsku situaciju.

U periodu „administrativnog socijalizma“, dok postoji državno-svojinski monopol i dok se osnovne protivrečnosti i problemi društvenog života rešavaju pre svega neposrednim angažovanjem državne sile i prinude, vladajući položaj radničke klase — njen presudni uticaj na opšti pravac društvenog razvoja — ostvaruje se uglavnom posredno — preko njene političke avangarde (komunističke partije), koja drži u svojim rukama osnovne poluge državne vlasti.

Koliko god nužan s obzirom na nerazvijenost socijalističkih proizvodnih snaga i još uvek podređen položaj radničke klase u sferi materijalne proizvodnje i raspodele (postojanje državno-najamnih odnosa), takav sistem političke artikulacije i realizacije klasnih interesa duboko je protivrečan i predstavlja izvor snažnih birokratskih tendencija. Ne postoji ili je sasvim slabo razvijen demokratski mehanizam povezivanja neposrednih, konkretnih interesa radničke klase i pojedinih njenih delova sa onim što se na nivou centara političkog odlučivanja utvrđuje kao opšti interes radničke klase i daljeg socijalističkog razvitka. Takav monopol izražavanja istorijskih interesa radničke klase i s tim povezan monopol vladanja u njeno ime zakonito vode ka:

— sve većem udaljavanju i slabljenju realnih veza između radničke klase i vrhova njene političke avangarde;

— sve izrazitijem birokratskom subjektivizmu koji često najteže pogađa baš konkretne interese radničke klase dovodeći katkad i do paradoksalne situacije da se u ime interesa radničke klase vodi antiradnička politika (učvršćivanje državno-svojinskog monopola i „disciplinovanje“ radničke klase merama neposredne državne prinude).

Razvoj samoupravljanja stvara mogućnost da se iziđe iz tog političkog ćorsokaka etatizma, da se odnos između radničke klase i njene političke avangarde postavi na kvalitativno novu osnovu i da se kroz neposredno demokratski proces uspostavi vitalna povezanost parcijalnih i neposrednih interesa radničke klase i pojedinih njenih delova sa opštim i dugoročnim interesima radničkog pokreta, bez čega se radnička klasa ne može u praksi afirmisati ni potvrditi kao osnovna snaga kreiranja novih društvenih odnosa. Međutim, put do neposredne društvene dominacije udruženog rada nije ni kratak ni direktan: u konkretnoj društveno-istorijskoj situaciji u kojoj je naše društvo pošlo tim putem prelazak u novo društveno stanje ne sastoji se samo u oslobađanju društvenog života od etatističkih obruča. Jer, sa radikalnom decentralizacijom i demokratizacijom političke organizacije društva — što je neizostavan uslov

afirmacije novog, samoupravnog produkcionog odnosa — sve protivrečnosti koje je etatizam prigušio i prikrio, ali nije bio u stanju da savlada, izbijaju elementarnom snagom na površinu društvenog života. Oštrina kojom se te protivrečnosti ispoljavaju potencirana je time što samoupravna negacija etatističkog centralizma i hijerarhijske strukture uopšte zbog same svoje prirode ide dalje i zadire dublje nego što je to činio bilo koji sistem političko-predstavničke demokratije u uslovima klasne vladavine buržoazije. Hijerarhijska struktura je napadnuta i potkopana ne samo na planu globalne organizacije društva (gde su otišli u nepovrat glomazni državni regulativni mehanizmi), nego i u svakoj ćeliji društvenog tkiva — u svakom preduzeću i ustanovi bez obzira na njihovu veličinu i konkretnu funkciju. Time su, šire nego ikada ranije, otvorene mogućnosti za slobodnu, neposrednu artikulaciju najrazličitijih parcijalnih, ličnih i grupnih interesa. Merena tim merilom, demokratija bar u mogućnosti prelazi istorijski Rubikon koji je faktički neprelazan dok god se produkcioni odnos zasniva na privatno-svojinskoj ili državno-svojinskoj dominaciji nad udruženim radom.

Time nastaje i sasvim nova situacija u pogledu načina na koji se vrši politička agregacija, selekcija i sinteza interesa pojedinih društvenih slojeva i grupa i ostvaruje njihov posredan i neposredan uticaj na proces političkog odlučivanja, na centre vođenja politike. Između difuznih i izukrštanih neposrednih parcijalnih interesa i njihovih primarnih političkih izraza i onoga što se kao opšti društveni interes priznaje i realizuje kroz politiku društvene (državne) zajednice uspostavlja se nov lanac veza od čije prirode zavisi realan društveno-politički uticaj pojedinih društvenih grupa i čitavih klasa.

Strategija borbe za presudan uticaj dugoročnih (istorijskih) interesa radničke klase na sadržaj državne politike i na opšti pravac društvenog kretanja našla se time pred sasvim novim i vrlo složenim istorijskim zadatkom. Očigledno, objektivni društveno-ekonomski položaj radničke klase u ovom trenutku (stepen razvijenosti samoupravnog produkcionog odnosa čiji je ona nosilac) nije još takav da bi njen dominantan uticaj u političkoj sferi spontano proizlazio iz samog tog položaja.

U trenutku kada je pretvaranje vlasti u ime radničke klase u vlast same klase već uveliko zakucalo na vrata kao nužnost i pretpostavka daljeg socijalističkog razvitka, ovakva situacija u pogledu realnog odnosa klasnih snaga postaje glavno čvorište nerazrešenih protivrečnosti i teškoća. Niz pojava u političkom životu našeg društva poslednjih godina govori o tome da na bitnim područjima političkog izražavanja i sinteze interesa dugoročni interesi radničke klase ne dolaze do adekvatnog izražaja, a nekad su i sasvim potisnuti i ugroženi. Samo tako se mogu objasniti i prodori koje je napravio nacionalizam u sferi idejnog i političkog života društva.

SUŠTINSKE RAZLIKE U INTERPRETACIJI NACIONALNOG I KLASNOG INTERESA

Dok god postoje nacije kao istorijski nastali oblici zajedništva i kompleksne integracije društvenog života, dotle će i „nacionalni interesi", stvarne i imaginarne potrebe razvoja sopstvene nacionalne zajednice, biti veoma važan vid sintetizovanja pojedinačnih i posebnih interesa u opšti društveni interes sa kojim su ljudi — pripadnici različitih slojeva i grupa, pa i različitih klasa — spremni da poistovete sopstvene društvene težnje i aspiracije. (Prirodno je stoga što, uporedo sa istorijskom genezom modernih nacija, i država — „formalni reprezentant opštih društvenih interesa" — uzima, po pravilu, oblike nacionalne države ili federacije u kojoj je, bar u načelu, obezbeđeno slobodno izražavanje nacionalnih individualnosti.)

Pošto nacionalne i državne celine predstavljaju klasno heterogena i stratifikovana društva sa mnoštvom različitih i suprotstavljenih, pa i oprečnih interesa, politički život je uvek ispunjen borbom različitih klasa i užih društvenih grupa da svoj posebni interes povežu sa nacionalnim interesom i da ga s njim poistovete u maksimalno mogućoj meri, odnosno, šire gledajući, da nacionalnom interesu, kao opštem, daju sopstvenu interpretaciju i utisnu u njega što više sopstvenih težnji i aspiracija.

Rezultat te borbe zavisi u svakom trenutku od realne društveno-ekonomske pozicije pojedinih klasa i njihovih delova, od stepena političke organizovanosti i od razvijenosti klasne i grupne svesti, od mogućnosti koje daje politički sistem da se određeni interesi adekvatno politički izraze i od stepena unutrašnje integriranosti same klase, od oblika povezanosti njenih neposrednih i njenih dugoročnih, njenih parcijalnih i njenih opštih interesa — što sve povećava ili smanjuje šanse da se određeni klasni interes nametne i afirmiše kao opšti nacionalni interes.

Realna egzistencija nacija kao ekonomskih i kulturnih zajednica implicira i objektivno postojanje nacionalnih interesa: oni nisu ni prost zbir ni izvod pojedinačnih i ukupnih interesa klasa i grupa koje ulaze u sastav nacije. Ekonomski interes svake nacije povezan je sa samom njenom prirodom, sa istorijskim uslovima i uzrocima njenog formiranja. Jer, nacije se konačno oformljuju na određenom stepenu globalne društvene podele rada koja se ostvaruje preko integracije širih privrednih područja, formiranja nacionalnih tržišta i međunarodne razmene koja se vrši među nacionalnim ekonomijama, i to na bazi delovanja zakona vrednosti (robno-novčanih odnosa i tržišta). U takvim uslovima fundamentalni ekonomski interes nacije, ugrađen u same osnove njene materijalne egzistencije, jeste raspolaganje nacionalnim viškom rada, odnosno takav položaj date nacije u međunarodnim prelivanjima viška rada koji obezbeđuje da taj proces ide što više u njenu korist, što manje na njenu štetu.

Na prvi pogled taj interes ujedinjuje sve klase iste nacije bez obzira na njihov društveno-ekonomski položaj i prirodu. U suštini, međutim, nije tako. Eksploatatorske klase koje zasnivaju svoju egzistenciju

na prisvajanju tuđeg viška rada (onog viška rada koji stvaraju eksploatisane klase) projiciraju svoje eksploatatorske težnje i na plan međunarodnih odnosa. Za buržoaziju je zaštita nacionalnog ekonomskog interesa neodvojiva od težnji za ekonomskom (pa — razume se — i političkom) dominacijom nad drugim nacijama. Zbog same prirode produkcionog odnosa čiji je nosilac buržoazija, njen je nacionalizam uvek agresivan i isključiv. Eksploatisane klase, čiji je osnovni klasni interes da ovladaju sopstvenim viškom rada i spreče njegovo otuđivanje, imaju takav isti interes i na planu međunacionalnih odnosa. S obzirom na prirodu produkcionog odnosa čiji je potencijalni ili stvarni nosilac radnička klasa (samoupravni socijalistički produkcioni odnos, koji obezbeđuje da udruženi radnik upravlja ukupnim viškom društvenog rada), njen nacionalni interes ne isključuje u principu njen internacionalizam — solidarnost i ravnopravnu kooperaciju sa radničkom klasom drugih nacija.

Ta suštinska razlika u interpretaciji nacionalnog interesa između dveju osnovnih klasa modernog društva i njihova konfrontacija na tom području naročito su jasne i oštre na nivou opšteg „istorijskog" interesa tih klasa i dolaze do punog izražaja u odlučujućim trenucima revolucionarnog sudara među njima. U drugačijim istorijskim situacijama i na nivou konfrontacije trenutnih i parcijalnih interesa slika može biti iskrivljena i znatno manje jasna.

Kao što istorija radničkog pokreta nedvosmisleno pokazuje, u svetu zaoštrenih nacionalnih suprotnosti ni radnička klasa nije imuna od nacionalizma. Dok god privatno-svojinski ili državno-svojinski monopol zadržava dominantnu poziciju, i uopšte dok god se u ekonomskom životu vrši otuđivanje i prelivanje viška društvenog rada, dotle je moguće da delovi radničke klase, nekad i znatni, budu privučeni na nacionalističke pozicije. Ali to je uvek znak i izraz faktičkog slabljenja društvenih pozicija radničke klase, njenog potpadanja pod tuđe idejno-političke uticaje i manipulisanja njenim vitalnim interesima.

USLOVI OTUĐIVANJA DRUŠTVENE SILE UDRUŽENOG RADA U OBLIKU POLITIČKE SILE

Narodnooslobodilačka borba bila je primer oštre i revolucionarne konfrontacije dveju oprečnih koncepcija rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji: jedne — koja je odgovarala težnjama vladajućih buržoazija spremnih na nacionalnu izdaju i saradnju sa okupatorom i druge — koja je odgovarala istorijskim interesima radničke klase i svih onih društvenih snaga koje su se, s obzirom na svoj društveni položaj, okretale prirodno protiv postojećeg eksploatatorskog poretka i njegovih političkih nosilaca. Baš zbog toga narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji dobila je karakter i sadržaj socijalističke revolucije jer je u toj borbi pobedila koncepcija rešavanja nacionalnog pitanja (ključnog pitanja egzistencije jugoslovenskih naroda) koja je odgovarala interesima radničke klase.

Razume se, pobedom u narodnooslobodilačkom ratu, pobedom radničke klase i njene političke avangarde, nisu bili automatski otklonjeni i svi objektivni izvori nacionalnih suprotnosti u Jugoslaviji. Ali su bile stvorene političke pretpostavke da se te suprotnosti razrešavaju u okvirima one formule međunacionalnih odnosa koju je proklamovala socijalistička revolucija: ravnopravnost i puna sloboda izražavanja nacionalne individualnosti postale su osnova zajedničkog života u federativnoj državnoj zajednici. Garancija nacionalne slobode i ravnopravnosti bila je pre svega vlast radničke klase osvojena u narodnooslobodilačkom ratu. Nove produkcione odnose, koji bi predstavljali trajnu materijalnu bazu radničke vlasti, pa time i odgovarajućih međunacionalnih odnosa, trebalo je tek graditi.

Revolucionarni poredak uspostavljen u ratu i prvim posleratnim godinama karakterisala je velika koncentracija političke vlasti i materijalnih sredstava; uspostavljen je monopol izražavanja interesa radničke klase i daljeg razvoja socijalizma preko državno-partijske strukture. U tom periodu stvarane su materijalne i društveno-političke pretpostavke za dalji socijalistički razvitak. No, sam taj razvitak, ukoliko je bio realniji i širi, utoliko je imperativnije nametao potrebu da se upravljanje društvenim poslovima deetatizuje i da radnička klasa što neposrednije sama odlučuje o uslovima svoje društvene egzistencije.

Dalekosežna decentralizacija vlasti i naročito radničko upravljanje privredom (bez čega se nije mogao ni zamisliti razvoj samoupravljanja u osnovnim ćelijama društva), i postupno likvidiranje glomaznog državno-partijskog upravljačkog mehanizma, otvarali su puteve stvaralačkoj inicijativi masa i u isto vreme otkrivali ono što je etatizam u stvari samo prikrivao ali ne i korenito rešavao: slabosti u objektivnom društveno-ekonomskom položaju radničke klase i posrednost izražavanja njenih interesa, njenu zavisnost od profesionalnog političko-upravljačkog sloja.

Teškoće i protivrečnosti koje su pratile i koje prate proces pretvaranja udruženog rada u odlučujuću silu društvenog razvoja bile su objektivno uslovljene ukupnom društvenom situacijom koju su karakterisali sledeći momenti:

Prvo, nizak nivo realne tehnološke i ekonomske integracije društva na samoupravnim osnovama, rascepkanost i usitnjenost proizvodnih snaga društva.

Drugo, zadržavanje značajnih oblika otuđenosti sredstava proširene reprodukcije od neposrednih proizvođača, od udruženih radnika. Mada je obim sredstava koja su raspoređivana neposredno preko budžeta počeo osetno da se smanjuje već početkom 60-ih godina, ipak je i dalje, sve do najnovijeg vremena, preko 60% sredstava proširene društvene reprodukcije bilo van kontrole udruženih proizvođača. Ulogu državnih organa preuzele su banke, velika posrednička i trgovinska preduzeća, ali to nije u biti izmenilo suštinu odnosa jer su sredstva i dalje bila van neposredne kontrole udruženog rada.

Treći momenat koji je uslovljavao slabost opšteg društvenog položaja radničke klase jeste karakter tržišta. Ono je bilo i pretežno je i dalje rascepkano, primitivno, samo delimično slobodno i stalno pod udarima ad hoc donetih administrativnih mera (ograničavanje raspolaganja dohotkom, zamrzavanje cena i slično). Takvo tržište, kojim još nisu ovladali udruženi proizvođači preko krupnih asocijacija udruženog rada, otvaralo je i otvara mogućnosti za špekulacije i posredništvo, za jačanje pozicija onih društvenih slojeva koji svoju egzistenciju zasnivaju ne na proizvodnom radu, nego na raznim drugim oblicima prisvajanja.

Četvrto, zaoštrenost suprotnosti u društvu usled administrativne kontrole uslova privređivanja. Još uvek je položaj radničke klase, pojedinih njenih delova, pojedinih preduzeća i privrednih grana, zavisan u velikoj meri od arbitrarnih odluka državnih organa, od odluka koje su se često menjale i koje su ponekad preko noći izmenile ukupnu ekonomsku situaciju velikih delova privrede i pojedinih užih i širih regiona zemlje.

Peto, u situaciji kada su neki bitni uslovi stvaranja i raspodele dohotka van kontrole udruženih proizvođača, sve naglašenije vezivanje zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba za vrlo različit nivo dohotka koji se stvara na teritoriji pojedinih društveno-političkih zajednica potencira društvene nejednakosti i zaoštrava suprotnosti među teritorijalnim zajednicama čije su materijalne mogućnosti enormno različite. Na površinu su izbile u otvorenom vidu ranije prigušene i prikrivene protivrečnosti u materijalnom položaju i neposrednim interesima raznih društvenih grupa i delova stanovništva, a naročito suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih regiona zemlje.

Naravno, sve te okolnosti, i pored nesumnjivih uspeha koji su postignuti u jačanju samoupravnih produkcionih odnosa, omogućavale su i dalje da raspolaganje velikim delom društvenog proizvoda ide mimo udruženog rada, da se vrši od radnika nekontrolisano otuđivanje i prelivanje društvenih sredstava i društvenog dohotka koji oni stvaraju i da se na taj način pojavljuju velike deformacije u ostvarivanju principa raspodele prema radu. Uspostavljanje neravnopravnih odnosa unutar velikih privrednih asocijacija i među njima, sa mogućnostima da se vlast i sredstva koncentrišu u birokratsko-tehnokratskim hijerarhijskim vrhovima i da radni ljudi budu faktički, u ime integracije, eksproprisani svojih samoupravljačkih prava, pre svega prava da sami raspolažu stvorenim dohotkom — to je bio glavni izvor otpora samoupravnoj integraciji koji se javljao i unutar pojedinih privrednih grana i grupacija i naročito kada je bila u pitanju integracija privrednih preduzeća koja nisu sa teritorije iste društveno-političke zajednice. Postale su vrlo očevidne tendencije ka teritorijalizaciji društvenih sredstava, tendencije da se stvorena sredstva po svaku cenu zadrže u okvirima određenih radnih organizacija i na teritoriji gde su neposredno stvorena i da se u tome smislu vrši zatvaranje privrede protivno ekonomskim zakonima i potrebama. U isto vreme još uvek velike administrativno-političke ingerencije u privredi pothranjivale su orijentaciju da se stvari

rešavaju pritiskom na centre političkog odlučivanja, pre svega na savezne organe. Metodi političkog pritiska (da bi se obezbedili za sebe povoljniji uslovi privređivanja, da bi se došlo do većih kredita itd.) postali su tako reći redovna pojava svakodnevnog političkog života, što je rađalo ne male političke i društvene probleme. Javila se tendencija da se sitni i krupni konflikti interesa između radnih organizacija i užih i širih društvenih zajednica prenose neposredno na politički teren i pretvaraju u političke konflikte. A u mnogonacionalnoj zajednici kao što je naša takvi konflikti dobijaju neizbežno i svoju „nacionalnu dimenziju", a time i veću specifičnu težinu.

Takva situacija stvorila je novu šansu za jačanje moći profesionalnog političko-upravljačkog sloja, za političko posredovanje iz koga se zakonito rađaju politički i birokratsko-tehnokratski monopoli. Društvena moć, otuđena od radnih ljudi, ostvaruje se preko sprege, sukobljavanja i pogađanja osamostaljenih centara političke i birokratsko-tehnokratske vlasti. Glavni oslonac te vlasti je uzurpirani monopol zastupanja nekih posebnih interesa. Vlast predstavnika, politički nezavisnog od onih koje predstavlja, utoliko je veća ukoliko je interes u čije ime nastupa značajniji i društveno priznatiji. Sa tog stanovišta, po svojoj obuhvatnosti, po emocijama i iracionalnim silama koje za sebe vezuje i po pogodnosti da bude mistifikovan i apsolutizovan, „nacionalni interes" zauzima naročito značajno mesto. Otuda je monopol predstavljanja „nacionalnog interesa" prirodan cilj onih koji žele da ojačaju svoj političko-predstavnički položaj i na tome zasnovanu vlast. Nacionalizam je stoga prirodno i glavno uporište novih oblika etatizma i birokratsko-tehnokratske vlasti nad radničkom klasom koji se javljaju u našem društvu.

Okupljanje na nacionalističkoj platformi vrši se neizbežno i zakonito pod zastavom klasnih snaga koje se suprotstavljaju vlasti radničke klase i samoupravljanju. To se izražava i u karakteru političkih preokupacija koje dominiraju u obnovljenim nacionalističkim strujama. One i nameću kao glavno i centralno pitanje političkog života borbu oko preraspodele prerogativa državne vlasti. U tom pledoajeu za nacionalnu državnost kao vrhovni politički cilj jasno se razaznaje glas republičkog i pokrajinskog etatizma koji u samoupravljanju vidi potencijalnu opasnost, a u nacionalizmu prirodnog saveznika.

POLITIČKE PRETPOSTAVKE DELOVANJA RADNIČKE KLASE KAO INTEGRISANE DRUŠTVENE SNAGE

Borba protiv nacionalizma — onog separatističkog koji vodi ka razbijanju Jugoslavije i onog unitarističko-hegemonističkog koji teži ka restauraciji birokratskog centralizma — može biti uspešna samo ako za nju bude adekvatno mobilisana ona snaga koja je jedina u stanju da je nosi, a to je društvena moć i snaga samoupravno organizovane

i integrisane radničke klase. Ta klasa mora biti povezana i integrisana na bazi jedinstvenog produkcionog odnosa koji joj omogućuje da upravlja i raspolaže viškom društvenog rada u razmerama čitavoga društva i da tako i sve vidove političkog života i organizovanja stavi pod svoju neposrednu kontrolu.

To postavlja pred naše društvo tri urgentna zadatka:

Prvo, obezbediti samoupravnu organizaciju ukupnog procesa proširene reprodukcije, što i predstavlja najvažniji i najsloženiji istorijski zadatak ne samo za naše društvo, nego za ovu epohu. Put savladavanja sadašnje razdrobljenosti udruženog rada, na kojoj i počiva političko posredništvo i etatistički paternalizam, jeste slobodna samoupravna integracija inspirisana pre svega interesima samih radnih ljudi. Ali za to je potrebno (a) da sve organizovane snage socijalističke svesti i čitava politička organizacija društva budu usmerene na podršku integracionim procesima i (b) da se osigura ravnopravnost samoupravnog položaja organizacija udruženog rada u pojedinim preduzećima, u velikim sistemima i u globalnom procesu društvene proizvodnje i razmene. Samo pod tim uslovima nova sila društvene kohezije počeće da deluje punom snagom.

Drugi momenat tiče se položaja udruženog rada u okvirima društveno-političkih zajednica. Predstoje novi napori za dosledno ostvarivanje koncepta o društveno-političkim zajednicama — od opštine do federacije — kao instrumentima udruženog rada, a ne kao vlasti nad njim. To pretpostavlja takvu raspodelu nadležnosti među društveno-političkim zajednicama koja polazi od potreba udruženog rada i samim tim isključuje administrativno-teritorijalne ili korporativističko-granske i profesionalne monopole i razne oblike potčinjavanja udruženog rada tim okvirima i granicama.

Treći momenat je izgrađivanje lanca društveno-ekonomskih i političkih odnosa kojim se direktno povezuju neposredni, parcijalni interesi radničke klase sa onim što predstavlja njen dugoročni istorijski interes. Samo ako se neposredni interesi, koji svakodnevno i spontano mobilišu inicijativu stotina hiljada i miliona radnih ljudi, povezuju demokratskim putem i integrišu na liniji opštih potreba socijalističkog razvitka, socijalizam postaje zaista „delo čitave radničke klase“, čime stiče stabilnost i životnu snagu.

U izgrađivanju takvog društveno-političkog sistema nezamenjiva je uloga koju imaju Savez komunista i druge društveno-političke organizacije. One su činilac koji obezbeđuje unošenje svesti o opštim interesima i dugoročnim ciljevima na svim onim tačkama u političkom sistemu gde se, na bazi slobodnog artikulisanja, vrši agregacija i sinteza interesa i na osnovu toga utvrđuje politika. Kroz takvu aktivnost društveno-političkih organizacija, čiji su nosilac sami radni ljudi, stvara se neophodna programska platforma delovanja svih centara političkog odlučivanja i utvrđuju kriterijumi za ocenu pojedinih predloga i konkretnih mera, čime se zadovoljavanje posebnih interesa dovodi u sklad sa

onim što predstavlja utvrđen zajednički interes i dugoročni politički i društveni cilj.

Iz čitavog prethodnog razmatranja proizlazi jedan zaključak: samo potpuno razvijen sistem samoupravljanja i u ekonomskoj i u političkoj sferi može do kraja izraziti i ostvariti jedinstvo nacionalnog i klasnog u socijalističkoj izgradnji našega društva.

Prema tome, to jedinstvo nije dato, nego zadato, za njega se treba boriti, potvrđujući tako kontinuitet naše revolucije i jednu od fundamentalnih pretpostavki daljeg društvenog progresa.

Milenko Marković

MISTIFIKACIJE U IDEOLOGIJI SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA

Jedino je radnička klasa — kako je rekao Marks — sposobna da bude kritična ne samo prema tuđoj već u prvom redu prema sopstvenoj prošlosti. Njoj nije potrebno oblačenje u kostime prošlosti. Istina, ona ne odbacuje prošlost totalno, ali je zato kritičnost prema njoj uslov revolucionarne prakse u sadašnjosti i otvaranja prema budućnosti. I to ne zbog nekakvog „mesijanstva" radničke klase koje treba da donese čovečanstvu kraj svih nevolja na zemlji, iako neki misle da je ta ideja hrišćanske mitologije preneta u hegeliziranom vidu u marksizam. Radnička klasa je kritična prema prošlosti iz prostog razloga što u njoj nema šta da traži za sebe. Otuđeni položaj u proizvodnji i društvenim odnosima nagoni je da „iskače" iz prošlosti, to jest da se strogo kritički odnosi prema njoj. Zato se ona nikad ne zadovoljava ni onim što je do juče ostvarila sopstvenom borbom. Klasni interes joj nalaže da bude kritična u trodimenzionalnom smislu: ne samo prema jučerašnjici već i prema sadašnjosti u kojoj živi i prema onome što je očekuje sutra. Radnička klasa se ne ponaša avanturistički, sektaški ili oportunistički; to mogu biti svojstva njenih političkih partija, ali to je onda znak da im nedostaju stvarne spone sa klasom. Ima, doduše, situacija kada radnička klasa ili pojedini njeni delovi mogu da budu nedovoljno svesni svog društvenog bića i svoje društvene uloge i da stoga budu manipulisani na ovaj ili onaj način. No, to su ipak izuzeci o kojima će biti više reči kasnije. Osnovno je ovde utvrditi da je jedno od bitnih svojstava radničke klase revolucionarna kritičnost, odnosno da je ta kritičnost — kako je naglašavao Engels — oblik ispoljavanja njenog stvarnog života.

Dosadašnja istorija radničkog pokreta izgleda kao da protivreči navedenom Marksovom sudu o radničkoj klasi. Jer poznati su brojni primeri mitskog odnošenja prema prošlosti i apologetskog odnosa prema dnevnoj politici u komunističkom pokretu. Poznati su, isto tako, primeri žrtvovanja revolucionarnog cilja za račun „realne politike" u sadašnjosti. Bili bismo, doduše, nepravedni ako bismo rekli da je u prvom slučaju izostavljena budućnost. Naprotiv, ona je prezentna; ponekad čak i u takvom obliku da se u ime daleke budućnosti zahtevaju velike žrtve

i odricanja u sadašnjosti. Ali i budućnost je u tom slučaju data u mitologiziranom vidu, kao kraj svih tegoba, protivrečja i sukoba; jednom rečju, kao „obetovana zemlja"! Tu se revolucionarna vizija budućnosti transformira u birokratsko dekretiranje i eshatologiju. Time se na izvestan način umiruje savest zbog onoga što se u ime takve budućnosti čini u sadašnjosti. I u jednom i u drugom slučaju reč je o krizi i odsustvu revolucionarne prakse, o mistifikovanju osnovnih idejnih i teorijskih polazišta radničke klase. U krajnjoj liniji, u pitanju je revandikacija prošlosti.

Nekima su takve pojave u radničkom pokretu poslužile kao „alibi" za traženje smislenosti „revolucionarne" političke akcije izvan radničke klase i bez oslonca na nju. To se činilo i čini na osnovu uverenja da se radnička klasa uklopila u postojeće političke sisteme bilo kapitalizma bilo birokratsko-etatističkog socijalizma, te da je zbog toga tobože izgubila sposobnost agensa revolucionarnog preobražavanja društva. Stoga se i nagoveštava revolucionarna misija „radikalne humanističke inteligencije", koja je, po nekima, pozvana od istorije da preuzme dosadašnju ulogu radničke klase. Na takvoj ideološkoj podlozi niču razni oblici „nove levice". Drugi su, pak, pohitali da na bazi istih pojava u radničkom pokretu iskonstruišu teoriju o rađanju „nove klase" ili novih klasnih društvenih formacija. Po tim autorima izlazi da je borba radničke klase čista utopija budući da ljudsko društvo ne može da izađe iz začaranog kruga stalno novih ciklusa klasnih formacija.

Mi smo mišljenja da promašaji u radničkom pokretu, kojih je bilo i sa kojima ćemo se, verovatno još dugo, susretati, ne demantuju navedeni Marksov sud o radničkoj klasi. Jer ti promašaji i izvitoperavanja ne proizlaze iz biti radničke klase niti iz fundamentalnih idejnih i teorijskih polazišta njene borbe, već iz okolnosti da radnička klasa još nije do kraja svesna svoje biti, odnosno iz toga što njen neposredan uticaj na sveukupna društvena kretanja još nije adekvatan njenoj stvarnoj snazi i istorijskoj ulozi u društvu. Proces njenog pretvaranja iz „klase po sebi" u „klasu za sebe" još je daleko od toga da je dovršen. I sve dok postoji jaz između njenih stvarnih potencija i njene svesti; tačnije, samosvesti o sopstvenoj moći; između njenih istorijskih mogućnosti i njenog faktičkog položaja u savremenom društvu, — postojaće i prostori za manipulisanje radničkom klasom bez obzira na to da li se to čini u ime njenih klasno-istorijskih, nacionalnih ili dnevno-političkih interesa.

Mogućnosti manipulisanja se višestruko uvećavaju kad god se suočavamo sa pojavom slabljenja odgovornosti političke avangarde pred klasom. A to se može dogoditi bar u sledeća tri slučaja: (1) kada avangarda uobrazi da klasa postoji zbog nje, a ne ona zbog klase, (2) kada se revolucionarni klasno-istorijski ciljevi žrtvuju za račun dnevno-političkih interesa i (3) kada se nacionalni interes apstraktno uzet stavlja iznad klasnog interesa radničke klase, pa se u to ime politički pokret klase zamenjuje nekakvim „homogenizovanim" nacionalnim pokretom. I sve dok postoje takve mogućnosti manipulisanja radničkom klasom, stalno će joj se nametati razni oblici autoritarnih, anarholiberalnih, pseudonacio-

nalnih ili raznih drugih verzija socijalizma. U svim tim slučajevima javljaju se tendencije koje vuku nazad, odnosno koje idu na to da se robuje prošlosti. Ponekad, kao što je to slučaj sa nacionalizmom, to se čak pretvara i u robovanje prošlosti buržoazije.

„MOZAIČNA STVARNOST" — IZVORIŠTE MISTIFIKACIJA

Sve to, u krajnjoj liniji, svedoči o složenosti uslova u kojima se radnička klasa bori za svoje oslobođenje. Ta složenost je višestruko uvećana kada su u pitanju zemlje u kojima su se socijalističke revolucije odigrale na tlu nerazvijenog kapitalizma. Lenjin je svojevremeno često isticao da su mnoge privredne teškoće i problemi političkog sistema sa kojima su se boljševici suočili nakon revolucije proizlazili iz „nedovoljno razvijenog kapitalizma" nasleđenog od carske Rusije. Danas bi se to isto moglo reći za niz zemalja u kojima su uslovi bili slični u vreme kada je radnička klasa došla na vlast. Naime, mnoge teškoće na putu socijalističke izgradnje društva rezultirale su iz tog „prvobitnog greha" — nedovoljno razvijenog kapitalizma. Dodatnu složenost za neke takve zemlje predstavlja i njihov višenacionalni sastav. Ali ne zbog toga što bi nacije i ostvarivanje njihove ravnopravnosti mogli da predstavljaju, kako to nekima izgleda, negativitet po sebi, pa, prema tome, i smetnju za ostvarivanje interesa radničke klase i socijalizma. Nije potrebno posebno dokazivati koliko je socijalizam nespojiv sa bilo kakvim potčinjavanjima, pa i sa potčinjavanjima na nacionalnom planu, a višenacionalnost jedne zajednice nije zlo po sebi, već bogatstvo ljudskog roda, jer svako razlikovanje, pa i nacionalno, u uslovima pune ravnopravnosti i u uslovima kada se socijalističko jedinstvo uspostavlja uz puno respektovanje različitosti i specifičnosti — neizbežno se pretvara u dodatnu, pokretačku snagu razvitka.

Ali, do takvog stanja se ne dolazi odmah. Jer, te zemlje i nacije su krenule putem socijalizma u okolnostima „neiživljenog" kapitalizma, to jest kapitalizma koji nije prošao svoj puni ciklus razvoja, tako da u pojedinim višenacionalnim zajednicama neke nacije nisu uspele da se razviju ni do stepena nacionalne države. Stoga se vlast radničke klase u tim zemljama dugi niz godina nakon političke revolucije stalno nalazi pod pritiskom retrogradnih tendencija koje navode na reafirmaciju pojedinih „propuštenih" faza u razvitku kapitalizma (na primer, faze laissez faire ekonomije ili faze konstituisanja suverenih nacionalnih država). S druge strane, činjenica da se u izgradnju socijalističkog društva ušlo preko „skraćenog" razvitka kapitalizma, što je imalo za polaznu osnovu nizak nivo materijalnih proizvodnih snaga i političke demokratije, uvek je povoljno tle i za rađanje veoma jakih tendencija ka birokratsko-etatističkom konceptu socijalizma, unitarizmu i hegemonizmu.

Dosadašnje socijalističke revolucije, uključujući i jugoslovensku, nisu bile imune ni od elemenata utopizma i romantičarskih iluzija, u kojima je bila prisutna vera da će se nakon političke revolucije krenuti širokim

avenijama socijalizma, međunacionalnog jedinstva, bratstva i ravnopravnosti. Po svojoj idejnoj suštini, to je vera u svemoć subjektivnog i političkog faktora uopšte koja prati sve socijalističke revolucije koje su startovale sa nerazvijene kapitalističke osnove. Stvarnost se, međutim, iskazuje drugačijom, ona se opire romantičarskom voluntarizmu. Već drugog dana posle revolucije — kako je to neko lepo rekao — bilo je neophodno prihvatiti se „crnačkog dela posla", to jest izvlačenja zemlje iz ekonomske zaostalosti i sprovođenja reformi i preobražaja društva koji su istorijski pripadali buržoaziji i kapitalizmu. Agrarna reforma, industrijska revolucija, građanske, nacionalne i verske slobode i politički demokratizam samo su neki od značajnijih društvenih i ekonomskih zadataka koji su, zato što ih buržoazija nije izvršila, pali na pleća radničke klase. Stvorila se na izgled paradoksalna istorijska situacija u kojoj se nakon revolucije dovršavaju neke faze kapitalizma, ali bez buržoazije. Kažemo na izgled paradoksalna jer inače nije ništa neobično da u zemljama sa nerazvijenim kapitalizmom proletarijat nastupa ne samo kao kreator novog društva već i kao izvršilac testamenta buržoazije. Jednostavno, propuštene faze u razvitku kapitalizma ne mogu se preskočiti nikakvim „jurišima na nebo" niti dekretima državne vlasti. Ono što socijalističke snage mogu činiti jeste, bez sumnje, to da skraćuju te faze, da ublažavaju njihove „porođajne bolove", da usmeravaju i unose što više socijalističkog sadržaja u taj složen i duboko protivrečan razvitak.

Takve istorijske okolnosti utiču na postepeno otrežnjavanje revolucije od prvobitnog romantičarskog zanosa, ali istovremeno izazivaju kolebanja i krupne dileme u pogledu puteva i sredstava izgradnje novog, socijalističkog društva. Sudbinsko pitanje svake takve revolucije neizbežno glasi: ili će se ona učvrstiti na političkom voluntarizmu i sredstvima vanekonomske prinude ili će krenuti putem uvažavanja ekonomskih zakonitosti, u prvom redu zakonitosti robne proizvodnje? Konsekventno tome: da li će krenuti putem sužavanja ili putem proširivanja ekonomske i društvene baze socijalističke demokratije?

Prva takva dilema u istoriji socijalizma izražena je u smenjivanju „ratnog komunizma" NEP-om u ruskoj revoluciji. Lenjin je uvođenje nove ekonomske politike motivisao neophodnošću uvažavanja „mozaične stvarnosti" sovjetske Rusije, podrazumevajući pod tim splet različitih tipova društvene proizvodnje: kapitalističkog, dokapitalističkih i socijalističkog. To je za Lenjina značilo neophodnost uvažavanja, i to za duži niz godina, prisustva kapitalizma, čak u njegovim najelementarnijim oblicima (sitna robna proizvodnja, na primer). Koncepcija NEP-a oslanjala se na logiku stvarnosti, odnosno na to da nije moguće zakonitosti robne proizvodnje ukinuti jednim potezom revolucionarnih snaga i političke vlasti. Jedan deo kadrova u ruskoj partiji shvatao je NEP kao „strateško povlačenje" revolucije, misleći da se to „povlačenje" meri u odnosu prema „ratnom komunizmu". Pošto je i Lenjin govorio o NEP-u kao o „odstupanju", to im se činilo da su u pravu. I danas se ponegde NEP tumači kao „politika odstupanja", ako ne u odnosu na „ratni komunizam", onda, svakako, u odnosu na onu politiku koja je usledila

u SSSR-u nakon ukidanja NEP-a. Međutim, ako se ima u vidu da je Lenjin period „ratnog komunizma“ nazivao „prekidom pravilne ekonomske politike“ izazvanim pre svega građanskim ratom i intervencijom, i ako se uzme u obzir sve ono što je govorio o NEP-u kao o nužnoj alternativi za duži niz godina, onda je to u Lenjinovom konceptu manje taktički manevar, a više strateški koncept kontinuiteta revolucije.

Period NEP-a bio je, na žalost, veoma kratkotrajan. Pa ipak, vredno je pomenuti da su se već tada konstituisale neke dileme revolucije koje su, i pored toga što je od tada proteklo više od pola stoleća, prisutne, negde u manjoj, negde u većoj meri, i u savremenim uslovima borbe za socijalizam. Da pomenemo samo neke značajnije: odnos između robne privrede i plana, problemi upravljanja privredom, raspodela prema radu, odnos prema ulaganju stranog kapitala, odnos prema seljaštvu (dobrovoljni ili prinudni oblik kolektivizacije). U tim dilemama između socijalistički usmeravane robne privrede i državnog oblika socijalizma ruska revolucija je iz poznatih razloga podlegla iskušenjima jačanja države sa svim konsekvencama etatističkih devijacija. Na toj podlozi izrastao je i etatistički mit socijalizma.

I jugoslovenska revolucija našla se pred sličnim dilemama pre dve decenije i nešto više. Ona je, međutim, u sebi našla dovoljno snage da se postavi kao negacija birokratsko-centralističkog koncepta socijalizma i da time, bar u krugu nedovoljno razvijenih zemalja, otvori jednu drugačiju, realniju i humaniju socijalističku alternativu. Ona je to činila i čini pre svega nekolikim koordinatama svoga kretanja: prvo, priznanjem da bez slobodnog delovanja ekonomskih zakonitosti i tržišnog mehanizma nije moguće ostvariti razvijenije oblike samoupravnog socijalizma; drugo, stavom da socijalizam ne izgrađuju ni partija ni država radničke klase, nego slobodno udruženi proizvođači u samoupravnom odnosu; treće, stalnim produbljivanjem ravnopravnosti nacija i narodnosti. To znači da je pri razmatranju pluseva i minusa jugoslovenskog puta neophodno imati u vidu, osim pomenutih istorijskih pretpostavki (nasleđe nerazvijenog kapitalizma), i veoma složen korelativitet tržišne ekonomije, države, nacije i avangarde, u čijem okviru se rađa i oblikuje samoupravni politički sistem. Svaki od tih činilaca ima svoj radijus dejstva koji se ukršta sa ostalim činiocima ili im se suprotstavlja, a svi zajedno protivrečno deluju na samoupravni politički sistem. Najznačajniju ulogu za sudbinu samoupravljanja ima, bez sumnje, avangarda radničke klase. Sfere negativnih dejstava ostalih faktora mogu se sužavati ili širiti u zavisnosti od njene uloge. Ali izvan i mimo tih faktora kreiranje samoupravnog političkog sistema istorijski nije moguće.

Takav put je, bez sumnje, prirodniji i realniji, ali istovremeno puno teži i komplikovaniji nego što bi mogla da bude neka druga alternativa. Protivrečnosti se slobodnije ispoljavaju i jasnije ocrtavaju, a to znači da se smanjuju mogućnosti zataškavanja problema, lakirovki i slično. Društvo ima više mogućnosti da sebe realnije sagledava i prema prošlosti i prema budućnosti, da trezvenije ocenjuje sopstvena ostvarenja prema ostvarenjima drugih. Ali takav put ima i svoje rizike koji ne

smeju biti razlog za odustajanje, nego samo za povećan napor subjektivnih snaga socijalizma da odolevaju pojedinim izvorima protivrečnog delovanja iz kojih mogu da se pojavljuju tendencije restauracije različitih oblika starog: kapitalizma, nacionalizma, etatizma. Dok god postoje objektivna izvorišta takvih tendencija u samoj „mozaičnoj stvarnosti“, one će se i u obliku ideologije nametati kao „zakonite“ alternative socijalizma, čas u obliku mitologiziranja tržišta, čas u obliku mitologiziranja države, čas u obliku mitologiziranja nacije. Takve mistifikacije dolaze do izražaja naročito u kriznim situacijama socijalističke teorije i prakse.

Dve decenije su i mnogo i malo za život jedne nove socijalističke alternative kao što je jugoslovenska. To je dovoljno vremena da se vidi da li je generalni kurs životvoran, odnosno da li se strateški koncept potvrđuje i u praksi. To je, međutim, malo vremena da bi se mogla otkloniti sva kolebanja i krizne situacije koje, ponekad iz objektivnih, ponekad iz subjektivnih razloga, prate taj u osnovi ispravan kurs, to jest da bi novi, samoupravni odnosi mogli toliko da se stabilizuju i ojačaju da sami sobom automatski isključuju mogućnost svake druge alternative (na primer, u pravcu birokratskog etatizma ili u pravcu restauracije kapitalizma).

Smisao autentičnosti jugoslovenske revolucije ispoljava se u dvostrukoj negaciji: političkog voluntarizma partije i države i restauratorskih tendencija tržišne stihije, voluntarističkog arbitriranja politike, s jedne, i ekonomističkog klanjanja pred spontanošću, s druge strane. Ona na taj način mora stalno i iznova da se potvrđuje sve dok se socijalizam ne izvuče iz pelena kapitalizma, sve dok u stvarnosti deluju objektivne tendencije koje vuku nazad, odnosno sve dok socijalizam i kao ekonomski i kao politički sistem ne počne da se reprodukuje sam iz sebe.[1]

RAZLIČITA SHVATANJA O ROBNOJ PROIZVODNJI I TRŽIŠTU

Priroda protivrečnog dejstva tržišne privrede izaziva u oblasti ideja različite oblike njene afirmacije ili negacije. Iako ne uvek, tržišna ekonomija se najčešće i afirmira i negira u ime samoupravnog koncepta socijalizma, pri čemu se javljaju i različiti oblici mistifikacija tog odnosa. Kad je reč o negaciji, sretamo se najčešće sa dva stanovišta: etatizmom i apstraktnim humanizmom. Iako međusobno divergentna, ta dva stanovišta negiraju svrsishodnost tržišne privrede u socijalizmu u ime „autentičnog“ socijalizma. Etatistički razlozi dobro su poznati i u teoriji i u praksi. Njih je socijalizam osetio na „svojoj koži“. Međutim, apstraktno-humanistička kritika, budući da se nigde nije proverila u praksi, ponekad u glavama ljudi izaziva nedoumice. O čemu se zapravo radi?

---

[1] Iako su sve analogije nezahvalne, ipak podsetimo se na činjenicu da je kapitalizam postajao imuniji od tendencija restauracije i stabilniji kao društveni odnos i politički sistem tek kada je počeo da se reprodukuje sam iz sebe, to jest iz svoje sopstvene osnove.

Na osnovu empirije o ekscesnim dejstvima tržišne ekonomije, koja su, bez sumnje, devalvirajuća po praksu samoupravljanja, gradi se načelno negativan odnos i prema tržišnoj ekonomiji kao realnoj pretpostavci samoupravnog socijalizma. Najčešće se ta antipozicija svodi na golu kritiku i zgražavanje nad „blasfemnim" spojem tržišne privrede i samoupravnog socijalizma. Iza te kritike obično ne stoji projekcija neke druge alternative. Međutim, ako se pojavljuje kritičko stanovište protiv tržišne ekonomije u socijalizmu i ako se ono ujedno izjašnjava i protiv etatizma, onda je takvo stanovište dužno da se izjasni za kakvu je varijantu ekonomskih premisa samoupravnog socijalizma. Ovako, ostajući samo na goloj kritici postojećeg, takva kritika ne pruža nikakve garancije da bi društvo pod pretpostavkom „ukidanja" tržišne ekonomije moglo da se odbrani od reafirmacije etatizma i državnog socijalizma.

Apstraktno-humanistička misao, čak i kad pokušava da izađe iz okvira gole kritike postojećeg, najčešće se vrti u krugu poznatih Marksovih anticipacija komunističke zajednice. Kao alternativu tržišnoj ekonomiji ta misao ističe model proizvodne zajednice u kojoj je ljudski rad oslobođen svake spoljašnje nužde i posredovanja, gde je, dakle, rad sam sebi mera i prirodna potreba ljudi, i u kojoj se odnos između proizvodnje i potrošnje, ponude i tražnje, ostvaruje bez posredovanja bilo države bilo tržišnih zakona — dakle, na neposredan, a samim tim i na najracionalniji način.

Marksova komunistička asocijacija rada inkompatibilna je sa robnom proizvodnjom i sa bilo kojim drugim oblikom posredovanja, a samim tim i sa otuđivanjem ljudskog rada, i niko ozbiljan ne bi mogao to da spori. Isto tako, niko ozbiljan ne bi mogao da spori da je ostvarivanje elemenata takve zajednice moguće već danas i u ovim uslovima. Pravi spor, međutim, nastaje oko jedne druge „sitnice"; naime, oko toga da li se može smatrati da je Marksova anticipacija komunističke zajednice, uzeta „in toto", realna alternativa „danas i ovde", na ovom stepenu razvitka proizvodnih snaga društva i u ovom istorijskom trenutku samoupravnog socijalizma.

Ako se već pozivamo na Marksa, onda je neophodno imati u vidu i to da je Marks smatrao da ostvarenju komunističke zajednice mora da prethodi prelazni period, odnosno tip društva u kome se mešaju oblici i zakonitosti starog, kapitalističkog i novog, komunističkog društva. Pri tome nije suvišno podsetiti se da je Marks takvu projekciju toka društvenog razvitka nakon dolaska radničke klase na vlast bazirao na pretpostavkama razvijenih kapitalističkih zemalja, od kojih se moglo očekivati da su u većem stepenu iživele oblike tržišnog i državnog posredovanja ljudskog rada nego što bi to mogao da bude slučaj sa zemljama koje su krenule putem socijalizma sa nasleđem nerazvijenog kapitalizma. Zaboravljanje te istorijske realnosti, naročito kad su u pitanju socijalističke revolucije koje su startovale sa podloge nerazvijenog kapitalizma, podseća na čoveka koji, želeći da se popne na vrh drveta, seče granu na kojoj stoji i koja mu služi kao oslonac za penjanje na sledeću granu. Marksova se doktrina na taj način pretvara, u krajnjoj

liniji, u novi vid socijalne utopije, koja, kao i njena druga krajnost — birokratska eshatologija budućnosti, najmanje služi interesima radničke klase, iako se i jedno i drugo propoveda u njeno ime.[2] „Preskakanje" robne privrede, bilo u ime komunizma „danas i ovde", bilo u ime komunizma „sutrašnjice", u praksi se materijalizuje u istom rezultatu: samoupravljanje se lišava istorijske šanse, etatizam dobija svoju šansu.

Danas nije i ne može biti osnovna dilema samoupravnog socijalizma — sa tržišnom privredom ili bez nje. Tu dilemu već odavno je rešila društveno-istorijska praksa jugoslovenske revolucije. Ona se u tom pogledu predstavila i kao korektura nekih drugih revolucija i kao revolucionarni kontinuitet podsticajnih tokova ruske revolucije iz perioda NEP-a. Ali, ako više ne mogu da budu sporne prednosti robne proizvodnje i tržišnog oblika privređivanja u odnosu na etatizam, sporovi i dileme mogu da nastaju oko realizovanja tog tipa privređivanja u samoj praksi, što bi se moglo u kondenzovanom obliku formulisati na sledeći način: koje i kakvo tržište, potpuno automatizovano i potpuno stihijno, isparcelisano, autarkično, tržište iz doba liberalnog kapitalizma ili moderno, fleksibilno tržište, koje pretpostavlja svesne, planske regulative bilo države bilo udruženog rada. Ponekad se stoga suočavamo sa dijametralno suprotnim iskazima o praksi tržišne privrede. Kaže se, recimo, da imamo premalo tržišne privrede, ali isto tako i da imamo previše tržišne privrede, da imamo previše ili, pak, premalo države.[3] Svaki od tih iskaza pretenduje na celu istinu, a u stvari je samo deo istine.

Bez sumnje je tačno da mi imamo premalo tržišta ako se ima u vidu da je robna proizvodnja u nas nedovoljno razvijena. Mnoge, da ne kažemo i glavne, boljke naše ekonomije proizlaze, nesumnjivo, iz tih okolnosti. Ali ne bi bilo na mestu ako bi se sva krivica za brojne teškoće privrede i ekonomskog sistema svaljivala na odsustvo razvijene tržišne privrede. Tada bi nam to moglo dugo služiti kao izgovor. Jer, razvijenom tržišnom privredom danas raspolažu samo razvijene kapitalističke zemlje, a njima su, kao što je poznato, bile potrebne stotine godina da ostvare razvijeni oblik tržišne privrede. To, razume se, ne znači da i vremenski i po oblicima moramo prevaljivati isti put, ali se ne može mimoići ni realistička svest o tome da naš tip tržišne privrede izrasta iz nasleđene podloge nerazvijenog kapitalizma. U međuvremenu, dok podstičemo tržišnu privredu prema njenim razvijenijim oblicima, subjektivne snage socijalizma su obavezne da iznalaze i pri-

[2] Poslednjih godina je u jednom delu marksističke literature postalo pomodno da se vrši prezentacija misli, principa i anticipacija Marksove doktrine u smislu vanprostornih i vanvremenskih istina, pa se onda nastoji da se kritikuje i „revolucioniše" savremeno društvo. U stvari, reč je o novom, apstraktno-humanističkom vidu dogmatizacije i ideologizacije Marksa, nasuprot kome stoji već odavno formiran vid birokratske dogmatizacije i ideologizacije marksizma.

[3] Ponekad se čak konstruiše dilema između tržišnog i etatističkog „socijalizma". To je očigledna ideološka mistifikacija. Jer o autentičnom sukobu možemo govoriti samo između samoupravnog socijalizma i samoupravno regulisane i svesno usmeravane tržišne privrede, s jedne, i etatizma i kapitalizma, s druge strane.

menjuju, oslanjajući se na objektivne tendencije razvitka, odgovarajuće oblike društvenog usmeravanja i samoupravnog planiranja, koristeći pri tom i druga sredstva koja im istorijski stoje na raspolaganju za ublažavanje teškoća i otklanjanje izvorišta devijantnih tendencija koje bi mogle izazivati konvulzije i oštrije krize. Najzad, i praksa savremenog kapitalizma pokazuje da se od tržišne privrede, ma koliko bila razvijena, ne očekuje da ona sama po sebi, automatski, rešava sve probleme ekonomskog rasta i ekonomskog sistema kapitalizma. Naprotiv, mehanizam tržišne privrede i te kako se dopunjuje raznim oblicima regulativa, bilo države bilo međusobnim dogovorima samih kapitalista, pa čak i grupa država, jer samotokovima, bez prisustva državnog mehanizma regulisanja, ni sam kapitalizam ne može više da se reprodukuje u uvećanom razmeru.

S druge strane, tačno je da se u odnosu prema takvoj, nedovoljno razvijenoj tržišnoj privredi država neujednačeno ponašala. Ona je ponekad sputavala njen razvoj, i to baš onaj čiji je smer bio progresivan, pa smo u tom slučaju imali previše države u negativnom smislu. Tamo, međutim, gde je država, kad već udruženi proizvođači još nisu tako organizovani da bi to mogli da čine umesto nje, trebalo da, na osnovu tendencija i podsticaja koji su dolazili od strane tržišta, izvrši izvesne korekcije u privrednim kretanjima, ona je bila pasivna, stajala je po strani, pa smo tada imali premalo države u pozitivnom smislu.

Iz tih razloga smatramo izuzetno važnom jasnoću u pogledu odnosa subjektivnih snaga socijalizma prema karakteru robne proizvodnje i tržišta, prema njihovom mestu i ulozi u razvoju socijalizma, kao i prema državi i politici uopšte. Subjektivne snage socijalizma, ako ne mogu osporavati istorijsku neophodnost i progresivnu ulogu tržišne privrede, u isto vreme ne mogu dozvoljavati ni to da se stvara iluzija kao da je tržišna privreda po svom ukupnom dejstvu i sama po sebi dovoljna da društvo izvede na puteve socijalizma, kao da je njeno funkcionisanje samo po sebi socijalističko. Potrebna je stalno prisutna svest o tome da je robno-tržišna privreda po svom karakteru i unutrašnjim tendencijama protivrečna, te da može da rađa i odnose suprotne samoupravno-socijalističkom produkcionom odnosu. S obzirom na takav njen karakter, robna proizvodnja u socijalizmu nužno mora biti korigovana i usmeravana prema i u skladu sa ciljevima oslobođenja rada. Drugim rečima, koristeći mehanizam tržišne privrede, radnička klasa u stvari svesno koristi neke poluge mehanizma „proizvodnje vrednosti“ za izgradnju novog, socijalističkog društva. Razume se, taj mehanizam deluje na podlozi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i u političkim okvirima socijalističke organizacije društva, čime je njegovo delovanje usmereno u pravcu socijalizma.[4] Ta istina može delovati šokantno na neke ljude „čista srca

[4] U stvari, reč je o dovršavanju nekih faza socijalno-ekonomske revolucije koja je trebalo da se obavi još u kapitalizmu, ali koja je u svim onim zemljama gde je kapitalizam istorijski zakasnio pala na pleća radničke klase. Otuda pojava da te zemlje po svojoj ekonomskoj moći mogu da zaostaju iza kapitalizma, a po političkoj organizaciji društva imaju neke bitne pretpostavke da se nađu ispred kapitalizma.

i romantičarskog duha", ali od nje se ne može pobeći. Radnička klasa time što je svesna te istine nije ništa udaljenija od svojih ciljeva. Naprotiv, prisutnošću te istine u njenoj svesti samo je sužen prostor mogućim etatističkim mistifikacijama, a time i mogućnosti bržeg ostvarivanja njenih ciljeva postaju daleko realnije. U tom kontekstu posmatrano, termini kao što su „socijalistička robna proizvodnja" i „samoupravna tržišna privreda", kojima se želi odrediti karakter našeg ekonomskog sistema, ne menjaju samu prirodu stvari jer oni ne znače, ili bar ne bi trebalo da znače, da je time rečeno da je robna proizvodnja i socijalistička per se, već samo to da ona egzistira i u socijalizmu, i to iz jednostavnog razloga što put ka socijalizmu istorijski vodi preko tržišne privrede.

Ne bi se, međutim, mogla osporavati činjenica da naš razvitak nisu pratile i da ga ne prate dve vrste idealizacije: idealizacija tržišne ekonomije i idealizacija države. I u teoriji i u ideologiji nalazila su mesta shvatanja koja automatizam tržišne privrede uzdižu na rang teorijskog principa socijalizma. Plima idealizacije tržišne ekonomije podstiče shvatanja kojima se protivstavljaju tržište i planiranje i, u krajnjoj liniji, tržišna privreda i samoupravljanje. U tom kontekstu posebno je pomodno shvatanje o „depolitizaciji" ekonomije kojim se objavljuje „oslobođenje" ekonomske sfere od politike u smislu kraja svake politike u oblasti ekonomije. Jednoj krajnosti, koju karakteriše tutorstvo i nasilje politike nad ekonomijom, suprotstavlja se takav autonomizam ekonomije koji isključuje svaku ingerenciju politike u njenoj sferi.

Negacijom političkog voluntarizma, koji nam je u iskustvu ostao znamenit i po građenju „političkih fabrika" i po raznim drugim arbitrarnim ponašanjima države, učinjen je, nesumnjivo, značajan korak u pravcu deetatizacije i depolitizacije ekonomije. Zasnovano na samoupravnim načelima, naše društvo ne bi moglo ostajati dosledno sebi ako se ne bi stalno, ali uvek istorijski odmereno, oslobađalo politike koja je vezana za postojanje klasične države i političke sfere uopšte. Ali, potpuno rastvaranje politike u ekonomiji pretpostavlja postojanje socijalističkog društva koje se reprodukuje iz sopstvene osnove. Mi, međutim, živimo u stvarnosti za koju kažemo da se odlikuje nedovoljno razvijenom robnom privredom. Tražiti da se već na ovoj etapi našeg privrednog i društvenog razvitka ekonomija oslobodi svake, čak i samoupravne politike predstavlja, najblaže rečeno, utopiju sa reakcionarnim prizvukom. Takav zahtev, čak i kada se predstavlja sa marksističkom legitimacijom, a to i jeste najčešće slučaj, stvara samo iluziju oslobođenja ekonomije od politike, a u praksi njegov domet ostaje opet u istim okvirima — jedna politika se zamenjuje drugom, savezna republičkom ili je, pak, reč o nekoj drugoj varijanti, zamenjivanju politike administrativnog socijalizma politikom prosvećenog birokratizma itd. Prema tome, zahtevati da se po svaku cenu „iskače" iz ove naše još „mozaične stvarnosti" ne može značiti ništa drugo nego dobijanje u praksi sasvim suprotnih, reakcionarnih rezultata, odnosno reafirmaciju jednog ili drugog, nimalo ruži-

častog vida politike.[5] Dovoljno je podsetiti se samo nekih svežijih negativnih iskustava naše prakse kao što su pojave partikularizma, autarkičnosti, stvaranja zatvorenih nacionalnih ekonomija, povećavanje jaza (u relativnom smislu) između razvijenih i nerazvijenih republika i pokrajina, pa se uveriti kako stav da su tržišni automatizam i od politike oslobođena tržišna privreda sami sebi dovoljni — može da bude ne samo politički štetan već i ekonomski iracionalan.

Očigledno je, dakle, da kvazirevolucionarni bunt protiv politike može samo da šteti autentično revolucionarnoj borbi protiv političkog voluntarizma, stvarnom procesu deetatizacije i izrastanju samoupravljanja u integralni politički sistem. Na jugoslovenskom je iskustvu potvrđeno da se bitka za deetatizaciju može ponekad svoditi na oslobađanje od politike savezne države, dok je ekonomija u praksi postajala plen isto tako starog vida politike, samo nižih nivoa društveno-političkog organizovanja: republike, pokrajine i opštine. Drugim rečima, sukobili smo se i sa tendencijom da se država reducirana na saveznom planu reafirmira na nacionalno-republičkom planu. Otkuda to?

Čini nam se da, kad god i gde god se suočavamo sa pojavama primitivnog shvatanja karaktera tržišne ekonomije (i to u svim vidovima), tu se, čak zakonito na izvestan način, susrećemo i sa težnjama za jačanjem uloge države. Jer, istorijski posmatrano, klasična tržišna ekonomija liberalnog kapitalizma uvek je zahtevala i jaku klasičnu državu. Ako joj nije bila potrebna država u ulozi privrednog subjekta, ona joj je bila neophodna, svakako, u ulozi zaštitnika interesa nacionalne ekonomije. Ta je ekonomija rušila sve prepreke koje su stajale na putu njene ekspanzije unutar sopstvene nacije, ali je u fazi dok je tekao proces njenog konstituisanja u nacionalni oblik ekonomije bila odbojna prema međunacionalnim integracionim povezivanjima. Klasična tržišna ekonomija jednostavno još nije bila zrela za tako nešto. Bilo joj je potrebno vreme da se najpre osnaži na nacionalnom planu kako bi zatim mogla da potraži svoj interes i u nekim širim, međunacionalnim oblicima ekonomskog povezivanja. U prvoj fazi država joj je potrebna samo u ulozi zaštitnika, a u ovoj drugoj ona se već miri i sa državom u ulozi privrednog subjekta. U svakom slučaju, odbojnost prema internacionalizaciji kapitala iščezava tek sa višim, monopolističkim i imperijalističkim stepenom razvitka kapitalističke tržišne privrede, to jest tek sa prevazilaženjem laissez faire faze njenog ponašanja.

I u socijalističkom društvu čiji razvoj započinje na podlozi nasleđene nerazvijene tržišne privrede, i koje je uz to nacionalno složeno i ekonomski neujednačeno, moguće su slične pojave karakteristične za klasičnu

[5] Ne možemo se oteti utisku da se shvatanje koje objavljuje „kraj svake politike" u ekonomiji nalazi u tesnoj srodničkoj vezi sa shvatanjem koje objavljuje „kraj svih ideologija". Ta shvatanja ponekad nastaju kao iskrena reakcija na ekstremne vidove politizacije i ideologizacije društvenih odnosa i društvene svesti. Međutim, češće nego to, ti ekstremi služe samo kao pretekst za nastojanja da se radnička klasa „depolitizira" i „dezideologizira", odnosno da se odrekne svoje revolucionarne politike i ideologije i prepusti patronatu nekih drugih politika i ideologija.

fazu tržišne ekonomije. Samo s tom razlikom što su one u ranim fazama kapitalizma bile progresivne, dok u društvu koje je krenulo putem socijalizma takve pojave mogu da imaju društveno reakcionaran karakter. One u našim uslovima teže da rasparčavanjem na pojedinačne i autarkične nacionalne ekonomije i nacionalna tržišta liše našu privredu svih onih prednosti koje jugoslovenski privredni prostor pruža za primenu moderne tehnologije i svih dostignuća savremene nauke. Ta mogućnost rascepkanosti, a to znači i smanjene efikasnosti, utoliko je realnija ukoliko se radi o nerazvijenom tipu tržišne ekonomije i ukoliko subjektivne snage, umesto da kanališu i usmeravaju sveukupne tokove društveno-ekonomskog razvoja u pravcu jačanja socijalizma, prepuštaju da same zakonitosti tržišne ekonomije, spontano i automatski, „proizvode" novo društvo. Otuda su i težnje za oblikovanjem zatvorenih sistema nacionalnih ekonomija, koje treba da budu štićene jakim nacionalnim državama, izraz objektivne tendencije da se reafirmišu neke „propuštene" faze u razvitku tržišne ekonomije i u razvitku klasične države.

Iskustva sa etatizmom su dovoljno poznata da bi subjektivne snage socijalizma smele da zaboravljaju, i sada i ubuduće, opasnosti sa te strane. Ali, i neka negativna iskustva sa tržišnom privredom, naročito kada ona deluje nekontrolisano, toliko su prisutna da sama sobom upozoravaju. Pojave monopolizacije, rađanje centara ekonomske i finansijske moći izvan kontrole proizvođača — samo su neka od tih negativnih iskustava koja pokazuju da je fenomen otuđivanja stvarne moći radničke klase prisutan i u jednom i u drugom smislu. Drugim rečima, kao što je moguća devalvacija revolucije hipertrofiranjem politike, isto tako je moguća njena devalvacija klanjanjem pred spontanošću tržišne stihije, odnosno suspendovanjem svakog svesnog usmeravanja ekonomskog razvitka. Fetišizacija tržišne privrede nije klin kojim se izbija fetišizacija države i politike.

Spontanitet tržišta izaziva kao neminovnu posledicu politički voluntarizam države. Stoga neke deformacije i krizne situacije u ekonomiji nisu rezultat samo tržišne stihije nego i voluntarističkog uplitanja države u tržište. Takvi njeni „izleti" u sfere ekonomije postaju smetnja da nedovoljno razvijeno tržište preraste u modernu, razvijenu tržišnu privredu. Otuda samo takva depolitizacija ekonomije kojom se politika države zamenjuje samoupravnom politikom udruženog rada, i kojom se i uloga države stavlja u zavisnost od interesa te politike, predstavlja zahtev istorijskog trenutka samoupravljanja. Ako je tačno da je preduslov integralnog samoupravljanja razvijena tržišna privreda, onda je isto tako tačno da se takva privreda može ostvariti uz preduslov — više samoupravljanja, manje države.

U meri u kojoj se ostvaruje oslobađanje ekonomije i društva u celini od politike u njenom klasičnom vidu, ostvaruje se i sve veći stepen neposrednosti u smislu da se politika vođena *u ime* radničke klase i posredstvom države sve više zamenjuje politikom *same* radničke klase, autonomno i neposredno, bez klasičnih predstavničkih oblika. U toj meri neposrednosti sadržana je i mera podruštvljavanja politike. Prema

tome, sužavanje sfere dejstva klasičnog vida politike ne znači i kraj svake politike. Suverenu vlast države u oblasti integrisanja, planiranja, usmeravanja i slično mora zameniti suverena vlast udruženog rada, u čemu i vidimo novi kvalitet u ostvarivanju diktature proletarijata. Centralizam države ne ukida se parcelizacijom, autarkijom, anarhijom. Njegova dijalektička, istorijska negacija moguća je samo autocentralizmom udruženog rada.

Iz svega rečenog proizlazi da samoupravljanje, ma koliko to protivrečno izgledalo, može da izrasta jedino na odnosima tržišne ekonomije. Bez obzira na subjektivne želje i motivacije, samoupravljanje ne nastaje „bezgrešnim začećem". Ekonomskim zakonitostima, objektiviziranim kriterijumima ekonomske racionalnosti i nekim svojim demokratskim komponentama tržišna ekonomija čini podlogu i prostor koji su neophodni da bi se samoupravljanje moglo konstituisati kao nov produkcioni odnos i kao nov politički sistem. Ali tržišna ekonomija u isto vreme ima i svoj krajnji domet kad su u pitanju njene istorijske mogućnosti ekonomskog posredovanja samoupravljanja. Samoupravljanje je, prema tome, s jedne strane, uslovljeno tržišnom ekonomijom, ali je ono u isti mah i njena stalna negacija. Samoupravljanje, izrastajući kao nov produkcioni odnos, predstavlja se kao prva faza te negacije kojom se otvara put ka totalnoj negaciji robne proizvodnje u komunističkom produkcionom odnosu.

KONTROVERZE O DRŽAVI, NACIJI I AVANGARDI

1. Nejasnoće koje postoje u oblasti ekonomije i ekonomskog sistema javljaju se, sasvim prirodno, i u oblasti politike i političkog sistema. U ekonomskoj i političkoj terminologiji često se upotrebljavaju izrazi kao „samoupravni produkcioni odnos" i „samoupravni politički sistem". Ali ni za jedno ni za drugo ne bi se moglo reći da je konsekventno ostvareno u praksi ili konsekventno domišljeno u teoriji. Kolebanja prakse reflektuju se na određen način u kolebanjima teorije i ideologije samoupravnog socijalizma. Ono što je o stanju samoupravljanja rečeno na najmerodavnijim političkim skupovima i forumima izražava, nesumnjivo, snagu pokreta, ali je to istovremeno i nov veoma krupan izazov.[6]

Možda bi trebalo poći od toga da mi de facto nemamo „čist" politički sistem, odnosno da to što imamo u praksi predstavlja mešavinu bar dvaju sistema — klasično-predstavničkog i samoupravno-političkog sistema. Ta mešavina nije ništa neobično niti nešto što bi trebalo da izaziva bilo čuđenje bilo zabrinutost. U zemljama koje su krenule putem socijalizma sa podloge — u ekonomskom i političkom smislu — nerazvi-

[6] Samokritika nije dovoljna sama po sebi. Ukoliko se samokritika ponavlja, a iza nje ne sledi radikalna akcija, ona prerasta u manir, u svojevrstan oblik demagoške manipulacije masama. Sada je zaista trenutak da se potraže jasni, lišeni svake mistifikacije, uzroci zastoja samoupravljanja da bi se moglo znati koje su to propuštene, a koje su nove istorijske mogućnosti i šanse. Da ih ne bismo ponovo propuštali. A to je zadatak ne samo praktične politike nego i teorije.

jenog kapitalizma „čist" politički sistem je neostvariv za dugi niz godina nakon političke revolucije. Možda će u zemljama razvijenog kapitalizma po dolasku radničke klase na vlast politički sistemi biti već odmah „čistiji" u socijalističkom smislu. Ali to ostaje tek da se vidi. U svakom slučaju, kad do toga dođe, pitanje političkog sistema socijalizma rešavaće se na daleko višem stepenu ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka društva u odnosu na zemlje koje su počele da izgrađuju političke sisteme socijalizma na podlozi nerazvijenog kapitalizma.

Navedene istorijske pretpostavke za jedan broj socijalističkih zemalja ne moraju da budu razlog ni za takve vidove političkog „realizma" kojima se radikalno prevladavanje starog oblika političkog sistema stalno odlaže, bilo da se to čini u ime teorije spontanosti bilo u ime famozne dijalektike po kojoj država odumire time što jača. U stvari, takve istorijske pretpostavke nameću socijalističkim snagama izuzetnu odgovornost za stalno usklađivanje revolucionarnih ciljeva radničke klase i istorijskih mogućnosti njihove realizacije. Bez sumnje, tu je uvek prisutan rizik. Jer, u rasponu između revolucionarnih ciljeva i njihove istorijske realizacije, između ideala i stvarnosti, pogotovo tamo gde je taj raspon veći, moguć je čitav dijapazon političke kombinatorike i ideoloških mistifikacija — od teorije spontaniteta i automatizma do anarholiberalizma i birokratske eshatologije budućnosti. Revolucija, doduše, može i da poklekne pred tom mrežom smetnji, ali se ona ne zaustavlja pred mogućim rizicima.

Sada se posebno aktuelizira problem odnosa samoupravljanja i države. Postavlja se odmah pitanje: da li je održiva teza o apsolutnoj isključivosti samoupravljanja i države, odnosno da li stoji prigovor da je samoupravljanje već od svog starta hendikepirano time što se pojavljuje u uslovima postojanja države? Po nekima izgleda da je samoupravljanje zbog tog svog „prvobitnog greha" unapred osuđeno na „večne patnje" i tavorenje sve dotle dok postoji država. Međutim, problem nije tako jednostavan kao što se doktrinarno čini da jeste. U kontekstu društveno-istorijske prakse on se ne može svoditi na formalno-logičko „ili—ili": ako imamo samoupravljanje, onda ne možemo imati državu, čak ni u meri u kojoj je ona istorijski opravdana, ili, ako imamo državu, onda ne možemo imati samoupravljanje.

Kretanje ljudske istorije je i složeno i protivrečno. Ni jedan novi društveni oblik ne čeka sa svojom pojavom dok ne izumru sve pretpostavke življenja starog, ne nastaje na „čistom", „raskrčenom" terenu ljudske istorije. Istorija se odvija na taj način što se materijalne i druge pretpostavke novih, viših oblika društvenih odnosa rađaju u „utrobi" starih društvenih odnosa. Stare društvene pojave ne izumiru odmah čim se steknu pretpostavke za nicanje novih društvenih pojava. Uvek se jedno vreme mešaju pretpostavke za održavanje starih i za nicanje novih oblika društvenog života.

Stoga se i pitanje odnosa države i samoupravljanja uvek mora postavljati u konkretno-istorijskom kontekstu da bi se moglo videti o kakvoj državi i o kakvom je samoupravljanju reč. Da li je reč o državi

buržoazije ili o državi radničke klase i, zatim, da li je reč o državi u smislu etatizma ili o državi koja odumire. U svim tim oblicima države mogu postojati različiti oblici samoupravljanja ili radničke participacije u upravljanju.[7] Ali stepen razvijenosti samoupravnog pokreta je različit i on uvek zavisi od konkretnog odnosa klasnih snaga, od uloge subjektivnih snaga socijalizma i, u krajnjoj liniji, od stepena razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga društva. Jedan je kvalitet samoupravljanja ako mu država „kroji kapu", odnosno ako je u funkciji države ili i države i tehnokratije zajedno, a drugi je kvalitet u pitanju ako je samoupravljanje u poziciji da ono određuje meru korišćenja države, odnosno ako je država u funkciji samoupravljanja.

Pretpostavka ili, tačnije, preduslov da bi samoupravljanje moglo da izraste u integralan produkcioni odnos i adekvatan politički sistem nalazi se, bez sumnje, u totalnoj negaciji klasične države i klasičnog predstavničkog političkog sistema. U tom smislu, i samo u tom, samoupravljanje i država se izražavaju kao istorijski antipodi. Ali do tog stepena među njima postoji odnos uzajamnog uslovljavanja i relativne negacije, što znači da je totalna negacija države posredovana nizom relativnih negacija. Čak i ako dozvolimo za trenutak anarhističku zabludu kako se jednim potezom mogu ukinuti država i političke institucije uopšte, ne bismo imali ni samoupravljanje ni bilo kakav drugi oblik asocijacije proizvođača kao istorijski fundiran društveni odnos. Bio bi to neki oblik kvaziasocijacije ili, tačnije, anarhije, koja bi ubrzo uslovila još snažniju afirmaciju države.

Prema tome, ako je pretpostavka afirmacije samoupravljanja ne momentano „smaknuće" države, nego konsekventno ostvarivan istorijski proces odumiranja države, onda proizlazi da je odnos samoupravljanja i države istorijski omeđen odnos koegzistencije, ali ne koegzistencije u smislu pasivnog, naporednog postojanja, već u smislu živog dijalektičkog uslovljavanja i negacije u kome se samoupravljanje javlja i kao dnevna i kao istorijska negacija države. Radi se, neosporno, o veoma složenom i protivrečnom procesu u kome i samoupravljanje može da bude potiskivano i devalvirano od strane države. Jer u pitanju je „ko će koga", da li će samoupravljanje koristiti državu ili će država koristiti samoupravljanje.

Istorijska preuranjenost jedne revolucionarne inicijative u smislu forsiranog ukidanja starog i uspostavljanja novog u situaciji kada novo još nije u stanju da efikasno i u svim domenima zameni staro — donosi neuspeh koji može da frustrira radničku klasu i njen samoupravni pokret i da još više udalji mogućnost realizacije te inicijative. To znači da se šanse samoupravnog socijalizma ne mogu procenjivati sa stanovišta istorijskih nemogućnosti bez štete po njega. Šteta postaje utoliko veća

[7] Ako bismo sa nekog doktrinarnog stanovišta odbacivali razne oblike saodlučivanja u kapitalizmu kao istorijski „neautentične" pojave (jer tamo ne samo što postoji država nego je ona i kapitalistička), to bi značilo da je i čitava strategija mirnog puta u socijalizam u razvijenim kapitalističkim zemljama unapred osuđena na neuspeh.

ukoliko se to stanovište prenosi sa doktrinarnog na plan političke akcije. S druge strane, u još većoj meri mogu da frustriraju istorijska zakašnjavanja u pogledu revolucionarnih inicijativa koja se pravdaju raznim oblicima političkog „realizma"[8]. U ovoj drugoj situaciji, međutim, radikalna kritika postojećeg postaje smislena, pogađa prave mete, odnosno uzroke i žarišta zastoja samoupravljanja. Druga strana uslovljenosti samoupravljanja kao novog društvenog fenomena sastoji se u pitanju: da li je i koliko je samoupravljanje u ovom istorijskom prostoru i vremenu realizovalo sve svoje istorijske mogućnosti, koliko je konsekventno ostvarivano odumiranje države, koliko se uspevalo u amortizovanju negativnih dejstava tržišne ekonomije i, kao najvažnije, da li je avangarda radničke klase nalazila uvek svoje pravo mesto i svoju pravu ulogu u protivrečnom procesu izrastanja samoupravljanja u nov politički sistem? U rasponu između realnih istorijskih mogućnosti samoupravljanja i stepena, tempa i radikalizma u ostvarivanju ili neostvarivanju tih mogućnosti nalaze se najdublji izvori savremene krizne situacije samoupravljanja. Radikalne kritike postojećeg u tom smislu nikad ne može biti previše.

Danas je evidentno, i empirijski i teorijski, da je samoupravljanje daleko ispod svojih stvarnih istorijskih mogućnosti. I nakon dve decenije postojanja samoupravljanje se zadržalo na nivou preduzeća i pojedinačnih institucija, dakle, uglavnom na mikroplanu, sa gotovo zanemarujućim prodorima na makroplanu društva. Čak i na mikroplanu samoupravljanje je tek u povoju; ono se ne može celovito ispoljiti ni u radnoj organizaciji ukoliko ga nema na globalnom planu. Na pitanje koji su uzroci toga zastoja ne bi se moglo ostajati samo, ili u prvom redu, na objektivnim teškoćama. Objektivni faktori kao što su protivrečna dejstva države i tržišne ekonomije stalno su prisutni. U svakom istorijskom trenutku postoji gornja granica mogućnosti praktičkog prevladavanja objektivnih faktora. Ali, s druge strane, ako subjektivne snage socijalizma ne dosežu do te gornje granice, to jest ako dozvoljavaju ispoljavanje negativnih strana objektivnih faktora do granica u kojima su te snage kadre da ih otklanjaju, tada uzroci zastoja prestaju biti objektivne prirode i pretvaraju se u uzroke subjektivne prirode. Izgleda da se samoupravni pokret poslednjih godina našao u toj klasičnoj situaciji u kojoj su njegove subjektivne snage ustuknule pred otvorenim objektivnim mogućnostima snažnije praktično-političke afirmacije samoupravljanja.

Teško se, naime, možemo oteti utisku da je samoupravljanje nakon jedne faze uspona prepušteno na neki način samotoku, uz očekivanja da će ono samo, snagom svoga spontaniteta, nalaziti izlaz između Scila

[8] Interesantno je primetiti da socijaldemokratiju i staljinizam, i pored međusobne odbojnosti i uzajamnog isključivanja, spaja vođenje politike statusa quo i ostajanje u sferama građanskog društva. I jedno i drugo se „realistički" odnosi prema nekim „vrlinama" građanskog društva: socijaldemokratija prema njegovoj ekonomiji, staljinizam prema njegovoj državi i političkoj sferi. Ako su anarhizam i arhilevičarenje uopšte na terenu kvazirevolucionarnog, socijaldemokratija i staljinizam su na terenu apologije postojećeg.

i Haribda raznoraznih retrogradnih dejstava. Poznata je istina da novo ne izrasta niti staro izumire samo od sebe, bez borbe. U društvu kao što je naše, koje je krenulo putem socijalizma iz nerazvijenog kapitalizma i u kojem zbog toga objektivne pretpostavke starog imaju dublje korene, novim društvenim i političkim oblicima daleko je teže izboriti pravo na život. U uslovima ako se novo ne nameće, ako ne koristi sve mogućnosti koje mu se objektivno otvaraju, staro teži da se reafirmira, da povrati nekadašnji sjaj i slavu. To, drugim rečima, znači da, kao što ne možemo očekivati od tržišne ekonomije da će ona svojim spontanitetom i automatizmom rađati samoupravni produkcioni odnos, isto tako se ne može očekivati da će samoupravljanje automatski izrastati u nov politički sistem. U praksi se pre događa da se samoupravljanje time izlaže erozivnom dejstvu suprotnih ideologija i suprotne prakse. Na jednoj strani, to su neokapitalističke tendencije u ekonomiji društva i neoliberalističke tendencije u ideologiji (od zahteva za političkim sistemom formalne demokratije do nacionalističkog separatizma), a na drugoj, tendencije etatizma i državnog socijalizma i političkog voluntarizma i dogmatizma. U stvari, prvo rađa u izvesnom smislu neophodnost reafirmacije drugog, pa se iluzija o automatizmu produkcionih odnosa i političkog sistema razbija o tvrdokornost države i klasičnog političkog sistema.

Gde god i kad god samoupravljanje zakašnjava sa zamenom države na planu ekonomske i političke integracije društva, dolazi do neželjenih retrogradnih tendencija koje devalviraju samoupravni politički sistem i u krajnjem rezultatu izazivaju krizne situacije i društvene potrese. To otvara zeleno svetlo za administrativne, arbitrarne intervencije države, koje, iako privremene, ako se češće ponavljaju, nose u sebi opasnost da prerastu u stalan sistem. Stvara se začarani krug: iz nekonsekvencije samoupravljanja proizlazi nekonsekventan razvitak tržišne ekonomije i nekonsekventno odumiranje države. Tako dolazi do svojevrsnog dualizma države i samoupravljanja u kome samoupravljanje čas „smeta" državi, a čas država smeta samoupravljanju, samo s tom razlikom što u tom rivalitetu, budući da je država starija i žilavija institucija, samoupravljanje izvlači deblji kraj, utoliko pre ukoliko zataji avangarda radničke klase. U odlučujućem raspletu taj odnos rađa alternativu: država u funkciji samoupravljanja ili samoupravljanje u funkciji države. Ili, drugačije rečeno, kad god nema jasno definisane uloge države, ona prekoračuje istorijska ovlašćenja. Tada njeno „mešanje" stvara deformacije i u ekonomskom i u političkom sistemu. U tom pogledu sudbinsko je pitanje za samoupravljanje neophodnost jasnog razgraničavanja stvarne zaštite samoupravljanja od strane države od patronata države nad samoupravljanjem s obzirom na to da država stalno tendira da „vodi" samoupravljanje, da ga tretira kao dete koje nikako da prohoda.

Nije uputno potcenjivati ni dualizam samoupravljanja i tehnokratije. Doduše, tehnokratija u nas, budući da izrasta na podlozi nedovoljno razvijene tržišne ekonomije, nije na onom stepenu razvitka na kome se ona nalazi u razvijenim zemljama. Ali za nedovoljno razvijeno samoupravljanje može da bude opasan i nerazvijeni oblik tehnokratije. Njen

uticaj raste u obrnutoj srazmeri sa devalvacijom samoupravljanja, njena moć počiva na slabosti samoupravljanja. Iz tog društvenog sloja delimično potiču i idejni koreni shvatanja o nespojivosti tržišne ekonomije i samoupravljanja. Takvo shvatanje cirkuliše kao neformalno javno mnenje; ono u samoupravljanju vidi smetnju poslovnoj efikasnosti i ekonomskoj racionalnosti, nalazeći u tome, mada sa različitih pozicija, zajednički jezik sa političkom birokratijom.

Iako odbojna prema samoupravljanju, tehnokratija ne želi njegovu totalnu negaciju, delom zato što se oseća nemoćnom bez savezništva sa državno-političkim strukturama, delom zato što joj pragmatistički osećaj za stvarnost pomaže da vidi da to možda nije ni potrebno ukoliko se samoupravljanje može staviti u subordiniran položaj, odnosno pod tutorstvo tehno-birokratskih struktura. Stoga ona pribegava rafiniranijim metodama kojima se samoupravljanje svodi na puku formalnost, lišenu revolucionarnog sadržaja. Tako formalizovano samoupravljanje postaje paravan iza kojeg se mogu donositi odluke „u ime radnika". Stoga se i moglo dešavati u praksi da samoupravna pokrića imaju i one odluke koje su nanosile štetu — ekonomsku i političku — ne samo široj društveno-političkoj zajednici nego i radnim kolektivima u ime kojih su se i donosile.

Istini za volju, tehnokratija sama po sebi ne predstavlja glavnu opasnost za samoupravljanje, makar da se ta opasnost vrlo često predimenzionira čak i od strane političke birokratije. Njena moć izrasta tek uz podršku državno-političkih struktura, u sprezi koja iz tog odnosa nastaje. U toj sprezi dolazi do svojevrsne podele uloga: tehnokratija devalvira samoupravljanje iznutra, administrativno-voluntarističko (etatističko-birokratsko) ponašanje države devalvira ga spolja. I jednoj i drugoj strukturi odgovara „poslušno" samoupravljanje, odnosno njegovo konstituisanje do onog nivoa iznad kojeg ostaje dovoljno prostora za donošenje odluka o relevantnim (sudbinskim) pitanjima društvene zajednice izvan domašaja samoupravnih prava udruženog rada. Dok je tehnokratija manje-više lojalan saveznik (jer joj i ne preostaje ništa drugo ako želi moć), birokratija državno-političkih struktura, budući dovoljna sama sebi, ne oseća potrebu za nekim čvršćim savezništvom sa tehnokratijom. Stoga birokratija ume ponekad da ustane i protiv tehnokratije „u ime samoupravljanja", a ponekad i da je uzme u zaštitu ukoliko to ide njoj u prilog. Birokratija, isto tako, uzroke lošeg stanja u radnim kolektivima ponekad nalazi u „nedovoljno razvijenim" samoupravnim odnosima iako se zna da su mnoge vitalne odluke od kojih zavisi sudbina nekog preduzeća izvan domašaja njegovih samoupravnih prava jer je ta ista politička birokratija granica samoupravne moći udruženog rada. Ponekad, pak, politička birokratija ume i da optuži tehnokratiju iako se zna da je moć tehnokratije ograničena takođe svemoću političke birokratije. Otuda takve optužbe ponekad imaju prizvuk i ukus hipokrizije. U prirodi je političke birokratije (to je jedna od njenih spirituelnih odlika) da stalno održava poziciju balansera i arbitra između „nečega" i „nekoga", da se „stara" o „nečem" ili o „nekom".

Tako ona „brigu“ za samoupravljanje ispoljava, između ostalog, inflacijom reči o jačanju samoupravnih pozicija radničke klase kojom se ne retko prikriva sputavanje samoupravljanja u praksi, u njegovim faktičkim ostvarenjima.

2. Sprega državno-političkih struktura i tehnokratije može da služi podjednako kao podloga saveznom birokratskom centralizmu i unitarizmu i republičkom etatizmu i nacionalizmu. Na toj podlozi i nastaje jedna nova nacionalistička deformacija samoupravnog političkog sistema. Ta podloga se na idejnom planu i stvara time što se nacionalno pitanje predstavlja u izvrnutom, mistificiranom obliku, ne kao pitanje dalje deetatizacije i oslobađanja udruženog rada, nego kao emancipacija nacionalne države od savezne države — u suštini, kao pitanje podele vlasti između federacije i republika, savezne i republičke državno-političke birokratije. Nije teško pretpostaviti kuda bi takav razvitak mogao da vodi. Kada se ispred klasno-samoupravnog interesa radničke klase stavi državni interes nacije, tada politički sistem nužno poprima karakteristike etatizma, samo ovoga puta nacionalno obojenog.

Za radničku klasu i njen samoupravni pokret od prvorazrednog je značaja svest o opasnostima od takvih ideoloških mistifikacija kojima se klasno, opšte, poistovećuje sa državom, birokratskim centralizmom i unitarizmom ili kojima se poseban vid nacionalne emancipacije svodi na jačanje nacionalne države. „Socijalistički unitarizam“, u kome hegemonu ulogu ima jedna, obično najveća nacija, ne ide dalje od formalno-pravne ravnopravnosti nacija u okvirima i na nivou države. Na toj podlozi nastaju unitarističke deformacije nacionalnog pitanja. U slučaju nacionalizma pojam klasnog se tretira kao anahronizam, kao nešto što treba rastvoriti u naciji. Pojam nacije se do te mere mistificira da ona postaje ne samo natklasna nego i nadistorijska kategorija. Ako je za prvi vid mistifikacije karakteristično da se nacionalno ili negira ili svodi na quantité négligeable, za drugi vid mistifikacije karakteristično je poistovećivanje klasnog i nacionalnog i stavljanje nacionalnog ispred klasnog. U prvom slučaju degradacijom nacionalnog vrši se i degradacija klasnog, a u drugom — degradacijom klasnog i uzdizanjem nacionalnog na rang opšteg degradira se i sama borba za istinsku nacionalnu emancipaciju i ravnopravnost.

I kao što to uvek biva, ekstremi se, i pored svih razlika, u krajnjoj konsekvenci negde susreću i nalaze zajednički jezik. U ovom slučaju ekstremi se ne spore oko toga da li je potrebna jaka država. Njihov sukob svodi se samo na pitanje: koja država treba da jača — savezna ili republička? Za jedne jačanje države je conditio sine qua non emancipacije klase, za druge — emancipacije nacije. Zajednički imenitelj i jedne i druge mistifikacije izražen je u mitologizaciji države, što u društveno-političkoj praksi ima za rezultat emancipaciju države i od klase i od čoveka.

Za samoupravnu ideologiju i praksu, međutim, ne može i ne bi smelo biti dileme između emancipacije nacije na bazi jačanja države i emancipacije nacije na bazi jačanja samoupravljanja. Dileme i nekonsekvent-

nosti u tom pogledu stvarale su i uvek mogu da stvaraju krizne situacije u političkom sistemu, a samim tim i u međunacionalnim odnosima. Otuda neophodnost prevladavanja te dileme u smislu radikalnog prelaska sa državno-političkog na samoupravni nivo rešavanja nacionalnog pitanja. Takav prelazak ne izražava ništa drugo do svesno akceptiranje činjenice da je revolucija prevalila jednu etapu, da je kročila u novu, višu fazu svog razvitka, te da se u skladu sa tim i nacionalno pitanje nalazi u novom društveno-istorijskom kontekstu, u kome i buduća sudbina nacije zavisi prevashodno od sudbine samoupravljanja. Radi se, bez sumnje, o novom istorijskom kvalitetu u razvitku nacije u socijalizmu u kome se odnos klase i nacije ostvaruje na neposredniji način. Bitna karakteristika tog kvaliteta je u tome što taj novi odnos ima za posledicu sužavanje prostora za manipulisanje posredstvom države bilo nacijom bilo klasom. U tom odnosu se gube sve one pretpostavke koje rađaju antagonizirane sukobe između klase i nacije. Jer, sve dok je taj odnos posredovan državom, uvek postoji mogućnost da se nacija pretpostavi klasi ili klasa naciji. Ukidanjem tog posredovanja države ne može biti previše emancipacije nacije niti borba za njenu emancipaciju može doći u sukob sa samoupravnim političkim sistemom. Tek u političkom sistemu koji favorizira samodelatnost radničke klase nacionalne slobode su jedna od bitnih pretpostavki oslobađanja klase i društva u celini. Reč je, dakle, o novim pretpostavkama na kojima se prvi put u ljudskoj istoriji javljaju mogućnosti ostvarivanja istinskog jedinstva klase i nacije.

3. Društveno-istorijske pretpostavke protivrečnog spektra faktora pod kojima samoupravljanje vojuje bitku za svoju egzistenciju i afirmaciju traže, izvan svake sumnje, povećanu odgovornost avangarde prema radničkoj klasi kako u pogledu intelektualnog napora da procenjuje mogućnosti afirmacije novog tako i u pogledu organizovanog akcionog dejstva da se te mogućnosti pretvaraju u stvarnost. Sa tog aspekta posmatrano, Savez komunista Jugoslavije treba da bude izuzetno značajan činilac samoupravnog političkog sistema, onaj „jezičak na vagi“ različitih konfliktnih sudara u društvu od kojeg bitno zavisi ne samo smer razrešavanja tih konflikata nego i perspektive budućih kretanja. Time ne želimo da kažemo da je SKJ „svemoguć“, da treba da zamenjuje radničku klasu i u onome što ona može i treba sama da uradi. Ali ono što može i treba SKJ da čini, to je, nesumnjivo, da iz socijalno-političkih konflikata koji nastaju u različitim istorijskim situacijama izvlači ono što je opšte, zajedničko svim delovima samoupravnog pokreta i da se za to opšte bori svom snagom svoga, demokratskim putem stečenog, ubeđenja, beskompromisno i jedinstveno. Razume se, to pretpostavlja visoko razvijen smisao avangarde za teorijsko prednjačenje i za stalna organizaciona prilagođavanja novim uslovima društvenog razvitka.

Činjenica da se SKJ već nekoliko godina nalazi u procesu reorganizovanja izraz je priznanja jugoslovenskih komunista da neke postojeće i iz ranijih vremena očuvane karakteristike avangarde više ne odgovaraju savremenim potrebama samoupravnog društva. To što taj proces još traje — samo ukazuje na svu složenost i politički značaj organiza-

cionog pitanja. Još jedanput se u praksi potvrđuje validnost dobro poznatog Lenjinovog stava da organizaciono pitanje nije tehničko pitanje, nego da je ono političko pitanje par excellence. Upravo na organizacionim pitanjima avangarde prelamaju se i različiti koncepti socijalizma i njegovog političkog sistema. Sopstvena praksa nam je potvrdila da su se upravo na pitanjima reorganizacije SKJ ispoljavale divergentne koncepcije političkog sistema jugoslovenskog socijalizma. U tome, u najvećoj meri, leže uzroci zastoja i usporavanja reorganizacije SKJ, a, u krajnjoj liniji, i zastoja samoupravnog političkog sistema.

Samo po sebi je razumljivo da u uslovima konstituisanja samoupravnog socijalizma SKJ može igrati ulogu avangarde ako je njegova akcija u borbi za opšti interes radničke klase posredovana demokratizmom unutarpartijskog života i demokratizmom njegovog javnog delovanja u društvu. Jedno uslovljava drugo.

U prvom slučaju to bi moralo da ima za pretpostavku odbacivanje sledećih alternativa koje su se nametale u procesu reorganizovanja SKJ: „demokratizam" zasnovan na slobodnom delovanju frakcije, „demokratizam" zasnovan na nacionalističkom konceptu federativnog ustrojstva partije i „demokratski centralizam" zasnovan na birokratskom konceptu monolitizma partije. Reorganizacijom bi se moralo otkloniti i svojevrsno dvojstvo: forumski tip aktivizma i odlučivanja u vrhovima — u pasivističkom smislu shvaćen i proveden princip „nemešanja" u osnovnim organizacijama. Pravi smisao reorganizacije SKJ, koncipirane na pretpostavkama samoupravnog socijalizma, ostvaruje se u onoj meri u kojoj partijska baza, njeno članstvo, prestaje biti objekt partijskih foruma i postaje stvarni subjekt i kreator partijske politike, ukoliko osnovne partijske organizacije bivaju — kako se to popularno kaže — sve manje „ispovedaonice", a sve više „radionice" partijske politike. Teško se može zamisliti uspešno ostvarivanje samoupravnog društva, čija je pretpostavka samodelatnost klase, ako u avangardi koja se bori za to društvo odsustvuje samodelatnost partijske baze, ako jedinstvo u ideologiji i političkoj akciji avangarde i njen demokratski centralizam ne rezultiraju iz tog samodelatnog aktivizma partijskog članstva. Tek na toj osnovi i partijski centar može ostvariti istinski demokratski autoritet.

U drugom slučaju podrazumevamo neophodnost radikalnog prevazilaženja dvojnog položaja SKJ u društvu u odnosu prema radničkoj klasi. Šesti kongres SKJ, time što je zauzeo stav da partija ubuduće ne može ostvarivati svoju avangardnu ulogu sa pozicija državne vlasti, učinio je, bez sumnje, revolucionaran zaokret u pravcu delovanja SKJ iz klase, a ne u ime klase. Ali se na tome putu, čini se, nije istrajalo do kraja. Pozicijâ vlasti lišena je, doduše, partijska baza, ali ne do kraja i ne konsekventno i partijski vrhovi. Stoga je, po našem mišljenju, i proces preseljavanja vlasti iz klasične države u samoupravne organe društva bitno usporavan. I ne samo to. Isprepletenost vrhova partijske i državno-političke strukture onemogućavala je Savezu komunista Jugoslavije da se u pojedinim složenim situacijama distancira, ogradi i suprotstavi na-

cionalističkim, birokratsko-unitarističkim ili tehnokratskim deformacijama samoupravljanja.

Kad je u pitanju odnos SKJ prema radničkoj klasi, on ne može da ima dve duše: jednu u samoupravljanju i drugu u državi. Konsekventno ostvarivanje samoupravnog socijalizma nalaže mu da se u konfliktima između države i samoupravljanja bez rezerve i bez ostatka stavi na pozicije samoupravljanja. I to ne samo u sferi ideja nego i u sferi prakse. Iz toga logično proizlazi da bi njegova pozicija prema državi trebalo da bude pozicija stalne distance i u izvesnom smislu opozicije shvaćene, razume se, u dijalektičkom, revolucionarnom smislu. To ne znači prepuštanje klasične političke vlasti nekim drugim snagama izvan radničke klase. To samo znači da meru istorijske neophodnosti države treba da određuje samoupravno organizovan udruženi rad, a ne vrhovi klasične političke strukture. Smisao revolucionarne uloge SKJ iscrpljuje se upravo u olakšavanju i ubrzavanju procesa koji radničku klasu i ostale samoupravne snage društva dovodi u takav položaj.

Petar Marković

AKTUELNA PITANJA DALJEG RAZVOJA POLJOPRIVREDE

Druga konferencija SKJ je u Akcionom programu ukazala na to da pitanja daljeg razvoja poljoprivrede treba rešavati na osnovama Rezolucije Prve konferencije SKJ o razvoju socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu i zadacima SKJ. To je razlog što se *ponovo* osvrćemo na pitanja daljeg razvoja poljoprivrede u svetlosti te rezolucije.[1] Od Prve konferencije prošlo je oko 14 meseci, a pitanja koja je poljoprivreda postavljala uoči Druge konferencije gotovo su ista kao i pre Prve konferencije. Pri tome treba imati u vidu da je Komisija Predsedništva SKJ počela da priprema građu o poljoprivredi godinu i po dana pre održavanja Prve konferencije, da su održani mnogi sastanci, razgovori i dogovori u republikama, pokrajinama, opštinama, raznim asocijacijama poljoprivrednih proizvođača i da su svuda usvojeni zaključci koji su tada ušli u Rezoluciju Prve konferencije SKJ. No, sve to nije bilo dovoljno. Problemi u poljoprivredi ostali su i dalje otvoreni kao u vreme održavanja IX kongresa SKJ, na kome je doneta odluka da se o pitanjima daljeg razvoja poljoprivrede i društveno-ekonomskih odnosa u toj veoma značajnoj oblasti materijalne proizvodnje raspravlja na posebnoj konferenciji SKJ.

POLJOPRIVREDA U RAZVOJU UKUPNE PRIVREDE I DRUŠTVA

„Dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu, razvoj moderne agroindustrijske proizvodnje, podizanje životnog standarda i unapređenje uslova života i rada na selu, predstavljaju in-

[1] Pod *istim* naslovom štampan je u broju 12 za 1970. godinu časopisa „Socijalizam“ rad istog autora. — O poljoprivredi je usvajano više rezolucija u Savezu komunista, Socijalističkom savezu, Skupštini. Sve one sadrže uglavnom faktografiju i formulišu zadatke, ali se oni ne izvršavaju dosledno. Šta je uzrok tome? Postoje dva odgovora: (1) da ne može da se ovlada složenom problematikom ukupnog razvitka privrede i društva i (2) da se ne shvataju uloga, mesto i funkcije poljoprivrede na današnjem nivou našeg razvitka. — Ovaj članak napisan je pre sednice Predsedništva SKJ od 10. marta ove godine, na kojoj je razmatrano ostvarivanje Rezolucije Prve konferencije SKJ.

terese radničke klase i svih radnih ljudi, naroda i narodnosti naše socijalističke zajednice" (Rezolucija Prve konferencije SKJ).

Funkcije poljoprivrede u razvoju ukupne privrede uglavnom su dobro poznate. Sa svojim autputima (proizvodi za ishranu i industrijsku preradu, radna snaga za industrijalizaciju, izvoz) i inputima (sredstva za rad, reprodukcioni materijal, dobra lične i trajne potrošnje iz industrijskog sektora) ona u pojedinim fazama razvitka omogućuje, obezbeđuje i ubrzava ili, pak, usporava ukupan privredni razvitak. Počev od vremena koje se često naziva prvobitnom socijalističkom akumulacijom, to jest od perioda inicijalne industrijalizacije, pa do danas poljoprivreda je znatno doprinosila stvaranju opštedruštvene akumulacije za razvoj privrede. Ovde ne ulazimo u to da li je ona mogla doprinositi više niti u to da li je trebalo toliko da doprinosi.

Još uvek se veoma uprošćeno gleda na poljoprivredu i njene funkcije u razvitku ukupne privrede na današnjem nivou našeg razvitka. Ne sagledava se dovoljno agrarna struktura, a poljoprivreda se često poistovećuje sa selom iz onog vremena kada je ono bilo pretežno naturalno i kada je poljoprivreda bila istovremeno i način života poljoprivrednog proizvođača i njegove porodice.

Danas su se mnoge stvari izmenile. Agrarna struktura se izmenila utoliko što je društveni sektor postao značajan faktor u snabdevanju tržišta mnogim proizvodima, ali njegov ekonomski položaj u privredi i uslovi privređivanja nisu takvi da bi on mogao da razvije i pokaže ogromne potencijalne mogućnosti koje postoje u njemu. Njegov položaj je vezan isključivo za tržište i reaguje veoma osetljivo na sve promene na tržištu, bilo da se radi o nabavci sredstava za proizvodnju ili o realizaciji njegovih proizvoda.

U individualnim gazdinstvima desile su se krupne promene, koje se izrazito brzo odvijaju naročito poslednjih godina.[2] Ljudi i dalje masovno napuštaju selo, naročito omladina. Kontingent stanovnika koji je u periodu 1960—1970. godine napustio selo veći je od ukupnog prirodnog priraštaja seoskog stanovništva u istom periodu.

Masovno se stvaraju domaćinstva bez omladine koja se više neće reprodukovati kao individualna gazdinstva na bazi naslednika. S druge strane, masovno se raspadaju ostaci naturalnog privređivanja i sve se više individualni proizvođač uključuje u tržište, u društvenu podelu rada preko tržišta.

Privreda se može razvijati ako se razvija, širi i jača tržište. Ako ono stagnira, stagnira i ukupan razvoj privrede jer se proizvodi ne prodaju. Tržište se može razvijati, širiti i jačati ako se menja ekonomska struktura stanovništva i ako se povećava dohodak stanovništva na bazi povećavanja produktivnosti. Smatramo da su to dva neophodna i neraz-

---

[2] Po prethodnim podacima poslednjeg popisa stanovništva, registrovano je oko 36% poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji, što je velika promena ekonomske strukture stanovništva (1961. godine bilo je oko 51% poljoprivrednog stanovništva).

dvojiva uslova. Pri tome ističemo da pod povećavanjem dohotka stanovništva podrazumevamo povećavanje dohotka svih stanovnika, a ne samo dela stanovništva, srazmerno povećavanju produktivnosti.

Marks je, govoreći o prvobitnoj akumulaciji i kritikujući klasičnu političku ekonomiju, ukazivao na to da postoje *dve* vrste privatnog vlasništva: „Politička ekonomija načelno brka dve veoma različite vrste privatnog vlasništva, od kojih jedno počiva na *vlastitom radu proizvođačevom*, a drugo na *eksploataciji tuđeg rada*."[3]

U tom sklopu Marks obrađuje pitanja povezana sa razvojem tržišta. On ukazuje na to da se prelaskom seljaka u industrijske radnike odvija veoma značajan ekonomski i socijalni proces. Naime, prelaskom u industriju dojučerašnji seljak (koji je sada radnik u industriji) kupuje životne namirnice koje je do juče, do prelaska u grad, proizvodio sam. Drugim rečima, njegova dojučerašnja potrošnja postaje u robnoj privredi elemenat promenljivog kapitala. Isto tako, prelaskom seljaka u industriju sredstva za rad koja su se do juče proizvodila u okviru naturalne privrede postaju u robnoj proizvodnji elemenat postojanog kapitala.

Marks to izlaže na sledeći način: „S oslobođenim delom seljačkog naroda *oslobađaju se*, dakle, i njegove pređašnje *životne namirnice*. One se sada preobraziše u materijalni element *promenljivog kapitala* ... Kako je sa životnim namirnicama, bilo je i s domaćim poljoprivrednim sirovinama industrije. One se pretvoriše u jedan element *postojanog kapitala*." I dalje: „Eksproprijacija i teranje sa zemlje jednog dela seljaštva ne samo da oslobađa za industrijski kapital radnike, njihove *životne namirnice* i njihov *materijal za rad*, nego stvara i unutrašnje tržište... Događaji koji sitne seljake pretvaraju u najamne radnike, a njihove životne namirnice i sredstva za rad u materijalne elemente industrijskog kapitala, u isto vreme stvaraju ovome i unutrašnje tržište."[4]

Mada se Marksova analiza tih procesa odnosi na uslove prvobitne akumulacije kapitala i na inicijalni razvitak kapitalizma u drugoj polovini prošlog stoleća u Evropi, osnovne postavke važe i u sasvim drukčijim društveno-ekonomskim uslovima za sve faze pretvaranja naturalne u robnu proizvodnju.

Uspostavljanje optimalne ponude i tražnje elemenata „promenljivog" i „postojanog" kapitala, uz određenu stopu rasta privrede, jedno je od ključnih pitanja privrednog razvoja. U tome i leži sva složenost funkcija poljoprivrede u privrednom razvoju. Znatni kontingenti stanovništva u poljoprivredi, kao i znatan deo sredstava za proizvodnju i nacionalnog bogatstva, predstavljaju jedan od osnovnih uslova razvoja tržišta, pa, prema tome, i ukupnog privrednog razvoja.

Širenje i jačanje unutrašnjeg tržišta ne može se zasnivati samo na dohotku stanovnika jedne oblasti proizvodnje niti na dohotku određenih kategorija stanovnika svih oblasti proizvodnje. Ukoliko se naturalni proiz-

[3] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, 1947, str. 685.
[4] Ibid., str. 668—669.

vođač ne pretvara u robnog, ukoliko elementi naturalne proizvodnje ne postaju elementi robne proizvodnje, ne može se ni tržište razvijati.[5]

U ekonomici se kaže da je poljoprivreda integralni deo ukupne privrede. To je neosporno jer se privreda može stabilno razvijati samo u takvom tretmanu. No, tu treba dodati da je i poljoprivredni proizvođač integralni deo svih proizvođača kojima se rad na tržištu valorizuje srazmerno produktivnosti. To onda zahteva da u okviru ukupnih mera ekonomske politike i poljoprivredni proizvođač nađe svoje mesto.

UZROCI ZAOSTAJANJA POLJOPRIVREDE

„Konferencija SK smatra da je dalje razvijanje samoupravnih socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu i šire integrisanje agrarne politike u opšti koncept društveno-ekonomskog razvoja zemlje bitan uslov za dalje razvijanje proizvodnih snaga, rast produktivnosti rada, efikasnost privređivanja, stabilizaciju tržišta i podizanje životnog standarda" (Rezolucija Prve konferencije SKJ).

U posleratnom razvoju jugoslovenske poljoprivrede možemo razlikovati uglavnom tri perioda.

Prvi je vezan za inicijalnu industrijalizaciju kojoj je bila podređena celokupna ekonomska politika. To je bio period administrativnog upravljanja privredom koji je imao krupnu ulogu u stvaranju osnova za dalji privredni razvoj.

Posle donošenja Ustavnog zakona 1953. godine i rasformiranja seljačkih radnih zadruga (SRZ) nastaje nova faza u razvoju poljoprivrede. Administrativno regulisanje prometa preko otkupa poljoprivrednih proizvoda zamenjeno je prometom preko tržišta i ekonomskom razmenom među pojedinim oblastima proizvodnje. Seljačke radne zadruge smenila je kooperacija kao metod postepenog podruštvljavanja i uključivanja individualnih proizvođača u odnose robne proizvodnje. Poljoprivreda je, naročito u planu 1956—1961. godine, dobila znatnu materijalnu podršku. Sve je to doprinelo da su brzo prevaziđeni niski prinosi i velike oscilacije u poljoprivrednoj proizvodnji (u periodu 1953—1963. godine poljoprivredna proizvodnja se povećala za oko 45% u odnosu na period 1947—1953. godine). Međutim, oko 1962. godine došlo je do stagnacije poljoprivredne proizvodnje i zaostajanja poljoprivrede u odnosu na ukupan razvoj privrede. Uzroci tome bili su društveno-ekonomskog, a ne tehničko-tehnološkog i organizacionog karaktera. Rezultati rada poljoprivrednog proizvođača otuđivani su dobrim delom preko institucionalnih mera. U poljoprivredi je nedostajala materijalna osnova samoupravljanja. Ukupan sklop mera ekonomske politike nije stvarao realne uslove da se razvija princip društvene svojine i samoupravljanje.

[5] U našim uslovima pretvaranje naturalne u robno-novčanu proizvodnju vrši se na dva načina: odlaskom stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti (pretvaranje naturalnog u robno-novčano poslovanje) i razvojem robne proizvodnje i specijalizacije (pretvaranje naturalne u robnu proizvodnju).

Ustav SFRJ od 1963. godine još određenije ukazuje na društvenu svojinu i samoupravljanje, ali se u poljoprivredi ostaje na starom. Mada se govori o potrebi poboljšanja položaja individualnog proizvođača, u praksi se tom proizvođaču nameću rigorozne obaveze kada pristupi modernizovanju proizvodnje.

Elementi primarne i sekundarne raspodele, metodi proširene reprodukcije i kreditiranja proizvodnje i zaliha, devizni i spoljnotrgovinski režim — održavali su poljoprivredu na nivou koji nije stvarao uslove za njen intenzivniji razvoj. S druge strane, plaćana su ogromna devizna sredstva za uvoz poljoprivrednih proizvoda.

Merama privredne reforme od 1965. godine pokušano je da se uspostavi ravnopravniji ekonomski odnos među pojedinim oblastima proizvodnje putem ujednačavanja uslova privređivanja. Međutim, materijalna osnova samoupravljanja u poljoprivredi brzo je ponovo sužena, a to je odmah uslovilo stagnaciju i pad poljoprivredne proizvodnje.

Za dalji razvoj poljoprivrede nisu više bitne samo tehničko-tehnološke inovacije, već pre svega stvaranje društveno-ekonomskih uslova da se one primene u praksi. Potrebno je afirmisati princip društvene svojine i na toj osnovi samoupravljanje proizvođača. Te uslove stvaraju i mogu stvoriti dve grupe faktora: egzogeni — stvaranjem približno jednakih uslova privređivanja za pojedine oblasti proizvodnje i endogeni — rešavanjem mnogih unutrašnjih pitanja usredsređenih na porast produktivnosti rada.

AKTUELNA PITANJA EKONOMSKE POLITIKE

„Savez komunista će se zalagati da se i u poljoprivredi, odnosno celokupnoj agroindustrijskoj proizvodnji i prometu, proširuje materijalna osnova samoupravljanja i da udruženi radni ljudi i u ovim delatnostima putem neposrednog upravljanja sredstvima za proširenje materijalne osnove svog rada i života dosledno ostvaruju raspodelu prema rezultatima rada i osiguraju svoju ekonomsku i socijalnu sigurnost. Bitan uslov za razvijanje ovakvih odnosa je da se, u okviru jedinstvenog tržišta, na principima privredne reforme obezbede što ujednačeniji i stabilniji uslovi privređivanja i sticanja dohotka, koji bi osiguravali održavanje neophodnih odnosa u dohotku poljoprivrednih i drugih proizvođača. Na tim načelima treba utvrđivati društvene planove i sprovoditi mere tekuće ekonomske politike“ (Rezolucija Prve konferencije SKJ).

Jedno od centralnih pitanja je politika cena, odnosno nivo i oblici cena poljoprivrednih proizvoda. Od nivoa cena zavisi ono što je bitno za svakog proizvođača: kako se valorizuje njegov rad na tržištu. Iako smo tržišna privreda i zalažemo se za to da osnovni faktor određivanja cena i primarne raspodele bude tržište, moraju se respektovati određene specifičnosti poljoprivrede. To su tehnološke specifičnosti koje proističu iz karaktera same proizvodnje. Cene poljoprivrednih proizvoda koje se slobodno formiraju na tržištu mogu biti pogodne za poljoprivredu u određenom vremenskom periodu (dve-tri godine). Uzmimo primer stočarstva.

Visoke cene u uslovima oskudice stočarskih proizvoda redovno dovode do konjunkture stočarske proizvodnje i stočne hrane. Ali ubrzo dolazi do suprotnih kretanja i pada cena, čija je posledica naglo i prekomerno smanjivanje stočnog fonda. Takvo se kretanje oseća najduže u govedarstvu. (U posleratnom razvoju imali smo tri takva perioda poznata pod nazivom „pokolj stoke".) To izaziva takve poremećaje od kojih se poljoprivreda ne može za dugo oporaviti. To je razlog što se u celom svetu ustanovljavaju razni oblici garantovanih cena koje se po pravilu kreću ispod ili na nivou tržišnih cena, a u svakom slučaju na nivou koji obezbeđuje formiranje akumulacije neophodne za razvoj i reprodukciju proizvodnje adekvatnu potrebama društva.

Potreba da se uspostave novi nivoi garantovanih cena osećala se još pred setvu 1969/70. godine. To, međutim, nije učinjeno. Očekivalo se da će se bar za poljoprivrednu 1970/71. godinu uspostaviti novi nivoi cena. I to je izostalo. Posle održavanja Prve konferencije SKJ očekivalo se da će se naći rešenja bar pre prolećne setve. Gotovo neverovatno, ali nove cene su usvojene tek u julu 1971. godine, kada je proces proizvodnje već bio završen i počela žetva, odnosno berba. (Sumnjamo da je tako nešto zabeležila praksa neke zemlje bez obzira na to kakav je značaj poljoprivrede u razvoju nacionalne ekonomije.) Štaviše, nivoi cena i pariteti usvojeni u julu bili su narušeni već za sledeću poljoprivrednu kampanju.

Trebalo je učiniti izvestan napor da se uspostave određeni pariteti: eksterni — između cena poljoprivrede i reprodukcionog materijala koji koristi poljoprivreda i interni — među cenama pojedinih poljoprivrednih proizvoda.[6] Tako uspostavljeni pariteti omogućavali bi održavanje određenih odnosa u primarnoj raspodeli, a istovremeno i vođenje određene politike u odnosu na cene, subvencije, odnosno kompenzacije, standard stanovništva itd. Tada bi moglo da se zna koliko staje kilogram pšenice. Da li će se on prodavati po toj ceni, stvar je određenih odluka motivisanih društvenim i ekonomskim momentima. Ukoliko se cena limitira na nižem nivou, proizvođačima se moraju dati kompenzacije.[7] Ako nema objektivnih merila, ako nema uspostavljenih pariteta, određivanje kompenzacija je prepušteno subjektivnim merilima.

[6] Postoji mišljenje da je uspostavljanje pariteta (eksternih i internih) nemoguće zato što se razne oblasti proizvodnje, a naročito produktivnost, nejednako razvijaju. Pri tome se ističe da je poljoprivreda niskoproduktivna, da se u njoj produktivnost sporije razvija, te da bi pariteti išli na štetu drugih oblasti proizvodnje. Takve tvrdnje postaju neodržive čim se sa usko prakticističkog stanovišta krene na put rasuđivanja zasnovan na osnovnim zakonitostima privrede i društva i čim se sagledaju razvojna iskustva zemalja koje su sada na višem stupnju privrednog razvitka.

[7] Samo tako možemo dati pravo mesto kompenzacijama kao značajnom instrumentu ekonomske politike u samoupravnom društvu. Sve drugo bi bile improvizacije. Samo tako se može izbeći sve ono što stvara klice nezdravih odnosa i u političkom životu. Zanimljivo je da se o uspostavljanju paritetnih odnosa u primarnoj raspodeli govori u Rezoluciji Prve konferencije; to su bili zahtevi i saveznih poslanika na nekoliko zasedanja na kojima se govorilo o poljoprivredi, ali u dosadašnjim konkretnim predlozima SIV-a o tome se ne govori.

Uz nerešena pitanja u primarnoj raspodeli idu i sporni metodi proširene reprodukcije i kreditiranja proizvodnje. Gotovo je neshvatljivo da se svake godine stavlja na dnevni red pitanje obezbeđenja sredstava za otkup poljoprivrednih proizvoda. Ako je neophodno da se otkupi određena količina poljoprivrednih proizvoda za zadovoljenje potreba zemlje, tada se zaista moraju naći stabilni izvori i oblici prikupljanja tih sredstava. To je jedan od razloga što proizvođači napuštaju proizvodnju nekih proizvoda, naročito onih koji idu u preradu (suncokret, šećerna repa i slično). Otuda dolazi do povećanja uvoza tih proizvoda. Ugovorena setva tih kultura za 1972. godinu je neverovatno mala, gotovo da je nema, a već se sada postavlja pitanje obezbeđenja proizvodnje ulja i šećera. Dobija se utisak da veoma lako dajemo sredstva za uvoz prehrambenih proizvoda, a kada treba unaprediti i povećati proizvodnju i emancipovati se od uvoza, tada ostajemo na nivou diskusija.

Nerešavanje mnogih pitanja osnovnih uslova privređivanja ima za posledicu to da poljoprivreda zapada u sve teži ekonomski položaj, da proizvodnja ne obezbeđuje sve potrebe. Uvoze se velike količine poljoprivrednih proizvoda, a mogli bismo biti značajan izvoznik, te bi se na bazi izvoza poljoprivrednih proizvoda moglo znatno uticati na smanjivanje negativnog spoljnotrgovinskog bilansa.[8]

Celokupno naše iskustvo, kao i iskustvo zemalja koje su na višem stupnju privrednog razvitka, pokazuje da je za razvoj poljoprivrede potrebno obezbediti stabilnost u pogledu uslova privređivanja. Tada poljoprivreda postaje veoma privlačna za proizvođače, ona može da obezbedi potrebnu proizvodnju i da doprinosi stabilnom razvoju ukupne privrede i tržišta.

INDIVIDUALNI PROIZVOĐAČ I SELO

„Savez komunista Jugoslavije smatra da ljudi na selu kao aktivni subjekti u kreiranju i ostvarivanju našeg celokupnog razvoja, a posebno agrarne politike, moraju imati određenu ekonomsku i socijalnu sigurnost u okvirima našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, da ravnopravno učestvuju u različitim oblicima samoupravljanja — u mesnoj zajednici, u zadruzi ili jedinici za kooperaciju“ (Rezolucija Prve konferencije SKJ).

Milioni individualnih poljoprivrednih proizvođača nemaju svoju proizvođačku organizaciju. Samo jedan broj tih proizvođača, i to manji, povezuje se proizvodno sa društvenim proizvodnim ili prometnim organizacijama (na svoju inicijativu ili na inicijativu neke od tih organiza-

[8] Na XXIII godišnjem zasedanju Komiteta za poljoprivredu ECE — OUN, održanom u februaru 1972. godine u Ženevi, moglo se konstatovati da su u 1971. godini ostale neiskorišćene ogromne mogućnosti izvoza u zemlje Evrope, naročito na područje ZET-a. To se odnosi pre svega na izvoz stoke i stočarskih proizvoda. Ovoga puta se ne možemo žaliti toliko na razne protekcionističke mere zemalja uvoznika koliko na našu nesposobnost da obezbedimo dovoljnu proizvodnju.

cija). Međutim, stvar je u tome što ne postoji dobro proučen program razvoja proizvodnje na individualnim gazdinstvima i program razvoja sela.[9]

Na decembarskom zasedanju Savezne skupštine čula su se mnoga mišljenja o pitanju sela i individualnih proizvođača. Bilo je i takvih mišljenja koja su veoma negativna. Po našem mišljenju, za protekle dve i po decenije mnogo je urađeno na poboljšavanju uslova života na selu. Gotovo svako drugo domaćinstvo podiglo je stambenu ili neku drugu zgradu. Preko 85% svih domaćinstava uvelo je električno osvetljenje. Veliki broj domaćinstava je opremljen savremenim nameštajem i uređajima. Iz osnova se izmenio način ishrane, odevanja i uopšte način života na selu. Sve je to postignuto zahvaljujući ukupnom privrednom razvoju. Pri tome je najveći deo inovacija na selu rezultat novčanih primanja od rada van gazdinstva.

Međutim, sadašnjim stanjem nikako ne možemo biti zadovoljni. Utoliko pre što su na postojećem nivou razvitka i na dostignutoj materijalnoj bazi sela potrebna znatno manja sredstva i znatno manji organizacioni napor da bi se postiglo mnogo više. A taj napor, iako tako mali, neće niko da učini. Uzmimo, na primer, mesnu zajednicu. Jedina njena materijalna baza je samodoprinos koji meštani daju. Međutim, kada bi doprinos iz dohotka seoskih stanovnika koji su zaposleni van poljoprivrede (a takvih ima oko milion i po) išao mesnoj zajednici gde oni žive, tada bi sredstva mesne zajednice uključujući i samodoprinos predstavljala solidniju materijalnu osnovu za unapređenje sela.

Danas, kada se masovno raspala naturalna proizvodnja na selu i kada se seljaštvo masovno uključuje u društvenu podelu rada, stvaraju se najpovoljniji uslovi za društvenu akciju u pravcu daljeg razvoja poljoprivredne proizvodnje i urbanizacije sela. Međutim, napori koje čine individualni proizvođači u cilju modernizacije proizvodnje i usavršavanja tehnološkog postupka ne nailaze na razumevanje društveno-političkih zajednica, pre svega opština. Štaviše, takvi se napori sputavaju raznim taksama i porezima.[10]

Individualna gazdinstva mogu biti veliki proizvođači stočarskih proizvoda. Tu u osnovi leže značajne komparativne prednosti naše poljoprivrede. One su pre svega u tome što u individualnim gazdinstvima ima

---

[9] Stoga nije nikakvo čudo što se godinama na dnevni red osnovnih organizacija Saveza komunista na selu ne stavlja pitanje poljoprivrede. Podaci pokazuju da je i individualnih poljoprivrednih proizvođača sve manje u Savezu komunista.

[10] Gotovo u svim zemljama u svetu postoje specijalni državni fondovi kojima se obezbeđuju osnovni pravci razvoja poljoprivrede i sela. Oni imaju dvojak cilj: da ubrzavaju razvoj poljoprivredne proizvodnje i specijalizaciju i da rešavaju mnoga socijalna pitanja sela. Tako, na primer, u [illegible] stoji takozvani „Zeleni plan" koji predviđa materijalnu pomoć poljoprivredi naročito u planinskom područja. U italijanskom „Zelenom planu 2" predviđena je pomoć države u iznosu od oko 180 milijardi lira za javne investicije. Naravno, mi se ne zalažemo za državne fondove u klasičnom smislu, već za društvene fondove kojima bi se usmeravao razvoj. U dobroj organizaciji određenih poduhvata sve republike i pokrajine našle bi interes da se stvaraju i da jačaju takvi fondovi.

gotovih privrednih objekata koji proizvodnju opterećuju gotovo neznatnom amortizacijom. Osim toga, poslovima u stočarstvu mogu se baviti sve kategorije i uzrasti seoskog stanovništva, pri čemu stočarstvo angažuje radnu snagu tokom cele godine, što je veoma značajno. Na kraju, u okviru gazdinstva proizvodi se i stočna hrana (gazdinstvo srednje veličine u specijalizovanoj stočarskoj proizvodnji može proizvesti znatan deo hrane za stoku). Sve su to komponente veoma značajne za razvoj stočarstva i za komparativne prednosti naše zemlje. To se koristi neverovatno malo. Puno korišćenje svih tih uslova može imati dve krupne prednosti: ekonomske i društvene. Individualni proizvođači bi povećali svoje dohotke jer stočarska proizvodnja daje veće dohotke, a uz dobru organizaciju stočarske proizvodnje i kooperacije vršio bi se proces podruštvljavanja i uključivanja individualnih proizvođača u društvenu podelu rada na širem planu.

Poseban problem predstavljaju staračka domaćinstva na selu. Njihovo nastajanje ima za posledicu to da se znatne površine zemljišta slabo obrađuju ili se, pak, ne obrađuju. Najčešće je takvo zemljište predmet prometa. Ono se sve više usitnjava. S druge strane, društvena gazdinstva nisu u mogućnosti da kanališu burne promene u oblasti agrara. Najveći broj tih gazdinstava nema potrebna sredstva za otkup zemljišta niti za uređenje zemljišne teritorije. Pri tome treba imati u vidu da je kupovina zemljišta u osnovi neproizvodno ulaganje sredstava i da već umanjena akumulativnost društvenih gazdinstava ne bi mogla da podnese takve izdatke. Međutim, svako odlaganje pitanja uređenja zemljišne teritorije imaće za posledicu samo još veće troškove po društvo. A ta pitanja moraju doći na dnevni red.[11]

Druga strana nastajanja staračkih domaćinstava je pitanje poremećaja strukture proizvodnje. Postoje određene zavisnosti između tipa domaćinstva i karaktera i strukture proizvodnje. Istraživanja obavljena poslednjih godina ukazuju na takve zavisnosti. Tako, na primer, domaćinstva bez omladine imaju manje stoke i manje uzgajaju neke useve, naročito industrijske. Umnožavanjem staračkih domaćinstava, ukoliko se ne preduzimaju određene mere, mogu nastati ozbiljni strukturni poremećaji.

PROIZVODNA I SOCIJALNA POLITIKA

Na dostignutom stupnju razvitka proizvodnih snaga dominiraju pre svega socijalni problemi u najširem smislu reči.[12] Dalji razvoj proizvod-

[11] I na Istoku i na Zapadu veoma mnogo pažnje se poklanja uređenju zemljišne teritorije; naravno, različitim metodima. U tom pogledu postoje projekti po rejonima, koji su toliko precizni i detaljni da se mogu uporediti sa projektima urbanizacije velikih gradova.

[12] To je opšta karakteristika koja važi za ceo svet. Razmere tehnoloških dostignuća čine da se više ne postavlja toliko pitanje tehnologije koliko pitanje čoveka, proizvođača, njegove sredine i uslova života na selu. Na pomenutom XXIII godišnjem zasedanju Komiteta za poljoprivredu ECE — OUN gotovo kod svih delegacija dominirala su pitanja socijalne politike na selu, dok su na prethodnim zasedanjima dominirala pre svega tehnološka pitanja.

nih snaga, tehnologije, proizvodnje, vezan je isključivo za rešavanje socijalnih pitanja ljudi koji rade u oblasti poljoprivredne proizvodnje. Urbanizacija sela, izgradnja stanova za radnike koji rade u poljoprivredi, izgradnja puteva i raznih objekata kulturnog i društvenog standarda, komunalna izgradnja — sve to postaje uslov daljeg razvoja poljoprivrede.

Smanjivanje poljoprivrednog stanovništva je zakonit proces u razvoju privrede. Sa tim je povezano i pitanje odnosa urbanih i ruralnih zona. U svim našim planovima, ocenama planova, raznim studijama uvek se tendencije smanjivanja poljoprivrednog stanovništva ističu kao pozitivne. To je, bez sumnje, pozitivan proces. Međutim, stvar je u tome u kojoj meri je taj proces u skladu sa stopom rasta privrede i dohotka stanovnika, da li ubrzane migracije utiču na stanje poljoprivredne proizvodnje i na komunalne mogućnosti gradova. Opšti je utisak da su prekomerne migracije sa sela rezultat mnogih nerešenih pitanja seoske sredine. Rešavanjem osnovnih ekonomskih pitanja poljoprivrede mogla bi se rešiti i mnoga pitanja seoske sredine.

Proizvodna politika je u svakom slučaju osnova za razvoj poljoprivrede. Ali u procesu tog razvoja, naročito u uslovima robne proizvodnje, javljaju se i socijalna pitanja kao jedan od osnovnih elemenata ukupnog razvoja. Postavlja se pitanje: čemu dati primat? Smatramo da primat moraju imati i proizvodna i socijalna politika.[18] Da bi se mogla voditi aktivna proizvodna politika, potrebno je da postoji i dobro razrađena socijalna politika. Ne možemo reći da sada imamo dobro postavljeno i jedno i drugo. Otuda proizlazi i zaključak da je jedan od glavnih zadataka izrada dugoročnog programa proizvodne politike u poljoprivredi i programa socijalne politike kao njegovog sastavnog dela.

Celokupno naše iskustvo pokazuje da se mora konačno pristupiti donošenju dugoročnih rešenja za razvoj poljoprivrede, da se mora izraditi dugoročan program proizvodne i socijalne politike u poljoprivredi i na selu i da se mora preći na konačno ostvarivanje donetih rezolucija. Sada, posle 21. sednice Predsedništva SKJ i Druge konferencije SKJ, mora se prići konkretnom sprovođenju svega što je dogovoreno. To će biti podržano i pozdravljeno od miliona proizvođača u poljoprivredi i to će im još više učvrstiti veru u Savez komunista Jugoslavije.

---

[18] Proizvodna politika treba da obezbedi pravce dugoročnog razvoja poljoprivrede. U tome mi vidimo i uslove za stvaranje paritetnih elemenata koji utiču na dohodak, a to su primarna i sekundarna raspodela, metodi proširene reprodukcije itd. Socijalna politika ima poseban značaj kad su u pitanju ona gazdinstva koja nemaju realne uslove za paritetni dohodak.

Stanko Grozdanić

ODGOVORNOST I KONFLIKTI U PRAKSI RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA

U poslednje vreme čine se pokušaji da se sistematski izlože i sveobuhvatnije prikažu novije tendencije i pojave u samoupravnom životu. Dva problema — među mnogima koji nisu do kraja razmotreni ni uspešno postavljeni i rešeni — privlače posebnu pažnju. To je odgovornost nosilaca samoupravnih i drugih društvenih funkcija, koja je dosta dugo tretirana parcijalno i usko „disciplinarno", a ređe u sklopu realnih procesa samoupravljanja. I, drugo, to su društveni konflikti, njihovi uzroci, karakter i dejstva u uslovima radničkog samoupravljanja, što je takođe bilo nedovoljno zasnovano na ispitivanju i saznavanju realnih zbivanja i odnosa u praksi.

To su teme za koje gotovo podjednako pokazuju interesovanje samoupravljačko javno mnenje i oni koji prate i proučavaju praksu samoupravljanja nastojeći da doprinesu njenom unapređenju. Svakako su zanimljiva i mišljenja po kojima postoji ne mala povezanost, pa i uzajamna uslovljenost, odgovornosti i konflikata u našem društvu.

Ovde se čini pokušaj da se, na osnovu serije svojevrsnih introspektivnih analiza ostvarivanja radničkog samoupravljanja, skrene pažnja na ono što već duže vremena egzistira u stvarnosti i predstavlja jedno od obeležja savremenih procesa samoupravnog razvitka u preduzećima.[1]

---

[1] Izlaganja se temelje na autentičnoj i verifikovanoj građi sadržanoj u stotinak saopštenja preduzeća i ustanova pripremljenih za II kongres samoupravljača Jugoslavije (održan u Sarajevu 5—8. maja 1971).

Ta građa je, na žalost, u veoma ograničenoj meri dostupna javnosti. Saopštenja su u relativno malom tiražu štampana za potrebe pretkongresne diskusije (u izdanju „Radničke štampe" — Beograd), a nisu publikovana u posebnoj ediciji, kao što to nije učinjeno ni sa drugim studijama i analizama samoupravne prakse izrađenim u periodu 1969—1971).

U ovom napisu sadržan je deo priloga koji je autor pripremio za knjigu *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* koja će uskoro izaći u izdanju „Radničke štampe". Knjigu sačinjavaju studije oko 60 autora posvećene analizi dvadesetogodišnjeg razvoja samoupravljanja.

I

Za razumevanje sadašnjih pojava i tendencija u praksi radničkog samoupravljanja od posebnog su interesa saznanja o postojećim koncepcima i opšteprihvaćenim načelima odgovornosti, a pre svega o njihovom ostvarivanju u samoupravnom životu.

U novije vreme u preduzećima su ispoljena nastojanja da se, uporedo sa promenama u organizaciji samoupravljanja i kao njihov integralni deo, utvrde — znatno potpunije i preciznije nego do sada — „pravila ponašanja" subjekata u procesu odlučivanja, da se fiksiraju njihov položaj, prava i ovlašćenja, ali i dužnosti i odgovornosti u ostvarivanju samoupravljanja. Pri tom se ukazuje naročito na sledeće osnove, principe i pretpostavke odgovornosti u udruženom radu[2]:

— U izgrađivanju celovitog sistema samoupravne odgovornosti neophodno je polaziti od ustavnog načela da radni ljudi koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini neposredno upravljaju tim sredstvima „u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice, odgovorni jedni drugima i društvenoj zajednici".

— Dosledno realizovati načelo lične odgovornosti svih nosilaca samoupravnih i drugih društvenih funkcija. Precizno utvrditi i razgraničiti nadležnosti svih učesnika u procesu upravljanja i odlučivanja. Stepen odgovornosti svakog nosioca društvene funkcije treba da je srazmeran pravima i ovlašćenjima koja su mu poverena, kao i njegovoj realnoj ulozi i uticaju u samoupravljanju.

— Rad samoupravnih organa i njihovih izvršnih tela, kao i drugih nosilaca rukovodećih funkcija u procesu rada i upravljanja, treba da bude javan, redovno praćen i kritički razmatran i ocenjivan od strane najšireg kruga samoupravljača. Organi upravljanja su dužni da obezbede potpuno, redovno i pravovremeno informisanje o radu i zbivanjima u radnoj zajednici, odlučno se suprotstavljajući nastojanjima da se uspostavi monopol nad sistemom informisanja i komuniciranja.

— Energičnom društvenom akcijom suprotstaviti se učestalim pojavama i tendencijama neodgovornog ponašanja u privrednom i društvenom životu.[3] Društveno-političke organizacije treba da svoju aktivnost

---

[2] Razmatranja o odgovornosti zasnivaju se delom i na nekim istraživanjima sprovedenim poslednjih godina u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Zanimljivi su u tom pogledu i rezultati izloženi u više saopštenja na savetovanju o problemima i pojavama u ostvarivanju samoupravne odgovornosti koje je održano marta 1971. godine u Kranju.

Bitni principi samoupravne odgovornosti i odlučni zahtevi da se ona dosledno ostvaruje u svim domenima društvenog života izraženi su na mnogobrojnim skupovima u radnim organizacijama u okviru priprema za II kongres samoupravljača Jguoslavije, kao i na samom kongresu. Na tim osnovama formulisana je i posebna kongresna rezolucija: O jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu. Ta shvatanja izražava u suštini i rezolucija Savezne skupštine o odgovornosti koja je doneta krajem 1971. godine („Službeni list SFRJ", br. 52/71).

[3] U preduzećima su, kao što se može zaključiti na osnovu nekih novijih analiza, rasprostranjene naročito sledeće pojave: nanošenje štete društvenoj imovini nesavesnim ili nepravilnim radom; rasipništvo; neistinito prika-

više usmere na razotkrivanje i otklanjanje stvarnih uzroka i društvenih korena tih pojava. Od „subjektivnih snaga" očekuje se da deluju u smislu neprekidnog podsticanja inicijativnog postupanja i odgovornog ponašanja svih samoupravljača, kao i da doprinose stvaranju atmosfere uzajamnog poverenja, ali i razvijanju kritičkog odnosa i demokratske kontrole nad radom onih kojima je povereno vršenje upravljačkih i drugih funkcija.

— Razvijanjem neposrednog samoupravljanja, direktnijim i stvarnijim učešćem radnika u procesu odlučivanja, podstiče se i unapređuje odgovornost kako „predstavničkih tela" tako i njihovih izvršnih organa.

— Neophodno je i dalje razvijati i usavršavati društveni nadzor, a uporedo s tim i „internu kontrolu", u raznim oblicima i vidovima. U ostvarivanju političke odgovornosti doslednije i redovnije primenjivati već uobičajene sankcije i mere (opoziv, razrešenje od funkcije, smenjivanje i slično), ali koristiti i druge pogodne „instrumente".[4]

— Ne može se u udruženom radu uspešno ostvariti samoupravna odgovornost ako njom nije prožeto funkcionisanje celokupne društvene i političke strukture. U tom smislu potrebno je jačati odgovornost svih nosilaca javnih funkcija kao uslov za dosledno ostvarivanje odgovornosti u samoupravnim radnim organizacijama.

U nizu preduzeća, naročito u onima sa složenom proizvodno-tehnološkom organizacijom, pokušava se izgraditi relativno celovit i zaokružen sistem samoupravne odgovornosti koji se velikim delom temelji na praktičnim iskustvima i dostignućima u razvoju samoupravljanja. Vredna su pažnje, svakako, neka opšta razmatranja o odgovornosti, ali i rešenja koja se sugeriraju, koja su upravo predmet diskusije ili se u praksi već primenjuju.[5]

Ostvarivanje odgovornosti sve češće se posmatra u širem kontekstu procesa samoupravnog odlučivanja. Da bi se povećala efikasnost samoupravljanja, u nekim preduzećima se teži preciznijem definisanju „uloge" pojedinih subjekata u osnovnim fazama procesa odlučivanja (pripremanje odluke — donošenje odluke — sprovođenje odluke).[6]

Polazi se pre svega od toga da „kvalitet samoupravnih odluka najviše zavisi od faze koja prethodi odlučivanju". Smatra se neophodnim

---

zivanje stanja poslovanja preduzeća; nepoštovanje dobrih poslovnih običaja i poslovnog morala; nepridržavanje ili otvoreno kršenje društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma; zloupotreba položaja i funkcija; sprečavanje ostvarivanja samoupravnih prava radnih ljudi i direktna povreda tih prava; nepoštovanje samoupravnih akata i neizvršavanje odluka organa upravljanja itd. To su konstatacije koje delom sadrži i pomenuta rezolucija Savezne skupštine o odgovornosti nosilaca samoupravnih i drugih društvenih i javnih funkcija.

[4] Razrada i redovnija primena odgovarajućih sankcija, odlučno i bez ikakvih izuzetaka, jedan je od zahteva II kongresa samoupravljača Jugoslavije. To se preporučuje i u pomenutoj rezoluciji Savezne skupštine.

[5] Dalja izlaganja o odgovornosti zasnivaju se pretežno na novijim iskustvima iz prakse, koja su predmet sve većeg interesovanja i razmene mišljenja.

[6] Ova razmatranja izložena su u saopštenju Združenog preduzeća „Tehnogas" — Beograd (II tematsko područje Kongresa): *Iskustva u razvijanju integracije* (str. 8—10).

osloniti se na „dovoljno kompetentan i kvalifikovan stručni tim", ali uporedo s tim konsultovati i radnike na najširoj osnovi, omogućavajući njihov što direktniji uticaj. Ne sme se nikako dozvoliti „anonimnost predlagača"; naprotiv, treba da je svima poznato „ko se nalazi iza predloga". Predlagač mora ostati „trajno odgovoran za procene i zaključke na kojima je predlog odluke zasnovan". Bilo bi nedopustivo da se „stručna" i „poslovna" odgovornost zaklanjaju „paravanom samoupravljanja".

U pogledu odgovornosti za samo donošenje odluke („čin odlučivanja") prihvaćena su sledeća rešenja: članovi organa samoupravljanja snose političku odgovornost; pošto se oni biraju po izbornim jedinicama, njihova je odgovornost izbornom telu direktnija; član organa samoupravljanja snosi deo odgovornosti i u slučaju kada se lično nije izjasnio za neku odluku osim ako se od te odluke „javno ogradio" ili je podneo ostavku; direktor združenog preduzeća dužan je da radničkom savetu ponudi ostavku čim je odbijen predlog programa razvoja, završnog računa ili kakve druge značajne odluke; ako tako ne postupi, direktor je lično odgovoran „ne samo za ostvarivanje odluke, već i za njenu celishodnost" (slično rešenje koje se odnosi na odgovornost direktora združenog preduzeća prihvaćeno je u tri od pet fabrika u okviru „Tehnogasa").

U fazi sprovođenja odluke primenjuju se sledeća „pravila odgovornosti". „Izvršno-rukovodećem timu" daje se veća samostalnost u preduzimanju akcije, ali se zato proširuje i lična odgovornost njegovih članova. U težnji da se što doslednije „individualizira" odgovornost, normativnim aktima je utvrđeno da radničkom savetu (fabrike, odnosno združenog preduzeća) odgovara samo rukovodilac „tima" — direktor fabrike, odnosno direktor združenog preduzeća. Ostali članovi „tima" neposredno su odgovorni direktoru, a preko njega radničkom savetu. U stvari, direktor predlaže imenovanje svojih najbližih saradnika, ali, ako bi nastupila „koncepcijska ili metodološka razmimoilaženja", on je ovlašćen da u svakom momentu predloži njihovo smenjivanje sa rukovodećih funkcija koje su im poverene. Situacija kada radnički savet ne prihvati zahtev direktora da se smeni neki od članova „izvršno-rukovodećeg tima" može biti neposredan povod i osnov za „razrešenje" direktora.[7]

Za noviji period karakteristična je težnja da se izgradi takva organizacija samoupravnog preduzeća u koju bi bila skladno „ukomponovana" odgovornost nosilaca proizvodnih, upravljačkih i drugih funkcija. Smatra se da je glavni problem u uspostavljanju „međuzavisnosti

[7] I u „Tehnogasu" se konstatuje da neka od ovih rešenja nisu sasvim u skladu sa važećim propisima o radnim odnosima. Predlaže se da se „zaštita prava i dužnosti radnika po osnovu rukovođenja" potpuno prepusti „samoupravnoj regulativi" preduzeća: razrešenom direktoru ili drugom rukovodiocu trebalo bi garantovati pravo na radni odnos i na radno mesto koje odgovara njegovim stručnim sposobnostima, ali ne i pravo da ostane na rukovodećoj funkciji do isteka mandata.

organizacije rada i samoupravljanja", u njihovom povezivanju u „jedinstven i efikasan organizacioni sistem". Tek na toj osnovi moguće je konkretno utvrditi i realizovati ličnu i kolektivnu odgovornost subjekata procesa rada i upravljanja.[8]

U praksi već ima uspelih pokušaja da se ostvari zamisao konsekventnog odvajanja i preciznijeg omeđivanja osnovnih samoupravnih funkcija (posebno „izvršne" i „kontrolne"). U cilju efikasnog realizovanja odgovornosti teži se svojevrsnoj „specijalizaciji" nosilaca tih funkcija; ne dopušta se njihova „kumulacija" u bilo kom vidu.[9]

Prihvaćena su i neka rešenja čiji je smisao da se podstakne „odgovorno ponašanje" na svim nivoima organizacije rada i samoupravljanja.[10] Statutom preduzeća propisuje se, na primer, lična odgovornost i dužnost svakog radnika da se „na svom radnom mestu i u drugim poslovima u vezi sa radom pridržava usvojenih samoupravnih zaključaka i opštih akata". Nepoštovanje te obaveze tretira se kao „kršenje radne dužnosti". Rukovodioci radnih jedinica, pak, odgovorni su kako za izvršavanje usvojenih samoupravnih odluka (i „drugih radnih zaduženja") tako i za „obezbeđenje predviđenih poslovnih efekata". Precizira se da je za realizovanje poslovne politike preduzeća i zaključaka organa upravljanja radne jedinice lično odgovoran rukovodilac radne jedinice u svom domenu rada, i to „centralnim" organima upravljanja, radnoj zajednici jedinice i rukovodiocima onih stručnih službi „sa kojima čine širu operativnu celinu". Tako se radne dužnosti i odgovornosti rukovodilaca radnih jedinica neposredno vezuju za „izvršnu funkciju samoupravljanja". Podela odgovornosti utvrđuje se prema karakteru i sadržaju odluke organa upravljanja: za „profesionalne" i „stručne" („poslovne") odluke lično su odgovorni pojedini radnici, odnosno zajednice radnika po jedinicama, a za „samoupravne" („društveno-ekonomske") odluke — odgovarajući organi samoupravljanja. Posebno se insistira na odgovornosti „predlagača", bez obzira na to da li se radi o rukovodiocu radne jedinice, „radniku-referentu", grupi radnika u odeljenju — birou, timu radnika raznih profesija i slično.[11]

I danas je jedan od krupnih i izvanredno složenih problema u praksi samoupravljanja identifikovanje „stvarnih" subjekata samoupravne od-

[8] U javnosti već zapaženi — premda početni — rezultati u toj oblasti postignuti su, na primer, u Trgovinskom preduzeću „Stoteks" — Novi Sad; Tekstilnoj industriji „Kosovka" — Priština; Tekstilnom kombinatu „Varteks" — Varaždin; Farmaceutsko-hemijskoj industriji „Galenika" — Beograd; Industriji gumenih, kožnih i hemijskih proizvoda „Sava" — Kranj itd.

[9] Kao što se primećuje u saopštenju preduzeća „Kosovka" — Priština, takva „specijalizacija" nosilaca osnovnih samoupravnih funkcija (ali i „specijalizacija" u okviru iste funkcije) „vodi određenijoj podeli odgovornosti svih učesnika u samoupravnom procesu".

[10] Vidi saopštenje preduzeća „Sava" — Kranj: *Samoupravna organizacija rada i samoupravna odgovornost radnika.*

[11] Predlagač je lično odgovoran za „stručnost izrađenih predloga" i za obezbeđivanje poslovnih efekata. Sankcije koje se primenjuju zavise ponajviše od „prirode" i „opštih rezultata" izrađenih predloga.

govornosti, što je moguće postići jedino ako se potpuno razotkrije i ustanovi „faktička uloga“ svih učesnika procesa donošenja i sprovođenja odluka.

Još uvek je raširena pojava da se odgovornost nosilaca samoupravnih i drugih društvenih funkcija srazmerno retko pokreće i ostvaruje, čak i u onim sredinama gde je, po opštem uverenju, postignut napredak u konstituisanju organizacije samoupravljanja, a ovlašćenja i nadležnosti organa i službi precizno su određeni i razgraničeni.[12] Radnici u raznim prilikama izražavaju nezadovoljstvo takvim stanjem i insistiraju da se, kad god za to postoje uslovi i potreba, pravovremeno i efikasno primenjuju određene sankcije.[13]

Kritikuje se, takođe, jednostranost u tretiranju odgovornosti: ona se većinom posmatra sa stanovišta „negativnog delovanja“, „sankcijske politike“ i „represivnih mera“. Nasuprot tome, ističe se da je mnogo važnije i neophodnije da se stimulira, podstiče „pozitivno samoupravno ponašanje“. To bi, kako se predlaže, bilo moguće ostvariti i putem redovnijeg i sistematskog odavanja javnog priznanja za uspešan rad organa upravljanja i drugih nosilaca funkcija. U mnogim preduzećima taj oblik je gotovo potpuno zanemaren.[14]

Najzad, insistira se na odgovornosti društveno-političkih organizacija u procesu samoupravljanja. Smatra se da bi aktivnost i uticaj tih organizacija na rad samoupravnih organa trebalo da budu još izraženiji, ali bi istovremeno bilo neophodno da i odgovornost bude određenija i konkretnija. Ako dolazi do ozbiljnih nedostataka i slabosti u radu preduzeća, odgovornost bi trebalo da snose ne samo organi upravljanja, već i društveno-političke organizacije. U takvom slučaju, kao što se to u praksi sve češće čini, pokretala bi se lična politička odgovornost članova Saveza komunista, podvrgavao bi se javnoj kritici njihov rad, a, prema potrebi, pokretalo bi se i pitanje poverenja rukovodstvima društveno-političkih organizacija, pa bi se moglo tražiti i njihovo smenjivanje. Osnovna je ideja da društveno-političke organizacije aktivnije sudeluju u procesu odlučivanja, ali i da snose punu odgovornost za ono što zastupaju i predlažu.

[12] Karakteristično je zapažanje u sindikatima da je u velikom broju statuta do pojedinosti regulisana materijalna i disciplinska odgovornost na radu „običnih radnika“, ali da se načela odgovornosti ne primenjuju i na one „koji sklope loše ili štetne ugovore, ili slabo prodaju, odnosno nabavljaju robu a za to ne postoje objektivni razlozi“. Rukovodioci i stručnjaci nastoje da svoju ličnu odgovornost prebace na teren „fluidne kolektivne odgovornosti samoupravnih organa“.

[13] Na primer: postavljanje pitanja poverenja; javna kritika; ocenjivanje rada nosilaca funkcija na javnim skupovima; zahtev za povraćaj materijalne koristi itd.

[14] Dok se u izvesnoj meri i odaje priznanje pojedinim direktorima i istaknutijim stručnjacima za uspešno poslovanje preduzeća, dotle je takva praksa sasvim retka u odnosu na članove samoupravnih organa i one radnike koji su nosioci izvesnih korisnih inicijativa i akcija.

II

Sukobi interesa, divergentne težnje i konfliktne situacije u raznim domenima samoupravnog života u preduzećima karakterišu sadašnju fazu društvenog razvitka, u kojoj se još uvek ispoljavaju neki tipični oblici otuđivanja viška rada, tendencije uspostavljanja „birokratsko-tehnokratskog upravljačkog monopola", neravnopravnosti u sticanju i raspodeli dohotka, socijalne razlike i diferencijacije koje nisu zasnovane na raspodeli prema radu, već na ekonomskim ili društvenim privilegijama itd.

Protivrečnosti i konflikti, u raznim oblicima i vidovima, manifestuju se u međusobnim odnosima organizacija udruženog rada, naročito u sklopu velikih integrisanih preduzeća sa složenom proizvodno-tehnološkom strukturom. Sukobljavanja u „samoupravnim procesima" nastaju pre svega kao posledica otvorenih ili prikrivenih nastojanja pojedinaca ili grupa („formalnih" i „neformalnih") da se „nametnu" i ostvare dominantnu poziciju u centrima odlučivanja, da izvrše presudan uticaj na rešavanje egzistencijalnih pitanja ekonomskog, socijalnog i radno-pravnog položaja radnika. Konfrontacije se izražavaju ponekad i u odnosima između političkih rukovodstava u preduzeću, s jedne, i „stručnog rukovodećeg štaba", s druge strane. „Interesni sukobi" nastaju i između članova „predstavničkih samoupravnih organa" i radnika koji čine biračko telo. U pojedinim situacijama za koje su karakteristične povećane materijalne i finansijske teškoće preduzeća ili nekih njegovih delova dolazi do izražaja „zaoštravanje odnosa" između „kolektiva" (misli se prvenstveno na njegov „radnički deo") i „stručnih službi" (naročito njihovog „rukovodećeg dela").

Rasprostranjeno je shvatanje da stvarni uzroci konflikata u preduzećima, koji u određenom „kulminacionom momentu" mogu da dobiju oblik obustava rada (štrajkova), leže pre svega u „faktičkom" društveno-ekonomskom položaju radnika, u nerazvijenim samoupravnim odnosima, u činjenici da radnik ne može da ostvari elementarne ekonomske i materijalne zahteve, da se grubo krše njegova samoupravna prava, da on ne uspeva da se ispolji kao uticajan faktor procesa samoupravnog odlučivanja.[15]

Socijalni konflikti gotovo su neminovni kada postoji određen „sticaj okolnosti": nepovoljna materijalna i finansijska situacija preduzeća u uslovima narušenih i poremećenih samoupravnih odnosa u preduzeću i „formalnog radničkog samoupravljanja".[16]

---

[15] Takvo shvatanje u osnovi je izraženo i u rezoluciji II kongresa samoupravljača Jugoslavije: Izgradnja samoupravnih odnosa u radnoj zajednici, gde se kao glavni uzroci konflikata i obustava rada u organizacijama udruženog rada navode: nedovoljno razvijeno samoupravljanje; neadekvatno osiguravanje sistema dohotka i raspodele prema rezultatima rada; birokratsko uzurpiranje samoupravnih prava u organizacijama udruženog rada i van njih.

[16] Prema saopštenju preduzeća „Varteks" — Varaždin, negodovanje radnika postupno je raslo zbog „ignorisanja samoupravne prakse" i svođenja samoupravljanja na „prava na papiru" — kako su radnici nazivali „statu-

Konfliktne situacije u preduzećima nastaju i pod dejstvom takozvanih „spoljnih uticaja i uzroka" (opšta „nelikvidnost privrede", ograničene mogućnosti plasmana, situacija na međunarodnoj privrednoj sceni, administrativne restrikcije i slično). Nezadovoljavajući rezultati poslovanja zbog kojih radnici negoduju često su „odraz privrednog položaja radne organizacije u društvu i njegovoj privredi".[17]

Odnosi nepoverenja u preduzeću razvijaju se i jačaju kada radnik shvati da se rešava i odlučuje bez njegovog znanja i saglasnosti i protivno njegovom „neposrednom interesu". Redovno je predmet kritike praksa da se „strateške odluke", to jest odluke od primarnog značaja za poslovanje i razvitak preduzeća, donose „po kratkom postupku", posle dogovora rukovodećeg i stručnog kadra „u zatvorenom krugu".

Ali se otpor pruža i „neodgovornom odnosu" članova radničkog saveta i drugih samoupravnih organa koji ne obaveštavaju radnike o projektovanim merama i akcijama, koji ne konsultuju biračko telo i izbegavaju da mu „polože račun" o svom radu. Primećuje se da to vodi „odvajanju" radničkih predstavnika, a potom, kao „prirodna konsekvenca", njihovom birokratizovanju.[18]

Nedovoljna obaveštenost radnika o stanju u preduzeću i realnim mogućnostima rešavanja problema koji ih direktno tangiraju jedan je od razloga protesta i sukoba koji se javljaju u raznim vidovima. Posredi je često „zatvorenost rada" organa upravljanja ili, pak, okolnost da je celovita i autentična informacija praktično nedostupna ne samo najširem krugu radnika, već ni njihovim „predstavnicima" i „zastupnicima" u samoupravnim telima. Ali, ima i konflikata u preduzećima iako su radnici uglavnom potpuno i pravovremeno informisani.

---

tarna prava". Naime, „uprava" preduzeća formalno je udovoljila zahtevima radnika i društveno-političkih organizacija da se omogući „stvarno neposredno samoupravljanje": formirani su zborovi radnika u radnim jedinicama, ali su neposredni proizvođači dovedeni u „apsurdan položaj" — da u polusatnoj pauzi budu „upoznavani" s godišnjim planom Kombinata ili završnim računom, da ga „prodiskutuju", da bi ga potom „prihvatali".

U takvoj opštoj situaciji došlo je do „otvorenog revolta i obustave rada" kada je preduzeće krajem 1966. godine „spalo na najniže poslovne rezultate, kad u fondovima nije ostalo sredstava ni za pokriće tekućih obaveza, niti je bilo sredstava za isplatu ličnih dohodaka". (Način rešavanja te „krizne situacije" uz neposredno i stvarno učešće radnika izlaže se nešto kasnije.)

U sličnim okolnostima nastale su obustave rada i u nekim drugim preduzećima metalske industrije, metalurgije i rudarstva.

[17] U završnom delu saopštenja Železare Jesenice konstatuje se sledeće: „U današnjim ogromnim kolebanjima u privredi konfliktne situacije mogu da se pojave preko noći... mi predstavljamo granu crne metalurgije i cena naših proizvoda je plafonirana, a cene naših sirovina se slobodno formiraju i neposredni proizvođači ne mogu da vrše uticaj na formiranje dohotka fabrike ma koliko oni to nastojali. Sva nastojanja i odricanja kod ispunjavanja programa sanacija uzaludna su i već predviđeni uspesi mogu da se sruše preko noći ako dođe do poskupljenja sirovina i usluga."

[18] Na više radničkih skupova ukazano je na stalno prisutnu opasnost „nametanja ličnih stavova, pa i vlastitih interesa" od strane izabranih predstavnika „pod legitimacijom onih koji su ih birali".

Neposredan povod konflikata u mnogim slučajevima su izrazito i zabrinjavajuće niska „primanja“ pojedinih kategorija radnika. Radnika koji oseća da mu je materijalni i radni položaj krajnje nestabilan, a životna egzistencija direktno ugrožena teško je uveriti da su „postojeće socijalne razlike neminovne“; on se sa nepoverenjem odnosi prema političkim proklamacijama i formulama o „raspodeli dohotka prema rezultatima rada“ i o „jačanju materijalne osnove samoupravljanja“.

Svakako su indikativni rezultati ispitivanja na osnovu kojeg je sačinjena sledeća „rang-lista“ najčešćih „izvora nesuglasica (sukobljavanja) u preduzeću“ prema odgovorima „izvršilaca“ (neposrednih proizvođača) i „rukovodilaca“.[19]

Izvori nesuglasica (sukobljavanja)	*Izvršioci*	*Rukovodioci*	*Ukupno*
Nerešeni problemi raspodele	33,8	32,3	33,5
Lični interesi i javašluk	24,6	25,8	24,8
Neodgovornost u radu	16,9	25,8	18,5
Slabo uključivanje radnika u odlučivanje	14,1	6,4	12,7
Nesposobnost kadrova	10,6	9,7	10,5
Ukupno (u procentima)	100,0	100,0	100,0

Primećuje se, s druge strane, da zbog heterogenosti nacionalnog sastava kolektiva nisu nastajali konflikti i konfrontacije u samoupravnim procesima niti je to predstavljalo smetnju efikasnom i odgovornom radu radničkog saveta.[20]

Konflikti specifični po svom karakteru i domašaju nastaju kao posledica neravnopravnog položaja pojedinih radnih jedinica ili nesređenih odnosa unutar širih „integrisanih privrednih kompleksa“. Kada su u takvim uslovima bili neposrednije i osetnije pogođeni ekonomski i samoupravni interesi radnika, javljale su se, skoro po pravilu, snažne „dezintegracione težnje“ sa svakovrsnim materijalnim, socijalnim, pa i političkim implikacijama.[21]

---

[19] Prema saopštenju preduzeća FAMOS — Sarajevo — Hrasnica (*Istraživanje u cilju poboljšanja samoupravne prakse*).

[20] Slična su zapažanja i u „Trepči“ — Kosovska Mitrovica, kao i u nekim drugim višenacionalnim radničkim sredinama. Ističe se, takođe, da članovi samoupravnih organa preduzeća iz raznih regiona Jugoslavije „često mogu da se lakše i uspešnije sporazumeju od političkih funkcionera“.

[21] Na primer, u Združenom preduzeću „Tehnogas“ — Beograd dešavalo se da „sukob interesa parališe i samoupravno odlučivanje i ostvarivanje odluke“. U tim izuzetnim slučajevima, kako se navodi u saopštenju, dolazilo je do faktičke dezintegracije pojedinih delova preduzeća, koji su se posle izvesnog vremena ponovo priključivali i nastavljali „zajednički razvojni put“.

U „Tehnogasu“ vlada uverenje da je dezintegracija uvek korisnija i društveno opravdanija od nasilnog održavanja integracije. „U ime integracije na samoupravnim osnovama potrebno je podržati dezintegraciju tehnokratske, političke i svake druge nesamoupravne privredne tvorevine.“

III

Prema postojećim saznanjima o konfliktima u preduzećima, radnici stupaju u direktnu akciju, opredeljuju se za demonstrativne akte — izražavajući svoje raspoloženje, želje i stremljenja na drastičan, ponekad i dramatičan način — u momentu kada je preovladalo uverenje da se „više ništa drugo ne može učiniti", da svoje „neposredne interese" nisu u stanju da zaštite i odbrane „redovnim putem", kroz „samoupravni mehanizam".

Postoje razna mišljenja o motivima, osnovanosti i opravdanosti „direktne radničke akcije", ali se takva akcija retko osporava kada je izvesno da je posledica „otvorenog birokratskog stava i postupanja".[22] Nesaglasnost se izražava većinom u pogledu onih štrajkova i drugih „demonstrativnih" i „protestnih" akata koji se preduzimaju da bi se izvršio pritisak na „organe odlučivanja" kako bi se udovoljilo „nekom zahtevu koji nije opravdan". Kritici se podvrgavaju oni koji „smišljeno zaobilaze samoupravne puteve rešavanja nastalih problema".[23]

Za stanje i prilike kojima nisu zadovoljni radnici često okrivljuju „rukovodstvo"[24] preduzeća. Ali, i kada u njemu ne vide glavnog „vinovnika", oni se po pravilu obraćaju direktno „rukovodstvu" sa svojim zahtevima; od njega traže „objašnjenje", „intervencije" i „garantije" da će radnička prava biti zadovoljena i poštovana; s njim su spremni da „komuniciraju" i vode pregovore.[25] U tome se, u stvari, izražava i jedno još dosta ukorenjeno shvatanje među radnicima — da je „stvarna moć" i „faktička vlast" na strani „rukovodstva", a ne u rukama radničkog saveta i „radničko-samoupravne strukture".

Na rukovodeće ljude — ređe na radničke predstavnike — vrši se pritisak čiji je smisao da se radnički zahtevi što hitnije uvaže i prava efikasno ostvare.[26] Radnički savet za vreme trajanja konfliktne situacije

[22] „Ako su tehnokratizam i birokratizam najveći neprijatelji samoupravljanja — kaže se u saopštenju Železare Jesenice — onda dozvolimo članovima radne zajednice ili radnim grupama da u slučaju ovakvih pojava istupe protiv njih po cenu sopstvenih žrtava, obustavom rada, ukoliko se nadaju da će barem na taj način uspeti." U takvom slučaju „nema mesta za pitanje da li je pravilno da se dopušta obustava rada, protiv koga istupaju radnici onda kada obustavljaju rad, ko je odgovoran za ovakve pojave i slično".

[23] U odluci II kongresa samoupravljača Jugoslavije koja sadrži instrukcije u pogledu pripremanja i donošenja Kodeksa samoupravljača insistira se na „odgovornom ponašanju u konfliktnim i sličnim situacijama radi očuvanja društvene imovine, sprečavanja svih oblika nasilja itd.".

[24] Pod „rukovodstvom" se obično podrazumevaju direktor preduzeća i njegov „štab", u stvari, najistaknutiji predstavnici proizvodno-tehnološke i administrativne „hijerarhije".

[25] Nisu, doduše, sasvim retki primeri da radnici od samog početka insistiraju da se „rukovodstvo" smeni izražavajući prema njemu otvoreno nepoverenje.

[26] U Železari Jesenice, kada je dolazilo do konfliktnih situacija, „uvek se postavljao zahtev da na sastanke radne jedinice dođu predstavnici uprave preduzeća i da odgovaraju na pitanja", a u nekim slučajevima izražena je spremnost da se razgovara sa predstavnicima „organa šire društveno-političke zajednice". Nikad se nije dogodilo da radnici zahtevaju od samoupravnog organa da razjasni ili koriguje svoj stav.

retko je direktno angažovan; on obično tek na kraju „verifikuje" sporazum koji je postignut posle konfrontacija „strana u sporu". Tako su organi samoupravljanja u mnogim slučajevima ostajali u pasivnom i podređenom položaju, umesto da u pravom momentu i energično „stupe na scenu", ne u ulozi nekakvog arbitra, već kao aktivan i kompetentan subjekt samoupravljanja.

Takvo direktno „komuniciranje" sa rukovodiocima preduzeća, pogotovu kada se radi o suštinskim pitanjima položaja radnika i obezbeđenja njihovih interesa, svojevrstan je izraz nepoverenja i prema društveno-političkim organizacijama. Kada nisu dovoljno uvereni da će naići na razumevanje i podršku sindikata i Saveza komunista, ili kad god smatraju da posredovanje tih organizacija neće biti efikasno, radnici uvek zaobilaze te organizacije opredeljujući se radije za „samostalno delovanje". U takvim uslovima akcije preuzimaju „neformalne", ponekad i samozvane „vođe" sugerirajući i namećući određen „stil" i „metode" borbe.[27]

U praksi je bio čest slučaj da se tek posle definitivnog uređivanja odnosa poremećenih konfliktom pristupa temeljitijim analizama stvarnih uzroka i političkoj aktivnosti koja ima za cilj obnavljanje „normalnog života" u kolektivu. Teži se u prvom redu obezbeđenju realnog i efektivnog uticaja radnika na kreiranje poslovne politike i, uopšte, na uređivanje unutrašnjih odnosa u preduzeću. Nastoje se pri tom precizno regulisati položaj svih učesnika procesa samoupravnog odlučivanja, njihova prava, dužnosti i obaveze.[28]

U praksi su poznati primeri da se posle obustava rada, u traženju izlaza iz „kriznih situacija" u koje je zapalo preduzeće, angažuje cela samoupravna i društveno-politička „struktura" uz punu podršku kolektiva. Takva sveopšta aktivnost, praćena neposrednim i stvarnim učešćem radnika u upravljanju, gotovo redovno je imala za posledicu uspešniju

---

[27] Ponekad je to „beskompromisan pritisak" na rukovodeći kadar, propraćen demagoškim parolama i postupcima. Sudeći po dosadašnjim obustavama rada (štrajkovima), stepen organizovanosti „protestne akcije" veoma je različit. Nekad su to krajnje spontani izlivi nezadovoljstva koji su prerastali i u reakcije „destruktivne" po svojim dejstvima i posledicama.

Sličnih pojava ima i u „mirnim" konfliktnim stanjima koja ne završavaju štrajkom. Primećuje se, na primer, da se u nekim radnim jedinicama javlja „jedan novi vid birokratizma": jedinice se zatvaraju u sebe, a pojedinci i grupe, koristeći samoupravni mehanizam, žele da nametnu svoju volju, „pa svojim demagoškim delovanjem mogu da stvore atmosferu neracionalnog ponašanja" (vidi saopštenje Rudarsko-topioničarskog basena Bor).

[28] Naglašavajući potrebu odlučne akcije svih samoupravnih snaga na otklanjanju uzroka konfliktnih situacija, II kongres samoupravljača Jugoslavije založio se: (1) za brže razvijanje samoupravljanja u kojem će radni čovek biti osnovni nosilac samoupravnog rešavanja problema u oblasti proizvodnje i društvenih odnosa; (2) za jačanje materijalne osnove samoupravljanja; (3) za razvijanje društveno-ekonomskog i političkog sistema u kojem jača uloga radnog čoveka i udruženog rada.

proizvodnju i poslovanje i, naročito, obnavljanje „demokratske klime" i jačanje odgovornosti u procesu rada i samoupravljanja.[29]

Ima više pokušaja da se statutom preduzeća ili posebnim pravilnikom — veoma iscrpno i pretežno na osnovu sopstvenog iskustva — utvrde pravila „ponašanja" svih subjekata u udruženom radu u slučaju izbijanja konflikta.[30] Propisuje se „obavezni postupak" čijom bi primenom u „nor-

---

[29] To je karakteristično za Železaru Jesenice, ali i za niz drugih preduzeća u kojima su konflikti dobijali znatne i ozbiljne razmere.

Navodimo ovde primer Varaždinskog tekstilnog kombinata „Varteks". U ovom najvećem tekstilnom preduzeću u zemlji i jednom od najvećih u Evropi krajem 1966. godine nastupila je krizna situacija koja je trajala puna tri meseca. Ona je bila velikim delom rezultat — prema analizama koje su kasnije izvršene — „omalovažavanja intencija reforme i radničkog samoupravljanja, uzurpiranja samoupravnih prava kolektiva i pomanjkanja svake radničke kontrole i uvida u strateške poslovne koncepcije i mere rukovodstva Kombinata". Na sindikalnim, partijskim, omladinskim sastancima, na zborovima radnika i u organima upravljanja — kako se dalje navodi u saopštenju „Varteksa" — radnici su tražili da uprava položi račun o svom radu. Samoupravljačka svest i jedinstvo čitavog kolektiva, izgrađivani više od 15 godina od formiranja prvog radničkog saveta u Kombinatu, sprečili su teške ekonomske i političke posledice za Kombinat i varaždinsku komunu. Radnici su na zborovima plebiscitarno tražili povratak bivšeg generalnog direktora, ovlastili ga da menja čitavu rukovodeću ekipu i da sastavi novu po vlastitom nahođenju, s obavezom da u najkraćem roku izađe pred kolektiv s predlogom kompletnih mera za finansijsku i poslovnu sanaciju Kombinata.

Sa svoje strane, radnici su — prema saopštenju „Varteksa" koje je podneto II kongresu samoupravljača Jugoslavije — učinili prvi korak za olakšanje negativnog poslovnog bilansa Kombinata: bezrezervno i jedinstveno odrekli su se jednomesečnog ličnog dohotka u korist preduzeća (od 8.500 radnika samo 28 ih je glasalo protiv te odluke), čime je smanjena nelikvidnost za jednu milijardu starih dinara. Radnici su, takođe, rešili da odmah smanje lične dohotke za 20%, da podignu radni učinak, da zaoštre radnu i tehnološku disciplinu, da uvedu na svim sektorima maksimalnu štednju i odgovornost na svakom radnom mestu. Radnički savet i Upravni odbor Kombinata usvojili su odgovarajuće odluke nakon što su dobili podršku na zborovima radnika, na masovnim sastancima čitavih smena (na jednom takvom sastanku održanom „pod vedrim nebom" bilo je oko 3.000 radnika). Tako je uz velike napore, teškoće i odricanja radnika, uz njihovu najtešnju saradnju, Kombinat uspeo da ponovo postigne visoke poslovne rezultate i znatno poboljša svoj materijalni i društveno-ekonomski položaj. Iz krize se izašlo „sopstvenim snagama" — razvijanjem i unapređivanjem samoupravljanja.

[30] U rezoluciji II kongresa samoupravljača Jugoslavije: Izgradnja samoupravnih odnosa u radnoj zajednici ističe se da „samoupravno razrešavanje konfliktnih situacija i obustava rada zahteva": (1) da se u samoupravnim aktima organizacija udruženog rada, u asocijacijama proizvođača i većima radnih zajednica razrade metod i postupak samoupravnog i društvenog dogovaranja za efikasno rešavanje protivrečnih interesa u organizacijama udruženog rada, i između njih, kao i između organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica; (2) da odgovarajuće organizacije i organi sindikata budu inicijatori i nosioci te aktivnosti i da se samoupravnim i društvenim aktima konstituiše takva društvena pozicija sindikata i precizira njegova odgovornost za efikasno funkcionisanje samoupravnog načina razrešavanja konflikata; (3) da sindikat svojim inicijativama i akcijama doprinosi iznalaženju samoupravnih rešenja za prekid obustave rada, za obezbeđenje unutrašnjeg reda i redovnog funkcionisanja službi od javnog interesa, za očuvanje društvene imovine.

malnom slučaju" nastali spor mogao da se reši i bez prekidanja rada ili drugih „demonstrativnih akata".

Statutom[31] se propisuje obaveza „odgovornih radnika", službi ili organa da u najkraćem mogućem roku zauzmu stav prema svakom konkretnom zahtevu — individualnom ili grupnom. Ako podnosilac zahteva nije zadovoljan odgovorom, može se direktno obratiti radničkom savetu preduzeća (obavezno je da se o tome odmah obavesti sindikalna organizacija). U slučaju da radnički savet odugovlači sa odgovorom ili na pitanje ne odgovori, sindikalna organizacija — uz saglasnost nadležnih organa — može da zahteva sazivanje sastanka zainteresovanih grupa radnika. Statut određuje da sindikalna organizacija može sazvati taj sastanak i bez saglasnosti nadležnog organa „ako je njen zahtev neopravdano odbačen". U tom slučaju sindikalna organizacija neposredno preuzima važnu i delikatnu ulogu posredovanja u sporu, ali i odgovornost za posledice koje iz toga mogu da proiziđu.

Ako se radničkom savetu preduzeća prepusti da „konačno odluči" o spornom problemu, taj samoupravni organ je dužan da najpre uspostavi direktan kontakt sa svim „zainteresovanim stranama". Ukoliko, međutim, pravi razlog konfliktne situacije leži „van granica preduzeća"[32], radnički savet je obavezan da zahteva „posredovanje i odgovarajuće rešenje od opštinskih, republičkih i saveznih organa".

Statutom su propisani i rokovi u kojima „odgovorni radnik" mora odgovoriti na zahtev ili pitanje radnika: ako se radi o obračunu ličnog dohotka kod isplata — rok je 24 časa; u svim ostalim slučajevima krajnji rok je 14 dana. Nadležni organ samoupravljanja mora odgovoriti na zahtev ili na pitanje radnika na prvoj sledećoj sednici.

Kao „poslednju mogućnost" i „poslednje oružje" radnika u borbi za ostvarivanje njihovih legitimnih prava statut priznaje — obustavu rada.[33]

Predviđene su i određene sankcije koje mogu pogoditi bilo radnike koji se odlučuju na obustavu rada bilo one „odgovorne radnike" koji nisu pravovremeno pružili neophodne informacije članovima kolektiva ili nisu postupili u skladu sa propisanim dužnostima i obavezama, pa su svojevrsni vinovnici konflikta i njegovih ekonomskih, političkih i drugih posledica u preduzeću ili van njega.

---

[31] Osnovna pravila koja se ovde prikazuju temelje se na statutu Železare Jesenice, koji je izmenjen i dopunjen posle „kriznih situacija" u ovom preduzeću.

[32] Kako se navodi, slabo poslovanje preduzeća koje prouzrokuje nepovoljan materijalni i socijalni položaj radnika ne retko je posledica „opšte ekonomske situacije u zemlji" ili, pak, izvesnih „restriktivnih mera ekonomske politike". U takvom slučaju rešavanju konflikata treba da doprinesu i „odgovorni spoljni društveni faktori".

[33] „Radna grupa koja je iskoristila sve mogućnosti da dobije odgovor na postavljeno pitanje u vezi sa poslovanjem i radom, a odgovor ipak nije dobila, može odmah da se sastane i zahteva saradnju predstavnika rukovodstva osnovne organizacije sindikata. Pre nego što se sastane radna grupa, a i u svakom drugom slučaju, radna grupa mora da se pobrine za osiguranje sredstava proizvodnje i da spreči nastajanje bilo kakve štete na sredstvima proizvodnje."

Smatra se da je radnik „teško prekršio radnu dužnost“ ako je u „neopravdanom slučaju“ preduzeo po preduzeće „štetne postupke ili štetna činjenja“ (obustava rada je označena kao „štetan postupak“).[34]

S druge strane, kada „odgovorni radnik“ nije blagovremeno prezentovao informaciju ili nije uopšte odgovorio na postavljeno pitanje u vezi sa poslovanjem, takođe mora odgovarati zbog teškog narušavanja radnih dužnosti i obaveza. U takvom slučaju glavni direktor fabrike dužan je da pokrene postupak. Ako, pak, na postavljeno pitanje nije blagovremeno odgovorio nadležni organ upravljanja, kolegijalni ili inokosni izvršni organ, te je time izazvano „trenutno sazivanje sastanka radne grupe“ (prekid rada), time su ispunjeni uslovi za pokretanje postupka opoziva. Pravo pokretanja postupka za opoziv povereno je fabričkom sindikalnom odboru.

U ovom, kao i u nekim drugim preduzećima vlada uverenje da „blagovremenim i dobrim informacijama, kao i brzim, odnosno blagovremenim odgovaranjem na postavljena pitanja, zahteve, mišljenja i predloge“ mogu biti u mnogim slučajevima „predupređene“ i osujećene potencijalne konfliktne situacije. Bitno je da postoje radne grupe, samoupravno organizovane, kao i efikasan sistem komuniciranja između radnika i organa upravljanja i društvenih organizacija.

Na kraju treba primetiti da se u novije vreme u preduzećima sve veća pažnja poklanja „preventivnom“ delovanju, stvaranju osnovnih uslova i bitnih društvenih pretpostavki za otklanjanje i onemogućavanje konfliktnih situacija. To su, u stvari, oni isti faktori od kojih, po gotovo opštem uverenju, zavisi uspešno ostvarivanje radničkog samoupravljanja. Jedan od njih je neposredno i stvarno učešće radnika u samoupravnom životu, njihova povećana uloga u procesu odlučivanja jer se tim putem najsigurnije stvara „atmosfera demokratizma i uzajamnog poverenja“ u kolektivu koja je od odlučujućeg značaja u „kriznim situacijama“ i u kojoj se uspešnije mogu rešavati nastali konflikti.

[34] Pravilnikom o odgovornosti radnika predviđena je i mogućnost da član radne zajednice zbog toga bude isključen iz preduzeća.

Prilozi

Iko Mirković

RADNIČKI UTICAJ U SAVEZU KOMUNISTA

Borba za brži samoupravni socijalistički razvoj predstavlja najvažniji zadatak organizovanih snaga socijalističke svijesti u našem društvu i posebno Saveza komunista. To je aktuelizirano činjenicom da samoupravni odnosi stagniraju, a negdje se pošlo i natrag. Materijalna osnova samoupravljanja se ne razvija onim tempom kako bismo to željeli i kako smo zapisali u našim dokumentima. Naprotiv, ona stagnira, a ponegdje dolazi i do njenog osiromašenja. U nekim sredinama sve je očiglednije osamostaljivanje centara političke moći od radničke klase, odnosno društvene baze. Upravo takva društvena situacija prouzrokuje brojne negativne pojave, među kojima su i one na koje je odlučno ukazano u nizu političkih dokumenata i naročito u posljednjim govorima druga *Tita* i zaključcima 21. sjednice Predsjedništva SKJ, kao što su kontrarevolucionarna sprega antisamoupravnih snaga sa nacional-šovinizmom, nedemokratizam u radu odgovarajućih centara Saveza komunista, liderstvo, demagogija i drugi odnosi i pojave tuđi prirodi samoupravnog socijalističkog društva.

U tom kontekstu odnosa, s obzirom na zadatke organizovanih političkih snaga, sve urgentnije postaje pitanje statusa rukovodećih tijela društveno-političkih organizacija i uopšte izvršno-političkih organa, odnosno sve više se postavlja pitanje kakav je njihov odnos prema bazi društva i interesima radničke klase i koje socijalno-političke strukture sa svojim interesima su predominantne u centrima političke moći. Trendovi su nepovoljni po najšire članstvo i veći uticaj radničke klase u stvaranju i realizaciji politike savremenog jugoslovenskog samoupravnog društva. Sve je više prisutna praksa formalizovanja samoupravnog postupka u odlučivanju. Glavnu riječ imaju izvršno-politički organi i u njima kadrovi koji pripadaju kategoriji takozvanog upravljačkog sloja: profesionalni politički radnici i rukovodeći ljudi iz državnih, privrednih i drugih struktura društva. Taj sloj je sve dominantniji ukoliko se ide dalje od radne organizacije i opštine. Na primjer, u republičkim i saveznim rukovodstvima društveno-političkih organizacija (SK, SSRN i drugih) preko 75% pripada kategoriji profesionalnih i semiprofesionalnih upravljača, a samo 2—3% su radnici u njima. Inače, stalan je trend, naročito

posljednjih desetak godina, smanjivanja učešća radnika u sastavu skupština i rukovodstava društveno-političkih organizacija. Zalaganje za veće učešće radnika nije formalno, već prevashodno klasno pitanje. Valja se sjetiti poznate Engelsove misli da upravljački sloj ima posebne interese i da zakonito teži da se osamostali u odnosu na one koji su ga opunomoćili da upravlja.

Socijalistička demokratija predstavlja dominaciju interesa radničke klase i neposredno ispoljavanje tih interesa u donošenju društvenih odluka i formiranju politike. Međutim, s obzirom na sadašnje stanje odnosa rukovodećih tijela prema bazi društva i na sadašnju socijalnu strukturu, interesi radničke klase teško mogu da dođu do izražaja na političkoj sceni. Naš cilj je da se taj dominantni interes društva ispoljava što neposrednije u svim strukturama društva, u njihovim odlukama i politici.

U većini krajeva naše zemlje radnička klasa došla je sa sela. I pored mnogih opterećenja koja je sobom donijela stupajući u nove radne, odnosno društvene odnose, ona je za ovo kratko vrijeme pokazala određene kvalitete i sposobnosti za rad. Usvajajući ideologiju Saveza komunista Jugoslavije, radnici su dokazali da se lako, mnogo lakše od drugih struktura društva, prilagođavaju novim uslovima, gradeći uspješno socijalizam i nove društvene odnose. Najveći broj radnika čija je životna orijentacija rad u radnoj organizaciji tijesno je povezao svoje interese sa interesima socijalističkog društva. Zato je danas posebno aktuelno pitanje rukovodećih tijela, a prije svega Saveza komunista, to jest kako u njima obezbijediti učešće radnika iz neposredne proizvodnje.

Praksa pokazuje da samo uvođenje samoupravnog sistema ne znači i automatsko rješavanje otvorenih problema društva. Najbolja načela i najbolja politika ne predstavljaju mnogo u praksi ako nijesu praćeni konkretnom akcijom na realizovanju te politike kroz praktičan život. Planiranje skoro svih rukovodećih kadrova kao u vrijeme administrativnog socijalizma, kao metod, sada je nemoguće nametnuti društvu od strane foruma Saveza komunista. Dalja demokratizacija kadrovske politike je neminovna. U samoupravnom društvu nije moguće stvarati i formirati politiku prema individualnim predstavama i uskim ličnim i grupnim interesima, nego prema potrebama društva. U tom cilju neophodno je razvijati široku političku akciju masa i u dogovoru sa njima demokratski birati komuniste u rukovodeće organe.

Samoupravno socijalističko društvo, — koje se, istina, dosta sporo, oslobađa etatističkih odnosa i koje razvija raspodjelu prema rezultatima rada — ulazi u stvarni proces oslobađanja rada i čovjekove ličnosti. Pošto Savez komunista ne djeluje i ne može djelovati kao faktor vlasti, nego kao faktor društvene svijesti, za organizovano djelovanje Saveza komunista neophodna su ne samo idejno-politički i akciono jedinstvena rukovodstva koja će doprinositi da se brže razvija društvena svijest i u Savezu komunista i u najširim masama nego je prije svega neophodan jedinstven Savez komunista u cjelini. Zato je sada izuzetno važan zadatak

kako članstvo Saveza komunista što više orijentisati na probleme koji se javljaju u životu, u idejnoj i političkoj borbi i razvitku socijalističkih društvenih odnosa.

U Savezu komunista i njegovim rukovodećim organima treba na najdemokratskiji način aktivirati radnike-komuniste, koji ne samo da prihvataju samoupravni sistem nego su i spremni i sposobni da se bore za konkretizaciju svih oblika samoupravljanja. U redovima Saveza komunista, posebno među radnicima i neposrednim proizvođačima, kao i u svim drugim sredinama u našem društvu, ima na hiljade i hiljade komunista koji su spremni da se najenergičnije bore protiv birokratskih, pseudoliberalističkih i drugih antisocijalističkih pojava koje su strane samoupravnom socijalističkom društvu i njegovom humanističkom shvatanju ljudskih odnosa.

Rukovodstvima Saveza komunista potrebni su ljudi, bez obzira na godine starosti, koji će se konkretno boriti za približno ujednačavanje uslova privređivanja među privrednim granama i grupacijama, za afirmaciju radne jedinice kao suštinskog socijalističkog proizvodnog odnosa, raspodjelu prema radu, još brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva, neposredno samoupravljanje i stavove koji su jasno proklamovani u Programu SKJ i Ustavu SFRJ.

Borba za neposrednu i konkretnu akciju, za suštinsku demokratiju zahtijeva ljude, bez obzira na godine starosti, školsku spremu i socijalnu pripadnost, koji su u stanju, kako kaže drug Tito, da izvrše revolucionarni zaokret ne samo u privrednim nego i u svim društvenim djelatnostima. Iz redova tih i takvih komunista treba birati kadrove u sve rukovodeće organe Saveza komunista, počev od radne organizacije do najvišeg vrha. Takva rukovodstva najbolje će se boriti za nove društvene odnose u proizvodnji, za veću racionalnost, uključivanje privrede u međunarodnu podjelu rada, osamostaljivanje proizvođačkih udruženja, integraciju i samoorganizovanje u privredi. Ona će se, isto tako, najbolje suprotstavljati i boriti protiv separatizma, nacionalizma, autarkičnosti i ekstenzivnosti u privredi.

Ostvarivanjem ciljeva društvene reforme i prenošenjem proširene reprodukcije na radne organizacije i neposredne proizvođače samoupravljanje radnih ljudi dobija sve jaču materijalnu bazu i stvara uslove za oslobođenje rada od etatističkih pritisaka. U slobodnim i sve razvijenijim uslovima djelovanja svih radnih ljudi i komunista organizovana, idejna i svjesna uloga Saveza komunista postaje sve značajnija i neophodnija. Prema tome, kada se govori o strukturi rukovodstava Saveza komunista, ne samo da je potrebno nego je i neophodno strukturu rukovodstava što više i bolje prilagoditi strukturi baze društva — u cilju veće zaštite autentičnih interesa radničke klase, odnosno radnih slojeva našeg društva.

U cilju ostvarivanja jedinstva akcije i redovnog pokretanja konkretnih pitanja koja se javljaju u životu Saveza komunista, društva i radnih organizacija i doslednog sprovođenja odluka Saveza komunista, koje treba da budu odraz najširih diskusija članstva i javnosti rada,

u uslovima sistema samoupravljanja jačanje lične odgovornosti komunista — naročito funkcionera — ima poseban značaj.

Kritika u administrativnom periodu bila je okrenuta više prema nižim rukovodstvima i organizacijama Saveza komunista. Viša rukovodstva bila su uglavnom pošteđena te kritike. Međutim, reorganizacijom Saveza komunista i njegovim daljim prilagođavanjem samoupravnom sistemu i demokratizaciji društva kritika će biti i mora biti jednako okrenuta i prema članstvu i prema nižim i višim rukovodstvima. Prema tome, rad rukovodstava treba da bude više okrenut prema masama partijskog članstva i širokim slojevima radnih ljudi, kako bi rad rukovodećih organa bio orijentisan na ključne i tekuće probleme, na mišljenja i stavove komunista i radnih ljudi, u cilju blagovremenog reagovanja na događaje i pojave. U svakoj sredini komunisti moraju biti u centru borbe za nove odnose jer podruštvljavanje politike treba da znači i veći uticaj članstva i društvene baze na formiranje politike Saveza komunista.

Savez komunista podstiče politički život u svim društvenim sredinama i na svim nivoima — od radne organizacije i komune do republike i federacije. Prema tome, ni članstvo u Savezu komunista ni članstvo u rukovodstvima Saveza komunista nije i ne može da bude nikakva privilegija, nego je izraz povjerenja sredine i društva čovjeku — komunisti koji se bori za nove, socijalističke odnose. Praktično, članstvo u Savezu komunista, a pogotovu u forumima Saveza komunista, treba da znači veću radnu obavezu, povećane radne napore, veću odgovornost i afirmaciju moralnih, radnih, revolucionarnih i političkih vrednosti komunista. Zato Savez komunista treba više otvoriti za sve progresivne radne ljude, a rukovodstva Saveza komunista za politički i idejno revolucionarne komuniste. Međutim, Savez komunista treba zatvoriti za one koji su protiv samoupravljanja i protiv demokratskih metoda rješavanja protivurječnosti koje se javljaju u društvu.

Pitanju kadrovske politike i sastava rukovodećih tijela treba pokloniti posebnu pažnju jer je uloga rukovodstava u formiranju politike od izuzetnog značaja za dalju deetatizaciju društvenih odnosa. Pri tome se ne smiju izgubiti iz vida sva preimućstva koja ima kolektivni način vođenja politike, ne zanemarujući ulogu koju igra svaki pojedinac. Sada je nužno povesti dalju odlučnu akciju oslobađanja od članstva u Savezu komunista svih onih pojedinaca koji se suprotstavljaju sprovođenju politike Saveza komunista ili su samo na riječima za njegovu politiku, ali je u radu ne sprovode.

Dinamika našeg ekonomskog, kulturnog i političkog razvoja, neposrednije upravljanje radnih ljudi, oživotvorenje socijalističkog principa raspodjele prema radu, osposobljavanje građana uopšte za njihovu složenu funkciju neposrednih proizvođača i upravljača, ostvarenje intencija društvene reforme, upravljanje sredstvima proširene reprodukcije od strane osnovnih organizacija udruženog rada, povezivanje društvene potrošnje sa produktivnošću rada, međusobna uslovljenost društveno-ekonomskog i stručnog obrazovanja i podizanja nivoa standarda radnih ljudi — zahtijeva idejno-politički angažovane i za odgovarajuće oblasti stručno ospo-

sobljene i moralno-političko izgrađene ljude u svim organima, kako u Savezu komunista tako i u svim drugim društveno-političkim organizacijama, koji će uspješno odgovoriti savremenim, toliko raznovrsnim i složenim zadacima u svim sadašnjim društveno-ekonomskim kretanjima. Od njihove vitalnosti, umješnosti i organizaciono-političke sposobnosti zavisiće metod i sadržaj rada u Savezu komunista. U strukturi foruma i organa Saveza komunista treba zato da su zastupljena najrazličitija zanimanja, podrazumijevajući šire učešće radnika, koji u stvari najneposrednije osjećaju sva društveno-ekonomska zbivanja društva u cjelini, usljed čega su i najživotnije zainteresovani za najracionalnija i najadekvatnija rješenja svih pitanja i problema. Takva će struktura najcjelishodnije odraziti sve potrebe društvenog života i doprinijeti najtješnjem povezivanju samoupravnih organa i svih društvenih faktora.

Sadašnji društveni razvitak zahtijeva od članova Saveza komunista i rukovodećeg kadra jasan i veoma odgovoran odnos prema razvoju samoupravljanja i aktivan odnos u borbi za najprogresivnija rješenja u svim oblastima rada. Odluke IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije obavezuju na jačanje i proširivanje odgovornosti rukovodećih kadrova i radnih ljudi pojedinačno. Jedino politički zreli i radno sposobni kadrovi mogu doprinijeti da politički rad postane efikasniji i životniji, svestran, dovoljno organizovan, elastičan, a istovremeno i konkretan. Sposoban politički kadar svojim djelovanjem ubrzaće potpuniju afirmaciju Saveza komunista kao avangarde radnog naroda.

Stil političkog rada Saveza komunista mora biti u skladu sa savremenim zahtjevima života i prakse, što iziskuje stalno osavremenjivanje i unapređivanje političkog rada. Političko rukovođenje u današnjim uslovima ne može počivati na prakticizmu, kampanjama i rješavanju stvari u užim krugovima, već mora ustupiti mjesto programskom radu i trajnijoj orijentaciji u rješavanju problema — kroz najšire angažovanje ne samo komunista nego i širokih masa. Ono mora odgovarati demokratskoj suštini društvenih odnosa, potrebama preispitivanja sopstvene prakse i prevazilaženja svega onoga što koči i ometa dalji razvoj društva. Inače, čuju se i opravdani prigovori na zatvorenost kadrovske politike prema javnosti. Zato treba odlučnije i brže prevazilaziti forumsku zatvorenost i u tom pogledu više uvažavati javno mnjenje, naročito u pogledu izbora kadrova.

Kadrove ne možemo dijeliti na mlade i stare. To bi bila čisto biološka podjela. Nepobitna je činjenica da su se iz redova mladih generacija uvijek izdvajali nosioci progresa i progresivnih ideja. Da je to tačno, naibolji je primjer naša revolucija i uloga mlade generacije u toj revoluciji. Međutim, istorijski je poznato da jedna generacija prirodno izrasta iz prethodne generacije i da one zajedno čine nerazdvojnu cjelinu iz čijeg se iskustva i entuzijazma stvara jedna jedinstvena i nesalomljiva snaga spremna i sposobna da se odupre svim konzervativnim i nazadnim shvatanjima, bilo da se radi o mladima ili starima.

Mlade generacije nijesu nikada imale pretenzija, i nijesu sebi prisvajale pravo, da su one, i isključivo one, jedini nosioci progresivnih

ideja, što bi osporavalo doprinos i drugih progresivnih snaga u društvu koje su se borile i koje se bore za iste ideale sa mladim generacijama. Naprotiv, ideje velikih revolucionara i mislilaca sazrijevale su pretežno u njihovim zrelijim godinama, što se veoma pozitivno odražavalo na revolucionarno usmjeravanje i vaspitavanje mladih generacija. Prema tome, bez neposrednog učešća i rukovođenja mladih ljudi iz redova Saveza komunista ne može se ni zamisliti uspješan razvitak neposredne socijalističke demokratije. Ne shvatiti to, znači ne shvatiti pravi tok i zakonitost daljeg razvoja i usavršavanja jednog modernog demokratskog socijalističkog društva. A pošto se naše samoupravno socijalističko društvo sa SKJ na čelu odlučilo i orijentisalo na pravu, suštinsku, a ne formalnu i fiktivnu demokratiju, svako ko se u ovim uslovima samo na riječima pridržava tih načela vuče nazad u konzervativizam bez obzira na to o kome se radi i koliko mu je godina. Pravilan izbor kadrova jedno je od najdelikatnijih pitanja. Propustiti mogućnost što šireg izbora mladih ljudi za sva rukovodstva Saveza komunista i drugih političkih i društvenih organizacija u sadašnjem periodu našeg razvoja značilo bi kočenje dalje demokratizacije društva i sputavanje najprogresivnijih snaga da se afirmišu kroz stvaralački rad.

Međutim, biti mlad ne znači uvijek biti i progresivan kao što ni biti u starijim godinama ne znači biti konzervativan. U stvari, stalan rad i dosljedno usklađivanje toga rada sa progresivnim razvojem može sa odmicanjem godina samo da pruži veći doprinos tome razvoju ukoliko neko ima potrebne radne i intelektualne kvalitete. Prema tome, progresivan je onaj mladi čovjek, kao i stariji komunista, koji shvata politiku i intencije Saveza komunista, kao i svoju ulogu i obaveze u sprovođenju te politike, što dokazuje svakodnevnim radom koji mu donosi društveno priznanje za lični doprinos koji je društvu dao, a ne privilegiju. Vrijednost i vrednovanje treba da bude jedino sopstveni rad i doprinos toga rada što bržem i kvalitetnijem razvoju samoupravnog demokratskog sistema.

Nije progresivan onaj komunista, bio mlad ili star, koji se slabo ili nedovoljno snalazi u dosljednom sprovođenju usvojene politike, za koga je riječ demokratija samo apstraktan pojam. Kada je riječ o mladima i starima, treba imati u vidu da postoje i oni koji još nijesu toliko stari a čije je znanje, sposobnost i iskustvo dragocjeno za društvo. Ima i onih koji su još mladi ili spadaju u mlađe ljude a za koje se ne bi moglo reći da nijesu imali vremena da steknu potrebna znanja, iskustvo i dosljednost u radu — da su to htjeli.

Dakle, među generacijama ne postoje i ne mogu postojati nikakve međe koje ih razdvajaju, već, naprotiv, čvrsta, prirodna, kontinuirana nit koja ih spaja. I sve ono što je najvrednije u jednoj generaciji nastavlja da živi i stvara nove vrijednosti u narednim generacijama.

Od nivoa idejno-političke svijesti članova Saveza komunista uveliko zavisi pravilno prilaženje složenim problemima koje rađa svakodnevni društveni razvitak i protivurječnosti društva. Niko tako snažno i iskreno ne želi jedinstvo unutar radničke klase i svih radnih ljudi Jugoslavije

kao sami radnici, kojima je tuđ svaki nacionalizam, šovinizam, separatizam i avanturistička politika. Kada je radnička klasa idejno pravilno orijentisana, nikakvi pojedinci, grupe ili klasni neprijatelj ne mogu je dovesti u iskušenje da odstupa sa svojih klasnih i revolucionarnih pozicija. U povremenim društvenim krizama radnici-komunisti znatno doprinose da se Savez komunista najpravilnije, najdemokratskije, a istovremeno i najhumanije opredijeli za revolucionarne metode, odnosno za one metode rada i borbe koji najviše odgovaraju datom momentu. Takođe će radnici-komunisti mnogo olakšati i Savezu komunista i rukovodstvima da se pronalaze adekvatnija i trajnija rješenja u pojedinim delikatnim situacijama, kao i putevi ka daljoj demokratizaciji društvenog i političkog života koji vode u još razvijenije samoupravljanje, u puniju nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno radnih ljudi kao neposrednih proizvođača.

Da ne bi došlo do vraćanja na staro i na stare metode rada, a da bi Savez komunista uspješno ostvarivao prihvaćene stavove i politiku i postao još efikasniji, treba u njegove redove uključivati nove, idejno svježe i borbene članove — prvenstveno iz redova radnika. To je, pored ostalog, i jedan od uslova da se naše društvo brže kreće naprijed. Takođe je neophodno brže ići putem koji omogućuje da radnička klasa, odnosno svi neposredni proizvođači sami i direktno odlučuju o vitalnim pitanjima društva na kojima se učvršćuje idejno i političko jedinstvo. Jer niko kao radnička klasa nije tako osjetljiv i odlučan u borbi protiv antisocijalističkih, nesamoupravnih, nacionalističkih, neprijateljskih pojava i idejno-političkih shvatanja koja vuku natrag.

U našoj dosadašnjoj praksi relativno dosta je urađeno na prenošenju prava na radne organizacije kako bi one mogle vršiti raspodjelu dohotka. Time je, praktično gledano, smanjena uloga države u privredi. Ali bez daljih promjena i daljeg unapređivanja društveno-ekonomskih odnosa, posebno u raspodjeli dohotka, ne može se tako brzo razvijati neposredno samoupravljanje radnih ljudi.

Kada bi radni kolektivi još samostalnije djelovali, radnici bi smjelije išli na širu integraciju i stvaranje jačih, velikih sistema. Radnici bi slobodno, bez predrasuda, prelazili opštinske, regionalne i republičke okvire. Zato su u integraciji neophodni širi zahvati koji omogućuju organizovan razvoj privrede u cijeloj zemlji i podjelu rada u opštejugoslovenskim razmjerama. To je jedan od uslova da privredne organizacije racionalnije i produktivnije posluju i organizovanije nastupaju na tržištu i izvan zemlje.

Integracija privrede na osnovama radničkog samoupravljanja, obuhvatajući i borbu protiv, ponegdje, nametnute tehničko-administrativne centralizacije, razvijala bi se mnogo brže kada bi se radne organizacije oslobodile pritiska spolja. Tada bi radni ljudi taj problem, uključujući i problem proširene reprodukcije, mnogo brže i uspješnije savlađivali. Zato usvojena načela — integraciju, dohodak i raspodjelu prema rezultatima rada treba i dalje razvijati u skladu sa principima radničkog samoupravljanja.

Raspodjelom dohotka sada se bave uglavnom centralni radnički savjeti i drugi izabrani organi samoupravljanja. Neposredni proizvođač je još uvijek daleko od mogućnosti da upravlja dohotkom, on je u znatnoj mjeri otuđen od dohotka. Konkretnim mjerama i organizovanim političkim radom ova faza se može prevazići i tako stvoriti uslovi za stvarno, neposredno samoupravljanje radnih ljudi, čemu će ustavni amandmani, sigurno, znatno doprinijeti. Potpunije odlučivanje radnih ljudi u radnim kolektivima o raspodjeli dohotka doprinijeće još bržem direktnom uticanju radnih ljudi na usavršavanje produkcionih odnosa, jačanju samoupravljanja i suprotstavljanju menadžerskim tendencijama koje predstavljaju opasnost da se menadžerstvo postavi kao sila iznad neposrednih proizvođača ako se svjesne snage ne bi borile protiv toga. Upravo u rješavanju tih problema treba tražiti sadržaj rada Saveza komunista.

Preko raspodjele dohotka od strane neposrednih proizvođača i razvijenog samoupravnog sistema najuspješnije će se rješavati protivurječnosti i društveni konflikti koji se javljaju i koji će se javljati u našem samoupravnom društvu. Zbog toga je jedno od fundamentalnih načela u našem socijalističkom društvu samoupravna raspodjela dohotka. Njegova dosljedna primjena u konkretnoj praksi predstavlja najbolje oružje u borbi protiv birokratizma i odlučivanja u uskim krugovima. Na tim osnovama treba dalje razvijati neposrednu demokratiju. Ti su principi jasno proklamovani u našem društvu, ali se za njihovu realizaciju treba dosljednije i konkretnije boriti. Socijalistički odnosi se ne mogu reprodukovati automatski niti stihijski, već svjesno uz organizovanu akciju subjektivnih socijalističkih snaga društva, prvenstveno Saveza komunista i njegovih članova, kao i svih radnih ljudi.

Boris Majer

POLITIČKI ASPEKTI SOCIJALNE DIFERENCIJACIJE

Poći ću od pretpostavke da je naše društvo socijalno diferencirano, da u njemu postoje i da se čak produbljuju socijalne razlike koje proističu iz protivrečnog karaktera našeg društvenog razvoja, iz protivrečnosti koje ne možemo izbeći niti preskočiti, već se s njima moramo uhvatiti u koštac i savladati ih. Upravo nas produbljivanje socijalnih razlika stalno upozorava da naša samoupravna socijalistička zajednica nije društvo sveopšte socijalne harmonije, društvo socijalnog mira, da se i u okviru samoupravnih društvenih odnosa obnavlja i nastavlja socijalno raslojavanje i socijalni konflikti koji iz toga proizlaze, konflikti koji sve više dobijaju karakter klasne borbe. Samoupravni društveni odnosi kakve gradimo u Jugoslaviji samo su nov oblik razrešavanja socijalnih suprotnosti, a nikako još i njihovo konačno istorijsko razrešenje.

Savez komunista se mora upitati gde on objektivno stoji u toj borbi, da li dovoljno odlučno i uspešno zastupa interese radničke klase i ujedno našeg društva kao celine ili, pak, u svojoj konkretnoj svakodnevnoj politici čini ustupke parcijalnim interesima pojedinih društvenih slojeva, ili objektivno čak i zastupa njihove interese, uprkos tome što deklarativno nastupa u ime istorijskog interesa radničke klase.

Koji su društveni slojevi objektivno, po svom položaju u društvenoj reprodukciji, nosioci istorijskog interesa radničke klase? Ako za polaznu tačku uzmemo Marksovu teoriju o višku vrednosti, možemo s pravom tvrditi da su nosioci istorijskog interesa radničke klase u prvom redu oni društveni slojevi koji svojim radom, svojom aktivnom radnom participacijom u društvenom procesu reprodukcije, stvaraju višak vrednosti. Upravo su ti slojevi danas glavna socijalna baza Saveza komunista. Razume se, ta socijalna kategorija nikako nije socijalno potpuno jedinstvena jer njeni pripadnici ne proizvode iste mase viška vrednosti, kao što ni od ostvarenog viška vrednosti ne dobijaju svi jednako. Pošto u našem društvenom sistemu ne postoji privatna svojina na sredstva za proizvodnju, odnosno na kapital, o prisvajanju ili oduzimanju viška vrednosti ne odlučuje, kao u kapitalističkom društvu, masa kapitala koja participira u proizvodnji (bar ne kao legalno, društveno priznato pravo), već — uglavnom samo deklarativno — količina i kvalitet individualno

uloženog rada (načelo nagrađivanja prema radu). Međutim, poznato je da ista količina i kvalitet živoga rada (kako ličnog tako i kolektivnog) ne stvaraju uvek i svuda istu vrednost (to zavisi od stupnja tehnologije, od organizovanosti rada, od uslova tržišta i od niza drugih faktora). Tako počinju da se javljaju socijalne razlike koje ne proizlaze iz rada, već iz objektivno nejednakih uslova u kojima teče proces proizvodnje. To je jedan od stalnih i trajnih izvora socijalnih razlika koji se ne može preko noći odstraniti i s kojim moramo još dugo računati. Posledica toga je (i još dugo će biti) ta da se načelo nagrađivanja, odnosno raspodele prema radu ne može odmah i u celini ostvariti, da u praksi postoje (i da će još dugo postojati) vrlo velika odstupanja, što ni u kom slučaju ne znači da se toga načela možemo odreći ili da ga možemo baciti u staro gvožđe. Na njega treba gledati kao na osnovni regulativni princip našeg društva koji se nikad neće moći u celini ostvariti, ali koga se ipak nije mogućno ni odreći pošto s njim stoji ili pada socijalističko društvo. Jer jedina alternativa tome načelu je ili raspodela prema masi uloženog kapitala (prisvajanje viška vrednosti na temelju priznavanja svojine na kapital i sredstva za proizvodnju) ili, pak, administrativno određivanje cene rada bez obzira na njegovu ekonomsku vrednost. Do sada još nismo našli potpuno efikasno sredstvo za zatvaranje toga, po mome mišljenju osnovnog, izvora socijalne diferencijacije. Za to, verovatno, ne postoji samo jedno sredstvo. Pošto je taj izvor objektivno uslovljen neravnomernošću društvenog razvoja, različnom startnom osnovom i različitim razvojnim tempom pojedinih područja i nivoa naše društvene strukture, on se može uspešno zatvarati samo postupnim izravnavanjem razlika, i to tako da nerazvijeni dostižu razvijenije, a ne usporavanjem razvojnog tempa razvijenijih.

Međutim, uporedo s osnovnom kategorijom stvaralaca viška vrednosti postoje u našem društvu još dva društvena sloja — jedan na donjem, drugi na gornjem kraju društvene lestvice, koji najviše odstupaju od proseka i glavni su nosioci socijalnih razlika u našem društvu. To je, na jednoj strani, sloj stanovništva koji ili ne stvara nikakvu vrednost (živi, dakle, u potpunosti na teret društva) ili, pak, stvara samo toliko vrednosti da njome može reprodukovati samoga sebe, to jest svoje siromaštvo. To je društveni sloj koji stagnira ili čak nazaduje, koji životari na rubu biološke egzistencije i sve više zaostaje za opštim tokom našeg društvenog razvoja. To su nerazvijena, naročito poljoprivredna, područja i onaj deo nekvalifikovane, ponekad srazmerno i visokokvalifikovane, radne snage koji je zaposlen u tehnološki slabo opremljenim, slabo organizovanim i tržišno nerentabilnim granama i preduzećima. Politički je taj društveni sloj potencijalni nosilac ultralevog raspoloženja, različitih anarhoidnih i drugih pseudorevolucionarnih težnji, koje dobijaju utoliko jaču socijalnu i političku rezonanciju ukoliko se više šire makaze između, nazovimo ih uslovno, eksploatisanog i eksploatatorskog dela proizvođača viška vrednosti i ukoliko očiglednije postaju socijalne razlike koje ne proističu iz rada. Ultraleve tendencije su izraz onih slojeva radničke klase koji zaostaju, koji se osećaju odgurnuti od opšteg samoup-

ravnog toka našeg društvenog razvoja i zato jedini izlaz vide u povratku na etatističko-administrativni model socijalizma, u kome njihovo siromaštvo, ako i nije bilo manje, bar nije tako jako padalo u oči. Politička privlačnost administrativno-etatističkog modela socijalizma je za taj društveni sloj i u tome što taj model plaštom jednakosti pokriva ne samo siromaštvo toga društvenog sloja već i njegovu višestruku zaostalost.

Ne treba posebno naglašavati da ti socijalni slojevi znače ne samo veliko ekonomsko breme u razvoju našeg društva (jer se ne uključuju u proizvodnju viška vrednosti, pa ostaju neiskorišćeni dragoceni ljudski potencijali), već predstavljaju — kao latentni nosilac raznih ultralevih, anarhoidnih i egalitarskih tendencija — i političku rezervu za restauraciju birokratsko-etatističkog modela socijalizma, pa i za razne druge antisamoupravne i antisocijalističke političke ambicije, jer je to društveni sloj kojim se u određenim okolnostima može vrlo lako manipulisati. Produbljivanje socijalne diferencijacije, naročito one koja ne proističe iz rada, pojačava socijalnu bazu toga sloja, a time i sve one političke tendencije koje niču iz te podloge.

Nasuprot tome, na drugom polu društva se postepeno formira društveni sloj koji dobija mnogo veći deo viška vrednosti nego što ga sam stvara svojim živim radom ili višak vrednosti prosto prisvaja iskorišćavajući društvenu moć kojom raspolaže, nedograđenost sistema, odsustvo društvene kontrole i neobjašnjivu širokogrudost našeg društva prema najrazličitijim oblicima privrednog kriminala. Taj društveni sloj, koji predstavlja eksploatatorski deo proizvođača viška vrednosti (jer prisvaja vrednost veću od one koju proizvodi), socijalni je antipod onog dela proizvođača viška vrednosti koji iz najrazličitijih objektivnih i subjektivnih razloga dobija deo vrednosti mnogo manji od onog koji faktički stvara svojim radom.

Pošto taj novi društveni sloj ne nastaje na temelju privatne svojine na sredstva za proizvodnju i ne proizlazi neposredno iz svoga klasnog prethodnika — sitne buržoazije — već raste iz protivrečnosti postojećeg socijalističkog sistema, on nema jasnu klasnu i političku svest kakva je karakteristična za formirane klase buržoaskog društva. Za tu socijalnu kategoriju je karakteristična neka posebna dvoličnost, deklarativno prihvatanje načelâ samoupravnog socijalizma u teoriji i flagrantno kršenje tih načela u praksi kad god dođu u koliziju s parcijalnim interesima toga posebnog društvenog sloja ili grupe. Iz dana u dan možemo posmatrati kako se beskrupulozno, bezobzirno i cinično žrtvuju i najosnovnija načela i dugoročni ciljevi našeg društvenog razvoja čim je posredi profit ili kakva druga materijalna korist toga društvenog sloja. Kada dođe do pitanja: ili interes toga društvenog sloja ili socijalističko načelo (uključujući poštivanje dogovora i samoupravne zakonitosti), po pravilu pobeđuje interes toga društvenog sloja. I pored toga, nosioci takve prakse i dalje deklarativno prihvataju opšta načela samoupravnog socijalizma, na njih se pozivaju, a svoju „poslovnu uspešnost“ prikazuju čak kao osnovni motor razvoja našeg samoupravnog socijalističkog društva. Ta dvoličnost nikako nije samo psihološki uslovljena: ona izvire iz speci-

fičnog položaja toga društvenog sloja, koji je egzistencijalno vezan za opstanak tržišne privrede u okviru samoupravnog socijalističkog sistema. (Kako u centralistički dirigovanom etatističkom socijalizmu tako i u privatno-vlasničkom kapitalizmu on bi odmah izgubio svoje pozicije: u prvom slučaju bi morao odstupiti pred državno-partijskom birokratijom, a u drugom pred krupnim kapitalom, uz koji bi mogao da igra samo potpuno podređenu, da ne kažem baš prosjačku, ulogu.) Dvolično ponašanje je nužan izraz objektivnog položaja toga novog malograđanstva, koje bez perspektive, kao kakva kancerozna izraslina, samo parazitski egzistira na živom tkivu našeg samoupravnog organizma, tovi se i bogati na njegov račun, razjeda ga i slabi, mada time razjeda i slabi i samo sebe jer je egzistencijalno vezano za taj organizam. Taj društveni sloj je kako po svojoj klasnoj sadržini tako i po svojim spoljnim manifestacijama samo bedna karikatura već tako neslavne uloge sitne buržoazije u klasičnom klasnom društvu. Pa ipak, između njega i klasične sitne buržoazije postoji i neka razlika. Sitna buržoazija participira sa svojim kapitalom u procesu proizvodnje kao vlasnik sredstava za proizvodnju i zato mora deo viška vrednosti koji prisvaja investirati u sredstva za proizvodnju. A pošto kod nas ne postoji privatna svojina na sredstva za proizvodnju (ili je, pak, vrlo ograničena), naša nova „srednja klasa“ ne investira ništa ili investira vrlo malo u sredstva za proizvodnju, pa zato celokupnu masu viška vrednosti koju prisvaja može da troši na luksuz svake vrste. U tome je tajna skokovitog porasta luksuza i luksuzne potrošnje uopšte, koja je i u poređenju sa standardom sitne buržoazije u savremenom kapitalističkom svetu preterana, što još više potvrđuje izrazito parazitski, neproduktivan karakter i besperspektivnost toga društvenog sloja.

Mada taj društveni sloj nema jasnu svest o sebi, ili možda baš zbog toga, on proizvodi svojevrsnu ideologiju koja oscilira između vulgarnog hedonizma i uživanja (u neintelektualnom delu), na jednoj strani, i nihilističke destrukcije smisla bilo kakve socijalne i političke akcije, bilo kakvog socijalnog ili političkog angažovanja (u intelektualističkom delu), na drugoj strani. Taj mentalitet u obe svoje varijante, koje se međusobno često prepliću, nije u suštini ništa drugo već projekcija istorijske besperspektivnosti toga društvenog sloja, koji je svim srcem i dušom na strani građansko-potrošačkog sveta, a, pošto ne raspolaže dovoljno velikim sopstvenim kapitalom, egzistira samo kao parazit u tržišnoj privredi socijalističkog društva. Budući da taj društveni sloj zbog svog objektivnog položaja ne može formirati svoj sopstveni politički program, on nastupa utoliko upornije kao nosilac najrazličitijih „narodno-kapitalističkih“, nacionalističkih ili kosmopolitsko-anacionalnih, a pre svega tehnokratsko-menadžerskih, težnji i uticaja.

Kao nosilac istorijskog interesa radničke klase, Savez komunista se mora sa punom odgovornošću upitati kuda vodi dalje produbljivanje socijalnih razlika koje ne proističu iz rada i kakve su političke implika-

cije toga produbljivanja. On se mora upitati šta je njegova prava socijalna baza i iz toga beskompromisno izvući sve zaključke, uključujući i one koji se odnose na njegovu unutrašnju strukturu. To su oni društveni slojevi koji svojim živim radom stvaraju pretežnu masu viška vrednosti, koji su glavni nosioci privrednog i socijalnog napretka, koji su po svom objektivnom mestu u društvenom procesu proizvodnje i po svojoj subjektivnoj svesti nosioci istorijskog interesa radničke klase, a time i našeg samoupravnog socijalističkog društva u celini. A to nije ni nova „srednja klasa", koja je izrazito parazitska socijalna kategorija, niti su to oni društveni slojevi koji i dalje zaostaju i ne stvaraju nikakav ili sasvim neznatan deo viška vrednosti, pa su zato po svojoj svesti nosioci samo parcijalnog, a ne istorijskog interesa radničke klase. Pa ipak su ovi poslednji slojevi, uprkos svojoj prijemčivosti za ultralevu pseudorevolucionarnu i egalitarsku ideologiju, klasni saveznici Saveza komunista, njegova potencijalna klasna baza, dok je nova „srednja klasa", bez i najmanje sumnje, njegov glavni klasni neprijatelj.

Mislim da iz toga dovoljno jasno izlazi zašto se Savez komunista mora odlučno suprotstaviti daljem produbljivanju socijalne diferencijacije koja ne proistiće iz rada i kakva mora biti njegova strategija u toj borbi. Ta borba postavlja Savezu komunista tri osnovna strateška cilja.

Prvo: zaustaviti socijalno raslojavanje produktivnog dela stanovništva stvaranjem takvih tehnoloških, organizacionih, tržišnih i drugih uslova kako bi ista količina i kvalitet uloženog živog rada davali bar približno istu vrednost — s ciljem da se zaostalije i nerazvijenije strukture približavaju razvijenijima, a ne obrnuto. To je dugoročan cilj koji se može ostvariti nizom sistemskih rešenja, samoupravnih dogovora i odgovarajućom ekonomskom politikom.

Drugo: ubrzano uključivati nerazvijena područja i zaostale društvene slojeve u progresivne i propulzivne socijalno-ekonomske tokove kako bi stvaranjem veće mase viška vrednosti mogli u znatnijoj meri da participiraju i u raspodeli društvenog dohotka.

Treće: sa revolucionarnom oštrinom likvidirati izvore i žarišta društveno neopravdanog prisvajanja viška vrednosti bez odgovarajuće protivvrednosti u živom radu — kako od strane širih ili užih društvenih grupa tako i od strane pojedinaca. Savez komunista mora mnogo doslednije i energičnije nego do sada nastupiti protiv svih oblika prisvajanja tuđeg rada, protiv svakovrsnih špekulacija, izigravanja dogovora i zakona, kršenja poslovnog morala, stvaranja dobiti bez obzira na socijalne i političke posledice i protiv svih drugih više ili manje rafiniranih oblika prisvajanja viška vrednosti koji su glavni izvor bogaćenja i narastanja ekonomske, u krajnjoj konsekvenciji i političke i idejne, moći savremenog „socijalističkog" malograđanstva — sa jasnom svešću da se iz tih izvora postupno formira nova srednja klasa, koja ni po svom objektivnom položaju u društvenom produkcionom procesu ni po svojoj svesti nije niti

može biti nosilac istorijskog interesa radničke klase i socijalističkog društva, već, upravo suprotno, nosilac izrazito nesocijalističkih, privatno-sopstveničkih, potrošačko-građanskih težnji i pogleda.

Došli smo do tačke kad bi dalje produbljivanje socijalne diferencijacije koja ne proističe iz rada moglo dovesti do teških socijalnih konflikata sa dalekosežnim političkim posledicama. Savez komunista se mora otvoreno suočiti s tom opasnošću i jasnom, odlučnom, dobro promišljenom dugoročnom strateškom akcijom zaustaviti te procese i povećati socijalnu kohezionu snagu onih društvenih slojeva koji su glavni nosilac istorijskog interesa radničke klase.

Osvrti

Časlav Strahinjić

PRIMENA USTAVNIH AMANDMANA U ORGANIZACIJAMA UDRUŽENOG RADA

U Beogradu je od 27. do 29. septembra 1971. godine — u organizaciji redakcije lista „Savremena praksa", Saveza ekonomista Jugoslavije, Saveza društava pravnika u privredi Jugoslavije i Veća sindikata Jugoslavije — održano savetovanje o primeni ustavnih amandmana u organizacijama udruženog rada.

U trodnevnom radu ovog značajnog stručnog savetovanja — u saopštenjima autora i debati brojnih predstavnika radnih organizacija, nauke, pravosuđa, društveno-političkih organizacija i drugih organizacija i institucija neposredno zainteresovanih za probleme aplikacije ustavnih amandmana XXI, XXII i XXIII — otvoreni su, pokrenuti i razmatrani mnogi problemi i dileme sadašnje faze razvoja jugoslovenskog samoupravnog sistema i njegove dalje izgradnje i preobražaja u smeru prerastanja od parcijalnog i parcelizovanog u univerzalan sistem društvenih odnosa.

Naš osvrt obuhvatiće samo neka važnija pitanja i probleme koji su bili u centru pažnje učesnika savetovanja.

DOHODOVNI ODNOSI PREMA USTAVNIM AMANDMANIMA

U pogledu dohodovnih odnosa na savetovanju su istaknute dve osnovne stvari: (1) izgradnja produkcionih odnosa i ekonomskog sistema izvodi se iz osnovne koncepcije dohotka i (2) u sistem društveno-ekonomskih odnosa ugrađuje se nekoliko novih rešenja koja čine osnovu za dalju dogradnju i poboljšanje dohodovnih odnosa. Donošenjem ustavnih amandmana završava se period kolebanja u pogledu koncepcije dohotka. Odlučno je odbačena i teza da je dohodak „subjektivistička izmišljotina" i reafirmisano je saznanje da je kategorija dohotka logična posledica „spajanja rada i kapitala" u našoj društvenoj praksi. Istovremeno je ukazano i na neke izvore slabosti u funkcionisanju sistema dohotka, kao i na njihove implikacije.[1]

[1] Albreht Roman, *Dohodovni odnosi po novim ustavnim amandmanima*, u ediciji *Neposredna primena ustavnih amandmana u organizacijama udruženog rada*, IV knjiga, „Savremena praksa", Beograd, septembar 1971, str. 7—39.

Predmet posebne pažnje učesnika ovog skupa bile su *novine* kojima amandmani dograđuju sistem dohodovnih odnosa. Jedna od njih je *društveno određenje dohotka* u sistemu samoupravnih socijalističkih odnosa. Amandmani sadrže rešenja kojima se sistem dohotka dograđuje i unapređuje kao produkcioni odnos i kao materijalno-ekonomski činilac reprodukcije. Time se reafirmiše dvostruki karakter dohotka i njegova funkcionalna nedeljivost, odnosno međuzavisnost dogradnje dohodovnih odnosa i unapređenja materijalne i socijalne efikasnosti sistema dohotka kao materijalnog činioca reprodukcije.[2]

U kontekstu navedenih pitanja svakako je najznačajnija novina u ustavnim amandmanima da „dohodak ostvaren u bilo kom obliku udruženog rada i udruživanja sredstava pripada u celini osnovnim organizacijama udruženog rada“ (amandman XXI, tačka 1, stav 3). Tako se radikalnim zahvatom u postojeće odnose uklanjaju osnove za državno-svojinsko otuđivanje dohotka od organizacija udruženog rada i za stvaranje državnog kapitala, što je činilo materijalnu podlogu za paralelno postojanje državno-svojinskih i samoupravno-dohodovnih odnosa. Time se isključuje i svaka druga mogućnost otuđivanja dohotka od osnovnih organizacija udruženog rada i njegovo pretvaranje u bilo kakav oblik „osamostaljenog kapitala“.

Društveni subjekt dohotka su *radnici*. Njihovo neotuđivo pravo je da na osnovu svoga rada u osnovnim organizacijama u kojima se udružuju i rade stiču dohodak i odlučuju o njemu i da upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije.

Takvo određenje dohotka u ustavnim amandmanima ima tri osnovna oblika: (1) određenja kojima se utvrđuje i faktički ostvaruje ekonomski položaj radnika u sistemu dohodovnih odnosa; (2) određenje i faktičko konstituisanje osnovne organizacije udruženog rada; (3) ekonomski odnosi među organizacijama udruženog rada u ostvarivanju društvene reprodukcije.

Amandmani samo stvaraju legitimnu osnovu za konstituisanje dohodovnih odnosa na navedenim određenjima, koja u stvarnosti još nisu razvijena i preovlađujuća, već samo trasiraju puteve dalje izgradnje dohodovnih odnosa, što pretpostavlja veliku stvaralačku aktivnost udruženog rada u dugotrajnom i složenom procesu i uz određene teškoće.

Druga novina odnosi se na *ekonomski položaj radnika* u sistemu dohodovnih odnosa, odnosno reprodukcije. Radnik postaje društveno-ekonomski *subjekt* dohotka i društvene reprodukcije. On lično radi zajedno sa drugim radnicima sa kojima se udružuje u osnovnu organizaciju. On odlučuje neposredno i ravnopravno sa drugim radnicima o svim pitanjima i poslovima društvene reprodukcije, ostvaruje pravo da se koristi rezul-

---

[2] Poslovna efikasnost sistema dohotka ne može se unapređivati na način koji bi gušio, sputavao ili ograničavao razvoj dohodovnih odnosa i obrnuto — jedna od glavnih premisa dohodovnih odnosa je unapređenje ekonomske i socijalne efikasnosti sistema dohotka kao podloge društvene reprodukcije.

tatima svoga rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog progresa, zadovoljava na osnovu rezultata svoga rada i tekovina opšteg progresa svoje lične i društvene potrebe i razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti. Da bi radnik obezbedio takav društveno-ekonomski položaj, Ustav mu garantuje ceo niz neotuđivih prava. Tako se dohodovni odnosi temelje na neposrednom samoupravljanju radnika. Radnik se ne tretira kao „anonimni deo kolektiva", u čije ime „neko upravlja", odnosno otuđuje od radnika upravljačke funkcije.

Pažnja amandmana je koncentrisana na dogradnju elemenata kojima se određuje ekonomski položaj radnika u odnosima reprodukcije jer su dohodovni odnosi bili nedograđeni, manjkavi, pa se radnik nije mogao konstituisati kao subjekt reprodukcije.

Prema amandmanima, ostvareni dohodak je društveno (ne fizički) neotuđiv od radnika; on je društveni dohodak (pa se, prema tome, ne prisvaja) i čini osnovu društvene (ne svojinske) reprodukcije. Time se onemogućava praksa otuđivanja dohotka od radnika u ruke osamostaljenih „upravljačkih struktura".

Osnovu ekonomskog položaja radnika u odnosima reprodukcije čini njegov rad udružen sa radom drugih radnika na sredstvima u društvenoj svojini. Radnik u udruženom radu ostvaruje svoja neotuđiva prava; to se ostvarivanje ne može osporiti. On ta prava ne ostvaruje kao izolovana jedinka, već u radnoj zajednici udruženog rada u koju se dobrovoljno udružuje.

Ukazano je i na radikalno nov ustavni koncept u konstituisanju dohodovnih odnosa. Dohodak je, kao što je naglašeno, društven i društveno je neotuđiv od radnika. Veza između ta dva osnova nije bila u dovoljnoj meri niti na odgovarajući način uspostavljena u dosadašnjim odnosima. Ceo proces komuniciranja između radnika i njegovog rada i sredstava, uključujući dohodak, ostvarivao se suviše sporo i sporadično i uz česte „kratke spojeve" u materijalnim odnosima, čemu je u velikoj meri pogodovala defektnost pravnog sistema, koja se ogledala u paralelnom postojanju samoupravnih i državno-svojinskih odnosa. Pravni sistem favorizovao je interese državne svojine, tako da su svi instrumenti ekonomskog sistema koji su se donosili radi usmeravanja privrednih tokova i obezbeđivanja zajedničkih interesa i dogovorene razvojne i socijalne politike imali veoma naglašenu fiskalnu prirodu. Sem toga, u pravnom sistemu nije bila dosledno sprovedena koncepcija o radniku kao subjektu društvene reprodukcije. Doduše, radnik je bio proklamovan kao subjekt društvene reprodukcije, ali su ostale nedefinisane sve praktične ekonomske konsekvence koje iz toga proizlaze jer on nije bio ekonomski povezan sa društvenim sredstvima; pravni sistem je radnu organizaciju konstituisao kao nosioca društvenih sredstava, što je bilo pogodno tle za stvaranje grupno-svojinskih odnosa i za razvoj osamostaljenih upravljačkih struktura, kao i za mnoge negativne konsekvence koje su iz toga proizlazile.

Sledeća novina kojom amandmani dograđuju sistem dohodovnih odnosa je *osnovna organizacija udruženog rada*. Konstituisanje i funkcio-

nisanje osnovnih organizacija udruženog rada omogućiće da dohodak i kretanje sredstava budu stvarno pod kontrolom udruženog radnika. Učesnici savetovanja su se složili sa interpretacijom ustavnih rešenja da su svi složeni oblici organizacije udruženog rada i svi oblici udruživanja sredstava u stvari oblici udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno sredstava kojima one upravljaju. Zato je nelegitimno svako otuđivanje dohotka od osnovne organizacije i njegovo pretvaranje u dohodak složenih organizama, kao i svako stvaranje upravljačkih struktura koje bi bile osamostaljene u odnosu na radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada. Stvaranje „viših" („društveno starijih") oblika samoupravljanja u složenim organizacijama, odnosno takvih oblika upravljanja udruženim sredstvima, stvar je radnika iz osnovnih organizacija udruženog rada.

U vezi s uvođenjem u pojmovni i kategorijalni sistem dohodovnih odnosa kategorije *„minuli rad"* (i ustanovljavanjem prava svakog radnika da ostvaruje lični dohodak srazmerno rezultatima svoga rada i ličnog doprinosa uspehu i razvoju organizacije koji je dao svojim ukupnim tekućim i minulim radom) opravdano je insistiranje autora i učesnika ovog skupa da se ta kategorija kao jedan od osnova za formiranje ličnih dohodaka diferencira od „akcija" i „rente" kao izrazitih oblika učešća u dohotku po osnovu svojine. Ukazano je na potrebu izgrađivanja sistema indikatora i kriterija kojima će se praktično omogućiti formiranje ličnog dohotka radnika u zavisnosti od njegovog „minulog rada". No, iako je interpretacija i analiza prava radnika iz „minulog rada" u radovima autora i u debati učesnika savetovanja bila vrlo kompetentna i kvalifikovana, mnoga pitanja, dileme i problemi u vezi s mehanizmima, oblicima i kriterijima za primenu (ostvarivanje) prava iz „minulog rada" ostali su otvoreni jer su empirijska iskustva u tom pogledu, iako pozitivno usmerena, još uvek nedovoljna za celovitije razmatranje tog kompleksa.

POJAM I POLOŽAJ OSNOVNE ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA

Pojam, položaj, osnovna obeležja i druga važna pitanja osnovne organizacije udruženog rada bili su, nesumnjivo, glavni predmet pažnje učesnika savetovanja. U vezi s tim izložene su mnoge dileme i problemi i učinjen je znatan napor u usaglašavanju stavova i mišljenja, mada ne uvek uspešno i do kraja.

U interpretaciji ustavnog pojma „radna celina", kao jednog od osnovnih uslova formiranja osnovne organizacije udruženog rada, upozoreno je na negativna iskustva iz prakse radnih jedinica, na brojne zloupotrebe u interpretaciji zakonskog pojma „celina" i „zaokruženi deo" i u njegovoj primeni.

Drugi problem vezan je za utvrđivanje subjektiviteta osnovne organizacije udruženog rada. Zapravo, postavlja se pitanje da li je svaka osnovna organizacija i pravni subjekt ili nije, da li se ona mora upisati u registar kod suda; zatim, kakav je karakter „internog" subjekti-

viteta osnovne organizacije, šta je sa zastupanjem njenih interesa pred trećim licima itd.

Jedno od osnovnih pitanja u vezi s tim jeste minimum elemenata (uslova) koje mora ispunjavati deo radne organizacije da bi se mogao konstituisati kao osnovna organizacija udruženog rada. Zapravo, da li su uslovi iz amandmana XXI dovoljni ili, pak, autonomno pravo mora izgrađivati i posebne uslove.

Jedan od autora[3] polazi od premise da samoupravno društvo jeste društvo autonomnih grupa preko kojih čovek osigurava uticaj na uslove svoga rada i života, na svoju egzistenciju i budućnost. Samoupravljanje je proces i stoga ga je nemoguće statički definisati. Primenjujući genetičko-istorijski metod, autor analizira karakteristike i faktore samoupravne organizacije i prezentira kritičku analizu ustavnog koncepta osnovne organizacije udruženog rada. On radnu jedinicu poistovećuje sa osnovnom organizacijom udruženog rada i izlaže njene konstitutivne elemente. Ona mora biti ekonomsko-tehnološki zaokružena i sposobna da deluje na tržištu, mada može biti vezana za internu razmenu i obračune u radnoj organizaciji. To znači da bi neke dosadašnje radne jedinice morale dobiti status obračunskih jedinica. U tom smislu osnovna organizacija udruženog rada — radna jedinica, da bi se dalje mogla udruživati, mora biti sposobna za samostalno delovanje na tržištu s perspektivom trajne egzistencije, to jest da u sebi sadrži sve funkcije neophodne u procesu robne proizvodnje i razmene. To zahteva ne samo ekonomsko-tehnološku funkcionalnu zaokruženost i samostalnost, već i poslovnu sposobnost na tržištu, iz čega nije teško zaključiti da „osnovna jedinica udruženog rada ima i sposobnost da bude pravna osoba i poduzeće — radna organizacija".

Izloženo stanovište je zasnovano na naučnim saznanjima i na određenim iskustvima. No, treba napomenuti da se stupnjevi pravne, ekonomske i socijalne autonomije osnovne organizacije udruženog rada u okviru radne organizacije mogu različito određivati, „nijansirati", ali to nije moguće u pravno-ekonomskom saobraćaju van radne organizacije — na eksternom tržištu — te se svojstvo (pravnog) subjekta mora upisati u registar kod nadležnog suda radi zaštite interesa trećih lica, radi poslovne sigurnosti i iz drugih razloga.

Osnovna organizacija udruženog rada mora imati potrebnu materijalnu osnovu jer će se, inače, samoupravljanje u njoj ubrzo naći „na sporednom koloseku", što potvrđuje praksa radnih jedinica.[4] Sem toga, formiranje osnovne organizacije udruženog rada implicira prevazilaženje i napuštanje dosadašnje društveno-ekonomske koncepcije („modela") pre-

---

[3] Drago Gorupić, *Osnovna organizacija udruženog rada u svjetlu ustavnih amandmana*, citirana edicija, str. 57—65.

[4] Upozoreno je na poznatu pojavu da su u svim slučajevima gde je nedostajala materijalna osnova radne jedinice bile manje-više „produžena ruka" centralnih organa ili su počele da se gube. Tu je i praksa „prenošenja" prava i obaveza centralnih organa na radne jedinice, ali radne jedinice nisu imale direktan uticaj na politiku centralnih organa.

duzeća i odnosa koji se na toj osnovi razvijaju (grupno-svojinske tendencije, osamostaljivanje upravljačkih struktura i slično).

S druge strane, takođe je s pravom upozoreno da konstituisanje osnovnih organizacija udruženog rada ne sme ići u pravcu formiranja takozvanih „mikropreduzeća". (Prvi rezultati primene ustavnih amandmana potvrđuju opravdanost tog upozorenja: takvih tendencija i drugih ekscesnih situacija ima u praksi ne malog broja radnih organizacija.)

Kako konstituisati zajedničke delatnosti (službe) u radnoj organizaciji: da li kao osnovne organizacije udruženog rada ili u sastavu osnovnih organizacija — bilo je jedno od pitanja. Istaknuto je da njihov autonomni status i njihove odnose sa osnovnim organizacijama udruženog rada treba formulisati na nov način. Zajedničke delatnosti, prema jednoj interpretaciji, postaju „zajednički potencijal osnovnih organizacija i neophodno je sasvim određeno opredeliti, samoupravnim dogovorom, njihov domen rada i ekonomske odnose između njih i osnovnih organizacija. Van sumnje je da će konstituisanje osnovnih organizacija nametnuti potrebu da se unaprede, razviju i ustanovljavaju nove zajedničke delatnosti (marketing, interna banka itd.) ne samo u okviru dosadašnjih preduzeća, već i u širim razmerama radne i poslovne saradnje među osnovnim organizacijama".

Treba napomenuti da se u raspravama o autonomnom statusu zajedničkih delatnosti često gubi iz vida činjenica da su one i po odredbama Osnovnog zakona o preduzećima imale status radne jedinice (dakle, kao i druge „radne celine" i samoupravne jedinice radne zajednice), što znači da se i te delatnosti, odnosno njihovi delovi, ukoliko ocene da ispunjavaju Ustavom propisane kriterije, takođe mogu konstituisati kao osnovne organizacije udruženog rada.

Učesnici savetovanja su upozorili na neophodnost složenih i dugotrajnih empirijskih i naučnih istraživanja radi uspešnog konstituisanja nove organizacije udruženog rada sa dominantnom ulogom udruženog rada i njegove osnovne organizacije udruženog rada. Time bi se izbegla praksa mehaničkog prenošenja modela i iskustava jednih na specifičnosti drugih.

Jedno od pitanja koja imaju prvorazredan značaj za neposrednu aplikaciju amandmana je *identifikacija* osnovne organizacije udruženog rada u postojećoj samoupravnoj strukturi radne organizacije. U vezi s „prevođenjem" postojećih organizacionih oblika na „jezik" ustavnih amandmana istaknute su izvesne dileme i problemi.

Dok je po jednom gledištu osnovna organizacija udruženog rada identična sa radnom jedinicom u kojoj je razvijen samoupravni sistem (o čemu je već bilo govora), po drugom postoji bitna razlika među njima: ekonomske i radne jedinice su nastale u uslovima kada nije bio koncepcijski raščišćen ekonomski odnos između radnika i preduzeća u pogledu sredstava, dohotka, minulog rada; radne jedinice su stvarane na osnovu ovlašćenja koja su preduzeća i centralni samoupravni organi „prenosili" na njih i one su se mogle kretati samo u okviru poverenih poslova i ovlašćenja. Ustavni amandmani sadrže suprotnu koncepciju:

radnici konstituišu osnovnu organizaciju i ona je osnovni nosilac prava i obaveza. Radnici osnovne organizacije ulaze u složene organizacije udruženog rada, konstituišu u njima samoupravljanje i prenose na te organe određena prava i obaveze. Sem toga, osnovna organizacija udruženog rada je jedini oblik organizacije udruženog rada kome pripada dohodak bez obzira „u kom obliku udruživanja rada i sredstava je ostvaren". Konsekvenca toga je ta da je osnivanje i konstituisanje osnovne organizacije udruženog rada conditio sine qua non ostvarivanja ustavne koncepcije odnosa u udruženom radu.

Problem identifikacije osnovne organizacije udruženog rada u praksi postojećih organizacionih oblika se proširuje i na samostalne organizacije udruženog rada. U vezi s tim su na savetovanju izražena dva mišljenja: po jednom (sa sličnom argumentacijom kao kod radne jedinice) — ni samostalna organizacija udruženog rada (sa statusom pravnog lica) nije osnovna organizacija udruženog rada, a po drugom — samostalna organizacija udruženog rada sa svojstvom pravnog lica i bez tog svojstva može biti osnovna organizacija udruženog rada jer je dovoljno da se njen proizvod, odnosno usluge mogu valorizovati na internom tržištu.

Smatramo da se ni jedan dosadašnji organizacioni oblik ne može u potpunosti identifikovati sa osnovnom organizacijom udruženog rada jer je u njoj osnovni naglasak na pravima radnika koja mu nisu „poverena", koja nisu na njega „preneta", jer obim, sadržaj i druga obeležja samoupravnih funkcija osnovne organizacije udruženog rada ne zavise od volje i odluke centralnih organa radne organizacije. Dakle, po nizu bitnih karakteristika međusobno se razlikuju osnovna organizacija udruženog rada i samostalna organizacija udruženog rada. Međutim, osnovna organizacija udruženog rada se *u izvesnoj meri* može identifikovati sa navedenim oblicima jer mnogi uslovi potrebni za formiranje osnovne organizacije udruženog rada već su sadržani u samostalnoj organizaciji udruženog rada (sa svojstvom pravnog lica i bez tog svojstva), pa i u radnoj jedinici ako je ispunjavala zakonske uslove organizacije udruženog rada.

Značajno pitanje konstituisanja i funkcionisanja osnovne organizacije udruženog rada je i *mogućnost njene podele* — raščlanjavanja po fazama u cilju postizanja efikasnije organizacije rada i neposrednijeg uticaja radnika na sopstveni položaj i poslovanje. Jedan od uslova formiranja takvih samoupravnih „embriona" je mogućnost merenja njihovih radnih efekata. Takve jedinice su vezane za zajedničke odluke i ne nastupaju samostalno na tržištu, već preko zajedničkih organa. U vezi sa izloženim značajno je upozorenje da „primjena amandmana XXI i XXII na postojeća poduzeća u uvjetima niskog dohotka, nedostatka kapitala i organizacione slabosti može dovesti do pogoršanja njihovih unutarnjih odnosa, ekonomske situacije i položaja na tržištu te do daljnjeg jačanja prevlasti osamostaljenog kapitala i velikih trgovačkih, trgovačko-financijskih i financijskih organizacija. Ali postoji i opasnost da se u poduzećima ništa ne izmijeni, da se promjene izvedu samo formalno, a da odnosi ostanu stari"[5].

---

[5] Drago Gorupić, citirana edicija, str. 64.

Autor upozorava da primena ustavnih amandmana ne sme biti ni spontana akcija ni formalistička kampanja uniformisanja, već trezvena i dobro pripremljena trajna društvena akcija kao ozbiljan korak u daljem razvoju samoupravljanja, u jačanju njegove efikasnosti i sposobnosti za odluke i akciju.

U interesu racionalizacije svoga rada i ekonomske sigurnosti i radi uvođenja moderne tehnologije, radne jedinice se udružuju u razne zajednice čije su tehnološke i ekonomske veze različitog intenziteta i vremenskog trajanja. Osnovni instrument integrisanja je samoupravni sporazum. Bitne karakteristike takve samoupravne strukture su:

a) samostalnost osnovne jedinice iz koje se grade sve složenije organizacije;

b) horizontalno-funkcionalni princip organizacije, gde viši nivoi odlučivanja nisu a priori interesno nadređeni nižim nivoima niti imaju hijerarhijski karakter, već su to mesta zajedničkog sporazumevanja i odlučivanja samoupravnih članova;

c) otvorenost svih složenih organizacija, mogućnost radnih jedinica da se, u okviru dugoročnog sporazuma o zajedničkom radu i razvoju u svojoj složenoj organizaciji, mogu povezivati sa organizacijama izvan svoje radne zajednice, uz izvršavanje ugovornih obaveza, mogućnost da radni ljudi prestrukturiraju svoju radnu jedinicu, raščlane je ili pridruže drugoj radnoj jedinici;

d) na svim nivoima odlučivanja vrši se samo koordinacija i usmeravanje zajedničkog rada, a sam operativni rad obavlja se u radnim jedinicama.

Na savetovanju je učinjen i pokušaj uvođenja *tipologije* organizacija udruženog rada. Tako, prema jednoj interpretaciji, radna jedinica „koja nije direktno i trajno vezana, već djeluje sasvim samostalno, predstavlja jednostavnu radnu zajednicu, poduzeće". Prvi nivo integracije radnih jedinica je složena radna organizacija — preduzeće, koje je zajednica radnih jedinica. Širi nivo integracije radnih jedinica je zajednica radnih jedinica i radnih organizacija: združeno preduzeće, poslovno udruženje, interesna zajednica i slično. Veliki tehnološki i poslovni sistemi su vrlo složene organizacije sa nekoliko nivoa; oni zahtevaju specifična rešenja.[6]

Međutim, prema opštoj oceni učesnika savetovanja, za sve oblike udruživanja je bitno to da polaze od osnovnih prava udruženog radnika i od osnovne organizacije udruženog rada i da će obim prava, dužnosti, ovlašćenja i odgovornosti pojedinih organizacionih oblika udruženog rada zavisiti od odluke radnih ljudi. Buduću praksu će, svakako, karakterisati pluralizam i bogatstvo oblika.

---

[6] Pitanja velikih tehnoloških i poslovnih sistema i uloge društveno-političkih zajednica u vezi s tim morala bi biti predmet posebne pažnje druge faze ustavnih promena.

MEĐUSOBNI EKONOMSKI ODNOSI OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

Samoupravni i ekonomski odnosi na bazi zajedničkih interesa među organizacijama udruženog rada bili su jedno od centralnih pitanja u okviru tematske strukture savetovanja. Autori radova i učesnici debate pokušali su najpre da razgraniče (ne uvek dovoljno precizna i jasna) terminološka značenja određenih pojmova i kategorija (radna jedinica, preduzeće, složeno preduzeće — kombinatskog tipa, grupacijskog tipa, basenskog tipa, združeno preduzeće, zajednica preduzeća, poslovno udruženje, mešovite firme, interesne zajednice itd.).

U prilozima za savetovanje sadržane su relativno celovite i veoma uspele naučne analize odredbi ustavnih amandmana o ekonomskim odnosima u udruženom radu.[7] Ti odnosi treba da se zasnivaju na afirmaciji ekonomskih interesa, solidarnosti radnih ljudi i jačanju njihove ekonomske i društvene sigurnosti. Pitanje pravno-ekonomskog mehanizma za regulisanje međusobnih ekonomskih odnosa delova radne organizacije i međusobnih odnosa delova i celine sada dobija nove dimenzije. Upozoreno je (ko zna koliko puta u nauci!) na dejstvo velikog broja determinanti koje izazivaju *razlike u uslovima privređivanja*, pa, prema tome, i u materijalnom položaju organizacija udruženog rada. No, brojni problemi i dileme u vezi s tim ostali su otvoreni; ovaj naučni skup nije ni pokušao da ih dublje i suptilnije analizira.

Ukazano je da sa stanovišta ustavnih amandmana postoje tri vrste (vida) ekonomskih odnosa: (1) ekonomski odnosi u okviru složenih organizacija; (2) ekonomski odnosi među osnovnim organizacijama udruženog rada koji nastaju udruživanjem radnih, odnosno proizvodnih potencijala ili novčanih sredstava radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva i zajedničkog dohotka; (3) ekonomski odnosi zasnovani na novčanim ulaganjima, na kreditnim odnosima, sa nizom praktičnih konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Učesnici savetovanja pokušali su da kompleksnije osvetle mesto i ulogu *banaka radnih organizacija* kao posebnih organizacija udruženog rada.[8] Interna banka u uslovima konstituisanja udruženog rada na novim osnovama postaje značajan instrument unutrašnjeg sistema kreditiranja, važan faktor ujednačavanja uslova privređivanja, koncentracije sredstava osnovnih organizacija udruženog rada i daljeg razvoja samoupravnog privrednog sistema.

NOVINE U SAMOUPRAVNOM NORMATIVNOM REGULISANJU ODNOSA U UDRUŽENOM RADU

Znatan deo tematske strukture savetovanja odnosi se na novine u samoupravnom normativnom uređivanju odnosa u udruženom radu.

---

[7] Dr Mirko Dautović, *Samoupravni i ekonomski odnosi na bazi zajedničkih interesa između organizacija udruženog rada*, citirana edicija, str. 67—76.

[8] Tomislav Jovanović, *Banke radnih organizacija kao posebne organizacije udruženog rada*, citirana edicija, str. 107—112.

Po jednoj tezi, „ustavni amandmani XXI—XXIII postavili su pravni sistem na nove osnove ne samo u pogledu pravnih instituta, nego i u pogledu njihovih izvora“[9]. Ovi ustavni amandmani nisu imali intenciju da menjaju osnovne koncepcije jugoslovenske ustavnosti, ali su to de facto delimično učinili i time otvorili nove puteve u izgradnji naše federacije.

Prema amandmanima, kao što je već naglašeno, osnovni subjekt samoupravnih prava u udruženom radu je radnik. On ima sledeća ustavna prava: pravo na rad, pravo na plodove rada, pravo na samoupravljanje i pravo na socijalnu sigurnost. Istaknuto je da su neka od tih prava već u samom tekstu ustavnih amandmana transformisana u konkretno politička i društveno-ekonomska prava, a neka treba da utvrdi zakonodavstvo.

Pravo samoorganizovanja kao političko pravo je iscrpno utvrđeno amandmanima i naročito je izraženo u *pravu osnivanja osnovne organizacije udruženog rada*. Određujući konstitutivne elemente osnovne organizacije udruženog rada, ustavni amandmani ukidaju dosadašnji pravni sistem po kome su o osnivanju radne jedinice i njenom pravnom statusu odlučivali radnici cele radne organizacije političko-predstavničkim većinskim principom glasanja. Samoorganizovanje je postalo subjektivno pravo svakog radnika. Ustavni amandmani su inicirali metod ostvarivanja tog prava, a zakonodavstvo treba da preciznije razradi način njegovog ostvarivanja prilikom osnivanja radne organizacije. Međutim, mnoga pitanja u pogledu aplikacije prava na samoorganizovanje ostala su otvorena i nalažu obimnija teorijska i empirijska istraživanja.

I u pogledu prava odlučivanja istaknuta je neophodnost njegove detaljnije zakonske razrade. Ono treba da omogući, prema jednom shvatanju, strog mandatni odnos delegata radnika u onim telima koja odlučuju o procesu rada, nameni sredstava, planiranju, raspodeli i drugim vitalnim pitanjima udruženog rada.

Izborno pravo radnika treba da sadrži i delegatski i mandatni odnos, pravo opoziva, kao i zaštitu izbornog prava od zloupotreba. Sadržaju izbornog prava data je šira interpretacija u smislu njegovog proširivanja i na političku kontrolu nad izabranim predstavnicima.

Mada se navedena politička prava neposredno primenjuju na osnovu Ustava, postoji potreba da zakonodavstvo razradi i obezbedi njihovu primenu.

Pravo na socijalnu sigurnost radnika — pored dosadašnjih pravnih instituta socijalnog osiguranja, minimalnog ličnog dohotka, zaštite na radu — dobija šire značenje.

Pažnju učesnika savetovanja posebno je privukao problem *autonomnog statusa radne organizacije* u uslovima kada se celokupan pravno-institucionalni sistem udruženog rada zasniva na osnovnoj organizaciji udruženog rada. Konstatovano je da ustavni amandmani zadržavaju po-

[9] Dr Leon Geršković, *Novine u regulisanju odnosa u udruženom radu*, citirana edicija, str. 145—154.

jam radne organizacije, ali da taj pojam ne obuhvata sve oblike organizacije udruženog rada. Intencija ustavnih amandmana nije razbijanje celine sadašnjeg preduzeća i ustanove, već da se njihovi unutrašnji odnosi uređuju na osnovu samoupravnih sporazuma osnovnih organizacija. Naglašeno je da praksa i zakonodavstvo treba da razlikuju preduzeće i ustanovu kao radne organizacije od širih asocijacija koje nisu objektivno data ekonomsko-tehnološka celina, nego predstavljaju udruživanje u radu proisteklo iz određenih ekonomskih i tehnoloških interesa. Stoga će u praksi preduzeće i ustanova biti redovni subjekti prava u pravnom prometu, ali će opseg tog subjektiviteta biti utvrđen samoupravnim sporazumom o udruživanju.

Međutim, mnoga pitanja vezana za autonomni status radne organizacije, za njena sredstva, za odnose prema njenim delovima i prema trećim licima, za „minimum" prava, dužnosti i odgovornosti koje osnovne organizacije moraju ostvarivati na nivou preduzeća, odnosno užih i širih asocijacija, posebno u kontekstu neizmenjenih odredbi Ustava SFRJ (član 15, 17, 18, 19. i drugi), — ostala su otvorena ili su, pak, odgovori na njih bili nepotpuni.

Najveću novinu u samoupravnom normativnom regulisanju predstavlja, svakako, *samoupravni sporazum o udruživanju radnih ljudi* u osnovne organizacije i njihove asocijacije. Statut radne organizacije nije više „osnovni opšti akt" i najviši samoupravni propis. On je, prema interpretaciji ustavnih amandmana, izveden, a ne konstitutivan akt; on nije osnovni izvor prava i obaveza. Osnovni opšti akt je samoupravni sporazum; njegove odredbe su konstitutivne (prema tome, obavezne i za statut).

Primena ustavnih amandmana implicira mnoge promene u odnosima autonomnih normi i normi društvene zajednice. Osnovni je naglasak na pravu radnika da uređuju svoje međusobne radne odnose.

Osnovna organizacija udruženog rada je subjekt normativne delatnosti. Učinjen je znatan napor da se teorijski i empirijski objasni njen subjektivitet, kako „interni" tako i eksterni, jer među njima postoje bitne razlike.

U centru pažnje učesnika savetovanja bilo je i *samoupravno sporazumevanje* i *društveno dogovaranje*, odnosno primena samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u praksi radnih organizacija i društveno-političkih zajednica.[10] Autori saopštenja i učesnici debate pokušali su da razreše mnoge dileme i probleme društveno-ekonomske osnove sporazumevanja i dogovaranja, da utvrde predmet, sadržaj, subjekte i objekte dogovaranja i sporazumevanja, kao i pitanja postupka, kodifikacije, odgovornosti, mera i sredstava u slučaju neizvršenja dogovora i sporazuma.

---

[10] Marjan Rožič, *Neke društveno-ekonomske osnove samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja*, citirana edicija, str. 227—235; Vlada Marinković, *Samoupravno sporazumevanje u opštini Mladenovac sa konkretnim primerima sporazuma i dogovora*, isto, str. 237—259; Dr Teofilo Popović, *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori u oblasti rada*, isto, str. 261—273.

Učesnici savetovanja su razmatrali i položaj radnih organizacija *društvenih službi*.[11] Oni su upozorili na njihovu razjedinjenost i usitnjenost; na neadekvatnu kvalifikacionu strukturu radnika; na nepostojanje celishodnog programa izgradnje odgovarajućih objekata za proširenje delatnosti; na neekonomično trošenje sredstava u pojedinim organizacijama udruženog rada, što usporava proces njihovog daljeg konstituisanja i ostvarivanja ciljeva i zadataka radi kojih su osnovane. U vezi s tim naglašena je neophodnost uspostavljanja neposrednijeg odnosa između organizacija udruženog rada u privredi i radnih organizacija društvenih službi.

[11] Mihailo Lazarević, *Ekonomski elementi udruživanja različitih oblasti udruženog rada*, citirana edicija, str. 113—123; Mihailo Pantelić i Miroslav Todorović, *Ekonomski elementi udruživanja rada i sredstava u oblasti obrazovanja*, isto, str. 123—139.

Veljko Radović

NULA ISPRED SVEGA

(Sa Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu)

U čemu je „hrabrost novog svijeta“? Je li to geslo Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu opravdano filmovima koji su pod njegovim znakom prikazani ove, druge godine FEST-a? Ako je riječ o stvaraocima tih djela, o *njihovoj* hrabrosti, to geslo je više nego prikladno odabrano: doista je besprimjerno hrabro gledati svijet što se pretvara u ludnicu, u rasulo u kome vlada alogično, nahereno, sunovraćeno. I ne samo gledati u mračne, zastrašujuće dubine tog svijeta, nego to i uobličiti i ovjekovječiti! Gotovo nema vrijednosti koju ti filmovi nisu doveli u pitanje, nema temelja koji nije potkopan, autoriteta koji nije ironično viđen, vjere u koju se nije posumnjalo. Ako se, međutim, mislilo na hrabrost svijeta o kome su govorili filmovi, onda to ne bi bila hrabrost razumnih: prije je to kukavičluk i bezumlje, dekompozicija i pasivnost, prije bjekstvo i uzmicanje no otpor i uspravljanje. Vrsta hrabrosti koju taj prikazani svijet pokazuje jeste škorpionska.

Svi filmovi sa ovogodišnjeg FEST-a, gotovo bez izuzetka, prikazuju krvavu dramu današnjice u kojoj nema ni vjere ni nade. Sile zla su, sugeriraju nam ova zabrinuta ljudska djela, u nečuvenoj agresiji; one prijete svim vrijednostima za koje se civilizacija borila. Kakav smo to svijet stvorili, na kakvim nesigurnim temeljima, kakav smo to pakao naslijedili! To je izranavljeni, iskasapljeni svijet u kome ljudi sumanuto bježe od ljudi: u omamljujuće, delirične morfinističke vizije, u opojni samozaborav drogomanije koja je vid spokojne smrti. Poslije vjekova u kojima je, ipak, vladala logika došlo je satanističko vrijeme izobličenosti, gubitka forme, provale iracionalizma. To su znaci, nesumnjivo, ozbiljne krize svijeta, i civilizacija će morati, kao što kaže Malro, da pronađe vrhovnu vrijednost — ili će se raspasti. Došao je čas brohovskog „prodora odozdo“, mi smo u bestijarijumu. Kad je već o tome riječ, mora se reći da je ovogodišnji FEST bio veoma „humanistički angažovan“ jer prikazuje ćorsokake civilizacije. Ljudi sunovraćuju otrov droge u venu — da bi se mogla podnijeti istina. Šta su to ljudi učinili ljudima?

Primjedbe da ti filmovi ne pružaju nikakve nade — besmislene su i staromodne (opasno su nam poznate). Naprotiv, oni nas tješe svojim bespoštednim istinama. Kazuju nam kakav je svijet u kojem živimo, i šta bi to kritikanti željeli od tih filmova? Možda neko optimističko djelce po receptu Ždanovljevom?

Prije „analize“ nekih karakterističnih filmova (jednostavno je nemoguće, zbog ograničenosti prostora u časopisu, pisati o svima) potrebno je reći da je stvaralački nivo ovogodišnjeg FEST-a, u cjelini, veoma visok. FEST je, bez sumnje, kulturna priredba ne samo jugoslovenskog značaja. Koristi od njega su mnogostruke i poslije zasluženih pohvala i reputacije koja ga prati izlišno ih je obrazlagati. Za nekoliko festivalskih dana gledaoci su bili u prilici da vide vrhunske rezultate uglednih svjetskih kinematografija. Da je i samo *informacija* o kretanjima u svjetskom filmu, i takav FEST bio bi plodonosan i nenadoknadiv. On je, međutim, u prvom redu primjer za ugledanje. Osjećam potrebu da dodam da ovogodišnji FEST nije stvaralački prevazišao prošlogodišnji. Rekao bih, čak, da mu se onaj prvi, od lane, može s razlogom pretpostaviti. Razumije se, to je izvan moći uticanja selektora, Milutina Čolića. Čolić je, naravno, izabrao iz onoga što je imao i na tome se završila njegova teška i nezahvalna uloga. Uostalom, prošlogodišnji FEST je rezultat *trogodišnjeg* truda najistaknutijih filmskih stvaralaca, ovaj je *jednogodišnji* rezultat. Veoma visok, bez sumnje.

Zanimljivo je, i čudno, da neki filmovi sa ovogodišnjeg FEST-a u mnogome liče na pojedine prošlogodišnje. Istina, nisu to doslovne sličnosti, ali neke sličnosti u njihovim osnovnim intonacijama, pa i u tematskom smislu, ima. Na primjer, „Kvaka 22“ neodoljivo podsjeća na „M.A.S.H.“, „Džo“ na „Gole u sedlu“, „Vrt Finci Kontinija“ na Viskontijev „Sumrak bogova“. Trebalo bi, uz to, reći da su ovi drugi filmovi izgubili utakmicu sa onima koji su im vremenski prethodili, ponekad vrlo izrazito.

Film Džona Avildsena, „Džo“, bavi se kastinskom zatvorenošću Amerike. On nas još jednom upozorava na naše „suviše ljudske“ sklonosti da ne volimo stvari koje se ne uklapaju u našu krutu sliku svijeta u kome ima mjesta samo za nas i nama slične. Mislim da ovaj film precizno analizira, kao što to čini i djelo „Goli u sedlu“, samo na nešto lapidarniji način, rađanje rasističke mržnje koja se krije u svakom čovjeku sklonom da nasjedne jeftinom stereotipu ovog stila: „Svi su oni isti“. Ujedinjeni čudovišnom, bestijalnom mržnjom i bijesom, radnik i biznismen će napraviti strašan pokolj među „djecom Sunca“ (otac će, čak, u svom bezumlju i zaslijepljenosti, ubiti svoju kćer). Navodno, oni ugrožavaju „njihovu Ameriku“ i njene tradicionalne vrijednosti, unose „nered“, *drukčiji* su od ćutljive većine. Ovo djelo jeste čista brutalnost, dokument o tome koliko ljudi, zapravo, ne vole slobodu. Lascivni, pasivistički duh hipija kazniće „pravovjerni“ puritanci krvavim zločinom. Svijet hipija jeste svijet nerada i pasivnosti (po tome su protiv samih osnova civilizacije), ali srednja klasa „dobrih“, uredno podšišanih gra-

đana odlikuje se, tako nam sugerira film, fašističkim istrebljivačkim metodama. Eto, i tu je istina negdje *između!* Sjajne uloge ostvarili su Denis Patrik i, osobito, Piter Bojl. To je ona vrsta glume koja kao da je uhvaćena dokumentarističkom kamerom pred kojom ne može da se „pozira".

Film Daltona Tramboa, „Džoni je krenuo u rat", uzbudljivo svjedoči o besmislenom ratnom krvoproliću iz kojeg izlaze moralne i fizičke nakaze — „pobjednici". Američki vojnik, Džoni, negdje na evropskom frontu, izgubio je *sve* udove. Demonu rata je i to malo, pa mu je oduzeo i: vid, sluh, moć govora! Ostao je netaknut samo djelić budnog mozga, kao svijest o potpunom rasulu, u toj jadnoj grudvici mesa. To je optužba upućena, na bespoštedan način, ravnodušnom ljudskom razumu prokleto sklonom da se na sve navikne. Čovjek bi se morao stidjeti tog filma, ali gdje su oni koji se stide!

Odavno je postalo moderno optuživati spektakle zato što nemaju u vidu ljude: u spektaklu je gotovo sve važnije od — ljudi. U načelu, s time bismo se i mogli složiti (ako se razmatra primjer naše „Neretve", recimo). Ali, ovaj „spektakl" nije zaboravio čovjeka, srećom. To je, doduše, film velikih proporcija, ali s ljudskom mjerom: zove se — „Paton — žudnja za slavom", i djelo je Franklina Šehnera. Ovdje je riječ o legendarnoj ličnosti „teškog" karaktera, slabih diplomatskih sposobnosti (bio je ortodoksni militarist, šamarao je vojnike), o komandantu Sedme tenkovske armije koja je pobijedila Romelove snage u Africi, generalu Patonu. Taj „veličanstveni anahronizam", zakašnjeli riter, herojski čovjek u neherojskom vijeku, htio je da izazove Romela na *dvoboj* — tenkovima?! Bio je čovjek rata (pravi Ares), ogromne žudnje za slavom (generalska primadona). Scenaristički posmatrano, ovo je najkompleksniji lik na ovom festivalu, s tako mnogo razdiranja u sebi. Paton je želio samo pompezne, cezarske svetkovine u čast njegovih osvajanja. Toliko je žudio za slavom, prolaznim prokletstvom! Njegovo geslo je bilo, kao i Fridriha Velikog: „Smjelo, uvijek smjelo." Patona je tumačio Džordž Skot — briljantno. Igrao ga je kao čovjeka koji je trebalo da se rodi vijek-dva ranije. Paton je bio prekasno rođen čovjek.

Najprijatnije iznenađenje Festivala je, možda, film mađarskog reditelja Karolja Maka, „Ljubav". On je gotovo bezglasno dočekan, valjda stoga što dolazi od „istočne" strane, a na te filmove primjenjuje se, najčešće, lažni snobovski kriterij koji sve posmatra samo sa stanovišta predrasuda. Usamljena starica očekuje povratak sina iz „Amerike" gdje, ona misli, „snima film". Snaha je zavarava pismima od „sina", čineći, tako, njenu agoniju snošljivijom i ljudskijom. U stvari, staričin sin Janoš trune u jednom od staljinskih konclogora. Potresan, hrabar film elegantne jednostavnosti, vrlo kultivisane forme, nadmoćno uspostavljene atmosfere i ritma punog neiskazive nesreće. Film je prava neeksplodirana granata s upaljenim fitiljem, samo što se eksplozija stalno i dramatično — odgađa. Scenario Tibora Derija je nagrađen na festivalu

u Kanu. Ulogu starice izvanredno tumači Lili Darvaš, američka glumica porijeklom iz Mađarske.

Djelo Majka Nikolsa, „Kvaka 22", prikazuje rat. U jednoj sredozemnoj vazduhoplovnoj bazi američki piloti polijeću u nebo puno granata. Mnogi će poletjeti — dolje. Život tih pilota jeftiniji je od svega. Film o njima je jeziva tragikomedija, ravnodušni cirkus rasporenih crijeva, glupost strašnih i neljudskih posljedica. Umorni i ludi od krvoprolića, neki od njih hoće da se spasu letova — paragrafom (začkoljicom) 22. Ali, ko će tu odrediti ko je lud, a ko nije! Film je stilski znatno nesavršen, pa i aljkav (sa dosta zamornih lajtmotiva), ali za to postoji izvjesna olakšavajuća okolnost: ko bi tražio logičnost i formu u apsolutnoj deformisanosti! Glavnu ulogu izvanredno igra Alen Arkin: on ima lice čovjeka kome su mnogo učinili nažao.

Film Džerija Šacberga, „Panika u parku droga", odlikuje jarostan dokumentaristički stil. Bavi se, kao i mnogi sa ovog FEST-a, narkomanima. To jest ljudima koji svemu dodaju nulu — ispred. Izgubljena djeca izgubljenih roditelja bježe u narkotički san, u sve što može ublažiti bol od gledanja u strašne istine svijeta. To je stanje bijedne zavisnosti od droge, od lakog ali spasonosnog dima, panika nedostajanja opisana i prikazana na neviđen način. Ti novi robovi, izbodenih i izmrcvarenih vena, neposredna su posljedica moralne krize svijeta očeva. Izvrsno glume Dastin Hofman i Kiti Vin (bez ikakvih spoljnih sredstava, s jednostavnošću koja, najčešće, ima dubine). Uopšte, ovaj festival se odlikovao izvanrednim glumačkim ostvarenjima, prije svega.

Film Andre Kajata, „Umrijeti od ljubavi", zasnovan je na jednom takozvanom „istinitom događaju": tridesetpetogodišnja nastavnica u liceju zaljubljuje se u svog nepunoljetnog učenika. To će povrijediti lažni, „običajni", nakazni moral sredine koja za sve ima svoja „pravilca". Jurnuće puritanska, licemjerna „vojska spasa" na taj nesrećni ljubavnički par. Prokažena i prognata iz „uljudne" okoline, nastavnica će se ubiti gasom. Sa čisto umjetničkog stanovišta, ovo je dosta bezvrijedno, reportersko-feljtonističko djelo. Ono što je njegova vrhunska vrijednost, to je nedogmatičnost.

Iz francuske kinematografije dolazi još jedan, veoma polemičan film, „Ubice u ime zakona", Marsela Karnea. Govori se o ciničnoj bezdušnosti policije koja ubija sitnog prekršitelja, batinama i srednjovjekovnom surovošću (uobražavamo da je srednji vijek *izmislio* teror) iznuđujući „priznanje" od njega. I prefekt policije, i njegovi sadistički dželati, ubice su „u ime zakona". Istražni sudija Level hrabro će početi obračun sa brutalnim siledžijama iz prefekture. Na kraju će se, naravno, „dokazati" anđeoska nevinost ovih ubica koje štiti potkupljiva Justicijina ruka. Na to će Level reći, svjestan poraza, da je ipak učinio „mali korak". Tako se, valjda, čovjek približava fatamorgani pravde.

Film velikog japanskog reditelja Akira Kurosave, „Do-des-ka-den", znak je stvaralačke krize autora „Rašomona", „Vrata pakla", „Sedam

samuraja"... Istina, to je samo nagovještaj krize jer nije riječ o sasvim neuspjelom filmu. Ovo djelo se bavi sudbinom ljudi sa „dna", ali na previše pozorišan, naturalističan način. U njemu ima dosta šematizma, pa i — melodramatike. Jednobojan je u nedozvoljenoj mjeri, pogotovo što ga potpisuje — Kurosava.

„Svlačenje" Miloša Formana je film duboke jednostavnosti i svojevrsnog humora s dosta slojeva i podrazumijevanja. On analizira svijet očeva i djece, koji sve manje imaju zajedničkog. Ta dva svijeta su jedan drugom odavno okrenuli leđa. Nemaju nikakvog interesa da ispitaju šta je preko „granice" koja dijeli generacije, a stvari se mogu vidjeti tek ako se gledaju iznutra. Ovaj film se, inače, nije opredijelio (uostalom, zašto bi se opredjeljivao!), optužio je oba svijeta po malo. Izgleda, danas nije lako, a ni pametno, suditi.

Bo Viderberg se opet bavi revolucionarima s početka vijeka. Sve počinje lirično, impresionistički mekano, a onda se slika smrači. Novi Viderbergov film „Džo Hil", plemenito je na strani onih koji nemaju osnovnih uslova za život. Film lijepog, poetskog realizma.

U djelu Kena Rasela, „Zaljubljene žene", ima neke nepojamne tajanstvenosti. Sve je na izgled realistično, ali je to ona vrsta realističnosti u kojoj je veoma malo svakidašnjeg. Dostignuta je uzbudljiva iracionalnost, i malo je nedostajalo pa da to bude izvanredan film. Odlično igra Glenda Džekson, vjerovatno najbolja filmska glumica današnjice.

„Plavi vojnik" Ralfa Nelsona je precijenjen. U njemu je previše neuvjerljivosti, providnih konstrukcija, izvještačenog humora, previše prevlasti šeme i služenja propoziciji. Da nije posljednjih desetak minuta, moglo bi se govoriti o lošem filmu.

„Dnevnik lude domaćice" Franka Perija posvećen je jednoj bezizglednoj i teškoj profesiji: profesiji domaćice. Ali nije to tema ovog filma: on ide mnogo dalje — analizira krizu ljudskih međuodnosa, traženje oslonca u drugome.

Film Pjer-Paola Pazolinija, „Dekameron", suviše doslovno ilustruje svijet renesansne raspojasanosti i raskalašnosti Đovanija Bokača. Ima u njemu neke čarobne plotske atmosfere, nečeg radosno paganskog, proslavljanja tijela. Ovo djelo je puno eksplozivnog erotizma. U pravom smislu riječi: mediteransko je.

Džon Šlezinger je bio ovdje zastupljen filmom „Nedjelja, prokleta nedjelja". Iako u njemu igraju izvanredni glumci (Glenda Džekson i Piter Finč), scenaristička mašta ozbiljno je zatajila, naročito na psihološkom planu. Jedan mladić je, naime, istovremeno ljubavnik žene i — muškarca!? Sve to je dosta nemotivisano, površno dotaknuto, i ostao je samo nivo šokantnosti. I Šlezingerova raskošna inspiracija, eto, može se umoriti i zatajiti.

„Rajanova kći" Dejvida Lina (scenario je napisao, ne osobito uspjelo, proslavljeni Robert Bolt) je dosta staromodno djelo banalne metaforičnosti (pobuna Iraca — „pobuna" elemenata: vjetra i vode). Preko velike

freske irske pobune protiv britanskog hegemonizma Lin je rastegao malo platno ljubavi britanskog oficira i Irkinje (za Irce ona je izdajnica koju mještani gotovo linčuju u svom egzaltiranom bijesu). Izvanredno glume Sara Majls, Trevor Hauard i Džon Mils.

Mnogo više se očekivalo od Bergmana, Vitorija de Sike, Tatija... No, možda postoje neke granice preko kojih dar ne može?

Filmovi o kojima je ovdje bilo riječi prikazani su u takozvanom „zvaničnom programu". Razumije se, bilo je neizvodljivo pratiti i sve ostale programe, pa je ovaj komentar nepotpun — bez krivice komentatorove.

Prikazi

Dr Stojan Jankov: Savremeni privredni sistemi — razvijene kapitalističke zemlje

(Institut za ekonomska istraživanja i „Savremena administracija", Beograd, 1972, strana 220)

„Duboke strukturne promene koje doživljava kapitalizam u toku poslednjih nekoliko decenija uslovile su sve potpuniju negaciju metoda i mehanizama njegovog automatskog tržišnog samoregulisanja, a zatim i klasičnog državnog intervencionizma i na kraju dovele do sve naglašenije tendencije državno-monopolističkog, dakle kvazitržišnog i planskog regulisanja savremene kapitalističke privrede." Ovo je, po dr Stojanu Jankovu, osnovno saznanje do kojeg se dolazi u analizi savremenog kapitalizma.

Knjiga *Savremeni privredni sistemi — razvijene kapitalističke zemlje* podeljena je u dva dela. U prvom autor najpre analizira nastanak monopolističkog kapitalizma i njegove osnovne karakteristike: koncentraciju i centralizaciju kapitala i proizvodnje kao osnovu pojave monopola i prevazilaženja stadijuma slobodne konkurencije, ulogu banaka, finansijskog kapitala i finansijske oligarhije, izvoz kapitala i podelu sveta između krupnih monopola i najbogatijih kapitalističkih država. Autor posebnu pažnju posvećuje objašnjenju pojave gigantskih korporacija, razdvajanju „kapital-svojine" od „kapital-funkcije", menadžerskoj revoluciji, motivima i ciljevima savremenih krupnih korporacija, problemu maksimalizacije profita i naročito porastu značaja samofinansiranja korporacija i uticaju tog samofinansiranja na pozicije menadžera i akcionara. Koliko je porastao značaj samofinansiranja, pokazuju, na primer, podaci da su u SAD unutrašnji izvori finansiranja korporacija u periodu 1950—1952. iznosili 70% ukupnih izvora, u periodu 1953—1957. 81% i u periodu 1958—1963. 98%. Autor ovde ukazuje i na činjenicu da se — s obzirom na to da moderna proizvodnja zahteva dug vremenski period istraživanja i priprema, velike kapitale, mnogobrojne specijalizovane kadrove i skupu tehnologiju, kao i s obzirom na neelastičnost tržišta — kod savremenih krupnih kapitalističkih preduzeća kao imperativ pojavljuje potreba za planiranjem.

Među marksistima se krajem prošlog i početkom ovog veka vodila živa polemika o dugoročnim perspektivama kapitalizma i o nužnosti njegovog ekonomskog sloma. Stojan Jankov analizira te polemike, kao i faktore koji vode slomu kapitalizma: nedovoljnu potrošnju, odnosno nedovoljnu ukupnu efektivnu tražnju, tendenciju opadanja profitne stope, ekonomske krize i hroničnu depresiju. Njegov zaključak je identičan stavu Barana i Svizija (Baran — — Sweezy, *Monopoly Capital*, New York, 1966), a to je da je „stagnacija normalno stanje monopolističkog kapitalizma". Međutim, postoje snage sa suprotnim dejstvom. One su sadržane prvenstveno u širokoj intervenciji države u privredi i to je sledeće područje interesovanja S. Jankova.

Jankov na dvadesetak stranica razmatra determinirajuće elemente pozicije države u ekonomskom životu razvijenih kapitalističkih zemalja: re-

gulisanje monopola i potpomaganje konkurencije, formiranje i proširivanje državne svojine u privredi, državno regulisanje privrednih ciklusa (anticiklična politika — oživljavanje privrede u periodima kriza i depresija), regulisanje nivoa efektivne tražnje (državni rashodi — civilni i vojni, transferna plaćanja, javne investicije i drugo), vođenje politike stabilnog i relativno visokog tempa ekonomskog rasta (uz stabilnost domaćih cena i uravnotežen platni bilans), državno regulisanje odnosa između rada i kapitala, državno planiranje i programiranje itd. Autor zaključuje da država „sve manje interveniše u privredi, a sve pretežnije istupa kao faktor integralnog državno-kapitalističkog regulisanja i planiranja privrede visoko razvijenih kapitalističkih zemalja“ (str. 70).

U drugom delu knjige analiziraju se funkcionisanje i razvoj savremenog kapitalističkog sistema. Tu se na prvim stranicama govori o slobodnoj konkurenciji kao modelu samoregulisanja kapitalističke privrede, i to najpre o pretpostavkama slobodno-konkurentske privrede (privatnoj svojini, proizvodnim i potrošnim jedinicama sistema, suverenitetu potrošača), a zatim o samom mehanizmu funkcionisanja tog tipa privrede (tržištu, cenama, profitu, tendenciji ka opštoj ekonomskoj ravnoteži). Autor naročito nastoji da celovito razmotri granice ekonomske racionalnosti modela slobodno-konkurentske kapitalističke privrede: delovanje sistema slobodne konkurencije na nivo zaposlenosti, alokaciju proizvoda, kombinaciju inputa, usmeravanje proizvodnje, korišćenje resursa, raspodelu dohotka, privredni razvoj. Teorijski, model potpune konkurencije funkcioniše racionalno. Međutim, između teorijskog modela i njegovog stvarnog funkcionisanja uvek je postojao raskorak. U meri u kojoj se kapitalizam razvijao, taj je raskorak postajao sve veći, tako da je došlo do potpune negacije slobodne konkurencije kao modela samoregulisanja ekonomskog života i do neophodnosti državne intervencije u privredi.

Jedna od osnovnih razlika između liberalnog i monopolističkog kapitalizma je u tome što u uslovima liberalnog kapitalizma preduzeće, htelo to ili ne, prihvata cene koje su određene izvan njega, na tržištu, i prema njima se upravlja, dok u monopolističkom kapitalizmu velika preduzeća i sama određuju svoje cene. Zbog toga S. Jankov analizu monopolističkog kapitalizma započinje razmatranjem eliminisanja konkurencije među preduzećima putem cena. Umesto cena slobodno formiranih na tržištu dolazi do formiranja takozvanih administrativnih cena, a umesto potpune konkurencije dolazi do novih oblika konkurencije (putem ekonomske propagande, diferenciranja proizvoda, diversifikacije proizvodnje i slično). Istovremeno privreda postaje u sve većoj meri oligopolistička.

Velika ekonomska kriza tridesetih godina ovog veka predstavljala je najbolji dokaz neracionalnosti principa laissez-faire i dovela je do istorijske i teorijske afirmacije državnog intervencionizma u privredi. Posle dosta detaljne analize osnovnih uzroka kraha mehanizma tržišnog samoregulisanja privrede autor razmatra metode tradicionalne državne intervencije, i to posebno mere fiskalne (oporezivanje dohodaka građana i profita korporacija) i kreditno-monetarne politike (operacije sa vrednosnim papirima, kontrolu banaka i kredita — određivanje obaveznih rezervi, eskontne stope, uslova za dobijanje kredita i drugo), kao osnovne mere za regulisanje obima tražnje.

Poslednjih šezdeset stranica knjige autor je posvetio analizi državnog planiranja privrednog razvoja u kapitalističkim zemljama. Najpre se govori o ciljevima planiranja u razvijenim kapitalističkim zemljama i o interesima koji se pomoću planiranja realizuju, zatim o metodologiji i instrumentima planiranja. Ciljevi planiranja se razvrstavaju u one koji su pretežno kratkoročnog karaktera i one koji su dugoročni. U prve autor ubraja ostvarivanje pune zaposlenosti, stabilnosti cena i povoljnog platnog bilansa, a u druge ostvarivanje zadovoljavajućeg tempa privrednog rasta, poboljšanja u alokaciji faktora proizvodnje, zadovoljenje kolektivnih potreba, poboljšanja u raspodeli nacionalnog dohotka i bogatstva, uravnoteženje ili davanje prioriteta razvoju pojedinih grana i re-

giona i obezbeđenje porasta produktivnosti.

U analizi ekonomske politike savremene kapitalističke države Jankov naročito velik značaj pridaje ulozi državnih rashoda (vojnih isporuka državi, državnih investicija, rashoda u oblasti obrazovanja i naučnoistraživačkog rada, rashoda usmerenih na podržavanje razvoja poljoprivrede). Pošto se u periodu posle drugog svetskog rata u kapitalističkim zemljama javlja postojana tendencija inflacije novčanih dohodaka, a s njom i cena, autor razmatra politiku cena i politiku dohodaka, ukazujući na teškoće i limite u vođenju tih politika. Na poslednjim stranicama knjige razmatraju se elementi planiranja regionalnog razvoja i politika platnog bilansa koju vode razvijene kapitalističke zemlje.

Tendencije državno-monopolističkog regulisanja savremene kapitalističke privrede su sve izrazitije. Postavlja se pitanje smisla te intervencije i u čiju korist se ona vodi. Jankov ukazuje na shvatanja da državna intervencija predstavlja metod realizacije „dualnih" interesa države i privrede. Međutim, ekonomisti marksističke orijentacije smatraju da savremena kapitalistička država predstavlja, isto kao i ranije, aparat u rukama vladajuće klase, i to njenog najsnažnijeg dela — krupnih monopola. Ograničavajuće mere koje država primenjuje prema monopolima u suštini omogućuju produženje njihove moći. Razlika u odnosu na raniji kapitalizam je u tome što ceo sistem sada funkcioniše organizovanije.

Problemi funkcionisanja savremenih kapitalističkih ekonomija su u našoj literaturi do sada analizirani u radovima većeg broja ekonomista. No, iako knjiga Stojana Jankova ima razumljivih nedostataka (ne uvek najbolja sistematizacija razmatranih problema, nedovoljno korišćenje kvantitativnih pokazatelja u verificiranju nekih zaključaka, delimično zanemarivanje nekih značajnih oblasti funkcionisanja savremenih kapitalističkih privreda, na primer, spoljne trgovine, međunarodnih integracionih kretanja, neokolonijalističkog karaktera razmene između razvijenih kapitalističkih i nerazvijenih zemalja), mislimo da nećemo preterati ako kažemo da ona predstavlja najbolje što je kod nas, i ne samo kod nas, do sada napisano o savremenom kapitalizmu. Zato ova knjiga može da bude od velike koristi svima koji žele da bolje i svestranije upoznaju svet savremene ekonomije.

IVAN STOJANOVIĆ

Dr Radivoje Marinković: Ko odlučuje u komuni

(Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, strana 294)

Ukupan napor čoveka koji teži da uspostavi kontrolu nad sopstvenom naravi nije oslobođen protivurečnosti. One ga sputavaju i stavljaju u nov odnos nemoći prema sopstvenim rezultatima rada i prema socijalno-političkoj organizaciji društva koju sam stvara, da bi, potom, pred njom osetio potpunu političku nemoć. U borbi koju klasa rada i danas vodi za, tek naslućeno, ekonomsko i političko oslobađanje čoveka, inspiracija je komuna.

Studija dr Radivoja Marinkovića *Ko odlučuje u komuni* predstavlja u našoj nauci redak pokušaj da se analiziraju teorijska misao, ljudska praksa i odlučivanje kao specijalna funkcija osnovne teritorijalno-političke zajednice u Jugoslaviji — komune. Vrednost ove studije je u naporu autora da kritičkom analizom odlučivanja na nivou komune dovede u uzajamni odnos rezultate empirije i teorijskog koncepta, tražeći uporno pri tom mogućnosti koje bi ogromnu

proizvodnu i stvaralačku snagu čoveka na putu njegovog konačnog oslobađanja upotpunile stvarnim političkim pravima i slobodama, političkom moći.

Predmet studije je komuna kao osnovni tip zajednice u kome počinje da se realizuje ideja samoupravljanja potiskujući vlast kao oblik posredovanja između čoveka i njegove zajednice. Dr Marinković otkriva da od toga ko učestvuje u donošenju odluka, ko poseduje ekonomsku i političku moć, ko vrši najefikasniji uticaj na političke odluke i čijim su interesima te odluke podređene, zavisi karakter političkih oblika i institucija, zavisi da li će čovek biti u mogućnosti da određuje njihovu funkciju ili će morati da se toj funkciji prilagođava.

U prvom delu knjige autor se bavi teorijskim problemima odlučivanja. Da bismo uspešno mogli da analiziramo proces odlučivanja u komuni, nužno je da prethodno odredimo sadržaj elemenata te analize. Kao prvo, neophodno je razgraničiti pojam „komuna" koji se upotrebljava u teorijskim radovima stranih autora od pojma „jugoslovenska komuna". To je potrebno stoga što iza tih sličnih pojmova egzistiraju različite društvene realnosti. Koji su konstitutivni elementi komune kao složenog društvenog fenomena? Jedan autor je pokušao da iz 94 definicije komune izdvoji zajedničke elemente. Kod dve trećine autora to su sledeći elementi: ljudske grupe u interakciji, geografski prostor i zajedničke veze. Dr Marinković izdvaja elemente koji su konstitutivni za svaku, a pre svega za manju teritorijalnu zajednicu i opredeljuje se za sledeća četiri kao najvažnija: „Ljudi i interakcije, zajedničke veze i aktivnosti i funkcionalizacija teritorijalnog grupisanja." Što se tiče jugoslovenske teorijske misli o komuni, ni u njoj nije postignuta potpuna saglasnost u pogledu prakse i teorijskog shvatanja komune. U našoj teoriji i praksi, a i u osnovnim programsko-političkim dokumentima, upotrebljavaju se termini „komuna" i „opština". Težnja je da se terminom „komuna" označi neka vrsta komunističke zajednice koja tek treba da nastane, a terminom „opština" da se izrazi savremena jugoslovenska realnost. Pošto se ova studija bavi aktuelnim problemima prakse, za istinsko saznavanje jugoslovenske komune nužno je uključiti i element teorijske vizije i element društvene stvarnosti. Dr Marinković smatra da je stoga u ovoj studiji realno upotrebljavati ove termine kao sinonime i iz jednog praktičnog razloga — što bi analiza fenomena komune bila veoma otežana ako bi se prethodno moralo utvrditi kojim terminom određeno mišljenje treba označiti. Međutim, za nas je važnija jedna druga sličnost i razlika u poimanju suštine odnosa koji su označeni terminom „komuna", to jest odnos Marksovog shvatanja i odnos naše teorijske misli i savremene realnosti.

Marks je shvatao komunu kao politički oblik organizacije socijalističkog društva u kome osnovni pravac uticanja ide *odozdo prema gore*. Kod nas su procesi, pod uticajem ekonomskih i političkih momenata i protivurečnosti, išli potpuno obrnuto. Proces decentralizacije počinje kod nas posle perioda „jake administrativno-normativne centralizacije, koja je moć koncentrisala na najvišim nivoima". Tako tek proces decentralizacije, propisivanje prava na samoupravljanje zakonima, omogućava nastajanje, po Marksu, polaznog odnosa da čovek i osnovna zajednica budu osnovni izvor uticanja i da svi ostali oblici društvene organizacije polaze od njih. Tek komuna, shvaćena kao politički oblik, a ne kao vrsta teritorijalne zajednice lokalnog tipa, u kome je čovek subjekt, a ne objekt politike, može da obezbedi da moć i svojina postanu opšti, a „zemlja i kapital" samo „puko oruđe udruženog rada". Samo pod tim uslovima može da se obezbedi autentičan uticaj na odluke i na nastajanje samoupravljanja kao prirodnog procesa koji izrasta iz interesa osnovnih zajednica, a ne iz snage zakonskih propisa.

Osnovni uticaj na razvoj teorijske misli o komuni i na društvene procese u njoj imali su Ustav SFRJ i Program SKJ — dokumenti u kojima su dati osnovni elementi njenoga modela. Ustavom je utvrđen ambivalentan karakter komune, koja je zajednica samoupravljanja i nosilac ovlašćenja državne vlasti. Program SKJ označava komunu kao „društveno-po-

litički oblik organizovanja ljudi radi upravljanja zajedničkim poslovima", naglašavajući pri tom da taj oblik nastaje procesom transformisanja administrativne jedinice teritorijalnog tipa. I Program i Ustav označavaju komunu kao „zajednicu teritorijalnog tipa" koja ima dve osnovne dimenzije — ekonomsku i političku i dve osnovne funkcije — ona je zajednica samoupravljanja i osnovni nivo državne vlasti. Pod uticajem realnih procesa antropološki aspekt komune je zapostavljen, a ona se „oblikovala ulogom i funkcijama koje su joj u pojedinim etapama namenjivane". Tako je prostorno oblikovanje komune podređeno više funkciji vlasti nego neposrednom učešću stanovništva u samoupravljanju. Funkcija vlasti, radi veće racionalnosti, zahtevala je veličinu teritorije koja je uglavnom nepogodna za ostvarivanje socio-psiholoških elemenata zajedništva i za logičan put integrisanja gde bi „slobodna vlast" bila zamenjena „slobodnim pojedincima" koji bi u „svom udruživanju" u „stvarnoj zajednici" postigli „ujedno i svoju slobodu". Funkcionalnom integracijom u sferi zajedničke potrošnje i prenošenjem ovlašćenja iz domena proširene reprodukcije na radne organizacije „čovek, njegov interes i njegov uticaj ponovo se vraćaju kao centralni momenat društvene suštine komune". Da bi procesi išli u pravcu komune kao samoupravne, integrisane i homogene zajednice, bilo bi nužno: menjati strukturu samoupravnog mehanizma i političke vlasti; razdvojiti funkcije vlasti od samoupravnih funkcija komune kako bi se samoupravna sfera otvorila za uticaj građana; otkloniti uzroke političke i ekonomske nejednakosti koja je uslovljena sistemom posrednog odlučivanja i raspodele.

Divergentna shvatanja o odlučivanju su posledica, s jedne strane, parcijalnog uvažavanja elemenata tog složenog procesa, koji je istovremeno racionalan i emotivan, politički i stručan, organizovan i spontan i intelektualan i psihički akt, i, s druge strane, zanemarivanja suštinskih determinanti toga procesa koje imaju klasnu, a time i socijalno-političku osnovu. Savremena politička nauka na Zapadu svodi odlučivanje najčešće na izbor alternativa polazeći od statusa quo u odnosima koji vladaju u kapitalističkom društvu. Zanemaruje se funkcionalna povezanost odlučivanja s političkim i ekonomskim položajem pojedinih klasa i slojeva u društvu. Tu je odlučivanje svedeno na empirijski proces i ne postavlja se problem društveno-političke opravdanosti sistema vlasti, moći, raspodele bogatstva i sličnog. Po tome shvatanju, za proces odlučivanja je najznačajniji izbor alternative i s tim u vezi „slobodno" ponašanje nosilaca legalnih uloga i funkcija. Potpuno je zanemarena činjenica da je tu privatnim vlasništvom, kao osnovnim društvenim odnosom, sloboda izbora ograničena i da su legalizovani onaj stepen i vrsta slobode i izbora koji ne ugrožavaju taj odnos. Granica slobode za jedne je da mogu da se bore za svoje interese, ali ne i da donose odluke jer je odlučivanje, kao „funkcija, kao oblik pulsiranja i reprodukcije postojećih odnosa", monopol drugih. Prema tim teoretičarima, klasni interesi i konflikti se rastvaraju u opštedruštvenim i grupnim konfliktima i interesima i oni te odnose svode na „politički i interesni univerzum". Međutim, tu treba reći da su „odluke koje se donose u sferi privatnog ovlašćenja" po svome značaju i „posledicama — društvene odluke". Na legitimnost odluka se gleda strogo formalistički — legitimne su odluke koje donose „ovlašćena lica na osnovu važećih zakona". Kako su supstancijalna osnova te legitimnosti privatno vlasništvo i privatna odluka, suština legitimnosti bi se, po dr Marinkoviću, mogla svesti na pitanje: „Ako je *eksploatacija* legitiman društveni odnos, onda je i sistem vlasti i odlučivanja koji je legalizuje legitiman." Iz takvih društvenih odnosa teško se može izvesti idealan i univerzalan model odlučivanja — pluralizam, koji je, opet, izveden iz interesnog pluralizma takozvanih ravnopravnih interesa. Pluralizam kao idealan i univerzalan model počiva na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i reprodukuje privatnu moć kao osnovnu determinantu toga modela. Socijalno-političke determinante, dakle, nemaju primaran uti-

caj na proces odlučivanja. U sistemu u kojem je sfera društvene moći ograničena privatnim vlasništvom i privatnom moći, ili državnim vlasništvom i državnom moći, ili grupnim vlasništvom i moći vladajuće grupe, ograničen je i predmet i prostor odlučivanja, pa, prema tome, tu ne može biti govora o demokratskom odlučivanju.

Osnovni uslovi demokratskog odlučivanja, pored društvene svojine kao „prvog i osnovnog uslova", jesu političke pretpostavke.

Prvo, nužno je iz političkog sistema eliminisati političke stranke, koje služe kao vid manipulisanja interesima građana. Kada više partija zamenimo jednom, to ne znači da se ta partija neće pojaviti kao sredstvo preko koga parcijalni interesi „postaju" opšti. Posredni oblici stranačkog odlučivanja su samo prividno demokratski. Na primer, u toku izbora samo prividno dolazi do izražaja opšti interes jer još u toku tog procesa „umesto interesa birača javlja se interes stranke, a umesto reprezentanta birača — reprezentant stranke". Jugoslovenska teorija i praksa govore o iščezavanju političkih organizacija u uslovima u kojima do tog iščezavanja može doći.

Druge političke pretpostavke demokratskog odlučivanja bile bi: mogućnost *slobodnog* izbora predstavnika tamo gde su poslovi i odlučivanje van domašaja neposrednog učešća građana; gde god je mogućno, neophodno je posredne oblike odlučivanja *zameniti* neposrednim; a tamo gde odluke nije moguće donositi neposredno, nužno je obezbediti da radni ljudi i građani *„svoj uticaj protegnu na sve nivoe posrednog odlučivanja i upravljanja"*. Za demokratsko donošenje odluka nužno je, kako iznosi dr Marinković, obezbediti „pogodnu klimu", to jest mogućnost da javnost utiče na sve alternative i argumentacije i da tako onaj najprogresivniji deo društva dobije šansu da svoje ideje i projekcije ponudi kao alternativu.

Demokratsko odlučivanje i demokratiju determiniše još niz uslova kao što su: količina moći, oblik i stepen participiranja u odlučivanju, nivo informisanja i komuniciranja i stepen obrazovanja građana. Osnovni prigovor samoupravnom odlučivanju je taj da ono zbog učešća mase pojedinaca ne može biti racionalno i efikasno, a posebno ga je teško graditi na osnovama nauke. To shvatanje je prihvatljivo samo u meri koja označava savremeni zahtev sveta, koji postaje sve složeniji, da svoje odluke sve više donosi na osnovu naučno utvrđenih činjenica. Međutim, potrebno je osporiti teze koje idu za tim da dokažu da demokratija ima antinaučan karakter i da je ona jedan primitivniji politički oblik. Marinković napominje da odluka ima dve komponente: interesno-političku i stručnu. Zajednički interesi su osnova interesno-političke komponente, a naučno-stručna alternativa je osnova stručne komponente i polazi od zahteva koje ističu zajednički interesi.

Organizacioni kontekst, pored principa, vrednosti i ciljeva, jedan je od značajnih determinanti procesa odlučivanja. Preko njega se proces odlučivanja reguliše: usmerava, dinamizira ili usporava. Preko organizacionih oblika odlučivanja vrši se formalna distribucija moći, raspodeljuju se i određuju ovlašćenja, određuju oblici participacije za pojedine strukture, određuje osnova i strategija procesa odlučivanja, komuniciranja i nivo informisanja aktera koje treba uključiti ili isključiti iz procesa odlučivanja. U pojedinim istorijskim situacijama, kada se u konzervativnim sredinama ostvaruje jedan progresivan model, institucionalizacija procesa odlučivanja može imati pozitivan karakter. No, to može da ima i negativne posledice jer uspostavljanjem hijerarhije, centara, nivoa i fiksiranjem odnosa i uloga može da se ometa slobodniji proces odlučivanja. Organizacioni model može dobro da posluži nekim grupama da dobiju povlašćen položaj i da, na primer, političke funkcije i administracija u odnosu na ostale elemente dobiju primat.

Društvena moć je jedna od ključnih determinanti odlučivanja. Izvori moći, kao društveno-istorijske kategorije, mogu biti različiti, a sa stanovišta moći, kao stvarnog položaja grupe ili pojedinca da u određenoj socijalnoj situaciji utiče na ponašanje

ljudi, najznačajniji su: vlasništvo, položaj u sferi društvene podele rada, politička vlast, političke partije, funkcija u organizacionom sistemu, mogućnost kontrole i selekcije informacija i sredstava komuniciranja.

Na karakter samoupravnosti odlučivanja u komuni utiču opštedruštveni odnosi i kretanja, tako da odlučivanje ne može biti „nezavisno od svega, rezultat slobodne igre interesa“ političkih, proizvodnih i teritorijalnih grupa u komuni. Odlučivanje u komuni ima „moguću, a ne apsolutnu samoupravnost“, ali to ne znači da ono ne mora imati određenu slobodu i određen stepen autonomije kako bi se održalo na nivou samoupravnosti. Jer bez izvesne slobode i autonomije komuna bi bila „puka transmisija“ i niži nivo decentralizacije. Odlučivanje i samoupravljanje u jugoslovenskoj komuni determinisano je odlukama donesenim na višim nivoima. Ustavom je regulisano sledeće: „Statutom, opštine u *okviru Ustava i zakona* utvrđuju prava i dužnosti opštine i način njihovog ostvarivanja.“ Tako se „pravna osnova odlučivanja u opštini“ ne izvodi iz političke samoupravnosti komune, koja je, opet, izvedena iz prava građana na društveno samoupravljanje. Procesi, dakle, idu obrnutim tokom: „Politička vlast konstituiše se odozdo, a vrši odozgo“, a „samoupravljanje se uspostavlja odozgo, a vrši odozdo.“ U krajnjoj liniji, stepen samoupravnosti u odlučivanju na nivou komune određuju materijalni i socijalni uslovi. Zaključke o stepenu demokratičnosti i samoupravnosti stvarnih procesa odlučivanja u savremenoj komuni dr Marinković je izveo iz opsežne analize normativnog modela odlučivanja, jedinica i aktera odlučivanja. Proces odlučivanja je „zadržao karakter posredovanog procesa“, a na taj proces dominantan uticaj imaju „pojedinci i uže grupe“.

Autor ove studije nije mogao sebi postaviti teži zadatak od ovoga da sagleda osnovne elemente i determinante razvoja samoupravljanja. Međutim, u teorijskim postavkama, zasnovanim na činjenicama, on je dokazao da je samoupravljanje u komuni optimalan model za koji nema druge, po suštini adekvatne, alternative.

VINKA TOMIĆ

Džordž Pikering: Izazov obrazovanju

(NU „Braća Stamenković“, Beograd, 1971)

Naučno-tehnološka revolucija izazvala je fundamentalne promene gotovo na svim poljima društvenog života. Novonastala društveno-istorijska situacija uveliko se komplikuje zbog toga što staro nije uvek spremno da se povuče i ustupi mesto novom. To se u velikoj meri odnosi na celokupnu oblast obrazovanja, na savremene školske sisteme i vaspitne institucije.

Knjige Dž. Pikeringa i P. Langrana, iako sa ograničenim teorijskim dometom i iskustvom koje nije do kraja relevantno za našu sredinu, dobar su povod za razmišljanje o slici obrazovanja u nas. Ove knjige ne predstavljaju kompletne niti iscrpne studije o fenomenu obrazovanja; mnoge ideje u ovim radovima samo su ovlaš postavljene i nedovoljno razvijene, ali to ne umanjuje njihovu aktuelnost.

Po profesiji lekar-istraživač, ali, evo, i teoretičar obrazovanja, Dž. Pikering u svojoj knjizi startuje sa uverenjem da je „obrazovanje danas najvažniji svetski problem; valjano upotrebljeno, ono će dati bolje društvo; u suprotnom slučaju, može da nas uništi“. Autor je veoma dobro uočio važnost obrazovanja u današnjem svetu, pa je došao u situaciju da obrazovanje istakne kao najvažniji društveni problem, mada bismo radije rekli da su zastareli, nehumani društveni odnosi glavni problem“ — kaže

Dragutin Franković u predgovoru ovoj knjizi.

Pikering je podvrgao oštroj kritici britansko školstvo, posebno univerzitete. Njegova je knjiga puna ideja o promeni celokupnog obrazovnog sistema. Njegove opservacije o mestu individualnosti i kreativnosti u obrazovnom procesu, njegovi pogledi na potrebu prožimanja naučnoistraživačkog rada i nastave, a naročito njegova zapažanja o pedanteriji i sitničavosti stare inertne škole koja je sputavala stvaralačku atmosferu — zaslužuju posebnu pažnju. Sistem obrazovanja u Britaniji — ističe ovaj autor — još zadržava osobenost davno minulog vremena, sad kada su svetski problemi i problemi same Britanije korenito drukčiji." To uznemiruje Pikeringa i zato pokušava da nađe izlaz. On ga nalazi na dvema stranama: jedna je analiza prošlosti i sadašnjosti kako bi se našli uzroci krize, a druga je u gledanju na strane uzore, naročito na SSSR i SAD, koji su prebrodili teškoće sa kojima se danas suočava Velika Britanija. Zato što smatra da je obrazovanje odlučujuća društvena snaga u borbi za opstanak savremenih društava i da je ono socijalna snaga koja stvara jedinstvo nacije i otvara izvore stvaralaštva, Pikering veruje da ono poseduje vanrednu moć kojom uspeva da transformiše zaostalo feudalno društvo u industrijsko, što pokazuje revolucija Meidži u Japanu započeta 1867. godine, kao i koreniti preobražaj sovjetske Rusije.

Obrazlažući osnovne kategorije vezane za obrazovanje, Pikering dolazi do zaključka da je „funkcija obrazovanja organizovanje, ubrzavanje i usmeravanje procesa učenja kako bi se dobile jedinke koje će do krajnjih granica svojih moći doprinositi životnoj podesnosti svoga društva. Otuda podesno društvo jeste ono koje poseduje takve kratkoročne i dugoročne sposobnosti kakve mu omogućuju da izdrži i preživi konkurenciju drugih društava. Svrha obrazovanja u skladu je sa funkcijom, ona se sastoji u obuci pojedinaca koji će zajedno činiti jedno idealno društvo". Ovaj rad ukazuje na to da je obrazovanje proces koji počinje rođenjem i traje čitavog života. Po Pikeringovom mišljenju, jedna od najopasnijih zabluda školskog sistema u Engleskoj je uverenje da obrazovanje prestaje napuštanjem škole i univerziteta. Oštro kritikujući britanske univerzitete, Pikering smatra da bi trebalo da se oni okrenu potrebama života, da zaborave doba kada su služili obrazovanju oficira, trgovaca i administratora nekadašnje moćne imperije i da se okrenu obrazovanju tehnologa, inženjera, poslovnih ljudi i kvalifikovanih radnika.

Veoma je prihvatljivo autorovo shvatanje da ne postoji obrazovanje koje obučava za sutra, već širok obim obrazovanja koji treba da bude prilagođen kako individualnim interesovanjima i sposobnostima tako i vrsti zadataka. Pikering ističe da su se socijalne i kulturne prilike u porodici pokazale odlučujuće za uspeh učenika u školi. Stoga je potrebno socijalnim merama pomoći porodici da postane „obrazovno-stimulativna sredina". Isto tako, krajnje je vreme da se ostvari jedinstvo vaspitnih faktora: porodice, škole, zanimanja, masovnih medija i drugih faktora.

Pikering je za potpunu demokratizaciju školovanja putem stipendiranja i besplatnog školovanja siromašnih. Imajući u vidu stalan napredak nauke i tehnike, autor se zalaže za obrazovanje odraslih na principu permanentnog obrazovanja.

Interesantna je Pikeringova rasprava o ulozi državne kontrole u sistemu obrazovanja. On, s jedne strane, naginje centralizmu, ali se, opravdano, pribojava njegove birokratske suštine koja bi mogla dovesti u pitanje samu osnovu kreativnosti.

Kao što vidimo, Pikering je dosta dobro uočio probleme od kojih pati sistem obrazovanja u Velikoj Britaniji i pokušao da ukaže na moguća rešenja, pri čemu je svestan da su snage koje se protive promeni vrlo jake.

DRAGICA JANJIĆ

Pol Langran: Uvod u permanentno obrazovanje

(NU „Braća Stamenković", Beograd, 1971)

Pol Langran, ekspert UNESCO-a za pitanja obrazovanja, u knjizi koju prikazujemo posebno se bavi permanentnim obrazovanjem. On je pokazao posebno interesovanje za naše napore i rezultate postignute u obrazovanju odraslih. Čak bi se moglo reći da je naše iskustvo bilo podsticajna inspiracija Langranovom delu. Zato nije slučajno što on piše: „Neke države su otišle veoma daleko u iznalaženju novih oblika obrazovanja. Takav je slučaj sa Jugoslavijom, koja pokazuje mnogo imaginacije u traženju obrazovnih rešenja, kao i u rešavanju političkih problema. Uostalom, oba napora su tesno povezana. Nema društva u kome ciljevi obrazovanja igraju tako presudnu ulogu. Oni su podjednako prisutni u raznim oblicima samoupravljanja, kao i u decentralizaciji vlasti, u principu rotacije rukovodećih kadrova itd." Nešto kasnije on iznosi laskavo priznanje da je Jugoslavija „prva zemlja koja je za osnovu svog zakonodavstva u pitanjima obrazovanja prihvatila princip permanentnog obrazovanja shvaćenog kao tesno povezivanje raznih sektora obrazovanja".

Ideja o permanentnom obrazovanju je vrlo stara, a razmišljanja o pravu na permanentno obrazovanje, o njegovim mogućnostima i oblicima potiču iz doba francuske revolucije. Osim Francuza, ovim problemom počeli su se vrlo rano baviti slovenski narodi zahvaljujući velikom istraživaču Janu Amosu Komenskom, koji je još pre tri veka razradio čitavu teoriju o permanentnom obrazovanju.

U predgovoru svojoj knjizi Langran ističe da je njen cilj da osvetli značenje pojma permanentnog obrazovanja, da ukaže na snage koje deluju njemu u prilog i da istakne njegov značaj za ukupan obrazovni poduhvat.

Svoj rad autor počinje izlaganjem o iskušenjima savremenog čoveka polazeći od munjevitih promena u životu ljudi. Ekspanzija stanovništva, razvoj naučnih i tehničkih znanja, menjanje političkih struktura, snažan razvoj sredstava komuniciranja — sve su to promene koje neminovno zahtevaju menjanje kako obima obrazovanja tako i njegove funkcije i same prirode. Langran je dosledan u svojoj viziji. Zato je, čini se, u pravu pisac predgovora Dragomir Filipović kada za Langrana kaže da je „protiv zatvorenog sveta, okamenjene države, čvrsto fiksiranih okvira porodice i protiv nepromenjivog školskog sistema, posebno protiv konačno oformljenog univerziteta, jer sve ove institucije stvaraju konformističkog, a ne slobodnog čoveka. Permanentno obrazovanje razbija te danas prevaziđene, ali i duboko ukorenjene mitove i uzore. Ono sobom nosi kontakt sa širokim svetom i svim onim što je novo". U tome najznačajniju ulogu imaju političke revolucije koje su uvek predstavljale raskid sa prošlošću, sa starim ekonomskim, socijalnim i idejnim strukturama i sistemima, zatim pobuna mladih koji nastoje da ospore i dovedu u pitanje oveštale vrednosti prošlosti i savremenosti. I na kraju, to su problemi zemalja u razvoju i obrazovanje odraslih.

Analizirajući nekoliko značenja pojma permanentnog obrazovanja, Langran izdvaja ono koje pod tim pojmom podrazumeva izmenjen karakter ukupnog vaspitno-obrazovnog procesa: „Obrazovanje sada dobija svoje pravo značenje, a to nije sticanje količine znanja, već razvoj čoveka, koji kroz razna životna iskustva postaje sve više on sam." Autor zastupa gledište da se permanentno obrazovanje ne može izjednačavati sa pojmom obrazovanja odraslih i smatra da se ono mora hraniti na izvorima života i da mora odgovoriti njegovim zahtevima.

D. J.

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Stanje istoriografije o ratu i revoluciji naroda Jugoslavije 1941—1945. godine, sa posebnim osvrtom na neka nerešena pitanja u njoj, bilo je predmet diskusije koju je o temi „Istoriografija i revolucija" organizovala i objavila u prvom ovogodišnjem broju redakcija „Gledišta". Namera redakcije je bila da se kroz razgovor utvrdi da li naša istoriografija može danas dati odgovor na neka ključna pitanja istorije revolucije koja su od bitne važnosti za ovo vreme u kome živimo. U diskusiji su učestvovali naši najeminentniji naučnici koji se bave savremenom istorijom.

Dr Branko Petranović ističe da nemamo mnogo izvora za događaje koji su važni za političku istoriju. Taj problem izvora se sve više zaoštrava i sve će se više naglašavati iz prostog razloga što najnovija istoriografija pokušava da preraste u istoriju Jugoslavije u prošlom ratu, što uzrokuje njene sve složenije zahteve. Traganje za novim izvorima je ideal svakog istoričara, a večita preispitivanja događaja i naknadna pronalaženja izvora bacaju novu svetlost na sve ono što se dešavalo. Dr Petranović kaže da će za to novo traganje i osvetljavanje događaja iz rata i revolucije mnogo značiti otvaranje stranih arhiva u naše vreme. U daljem izlaganju on govori o mogućnosti da se istorija, zbog nedostatka značajnih izvora, koristi delimičnim podacima koji ne rešavaju pitanje, ali koji ipak upućuju na neki zaključak i omogućavaju formulisanje naučnih hipoteza. Dr Petranović navodi nekoliko takvih primera iz prakse. Tako u *Pregledu istorije SK Jugoslavije* postoji podatak kome niko ne zna izvor, a svi ga koriste, pa se učvrstio kao autentična činjenica, podatak o tome da su Jugosloveni tražili da se formira neka nova organizacija komunističkih partija posle raspuštanja Kominterne. Petranović ne sumnja u tačnost tog podatka, ali traži motive kojima su se Jugosloveni rukovodili kada su se opredelili za tako nešto i traži odgovor na pitanje kakvo je značenje te odluke i zašto je Staljin tada istakao suprotno gledište.

Zanimljivo je i Petranovićevo izlaganje o poreklu i karakteru kontrarevolucije u Jugoslaviji, iako se on nije upuštao u neku dublju razradu. Često ponavljamo da je NOP imao široku političku osnovicu, a kao da zaboravljamo da je kontrarevolucija kod nas bila masovna. Petranović navodi brojčane podatke koji govore u prilog jednoj takvoj tvrdnji. Uzroke toj masovnosti kontrarevolucije Petranović nalazi u predratnom nasleđu. Uticaj vrhova prozapadne i proosovinske buržoazije, Katolička crkva sa vrlo specifičnim načinima uticanja, intenzivno sejanje nacionalne mržnje koju nadahnjuje i pothranjuje okupator, strah od obnove Jugoslavije i prevlasti Srba i njihove odmazde, impresioniranost nemačkom vojnom snagom, primitivna propaganda o komunistima kao borcima za apsolutnu jednakost, slobodan brak, razvrat, strah od vraćanja opljačkane zemlje i stoke, tradicije četništva, monarhije i duhovnog vođstva Srpske pravoslavne crkve, avet gladi, prinudna mobilizacija i denacionalizacija, — samo su neki od brojnih izvora tako masovnog kontrarevolucionarnog otpora narodnooslobodilačkom pokretu. Petranović navodi i neke razloge koji se tiču politike KP Jugoslavije. Leva skretanja u zimu 1941/42. i u proleće 1942. godine, odnosno sektaške pojave u politici KPJ, njen slab rad i nepostojanje snažnog, organizovanog i pokretačkog faktora u nekim krajevima, — sve je to odbijalo od pokreta potencijalne pristalice.

Dr Veselin Đuretić govorio je najpre o glavnim karakteristikama predratnih kretanja u Jugoslaviji i ukazao na protivrečnosti koje su iz njih proizašle i koje su neminovno vodile ka zaoštravanju društvenih odnosa, u prvom redu nacionalnih. Aprilski rat značio je prerastanje nacionalne polarizacije u isključivost i

nacionalnu konfrontaciju. To se, po rečima dr Đuretića, dogodilo u trenutku kada se ustaški ekstremizam pod skutom okupatora ovaplotio kao takozvana NDH. U tim danima KP Jugoslavije nije bila do tog stepena uticajna da svoje viđenje budućnosti nametne društvu, već su mogućnosti narodnofrontovskog perioda bile i morale biti u zavisnosti od razvoja i uspeha svetskog revolucionarnog pokreta. Dr Đuretić prihvata konstataciju da je građanski rat bio jedno od najbitnijih obeležja perioda od 1941. do 1945. godine, a u daljem izlaganju pokušava da odgovori na pitanje do kog je stepena on bio izraz ratom stvorene konstelacije, a koliko je i u kojoj meri predstavljao prirodan rasplet starih nacionalno-konfesionalnih suprotnosti i društvenih protivrečnosti. U traženju odgovora na to pitanje dr Đuretić se zadržao na analizi stanja u prvoj godini rata u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ovaj istaknuti naučnik savremene istorije kaže da je idejno-političko diferenciranje buržoaskog društva na dva bloka davalo poseban karakter ne samo svetskim već i domaćim klasnim i političkim opredeljenjima. Bez obzira na postojeće nacionalne suprotnosti to diferenciranje je neminovno iniciralo razbijanje domaće buržoazije. Antifašistički talas je pripremio psihološke i realne političke osnove budućoj antihitlerovskoj koaliciji. KP Jugoslavije je, zahvaljujući zajedničkom osnovnom imenitelju antifašizma i kod nas i u svetu, lakše unosila socijalne i revolucionarne elemente borbe i u one snage koje su do tada sledile druge političke kurseve. Na taj način KP Jugoslavije je — naglašava Đuretić — stvarala psiho-politički okvir za kasnija ratna prestrojavanja prema njenoj platformi. Đuretić dalje govori o najuticajnijim političkim činiocima u nas posle okupacije. Fašistički blok je, po njegovom mišljenju, jedan od njih, ali on je svojim specifičnim ponašanjem sprečio klasni politički rasplet u organizmu porobljenih. Da je naše društvo pre rata bilo homogeno, moglo se kao normalna reakcija očekivati da će okupacija izazvati kolektivan otpor. Međutim, stare nacionalne suprotnosti omogućile su okupatoru da pokuša da razbije pokret otpora, ali mu to nije uspelo.

Proučavajući predratnu građu o radu i razvitku Partije, dr Đuro Vujović je došao do zaključka da je stav o političkoj platformi narodnooslobodilačkog pokreta koji je KP Jugoslavije imala formiran načelno još onda kada se ona pripremala za neposredno preuzimanje hegemone uloge u društvu. Takvo opredeljenje je proizašlo iz njene predratne globalne politike, u čije se dokazivanje dr Vujović ne upušta detaljnije. On kaže da je KP Jugoslavije u predratnim godinama vrlo intenzivno vodila kurs zaoštravanja klasne borbe i stvaranja uslova za što skorije izvođenje socijalističke revolucije. Tom pitanju bila su podređena sva druga pitanja. Taj revolucionarni pokret naglo je ojačao u godinama uoči rata. Raspad vojnog i državnog aparata Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu značio je i dezorganizovanje i raspadanje svih buržoaskih političkih partija u zemlji. To je bio „brisan prostor", poziv na akciju, trenutak koji je Partija ranije očekivala, a bila je jedina organizovana snaga u zemlji. Pokrenula je i organizovala oružanu borbu protiv okupatora koja je značila borbu za oslobođenje i sticanje pune nacionalne afirmacije. Time su stvorene mogućnosti za rešavanje osnovnog pitanja revolucije, to jest za osvajanje vlasti. KP Jugoslavije se već u pripremama za oružanu borbu protiv okupatora izjasnila za to da ta borba treba da dovede ne samo do nacionalnog već i do socijalnog oslobođenja, čime je, po rečima dr Vujovića, koncepcija političke platforme narodnooslobodilačkog pokreta bila jasno formulisana od samog početka.

ZORAN SEKULIĆ

kulturni život

Nedavno izišao, poslednji broj za 1971. godinu posvećen je temi „Sredstva masovnog komuniciranja i knjiga", o kojoj je, u organizaciji Odbora za knjigu Zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije, održano savetovanje u Ljubljani 23. novembra prošle godine. Osnovni cilj savetovanja bio je taj da se širim angažovanjem sociologa, književnika, književnih posrednika oceni trenutno stanje propagande knjige sredstvima masovnog komuniciranja i da se ukaže na mogućnosti njihovog plodnijeg angažovanja na tom poslu.

Tema je po sebi zanimljiva, a i aktuelna, što potvrđuje i veoma velik odziv učesnika.

Sredstva masovnog komuniciranja i informisanja, već sa svoje rasprostranjenosti, idealan su medij širenja informacije o knjizi, odnosno njenog propagiranja, što treba da dovede do veće rasprostranjenosti knjge. U izvesnom smislu, kako je istaknuto, i sama knjiga je sredstvo masovnog komuniciranja ili bar to može postati. Knjiga je oblik komuniciranja miliona ljudi (istina, mora se priznati, komunikacija je jednosmerna, kreće se od davaoca — stvaraoca poruke ka njenom primaocu, konzumentu knjige, čitaocu), pa treba podjednako voditi računa o svim vrstama knjige, a ne samo o knjigama iz domena beletristike, kako se to do sada obično činilo (dr R. Ivanović).

Drugim rečima, sama umetnost je poseban oblik komuniciranja, akt interakcije stvaraoca i primaoca umetničke poruke. U tom činu međusobne povezanosti umetnost tek otpočinje svoje življenje. Literatura se realizuje tek u komunikaciji sa čitaočevim bitisanjem. Čitaočeva komunikacija sa literarnim delom je akt njegovog uključenja u umetnički rad. Informacija o knjizi u sredstvima masovnog komuniciranja uslovljena je referencijama korisnika, konzumenata samog sredstva komuniciranja, koje modifikuje sopstvenu poruku svom konzumentu, u kojoj književna poruka i misija rasprostranjivanja knjige mogu imati samo ograničenu ulogu. Masovni mediji se ograničavaju u pogledu objavljivanja materijala o kulturi i knjizi (od kritika i intervjua do prikaza i informativnih vesti) pošto stalno moraju da uspostavljaju funkcionalni sklad među potrebama za informacijama sa određenih područja, zbog čega književnim prikazima i kritikama određuju skroman prostor. U mnogim listovima ne postoje određene, stalne rubrike koje bi se na ovaj ili onaj način bavile posredovanjem ili vrednovanjem književnih dela. Klasičan oblik književne kritike pogodan je samo za kulturne rubrike ozbiljnijih dnevnih ili nedeljnih listova, u kojima ta kritika i postiže izvestan zamah, pa je neophodno da kulturna publicistika stalno otkriva nove oblike i mogućnosti (France Veg).

Eduard Osredečki ističe da knjiga kao oblik poruke ne može biti nadomeštena revijalnom štampom, magazinima i sličnim. Ipak, štampa je, i pored nedostataka u tom postupku, za sada gotovo jedino sredstvo koje pomaže publicitetu knjige.

Ali, „sve jača komercijalizacija prostora i vremena potiskuje knjigu za račun robe široke potrošnje, izuzimajući, dakako, obavezan fond vijesti. Ekonomiziranje, kad je knjiga u pitanju, još više dolazi do izražaja na radiju i televiziji. Fenomen radija, a posebno televizije, još je daleko od toga da prihvati knjigu onako kako bi to trebalo. Radiju, kao i štampi, nedostaju, možda, stalni oblici informisanja od strane izdavača, ali i, po svoj prilici, nedovoljno specijalizirane redakcije kulturnih rubrika. Živa riječ autora nije baš česta pojava na radiju, a da i ne govorimo o mogućim zanimljivim, neškolskim oblicima prezentiranja književnog dela — kojih izvan ponekih didaktičkih programa i nema. Na televiziji, koja je u nas, bez sumnje, postala najuticajniji medij, vrijeme za knjigu gotovo i ne postoji. Stalne informativne emisije nema, a još manje polemičke tribine ili tribine čitalaca i autora, odnosno kritičara. Publicitet knjige sveo se na pojedinačne propagandne poruke koje

traju tako dugo dok se ne iscrpe siromašni fondovi za propagandu izdavačke kuće".

Slično i Martin Žnidaršić navodi da je „prezentacija knjige u našim medijima masovne komunikacije nedovoljna, nedovoljno inventivna i, prije svega, nesistematska. Time ovi mediji ne izvršavaju svoju funkciju u formiranju čitalačke atmosfere, odgoju čitalaca i stvaranju navike čitanja. Uzgred treba spomenuti da ni dvije druge izuzetno važne komponente u tom odgoju, škole i biblioteke, ne izvršavaju u potpunosti svoju funkciju.

Zbog toga bi bilo potrebno da naši mediji masovne komunikacije jasno odrede svoju politiku prezentiranja knjige, da povećaju prostor koji sada nude knjizi, da najprije institucioniraju klasične oblike prezentacije knjige i da blagovremeno traže i nove oblike približavanja knjige publici, pri čemu pod izrazom knjiga podrazumijevamo i književnu i upotrebnu knjigu. Svaki medij masovne komunikacije treba, naravno, konkretan izbor knjiga koje će prezentirati i način same prezentacije da usaglasi sa svojom opštom fizionomijom, vodeći računa o tome da informacija o knjizi treba sistematski da dopre do svijesti potrošača".

Moglo se, naravno, govoriti i o konfliktu materijalnih interesa koji bi nastao ukoliko bi određeni, vrlo masovni mediji, magazini ili štampa zaista posredovali književne vrednosti. Šta bi bilo od njihovih tiraža i prihoda koje od velikih tiraža ostvaruju kad se zna da osnov povećanja tiraža nisu kvalitetne poruke? Što bi trenutne gubitke nadoknadili trajniji efekti podizanja nivoa čitalačke publike na širem društvenom planu, ne bi se moralo ticati jednog takvog sredstva posredovanja, ali društva u celini svakako.

Posebno su interesantni podaci koje je Antun Petak izneo u prilogu pod naslovom *Zastupljenost napisa o književnosti među prilozima o kulturi i kulturno-informativna funkcija masovnih medija u Hrvatskoj*. Autor, nakon detaljne analize i tabelarnih iskaza disperzije napisa o književnosti i knjizi u nekoliko masovnih medija, navodi da je, i pored relativno brojne zastupljenosti napisa o knjizi, u njima predimenzionisana kulturno-informativna funkcija. Pristup kulturi, posebno sa stanovišta informisanja, jeste „objektivistički" ili, znatno ređe, programski i pozitivistički. Dalje, neadekvatna distribucija priloga u pogledu područja kulture, gotovo potpuna identičnost osnovnog smisla napisa bez obzira na područje i problematiku, činjenica da se kao autori javljaju pretežno novinari institucija informisanja — sve to ukazuje na čestu primenu kriterija izvan kulture. Na kraju autor zaključuje: „Jasno je da uslijed toga analizirani mediji nisu mogli adekvatno usmjeravati svoju brojnu i heterogenu publiku niske kulturne razine prema istinskim kulturnim tekovinama, te doprinositi oblikovanju aparata za aktivno življenje s kulturom. Međutim, i to ne samo zbog značajnih razlika koje između njih postoje, nemoguće je negirati i pozitivni uticaj naših medija, odnosno a priori tvrditi da njihov uticaj ima samo negativne značajke. Izvjesno je, na primjer, da su ti mediji odigrali značajnu ulogu i informisanju pučanstva. ... Ipak, naši rezultati u najmanju ruku bjelodano potvrđuju tezu prema kojoj analizirani hrvatski masovni mediji nisu dovoljno niti adekvatni niti efikasni instrumenti kulture."

Nesumnjivo, jedno ovakvo i na širem društvenom planu pripremljeno savetovanje bilo je potrebno i korisno. Tim pre što su, kako je izneto, ispoljeni različiti stavovi — od onih koji skeptički govore o ograničenosti dometa medija u pogledu popularizacije knjige, preko mišljenja o preživelosti takozvanih klasičnih oblika prezentacije knjige u masovnim medijima (recenzije, prikazi, kritika) i o potrebi iznalaženja novih sredstava, sve do poziva redakcijama da u svojim medijima knjizi daju ono mesto koje joj pripada, što bi koristilo ne samo knjizi, nego i mediju informisanja.

Posle odgovora na pitanje o rasprostranjenosti informacije o knjizi u sredstvima masovnog komuniciranja, koji je nađen manje-više saglasno: da je ona dosta uslovna i ograničena, potrebno je naći odgovor i na drugo, suštinsko pitanje: koliki je stvarni efekat informacije o knjizi na društvenom planu, na planu po-

većanja broja čitalaca i uz pretpostavku njene optimalne rasprostranjenosti? Pri traženju odgovora na to pitanje ne sme se polaziti od idealističke, u suštini lažne i netačne, pretpostavke da je informacija dovoljan uslov za nastajanje interakcije između umetničke poruke i konzumenta, odnosno da je dovoljno spoljašnjim sredstvima čitaoca (budućeg, mogućeg) isprovocirati i informisati, pa da on postane i stvarni čitalac, da on knjigu prihvati. Doduše, svakodnevno „bombardovanje“ čitaočeve svesti i podsvesti informativnim „porukama“ može iznuditi određen rezultat — povećati rasprostranjenost knjige. Ali, rezultat je ograničen i kreće se u određenom kvantumu jedinki sposobnih da konzumiraju knjigu. Nesumnjivo, potrebno je povećanje toga kvantuma, delovanje na svest, pismenost, kulturu pojedinca — da bi se dobio nov kvalitet.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

ПРАКСА

U broju 4—5 za 1971. godinu ovog titogradskog časopisa za društvena pitanja nalazimo nekoliko zanimljivih tekstova na koje ćemo zbog njihove aktuelnosti skrenuti pažnju. To su pre svega članci: *Lična i kolektivna odgovornost u savremenoj organizaciji rada i odlučivanju* od dr Branislava Ivanovića i *Informisanje u radnoj organizaciji* od Matije Novosela. U ovom broju časopisa, pored priloga: *O nekim žarištima inflacije* od Milorada Vukčevića, *Šta se zbiva u međunarodnom monetarnom sistemu* od Vuka Ognjanovića i *Poreski sistem i socijalne razlike* od Ljubomira Đikanovića, nalazimo i poznati ogled dr Vuka Pavićevića *O kulturi odnosa uopšte i međunacionalnih posebno*, kao i hroniku o Trećoj konferenciji Saveza komunista Crne Gore.

U članku *Lična i kolektivna odgovornost u savremenoj organizaciji rada i odlučivanju* dr Branislav Ivanović ističe da je odgovornost, kao jedan od osnovnih društvenih odnosa i ljudskih kvaliteta, u našem samoupravnom društvu svojevrstan i teško rešiv problem. On skreće pažnju na to kako i u najnovije vreme mnoge rasprave ukazuju ili potvrđuju da još nije nađen ni izgrađen „adekvatan model“ odgovornosti rukovodilaca i upravljačkih timova u osnovnim ćelijama društva, u organizacijama udruženog rada. Autor smatra da je taj proces izgrađivanja „adekvatnog modela“ tekao u više faza. U fazi „ranog“ samoupravljanja (1950—1963) nije bilo razvijeno neposredno upravljanje. U sledećoj fazi, koja je počela ustavnom reformom 1963. godine, pošlo se od dva bitna načela: (1) obezbediti još samostalniji i nezavisniji položaj radnih organizacija kao nosilaca funkcije privređivanja i društvene reprodukcije i (2) zagarantovati neposredno upravljanje radnika radnom organizacijom.

Upuštajući se u raspravu o ličnoj i kolektivnoj odgovornosti, autor postavlja četiri teze:

1) Iako je samoupravljanju imanentna kolektivna odgovornost, autor smatra da ono podrazumeva i ličnu odgovornost jer su obe pretpostavka i imperativ savremene organizacije rada.

2) Lična odgovornost podrazumeva i ličnu nadležnost, utvrđen delokrug prava i dužnosti. To znači da je za ličnu odgovornost neophodno što preciznije razgraničiti kompetencije kolektivnih i individualnih organa u odlučivanju. Time se omogućava ustanovljavanje lične odgovornosti koja će biti srazmerna značaju ovlašćenja, poverenih prava i dužnosti.

3) Lična odgovornost podrazumeva da svako odgovara za svoje radnje i odluke. Naime, autor ideje mora da deli i sledi njenu sudbinu.

4) Lična odgovornost ne može biti formalistička, na principu automatizma. Autonomno je pravo svake radne zajednice da, u skladu s opštim političkim i pravnim principima, utvrdi subjekte i objekte odgovornosti i njene efekte. Utvrđivanju odgovornosti prethodi utvrđivanje nadležnosti, te je prvi zadatak autonomnog prava u pogledu regulisanja odgovornosti da se izbegnu nejasnoće i preplitanja nadležnosti i da se izdiferencira odgovornost svih nosilaca ovlašćenja.

Radna zajednica i radnički savet odlučuju o društvenim odnosima u radnoj organizaciji; utvrđuju uslove rada i raspolažu proizvodima svoga rada; određuju okvire i ciljeve u kojima se moraju kretati sve odluke izvršnih organa. Izvršni organi, rukovodeći tim i stručne službe predlažu materijalno-tehnička, tehnološka, organizaciona, finansijska i slična rešenja.

Tako uspostavljeni „čisti" odnosi povećavaju odgovornost „svih i svakog", a posebno ličnu odgovornost rukovodilaca i stručnjaka — zaključuje autor.

Na žalost, ti „čisti" odnosi u dosadašnjoj fazi našeg društvenog razvitka našli su se jedino u teoriji kao „idealne" projekcije.

U članku *Informisanje u radnoj organizaciji* Matija Novosel podvlači da u poslednje dve-tri godine raste interes kako u crnogorskoj tako i u drugim našim sredinama da se problemi informisanja potpunije sagledaju. Istraživanja govore da se uzroci nezadovoljavajuće situacije mogu grupisati u dve grupe: (a) stručno-organizacione i tehničke i (b) društveno-političke prirode.

Da bismo imali moderniju koncepciju sadržaja i oblika informisanja, neophodno je informisanje posmatrati u kontekstu promena koje se dešavaju u strukturi proizvodnih snaga. Autor ovde misli pre svega na implikacije koje po sistem informisanja ima moderna tehnologija.

Sa stanovišta razvoja sadržaja i oblika informativnog delovanja u radnoj organizaciji posebno je važno razjasniti i prihvatiti praksu integralnog samoupravnog komuniciranja i življenja — smatra autor. Informacija koja je namenjena proizvođaču mora biti kompletna, jednostavna i istinita. Ona bi trebalo da nudi više alternativa za razmišljanje i izbor. Stoga informacija mora da potiče iz različitih izvora (od pojedinaca, radne jedinice), da daje saznanja o zbivanjima u radnoj organizaciji kao celini, da pruži niz podataka koji se tiču donošenja određene odluke. Informisanje kao slobodna javna delatnost mora se i u radnoj organizaciji i u društvu uopšte realizovati van uticaja grupa i pojedinaca koji pomoću informacija manipulišu udruženim radnicima kako bi ostvarili svoj posebni interes predstavljajući ga kao opštedruštveni i zajednički. Od posebne je važnosti da informativna delatnost u radnoj organizaciji izražava interes radnika i da sama po sebi bude stvaralačka snaga u kolektivu koja će znatno uticati na sva zbivanja i kretanja u radnoj organizaciji stvarajući pogodnu klimu da se donesu najracionalnije i najoptimalnije samoupravne odluke.

Po autorovom mišljenju, sindikalne i partijske organizacije razviće veoma značajnu delatnost ako konstantno insistiraju na razvijanju sistema i prakse informisanja kako bi ono postalo svakodnevna navika i sastavni deo života i rada kolektiva. Autor smatra da bi akcija sindikata trebalo da teče u nekoliko pravaca:

a) da se u skladu sa koncepcijama razvoja modernog preduzeća organizovano radi na konstituisanju, razvijanju i osposobljavanju odgovarajućih stručnih službi za informativnu delatnost, odnosno da se za to stvore odgovarajući materijalni, stručni i tehnički uslovi. Bilo bi neophodno da se informativnom delatnošću bave ljudi koji su vični tom poslu i da im to bude stalan radni i stručni zadatak u radnoj organizaciji;

b) da se vodi računa o tome kako je ova materija regulisana u normativnim aktima radnih organizacija — kako bi se preciznije regulisala prava i dužnosti, kao i sankcije za one koji se ne pridržavaju načela utvrđenih obavezama na planu informi-

sanja. Internim propisima treba regulisati status urednika, uređivačkih odbora i drugih tela i lica koja se bave uređivanjem organa informisanja;

c) političke i samoupravne snage u radnoj organizaciji znatno bi doprinele razvoju društveno-ekonomskih odnosa ukoliko bi više radile na unapređivanju oblika i pravaca informativne delatnosti.

Proširiti kanale informisanja, učiniti ih privlačnijim i atraktivnijim, zadatak je sindikalnih i partijskih organizacija koji ima idejno-politički i praktično-organizacioni smisao — zaključuje autor ovog teksta.

A nama ostaje da primetimo da je sudbina informisanja u svim ćelijama društva u neposrednoj vezi sa pitanjima ukorenjenosti demokratije i samoupravljanja u društvu uopšte.

BRANKO SIMANIĆ

savremenost

Prvi broj „Savremenosti", časopisa za društvena pitanja, koji se nedavno pojavio u Novom Sadu, nastoji da okupi širok krug saradnika sa područja društvenih nauka i publicistike. Bez „manifesta" i preteranih obećanja, redakcija, sa dr Draškom Ređepom i mr Milanom Malim na čelu, kratkom beleškom skreće pažnju na društvene, ekonomske i nacionalne osobenosti Vojvodine, na njenu afirmaciju i na adekvatan naučni tretman pitanja daljeg razvoja samoupravnog socijalizma koja su od interesa kako za ovu pokrajinu tako i za jugoslovensku zajednicu u celini. Zato je i rečeno da će časopis nastojati da okupi saradnike koji će svojim prilozima o neposrednoj društvenoj praksi, temama iz političke ekonomije, sociologije i istorije, filosofije i prava, kulture i stvaralaštva uopšte, nastojati da na osnovu naučnog pristupa i progresivne društvene orijentacije interpretiraju, vrednuju i uoče zakonitosti društvenih kretanja kako u našoj zemlji tako i u svetu.

U prvom delu časopisa nalazimo nekoliko zanimljivih članaka i studija. Tu je pre svega veoma instruktivan napis Miladina Gvozdenova o autonomiji Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji. Članak *Razvoj ustavne norme o jezičkoj ravnopravnosti u socijalističkoj Jugoslaviji* mr Mirka Čanadanovića argumentovano pokazuje da se u našem ustavnom sistemu jezičkom pitanju pridaje „naglašen značaj". Ovde je objavljen i uspeo istraživački rad *Pojam inteligencije* mr Miroslava Stribera, čiji se život prerano završio. Dr Dragoje Žarković piše o krizi američkog dolara kao svetskog novca, a Đorđije Popović se u članku *Prilog hronici jednog pokreta* osvrće na 16-godišnji rad Tribine mladih u Novom Sadu, koja je znatno doprinosila unapređenju kulture i negovanju slobodne javne reči. Tu su i prilozi Dušana Popovića i dr Božidara Kovačeka — o Sterijinom pozorju, odnosno o pet zaboravljenih novosadskih časopisa na mađarskom jeziku.

U ovom prikazu skrenućemo posebnu pažnju na članak *Odrednice nacije s marksističkog stajališta* dr Stipe Šuvara i na prilog Mileta Radovanovića o kulturi u višenacionalnoj zajednici.

Uporedo sa stupanjem najvećeg broja novooslobođenih zemalja na svetsku političku scenu, u sklopu reafirmacije nacionalnih aspiracija kako u kapitalističkom tako i u socijalističkom svetu, tek se u poslednjoj deceniji — smatra Šuvar — pojavio nov, snažan interes za etnička i nacionalna pitanja. Pri gotovo neočekivanoj aktuelnosti nacionalnog pitanja i u našoj zemlji se danas oseća nedostatak teorijskog rada u ovoj oblasti. Stoga je prihvatljivo autorovo mišljenje da to sa svoje strane po-

goduje raznim iracionalnostima i konfuziji kada se raspravljalo o nacionalnom pitanju i o međunacionalnim odnosima u jugoslovenskoj zajednici.

Marksizam i marksisti premalo su se bavili nacijom, premalo su je proučavali, što se odrazilo i na nerazvijenost definicije nacije s marksističkog gledišta. Zaziranje marksista od detaljnog i sistematskog proučavanja nacije možda treba tražiti u Staljinovoj tvrdnji da je nacionalno pitanje prvenstveno seljačko pitanje, pa tamo gde seljaštvo, milom ili silom, uđe u kolhoze, a time, navodno, u socijalizam, nacionalnog pitanja više nema. Staljin je u svojoj definiciji, koja je dugo bila neprikosnovena u komunističkom pokretu, sažeo shvatanja Kauckog i Lenjina, a uz to se odredio i prema nastojanjima austromarksista da naciju i nacionalni pokret svedu samo na kulturne dimenzije — smatra Šuvar.

U redovima sovjetskih autora susrećemo brojna nastojanja da se Staljinova definicija preispita i preinači. Svi oni kao konstitutivne elemente nacije navode zajednicu jezika i teritorije. Primetno se naglašavaju duhovni konstituensi, a do razmimoilaženja dolazi u definisanju ekonomskog konstituensa: jedni spominju „ekonomske odnose", drugi „ekonomsku osnovu", a većina „zajednicu ekonomskog života".

U literaturi (marksističkoj i nemarksističkoj) o naciji kao njeni konstituensi navode se: teritorija, jezik, ekonomska i kulturna zajednica, nacionalna svest, nacionalni pokreti, država itd. Dr Šuvar izlaže uz svaki od tih elemenata vlastita zapažanja. On, s obzirom na značenje nacionalnog fenomena u savremenom svetu navodi niz pitanja relevantnih za analizu i definisanje nacije (Koje su progresivne funkcije nacije na planu humaniteta, u sprečavanju bezlične univerzalizacije življenja? Kakva je funkcija nacije u socijalizmu? Šta znači nacionalni suverenitet?). Po dr Šuvaru, elementi za jednu produbljenu, nepozitivističku, avangardističku definiciju nacije bili bi sledeći:

— Nacija je viša, velika, složena etnička zajednica koja se formira i u kapitalizmu i u socijalizmu, a temelji se na posedovanju teritorije, književnog jezika kao opštenacionalnog medija opštenja, na jedinstvu ekonomskog privređivanja u obliku nacionalnih ekonomskih interesa i nacionalnih ekonomija, na političkoj organizovanosti i integrisanosti.

— Fenomenološki gledano, nacija je pojava političke sfere; nacionalno pitanje prvenstveno se iskazuje kao političko pitanje; nacija teži državi jer se u njoj perfektuira kao politička egzistencija.

— Osnovno je da je nacija oblik posredništva u klasnom društvu; ona ima oslobađajuće značenje ukoliko je i medij što uspešnije borbe radništva za ostvarenje njegovih istorijskih interesa, ali ona ima i zarobljavajuće značenje jer radničku klasu prigušuje buržoaskim ili birokratskim interesima koji se uspevaju nametnuti kao nacionalni.

Ovom prilikom dr Stipe Šuvar ne ulazi u daljnju razradu ovih mogućih odrednica.

Kada je reč o kulturi u višenacionalnoj zajednici, Radovanović smatra da je nacionalna ravnopravnost nezaobilazna osnova jer se bez stalnog i doslednog izgrađivanja i negovanja ravnopravnosti „opasno" sužava oblast kulture, kao što i umanjene šanse i mogućnosti kulture dovode u pitanje nacionalnu ravnopravnost ili je uspostavljaju na nivou koji osiromašuje i naciju i kulturu. Autor smatra da su dosadašnja razmatranja razvoja kulture u Vojvodini, posebno sa stanovišta daljeg stvaranja i širenja mogućnosti za razvoj svih nacionalnih kultura, pokazala, i pored ozbiljnih nedostataka i neravnomernosti, osetan napredak. S obzirom na značajne tradicije koje kulturni život i pojedini oblici stvaralaštva u Vojvodini imaju, kao i na razvijenost obrazovnih i kulturnih institucija, urbanizovanu sredinu, relativno ujednačen i visok obrazovni i kulturni nivo stanovništva svih nacionalnosti, — kultura može znatnije uticati i na ukupan razvoj Vojvodine. Stvaralačka saradnja i kontakti, međusobno poznavanje, uticanje, prožimanje i preplitanje vrednosti, — jedno je od suštinskih pitanja kulture u višenacionalnoj sredini. Nerazvijeno komuniciranje, nedovoljan stvaralački

dodir kultura u višenacionalnoj zajednici, vodi svojevrsnom zatvaranju pojedinih kultura, sužavanju mogućnosti njihovog izlaska u širi prostor. Razuđenije i bogatije veze i saradnja u kulturi sa matičnim nacijama izuzetno su značajne i kao podsticanje i unapređivanje kulturnog stvaralaštva i kao stvaranje uslova za raznovrsniji i svestraniji kulturni život i aktivizam — smatra Radovanović.

Razvoj samoupravljanja i sve sadržajnija i doslednija demokratizacija društva jedini je pouzdan put i mogućnost za potpuniju nacionalnu ravnopravnost, za puniju afirmaciju i razvoj nacionalnih kultura, za ukidanje nacionalnih privilegija i za stalno prevazilaženje pojava nacionalne zatvorenosti — ukazuje Radovanović. Međuopštinska i šira saradnja u kulturi još uvek je nedovoljna, iako se o njoj često govori. Nerazvijena je verovatno zbog toga što svuda ne postoje neophodni materijalni i društveni preduslovi za nju. Radovanović zaključuje da rešenja i oblici saradnje moraju proizlaziti iz unutrašnjih potreba i specifičnosti pojedinih kultura i ne treba ih opterećivati organizacionim shematizmom, pogotovu ne onim koji sugerira prevaziđene sadržaje i odnose.

B. S.

treći program

U sociologiji kulture malo je tako studioznih i celovitih dela o kulturnoj i umetničkoj avangardi kao što je knjiga Renata Pođolija *Teorija avangarde*. To je upravo briljantan primer kako se o avangardi može govoriti na teorijski kompletan način. Redakcija „Trećeg programa" ponudila nam je u jesenjoj svesci ovog renomiranog časopisa tekstove iz minuciozne Pođolijeve rasprave u izboru dr Miloša Ilića koji je uz to napisao izvanredan predgovor. Ilićev tekst tako nazivamo samo uslovno jer je on uspeo ne samo da nam objasni neke Pođolijeve stavove o avangardi, već i da, kao vrstan poznavalac te materije, napiše esej *Avangardna kultura* (sa podnaslovom „Simpatije, antipatije i argumenti"), koji predstavlja pledoaje i dopunu Pođolijevu tekstu.

Iz eseja *Avangardna kultura* odabrali smo za ovaj prikaz neke delove koji se ne bave direktno Pođolijevom knjigom. To je pre svega Ilićeva analiza već slavnog eseja Bertolda Brehta *Pet teškoća pri pisanju istine*, koji govori o teškoćama pred kojima se nalazi pisac kad se od njega traži da piše istinu. Dr Ilić nije sklon da o avangardizmu govori kao o sasvim neodređenom, gotovo neutralnom pojmu, već smatra da je umesnije govoriti o stepenu avangardnosti u kulturi i umetnosti. Upravo zbog toga Ilić uzima avangardizam u odnosu na istinu i sposobnost da se ona otkrije i saopšti „kako bi postala humano i kulturno upotrebljiva". Ta analiza poslužila mu je kao demonstracija tvrdnje da je avangarda relacija.

Prvi indikator avangardizma u pogledu istinitosti jeste hrabrost pisca da piše istinu. On se ne sme klanjati moćnima niti varati slabe — kaže Ilić. Pisac mora da govori nešto praktično, stvarno i neporecivo, upravo ono što je u pitanju, nasuprot jednom ili mnogima koji su rekli nešto drugo, neku laž, nešto uopšteno. Pisac, dakle, mora da poseduje i hrabrost da kaže istinu o samom sebi, o sebi pobeđenom; on mora biti u stanju da razlikuje prividnu i simuliranu hrabrost od prave hrabrosti. Isto tako, on mora biti spreman da podnese sve posledice svog zalaganja za pravu istinu. Ta hrabrost je — naglašava Ilić — jedna od avangardnih osobina pravog

pisca. Za pravu istinu mora smoći snage da je napiše autentičan i avangardan pisac i po tome je on ispred ostalih koji nisu u stanju da to učine. Međutim, za pisanje istine nije dovoljna samo hrabrost. Avangardni pisac mora posedovati „mudrost“ da prepozna istinu, znači, mora naći istinu, pri čemu, po mišljenju dr Ilića, može doći do teškoća. Jer postoje takozvane „banalne“ istine koje svi znaju, pa je njihovo govorenje suvišno i nepotrebno. Postoje i istine koje je zbog njihove delikatne prirode teško otkriti ili ih drugi prikrivaju. Pravi avangardni stvaralac je onaj koji je dovoljno mudar da prepozna relevantne istine. I to je još jedan dokaz da je avangarda relacija, a ne stanje, jer avangardni pisac ide ispred drugih tačno onoliko koliko drugi ne uspevaju da prepoznaju te istine. Istina mora biti i „instrumentalna“, što znači da njena primena mora da menja postojeću situaciju u pravcu humanističkih ostvarenja. Avangardna istina nikad ne sme da se iscrpljuje u sebi samoj, već je potrebno da služi ljudima, i to, kaže Ilić, u najdubljem smislu te reči. Dalje, potrebno je prosuditi kome je istina upućena, odnosno kome treba da bude upućena. Tom pitanju pisci obično pridaju manje značaja nego što ono zaslužuje. Breht zato s pravom veli da pisci rezonuju po principu: ja govorim, a oni koji žele da me čuju — čuju me i tako pokazuju svoju bezgraničnu naivnost. Istina se mora uputiti pravim ljudima u pravom trenutku, ona se mora proračunato kazati i proračunato slušati. Peta „Brehtova teškoća“ je lukavost da se istina proširi među mnoge. To je sposobnost pravih avangardnih pisaca i mislilaca da efektno i efikasno plasiraju istinu. Za to im je potrebna lukavost, jedna, kako kaže Ilić, beskrajna kombinatorika duha kojom se služe da bi istina u datoj situaciji dobila čar i zavodljivost.

Renato Pođoli poseduje gotovo neverovatnu sposobnost dosezanja jedne prisnije i životnije istine o avangardi. Ta sposobnost se odlikuje vrlo velikom preciznošću. On je uočio protivrečnu prirodu avangarde i uspeo da je metodički analizira kako bi utvrdio iz čega se sve ona sastoji i šta je sve u njoj jedno protiv drugog. Pođoli govori o četiri stava (ili, kako on kaže, momenta) avangarde. To su: aktivizam, antagonizam, nihilizam i agonizam.

Pokret se osniva, uobličava i podstiče da bi se za neki konkretan cilj postigao uspeh na višem i širem nivou, da bi se, kako kaže Pođoli, ostvarila afirmacija duha avangarde na svim kulturnim poljima. Aktivistički momenat avangarde ogleda se i u želji da se pokret stvori radi žudnje za akcijom, za avanturom, radi samog sebe. Ali pokret se obično stvara da bi delimično ili u celini podsticao protiv nečega ili nekoga. Antagonizam se ispoljava u tome da se ignoriše sve ono što nije avangarda. Dakle, avangardu karakteriše duh neprijateljstva i opozicije. Suština nihilizma je u destruktivnom, a ne u konstruktivnom radu, u postizanju neakcije putem akcije. Naime, nihilistički stav pronalazi radost ne samo u opijenosti pokretom, već i u rušenju svih barijera i dizanju prepreka, razaranju svega što mu je na putu. To je jedna vrsta transcendentalnog antagonizma, koju dr Miloš Ilić naziva agresijom podignutom na viši stepen netrpeljivosti i, možda, borbe do istrebljenja. U prevelikoj želji za stalnim kretanjem napred, pokret i ljudski entitet kao njegov sastavni član mogu pored nemanja obzira prema tuđim stradanjima, početi čak da ignorišu i vlastite poraze i nestajanja. Agonistički stav se ogleda u samorazaranju, u prihvatanju žrtve za uspeh budućih pokreta i označava nezadovoljstvo avangarde sobom. Pođoli kaže da aktivizam i antagonizam predstavljaju ideologiju avangarde jer ustanovljavaju ciljeve i metode akcije. Nihilizam i agonizam su nezamislivi bez dimenzija vremena i istorije, pa je to i razlog što aktivizam i antagonizam, sami za sebe, predstavljaju logiku pokreta, a kad im dodamo ova druga dva momenta, dobijamo dijalektiku pokreta.

Znači, avangarda se začinje, živi kao večita opozicija u duhu neprijateljstva prema svemu što nije ona, udaljuje se od tačke koju bi moglo kontrolisati bilo koje ograničenje ili skrupula, da bi na kraju, kada doživi zenit, ako on uopšte postoji, uperila svoju oštricu prema sebi samoj, ustu-

pajući tako mesto novim rađanjima, novim avangardnim pokretima.

Iz Podolijeve knjige *Teorija avangarde* odabrali smo za ovaj prikaz i njegova razmišljanja o odnosu avangarde i avangardne kritike. Autor zamera kritici što se nije stvarala autonomno i što je dozvolila da je avangardni duh ograničava. Kao rezultat takvog stanja, avangardna kritika se nije bavila rekonstrukcijom sredine u kojoj su nastala avangardna dela i njihovim tumačenjem, već je više vodila polemike i propagandu za ili protiv avangardne umetnosti. Zato Podoli smatra nužnim stvaranje i formulisanje teorije za avangardnu kritiku jer misli da niko ne može da kaže šta je ona ako se bar teorijski ne zna šta bi trebalo da bude. Da bi avangardna kritika donela pravilan istorijsko-kritički sud generičke pojave avangardizma i njegovih proizvoda, potrebno je da avangardu shvati pre nego što je oceni. A shvatiće je onda kada bude u stanju da razume njenu vrednost, dakle, da opravda i prihvati činjenicu da avangarda postoji. Proniknuti u istorijsku misiju avangardne umetnosti važnije je od svakog vrednovanja njenih doprinosa i tumačenja njenih poruka. Nije neophodno razumeti svaku njenu manifestaciju u prostoru i vremenu, ali je, svakako, potrebno shvatiti neke aspiracije i tendencije i sve to zaokružiti u viziju celine.

Na kraju, reći ćemo nešto i o Podolijevim konstatacijama da čak i avangarda mora da živi i radi u sadašnjosti, da prihvata kompromise i na taj način da se miri sa zvaničnom kulturom doba i da sarađuje sa jednim delom publike. Sve to postaje neophodno intervencijom jednog vrlo snažnog faktora — mode. Modu odlikuje sposobnost da iznenada prihvati i nametne ono što je samo trenutak ranije bilo retkost, da bi to vrlo brzo napustila kada modu usvoji većina. Otuda je očigledno da moda ima zadatak da stalno održava proces standardizacije. Te veze između mode i avangarde biće jasnije ako se poslužimo rečima samog Podolija: „Moda je Penelopino tkanje; moda takođe prolazi kroz faze novine i neobičnosti, iznenađenja i skandala, pre no što napusti nove oblike, kada oni postanu kliše, kič i stereotip."

z. s.

INOSTRANI ČASOPISI

Die Neue Gesellschaft

Teoretski časopis Socijaldemokratske partije Nemačke „Die neue Gesellschaft" (Novo društvo) je već dve godine okrenut prvenstveno problemima aktuelne politike Savezne Republike Nemačke. Međutim, iz uvodnog članka glavnog urednika Lea Bauera u prvom ovogodišnjem broju saznajemo da je takva orijentacija časopisa doživela kritiku i da je bilo ozbiljnih prigovora da su teoretska pitanja zanemarena. Prihvatajući te kritike, redakcija obećava da će u ovoj godini pokušati da aktivno učestvuje u diskusijama o osnovama demokratije i demokratskog socijalizma, da pruži punu podršku evropskoj saradnji i da pomogne pripremanje konferencije o evropskoj bezbednosti. Takvo usmeravanje ovog časopisa je, čini se, dovoljan razlog da bude praćen i ovde prikazivan.

U januarskom broju, doduše, još uvek je veći deo prostora dat unutarnjepolitičkim i partijskim temama, ali su objavljena i dva teksta iz domena evropske saradnje i jedna mala studija o „stanju duhova" u SAD.

Hajnc O. Feter (Heinz O. Vetter) u članku *Evropski sindikati u 1972.* pledira za još širu saradnju sindikalnih organizacija evropskih zemalja. Istovremeno on iznosi razloge zbog kojih se komunistički sindikati zapadnoevropskih zemalja ne uključuju u tu saradnju.

U ovom delu časopisa je i tekst Karla Ludolfa Hibenera (Huebener) pod naslovom *KPI kormilari ka evropskom kursu.* Naslov jasno nagoveštava sadržaj napisa u kojem se sa razumevanjem i simpatijama prati evropska orijentacija KPI. I dok većina gostiju iz istočnoevropskih i nekih zapadnoevropskih zemalja nije umela ili nije htela da zauzme stav prema Amendolinim predlozima i tezama — ističe autor — bilo je očigledno da KPI u svojim naporima za uspostavljanje evropske saradnje može da očekuje podršku KP Francuske i SKJ. Kao dokaz tog svog utiska on citira reči gosta iz Jugoslavije Dimčeta Belovskog o novim realnostima na evropskom kontinentu, koje su izazvane, između ostalog, pojačanim zahtevima mlade generacije za socijalnim promenama i emancipacijom država od interesa drugih zemalja.

Vanredan uspeh što ga je kod američke publike postigla knjiga *Ni Marks ni Isus* bio je povod Klausu Belingu (Boelling) da napiše tekst pod naslovom *Hamlet u Americi* (podnaslov: SAD 1972). Kao bitnu promenu do koje je došlo sedamdesetih godina u SAD Beling navodi znatno proširenje kruga američkih intelektualaca koji su spremni na kritičko samoposmatranje. Za tu pojavu autor upotrebljava metaforu: „Hamlet se pomešao među Jenkije." I na konzervativnom američkom Zapadu, pa čak i na Jugu, ugnezdila se sumnja u neprikosnovenost lozinke: „America — the greatest." Ideologiju o „američkom snu" kao laž i prevaru ne odbacuju samo mladi. Kriza savesti obuzela je milione Amerikanaca. Ona velika većina američkih građana koji su po tradiciji i po svojoj prirodi konzervativni nije se sasvim zatvorila za liberalne ideje i napredak jer je shvatila da to može da bude bolje za nju samu i za kontakte sa ostalim grupama. Ti građani sudeluju u procesu polarizovanja između milionerske bele protestantske elite i diskriminisanih manjina jer su posumnjali u „veličinu Amerike". Oni ne predstavljaju više nekritičku masu kojom se lako manipuliše i koju je lako podbosti protiv svakog napretka.

Beling, zatim, suprotno nekim mišljenjima prilično rasprostranjenim među zapadnim levo orijentisanim intelektualcima, opovrgava mogućnost neke fašizacije, i to upravo zbog sadašnje duhovne situacije velike građanske većine koja se tome neće prikloniti. Ni od „nove levice" (za koju kaže da je idejno i politički nejasna) ne očekuje da može doprineti promenama u unutarnjem poretku SAD.

„Sumnja Amerikanaca u merila koja su do pre nekoliko godina izgledala neprikosnovena, zatim opšta politizacija nacije pod uticajem unutarnjih napetosti i rata u Vijetnamu (koji je naučio Amerikance da nisu svemogući); suprotstavljanje većine mladih dehumanizaciji industrijskog društva koje pojedincima ni za trenutak ne dopušta da se otmu prinudi proizvođenja i trošenja; spoznaja da milioni Amerikanaca u zemlji koja, navodno, svakom pruža šansu nikad u stvari takvu šansu nisu imali — sve to neće više dozvoliti da se zaustavi proces preobražaja američkog društva. Po svemu sudeći, i omladina će se pobuniti protiv svemoći države kojom diriguju veliki i anonimni koncerni i prenuti se iz apatije koja se još zapaža gotovo na svim univerzitetima. Ona se, verovatno, neće vratiti na burne demonstracije s kraja šezdesetih godina. Nastojaće da preobrazi sistem iznutra. Jedna manjina je to već započela. U nekim lokalnim izborima su gnevni glasovi mladih dati u korist, po njihovom mišljenju, najnaprednijih kandidata istisnuli konzervativne snage sa vlasti. Ako se ta aktivnost nastavi, mogu glasovi mladih Amerikanaca biti presudni u sledećim predsedničkim izborima."

Amerika će se još nekoliko godina nalaziti u svom labilnom prelaznom stanju — predviđa Beling. Moguće je i zaoštravanje frontova između onih koji zahtevaju izmenu struktura i onih koji svim raspoloživim sredstvima nastoje konzervira[illegible] stanje. Ako se, međutim,

ispituje kakvu podršku ovi drugi uživaju u narodu, može se zapaziti da za svoj nemaštoviti koncept i za svoju demonstraciju sile protiv nekonformističkih grupa ne mogu više računati na većinu. Beling analizira koji bi predsednički kandidat imao šansu da bude prihvaćen kao ličnost koja bi mogla da ostvari novu orijentaciju što je traže njegovi sanarodnjaci. Za Niksona se ne smatra da bi mogao da postane veliki reformator tipa Ruzvelta. Ni ostali u tom smislu ne pružaju mnogo nada.

Pravi rat koji se vodi u velikim gradovima između privilegisanih i obespravljenih, a koji se više ne da zamagliti, kao i samouništavajući rat u Vijetnamu, naveli su Amerikanca na preispitivanje sopstvene savesti. Njegova samouverenost ustupila je mesto sumnjama u ispravnost nasleđenih ideala. To je stvorilo uslove za put koji bi u najbogatijoj zemlji sveta doveo do prave demokratije i do one pravičnosti koje su danas lišeni mnogi milioni njenih građana.

SUZANA BOGDANIĆ

Einheit

Prvi ovogodišnji broj (tehnički mnogo modernije i dopadljivije uređen nego prethodna godišta) objavljuje: *Pitanja nauke i politike u socijalističkom društvu NDR*, zatim *Povećajmo efikasnost ideološkog rada!*, *Šta treba da karakteriše stil našeg idejnog rada?*, *Naučnost i partijnost marksizma-lenjinizma*, *Zloupotreba reči u službi reakcionarne ideologije*, *Marksističko-lenjinistički pogled na svet — snažno oružje naše borbe*, *Kriteriji razvijenog socijalizma* (zajednički simpozij naučnih radnika društvenih nauka SSSR i NDR), *U borbi protiv antikomunizma* (zajednička konferencija akademija pedagoških nauka SSSR i NDR), *Socijalističko takmičenje — nespojivo sa šematizmom i formalizmom* i *Saradnja proizvodnje i škola u socijalističkom vaspitavanju školske omladine*.

Iako se ne bi moglo tvrditi da se samim pregledom sadržaja mogu oceniti sve osobine časopisa, ipak se na neki način stiče prilično tačna slika o negovoj orijentaciji, o predmetima njegovog interesovanja, pa i o — da tako kažemo — njegovom duhovnom nivou.

S obzirom na to da su svi pomenuti napisi strogo vezani za život i odnose u NDR, opredelili smo se da prikažemo onaj napis čija je tematika bliža našim aktuelnim interesovanjima, a to bi bila saradnja proizvodnih i obrazovnih organizacija.

Još 1959. godine u školama NDR uvedeno je politehničko obrazovanje i vaspitanje, a u proizvodnim organizacijama uveden je takozvani dan obuke. Uspostavljena je i patronaža određenih radnih kolektiva nad pojedinim školama. Od takve sprege pedagoga i radnika očekuje se snažan uticaj radničke klase na sve životne delatnosti učenika. Stvoreni su na taj način i bliži drugarski odnosi između pedagoga i radnika u zajedničkim naporima oko socijalističkog vaspitavanja školske omladine. Međutim, još nije svugde postignut odgovarajući kvalitet. Ne retko se u patronaži susreću jednostranost i formalizam. Katkada dolazi do popuštanja aktivnosti kolektiva odmah po prijemu priznanja za postignute uspehe. Ponekad dođe do razočarenja i jedne i druge strane već pri prvom susretu jer nisu bile izvršene dobre pripreme. Iz toga neki nastavnici izvlače pogrešne zaključke da obrazovanje i vaspitanje bolje ide bez patronaža.

Da bi se izbegli takvi nesporazumi, autori članka Edgar Ginter (Guenther) i Ginter Štojten (Guenther Steudten) iznose tri uslova koji treba da se prethodno ispune da bi saradnja proizvodnih i obrazovnih organizacija donela očekivane pozitivne re-

zultate. To su: (1) analiza vaspitnih mogućnosti proizvodnog kolektiva, (2) pedagoško osposobljavanje radnika za njihovo delovanje među učenicima i (3) dobro organizovan raspored radnika.

Iako je na Kongresu istočnonemačkih pedagoga konstatovan pozitivan razvoj u odnosima između škola i radnih organizacija, uočen je i jedan ideološki problem. Zapaženo je, naime, da „neki rukovodioci u proizvodnji i direktori škola još nisu dovoljno spoznali da se upravo u politehničkoj nastavi prenose politička i proizvodna iskustva radničke klase". U negovanju ljubavi prema radu radni kolektivi mogu da odigraju značajnu ulogu. Tu učenici mogu da spoznaju društveni značaj kvalifikovanog rada. Osim toga, radnici mogu da pomognu učenicima u izboru onih zanimanja koja bi uskladila njihove interese i sklonosti sa društvenim potrebama.

U članku se objašnjava da ta saradnja ne sme da se ograničava na sudelovanje učenika u proizvodnom procesu, već treba da ima razne oblike kao što su, na primer, zajedničke ekskurzije, razgovori o naučno-tehničkim dostignućima, sportske priredbe i slično. Upozorava se, međutim, da preveliko ali jednostrano angažovanje radnika može da dovede do pasivizacije učenika ukoliko radnici suviše urade *za* njih umesto *sa* njima

Sva ta iskustva i zapažanja iznesena su — kako saznajemo na kraju članka — radi sprovođenja zaključaka VIII kongresa JSPN o socijalističkom vaspitavanju školske omladine. Zato članak i završava nabrajanjem praktičnih zadataka o kojima pri tome treba da se vodi računa. Zaključak glasi: „Zajednička zalaganja radnika i pedagoga usmerena su na to da neposredni uticaj radničke klase na klasno vaspitanje školske omladine bude ispunjen novim sadržajem i višim kvalitetom i da podstakne mnoge inicijative."

S. B.

Political Science Quarterly

Iz broja 3 za 1971. godinu ovog američkog časopisa, koji izdaje Akademija političkih nauka, prikazaćemo članak Nikolasa Hejnsa (Nicolas Haines) *Politika i protest: Hegel i društvena kritika*. Autor je predavač filozofije na Australijskom nacionalnom univerzitetu i sebe smatra „javnim filozofom", što, sasvim razumljivo, na određen način potencira njegovo interesovanje za društvena kretanja i za oblike funkcionisanja određenih društvenih pojava. On u ovom članku želi da ukaže na postojanje određene veze između Hegelovog shvatanja protesta i stava prema njemu i njegovoj ulozi, s jedne strane, i nekih oblika današnjih demonstracija koje u savremenom političkom životu postaju sve učestalije, s druge strane. Tačnije, autor izražava svoj stav prema oblicima i suštini društvenih protesta povlačeći paralelu između oblika političkog protesta u prošlom veku i načina na koji se danas manifestuje masovno nezadovoljstvo. On dolazi do zaključka da u tom pogledu postoji sličnost i da stoga treba razmotriti primedbe koje je Hegel svojevremeno stavio na neke političke proteste. Autora to ne interesuje samo sa teorijskog stanovišta, već i kao važna polazna osnova za planiranje političkog obrazovanja društva.

Demonstracije kao politički fenomen efikasno su sredstvo u krajnje ozbiljnim situacijama — smatra au-

tor; ako se često ponavljaju njihovo dejstvo može da se umanji. Ali, demonstracije mogu da postanu i institucionalizovana zamena za društvenu kritiku. Bez obzira na to što takva kritika često gubi ulogu koja joj je namenjena, autor kaže da je sam koncept društvene kritike neophodan jer je ona „način javnog života i integralan deo onoga što mnogi od nas smatraju „zapadnim" idealom javnog poretka". Da bi ukazao na razlike koje po njegovom mišljenju postoje između demonstracija, javnog protesta i društvene kritike, autor ukazuje na debatu koju su podstakle demonstracije u Vartburgu 1817. godine u vezi sa zahtevima za nacionalizmom i liberalizmom. S tim u vezi Hejns želi da ukaže i na položaj filozofije u političkom obrazovanju.

Hegel, savremenik događaja u Vartburgu, slagao se sa nekim ciljevima koje su te demonstracije istakle, ali ne i sa samim demonstracijama. On se nije slagao sa određenim stepenom iracionalizma koji je po njegovoj oceni pratio te demonstracije, ali i filozofiju koja ih je okruživala.

U kritici predavanja koje je J. F. Fris (Fries) održao u Vartburgu Hegel je po autorovom mišljenju dao neke elemente za stav da se društvena kritika razlikuje od ostalih oblika protesta; doduše, autor istovremeno ističe da to ne znači da bi Hegelu mogla da se pripiše i namera da napravi tu razliku. Hegel se na osnovu razlikovanja poetičnog i profetičnog saznanja suprotstavlja Frisovom subjektivizmu koji počiva na „subjektivizmu volje i neznanju". On je oštro protiv takozvane filozofije osećanja i s tim u vezi ga interesuje odnos i uticaj subjektivizma na filozofiju.

Na sličan način autor pravi razliku između kritičkog i nekritičkog protesta, i to s ciljem da komentariše Hegelovu odbranu filozofije na način koji će „javnom filozofu" današnjeg vremena pomoći da uzme učešća u političkom obrazovanju. Razliku između kritičkog i nekritičkog protesta autor vidi u stepenu uticaja neposrednog saznanja na same demonstracije. Ona vrsta demonstracija koju profesor Botomor opisuje kao demonstracije koje su određene prema situaciji nije imuna na uticaje neposrednog saznanja. Ali, napominje autor, demonstracije *osećanja* vode u demonstracije protiv institucija ili politike.

Društvena kritika mora u određenoj meri da prilagodi opravdavanje politike i institucija; sem, naravno, ako ne želimo da prihvatimo stav da samo opravdavanje predstavlja kritiku. Prilagođavanje se ovde odnosi na prilagođavanje jezika, aranžmana i stavova kritičara na način koji ne samo da će dozvoliti, već će i ohrabrivati izražavanje suprotnih stavova. S druge strane, neke vrste protesta — kakav je onaj koji Hegel pripisuje Frisu — ne ostavljaju mogućnost za takvo prilagođavanje; ali, kaže autor, one nisu tako ni zamišljene i mi od njih takvo prilagođavanje niti očekujemo niti zahtevamo.

Francuska revolucija, podstaknuta, između ostalog, i Rusoovim idejama o ljudskim pravima i o opštoj volji, povela je ka rekonstrukciji celog društva samo na osnovu ideja. Hegel, protivnik filozofije osećanja (Gefühlsphilosophie), bio je mišljenja da takav tok stvari nužno vodi strahu i teroru. Događaji u Vartburgu 1817. godine, koje je Hegel proučavao, podstakli su po njegovom mišljenju nasilje i nemoral; Hegel se suprotstavljao tom iracionalnom elementu tih demonstracija. Autor te stavove smatra razumljivim pošto misli da svaki filozof suočen sa takvim događajima kao što su, na primer, francuska revolucija ili vartburške demonstracije zaželi da pronađe rešenje koje će predstavljati lek za civilizaciju i koje će anarhiji suprotstaviti racionalnost.

Hegel je protiv bezakonja. Ali u tom pogledu njegov stav je donekle iznijansiran jer, kako ističe Hejns, njega je mučilo ono bezakonje za koje su se zalagali antinomisti i njihov predstavnik Agrikola propovedajući slobodu od svih pravila i moralnih normi; s druge strane, Hegel se nije toliko suprotstavljao onom odsustvu zakona za koje su se zalagali Martin Luter (za koga autor kaže da je posvetio i institucionalizovao protest) i sv. Pavle. I autor izdvaja antinomisti-

čki protest od ostalih oblika protesta i od njega odvaja pre svega društvenu kritiku, za koju kaže da ni u kom slučaju ne može biti antinomistička. Preziranje zakona — kaže Hejns — implicira prestanak svakog opravdavanja. Biti nekritičan ne znači biti istovremeno i antinomista; ali, biti antinomista neizbežno znači biti i nekritičan. Autor objašnjava taj stav: antinomisti se suprotstavljaju svakom zakonu, pa i onom koji dozvoljava njihovu akciju, dok su kritičari u tom pogledu odmereniji i manje isključivi, pa u nekim zakonima vide i dobre osobine i ne odriču ih po svaku cenu.

Fris, fon Haler i drugi filozofi izražavali su u svojim protestima određen stepen sentimentalizma jer su, kako Hejns ističe, zloupotrebljavali određene simbole. I u današnjim oblicima masovnog protesta demonstranti koriste raznovrsne simbole — kao što su ljubav, mir, imperijalizam — da bi snažna osećanja koja ti simboli izazivaju iskoristili za svoje ciljeve.

Danas — kaže autor — uglavnom simpatišemo studente i njihove demonstracije u kojima se oni zalažu za promene sa kojima smo i mi saglasni. Ali mi se tog studentskog protesta pomalo i plašimo jer se pribojavamo mogućnosti da rušenje nekih odnosa u društvu dovede do rušenja i nekih institucija od kojih zavisi i sama društvena kritika. Stoga se autor zalaže za jedan nov odnos prema filozofiji, društvu i protestu — on je za podržavanje onih iskustava socijalne filozofije koja će dovesti do takvog političkog obrazovanja koje će biti pogodno za izgradnju kritičkog i odgovornog društva. Međutim, to je stav kod koga više ne mogu da se nađu zajedničke dodirne tačke sa Hegelovim shvatanjem uloge filozofije; Hegel ne dozvoljava da filozofija zauzme bilo kakvo značajno mesto u političkom obrazovanju.

Upoređujući Hegelovo i naše doba, autor ističe da može da se izvrši upoređenje kritičkog i nekritičkog (antinomističkog) protesta sa Hegelovom podelom na filozofiju osećanja i na racionalizam (odnosno nauku, saznanje. filozofiju). Međutim, autor napominje da je izvesna iracionalnost komponenta svih demonstrativnih javnih protesta; tu iracionalnost u svakom slučaju treba razlikovati od kritike.

Za razliku od Frisa, koji je bio blizu formulacije da strast stvara svoje sopstveno pravo na protest, Hegel je odbacivao svaki stav koji bi implicirao da neoformljeno osećanje treba da se nazove filozofijom. I danas neki pokazuju sklonost ka tome da učešće u masovnim političkim demonstracijama odvajaju od svih ostalih oblika narušavanja javnog reda i da po tom osnovu obezbede da budu isključeni od uobičajenih oblika kažnjavanja za narušavanje javnog reda.

Autor napominje da se danas od „javne filozofije" traži da izgradi teoriju društvene kritike koja će uključiti i analizu granica dometa racionalnih procedura, to jest koja će, slično klasičnim teorijama i filozofima kao što je Džon Lok, predstavljati opravdanje protesta i pobune.

Engleski hegelijanac T. H. *Grin* (Green) zastupa stav da organizacije u modernom društvu predstavljaju medij kroz koji se ostvaruju ideje o savršenstvu, a samosavršenstvo postaje dostižno. On zakone i institucije smatra pozitivnim jer vidi pre svega onu njihovu ulogu koja prirodnim impulsima nameće moralnu disciplinu. Međutim, autor opominje da takav stav prema racionalnim organizacijama krije u sebi opasnost od stvaranja takvog društva u kome će udeo društvene kritike biti sveden na pomoć opštem, neosporenom racionalizmu superorganizacije. Danas, kad smo već dovoljno ubeđeni u racionalnost superkorporacija, mi smo u stvari napola spremni da unapred odbacimo kao „iracionalne po sebi" sve oblike društvene kritike koji će te organizacije dovesti u pitanje; tako, u stvari, korporacija postaje model racionalnosti — zaključuje autor. Stoga on smatra da Markuzeovi stavovi i protest koji je on inicirao ne mogu da imaju uspeh u otporu protiv sistema koji filozofa stavlja samo u

položaj da objašnjava i opravdava superorganizacije; jer Markuze po autorovom mišljenju nije uspeo da izgradi i objasni razliku među različitim tipovima organizacije, čije se i vrednosti razlikuju.

Filozofi inkliniraju protestu jer njih interesuje dobar poredak; ni jedan poredak koji ne trpi kritiku nije dovoljno dobar. Ipak, misli autor, kritika ne može da se poistoveti sa protestom, a još manje sa demonstracijama. Zadatak filozofâ je da objasne jezik kritike i da prošire svoje obrazovanje upoznavanjem oblika društvene kritike.

NINA RATKOVIĆ

Digitized by Google

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

3

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće [illegible]eta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 3

SADRZAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Aleksandar Grličkov

VRAĆANJE REFORMI*

Teško bi se moglo reći da je neko ranije razdoblje našeg socijalističkog razvitka označeno sa toliko mnogo društvenih potresa kao što je ovo u kojem danas živimo.

Naš kurs reformisanja i rušenja starih administrativno-birokratskih, posebno centralističkih, struktura federalnog sistema pokrenut ustavnim amandmanima izbacio je na površinu i, moglo bi se reći, izazvao pravu eskalaciju problema: nacionalnog pitanja kao problema ravnopravnih odnosa, i to pre svega ekonomskih, među narodima i narodnostima; prodora klasnog društva u obliku tendencija povećavanja socijalnih razlika i elemenata socijalne stratifikacije; ekonomskog razvoja kao problema postupnog gubljenja daha u intenzitetu razvitka materijalnih proizvodnih snaga i kao problema stagniranja produktivnosti rada i masovne ekonomske migracije u inostranstvo; odbrane nacionalne nezavisnosti; mesta i uloge Saveza komunista kao avangarde radničke klase i glavne kohezione snage opstanka i razvoja samoupravne socijalističke Jugoslavije.

Ovo razdoblje moglo bi se nazvati istorijskom prekretnicom. Ono zaslužuje takvu kvalifikaciju ne zbog prisustva mnoštva nerešenih problema, već pre svega zbog toga što treba da se opredelimo za puteve njihovog efikasnijeg rešavanja u budućnosti koji bi se najbolje uklapali u naše generalno opredeljenje: izgradnju samoupravnog socijalizma. Jer, ako smo u prošlosti grešili, najvećom greškom mogla bi se nazvati nedovoljna primena samoupravljanja u svakodnevnoj praksi. Takva nas situacija upozorava da je najopasnije ponoviti tu staru grešku. Drugim rečima, kriza u kojoj smo se našli nije kriza samoupravne orijentacije, već njenog nedoslednog i nedovoljno smelog sprovođenja.

Izlaz je moguće tražiti samo u ekspanziji primene samoupravljanja, a to znači u radikalnom menjanju materijalnih odnosa u korist udruženog rada i u vraćanju otuđenog dohotka neposrednim proizvođačima i radničkoj klasi u celini, što je njen autentičan i imanentan interes, pa stoga s pravom možemo tvrditi da u našem društvu postoje realne snage

---

* Ovaj tekst objavljuju i „Pogledi", časopis za društvena pitanja koji izlazi u Skopju.

u radničkoj klasi koje će takav izlazak iz krize pretvoriti u praksu dalje ekspanzije samoupravljanja. Bez toga je teško zamisliti da ćemo uspeti u pronalaženju pravilnih rešenja za pomenute probleme. Političke strukture će biti okrenute radničkoj klasi, najbolje će raditi u njenom interesu i zavisiti od nje tek tada kada ona postane gospodar dohotka koji svojim neposrednim radom ostvaruje.

Nema programa za izlazak iz krize koji se u svojoj idejno-političkoj osnovi ne naslanja na ekonomsko oslobođenje rada, koji se ne naslanja na neposredne nosioce produkcionog odnosa, radničku klasu.

Ovde će biti reči o aktuelnim pitanjima koja traže naše opredeljenje i rešavanje. To je problem usavršavanja privrednog sistema, sistema planiranja, mesta i uloge države i Saveza komunista u sadašnjoj etapi razvoja.

I

Osnovne teškoće u društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije izražavale su se pre svega u nastojanju društva da iz korena izmeni osnovni produkcioni odnos, putem promena u društveno-političkom i ekonomskom sistemu, i da na ravnopravnim i demokratskim osnovama usklađuje objektivno različite interese u društvu, u klasi i među narodima mnogonacionalne Jugoslavije. Složenost tog posla je utoliko veća što se radi o objektivno različitom materijalnom položaju i objektivno različitim materijalnim interesima u procesu razvoja pojedinih delova radničke klase, pojedinih naroda i narodnosti.

Sa ovim problemima se mora računati kao sa trajnijim pratiocima društveno-ekonomskog razvoja zemlje. Ovde će biti reči samo o problemu razvoja ekonomskog sistema.

Dosadašnji napori na usavršavanju sistema nisu ostali bez rezultata, iako su oni vrlo skromni s obzirom na potrebe, mogućnosti i probleme sa kojima se naše društvo suočava u poslednjoj deceniji. Moramo poći od toga da sadašnji društveno-ekonomski sistem u procesu svoga razvoja nije na zadovoljavajući način odgovorio nekim bitnim strateškim i taktičkim ciljevima razvoja. Zbog svoje nedorečenosti i nekonzistentnosti, zbog nedoslednosti u njegovom sprovođenju, društveno-ekonomski sistem u svom autonomnom dejstvu nije mogao da obezbedi reprodukciju samoupravnih produkcionih odnosa kao osnovnih i integralnih odnosa u društvu. Mehanizam sistema je ponekad reprodukovao čak i administrativno-birokratske, državno-etatističke produkcione odnose, s obzirom na državno-etatističku ljušturu u kojoj se u osnovi odvijao proces proširene reprodukcije. Zbog toga je i razvoj samoupravljanja zaustavljen na vratima preduzeća; samoupravljanje se nije pretvorilo u celovit integralni sistem udruženog rada. U ovom momentu nâs ne brine toliko intenzitet u razvoju samoupravljanja koliko pitanje zašto nije otvoren put takvog razvitka koji bi vodio prerastanju samoupravljanja u integralni samoupravni društveno-ekonomski sistem. Osnovni uzrok je u tome što su funk-

cionisale dve osnove sistema društveno-ekonomskih odnosa u kojima samoupravni nije mogao postati osnovni i dominantan društveno-ekonomski odnos. Drugo, samoupravni odnos je više svojim subjektivnim nego objektivnim nedostacima stvorio osnovu za socijalnu diferencijaciju, sa nepovoljnim elementima socijalne stratifikacije, tako da se sa marginalnim uticajem radničke klase na društveno-ekonomski i politički razvoj stvorila osnova za jačanje potencija klasnog društva. Ta dva fenomena objektivno se javljaju kao bitni problemi u sadašnjim naporima za opštu konsolidaciju društva, a njihovo prevazilaženje i jeste osnovni zadatak u usavršavanju društveno-ekonomskog sistema.

Isto tako, poslednja decenija u odnosu na prethodnu upozorava na proces usporavanja tempa materijalnog razvoja. Stopa rasta društvenog proizvoda u periodu 1950—1960. godine iznosila je 7,52%, a u periodu 1960—1970. godine 5,49%. U poslednjoj deceniji došlo je i do stagnacije stope rasta produktivnosti rada, kao i do migracije radne snage u inostranstvo.

Funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema nije obezbeđivalo neophodnu ekonomsku stabilnost tokom cele poslednje dekade i pored napora da se njegovim usavršavanjem stvori objektivna institucionalna osnova za reprodukciju relativne ekonomske stabilnosti. Naprotiv, nestabilnost i ciklična kretanja su hronična i stalno prisutna.

Osnovni uzroci tome su pre svega u permanentnom i veoma oštrom sukobu između samoupravne baze i administrativno-birokratsko-etatističke nadgradnje u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Proširena reprodukcija je pretežno u rukama države; ona je podređena državno-administrativnoj birokratskoj logici i inicijativi. Radne organizacije udruženog rada u 1970. godini raspolagale su viškom rada približno onoliko koliko su raspolagale u 1953. godini (oko 30,0%). Dakle, posle dvadeset godina nije bilo bitnih promena u materijalnom položaju radnih organizacija, pa se realno nije moglo ni desiti nešto kvalitativno novo u samoupravnim produkcionim odnosima u smislu njihovog razvoja u univerzalan i integralan društveno-ekonomski sistem.

Poreski sistem je bio i ostao na takvim koncepcijskim osnovama koje su pogodovale više razvoju državno-etatističkih nego razvoju samoupravnih produkcionih odnosa. Takva koncepcijska osnova poreskog sistema omogućavala je da se zahvata i ono što nije stvoreno. Taj sistem je obezbeđivao čak i to da i one radne organizacije koje posluju sa gubitkom izmiruju obaveze prema opštoj i budžetskoj potrošnji, dajući na taj način dovoljno prostora za subjektivističko određivanje i obima i prioriteta u zadovoljavanju društvenih potreba. Takva koncepcijska osnova nije mogla da služi kao faktor ekonomske stabilizacije. Naprotiv, ona je indirektno podržavala nestabilnost, a time i gomilanje administrativno-birokratskih mera, što je jačalo državno-etatističke produkcione odnose.

Ustavni amandmani daju novu osnovu, pravce i sadržinu daljem usavršavanju društveno-ekonomskog sistema podstičući samoupravno--tržišno-planske orijentacije u njegovom razvoju. Najvažniji je zahtev

za vraćanje radničke klase na dominantan položaj u sistemu društvene reprodukcije ukidanjem i onemogućavanjem ponovne reprodukcije državnog kapitala kao odlučujućeg faktora otuđivanja, kao i stavljanjem pod kontrolu neposrednih proizvođača svih finansijskih institucija kao potencijalnih centara otuđene finansijske moći. Ustavnim amandmanima stvorena je idejna osnova za prevazilaženje nekonzistentnosti društveno-ekonomskog sistema uvođenjem tržišnih zakonitosti u sve sfere društvene reprodukcije, posebno u pogledu stvaranja osnove za tržišne društvene akumulacije i za uklanjanje socijalizacije gubitaka i nerentabilnog poslovanja. Na novoj idejnoj osnovi tretira se i uloga i mesto minulog rada u sistemu društvene reprodukcije iako do konkretnih rešenja u ovoj oblasti nećemo tako lako doći. Ti, a i ostali elementi stvaraju prostor za konsekventnije razvijanje tržišno-planskog sistema, kao i sistema sporazumevanja i dogovaranja, iza kojeg stoji realan ekonomski interes i prinuda ekonomskih zakonitosti. Ustavni amandmani otvaraju prostor za izlazak samoupravljanja iz preduzeća i za njegovo prerastanje u univerzalan društveno-ekonomski sistem.

Međutim, ne bi trebalo shvatiti da su ustavni amandmani stvorili mogućnost za izgradnju jednog „čistog" samoupravnog sistema društveno-ekonomskih odnosa, to jest da su otklonili prisustvo državno-administrativnih, prinudnih mera usmeravanja. Ne treba shvatiti da su otklonjeni ili da će biti otklonjeni svi elementi koji ga čine „mešovitim", odnosno „hibridnim", zbog učešća regulativnih i usmeravajućih funkcija države na sadašnjoj istorijskoj etapi našeg razvoja, koja je, iako vremenski neodređena, u svakom slučaju dugoročna.

Verovatno nas ne zabrinjava to što je naš sistem, odnosno uređenje „hibridno". Svi sistemi, odnosno uređenja u svetu su takvi. Međutim, verujem da to nije ono što nas zabrinjava. Štaviše, uveren sam da to i ne treba da nas zabrinjava. Ono što nas s pravom zabrinjava nije pitanje „čistog" sistema bez države, već to što takvi „hibridni" sistemi, uređenja u svetu u svom autonomnom dejstvu i procesu razvoja reprodukuju svoje bazične društveno-ekonomske produkcione odnose — državno-kapitalističke ili državno-socijalističke. Ako posmatramo naš razvoj, vidimo da to nije slučaj sa našim društveno-ekonomskim sistemom, od kojeg smo očekivali da će u svom autonomnom dejstvu i procesu razvoja u osnovi reprodukovati socijalističke samoupravne produkcione odnose. Do toga nije došlo. Samoupravni odnos je ostao zarobljen u preduzeću, a na globalnom društveno-ekonomskom planu sistem je više inklinirao državno-socijalističkim, odnosno etatističkim produkcionim odnosima. Zaključci koje iz toga izvlačimo su važni za usavršavanje našeg društveno-ekonomskog sistema i za njegov razvoj u pojedinim etapama. Među strateškim zaključcima najvažnije je, verovatno, to da u sadašnjim dugoročnim projekcijama razvoja ne možemo da računamo sa izgradnjom jednog „čistog" samoupravnog socijalističkog modela. Izgradnja „čistog" socijalističkog samoupravnog sistema društveno-ekonomskih odnosa objektivno je u sadašnjoj i u sagledljivoj etapi nerealna iako će uvek biti poželjna.

Međutim, ovo shvatanje nije teza o strategiji mešovitog, hibridnog sistema, kao što, isto tako, nije ni teza o takvom sistemu kao nužnom zlu sa kojim se treba zauvek pomiriti. To je shvatanje da odlučno treba razbiti etatističku ljušturu našeg društveno-ekonomskog sistema i uspostaviti samoupravljanje kao univerzalno-integralan društveno-ekonomski i politički sistem u kome državno-regulativne mere postoje samo zbog toga da obezbeđuju reprodukciju samoupravljanja i onemogućavaju njegove deformacije.

Ako je to shvatanje približno verodostojno i realno, naš strateški cilj u dugoročnoj etapi ne može biti razvoj „čistog" modela samoupravnog socijalističkog sistema, već vraćanje na početnu koncepciju o tržišno-planskom modelu društveno-ekonomskog sistema i odnosa, u kojoj su tržišne zakonitosti osnova, ali u smislu fleksibilnosti i modernog shvatanja tržišta, uz razvijen sistem samoupravne i državne regulative, svesnog usmeravanja, planiranja i dogovaranja. U sadašnjoj etapi našeg razvoja stalno će biti prisutne opasnosti od potpunog sužavanja dejstva ekonomskih zakonitosti od strane takozvanog direktivnog planiranja (koje u političko-ekonomskom smislu znači vraćanje nazad, na državno-administrativni etatistički sistem društveno-ekonomskih odnosa) do mogućnosti njihovog potpuno nekontrolisanog delovanja, što u krajnjoj konsekvenci znači ili vraćanje na administrativno-birokratski sistem ili na sistem u kome je osnova kapital-odnos.

Pored ostalog, i u tome leži stalna neizvesnost i složenost posla na razvijanju i usavršavanju društveno-ekonomskog sistema.

Pri tome su veoma složena naročito konkretna predviđanja poželjnog razvoja ekonomskog sistema s obzirom na mnogostruka dejstva raznih unutrašnjih i spoljnih faktora koji utiču na njegov razvoj. Ne treba se mnogo osvrtati unazad, u svetsku istoriju razvoja pojedinih društveno-ekonomskih sistema i mehanizama za njihovo funkcionisanje, pa da se uoči da su i oni bili pred mnogostranim neizvesnostima i pod stalnim pritiskom i zahtevom za prilagođavanje kako unutrašnjim ekonomskim, socijalnim i političkim faktorima tako i međunarodnim. Dakle, pod pritiskom svih onih političkih, ekonomskih i socijalnih faktora koji su stalno menjali mehanizam funkcionisanja svetske privrede i njenih pravila igre.

Sadašnji mehanizam kapitalističkih produkcionih odnosa, iako u osnovi isti, zasnovan na kapitalu i profitu, nije onakav kakav je bio ranije, u početku nastajanja, a, verovatno, neće biti takav ni u budućnosti. Neće biti takav zbog stalnih transformacija, posebno onih koje se vrše pod pritiskom zahteva, potreba i potencija naučno-tehnološke revolucije. Zadržavajući svoje osnovne društveno-ekonomske produkcione odnose, ekonomsko-socijalni razvoj, domaći i svetski, zahtevao je (a snage na kojima on počiva, radi održavanja i razvijanja tih odnosa, to su prihvatale) nužne promene počev od prisustva državne svojine na određenim delovima nacionalne ekonomije do ogromnog i razvijenog arsenala državnih mera planiranja ekonomskog razvoja, a na međunarodnom planu koordinaciju nacionalnih ekonomskih politika.

Isto tako, sadašnji mehanizam funkcionisanja ekonomskih sistema u socijalističkim zemljama nije onakav kakav je bio u početku oformljivanja. On je bio i jeste pod pritiskom mnogostrukih faktora ekonomske, socijalne i političke prirode. Radi sopstvene zaštite i razvoja svojih osnovnih pretpostavki, kao i radi povećanja efikasnosti, i taj sistem je bio prinuđen da prilagođava i stalno usavršava sve faktore planiranja. U nekim socijalističkim zemljama istočne Evrope omogućavano je nešto veće delovanje ekonomskih zakonitosti, što se ogledalo u sužavanju, pre svega kvantitativnom, a time i kvalitativnom, direktivnog karaktera njihovog sistema planiranja i rukovođenja nacionalnim ekonomijama. To isto se dešavalo i u razvijanju metoda i oblika međusobne saradnje socijalističkih zemalja. Počeo je da se više respektuje nacionalni ekonomski interes putem „ekonomiziranja" kriterijuma ekonomske saradnje u celini, veće koordinacije nacionalnih planova razvoja, socijalističke podele rada, međusobne specijalizacije i kooperacije.

Mi izgrađujemo istorijski novo društvo sa novim društveno-ekonomskim odnosima zasnovanim na društvenoj svojini i samoupravljanju. Stoga se sa većom sigurnošću danas može tvrditi da će na putu izgradnje i usavršavanja našeg ekonomskog sistema biti ne samo neizvesnosti koje su doživljavala i doživljavaju i ostala društva, već da ćemo se susretati i sa, verovatno, većim neizvesnostima, dilemama i rizicima s obzirom na to da se radi o novim i do sada istorijski nepoznatim produkcionim odnosima, kao i s obzirom na obim i kvalitet međusobnog uticanja, zavisnosti i uslovljenosti od svetskog tržišta i njegovog mehanizma funkcionisanja.

Zbog toga je problem usavršavanja sistema složen i dugotrajan proces. U političkoj i idejnoj, pa i u praktičnoj akciji mi smo veoma mnogo pojednostavljivali i ispolitizirali taj problem, pa se i usavršavanje sistema odvijalo pod pritiskom trenutnih dnevnih i kratkoročnih interesa. Time su se samo povećavale neizvesnosti više nego što one normalno proizlaze iz mnogostrukog dejstva pomenutih faktora na dugoročno predviđanje razvoja ekonomskog sistema. Hteli mi to ili ne hteli, prinuđeni smo da konstatujemo da je objektivno stvorena takva političko-psihološka klima u društvu da je problem usavršavanja sistema trenutni proces, da je isključivo u rukama subjektivnih snaga i da je dovoljno da se među njima postigne sporazum i pomire različita shvatanja i interesi pa da se problem usavršavanja ekonomskog sistema reši. To je samo povećavalo objektivno prisutne neizvesnosti.

Nama mora biti jasno da će samo naučno fundirane i sagledavane, poželjne, verovatne i moguće transformacije u društvu davati realnu osnovu i za adekvatno usavršavanje ekonomskog sistema kao odlučujućeg faktora svih promena u političkom, ekonomskom i socijalnom životu. To je i jedini način da se identifikuju i realno smanjuju objektivno postojeće neizvesnosti. Obrnuto, pod uticajem kratkoročnih interesa i raspoloženja, čak i onda kada su poželjne transformacije bile i realne i sigurne, mi ne samo što smo povećavali neizvesnosti, već smo dovodili u pitanje i samu elementarnu stabilnost ekonomskog sistema. Prema tome, dosadašnje iskustvo nam ukazuje na to da nije dovoljno samo

projektovati i programirati strateške i poželjne transformacije privrednog sistema, već je potrebno i pronalaziti objektivno moguće i naučno saznate oblike transformisanja sistema u pojedinim etapama i u okviru postavljenih ciljeva.

Pošto polazim od toga da su nam osnovni pravci i okviri globalne strategije razvoja privrednog sistema poznati, smatram da poseban značaj dobija pitanje projektovanja pojedinih etapa u okviru te globalne koncepcije. Određenije postavljanje konkretne etape u razvoju privrednog sistema otklanjaće neizvesnosti koje su bez toga prilično naglašene, kao i nepotrebne i česte promene koje proizlaze iz trenutnih i kratkoročnih interesa pojedinih delova privrede, pojedinih nacija ili delova klase. Projektovanje pojedinih etapa razvoja privrednog sistema, sa konkretnim metodima, oblicima i odgovarajućom ekonomsko-tehničkom i administrativnom aparaturom, činiće neizvesnosti manjim, a privredni sistem stabilnijim i sigurnijim.

Stabilnost i sigurnost instituta i institucija sistema društveno-ekonomskih odnosa i mehanizama za njihovo funkcionisanje je uslov za dugoročnije programiranje društveno-ekonomskog razvoja, što će, svakako, povećavati efikasnost, racionalnost i stabilnost ekonomije i društva u celini.

Pitanje stabilnosti sistema i njegovih instituta ima ne samo ekonomski, već i politički značaj. No, prethodno treba otkloniti nerazumevanja, a i različita shvatanja o karakteru stabilnosti mehanizma društveno-ekonomskog sistema. Društveno-ekonomski sistem stabilan u statičkom smislu je ne samo nerealan, već, može se reći, i nemoguć. Dinamičnost ekonomskog sistema je njegovo osnovno svojstvo koje je neposredno uslovljeno i zavisno od ciljeva razvoja, od realnih okolnosti u materijalnoj osnovi društva i od intenziteta delovanja svetske privrede i njenih pravila igre.

U tom kontekstu stabilan je onaj sistem koji kao dinamičan faktor u procesu svoga delovanja i pod uticajem najrazličitijih objektivnih faktora uvek teži ka ravnoteži. U procesu ostvarivanja postavljenih ciljeva društveno-ekonomskog razvoja dinamičan privredni sistem treba da bude sposoban da menja i svoju strukturu prilagođavajući je stalno promenljivim uslovima. Bitna pretpostavka takve stabilnosti privrednog sistema je ta da u svom mehanizmu ima ugrađene odgovarajuće poluge za uspešno rešavanje problema koji proističu iz samodelatnosti neposrednih proizvođača. Druga pretpostavka je ta da se sistem razvija kao otvoren sistem podležući uticaju funkcionisanja sistema svetske privrede. Stoga on treba da bude dovoljno elastičan i sposoban da se prilagođava nastalim promenama, ali bez velikih potresa i principijelnih zaokreta u idejnoj osnovi.

Nedorečenost i nekonzistentnost našeg privrednog sistema onemogućavale su njegov razvoj u smislu dinamične stabilnosti. Pošto sistem nije bio u stanju da sa svojim razuđenim mogućnostima odgovori zahtevima samodelatnosti i samoorganizacije privrede, država je bila prinuđena da radi rešavanja pitanja razvoja stalno prilagođava određene

mehanizme tim potrebama. To je objektivno značilo stalno dnevno menjanje mehanizma privrednog sistema, tako da je stabilnost uslova privređivanja bila ozbiljno dovedena u pitanje.

Moramo računati sa tim da dalje usavršavanje privrednog sistema zavisi i od razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Poznato je da su svi odnosi u proizvodnji zavisni od razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Nema nikakvog principijelnog ili kakvog drugog razloga da to ne važi i za samoupravne produkcione odnose. Svakako, uzajamno dejstvo, odnosno njihov recipročan uticaj je prisutan.

Usavršavanje privrednog sistema zavisi i od razvoja naučno-tehnološke revolucije i usvajanja njenih dostignuća. To je, verovatno, jedan od najdinamičnijih faktora uticaja u sadašnjoj etapi razvoja svetske privrede, pa, samim tim, i naše privrede i društva u celini.

Naučno-tehnološka revolucija je najvažniji faktor dubokih promena društveno-ekonomske strukture zemlje. To potkrepljuje činjenica da je bitno smanjeno vreme od otkrivanja do primene naučnih rezultata (u prošlom veku je trebalo 20—30 godina, a sada 2—10 godina); da su prošireni izvori, odnosno vrste energije; da se prirodne sirovine zamenjuju veštačkim, zbog čega prirodna bogatstva nisu uvek presudan faktor razvoja industrijalizacije; da elektronika i kibernetika utiču na smanjenje učešća radne snage u procesu proizvodnje, posebno nekvalifikovanih radnika; da je obrazovni sistem pod zahtevima stalnih promena, a da su zahtevi za promene u kvalifikacijama i kvalifikacionoj strukturi radne snage učestali; da zaposlenost dobija nov društveno-ekonomski značaj i da zajedno sa prekvalifikovanjem postaje osnovni politički, ekonomski i socijalni problem društva; da kibernetika i elektronika bitno menjaju organizaciju rada i metode odlučivanja u procesu proizvodnje; da se menjaju kriterijumi za optimalnost i racionalnost pojedinih kapaciteta itd.

Sve to govori da su faktori uticaja naučno-tehnološke revolucije na usavršavanje privrednog sistema, na izgradnju adekvatnog mehanizma za njegovo funkcionisanje, veoma snažni i da zahtevaju njegovo prilagođavanje praksi i uslovima razvitka savremenog sveta.

Izloženi problemi (bez pretenzije da su to svi problemi koji prate usavršavanje privrednog sistema) ukazuju na svu složenost tog posla, na neizvesnosti koje se javljaju u razvoju privrednog sistema, a koje se ne mogu sasvim otkloniti, ali se mogu svesti u savladljive granice. Put za postizanje tog cilja su naučno zasnovane analize i studije o razvoju privrednog sistema koje će doprineti da on u svom dinamičnom kretanju uvek teži ka ravnoteži i relativnoj stabilnosti stalno se prilagođavajući izmenjenim uslovima i ciljevima.

II

U savremenim uslovima izgradnje samoupravnih socijalističkih odnosa društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije može samo u plansko-tržišnom modelu društveno-ekonomskog sistema da ostvari svoju dalju

afirmaciju. Suprotstavljanje tržišta samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima je kao teza neodrživo. Naprotiv, samoupravljanje zavisi od razvijanja slobodnijeg delovanja tržišnih ekonomskih zakonitosti u svim elementima društvene reprodukcije. Međutim, za uspešno razvijanje samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa neophodno je da istovremeno sa razvijanjem tržišne orijentacije postavimo i sistem planiranja kao sastavni deo tržišta, kao društvenu korekturu njegovog stihijskog dejstva. Bez takvog sistema planiranja koji bi bio adekvatan tržišnom modelu privređivanja teško bismo mogli sačuvati suštinu samoupravnih produkcionih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini.

Karakter sistema planiranja društveno-ekonomskog razvoja je uslovljen samom prirodom društvenih odnosa, ali je samo planiranje takva ekonomsko-politička odluka svake zemlje koja je od bitnog političkog, ekonomskog i socijalnog značaja za njen razvoj. U uslovima savremenog razvitka koji je zahvaćen naučno-tehnološkom revolucijom neophodnost planiranja prevazilazi nacionalne granice i prerasta u problem mnogo šireg značaja, poznat kao „međunacionalna koordinacija ekonomskih politika" koja danas u svetu zauzima vrlo značajno mesto.

Napuštajući administrativno-birokratski sistem kao osnovni metod i oblik rukovođenja društvom i ekonomijom, mi smo celokupan naš napor koncentrisali na razgrađivanje i eliminisanje starog sistema planiranja, a da istovremeno nismo ništa učinili na izgradnji i formulisanju novog sistema planiranja. Tako su suštinska pitanja sistema i metodologije planiranja ostala do danas bez odgovora. Ukoliko smo donekle i uspeli da definišemo mesto, ulogu i karakter planiranja, mehanizam za njegovo uspešnije i efikasnije funkcionisanje je još uvek enigma za koju nema praktičnog odgovora. Zbog toga je faktički uticaj sistema planiranja na celokupan naš društveno-ekonomski razvitak bez osobitog, može se reći, skoro bez ikakvog značaja.

Nekonzistentnost našeg privrednog sistema nije samo u tome što tržišni odnosi nisu uvedeni u celokupan proces društvene reprodukcije, već i u tome što nedostaje efikasnije planiranje društveno-ekonomskog razvoja koje bi bilo adekvatno tržišno-planskoj i samoupravnoj ekonomiji i društvu.

Sa zastarelim, demodiranim, sistemom planiranja nismo mogli da uključujemo svesne korektive u razvoju naraslih materijalnih proizvodnih snaga i novostvorenih društveno-ekonomskih odnosa. Stari sistem planiranja se raspao, a novi nije bio ni na pomolu. Stvorili smo nešto što se može nazvati nedosledno. nekonzistentno izvedenim tržišno-planskim konceptom privrednog sistema.

Takvo stanje u privrednom sistemu, u sistemu i metodologiji planiranja podržavalo je sve druge samo ne tržišno-planske procese kakve smo hteli afirmisati kao osnovnu idejnu, političko-ekonomsku filozofiju uslova života i rada u našoj zemlji. Takvo stanje podržavalo je u stvari ono što nismo hteli: administrativno-birokratske procese, etatizaciju društveno-ekonomskih odnosa, samo u nešto izmenjenim uslovima

i sa jačim sukobima između osamostaljenih centara ekonomske i političke moći usled jačanja samoupravne baze.

Desilo se to da u sukobu sa razvijenom samoupravnom strukturom i razvijenim samoupravnim odnosima stari sistem planiranja nije mogao da ispolji potrebnu efikasnost, a postojeći etatistički surogat ne samo što nije mogao da obuzda stihijno delovanje tržišnih zakonitosti, već zbog svoje nekonzistentnosti, gomilanja nekonzistentnih administrativnih mera čak je i povećavao stihijne tendencije.

S druge strane, tržišni elemenat u funkcionisanju naše privrede je precenjivan. Pri odlučivanju o akcijama ekonomske politike polazilo se od pogrešne pretpostavke da su tržište i tržišni odnosi kod nas razvijeni u celini društvene reprodukcije, a u stvarnosti takvi odnosi su bili delimično uvedeni samo u razmeni roba.

Da bi tržište delovalo konzistentno i svojim funkcionisanjem reprodukovalo svoje pozitivne kvantitativne i kvalitativne ekspanzivne potencije, neophodno je da tržišni odnosi i tržišne zakonitosti deluju u svim fazama društvene reprodukcije. A ako to nije slučaj, kao što je u našem primeru, tada njegove stihijne ćudi dolaze do još većeg izražaja, a kontrolisanje i preusmeravanje privrednih kretanja, upravo na osnovu dejstva i podsticaja koje nude ekonomske zakonitosti, postaje veoma teško.

To su razlozi što nam je ekonomija, posebno ekonomski razvoj, u postreformskom periodu bila nestabilna, a što nije moglo da se ne odrazi i na razne idejno-teorijske, političke, ekonomske, socijalne i — u našoj mnogonacionalnoj zajednici — na međunacionalne konflikte. Političke posledice su nam dobro poznate, a na idejnom planu došlo je do naopakih shvatanja kod jednog dela članova Saveza komunista da se radi o krizi tržišno-planskog modela, o krizi osnovnog koncepta našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Koncipiranje novog sistema i metodologije planiranja postaje najvažniji zadatak u sklopu napora ka obnavljanju i unapređenju društvene i privredne reforme. Za taj posao imamo dosta iskustva. No, pored naših iskustava, mi se možemo i moramo koristiti i iskustvima drugih zemalja. Tehničko-naučna aparatura analize i metodologije planiranja zasnovanog na tržišnim odnosima ne može se poistovećivati sa karakterom svojine i na njoj zasnovanim produkcionim odnosima. Ta naučno-tehnička aparatura u uslovima tržišne privrede može da nam koristi prilikom razrade i razvijanja naše metodologije i sistema planiranja u uslovima društvene svojine i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Jačanje planskih komponenata u našem razvoju je veoma akutno političko i ekonomsko pitanje; ono je od velikog značaja kako za sadašnjost tako i za blisku i daleku budućnost.

Ma na kojoj osnovi postavljeno, planiranje privrede u osnovi sadrži elemente potčinjavanja pojedinačnog zajedničkom interesu. Planiranje na sadašnjoj etapi, na primer, njegova demokratska organizacija i ujednačavanje različitih interesa može samo da doprinese ublažavanju oblika prinude, što, razume se, nije bez značaja, ali ne može da izmeni suštinu

prinude zajedničkog nad pojedinačnim, počev od preduzeća pa do privrede u celini. Koliko planiranje društveno-ekonomskog razvoja sa društveno-političkog aspekta znači odbranu, učvršćenje i razvoj konstituisanih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa, toliko istovremeno ono može da znači, ukoliko nije adekvatno tim odnosima, i njihovu negaciju. U tome je i izvanredan politički značaj izbora sistema i metodologije planiranja za našu zemlju.

No, nezavisno od organizacije i metodologije planiranja ostaje pitanje: kako pomiriti protivurečnost između objektivne potrebe za planiranjem i svesnim društvenim usmeravanjem razvoja, u našem slučaju i usklađivanjem nacionalnih ekonomskih politika — interesa, sa nužnošću da se ekonomski razvoj i ekonomski odnosi što više oslobode državno-etatističke intervencije. Državna intervencija u sadašnjoj etapi je uslovljena kako unutrašnjim tako i spoljnim relevantnim faktorima. Pitanje je samo da ona ne narušava, odnosno ne potiskuje dominantnost osnovnog produkcionog odnosa. Ta protivurečnost nije samo naš specifikum, a ne može nas mimoići ni u uslovima novih, samoupravnih produkcionih odnosa, u sadašnjoj etapi njihovog razvoja. Ta se protivurečnost neće sama od sebe razrešiti u procesu društveno-ekonomskog razvoja, a pogotovo se neće razrešiti samo insistiranjem na određenim „teorijskim" i misaonim konceptima savršeno „čistog" samoupravnog društva zasnovanog na društvenoj svojini. Dilema se ne može razrešiti ni samo formulisanjem strateških dugoročnih ciljeva o napuštanju etatizma, o odumiranju države niti opredeljenjem između apsolutne slobode u ekonomskom razvoju i ekonomskim odnosima i državnog intervencionizma.

Realno razrešavanje te dileme je u aktivnom odnosu prema svim konkretnim pitanjima društveno-ekonomskog razvoja i razvoja društveno-ekonomskih odnosa u određenim etapama.

Ti okviri su u postupnom razvoju našeg sistema i metodologije planiranja, koji će respektovati kako unutrašnje materijalne i društvene odnose tako i uticaj eksternih uslova kao rezultat političkih i ekonomskih kretanja u svetu. Tržišno-planski model rukovođenja i upravljanja društveno-ekonomskim razvojem u uslovima samoupravnih produkcionih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini predstavlja traženje novih i specifičnih metoda planiranja. To zahteva našu punu trezvenost i realnost u projektovanju pojedinih etapa razvoja sistema planiranja. Poznato je da se velika dela stvaraju samo smišljenom i strpljivom politikom permanentnih promena. Tako je i sa epohalnim delom izgradnje samoupravnog socijalizma zasnovanog na plansko-tržišnom sistemu.

III

Krajnje je vreme da izađemo iz idejne dileme o mestu i ulozi države u sadašnjoj etapi izgradnje samoupravnog socijalističkog društva. Naučno fundirana konstatacija da je država kao faktor prinude i otuđenja antiteza samoupravljanju i da se međusobno isključuju ne bi trebalo da bude sporna.

Politička država kao instrument prinude i sile iznad društva, kao faktor otuđenja, sprečava razvoj samoupravljanja u svim njegovim etapama. U našem dosadašnjem razvitku takva država je bila i biće idejno-politički stalno pod pritiskom odumiranja i transformacije, i to pre svega u funkciji samodelatnosti radničke klase. O ovom pitanju su postojala i najveća nerazumevanja i neshvatanja. Nije se pravila razlika između potrebe za odumiranjem političke države kao sile iznad društva i neophodne organizovanosti društva kojem je na sadašnjoj etapi potrebna moderna država radi razvoja i zaštite osnovnog samoupravnog produkcionog odnosa.

Zbog takvih lutanja došlo je skoro do obustavljanja procesa odumiranja države kao sile iznad samoupravnog društva, s jedne, i neodgovornosti države za stanje u društvu, s druge strane. Znači, imali smo državu, ali i bili smo bez nje.

U uslovima praktičnog obustavljanja procesa „odumiranja" političke države država je u osnovi zadržala funkciju nosioca proširene reprodukcije, ostala je nosilac glavnih političkih i ekonomskih odluka društveno-ekonomskog razvoja. Time je ozbiljno zaustavljeno širenje prostora za razvoj osnovnog samoupravnog produkcionog odnosa kao univerzalnog i integralnog odnosa u društvu.

Zaoštravanje konflikata na bazi međusobnog isključivanja samoupravljanja i države uticalo je na neefikasnost funkcionisanja sistema u celini. Otpor samoupravne baze i osnovnog produkcionog odnosa uticao je da kriza etatizma dođe do kulminacije manifestujući se u nesposobnosti države da na etatističkim i administrativno-birokratskim osnovama rešava i nudi rešenja za probleme našeg razvoja.

Sukob između samoupravljanja i političke države davao je prostora za jačanje tehnomenadžerske strukture koja je svoj realan oslonac tražila i dobijala u faktorima van organizacije udruženog rada, to jest u političkoj državi i njenoj birokratiji. Tehnomenadžerstvo je relativno nova pojava, neophodna svakom društvu, pa i našem, radi racionalnijeg i efikasnijeg privređivanja i ono se ničim ne može dovoditi u pitanje. Međutim, opasnosti od tehnomenadžerske strukture nastaju onda kada se ona poveže sa političkom birokratijom jer tom vezom ona otvara put sopstvenog razvoja u tehnomenadžersku birokratiju.

Postoje i druge indicije nepovoljnog uticaja takvog procesa na razvoj samoupravljanja, što je imalo ozbiljan odraz na stalno pogoršavanje socijalne strukture predstavničkih tela na svim nivoima. To se ogledalo u stalnom padu učešća neposrednih samoupravljača u radu tih tela. Tako su radnici u Saveznoj skupštini u 1963. godini u ukupnom broju poslanika učestvovali sa 5,5%. Taj procenat u 1965. godini pao je na 3,9%, u 1967. godini na 1,9%, u 1969. godini na 0,6%. Ista je tendencija i u republičkim i opštinskim skupštinama. Učešće radnika u ukupnom broju poslanika u republičkim skupštinama u 1963. godini iznosilo je 7,5%, u 1965. godini 4,6%, u 1967. godini 2,5%, a u 1969. godini to učešće je palo na 1,3%. Učešće radnika u opštinskim skupštinama je nešto veće i u 1963. godini iznosilo je 14,6%, dok u 1969. godini iznosi nešto manje od

13,1%. Sličan se proces odvija i u društveno-političkim organizacijama. Na kraju treba napomenuti da je istovremeno obustavljen i proces deprofesionalizacije politike.

Realan pokretač procesa odumiranja političke države je puni razvoj samoupravljanja i puni razvoj tržišno-planskog modela privređivanja. Što se više širi prostor samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja, uz puno prisustvo ekonomskih zakonitosti, to se više sužava prostor za delovanje države sa njenim regulativnim funkcijama prinude. Kažem sužava jer je na sadašnjem stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga nerealno tražiti njegovo ukidanje.

Razvoj samoupravnog političkog sistema će funkcije države staviti u službu razvoja samoupravnog produkcionog odnosa, a time i degradirati njene etatističke atribute. Verbalno negiranje države nije i njeno stvarno odumiranje, već je potreban stalan svakodnevni napor za njenu transformaciju i integrisanje u samoupravni društveno-ekonomski odnos. Samo na taj način država neće biti postavljena kao nužno zlo, a da pored toga ipak zauzima dominantne funkcije u društvu. Samo na taj način i jedino tako država će moći da se javi u funkciji odbrane samoupravnog produkcionog odnosa od svih prodora etatističko-birokratskih snaga izvan i unutar samoupravnog mehanizma. U tom smislu takva država i jedino može da igra ulogu instrumenta u rukama radničke klase.

Pronaći pravu i korisnu meru između realnog procesa odumiranja države i jačanja onih njenih funkcija koje će obezbeđivati i garantovati razvoj osnovnog produkcionog odnosa jeste osnovni uslov za uspeh ovog koncepta. Bez toga, a to je i dosadašnja praksa pokazala, umesto odumiranja, imaćemo jačanje državnih funkcija vlasti, što će opet usporiti pozitivan proces da radnička klasa postane osnovna socijalna snaga društva.

Svi elementi institucionalne strukture našeg društva: samoupravljanje, država i tržište — bez sumnje su protivurečni. U tome je i složenost ovog razdoblja izgradnje samoupravnog socijalizma. Eliminisanje tržišta ne rešava složenost problema razvoja samoupravljanja, već ostavlja institucionalnu zgradu samoupravljanja bez objektivnih kriterijuma u raspodeli prema radu i u slobodnom izboru motiva ekonomske aktivnosti neposrednih proizvođača. Direktno ili indirektno to vodi jačanju shvatanja o preimućstvima državnog nad samoupravnim socijalizmom. Eliminisanje države u sadašnjoj etapi iz institucionalne strukture našeg društva razvija shvatanje o „čistom“ modelu samoupravnog društva zasnovanog na samodelatnosti radničke klase i u ovoj sadašnjoj etapi njegovog razvitka i razvitka materijalnih snaga u celini.

Tačno je da je odnos između samoupravljanja, države i tržišta protivurečan, ali ni jedna kombinacija tih faktora, čak ni zadržavanje samo jednog, na primer države, ne bi bila lišena konflikata u izgradnji odgovarajućeg državnog socijalizma. Za razvoj samoupravnog socijalističkog društva postaje ključno pitanje koji od pomenuta tri faktora treba da bude dominantan i da diktira ponašanje ostalih.

Potpuna autonomnost u ponašanju države direktno menja osnovni produkcioni odnos, što je naš razvitak u više navrata potvrđivao u praksi. Autonomno delovanje političke države u poslednje vreme i posle društvene i privredne reforme nije omogućavalo dominaciju samoupravnog produkcionog odnosa kao osnovnog. Međutim, potpuna autonomnost tržišta i njegovih ekonomskih zakonitosti takođe bi dovela do transformisanja osnovnog produkcionog odnosa u državno-socijalistički odnos ili u kapital-odnos.

Teza o efikasnoj, odgovornoj i organizovanoj državi koja bi, navodno, funkcionisala u interesu radničke klase i samoupravljanja samo i jedino može da otkloni postojeću neravnotežu između samoupravljanja i etatizma, ali u korist ovog poslednjeg.

Naš koncept može da egzistira samo na ravnoteži između sva tri faktora: samoupravljanja, države i tržišta, — u kojoj bi samoupravljanje bilo osnovni faktor za razvoj društveno-ekonomskih odnosa. Tu su nam istorijske mogućnosti da ostvarimo realan proces eliminisanja države — sile iznad društva, države — prinude i da otvorimo prostore za jačanje odgovornosti države za one funkcije i zadatke koje joj postavlja samoupravno društvo. Dosadašnje iskustvo nam ukazuje na to da smo zbog nerazjašnjenih odnosa, a posebno zbog odsustva samoupravnog odnosa kao dominantnog produkcionog odnosa, izneverili očekivanje da ćemo obezbediti proces odumiranja države. Drugim rečima, država nije odumirala, a nije bila ni odgovorna za stanje odnosa u zemlji.

Adekvatan odnos između samoupravljanja, države i tržišta postaje osnovni uslov daljeg uspešnog razvoja ne samo ekonomskog, već i političkog sistema Jugoslavije. Od uspešnog rešavanja protivurečnosti na kojima se zasniva i postojanje sva ta tri elementa zavisi koliko će se samoupravni odnos afirmisati kao integralan i dominantan produkcioni odnos u našoj zajednici.

IV

Osposobljavanje Saveza komunista da odgovori zahtevima vremena u kojem živimo dobilo je presudan značaj za dalju izgradnju samoupravnog socijalizma. Istorija je svedok da nema društveno-ekonomskog sistema koji se autonomno reprodukuje bez svesne i aktivne uloge klase koja je na vlasti. Odlučujući uticaj radničke klase i Saveza komunista na proces socijalne revolucije u Jugoslaviji izgleda da je ozbiljno oslabljen: radnici su često izvan političkog života, samoupravljanje stagnira, ekonomske prilike su zabrinjavajuće, raspodela dobara u društvu i dalje ide na teret onih koji ta dobra stvaraju. Na osnovu takvog stanja stvari s pravom se postavlja pitanje da li se Savez komunista u vremenu posle ukidanja dugogodišnjeg monopola partijskog i državnog vrha uopšte prilagodio svojoj novoj ulozi kao idejno-političke snage. Tu nam predstoji još vrlo obiman posao da bismo mogli dati zadovoljavajući odgovor. Veoma je važno što je na Drugoj konferenciji SKJ razrešena dilema

o tome da li snažna i jedinstvena partija znači negaciju samoupravljanja. Opredelili smo se za takvo učvršćenje partije koje neće značiti negaciju, već garanciju demokratizacije pokreta i izgradnje samoupravnog društva. Da bi to opredeljenje postalo društvena i politička realnost, moramo uložiti ogromne napore da Savez komunista postane snažan demokratski centar, idejno jedinstven, sposoban da nudi rešenja za probleme razvoja društva, sa sposobnim kadrovima za kreiranje i sprovođenje politike radničkog pokreta, sposoban za objektivnu analizu društvenih procesa, za sintezu prakse i ideologije, jednom rečju za pretvaranje naših ideja u život. Samo ukoliko Savez komunista uspe da svoju snagu i jedinstvo nađe u idejnim i pokretačkim inspiracijama, ukoliko se transformiše u takvu avangardu koja viziju socijalizma pretvara u stvarnost, on će delovati kao najjača koheziona snaga koja će na ravnopravnim i demokratskim osnovama usklađivati objektivno različite interese i protivurečnosti u društvu. U tom procepu između vizije i ostvarenja leži danas i najveći izazov koji je pred ceo jugoslovenski radnički pokret, a pre svega pred Savez komunista, postavljen.

Reorganizacija Saveza komunista, jačanje njegove idejno-političke uloge, može da bude uspešna samo ako se time Savez komunista osposobi da nudi rešenja za probleme društva i da na ravnopravnim i demokratskim osnovama usklađuje različite interese u jugoslovenskom društvu.

Toma Đorđević

SOCIJALNI KONFLIKTI I DRUŠTVENI DOGOVORI

Nije moguće na prvi pogled sagledati svu složenost odnosa koji se u stvarnosti zameću između *socijalnih konflikata* i *procesa komuniciranja* među ljudima. Jer, kao što je to slučaj sa fenomenima društvenog života uopšte, i ovde je reč o pojavama koje je teško raščlaniti budući da su do kraja urasle u svoje sredine i među sobom, te van te veze izolovano ništa i ne znače. Međutim, to je nivo realnih odnosa i veza, ali u teorijskoj ravni to nešto drugojačije izgleda, pa su i mogućnosti rasplitanja inače stvarno neraskidivih veza nešto veće. Otuda najradikalniju diferencijaciju između socijalnog konflikta i socijalne komunikacije izvodimo posredstvom njihovih definicija. Pri tome pojmom socijalni konflikt označavamo takvo *društveno stanje* u kome je kretanjem društvenih odnosa narušeno jedinstvo suprotnosti među konstitutivnim elementima šire socijalne celine (socijalnog sistema ili zajednice) u čijim okvirima se ta zbivanja odigravaju, tako da se rađa konkretna *socijalna situacija* u kojoj se manifestuju svi znaci remećenja o kome je reč, a socijalna celina kao globalna struktura više ne postoji kao fenomen na nivou relativnog jedinstva njoj imanentnih suprotnosti.

Naime, u pitanju je obično narušavanje relativno trajnih ravnoteža u odnosima među socijalnim snagama (strukturama) koje u širem kontekstu socijalnih zbivanja društva igraju odlučujuću ulogu u procesima ukupne društvene reprodukcije života.

Tako, na nivou jednog klasnog društva to su trajno i empirijski uočljiva narušavanja ravnoteže odnosa među klasama koje su već statusno opoziciono suočene, pri čemu i ravnoteža odnosa među njima ima karakter stanja prinudno garantovanog i trajno narušavanog. Razrešavanje centralnog konflikta u tom društvu dovodi se do kraja klasnom borbom kao formom socijalnih interakcija koje na nivou verbalne komunikacije skoro da i ne egzistiraju. Ali, to je tako samo u do kraja dovedenim konstatacijama koje previđaju međuprostore i ravan parlamentarnih postupaka (debate) u kojima političke partije kao reprezentanti osnovnih klasa opoziciono suočenih stupaju u dijaloge. Međutim, nas ta vrsta socijalnih konflikata i njihova veza sa socijalnom praksom na nivou verbalne komunikacije ovde ne zanima. Odnosno inte-

resuje nas veza koja se između socijalnih konflikata i procesa komuniciranja može zasnovati u socijalističkom društvu, posebno samoupravnom.

Jer, odmah da kažemo, verbalna komunikacija kao nivo suočavanja nosilaca konfliktnih situacija nešto i znači sa stanovišta razrešavanja tih konflikata jedino u uslovima kada su klasne suprotnosti prevaziđene. Tek tada i u tim uslovima, zapravo, tom vrstom socijalnih interakcija može se relativno efikasno predodređivati njihovo ponašanje i u procesu razrešavanja socijalnih konflikata koji uzimaju oblik društveno relevantnih problema. Verbalna komunikacija među oštro suočenim klasama u klasnom društvu ne samo da ne postoji, već kao medijum usaglašavanja stavova o putevima razrešavanja socijalnih problema predstavlja skoro neadekvatan način međusobnog saobraćanja iako, na primer, i jedan štrajk kao vid klasne borbe ima i svoju komunikacionu komponentu, pa prema tome i njen verbalni izraz. Ali nije o tome reč.

Reč je, naime, o jednom drugom socijalnom kontekstu u kome je usled revolucionarnih promena konstituisan takav poredak odnosa među ljudima i grupama da se u bazičnim strukturama više ne rađaju odnosi klasne dominacije. Radi se, dakle, o kontekstu u kome organizaciono-institucionalne forme ne obezbeđuju više delovanje dominacijom jednog nad svim drugim interesima inspirisanih mehanizama, tako da se ravnoteža odnosa među socijalnim snagama može uspostavljati i vanprinudnim sredstvima — *društvenim dogovorima.*

U kontekstu samoupravnog društva, naime, deluju socijalno-politički mehanizmi institucionalno oformljeni i sposobni da reaguju na impulse nosilaca bazičnih procesa društvene reprodukcije.[1] Zbog toga i verbalna komunikacija, iako najpovršniji sloj na opštoj skali mogućnosti medijumskog ispoljavanja volje i socijalnih energija u prostoru borbe za uticaj na ponašanje aparata javne vlasti, stiče poseban značaj. Ali, da o tome ne proširujemo analizu, pokušajmo da direktnije uđemo u predmetnu materiju.

Šta je zapravo fenomen komuniciranja? Posebno — šta u komunikacionom kompleksu znači njegov verbalni aspekt? Fenomen komuniciranja uzet u svom najelementarnijem izrazu javlja se kao nerazdvojna komponenta svakog ljudskog odnosa, ali sam po sebi nije ceo odnos. Znači, van kretanja ljudskih društvenih odnosa nema komuniciranja, kao što ni bez komunikacionog procesa i posebno njegovog verbalnog izraza nema svrsishodnosti u tom kretanju. Komuniciranje, to jest međusobno saobraćanje subjekata društvene prakse posredstvom *poruka* koje oni recipročno razmenjuju u obliku obrazloženja sopstvenih reakcija u odnosu na konkretnu ili projektovanu situaciju, u stvari, predstavlja posebnu dimenziju u strukturi društvenih odnosa i prakse

[1] Ova formulacija može delovati frapantno uz saznanje da mnogi kanali doticanja inicijativa iz bazičnih sfera društvene reprodukcije još uvek ne funkcionišu korektno. Međutim, činjenica da se u društvu konflikti razrešavaju pretežno demokratskim sredstvima ukazuje na okolnost da se ti konflikti ipak razrešavaju saglasno stavovima i inicijativama nosilaca reprodukcije izraženim u procesu masovnog društvenog komuniciranja, a to u osnovi osnažava gornju tvrdnju.

uopšte. Otuda na površini društvenih zbivanja često se čini kao da se u toj formi odnosi i praksa njihovog reprodukovanja do kraja iscrpljuju. Naravno, to samo ukazuje na okolnost da su ljudski socijalni odnosi, pa i svi drugi fenomeni socijalne prakse, prosto impregnirani procesima komuniciranja, a to važi i za socijalne konflikte.

Jer socijalni konflikti, ma kako izražavali kompleksan sklop odnosa među socijalnim strukturama i na globalnijim nivoima posmatrani sa stanovišta svojih izvornih dimenzija, mogu se svesti na konflikt među osnovnim socijalnim figurama u krilu baznih produkcionih odnosa. Otuda sve ono što se na tim odnosima temelji — a komuniciranje je komponenta svakog ljudskog odnosa — bez obzira na to što uzima oblik fenomena društvene superstrukture, vuče za sobom tragove komponenata koje prate društveni odnos na ukupnoj skali njegovog ispoljavanja. Tako i konflikti koji se manifestuju, recimo, u sferi društvene superstrukture ne samo što mogu biti objašnjeni posredstvom sukoba koji objektivno postoji na nivou njihovog „praizvora", to jest u strukturi baznog produkcionog odnosa, već se i na nivou verbalne komunikacije mogu sagledati u formi sukoba verbalno izraženih stavova u odnosu na ocenu date situacije i način njenog razrešavanja. Konflikti na globalnijim nivoima društvene strukture samo su refleksni i multiplikovani iznosi elementarnog konflikta između proizvođača i upravljača makar se upravljači regrutovali iz same proizvođačke klase. Zbog toga i taj socijalni sukob, bez obzira na nivo njegovog ispoljavanja ili ravan društvene organizacije na kojoj se preduzimaju akcije za njegovo razrešavanje, neminovno pokreće i mrežu komunikacionih činova. Jer oni su u neraskidivoj sprezi sa kretanjem društvenih odnosa uopšte, pa i sa kretanjem socijalnih struktura na njima utemeljenim.

Verbalna komunikacija kao medijum objektivizacije *volje* i *stavova* subjekata socijalne prakse, kao sredstvo afirmacije dubljih socijalno-psiholoških slojeva na ukupnoj skali motivacija i ponašanja, igra posebnu ulogu u toj praksi. Zapravo, tek na nivou ljudske komunikacije izražene u kontekstu jedne verbalne legitimacije ljudi, pa i grupe izoštravaju svoje reakcije na društvena stanja i tako dovode do svesti ono što je inače na nivou dubljih motivacija skriveno, a od čega opet direktno zavisi oblik njihovog angažovanja u praksi. Verbalnom komunikacijom se, dakle, dovodi do svesti sve što bi inače ostalo u mračnim prostorima iracionalnih reakcija na konkretna društvena stanja, a to je jedan od uslova usaglašavanja međusobnih stavova, jer se tek na taj način relativiziraju parcijalno inspirisani stavovi, to jest ono čemu se subjektivno obično pridaje značaj apsolutne vrednosti. Opet, bez usaglašenosti parcijalno inspirisanih stavova i orijentacija nema ni kolektivne akcije u razrešavanju relevantnih problema društva.

Otuda način komuniciranja kojim se verbalnim simbolima transponuju sadržaji naših unutrašnjih reakcija na konkretna društvena stanja igra u našem slučaju ulogu medijuma čijim posredstvom ljudi postaju svesni i *socijalnih konflikata,* i to bez obzira na nivo njihovog ispoljavanja. Ovde valja naglasiti, međutim, da procesima komunici-

ranja izoštrene i do svesti dovedene reakcije i raspoloženja subjekata socijalne prakse na nivou kolektivne svesti uzimaju oblik *javnog mnenja*. Politička javnost, opet, u tom smislu i postaje nosilac socijalno-psiholoških mehanizama usaglašavanja stavova efikasnije nego bilo koji drugi instrument ili struktura u polju socijalne prakse, a posebno u polju političkih zbivanja.

Zbog toga se analiza jedne kompleksne situacije koju označavamo socijalnim konfliktom ne može izvesti a da pri tom u polje njenog predmeta ne bude uključen i pogled na funkciju *političke javnosti* u procesu razrešavanja te situacije. Jer, baš kao što se na individualnom nivou (na nivou malih grupa) verbalnom komunikacijom izražavaju stavovi i htenja subjekata socijalne prakse, tako se posredstvom reakcija političke javnosti ispoljavaju masovna raspoloženja i tendencije ka delovanju u određenom pravcu i obično povodom relevantnih društvenih problema. Otuda javnost kao subjekt javnog mnenja postaje i sama sastavni element celokupnog kompleksa fenomena socijalne prakse koje smo oglasili predmetom analize u ovom prilogu.

Naime, *politička javnost* predstavlja medijum transponovanja stavova i raspoloženja pojedinaca ili užih grupa do nivoa na kojima se odlučuje. Zato, ukoliko ta javnost ne fungira u toj ulozi, ukupan arsenal demokratskih mehanizama za posredovanje volje pojedinaca pred javnim organima ostaje osiromašen upravo za onaj bez koga svi drugi mehanizmi dejstvuju sa manje izgleda da efikasno obezbede transponovanje pojedinačnih inicijativa ili mnenja do instanci na kojima se donose relevantne odluke. U tom slučaju i ukupna mreža verbalnih reakcija u procesu komuniciranja pojedinaca i grupa suočenih sa konkretnom stvarnošću ostaje van dejstva na ponašanje aparata javne vlasti iako je to bio cilj komuniciranja. Odluke u tom slučaju, pa i one kojima se koncipiraju mere za razrešavanje socijalnih konflikata, ostaju neoplođene masovnim inicijativama, pa samim tim i masovno neprihvaćene.

Društveni dogovor, međutim, kao fenomen prakse odlučivanja u socijalizmu morao bi u svojoj strukturi da involvira masovno podržavane stavove, a to se obezbeđuje jedino učešćem samoupravne javnosti u koncipiranju toga dogovora i odluka na njemu utemeljenih.

DRUŠTVENI DOGOVOR I NJEGOVO MESTO U PROCESU RAZREŠAVANJA SOCIJALNIH KONFLIKATA

Socijalni konflikt kao centralni fenomen ljudske prakse implicira nekoliko važnih posledica po položaj čoveka i njegovih grupa u društvu. Te posledice bi bile sledeće: prvo, socijalnim konfliktima se zaoštravaju protivrečnosti i inače imanentne odnosima među subjektima društvene reprodukcije, što se na bazičnom nivou javlja kao izraz zaoštravanja protivrečnosti između osnovnih figura produkcionog odnosa — upravljača i proizvođača; drugo, konfliktima se ugrožava do tada važeći red i poredak odnosa među socijalnim strukturama utemeljenim na osnovnom produkcionom odnosu u sferi društvene superstrukture; treće,

konfliktima se na globalnom nivou pomeraju i razgrađuju odnosi u do tada opšte prihvatljivoj skali društvenih vrednosti prema kojoj su regulisani osnovni tokovi društvenog saobraćaja među ljudima. Sve u svemu, socijalnim konfliktima se prouzrokuje devalvacija statusnih pozicija pojedinaca i grupa, i to pretežno radnih slojeva, te se na taj način bude socijalne napetosti, a to sa svoje strane čini nepodnošljivom celokupnu socijalnu klimu date sredine.

Otuda socijalni konflikti postaju društveno i psihološki nepodnošljiva konstelacija, i to kako sa stanovišta individualne pozicije čoveka tako i sa gledišta egzistencije socijalnih kolektiviteta, a to znači da po sili nužde moraju biti razrešavani. Zbog toga najbitnija posledica koju socijalni konflikti implikuju jeste *akcija* na njihovom razrešavanju. Putevi i sredstva su različiti, ali uvek bar približno adekvatni vrsti konflikata pri čemu za ovu priliku možemo razlikovati socijalne konflikte *strukturalnog* i *funkcionalnog* porekla.

Strukturalni konflikti, to jest konflikti koji se jedino razaranjem postojećih i konfliktno suočenih struktura mogu razrešiti, domen su političke borbe i revolucionarnih zahvata preduzimanih od za to istorijski predodređenih društvenih snaga. Konflikti funkcionalnog porekla predstavljaju onu vrstu sukoba koja se javlja kao posledica funkcionalno neadekvatno zasnovanih veza među osnovnim socijalnim strukturama i iz njih deriviranih i institucionalno oformljenih reprezentacija, to jest između njih i ukupne mreže organizaciono-institucionalnih formi čija je osnovna funkcija da posreduju volju i namere nosilaca bazičnih društvenih odnosa pred instancama na kojima se odlučuje, i to s jedinim ciljem da te odluke normativno obezbede kretanje dominantnih produkcionih odnosa u toku njihovog reprodukovanja.

Prema tome, odluka kao normativan okvir uslova neophodnih da se ostvari akcija na razrešavanju socijalnih konflikata predstavlja žižni momenat u procesu transformisanja jedne poremećene socijalne situacije u njen regularni izraz. Društveni dogovor takođe pripada tom redu fenomena iako bi on pre predstavljao širu platformu za jednu definisanu odluku. Jer društvenim dogovorom subjekti procesa odlučivanja obično usaglašavaju stavove u pogledu odluke kojom se projektuje jedno buduće društveno stanje, to jest jedna nova nekonfliktna situacija. Otuda se politička javnost može javiti u ulozi subjekta toga procesa samo ukoliko su u pitanju odluke kojima se projektuje razrešavanje konflikata funkcionalnog porekla. Jer politička javnost, kao izraz fluidno strukturirane socijalne skupine, iako potpuno ugloblјena u tle socijalno-političkih zbivanja, ipak po funkcijama koje su joj imanentne, nije u stanju da pokrene akcije na razrešavanju konflikata strukturalnog porekla. Zapravo, njoj za to nedostaje nivo socijalnih energija kojima raspolažu čvršće strukturirane socijalne skupine koje su zbog toga u stanju da efikasnije predodrede socijalna ponašanja istorijski predodređenih društvenih snaga u razrešavanju strukturalnih konflikata.

Zbog toga, ako utvrdimo da se u uslovima razvoja samoupravnog društva, to jest društva lišenog antagonističkih klasnih konflikata, susre-

ćemo uglavnom sa socijalnim konfliktima funkcionalnog porekla, tada ostaje da važi zaključak da politička javnost u konstelaciji faktora čijim se posredstvom ti konflikti rešavaju igra značajnu ulogu. Šta, opet, verbalna komunikacija pripadnika te javnosti znači sa stanovišta ispoljavanja njihovih stavova u pogledu definisanja samog konflikta i puteva njegovog prevazilaženja, najbolje će se videti ako se obratimo analizi funkcija *društvenog dogovora* kao novostvorenog instituta samoupravne prakse u nas.

Društveni dogovor kao institut političkog života samoupravnog društva, posmatran iz ugla razvoja tendencija samoupravnih odnosa, predstavlja sam po sebi protivrečnu kategoriju, kao što, uostalom, i sve druge socijalne kategorije na današnjem nivou samoupravne prakse kriju u sebi određenu ambivalentnost. To je za sada, reklo bi se, političko-samoupravni entitet i ta njegova unutrašnja dihotomija može se konstatovati sa više stanovišta.

Pre svega, sama okolnost da se društveni dogovori najčešće realizuju posredstvom državnog aparata pokazuje kako se jedan u osnovi samoupravni akt u završnoj fazi svoje egzistencije transformiše u svoju suprotnost, to jest u politički akt, budući da se ne realizuje čisto samoupravnim interakcijama subjekata te prakse. To bi bio prvi nivo njegove ambivalentnosti.

Drugi nivo ispoljavanja unutrašnje dihotomije društvenih dogovora može se konstatovati kada im prilazimo sa stanovišta *tendencija* koje tom kategorijom zahvatamo, oblikujemo ili favorizujemo. Reč je, naravno, o tendencijama koje inače predodređuju opšti smer društvenih kretanja, a jednom su pokrenute intencijama u kretanju bazičnih društvenih struktura, a drugi put inspirisane delovanjem i intencijama institucionalno organizovanih društvenih snaga čiji je socijalni izraz politička birokratija. Otuda, kada su te dve tendencije sinhronizovano ispoljene, i nema dubljih socijalnih konflikata na globalnijim nivoima, te se sve konfliktne situacije u tom okviru mogu rešavati samoupravnim interakcijama, a društveni dogovor postaje instrument imanentan toj praksi. U drugom slučaju se socijalni konflikti preobražavaju u krize, te društveni dogovor kao potpuno vanprinudno sredstvo razrešavanja relevantnih problema i ne dolazi u obzir. Tom prilikom dolaze do izražaja čisto politički aspekti društvenog dogovaranja, što će reći da već u procesu konstituisanja odluke niču tendencije ka razrešavanju konfliktnih situacija čisto političkim intervencijama. Otuda državnim intervencijama u regulisanje raspodele (zamrzavanje plata, cena, potrošnje ili kretanja fondova) prethode odluke kojima se najčešće s pravom osporava samoupravni karakter i kad imaju oblik društvenih dogovora.

Treći nivo dihotomičnosti društvenih dogovora može se pratiti sa stanovišta njihovog verbalnog izraza. Naime, društveni dogovor kao kategorija samoupravne prakse sam po sebi implikuje saglasnost stavova subjekata dogovora. U uslovima samoupravnog konteksta ta saglasnost bi morala da prožima dogovorom projektovanu situaciju u svim njenim

aspektima. Međutim, zbog komplikovanosti mehanizma usaglašavanja stavova na široj skali verbalnog komuniciranja subjekata prakse, kao i zbog konfliktnosti parcijalnih interesa funkcionalno inspirisanih, društveni dogovori uzeti u svom verbalnom izrazu mogu neadekvatno da izražavaju dublje slojeve komunikacionog procesa, to jest da maskiraju realne odnose i na njima zasnovane tendencije u razvoju društva. Jer nije teško u dosadašnjoj praksi otkriti primere koji pokazuju da društveni dogovori nisu uvek bili verbalan izraz i stvarno u sklad dovedenih odnosa među ljudima, kao i primere da se društvenim dogovorima kao svojevrsnim izrazom verbalnog komuniciranja nosilaca javnih funkcija nisu verno objektivizirali dublji slojevi socijalnih interakcija među nosiocima društvene reprodukcije uzete u njenom ukupnom iznosu. Dovoljno je pomenuti mnoštvo verbalnih zaključaka kojima je kroz društveni dogovor regulisano učešće proizvođača i njihovih radnih organizacija u odlučivanju o proširenoj reprodukciji pa da se svi do danas izvedeni zaključci o nezavidnom položaju proizvođača u tom pogledu imaju kao dokaz devalvacije tih dogovora. Ali, to su više negativni aspekti jednog instituta koji po svojim osnovnim intencijama pokreće mnoštvo pozitivnih posledica u svojoj primeni. Štaviše, ta dihotomičnost društvenog dogovaranja ne sprečava nas da te njegove pozitivne aspekte i konstatujemo, kao i da utvrdimo da je reč o institutu novijeg porekla koji je praksa dala skoro sasvim spontano. Ta suprotnost ukazuje i na okolnost da su samoupravni odnosi kao podloga njegovog funkcionisanja već razvijeni do nivoa koji obezbeđuje da se mnoštvo konfliktnih situacija u društvu razrešava pretežno slobodnim interakcijama samoupravnih asocijacija, to jest vanprinudnim sredstvima.

Zbog toga, imajući u vidu sve napred rečeno, mi ćemo se ovde baviti pretežno pozitivnim aspektima društvenih dogovora, trudeći se da dokažemo kako je i u ravni verbalne komunikacije moguće razrešavati socijalne konflikte uz realna očekivanja da se i u sferi realnih odnosa na približno isti način odvijaju odgovarajući procesi njihovog preodolevanja.

Ako bismo, najzad, hteli da definišemo društveni dogovor, rekli bismo da je reč o fenomenu samoupravne prakse čijim posredstvom se na nivou verbalne komunikacije subjekata kompetentnih da odlučuju dovodi do kraja šire shvaćen proces odlučivanja o društveno relevantnim poslovima date socijalne sredine. Pri tome sama reč dogovor implikuje prevashodno *akt* zasnovan na usaglašenosti stavova reprezentanata makar i za nijansu različitih interesa, do čega se dolazi verbalnom komunikacijom, to jest *debatom* o društveno relevantnim problemima i putevima njihovog razrešavanja. I najzad, društveni dogovor se s jedne strane javlja u funkciji idejne platforme praktično-političkih akcija i orijentacija društvenih snaga reprezentovanih preko njihovih predstavnika u procesu konstituisanja društvenih dogovora, a s druge strane predstavlja uži okvir *odluka* (pa i zakonskih) u kojima se definišu konkretne mere za razrešavanje socijalnih konflikata koji su predmet društvene pažnje.

MODELI KOMUNICIRANJA U PROCESU KONSTITUISANJA DRUŠTVENOG DOGOVORA

Imajući u vidu odredbe sadržane u našoj definiciji, moglo bi se zaključiti da se društveni dogovor javlja kao kruna jednog komunikacionog toka kojim su prožete sve društvene strukture globalne zajednice u procesu donošenja važnih odluka. Odlukama se, zapravo, razrešavaju konfliktne situacije, a ove svojim posledicama nužno pokreću na odgovarajuće reakcije pojedince i grupe bez obzira na stepen ugroženosti njihovih socijalnih pozicija. Zbog toga, ako se makar i na nivou skice upuštamo u analizu komunikacione podloge akta zvanog društveni dogovor, morali bismo gornju konstataciju imati u vidu. Zato i ceo spektar tokova komunikacionog kompleksa mora biti razmatran sa gledišta jednog modela kojim se definiše razmeštaj društvenih faktora koji, pokrenuti konfliktnom situacijom i njenim posledicama, nužno ulaze u međusobne interakcije čija je neposredna nadgradnja i verbalna komunikacija, i to sve u cilju organizovane akcije na preodolevanju posledica te situacije. Prema tome, budući da je reč o analizi na nivou modela, apstrahujemo mnogo štošta što se u realnim procesima inače zbiva.

U vezi s tim treba najpre utvrditi da je razmeštaj faktora u polju socijalnih interakcija zavisan od nivoa na kome se oni međusobno suočavaju, a od toga zavisi i mera samoupravnosti društvenih dogovora; različite su, naravno, i procedure njihovog konstituisanja, kako će se kasnije to i videti. Međutim, ono što je zajedničko u svakom slučaju, to su početni impulsi komuniciranja među pomenutim faktorima čiji je sadržaj zahtev (1) da se konfliktna situacija najpre definiše i (2) da se tako definisana situacija razreši. Ti impulsi su redovno inspirisani iz bazičnih socijalnih struktura jer su živi procesi društvene reprodukcije i njihovi nosioci, proizvođači, najosetljiviji na poremećaje u kretanju društvenih odnosa bez obzira na to da li do njih dolazi u toj ili u nekoj drugoj ravni globalne organizacije društva.

Zbog toga celokupan problem analize fenomena društvenog dogovaranja, posmatran sa stanovišta njegove komunikacione podloge, ističe u prvi plan upravo problem optimalnog razmeštaja faktora koji se javljaju u ulozi subjekata samoupravnog odlučivanja, i to naročito s obzirom na položaj *samoupravne javnosti* u konstelaciji odnosa među subjektima toga procesa. Jer politička javnost, kako je to istorijski i sociološki poznato, uvek je imala funkciju da posreduje volju i tendencije ka delanju nosilaca bazičnih produkcionih odnosa pred instancama na kojima se odlučuje, a koje su neposredno nedokučive širokoj masi proizvođača. Zbog toga društveni dogovor prihvaćen na nivou nekih od instanci odlučivanja biće po prirodi stvari čist izraz stavova i volje uskog kruga neposredno suočenih reprezentanata ukoliko politička javnost ne fungira u ulozi kako smo je napred odredili. Volja i stavovi nebrojene mase proizvođača — građana koji se aktivno odnose prema socijalnim zbivanjima ostaju van okvira odluke jer mimo političke javnosti i ne postoje adekvatniji socijalno-psihološki mehanizmi izražavanja njihovih stavova i reakcija u odnosu na aktuelne konfliktne situacije. Otuda svaki

kontekst koji realno negira ulogu političke javnosti u procesu odlučivanja postaje *okvir* konstelacije odnosa među subjektima toga procesa u kome se *kida* veza između komunikacionih tokova u sferi bazičnih interakcija i onih koji se odvijaju na institucionalnim nivoima, to jest u okviru instanci na kojima se odlučuje.

Komunikaciona osnova društvenog dogovora, koji je, kao što smo videli, kruna svega što se kao sadržaj iskristalisalo na nivou verbalne komunikacije, ostaje u tom slučaju veoma sužena, a sudbina takve odluke i mera njene prihvatljivosti svedena na minimum, tako da se ona sa gledišta njenih implikacija skoro i ne prepoznaje kao samoupravna.

S tim u vezi, komunikacioni proces koji leži u osnovi procedura u donošenju odluka u formi društvenih dogovora može se opisati na dva sledeća načina:

(1) Na nivou neposredne verbalne komunikacije subjekata samoupravne prakse odvija se živa i konfliktnim situacijama inspirisana interakcija, a njen sadržaj predstavlja razmena subjektivnih reakcija pojedinaca i malih grupa na dato društveno stanje. To je polje neposrednog suočavanja pomenutih subjekata u kome se kristališu zajednička raspoloženja i tendencije ka delanju uvek kad bi se aktuelna društvena stanja transformisala u zajednički problem. Tako iskristalisana raspoloženja i relativno ujednačene reakcije nosilaca najrazličitijih uloga u procesu društvene reprodukcije u odnosu na pomenuta društvena stanja u svom daljem razvojnom toku obrazuju odgovarajuću struju ponašanja. To je već nivo *spontanog* delovanja političke javnosti, to jest nebrojene mase društveno angažovanih pojedinaca. Njih, zapravo, pokreću na istovetne reakcije i tim putem psihološki povezuju konfliktne situacije sa kojima su oni skoro na istovetan način suočeni. Na tom nivou dijalog je prosto urastao u određen tip praktičnog ponašanja pojedinaca i grupa. Tu nema unapred utvrđenih procedura u zauzimanju stavova kao što je to slučaj na institucionalnom nivou. Otuda i veća eruptivnost socijalnih energija koje se uporedo sa izraženim tendencijama ka delanju prosto izlivaju na površini talasa nošenog raspoloženjem političke javnosti opredeljene za ovaj ili onaj stav ili odluku. To je već nivo spontanog prodora političke javnosti na tle političke prakse, bez obzira na to da li za to postoji ili ne postoji institucionalna podloga. Štaviše, to je politički trenutak — doduše, u krajnje konfliktnim situacijama — kada se spontano ruše institucionalne barijere za neposredan dijalog između *javnosti* i legalnih nosilaca javnih funkcija kompetentnih da vrše vlast. Uspostavlja se situacija neposrednog suočavanja: javnost — nosioci javnih funkcija i iz toga odnosa najčešće niče odluka pod uticajem javnosti donesena. Ali, to su, naravno, neredovne situacije, a put od inicijative izražene na nivou reakcija političke javnosti do donošenja odluka na institucionalnom nivou u redovnim prilikama izgleda drugačije. U stvari, tek tada se i dolazi do društvenog dogovora i samoupravnih odluka njime inspirisanih jer bez pokretanja institucionalno oformljenih mehanizama posredovanja političke javnosti pred aparatom vlasti i samoupravljanja nema ni konteksta u kome je javnost subjekt odlučivanja.

Dakle, neophodan je kontekst u kome se odnos između političke javnosti i aparata javne vlasti konstituiše na nivou veze institucionalno obezbeđivane, a razmena međusobnih uticaja stiče karakter komunikacije demokratski zasnovane. Otuda bi se sledeći nivo komuniciranja u procesu odlučivanja mogao razmatrati sa aspekta organizaciono-institucionalnog okvira.

(2) Spontano izbijanje političke javnosti na teren političke prakse u procesu razrešavanja socijalnih konflikata u savremenom društvu može se smatrati ekscesivnim činom. To nije na demokratski način ispoljen odnos politička javnost — aparat javne vlasti; a da je to tako, može se utvrditi ako se ima u vidu karakter komunikacije kojom je protkan napred opisan način uspostavljanja odnosa između javnosti i ostalih faktora političke prakse. Zapravo, komunikacija koja se na napred opisan način uspostavlja među subjektima procesa odlučivanja nema karakter demokratskog dijaloga, već obeležje socijalnih interakcija u koje se stupa pod prinudom zatečene situacije. Odnosno njom se izlivaju socijalne energije subjekata političke prakse i prazne socijalne tenzije na način koji nije politički u dobrom smislu te reči, to jest nije posredovan niti organizaciono osmišljen. Dakle, nije reč o normalnom i institucionalno olakšavanom protoku inicijativa, poruka i tendencija od jedne ka drugoj instanci političke prakse i obratno, nego je više reč o intervencijama s jedne i s druge strane kako bi se već očigledno konfliktne situacije sanirale uz jednostrane ustupke.[2] Društveni dogovori iz takvog odnosa proistekli nose na sebi pečat odluka skladnih prirodi prethodno skiciranih zbivanja.

U savremenom društvu, u kome je proces institucionalizovanja odnosa doveden do kraja, pa samim tim i sfera javnosti proširena do krajnjih granica, tok komuniciranja između javnosti i nosilaca javnih ovlašćenja mora drugačije da izgleda. To komuniciranje ne može se odvijati izvan institucionalno ustanovljenih mehanizama koji po sili svojih funkcija obezbeđuju posredničku vezu između *javnosti*, to jest njenih pripadnika, i *instanci* na kojima se odlučuje. To posebno važi za samoupravno društvo u kome omasovljena javnost predstavlja i adekvatne mehanizme ispoljavanja njenih uticaja na tok političkog života.

Ali, da dublje ne ulazimo u analizu pokrenute problematike, potrebno je utvrditi da i u napred opisanom slučaju stihijnog uspostavljanja veze javnost — nosioci javnih funkcija društveni dogovor postaje kruna komunikacionih tokova tek kada ovi steknu svoj institucionalni aspekt. Jer, sve dotle dok komunikacioni tok sazdan od mnoštva interpersonalnih neposrednih komunikacionih činova ne stekne taj aspekt, masa „dogovora" među pojedincima ili užim grupama ostaje na nivou jedne struje raspoloženja, to jest bez svoje jasno definisane forme. Tek tada kada politička javnost kao subjekt te struje raspoloženja jednog trenutka izbije na plan političke prakse, to jest postane ravnopravan

[2] Takve su po pravilu odluke i njima odgovarajuća komunikaciona podloga koje su zasnovane pod uticajem obustava rada kojih je bilo i ima ih stalno u našem društvu.

partner institucija javne vlasti, društveni dogovor iz te veze nastao poprima karakter i formu odluke. Tako se događa da pod pritiskom političke javnosti jednog trenutka ceo arsenal instrumenata do tada neosetljivih na impulse te javnosti i njeno javno mnenje počinje da funkcioniše intenzitetom kakav bi se, zapravo, očekivao uporedo sa egzistencijom tih institucija uopšte.

Međutim, to što taj institucionalno oformljen sklop kanala za posredovanje inicijativa političke javnosti pred instancama koje odlučuju ne funkcioniše na nivou očekivanih efekata — samo je dokaz da nije dovoljno „izmisliti" sistem pa da sve bude u redu; potrebno je da on i funkcioniše u duhu principa njemu imanentnih. S druge strane, oživotvoravanje principa na kojima je zasnovan svaki sistem, pa i sistem institucija za posredovanje inicijativa političke javnosti, od uvek je bilo više stvar delotvornih društvenih snaga sposobnih da te principe ostvare u praksi nego onih koji ih kreiraju.

S tim u vezi, kontekst komunikacionih veza među subjektima procesa odlučivanja posmatran sa stanovišta organizaciono-institucionalnog okvira ustanovljenog našim političkim sistemom može se smatrati optimalnim sa formalnog gledišta. Međutim, to što taj tako konstituisan kontekst stvarno ne obezbeđuje i optimalno funkcionisanje prenosnih mehanizama čijim posredstvom se transponuju inicijative političke javnosti do nivoa na kojima se odlučuje, pitanje je na koje je do sada bar delimično dat odgovor.

Opisujući tok komuniciranja koji smatramo podlogom procesa odlučivanja na nivou institucionalnog suočavanja subjekata toga procesa, moramo najpre utvrditi da tačka na kojoj komunikacioni tokovi spontano inspirisani reakcijama političke javnosti stiču svoj institucionalni aspekt postaje granična u prerastanju interpersonalne u posrednu komunikaciju. Otuda se s ove strane granične linije tokovi komuniciranja odvijaju u sferi u kojoj su sada institucionalno definisani odnosi među nosiocima komunikacionih činova. Zato komunikacijska podloga procesa odlučivanja posmatranog sa stanovišta modela kojima se sada bavimo jeste posredno, medijatorsko komuniciranje, to jest nivo veza među subjektima toga procesa zasnovan posredstvom sredstava za masovno komuniciranje, ali i posredstvom prenosnih mehanizama ugrađenih u institucionalni sklop našeg političkog sistema.

Zbog toga društveni dogovor prihvaćen u polju socijalnih interakcija s ove strane granične linije ovde markirane postaje plod jedne mnogo složenije interakcije, a mogućnost deformisanja inicijativa političke javnosti mnogo veća. Zapravo, hod jedne inicijative od baznih reakcija neposrednih proizvođača preko svih zglobova ukupne organizacije društva do poslednje instance odlučivanja veoma je dug i podložan najrazličitijim uticajima. Uzmimo za primer samo put koji jedna inicijativa pokrenuta na nivou zborova birača ili mesnih zajednica treba da pređe preko opštinskih, republičkih, pa sve do Savezne skupštine kao vrhovne instance odlučivanja na nivou globalne zajednice. Pri tome ćemo, čak i da ne uzimamo u obzir uticaj pobočnih faktora koji dejstvuju van javne

sfere, utvrditi da je put koji pomenute inicijative moraju da prevale veoma složen i podložan uticaju faktora koji deformaciono dejstvuju čak i u prisustvu institucionalno regulisanih procedura tokova o kojima je reč. Upravo zbog te složenosti mehanizama preko kojih se probija inicijativa političke javnosti i naročito zbog „urođene“ nesposobnosti političke javnosti da se ravnopravno suočava sa nosiocima javnih funkcija — ta njena inicijativa i biva često devalvirana u svom završnom izrazu.

Međutim, i društveni dogovor kao platforma praktičnih mera za razrešavanje konfliktnih situacija zasnovana na tako devalviranoj inicijativi političke javnosti ostaje tuđ toj javnosti i bez njene šire podrške. Naravno, samim tim opada i nivo samoupravnosti jedne takve odluke jer u njenom konstituisanju nisu ušle u „igru“ na nivou bazičnih interakcija subjekata političke prakse iskristalisane inicijative bez kojih svaka odluka, bez obzira na nivo na kome je donesena, ostaje samoupravno neoplođena.

Zbog toga ceo kompleks problema oko društvenog dogovaranja može biti razrešen samo ukoliko *politička javnost* stekne u licu institucija javne vlasti instrumente krajnje osetljive na svaki njen impuls, tako da komunikacija između javnosti i institucija javne vlasti ima karakter odnosa između ravnopravnih partnera.

Tek tada bi kretanje inicijativa preko svih pomenutih zglobova društvene organizacije bilo praćeno učešćem i podrškom političke javnosti, pa i svih ostalih faktora političkog života koji se nužno uključuju u proces socijalnih interakcija oko modeliranja samoupravnih inicijativa. Tek tada te inicijative mogu biti razvijene u svojoj formi i sadržini a da ne postanu plen i izraz parcijalno inspirisanih interesa ili koncepcija raznih neformalnih grupa. Tako definisana inicijativa uz učešće političke javnosti i ostalih činilaca političke prakse može sticati status zakonodavne inicijative, to jest status inicijative skupštinskih tela ili veća, a da se u njen samoupravni karakter ne može posumnjati.

Međutim, sve što smo rekli ukazuje na veliku složenost mehanizama čijim posredstvom se ostvaruje kretanje inicijativa, zbog čega se u izvornost inicijativa koje prevale taj put skoro automatski do izvesne mere može sumnjati čak i tada kad sve što je u polju njihovog radijusa funkcioniše besprekorno. A ako svemu tome dodamo mogućnost uplitanja nosilaca tendencija tuđih samoupravljanju, tada se ionako komplikovan put protoka inicijativa još više komplikuje, a mogućnost njihovog izvornog ispoljavanja smanjuje.

Zato politička javnost kao nosilac samoupravnih inicijativa u procesu konstituisanja društvenih dogovora na nivou samoupravnih odluka može opstati u ulozi subjekta toga procesa jedino u kontekstu u kome ona sa svim drugim faktorima političke prakse igra ulogu subjekta te prakse. Obrnuto, tamo gde ta javnost nije favorizovana u toj svojoj ulozi, njeno se prisustvo ne oseća u polju socijalnih interakcija u kome se kristališu inicijative i predodređuje ponašanje instanci na kojima se odlučuje.

Toliki značaj učešću političke javnosti u kreiranju društvenih dogovora i na njima zasnovanih zakonskih i drugih odluka pridajemo ne samo zato što su inicijative te javnosti najčešće dublji izraz stremljenja neposrednih nosilaca društvene reprodukcije, već i zato što je politička javnost jedini faktor političkog života u društvu čijim posredstvom se posreduju interesi društva pred instancama na kojima se odlučuje, a koji se po prirodi stvari ne može birokratisati, to jest od društva otuđiti.

Otuda društveni dogovori prihvaćeni na nivou delegacija u našim skupštinama i drugim političkim telima mogu sticati legitimaciju samoupravnog dogovora tek tada kada u najmanju ruku nisu u konfliktu sa stavovima samoupravne javnosti. To zbog toga što tek tada odluka na društvenom dogovoru zasnovana i kao verbalan izraz komunikacionih tokova koji su joj prethodili, odnosno u verbalnoj formi definisana platforma praktičnih mera, može predstavljati efikasno oružje u razrešavanju socijalnih konflikata. Obrnuto, sve druge odluke ostaju goli verbalizmi, to jest prazne forme iza kojih ne stoji sve ono što može da stimuliše praksu razrešavanja socijalnih konflikata; posebno, takve odluke ne nose sobom arsenal uslova koje tek posredstvom njih unosimo u socijalni kontekst iz koga treba da proisteknu svi preduslovi za razrešavanje socijalnih konflikata.

Prvoslav Ralić

DILEME OKO STRATEGIJE SOCIJALNE REVOLUCIJE

Naša najnovija istorija neodoljivo nameće mnoga pitanja koja izrastaju na njenim živim poukama, u sukobima, konvulzijama, pa i krizama u razvijanju socijalne revolucije.

Šta su dublje socijalne osnove raspetosti avangarde našeg pokreta između različitih istorijskih tendencija? Gde tražiti korene za protivrečan položaj Saveza komunista — avangarda između društvene stabilnosti, vlasti, države i revolucionarnih promena, revolucionarne delatnosti klase? Šta su uzroci klasne borbe oko samoupravljanja, oko strategije socijalne revolucije? Koje su osnovne prepreke da radnici budu nosioci celine društvene reprodukcije? Koji položaj i uloga SKJ, posebno njegovih rukovodstava, vodi zanemarivanju revolucionarne teorije; šta su uzroci stagnacije teorijskog kritičkog mišljenja SKJ o sopstvenoj organizaciji i akciji u odnosu na realne mogućnosti radikalnije revolucionarne izmene društva? Šta je, naposletku, socijalni i politički temelj „straha", pasivnosti i oportunizma SKJ prema radikalnijem razvoju integralnog samoupravljanja, prema prevazilaženju snažnih elemenata klasičnog političkog društva?

Ako je tačna konstatacija Druge konferencije SKJ da Savez komunista „ozbiljno zaostaje u teorijskom radu", tačan je i stav o ozbiljnom zaostajanju u radikalizaciji socijalističke revolucije. To govori o krizi odnosa revolucionarne teorije i revolucionarnog pokreta. U dosadašnjoj istoriji našeg radničkog pokreta i delovanja avangarde nije se nikad u takvoj meri direktno izražavala potreba za razvojem revolucionarne teorije kao što je to danas slučaj. Zbog neposredne suočenosti SKJ „sa neophodnošću pojačane i odlučnije borbe za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, u kojima radnička klasa treba da ima odlučujuću ulogu u društvu" i iz saznanja i uverenja da je to „suština borbe za radikalnije nastavljanje socijalističke revolucije u savremenoj fazi našeg društvenog razvoja" (Akcioni program Druge konferencije SKJ) — nužno je opšti marksistički stav da „bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta" sameriti sa stanjem, praksom i tendencijama naše revolucionarne teorije i našeg pokreta. Ta nužnost je stvarna zato što već počinje da postaje prethodni uslov za svaki ozbiljniji posao na radikalizaciji socijalističke revolucije.

U takvoj opštoj duhovnoj situaciji naše avangarde, u uslovima „ozbiljnih zaostajanja u ideološkom i teorijskom radu“ (Akcioni program), ne može se ni očekivati razvijen i potpun odgovor na pitanja koja su gore postavljena. Otuda su i ambicije ovog teksta mnogo skromnije. Nastojaćemo da ukažemo, više u obliku teza, samo na neke segmente naše idejne situacije.

I

Na 21. sednici Predsedništva SKJ kritički je konstatovano postojanje idejne krize u Savezu komunista. Time je, rečeno je, još jednom potvrđen Marksov stav da „proleterske revolucije stalno kritikuju same sebe... vraćajući se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele“.

Savez komunista, dakle, očekuje težak posao: svestrano saznati dubinske uzroke idejne krize i tako se idejno i politički organizovati kako bi se praktičnom akcijom, a to znači pre svega akcijom radničke klase, otklonili ti uzroci.

Idejna kriza nije alarm za pasivnu zabrinutost o sudbini pokreta, već energičan poziv njegovim učesnicima da praktično uklone materijalne osnove te krize.

Uzroke krize u marksističkoj idejnoj orijentaciji ne možemo otkriti bez reafirmacije i obnove marksističkog metoda na tlu ove naše realnosti, u mnogim domenima društvene teorije i prakse. Zato se mora poći od stava da su ideje i predstave koje postoje u našem društvu isprepletene sa materijalnom delatnošću i materijalnim odnosima među ljudima, da je stvarni proces društvenog života osnova ideoloških struja, da našu društvenu praksu ne možemo objasniti iz ideja, već formacije ideja možemo objasniti samo iz materijalne društvene osnove i prakse. Jedno je sigurno: teorijska misao koja misli revoluciju — njena struktura, sadržaj, metodi i orijentacije — mora da odgovara temeljnoj strukturi, živom savremenom toku revolucionarne prakse. To je pravi put formiranja i razvoja revolucionarne teorije, stvaranja kritičko-delatne misli kao misli same revolucije.

Ako u razotkrivanju korena idejne zbrke, u otkrivanju uzroka izvesne ekspanzije nesamoupravnih, tuđih ideologija, pođemo od tih principa — tada se moraju kritički proceniti pre svega stvarni materijalni, proizvodni odnosi koji vladaju u našem društvu.

Na prvom mestu moramo se osloboditi iluzije da je u realnoj reprodukciji našeg društva samoupravni produkcioni odnos jedini i jedinstven odnos. Nesamoupravne ideologije temelje se na nesamoupravnim proizvodnim odnosima koji u nas postoje. Neke od tih ideologija su vrlo agresivne, a stepen njihove agresivnosti određen je stepenom konzerviranja ili obnove etatističkih produkcionih odnosa.

Ukratko rečeno: suština idejne krize, agresivnost i obnova nesamoupravnih ideologija imaju koren u već duže vremena otvorenoj krizi

u razvoju samoupravljanja kao dominantnog društvenog odnosa, u osnaženim tokovima obnove raznih vidova nesamoupravnih produkcionih odnosa, u monopolima osamostaljenih centara političke moći koji su postali politički zaštitnici raznih vidova nesamoupravnih društvenih odnosa i ideologija.

Protivrečna i krizna idejna situacija u SKJ i društvu izraz je, dakle, nehomogenosti produkcionih odnosa: uporednog postojanja još nedovoljno razvijenog samoupravnog produkcionog odnosa i raznih drugih vidova odnosa u proizvodnji. Uz predugo zadržavanje u početnom nivou samoupravnih društvenih odnosa, pa čak i uz opadanje dostignutog nivoa samoupravljanja poslednjih godina, u društvenoj osnovi su još snažno prisutni etatistički društveno-ekonomski odnosi (državno-svojinski monopol), zatim neki „međusvetovi", čudni odnosi „ukrštanja" društvenog i privatnog rada koji su osnova onoga što obično nazivamo korupcijom i mitom i, na kraju, razni vidovi privatno-svojinskih odnosa (kao osnova malograđanskih skupina). Svi ti oblici produkcionih odnosa reprodukuju po sopstvenoj unutrašnjoj logici svoje socijalne nosioce, a svest koja niče na njihovoj osnovi zadobija, prirodno, svoje ideologe.

Danas je prvorazredan politički zadatak svesnih socijalističkih snaga, SKJ posebno, da odlučno zaustave tendencije obnove klasnog društva, da radikalno otvore prostor za razvoj jedinstvenog i stvarno dominantnog samoupravnog produkcionog odnosa. To je pravi put za hegemoniju ideologije samoupravnog društva, za sigurno prevazilaženje krize u idejnoj orijentaciji.

Sažeto rečeno: razvoj ideologije samoupravnog društva zahteva politički obračun sa svim društvenim snagama koje osamostaljuju ekonomsku moć eksproprisanu od proizvođača; sa svim oblicima državno-svojinskih i drugih monopola; sa svim tendencijama da se interesi celine našeg radničkog pokreta degradiraju i svedu isključivo na političko-teritorijalnu i privredno-regionalnu osnovu; sa svim onim političkim kompromisima koji znače odustajanje od programskih ciljeva našeg pokreta.

Da zaključimo: nema ideologije samoupravnog društva bez razvoja samoupravljanja kao jedinstvenog i integralnog društvenog odnosa. Ali, da se to ne bi uvek ponavljalo i da ne bi zvučalo kao fraza, mora se biti spreman na radikalnu promenu materijalne osnove samoupravljanja, to jest praktičnim odlukama treba „vratiti" radničkoj klasi od nje eksproprisanu ekonomsku, političku i opštedruštvenu moć.

Treba li avangardu našeg pokreta opomenuti na to da samo udruženo radništvo može biti stvarna snaga svog samooslobođenja? Ako se shvati sva ozbiljnost ove opomene i ako se avangarda lati svog dela posla na stvaranju političkih i idejnih pretpostavki i uslova za radikalan korak socijalne revolucije koju danas može izvesti samo udruženi moderni proizvođač — onda će i Savez komunista biti na nivou svog istorijskog zadatka, odgovoriće osnovnim zahtevima radništva i na ovoj etapi društvenog razvitka.

II

Situacije opšte krize su uvek bile povezane sa *novim* rešenjima. Međutim, ovoga puta — to je, čini se, pokazala i Druga konferencija SKJ — nije se pošlo od traganja za novim rešenjima. Osveženi su, ponovo su vraćeni stari dogovori (odluke Devetog kongresa SKJ), ali sa jednim novim akcentom. Nova je, najpre, odlučnost da se stavovi Devetog kongresa realizuju. Nov je i odnos političkih snaga koji stoji iza te odlučnosti. Nije reč o opštoj krizi samoupravnog opredeljenja; imali smo, u stvari, krizu ostvarivanja tog opredeljenja. Kriza je trajala pre svega u Savezu komunista. Bila je to, kako je rečeno, idejna kriza. Ne kriza ideja po sebi i formalnih odgovora, već kriza uslova da se ideje i odgovori prihvate i ostvare. Zato je oportunizam u SKJ, s pravom, identifikovan kao osnovna manifestacija te krize.

Koji put izabrati za izlaz iz ove situacije?

Strateški odgovor je jedan: otkloniti materijalne i političke uzroke zastoja i koraka unazad u razvoju samoupravljanja, reafirmisati duh Programa SKJ i osnovne odluke Devetog kongresa, stvoriti neophodne ekonomske i političke uslove za brže napredovanje samoupravnih odnosa.

Ali, da li je taj odgovor dovoljan? Očigledno je da postojeća protivrečna ekonomska, politička i socijalna struktura društva i dalje reprodukuje različite ideje o tome kako ići napred. Ne treba mimoići činjenicu da je još uvek prisutno nekoliko različitih idejnih orijentacija koje daju svoja tumačenja zahteva za radikalizacijom socijalističke revolucije.

Jedno je sigurno postignuto: reafirmacija principa radničko-klasne orijentacije. Pojavljuju se na sceni najmanje dve nove političke činjenice. Prva se tiče pregrupisavanja antisamoupravnih snaga, pokušaja da se one prilagode novoj situaciji, da se nekako sakriju iza zahteva za reafirmacijom radničko-klasne orijentacije kako bi tom zahtevu dale svoj sadržaj. To je novi manevar po starom metodu. Plašeći se radikalnijeg izvođenja ideja o raspodeli dohotka prema radu, kao osnovi tržišno-planske ekonomije, o uklanjanju socijalnih nejednakosti koje nisu osnovane na radu, o energičnoj borbi protiv svih monopola, a posebno od zahteva da se raskine sprega i sraščivanje vrhova „nacionalnih" država i „nacionalnih" saveza komunista — znatne birokratsko-građanske skupine ljudi već prave privremeno pomirljiv ideološki odnos sa „neophodnošću radikalnijeg razvoja samoupravljanja", i to na taj način što nastoje da zamrače uzroke zastoja samoupravljanja, da ih jednostavno pokazuju.

U toku je, dakle, svojevrsno prestrojavanje birokratskih snaga u društvu. U ime „realnosti", „smisla za objektivno kretanje", „mišljenja oprobanih i autoritativnih ličnosti", „činjenice da se neke stvari već događaju", da „ne treba biti nestrpljiv" — te snage i dalje reprodukuju pretpostavke svoje vladavine. Te pretpostavke su date najčešće u „ideologiji" tobožnjeg zastupanja i izražavanja neposrednih socijalističkih interesa radnika u isto vreme dok traje „produkcioni odnos" etatističkog

posredovanja koji radnicima objektivno ne dozvoljava da iskažu svoje neposredne interese. One su, dalje, sadržane u negovanoj indiferentnosti prema samoupravnoj integraciji i koncentraciji. To objektivno ima za posledicu da je radnička klasa kao subjekt revolucionarne prakse samo ograničeno revolucionarna. Jer ne postoje uslovi za njeno delovanje kao celine: ona je razdvojena okvirima preduzeća, nedovoljno razvijenom integracijom, „nacionalnim ekonomijama" (predstavnicima „nacionalnih klasa"). Radničke organizacije, sindikat, još uvek ne izvode svoju ulogu i akciju iz neposrednih interesa radništva jer radništvo ni po sklopu odnosa ni po zastupništvu nema mogućnost za svoju razvijenu politiku u sindikatu. Svest radničke klase kao celine zapletena je i u postojeće protivrečnosti avangarde i društva. Održavati takvu situaciju znači održavati, pa i jačati, osnovu egzistencije birokratskih snaga u društvu. Nacionalizam tih snaga ispoljen u poslednje vreme samo je vešt manevar u cilju njihove reprodukcije, održavanja nerazvijenog samoupravnog produkcionog odnosa. Birokratski zaštitnici nacije temeljna su snaga nacionalizma. Upravo oni ne dozvoljavaju da se radnička klasa „organizuje kao nacija", da njen interes bude dominantan interes nacije. Ima li goreg anacionalnog interesa od zatvaranja nacije prema drugim nacijama, od buđenja feudalnih i građanskih nacionalnih mitova da bi se smislena budućnost nacije onemogućila, od brana modernim proizvodnim snagama, od takvog duha nacije koji u samoupravljanju ne vidi poziv savremene istorije, odnosno koji se zasniva na etnocentrističkoj posebnosti i agresivnosti nacije, što pripada „đubrištu istorije", umesto da se polazi od onih njenih pravih vrednosti koje jedino vode ljudskoj emancipaciji. Jer sloboda ličnosti se ne izvodi iz slobode nacije, već obrnuto: stvarna sloboda ličnosti jeste i mera istinske slobode nacije; nacionalna sloboda je samo jedna od funkcija — istina, veoma značajnih — slobodno udruženog rada i slobodne ličnosti.

Drugo značajno obeležje naše sadašnje idejne situacije jeste „pauperistička alternativa", pojava svojevrsnog „legalnog levičarenja", proizvođenja gotovog „komunizma", danas i ovde, i to bez ostatka. Deo birokratskih snaga želi da održi svoj status glasno ističući interese radničke klase, naravno, apstraktno shvaćene, bez analize stvarnog odnosa snaga i bez obraćanja stvarnim žarištima i mogućnostima revolucionarne izmene društva. U toku je veoma zanimljiv paradoks: govori se o obnovi radničko-klasne orijentacije, poziva se na neophodnost da radnička klasa postane vladajuća snaga celine društva, a na drugoj strani se uporno održavaju i podstiču snažni tokovi klasičnog političkog društva, naglašenog posredovanja, predstavljanja interesa, arbitraže itd. Ne preza se ni od „preciziranja" gde to radni ljudi „pre svega" neposredno odlučuju. Za njih se ostavlja samo „baza" društva (osnovne, radne, mesne, interesne i razne druge zajednice), a njegov „vrh" i dalje posreduje čak i tamo gde to objektivno, na ovoj etapi razvitka, može neposredno da čini relativno udruženi rad radničke klase. Reč je, dakle, o levičarenju po jednom birokratskom ili apstraktno-humanističkom računu, o pozivu na klasnu orijentaciju zbog utemeljenja sopstvenog položaja ili poziva.

Klasnu orijentaciju može izvesti samo organizovana klasa. Političke pretpostavke za tu orijentaciju mogu biti značajne, ali njihov značaj može da jenjava u istoj meri u kojoj se odlaže napuštanje klasičnog političkog društva.

III

Značajne su u nas i takve građanske skupine ljudi koje — „tačno sluteći da je sve za šta se čovek bori povezano sa njegovim interesom" — sve individualne, pa i organizovane napore da se dosegne neka nova ideja, nov humanitet i nove slobode svode na igru „sitnih" interesa. Na taj način, zahvaljujući svojim ne tako malim monopolima, one stvarne nosioce progresivnog kursa guraju u „publiku" na svojim ne tako retkim tribinama, gde se kao na kakvoj otvorenoj sceni ili areni, uz sve navijačke strasti i njihove političke „torcide", zadobijaju „poeni", razvodnjava i rastvara ideologija Saveza komunista, a vešto — katkad i uz burna odobravanja — krijumčari sitni i ćiftinski malograđanski interes.

Mnoštvo ideja takvih građana nije slučajno u našoj stvarnosti. Takve ideje i njihovi nosioci udobno su se smestili u mnoge centre društvene i kulturne moći, u mnoge samoupravne institucije i lagodno ne samo prkose javnosti, već tu javnost često i proizvode za sebe.

Govornici iz građanskog staleža su javni i glasni „borci" za rehabilitaciju humanizma i internacionalizma. A u svom stvarnom životu, intimno i u grupama, slave najmučnije poruke naše zajedničke istorije, vrše prozivku njenih zala, tumaraju za avetima i utvarama prošlosti, ali ne radi afirmacije progresivne tradicije, već u slavu povratka bivšeg, onog mračnog koje bi im omogućilo udoban i bogat život, društvene privilegije na osnovu legalne krađe tuđeg rada. Takve društvene skupine su — bilo da predstavljaju ostatke starih socijalnih struktura i pobeđenih i preživelih pokreta i ideologija bilo da su proizvod našeg vremena, saputnici revolucije i socijalističke izgradnje koji su iz nekih razloga zaostali na raznim raskršćima, oprostili se od revolucije i ona od njih — veoma brojan i stoga opasan i politički i socijalni protivnik samoupravljanja i Saveza komunista.

Ovi „moderni" zastupnici prošlih vrednosti podosta organizovano rade na degradaciji revolucionarne strategije. Oni imaju svoje institucije, svoje ideologije, svoje pratioce, svoje rubrike u delovima štampe, radija i televizije. Oni dobro znaju da koriste umor i oportunizam u produbljivanju, radikaliziranju socijalne revolucije. Kada god primete da su drugi, posebno oni koji su u institucijama radničkog pokreta, deklarativni u zahtevu za razvojem samoupravljanja, oni podmetnu stvarnu građansku parolu. Čim primete da se principi ideologije samoupravnog društva udaljavaju od stvarnosti, oni toj istoj stvarnosti dodaju svoje principe. Kada vide indiferentnost ideologije prema stvarnom životu ljudi, oni taj stvarni život ispunjavaju psihologijom svojih interesa.

Preduga nezainteresovanost vodećih snaga društva za socijalnu psihologiju ljudi, kao i suspendovanje realnih uslova za afirmaciju ljudi putem rada i stvaralaštva, koristi se za sistematsko uvođenje ideja i vrednosti privatnog interesa u realni život. Ako je takvo stanje i približno tačno, zašto se onda događa da se mnogi „zadaci o razvoju idejnog rada" premeštaju iz jedne u drugu sednicu, iz jednog u drugi dokument, dok se stvarni idejni rad odvija mimo mnogih političkih skupova, pa i mimo stvarne aktivnosti avangarde. Ukoliko bi takva „praksa" predugo potrajala, moglo bi se dogoditi da ideologija pokreta počne da gubi svoje nosioce, da vizije budućeg slobodnog društva budu zametene sasvim drugim motivima i usmerenjima, i to tu, oko nas, u prisustvu članova Saveza komunista.

Stihija građanskih vrednosti i ponašanja ima dobre osnove da se reprodukuje do sistema ako se radikalno ne uklone njene materijalne i idejne pretpostavke. Više se puta u nas, a i od strane nekih marksističkih mislilaca iz zapadnih zemalja, čulo upozorenje o neophodnosti da ideologija našeg društva neposrednije izrazi istinske ljudske potrebe, da bude u direktnijoj sprezi sa stvarnim socijalnim i ljudskim situacijama, da ukupnu organizaciju društva stalno kritikuje sa stanovišta ljudske svrhovitosti, s obzirom na oživljene ciljeve socijalističkog razvoja. Neophodno je da to upozorenje, bar sa stanovišta razvoja delatne progresivne društvene svesti, uđe u ne tako retko okoštale naše „idejne programe". Ako je načelno jasno da samoupravnom društvu ne treba ideologija ni kao racionalizacija dnevnih političkih poteza ni kao vizija iz koje je nestao stvarni ljudski sadržaj, tada se ideje sutrašnjice ovog samoupravnog društva, koje sa teškoćama zri, moraju neposrednije povezati sa onom ljudskom svakidašnjicom koja nosi poziv, motiv, potrebu, svest i energiju za raskid sa tradicionalnim granicama ljudskih interesa i sa svim oblicima građanske ograničenosti. Ni permanentnom apologijom ni pukom kritikom ekonomskih vrednosti ne može se stvoriti tlo za puniji revolucionarni angažman. Mora se naći istorijska, a to znači isključivo ljudska, mera između ekonomskih vrednosti i ljudske svrhovitosti, između postojećih sistema političkih i ekonomskih odnosa i vizije jedne realne ali veće slobode. Sve se, u krajnjoj liniji, mora kretati u pravcu ostvarenja ljudskih ciljeva i potreba jedne humanije budućnosti ako nećemo od postojećeg da pravimo poslednji smisao života.

Nije slučajno privatni interes najviša vrednost građanskih skupina. U njemu se sažima svakidašnjica bez budućnosti. Time se ukupne ljudske, i psihičke i duhovne, moći iscrpljuju da bi privatni interes svoju snagu podigao na pijedestal. Fetišizam sredstava je njegova glavna ideologija. Svi ciljevi su sredstva, sav smisao života je ostvarenje sredstava.

Nema se mnogo vremena za čekanje. Energična idejna borba protiv navale građanskih ideologija ne može imati za pretpostavku jedino političku sednicu gde bi se o tome napravio dogovor. Ona mora isteći iz pokreta i njegove avangarde pravim revolucionarnim usmerenjem, oslonjena na glavni proizvođački sastav društva, koji je egzistencijalno i idejno predodređen da se suprotstavi svakoj racionalizaciji

njemu tuđih ideologija i na njima zasnovanih interesa. Jasna radničko-klasna orijentacija danas ne može značiti drugo do radikalizaciju pokreta klase na sopstvenom samooslobođenju. Avangarda i njena ideologija opravdavaju svoj istorijski smisao ako shvate revolucionarne potencije radničke klase danas i ako im omoguće da se one izraze kao osnovna društvena moć.

IV

Demistifikovati ideologiju našeg društva danas znači umeti napraviti preciznu razliku između „pisane“, programirane ideologije, između oficijelne artikulacije njenih principa pri tumačenju političke i društvene prakse i samih društvenih odnosa, realnih događanja u toj praksi. Istina ideološke situacije nije u ideološkim principima i ciljevima po sebi, već u empirijskim činjenicama, u karakteru društveno-ekonomskog odnosa, u sadržaju društvene svesti koja u tom odnosu nastaje. Za razumevanje jedne ideologije nije ništa važnije od pronalaženja „ideološkog miljea“ na kome izrasta svest društva. Magle ideoloških principa uvek skrivaju šta ljudi u realnim odnosima stvarno misle.

Duhovna i organizaciona situacija naše avangarde gomilala je poznato iskustvo da se može biti „komunista“ a ne biti revolucionar i marksista. To govori o izvesnom raskolu revolucionarne teorije i revolucionarnog pokreta. Pragmatička politička igra u zasnivanju i opravdavanju dnevnih i posebnih političkih interesa stvara „komunistu“ po statusu, funkciji i postojećem političkom interesu. Iskušenje je opšte: trenutnim interesnim ubeđenjima treba dati oficijelnost preko stalnog oglašavanja tih ubeđenja za marksistička. Nije se prezalo ni od direktne hipokrizije: Marksom i tekovinama revolucije zaštićivale su se nemarksističke ideje i kontrarevolucionarni planovi.

Da bismo se, dakle, približili istini o jednoj ideologiji, mora se radikalno postaviti pitanje nekih njenih sadašnjih zabluda i mistifikacija. Kako se moglo dogoditi da je kriterijum ideološke diferencijacije od nacionalizma tako dugo zatajio, zbog čega su neke „tekovine“ nacionalizma, i pored političkog obračuna s njim, ostavile trag koji će se dugo morati otklanjati? Koja je to politika, koji su to odnosi u SKJ koji su doveli do atmosfere popriličnog političkog pragmatizma, do ozbiljnog zaostajanja u ideološkom i teorijskom radu? Kakav je to odnos političkih snaga u Savezu komunista, u kojoj meri i s kakvom energijom on izražava prevagu samoupravne orijentacije ako ta orijentacija poslednjih godina nije dovela do novih i radikalnijih koraka u razvoju samoupravljanja?

Odgovor na ova pitanja ne može biti verbalan. On će isteći iz rezultata borbe oko samoupravljanja, iz praktičnog rešenja dilema oko strategije socijalne revolucije. Nije naše da ovde predviđamo buduće tokove društvenog kretanja. Možemo reći samo to da iskustvo našeg radničkog pokreta, ako se sledi njegova revolucionarna tradicija, ukazuje na os-

novne pretpostavke za ostvarivanje suštinske uloge avangarde, za razvoj revolucionarne teorije, za osmišljavanje revolucionarne prakse, za osposobljavanje subjekta te prakse za radikalno revolucionarno delovanje.

V

Ima ljudi koji misle da je opasno kritičko mišljenje. Oni veruju da ono stvara „nepovoljnu političku situaciju".

Ne može se revolucionarni pokret miriti sa čuvarima postojeće političke situacije. Svest progresivnih ljudi ovog društva nije plemenska svest. Ona se ne može cenzurisati bez posledice po „neotuđivost" samoupravnih prava iz jednostavnog razloga što je svest ljudi izraz njihovog života. Ne može se „zabraniti" život zbog „uspešnijeg" prikaza političke situacije. Ako se kritički misli sa stanovišta samoupravnih sloboda (i jedne pravednije raspodele društvenog bogatstva, a u prvom redu društvene moći), tada se tako misli zbog kritične situacije tih sloboda. Prošlo je „lepo vreme" kada je entuzijazam bio prvo obeležje života i osnovna snaga revolucionarnog koračanja. Danas radnički život traži da revoluciju prepozna u unapređenju tog života. Revolucija nije više samo pokret masa ka budućem. Ona mora da uvodi buduće u stvarno, a to znači u život. Ali, to „buduće" ne može se izmišljati iz glave, konstruisati na osnovu lepih želja i dalekih anticipacija; ono se mora prepoznavati u realnim odnosima i uvoditi u život miliona ljudi, koji su — napustivši stari način proizvodnje — počeli da izgrađuju novi. Ukoliko to „buduće" nije ujedno i realno i moguće na određenoj etapi, ukoliko se u ime „budućeg" konstituišu „čisti modeli" socijalizma i komunizma, i to još proglašava zvaničnom ideologijom, tada se revolucija lišava svakog izgleda na uspeh jer je lišena svoje dijalektičke suštine, istorijske uslovljenosti i kontinuiteta, a realni pokret radničke klase se degradira na utopiju. „Čisti modeli" se, prema tome, lažno predstavljaju kao radikalna kritika postojećeg ili kao dinamiziranje socijalne revolucije, jer sa ovom poslednjom se mogu ponekad podudarati samo verbalno, po formi, ali nikako i po suštini.

Opasne su misli onih ljudi koji misle da je opasno kritičko mišljenje. Opasne — ako postanu predominantne, ako se formiraju skupine ljudi koje moću otetom od drugih vrše cenzuru ljudskih savesti, opredeljenja i kritičkog mišljenja. Time se oduzima duša pokretu, revoluciji, teoriji.

Nije dobro za revolucionarno delovanje SKJ ako u njegovim unutrašnjim odnosima zavlada pravilo da se ne sme „pre vremena" reći da postoje tendencije koje ugrožavaju jedinstvo pokreta i zajednice. Kazne za „prerana" predviđanja suviše su skupa cena. One stvaraju atmosferu ugroženosti moralno-političkog integriteta ljudi i onih nastojanja koja žele politički i teorijski da osmisle revolucionarni hod samoupravno razbuđenog društva.

Simpatije prema još nedosegnutim slobodama društva, koje se opredelilo da bude samoupravno, nužno slabe ako se pojedini neimari

tog osvojenog opredeljenja prerano uplaše za njegove moguće rezultate. Čest je slučaj i paradoks da se upravo među njima nalaze cenzori kritičkog mišljenja, zakasneli čuvari „tekovina revolucije", jer oni te tekovine vide ne po onome što treba da ih dijalektički prevaziđe i pretvori u nov kvalitet, već po onome što je „ranije" bilo.

Ko se uspava prerano, još na pola puta revolucije, on od tog puta nije ništa video. Ko nikad ne dovodi u pitanje ono što je stvoreno, taj stoji postojano u stvorenom koje samo ne stoji postojano. S druge strane, to ne znači da treba proklamovati nihilističku destrukciju i negaciju svih stvorenih osvedočenih vrednosti; ko tako čini, taj atakuje na samu revoluciju jer je ne shvata u njenoj uslovljenosti i kontinuitetu, već u diskontinuitetu.

VI

Potrebe daljeg razvoja samoupravljanja, interesi da se taj razvoj stalno unapređuje — osnova su za stvaranje razvijenije ideologije. Nosioci tih interesa i potreba ujedno su i nosioci razvoja ideologije samoupravnog društva. To su najpre radnička klasa, zatim druge socijalne grupe čiji je društveno-ekonomski položaj određen samoupravnim produkcionim odnosom. To je i avangarda radničke klase shvaćena dinamički i po delu, a ne po proklamaciji.

Sadržajni temelj ideologije samoupravnog društva jeste permanentno naučno-kritičko i delatno otkrivanje i obrazlaganje istorijskog interesa i potreba radničke klase kao dominantnih društvenih interesa i potreba koji svojim ostvarivanjem jedino vode opšteljudskoj emancipaciji.

Da bi ideologija radničke klase Jugoslavije (odnosno samoupravljanja kao pronađenog istorijskog oblika samooslobođenja radničke klase) bila vladajuća, nužno je da radnička klasa bude vladajuća klasa društva.

Zahtev za razvijenijom ideologijom je realan i ostvariv ako su prisutne sledeće društvene pretpostavke: rast ekonomske, društvene i političke moći radničke klase; dominantna uloga te moći i ona kao osnova celine društvenih odnosa; prevazilaženje svih posrednika (ekonomskih, političkih) osim onih koji su sredstvo samoorganizovanja i samooslobođenja radničke klase i koji su pod njenom kontrolom; stvaranje i stalno jačanje jedinstvenog produkcionog odnosa na temelju realnih i istorijskih interesa radničke klase; otvoren proces slobodnog integrativnog udruživanja radničke klase Jugoslavije; slobodno delovanje onih ekonomskih i opštedruštvenih zakonitosti (zakona vrednosti, koncentracije, integracije, naučno-tehnološke revolucije) koje pod društvenom kontrolom udruženog rada uvećavaju materijalnu moć radničke klase i time celog društva; jedinstvo naše avangarde.

Ostvarivanje tih društvenih pretpostavki (odnosno razvoj i dominacija realnog produkcionog i opštedruštvenog odnosa u kojima se os-

tvaruje moć radničke klase) društvena je osnova za ostvarenje razvijenije ideologije.

Revolucionarna teorija koja za svoju osnovu nema takve realne odnose iluzorna je, neakciona i, u krajnjoj liniji, služi drugim socijalnim slojevima i interesima.

VII

Istina o revolucionarnom subjektu nije nam potrebna da bismo je pridružili herbariju mrtvih parola jedne opasne ideologije, ideologije velikog odlaganja — već da bi se njome stvarala akciona svest revolucionarnog pokreta.

Pitanje je svakidašnje: kako se pomaći sa zavodljivog raskršća različitih mogućih pravaca društvenog razvoja od kojih neki uporno odvode od „radikalnog nastavljanja socijalističke revolucije u savremenoj fazi našeg društvenog razvoja"?

Već dugo traje otvoren teorijski i praktični problem odnosa SKJ i vlasti. Traje, po našem mišljenju, zato što je Savez komunista sam raspet između avangarde novog tipa (idejno-usmeravajuće uloge partije) i klasične političke vlasti koja po svojoj prirodi ne može da vodi radikalizaciji socijalne revolucije.

Istorija kompartija je pokazala: što više partija učestvuje u klasičnoj vlasti, što se više vezuje za ono posebno koje kida spone sa opštim, ona utoliko više napušta totalan način gledanja, selekcionira bez znanja klase samu klasu, odvraća pažnju sa strateškog (nastalog na konkretnom i posebnom) na pojedinačno i posebno bez strateškog. A to je upravo ime za krizu kompartije.

Iz teorijskih i političkih konfliktnih diferencijacija moraju se izvući akcione i organizacione posledice. Ne one u starom smislu koje atakuju na ličnost, već one koje omogućavaju da plodna diferencijacija stvori koncepciju, strategiju. To je do sad bilo preimućstvo naše Partije: nije bilo položaja koji bi po sebi i za sebe bio bezizlazan.

Poznati su principi političke teorije: onaj ko nije obezbedio vlast klase obezbedio je svoju vlast. Samo vladajuća klasa — ne po programu, već po stvarnom položaju i ukupnom istorijskom efektu — može imati usmeravajuću partiju. Ako toga nema, i u meri u kojoj toga nema, partija je vladajuća.

Još uvek važi pitanje: kada će Prometej osloboditi svog oslobodioca?

Kritičkom posmatraču naše dnevne politike ne može izmaći iz vida da period kompromisa koji odlažu radikalnu socijalnu revoluciju nije prošao ni posle značajnih rezultata 21. sednice Predsedništva SKJ. To je prirodno jer je ta sednica značila politički obračun sa snagama koje su ugrožavale tekovine i smer našeg samoupravnog razvoja. Taj politički obračun može, ali bezuslovno ne mora da bude prvi korak, prethodna pretpostavka dubljih promena u društvu. Mogućnosti su još otvorene: hoće li biti na dnevnom redu novi talas kompromisa, na podlozi

daljeg negovanja oportunizma, te blokade mogućnosti za razvoj samoupravljanja, hoće li se poći putem kritičke teorijske analize objektivnih društvenih procesa, za sintezu prakse i ideologije, ili ćemo se i dalje uljuljkivati u postojećem, zadovoljavajući se time što se stare fikcije i proklamacije zamenjuju novim idealističko-pozitivističkim konstrukcijama, koje — ni istorijski ni praktički — nemaju posla sa realnim pokretom klase. Naposletku, hoćemo li otkrivene mogućnosti revolucije, pre svega klasnu orijentaciju — uvesti u revolucionarno delovanje pokreta i njegove avangarde.

Pored političke svakidašnjice, postoji i svakidašnjica koja je jača od politike. Jača je onda kada je politika indiferentna prema njoj. Tu su onda svi uslovi da u svakidašnjem ljudskom životu, u realnoj socijalnoj psihologiji ljudi, poteku takvi vrednosni sadržaji i takva opredeljenja koja mogu da onemoguće prijem revolucionarne ideologije.

Iskušenje za avangardu revolucionarnog pokreta je tu: „ideologija velikog odlaganja“ može svaku ideologiju učiniti zakasnelom.

Mirjana Janković

DEMOKRATSKA PONUDA I PREDRASUDE

(Povodom XIII kongresa KPI)

Retko je koji kongres zapadnoevropskih komunističkih partija izazvao toliko živo interesovanje ne samo u sopstvenoj zemlji, već i van njenih granica kao što je to bio slučaj s XIII kongresom italijanske Komunističke partije. O njegovom radu svakodnevno je preko 250 stranih i domaćih izveštača obaveštavalo javnost, a samom Kongresu prisustvovale su delegacije komunističkih i radničkih partija i nacionalnooslobodilačkih pokreta iz 49 zemalja.

Otkuda toliko interesovanje za ovu Partiju i njen Kongres?

Nema sumnje da je sama politička situacija Italije povećala značaj Kongresa i da je politička kriza koja već duže vremena potresa ovu zemlju i koja je uslovila sazivanje prevremenih parlamentarnih izbora kao svojevrsnog presedana u posleratnom razvitku Italije podstakla to interesovanje, ali izbori nisu ni jedini ni isključivi razlog tako širokog interesovanja. Čini nam se da u njegovoj osnovi leži prvenstveno činjenica da je danas odnos političkih snaga zemlje prema ovoj Partiji postao jedna od značajnih preokupacija nacionalnih političkih snaga i jedno od centralnih pitanja daljeg demokratskog i progresivnog razvitka zemlje. Ovo stoga što proces objedinjavanja i jedinstvenog nastupanja radničke klase, relativno širokog okupljanja levih i demokratskih snaga u bazi, nije praćen i adekvatnim okupljanjem, osetnijim približavanjem i na nivou levih i demokratskih političkih partija, odnosno što godinama stoji otvoren problem realnog svrstavanja Komunističke partije u procesu formiranja političkog rukovodstva zemlje.

U poslednjih dvadesetak godina ova je Partija uspevala da se u veoma složenim i protivrečnim odnosima unutar zemlje i u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu sve više potvrđuje, u nacionalnim i međunarodnim dimenzijama, kao demokratski i nacionalno orijentisana partija, autonomna u razradi sopstvene strategije i taktike, nezavisna u kritičkom ocenjivanju svog puta i iskustava drugih komunističkih partija i socijalističkih zemalja, spremna da se i sama obnavlja shodno društveno-ekonomskim promenama u zemlji i svetu. Kao takva budila je i budi sve veće interesovanje za proučavanje njenog praktičnog iskustva i teorijskog uopštavanja tog iskustva.

Kad ističemo realnost problema političkog svrstavanja Komunističke partije Italije, imamo u vidu da je ona, zauzimajući već niz godina pozicije „konstruktivne opozicije" — sa kojih je kritikovala i opovrgavala sposobnost levog centra da se ozbiljno uhvati u koštac s problemima zemlje — svojim konkretnim predlozima u Parlamentu dala značajan doprinos donošenju nekih reformi koje je levi centar uspevao da sprovede. Međutim, i pored određenih uspeha, levi centar se zbog svoje heterogenosti i sve jače unutrašnje diversifikacije, svoje vezanosti uz snažne monopolističke ekonomske grupacije, kao i zbog određene spoljnopolitičke uslovljenosti, pokazao nesposobnim da izvrši dublje reformisanje koje bi bilo adekvatno zahtevima širokih masa i koje bi otvorilo put društvenom preobražaju.

Za razliku od situacije u mnogim zemljama visoko razvijenog, zrelog kapitalizma, u italijanske demokratske i progresivne mase i njihove političke i masovne organizacije sve jače prodire svest da se bez dijaloga i otvaranja prema komunistima ne mogu naći stabilnija rešenja političke krize i ozbiljnih problema koji potresaju zemlju. Politička kriza koja je propratila završetak desetogodišnjeg perioda vladavine levog centra je najbolje to potvrdila. Levocentristička politika, koja je mnogo obećavala i u početnoj fazi svog konstituisanja bila pozitivno ocenjena i od strane Komunističke partije, nije se pokazala dovoljno fleksibilnom i dinamičnom u odnosu na sve snažnije i odlučnije zahteve radničke klase i njenih partija za menjanje postojećih društveno-ekonomskih i političkih struktura zemlje koje su postale kočnica njenom bržem razvitku. Stoga je problem novog, drukčijeg političkog rukovodstva zemlje u kome bi svoje mesto našla i Komunistička partija, bilo u parlamentarnoj većini ili direktno u vladi, otvoren ne samo zbog direktne opasnosti za demokratski sistem koja delimično proizlazi iz neuspeha dosadašnjih vladajućih snaga da reše društveno-ekonomske probleme zemlje, već i zbog sazrele svesti mnogih demokratskih snaga da treba zaustaviti proces desnog zaokreta i oživljavanja neofašističkih snaga. Dosadašnji tip ekonomskog razvitka i postojeće ravnoteže koji su se zasnivali na niskim nadnicama i niskoj društvenoj potrošnji (u Italiji su nadnice i društvena potrošnja znatno niže nego i u jednoj drugoj zemlji članici ZET-a) otvorili su duboku društveno-ekonomsku i političku krizu. Njen ishod bi mogao da ugrozi demokratska i ustavna dostignuća zemlje. U uslovima monopolističke koncentracije i sve jačeg monopolističkog uslovljavanja ekonomskog i političkog razvoja u jednoj zemlji u kojoj 80% industrije kontroliše nešto više od 25 velikih društava i 4—5 banaka[1], uz postojanje preko 5 miliona pripadnika sitne buržoazije koji nisu vezani uz proizvodnju, nije teško zamisliti da još uvek postoji pogodno tle za razne desničarske i fašističke avanture. Neredi na italijanskim ulicama poslednjih meseci su to pokazali.

Upravo zbog veoma kompleksnog i mnogim nepoznanicama bremenitog aktuelnog italijanskog političkog momenta ne iznenađuje što je XIII kongres, za razliku od prethodnih, težište svojih preokupacija sta-

[1] Luciano Barca, *Alleanze e riforme*, „Critica marxista", br. 5/1971, str. 89.

vio na unutrašnje probleme, analizu njihovih uzroka i predloge konkretnih rešenja.

Osnovna linija koja je karakterisala rad Kongresa zasnivala se na detaljnoj analizi unutrašnje, prvenstveno društveno-ekonomske situacije, na preciziranju snaga i ciljeva političke alternative, na isticanju potrebe intenzifikacije i povezivanja borbe za strukturalne reforme s borbom za novo političko rukovodstvo u zemlji, odnosno na daljoj razradi strategije borbe za društveni preobražaj kako u pogledu njenog sadržaja tako i u pogledu metoda realizovanja. Postavilo se osnovno pitanje: kako pronaći pozitivan ishod iz nastale krize među dosta jakim, ali razjedinjenim obnoviteljskim, reformskim snagama obezbediti onaj stepen jedinstva koji je neophodan da bi se te snage koncentrisale oko glavnih problema zemlje i na raznim nivoima postigla saglasnost koja bi omogućila formiranje novog nacionalnog političkog rukovodstva? Iako problemi o kojima je Kongres raspravljao nisu predstavljali nova pitanja, značajno je da su ona dalje razrađena, precizirana, produbljena sa određenim novim pristupima i akcentima u njihovom razmatranju. Kongres je jasno i nedvosmisleno pokazao spremnost Partije da zajedno s drugim demokratskim snagama preuzme političku odgovornost za dalju sudbinu zemlje.

Period između dva kongresa[2] predstavljao je fazu pojačane aktivnosti revandikativnog pokreta radničke klase koji je često prevazilazio okvire neposrednih zahteva i uklapao se u pokret za strukturalne reforme. To je potvrdilo zrelost italijanskog društva za progresivniji zaokret u politici i radikalnije rešavanje ekonomskih problema. Ta zrelost se manifestovala: tokom takozvane „vruće jeseni" 1969. godine, kada je ostvaren visok stepen jedinstva radničke klase; nicanjem novih formi sindikalnog organizovanja kao novih oblika neposredne radničke demokratije u preduzećima, što se neposredno odrazilo i na otpočinjanje procesa organskog objedinjavanja sindikalnog pokreta; kompaktnim blokom levice tokom predsedničkih izbora; stupanjem na političku scenu organizovanih katoličkih masa i njihovim otvaranjem prema izvesnim oblicima dijaloga i približavanja komunistima[3] itd. Sve te progresivnije promene u političkom tkivu Italije dešavaju se pretežno u bazi i nemaju jačeg odraza na političke institucije, što je doprinosilo labilnosti levog centra i njegovom krahu. To znači da Italiju karakteriše, pored ostalog, i raskorak između društvene stvarnosti i političkih institucija, što je, svakako, jedan od uzroka tako čestih političkih kriza u ovoj zemlji. Zbog toga nema mnogo izgleda da politički vakuum koji je nastao najnovijom krizom može da bude popunjen istom vladajućom formulom.

[2] Dvanaesti kongres KPI održan je od 8. do 15. februara 1969. godine u Bolonji, a XIII od 13. do 17. marta 1972. godine u Milanu.

[3] ACLI (Katoličko udruženje italijanskih radnika), levo orijentisana organizacija koja se izjasnila za socijalistički put razvitka zemlje; CISL (Katolički sindikati) i MLI (Pokret italijanskih radnika), struja koja se, sa bivšim predsednikom ACLI Livijem Laborom, izdvojila iz ACLI i takođe izjasnila za socijalistički put razvitka Italije; AC (Katolička akcija), u kojoj se zapažaju unutrašnja progresivnija previranja.

Prema tome, realna je bojazan koja je došla do izražaja na XIII kongresu da se u taj vakuum ubace desne i autoritarne snage koje bi mogle u ime „zavođenja reda" i likvidiranja anarhije i nasilja sa ulica velikih italijanskih gradova pokušati, a nije isključeno i uspeti, da točak istorije vrate za dvadeset godina unatrag.

U tom istom periodu aktivnost Partije karakterisao je napor na istraživanju veoma složene strategije koja bi omogućila izvlačenje zemlje iz političkog imobilizma, a Partiju učinila saodgovornom za dalju sudbinu zemlje. To je istovremeno period njenog izrazitog uklapanja u društvenu i političku realnost zemlje, nastojanja da razvijanjem sopstvene nacionalne politike razbije pokušaje izolacije i potiskivanja na margine društveno-ekonomskog i političkog života u zemlji. Ocenjujući da se društvena i ekonomska kriza kroz koju zemlja prolazi zaoštrila do tog stepena da je moguć njen kako demokratski tako i reakcionaran rasplet, Partija je nastojala da se prema naraslim problemima zemlje — u ovoj fazi prvenstveno ekonomskim — postavi što konstruktivnije predlažući sopstvena rešenja gotovo za sva pitanja daljeg ekonomskog razvitka, kao i za krizu u celini. Strategija strukturalnih reformi kao put izgradnje socijalizma konkretizovala se kroz njeno poklapanje s objektivnim potrebama društva. Danas je situacija takva da nema gotovo ni jedne političke snage, izuzev krajnje ekonomske i političke desnice, koja bi otvoreno negirala potrebu transformacije društveno-ekonomskih i političkih struktura zemlje. U svojim akcijama Partija je nastojala da se unutar sistema postavlja kao pozitivna i konstruktivna opozicija. Još sredinom 1970. godine ona je zauzela stav da je na ekonomskom planu osnovni zadatak zemlje dalje razvijanje produktivnosti i dalja proizvodna ekspanzija. U rezoluciji koju je 8. jula 1970. godine o tom pitanju objavila Direkcija KPI ističe se potreba preduzimanja niza mera usmerenih na pokretanje i obezbeđenje takvog tipa proizvodnje koji bi bio u stanju da na „višem nivou" nego što je to bilo za vreme „vruće jeseni" obezbedi novu i naprednija ekonomsku ravnotežu.[4] To se može postići, kako se u rezoluciji kaže, ako se borbi za strukturalne reforme, a time i za drukčiji pravac ekonomskog razvitka, da pozitivan i „konstruktivan sadržaj". Međutim, mada Komunistička partija teoretski insistira na takvim reformama koje bi izmenile pravac ekonomskog razvitka i sistem ekonomskih mehanizama, posebno sistem akumulacije, investicija i preraspodele nacionalnog dohotka u korist radničke klase, svi njeni dosadašnji napori u tom pravcu svode se pretežno na reforme socijalnog tipa (stambena reforma, zdravstvo, transport, urbanizam, školstvo). Osim toga, Partija je usmeravala borbu i za drukčiji ekonomski i industrijski razvoj Juga (ukidanje Fonda za razvoj, napoličarstva i promene zakona o agrarnim zakupima); za poresku reformu; za prve korake u decentralizaciji države stvaranjem autonomnih oblasti; za revi-

[4] U rezoluciji Direkcije KPI od 8. jula 1970. godine („Unita", 9. jul 1970) o ekonomskom razvitku zemlje zahteva se „kvalifikovana ekonomska ekspanzija", a to znači zalaganje KPI za politiku jasnih ekonomskih i društvenih odluka, odnosno politiku strukturalnih reformi i ekonomskog programiranja.

ziju konkordata; za promenu zakona o razvodu braka; za poboljšanje i modernizaciju porodičnog prava i slično.

Iako je na tom planu Partija delovala prvenstveno kroz institucije predstavničke demokratije (kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou), svoju unutrašnju politiku je pripremala razmatranjem pojedinih problema na širim naučnim i političkim skupovima, seminarima, konferencijama komunista iz velikih industrijskih preduzeća, na dve nacionalne konferencije o problemima Juga, na više konferencija o problemima omladine, na seminaru o italijanskom marksizmu 60-tih godina, na naučnom skupu posvećenom temi „Čovek — priroda — društvo", na skupovima o problemima velikih gradova, univerziteta i slično.

Ako bismo hteli da ekonomsku politiku italijanskih komunista ukratko rezimiramo, mogli bismo reći da ona, s obzirom na to da se bori za pridobijanje saveznika i iz redova srednjih slojeva, predviđa, s jedne strane, prelaznu fazu s mešovitom privredom, sa „širokim poljem privatne inicijative", a s druge — postepen i raščlanjen ritam preobražaja kako bi se izbegao „vertikalni pad" ekonomskog razvitka u celini. Osnovni mehanizam koji treba da omogući harmoničniji razvoj ekonomije, odnosno da likvidira postojeće strukturne neujednačenosti, jeste „demokratsko programiranje" zasnovano na dubokim strukturalnim reformama. Zbog sve veće integracije i centralizacije monopolističkog kapitala i narastanja njegove ne samo ekonomske, nego i političke moći i političkog uslovljavanja, Komunistička partija Italije vidi u daljoj agregaciji i razvoju javnog sektora (državnog ili s preovlađujućim državnim učešćem) važnu komponentu u ekonomskom i društvenom razvitku zemlje i u „ekonomskom programiranju". Štaviše, komunisti smatraju da javno preduzeće predstavlja najefikasniji instrument antimonopolističke intervencije u ekonomskoj strukturi zemlje koji bi obezbedio novi pravac ekonomskog razvitka u korist nacionalnih i internacionalnih interesa i potreba zemlje. Zbog toga komunisti smatraju da javno preduzeće mora da bude stimulisano posebnim merama i privilegovano od strane države. To se odnosi posebno na proizvodna preduzeća kako bi se ona osposobila da uspešno konkurišu privatnom kapitalu na nacionalnom i međunarodnom planu. U vezi s tim pitanjem komunisti ističu da diskusija s ostalim snagama levice ne treba da se kreće prvenstveno oko problema same organizacije državnog sektora, već prvenstveno oko pitanja vlasti, naime — kojim putem narodne i demokratske mase mogu ostvariti sopstveni uticaj i kontrolu nad tim preduzećima, kako usmeravati njihovu aktivnost da bi se ostvarili postavljeni ekonomski ciljevi. Uzgred napominjemo da komunisti smatraju da su javna preduzeća najpogodnija da se u njima institucionalizuje i razvija „demokratska kontrola" nad ekonomskom aktivnošću preduzeća. Kritičke tonove koji su se na Kongresu odnosili na državnu intervenciju treba shvatiti kao opovrgavanje sadašnjeg tipa ekonomskog razvoja gde se državna intervencija tesno povezuje s monopolističkim i finansijskim kapitalom i štiti njihove interese.

Kao što se vidi, Partija je znatan deo svoje aktivnosti između dva kongresa usmeravala na dalju razradu koncepcije strukturalnih reformi polazeći od neposrednih zahteva masa, snažnog revandikativnog pokreta i nastojeći da ga poveže sa svojom parlamentarnom akcijom za šire političke ciljeve, to jest za društvene, političke i ekonomske reforme koje bi otvarale put jačanju pozicija radničke klase u društvu, smatrajući da strategija strukturalnih reformi postavlja i problem nove vlasti kadre da realizuje reforme. Takvo opredeljivanje Partije označilo je prevazilaženje faze organizovanja nezadovoljstva i njenu orijentaciju na približavanje „vladinom polju" delatnosti, a time i pokušaj da u praksi primeni Toljatijevu koncepciju o Partiji kao „vladajućoj" i „nacionalnoj" partiji. Ta je orijentacija našla svoj izraz na Kongresu u spremnosti Partije da preuzme i direktnu odgovornost za upravljanje zemljom. Mada su mnogi komentatori Kongresa skloni da u tome vide najveću novinu u opredeljenjima Partije, mi smatramo da to ne predstavlja nov momenat u njenoj političkoj liniji iako je on jasnije i odlučnije istaknut na Kongresu. Sličan stav zauzet je i na XII kongresu u Bolonji, ali se tada, s obzirom na situaciju u zemlji i u Partiji, osećala izvesna bojazan kako će i hoće li baza shvatiti dosta nagle zaokrete iz opozicije, često veoma radikalne, na teren vladine odgovornosti. Sećamo se da je na Kongresu u Bolonji izbilo oštro neslaganje leve grupacije u rukovodstvu *Partije* s takvom linijom i da se neslaganje zaoštrilo do te mere da je bilo neminovno njihovo isključenje iz rukovodstva i iz Partije. Grupa *oko „Il* Manifesto", kao i druge grupe takozvane vanparlamentarne levice smatraju da se KPI svojom linijom strukturalnih reformi i borbom za *novo* političko rukovodstvo iz koga ni ona ne bi bila isključena sama odrekla revolucije, da se kreće u okviru postojećeg sistema sve više se uklapajući u njega, ali s „iluzijom" da ga može izmeniti i izgraditi radikalno drukčiji sistem. Ne upuštajući se u analizu tih gledišta, u njihovu zasnovanost ili nezasnovanost, mišljenja smo da još u ovoj fazi društveno-političkog razvitka Italije Komunističkoj partiji ostaje dosta širok prostor insistiranja na strukturalnim reformama i na toj platformi mogućnost učvršćenja njenog uticaja, to jest da se taktika neposredne situacije koju sada sledi KPI pokazuje realnom. Drugo je pitanje da li je Partija u *celini* uspevala da na vreme uoči i shvati sva zbivanja u bazi društva i da revandikativnu borbu poveže s borbom za reforme struktura. Ponekad je povezanost borbe za reforme s problemom vlasti bila u Partiji zanemarivana ili potiskivana, ponekad je akcenat stavljan na jedan ili na drugi aspekt tog jedinstvenog procesa. Na svaki način, izgradnja linije strukturalnih reformi imala je dug i težak put, ali je u osnovi predstavljala kontinuiran napor još od VIII kongresa Partije (1956). Upravo na planu strukturalnih reformi, ustavnog sistema, demokratije i vlade zauzeti su u ovoj Partiji stavovi koji predstavljaju novinu kako u odnosu na njene ranije koncepcije tako i u odnosu na druge komunističke partije u razvijenim kapitalističkim zemljama. Neosporno je da su danas *u* strategiji italijanskih komunista borba za strukturalne reforme i za novo političko rukovodstvo, to jest za takav sistem vlasti u kome bi radnička klasa i narodne mase pojačavale svoje pozicije i uticaj, dva aspekta je-

dinstvenog procesa borbe za društveni preobražaj. Upravo zbog toga što je konkretna italijanska situacija takva da su otvorene mogućnosti daljeg demokratskog razvitka, ali i opasnosti od konzervativne involucije, pred sve snage koje žele odbranu i dalji razvoj demokratskog i ustavnog sistema, smatra Partija, postavlja se istovremeno i povezano problem strukturalnih reformi i vlade.

Jedinstvene masovne borbe poslednjih godina uslovile su otvaranje procesa izgradnje novih političkih odnosa među snagama levice. To je otvaralo i perspektivu novog odnosa prema komunistima. Potrebno je, međutim, naglasiti da je u najnovije vreme, od 1970. godine nadalje, masovni pokret za reforme nešto oslabio, izuzev u nekim još živim žarištima. Uzrok tom malaksavanju treba tražiti, verovatno, u akciji sindikata, koji je, budući preokupiran realizovanjem organskog jedinstva, zakašnjavao u izgradnji specifične strategije koja bi radničkoj klasi obezbedila socijalne saveznike, prvenstveno među proizvođačkim srednjim slojevima i seljaštvom. Isto tako, u aktuelnoj masovnoj borbi nužno je obezbediti savezništvo i sa neproizvođačkim srednjim slojevima prema kojima je desnica naročito aktivna. Nužnost te potrebe izrazio je Berlingver na kongresu rimske federacije (20. februara 1972. godine) rečima: „Potrebno je razbiti desnicu i fašizam razvijajući i sindikalnu — a ne samo sindikalnu — inicijativu posebno prema kategorijama srednjih slojeva (trgovci, javni službenici, sudije, stručnjaci i oni koji rade u policiji i oružanim snagama)... Radi se o tome da učinimo našim i podržimo njihove opravdane zahteve projektujući ih u predloge o reformama, uklapajući ih u perspektivu opšte obnove društva i države u kojoj svi slojevi mogu naći svoje društveno mesto, novu, drukčiju i dostojanstveniju ulogu... u interesu zemlje.“[5]

U nedovoljnoj širini savezništva, ne u teoretskoj razradi tog problema, već u njegovom praktičnom ostvarenju, leži osnovna slabost dosadašnje borbe za reforme. Ukoliko se ta savezništva ne bi u praksi ostvarila, nije isključen, mada je s obzirom na snagu radničkog i demokratskog pokreta to teško pretpostaviti, rascep i same radničke klase, koja je, manje-više spontano, postigla visok stepen jedinstva, jer je to jedinstvo uslovljeno više širinom socijalnog nego političkog savezništva.

Spremnost Partije da deli odgovornost za dalju sudbinu zemlje izražena je na Kongresu koncepcijom o „demokratskom zaokretu“ kao alternativi levom centru i kao formuli koja može da otvori put novom političkom i društvenom ustrojstvu zemlje. Jasno isticanje potrebe i spremnosti komunista da preuzmu odgovornost u vladi, mada, opravdano, ne veruju da je to bliska perspektiva, predstavlja pokušaj Partije da otvori proces unutrašnjeg diferenciranja Demohrišćanske partije, spreči njenu dalju involuciju i ohrabri one njene unutrašnje snage koje stoje na reformskim pozicijama i potencijalno su spremne za progresivnija opredeljenja i orijentacije.

Osnovnu kariku političkog zaokreta predstavlja prelazak od slaganja levice u pojedinim pitanjima na sporazumevanje o krupnim, osnov-

---

[5] „Unita“, 22. februar 1972.

nim problemima nacionalne politike. Stoga inicijativu komunista za ulazak u vladu treba shvatiti kao složen proces otvaranja perspektiva za rešavanje problema zemlje, kao zaokret unutar strategije strukturalnih reformi u smislu prelaska Partije u ofanzivnu fazu intenzifikacije borbe za strukturalne reforme i novu vladu „demokratskog zaokreta". Pozitivan stav Kongresa prema eventualnom učešću u vladi praćen je i jasnim opredeljenjima za demokratski put društvenog preobražaja, parlamentarni pluralizam, priznavanje uloge i garantovanje „širokog prostora" za privatnu inicijativu uz kritičke tonove prema državnoj intervenciji, za evropsku političku i ekonomsku integraciju uz pojačanu ulogu i uticaj evropske radničke klase na tom planu, za „dinamičnije" tretiranje pripadnosti Italije Atlantskom paktu itd.

Kao što se vidi, to je dosta široka platforma na kojoj je moguće ostvariti najšire socijalno savezništvo kao bazu buduće vladajuće formule. Savez najširih demokratskih masa, čime je formula „istorijskog bloka" proširena i na nesocijalističke snage, predstavljao bi, po mišljenju komunista, socijalnu bazu i objedinjenih političkih snaga radničke klase i demokratskih masa. Danas to objedinjavanje nije više moguće ostvariti na prevaziđenim frontističkim formulama i blokovskim shemama, već na bazi daljeg razvoja radničkog i masovnog pokreta uspostavljanjem odnosa ravnopravne saradnje među svim njegovim autonomnim delovima, uključujući i Komunističku partiju; sintetizovanjem pozitivnih doprinosa masovnog pokreta i njegovih institucija neposredne demokratije; priznavanjem i poštovanjem autonomije sindikalnog pokreta.

Politička alternativa koju je Kongres ponudio nije vlada levice, već „demokratski zaokret" u politici zemlje, to jest alternativa pozitivnog ishoda sadašnje političke krize, što zahteva novo svrstavanje katoličkih snaga, njihovu spremnost da se konfrontiraju sa snagama levice oko ključnih pitanja daljeg ekonomskog i političkog razvitka zemlje. U tom okviru i na bazi osnovnih pravaca partijske politike Kongres je razradio i izborni program, zasnovan na proceni konkretne situacije i akutnih problema zemlje, otvarajući perspektivu demokratskog i progresivnog razrešavanja političke krize. Program koji su predložili komunisti nema karakter programa jedne određene klase, odnosno ne teži ostvarenju neposrednih interesa same te klase, već predstavlja program rešavanja opštih nacionalnih problema, pa, prema tome, i problema radničke klase. To je program na osnovu kojeg radnička klasa može u aktuelnoj situaciji okupiti oko sebe što šire društvene snage i time potvrditi sopstvenu hegemoniju, svoju rukovodeću funkciju.

Takva linija, koja kao čvornu tačku revolucionarne strategije postavlja princip najširih socijalnih savezništava oko programa strukturalnih reformi i vlade „demokratskog zaokreta", jedinstveno je prihvaćena na Kongresu, ali je prethodno imala svoju postepenu razvojnu liniju. Koncepcija o formiranju „nove većine" kao alternative levom centru koja je inaugurisana na XII kongresu razvijala se od shvatanja „nove većine" kao saveza osnovnih političkih snaga radničkog pokreta (komunista, socijalista i socijalproletera) preko proširivanja te formule na čitavu la-

ičku i katoličku levicu, obuhvatajući i deo Demohrišćanske partije, do najnovijeg shvatanja o „novoj većini" kao alternativi demohrišćanskoj vladi koja kao socijalnu bazu treba da ima istorijski blok, odnosno savez svih demokratskih, antikapitalističkih i antifašističkih snaga, čiji bi politički izraz bila vlada „demokratskog zaokreta", kadra da očuva i dalje razvije demokratski i ustavni poredak u zemlji i koja bi sprovođenjem reformi otvorila put socijalističkom razvitku.

Traženje jedinstva u masama, s raznim društvenim organizacijama, predstavlja nov značajan element u daljoj razradi „italijanskog puta u socijalizam". To je rezultat uverenja da strategija reformi, da očuvanje i dalje razvijanje demokratije zahteva mnogo šire okupljanje koje prevazilazi okvire same levice i koje će svojom snagom uspeti da nametne demokratski zaokret. Komunistička partija, a sa njome i čitava levica ne mogu viziju novog demokratskog i socijalističkog društva učiniti realnom u perspektivi neprekidne društvene napetosti. Ona mora da nađe rešenje kojim će između takve stvarnosti i perspektive koju otvara masama uklopiti akciju oko jednog „prelaznog" i za mase najprihvatljivijeg i aktuelnog celja, a to je „demokratski zaokret" celokupne politike i jedinstvo opozicije, odnosno problem vlade. Danas se pod političkom alternativom shvata samo „demokratski zaokret" u politici zemlje, to jest pozitivan ishod krize, a to za italijanske komuniste znači prvenstveno novo svrstavanje narodnih katoličkih snaga, njihovu spremnost da se konfrontiraju sa snagama levice oko pitanja reformi, drukčiji odnos prema komunistima, aktivno učešće u antikapitalističkom pokretu. To znači, isto tako, da se na bazi već postignutih iskustava u procesu objedinjavanja pokuša ostvariti programsko i strateško konfrontiranje među snagama „nove većine". U tom pravcu se već otvaraju izvesne perspektive.

Socijalisti su i pre prelaska u opoziciju istakli potrebu dijaloga i određenih formi saradnje s komunistima izražavajući svoje shvatanje o potrebi demokratskog zaokreta u politici kroz formulu uspostavljanja „progresivnih ravnoteža", a to praktično znači — učešća komunista u rešavanju problema zemlje bilo kao partije u vladi ili u opoziciji. Na Kongresu je u odnosu na socijaliste priznat „pozitivan doprinos" njihove nove orijentacije, ali je istovremeno zauzet kritički stav prema hipotezi PSI da bi, ostajući u vladi koja se bazira na diskriminaciji prema levici i povezujući se s opozicijom i masama u borbi, mogli ostvariti „bezbolno" prevazilaženje levog centra i prelazak na vladu „demokratskog zaokreta".

Što se tiče odnosa prema Demohrišćanskoj partiji, komunisti su zauzeli prividno kontradiktoran stav. Naime, s jedne strane ističu svoju angažovanost na političkom i izbornom porazu demohrišćana, a s druge strane predlažu im saradnju. Ovo stoga jer su ubeđeni da se desničarski kurs u zemlji ne može ostvariti ako nije potpomognut od demohrišćana, kao što se ni demokratski zaokret ne može obezbediti bez aktivnog učešća najveće partije u zemlji. Na novembarskom zasedanju CK KPI (prošle godine) otvoreno je istaknuto da Demohrišćanska partija ne pred-

stavlja ni potencijalnu ni de fakto levu snagu, te se, prema tome, sa njom ne mogu uspostavljati odnosi kao sa ostalim snagama levice. Promena stava na Kongresu zasniva se na pretpostavci da će se kroz konfrontaciju i pod pritiskom jačanja revandikativnog i antifašističkog pokreta postići sazrevanje novih orijentacija i ravnoteža unutar Demohrišćanske partije, razbiti njen dugogodišnji politički monopol, dalje produbiti unutrašnja diferencijacija i time stvoriti uslove za formiranje vlade „demokratskog zaokreta".

Veoma je teško reći da li će Komunistička partija, a sa njome i čitava levica uspeti da to i ostvare. Na svaki način i dalje ostaje otvoren problem kako razviti strategiju jedinstvenog demokratskog i antifašističkog pokreta i objedinjene levice u kojoj bi bila isključena hegemonija ma koje od političkih snaga ili predominacija jedne komponente jedinstvenog pokreta nad drugom. S druge strane, u jednom tako širokom savezništvu, uz pojačan teoretski napor da se valorizuje koncepcija o odbacivanju hegemone pozicije bilo koje političke snage, postoji opasnost da ostane po strani borba za obezbeđenje hegemone pozicije radničke klase.

Čini nam se da ne bismo dali vernu sliku osnovnih komponenata političke linije Partije ako bismo propustili da ukažemo na njen stav prema jednom problemu koji postaje sve aktuelniji u radničkom i progresivnom pokretu — prema problemu neposredne demokratije.

Ne angažujući se posebno oko razvijanja oblika neposredne demokratije u fabrikama, mada je delovala na razvijanju raznih oblika društvene intervencije i kontrole, prvenstveno na komunalnom planu (organizujući savete građana oko pojedinih komunalnih delatnosti), Partija je pozitivno ocenila i dala podršku novim oblicima radničkog učešća u fabrikama koji su manje-više spontano nicali u toku „vruće jeseni", a kasnije — angažovanjem sindikata i Partije — zakonski sankcionisani usvajanjem u Parlamentu Statuta o pravima radnika.[6]

Priznajući punu vrednost neposredne demokratije kao suštine socijalističke demokratije, KPI istovremeno nastoji da objasni njen odnos prema predstavničkoj demokratiji, čije dalje razvijanje i oslobađanje od raznih pritisaka i uslovljavanja smatra primarnim zadatkom demokratskih i socijalističkih snaga u aktuelnoj fazi društvenog i političkog razvitka Italije. Objašnjenje za prenaglašeno insistiranje Komunističke partije Italije na predstavničkoj demokratiji nalazi se u njenoj koncepciji revolucionarnog preobražaja čiju okosnicu čini parlamentarni i ustavni put borbe. Nema sumnje da će velika zainteresovanost takozvane vanparlamentarne levice upravo problemima neposredne, samoupravne demokratije podstaći i KPI da u svojoj strateškoj koncepciji borbe za socijalizam više razradi ove probleme i jasnije precizira svoj stav. Ta se

[6] Statut o pravima radnika usvojen je u Parlamentu u maju 1970. godine. Prvi predlog o zakonskom regulisanju prava radnika na mestima rada, o sindikalnim slobodama i pravu sindikalnog organizovanja u preduzeću potekao je od, sada već pokojnog, Di Vitorija, generalnog sekretara CGIL, na III kongresu CGIL u Napulju 3. decembra 1952. godine. Trebalo je da prođe punih 18 godina pa da progresivne snage izbore donošenje Statuta.

tendencija već počinje osećati. Ipak, to ne znači da su pitanja neposredne demokratije izvan sfere njenog interesovanja, iako nisu ni okosnica, a ni preokupacija Partije na „italijanskom putu u socijalizam".

Rezimirajući dostignuća KPI na planu neposredne prakse i teorije koja su na XIII kongresu sintetizovana, mogli bismo izvući sledeće zaključke:

1. Neosporno je da je KPI u periodu između dva kongresa nastojala da što dublje razradi i izvesnim novim elementima obogati liniju koja je usvojena na XII kongresu. Nastojala je više nego u ranijem periodu da konkretizuje i kroz praksu proveri strategiju „italijanskog puta u socijalizam". Novine u strateškoj liniji koje su verifikovane na XIII kongresu ogledaju se pre svega u proširivanju „istorijskog bloka" i na snage koje u svom horizontu još nemaju viziju socijalističkog društva. Međutim, čini nam se da ni sama strateška koncepcija ove Partije o izgradnji socijalizma još uvek nije dovoljno produbljena na teoretskom planu, prvenstveno u pogledu promena zrelog kapitalizma i njihovog efekta na promene u revolucionarnim subjektivnim snagama, i da upravo u toj manjkavosti treba videti kritičnu tačku odnosa Partije s novim snagama omladine i intelektualaca.

Nov momenat u taktici Partije jeste i odstupanje od stanovišta da alternativa vladi levog centra mora da bude vlada levice. U aktuelnom momentu obezbeđenje „demokratskog zaokreta" predstavlja, po shvatanju Partije, jedinu realnu potrebu i mogućnost.

2. Iz koncepcije „istorijskog bloka", koji je postavljen kao najšire savezništvo svih demokratskih, antikapitalističkih i antifašističkih snaga, moglo bi se zaključiti da je u izvesnoj krizi do sada važeće shvatanje o partiji kao „totalitetu". Berlingver je na Kongresu jasno odbio koncepciju o monolitnoj partiji. U koncepciji „istorijskog bloka" Komunistička partija se javlja kao deo tog bloka, ravnopravan sa ostalim njegovim autonomnim subjektima.

3. Iako su u poslednje vreme ostvarena izvesna približavanja unutar levice, ona su postignuta prvenstveno na planu taktike. Ostala su otvorena mnoga pitanja na planu strategije o kojima je nužno postići saglasnost. Zbog toga je XIII kongres ponudio dijalog i konfrontaciju svim snagama koje teže demokratskom razvoju i žele društveni preobražaj zemlje.

4. Istraživanje objektivnih protivrečnosti društva i razvoj revandikativnog masovnog i antikapitalističkog pokreta stoji i dalje u centru partijskog interesovanja. Ostvarivanje što tešnje veze između socijalne i političke borbe danas je jedan od osnovnih problema koji stoje pred Partijom. Iz onoga što je na Kongresu rečeno može se zaključiti da se taj problem kani rešavati u dva pravca: prvo, podsticanjem razvoja raznih oblika društvene kontrole i učešća masa i njihovim povezivanjem s oblicima direktne demokratije u fabrikama i, drugo, objedinjavanjem svih tih pokreta oko jednog od prelaznih ciljeva, u ovom momentu oko problema vlade. Izvestan raskorak između društvene stvarnosti i političkih institucija, između politike i ekonomije, manifestovao se i u tome

da je masovni i revandikativni pokret imao više uspeha na političkom nego na ekonomskom planu.

5. Ukazujući na osnovne orijentacije i neke novije pristupe Partije pojedinim problemima, možemo s punim pravom istaći da je ona još jednom potvrdila i dalje razvila liniju koju je počela slediti od 1956. godine nadalje. Potvrdila se još jednom kao nacionalna i demokratska snaga čija politika odgovara interesima zemlje. Program koji je Kongres ponudio zemlji predstavlja program jedne komunističke partije koja realno gleda na društveno-ekonomski i politički razvitak zemlje uvažavajući mnogobrojne, složene i protivrečne aspekte njenog razvoja. Zbog toga nam se čini da je svako aprioristićko odbacivanje dijaloga i konfrontiranja s ovom Partijom oko pitanja koja je Kongres pokrenuo i za koja je ponudio rešenja opterećeno predrasudama koje su se godinama nagomilavale u odnosu na ovu Partiju. Zadržavanje tih predrasuda i danas predstavlja odraz neshvatanja ozbiljnih napora koje Partija čini u borbi za sopstvenu obnovu, odbranu demokratije i progresivnu obnovu zemlje.

Predstojeće političko odmeravanje snaga na parlamentarnim izborima (u maju ove godine) bliže će pokazati kojim će pravcem krenuti društveni i politički razvoj Italije i koliko je sadašnja taktika italijanskih komunista realan put za otvaranje novih mogućnosti napredovanja na „italijanskom putu u socijalizam“. Italijanski komunisti su jasno i precizno ponudili svoja rešenja i, razume se, ne zavisi samo od njih kojim će se pravcem razrešiti nastala politička kriza. Ukoliko se na izborima znatnije ne poremeti dosadašnji odnos snaga, platforma koju su ponudili komunisti postaće još aktuelnija.

Prilozi

Nemanja Božić

NIKSONOVA DOKTRINA

(Povodom posete predsednika SAD NR Kini)

Kada je Ričard Nikson 15. jula 1971. saopštio svoju odluku da će u skoroj budućnosti zvanično posetiti NR Kinu, svetskoj javnosti se odmah nametnulo jedno na izgled jednostavno i „logično" pitanje: da li ta Niksonova poseta znači nastavak ili prekid, kontinuitet ili diskontinuitet, posleratne spoljne politike SAD i posebno politike zaprečavanja (policy of containment) SSSR-a i drugih zemalja „komunističkog" naspram „slobodnog" sveta u celini? Pitanje je, možda, prosto, ali odgovor na njega nikako nije. Njega treba tražiti ni manje ni više nego u celokupnoj globalnoj strategiji SAD posle drugog svetskog rata, a najpre u njenoj političkoj strani.[1]

Globalna strategija SAD, upravo budući globalna, ima svoju političku i vojnu stranu. Njena politička strana je počev od 1945. bila uglavnom u znaku politike zaprečavanja, a vojna u znaku nuklearne strategije u smislu odvraćanja (deterrence) od rata nuklearnim oružjem i u krajnjoj liniji od rata uopšte. Politička strana te globalne strategije, njen kontinuitet ili diskontinuitet u razdoblju nakon 1945. je upravo predmet ovog članka.

I

SAD su izišle iz drugog svetskog rata kao velesila prvog reda naspram SSSR-a kao druge velesile u svetu. SAD i SSSR su istovremeno oličavali vojnu i drugu moć Zapada, odnosno Istoka. To je njihovim međusobnim odnosima neizbežno dalo pečat ideološke, a ne samo političke borbe — koja se na kraju krajeva ispoljila kao „hladni rat". Taj „rat" je do naših dana menjao svoje spoljne vidove i pomerao se iz jednog

---

[1] „Globalna strategija" kao izraz i pojam u nauci o međunarodnim odnosima označava svojevrsnu sintezu spoljne politike i vojne politike, svojstvenu u prvom redu SAD, pomoću koje svaka vlada u Vašingtonu u razdoblju posle 1945. nastoji da svoje političke ciljeve u svetu uskladi sa vojnim sredstvima kojima raspolaže i obrnuto.

kraja sveta u drugi (Evropa — Azija), bivao čas jači, čas slabiji, no još nije u potpunosti prestao.

Osim stalnog vojnog i političkog suprotstavljanja SSSR-u — koje je često bilo na ivici oružanog sukoba sa SSSR-om — i njegovim saveznicima, što je bilo i ostalo osnovni smisao globalne strategije SAD posle drugog svetskog rata, vodeći krugovi u Vašingtonu su upravo u vreme kada je „hladni rat" izbio morali voditi računa i o sledećim okolnostima međunarodne prirode:

Prvo, zapadna Evropa je nakon drugog svetskog rata bila maltene u ruševinama: privrede zapadnoevropskih zemalja nisu mogle da podnesu iole veći teret vojnih izdataka. Tako je obnova privrednog i društvenog života u tom delu sveta postala za SAD zadatak broj jedan. Bez toga zapadna Evropa nije mogla ni u daljoj budućnosti, a pogotovo četrdesetih godina ovog veka, biti značajniji saveznik SAD.

Drugo, glavni saveznik SAD u drugom svetskom ratu, Ujedinjeno Kraljevstvo, takođe je 1945. izgubio snagu, koju ni kasnije nije mogao da povrati; čak ju je u međuvremenu sve više gubio upravo trudeći se da igra ulogu velike svetske sile. Tako su SAD bile prinuđene da raskrste sa svojom prvobitnom posleratnom računicom prema kojoj su smatrale da će im Ujedinjene nacije biti dovoljne kao poluga pomoću koje će moći da čuvaju status quo i s njim svoju prevlast u svetu, s tim što će Ujedinjeno Kraljevstvo biti u stanju da obavlja „sitnije poslove" čuvara međunarodnog poretka uopšte, koristeći kao i ranije svoju pomorsku moć. To se četrdesetih godina naglo ispostavilo kao pitanje broj dva koje su SAD morale da reše oslanjajući se isključivo na sopstvene, prvenstveno oružane snage.

Treće, kolonijalni sistem koji su zemlje zapadne Evrope, na prvom mestu Ujedinjeno Kraljevstvo i Francuska, obnovile posle drugog svetskog rata nije bio na čvrstim nogama budući da je moć njegovih glavnih nosilaca bila jako uzdrmana. To je nagoveštavalo da je daleko kraj briga „slobodnog sveta" kada je reč o Aziji i Africi u celini. Štaviše, te brige su 1945. bile na pomolu u većem broju nego ikad. Stoga su SAD kao vodeća sila Zapada morale ranije ili kasnije da nađu odgovor i na to međunarodno pitanje.

Na drugoj strani, vojna i ukupna moć SSSR-a, kao i NR Kine je počev od 1949. bila u stalnom i srazmerno brzom porastu. Socijalističko društveno uređenje se u tom razdoblju, ako ništa drugo, učvrstilo u zemljama istočne Evrope, zatim u Kini i Severnoj Koreji, što nije moglo a da ne utiče na samu bit političke strane globalne strategije SAD posle drugog svetskog rata. Pisac ovog članka smatra da je to glavni razlog što je vlada u Vašingtonu nastojala da posle 1945. prvo ustanovi i obrazloži baš taj politički vid svoje globalne strategije, makar i na uštrb strateškog u njoj. Bilo je tako reći prirodno da SAD pre nego što izaberu vojna sredstva odrede svoje glavne političke ciljeve u svetu. Tako je pre celovitih strateških doktrina u SAD nastala politika zapre\u010davanja, koja uz manje ili veće izmene i dopune važi i dan-danas.

Duhovni tvorac te politike, Džordž Kenan, kasnije istaknuti diplomata SAD, još je 1947. zastupao gledište da vlada u Vašingtonu, u nastojanju da spreči dalje širenje političkog i vojnog uticaja SSSR-a u svetu, mora tražiti oslonac prvenstveno u političkim, a ne u vojnim sredstvima. On je pri tom polazio od uverenja da je malo verovatno da bi suprotnosti između Istoka i Zapada, ma koliko da su duboke i, štono kažu, akutne, mogle biti razrešene otvorenim i opštim vojnim sukobom SAD sa SSSR-om. No, Kenanova politika zaprečavanja je u tumačenju ondašnjih vladajućih krugova u SAD od samog početka poprimila drugačiji sadržaj. Naime, za te krugove je vojni vid politike zaprečavanja imao maltene presudnu ulogu. To je došlo do izražaja još u Trumanovoj doktrini. Sastavni deo i, štaviše, suštinu takvog tumačenja politike zaprečavanja činio je borbeni i napadački raspoložen antikomunizam koji se krio iza, navodno, posebne, istorijske uloge SAD što se tiče odbrane ostalog sveta ili njegovog takozvanog slobodnog dela od tobožnje komunističke opasnosti.

Politika zaprečavanja, koja je počev od 1948. zvanično usvojena kao politička osnova globalne strategije SAD, bila je podložna odstupanju od svoje prvobitne, kenanovske linije. Predstava o bezuslovnom ili totalnom miru, kao i o istom takvom ratu, terala je političku stranu te strategije u njenu krajnost, svodeći je uglavnom na sredstva vojnog na račun političkog pritiska u širem smislu.

Najvažniji razlog tome je, po mom mišljenju, to što je vlada u Vašingtonu na prelazu iz četrdesetih u pedesete godine ovog veka srazmerno više razvijala sredstva nego načela Kenanove politike zaprečavanja — atomski monopol SAD. To je bilo suprotno politici koju je, kao što je rečeno, Kenan svojevremeno bio zamislio. Zbog toga mnogi pisci o međunarodnim odnosima i jesu i nisu u pravu kada tu politiku poistovećuju sa lancem isključivo vojnih saveza zapadnih sila (NATO, CENTO, SEATO i ANZUS) iza kojih stoji ratno vazduhoplovstvo i mornarica SAD sa nuklearnim oružjem u svojim vojnim uporištima širom sveta. Jesu — jer se politika zaprečavanja na delu izlučila uglavnom kao takva. Nisu — jer se Kenan kao duhovni otac te politike zalagao da SAD stave naglasak pretežno na političku, čak ekonomsku i psihološku, a ne samo na vojnu vrednost tih saveza u ratu zvanom „hladni".

U međuvremenu je rat u Koreji bio i prošao. On je bio prigodna crta ispod koje je trebalo svesti račune dotadašnje globalne strategije SAD — kako njene političke tako i vojne strane. To je palo u deo Ajzenhaueru kada je 1953. došao u Belu kuću kao predsednik SAD. On je od svog prethodnika na tom mestu, Trumana, nasledio u vezi sa političkom stranom globalne strategije SAD u narednom razdoblju sledeće predloge:

(1) nastaviti dotadašnju politiku zaprečavanja; ili

(2) proširiti tu politiku u smislu njene primene u svetskim razmerama tako što bi vlada u Vašingtonu proglasila trenutno važeću liniju između kapitalističkih i socijalističkih država stalnom, kao granicu koju ni SSSR ni ostale zemlje socijalizma ne bi smele da prekorače a da se

bez izuzetka ne izlože udaru, odnosno odmazdi oružja, u prvom redu nuklearnog u posedu SAD; ili

(3) potisnuti SSSR na bilo koji način iz istočne Evrope i, ako je mogućno, iz drugih delova sveta u kojima je u međuvremenu od drugog svetskog rata uspostavio svoj politički upliv u širem smislu.

Savet za nacionalnu bezbednost SAD (NSC) imao je uvid u te predloge i na osnovu njih se izjasnio o političkoj i vojnoj strani globalne strategije SAD u razdoblju pedesetih godina ovog veka, nekoliko meseci posle primirja u Koreji. Ajzenhauerova vlada je zatim preuzela na sebe da tu njegovu preporuku u celini izvrši. Prema njoj, opšti politički cilj globalne strategije SAD trebalo je da bude i ubuduće isti kao i prethodnih godina: zaprečiti „komunističku ekspanziju", no ovog puta ne samo u Evropi i istočnom Sredozemlju nego u celom području duž južnog ruba Evroazije, od Turske do Koreje i natrag. Politika zaprečavanja iz vremena Trumanove vlade je na taj način bila uglavnom potvrđena kao celishodna sa stanovišta celokupne globalne strategije SAD, a njena vrednost u tom smislu priznata na duži rok. To je bilo zeleno svetlo za Ajzenhauera i njegovu vladu da politiku zaprečavanja primeni i u Aziji, uspostavivši za srazmerno kratko vreme čvrste političke i vojne veze, u prvom redu posredstvom vojnih saveza sa zemljama Srednjeg istoka, južne i jugoistočne Azije (CENTO, SEATO). Savet za nacionalnu bezbednost SAD i vlada u Vašingtonu su se 1953. zapravo izjasnili u prilog prvog od navedenih predloga političke strane globalne strategije SAD sa dodatkom drugog, no ne u celini. Treći predlog uopšte nije došao u obzir kao sastavni deo politike zaprečavanja za vreme Ajzenhauerove vlade, osim kao sredstvo propagande.[2]

Ugaoni kamenovi globalne strategije SAD u Ajzenhauerovo vreme bili su:

(1) granična linija „slobodnog" naspram „komunističkog" sveta koja je trebalo da bude obznanjena i proglašena neprikosnovenom;

(2) oružane snage zemalja „slobodnog sveta", u prvom redu klasične, duž te linije koje su imale da zaprečavaju „komunističku ekspanziju" uz vojnu i drugu pomoć SAD; i

(3) nuklearna udarna moć SAD koja je trebalo da služi prvenstveno kao sredstvo odvraćanja (diterenta) SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja od same pomisli da vojnom ili kakvom drugom silom menjaju granice „slobodnog sveta", a u suprotnom i kao jemstvo da će bez daljeg u znak odmazde biti „kažnjeni" nuklearnim oružjem.

Granična linija između „slobodnog" i „komunističkog" sveta je za srazmerno kratko vreme nakon 1953. izgubila svoj prvobitni smisao iz dva razloga:

(1) na svetsku pozornicu su u međuvremenu jedna za drugom stupile zemlje „trećeg sveta" koje nisu bile svrstane ni uz jedan od vojnih saveza SAD ili SSSR-a; i

---

[2] David W. Tarr, *American Strategy in the Nuclear Age*, New York, 1966, str. 62.

(2) veze među zemljama-članicama ovih saveza velesila su u to isto vreme postale unekoliko labavije.

Što se vreme Ajzenhauerove vlade primicalo kraju, to su te pojave u međunarodnim odnosima bivale izrazitije. Povrh toga, politika zaprečavanja je pedesetih godina bila silom prilika prinuđena da se više bavi statusom quo unutar „slobodnog sveta“ nego statusom quo između tog i „komunističkog“ sveta. Prvo je Ajzenhaueru u isti mah moralo izgledati kao preduslov drugog. Jer, iako je on 1954. objavio svetu da će SAD pribeći nuklearnoj odmazdi radi svoje politike zaprečavanja, to, ipak, nije spaslo Francusku da baš te godine ne pretrpi svoj najveći vojnički poraz u Indokini (Dijen Bijen Fu). Štaviše, iako je Ajzenhauer drugom prilikom iste godine postavio svoju čuvenu „teoriju domina“ na primeru Indokine — stavljajući svetskoj javnosti do znanja važnost tog područja za čvrstinu „prve odbrambene linije“ Zapada u Aziji koja se, navodno, proteže od Tajlanda, Burme i Malaje do ostrvskih zemalja kao što su Indonezija, Formoza, Filipini i Japan — to, ipak, nije suštastvenije uticalo na talas revolucionarnih pokreta i ratova u Evroaziji za vreme njegove vlade. A politika zaprečavanja SAD nikad nije išla samo za tim da spreči SSSR da širi svoj politički i vojni uticaj, nego je uporedo s tim težila ka nadzoru ili kontroli nad svim kretanjima, prvenstveno revolucionarnim, u svetu.

Slabe tačke globalne strategije SAD u Ajzenhauerovo vreme su se u punoj meri ispoljile upravo onda kada je trebalo rešiti pitanje „malih“ ratova u tom delu sveta koji nisu mogli biti izravno svrstani pod odredbu „komunističke ekspanzije“, osim u veoma širokom, propagandnom smislu. Ajzenhauer je pedesetih godina morao da se, kako je vreme odmicalo, sve više bavi oružanim sukobima unutar „slobodnog sveta“ koji su imali prevashodno revolucionarno obeležje, a sve manje pravim „malim“ ratovima na njegovim granicama prema „komunističkom svetu“. Drugim rečima, primer Indokine je u njegovo vreme potisnuo u zasenak slučaj Koreje.

Ajzenhauerovoj vladi je stoga u prvi mah moralo izgledati da se njena politika zaprečavanja tako reći osipa iznutra, a ne spolja pod tobožnjim političkim ili vojnim pritiskom „komunističkog sveta“. Suočena još u drugoj polovini pedesetih godina s takvim obrtom događaja u svetskim razmerama, ona je našla rešenje u tome da svoju politiku zaprečavanja jednostavno protegne na sve revolucionarne promene u svetu, a samim tim i u njegovom „slobodnom“ delu. Njoj je u tom smislu slučaj Libana bio dobrodošao kao povod. Naime, Ajzenhauer je 1958, kada su se vojne jedinice SAD iskrcale na obalu Libana u znak pretnje državnom udaru izvršenom u Iraku pod Kasemovim vođstvom, proglasio u ime svoje vlade „doktrinu“ čija je suštinska poruka čovečanstvu bila u tome da su SAD odlučile da sebi pripišu pravo da se mešaju i u unutrašnje stvari zemalja „slobodnog sveta“ kad god nađu za potrebno, pozivajući se upravo na sopstvenu politiku zaprečavanja.

Ali, jedno je bilo postaviti politički cilj u tom smislu, a drugo — imati na raspolaganju vojna sredstva pomoću kojih ga je mogućno oži-

votvoriti u skladu sa celokupnom globalnom strategijom SAD u ono vreme. Ajzenhauer i njegova vlada su se, ako ne pre, ono baš na primeru Libana mogli uveriti da vojna sila SAD nije bila u celini opremljena i sposobna da se bez daljega upušta u suvozemne ratove konvencionalnim oružjem na tlu Evroazije. Odnosno da ne mogu proširiti svoju politiku zaprečavanja i na autohtonu revolucionarnu borbu unutar „slobodnog sveta" a da u isto vreme ne ulažu u odgovarajućoj meri novčana sredstva i u klasične oružane snage i, štaviše, ne raspolažu njima u svako doba i isključivo za tu svrhu budući da u tom slučaju nuklearno oružje stvarno ničemu ne služi. No, Ajzenhauerova vlada se sporo mirila s mišlju da radi toga mora utrošiti dodatne iznose dolara (od 3 do 5 milijardi), možda čak i na račun strateškog naoružanja SAD. Ona je stoga ostavila u nasleđe Kenediju i njegovoj vladi da razmrsi taj Gordijev čvor. Tome treba dodati i „raketni jaz" (missile gap) između SAD i SSSR-a izazvan 1957. pojavom „Sputnjika" u svemiru, koji je Ajzenhauer takođe prepustio Kenediju da se on do kraja i u pojedinostima bavi njime.

Takvo je bilo činjenično stanje koje je Kenedi nasledio od Ajzenhauera kada je 1961. ušao u Belu kuću u svojstvu predsednika SAD. Njemu je zato moralo u prvo vreme izgledati da je opšti položaj SAD u svetu šezdesetih godina bio na svojoj silaznoj liniji. Nije bila u pitanju toliko vojna moć SAD — njoj, u celini uzev, nije bilo premca posle drugog svetskog rata — koliko njena primena u svrhe politike zaprečavanja. Reč je bila o brojnim pokušajima SAD u tom razdoblju da vojnu silu koju u istini poseduju pretvore posredstvom svoje globalne strategije u političke uspehe u svetskim razmerama. To, međutim, nije urodilo plodom, što je došlo do izražaja naročito pri kraju pedesetih godina. Kenedi je zapravo bio suočen sa činjenicom da je moć globalne strategije SAD bila šezdesetih godina na opštoj probi — od svemira do Kube.[3] Politička strana te strategije je usled niza revolucionarnih promena u „slobodnom svetu" koje su se zbivale uprkos i mimo nuklearnog oružja u posedu SAD bila pod znakom pitanja gotovo ništa manje nego vojna.

Prvi i osnovni zaključak koji su Kenedi i njegovi saradnici morali izvući iz iskustava globalne strategije SAD u razdoblju 1950—1960. bio je taj da je tehnološka revolucija — čiji je vesnik svojevremeno bila atomska energija — samo jedna od mnogih revolucija (socijalnih, nacionalnih itd.) koje daju osnovno obeležje međunarodnim odnosima posle drugog svetskog rata i koje stoga ne mimoilaze ni „slobodni svet". Shodno tome, vođstvo SAD u tom svetu se ne može temeljiti isključivo na sopstvenom napretku nauke i ljudskog umeća uopšte, a pre svega u njegovom vojnom izrazu — nuklearnoj udarnoj moći. Drugi zaključak je sledio iz prvog: SAD treba da nađu načina da svoju globalnu strategiju prilagode tekućim promenama u savremenom svetu. No, Kenedi je pri tom mislio pre na vojnu nego na političku stranu te strategije. Najbolji dokaz u tom smislu je njegova pristupna beseda narodu SAD

[3] Ibid., str. 96.

(21. januar 1961); u njoj je naveo tri glavna zadatka ili cilja koji stoje pred njim i njegovom vladom. To su:

(1) povratiti raniji položaj ili prestiž SAD u svetu;

(2) uspostaviti ravnotežu u raketnom naoružanju sa SSSR-om (narušenu pojavom „Sputnjika“ 1957); i

(3) preispitati dotadašnju globalnu strategiju SAD u celini i uskladiti njena vojna sredstva sa potrebama politike zaprečavanja u novonastalim odnosima u međunarodnoj zajednici.

Prvi zadatak se odnosio na političku, a drugi i treći na vojnu stranu globalne strategije SAD. Povratiti raniji položaj SAD u svetu, to nije značilo ništa drugo do obnoviti pređašnje uslove pod kojima bi spoljna politika SAD bila delotvorna kao, navodno, pre Ajzenhauera i njegove vlade. Sam Kenedi je pod tom politikom podrazumevao isto što i Ajzenhauer — status quo kako unutar „slobodnog sveta“ tako i između njega i „komunističkog“ sveta. Štaviše, on je stavio naglasak na status quo unutar Zapada u širem smislu kao bitan preduslov politike zaprečavanja SAD uopšte.

Treći zadatak kazuje, možda, najviše o Kenedijevom stavu prema politici zaprečavanja uopšte. On u vezi s tim zadatkom, to će čitalac i sam uočiti, ne pominje da prethodnu globalnu strategiju SAD treba podvrći naučnom ispitivanju da bi se njeni politički ciljevi saobrazili raspoloživim vojnim sredstvima, već obrnuto! On je u suštini političke promašaje Ajzenhauerove globalne strategije o kojima je bilo reči pripisao manje ili više raskoraku između njenih političkih ciljeva i vojnih sredstava, na štetu ovog drugog. Njeni politički ciljevi nisu bili preterani. Naprotiv, vojna sredstva koja su stajala iza njih nisu bila ni odgovarajuća ni dovoljna! Zbog toga (i samo zbog toga) politika zaprečavanja u odnosnom razdoblju nije bila plodonosna. Polazeći od toga, Kenedi i Džonson su kasnije sve vreme nastojali u suštini da uspostave ravnotežu između te politike i nuklearne strategije SAD, odnosno da isprave raskorak između političke i vojne strane globalne strategije SAD.

Drugim rečima, dok je Ajzenhauerova vlada u svoje vreme na jednoj strani nastojala da politika zaprečavanja bude polazna i ishodna tačka njenih odnosa sa savezničkim zemljama u Evroaziji, a na drugoj — da ima odrešene ruke što se tiče vojnih sredstava te politike kao da je u pitanju samo njena stvar, dotle su Kenedi i Džonson otišli još dalje od Ajzenhauera u tom pravcu, čak u drugu krajnost, zapravo toliko daleko da je njihova politika zaprečavanja šezdesetih godina izgledala gotovo kao nešto što se tiče samo SAD, a ne i ostalog „slobodnog sveta“. Kenedijeva krilatica je bila da oružane snage SAD moraju biti spremne i sposobne da uvek i svuda u svetu same vode ratove svih vrsta i oblika, od opšteg nuklearnog rata do raznih unutrašnjih i spoljnih „subverzija“. To je zaista osamostaljivalo politiku zaprečavanja Kenedijeve vlade u mnogom pogledu u odnosu na njene saveznike u Evroaziji.

Globalna strategija SAD je šezdesetih godina položila ispit, bar što se tiče vlade u Vašingtonu, kad god i gde god je bilo u pitanju izravno

sučeljavanje nuklearnih velesila, SAD i SSSR-a. Najbolji primer u tom smislu je blokada Kube (1962). No, ona, kao ni globalna strategija SAD koja joj je prethodila, nije izdržala za nju važniju probu u Indokini, pre svega u Vijetnamu. Štaviše, ona je baš tu pretrpela svoj pravi i najveći politički krah, o čemu svedoči Džonsonova odluka da se pre nego što mu je bilo vreme povuče sa mesta predsednika SAD (1968). U celini uzev, globalna strategija SAD je šezdesetih, kao i pedesetih, godina bila srazmerno delotvornija kada je bio u pitanju status quo između „slobodnog" i „komunističkog" sveta nego kada se radilo o statusu quo unutar onog prvog.

Tvorci globalne strategije SAD od Trumana do Džonsona su imali jednu zajedničku crtu: oni su pretpostavljali da se posleratni odnos snaga u svetu, samim tim i između SAD i SSSR-a, u međuvremenu bitnije ne menja i saobrazno tome stvarali spoljnu kao i vojnu politiku vlade u Vašingtonu. Zbog toga je politička strana globalne strategije SAD u razdoblju od 1945. do kraja šezdesetih godina imala manje ili više izrazit pečat intervencionizma. Trumanova i Ajzenhauerova doktrina su najviši izrazi tog pravca u spoljnoj politici SAD. Prva je bezmalo proglas da će SAD svim vojnim i političkim sredstvima kojima raspolaže štititi posleratni status quo između „slobodnog" i „komunističkog" sveta, a druga — da će vlada u Vašingtonu na isti način braniti status quo unutar samog „slobodnog sveta". To je, u stvari, bila pretnja upućena svim socijalnim revolucijama i revolucionarnim pokretima u svetu u kojem SAD imaju prevlast stečenu još za vreme drugog svetskog rata. Krajnji ishod toga je bio raskorak između političkih ciljeva (sačuvati posleratni status quo u svetu u celini!) i vojnih sredstava (nuklearno naoružanje!) u globalnoj strategiji SAD. To je Kenedi pokušao da ispravi tako što je s jedne strane nastojao da preuredi međusavezničke odnose zapadnih sila (politika „Nove granice"), a s druge — da vojnoj moći SAD doda i klasično naoružanje, odnosno „klasičnu komponentu" čija bi glavna namena (vojne jedinice za protivustaničke borbe, „zelene berete" itd.) bila da se stara o statusu quo unutar „slobodnog sveta". On u tome nije uspeo iz prostog razloga što je uprkos svemu stavio naglasak na vojnu stranu stvari (ograničeni rat i slično), a zapostavio njen politički vid. Globalna strategija njegove vlade je u tom smislu trebalo da položi prvi i najvažniji ispit u Vijetnamu.

Uopšte uzev, globalna strategija SAD do Niksona i njegove vlade je ispoljavala u većoj meri svoje dobre strane — naravno, sa stanovišta vlade u Vašingtonu — kad god i gde god je bila reč o izravnom sučeljavanju sa drugom nuklearnom velesilom, SSSR-om (primer: Kuba, 1962), za razliku od slučajeva kada je Bela kuća nastojala da zaustavi revolucionarna kretanja u svetu (primer: rat u Vijetnamu koji još traje) ili kada se trudila da naglasi vojni na račun političkog vida saveza zapadnih sila, u prvom redu NATO (primer: odnosi između SAD i Francuske u De Golovo vreme i posle).

II

To je bilo stanje stvari u vezi sa globalnom strategijom SAD koje je Nikson zatekao kada je 1969. ušao u Belu kuću kao predsednik SAD. On je od svojih prethodnika nasledio celokupnu „hipoteku" koja je dotle ležala na spoljnoj politici SAD (međusaveznički odnosi, Vijetnam, Japan itd.). Njemu je, štaviše, zapalo u deo da preispita svekoliku dotadašnju globalnu strategiju SAD (počev od 1945) sa stanovišta novonastalog odnosa snaga u svetu i da shodno tome odredi kako spoljnu tako i vojnu politiku svoje vlade u razdoblju sedamdesetih godina. Tome je prethodila preporuka Saveta za nacionalnu bezbednost SAD o globalnoj strategiji SAD za razdoblje sedamdesetih godina.[4] Razmatrajući političku stranu globalne strategije SAD, ovaj Savet je 1968. preporučio Beloj kući da svoju politiku zaprečavanja što je moguće pre prilagodi novim odnosima u svetu koji se ispoljavaju u sledećem:

Prvo, zapadna Evropa i Japan su u međuvremenu dorasli za „dinamičnu koaliciju" sa SAD budući da imaju i snagu i volju da se sami brane od „subverzije" iznutra i „agresije" spolja. Izuzetak u tom smislu bio bi jedino „masovni" napad nuklearnim oružjem na njihove gradove i državne granice pošto bi tada te zemlje zavisile od nuklearnog „štita" SAD. Isto bi manje ili više važilo i za većinu zemalja izvan vojnih saveza Istoka i Zapada, odnosno za „treći svet".

Drugo, „šizme" koje razdiru „komunistički svet" iznutra, u prvom redu politički i ideološki spor, čak u jednom momentu i oružani pogranični sukob između SSSR-a i NR Kine, mada stvaraju za SAD svojevrsne teškoće, ipak im pružaju i nove mogućnosti, od kojih je najvažnija da vlada u Vašingtonu može da nastavi, bar u osnovi, svoju politiku zaprečavanja prema SSSR-u i njegovim saveznicima a da istovremeno ne suzi prostor za pregovore sa socijalističkim zemljama u celini, ovog puta kako sa SSSR-om tako i sa NR Kinom. To bi bilo za razliku, recimo, od vremena Kenedijeve ili Džonsonove vlade koje su davale prvenstvo pregovorima sa SSSR-om kad god bi bila reč o odnosima SAD sa „komunističkim svetom".

Nikson nije mogao a da nema makar u vidu navedene postavke Saveta za nacionalnu bezbednost SAD kada je u svojoj pristupnoj besedi narodu SAD (20. januar 1969), zatim u govoru povodom 20-godišnjice NATO-a (10. april 1969), kao i u onom čuvenom govoru na ostrvu Guamu (25. jul 1969) — u kojem je prvi put pomenuta doktrina, docnije nazvana Niksonovom — a najviše u prošlogodišnjem izveštaju Kongresu (25. februar 1971) — ocrtao osnovne obrise globalne strategije SAD u razdoblju sedamdesetih godina.

Polazne tačke političke, pa i vojne strane globalne strategije SAD u toj „doktrini" bi se mogle, na osnovu pomenutih Niksonovih javnih istupanja, ovako sažeti:

---

[4] Huan Cameron, *The Armed Forces' Reluctant Retrenchment,* „Fortune" novembar 1970, str. 70—71.

— Odnos snaga u svetskim razmerama koji je proistekao iz drugog svetskog rata kao njegova posledica pripada u ovom povesnom trenutku prošlosti usled korenitih promena u međunarodnim odnosima koje su se u međuvremenu zbile, a koje nisu stvar naglog preokreta u svetu (svetski rat i slično), već njegovog tako reći prirodnog razvoja.

— To što je novi odnos snaga u svetu krajnji ishod društvenih i drugih kretanja, a ne samo puke ravnoteže sile u međunarodnoj zajednici zaključno sa šezdesetim godinama, treba da ima za tvorce globalne strategije SAD u naše doba dvojak smisao: prvo, da tome moraju prilagoditi osnovne postavke globalne strategije SAD i, drugo, da ne mogu a da s tim ne računaju na srazmerno dug rok.

Nikson i njegova vlada su u skladu s tim uočili i označili sledeće promene u savremenim međunarodnim odnosima prema kojima će se ubuduće ravnati u svojoj globalnoj strategiji:

Prvo, SSSR je u međuvremenu od 1945. izrastao u velesilu u bukvalno svetskim razmerama koja je, što se strateškog naoružanja tiče, u položaju „sličnom onome SAD". To je činjenica koju u naše vreme ne može prenebreći ni vojna (strateške doktrine) ni politička (diplomatske akcije) strana globalne strategije SAD.

Drugo, zemlje zapadne Evrope i Japan su u to isto vreme stasali u privrednom pogledu kao potencijalne velesile. One stoga teže ravnopravnijim ili, kako sam Nikson kaže, uravnoteženijim odnosima sa SAD nego što je do sad bio slučaj, bilo da je reč o vojnom savezu zapadnih sila kao što je NATO ili o međusobnim dvostranim vezama. To je takođe činjenica koju Niksonova vlada ne može zanemariti. Spoljna politika tih zemalja u bliskoj budućnosti je u ovom razdoblju jedna od najvažnijih nepoznatih veličina u inače složenoj jednačini međunarodnih odnosa u naše vreme.

Treće, NR Kina je isto tako postala velika svetska sila. Njena veličina i mnogoljudnost kao zemlje, zatim snaga kao države i, najzad, njen u geografskom smislu središnji položaj u Aziji, a povrh toga njen tekući politički i ideološki spor sa SSSR-om i podatak da je ona na kraju krajeva zemlja koja je u privrednom pogledu u razvoju, a istovremeno poseduje nuklearno oružje — to su sve činioci koji su, bez sumnje, uticali na prošlogodišnju Niksonovu odluku da poseti NR Kinu, kao i na njen prijem u članstvo Ujedinjenih nacija ubrzo posle toga. No, rast NR Kine kao velike sile je umnogome različit od uspona zapadne Evrope ili Japana. Njenu osnovnu snagu ne čini privredna, nego u prvom redu vojna moć (nuklearno oružje!) kojom raspolaže, kao i njeno svojevrsno društveno uređenje i, uopšte uzev, vitalnost kao države. Ali, to je u isti mah i slaba strana NR Kine u trougaonoj (triangularnoj) ravnoteži snaga u naše doba (SAD—SSSR—NR Kina). Nju će vlada u Pekingu svakako hteti — kao, uostalom, i do sad — da nadoknadi svojom spoljnom politikom s osloncem na revolucionarna kretanja u svetu.

Četvrto, novoosnovane države, mnoge od njih tek odskora suverene i nezavisne, voljne su i sposobne da preuzmu veći teret odgovornosti

za svoju bezbednost i unutrašnji razvoj. SAD moraju i o tome voditi računa u svetu u kojem živimo.

Peto, Ujedinjene nacije je 1945. osnovala 51 zemlja. Danas broj zemalja-članica Ujedinjenih nacija iznosi 132 (na stranu njihov sastav prema političkim, ideološkim i drugim merilima). Ujedinjene nacije ni u kojem slučaju nisu više ono što su bile, i to je stanje stvari koje vlada SAD ne sme smetnuti s uma.

Iznad svega toga, u ovom razdoblju stoje još dve činjenice opšte prirode koje su samo prividno protivrečne:

S jedne strane, svet je od dvopolnog ili bipolarnog sa dva težišta sile (jednim na Istoku sa SSSR-om i drugim na Zapadu sa SAD) ispoljio težnju ka višepolnoj ili multipolarnoj podeli, to jest na najmanje pet stožera moći (SAD, SSSR, NR Kina, zapadna Evropa i Japan). Dok je glavno obeležje bipolarne podele sveta bila njena prevashodno ideološka priroda (odnosi Istok—Zapad), dotle je sadašnji smer sveta ka multipolarnosti u suštini politički. Pri tom bi i u ovom multipolarnom svetu SAD i SSSR bili najveće sile ili velesile u vojnom smislu. Štaviše, oni bi još bili jedine sile čija je vojna moć znatno veća od njihovog stvarnog političkog uticaja u našem svetu.

S druge strane, dok se svet politički deli sve više, bivajući utoliko raznovrsniji i složeniji, dotle njegov opšti društveni i privredni razvitak nosi sobom pitanja koja se odnose na sve zemlje i koja, shodno tome, mogu biti rešena samo međunarodnom saradnjom (zagađenost čovekove sredine, korišćenje mora u privredne svrhe i drugo).

Tvorci političke strane globalne strategije SAD u godinama koje dolaze ne nameravaju da podjednako i u istoj meri uzimaju u obzir sve navedene činioce savremenih međunarodnih odnosa. To bi, uostalom, bilo besmisleno i jalovo zato što ne bi odražavalo prave nacionalne interese SAD. Naprotiv, to bi ih uveliko zamaglilo. Njima je, kao što je već rečeno, glavne smernice u tom pogledu dao još 1968. Savet za nacionalnu bezbednost SAD.

Prema toj preporuci, dva su kamena temeljca na kojima je Niksonova vlada bila dužna da postavi svoju spoljnu politiku u narednom razdoblju s ciljem da, kako sam Nikson kaže, izgradi čvrstu „strukturu" međunarodnih odnosa koja bi u korenu presecala uzroke „kriza" i u kojoj bi SAD imale sopstveno mesto „s obzirom na svoje izvore bogatstva i moći". U tome bi bila „jaka, ali izmenjena uloga SAD" u svetu kakav jeste, to jest bipolaran sa primesama multipolarnosti. To su najpre odnosi SAD sa njihovim saveznicima u Evropi i Aziji, a zatim sa SSSR-om i „komunističkim svetom" u celini.

Niksonova doktrina — to je, u stvari, samo drugo ime za spoljnu politiku SAD u naše doba — polazi upravo od sledećih „realnosti":

(1) da je za ceo svet neophodno da SAD igraju značajnu ulogu u međunarodnim odnosima, s tim što bi saobrazno tome imale tačno određena prava i obaveze u odnosima sa svojim saveznicima (time je Nikson hteo da odstrani znake izolacionizma koji su se mogli više naslutiti nego

uočiti u nekim njegovim dotadašnjim govorima i da se ogradi od inače čestih primedaba u tom smislu unutar i izvan SAD);

(2) da je isto tako nužno da i druge zemlje, a pre svih one u savezu sa SAD, imaju svoja prava i obaveze kada je u pitanju međunarodni poredak u naše doba (Nikson je time jasno stavio do znanja da njegova vlada, za razliku od prethodnih vlada u Vašingtonu, neće do kraja slediti ni liniju intervencionizma, a najmanje po svaku cenu);

(3) da je neizbežno da globalna strategija SAD, njena vojna strana, bude usklađena sa novonastalim odnosom snaga u svetu, pri čemu njeni nosioci moraju imati prvenstveno vojnu moć SSSR-a u vidu; i

(4) da to isto važi i za političku stranu globalne strategije SAD, s tim što njeni tvorci pri proceni stanja stvari u svetu ne smeju smetnuti s uma „policentrizam u komunističkom svetu".

Niksonova doktrina se upravo time bavi: stavke navedene pod (1) i (2) se, uopšte uzev, tiču odnosa između SAD i ostalog „slobodnog sveta", a pod (3) i (4) odnosa između SAD i SSSR-a i celog „komunističkog sveta".

Koncepcija „partnerstva" je osnov na kojem Nikson smera da što pre utemelji veze SAD sa prijateljskim i savezničkim zemljama. Ona se, sažeta, svodi na to da SAD više ne moraju da insistiraju na punoj jednodušnosti ili „monolitnom jedinstvu slobodnog sveta" kao što su na jedan ili drugi način činile u proteklih 25 godina od drugog svetskog rata. Za to se navode dva razloga. Prvi je taj da danas monolitnost ne postoji ni u „komunističkom svetu" kao što je u ono vreme bio slučaj, a drugi — da „slobodni svet" nema ni potrebe za ranijom monolitnošću. U ovoj drugoj tački je ujedno i srž Niksonove doktrine u vezi sa zamisli o partnerstvu. Pređašnje monolitno ili blokovsko jedinstvo Zapada sa SAD na čelu naspram Istoka sa SSSR-om na čelu počivalo je prevashodno na oružanoj sili Vašingtona, zbog čega su druge zemlje, a u prvom redu članice vojnih saveza kao što su NATO, CENTO, SEATO i ANZUS, bile u podređenom položaju u odnosu na SAD. SAD su u skladu s tim imale posebna prava i obaveze kao da su bile opšti zastupnik ili agent „slobodnog sveta" u pitanjima bezbednosti. Kako je vreme prolazilo, tako je nastajao raskorak između veličine uloge SAD u tom pogledu i potencijalnih mogućnosti njihovih „partnera" u tom svetu, a naročito zapadne Evrope i Japana. SAD su nosile na sebi glavni teret i strateškog i klasičnog naoružanja na prelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine, upravo u vreme kada su zapadna Evropa i Japan već mogli da ih u tome srazmerno odmene. Stoga Niksonova koncepcija partnerstva u prevodu na jezik svakidašnjice glasi: SAD ne žele (ili ne mogu, što je u krajnjoj liniji isto) da budu agent „slobodnog sveta" za bezbednost. Naprotiv, one hoće da u tom pogledu budu ravnopravan partner sa svima ostalima i da njihova prava i obaveze budu shodno tome određene. Drugim rečima, Niksonova vlada namerava da sedamdesetih godina uredi svoje odnose sa „slobodnim svetom", a prvenstveno sa zapadnom Evropom i Japanom, na osnovu načela ravnopravnosti, slično onome koje je važilo za klasične vojne saveze do 1945, s tim što bi

SAD imale obavezu da drže korak sa SSSR-om u najsavremenijem strateškom naoružanju, a ostale „prijateljske i savezničke" zemlje — u konvencionalnom oružju. SAD bi tim zemljama jemčile odbranu jedino u slu*aju „masovnog" nuklearnog napada na njih, dok bi one u svemu ostalom bile upućene na sopstvene oružane snage. To bi, poređenja radi, bilo u velikome ono što je „vijetnamizacija" rata u Južnom Vijetnamu u malome. Saobrazno tome bi bila određena i međusobna prava i obaveze kako SAD tako i tih zemalja. Tu glavna teškoća nije u tome što granica do koje SAD hoće da se rasterete klasičnog naoružanja u želji da se usredsrede na strateška oružja — i, možda, nametnu SSSR-u još bržu trku u naoružavanju — nije jasna u svim tačkama, već što ostale zemlje „slobodnog sveta" nisu ni u načelu ni u pojedinostima spremne da prihvate da je vlada u Vašingtonu sama određuje. To će bez daljega biti povod za duge pregovore i razgovore u NATO-u i drugde u godinama koje slede. Uopšte uzev, glavna svrha Niksonove zamisli o partnerstvu je u tome da doskorašnja globalna strategija vlade u Vašingtonu, koja se maltene isključivo oslanjala na vojne saveze Zapada u smislu monolitnih blokova u Evroaziji, ustupi mesto dinamičnim koalicijama, odnosno vojnoj i delimično privrednoj pomoći SAD „slobodnom svetu" pod nuklearnim „kišobranom" SAD.

To je ovlašna slika međusobnih odnosa SAD i ostalih zemalja „slobodnog sveta" koju će Niksonova vlada imati pred očima u narednom razdoblju. Bilo bi pogrešno ako bi čitalac na osnovu nje zaključio da SAD idu za tim da se u narednim godinama oslobode ili potpuno rasterete ugovora o vojnim savezima (NATO itd.). Pre bi se moglo reći da Niksonova vlada namerava da tim savezima da pored vojnog i politički značaj na taj način što će težiti da u njihovim okvirima traži i nalazi sadržaj jedinstva Zapada i ostalog „slobodnog sveta" u svakom međunarodnom pitanju. To važi naročito za NATO. Najbolji dokaz u prilog tome je pomenuti Niksonov govor povodom 20-godišnjice NATO-a. Osvrćući se tom prilikom na tvrdnju da je NATO kao vojni savez i ustanova zastareo, Nikson je podvukao da baš zato i u tom trenutku treba potvrditi „izvesna osnovna načela":

Prvo, NATO je nužan „slobodnom svetu" i obaveza SAD prema njemu ostaje na snazi jer je za vladu u Vašingtonu bezbednost zapadne Evrope isto što i bezbednost sopstvene zemlje.

Drugo, NATO je postigao svoj prvobitni cilj i stoga sada treba kovati „nove veze njegovog unutrašnjeg jedinstva".

Treće, NATO je, čim je osnovan, bio dovoljan „slobodnom svetu" makar i kao simbol zajedničke težnje zemalja koje mu pripadaju ka razvoju u miru i bezbednosti. To u naše doba nije slučaj. NATO danas niko neće ceniti prema njegovoj formi, već prema sadržini. Zbog toga zemlje-članice NATO-a treba da što brže i bolje usklađuju svoje „nacionalne politike" u svim međusobnim i međunarodnim pitanjima.

Četvrto, NATO nije više samo vojni savez. On je više od toga i zato treba da se bavi i pitanjima koja nisu čisto vojne prirode.

Na osnovu iznetog gotovo se sa sigurnošću može tvrditi da će se SAD ubuduće truditi da NATO i, koliko je mogućno, drugi vojni savezi Zapada u Evroaziji dobiju šire političke okvire. Nije li već bilo pokušaja da se NATO bavi i problemom zagađenosti čovekove sredine? U toj svetlosti bi još više trebalo posmatrati i Niksonove susrete tokom 1971. sa državnicima vodećih zemalja zapadne Evrope (Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, SR Nemačka), koji su pali — nimalo slučajno — pre njegovog puta u NR Kinu i pre nego što će posetiti SSSR. To bi trebalo da bude opšti obrazac što se tiče jedinstva Zapada kada su u pitanju odnosi SAD sa „komunističkim svetom", koji bi isto tako trebalo da važi, na primer, i za pregovore i veze zapadnoevropskih zemalja sa SSSR-om.

U svim tim kontaktima i pregovorima između pojedinih zapadnih i istočnih zemalja ili njihovih blokovskih grupacija SAD su insistirale na skladu između opštih i pojedinačnih interesa Zapada u celini, zapravo na „popuštanju zategnutosti u odnosima Istok—Zapad i istovremenoj povezanosti Zapada". Njihov načelan stav u tom pogledu je taj da bi popuštanje koje bi bilo ograničeno samo na SSSR i pojedine zemlje zapadne Evrope (recimo, Francusku) pre izazvalo rat nego što bi donelo mir ovom delu sveta. Zbog toga treba, koliko god je mogućno, koristiti u te svrhe NATO kao ustanovu u kojoj će se raznim povodima, ali uvek iznova, uspostavljati jedinstvo Zapada naspram Istoka. Tim pre i više što je u ovom slučaju ujedno reč i o najboljem načinu da SAD predupređe mogućne prigovore o svom obnovljenom izolacionizmu ili neoizolacionizmu.

„Policentrizam" u međunarodnom radničkom pokretu, koji se najviše odrazio u međusobnim odnosima SSSR-a i NR Kine, drugi je temelj Niksonove doktrine. Niksonova vlada zapravo smatra da je i taj policentrizam sastavni deo opšte težnje savremenog sveta ka multipolarnosti u međunarodnim odnosima. Ta težnja daje poseban pečat sadašnjoj bipolarnoj podeli sveta. Ona je unekoliko modifikuje, bar kada je reč o odnosima SAD—SSSR, i to, smatra pisac ovog članka, gotovo izvesno u dva pravca:

Prvo, SAD i SSSR, budući jedine velesile u naše doba u čisto vojnom smislu, više nego ikada nastoje da isključivo i izravno pregovaraju o svim pitanjima koja se tiču njihovog međusobnog odnosa snaga. Najbolji primer u prilog tome su tekući pregovori između SAD i SSSR-a o ograničenju strateškog oružja (SALT). U tom pogledu, i pored pomenute težnje ka multipolarnosti u međunarodnim odnosima, kao da se ovekovečuje posleratna bipolarna podela sveta.

Drugo, istovremeno i uporedo s tim, SAD i SSSR u svim ostalim pitanjima međunarodne prirode teže da poboljšaju međusobni pregovarački položaj — Vašington u odnosu na Moskvu i obrnuto — pre nego što sednu za sto i počnu da pregovaraju tako što se trude da prethodno uspostave posebne odnose na dvostranoj osnovi sa zapadnom Evropom, Japanom, NR Kinom, kao i pojedinim zemljama trećeg sveta. Pri tom su, kako misle i tvrde tvorci globalne strategije SAD za raz-

doblje sedamdesetih godina, SAD u srazmerno boljoj prilici od SSSR-a jer uvek mogu računati na saglasnost, ako ne i na jedinstvo gledišta, sa zapadnoevropskim zemljama i Japanom, s jedne, i na NR Kinu, s druge strane, čiji su loši odnosi sa SSSR-om činjenica trajnije vrednosti. SSSR-u u tom sklopu ne bi preostalo ništa drugo doli da jača svoje veze sa istočnom Evropom i trećim svetom, gde bi se, opet, sukobljavao u prvom redu s NR Kinom. Zbog toga Nikson i njegova vlada, procenjujući novonastali odnos snaga u svetu, uzimaju za gotovo da rečena težnja ka multipolarnosti sveta pogoduje pre SAD nego SSSR-u iz najmanje dva razloga: iako u usko vojnom smislu ne pogađa sadašnju nadmoć ni SAD ni SSSR-a, ona u političkom pogledu, ipak, sužava prostor SSSR-u, za razliku od SAD, za širenje njegovog opšteg uticaja kada je reč o drugim međunarodnim pitanjima mimo onih isključivo vojnih. Iz toga proizlazi da bi SAD u izvesnom stepenu i do izvesne granice trebalo, štaviše, da podstiču ovu težnju ka multipolarnosti, čiji je (prvi) izraz triangularna, a uskoro, najverovatnije, i petokutna (pentagonalna) ravnoteža snaga (SAD — SSSR — NR Kina — zapadna Evropa i Japan) u svetu. Tu se cela Niksonova doktrina u krajnjoj liniji ponovo vraća na svoju zamisao o partnerstvu vodećih kapitalističkih država sa SAD na čelu, to jest od policentrizma u međunarodnom radničkom pokretu ka sličnom policentrizmu unutar „slobodnog sveta“, ali — za razliku od prvog — zasnovanom na opštem saznanju o zajedničkim interesima Zapada u širem smislu, a naspram Istoka u isto tako širokom smislu. To bi trebalo da bude ona bitna prednost na strani SAD u odnosu na SSSR koju Niksonova vlada namerava da narednih godina koristi kao polaznu tačku u svojim pregovorima sa vladom u Moskvi. Obrazac toga je dao sam Nikson 1971: pre svoga puta u Peking on se susreo sa državnicima najvećih zapadnoevropskih država i Japana. Potom će ove godine, posle posete koju je učinio NR Kini, ići u Moskvu. Ne treba naglašavati da će zbog toga njegova reč u Moskvi imati posebnu „specifičnu težinu“. Tako bi, prema Niksonovoj doktrini, trebalo da se uvek slože karte u odnosima SAD — SSSR u ovom našem svetu, što ne bi bilo mogućno ako bi vlada u Vašingtonu nastavila svoju doskorašnju politiku prema NR Kini.

Naglasak koji Niksonova doktrina stavlja s jedne strane na polimorfnost savremenog sveta, a s druge na policentrizam u međunarodnom radničkom pokretu — pri čemu su joj odnosi SSSR-a sa NR Kinom u žiži pažnje — izaziva podozrenje SSSR-a da vlada u Vašingtonu moguće smera da u pogodnom trenutku započne svojevrsnu politiku ravnoteže snaga poput one u razdoblju do prvog svetskog rata, sa svim što uz nju ide (interesne sfere i drugo). SSSR jednostavno nije siguran da su SAD naumile da sedamdesetih godina samo blagovremeno razgranaju i prošire svoje veze sa ostalim činiocima u budućem multipolarnom svetu (zapadna Evropa, Japan i NR Kina) a da u isto vreme ne stave konačno krst na kolektivnu bezbednost oličenu u Ujedinjenim nacijama. (U vezi sa tim bi trebalo da čitalac ima na umu da su vojni savezi SAD sa zemljama Evroazije uvek, bar zvanično i na papiru, bili samo osobena

dopuna ove kolektivne bezbednosti na regionalnoj osnovi.) Sumnje SSSR-a u tom smislu najviše izazivaju Niksonova poseta Pekingu, a zatim i vrlo skromno mesto koje same Ujedinjene nacije imaju u okviru Niksonove doktrine. SSSR u tome nalazi glavne razloge za oprez. Njegovi diplomatski potezi u novije vreme kao što su posebni ugovori o savezu koje je 1971. zaključio sa Indijom i Egiptom su delimično izraz toga. Ti ugovori na kraju krajeva idu za tim da se u Aziji i na Srednjem istoku ograniči uticaj kako SAD tako i NR Kine, a za slučaj da SAD dođu u iskušenje da kineski „iredentizam" usmere samo u pravcu SSSR-a. Nije na odmet podsetiti da i Niksonova vlada zvanično ocenjuje da je taj iredentizam „ozbiljna opasnost" za mir u Aziji i svetu, u čemu se mnogo ne razlikuje od vlade u Moskvi. Rečeni ugovor sa Indijom je posebno važan u navedenom pogledu.

Nikson je svestan da njegova doktrina ne sme da poljulja poverenje „u prave namere SAD u inostranstvu". Istina, njegova doktrina polazi od toga da je današnji svet ispoljio težnju ka multipolarnosti uprkos dosadašnje vojne moći SAD i SSSR-a. No, ona isto tako uzima kao datost da su u tom svetu SAD i SSSR još velesile čija je vojna moć daleko ispred svih ostalih, što je dokaz njegove bipolarnosti u osnovi. Stoga je maltene prirodno da odnosi između SAD i SSSR-a budu pitanje broj jedan za SAD. To važi utoliko više budući da je SSSR u međuvremenu konačno prevazišao evroazijske okvire i postao svetska u smislu globalne velesile (njegova pomorska moć!).

Nikson i njegova vlada se zbog toga stalno trude da razuvere SSSR da će spoljna politika SAD u idućih deset godina ići na uštrb međusobnih odnosa Vašington—Moskva. Njihov glavni dokaz u prilog tome je SALT i zato nije slučajno što su ti pregovori upravo prošle, 1971, godine krenuli s mrtve tačke, a još je manje slučajno što je SSSR u isto vreme prihvatio i predložio uzajamno smanjenje oružanih snaga u Evropi (MBFR).

Do sad su glavne teškoće u odnosima SAD—SSSR bile vezane za Berlin, Srednji istok i Kubu. Sada, kada je pitanje Berlina na izvestan način rešeno ili, bar, dogovoreno, glavne tačke u budućoj, kako Nikson kaže, „eri" pregovora između ove dve zemlje bi mogle biti:

(1) nadzor nad naoružanjem i razoružanje (SALT, MBFR i slično);

(2) miroljubivo rešenje sukoba na Bliskom istoku; i

(3) bezbednost u Evropi i s tim u vezi u Sredozemlju.

Nije bez značaja podatak da su SAD srazmerno više nego do sad voljne da priznaju posebne interese SSSR-a u Berlinu i na Srednjem istoku, ali ne i na Kubi. Što se Karipskog područja tiče, izvesno je samo jedno: SAD ni u narednom razdoblju neće priznati SSSR kao novu „realnost" u zapadnoj polulopti. To bi, možda, bio jedini izuzetak od opšteg stava SAD prema SSSR-u kao velesili kada su u pitanju drugi delovi sveta. U tom pogledu će se vlada u Vašingtonu i dalje držati sporazuma sa SSSR-om o Kubi od 1962. Ona je u tom smislu 1970, a povodom pojave podmornica SSSR-a u vodama Kube, tražila da se taj sporazum proširi i na strateška oružja, u prvom redu na rakete smeštene na moru,

što je i postigla bez većeg spora sa vladom u Moskvi. To ide u prilog tvrdnji da će zapadna polulopta, a naročito Kuba, biti i ubuduće razmatrana od obeju zemalja kao posebno pitanje u sklopu njihovih međusobnih odnosa.

Sve u svemu, Niksonova doktrina je odraz drugačije geopolitičke i geostrateške slike sveta od one koju su tvorci globalne strategije SAD imali pred očima u proteklih 25 godina od drugog svetskog rata. To se tiče koliko političke (politika zaprečavanja) toliko i vojne strane (nuklearna strategija) te globalne strategije. U toj svetlosti bi trebalo posmatrati i sadašnje i buduće spoljnopolitičke poteze SAD u Aziji, posebno što se tiče NR Kine i Japana. Niksonova poseta Pekingu je samo deo te celine i zbog toga od nje ne treba očekivati ništa spektakularno. Ona je samo početak primene Niksonove doktrine u Aziji. I, kao kod svakog početka, korist od njega će biti vidljiva na kraju.

Ljubomir Paligorić

ČILE — REVOLUCIJA BEZ UZORA

Sudeći po društvenim, političkim i ekonomskim zbivanjima poslednjih petnaest meseci, Čile je pod uticajem delovanja socijalističkih snaga *zakoračio u socijalnu revoluciju koja nema uzora u savremenom svetu.* Nije, naime, poznato da su ikada ranije u nekoj zemlji u tako kratkom roku i na način na koji je to učinjeno u Čileu izvršene ili inicirane tako opsežne promene u strukturi vlasništva nad prirodnim bogatstvima, sredstvima za proizvodnju, kapitalom i spoljnom trgovinom. Ponajmanje je tako nešto učinjeno u okvirima buržoaske institucionalnosti, bez potpunog osvajanja političke vlasti, bez potpune promene takve vlasti i njenih organa prinude. Drugim rečima, za takve duboke promene, koje zadiru u samu suštinu društvene moći, bila je do sada u drugim zemljama potrebna po pravilu teška i duga oružana borba, građanski rat i prolivanje krvi. Osim toga, samo nekoliko godina ranije socijalno-političke promene daleko manjeg opsega i dometa izazivale su ili unutrašnju kontrarevoluciju ili spoljnu oružanu intervenciju SAD (primer Dominikanske Republike). Najzad, do nedavno je već samo koncipiranje mirnog, nenasilnog, parlamentarnog puta, od strane socijalističkih društvenih snaga, smatrano za teorijsku jeres i u praksi je bilo gotovo nezamislivo. Sve su to razlozi zbog kojih čileanska politička zbivanja danas imaju posebnu magnetsku privlačnost za celokupnu svetsku javnost. Očito je da se radi o jednoj osobenoj revoluciji koja se u istoriju socijalizma upisuje kao novo, do sada nepoznato iskustvo, koje, bez obzira na konkretan ishod, ima ogroman značaj za praksu i teoriju borbe za socijalizam. Tim pre što je po nekim mišljenjima sasvim neizvesno da li će se mirnim, parlamentarnim putem i nastaviti. Ometanje da se tim putem nastavi potvrdilo bi tezu da u okvirima buržoaske institucionalnosti bez oružane borbe, bar u Latinskoj Americi, nema mogućnosti za društveni preobražaj. Afirmacija takvog puta verovatno bi još više ojačala napore ka jedinstvu svih progresivnih snaga u borbi za uticaj u političkom životu, kao što je to već slučaj u Urugvaju i nekim drugim zemljama u ovom području. U svakom slučaju, čileanski primer pokazuje ogromne promene koje se danas događaju u načinu i shvatanju borbe za socijalizam; on je dokaz da socijalizam sve više postaje sastavni deo stvarnosti našeg doba.

SKICA ISTORIJSKIH USLOVA

Da bi se uočio značaj i izuzetna složenost sadašnjeg čileanskog političkog trenutka, potrebno je imati u vidu seriju činilaca koji stoje u istorijskoj pozadini kao uslovljavajući i određujući.

Na prvom mestu naglasimo da Čile spada u grupu razvijenijih zemalja Latinske Amerike čiji bruto dohodak po stanovniku iznosi oko 670 američkih dolara (1968). Zemlja raspolaže velikim bogatstvima rude, šuma, energetike, poljoprivrednim, stočarskim i ribolovnim potencijalima i znatnim prerađivačkim kapacitetima. Osim toga, ova zemlja po drugim svojim karakteristikama ima posebno mesto u zajednici latinskoameričkih država. Jedna od njih je, svakako, politički sistem, koji u ovom delu sveta ima najveće tradicije buržoaskog parlamentarizma. U toku 150 godina ustavnog kontinuiteta on nije bio prekidan nasilnim putem. To je bio uslov i uzrok da se politički sistem više nego u drugim sredinama ispuni buržoasko-demokratskom sadržinom, tradicijama koje su u znatnoj meri davale pečat nacionalnom političkom životu. U pitanju je njegovo stvarno „ispunjavanje buržoaskom sadržinom" (reč je o sistemu koji je bio uvezen i „nakalemljen" spolja) jer u momentu formiranja on nije odgovarao feudalno-kapitalističkoj ekonomskoj strukturi. Istorijski razvitak je pokazao da su se u Čileu više nego u drugim zemljama stekli uslovi da takav sistem apsorbuje i doprinese usklađivanju protivrečnih interesa između države (vladajuće klase) i građana i obrnuto. Formalno-pravnim svojstvima Ustav je predstavljao napredno dostignuće, ali je raskorak između normativnog i stvarnog bio po pravilu velik. Politički sistem je kanalisao socijalne tenzije u većoj meri nego u drugim latinskoameričkim zemljama iako su one bile isto tako oštre i konvulzivne, ali nisu dovodile do socijalne paralisanosti i lomova.

Posebnu, „adekvatnu" ulogu u takvom sistemu imale su rano formirane političke partije — u većoj meri klasni reprezentanti nego u nizu drugih zemalja. Preko njih su pojedini društveni slojevi izražavali svoje interese, a državna vlast je preko parlamenta kanalisala najkrupnije društvene procese. To, razume se, nisu bile „čiste" relacije niti su partije bile klasno homogene. Isto tako, čileanski politički sistem je samo delimično uspevao da rešava nagomilavanje društvenih protivrečnosti koje su se zasnivale na sve neravnomernijoj raspodeli nacionalnog dohotka, sve krupnijim socijalnim razlikama, sve većoj koncentraciji ekonomsko-političke moći u rukama međunarodnog kapitala. Zbog toga su pojedini istorijski periodi (na primer, posle drugog svetskog rata) bili ispunjeni oštrim klasnim progonima sve snažnije socijalističke levice, sindikata, kao i izbornim mahinacijama, koji su pokazivali stvarno lice buržoaske demokratije kao demokratije za vladajuću klasu, za buržoasku manjinu. Čileanski politički sistem nije bio izuzetak od pravila da je vladao formalno-pravni sistem jednakosti iza koje se krila stvarna nejednakost ekonomskog položaja. Jednakost Ustavom proklamovana odnosila se uglavnom na usku političku sferu, ali ni na nju potpuno, dok

je ekonomska sfera bila pod isključivom vladavinom privatnog, i to dobrim delom inostranog, kapitala.

Sledeća karakteristika takvog političkog sistema bila je vernost armije Ustavu, što nije tipično za većinu drugih latinskoameričkih sistema. Armija se, po tradiciji, nije mešala u unutrašnji politički život. U uslovima postojanja jakih političkih partija ona nije imala potrebe da bude njihov supstitut, kao u Argentini ili Brazilu. Ostala je u okvirima svoje klasične funkcije zaštitnika suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje. Pored parlamentarnih tradicija, ova će okolnost imati velikog značaja za kasniji razvoj političkih prilika.

Nije moguće mimoići ni veliki značaj koji je u političkoj istoriji imala veoma rano ispoljena i relativno snažna uloga države u privrednom razvoju. Pod okriljem države, oslanjajući se na nju, čileanska buržoazija je (naročito u periodu velike svetske krize 1930. godine i za vreme drugog svetskog rata) uspela da se zaštiti i relativno ojača u odnosu na inostrani kapital i da intervencionističkim merama utiče na privredni razvoj. Mnoge institucije koje su tako stvorene (na primer, Korporacija za privredni razvoj — CORFO) danas imaju važnu ulogu u privrednom planiranju. Izgrađeni su i značajni punktovi državne privrede, naročito infrastrukture.

Među činioce koji imaju uticaja na opšte političke prilike treba ubrojati rano formiranu borbenu radničku klasu, koja klasno sazreva pre domaće buržoazije, kroz oštru borbu za uslove rada i života na poljima šalitre i u rudnicima uglja i bakra. To je borba protiv eksploatacije *inostranog* kapitala, kroz koju od druge polovine XIX veka izrasta snažan klasni sindikalni pokret. Te borbene tradicije uticale su na fizionomiju čileanskih političkih partija socijalističke usmerenosti, počev od Radničke socijalističke partije (1912) Luisa Emilija Rekabarena, koja će 1922. godine, na svom IV kongresu, promenom naziva kompletno prerasti u KP Čilea. Te će tradicije biti, verovatno, osnovni razlog što je radnička klasa uspela da zauzme relativno uticajno mesto u političkom životu i što je njena politička razbijenost na razne socijalističke snage uvek bila kompenzirana borbom za jedinstvo. Svest o potrebi jedinstva sazrevala je konstantno i nametnula se kao uslov borbe za socijalizam, što nije slučaj ni u jednoj drugoj zemlji u Latinskoj Americi. To treba imati u vidu pre svega kada se pominje „Socijalistički puč" 1932. godine i „Socijalistička republika" koja je trajala dvanaest dana, pobeda Narodnog fronta 1938. godine, formiranje FOCH-a (Čileanske radničke federacije), kasnije Jedinstvene centrale radnika (CUT), Fronta narodne akcije itd., kroz koje se neprekidno tragalo za putevima saradnje između socijalista i komunista. U svetu nije poznat takav primer dugotrajne saradnje kao između KP Čilea i SP Čilea, koja je uz sve sukobe i trvenja ojačala naročito poslednjih četrnaest godina.

Na kraju, treba pomenuti da je u političkoj javnosti ne mali odjek imao proces oslobađanja u redovima KP od mnogih dogmatskih opterećenja iz prošlosti, čemu je doprinela i čileanska Socijalistička partija, tradicionalno, u svom najprogresivnijem jezgru, nezavisna i autonomna

u odnosu na obe velike struje u međunarodnom radničkom pokretu. Proces o kojem je reč bio je brži u odnosu na unutrašnja nego u odnosu na spoljnopolitička shvatanja KP Čilea.

ODNOS POLITIČKIH SNAGA I NJIHOVE PLATFORME

Uspon udružene nacionalne levice do izvršne vlasti bio je rezultat složenog evolutivnog procesa. Nagomilavanje unutrašnjih protivrečnosti u društvu, a ono traje već niz godina, pripremilo je, izgleda, šire društvene slojeve za radikalnije promene koje su tražile kako političke partije socijalističke orijentacije tako i buržoaska levica (demohrišćani). Suštinska razlika među njima, međutim, nije bila toliko u programskim merama koliko u ideološkoj usmerenosti. Prve su usmerene ka *suštinskoj izmeni* sistema, koja je zamišljena kao evolutivan proces menjanja postojećih institucija i odnosa na bazi svojine; druge su usmerene ka *„popravljanju“* buržoaskog poretka i time ka njegovom očuvanju u temelju društvenih odnosa, preko takozvanog „komunitarizma“ i „nekapitalističkog“ puta razvoja.

Ovaj dugotrajni čileanski proces pomeranja u odnosima globalnih snaga društva, bez sumnje, tesno je povezan sa sazrevanjem društvenih protivrečnosti u Latinskoj Americi uopšte. Talas vojnih intervencija u politički život u poslednje dve decenije samo je izraz nemoći sistema da reši te protivrečnosti, sredstvo da se očuva gola vlast pred opasnošću od spontane ili organizovane socijalne revolucije. Ono, međutim, što bi se moglo označiti kao nova pojava sedamdesetih godina na ovom tlu upravo je prodor shvatanja da *do radikalnih izmena u društveno-ekonomskim strukturama mora doći*. Taj prodor je izvršen ne samo u građanskoj političkoj misli, već i samim vojnim režimima. Ne samo što kasarne nisu mogle biti prepreka za takva saznanja, nego to više nije ni direktna povezanost i zavisnost armijske elite od vojne i političke moći SAD. Primer Perua i Bolivije — u kojima su progresivna stremljenja izblia kroz odbrambeni nacionalizam i otpor prema inostranoj ekonomskoj dominaciji — govori o tome prilično rečito. Kubanska revolucija je za opšte stanje duhova, za revolucionisanje političkih pogleda, za razbijanje predrasuda, za pokretanje najširih slojeva u pravcu društvenih promena — poseban činilac. Ona je jedne uplašila (svojim primerom i nagoveštajem), dok je druge ohrabrila, ali i jedne i druge je poučila.

Pomenuto čileansko sazrevanje za promene, stanje kada — da parafraziramo Lenjina — desničarski vladajući slojevi više „nisu mogli“, a mase „nisu htele“ po starom, dostiglo je svoju prvu kulminacionu tačku već početkom sedamdesetih godina, tačnije — na predsedničkim izborima 1964. godine, kada je levici sa Aljendeom na čelu izmakla iz ruke izvršna vlast za svega 30 hiljada glasova. Nagli politički uspon Demohrišćanske partije, koja je tada došla na vladu sa parolom „revolucija u slobodi“, može se objasniti upravo tom činjenicom. Demohrišćani su pružali novu alternativu, koja je bila buržoasko-reformistička, ali za desnicu ipak „od dva zla — ono manje“. Za šire slojeve, za dobar

deo radnika, ne samo srednjih slojeva, to je bila — u odnosu na vlast inostranog kapitala i veleposedničko-finansijske oligarhije — levičarska alternativa, umerena ali u datom momentu realna.

Vlada Eduarda Freja, političara ogromnog ličnog prestiža, otvorila je proces strukturalnih promena u dva osnovna pravca: strukture svojine u oblasti agrara (agrarna reforma) i takozvane čileanizacije bakra (postepeni otkup akcija inostranih kompanija). Ne ulazeći ovde u druge mere i poteze vlade (prosvetna reforma, otvaranje prema „trećem svetu" i socijalističkim zemljama itd.), te su reforme bile bojažljive, plitke i spore da bi zadovoljile sve radikalniju svest masa, na koju je socijalistička levica sistematski uticala svojim konstruktivnim ponašanjem u parlamentarnoj opoziciji, sindikatima, univerzitetima, na ulici. Ta je levica osećala da hrišćanska demokratija gubi prestiž, shvatila je da vreme radi za nju, pripremala se pre svega jačanjem svoga jedinstva kroz koaliciju Narodno jedinstvo.

U predizbornu kampanju 1970. godine obe te političke grupacije ušle su sa veoma sličnim programom, s tim što je demohrišćanska levica sa Radomirom Tomićem na čelu računala na politički kontinuitet i na nešto radikalniju orijentaciju u odnosu na prethodni program i vladu. Moguće je da je upravo takva platforma bila onaj „jezičak na vagi" koji je „Narodnom jedinstvu" doneo tesnu izbornu pobedu. Nije, očigledno, odlučivala sadržina programa, već potreba daljeg koraka, ali još više u levo. Njega su isticanjem Tomića za predsedničkog kandidata učinili i demohrišćani, ali je to bio mali korak da bi zadovoljio radikalne zahteve većine. Prevagu je odnela socijalistička orijentacija, ali ne samo zbog programa, već iz dva osnovna razloga: (1) što je pružala više garantije da će taj „korak u levo" biti *sproveden* i (2) što uticajna hrišćanska demokratija nije mogla socijalističkim snagama da se suprotstavi paktirajući sa desnicom a da se istovremeno očuva poljuljani prestiž njene progresivne orijentacije. Koalicija Narodno jedinstvo, unutar sebe ideološki nedovoljno homogena, ne bi, verovatno, dobila prostu većinu na izborima niti bi Salvador Aljende bio u Kongresu izabran za predsednika da je Demohrišćanska partija učinila ono što će učiniti petnaest meseci kasnije: nalaženje zajedničkog jezika sa Nacionalnom partijom (udruženi konzervativci i liberali). Takav raspored političkih snaga bio je povoljan za Narodno jedinstvo u periodu izbora, ali ne i kada je levica otpočela da sprovodi svoj program. Njen jedini realan oslonac, pod uslovom da se jedinstvo koalicije održi, bile su mase.

To su, uglavnom, opšti uslovi čileanske političke scene u momentu preuzimanja izvršne vlasti od strane socijalističke vlade 24. oktobra 1970. godine. U tom trenutku mandator dr Salvador Aljende, iskusan političar, čiji je prestiž vezan uglavnom za lično ponašanje u političkom životu još iz vremena Narodnog fronta 1938. godine, a manje za Socijalističku partiju, čiji je član, imao je pred sobom program koji je nalagao krupne obaveze i manjinu u najvišem predstavničkom telu. Program je jasno formulisao zahtev Narodnog jedinstva: izmenu postojeće strukture vlasništva u privredi, okončanje vlasti inostranog i domaćeg monopoli-

stičkog kapitala i latifundija — kao osnovnu meru za stvaranje uslova u kojima bi došlo do procesa socijalističkog preobražaja. To je nametalo: potrebu brze nacionalizacije svih vitalnih bogatstava zemlje u korist države i formiranje tri proizvodna sektora — državnog, mešovitog i privatnog; ubrzanje već započete agrarne reforme i kreditno-tehničke pomoći njenim korisnicima, naročito zadrugarstvu u nastajanju; jačanje pozicija sitnih i srednjih preduzetnika; državnu kontrolu nad spoljnom trgovinom i takvu reformu političkog uređenja koja bi približila šire slojeve naroda procesu odlučivanja. U Kongresu (oba doma) je opozicija, još uvek neujedinjena, imala prednost: 76 demohrišćanskih mesta i 43 mesta Nacionalne partije prema ukupno 80 mesta za vladinu koaliciju. Demohrišćani tada još uvek nisu mogli, zbog sopstvenog ugleda, odreći podršku novoizabranoj vladi na onim osnovnim zahtevima iz programa koji su bili i njihovi. Kandidat desnice Alesandru je, na primer, u trenutku Aljendeove nominacije i sam pozvao svoje pristalice da priznaju legitimnost mandata izbornom pobedniku. U tom momentu, naime, buržoaski parlamentarizam je izdržao svoju prvu probu, iako nije ni najmanje otklonio neizvesnost u pogledu budućnosti.

PROMENE

Od toga vremena pa do danas, posle petnaest meseci delovanja sa pozicija izvršne vlasti, bilans izmena u društveno-ekonomskoj strukturi daje osnova za procenu da se u Čileu odvijaju istinski revolucionarne, duboke društvene promene koje su dovele do oštrije političke polarizacije nego ikad ranije, a socijalne tenzije do predvorja *mogućih* oružanih sukoba. Ta mogućnost, koja se ne isključuje, zahteva da se sagleda nova konstelacija političkih snaga i njihovo ponašanje izazvano promenama pre svega u strukturi vlasništva, zatim u privrednoj aktivnosti, raspodeli nacionalnog dohotka, to jest sadašnji trenutak složene društvene stvarnosti.

Četiri osnovne komandne poluge ekonomike (vlasti) prešle su, za sada administrativno, u ruke države. One se mogu fiksirati kao suštinska komponenta čileanske revolucije iako je još uvek neizvesno da li će složeni privredni mehanizam funkcionisati na komande iz novog centra.

(1) Država je postala jedini vlasnik teške industrije (bakar, šalitra, jod, čelik, gvožđe, ugalj). Više od 70 preduzeća monopolističkog karaktera, od strateškog značaja za privredu, ili su eksproprisana ili je u njima sprovedena državna intervencija postavljanjem interventora.

Šta to znači sa ekonomskog i društveno-političkog stanovišta, nije potrebno posebno naglašavati ako se ima u vidu da je to po pravilu bio prvi zahvat svake revolucionarne vlasti u dosadašnjim velikim i radikalnim društvenim preobražajima kojim se razvlašćivala ekonomska moć inostranog i domaćeg krupnog kapitala i vladajućih klasa. Razlika je samo u tome što je do sada svaki takav, zaista krupan, prodor u same korene društvene moći bio prvi stvaran plod oružane revolucije i građan-

skog rata, dok je u Čileu to izvršeno prodorom socijalističkih snaga do izvršne vlasti, znači nenasilnim, parlamentarnim putem.

Ekonomski značaj ovih mera moguće je predstaviti ako se kaže da Čile poseduje najveće rezerve bakra na svetu i da se sa proizvodnjom od 685 hiljada tona nalazi na četvrtom mestu u svetu (iza SAD, SSSR i Zambije), a po izvozu na drugom mestu. Od prodaje bakra država dobija oko 800 miliona dolara godišnje, to jest preko 80% deviznih prihoda. Nacionalizacija bakra (rudnici Čukikamata. Egzotika, Potreriljos, El Salvador, Andina i El Teniente), uglja (Lota i Švager), čelika (Compania de Acero del Pacifico), visokih peći Uačipata, zatim monopola tekstilne industrije (Jarur, Irmas, Sumar i Said) s razlogom se smatra uslovom čileanskog ubrzanog ekonomskog razvoja, zalogom budućnosti.

(2) Spoljna trgovina je prešla u ruke države.

(3) Država je sprovela punu kontrolu nad najmoćnijim privatnim bankama koje su činile komandnu tablu celokupnog finansijskog mehanizma (El Espanjol, El Sudamerikano, El Kredito e Inversiones i Banko de Čile). Ova slika će biti svakako potpunija ako se navede da je predviđeno da u državne ruke pređu sva preduzeća sa kapitalom čija je osnovica 14 miliona eskudosa. To za sada znači 120 od 150 krupnih firmi (ukupno u zemlji ima oko 35 hiljada firmi), čime se jasno ukazuje na legitimnost poslovanja srednjih i sitnih vlasnika.

(4) Vlada ubrzano sprovodi agrarnu reformu koja je započela pod vladavinom demohrišćana. Do sada je eksproprisano 1.337 najvećih latifundija sa ukupnom površinom od 2,412.003 hektara. To znači izmenu dosadašnje strukture vlasništva u oblasti agrara koja je bila određena sledećim osnovnim odnosom: 1,3% svih imanja (sa više od 1.000 hektara) imala su 72,7% ukupne obradive površine, a 61,8% svih imanja (sa manje od 10 hektara) imala su ukupno 1,4% obradive površine. Ukupan broj imanja iznosio je 253.429 sa ukupnom površinom od 30,648.700 hektara.

Ove mere, bez sumnje, daju Aljendeu pravo da konstatuje da je država preuzela osnovna bogatstva zemlje iz ruku inostranog kapitala i da je srušila monopole oligarhije.

Rezultati privredne aktivnosti krajem 1971. godine, i pored teškoća o kojima će biti reči u nastavku, prema vladinim procenama su ohrabrujući. Najznačajnije ohrabrenje predstavlja porast industrijske proizvodnje, prvi put posle deset godina, za oko 12% (u odnosu na 1970. godinu). Bruto nacionalni dohodak (1967—1970. = 2,7%) porastao je 7—8%. Vlada je otpočela sprovođenje veoma opsežnih mera u oblasti socijalne politike, koje su naišle na snažan odjek u širokim slojevima stanovništva. U prvom redu izvršena je redistribucija nacionalnog dohotka. U 1968. godini je 60% stanovništva raspodeljivalo svega 17% nacionalnog dohotka, dok je 2% stanovništva prisvajalo 45% nacionalnog dohotka. Drugačije izraženo, 1968. godine dohodak 1% stanovništva bio je 69 puta veći od dohotka 10% stanovništva na dnu lestvice po primanjima. Već 1970. godine situacija se znatno menja: od 1970. do 1971. godine stanovnici koji žive od nadnica i plata povećali su udeo u raspodeli dohotka sa 50% na 59%. Iako ne postoje podaci koji bi izrazili tu pro-

menu istom metodologijom i kriterijumima, kao ilustrator može uslovno poslužiti podatak da su nadnice i plate povećane u 1971. godini za oko 40%, što je imalo i druge reperkusije.

Nezaposlenost je ublažena: prema zvaničnim podacima nikada nije bila na nižem nivou. U septembru 1970. godine iznosila je 8,7%; 1971. godine opala je na 4,8%. Isto tako, troškovi života u 1970. godini porasli su za 33%, a od januara do novembra 1971. godine za 15%.

Osetno povećanje plata i nadnica naglo je podiglo kupovnu sposobnost stanovništva, što se direktno odrazilo na smanjenje zaliha robe široke potrošnje. Trgovina je ostvarila velik promet, ali se ubrzo osetio nedostatak robe, između ostalog i nekih prehrambenih artikala. Čile je ranije uvozio prehrambene proizvode (meso, pšenicu, mast, ulje, puter) u vrednosti od oko 180 miliona dolara. Vlada ne krije da je uvoz morao biti povećan. Od oko 12% povećanja uvoza 57% odlazi na prehrambene proizvode, zatim na naftu i opremu za saobraćaj. Povećan je i volumen izvoza, ali sa manjim finansijskim efektima s obzirom na pad cene bakra na svetskom tržištu za 21%.

Panoramu ekonomskih teškoća treba upotpuniti onim koje proističu iz elementarnih nepogoda i nasleđenih obaveza. Čile je, naime, u junu 1971. godine bio pogođen novim zemljotresom koji je potrebu za izgradnjom stanova povećao sa 480.000 na 520.000 (u 1971. godini izgrađeno je 33.000 novih stanova). Vlada je nasledila dugove koji Čile stavljaju, po Aljendeovim rečima, na mesto najzaduženije zemlje u svetu posle Izraela. Dug se popeo na 2 milijarde i 560 miliona dolara ne računajući nove obaveze koje proističu iz nacionalizacije (oko 736 miliona dolara). To znači da na svakog od 10 miliona Čileanaca država duguje oko 300 dolara. Samo za sledeće tri godine vlada je dužna da isplati dugove (prethodne vlade) u iznosu od milijardu dolara. Koraci za odlaganje dospelih plaćanja već su učinjeni kod nekih evropskih zemalja. Vlada je, osim toga, bila primorana da umanji devizne rezerve za oko 400 miliona dolara. Ovu generalnu panoramu treba upotpuniti padom cena bakra na svetskom tržištu od 84 centa za libru u vreme vlade Eduarda Freja na 50 centi za libru u 1971. godini. A svaki pad cene bakra za 1 dolarski cent znači gubitak od oko 8 miliona dolara za vladine prihode.

I pored svih teškoća, koje opozicija koristi kao oružje protiv vladinih mera, preduzet je, kao nikada ranije u prošlosti, niz akcija usmerenih ka poboljšanju socijalnog položaja najugroženijih slojeva čileanskog stanovništva koji su u vreme prethodnih vlada jednostavno bili izvan socijalne politike. Vlada je time ušla u znatne obaveze, ali je istovremeno učinila korak koji ni jedna sledeća izvršna vlast neće moći da negira niti da se o njega ogluši ukoliko želi oslonac u najširim masama stanovništva.

Slično značenje mogu imati i prvi koraci ka uvođenju radnika u upravljanje preduzećima. Iako se radi o prvim koracima, čiji je domet veoma teško oceniti, oni po svom značenju prevazilaze nastojanje da se izvrše promene u oblasti radnih odnosa. Formulisano kao ideja u pro-

gramu Narodnog jedinstva, učešće radnika u upravljanju preduzećima u praksi je shvaćeno pre svega kao želja da radni ljudi postepeno postanu nosioci upravljanja ekonomskim životom. Smisao tog zahteva sadržan je ne samo u nastojanju da se izmeni položaj proizvođača u procesu proizvodnje, nego da se pre svega tim putem postepeno formira svest o vladajućem položaju radnih ljudi u društvu uopšte i da se mobilizacijom masa izvršene promene učine trajnim.

Kreatori konkretnog predloga o učešću radnika u upravljanju bili su sindikati, kojima je pripala značajna uloga u procesu nacionalizacije, agrarne reforme i kadrovskih promena uopšte. Između vlade i CUT-a potpisan je ugovor koji ne samo što reguliše njihove međusobne odnose, nego i stavlja sindikatima u dužnost da razrade i sprovedu tu zamisao. Iz takve saradnje proizašao je i predlog zakona koji predviđa učešće radnika u upravljanju u sva tri sektora privrede: državnom, mešovitom i privatnom. Zakon nije u Kongresu prihvaćen jer postoji snažan otpor da radnici u privatnom sektoru učestvuju u upravljanju. Kako ni u Kongresu uglavnom nije bilo otpora oko državnog sektora, pristupilo se i konkretnim merama da se ta ideja sprovede u život. Predviđeno je da preduzećima upravlja Consejo de Administracòn (upravni odbor), na čije se čelo postavlja vladin predstavnik, a članovi su delegati radnika i predstavnici države. Kao osnovni i najviši organ upravljanja predviđena je skupština radnika, koja odlučuje o politici proizvodnje na bazi državnog planiranja. Sistem upravljanja predviđa još tri organa između pomenutih: skupštine proizvodnih jedinica; proizvodne komitete i komitete za koordinaciju. Osnovna karakteristika predloženog sistema je podela odgovornosti između državnih organa i radnika.

Sistem participacije naišao je na nesumnjive otpore i u samoj koaliciji nacionalne levice. Izvesne rezerve prema njemu imaju ne samo sindikati, koji se pribojavaju od smanjenja njihove uloge, nego i KP i SP, koje po svoj prilici u takvom sistemu ne vide klicu buduće društveno-proizvodne organizacije. Najzad, pošto se radi o sasvim novoj ideji za čileanske prilike, akcija sprovođenja u život te zamisli nailazi na nerazumevanje i u delu same radničke klase. Izgleda da je sistem participacije do sada najviše primene našao u sprovođenju agrarne reforme preko takozvanih saveta seljaka.

ZAOŠTRAVANJE SUKOBA

Što su promene u strukturi vlasništva dublje zadirale u okoštale centre ekonomske i političke moći — to se više zaoštravala polarizacija političkih snaga čileanskog društva. Na prve prepreke vlada je naišla u inostranstvu, pre svega kod zvaničnih krugova SAD. Na udarac zadat velikim kompanijama bakra vlada SAD reagovala je na prvi pogled mirno, suzdržljivo. Takav utisak prenela je i inostrana štampa. To je bila, svakako, spoljašnja, prividna reakcija. Ona i nije mogla kao ranije imati vid otvorene intervencije. Vremena su se, očigledno, izmenila, nacionalizacija je odavno nagoveštena, a odluka je prihvaćena od strane

najvišeg predstavničkog tela zemlje. Međutim, cena bakra na svetskom tržištu, koje kontroliše SAD, naglo je pala, što se dovodi u vezu sa nacionalizacijom; zatvoreni su ili znatno umanjeni i otežani uobičajeni tokovi kreditiranja, snabdevanje opremom i rezervnim delovima za ranije instaliranu severnoameričku tehnologiju. Vlada je bila primorana da vodi pregovore o prolongiranju tekućeg duga. Iz veoma odgovornih krugova je prognoziran brz pad nove čileanske vlade.

Na unutrašnjoj političkoj sceni promenama se prva odupria ekstremna desnica. Još u toku preuzimanja mandata ubijen je komandant armije Rene Šnajder. Ubistvo bivšeg prvaka Demohrišćanske partije i ministra Pereza Žujovića pripisuje se VOP-u, organizaciji ekstremne levice, od koje se MIR (Pokret revolucionarne levice), takođe krajnja levica, ogradio, podržavši Aljendea iako „ne veruje u mogućnost parlamentarnog puta". U atmosferi iščekivanja nereda, koje desnica želi da isprovocira kako bi na scenu izišla armija, došlo je do daljeg ozbiljnog prebacivanja deviznih sredstava u inostranstvo. Vlasnici kapitala i sredstava za proizvodnju ispoljili su visok stepen solidarnosti u opstrukciji proizvodnje iako je to štetilo njihovim sopstvenim interesima zbog povećane tražnje. Dobar deo srednje buržoazije, i pored garantija da njihovi interesi neće biti oštećeni, ispoljio je visok stepen nepoverenja. Preko 200 hiljada grla krupne stoke prebačeno je ilegalno preko granice u Argentinu. Mnogi srednji industrijalci stornirali su porudžbine sirovina (na primer, prediva za tekstilnu industriju) izvršene u inostranstvu očekujući razvoj situacije.

U aprilu 1971. godine udružena levica je potvrdila jačanje svoga uticaja na opštinskim izborima. (Levica je odnela ubedljivu pobedu, pri čemu je izmenjen i odnos njenih unutrašnjih snaga u korist socijalista, koji su dobili 22% glasova prema 17% za predstavnike KP.) Bio je to korak dalje u polarizaciji snaga koji je paralisao organizovani nastup opozicije. Aljendeova vlada, i pored mnogih nerešenih unutrašnjih problema, uključujući tu i neke u koaliciji, nije ispoljavala znake ozbiljnije krize. Očekivanja da će se Narodno jedinstvo pred teškoćama raspasti nisu se ispunjavala. Najmanje su se mogli očekivati ustupci. Vladi je najveće teškoće pravila ekstremna levica izazivajući ekscese kao što je nasilno zauzimanje zemlje srednjih i sitnih vlasnika. Odvijala se bitka na više frontova. Krajnjoj levici upućivane su poruke iz Lenjinove *Dečje bolesti „levičarstva"*; radničkoj klasi da ustane na noge jer nema preobražaja bez socijalne revolucije, ali da za nju svesni radnici moraju izvojevati većinu koja se ne postiže u klimi nesigurnosti, haosa i nasilja; sopstvenim pristalicama je stalno naglašavano da je za uspeh potrebno odbaciti sektaštvo — sitna i srednja buržoazija, zanatlije i trgovci, inteligencija moraju biti uključeni u front zajedničke borbe; najzad, vlada je morala da sopstvene pristalice uči razlikovanju između opozicije i neprijatelja prerušenog u opoziciju, što je značilo ne zatvarati vrata koalicije prema drugim snagama (naročito iz redova demohrišćanskih pristalica) koje bi bile spremne da joj pristupe. To je isto-

... Narodnog jedinstva, učešće radnika u upravlja...
... pre svega kao želja da radni lj...
... upravljanja ekonomskim životom. Smisao...
... u nastojanju da se izmeni položaj r...
... nego da se pre svega tim putem ...
... položaju radnih ljudi u društvu n...
... promene učine trajnim.

... predloga o učešću radnika ...
... značajna uloga u proces...
... promena uopšte. Između
... samo što reguliše njihove me...
... nužnost da razrade i spro...
... predlog zakona koji
... sektora privrede: drža...
... prihvaćen jer po...
... učestvuju u upravljanj...
... državnog sekto...
... sprovede u život.
... administración (up...
... a članovi su
... organ up...

ea (ja-
samog
za do-
e Toa,
ršenje
izvr-
ne op-
ljende
po os-

nuara
je iz-
poraz
na u
o na-
njena
je u
cione
uara
a se
ištva
u od
gres
ravo
ora-
acio-

acije
Na-
kao
guću
vero-
guć-
na) i
aliza-
sagle-

g jedin-
žoaskom
ileanskom
kih prilika,
osno „mirni"
onosti revolu-
metne prome

vremeno značilo i kritiku dogmatizma, učaurenosti i neefikasnosti u sopstvenim redovima.

Krajem 1971. godine ispoljeni su jasni znaci prelaska krajnje desnice iz relativne defanzive u ofanzivu. Momenat je izabran u trenutku nesumnjivih ekonomskih teškoća, iščekivanja i kolebanja u redovima demohrišćana. Trebalo je sve opozicione elemente, posebno demohrišćane, privući na svoju stranu jer je proces podržavljenja pogodio i mnoge pristalice ove najjače političke partije u zemlji. Organizovane su demonstracije žena iz slojeva koji nikada nisu osetili oskudicu. Ohrabrivane su fašističke grupe da uznemiravaju javnost. Vlada je optužena da krši slobode građana — iako u zatvorima nema „političkih" slučajeva; da nastoji da uguši opozicionu štampu preuzimanjem kontrole nad proizvodnjom papira — iako je u međuvremenu povećan broj opozicionih listova i časopisa. Prelazak opozicije u ofanzivu ispoljio se u opstrukciji svake vladine mere koja bi dublje zadirala u promene preduzete od strane prethodne, demohrišćanske, vlade. Mnogi zakonski predlozi su odbijeni, a senka pretnje nadnela se nad planiranom ustavnom reformom kojom levica nastoji da najviše predstavničko telo pretvori u jednodomnu Narodnu skupštinu. U januaru 1971. godine kulminaciju opstrukcije predstavljala je restrikcija državnog budžeta, koji je opoziciona većina drastično „skresala". Restrikcijom je obuhvaćeno 75% budžetskih stavki, čime je i formalno paralisan rad mnogih organa vlade. Vlada je bila primorana da stavi „veto" na 43 člana budžetskog zakona (od ukupno 67) i da ceo „slučaj" uputi Ustavnom sudu zbog povrede Ustava.

Uporedo sa ofanzivom u Kongresu čine se ozbiljni pokušaji da se vlada diskredituje i u redovima radničke klase, i to u Čukikamati, neuralgičnom centru celokupne privrede. Rudari Čukikamate, među kojima uticaj imaju i demohrišćanski sindikati, spadaju u grupu bolje plaćenih radnika i njihova se primanja posle nacionalizacije nisu znatnije izmenila. Zahtevi za povećanje materijalnih primanja iznad mogućnosti državnog privrednog sektora stvorili su znatne teškoće vladi, a nagovešteni štrajk izazvao je znatnu političku štetu. Te zahteve podržala je opozicija iako se, koliko juče, i sama nosila sa radničkim revandikacijama. Štrajk je krajem decembra 1971. godine najzad izbio, ali je odmah i prekinut. Izgleda da je na odluku o obustavi štrajka uticalo saznanje da desnica priželjkuje teškoće upravo u industriji bakra, da podržava zahteve koje sama nikada nije bila spremna da ispuni iako je profit odlazio iz zemlje. Vlada je tražila od radnika da uključivanjem u upravljanje i povećanjem produktivnosti poboljšaju i svoj položaj i položaj celokupne privrede budući da prihodi od bakra predstavljaju danas „platu Čilea", to jest osnovni izvor prihoda zemlje. Rudari su pozvani da pogledaju „život oko sebe", naročito drugih radnika, i da shvate da su oči svih Čileanaca uprte upravo u njih, ali i oči reakcije koja nastoji da sabotira proizvodnju, da izaziva radne konflikte i nepoverenje u rezultate vladinih mera, zbog čega izvodi i akcije privredne sabotaže (štampa je u januaru ove godine izveštavala o podmetnutim eksplozijama).

Ofanziva desnice se u vreme proslave 50-godišnjice KP Čilea (januar 1972. godine) manifestovala u otvorenom napadu na vladu i samog predsednika, čime se indirektno uticalo i na izbornu kampanju za dopunske izbore u dve provincije. Ministar unutrašnjih poslova, Hose Toa, jedan od najjačih ljudi u kabinetu, optužen je u parlamentu za kršenje ustavnih ovlašćenja, što je dovelo do njegove ostavke. Desnica je izvršila snažan pritisak zapretivši da će, ukoliko se prenebregnu njene optužbe, podići ustavnu tužbu protiv samog predsednika Republike. Aljende je delimično prihvatio izazov: Hose Toa postavljen je sutradan po ostavci za ministra odbrane.

Dopunski izbori za dva poslanička mesta održani sredinom januara ove godine doneli su uspeh kandidatima opozicije, mada time nije izmenjen odnos snaga u Poslaničkom domu. U svetskoj štampi je poraz levice jednostrano interpretiran kao indikator raspoloženja građana u opštoj političkoj konfrontaciji. Izgledalo je da se Narodno jedinstvo nalazi u krizi, a tako je protumačena i ostavka svih ministara učinjena radi lakše reorganizacije kabineta. Međutim, stiče se utisak da je u februaru vlada konsolidovala svoj položaj iako je od strane opozicione većine dobila novi udarac: Kongres je, naime, u drugoj polovini februara ove godine usvojio amandmane Demohrišćanske partije po kojima se vladi zabranjuje da vrši bilo kakvu eksproprijaciju privatnog vlasništva bez odobrenja Kongresa. Taj zakon obavezuje Aljendea da u roku od dva meseca odobri ili odbaci amandmane. Ukoliko ih odbaci, Kongres može da insistira na njima, što praktično znači da predsednik stiče pravo da raspiše plebiscit nacije. Zakon istovremeno anulira sve vladine sporazume o otkupu akcija privatnih preduzeća sklopljene u cilju dalje nacionalizacije.

Najnovija situacija samo potvrđuje dalji proces oštre konfrontacije političkih snaga. U tom kontekstu treba razumeni i Aljendeov apel Narodnom jedinstvu da na predstojeće parlamentarne izbore iziđe kao *jedinstvena izborna partija,* što zakon dozvoljava. Računajući na moguću promenu odnosa snaga u Kongresu, koju je teško pretpostaviti, on, verovatno, vidi i rešenje sukoba zakonodavne i izvršne vlasti, kao i mogućnost sprovođenja ustavne reforme (jednodomna Narodna skupština) i dovršavanja započetih reformi. U suprotnom, nije isključena paralizacija funkcionisanja političkog sistema, čije je posledice nemoguće sagledati.

STRATEGIJA I TAKTIKA SOCIJALISTIČKIH SNAGA

Osnovni strateški okvir delovanja vodećih snaga Narodnog jedinstva i Aljendeove vlade u sadašnjem trenutku ograničen je buržoaskom institucionalnošću. Drugim rečima, realizacija shvatanja o čileanskom putu u socijalizam s razlogom se vezuje za razvoj političkih prilika, zrelost objektivnih i subjektivnih uslova. Parlamentarni, odnosno „mirni" put preobražaja direktno je stavljen u zavisnost od sposobnosti revolucionarnog pokreta masa da preraste u većinski i da nametne promene

kroz postojeći politički sistem. To bi, pojednostavljeno, bio strateški pravac delovanja koji primenu nasilja stavlja u zavisnost od ponašanja same vladajuće klase, to jest od karaktera njenog otpora u okvirima buržoaskog sistema. Taktički, taj koncept je u sadašnjem momentu takođe jasan: čileanski Ustav i zakoni, zahvaljujući svojoj formalno-pravnoj progresivnosti, pružaju dovoljno prostora za prvu fazu promena društveno-ekonomske i političke strukture. Da li će ta šansa biti iskorišćena, zavisi od odnosa političkih snaga u sferi zakonodavne i izvršne vlasti. Prodor nacionalne levice najpre u Poslanički dom i Senat, a zatim osvajanje izvršne vlasti, govori načelno o tome da u sadašnjim uslovima buržoaska zakonitost sama po sebi ne garantuje i kontinuitet vladavine, tačnije — ne obezbeđuje privilegiju vlasti osloncem na moć privatne svojine i inostranih monopola. Socijalističke snage se, znači, mogu, sprovodeći reformu, pojaviti kao branilac Ustava i na taj način obezbediti legitimnost svog delovanja *u postojećem sistemu*. Bez sumnje, to predstavlja novu istorijsku situaciju koja je do sada postojala samo kao ideja, na papiru, samo kao potencijalna mogućnost, i to uglavnom u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama Evrope.

Tri su faktora, po svim izgledima, odlučujuća za objašnjenje konkretne čileanske situacije.

Prvi je taj da je vlada do sada (imajući u vidu i najnovija ograničenja nacionalizacije koju nastoji da nametne opozicija u Kongresu) posedovala zakonski štit za svoje mere, to jest legitimnost svoje politike. Sva nastojanja opozicije da vrši opstrukciju vlada je tukla sa pozicije odbrane ustavnosti i zakonitosti ukazujući, opravdano, da sabotaže i uznemiravanje javnosti, kao i podstrekavanje da se isprovociraju neredi od strane krajnje desnice znače pokušaj da se vlada zbaci vanustavnim putem. A to joj daje mogućnost da primeni silu buržoaskih zakona protiv same buržoazije.

Drugi odlučujući faktor je armija. Ona je do sada ostala na pozicijama nemešanja u politički život, znači — u skladu sa tradicijama odbrane ustavnog poretka. Jasno je da je ona ostala netaknuta što se tiče njenog klasnog sastava, da nije prožeta revolucionarnim promenama. Ona do sada nije imala osnova za intervenciju u politički život. Postoje mnoga uveravanja da armija neće predstavljati prepreku vladinoj politici dok god se politički proces odvija u okvirima postojećeg poretka i dok god vlada uspeva da održi red i mir u zemlji. Oko ocene mogućeg ponašanja armije postoji, doduše, niz nijansiranih shvatanja: jedni tvrde da Aljende u jednom delu armije ima znatan lični uticaj; drugi — da ni armija nije jedinstvena celina i da zbog toga predstavlja enigmu, nepoznanicu, čije je ponašanje nepredvidivo. Niko joj ne negira patriotski karakter — ali u građanskom, a ne u socijalističkom (proleterskom) značenju tog svojstva. Za vladu postoje, između ostalih, dve opasnosti: (1) da pređe Rubikon ustavnog ponašanja i (2) da ne savlada eventualne nerede u zemlji. Ovo drugo, naravno, ne zavisi samo od nje. Odatle i proističe opasnost od provokacija i krajnje desnice i krajnje levice (koja traži da se naoruža narod). Eventualni obračuni na ulici mogli bi biti

pretekst za intervenciju vojske, koja bi „uvela red“, ali se ne zna šta bi sve iz toga moglo proisteći. Do sada su svi potezi vlade donosili Narodnom jedinstvu moralnu prednost, što je mnoge ohrabrilo.

Treći faktor od uticaja na političku situaciju, spomenut samo implicitno, jeste podrška najširih slojeva vladinoj politici. Što je ona glasnija, što se više manifestuje — manje se očekuju provokacije i intervencija vojske.

Izvlačenje te tri osnovne dimenzije sadašnjeg čileanskog političkog trenutka (zakonitost mera, red i mir u zemlji, mobilizacija masa) baca više svetlosti na probleme sa kojima se susreće koalicija Narodno jedinstvo, koja je upućena na složeno ponašanje i izuzetnu opreznost. To je razlog što vodeći ljudi KP Čilea i SP Čilea naglašavaju u javnosti, kao i vlada, da se mora učiniti sve što je moguće da bi se izbegao oružani sukob sa neprijateljem. Protivnik se mora za sada tući njegovim sopstvenim oružjem, buržoaskom zakonitošću, i tim putem moraju se ostvarivati povoljniji uslovi za proletarijat, povoljniji uslovi za Narodno jedinstvo da u još većoj meri mobiliše mase za svoju platformu i program. Postoji uverenje da je oružani sukob moguće izbeći i da bi takav razvoj bio poželjan. *Levica je dokazala da se na vladu može doći parlamentarnim put i da je moguće otvoriti proces dubokih strukturalnih promena legalnim sredstvima. Treba, znači, sada dokazati da se tim putem može osvojiti i faktička vlast.* Istina, takav je put težak i spor, traži ne male žrtve i napore, posebno političku veštinu. Olakšavajuća okolnost je ta što većina Čileanaca, prema mnogim pokazateljima raspoloženja, teži promenama u okviru postojećeg političkog sistema. Međutim, ne sme se odbaciti mogućnost oružanog sukoba pošto bi to ne samo uspavalo, nego i obezoružalo mase. Na levici smatraju da neprijatelj nema prednost ukoliko je procena raspoloženja masa tačna. Političke partije levice imaju veliki uticaj. KP Čilea je druga po snazi partija u zemlji. Njen uspon u političkom životu pokazuje prerastanje u masovnu partiju koja sa omladinom dostiže 200 hiljada dobro organizovanih, angažovanih, disciplinovanih članova. Osim toga, koalicija Narodno jedinstvo ima pretežan uticaj u sindikalnom pokretu, koji je u celini angažovan u procesu preobražaja društva.

Deo političke taktike je i strogo vođenje računa o tome da se ne padne u zamku konfrontacije sa demohrišćanima u celini (iako koalicija nije u tom pogledu jedinstvena). To je sastavni deo borbe za uticaj u masama. Demohrišćani su najjača politička partija u zemlji. Međutim, u njihovim redovima postoji očevidno kolebanje. Još pred izbore Demohrišćanska partija je doživela rascep iz koga je nastao MAPU — demohrišćanska levica uključena u Narodno jedinstvo. Polarizacija se i dalje vrši. Bivši predsednički kandidat Radomiro Tomić stoji na platformi konstruktivne opozicije ili podrške vladi. Eduardo Frej, najistaknutiji lider partije, bivši predsednik, vodi krilo krajnje desnice i poslednjih meseci sve se više približava Nacionalnoj partiji. Čvrst opozicioni front među njima još nije formalno sklopljen iako niz zajedničkih ili usaglašenih poteza u Kongresu govori da je takav blok moguć,

što, nesumnjivo, baca određenu svetlost na pravu prirodu ove buržoasko-reformističke portije. Međutim, nacionalna levica nastoji da privuče na svoju stranu one delove demohrišćana kojima su bliski ciljevi strukturalnih reformi, ona se bori za uticajnu demohrišćansku „bazu" u masama.

Najzad, i katolička crkva, uticajan i značajan faktor u političkom životu, oficijelno je dala podršku narodnoj vladi. Bio je to, uzgred budi rečeno, krupan udarac za opoziciju, kao i dosadašnja konstruktivna saradnja armije.

Povodom pomenutih optužbi protiv ministra unutrašnjih poslova predsednik Aljende je bio do sada najeksplicitniji u definisanju osnovne politike Narodnog jedinstva. „Ne želimo nasilje" — rekao je on masi spontano okupljenoj ispred Monede u noći 7. januara. „Odbacujemo nasilje, ali, ako mu drugi pribegnu kao kontrarevolucionarnom nasilju, upotrebićemo snagu zakona. Ako snaga zakona ne onemogući subverzivne namere — čujte dobro — upotrebićemo revolucionarno nasilje!" Generalni sekretar KP, Luis Korvalan, tu je misao izrekao inostranim delegatima na proslavi 50-godišnjice osnivanja KP Čilea: „Ako do oružanog sukoba dođe — ući ćemo u borbu. Tada će se ona odvijati na svim poljima."

NEKE OSOBENOSTI ČILEANSKOG ISKUSTVA

Dosadašnje socijalističke revolucije, bez izuzetka, imale su oblike nasilnih, oružanih klasnih sukoba ili su socijalistički karakter dobijale kroz nacionalnooslobodilačku borbu — opet kroz borbu oružjem. Njihov prvi korak, bez izuzetka, bio je osvajanje političke vlasti, rušenje institucija ranijeg državnog poretka, aparata prinude i njihova zamena sopstvenim institucijama — da bi se u sledećoj etapi obezbedio proces ekonomskog razvlašćivanja svrgnute klase.

Sadašnji čileanski društveni preobražaj nema oblike i karakteristike *takve* revolucije. Isto tako, teško bi se našli argumenti koji bi potvrdili poznatu tezu da je u pitanju takozvani nekapitalistički put, za koji se zalagala demohrišćanska levica i jedno vreme KP pod uticajem sovjetskih političkih shvatanja. Proces koji je u toku sadrži, nesumnjivo, seriju originalnosti, osobenosti. One ne samo što postavljaju niz dilema oko ishoda, nego zahtevaju i teorijsko uopštavanje i tumačenje, koje još nije dato. U ovom trenutku čileanska revolucija nastoji se objasniti onim teorijskim koncepcijama socijalističkih snaga koje smatraju da će današnje zemlje u razvoju, pre svega zemlje Latinske Amerike, morati da pre pristupanja punom socijalističkom preobražaju prođu kroz jednu prethodnu, „pripremnu" etapu. Ta etapa, međutim, nema karakteristike buržoasko-demokratske revolucije. Te koncepcije polaze od ocene da se radi o ubrzanom procesu društvenog *sazrevanja* koje treba da stvori uslove za prelazak *ka* socijalizmu. One ukazuju da je usmerenost ka socijalizmu, uslovljena radničkim karakterom nove vlasti, ono od čega zavisi konačan ishod toga jedinstvenog procesa koji se odvija u eta-

pama. Kada će jedna (pripremna) etapa prerasti u drugu (socijalističku) — stvar je faktičkog odnosa klasnih snaga, istorijskih okolnosti i sazrelosti uslova.

Ako bi se pošlo od toga tumačenja, čileansku revoluciju bi, znači, trebalo shvatiti kao ubrzano sazrevanje socijalnih uslova za radikalan društveni preobražaj. U ovoj etapi ona oslobađa zemlju od dominacije inostranog kapitala, domaćih i inostranih monopola (antiimperijalistička komponenta revolucije); uklanja veleposedničku oligarhiju sa trona ekonomske i političke moći (antifeudalna komponenta); demokratizuje sadašnju strukturu političke vlasti uključivanjem u nju širih društvenih slojeva (demokratska komponenta revolucije).

Teško bi se moglo reći koliko takav koncept potvrđuje sama čileanska praksa. Nama se čini da su društveni procesi u svetu daleko složeniji nego što se to dâ omeđiti „etapama", činom političkog preuzimanja izvršne vlasti ili vlasti uopšte, koja sama po sebi ne mora da garantuje socijalističku orijentaciju i karakter društvenih promena. Ono što određuje društvenu promenu u konkretnom slučaju je nacionalizacija krupne svojine, razvlašćivanje veleposedničke aristokratije i finansijske plutokratije u korist države, šire društvene zajednice. U tom smislu je čileanski preobražaj *već sada* radikalan društveni proces kome se ne mogu odreći socijalistički sadržaji. Pomenuta shvatanja o „etapama" formalizuju složene i originalne puteve postizanja takvog cilja samim tim što su ona građena na bazi iskustava sa drugog tla i iz vremena od pre nekoliko decenija kada socijalizam ni izdaleka nije bio tako sveobuhvatan pokret i proces ljudskog društva. Međutim, značajnije od toga je ono što ni jedna teorija nije mogla anticipirati: oblici kroz koje se ostvaruju društvene promene, konkretna strategija i taktika, put preobražaja. U tom pogledu čileanska revolucija ima sve oznake autentičnosti, njena iskustva su nova i do sada nepoznata u istoriji borbe za socijalizam.

Izvesno je da je to *prvi* pokušaj konkretnog ostvarenja takozvanog mirnog ili nenasilnog, parlamentarnog puta osvajanja vlasti od strane socijalističkih snaga. On se ne može upoređivati sa poznatim slučajevima uspona do izvršne vlasti levice, na primer, u Finskoj ili Kerali, i to zbog društvenog sadržaja pojava. U Čileu se vrše duboke strukturalne promene u pravcu socijalizacije političkog i ekonomskog života, pri čemu se nastoji duboko zaseći u korene nacionalnih i međunarodnih centara moći zasnovanih na monopolu privatne svojine. U tom pravcu deluje ne samo subjektivni faktor oličen u socijalističkim snagama, već i težnja društvene većine, koja je delimično i pod uticajem opozicije. Znači, ne samo što je društveni proces otpočeo mirnim putem, a ne oružanom borbom, već je on istovremeno i politički i ekonomski. Politička vlast (izvršna) tek je delimično osvojena (ali ne i zakonodavna, sudska), bitka za tu vlast ni izdaleka nije dobijena, a otvoren je front borbe za ekonomsku vlast. Borba se vodi uporedo na dva fronta.

Takav proces se nastoji ostvariti u okvirima postojećeg političkog sistema, znači — ne rušeći buržoaske institucije, nego kroz njih. To je i razumljivo i logično za mirni, parlamentarni put budući da nosioci re-

volucionarnih promena nemaju iza sebe oružanu silu kao garanciju političke vlasti. Čileanska revolucija traži mirni put preko buržoaskih zakona, što ne isključuje nasilje buržoaskog zakona. Takav istorijski obrt, ako ne i paradoks, uslovljen je prodorom progresivnih snaga u institucije samog buržoaskog poretka. Buržoaski zakoni, koji proklamuju formalnu jednakost, nisu više u stanju da *garantuju* automatizam vlasti buržoazije. Šansa socijalističkih snaga u takvom konkretno-istorijskom sistemu buržoaskog parlamentarizma (ne u svakom koji je buržoasko-demokratski) sadržana je u mogućnosti da one brane, to jest da daju drugačiji sadržaj jednakosti. „Buržoaski zakoni u našim rukama daju drugačije rezultate" — kažu komunisti. To znači da u sadašnjoj etapi borbe oni daju dovoljan prostor za delovanje. Tim pre ako je formalno-pravno to zakonodavstvo napredno i sadrži misao o „pravednoj" socijalnoj funkciji koju mora da ima svojina.

Privlači pažnju i nastojanje da se u celokupan proces uvede sistem participacije, učešća radnika u upravljanju državnim, mešovitim i privatnim sektorom privrede. Može li se ta tendencija protumačiti jedino željom da se tim putem izvrši „dodatna" mobilizacija masa, to jest da se obezbedi njena podrška ubuduće, u odbrani već osvojenih tekovina? Veoma je teško na samom početku ostvarivanja te zamisli suditi o tome jer sam proces uključivanja radnika u upravljanje ima i svoju sopstvenu logiku, iako ona ne mora da u konkretnom slučaju dođe do svog izražaja. Izvesno je, pak, da ta tendencija ne može biti plod državno-kapitalističkog ili državno-socijalističkog koncepta. Čak ako je u pitanju i prva pretpostavka, to jest da se radi o težnji da se mobilišu mase, čileanski revolucionarni preobražaj je, verovatno, prvi te vrste koji u samom startu nastoji da neposrednim prisustvom radnika u vlasti obezbedi njen budući tok, trajnost promena, da tim putem direktnije konfrontira klasne interese proizvođača i onih koji prisvajaju plodove rada (bilo da je vlasnik pojedinac ili država). Otuđivanje vlasti od proizvođača, ukoliko bi ta nastojanja urodila plodom, bilo bi, verovatno, otežano.

Veoma je značajno i to da se čileanski preobražaj vrši pod uticajem subjektivnog faktora koji je politička koalicija socijalističkih i drugih progresivnih snaga. To nije novo iskustvo, poznaje ga dosadašnja praksa, ali je ipak znatno drugačije od iskustva kada je avangardni pokret jedinstvena politička partija.

Na kraju treba reći da kroz dosadašnji tok svoga razvoja čileanski preobražaj kao „mirni" i „parlamentarni" — ako se ostane na ovim terminima — više skriva nego otkriva i objašnjava. Čileanski društveni proces je danas veoma buran i sasvim je neizvesno da li će mu i dalje odgovarati odredba „nenasilan". Socijalne tenzije koje u njemu dolaze sve više do izražaja nagoveštavaju sve oštriji otpor klase čija je vlast ugrožena. Uopšte nije isključena mogućnost primene nasilja, ljudskih žrtava, oružanog obračuna, i to u dva vida: (1) primena legitimnog nasilja zakona protiv buržoazije koja ne poštuje sopstvena pravna pravila ponašanja i (2) primena (isto tako legitimnog) klasnog nasilja onih

koji su iscrpli legalna sredstva zaštite svojih interesa, izbornih rezultata i prava. Tada nasilje dobija oznaku „revolucionarno“ iako već samo zakonsko nasilje dobija takav značaj u rukama socijalističkih snaga. Čileanski put ostaće, znači, „miran“ samo dok ne bude nužno da u zaštiti svoje politike Narodno jedinstvo, ili njegov vodeći deo, primeni nasilje zaštićujući svoj legalitet. Naravno, revolucionarne snage mogu i izgubiti vlast legitimnim putem pre isteka njihovog mandata. To bi se desilo ukoliko bi Kongres zbog opstrukcije vladinih mera, to jest sukoba izvršne i zakonodavne vlasti, bio raspušten, a vlada izgubila na referendumu nacije. Ali u tom slučaju vlada i Narodno jedinstvo bi podneli posledice odsustva podrške u masama.

Analiza odnosa političkih snaga ne daje osnova da se sa izvesnošću govori o ishodu bitke koja je u toku niti o mogućnosti pobede socijalističkih snaga u ovom momentu. Treba, najzad, voditi računa i o međunarodnim uslovima koji, nesumnjivo, deluju na čileanske prilike. Jedno je, međutim, izvesno: ma kakav bio ishod te borbe, njeno iskustvo, ono što je već postignuto, ima najveći pozitivan značaj kako za praksu tako i za teoriju borbe za socijalizam. Iz toga proizlazi i značaj čileanskog iskustva za Latinsku Ameriku i ceo svet.

Milan Ranković

TELEVIZIJA IZMEĐU REPRODUKCIJE I KREACIJE

NOVA IZRAŽAJNO-TEHNIČKA SREDSTVA I NOVE UMETNOSTI

Izražajna specifičnost svake umetničke vrste počiva velikim delom na specifičnosti određenog izražajno-tehničkog sredstva. Zbog toga izgleda prirodno da pronalazak svakog novog izražajno-tehničkog sredstva može da omogući rađanje jedne nove umetnosti. Međutim, sama njegova pojava ne obezbeđuje automatski pojavu nove umetnosti. Pronalazak kinematografa bio je tehnički embrion iz koga se razvila filmska umetnost. Radio donosi drukčije iskustvo i sugeriše zaključak koji osporava olako stavljanje znaka jednakosti između novog izražajno-tehničkog sredstva i nove umetnosti. I pored toga što je svojevremeno bio novo izražajno-tehničko sredstvo, radio ipak nije omogućio nastanak nove umetnosti. Očevidno je, dakle, da svako novo izražajno-tehničko sredstvo ne rađa obavezno i novu umetnost.

U svetlosti tih iskustava nastanak i razvoj televizije usmerava razmišljanja u dva osnovna, međusobno suprotstavljena, pravca.

Prema prvom, televizija će ponoviti sudbinu radija: ostaće samo specifično izražajno-tehničko sredstvo koje neće moći da preraste do osnove za jednu novu umetnost; ona je predodređena da prenosi — delimično ih transformišući — sadržaje drugih umetnosti; osim toga, njena je funkcija primarno reproduktivna: njena najveća snaga se sastoji u direktnom prenosu događaja; neposredno reprodukovanje stvarnosti čini je nezamenljivim sredstvom komuniciranja i informisanja.

Drugo shvatanje sagledava televiziju kao medijum koji pruža osnove za dalje, možda danas neslućene, mogućnosti razvitka ne samo u sferi informatike, već i u sferi kreacije, čak — specifične estetske kreacije. Tako, na primer, italijanski estetičar Umberto Eko priznaje televiziji „izvesnu estetsku potencijalnost" jer ona može da jednoj grupi događaja da određen oblik izolujući određene elemente iskustva, a taj postupak je uočljiv u svim umetnostima.[1] Drugi su nešto direktniji u tvrđenjima

---

[1] Umberto Eko, *Otvoreno djelo*, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1965, str. 176.

ove vrste. Ivo Ruđeri i Mario Faneli u svojoj knjizi o televiziji daju jednom odeljku naslov: „Nastaje nova umjetnost“. Oni kažu: „Televizija je, ako hoćemo, umjetnost, u kojoj djela mašte i spektakla nemaju razloga postojanja i ne žive bez neposrednih korijena u životu, bez aktualnosti i neposrednosti bliskih kronici.“[2] Oni, dakle, o televiziji govore i kao o umetnosti, mada se u potpunosti ne mogu složiti sa načinom na koji karakterišu njenu svojevrsnost.[3] Ima, međutim, autora koji u ovom pravcu idu još dalje. Sovjetski teoretičar A. Donatov smatra da je televizija već danas samostalna umetnost koja ima zakone svoga istraživanja i svoju publiku. Od sredstava za popularizaciju drugih umetnosti ona se razvija u samostalnu umetnost.[4] I Tomas Manro u svoju listu umetnosti ubraja radio i televiziju.[5]

Na osnovu aktuelnog momenta u razvitku televizije smatram realnijim i opravdanijim mišljenja onih autora koji u televiziji vide izražajno-tehničko sredstvo nego onih koji sa mnogo entuzijazma televiziju već proglašavaju novom umetnošću, iako ne potcenjujem činjenice i osobenosti u razvoju televizijskog medijuma od kojih polazi ovo drugo shvatanje. Uopštavanja koja govore o televiziji kao o novoj umetnosti prebrza su i polaze od nedovoljnog broja pojedinačnih slučajeva. Pojedini momenti nekih televizijskih emisija donose prosijavanje osobenih, mada još nedovoljno razvijenih i hibridnih, oblika izražavanja koji mogu da izgledaju kao obećanje nove umetnosti. Poučeni ne tako davnim iskustvom filmske umetnosti, čiji su prvi koraci dočekani gotovo jednodušnim podsmehom esteta, neki savremeni teoretičari uglavnom se ograđuju od totalnog negiranja mogućnosti da televizija preraste u umetnost, čak i u onim slučajevima kada se s pravom obaraju na prevlast kičerskih elemenata i površnih efekata koji karakterišu najveći deo savremene tekuće televizijske produkcije. S druge strane, već pomenuto iskustvo radija predstavlja drugu opominjuću barijeru za prebrzo zaključivanje bilo u jednom bilo u drugom smislu.

Izvesne analogije se uslovno mogu uspostaviti između prve faze razvitka filmske umetnosti i prve faze razvitka televizije kao izražajno-tehničkog sredstva. Na počecima razvoja kinematografije filmski stvaraoci su bili impresionirani i okupirani pre svega novim tehničkim mogućnostima prikazivanja dinamike kretanja koju je pružala pokretna slika. Na počecima razvoja televizije autori televizijskih emisija su bili

[2] Ivo Ruggeri — Mario Fanelli, *TV-kamere u eter*, „Epoha“, Zagreb, 1962, str. 119—120.

[3] Iako je jasno zašto osobenost televizije vezuju za kvalitet neposrednosti i funkciju svedočenja, nije jasno zbog čega iz nje izbacuju maštu. Ako televizija ne podnosi izveštačenost, to još ne znači da ona ne podnosi maštu. Međutim, u sledećem pasusu se, upravo suprotno navedenom stavu, ukazuje na „elemente fantazije“. Da li ta kontradiktornost proističe iz kvalitativno različitog shvatanja pojmova mašte i fantazije ili iz nečeg drugog — nije jasno.

[4] A. Donatov, *Televizija postaje umetnost*, „Iskusstvo kino“, br. 1, na ruskom, str. 116—125.

[5] Thomas Munro, *The Arts and Their Interrelations*, „The Liberal Arts Press“, New York, 1949.

zaneti gotovo svemoćnom efikasnošću živog prenosa događaja iz svih krajeva sveta, grozničavim korišćenjem ovog svevidećeg oka koje ukida prostor i vreme, povezuje kontinente i omogućuje da se iz svake tačke na Zemlji u istom momentu vidi neka druga tačka. Ovo svevideće oko je upravo tehničko otelotvorenje ideje o onoj moći koja je pripisivana bogu: televizija je svevideća i sveprisutna — kao bog; može da prodre ne samo u sobu, već i u pulsirajuće srce — mikrokamerom usred operacije; može da posmatra Zemlju oko Meseca. Neposrednost ove dokumentarnosti delovala je šokantno i u prvo vreme potisnula u drugi plan sve ostale, posrednije uočljive ili naknadno izvedene, osobenosti televizije.

Prvi vidovi opsesije kretanjem odveli su film do hipertrofije spoljašnje dinamike koja je isključivala svaku mogućnost psiholoških produbljivanja i suptilnost emocija; zbog toga mnoge scene iz prve faze nemog filma danas deluju cirkuski komično, burleskno — čak i kada im je bio cilj prikazivanje tragičnih sadržaja. S druge strane, počeci televizije naglašavali su čistu informativnost pretvarajući je u varijantu zadovoljavanja onih društvenih potreba koje su do tada — istina, manje efektno — zadovoljavali štampa i radio. Međutim, iako put razvijanja televizijskih osobenosti ne bi trebalo svesti jedino na usavršavanje gole informativnosti, to ne znači da bi zbog toga trebalo napustiti one vidove korišćenja televizije koji služe upravo čistoj informativnosti. Kao što, paralelno sa igranim filmom, žive dokumentarni i nastavni film i filmska žurnalistika, moguće je pretpostaviti u istom smislu specijalizovani razvitak televizije paralelno sa izvesnim estetski ambicioznijim načinima njene upotrebe. Osim toga, nove mogućnosti koje će doneti dalje tehničko usavršavanje televizije mogle bi proširiti osnovu za njeno uspešnije estetsko korišćenje i delovanje, kao i za razvijanje njene informativne funkcije.[6]

Put koji je već prešla filmska umetnost od svoje izražajno-tehničke pretpostavke (pronalazak kinematografa) do oformljenja svoje estetske specifičnosti ukazuje na to da upotreba jednog novog izražajno-tehničkog sredstva tek u psihofiziološkim prostorima doživljajnog sveta čoveka treba da izgradi nove dimenzije, nove prijemnike i *poseban oblik estetske potrebe*. Nova umetnost izgrađuje se pre svega u ljudima, a u okviru tog procesa izražajno-tehnička sredstva služe kao neposredni

[6] Tako, na primer, velike mogućnosti za usavršavanje informativne funkcije televizije obećava otkriće video-kaseta. Video-kasete, veličine knjige, omogućiće da se pritiskom na dugme specijalnog priključka gleda program po sopstvenom izboru. Filmovi, drame, specijalne muzičke i zabavne emisije, predavanja, naučno-obrazovne emisije, privatne emisije snimljene u kući, radnom kolektivu, na ulici — sve će to moći biti smešteno u video-kasete, koje, po mišljenju stručnjaka, predstavljaju novu revoluciju u sredstvima informisanja vezanim za televiziju. Pretpostavlja se da će tehnička sredstva televizije biti u dogledno vreme tako pojednostavljena da će svaki pojedinac moći da veoma lako bude osposobljen za snimanje televizijskih emisija. Time će znatno biti smanjena zavisnost od uniformnog televizijskog programa, a put informacije neće više biti jednosmeran: i oni koji su do sada bili samo objekt informisanja moći će da informišu.

praktični instrumenti te unutarnje psihofiziološke, ali istovremeno i društvene aktivnosti. Mnogostruko složeni putevi rađanja nove umetnosti zahtevaju razgraničavanje u odnosu na sve postojeće umetnosti i istovremeno nužnost korišćenja onoga što se može asimilisati iz njih.

TELEVIZIJA I DRUGA IZRAŽAJNO-TEHNIČKA SREDSTVA

Izražajno-tehnička sredstva se mogu podeliti na ona koja se pojavljuju kao osnova posebnih umetničkih vrsta i na ona koja ne dorastaju do tog nivoa. U tom pogledu najopštije komparativno estetičko određenje odnosa između televizije i drugih izražajno-tehničkih sredstava najčešće se svodi na formulaciju da se televizija nalazi između pozorišta i filma, s jedne strane, i radija i štampe, s druge. Tako, na primer, Vladimir Petrić, jedan od najvrednijih domaćih istraživača fenomena televizije, piše: „Ako se film može smatrati kao sinteza elemenata nekoliko umetnosti, onda i televizija uključuje u sebe te umetnosti, a s njima i sam film.“[7] Pri tom, međutim, ne treba gubiti iz vida da se televizija razlikuje od filma manje nego što se film razlikovao od svih drugih umetnosti koje su mu prethodile. Sinteza koju je film ostvario imala je znatno revolucionarniji karakter od one koju ostvaruje televizija. Osim toga, najbitnija razlika između filma i televizije na ovom planu sastoji se u tome što televizija nije *estetska sinteza* izražajno-tehničkih sredstava različitih umetnosti, jer ona nije stekla status posebne umetnosti, a pitanje je da li će ga uopšte i steći u smislu u kome su ga stekle druge umetnosti.

Kada je reč o mogućnosti da televizija u sebe uključi i filmsku umetnost, tu treba razlikovati najmanje dva nivoa.

Prvo, televizija može da emituje filmove koji su već namenjeni projekciji u bioskopskim dvoranama. U tom slučaju televizija je samo izražajno-tehnički medijum koji ništa bitno od svoje specifičnosti ne unosi u estetsku strukturu prenetog filmskog dela.

Sličan je slučaj i sa televizijskim prenosima pozorišne predstave, opere, baleta, koncerata, kao i sa filmovima čiji je sadržaj snimljena pozorišna predstava, opera, balet, koncert.

Međutim, treba reći da dolazi do izvesnih izmena u efektu filmskog ili pozorišnog dela kada se prenosi preko televizije. Tako, na primer, film prikazan na televiziji izaziva kod gledaoca doživljaj u izvesnom smislu drukčiji nego kad se daje u bioskopskoj dvorani: mali ekran donekle deformiše filmsku sliku pošto je ona snimljena za široko platno.[8]

[7] Vladimir Petrić, *Film, televizija i radio*, „Susreti“, br. 3/1960.

[8] Postoje izvesne tehničke razlike između televizije i filma koje utiču i na različit vizuelni doživljaj filmskog i televizijskog prizora. Tako „na televiziji ne deluju prostorne, dubinske i visinske vrednosti... Ako su na TV-ekranu istovremeno veliki i mali predmet, gledalac nema direktan utisak da je veliki predmet bliži, a mali udaljeniji, već takav utisak proističe iz upoređenja veličina. Gledalac... ornamentalne površinske utiske racionalno prevodi na pojmove udaljenost, dubina, visina“ (Jan Kučera, *Montaža na filmu i televiziji*, Umetnička akademija, Beograd, 1969, str. 36).

Međutim, gubitak celovitijeg efekta nije u svim slučajevima isti; tako se pri televizijskom prenosu, na primer, kamerne drame njena estetska struktura menja u manjoj meri.

Ni ova pojava se ne može smatrati dokazom da televizija unosi u filmsko ili pozorišno delo koje prenosi neke nove estetske kvalitete. Problem je pretežno u tome da se sagleda kojoj vrsti tih dela televizijski prenos manje šteti pošto je lakše dokazivati da ne dodaje njihovom estetskom kvalitetu.

Druga mogućnost veze filma i televizije odnosi se na takozvani televizijski film (film snimljen za prikazivanje na televiziji) ili na televizijsku dramu (koja postaje specifična varijanta dramske umetnosti).

U slučaju televizijskog filma nastaju određene uslovljenosti nametnute prirodom televizijskog medijuma, ali one ipak ne konstituišu bitnu, kvalitativnu razliku između televizijskog filma i filma snimljenog za prikazivanje u bioskopskoj dvorani koja bi od njih učinila dve posebne umetnosti.

Slično je i sa televizijskom dramom. Ona naglašava neke komponente dramske umetnosti, dok druge dovodi u poziciju da budu manje pogodne za prezentaciju na televiziji. Tako se, na primer, kamerna drama ispoljava kao dramski oblik koji je najpogodniji za televizijski medijum. Televizijska drama se pojavljuje kao hibrid pozorišta i filma. Od filma uzima prvi plan, mikromimiku, način upotrebe muzike, od televizije — jednostavnost u gestu i u izražavanju emocija i dokumentarističku neposrednost[9], dok od dramske umetnosti uzima sve ostalo. Tako, po mom mišljenju, postoji veća estetska razlika između televizijske drame i pozorišne drame nego između televizijskog i netelevizijskog filma.

Zanimljivo je, međutim, da radio, iako nikada nije postao nova umetnost, ipak uslovljava nastanak takvog dramskog roda koji se od svog pozorišnog izvora udaljuje više nego svi napred navedeni. Reč je o radio-drami. Ona, očevidno, ima neke specifične karakteristike po kojima se razlikuje i od pozorišta, i od filma i od literature. Struktura radnje u radio-drami mora da bude usklađena sa zahtevom za radiofoničnošću. Njeno osnovno izražajno-tehničko sredstvo, zvuk, kroz koji treba izraziti sve, pa i ono što bi se vizuelnim putem uspešnije izrazilo, uslovljava osobene zahteve radiofoničke dramaturgije. Nastaje specifično organizovanje stvarnosti — u celini svedene na zvučnu stvarnost. Dominacija jednog čula, kao osnove za građenje i prijem estetskog doživljaja, čini radio-dramu specifičnim analogenom nemom filmu, u kome je sva stvarnost bila vizuelizovana. U okviru radio-drame naglašava se ceo niz dramskih osobenosti. Time se pomera mesto određenih komponenti građenja i izvođenja drame — u odnosu na njeno scensko izvođenje. Najpre, naglašeni su dijalozi. Događanje se bira prema tome da li se može dati kroz karakteristične zvučne efekte. Gluma je sva u glasu:

[9] Gluma na televiziji mora biti još prirodnija nego na filmu. Taj proces, koji je film započeo namećući veću prirodnost filmske glume u odnosu na pozorišnu, televizija radikalizuje.

nema gesta ni mimike. To daje više prostora mašti, što ovu umetnost približava literaturi. Ipak, dijapazon živih glumačkih glasova približava je pozorištu. Od pozorišta se razlikuje i po načinu prisustva publike: publika je udaljena, razbijena i brojna, kao kod televizije. Način upotrebe muzike i ostalih zvučnih efekata sličan je filmskom.

Sve u svemu, može se zaključiti da se uticaji televizije na druge umetničke vrste, uključujući nastanak nekih hibridnih vidova kao što su, na primer, televizijski film i televizijska drama, bili efikasniji nego uticaji drugih umetnosti na televiziju kao izražajno-tehničko sredstvo. Druge umetnosti još nisu ništa bitno doprinele da se konstituiše i razvije estetska specifičnost televizije koja bi je učinila osnovom nove umetnosti.

U čemu je specifičnost odnosa između televizije kao novog izražajno-tehničkog sredstva i izražajno-tehničkih sredstava drugih umetnosti? Televizija je na svom sadašnjem razvojnom stupnju nekim osobenostima svojih izražajno-tehničkih sredstava bliža pozorištu nego film, a drugim osobenostima je bliža filmu nego pozorište.

Televizija je bliža pozorištu nego film u sferi neposrednog televizijskog prenosa nekog događaja. Filmski prizor snimljen je ranije u studiju ili na terenu, pa je montažom naknadno oformljen ritam njegovog proticanja na platnu; taj prizor, dakle, ne nastaje istovremeno kada ga gledalac posmatra mada on za gledaoca postoji jedino u tome trenutku viđenja. U slučaju neposrednog televizijskog prenosa prizor se rađa pred gledaocem, kao i pozorišno dešavanje. Međutim, ta neposrednost u prenošenju sadržaja nije identična kod televizije i pozorišta. Najpre, pozorišno dešavanje se ostvaruje u istom prostornom i vremenskom okviru u kome egzistira publika koja ga doživljava. Pozorište poseduje intenzivniju i doslednju neposrednost, neposrednost višeg stepena. Prostorno-vremensko jedinstvo u kome egzistiraju glumci i gledaoci čini pozorišni prizor neponovljivim i jedinstvenim: taj prizor dobija snagu životnog fakta. Televizijska neposrednost poseduje samo polovinu pozorišne neposrednosti; neposredni televizijski prenos obezbeđuje samo vremensko jedinstvo u kome egzistiraju prizor i razjedinjeni gledaoci, ali je odsutno njihovo prostorno jedinstvo: gledaoci su rasuti, mada znatno brojniji od grupe gledalaca bilo kog pozorišnog prizora. Osim toga, televizijska neposrednost je umanjena posredovanjem kamere i ekrana: kamera usmerava i vodi gledaočev pogled, a ekran ga uokviruje, ograničava njegovo polje kretanja. Ukidanje prostorne identičnosti mesta radnje, protagonista radnje i gledalaca kod televizije posredstvom kamere i ekrana približava televiziju filmu. Tako se i u ovom smislu može reći da se televizija nalazi između filma i pozorišta. U pomenutom smislu „čista" doslednost, bezuslovna neposrednost pozorišnog prizora ima prednost nad „nečistom", nedoslednom, uslovnom neposrednošću televizijskog prizora.

Međutim, televizija tom svojom osobenošću postiže drugu vrstu prednosti nad pozorištem i filmom: ukidanjem identičnosti prostora u kome egzistiraju gledaoci i prostora u kome se realizuje televizijski

prizor omogućeno je teorijski neograničeno povećavanje broja gledalaca jedne scene. Televizija je, govoreći jezikom pozorišta, dovela u imaginarnu pozorišnu dvoranu ceo svet pretvarajući svaku tačku na Zemljinoj kugli u potencijalno sedište u toj imaginarnoj dvorani.

Te razlike se odnose prvenstveno na direktan prenos kao na komponentu televizije koju mnogi teoretičari smatraju suštinom televizijske specifičnost.[10] Međutim, televizija, slično filmu, može naknadno da prikaže ranije snimljen materijal (direktan prenos može da pretvori u naknadnu projekciju), dok je film u izvesnom smislu uvek naknadna projekcija prizora koji se već odigrao pred kamerama, ali ne i pred gledaocima. Kad god se televizija udaljuje od direktnog prenosa, ona se približava filmu, koji po pravilu razdvaja vreme i prostor prikazivanja filmskog prizora od vremena i prostora njegovog nastajanja.

Televizija je bliža filmu nego pozorište time što prenosi svoj audio--vizuelni sadržaj preko ekrana, koji je uslovan analogon filmskom platnu. Televiziju približavaju filmu i u odnosu na pozorište daleko veće mogućnosti u oblasti razbijanja jedinstva mesta i vremena u kome se odvija radnja ili prizor, slobodnije promene i kombinacije enterijera i eksterijera. Međutim, njene su mogućnosti i u toj sferi do sada manje nego mogućnosti filma. Baš time što se mnogi filmski prizori snimaju u različitim vremenima i na raznim mestima, koji se povezuju i kombinuju u procesu montaže, pa se zatim prikazuju u vremenima i na mestima koji su sasvim nezavisni od vremena i mesta nastajanja tih filmskih prizora, film postiže daleko veću slobodu u stvaralačkom oformljavanju snimljenog materijala. Filmski materijal, snimljen na traci koja dopušta bezbrojne kombinacije među pojedinim njenim isečcima, pojavljuje se kao potpuno podređen volji reditelja, koji može da presnimava i dosnimava, izbacuje, dodaje, ističe bitno, spaja prividno nespojivo, dovodi u vremenski kontinuitet ono što je vremenski potpuno disparatno. Umberto Eko precizno definiše specifičnost rada televizijskog reditelja: „Televizijski reditelj ... logičke faze jednog iskustva mora da identifikuje u istom trenutku u kojemu su one samo još hronološke faze. On može da izoluje jednu narativnu nit u kontekstu događaja, ali, za razliku od najvećeg „realiste“ među umjetnicima, on nema nikakva raspoloživog prostora za razmišljanje *a posteriori* o istim događajima, dok s druge strane njemu nedostaje mogućnost da ih *a priori* instituira. On mora da održi jedinstvo svojeg zapleta dok se ovaj *stvarno* razvija, a razvija se pomiješan s drugim zapletima ... Reditelj mora u stanovitom smislu da izmisli događaj u istom trenutku u kojemu se on stvarno dešava ...“[11]

---

[10] Takvo mišljenje zastupa i naš teoretičar televizije Vladimir Petrić. On piše: „Televizija je trenutna, prolazna kao sam život: zato ona može najviše da postigne i da pruži najsnažniji doživljaj kada direktno prenosi neki autentičan događaj u kome otkriva životnu dramu koja se više nikada neće ponoviti ili se neće dogoditi na isti način (to potvrđuje činjenica što izvestan događaj registrovan na magnetoskopskoj traci nema isto dejstvo kao direktan prenos)“ (Vladimir Petrić, *Fenomeni televizije*, „Kultura“, br. 7/1969, str. 79).

[11] Umberto Eko, op. cit., str. 177.

Međutim, dalji tehnički razvoj televizije verovatno će odgovoriti na pitanje da li je ova neposrednost prenosa, kao suštinska osobenost televizijskog medijuma na savremenom stupnju njegovog razvoja, stimulus ili je, možda, kočnica koja onemogućuje pretvaranje televizijskog medijuma u poseban tip estetskog izraza.

Neposrednost prenošenja prizora predstavlja ostvarenje ideala svih dosadašnjih oblika informativnosti. Ni radio, ni štampa ni film (u svojoj dokumentarističkoj verziji) nikada ne ostvaruju punu meru tog ideala. Televizija ostvaruje osnovni ideal informisanja: biti na mestu događaja u vreme događanja, staviti čula vida i sluha informisanog i prostorno i vremenski u središte informativnog fakta. Međutim, ova vrsta neposrednosti — ukoliko se javlja kao ovaploćenje ideala informativnosti — u suštini je nepotrebna umetnost! Umetnost ostvaruje posebne oblike estetske realnosti, a ne bori se za to da prikaže maksimalno neposredno golu životnu realnost usred njene vremensko-prostorne datosti.

Zbog toga se mogu uspostaviti izvesne analogije između načina korišćenja televizije na savremenom stupnju njenog razvitka i načina na koji fotografija koristi stvarnost. Težnja velikog broja slikara realističke orijentacije da što vernije prikažu sliku stvarnosti postala je deplasirana pojavom fotografije. Fotografija je ogolila neestetsku suštinu te težnje: apsolutno verno prikazivanje objektivne stvarnosti ne samo da ne predstavlja konstituent onoga što je umetničko u slikarstvu, već je u suštini i neostvarljivo — umetnikova subjektivnost uvek nužno deformiše imaginarnu i hipotetičnu apsolutnu objektivnost idealno adekvatnog odraza stvarnosti. U krajnjoj liniji, idealno zamišljena vernost prikaza stvarnosti jeste u stvari totalna identifikacija slike i objekta koji slika prikazuje! Čak i fotografija ostavlja mesta za subjektivnost vizije. Da nije tako, ne bi se ni mogla konstituisati umetnička fotografija.

Slikari koji su i posle nastanka fotografije nastavili da „fotografišu" stvarnost ostali su u stvari na pogrešnom koloseku: do pojave fotografije jedan deo slikarstva je obavljao funkciju koju danas obavlja fotografija. Posle njene pojave estetska osobenost slikarstva se mogla jasnije sagledati. Time se ne tvrdi da je jedini pravac razvitka te estetske osobenosti — grozničavi zalet u čistu apstrakciju. Iako se „fotografizam" u slikarstvu razvijao, prirodno, upravo u figurativnoj orijentaciji, ne znači da se celokupna figurativna orijentacija u slikarstvu, ne samo savremena, već i klasična, može poistovetiti sa „fotografizmom". Sva značajna dela klasične figurativne orijentacije bila su umetnička upravo u onoj meri u kojoj su prevazilazila sferu bukvalne vernosti originalu.

Pozorište, film i televizija stoje u specifičnom međusobnom odnosu u vezi sa fenomenom neposrednosti koji se sastoji u težnji za identifikacijom vremena i mesta zbivanja određenog prizora i vremena i mesta u kome i na kome se gledalac sa njim suočava. Ta neposrednost je maksimalno ostvarena u pozorištu, delimično na televiziji (koja sadrži samo vremensku identičnost bez prostorne), a najmanje je prisutna u filmu

(u kome ne postoji ni vremenska ni prostorna neposrednost veze između nastanka filmskog prizora i publike). Film je ostvario svoj stvaralački razmah oslobodivši se i ove (i mnogih drugih) uslovnosti pozorišta, dok televizija, idući delimično putem kojim se kreće film, drugom stranom svojih osobenosti zadržava se na pola puta, između pozorišta i filma, težeći da postigne ono što je sa daleko više uspeha pozorište odmah postiglo: realizovanje fenomena neposrednosti. U smislu odnosa prema fenomenu neposrednosti televizija se vraća na istorijski niži nivo od onoga koji je film postigao, bliže pozorištu.

Dok je fotografija eliminisala iz slikarstva onu težnju koja ne sadrži izraz njegove umetničke specifičnosti, dotle pozorište, iako toliko starije od televizije, uspeva da ogoli jednu osobenost televizije od koje na problematičan način zavisi mogućnost eventualnog konstituisanja specifičnosti televizijskog umetničkog izraza: to je upravo već pomenuti fenomen neposrednosti. Podređenost toj neposrednosti može se shvatiti i kao jedno od ograničenja mogućeg razvoja estetičnosti televizije, dok to nije ometalo, već je upravo stimulisalo formiranje estetičnosti pozorišta.

Iako se televizija kao izražajno-tehničko sredstvo, koje — istina, uslovno — može da ima i estetske pretenzije, sada nalazi na jednom delimično već fiksiranom mestu između pozorišta i filma, nije sigurno da će ga ona zauvek zadržati. Budući tehnički razvoj može omogućiti promenu tog mesta, i to, kako pretpostavljam, u smislu još većeg udaljavanja od pozorišta i daljeg približavanja filmu. Registar televizijskih mogućnosti estetskog prestrukturisanja stvarnosti morao bi biti daleko širi nego danas da bi se televizija mogla da približi onoj stvaralačkoj slobodi koju već poseduje i dalje usavršava film. Jedan od najefikasnijih vidova ispoljavanja te slobode je filmska montaža, koja je veoma dugo isticana kao osnovni princip stvaranja u filmskoj umetnosti.

Mogućnosti kombinovanja odsečaka filmske radnje snimljenih na raznim mestima i u različitim vremenima potencijalno su neograničene. Direktan televizijski prenos je u tom smislu sputan nizom ograničenja iako se čak i u okviru njega može govoriti o izvesnoj vrsti montaže: televizijsko „miksovanje“ prizora koji se u direktnom prenosu snima istovremeno sa više kamera (najčešće tri) uslovno odgovara montaži na filmu; u ovom se slučaju montaža improvizuje na licu mesta, u toku samog događanja.

Jedna od osnovnih razlika između direktnog prenosa i filmskog postupka sastoji se u tome što se u okviru direktnog prenosa identifikuju stvarno i televizijsko vreme jer su simultani snimanje, montaža i projekcija. U proizvodnji filma ove tri faze su potpuno samostalne, što ostavlja daleko veći prostor za stvaralačke intervencije u snimljeni materijal. Filmska montaža omogućuje studiozniji izbor fragmenata radnje i njihovo kompariranje sa stanovišta njihove potencijalne uloge u celini dela. Iako već i sam razmeštaj kamera prilikom direktnog televizijskog prenosa pretpostavlja određen izbor, on se mora obaviti na licu mesta, a jednom doneta odluka se ne može izmeniti, zablude ostaju defini-

tivne. U okviru direktnog prenosa *izbor* ostaje jedna od najbitnijih kategorija televizijske prakse. Emisije rađene u studiju za naknadno emitovanje u ovom smislu pružaju relativno šire mogućnosti za korišćenje montažnog postupka.

Međutim, nije sve u montažnom postupku. I na filmu je montažni rez sve češće zamenjen hodom kamere. Dugi kadrovi uz spori hod kamere ipak uspevaju da održe unutrašnju tenziju radnje. Ajzenštajnovski princip svemoguće montaže zamenjuje se dugim kadrovima, u čemu treba videti i uticaj televizije.

Iako je uticaj filma na televiziju mnogo širi i intenzivniji nego uticaj televizije na film (film je prethodio televiziji i uticao na nju upravo u fazi njenog formiranja), ni efekti obrnutog uticaja nisu zanemarljivi; taj uticaj se javlja kad televizija već formira svoju relativnu izražajno-tehničku specifičnost. Kao što je nekada prodor filmske umetnosti na određen način oformio senzibilitet umetničke publike, što je uslovilo i potrebu pozorišta da poštuje taj fenomen, tako danas masovno gledanje televizije učvršćuje određene doživljajno-perceptivne navike koje zahtevaju i od filma da im se u okviru svojih mogućnosti prilagodi. Umberto Eko smatra da se upravo navikom opšteg senzibiliteta na logiku televizijskog snimanja može da objasni to što su Antonionijeva dela „Avantura" i „Noć" primljena od publike iako su sadržala do tada u filmu nedefinisan način izlaganja strukture događaja. „Avantura" je snimana na momente kao da je rezultat neposrednog snimanja, slično televizijskom direktnom prenosu.[12]

I Maršal Makluan govori o uticaju televizije na film; on citira mišljenje Ota Premingera da su „američki filmovi postali zreliji zahvaljujući uticaju televizije"[13].

Međutim, objašnjenje tog uticaja Makluan vezuje za tezu koja je lajtmotiv njegovih analiza mass media: televizija je takozvano „hladno opštilo", kao i govorna reč i rukopis — za razliku od „vrućih opštila", u koja spadaju štampa, radio i film. „Vruće" je ono „opštilo" koje „projektuje autora i publiku", dok „hladno" uključuje publiku više nego što projektuje autora; u „hladnom opštilu" se uvećava učešće gledalaca. Razlog za to uvećavanje učestvovanja je u tome što poruke „hladnih" opštila publika mora da dopunjuje jer ne sadrže visok stepen određenosti podataka koje pružaju, kao što to čine „vruća" opštila.

Ovakav tip definisanja suštine izražajno-tehničkih medijuma vodi ka nedopustivim uprošćavanjima. Tako, na primer, kad, u skladu sa svojom već pomenutom dihotomnom podelom „opštila", tvrdi da je radio — „opštilo za izazivanje mahnitosti" kod slušaoca, dok televizija rashlađuje svoju publiku[14], Makluan gubi iz vida činjenicu da televizijski prizor može — u zavisnosti od svoje sadržine i njenog značenja za gledaoce — da deluje izuzetno uzbuđujuće, dok radio-izveštaj ili ra-

[12] Ibid., str. 181—182.
[13] Maršal Makluan, *Poznavanje opštila — čovekovih produžetaka*, „Prosveta", Beograd, 1971, str. 378.
[14] Ibid., str. 376.

dio-prenos može da slušaoca ostavi hladnim, opet u zavisnosti od istog faktora koji smatram dominantnijim od samog izražajno-tehničkog sredstva u kome se ta sadržina ispoljava. Svođenje osnovnih karakteristika televizije i radija — tih „produžetaka našeg centralnog nervnog sistema" — na dva polarizovana određenja nedopustivo uprošćava njihovu složenost i baca senku na vrednost originalnih zapažanja i analiza kojima inače obiluje Makluanovo delo.

Prva faza opsednutosti televizijom već je prešla fascinantan put. Televizija je postala najpre željeni idol, pa ubrzo zatim — tiranin koji guta celokupno slobodno vreme gledaoca. Dominacija mediokritetstva u većini televizijskih emisija i ogromno vreme koje treba utrošiti na gledanje niza emisija da bi se među njima otkrio po neki biser — nameće potrebu za strogom selekcijom koja se obavlja u fazi treznjenja od pomenute opsednutosti. Ovu tiraniju televizije odbacuju najpre intelektualci koji vrše selekciju onoga što će gledati, pa u nekim danima svoje gledanje televizije svedu na — televizijske vesti, simultani prenos nekog izuzetnog događaja i po neku televizijsku dramu. Tako kod većeg dela kultivisanije publike u fazi dominacije mediokritetstva u programu televizije njen uticaj opet naglo pada ispod nivoa štampe i knjige. S druge strane, manje kultivisan deo publike gleda uglavnom sve, tako da televizija na njih najviše utiče upravo u fazi svoga mediokritetstva.

Međutim, putevi uticaja televizije u razvijenijim društvima pružaju i složenije perspektive. U situaciji kada televizija ima samo jedan program, on mora biti svaštarski, mada zbog toga ne mora biti i mediokritetski. Raznovrsnost i krajnost specijalizovanih programa čini televiziju fleksibilnijom jer može da zadovolji potrebe i ukuse najrazličitijih delova publike, što će reći i različitog opšteobrazovnog i kulturnog nivoa.

Predrag Protić

DILEME OKO KULTURE

U svetu, i kod nas, vodi se već duže vremena razgovor o sudbini kulture koji se od početka usmerio pogrešnim pravcem. Stvorena je dilema između masovne kulture, koja je po mnogo čemu nižeg reda, i prave kulture, koja treba da se omasovi i kojoj, kako se tvrdi, ona prva, masovna, ne da to da postigne. Ta priča stara je, verovatno, koliko i svi razgovori o masi kojoj je nešto uskraćeno i kojoj nešto neminovno mora da pripadne. Drugim rečima, od onog trenutka kada se problem demokratije postavio ne kao apstraktna, akademska, kategorija, nego kao neposredno pitanje društvene prakse, postavio se i problem odnosa mase i kulture. On je najpre imao elitističku alternativu koja je podrazumevala da su mase daleko ispod kulture. Ta alternativa je bila u tome da li dovesti kulturu na nivo masa ili podići mase na nivo kulture. Jedna nepoznata u tome bio je nivo kulture, druga nepoznata bio je nivo masa. Nije bila povučena niti jasno određena demarkaciona linija između onoga ko ide u tu masu i ko ne ide u nju. U okviru te mase, za koju se nije znalo ni koja je ni kolika je, i te elite, za koju se nikada nije ustanovilo koliko je elitna, takođe je postojao niz nepoznatih, tako da se broj nepoznatih širio u beskonačnost. Od koga trenutka pojedinac iz mase dolazi na nivo kulture na koji ta masa ima da se podigne? Istovremeno, koji su ti elementi koji određuju da je taj nivo dostignut? Da li je tu u pitanju broj pročitanih knjiga, izrađen umetnički ukus, broj viđenih pozorišnih predstava i, ako jeste, koji je taj broj i koje su to knjige i predstave? U okviru tih dilema kroz XIX vek reformisani su školski programi, a gimnazija je bila neka vrsta škole koja treba da pruži opšte obrazovanje. Ali, iako je gimnazija bila škola koja treba da pruži opšte obrazovanje (što ona ni u kom slučaju nije mogla da učini jer su oblasti ljudskog znanja daleko brojnije no što je broj gimnazijskih predmeta i zato što su znanja iz pojedinih oblasti mnogo veća nego što se to pod normalnim okolnostima može tokom osam godina učenja steći) svedočanstvo o položenom završnom ispitu u gimnaziji ni za koga nije predstavljalo istovremeno pristupnicu u tu intelektualnu elitu. Razume se, to su bile dileme prosvetiteljskog vremena koje su jaz između elite i mase uzimale kao nešto što se unapred podrazumeva, koje su polazile od toga da je prirodno stanje ovoga sveta da postoje oni koji vode i

oni koje vode i da vođeni, jedino ako se prepuste starateljstvu vođa, mogu jednog dana da postanu vođi. U pitanju je bila hijerarhija, a u okviru nje hijerarhijski vrh vodio je računa o onima ispod vrha.

Sa demokratijom stvar se donekle izmenila. Proklamovano je da je narod taj iz koga sve izvire i u koga sve uvire, a da su njegovi prosvećeni sinovi samo mandatori, da je narod njima prepustio brigu da ga usreće, a da on ima dovoljno zdravog razuma da tu sreću sam zamisli i, razume se, sam izabere. Od tog trenutka otprilike javila se dilema oko masovne kulture i one druge kulture koja nije masovna.

Jedna priča iz XIX veka ponavlja se u XX veku na komičan način. Obe priče imaju istog glavnog junaka. Njegova sudbina se izmenila utoliko što je u prošlom veku igrao ulogu negativnog junaka, a sada mu je pripisana uloga pozitivnog junaka. U XIX veku prefinjeni estetičari od njega su se branili; u XX veku, naročito posle drugog svetskog rata, njega u srednjoevropskim zemljama brane. Nije teško pogoditi da je taj junak opersko pozorište. Kada je opera osvojila pozorište u XIX veku, kada je definitivno zavladala njim i postala potpuno ravnopravan partner drami, a negde je i potisla, intelektualna elita dala je vrlo tačnu ocenu operskog pozorišta. Tradicionalna estetika, koja je bila sposobna da vrednuje hijerarhijski različite umetničke vrste i različite umetničke rodove unutar vrsta, operu je stavila negde pri dnu lestvice muzičkih vrednosti. Simfonijska i kamerna muzika stajale su daleko više na hijerarhijskoj lestvici od operske. Opera je bila umetnost za masu i za građanina čiji je tempo bogaćenja bio neuporedivo brži od tempa obrazovanja. Opera je u XIX veku ugrožavala simfonijsku muziku. Radio je preko simfonijske muzike počeo prvi da ugrožava operu. Opera je od onoga koji ugrožava postepeno postajala ugrožena. Danas operu ugrožavaju zabavna i narodna muzika. To što su operska pozorišta prazna, a dvorane za koncerte zabavne i narodne muzike pune, što je broj emisija zabavne i narodne muzike na radiju i televiziji nesrazmeran u odnosu na emisije operske muzike, što broj prodatih gramofonskih ploča zabavne muzike (o magnetofonskim trakama nema evidencije) daleko prevazilazi broj ploča operskih arija — govori o tome da je opera ugrožena. I kod poklonika takozvane ozbiljne muzike to izaziva reakciju koja bi se najmanje mogla očekivati. Oni iz činjenice da interesovanje za operu slabi ne izvlače zaključak da se masa podigla na nivo kulture i da je došla do svesti da je opersko pozorište lažno i izveštačeno pozorište (što i oni misle), nego da se nivo mase srozao još niže nego što je bio. Ti isti defekti u mišljenju javljali su se i kada se pojavio film. Odnekud je izmišljeno da film ugrožava pozorište. Moralisti i pedagozi bili su zabrinuti za sudbinu mladeži koju „kvari" film. U Jugoslaviji neposredno posle prvog svetskog rata gimnazijalci nisu smeli da idu u bioskop. Pozorišta su pred drugi svetski rat tražila od države da oporezuje film jer im on konkuriše, a danas izdavači traže od društva da oporezuje šund jer ugrožava dobru knjigu.

Pri tom se zaboravilo na niz pojava u istoriji kulture koje bi mogle vrlo lako da nam objasne kako je neka vrsta dileme između masovne i one druge kulture čista besmislica i mistifikacija. Šekspir je, kao što se zna, bio pisac za masu. Njegova publika bili su londonski građani i malograđani, skitnice, džeparoši, prostitutke, sav onaj svet koji je šest dana imao svoje brige da bi sedmog dana odlazio u pozorište da se zabavi. I to pod uslovom ako toga dana nije bilo pogubljenja. Masovna kultura u Elizabetino vreme imala je opasnog konkurenta. Zločinac je konkurisao dramskom piscu, a dželat glumcu. Kao što su postojali popularni glumci veštaci u svome zanatu, tako su postojali i popularni dželati veštaci u svom. U Francuskoj su Šekspiru dali otpor „prosvećeni" duhovi koji su nalazili da su njegove drame prostačke. Tek u XX veku Šekspir je izgubio široku publiku (ukoliko ju je izgubio), a u XIX veku on je osvojio elitnu publiku (ukoliko ju je osvojio). Većinu gledalaca na prvoj premijeri Šekspirovog *Hamleta,* vrlo je verovatno, nisu interesovale Hamletove moralne dileme, nego akcija drame. Gledaocima nije zastajao dah u trenucima kada Hamlet razgovara sa Jorikovom lobanjom ili kada daje savete glumcima kako nešto treba da igraju, nego u trenucima kada nisu bili sigurni da li će Hamlet ubiti Klaudija za vreme molitve ili ne, da li će Hamlet otkriti Polonija ili ne, da li će Hamlet biti ubijen na putu ili ne. Kao što je Šekspirovo pozorište od pozorišta mase vremenom postalo pozorište elite, tako je Molijerovo pozorište od pozorišta elite postalo pozorište mase (Molijer je pisao za krug od nekoliko desetina ljudi i van toga kruga niko ga nije interesovao).

Međutim, ima nešto što je neosporno, a to je da se povremeno primećuju izvesne krize u pozorištu, izvesne krize u literaturi itd. Roman XIX veka imao je veliku publiku. Postoji niz svedočanstava i još toliko dirljivih priča o surovim izdavačima koji su se obogatili pljačkajući nesrećne pisce. Idući logikom Joneskove *Ćelave pevačice,* mogli bismo da izvučemo ovakav logički niz: Postoje izdavači koji su se bogatili, znači postoji nešto što su oni prodavali. To što su oni prodavali bile su knjige. Ako su se oni obogatili prodajući knjige, to znači da je bilo dosta ljudi koji su te knjige kupovali jer se jedna stvar može prodati jedino ako je neko kupi. Ako su ti ljudi te knjige kupovali, oni su ih kupovali, verovatno, zato da ih čitaju. Ali baš ta logika upravo i govori o tome da je knjiga nekada imala svoju publiku i da je roman bio sastavni deo masovne kulture. Naravno, to nisu bili samo romansijeri prvoga reda, ali ima i dosta romansijera prvoga reda (na primer, Dikens i Balzak) na kojima su se njihovi izdavači obogatili. Ti ljudi koji su čitali romane nisu istovremeno čitali i nešto drugo isto toliko značajno, kao što su, recimo, naučni spisi. Čitaoci romana XIX veka znali su otprilike da postoji, recimo, nekakav Darvin, koji tvrdi da je čovek postao od majmuna. Jedni, većina, mislili su da je to čist bezobrazluk i da je Darvin običan bogohulnik; drugi, manjina, mislili su da je to tačno i da je dobro što je to tako. Međutim, i jedni i drugi imali su nešto zajedničko. Ni jedni ni drugi nisu čitali Darvina.

Prošli vek stvorio je veru u nauku i stvorio je određeno interesovanje za nauku. Ta vera u nauku sadržala je jednu veliku zabludu. Nauka će napredovati i sa napretkom nauke ljudi će postajati prosvećeniji (što je relativno tačno) i jednoga dana tekovine nauke postaće dostupne svima (što se pokazalo kao pogrešno). Ali, ta vera da će tekovine nauke postati dostupne svima stvorila je niz amatera, čitalaca raznih popularnih knjiga iz različitih oblasti nauke i istovremeno je stvorila i jednu novu duhovnu potrebu. Tako danas čovek ima više duhovnih potreba. Sedamdesetih godina prošlog veka mislilo se da će nauka učiniti poeziju nepotrebnom. Kada se bude saznalo da su naša osećanja proizvod našeg organizma, na onaj isti način na koji je naš znoj proizvod našeg organizma, izmeniće se naše predstave o ljubavi, spoznaćemo šta je suština ljubavi i nećemo više čitati ljubavne romane. Danas prosvećen čovek misli da je zlo ako ljudi ne čitaju romane. Osamdesetih godina prošlog veka, bar kod nas, prosvećenim čovekom se smatrao onaj koji je tvrdio da ne treba čitati romane. Nikada se niko nije zapitao o kojim romanima je reč. Jer sasvim je izvesno da ima romana koje treba čitati i nekoliko puta u životu i da ima romana koje nije naročito neophodno pročitati. Nikada se niko nije upitao pri različitim analizama da li ljudi nekada ne čitaju romane nekoga pisca i zbog toga što su se jednom prilikom, ili više puta, svejedno, uverili da romani toga pisca ne valjaju ništa. Da li po sebi jedan roman izvesnog sedmorazrednog pisca sa ozbiljnim ambicijama vredi više od, recimo, jednog romana Žorža Simenona ili Agate Kristi. Možda su oni koji, recimo, nisu hteli da čitaju *Nazarene* Jaše Tomića a čitali su *Prosjakinju pred crkvom svetog Silpisa* od Ksavija Montepena pokazivali, u poslednjoj instanci, bolji književni ukus od onih koji nisu hteli da čitaju Montepena a čitali su romane Jaše Tomića.

Devetnaesti vek smatrao je da su razlike zlo. To dobrim delom misle i mnogi mislioci u XX veku. Rezultat takvog načina mišljenja je i podela kulture na onu koja je masovna i onu koja to nije. U tim razmišljanjima publika je jedna homogena masa i govori se najčešće o publici iako bi bilo pametnije da se govori o publikama. Različiti ljudi imaju različite duhovne potrebe, a njihove duhovne potrebe, ukoliko bismo ih hijerarhijski vrednovali, nalaze se vrlo često na istom nivou. Postoje ljudi koji radije čitaju romane nego što posmatraju slike. I postoje ljudi koji radije posmatraju slike nego što čitaju romane. Zašto bi jedan čitalac romana Tomasa Mana koji ne voli Rafaela ili Pikasa bio više ili manje civilizovan čovek od jednog poštovaoca Pikasa ili Rafaela koji nerado čita romane Tomasa Mana? I na koji način jedan od ove dvojice može da ugrozi onoga drugog? Zbog čega bi čovek koji u svojoj sobi, na gramofonu, magnetofonu ili radiju, sluša izvođenje jedne Betovenove simfonije u interpretaciji jednog veoma dobrog simfonijskog orkestra bio manje civilizovan i manje muzički obrazovan od nekoga koji tu istu Betovenovu simfoniju sluša u izvođenju jednog

znatno slabijeg simfonijskog orkestra ali u koncertnoj dvorani? Ili čak, u čemu je razlika ako i jedan i drugi slušaju istu muziku jedanput sa magnetofonske trake, a drugi put u koncertnoj dvorani?

Ne ugrožava li na izvestan način takozvana nemasovna kultura samu sebe iznutra? Da li, možda, nivo te kulture nije toliki da može da nam pruži zadovoljavajući doživljaj? Nije li, na primer, jedan od uzroka odsustva publike iz Beogradske opere kada nema gostovanja stranih pevača, između ostalog, i u tome što Beogradska opera nema dobar ansambl? Ima snobizma u slušanju stranih pevača, ali nije samo u pitanju snobizam. Nisu li pozorišne manifestacije u našoj zemlji u mnogom pogledu indikativne? Obično donose deficit one predstave koje su rukovodioci pozorišnih kuća stavili na repertoar sa namerom da pune kasu: pri tom su vrlo često polazili od toga da je ukus pozorišne publike niži nego što doista jeste. Godine 1952. Narodno pozorište u Beogradu bilo je prazno, a Beogradsko dramsko pozorište bilo je puno. Bio je to isti grad, imao je istu publiku, društvene nejednakosti bile su manje nego što su danas, a cene ulaznica relativno niže nego što su danas, pa je publika u jedno pozorište išla, a u drugo nije. Pet godina kasnije Narodno pozorište je bilo puno, a Beogradsko dramsko bilo je prazno. Nešto se, očito, dogodilo unutar pozorišta, ne u okvirima publike.

Ako bi jedan ekonomista seo i napisao članak ili knjigu ili na nekom skupu podneo referat u kojem bi tvrdio da proizvodnja paprenih začina, recimo, opasno ugrožava proizvodnju slatkiša, ili da proizvodnja šešira bezobzirno konkuriše i ugrožava industriju obuće, on bi, svakako, bio ismejan i njegovo izlaganje, ukoliko se ne bi uzelo kao šaljiv incident, ne bi niko uzimao ozbiljno. Meni se činilo, i čini mi se sve više i više, da dilema između takozvane masovne kulture i one druge koja to nije, potiče, između ostalog, iz načina mišljenja sličnog rezonovanju našeg ekonomiste. Reč je o dvema različitim vrstama potreba i o tome što u krajnjoj liniji jedna potreba može da bude zadovoljena, a druga ne može da bude zadovoljena. U časovima odmora može se sasvim lepo čitati nekakav detektivski roman, ali se u časovima rada i intelektualnog naprezanja ne može čitati neka rđava knjiga koja pretenduje na to da bude ozbiljna literatura. Isto tako, u časovima odmora može se sasvim dobro slušati, recimo, zabavna muzika, ali se ne može slušati često nemušto, nemuzikalno, grcanje i mučenje jednog lošeg operskog pevača, čije je vreme ili odavno prošlo ili nikada nije bilo.

U oba slučaja, i kada je u pitanju ozbiljna i kada je u pitanju neozbiljna kultura, postavlja se pitanje nivoa i postavlja se pitanje kvaliteta te kulture. Takozvana masovna kultura ne može ozbiljno nikoga da ugrozi. Onaj koji se oseća ugroženim već je unapred izgubio bitku. Kada se razmišlja o kulturi kod nas, o onoj kulturi koja se nalazi van sfere masovne kulture, često se gube iz vida dve osnovne stvari: njen

umetnički nivo i materijalna mogućnost konsumenta. Ljudi mogu da ne kupuju, na primer, slike iz tri razloga. Prvi je — da nisu dovoljno kulturni, da nemaju odnegovan umetnički ukus i da se ne razumeju u slike. Drugi je — da su kulturni, da su likovno obrazovani, da imaju istančan umetnički ukus i da zato neće da kupe slike koje im se nude jer su rđave. Treći je — da imaju žarku želju da kupe slike ali da *nemaju* materijalnih mogućnosti da ih plate ili nemaju u svome stanu, ukoliko ga imaju, slobodan zid da ih obese. Kada govorimo o *masovnoj i elitnoj* kulturi, mi najčešće uzimamo u obzir samo ovaj prvi aspekt stvari. Drugi i treći često su mnogo presudniji od prvog.

Prikazi

Dr Jovan R. Bojović: Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918—1945. Serija I (1918—1929)

(Istorijski institut SRCG, Titograd, 1971)

U izdanju Istorijskog instituta SR Crne Gore pojavila se krajem prošle godine knjiga dokumenata *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918—1945*, koju je priredio dr Jovan R. Bojović. To je, zapravo, prva knjiga dokumenata istoimene edicije koju je pokrenuo Istorijski institut u Titogradu. Taj momenat ističemo i stoga što on govori o orijentaciji ove najstarije naučne institucije u Crnoj Gori da objavljuje arhivsku dokumentaciju vrlo značajnog perioda naše prošlosti. Time se Istorijski institut SR Crne Gore pridružuje ne maloj grupi srodnih institucija u zemlji koje ovome pitanju poklanjaju odgovarajuću pažnju.

Knjiga dr Jovana Bojovića obuhvata vrijeme od 1918. do 1929. godine. To je vrlo značajan period u istoriji radničkog pokreta u našoj zemlji, pa i u Crnoj Gori. Dovoljno je istaći to da KPJ u to doba djeluje i legalno i ilegalno. I, zatim, da se upravo tada javljaju brojne građanske partije sa svojim programima ili platformom programa u osnovi kojih je bilo pitanje odnosa prema novoj državnoj tvorevini Time se nametnulo i pitanje veza i uticaja među samim građanskim partijama, kao i pitanje njihovog odnosa prema KPJ. I dalje: upravo u toj fazi i načinu konstituisanja odnosa i programa kriju se objašnjenja za ono što je uslijedilo kasnije, pri čemu se misli i na period NOR-a, pa i na poslijeratnu izgradnju.

Sasvim je izvjesno da je taj izvanredno značajan period u istoriji radničkog pokreta nedovoljno izučen, pri čemu podjednako mislimo na njegovu širu tematiku kao i na usko crnogorsku tematiku.

Jedan od glavnih uzroka tome je oskudnost arhivskih dokumenata i njihova rascjepkanost.

Građa za taj period istorije radničkog pokreta u Crnoj Gori je malobrojna. Vjerovalo se da je njen veći dio u zemlji (u ustanovama koje se bave njenim sabiranjem i čuvanjem, ali i u vlasništvu pojedinaca), a da se manji dio nalazi u inostranstvu, pri čemu se misli uglavnom na SSSR. Arhivski dokumenti iz legalnog perioda rada KPJ (1919—1920) zaplijenjeni su 1921. godine, te je njihova sudbina još uvijek neizvjesna. Istina, jedan dio građe sindikalnih i partijskih organizacija u Boki Kotorskoj nedavno je otkriven i čuva se u Kotorskom arhivu. Daleko je nepovljnija situacija sa građom za ilegalni period djelovanja KPJ (1921—1929). Računa se da bi mogli biti sačuvani izvještaji o stanju u partijskoj organizaciji koji su ilegalnim kanalima slati rukovodstvu koje se nalazilo u inostranstvu. A pitanje je i to koliko je takvih izvještaja sačuvano, dok je sasvim izvjesno da mnogi od njih nijesu dostupni za istraživanje. Sve to otežavalo je mogućnost racionalnog korišćenja arhivske građe u naučne svrhe.

Da bi se upotpunio utisak o arhivskoj građi, treba reći i to da su neki fondovi uništeni iz razloga koji su diktirani bezbjednošću aktivista komunističkog pokreta. Pri tome mislimo na policijsku kartoteku u Cetinju koju su komunisti uništili nakon okupacije Crne Gore 1941. godine. Međutim, bilo je slučajeva uništavanja dragocjene arhivske građe bez valjanih razloga, pri čemu mislimo na arhivu Zetske banovine koja je uništena poslije oslobođenja 1945. godine.

S druge strane, malo je primjera objavljivanja građe iz tog perioda. Ozbiljniji napor je uložen 1958. godine kada su u jednoj knjizi objavljeni „Radni narod" (1927—1928) i „Glas Crne Gore" (1939) — legalni organi KPJ u Crnoj Gori. Bilo je objavljivanja građe i prigodom kakvih jubileja. Ali, to je činjeno bez plana i toliko rijetko da je doprinos simboličan.

Upravo takvo stanje građe zatekao je dr Jovan Bojović prilikom pripremanja ove knjige. To je bio poseban razlog koji je pobudio interes naučnika. Pogotovo stoga što je njegova uža specijalnost upravo revolucionarni radnički pokret između dva rata. I taj momenat je još više stimulisao dr Bojovića da odgovorno i savjesno obavi važan zadatak koga se prihvatio.

Zbirka dr Bojovića ima ukupno 277 dokumenata. Interesantan je podatak kako su dokumenti raspoređeni po godinama: 1918. — 1 dokumenat; 1919. — 43; 1920. — 77; 1921. — 12; 1922. — 9; 1923. — 35; 1924. — 27; 1925. — 7; 1926. — 23; 1927. — 26 i 1928. — 15 dokumenata. Treba evidentirati i podatak o odnosu građe iz legalnog i ilegalnog perioda: legalni period 121, a ilegalni — 156 dokumenata. Najveći broj dokumenata dr Bojović je našao u arhivskim kućama u Titogradu, Kotoru, Cetinju, Beogradu, kao i u ilegalnoj ili naprednoj štampi toga vremena koja je izdavana u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i drugdje. Iako obimom i brojem manji, dokumenti koji su doskora bili vlasništvo inostranih arhivskih ustanova po svome sadržaju su veoma značajni za izučavanje istorije radničkog pokreta u periodu 1918—1929. godine. Upravo je velika zasluga dr Bojovića što se oni nalaze u ovoj zbirci.

Dr Jovan Bojović je vrstan poznavalac istorije radničkog pokreta toga perioda, a, moguće, i jedan od najboljih poznavalaca arhivske građe za taj period. To su vrlo bitni preduslovi da se prikupi sva dostupna građa i da se izvrši njen najbolji izbor. Jednom riječju — da se napravi dobra zbirka dokumenata. A ako se na tome poslu radilo desetak godina, kako to u opširnom predgovoru kaže autor, to je samo razlog više za vjerovanje da se u ovom trenutku zaista nije moglo više uraditi od onoga što je urađeno. Uz dokumente su davana neophodna objašnjenja i upućivano je na međusobnu vezu tamo gdje je postojala. Sačuvan je autentičan jezik dokumenata. Pruženi su i najosnovniji podaci o ličnostima i događajima koji se pominju u dokumentima, a često su uspješno dešifrovani pseudonimi nekih revolucionara međuratnog perioda. Za neke nedatirane dokumente dr Bojović je dao svoje mišljenje o vremenu njihovog nastanka, ali bez pretenzije da se to primi kao konačno. Htjeli smo da podvučemo da je dr Bojović znalački uradio posao — na najbolji mogući način. Koristio se, istina, i iskustvima svojih prethodnika na ovom poslu, iako ona nijesu izuzetno bogata.

Sigurno je da ovako sređeni dokumenti daju pregled zbivanja u Crnoj Gori, njihovu vezu sa pokretom radničke klase u drugim krajevima zemlje, pa i šire. Dokumenti govore o naporima KPJ da se prilagodi novim uslovima rada, što će biti od presudne važnosti za njenu djelatnost u sudbonosnoj 1941. godini. Istraživači toga perioda revolucionarnog radničkog pokreta i posebno arhivske građe za taj period pronaći će u prezentiranim dokumentima nove podatke od značaja za kompletiranje utiska i ocjene o događajima ili ličnostima, o političkim i drugim akcijama, o partijskom životu. Posebno je dragocjena građa iz fonda Kominterne koja je doskora bila nedostupna za naše istraživače, kao i građa sindikalnih i partijskih organizacija u Boki Kotorskoj koja je otkrivena u sudskoj arhivi u Kotoru. Vjerujemo da će neki momenti iz istorije radničkog pokreta biti potpunije objašnjeni u svje-

tlosti tih fondova, kao i svih dokumenata zbirke R. Bojovića. Negdje će to biti popunjavanje praznina u našim dosadašnjim saznanjima, a drugdje i izvjesno mijenjanje dosadašnjih ocjena u našoj istoriografiji.

Ova zbirka nije isključiva osnova za proučavanje vremena o kome govore njeni dokumenti, ali bez dokumenata koje sadrži nije moguće proučavati to vrijeme.

Prava je šteta što Istorijski institut u Titogradu nije ranije pokrenuo sličnu akciju, odnosno što nije istrajao na inicijativama koje su bile prihvaćene. Čini se da je izgubljeno dragocjeno vrijeme za sakupljanje arhivske građe, za traganje za novim fondovima i zagubljenim dokumentima. Zato se mora pokazati više istrajnosti u ovim i sličnim poduhvatima. Jer istorija nije samo rekonstrukcija. Ona ima zadatak da osmišljava i da vaspitava. Činjenice se mogu i različito osmisliti. Zbog toga nije svejedno kada o njima pišemo i da li je neko prije nas pisao.

ZORAN LAKIĆ

Filip H. Kums: Svetska kriza obrazovanja

(„Interpres", Beograd, 1971, strana 228)

Svom arsenalu kriza koji se sve više povećava savremeni svet, izgleda, dodaje još jednu krizu: krizu obrazovanja. To je ideja vodilja knjige *Svetska kriza obrazovanja,* koju je napisao Filip H. Kums (Philip H. Coombs), direktor Međunarodnog instituta za planiranje obrazovanja UNESCO-a. Kums je svoje ideje izložio najpre u glavnom radnom dokumentu za međunarodnu konferenciju o svetskoj krizi obrazovanja koja je održana u Vilijamsburgu, SAD, u oktobru 1967. godine. Učesnici konferencije — oko 150 ministara za obrazovanje, rektora univerziteta, istraživača, praktičara za obrazovanje odraslih i specijalista za pojedine društvene nauke — saglasili su se sa osnovnim metodom analize, kao i sa suštinom argumentacije i zaključaka, pa je autor svoje ideje razvio u knjizi štampanoj godinu dana kasnije, koja je do jugoslovenskog čitaoca došla prošle godine u prevodu profesora Dragoljuba Rakića.

Zašto je kriza obrazovanja svetska i zašto je kriza? Kums kaže da su se neposredno posle 1950. godine obrazovni sistemi u celom svetu uputili u proces ekspanzije bez presedana u istoriji čovečanstva. Broj studenata i učenika se najmanje udvostručio u mnogim zemljama, rashodi za obrazovanje su još više porasli, a „školstvo je postalo najveći među svim nacionalnim poduhvatima". Ipak se broj nepismenih među odraslim licima u svetu povećao. Ima ih sada više od 460 miliona u zemljama koje su članice UNESCO-a, odnosno blizu 60% stanovništva u godinama kada su ljudi sposobni za rad. Školski sistemi oskudevaju u svemu — izuzev u učenicima.

Kriza pogađa i razvijene zemlje i zemlje u razvoju. Njenu evoluciju karakterišu reči: promena, prilagođavanje, zaostajanje. Tražnja obrazovanja sve više premaša ponudu. Kumsova dijagnoza izrečena je ekonomskim jezikom, kao što njegov metod istraživanja — analiza sistema — podseća na ekonomsku analizu neke privredne jedinice. Društvo servira svom školskom sistemu ljudski materijal za „obrazovnu preradu" (input), sistem ga „prerađuje" i vraća društvu kao „proizvod obrazovanja" (autput). Ponuda je po pravilu veća od kapaciteta obrazovnog sistema, a „proizvod" često nije u skladu s potrebama društva koje finansira sistem. Demografska eksplozija i povećani socijalni zahtevi nalaze se u korenu tog nesklada.

„Kada se jedna zemlja odluči — kao što su to mnoge zemlje nedavno

uradile — da preobrazi svoj „elitistički“ obrazovni sistem u sistem koji se stavlja u službu narodnih masa, i kada se ona, osim toga, odluči da se njime koristi kao instrumentom za nacionalni razvoj, iskrsavaju mnogobrojni problemi. Na prvom mestu, ogroman broj ljudi zahteva tada više obrazovanje, ali oni ne teže uvek za onom vrstom obrazovanja koje, u datoj situaciji, najbolje odgovara njihovim interesima i interesima nacionalnog razvoja. Većina onih koji se školuju nadaju se, što je sasvim prirodno, da će im obrazovanje pomoći da steknu dobar položaj u društvu koje je u razvoju. Ali je na te njihove želje često odlučujuće delovala hijerarhija radnih mesta izgrađena prema ugledu koji ta mesta daju, a ta hijerarhija nastala u prošlosti ne slaže se s novom hijerarhijom specijalizacija koju zahteva ekonomski rast. Kada i režim stimuliranja i potražnja radnih mesta na tržitšu održavaju tu staru hijerarhiju, pojavljuje se ozbiljan raskorak između potreba zemlje za radnom snagom i njene stvarne potražnje radne snage. Ovaj raskorak često ukazuje da zemlja ne iskorišćava svoje resurse u obrazovanoj radnoj snazi na najpovoljniji način za njen razvoj. Tako se učenik, u trenutku kada odabira svoju orijentaciju, i školski sistem, koji se trudi da prilagodi priliv učenika prema zahtevima nacionalnog razvoja, nalaze i jedan i drugi pod udarom, s jedne strane, ciljeva koje je društvo formulisalo u oblasti obrazovanja i, s druge strane, tradicija tog istog društva u oblasti ugleda i stimuliranja, tradicija koje su nepovoljne za razvoj. Stoga, kriza se ne odnosi samo na obrazovanje: to je znatno šira kriza koja pogađa celinu društva i ekonomike.“

Kumsova ekonomistička terminologija i metod ispitivanja neuobičajen u ovom domenu provociraju kritičku rezervisanost čitaoca, ali rezerve padaju pred salvama njegove argumentacije i pred rezultatima do kojih je došao. Kums kaže da skupi obrazovni sistemi, doduše, nisu uvek efikasni, ali da dobar sistem nikad nije jeftin. Tradicionalno oskudni resursi sredstava za obrazovanje, u kombinaciji s porastom troškova obrazovanja, nagoveštavaju opasnost da se raskorak između obrazovnih želja i potreba i odgovarajućih mogućnosti i dalje povećava. Ni veoma razvijene zemlje nisu pošteđene od toga. Školske 1966/67. godine u Zapadnoj Nemačkoj bilo je podneto šest i po hiljada molbi za upis na medicinske fakultete, a oni su raspolagali sa ukupno 2.800 mesta. Zemlje u razvoju su u težoj situaciji zbog toga što su njihove finansijske mogućnosti za obrazovanje često već iskorišćene do kritične tačke. Pri tom „neadekvatnost proizvoda“ još više komplikuje situaciju. U procepu između neprevaziđenih tradicionalnih shvatanja vrednosti i novih ekonomskih potreba, školski sistemi zemalja u razvoju proizvode stručnjake koje ekonomika zemlje ne može da apsorbuje. Tako se stvara eksplozivni problem „nezaposlenih diplomiranih lica“.

Uhvaćeni u ovu surovu klopku, školski sistemi su reagovali većinom tako što su nastavljali da „rade kao i obično“ — kaže Kums. To je samo drugi izraz za inerciju. Stara organizacija koja je nekad dobro i valjano služila — sistemi upravljanja, školski programi i nastavne metode dobro zatvorene učionice, obrazovanje i regrutovanje nastavnika, kao i ostali običaji i navike tradicionalnog školstva — pokazala se nesposobnom sa svim tim svojim elementima kada se suočila s novim stanjem koje ne trpi rutinu kao rešenje.

Nije nemoguće da jedan školski sistem izgubi sposobnost da sam sebe posmatra lucidno. Ako on ovekovečuje neke svoje zablude samo zato što ih je vreme potvrdilo, ako se čvrsto drži tradicionalnih dogmi iz straha od neizvesnosti u promenama, ako folklor pretvara u nauku i inerciju veliča kao princip — ono što nudi biće samo jedna karikatura vizija obrazovanja. Kums podvlači dvosmislen položaj školstva. Ono svakog podstiče da se usavršava, a kao da nije raspoloženo da modernizuje sopstveni način rada. Po njemu, pedagoška tehnika je u neku ruku još u stadijumu zanatskog načina rada, za razliku od mnogih drugih sektora ljudske aktivnosti — od medicine do prerađivačke industrije — koji su ogromno napredovali u pogledu tehnologije i produktivnosti. Verovatno je sistem

malih, donekle izolovanih „radionica" od kojih se sastoji školstvo uticao da izostanu sistematska naučna istraživanja radi poboljšanja prakse i usavršavanja rada. Umesto istraživanja i stalne kritike sopstvenih navika, u školstvu su se (kao nekad u poljoprivredi) iz straha od nepoznatog tradicije stalno prenosile s jedne generacije na drugu. Čak se i poljoprivreda lakše oslobodila robovanja tradiciji nego školstvo. Možda se tome ne treba preterano čuditi, veli Kums, jer je obrazovanje jedan od najsloženijih ljudskih poduhvata. Izgleda da je mnogo teže postići da obrazovanje jedne nacije bude uvek savremeno nego poslati čoveka na Mesec.

U svojim „sugestijama za pozitivnu strategiju", na kraju knjige, Kums preporučuje dva bitna principa.

Prvi podrazumeva postizanje harmonije među pojedinim elementima obrazovnog sistema, između sistema i sredine, između inputa i autputa. On smatra da su se odnosi u sadašnjem trenutku znatno izvitoperili. Potreba za novim skladom, za koordiniranim kretanjem elemenata je, po njemu, od bitnog značaja za izgradnju dugoročne strategije obrazovanja.

Drugi princip bi se mogao označiti kao princip inovacije. Letargijski školski sistem mora da se probudi i da se brže obnavlja u željenom pravcu. Potrebno je da inovacija postane ono što se još nije dogodilo: životni stil obrazovanja. Jedan američki profesor citiran u ovoj knjizi utvrdio je da je od trenutka kada je pronađena jedna interesantna nova pedagoška tehnika pa do trenutka kada je bila usvojena prošlo samo u jednoj tridesetini školskih sistema SAD — punih 15 godina!

„Inovacija" nastavnika, inovacija nastavnih sredstava, modernizacija upravljanja školama, modernizacija procesa učenja, inovacija na svim tačkama je, po Kumsu, neizbežan zahtev za uspešno suočavanje sa svetskom krizom obrazovanja. Osim toga, finansijska sredstva za obrazovanje moraju se povećati, makar po cenu promene u prioritetu finansiranja pojedinih društvenih potreba. To će se, kaže, uvek isplatiti.

Autor smatra da treba preispitati tradicionalno razlikovanje „školske" i „vanškolske" nastave — u okviru strategije koja ima za cilj savlađivanje krize obrazovanja, aludirajući na činjenicu da je „vanškolska" nastava pastorče obrazovnih sistema.

Jedna od završnih poenti ove izuzetno vredne knjige predstavlja ohrabrenje za zemlje u razvoju. One su, po Kumsu, manje podložne sklerotičnim promenama tradicionalnih institucija. „Stoga rukovodioci obrazovanja i nastavnici zemalja u razvoju imaju mogućnosti da brže i jasnije shvate neophodnost da napuste svoj folklor i svoje inhibicije i da se odlučno upute novim pedagoškim putevima. Prema tome, nije možda daleko dan kada će se, u oblasti pedagoških inovacija, glavni tok tehničke pomoći u svetu kretati od siromašnih ka naprednim narodima."

ZVONKO SIMIĆ

Vladimir Ibler: Međunarodni odnosi

(„Naprijed", Zagreb, 1971, strana 498)

Knjiga Vladimira Iblera *Međunarodni odnosi* popunjava prazninu koja postoji kod nas u pogledu ozbiljnijih i celovitijih studija o ovoj problematici.

Nauka o međunarodnim odnosima je relativno mlada nauka. Osnovne teškoće i moguć izvor nesporazuma leže u tome što ne postoji neka čvrsta metodologija u pristupu međunarodnim odnosima, koji je daleko teži nego kod drugih nauka. Ibler je u svojoj uvodnoj studiji nastojao da istakne neke osnovne teškoće koje se

pojavljuju u proučavanju ovog problema i da izloži svoje određenje pojma „međunarodni odnosi". U drugom delu je dao izbor tekstova istaknutih naših i stranih autora o ovoj temi (kao što su od naših Bartoš, Jovanović, Andrassy, Magarašević i drugi, a od stranih Blühdorn, Wright, Korovin, Aron, Morgenthau i drugi).

Postoje velike dileme oko definisanja ovoga pojma. Nauka o međunarodnim odnosima trebalo bi da ima svoj sadržaj koji nikako ne može da bude sadržaj i nekih drugih nauka. Ibler smatra da svaki naučnik koji se bavi međunarodnim odnosima treba prethodno da dâ svoju definiciju toga pojma, ali takvu da njome ne sputava „rad i studij", to jest trebalo bi da ona bude elastična u izvesnoj meri. Samo izlaganje činjenica i prepričavanje događaja ne može biti nauka, to je samo informacija. „Međunarodni odnosi... istražuju zakonitosti političkih odnosa i ne mogu se, prema tome, zamisliti bez pojmova država, sila, vlast, prinuda, mir, rat, neutralnost i sl."

S obzirom na široko razgranatu mrežu različitih odnosa u međunarodnoj oblasti, nauka o međunarodnim odnosima ne može se baviti svim aspektima odnosa koji postoje u međunarodnoj zajednici. Kada govorimo o međunarodnim odnosima, tu mislimo pre svega na političke odnose. Međutim, i tu treba biti strogo određen, smatra Ibler, jer se može zapasti u grešku ako spoljnu politiku datih zemalja proglasimo naukom o međunarodnim odnosima (spoljna politika je pre svega „umijeće i vještina").

Potrebno je, mada je to teško, praviti razliku između politike kao svrsishodne aktivnosti i nauke koja ima svoje filozofske postulate. Osnovni cilj nauke o međunarodnim odnosima je otkrivanje zakonitosti u međunarodnom ponašanju država.

Teškoće se javljaju kada se predmet neke druge naučne discipline uzima kao predmet nauke o međunarodnim odnosima. Istorija, međunarodno pravo, političke nauke — sve su to naučne discipline koje je neophodno konsultovati kada se radi o kompleksnom izučavanju međunarodnih odnosa. Poznavanje činjenica nije bez značaja, ali to ne može biti predmet međunarodnih odnosa.

Osnovni zadatak svake nauke, pa i ove, jeste otkrivanje naučne istine. Kako je nauka o međunarodnim odnosima deo nauke o politici, „rezultat znanstvenih spoznaja nikad nije apolitičan, jer istina uvijek pomaže progresivna kretanja".

Zakonitosti razvoja nisu večite kategorije, pa su i zakonitosti koje smo otkrili u međunarodnim odnosima podložne promenama jer pravila ponašanja među državama ne mogu večito važiti.

Autor s pravom konstatuje da „mora izgledati dosta vjerojatno da je trajnost sadržaja i oblika *odnosa* kojima se bavimo vezana u prvom redu uz postojanje država i uvjetovana trajnošću upravo država i njihovih najbitnijih karakteristika. Trajnost država i njihovih karakteristika uzrokovat će i izvjesnu trajnost sadržaja i oblika u njihovim međusobnim odnosima".

Kada se govori o međunarodnim odnosima, mora se imati u vidu da se radi o odnosima među „političkim jedinicama" ili subjektima međunarodnih odnosa koji su dostigli određen stupanj autonomije koja mora biti ostvarena i na planu međunarodnih odnosa. Budući da se međunarodno pravo bavi pravnim aspektom odnosa među državama i organizacijama koje se nazivaju subjektima međunarodnog prava, Ibler smatra da je termin „politička jedinica" adekvatniji. To je neophodno da bi se izbegla zbrka oko eventualne zamene ta dva pojma jer subjekt međunarodnog prava ne mora biti isto što i subjekt međunarodnih odnosa.

Kao svoj predmet nauka o međunarodnim odnosima uzima one odnose koji su relevantni i od uticaja na promenu položaja subjekata međunarodnih odnosa. Međunarodna stabilnost je cilj kome teži većina zemalja u svetu. Progresivna uloga nauke o međunarodnim odnosima je u tome da omogući takva saznanja koja će unaprediti čovečanstvo. Bavljenje problemom rata i mira bilo je jedan od osnovnih zadataka nauke o međunarodnim odnosima. Međutim, rat u savremenim uslovima je prestao da bude presudni regulativ promena u međunarodnim odnosima.

Nauka o međunarodnim odnosima treba da omogući uvid u složenu realnost. Kompleksnost društvenih kretanja ozbiljna je teškoća na putu izgradnje kompletnije teorije o međunarodnim odnosima koja bi bila dovoljno uverljiva i koja bi se nametnula snagom svoje istinitosti. To je osnovna karakteristika sadašnjeg stanja u izučavanju međunarodnih odnosa.

Dalje prepreke se kriju u pluralitetu nosilaca međunarodnih odnosa. Međunarodni odnosi se stvaraju među državama. Jedinice među kojima ti odnosi postoje, skupljene zajedno, uobičajeno se nazivaju međunarodnom zajednicom. Međutim, osnovna karakteristika međunarodne zajednice je u tome što ona nije jedna zaokrugljena integrisana celina u kojoj postoji odgovarajuća hijerarhija vlasti. Naprotiv, to je skup subjekata koji su međusobno, bar u formalno-pravnom smislu, nezavisni i ravnopravni.

Zajedničko svim subjektima međunarodnih odnosa u međunarodnoj zajednici jeste ostvarenje određenih uslova za miran i nesmetan razvitak. Veza koja postoji među članicama međunarodne zajednice posledica je toga što događaji u jednom delu sveta putem lančane reakcije nužno izazivaju posledice u drugom delu sveta (interdependencija).

Izučavanje međunarodnih odnosa zahteva konsultovanje i drugih naučnih disciplina (istorije, ekonomije, politike itd.). Ni jedan naučnik ne može sve to imati u glavi i zbog toga se mora oslanjati na dostignuća i saznanja drugih.

Velika dinamika u odvijanju događaja i procesa u svetu, po našem mišljenju, ozbiljno smeta njihovom dubljem izučavanju. Za svaku nauku, zbog objektivnosti, neophodna je određena distanca da bi se u potpunosti uočile sve komponente procesa koji je predmet izučavanja. U vezi s tim Ibler primećuje da se „razvija istinska trka između promjena u realnim međunarodnim odnosima koja nužno mora poznavati realnosti. Razumljivo da je *realnost* ona koja u toj trci vodi, a znanost se trudi da ne zaostane isuviše iza realnosti".

Neizgrađena metodologija je ozbiljna smetnja konstituisanju nauke o međunarodnim odnosima. Osim toga, ne postoji opšteusvojena terminologija. Osnovni metodološki problem je u tome što se vrlo kompleksni međunarodni fenomeni ne mogu jednostavno matematički izraziti.

Veze koje spajaju članove međunarodne zajednice nisu definitivne niti uvek čvrste. Zadatak nauke o međunarodnim odnosima je u tome da otkrije zakone i trendove kretanja u međunarodnim odnosima. U tom pogledu nije bez značaja definisanje subjekta i faktora međunarodnih odnosa.

Čini nam se da nauka o međunarodnim odnosima još nije prevazišla klasifikatorsku deskriptivnu fazu razvoja. U tome i vidimo značaj ove knjige koja predstavlja pokušaj da se na dublji i polemičniji način govori o problemima u vezi sa izučavanjem međunarodnih odnosa. Ibler je uvodnom studijom više želeo da podstakne na razmišljanje nego da ponudi svoj koncept izučavanja međunarodnih odnosa.

Posebnu vrednost ove knjige predstavljaju tekstovi iz dela savremenih domaćih i stranih autora koji nam omogućuju da konfrontiramo različita shvatanja u vezi sa naukom o međunarodnim odnosima.

ANĐELKA MIHIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

kulturni radnik

Broj 1 za 1972. godinu donosi članke: „Politizacija masa" i politička kultura Jovana Mirića, O elitnosti „masovne" kulture Žarka Puhovskog, Stil kulture i politički sporovi Dimitrija Sokolovića, [illegible] Darka [illegible] i [illegible] Vlade Ma[illegible], zatim prevedeni esej Problem drame i [illegible] Kostasa Aksalosa, osvrt Novi FEST — stara dramaturgija (ali ne samo ona) Nenada Puhovskog i druge priloge.

Jovan Mirić u uvodnom tekstu „Politizacija masa" i politička kultura, onoj „politizaciji" masa koja je sračunata na manipulisanje tim masama kao alternativu stavlja političku kulturu koja bi implicirala bitno drugačiji sistem vrednosti: spoznaju, toleranciju, zajedništvo; političku kulturu koja polazi od tradicije ali koja nije okrenuta prošlosti. Tradicija je samo njen temelj; njeno ishodište uvek je okrenuto progresu. To nije kultura poslušnosti i podaništva, već kultura angažovanosti, političkog aktivizma. Politička kultura nije ni elitna kultura nosilaca moći niti masovna kultura u smislu nadoknade za prave vrednosti politike. Ona je integralni deo opšte ljudske kulture, čovekovog poimanja sveta.

U tekstu *O elitnosti „masovne" kulture* Žarko Puhovski se zalaže za prethodno razlikovanje umetnosti od kulture uopšte. On kulturu određuje kao „rezultat procesa reprodukcije društva izraženog stalnim narušavanjem i ponovnim uspostavljanjem ravnoteže prirode i društva". Takvo razumevanje kulture svaku njenu podelu stavlja samo u domen društvenog događanja. I podela na masovnu i elitnu kulturu ima biti društvenim proizvodom. Spor nastaje tek u trenutku razmatranja kakvoće društvenosti koja dovodi do te, bilo stvarne bilo fiktivne, podele. Zadanu podelu na elitnu i masovnu kulturu treba — razvija svoju tezu autor — razmotriti najpre s obzirom na razumevanje kulture koja se deli i raspoznavanje društvenih raspona koji, započeti podelom rada, utiču i na samu podelu kulture. Svako govorenje o eliti i masi znači već i izricanje spoznaje o događanju procesa kojim se izvršuje odbir i navođenje subjekta tog zbivanja i kriterija njegovog ponašanja.

Po nekim filozofskim određenjima, subjekt masovne kulture je (samo prividno, doduše, veli autor) zvezda, po pravilu reproduktivac, a ne stvaralac kulture (umetnosti, nauke, itd.); objekt je potrošač, to jest svako lice koje sebi može priuštiti neku participaciju u njoj. Subjekt elitne kulture je baš elita (ili onaj odbirni faktor koji je stvara), dok je objekt umetnik, naučnik, klovn. Ali, i jedna i druga teorija imaju za osnovnu pretpostavku neshvatanje subjekta. Naime, ne može se stalnost mesta osvojenog podelom rada ili drugačijim delenjem uzeti kao osnov određenja subjekta zbivanja koje je za čoveka toliko bitno.

Autor zaokrugljuje svoje izlaganje: „I razlikovanje elitne i masovne kulture uzima bitno u obzir tek „uratke" kulture, odnosno njihovu dostupnost (jer se subjekt, kako je već pokazano, i tako ne shvaća). Pri tome je masovna kultura već uvijek zapravo nužno elitna, njene su osnovne pretpostavke rezultatom, naime, izbora iz „riznice" elitne kulture. No, dok se kod elitne kulture izabire publika, masovna kultura znači prvenstveno onaj odbir umjetničkih djela koja predstavljaju elitu u stanovitom vrijednosnom sustavu primijenjenom na neke umjetnosti (ili umjetnost uopšte), ali na osnovu kriterija koji je stran i umjetnosti i kulturi uopšte, naime na osnovu kriterija lake prezentnosti, beznapornog dosizanja, zapravo, u krajnjoj liniji, uščuvanja postojećeg duhovnog (a odatle i svakog drugog) stanja... U svojoj osnovi masovna kultura stoga i nije drugo do elitna djelatnost kako po svojem položaju spram drugih vrsta „represivne tolerancije",

tako i svojom elitnošću u odnosu na fond umjetničkih djela, običaja, materijalnih načina proizvodnje ili čovjekovih odnosa spram prirode izvan i u sebi. Činjenica drukčije vrijednosne prosudbe takve elitnosti nije pri tome bitna — osnovno je obilježje ličnosti, omasovljenje nečeg, po klasičnoj barem definiciji, bitno pojedinačnog, čak intimnog. No, masovna kultura ima i još jednu, nesumnjivo, elitarnu komponentu; ona, u nizu konkretnih slučajeva, predstavlja privođenje niza dotada kulturom nepogođenih bića u krug derivata klasične ljudske kulture. Sve to zato neprestance ukazuje na masovnu kulturu kao elitnost klasične kulture u novovjekovlju, ne kao demokratizaciju ili proširenje, već kao širenje uz redukciju, depiliranje, pasterizovanje."

Nesumnjivo, potpuno razumevanje kulture pretpostavlja niz prethodnih razlikovanja, čije je osnovno polazište postojanje jedinstvene sfere kulture, kulture po sebi, kulture za sebe. U prvobitnom podsticaju, verovatno, dolazi do diferenciranja samo u ispoljavanju njenih efekata na društvenoj ravni. Taj stupanj razlikovanja bitno je hipotetički i ne pretpostavlja još po sebi namensku „proizvodnju" kulturnih dobara prema određenim društvenim grupama, bar ne na samom početku stvaranja diferencijacije. Diferenciranje na osnovu mogućnosti prihvatanja ovih, a ne onih, složenih i vrednih, ili stereotipnih i lako prihvatljivih sadržaja, javlja se kao posledica društvenih diferencijacija. Tek kad je taj uslov zadovoljen, odnosno njegova posledica postala nesumnjiva i vidna na društvenom planu, može se ispoljiti i niz drugih ravni razlikovanja kulture (kultura za mase, kultura za elitu) i može uslediti proizvodnja ovakvog ili onakvog tipa kulture.

Osnovni polovi oko kojih se izvodi diferencijacija su pre svega namena, kvalitet, način obrade, odnosno priroda upotrebljenih simbola. Ukoliko se primene sve, inače moguće, alternative, dobija se nesumnjiv skup: kultura po nameni stvorena za zadovoljenje imanentnih poriva njenog autora kao izraz ovaploćenja njegovog viđenja sveta, koje po sebi nema drugog cilja do da postane, kao živo biće, stvarna činjenica — na drugoj strani dela koja su namenjena prostom zadovoljenju potreba šireg društvenog medija. One su obe determinisane potrebom, namenom. Namenom su determinisana i ostala obeležja razlikovanja: kvalitet (na jednoj strani delo koje pretenduje prevashodno na visok domet kvaliteta — na drugoj roba za zadovoljenje potrebe, koja se troši kao i druga roba, kojoj kvalitet nije ne samo cilj, već ni sredstvo; zatim, iz namene se obrazuju i dva antipodna načina obdelavanja kulturnog dela: jedan — simbolima koji se ne povode potrebom za lakim razumevanjem, već potrebom funkcionalnosti iskaza koji čine, drugi — tehnikama i postupcima koji opšte razumevanje pretpostavljaju drugim karakteristikama.

Ukoliko se u krajnjoj instanci delovanja na tim polovima jedne kulture identifikuju određene društvene grupacije, uočava se diferenciranost populacija koje ih „konzumiraju" — iza jednog pola stoji kvalitetnija manjina, iza drugog — masa.

Međutim, neophodno je vršiti dalja razlikovanja i tako dobijenog ishodišta: masovne kulture (dobara kulture koja su, bez obzira na svrhu njihovog postanka, dostupna i prihvaćena i u širokim društvenim sferama, masama, i koja stoga nužno ne isključuju kvalitet ili ne podrazumevaju samo proste sadržaje i stereotipne simbole), kulture masa (u kojoj bi se šire mase javile kao nosioci određenih kulturnih vrednosti) i kulture za mase (u kojoj se polazi od pretpostavke o potrebi za mase pogodnih, specifičnih kulturnih sadržaja i poruka koje imaju za cilj opšte usvajanje, a ne kvalitetnu poruku) — isto kao što je potrebno, kao pandan koji se time neminovno nameće, i razlikovanje: kulture elite, elitne kulture, kulture za elitu.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

Savremenik

Ostajući i dalje dosledni svojoj uređivačkoj orijentaciji da svaki broj časopisa posvete određenoj problematici, urednici „Savremenika" su januarski broj posvetili veoma zanimljivoj temi: „Umetničke vrednosti i masovna kultura". Časopis je objavio priloge dr Milana Damnjanovića, dr Ratka Božovića, Svete Lukića, Hose Ortega — Gaseta, Dvajta Mekdonalda, Rodžera L. Brauna. Poseban doprinos u rasvetljavanju ove problematike predstavlja anketa o ovim pitanjima u kojoj učestvuju: urednik NIN-a Žika Bogdanović, estetičar dr Dragutin Gostuški, profesor Akademije za pozorište, film i televiziju dr Borislav Jović i književnici Momčilo Milankov, Veljko Radović i Dragiša Vitošević.

U članku *Jedan oblik masovne kulture u svetlosti estetičkih kriterijuma* Sveta Lukić je izdvojio jednu isključivo jugoslovensku pojavu: „novu narodnu muziku". Kao proizvod „specifične urbanizacije u Jugoslaviji posle 1945. godine, u uslovima silovite i neuravnotežene, skokovite industrijalizacije, tokom burnog kretanja od sela ka gradu, „nova narodna muzika" se pretvorila u preteću silu koja preplavljuje sredstva masovne komunikacije". Ona na taj način ne samo da potiskuje ozbiljnu umetnost nego čak i druge oblike masovne kulture.

Prema podacima iz 1969. godine, jedna emisija narodne muzike na području TV studija Beograd ima do 500 hiljada slušalaca, dok emisija ozbiljne muzike deset puta manje. Sličan je odnos i kod prosečnog tiraža gramofonskih ploča: 50—60 hiljada prema 5—6 hiljada.

Dajući podrobnu analizu ovog fenomena, Lukić zaključuje da je za „novu narodnu muziku" u našoj sredini najkarakterističnije upravo njeno prisno saobraćanje sa slojevima koji istorijski prvi put ulaze u modernu civilizaciju. „Nova narodna muzika" predstavlja njihov prvi kontakt sa nečim što stoji izvan tradicionalne sfere vrednosti i izvan sfere novih praktičnih nužnosti.

U anketi posvećenoj ovoj temi uredništvo je stavilo u prvi plan sledeća pitanja:

(1) Po kojim kriterijumima identifikuju i razlikuju dobra masovne kulture od čisto umetničkih vrednosti?

(2) Da li su autentične umetničke vrednosti i danas ugrožene od masovne kulture?

Žika Bogdanović posmatra i „akademsku" i „masovnu" kulturu u stalnoj razvojnoj liniji koja ima dvojake posledice: stalne promene u okviru njih samih i, što je važnije, u okviru njihovog međuodnosa. Bogdanović smatra da između „akademske" („elitne") kulture i „masovne" kulture (potkulture) ne postoji organska suprotnost, već u stvari duboka uzajamna veza koja dobrim delom predodređuje razvoj svake od njih. One ne samo što se međusobno ne ugrožavaju, već jedna za drugu predstavljaju podsticaj bez kojeg bi svakoj pojedinačno bilo nemoguće da se razvija u novim formama i da ostvaruje nove vrednosti. Bogdanović veruje da se tokom istorije umetnosti i kulture iz organizma „masovne" kulture stalno vršila „obnova" „akademskih" umetničkih formi; ti novonastali oblici, u početku jednostavne izražajnosti i naglašene masovne komunikativnosti, postepeno su i sami evoluirali zatvarajući krug i počinjući proces iznova. Između „masovne" i „elitne" kulture postoji, dakle, neprestana osmoza i ona je, po svoj prilici, glavni činilac u istoriji umetnosti uopšte.

Dragutin Gostuški se protivi suprotstavljanju masovne kulture i čistih umetničkih vrednosti jer se tada podrazumeva da „u jednoj istoj sredini postoje neke razne vrste jedne iste stvari", što on ne može da prihvati, već podvlači da postoji onoliko stepena kulture koliko ima stepena obrazovanja. „Pojam masovne kulture mora prema tome biti znak najmnogobrojnije zastupljenog stepena obrazovanja u jednoj zemlji, odnosno u jednom društvu." Gostuški dalje ističe da je masovna kultura ugrožena od strane takozvanih viših vrednosti kada se nižem stepenu ob-

razovanja nameću forme koje taj stepen nije u stanju da apsorbuje. Takođe je istina, zaključuje autor, da „masovna kultura, naročito putem onih koji joj daju orijentaciju, agresivno širi svoj domen umesto da ga sužava".

Po Borislavu Joviću, suprotstavljanje dobara masovne kulture kao „hijerarhijskog faktora vrednosti dobrima tzv. čisto umetničke vrednosti nije moguće već i zbog toga što se ovi pojmovi ne odnose na istorodnu pojavu". Pojam masovna kultura obuhvata i kategorije koje nemaju nikakve veze sa umetničkim dobrima — ni u nameri stvaraoca ni u doživljajima onih koji ih koriste. Postoji, naravno, mogućnost da se izraz masovna kultura upotrebi ili, bolje rečeno, zloupotrebi na taj način što bi se dobrima masovne kulture smatrali svi proizvodi umetničkog stvaralaštva koji su namenjeni najširoj publici. Po Joviću je „umetničko stvaralaštvo ugroženo pre svega sopstvenim institucionalizmom". Za institucije (televizija, radio, proizvođači ploča) umetničko stvaralaštvo je samo „žetva gotovih proizvoda".

Jedan od mogućih kriterija za prepoznavanje umetničkih vrednosti, tvrdi Momčilo Milankov, bila bi „neponovljivost svakog umetničkog dela za razliku od masovnog, demokratskog i visoko serijskog repliciranja produkata jedne, kako se to obično kaže, druge kulture, koja je dostupna svakome, ide u svačiji dom i, uglavnom, za najveći deo čovečanstva znači i jedini kontakt sa čitavim ovim područjem koje još uvek neoprezno i školski volimo da nazivamo — zadovoljavanje duhovnih potreba". Milankov misli da je strah od ugroženosti isforsiran i da razloga za bilo kakvu bojazan nema. U svakom slučaju, ugroženost, ako se negde i pojavi, često je više privid nego suština.

Masovnu kulturu i njena dobra Veljko Radović prepoznaje po unapred definisanim standardima, temama, formama, po manihejskom shvatanju sveta, po shematizmu. Masovna kultura je čovekova onirička potreba, kao što je umetnost potreba i uteha manjine. Radović ne veruje da masovna kultura ugrožava autentičnu umetnost jer bi to značilo da će „trijumfovati prizemno nad uzvišenim, jednobojno nad raznobojnim, racionalno nad iracionalnim". Ono što je neosporno, tvrdi Radović, to je da je „masovna kultura u nečuvenoj agresiji i da sve plavi pred sobom". Hoće li nešto „autentično" ostati iznad tog plitkog okeana — pita se Radović — to pripada području prorokovanja.

Dragiša Vitošević smatra da je izraz „dobra masovne kulture" eufemizam za ono što se obično naziva šundom. Između pravih umetničkih vrednosti i takozvane masovne kulture, to jest između „elite" i „mase", stvara se i širi sve veći jaz. Praktično, to su već dve kulture — tvrdi Vitošević. Međutim, nastavlja Vitošević, „jedna od osnovnih činjenica iz ove oblasti nedovoljno se zna i nedovoljno uzima u obzir: a to je da su sva ta „dobra" masovne kulture manje tražena, a više nametnuta". Šund dolazi na mesto pravih vrednosti i čak u ime njih: u ime knjige, muzike, umetnosti uopšte, ali sa nametljivošću o kojoj ove ne mogu ni sanjati. „Nisu, dakle, toliko ugrožene prave vrednosti koliko je ugrožena ona druga strana: publika, narod, opšti duh kulture."

Ovaj tematski broj „Savremenika" uverava nas da je misao o masovnoj kulturi u našoj sredini na zavidnoj teorijskoj visini, ali, isto tako, skreće nam pažnju na to da je masovna kultura u praksi naša „Ahilova peta".

BRANKO SIMANIĆ

TEORIJA in PRAKSA

Prvi ovogodišnji broj posvetio je dosta prostora problemima našeg školskog sistema. Nije se ograničio samo na pitanja univerzitetskog, već je zahvatio i polje osnovnog školskog obrazovanja.

Sve veći broj rasprava o školstvu na celom jugoslovenskom području ukazuje na vrlo akutnu krizu u ovom domenu.

Pažnju čitaoca privući će, svakako, članak Aleksandre Kornhauzer *Razvoj nauke i kriza obrazovanja.* U njemu se postavlja nekoliko fundamentalnih problema koji se tiču našeg osnovnog obrazovanja, a čiji se smisao može lako primeniti i na više školstvo.

U osnovi autorovog stava je zahtev da se školstvo osposobi za formiranje modernog tipa intelektualca koji će biti sposoban da dinamično prati nova dostignuća u oblasti nauke i umetnosti i kod koga nikada neće presahnuti želja za novim saznanjima. Takav tip intelektualca je neophodnost u našem vremenu. Ceo članak i jeste istraživanje o tome u kolikoj se meri naše osnovno školstvo uklapa u ovakav zahtev.

Autor polazi od toga da naučna saznanja postaju svakim danom sve obimnija i nedostupnija kako laiku tako i stručnjaku. Ali, ukoliko laik i posustane u praćenju naučnih dostignuća, za stručnjaka je to nedopustivo, kao i za učitelja koji je nosilac obrazovnog procesa.

Autoru se nametnulo više pitanja o tome gde se u ovom trenutku nalaze naši učitelji i njihovi vaspitanici, kao i o tome kakav je tip mladog čoveka koji formira naš današnji školski sistem. Statistička ispitivanja su pokazala da su učenici kod nas pre svega neka vrsta „skladišta" za činjenice. Svi zadaci koji su od njih zahtevali čisto memoriziranje najvećim delom su dobro rešavani, dok je i sa jednostavnim problemskim zadacima bilo sasvim drugačije. Podatke su znali, ali nisu umeli da ih logično međusobno povežu. Pošto se do istovetnih rezultata došlo kod svih nastavnih predmeta, može se slobodno izvesti zaključak o krizi našeg osnovnog obrazovanja.

Ovako izložen problem, kao i njegovo rešenje izgledaju mnogo jednostavniji nego što u stvarnosti jesu. Jer vrlo je teško naći pravu granicu između količine podataka koju učenik mora da usvoji i kasnijeg slobodnog zaključivanja koje uvek mora da se temelji na činjenicama.

Autorova razmatranja se kreću uglavnom u tri pravca: novi profil škole, nova struktura nastavnih programa i novi tip učitelja.

Nova škola mora da se usmeri tako da odgoji mladog čoveka kao jedinku koja samostalno posmatra pojave, odabira podatke, traži njihove veze, eksperimentiše, postavlja hipoteze i proverava njihovu ispravnost; jednom rečju, da formira lucidnog mladog intelektualca koji će kasnije biti sposoban i za bavljenje naučnim radom kao najvišom stepenicom na lestvici znanja. Potreba da i sam učenik permanentno učestvuje u saznajnom procesu traži fundamentalno nov pristup obrazovanju. Programi se moraju osloboditi nepotrebne obimnosti, preteranog istoriciziranja i otvoriti se pre svega prema savremenim naučnim pogledima i dostignućima koji su od većeg i dugoročnijeg značaja.

Realizacija koncepta nove škole moguća je isključivo ako se velika pažnja posveti obrazovanju samog pedagoškog kadra. Bez ispunjenja tog uslova svi drugi zahtevi ostaju na terenu čiste utopije. Jer ne može učitelj koji je vaspitan na starim principima nastave formirati novi tip intelektualca. U vezi s tim autor daje više praktičnih predloga za stručno usavršavanje pedagoga, a zalaže se i za veću materijalnu stimulaciju koja bi im, kombinovana sa pomenutim novim stručnim tretmanom, povratila u nas davno izgubljen ugled i društveno uvažavanje.

Centralni prilog u ovom broju je okrugli sto sa temom „Položaj i uloga

studija socioloških, politikoloških i komunikacijskih nauka u našem društvu" koji je organizovan povodom proslave 10-godišnjice ljubljanskog Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo. To je bilo međufakultetsko savetovanje o obrazovnoj i naučnoistraživačkoj funkciji tih fakulteta, o problemima interakcije između politike i nauke, kao i o mestu sociologa, politikologa i novinara u našoj društvenoj praksi. Sve su to pitanja koja su se sama nametnula na kraju perioda od deset godina koji je doneo značajna iskustva i podstakao na ozbiljna razmišljanja.

Okruglom stolu prethodila je rasprava o pojedinim smerovima studija, koju su i učesnici ovog skupa reprodukovali u osnovnim konturama. Svaka naučna grana susreće se sa specifičnim problemima i teškoćama.

Sociologija je u protivrečnoj situaciji: s jedne strane nailazimo na veliku ekspanziju socioloških nauka, a s druge — na izvesnu krizu unutar sociologije koja se ogleda u odnosu između fundamentalnih socioloških disciplina i posebnih sociologija, kao i u sve manjem posredovanju socioloških znanja u programima fakulteta i srednjih škola koje nisu društvenog smera.

Katedra za politikologiju i međunarodne odnose obratila je pažnju pre svega na proširenje profila politikoloških studija, na njihovu modernizaciju uvođenjem predmeta koji bi doprineli kompletnosti kadrova koji sa ovog fakulteta odlaze u praksu, kao i na integraciju politikologije u jugoslovenskim okvirima i na cirkulaciju profesora iz raznih univerzitetskih centara, što bi studentima pružilo mogućnost da se upoznaju sa najboljim jugoslovenskim dostignućima u ovoj oblasti.

U pogledu mesta i značaja komunikacijskih i novinarskih smerova osnovna dilema bila je u tome da li će se oni temeljiti na sopstvenim disciplinama ili će ostati, manje ili više, privesak drugih disciplina. Poslenici sa ovog naučnog polja intenzivno rade na tome da uspostave celovit sistem komunikacijskih nauka.

Namere ovog skupa, međutim, daleko su ambicioznije i znatno prevazilaze prethodnu raspravu o pojedinačnim smerovima.

Jedno od osnovnih pitanja koje se tiče svih pomenutih disciplina je pitanje o obrazovnoj funkciji ovih studija, o tome da li su već ustanovljeni čvrsti kriterijumi koji će garantovati njihovu pedagošku efikasnost. Odgovor je većim delom negativan, što je i prirodno s obzirom na relativnu mladost ovih naučnih disciplina. Razlozi, međutim, nisu samo u tome, već i u odsustvu jasno ekspliciranih kriterijuma koji bi usmeravali pedagoško delovanje fakulteta, njegovu sadržinu i način rada. Postoje esencijalna razmimoilaženja oko izbora osnovne orijentacije studija koja se ogledaju čas u prejakom naglasku na „naučnosti" (što vodi u ekskluzivnost i udaljavanje od potreba prakse), a čas u preteranom empirizmu. Sve to jasno ukazuje na činjenicu da nema čvrsto određenih i jedinstvenih kriterijuma, već da se u velikoj meri luta.

Kao što nema jasno razrađene koncepcije studija, nema ni adekvatnog tretmana kadrova koje „liferuju" ovi fakulteti (sociolozi se u praksi često izjednačuju sa socijalnim radnicima, a politikolozi sa političkim aktivistima). Uzrok je tome što još nema pravog odgovora na pitanje kakva je zapravo društvena funkcija sociologa, politikologa i komunikologa. Još je prisutna veoma vulgarizovana predstava o ulozi čoveka koji se profesionalno bavi problemima društvene teorije. To je posledica znatnim delom i toga što su se svi naši fakulteti političkih nauka, sa izuzetkom Zagrebačkog, razvili iz kadrovskih škola koje su bile škole specifičnog profila i koje su služile prvenstveno za „doučavanje" formiranih političkih kadrova iz prakse. Sadašnji fakulteti su sasvim novog naučnog profila. Međutim, mada se stare uloge oslobađaju, oni još nisu uspeli da pronađu novo i da ga jasno formulišu. Zato široj javnosti i nije jasno u čemu je značaj ovih zanimanja i koncepta ovih studija.

Treba biti veoma oprezan i sa prvim iskustvima koja praksa ima sa kadrovima sa ovih fakulteta. Mora se udruženim snagama otkloniti opasnost od negativne reakcije društva.

Uopšte, borba protiv svakog zatvaranja u svoju kuću, organizovanje zajedničkih akcija u jugoslovenskim razmerama predstavlja značajne preduslove za razvoj i bržu društvenu afirmaciju ove tri naučne discipline na terenu Jugoslavije, pa i šire.

OLGA STAMATOVIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

DÆDALUS

Opšta tema kojoj su posvećeni članci objavljeni u broju 4 za 1971. godinu ovog časopisa je „Dvanaest do šesnaest godina: rana mladost". Većina priloga, čiji su autori pretežnim delom angažovani u istraživanjima u oblasti psihologije i psihijatrije, zasnovana je na analizi rezultata raznovrsnih empirijskih istraživanja. Želja redakcije bila je da ovim brojem podstakne sistematičnije istraživanje karakteristika ovog životnog doba, naročito u industrijskim društvima. Selekcija priloga objavljenih u ovom broju pruža širok uvid u raznovrsne aspekte ovog kompleksnog i važnog problema. Za prikaz smo odabrali članak Džozefa Adelsona (Joseph Adelson) *Politička mašta i omladina mlađeg uzrasta* jer njegova analiza razmatra karakteristike omladine komparativno u više zemalja, a, sem toga, predmet analize su stavovi mladih prema društvenim (naročito političkim) problemima.

Adelsonova studija počiva na analizi odgovora koje je dalo oko 450 omladinaca na pitanja postavljena u naročito pripremljenim upitnicima. Ispitivani su mladi ljudi uzrasta od jedanaest do osamnaest godina; oni su se međusobno razlikovali po polu, inteligenciji (koja je varirala od normalne do natprosečne) i klasnoj i nacionalnoj pripadnosti (došli su iz SAD, Zapadne Nemačke i Velike Britanije). Interesantno je da je oko pedesetak ispitanih omladinaca anketirano prvi put kad su imali trinaest ili petnaest godina, da bi kasnije ponovo bili podvrgnuti testiranju sa navršenih petnaest, odnosno šesnaest godina. Ovo naknadno ispitivanje preduzeto je da bi se videlo da li i kako se omladina u tim uzrastima međusobno razlikuje u stavu prema političkim problemima i političkoj akciji, „odnosno kako oni organizuju svoju političku filozofiju".

Autorov zaključak glasi da je doba rane mladosti, od dvanaeste do šesnaeste godine, neobično značajno za proučavanje nastanka političkih ideja. Na osnovu obavljenih ispitivanja on iznosi stav da mlad čovek uglavnom u ovo doba ulazi nespreman za obuhvatnije razumevanje političkih problema: on je nezainteresovan, ne izražava svoje mišljenje o njima ili ih shvata na prilično „primitivan" način. Međutim, pri kraju ovog životnog doba dešava se bitna promena — njegovo reagovanje na političke probleme i događaje sve više poprima karakteristike zrelog postavljanja prema političkoj stvarnosti. Ta promena nastaje zato što je mlad čovek u tom dobu već formiran kao ličnost koja može da razmišlja i u apstraktnim kategorijama i da kompleksno razmatra svet oko sebe; u tom dobu omladinac već usvaja ideološke principe i pokušava da sam izgradi „koherentan stav o tome kako društvo jeste, može i treba da bude organizovano".

Grupa istraživača koja je vršila ovo ispitivanje došla je na osnovu prethodnih istraživanja do zaključka da je pogodnije vršiti anketu bez zalaženja u tekuće političke probleme i savremena politička zbivanja i stanja pošto bi to veoma otežalo izdvajanje onog mišljenja koje stvarno potiče od ispitivane omladine, a stvorilo bi i zaključke zasnovane na razlikama koje proističu iz činjenice da su ispitanici pripadnici triju razli-

čitih nacionalnih grupa i država. Tako je za osnov ispitivanja poslužio zahtev da anketirani omladinci odgovore na pitanje kako bi trebalo da se postupi u sledećoj situaciji: hiljadu ljudi stiglo je na jedno ostrvo u Pacifiku sa namerom da oforme novo društvo, a da bi to ostvarili, oni treba da izgrade politički sistem, da stvore pravni poredak i da organizuju upravljanje na ostrvu.

Na osnovu odgovorâ na pitanja postavljena u vezi sa nizom problema koji u tako zamišljenoj situaciji mogu da iskrsnu autor iznosi zaključke za koje misli da su prilično iznenađujući. Naime, ispostavilo se da na razvoj političkih koncepata u ovom dobu života ne utiču bitno ni pol, ni stepen inteligencije niti pripadnost određenoj klasi; ono što stvarno opredeljuje političke ideje i principe, to su godine. U periodu od dvanaest ili trinaest godina do petnaest, odnosno šesnaest godina dolazi do duboke promene u načinu političkog razmišljanja koja se, po autorovom mišljenju, manifestuje na tri načina. Kao prvo, primećuje se razlika u načinu saznavanja, zatim, uglavnom oštro opadaju stavovi respektovanja prema političkom sistemu i, najzad, omladina pri kraju ovog doba stiče sposobnost usvajanja i izgradnje ideologije. Interesantno je da nacionalne razlike u tom pogledu uopšte nisu tako bitne kako se to uobičajeno smatra; autor navodi da su politička shvatanja dvanaestogodišnjeg Nemca bliža shvatanjima njegovog vršnjaka Amerikanca nego shvatanjima nešto starijeg Nemca.

Kao najvažniju promenu do koje dolazi na prelazu između ova dva perioda mladosti autor izdvaja sticanje sposobnosti za apstraktno razmišljanje. Ako se uporede odgovori dvanaestogodišnjaka i petnaestogodišnjaka koji su dati na istovetno pitanje, osnovna i suštinska razlika među njima je u tome što se omladina mlađeg uzrasta u objašnjavanju opštih pojmova (kao što je, na primer, pravo) služi gotovo isključivo vrlo konkretnim primerima. Isto tako, zato što još ne usvaja u potpunosti ono što je apstraktno, dvanaestogodišnjak društvene procese i institucije personificira, a o društvu vrlo retko razmišlja kao o celini — on u društvu vidi određene pojedince. Drugim rečima, omladinac mlađeg uzrasta ne pokazuje dovoljno shvatanje i osećanje za zajednicu niti za takve pojmove kao što su jednakost, sloboda, interesi itd.

Sledeća karakteristika odgovora dobijenih u ovoj anketi je ta da mlađi omladinci svoja razmišljanja o društvu vezuju uglavnom za neposrednu sadašnjost, dok su istorija i razmišljanja o budućnosti u drugom planu. Međutim, autor je došao do zaključka da i mlađi i stariji ispitanici, u poređenju sa budućnošću, uglavnom malo pažnje poklanjaju istoriji. Pošto ovi mlađi pretežno još uvek nisu izgradili motivacione i psihološke kategorije ponašanja, njihovo saznavanje ljudskih radnji ne zalazi u analizu pozadina, interesa i slično, već se ograničava na opis samog dela.

Zatim, ispitanici mlađeg uzrasta su skloni tvrdnji da svako loše delo zahteva odgovarajuću kaznu. Dosledno se pridržavajući toga, ovi omladinci često predlažu drakonske mere i za relativno ne tako teške prestupe; autor to objašnjava time da u tom uzrastu deca obično ne shvataju pozadinu nekih radnji i ne nalaze joj opravdanja u motivima. Otuda i potiče to da oni, sem malih izuzetaka, ne prihvataju pomisao na reformu i popravljanje ličnosti putem humanih metoda. Takav stav, ističe autor, u skladu je sa opštom karakteristikom omladinaca mlađeg uzrasta — oni su veoma skloni da prihvate i opravdavaju autoritarno ponašanje i upravljanje u svim oblastima društvenog i političkog života. Tako, na primer, oni pravo shvataju kao način restrikcije, zabrane, dok stariji omladinci u njemu već počinju da gledaju i korisna svojstva kao što su osiguranje bezbednosti, usmeravanje itd.

Dvanaestogodišnjaci i trinaestogodišnjaci veoma veruju u dobrotu i pravednost autoriteta; otuda i stav da građani moraju da izvršavaju sve zahteve države. U ovom dobu, ističe autor, deca se uglavnom ne obaziru na to da takav stav implicira i mešanje u privatni život i sputavanje ličnosti. Prihvatanje principa autoritarnosti potiče iz toga što su u tom dobu oni prilično konzervativni, naime, što vrednosti i institucije sma-

traju stalnim, nepromenljivim. Kao ilustraciju takvog stava autor navodi da dvanaestogodišnjaci teško prihvataju to da neki zakon nije dobar; njihov odgovor bi bio ne da se promeni zakon, već da se on striktnije sprovodi, pošto u ovom uzrastu oni dosta teško prihvataju pomisao da političke odiuke mogu da budu pogrešne.

NINA RATKOVIĆ

Die Neue Gesellschaft

„Vanredni kongres SPN (Socijaldemokratska partija Nemačke) održan krajem prošle godine naišao je na snažan odjek u javnosti... Komentatori svih boja još nedeljama posle kongresa raspravljaju o njegovim rezultatima — kritički i korektno, ali i iskrivljeno i uvredljivo.“ Ove reči iz uvodnih napomena redakcije treba da čitaocu objasne zašto je i u drugom ovogodišnjem broju ovog časopisa toliki prostor pružen osvrtima na protekli kongres (Herbert Vener (Wehner): *SPN će vladati i neće pokleknuti — Osvrt na vanredni kongres 1971. i pokušaj predviđanja;* Bruno Fridrih (Friedrich): *Integracija i reforma — Marginalije o organizacionim pitanjima).* Ako se uz to podsetimo da je tim kongresom zapravo počela izborna kampanja i da je na njemu data politička platforma za izbore 1973, biće jasno da će se i u narednim brojevima časopisa SPN nalaziti još po koja tema sa kongresa.

U svojim *Kritičkim razmišljanjima o raspravama oko istočne politike socijaldemokrata i liberala* Jirgen Vajhert (Juergen Weichert), načelnik u Ministarstvu za međunemačke odnose, mnogo više u stilu direktnog objašnjavanja i razračunavanja sa opozicijom nego u stilu meditacija, govori o razlozima zbog kojih SR Nemačka u regulisanju odnosa sa DR Nemačkom ne može beskompromisno insistirati na ostvarenju principa „za svaku uslugu — protuusluga“. — „Obe su strane odlučile — ističe u zaključku Vajhert — da pokušaju uspostaviti modus vivendi obeju nemačkih država. Svaki korak napred i svaki korak nazad ceniće se kao udeo Nemaca u evropskoj odgovornosti za svetski mir.“

Iz članka Ulriha Lomara (Ulrich Lohmar), predsednika Odbora Bundestaga za obrazovanje i nauku, saznajemo o naporima da se osnuje Savezna konferencija za visoko školstvo, to jest telo koje bi stimulisalo i koordiniralo spregu univerzitet—privreda, odnosno vezu i saradnju: država — poslodavac — posloprimac — nauka.

Šanse evropske socijalne politike je naslov teksta koji je ovom broju priložio parlamentarni državni sekretar Helmut Rode (Rodhe). On odmah u početku upozorava da u dosadašnjim dokumentima o evropskoj saradnji postoji samo „saglasnost država-članica da utiču na poboljšanje životnih i radnih uslova radne snage“. S obzirom na sadašnju političku poziciju i pravni položaj — smatra autor — bilo bi teško već govoriti o nekoj „evropskoj“ socijalnoj politici u pravom smislu. Bilo je, doduše, pojedinačnih aktivnosti i korisnih istraživanja i diskusija, ali još nema opipljivih rezultata. Evropa, međutim, ne može da se uspostavi samo kao savez u isključivo ekonomske svrhe. Ona mora da iskoristi šansu da se razvije u veliku socijalnu zajednicu.

Za milione radnika je ujedinjenje Evrope sve više povezano sa njihovom društveno-političkom perspektivom. Evropska zajednica bi rizikovala ako bi izbegla da odgovori tom zahtevu. „I u očima ostalog sveta i u poređenju sa drugim ekonomskim celinama — ističe Rode — Evropa može da postigne čvrstinu samo ako njeni stanovnici shvate i prihvate njene socijalne strukture. To je i

smisao stvaranja „socijalnog lika" Evrope." Dalje se u članku napominje da stvaranje evropske socijalne politike ne zahteva bezuslovno da se nacionalna socijalna zakonodavstva u potpunosti zamene nekim nadnacionalnim propisima. Za ljude je bitno poboljšanje i unapređenje njihovih stvarnih životnih i radnih uslova. Ako se o tome u zajednici evropskih zemalja postigne saglasnost, tada je od sporedne važnosti da li je to sadržano u nekom evropskom kodeksu ili u raznim nacionalnim zakonima. Važno je samo da postoji jedinstvo volje za socijalni razvitak.

SR Nemačka je još u prošloj godini predložila stvaranje instrumenta koji bi se mogao nazvati evropski socijalni budžet. Njime bi Evropska ekonomska zajednica mogla da dobije pregled i da prema potrebama usmerava zadatke socijalnog osiguranja. Socijalni budžet bi mogao da postane i instrument socijalnog planiranja. Socijalna politika, naime, ne bi smela da se posmatra samo kao ruzultanta privredne i finansijske politike. Ona bi, naprotiv, trebalo da postavi socijalne ciljeve privrednog i tehničkog razvoja.

Nije toliko važno da se postigne ujednačenje i poistovećenje pojmova i definicija različitih sistema socijalnog osiguranja jer bi to značilo uplitanje u društveno-političke strukture. Osim toga, baratanje definicijama i pojmovima isuviše lako može da dovede do birokratskog i tehnokratskog postupka koji ne donosi promene ni za stvari ni za ljude.

Autor ne krije da je put do ostvarenja evropske socijalne politike težak, ali u više navrata ističe da je bitna saglasnost o ciljevima, a da je manje značajno kojim će se putovima ti ciljevi postići u pojedinim zemljama-članicama evropske zajednice. On ide i dalje i postavlja zahtev da se tome zadatku pristupi planski i da se odrede prioritetni zadaci. On ih i grupiše u četiri oblasti, i to:

Prva oblast je *neposredan rad*. Prvenstveni cilj treba da bude ostvarenje moralnog prava svih ljudi na rad. Socijalni fond može da pomogne da se mogućnosti za zapošljavanje ravnomernije rasporede po pojedinim regionima zajednice. To znači da bi, pored politike strukturalnog razvoja regiona, morala da postoji i regionalna socijalna politika. Trajno rešenje, naime, ne može da bude da ljudi prevaljaju ogromne udaljenosti da bi uspeli da se zaposle. Treba pomoći da se za njih u njihovim domovima stvore radna mesta. U regionalnu socijalnu politiku spada i stručno obrazovanje kako bi se i u toj oblasti trasirao put za podjednake šanse svih Evropejaca.

Druga oblast je *socijalno osiguranje*. Razvoj mora da bude usmeren na to da u Evropi nestanu područja socijalne neobezbeđenosti. Cilj je da svi sistemi socijalnog osiguranja garantuju čoveku da održi svoj standard kada svojim radom više ne bude sposoban da privređuje za sebe i svoje. U tu svrhu bi trebalo da se nivo socijalnih davanja orijentiše prema rastućoj privrednoj snazi.

Treća oblast mogla bi da se označi kao *humanizacija životnih uslova*. Nekontrolisan napredak dosadašnjeg razvoja doveo je do toga da povećanje količine dobara sve više smanjuje kvalitet životnih uslova. Primeri za to su: problemi saobraćaja, zagađenje vazduha i voda i nesrazmera između investiranja u lični i društveni standard. Zato je stvaranje humane i socijalne infrastrukture za ljude evropskog industrijskog društva postalo prvorazredan socijalni zadatak.

Četvrti zadatak trebalo bi da bude *jačanje saodlučivanja radnika u izgradnji Evrope*. Pošto broj posloprimaca u ukupnom broju privredno aktivnih stalno raste, to njihovi zajednički interesi nalažu da njihovi predstavnici učestvuju u formulisanju ekonomskih i društveno-političkih ciljeva i u rešavanju konflikata na svim nivoima. Treba takođe da se razvije takva organizacija fabrika i preduzeća koja bi svim radnim ljudima Evrope osigurala veće saodlučivanje.

Autor na kraju napominje da o svemu tome treba još da se diskutuje. Socijaldemokrati evropskih zemalja-članica moći će da u tim razgovorima iznesu svoja iskustva i koncepcije. Očekuje se i saradnja prijatelja iz drugih zemalja koji bi se u budućnosti zalagali za pristupanje proširenoj zajednici. „Impulsi koji proizlaze

iz proširenja zajednice treba da doprinesu i njenom socijalnom razvoju" — zaključuje Helmut Rode.

U nekom pedantnom i detaljnom raščlanjavanju ovog teksta morali bismo da se ogradimo od delova nekih njegovih stanovišta i pristupa ili bismo mogli da o njima polemišemo. U celini, međutim, moramo da priznamo progresivnost njegovih bitnih postavki, od kojih se neke poklapaju sa našim razmatranjima o socijalnoj politici i njenim zadacima i ciljevima u savremenom društvu.

SUZANA BOGDANIĆ

Einheit

Na samim koricama drugog ovogodišnjeg broja časopisa „Einheit" odštampan je izvod iz Zaključaka VIII kongresa Jedinstvene socijalističke partije Nemačke: „Partija ponovo postavlja naučnim radnicima društvenih nauka — čiji rad visoko ceni — velike i odgovorne zadatke. Partija je ubeđena da će se oni još tešnje povezati sa životom i još efikasnije učestvovati u političkoj i idejnoj borbi Partije." Ovim citatom je zapravo označeno da su zadaci istraživačkog rada u društvenim naukama glavna tema ovog broja.

„Centralni istraživački plan marksističko-lenjinističkih društvenih nauka Nemačke DR do 1975", koji je donio Politbiro Centralnog komiteta, objavljen je u celini. Ovaj obimni dokument sadrži više odeljaka od kojih je svaki posvećen jednom od naučnih kompleksa. Za svaki su data načelna uputstva za izvore i pristup, a uz to su prilično detaljno nabrojene i teme koje treba obraditi. Kao izvori su redovno navedeni: učenja Marksa, Engelsa, Lenjina i teoretska dostignuća i praksa KP Sovjetskog Saveza. Za pristup i polaznu tačku izučavanja, na primer, u kompleksu „Zakonitosti razvoja svetskog socijalističkog sistema" pažnja je usmerena na to da „KPSS kao avangarda svetskog komunističkog pokreta i Sovjetski Savez kao jezgro i glavna snaga svetskog socijalističkog sistema zauzimaju zakonomernu rastuću ulogu u procesu produbljivanja svestrane saradnje i socijalističke ekonomske integracije". Na kraju dokumenta su u posebnom poglavlju ponovno date smernice istraživanja i objašnjeni glavni sadržaji najvažnijih disciplina društvenih nauka.

Objavljen je i osvrt na savetovanje naučnih radnika društvenih nauka i napis *Nivo i efikasnost naših društvenih nauka*, u kojima se, u stvari, samo još detaljnije objašnjavaju pojedini zadaci istraživačkog plana.

Gotovo kao dodatne napomene uz sva napred pomenuta uputstva i objašnjenja deluju tri naredna teksta. U njima se, ponaosob, veoma kategorički razračunava sa teorijom i praksom maoizma, trockizma i socijaldemokratije (Genia Nobel: *Antimarksistička politika maoizma;* Ginter Hajden (Guenter Heiden): *Antikomunistička suština današnjeg trockizma;* Fridrih Rihter — Vera Vrona (Friedrich Richter — Vera Wrona): *Ideologija socijaldemokratije u sadašnjici).*

Blisko stvarnosti, i zato ubedljivije, deluje tekst Kurta Klajnerta (Kleinert) *Ideološka pitanja racionalizacije uprave*. Da se radi o ozbiljnom problemu, autor dokumentira sledećim podacima: u NDR se od 1968. do 1970. broj neposrednih proizvođača smanjio za 2,7%. U istom razdoblju se za 0,1% smanjio i broj inženjersko-tehničkog osoblja koje radi u proizvodnji. Nasuprot tome se broj zaposlenih u upravljanju i rukovođenju proizvodnjom, u knjigovodstvu i komercijalnoj službi povećao za 1,5%. Prvi logičan zaključak je taj da racionalizacija i povećanje produktivnosti u proizvodnji nisu praćeni racionalizacijom upravljanja uprkos tome što su — kako saznajemo iz članka — administrativna tela u poslednjim godinama u sve većoj

meri snabdevana modernom opremom.

Partijsko i državno rukovodstvo se energično suprotstavlja svakoj vrsti birokratizma i naduvavanja upravnog aparata. Zato — ističe se u napisu — mora da se primene egzaktna načela i kriteriji za racionalnu izgradnju organizacionih struktura u državnim i privrednim organima, u kombinatima, fabrikama i ustanovama. „Organizacione strukture moraju da budu jednostavne i pregledne, da sadrže najmanji mogući broj upravnih nivoa, da isključuju dvostruk ili paralelan rad i da omoguće efikasan rad bez trvenja." Razvoj kakav pokazuju navedeni procenti mora da bude obustavljen. Iza tih procenata, naime, stoje desetine hiljada radnika koji su u poslednjih nekoliko godina prešli iz proizvodnje u upravu. Vlada NDR je već preduzela korake da to spreči jer upravni aparat koji naraste preko racionalne mere počinje da se bavi prvenstveno samim sobom. To oduzima rukovodiocima u državnom aparatu, u privrednim organizacijama i ustanovama mogućnost da sarađuju sa građanima i ometa socijalističke odnose.

Autor zatim opovrgava mišljenje da sve veća komplikovanost pitanja koja treba rešiti mora da dovede do povećanja upravnog aparata. On ističe da se to ni u kom slučaju ne može smatrati nekakvom zakonitošću naučno-tehničkog napretka po kojoj bi broj zaposlenih u upravi rastao brže od broja neposrednih proizvođača. Naprotiv, baš naučno-tehnički napredak donosi i sredstva pomoću kojih se sve komplikovanija pitanja upravljanja mogu sve lakše i brže rešavati. Zato bi trebalo da se ispitaju objektivni uzroci koji su doveli do sadašnje obimnosti i strukture administracije u socijalizmu. Klajnert, naime, smatra da se većina stvari u upravi čini samo zbog toga što se to, eto, tako oduvek radilo. I zbog toga se mnogo toga obavlja dvostruko i trostruko što bi bilo dovoljno i opravdano samo jedanput uraditi. Još pre pedeset godina je Lenjin konstatovao: „Na celom području društvenih, ekonomskih i političkih odnosa „strašno" smo revolucionarni. Međutim, u strahopoštovanju prema upravi, u očuvanju poslovnih formi i ceremonijala, redovno naša „revolucionarnost" ustupa mesto buđavoj rutini."

Odgovornost za to snose sami rukovodioci — naglašava autor. Oni moraju da spreče da organizacija postane samoj sebi cilj i da postave zadatke za racionalizaciju upravljanja. Racionalizacija upravnih poslova je pravi društveni zadatak i ne sme da se sprovodi kampanjski. On mora da bude stalan jer jednom nađena rešenja ne mogu da važe zasvagda.

„U načelu — zaključuje Klajnert — pre nego što se priđe racionalizaciji upravnih poslova treba imati sasvim jasnu predstavu o njihovom sadržaju. Rukovodioci bi morali da se sa svojim saradnicima posavetuju o osnovnim, suštinskim pitanjima posla. Mora, naime, da se zna šta treba da se uradi da bi postalo jasno kako se to može najbolje učiniti. Zbog toga je, dakle, neophodno da se struktura nekog administrativnog tela izvede iz sadržaja zadataka koji mu se postavljaju, a ne obratno — kako se to, na žalost, već događalo. Jer na prvom mestu je zadatak kako da se popravi rad sa ljudima."

S. B.

Les Temps Modernes

Poslednji brojevi puni su zanimljivih članaka iz raznih oblasti i studija koje se pojavljuju u nastavcima. Najviše je članaka uzetih iz drugih listova i časopisa i prevedenih sa drugih jezika, a glavni im je cilj da na ovaj ili onaj način podvrgnu kritici neke oblasti života u SAD ili pak samu politiku te zemlje. Takva su *Pisma iz zatvora* Džemsa Blejka (James Blake), objavljena u novembar-

skom broju, ili *Strategija Cije i Pomoć NATO pakta Portugaliji* (decembarski broj), pomoć kojom članice NATO pakta posredno doprinose održavanju Portugalije u Angoli i Mozambiku uz sve nedaće koje trpi stanovništvo tih dveju portugalskih kolonija.

Od studija u nastavcima pomenimo *Klasnu prirodu brazilske države* (novembar i decembar), u kojoj autor, Žoao Kvartim (Joao Quartim) razmatra sličnosti i razlike između evropskog fašizma i vojnog režima koji je u Brazilu zaveden posle državnog udara 1964. godine, kao i ideološke osobenosti tog državnog udara, ulogu KP Brazila, posebno se osvrćući na borbu za hegemoniju u okviru vladajućih klasa. Autor smatra da je „odsustvo velike radničke partije sprečilo da se steknu istorijski uslovi za stvaranje seljačkog i radničkog bloka sposobnog da do kraja vodi nacionalni i demokratski preobražaj društva, to jest ne samo da izoluje antinacionalne i antidemokratske snage, već da dâ antikapitalistički sadržaj antiimperijalističkoj borbi i socijalistički sadržaj demokratskoj borbi". Autor zatim piše o povezanosti militarističke države i krupnog kapitala, o ulozi državnog kapitalizma i militarizaciji državnog aparata. On se posebno osvrće na protivrečnosti unutar vladajućih klasa. Iz svojih razmatranja o klasnoj prirodi brazilske države autor zaključuje: „Ekonomska hegemonija krupnog kapitala, politička hegemonija vojno-buržoaske autokratije i ideološka hegemonija šovinizma velike sile izgleda, dakle, da su istorijski rezultat perioda koji je otvorio državni udar 1964. Treba da marksistički revolucionari Brazila budu sposobni da iz toga izvuku programske i taktičke konsekvence. Ne samo tvrdeći da antiimperijalistička borba u Brazilu ima proleterski sadržaj samo ako je ona i antikapitalistička borba, već naročito shvatajući da centralna parola revolucionarne taktike treba da bude rušenje autokratske države, države bez koje je hegemonija krupnog kapitala u konkretnim uslovima naše zemlje nemoguća."

Hanza Alavi u studiji *Seljaci i revolucija* (januarski broj časopisa) razmatra veoma značajno pitanje: ulogu seljaštva u revoluciji. Povodom raznih teorija koje o tom pitanju postoje Alavi kaže da se ne treba pitati da li su seljaci revolucionarni ili ne, već u kojim okolnostima oni postaju revolucionarni i kakve uloge razni slojevi seljaštva igraju u revolucionarnim situacijama. Iako su marksistički teoretičari do početka ovog veka „industrijskom proletarijatu pripisivali glavnu i čak isključivu ulogu", Marks i Engels su bili svesni da industrijski proletarijat, ako treba da ostvaruje svoj istorijski zadatak, to jest da rukovodi revolucionarnim snagama, mora da osigura podršku seljaka, naročito u zemljama u kojima je seosko stanovništvo daleko najbrojnije. Autor smatra da je lenjinska koncepcija o savezu radničke klase i seljaštva bila značajan napredak u odnosu na ranije marksističke teze. On zatim naširoko piše o ulozi seljaštva u revoluciji osvrćući se posebno na seljaštvo u Rusiji, Kini i Indiji. Alavi smatra da seljaštvo u ruskoj revoluciji nije imalo onu ulogu koja se želela ili koja mu se često pripisuje: boljševici su osvojili vlast najpre u velikim i srednjim gradovima „zato što se klasna borba još nije bila razvila na selu". U Kini, pak, zahvaljujući ulozi Crvene armije i Komunističke partije, seljaštvo je igralo značajnu ulogu u proleterskoj revoluciji. Međutim, na primeru Indije Alavi pokazuje da „čak i ustanci u kojima su siromašni seljaci iz raznih razloga igrali značajnu ulogu nisu doveli do proleterske revolucije". Pošto je detaljno analizirao dva velika seoska ustanka u Indiji, autor dolazi do zaključka da se indijskom seljaštvu nudi perspektiva „revolucije sa vrha", a ne perspektiva „revolucije iz baze". Svoju studiju o ulozi raznih slojeva seljaštva u revolucionarnim situacijama autor zaključuje tvrdnjom da je on samo izneo neke ideje za diskusiju o tim pitanjima, bez pretenzije da on sam da definitivne odgovore pošto odgovore na ta pitanja treba da da praksa.

MARKO KATANIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Edvard Kardelj

Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi

Avdo Humo

Rukovodeća uloga radničke klase u samoupravnom socijalizmu

Miloš Tomin

Reprodukcija seljačkih gazdinstava i poljoprivrednih zadruga

Studije i članci • Prilozi • Prikazi

4

1972

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 4

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Edvard Kardelj

PROTIVREČNOSTI DRUSTVENE SVOJINE U SAVREMENOJ SOCIJALISTIČKOJ PRAKSI*

PROTIVREČNOSTI DRUŠTVENO-SVOJINSKIH ODNOSA

Postavlja se pitanje: da li je postojeći sistem proširene reprodukcije sposoban da sam po sebi uvek reprodukuje samo društveno-svojinske, odnosno socijalističke i samoupravne društveno-ekonomske odnose? Mislim da bi to bilo teško tvrditi, a još teže dokazati. Nije slučajno što je sada u našem društvu problem socijalnih razlika i diferencijacija tako reći u centru diskusija. Nije važno da li je ta diskusija uvek realna ili nije. Ona je očigledno simptom nekog objektivnog stanja i zbivanja u našem društvu. Takve i slične pojave upravo potvrđuju činjenicu da postojeće stanje u oblasti društvene reprodukcije ne „rađa" uvek društveno-svojinske, socijalističke i samoupravne odnose, već dozvoljava — u dobroj meri zbog nedoslednosti i nedograđenosti sistema ekonomskih odnosa u društvenoj reprodukciji, u raspodeli proizvoda društvenog rada i u integraciji rada i društvenog kapitala — da se u raznim oblicima reprodukuju i elementi odnosa iz starih sistema, kako buržoaskog tako i državno-sopstveničkog. Te sisteme, doduše, načelno smatramo već preživelim. Ali dostignuti nivo proizvodnih snaga u našem društvu još uvek „proizvodi" objektivne uslove za egzistenciju i jednog i drugog ili bar snažnih elemenata oba ta sistema. Svako zna da bi na sadašnjem nivou razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji bilo smešno pretpostavljati mogućnost pojavljivanja nekih tendencija ka restauraciji, recimo, feudalnih svojinskih odnosa. Ali nije nimalo neosnovano tvrditi, na primer, da u našem društvu na sadašnjem stepenu razvoja njegovih proizvodnih snaga postoje realne mogućnosti za više ili manje „normalno" funkcionisanje bilo kapitalističkih bilo državno-sopstveničkih odnosa, bar na nekim područjima i u određenim dimenzijama. Zato naše socijalističko društvo mora računati sa tim da će se takvi elementi

---

* Prenosimo II, III i VI poglavlje iz rasprave Edvarda Kardelja koja je pod istim naslovom štampana u knjizi *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* („Radnička štampa", Beograd, 1972).

starih odnosa još uvek uporno probijati svuda gde samoupravni udruženi rad i društveni sistem ne budu u tom pogledu raspolagali potrebnim odbrambenim mehanizmima.

Bilo bi, dakako, nenaučno, a sa gledišta socijalističke prakse čak destruktivno, ako bi se takvoj kritičkoj oceni stanja stvari u našem društvu pristupalo sa nekih statičkih doktrinarnih pozicija, to jest „crno-belo", ne sagledavajući celovitu društveno-istorijsku ulogu koju takvi odnosi imaju u samoj dijalektici socijalističkog kretanja. Državno-svojinski odnosi nisu samovoljan „pronalazak" birokratije, kao što se to ne retko može pročitati u našoj publicistici, već društveno-istorijska neizbežnost, a u određenom vremenu i društvenim uslovima i jedini mogući odlučujući revolucionarni korak ka socijalizmu. I tvrdokornost ostataka „decentralizovanog etatizma" — koji se izražava u obliku tehnokratsko-upravljačkog monopola i kroz njegovu sraslost sa političkim sistemom države — nije samo posledica ideologije ili volje ljudi, već i izraz razvoja proizvodnih snaga, kao i posledica društveno-istorijskih uslova u kojima se razvija jedno mlado socijalističko društvo u datom periodu. A razumljivo je da tamo gde ljudi — zbog objektivne neophodnosti ili zbog zaostalosti svesti — nisu u stanju usmeriti stihiju objektivnih zakonitosti u svesno kontrolisane tokove, stihija nameće ljudima svoje objektivne zakone. Dakle, ne radi se samo o tome da li treba ili ne treba ukinuti državno-svojinski ili tehnokratsko-upravljački monopol ili elemente grupne svojine koji su sekundarna prateća pojava takvih svojinskih odnosa. Dekretom ili menjanjem ljudi takvi se odnosi ne mogu ukinuti. Reč je mnogo više o tome kojim putevima i sredstvima i u kakvim društveno-ekonomskim odnosima radni ljudi mogu istorijski savlađivati faktore otuđivanja društvene svojine od rada koje nameće sama tehnostruktura rada na savremenom stepenu razvoja proizvodnih snaga.

Tu je, verovatno, i jedan od osnovnih izvora određenih teorijskih razmimoilaženja u pogledu oblika i karaktera društvene svojine u nas. Drugim rečima, ranije pomenuta kolebanja naše teorije u pogledu društvene svojine ne proizlaze toliko iz toga što u nas postoje različiti oblici društvene svojine koliko su posledica razmimoilaženja o putevima daljeg razvoja oblika društvene svojine i njenog današnjeg izražavanja. Jedan od razloga je, donekle, u statičkoj oceni pojedinih svojinskih oblika u našem društvenom sistemu. U takvim ocenama gubi se veza između jednog ili drugog oblika svojine i objektivno datih potreba i nužnosti u razvoju proizvodnih snaga i samoupravne integracije udruženog rada. A ta potreba i nužnost izražava se u prvom redu u svesti ljudi i u njihovoj praksi nezavisno od toga da li se to teoretičarima, ideolozima i političarima sviđa ili ne, pa čak i nezavisno od toga da li su takva svest i praksa objektivno progresivne ili konzervativne. A drugi, po mome mišljenju najvažniji, razlog su teorijska i praktično-politička razmimoilaženja u pogledu izbora puteva i sredstava u istorijskom savlađivanju otuđivanja društvene svojine od rada, o čemu je ranije bilo reči. Mislim da je to — pored određenih objektivnih teškoća s kojima se sukobljava

jedna zemlja sa relativno niskim stepenom ekonomskog razvoja i nedostatkom znanja i iskustava kakva je naša — jedan od glavnih uzroka čestih zastoja i kolebanja u uspostavljanju, raščišćavanju i učvršćivanju celovitog sistema ekonomskih i političkih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu na osnovu samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, a posebno u sferi proširene reprodukcije. Takvi zastoji i kolebanja naše teorije i prakse postaju tada izvor dvostrukih idejnih i političkih krajnosti.

Na jednoj strani pojavljuje se shvatanje da svaka upravljačka i društvena funkcija u raspolaganju i svaki autoritet u upravljanju i regulisanju kretanja sredstava u društvenoj svojini automatski znače nastajanje „nove klase", eksploatacije, vlasti nad radnim čovekom i slično. Na takvim se shvatanjima dobrim delom zasniva kritika nosilaca upravljačkih funkcija koja polazi sa pozicija ultralevičarstva i anarhizma i koja te nosioce proglašava maltene klasnim neprijateljima.

A na drugoj se pojavljuje shvatanje da savremena tehnika i tehnologija, odnosno naučno-tehnička revolucija, nameću radu takvu tehnostrukturu koja ne dozvoljava samoupravljanje radnika ili ga bar svodi na oblik „učešća u upravljanju". Na tom shvatanju zasniva se najveći deo kritike samoupravljanja sa pozicija tehnokratsko-birokratskog i malograđanskog konzervativizma. Kritike te vrste ne samo da brane određene postojeće odnose — to jest pojavu da na pojedinim područjima društvenih odnosa na osnovu upravljačkih funkcija stvarno nastaju i održavaju se centri osamostaljene ekonomske i političke moći u kojima se reprodukuje tehnokratsko-monopolistički oblik otuđivanja društvene svojine od radnika — već nameću društvu zahteve da takvo otuđivanje društvene svojine od radnika postane dominantna karakteristika njegovih društveno-ekonomskih odnosa.

U stvari, bilo bi gotovo smešno dokazivati da razvoj proizvodnih snaga čini da se uloga i značaj stručne organizacije društvenih, ekonomskih, tehnoloških i drugih upravljačkih funkcija neprekidno povećavaju, a ne smanjuju, i to ne samo po njihovom značaju za razvoj tehnologije, već i po njihovom stvaralačkom udelu u ukupnom društvenom radu. To u istoj meri važi i za naše samoupravno socijalističko društvo. Udruženom radu su potrebni sposobni i visokokvalifikovani „menadžeri", ali takvi koji će znati da budu ne samo veoma samostalni u svom stručno-poslovnom odlučivanju, već i veoma odgovorni prema udruženim radnicima. Štaviše, moglo bi se čak tvrditi da te funkcije po svojoj stručnoj odgovornosti još nisu u dovoljnoj meri došle do izražaja u našem društvu i da nisu dovoljno samostalne, ali da u društveno-ekonomskim i političkim odnosima dobijaju preterano veliku ulogu.

Pravi problem nije, dakle, u faktičkom postojanju tih funkcija koje su društvu neophodno potrebne, već u tome u čijim se rukama nalaze te funkcije, odnosno kojih društvenih snaga i tendencija one postaju neposredni instrument. A taj se problem, ako imamo u vidu naše društvo, suštinski ne rešava menjanjem ljudi koji se nalaze na tim funkcijama — iako je danas taj zahtev pomodna krilatica karijerizma i političke

špekulisanje — već samo time da te funkcije prestanu da budu „vršilac dužnosti" sopstvenika kapitala ili monopolistički predstavnik „kolektivnog sopstvenika" koji je još uvek u znatnoj meri autoritativni predstavnik i upravljač „zajedničke svojine".

Zato za našu socijalističku akciju nije toliko bitno pitanje da li pojavi otuđivanja društvene svojine od rada — u raznim svojinskim oblicima — ima malo ili mnogo; koliko su one istorijski uslovljene ili nisu; da li one više ili manje ugrožavaju socijalizam, samoupravljanje i revolucionarnom borbom stečen društveni položaj radničke klase i radnog čoveka. Dakako, i to je važno jer određeni kvantitet može da znači i novi kvalitet. Ali pre svega bitno je, čak i ako takve pojave nisu snažnije izražene, da socijalističke snage u društvu budu svesne njihove klasne i društveno-ekonomske suštine i da su sposobne da im se — bez obzira na njihove trenutne dimenzije ili brojnost — suprotstavljaju realnim ekonomskim i političkim sredstvima.

Ako je to tako, onda možemo reći da naša revolucija nije dovedena „do kraja", odnosno da se naše društvo nalazi u takvom stadijumu svog revolucionarnog preobražaja u kome se ne može odreći sredstava i metoda revolucionarnog menjanja postojećeg stanja. Doduše, u nas je danas prilično rasprostranjeno raspoloženje koje bi se moglo izraziti na sledeći način: revolucija je završena, nastupilo je vreme empirizma i pragmatizma. To je velika iluzija. Možda je opravdana tvrdnja da je naša praksa preterano opterećena ideologijom. Ali time još nije ništa rečeno. Treba se zapitati zašto je to tako. Mislim da uzroke treba tražiti upravo u onim karakteristikama postojećeg stanja, odnosno *sistema društvene reprodukcije i raspodele dohotka udruženog rada* o kojima sam ranije govorio. Jer u takvim uslovima upravo ideološki i politički pritisak postaje onaj neophodni „odbrambeni mehanizam" socijalizma i samoupravljanja o kome je bilo reči. A kad kažem da naša socijalistička revolucija nije dovedena „do kraja", time mislim reći pre svega to da izvršenom decentralizacijom nije završen proces integracije društvenog kapitala sa udruženim radom. Pogotovo to nije slučaj sa onim oblicima upravljanja društvenim kapitalom koji predstavljaju izvor otuđivanja radnika od ukupnog rezultata njegovog živog i minulog rada. Dok je ranije nosilac tog sistema bio centralizovani državni aparat, sada su to mnogobrojni autonomni upravljački centri. To je, svakako, podsticaj za stvaralačku i ekonomsku inicijativu, pa i za slobodniju afirmaciju samoupravljanja i samoupravne integracije društvenog rada. *Ali, društveno-ekonomski odnosi se time automatski ne menjanju.*

Ne možemo, naime, tvrditi da su se bitnije izmenili društveno-ekonomski odnosi među ljudima na osnovi samoupravljanja ako je upravljanje društvenim kapitalom preneto sa državnog aparata na aparat banaka, na generalne direkcije velikih preduzeća i na razne druge slične nosioce cirkulacije društvenog kapitala. Time se u suštini nije istovremeno izmenio odnos između radnika i podruštvljenog, ali ujedno i otuđenog, njegovog viška rada. A u takvim se odnosima moraju uvek ponovo reprodukovati i tendencije da se podruštvljeni minuli rad, koji

vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala, centralizuje kao samostalna ekonomska i politička snaga. Ta snaga se izražava u obliku tehnokratsko-upravljačkog monopola koji ne može da postoji samostalno, već samo organski povezan sa političkim sistemom i aparatom države ili oslonjen na njih; u stvari, on ne može da ne reprodukuje državno-svojinske odnose.

Svakako bi bilo neosnovano tvrditi da takve tendencije dominiraju u našem društvu. Ipak nikako ne bi trebalo potcenjivati njihovu snagu i značaj. Jer, iako ne dominiraju, one se stihijski reprodukuju iz postojećih društveno-ekonomskih odnosa o kojima je prethodno bilo reči i ostvarivanjem sasvim konkretnih i značajnih materijalnih interesa u takvim odnosima. A nosioci takvih interesa osećaju se, opravdano ili ne, ugroženi eventualnom promenom tih odnosa i postaju konzervativan faktor koji se suprotstavlja napretku. Sve to se zatim na određen način odražava i u svesti i ponašanju radnika. Ako se društvo ne bi suprotstavilo takvim tendencijama, pre svega intenzivnijom i bržom izgradnjom sistema ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, one bi mogle postati ne samo ozbiljna kočnica razvoja samoupravljanja i samoupravne integracije, već i izvor rastuće i sve obimnije reprodukcije etatizma i antisocijalističkih tendencija.

Pri tome mislim prvenstveno na takve pojave kao što su: administrativno otuđivanje viška rada od ekonomskih i drugih jedinica unutar radne organizacije pomoću unutrašnjeg birokratskog centralizma; prisvajanje viška rada na tržištu u obliku ekstradobiti i slično i njegovo prelivanje u lične dohotke pojedinih kolektiva; formiranje samostalnog „trgovačkog kapitala“ u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini, koji nije organski vezan ni za proizvodnju, ni za sopstvenu trgovinsku delatnost ni za organizovanu integraciju i koji time postaje oblik otuđivanja viška rada od proizvođača i neke vrste „lutajući kapital“; centralizacija viška rada u bankama i osiguravajućim zavodima, ali ne u vidu funkcije integrisanog društvenog rada, već u smislu formiranja samostalne finansijske snage koja teži da otuđuje akumulaciju od proizvodnje; budžetski način prinudnog otuđivanja sredstava za finansiranje različitih društvenih delatnosti umesto neposrednih ekonomskih odnosa između proizvodnje i tih društvenih delatnosti; monopolističke tendencije u velikim sistemima itd.

Tako se događa da se u nas još uvek tako reći prepliću elementi dvaju sistema upravljanja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Jedni dominiraju u oblasti neposredne proizvodnje gde radnik načelno već ima mogućnost ekonomske i političke kontrole i neposrednog materijalnog i stvaralačkog učešća u sistemu upravljanja sredstvima za proizvodnju, a i delom društvene akumulacije. Drugi dominiraju u oblasti upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom koji služi najvećem delu proširene reprodukcije. U toj oblasti pravi nosilac proširene reprodukcije, to jest radnik sa svojim živim radom i njegova radna organizacija još uvek nemaju odlučujući uticaj na upravljanje, a pogotovo ne učestvuju ili učestvuju veoma ograničeno u raspolaganju dohotkom

koji se realizuje u toj oblasti upravljanja društvenim kapitalom. Zato u nas često nema ni pravog interesa za takvo upravljanje društvenim kapitalom niti za integraciju rada i udruživanje dohotka. A takvo stanje postaje glavni izvor pojava tehnokratsko-upravljačkog monopola i otuđivanja rada i radnika od društvenog kapitala.

To je samo dokaz više da procesi te vrste ne mogu biti prepušteni spontano nastalom odnosu snaga između samoupravljanja i suprotnih ekonomskih i političkih pritisaka kakvi nastaju u konfliktu protivrečnih interesa na pojedinim sektorima našeg društvenog života. U sadašnjoj fazi revolucionarnog preobražaja našeg društva takav spontani razvoj odnosa snaga nosi u sebi potencijalne izvore socijalnih i klasnih diferencijacija, odnosno tendencija ka restauraciji državno-sopstveničkih, grupno-sopstveničkih ili privatno-sopstveničkih odnosa. Očigledno je da je u usmeravanju tih procesa i dalje neophodna svesna i aktivna uloga organizovane radničke klase i vodećih socijalističkih snaga, prvenstveno Saveza komunista.

Progresivne snage našeg socijalističkog društva se nisu odlučile za revolucionarni put samoupravljanja samo zato što on daje osnove za razvoj demokratskih odnosa u socijalizmu, već pre svega zato što on otvara put slobodnijem razvoju društveno-svojinskih odnosa, to jest što sadrži najefikasnije odbrambene mehanizme protiv otuđivanja sredstava za proizvodnju i reprodukciju u društvenoj svojini od radnika i njegovog rada. To ne znači da samoupravljanje automatski ukida i sprečava takve pojave i tendencije. U krajnjoj liniji uvek su ljudi oni koji odlučuju. Zato automatizma u tim odnosima ne može biti. Ali, bez obzira na to, u uslovima samoupravljanja radni čovek ima bitno više snage, mogućnosti i podsticaja da stvara ili da više ili manje snažno utiče na stvaranje uslova u kojima može da postaje subjekat društvene svojine i društvene reprodukcije, što je, na kraju krajeva, suština procesa koji nazivamo oslobađanjem rada i radnog čoveka.

Činjenica da su u prvoj istorijskoj fazi razvoja socijalizma društvena svojina i raspodela na njenim osnovama zasnovane pre svega na radu, a u manjoj meri na zajedničkoj društvenoj potrošnji prema potrebama ljudi, nužnost je koju nameće dostignuti stepen razvijenosti proizvodnih snaga savremenog čovečanstva. Ako radnik — bilo fizički bilo intelektualni — ne bi bio svestan da jedino svojim radom može steći pravo na korišćenje društvenih sredstava za proizvodnju i da — oplemenjujući ta sredstva, odnosno društveni kapital — stvara i uslove da njegov rad bude produktivniji, a udeo u društvenom proizvodu za njegove lične radne, životne, kulturne i stvaralačke potrebe veći, on tada ne bi bio ni slobodan ni samostalan čovek i stvaralac niti dovoljno zainteresovan, dovoljno inicijativan, dovoljno odgovoran proizvođač i nosilac društvene reprodukcije. A produktivnost rada i ekonomska efikasnost društva zasnovanog na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju za sada zavisi i još dugo će zavisiti prvenstveno od snage i uloge takve svesti.

To samo potvrđuje da društvena svojina nije sama sebi cilj niti predstavlja ideološku konstrukciju socijalnih reformatora, već je oruđe

storije u razvoju proizvodnih snaga. Tek takvom svojom ulogom ona e u isto vreme sredstvo i istorijski put za prevazilaženje ekonomskom uždom i spoljnom prinudom nametnutog otuđenja uslova, sredstava i plodova rada od čoveka koji radi i stvara. To je razlog zbog koga razvoj socijalizma u savremenom svetu moramo posmatrati kao veoma složen, ali ipak jedinstven proces bez obzira na raznovrsnost njegovih oblika, puteva i dometa.

Zato je teorijski neodrživo tumačenje društvene svojine kao nekog statičkog oblika ili dogme. U društvenoj praksi takva polazna tačka može čak da postane i faktor stagnacije u razvitku socijalističkog društva. Društvena svojina je, u stvari, kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa u kojima se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i odgovornosti u raspolaganju tim sredstvima i u prisvajanju proizvoda, odnosno dohotka ostvarenog sopstvenim radom. Naravno, i za takve odnose društvo mora uspostavljati odgovarajuće pravne institute, ali ne u obliku „ustoličenja" monopolističkog „vršioca dužnosti" kolektivnog sopstvenika, nego u obliku utvrđivanja i regulisanja uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnih ljudi u njihovom neposrednom i zajedničkom raspolaganju sredstvima u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini.

Drugim rečima, istorijski smisao društvene svojine je u savlađivanju otuđivanja rada od društvenog kapitala, to jest ona mora da vodi integraciji rada i društvenog kapitala. A takva se integracija nije mogla ostvariti ni u jednom obliku sopstveničkog monopola nad kapitalom, koji u kapitalističkom svetu omogućuje kupovanje prava na prisvajanje tuđeg viška rada, a u socijalizmu se kao prelazni ostatak tog monopola pojavljuje u obliku državno-svojinskog prava na društveni kapital i potčinjavanja rada i radnika tom pravu. *Takva integracija se može ostvarivati samo putem neposredne kontrole radnika nad objektivnim materijalnim uslovima njegovog rada, to jest u društveno-ekonomskom jedinstvu živog i minulog rada koji je opredmećen u sredstvima za proizvodnju i u društvenom kapitalu uopšte.* Iako su sredstva za proizvodnju zajednička, ona su istovremeno objektivan uslov rada svakog pojedinog radnika i izvor individualnih prava radnika prema tim sredstvima. Ta integracija istovremeno zahteva i integraciju društvenog rada i ekonomsku i socijalnu solidarnost i međusobnu ekonomsku i političku odgovornost radnika, ali time ne prekida direktnu ekonomsku, to jest upravljačku vezu radnika sa njegovim minulim radom kao najvažnijim objektivnim uslovom njegovog živog rada. Takav razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa nameće oblike društvene svojine i čini njenu suštinu u prelaznim uslovima od kapitalizma ka socijalizmu. Tu je i društveno-istorijski smisao naših sadašnjih diskusija o društvenom položaju minulog rada.

„Ahilova peta" nekih savremenih marksističkih ekonomista i sociologa u tumačenju društveno-svojinskih odnosa je upravo u tome što sredstva za proizvodnju — to jest podruštvljeni „opredmećeni" ili „mi-

nuli" rad koji je namenjen proširenoj reprodukciji — posmatraju kao društveni kapital za sebe, odvojeno od rada pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva. Oni ne shvataju da je društvena svojina u isto vreme i onaj oblik radnikove „individualne svojine" bez kojeg ni on ni njegov rad ne mogu biti slobodni. Sa stanovišta ekonomske funkcije društvenog kapitala, doduše, takvo je posmatranje razumljivo i čak neophodno jer se u tom društvenom kapitalu izražava ekonomska snaga društva, a samim tim u toj kategoriji se i ujedinjuje individualni ekonomski interes radnika i njihov kolektivni ekonomski interes. Međutim, kada taj problem društveno-svojinskih odnosa posmatramo kroz prizmu društvenog karaktera rada i društveno-ekonomskih odnosa među ljudima u udruženom radu, tada nas takav pristup može dovesti u ozbiljnu zabludu — da smatramo da radniku pripada kao „njegovo" samo ono što dobija kao udeo u dohotku njegove radne organizacije, odnosno kao lični dohodak iz njegovog tekućeg rada, a da nije „njegovo", odnosno da je „tuđe", to jest „društveno" sve ono što se od njegovog rada odvaja u vidu podruštvljene akumulacije. Na taj način bismo, u stvari, radnika sveli na najamnog radnika države koja određuje cenu za njegovu radnu snagu. Međutim, ta akumulacija je samo deo proizvoda društvenog rada, a od preostalog dela proizvoda društvenog rada razlikuje se samo u pogledu namene, odnosno samo po tome što služi proširivanju i unapređivanju objektivnih uslova rada svakog pojedinog radnika i ukupnog društvenog rada. Ako je to tako, onda se raspolaganje tom akumulacijom, odnosno ekonomska funkcija društvenog kapitala, očigledno ne može odvajati, otuđivati od pojedinačnog rada, odnosno akumulacija se u načelu ne može izdvajati iz dohotka kojim upravlja osnovna organizacija udruženog rada, a u čemu učestvuje svaki radnik, ravnopravno sa drugim radnicima, na osnovu svog ličnog rada, kao što se ni rad radnika ni ostvareni dohodak osnovne organizacije udruženog rada u kojoj on radi i odlučuje o dohotku ne može odvajati od zajedničkog upravljanja udruženih proizvođača ukupnim društvenim radom i društvenim dohotkom.

Društveno određivanje i obezbeđivanje tih odnosa među radnim ljudima, to jest odnosa između njihove slobode i njihove uzajamne zavisnosti, ima onaj elementarni i odlučujući značaj za socijalističko društvo i razvoj proizvodnih snaga u njemu kakav imaju „sveto pravo" privatne svojine i privatno-svojinski odnosi među ljudima za buržoasko društvo.

Međutim, upravo određivanje tih odnosa i njihovo ugrađivanje u jedinstven sistem samoupravnog udruženog rada se u nas veoma sporo ostvaruje. Čak se može reći da ono što danas više od svega drugog slabi i ugrožava razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva jesu upravo unutrašnje slabosti i nedograđenosti sistema dohodovnih odnosa. Zbog tih slabosti mi sada prilično zaostajemo i u razvoju i oblikovanju unutrašnjih ekonomskih i političkih odnosa u samoupravnom udruženom radu, kao i u izgradnji organizacionog mehanizma samoupravljanja na svim nivoima društvene reprodukcije. Zaostajemo i u usklađiva-

nju samoupravnih odnosa i institucija sa aktuelnim zahtevima razvoja proizvodnih snaga i društva uopšte u uslovima savremenog naučno-tehničkog progresa i njegovih ekonomskih i socijalnih posledica. U takvoj situaciji, umesto dugoročnijeg idejnog i naučnog sagledavanja problema i puteva za njihovo rešavanje na osnovama samoupravljanja, često preovlađuju tehnokratski prakticizam i pragmatizam, koji ostaju to i onda kada sami sebe proglašavaju naukom, a po kojima — grubo rečeno — radnici treba da budu, u ime tobožnje efikasnosti privređivanja, lišeni svojih osnovnih samoupravnih prava. Takav pragmatizam predstavlja pogodno tlo za jačanje konzervativne ideologije i prakse birokratskog i menadžersko-tehnokratskog etatizma, kao i privatno-svojinskog mentaliteta. Kao reakcija na takve pojave i pritiske pojavljuje se, s druge strane, i stihijska direktna akcija pojedinih grupa radnika ili radnih kolektiva koja je nekad društveno-istorijski opravdana i progresivna, a ponekad nosi obeležje zaostale društvene svesti. Akutni su zbog toga i neki problemi prevladavanja ostataka nesamoupravnih odnosa u pojedinim oblicima društvenog života, pojave nedovoljne radne i poslovne efikasnosti, nedovoljne odgovornosti, nedovoljne socijalne sigurnosti radnog čoveka i slično. Sve to čini da neblagovremeno rešavanje problema koje je moguće već danas rešiti — dugoročnije i više zaoštrava protivrečnosti našeg društva nego što je to istorijski neizbežno.

Ako se zapitamo o uzrocima takvih pojava, utvrdićemo da se oni sigurno ne svode samo na nedostatak iskustva i znanja. Takvo stanje se ne može objasniti ni idejnim kolebanjem i eklekticizmom jednog dela naše teorijske misli, koja je često više pod uticajem ideologije savremenog etatizma, kapitalizma i tehnokratizma nego pod uticajem samoupravnih tokova naše sopstvene socijalističke revolucije. Svega toga, dakako, ima. Ali osnovni uzroci takvog stanja ipak leže pre svega u ideološkim, ekonomskim i političkim otporima koji izviru iz same savremene strukture našeg društva. To samo potvrđuje da se pobeda radnika, odnosno radničkog samoupravljanja nad etatizmom i tehnokratizmom ne može i neće postići automatski — prepuštajući tok stvari isključivo „slobodi samoupravljača“ ili „direktnoj akciji masa“, to jest stihijskoj borbi odnosa snaga u svakoj pojedinoj ćeliji udruženog rada i društva. A upravo to možemo ponekad pročitati u tezama pristalica teorije „spontaniteta“ i „antiinstitucionalizma“ anarhističke, tačnije apstraktnoliberalističke provinence.

Tačno je da sâm samoupravni položaj radnika u proizvodnji i radu mora biti osnovni i odlučujući faktor i nosilac reprodukcije društvene svojine. Ali je isto toliko tačno da u savremenim uslovima takav društveno-ekonomski položaj i uloga samoupravno organizovanog radnika ne bi bili mogući ako se ne bi oslanjali na organizovanu, rekao bih čak institucionalizovanu, snagu radničke klase, to jest udruženih radnih ljudi u društvenom radu.

Pojedinačni radnik ili neorganizovani radnici ne mogu imati dovoljno političke i ekonomske snage da bi se uspešno suprotstavljali stihijskom pritisku birokratskog i tehnokratskog monopola koji nastupa u

ime autoriteta udruženog rada i autoriteta države. Tu snagu može da ima samo organizovana radnička klasa. A ona mora biti organizovana pre svega u samom udruženom radu posredstvom stabilnog sistema međusobnih ekonomskih odnosa, to jest prava i obaveza, odnosno odgovornosti. Zatim, radnička klasa mora biti organizovana kao država, kao politička vlast. Ona mora biti organizovana i kao društveno-politički činilac preko takvih organizacija kao što su Savez komunista, sindikati, Socijalistički savez radnog naroda i slično.

Ljudi su uvek živeli u određenim društvenim institucijama, odnosno društveno-ekonomskim formacijama. Celokupna istorija je proces smenjivanja jednih institucija drugima, pri čemu pojedine institucije, koje su karakteristične za određene društveno-ekonomske formacije, padaju — zajedno sa tim formacijama — tek pošto su iscrple svoju ulogu u razvoju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa među ljudima. Biti protiv „institucionalizma uopšte" znači biti protiv konkretnih institucija postojećih proizvodnih odnosa. Zato takav stav može biti objektivno revolucionaran, ali može biti i krajnje reakcionaran — u zavisnosti od društveno-istorijskog karaktera određenog društvenog poretka i njegovih institucija protiv kojih ustaju „antiinstitucionalisti".

I socijalistička revolucija i samoupravljanje ruše institucije, ali ne da bi živeli bez njih, već da bi uspostavljali nove institucije koje odgovaraju društveno-istorijskoj ulozi same revolucije i samoupravljanja. Jer posle revolucionarne pobede radničkoj klasi ostaje samo jedan izbor: ili da se — kao što je rekao Marks — „organizuje" kao država i da dejstvuje i kao klasa i kao država ili da izgubi i vlast i revoluciju.

Upravo zato nastajanje novih odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu ne može biti stvar samo spontanih reakcija radnih ljudi, već i svesne i organizovane idejne i političke akcije socijalističkih snaga društva, a pre svega revolucionarne avangarde radničke klase. Takva akcija mora biti zasnovana kako na težnjama i borbi masa tako i na stvaralačkoj izgradnji novih oblika društvenog života i udruženog rada koja se oslanja na nauku i stručno znanje u službi tih masa. Bez toga „direktna akcija masa", odnosno stihijski pokret masa, mora završiti porazom ili se svesti na empiričku i pragmatičku akciju socijaldemokratskog tipa. Upravo zato što je „ultralevičarstvo" svojim voluntarističkim stavovima samo sebe svelo gotovo isključivo na oružje neartikulisanog pritiska, a time bilo osuđeno i na poraz, ono u istoriji radničkog pokreta nikada nije bilo niti je danas sposobno da postane vodeća, pa čak ni značajnija snaga u revolucionarnom radničkom pokretu. Štaviše, ono se nije moglo afirmisati ni kao antiteza empiričkog i pragmatičkoj socijaldemokratiji, a kamoli revolucionarnom radničkom pokretu koji se oslanja na naučni socijalizam.

O svemu tome govorim zato što su reforme koje smo do sada preduzimali instrument revolucije ne samo po onome šta su rušile, već pre svega po onome šta su gradile. Revolucija mora biti sposobna da premošćuje protivrečnosti ili će se sama u njima ugušiti. Zato ni pragmatizam ni empirizam niti ultralevičarska „permanentna revolucija" ne mo-

gu biti vodeća ideologija našeg socijalističkog društva koje se bori za ostvarenje svoje samoupravne revolucije. Dinamizam naše revolucije odnosio je pobede i postizao uspehe prvenstveno zato što se nije oslanjao ni na subjektivističku dogmu niti na goli pragmatizam i empirizam prakse, već na svesnu stvaralačku socijalističku revolucionarnu akciju koja je značila korak dalje u ostvarivanju današnjih i dugoročnih istorijskih interesa radničke klase i koja je istinitost svojih ciljeva i zadataka neprekidno proveravala i korigovala u praksi. A u krizi smo se našli tada kada je ta akcija izostala, odnosno kada se počela gušiti u jalovom obilju kritizerskog verbalizma koji je samo tumačio stvari, a nije bio sposoban da otkrije bilo kakvu realnu perspektivu daljeg progresivnog kretanja socijalističkog društva. Realnost vodeće uloge socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i prava institucionalna rešenja kakva odgovaraju objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i reprodukciji socijalističkih i samoupravnih proizvodnih odnosa na sve višem nivou materijalne i društvene slobode čoveka u njegovom radu i stvaranju. I upravo tu su sada realni problemi daljeg razvoja našeg samoupravnog sistema.

INTEGRACIJA RADA I DRUŠTVENOG KAPITALA POD KONTROLOM RADNIKA

Društveno-svojinski odnosi u samoupravnom udruženom radu ne mogu se izraziti klasičnim svojinskim pravnim formulama, već samo suštinski novim sistemom ekonomskih i političkih odnosa, to jest prava i međusobnih obaveza i odgovornosti radnih ljudi u udruženom radu. Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini pripadaju svakome ko radi kao najvažniji objektivni uslov njegovog rada i njegove slobode kao radnika i kao stvaraoca. Ali prema tim sredstvima niko ne može imati nikakva privatno-sopstvenička prava. U tom smislu društvena svojina je i svačija i ničija. Sredstva u društvenoj svojini su u isto vreme i sredstva ličnog rada radnika u okviru ukupnog društvenog rada, a time i sredstva za sticanje njegovog ličnog dohotka. Kao takva, društvena svojina je u isto vreme zajednička, klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakog koji radi. Zato društveno-svojinski odnosi ne znače više odnos između „sopstvenika“ i „nesopstvenika“ — što u praksi znači između kupca i prodavca radne snage, ili države i radnika — već odnos među samim radnicima koji *zajednički* raspolažu sredstvima za proizvodnju, ali *individualno* prisvajaju plodove svoga rada. Reč je, dakle, o odnosima među ljudima koji kolektivno i samoupravno stavljaju *zajednička proizvodna sredstva* u službu *individualne stvaralačke snage i sposobnosti* radnika u udruženom radu radi postizanja što većeg zajedničkog i individualnog uspeha udruženog rada.

Upravo takav protivrečan karakter društvene svojine mora biti izražen u sistemu proizvodnih i ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, kao i u političkom sistemu i pravnim institutima koji

treba da obezbeđuju takav sistem. A svaka negacija takve protivrečnosti neizbežno rađa i protivrečnost između rada i osamostaljenog društvenog kapitala.

Ustavni amandmani iz 1971. godine predstavljaju značajan korak u razvitku socijalističkih i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. U njima je naše društvo utvrdilo načelne osnove i obaveznu polaznu tačku za dalju praktičnu društvenu akciju kako u oblasti izgradnje ekonomskog i političkog sistema posredstvom novih ustavnih i zakonskih propisa tako i u pogledu uloge samoupravnih organizacija u toj izgradnji, pri čemu mislim na samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje. Istina, ustavni amandmani iz 1971. godine još uvek imaju prvenstveno načelan karakter, a tek u društvenoj praksi treba da dobiju svoje konkretne oblike. Međutim, i takvi kakvi jesu, oni ipak daju jasnu orijentaciju u pogledu puteva i sredstava za postepeno prevazilaženje postojećih protivrečnosti u našem društvu koje se izražavaju u otuđivanju radnog čoveka od društvene svojine, odnosno od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini.

Ustavne promene iz 1971. godine pre svega oslobađaju i ubrzavaju proces koji je započeo u stvari još donošenjem Ustava SFRJ iz 1963. godine, a naročito reformom privrednog sistema posle 1965. godine. No, sve do sada taj proces je ostajao u svojim početnim oblicima. Mislim da neću mnogo preterati ako kažem da su problemi i negativne pojave u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa dobrim delom posledica iluzije da će „samoupravljači sve sami rešiti“. Borba za „punu samostalnost i slobodu“ samoupravljača vodila se u ime prava radnika, a u stvari je kao pobednik veoma često izlazio tehnokratizam. Ako državna birokratija u sistemu državne svojine po svom društvenom položaju mora da teži monopolističkom raspolaganju društvenim kapitalom u ime državne vlasti, sada se u toj istoj ulozi ispoljava tehnokratizam u ime upravljačke vlasti nad društvenim kapitalom unutar samoupravljanja. Zato dolazi do subjektivnih otpora tehnokratsko-birokratskog karaktera i njihovog intenzivnog pritiska na praksu. Verovatno je upravo tu jedan od najvažnijih razloga što se pravni i organizacioni mehanizam našeg društveno-ekonomskog sistema, naročito u oblasti proširene reprodukcije, sporo menjao.

Svakodnevna praksa socijalizma — ne samo našeg, nego i u drugim zemljama — pokazuje da se na raznim nivoima centralizacije društvenog kapitala upravljanje i raspolaganje njime veoma često ostvaruje na način koji ne dozvoljava čak ni običnu demokratsku kontrolu radnika nad raspolaganjem tim društvenim sredstvima, a kamoli da dosledno podređuje njihovu upotrebu radnim i životnim interesima radnika. To u znatnoj meri važi i za ceo proces proširene reprodukcije u našem društvenom sistemu.

Upravo protivrečnost između odnosa kakvi su nastali samoupravljanjem u radnim organizacijama, s jedne, i odnosa kakvi u velikoj meri nastaju na osnovi otuđivanja viška rada u proširenoj reprodukciji i prometu društvenog kapitala, s druge strane, postaje ozbiljna prepreka

za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, pa i za jedinstvo, a time i za stabilnost ekonomskog sistema. Teorijski posmatrano, konzerviranje i produbljivanje te protivrečnosti moglo bi postati, a delom je već i postalo, izvor novih socijalnih diferencijacija u našem društvu i uzrok političkog sukobljavanja na toj bazi.

Razume se, koncentracija sredstava za proizvodnju i centralizacija društvenog kapitala je neophodna. Ona u sadašnje vreme predstavlja imperativni uslov moderne proizvodnje i razvoja proizvodnih snaga, odnosno borbe za višu produktivnost rada i bolje životne uslove radnih ljudi. Ujedno, ona je i jedan od bitnih materijalnih uslova i faktora društvenog planiranja. Problem, prema tome, nije u samoj koncentraciji sredstava za proizvodnju i centralizaciji društvenog kapitala niti u samom društvenom planiranju na raznim nivoima udruženog rada, već u načinu kako se ti procesi ostvaruju i kako utiču na karakter proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u socijalističkom društvu.

Za naše socijalističko društvo postoje samo dva moguća izlaza iz protivrečnosti između samoupravljanja i postojećih tehnokratsko-monopolističkih elemenata u koncentraciji društvenog kapitala. Prvi je prividan i privremen, a sastoji se u povratku na državno-sopstveničku centralizaciju društvenog kapitala u rukama federacije ili republika, koja bi se mogla zasnivati samo na snazi državne prinude. U tom smeru nas potiskuje ideologija i praksa tehnokratizma, birokratizma i etatističkog centralizma. Drugi izlaz je u odlučnom kursu na uspostavljanje takvih ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije koji će obezbediti integraciju rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika. Drugim rečima, upornije i doslednije treba produžiti sa reformom sistema proširene reprodukcije koja će koncentraciju sredstava za proizvodnju i sve centre upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom podrediti ekonomskoj i političkoj kontroli, interesima, potrebama i međusobnim odgovornostima samoupravno organizovanog radnika u osnovnim jedinicama udruženog rada. To je, u stvari, pravi cilj naše društvene i privredne reforme koju smo otpočeli 1965. godine.

Ustavni amandmani iz 1971. godine daju mogućnost i podsticaj da se ubrza upravo ovaj drugi proces. Pri tome je njihovo polazno načelo, ako ga nešto pojednostavljeno i shematski formulišemo, sledeće: kada se iz ukupnog dohotka udruženog rada izdvoji deo namenjen fondovima društvene potrošnje, kao i raznim rezervnim i drugim sličnim društvenim fondovima — a taj se deo izdvaja takođe iz ukupnog dohotka pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada, bilo samoupravnim dogovorima bilo na osnovu ustavnih prava i na njima zasnovanih odluka društveno-političkih zajednica — preostalim dohotkom upravljaju i raspolažu udruženi radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Preko tih osnovnih organizacija udruženog rada radnici u zajedničkom interesu udružuju svoj rad i svoj dohodak u radnim organizacijama, integrisanim radnim sistemima, bankama, veletrgovini, spoljnoj trgovini itd., zadržavajući pri tome i ekonomsku i političku kontrolu u pogledu raspolaganja „svojim“ delom sredstava u ukupnim udruženim sredstvi-

ma. To znači da se ta sredstva mogu trošiti samo u saglasnosti sa radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno samo na osnovu odredaba samoupravnog dogovora organizacija udruženog rada o udruživanju. Osnovna organizacija udruženog rada ima pravo da učestvuje u zajednički ostvarenom dohotku srazmerno doprinosu koji su ostvarenju tog dohotka dali radnici u njoj svojim živim radom, kao i svojim gospodarenjem sredstvima društvene reprodukcije kojima oni na osnovu svog rada upravljaju, to jest koliko su sopstvenom stvaralačkom sposobnošću doprineli uspehu i razvoju organizacije udruženog rada. Razume se, pošto ta sredstva reprodukcije sadrže kako „minuli rad" radnika te osnovne organizacije udruženog rada tako i „minuli rad" drugih radnika u udruženom radu, ta sredstva nisu ni privatna ni grupna sopstvenost radnika, već društvena, odnosno zajednička svojina svih radnika u udruženom radu. Drugim rečima, tim sredstvima proširene reprodukcije i dohotkom koji stiču na osnovu samoupravnog raspolaganja njima radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada mogu da upravljaju samo na isti način kao i drugim sredstvima za proizvodnju i dohotkom koji stiču radeći tim sredstvima. Ali, na drugoj strani, uspeh u raspolaganju sredstvima proširene reprodukcije — podjednako kao i drugim sredstvima za proizvodnju — takođe postaje jedno od merila u raspodeli ličnih dohodaka prema radu. Na taj se način, u stvari, minuli rad radnika neposredno povezuje sa njegovim živim radom i neposredno se odražava na životne uslove radnika, što olakšava da i dugoročno planiranje tih uslova postaje ne samo radnikovo formalno samoupravno pravo, već i ekonomska mogućnost. No, o tome ćemo kasnije konkretnije raspravljati.

Iz svega toga jasno proizlazi da osnovna organizacija udruženog rada nije neka za sebe zatvorena i izolovana niti samo preko tržišta povezana institucija udruženog rada. Njen položaj u udruženom radu i njena prava i odgovornosti proizlaze iz položaja i prava radnika u udruženom radu uopšte i iz njihovih međusobnih ekonomskih i drugih odgovornosti. Osnovna organizacija udruženog rada je zato polazna i završna faza samoupravnog procesa reprodukcije samo u tom smislu što je ujedno i polazna i završna tačka samoupravne integracije udruženog rada. Razume se da iz takvog položaja osnovne organizacije udruženog rada proizlaze ne samo njena prava, već i njene ekonomske i druge obaveze i odgovornosti prema svim drugim organizacionim oblicima i „nivoima" udruženog rada, uključujući i udruživanje dohotka, odnosno akumulacije.

Naravno, ovde je reč o polaznim načelima na osnovu kojih treba graditi sistem konkretnih upravljačkih i ekonomskih prava i međusobnih odgovornosti i obaveza radnih organizacija, osnovnih organizacija udruženog rada i svih radnika u udruženom radu uopšte, kao i oblike njihove ekonomske i druge solidarnosti. Vrlo je verovatno da će takav sistem i ubuduće morati da predvidi razne modifikacije tih načela ili određena odstupanja kad se radi o specifičnim društvenim interesima, o solidarnosti radnika, o potrebama regulativne uloge države ili

društvenog planiranja i slično. No, kao polazni princip u izgradnji celokupnog sistema ekonomskih odnosa to sasvim određeno znači da ni jedna „državna“ ili privredna organizacija u kojoj se centralizuje društveni kapital ili koja se bavi finansijskim poslovanjem — ma koliko „demokratizovana“ ona bila — ne može monopolistički raspolagati „*svojim*“ kapitalom. Ta organizacija mora snositi ekonomsku i političku odgovornost prema radnicima u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada — bilo da je ona samostalna ili u sastavu integrisanih sistema — a preko nje i prema svakom radniku u tim osnovnim organizacijama udruženog rada za njihov udeo u društvenom kapitalu kojim ona posluje, odnosno upravlja.

Izgradnja takvog sistema ekonomskih odnosa je neophodna i radi stabilizacije samoupravnog položaja radnika i efikasnosti privrednog sistema. Radni ljudi ne mogu imati političku vlast u društvu ako nemaju ekonomsku vlast nad društvenim kapitalom, nad sopstvenim „viškom rada“. A oni takvu vlast ne mogu ostvarivati drukčije nego u jednom čvrstom i na ustavu i zakonima zasnovanom sistemu međusobnih ekonomskih odnosa, prava i obaveza koji će — uz određene modifikacije koje zahteva objektivna priroda društvenih odnosa u socijalističkom društvu — obezbeđivati da načelno svaki dinar radnikovog viška rada, odnosno minulog rada ubačenog u sferu prometa društvenog kapitala ostaje i dalje u domenu njegovog upravljanja, to jest da mu se u nekom vidu vrati ili da se bespovratno utroši, ali pod njegovom kontrolom.

Samo takav sistem ekonomskih odnosa može obezbeđivati relativno slobodan razvoj u kome će radnik, kao vodeći nosilac ekonomskog upravljanja, potčiniti svojim tekućim i dugoročnim interesima sve centre stručnog upravljanja radom, privredom, društvenom reprodukcijom i integracijom rada i dohotka. To, dakako, ne znači smanjivanje odgovornosti stručnih organa niti potcenjivanje potrebe za jačanjem samoupravljanja i time što će se osposobljavati i što će u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima delovati sposobni stručno-upravljački kadrovi. Ali takav sistem ekonomskih odnosa treba da ukida proces sraščivanja „menadžerskih centara“ u privredi sa aparatom političke vlasti, odnosno države i da ih sve neposrednije veže za samoupravnu bazu udruženog rada. Odnos tih centara prema samoupravnoj bazi udruženog rada treba da bude načelno sličan odnosu stručno-upravnog i izvršnog sektora u pojedinačnoj radnoj organizaciji prema drugim sektorima i svim radnicima te organizacije. Drugim rečima, ti centri moraju biti karika udruženog rada sa punom odgovornošću prema udruženim radnicima, a ne ekonomska vlast nad njima, odnosno nad njihovim dohotkom. I najzad, takav sistem ekonomskih odnosa treba da omogući radnim ljudima da time što upravljaju dohotkom istovremeno stiču i odlučujući uticaj na razvoj i poslovanje raznih društvenih službi koje su još uvek u većoj ili manjoj meri vezane za državnu vlast, odnosno da proširuju svoju samoupravnu aktivnost i organizaciju i na takva područja. Tu mislim na delatnosti kao što su dečja zaštita, socijalne službe, zdrav-

stvo, obrazovanje i slično. U stvari, u takvim ekonomskim odnosima i te delatnosti treba da postaju — posmatrano kroz prizmu društveno-ekonomskih odnosa — samo karika u lancu udruženog rada i izraz samoupravne integracije radnih ljudi.

S druge strane, neophodna samoupravna integracija u oblasti rada i udruživanja dohotka može se uspešno ostvarivati samo na osnovu jedinstvenog sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima, odnosno njihovim radnim organizacijama i osnovnim radnim jedinicama, kao i između njih i svih vidova, odnosno nosilaca realizacije dohotka iz udruženog rada u oblasti proširene reprodukcije. Samo na taj način društvo može obezbediti da u uslovima samoupravljanja svaki radnik, radeći na svom radnom mestu, i preko svog ličnog dohotka učestvuje kako u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada tako i u dohotku radne organizacije, u dohotku združenih organizacija, kao i u rezultatima povećane produktivnosti društvenog rada uopšte. Ako sva osnovna sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini pripadaju svim radnicima, tada i ukupan dohodak iz tog udruženog rada, bez obzira na oblik i mesto njegove realizacije, treba da pripada svim radnicima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada, na osnovu njihovih načelno jednakih prava i odgovornosti u sticanju i raspodeli dohotka. Sve dok radnik ne bude imao takav društveno-ekonomski položaj da, na primer, direkcija banke, integrisane organizacije ili spoljnotrgovinskog udruženja upravo njemu, odnosno njegovoj radnoj organizaciji i njegovoj radnoj jedinici, a ne nekim drugim faktorima, „isplaćuje" dohodak koji je realizovan poslovanjem društvenim kapitalom, dotle će se taj dohodak koncentrisati van domašaja radnika i odnosiće se prema njemu kao samostalna otuđena vrednost, a time i kao samostalna ekonomska i politička snaga sa tendencijom da vlada i radom i radnikom. A, s druge strane, ni sam radnik, odnosno radni kolektiv, nije u takvim uslovima zainteresovan za udruživanje rada, za integraciju i zajednička ulaganja dohotka van sopstvene radne organizacije. Zato je i sa gledišta razvoja proizvodnih snaga društva neophodno ne samo da svi centri ekonomskog i stručnog upravljanja u oblasti proširene reprodukcije i raspodele ukupnog društvenog proizvoda budu podređeni ekonomskoj i političkoj kontroli radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, već i da se zajednički dohodak udruženog rada vraća na upravljanje radnicima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada.

I razvoj demokratskih oblika samoupravljanja u svim vidovima radne kooperacije i integracije, pa i u društvu uopšte, moguće je podsticati samo ako se oni zasnivaju na takvom stabilnom sistemu ekonomskih odnosa koji će obezbeđivati da stručno-upravljački aparat samoupravljanja, odnosno „socijalistički samoupravni menadžeri" budu menadžeri u interesu radnika i njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, a ne monopolistički upravljači u ime nekog nedefinisanog „višeg interesa", odnosno nekog državno-svojinskog monopola. Zato u načelu niko, ni jedan organ, ni na jednom nivou radnog ili društvenog upravljanja, pa čak ni skupštine društveno-političkih zajednica ne smeju da imaju

pravo i mogućnost monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom. Dakako, naš društveni sistem dozvoljava i mora dozvoliti društveno-političkim zajednicama da vrše regulativnu ulogu u formiranju i raspolaganju društvenim namenskim fondovima koji služe određenim zajedničkim interesima udruženog rada ili radnih ljudi. Ali tu, očigledno, i nije reč o monopolističkom raspolaganju društvenim kapitalom.

Izvan tih okvira sredstvima se može raspolagati samo na osnovu neposredne ekonomske odgovornosti prema svakoj radnoj organizaciji i unutar nje svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada — a preko njih i prema svakom pojedinom radniku.

To, ipak, ne znači da je akcenat na raspodeli dohotka, pošto je ona u stvari samo izraz i funkcija proizvodnih odnosa i uslov njihove egzistencije. U takvim odnosima raspodele dohotka rad pojedinačnog radnika i njegove osnovne organizacije udruženog rada neposredno se integriše sa ukupnim sredstvima za proizvodnju i proširenu reprodukciju u društvenoj svojini, to jest izražava se upravo kao sastavni deo ukupnog društvenog rada. Prema tome, pravo radnika i osnovne organizacije udruženog rada da učestvuju u dohotku koji se realizuje na osnovu ulaganja društvenog kapitala i povećavanja produktivnosti društvenog rada ne znači prisvajanje tuđeg rada, kao što neki pisci u nas pokušavaju da dokažu, već je, u stvari, oblik učešća radnika, odnosno njegove osnovne organizacije udruženog rada u proizvodu ukupnog društvenog rada, pri čemu je merilo za to učešće upravo sopstveni rad radnika — i živi i minuli.

Dakako, to ne znači da u praksi takvih odnosa ne nastaju ili da ne mogu nastati i pojave prisvajanja tuđeg rada. U uslovima robne proizvodnje, odnosno tržišnog sticanja dohotka opasnost od takvih pojava je ne samo realna, već se naše društvo i sukobljava sa njom. O tome ću kasnije podrobnije govoriti. No, to nije razlog da „zajedno sa prljavom vodom iz korita izbacimo i dete". Ta pojava govori samo o neophodnosti da u sistem ekonomskih odnosa među radnim ljudima, o kojima je bilo reči, moraju biti ugrađeni i odgovarajući odbrambeni mehanizmi koji će takve pojave sprečavati, odnosno svoditi ih na minimum.

Samo pod takvim uslovima dohodak radne organizacije, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, koji ona realizuje svojim radom i poslovanjem, može zaista biti ekonomski izraz proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojima radnik ima stvarnu ekonomsku i političku vlast nad ekonomskim i društvenim funkcijama kapitala u društvenoj svojini, to jest može svesno da ih podređuje svojim klasnim, radnim, socijalnim i kulturnim interesima. Na taj način *dohodak* osnovne organizacije udruženog rada postaje *početak* podruštvljavanja i specifične cirkulacije društvenog „viška rada" koja obezbeđuje proširenu i društvenu reprodukciju uopšte. Taj dohodak je, međutim, istovremeno i *kraj* tog procesa jer se svi rezultati produktivnosti društvenog rada — sem onog dela dohotka koji se pretvara u društveno konstituisane fondove zajedničke i opšte potrošnje — *vraćaju* u dohodak pojedinačnog radnog kolektiva i pojedinačnog radnika, pri čemu upravo *doprinos* koji

je taj kolektiv svojim ukupnim radom — tekućim i minulim — dao porastu produktivnosti ukupnog društvenog rada objektivno postaje ne samo legitimacija, već i osnovno merilo za njegovo učešće u dohotku ukupnog društvenog rada. Tu ništa ne menja ni činjenica što se minuli rad pojedinačnog kolektiva, odnosno radnika, u obliku sredstava društvene reprodukcije kojima on samoupravno raspolaže, pojavljuje samo kao neodvojiv i, rekao bih, čak neopredeljiv deo zajedničkog minulog rada svih radnika u udruženom radu. To znači da „individualni kvantum" minulog rada pojedinačnog radnog kolektiva ili radnika može biti veći ili manji, pa čak i relativno veoma mali u odnosu na ukupan minuli rad izražen u tim sredstvima društvene reprodukcije. Međutim, svim tim sredstvima se uvek upravlja kao sredstvima u zajedničkoj svojini svih radnika, odnosno u društvenoj svojini. Prema tome, „individualni" minuli rad uvek deli sudbinu zajedničkog društvenog minulog rada. Ali i obrnuto, upravo izdvajanje sopstvenog viška rada u podruštvljeni minuli rad osposobljava radni kolektiv da stiče dohodak srazmerno mestu koje njegova delatnost zauzima u društvenoj reprodukciji. Zato bi se moglo reći da u takvim uslovima „višak rada" stvarno postaje samo deo radnikovog „potrebnog rada" jer se ekonomska funkcija društvenog kapitala tu zaista pojavljuje samo kao neposredna funkcija udruženog rada svih radnika, a višak vrednosti u klasno-antagonističkom smislu te reči nestaje; on se ne otuđuje od radnika, već čini deo dohotka kojim sȃm radnik samoupravno raspolaže. Iako je dohodak koji stiče pojedinačni radni kolektiv rezultat rada i uticaja različitih faktora, on je u većoj ili manjoj meri ipak zavisan i od gospodarenja radnika viškom sopstvenog rada koji ulazi u podruštvljeni višak rada, odnosno u sredstva društvene reprodukcije. Zato je upravo u skladu sa principom raspodele prema radu da rezultati gospodarenja radnika svojim viškom rada u odgovarajućem obliku i u određenoj srazmeri budu jedno od merila raspodele ličnih dohodaka prema radu.

U sadašnjim diskusijama o svim tim pitanjima, a pogotovo u vezi sa primenom ustavnih amandmana iz 1971. godine nailazimo na tezu da radne organizacije ne bi smele sticati nikakav dohodak po osnovu upravljanja minulim radom, to jest po osnovu ulaganja dela svog dohotka u druge radne organizacije, odnosno u radnu kooperaciju. To se objašnjava time što minuli rad ne proizvodi nikakvu novu vrednost, pa bi svaki dohodak po osnovu minulog rada značio eksploataciju drugih radnika. Međutim, tim argumentom se ne dokazuje i ne objašnjava ništa osim to da autori takve teze zaboravljaju na društveni karakter rada i njegove konsekvence i da se ne mogu osloboditi klasičnih shvatanja svojine. Tačno je da minuli rad, odnosno društveni kapital, sam po sebi ne stvara nikakvu novu vrednost. Ali suština pitanja nije u tome. Bitno je to šta se u društvu dešava sa minulim radom sve dok on kao vrednost opredmećena i nagomilana u obliku društvenog kapitala egzistira, odnosno dok nije potrošena, od koga se i na kakav način otuđuje, ko upravlja njome i u kakvom je odnosu onaj koji njome upravlja prema njenom stvaraocu i prema samoupravno organizovanim radnim ljudima

uopšte. To utoliko više što i u našem socijalističkom samoupravnom društvu — kao, uostalom, i u svim drugim socijalističkim zemljama — oni društveni faktori koji upravljaju društvenim kapitalom istovremeno stiču i određena prava ili mogućnosti da učestvuju — često i u veoma velikoj meri — u raspodeli društvenog proizvoda, koji je, naravno, rezultat živog rada radnih ljudi.

Marks je veoma jasno istakao istinu da minuli, opredmećeni rad, odnosno kapital, ne stvara nikakvu novu vrednost, već da nju stvara samo radnik svojim živim radom. Ali Marks je ukazivao i na drugu istinu, naime, da se višak rada, odnosno višak vrednosti koji stvara živi rad, realizuje delom kao profit vlasnika-industrijalca, a delom kao profit ili kamata banaka, odnosno nosilaca finansijskog kapitala uopšte, ili kao renta zemljoposednika, kao i u drugim oblicima u kojima se izražava raspodela profita po osnovu vlasništva nad kapitalom. Upravo zato je Marks i naglašavao da kapitalistički sistem proizvodnih odnosa nije moguće razumeti ako se ti odnosi ne posmatraju kroz prizmu jedinstva procesa proizvodnje i prometa kapitala u kome se realizuje veliki deo viška vrednosti koji je stvoren živim proizvodnim radom.

Postavlja se pitanje: da li u socijalističkom društvu nema baš nikakvih elemenata takvih ekonomskih odnosa i nikakvih problema te vrste? Analiza proizvodnih odnosa u našem društvu pokazuje ne samo da ih ima, već da je u njima sadržana i jedna od njegovih osnovnih protivrečnosti. Tačno je da u nas kategorije kapitala, viška rada, viška vrednosti itd. gube svoj klasni karakter u onoj meri u kojoj sva sredstva za proizvodnju postaju zajednička svojina svih koji rade. Međutim, mi ovde ukazujemo na činjenicu da takve karakteristike socijalističkih proizvodnih odnosa kao što su elementi državno-svojinskih odnosa i tehnokratsko-upravljačkog monopola još uvek predstavljaju vid otuđivanja sredstava od radnika, a to se događa prvenstveno u sferi proširene reprodukcije, dakle u oblasti raspolaganja nagomilanim opredmećenim, minulim radom, odnosno društvenim kapitalom. Ne radi se, dakle, o tvrdnji da se u toj sferi stvara neka nova vrednost, već o tome da se u njoj prisvaja, odnosno otuđuje od radnika znatan deo vrednosti koju je on proizveo.

Drugim rečima, ako su sredstva za proizvodnju, uključujući i opredmećeni, minuli rad u obliku finansijskih sredstava za proširenu reprodukciju, u društvenoj svojini, tada svi oblici dohotka iz ukupnog društvenog rada, bez obzira na to da li je reč o njegovoj realizaciji u neposrednoj razmeni na tržištu ili u sferi cirkulacije društvenog kapitala — u kojoj se, uzgred budi rečeno, takođe vrši prelivanje, a često i prisvajanje tuđeg rada — pripadaju svim radnim ljudima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada.

Ali, kada se postavi zahtev da se ustavnim, zakonskim i drugim aktima precizno utvrde prava i obaveze radnika da samostalno i odgovorno prema udruženom radu i društvu upravljaju svojim minulim radom, kao delom društvenog kapitala kojim samoupravno raspolažu u okviru svojih organizacija udruženog rada, u teoriji i u društvenoj

praksi odmah se pojavljuju prigovori. Pojavljuje se pre svega teza da radnici u organizacijama udruženog rada ne mogu samoupravno raspolagati sredstvima proširene reprodukcije prosto zato što se ta sredstva ne sastoje samo iz njihovog viška rada, odnosno iz minulog rada tih radnika, već i iz minulog rada svih radnika u udruženom radu. A iz toga se izvlači zaključak da minulim radom svih radnika u udruženom radu treba da upravljaju neki drugi društveni faktori, a ne sami radnici u udruženom radu. I tako se, u stvari, ponavlja stara teza da socijalizam zapravo postoji samo tada kada društvenim kapitalom monopolistički upravlja i neograničeno raspolaže državni aparat ili tanak sloj birokratije i tehnokratije — bilo da se nalazi u takozvanoj sferi politike ili u privrednoj organizaciji — koji je uvek oslonjen na političku snagu države. Po takvim tezama socijalizma nema ako funkciju upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom vrši — umesto monopolističkih centara — neposredno sam radnik, kolektivno organizovan i odgovoran u samoupravnom udruženom radu, koji već po svom položaju u takvim socijalističkim proizvodnim odnosima tu funkciju ne može da obavlja drukčije nego uz punu odgovornost prema jednakim pravima svih drugih radnika.

Takvi prigovori ne samo što postavljaju svaku logiku na glavu, već su očigledan izraz ideologije etatizma i birokratsko-tehnokratskog monopolizma. Zašto bi socijalističkom društvu morala biti tuđa ideja da radnik, kolektivno organizovan u svojim organizacijama udruženog rada i sa svojim organima samoupravljanja, može da vrši funkciju upravljanja društvenim kapitalom u najmanju ruku toliko odgovorno prema društvu i udruženim radnicima u društvenom radu kao što tu funkciju vrše neki birokratsko-tehnokratski organi otuđeni od neposrednog rada i proizvodnje, koji su u svom poslovanju i aktivnosti orijentisani samo ili pretežno prema političkom vrhu države ili njenom aparatu, pa zato mogu vrlo lako postati neosetljivi prema autentičnim interesima radnog čoveka? I zašto bi socijalističkom društvu bila tuđa ideja da udruženi radnik, koji neposredno upravlja društvenim kapitalom, bude isto toliko zainteresovan da naučni, stručni i poslovni instrumentarij i aparat budu što sposobniji i uspešniji kao što je za to zainteresovana politička država ili neke osamostaljene generalne direkcije i slični centri ekonomske i političke moći? I najzad, zašto bi socijalističkom društvu bila daleka pomisao da se odgovornosti radnih kolektiva u upravljanju dohotkom koji nije samo njihov, nego i zajednički, isto tako jasno preciziraju i formulišu u ustavu i zakonodavstvu kao što se to čini sa odgovornošću državnog aparata ili upravnih organa banaka i slično?

Međutim, ideolozi etatizma i birokratsko-tehnokratskog monopola neće ni da čuju za takva pitanja. Kao što je za kapitalistu privatna svojina „svetinja" o kojoj ne dozvoljava ni da se govori, a kamoli da se u nju dira, tako je za ideologiju birokratizma i tehnokratizma tehnokratsko-birokratski monopol u raspolaganju društvenim kapitalom kvintesencija socijalizma, tako reći „kraj istorije".

Nikako ne želim da idealizujem sistem radničkog samoupravljanja, a pogotovo ne sistem dohotka koji će — i pored svih odbrambenih me-

hanizama — u uslovima robne proizvodnje uvek biti pod pritiskom tendencija da se jednostrano „zakida" zajednički dohodak, odnosno društveni kapital. Čovekova priroda se samom promenom sistema tako brzo ne menja. Sebičnu težnju da se živi, ako je to moguće, na tuđ račun ne može ukinuti ni osećanje solidarnosti radničke klase. Ali jedno svakako možemo da tvrdimo: sve takve i slične negativne pojave koje nastaju unutar radničke klase, među samoupravno udruženim radnim ljudima u društvenom radu moguće je u sistemu radničkog samoupravnog dohotka lakše suzbijati i sprečavati kako akcijom samoupravljača tako i demokratskim mehanizmom društva nego što je to moguće u uslovima birokratsko-tehnokratske dominacije nad radom i radničkom klasom, pogotovo kad takva dominacija postane bazični princip državnog sistema i proizvodnih odnosa. U društveno-ekonomskim uslovima samoupravljanja sve pomenute i slične negativne pojave i tendencije spadaće u kategoriju svih drugih nasrtaja na prava radnog čoveka i na sam društveni poredak. Drugim rečima, takve pojave mogu biti više ili manje ozbiljan uzročnik društvenih sukoba, ali one, ipak, ne mogu menjati karakter društveno-ekonomskih odnosa.

U nas nisu tako retki branioci teze da je sve u redu sa socijalizmom kada mnogim milijardama dinara društvenog kapitala monopolistički raspolažu uske grupe ljudi, na primer u spoljnotrgovinskim preduzećima, a da bi bilo nesocijalistički ako bi tim istim milijardama društvenog kapitala, sa punom odgovornošću prema jednakim pravima svih radnih ljudi, upravljali radni ljudi u radnim organizacijama koji taj kapital svojim radom „proizvode" ili realizuju preko spoljnotrgovinskih organizacija. Umesto da te spoljnotrgovinske organizacije budu u odnosu na udružene radne organizacije koje posluju preko njih u istom položaju u kome su, na primer, komercijalna odeljenja unutar pojedinačnih radnih organizacija u odnosu na njih kao celinu, stvaraju se uslovi da takve monopolističke organizacije počinju u većoj ili manjoj meri da dominiraju nad udruženim radom. Prema tome, kakve god slabosti da se pokažu u sistemu ekonomskih odnosa o kojima je ovde reč, one nikad ne mogu da imaju tako dalekosežan negativni uticaj po razvitak socijalističkih društvenih odnosa kakav ima etatistički, odnosno birokratsko-tehnokratski monopol.

Dakako, pri tome treba imati u vidu da bi kritika tehnokratsko-birokratskih tendencija ili borba za njihovo prevladavanje bila sasvim na pogrešnom putu ako bi se odnosila na same te funkcije ili na lične osobine ljudi na tim funkcijama. Pogotovo bi to bio slučaj ako bi se radilo o bilo kakvom obliku konfrontacije sa tehničkom i drugom inteligencijom uopšte ili sa ljudima na rukovodećim funkcijama u radnim organizacijama. Ogromna većina obrazovanih ljudi u našem društvu je ne samo po svojoj socijalističkoj svesti, već i po svojim elementarnim materijalnim interesima bezuslovno i u istoj meri povezana sa samoupravljanjem kao i fizički radnik. I obrnuto, u uslovima tehnokratsko-birokratskog upravljanja društvenim radom tehnička i druga inteligencija na isti način kao i fizički radnici postaje objekat manipulisanja.

Prema tome, radi se o sistemu, a ne o ljudima ili, pravilnije rečeno: pre svega o sistemu, pa tek onda o ljudima.

Upravo zbog toga u našoj konkretnoj situaciji ništa ne rešavaju i ne mogu da reše takva sredstva kao što su, na primer, subjektivističke hajke na direktore i „menadžere". I to ne samo zbog toga što su te funkcije neophodne društvu, već i zato što postojeće protivrečnosti u društvu ne zavise, ili pak zavise veoma malo, od subjektivnih osobina direktora i „menadžera". Nije, dakle, reč o ličnim osobinama ljudi, već o karakteristikama postojećih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa, to jest o elementima tih odnosa koji bi se mogli nazvati „derivatima" državno-svojinskih odnosa.

Naravno, na osnovu tih odnosa u društvu se oblikuju i različiti interesi, shvatanja i reakcije, sve do antisamoupravne i antisocijalističke ideologije. Zato socijalističke snage moraju biti spremne i na sukob među ljudima kada se radi o traženju i ostvarivanju socijalističkih rešenja u prevazilaženju tih protivrečnosti. Ali takav sukob sam po sebi ne rešava ništa, ili vrlo malo i istorijski sporo, ako iz njega, nasuprot starome, ne izraste stvaralački, a to znači i istorijski realan, koncept novoga. Naime, vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa. Zato je Lenjin s pravom isticao da bi radnička klasa bez marksizma bila osuđena na robovanje empirizmu.

Tehnokratsko-upravljački monopol je više izraz određenih osnovnih klasnih ili prelaznih socijalnih karakteristika proizvodnih odnosa i sredstvo za ostvarivanje i održavanje takvih odnosa nego njihova prava društveno-ekonomska sadržina. Drugim rečima, takav monopol se — ukoliko postaje samostalan faktor proizvodnih odnosa — ne može održati svojom sopstvenom snagom. On se mora degenerisati bilo u pravcu privatno-sopstveničkog kapitalističkog monopola — što u uslovima socijalističkog društva nije realno — ili srasti sa sistemom i aparatom države, to jest postati instrument restauracije državno-svojinskog oblika proizvodnih odnosa. Upravo ovo drugo je praktično jedina realna alternativa razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa ako samoupravni udruženi rad i revolucionarne socijalističke snage ne bi imali snage i sposobnosti da funkcije upravljanja i raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini potčine interesima i kontroli slobodnog radnika u samoupravnom udruženom radu.

U odgovoru na pomenuta pitanja neko može reći: kada kritikujemo postavke o minulom radu, ne mislimo da ekonomski i politički centri upravljanja društvenim kapitalom treba samovoljno da raspolažu tim kapitalom, već da njime posluju u interesu radničke klase i svih radnih ljudi, na pošten i demokratski način. Međutim, ko može da govori o interesu radničke klase izvan nje same; kakvu ulogu igra građansko poštenje tamo gde se u stvari radi o karakteru proizvodnih odnosa; i kakvo je demokratsko odlučivanje moguće tamo gde ne postoji precizan sistem

ekonomskih prava i odgovornosti među radnim ljudima i organizacijama udruženog rada?

Primeni načela ustavnih amandmana o minulom radu naše društvo ne sme prići ni dogmatski ni formalistički. U vezi s tim hteo bih da upozorim naročito na dva moguća pogrešna tumačenja minulog rada u svakodnevnoj praksi. Pre svega, pomenuta načela nikako ne znače da u našem sistemu ekonomskih odnosa ne mogu da postoje zajednički fondovi u koje se ulaže bespovratno niti to da se ne mogu vršiti nikakva bespovratna prelivanja sredstava u cilju sprečavanja privrednih poremećaja, usklađivanja privrednih kretanja, obezbeđivanja finansijskih rezervi, ekonomske pomoći nedovoljno razvijenim delovima zemlje, materijalnog obezbeđivanja ekonomske i socijalne solidarnosti radnih ljudi itd. Ali odluke o takvim bespovratnim davanjima ili prelivanjima mogle bi se donositi samo na dva načina: ili na osnovu dobrovoljnog i vremenski određenog samoupravnog sporazuma radnih organizacija, zasnovanog na njihovim statutima ili na sporazumu njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, ili na osnovu zakona u slučajevima koji su utvrđeni ustavom. Takvi fondovi bi morali biti strogo namenski i ne bi se smeli pretvarati u neke vrste državno-sopstvenički kapital.

Bilo bi isto tako pogrešno smatrati da se ukupan društveni kapital mora neprekidno decentralizovati, odnosno deliti radnim organizacijama na takav način da bi one morale uvek ponovo odlučivati o njegovom korišćenju. Naprotiv, ovde nije reč o razgrađivanju integracije ili udruženog dohotka, već upravo o takvim ekonomskim odnosima u integraciji rada i u udruživanju dohotka u kojima će sam radnik biti zainteresovan za njihovu stabilnost i trajnost. A konkretne oblike i sadržinu tih ekonomskih odnosa regulisaće delom zakonodavstvo o udruženom radu, a delom samoupravni sporazumi o udruživanju, statuti i ugovori među organizacijama udruženog rada. Tim aktima treba da bude rešavano pitanje na koji način će radnici, odnosno osnovne organizacije udruženog rada vršiti kontrolu nad udruženim dohotkom, odnosno učestvovati u upravljanju njime, kao i na koji način će oni učestvovati u raspodeli dohotka stečenog udruženim radom i zajedničkim ulaganjem dohotka. Pri tome ni u kom pogledu ne može biti sporno to da je našem društvu, kao i svakom drugom savremenom društvu, potrebna koncentracija sredstava za proizvodnju i odgovarajuća centralizacija društvenog kapitala. To ne zahtevaju samo moderna tehnologija i tehnika, već i sistem socijalističkog planskog privređivanja. Međutim, radnik će podržati takvu centralizaciju društvenog kapitala u onoj meri u kojoj bude u njoj video sredstvo i metod za afirmaciju svojih sopstvenih radnih i stvaralačkih napora i ukoliko borba za veću produktivnost i ekonomičnost njegovog i društvenog rada bude vodila poboljšavanju materijalnih, socijalnih i kulturnih uslova njegovog rada i života. Interes radnika za koncentraciju društvenih sredstava biće veći ukoliko viša produktivnost rada, kao rezultat centralizacije društvenog kapitala,

omogući povećanje njegovog ličnog dohotka i dohotka njegove radne organizacije i ukoliko omogućuje šire oblike radne kooperacije nego što je samo ulaganje u sopstvenu osnovnu organizaciju udruženog rada.

U takvim uslovima i udruživanje opredmećenog, minulog rada kao društvenog kapitala, odnosno kao proizvodnog sredstva, postaje samo jedan od vidova udruživanja rada i zajedničkih napora za veću produktivnost rada i veći zajednički dohodak. To omogućuje da radnik svesnije učestvuje u borbi za što veći proizvod ukupnog društvenog rada i za sve neposrednije i veće svoje učešće u dohotku iz ukupnog društvenog rada. Na taj način se ne samo u sve većoj meri prevazilazi usitnjenost i „izolovanost" radnih organizacija, već to doprinosi i čvršćem povezivanju interesa radnih ljudi u njihovim međusobnim ekonomskim i socijalnim odnosima. Upravo zato i ekonomska i socijalna solidarnost radnih ljudi mora postati bitan sastavni deo samoupravnih ekonomskih odnosa. Solidarnost se, dakle, ne bi smela tumačiti samo kao pojam socijalne politike, već kao bitna karakteristika ekonomskih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju.

Priznanje ovih konkretnih ekonomskih i političkih prava i odgovornosti samoupravno organizovanog radnika u pogledu raspolaganja minulim radom, odnosno delom vrednosti stvorene njegovim radom koji se izdvaja u društvenu akumulaciju ili centralizuje kao društveni kapital, ne znači da država može ili da treba da izgubi pravo i mogućnost da instrumentima ekonomske politike utiče na usklađivanje odnosa u oblasti integracije rada i kapitala u cilju privredne stabilnosti u društvu ili odbrane ravnopravnosti radnih ljudi, odnosno u cilju regulisanja ekonomskih i socijalnih odnosa među ljudima. Naprotiv, treba se osloboditi iluzije da samoupravni sistem na sadašnjem nivou razvijenosti proizvodnih snaga može sam, bez oslonca na mehanizam državne prinude, rešavati sve protivrečnosti ekonomskog razvoja našeg društva, raspodele društvenog proizvoda, vodeće uloge radničke klase, ravnopravnosti radnih ljudi i slično. To tim više što ekonomska i politička prava i odgovornosti pojedinačnog radnika u odnosu na minuli rad ne mogu postati stvar stihije. Ona moraju biti ne samo društveno regulisana i utvrđena ustavnim sistemom i zakonima, već i u praktičnoj primeni ograničavana jednakim pravima drugih radnika i interesima njihove ekonomske i socijalne solidarnosti.

Kada udruženi radnici počnu da upravljaju zajedničkim društvenim kapitalom neposredno sa svog radnog mesta, a ne preko nekog svog političkog predstavnika — sem u onoj meri u kojoj je regulativna i planska uloga države neophodna — može se govoriti i o značajnim počecima procesa koji marksisti nazivaju „odumiranjem države". Tek u takvim ekonomskim odnosima društvena svojina dobija, za razliku od dotadašnjeg etatističkog i birokratsko-tehnokratskog oblika, svoj konzistentan samoupravni oblik.

REPRODUKCIJA SOCIJALISTIČKIH I SAMOUPRAVNIH DRUŠTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA

Postavlja se pitanje koliko je naš sistem ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu sposoban da reprodukuje socijalističke i samoupravne odnose bez oslanjanja ili sa što manje oslanjanja na takozvane ideološke i političke „štake". Jer, da bi radnici-samoupravljači zaista mogli da se ponašaju kao „dobri privrednici", oni moraju biti slobodni u raspolaganju dohotkom. A oni to mogu biti ako njihova svakodnevna praksa reprodukuje ne samo socijalističko samoupravljanje, već i ravnopravnost radnih ljudi u udruženom radu i korišćenju sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini i u raspodeli dohotka. Taj cilj naše socijalističko društvo postiže uspostavljanjem odgovarajućeg ekonomskog i demokratskog mehanizma za neprekidno prevazilaženje protivrečnosti kategorije dohotka o kojima je ranije bilo reči. To je najvažniji razlog što odvojeno posmatramo, s jedne strane, sistem i način izdvajanja sredstava iz ostvarenog dohotka za lične dohotke radnika i merila njihove raspodele prema radu, kao i sistem i način izdvajanja sredstava za opšte društvene potrebe i za proširenje materijalne osnove rada, i, s druge strane, sistem privrednog upravljanja društvenim dohotkom.

Mislim da je neodrživa teza po kojoj iz ostvarenog dohotka treba najpre na osnovu državne ili političke prinude izdvojiti deo za akumulaciju i deo za podmirenje opštih društvenih potreba, a da ostatak dohotka pripada radniku na ime ličnog dohotka. Podjednako je neodrživa i teza po kojoj radnici mogu neograničeno i društveno neodgovorno da iz ostvarenog dohotka prisvajaju sredstva za lične dohotke bez obzira na posledice takve raspodele po razvoj proizvodnih snaga i po interese drugih radnika. U prvom slučaju lični dohodak radnika svodi se na neke vrste najamninu koju određuju snage van uticaja samog radnika. U drugom slučaju radnik koji je privilegovan time što radi u visoko akumulativnim radnim organizacijama mogao bi se pojavljivati i kao parazit koji živi na račun tuđeg rada. Naše samoupravno društvo mora težiti uspostavljanju stabilnog sistema globalne raspodele dohotka na deo za akumulaciju i na deo za potrošnju na bazi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma i društvenog planiranja, kao i odgovarajućih zajedničkih merila radnika u udruženom radu za raspodelu fonda ličnih dohodaka zasnovanu na principu raspodele prema radu. Takav sistem je ne samo ekonomska potreba društva, već i odlučujući odbrambeni mehanizam protiv grupno-svojinskih i privatno-svojinskih deformacija u samoupravnom raspolaganju dohotkom, odnosno društvenim kapitalom od strane radnika, kao i protiv tendencija reprodukovanja državno-sopstveničkih, odnosno birokratskih i tehnokratsko-monopolističkih oblika upravljanja dohotkom udruženog rada, odnosno društvenim kapitalom.

Ranije smo istakli da integracija rada i društvenog kapitala u obliku dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne znači atomiziranje društvenog kapitala, odnosno njegovu raspodelu i dodeljivanje na monopolističko upravljanje od strane radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Ta integracija je samo polazna tačka udruživanja, cirkulacije

i ponovnog vraćanja društvenog kapitala — posle društvenih „odbitaka" — u dohodak osnovne organizacije udruženog rada. U stvari, i udruživanje dohotka, odnosno sredstava akumulacije predstavlja samo oblik udruživanja rada na osnovu zajedničkog upravljanja svih radnika celokupnim sredstvima udruženog rada. Udruživanje sredstava akumulacije, odnosno udruživanje dohotka i zajedničko učešće radnika u dohotku stečenom na osnovu povećane produktivnosti rada kao rezultata udruživanja nije izuzetak, već princip i imperativ socijalističkog privređivanja i sticanja dohotka. Ali upravo zato ceo društveni i privredni sistem, odnosno sistem ekonomskih odnosa među radnicima ili radnim organizacijama, treba da bude takav da svakog radnika i svaku radnu organizaciju podstiče i osposobljava za vršenje takve funkcije. To će istovremeno biti stimulus za takvo raspolaganje dohotkom i takvo ulaganje akumulacije koje će se odraziti neposredno u povećavanju dohotka radnika ili radne organizacije bilo kao rezultat povećane produktivnosti njegovog rada bilo kao rezultat povećane produktivnosti udruženog rada na osnovu udruživanja dohotka, to jest živog i minulog rada, odnosno rada i društvenog kapitala.

Moglo bi se reći da je ovakvo udruživanje dohotka samo oblik zajedničkog radničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju u uslovima specifične robne proizvodnje u socijalističkom društvu. Ovde je, naime, reč isključivo o upravljanju i udruživanju sredstava u društvenoj svojini, koja su, doduše, na osnovu ekonomskih zakonitosti raspoređena neravnomerno na radne organizacije, ali se opet udružuju u jedinstven proces cirkulacije društvenog kapitala i na taj način — uz neophodnu usmeravajuću ulogu ekonomskog i planskog sistema — pripadaju svima koji rade.

Ovu konstataciju ne može promeniti ni to što radnici svojim ličnim dohotkom u određenoj meri učestvuju u dohotku stečenom na osnovu upravljanja društvenim kapitalom jer se u tom slučaju minuli rad pojavljuje samo kao jedno od merila živog rada, a stečeni deo ličnog dohotka samo kao deo vrednosti koju je radnik proizveo sopstvenim radom, a ne kao radnikovo sopstveničko učešće u kapitalu. U načelu, ako su obezbeđeni svi društveni uslovi koji sprečavaju moguća deformisanja društveno-svojinskih odnosa, tada je sa stanovista društveno-ekonomskih odnosa reč o istom procesu koji nastaje kad radnici koji proizvode, na primer, cipele prodaju te cipele na tržištu i dobijaju za njih odgovarajuću cenu, koja im — ako su produktivni — pokriva troškove proizvodnje, obezbeđuje odgovarajući lični dohodak i sredstva za razvoj objektivnih uslova njihovog rada, to jest za razvoj proizvodnih snaga u njihovoj radnoj organizaciji i u društvu uopšte. Čak ako pretpostavimo čisto finansijsko učešće radnika jedne radne organizacije u drugoj, kolektiv-kreditor ne stiče nikakva prava na upravljanje dohotkom kolektiva-dužnika, odnosno nikakva prava na osnovu kapitalističko-svojinskih odnosa. Za uložena sredstva oni dobijaju samo određenu cenu koja sadrži reprodukciju opredmećenog, minulog društvenog rada i odgovarajuće učešće radnika u proizvodu zajedničkog rada, odnosno u pove-

čanoj produktivnosti udruženog rada na osnovu zajednički uloženih sredstava. A takvu cenu bi radni kolektiv „plaćao“ i samom sebi kad bi sredstva uložio u sopstveno preduzeće, inače mu se ne bi ni isplatilo da ulaže.

Sva takva ulaganja, u stvari, znače uvek ulaganje kapitala u društvenoj svojini — nezavisno od toga da li se radi o samofinansiranju ili o kreditu. Zato i povećani dohodak koji je rezultat ulaganja nije rezultat samo rada konkretnog kolektiva, već i društvenog rada. Pa ipak, u našoj društvenoj svesti je još uvek prisutno shvatanje da je normalno da tim izrazito društvenim dohotkom upravlja kolektiv samo ako ga je uložio u sopstvenu radnu organizaciju, a da je nenormalno da taj isti kolektiv upravlja „svojim“ dohotkom ako ga udružuje sa sredstvima drugih radnih organizacija, odnosno kad ulaže deo društvenog kapitala u druge radne organizacije.

Pri tome ne treba zaboraviti da i u sistemu državne svojine takvu cenu — i to dosta višu, a po društvene odnose mnogo težu — plaća svaka radna organizacija koja otvara nova radna mesta ili stvara objektivne uslove za povećanje produktivnosti rada. No, razlika je u tome što država ne samo da otuđuje ukupnu dobit radne organizacije stečenu na osnovu ulaganja državnih sredstava, već određivanjem plata radnicima određuje i veličinu te dobiti. U oba slučaja se ceo taj proces odvija u okviru cirkulacije isključivo društvenih sredstava, odnosno sredstava u društvenoj svojini. Samo, u prvom slučaju društvenim kapitalom upravljaju udruženi radnici na osnovu jednakih ličnih prava prema udruženom društvenom kapitalu, a u drugom — to čini državni ili tehnokratski aparat na osnovu državne prinude. U prvom slučaju udruživanje sredstava pokreće radni i životni interes udruženih radnika, a u drugom — politička odluka državne strukture. Ta državna struktura, doduše, može biti bliska i politički odgovorna radniku, ali može biti — kao što je praksa pokazala — i sasvim odvojena od njegovih težnji i postati snaga nad njim. Zato do nesocijalističkih razlika među ljudima lakše dolazi u drugom nego u prvom slučaju.

Drugim rečima, kada se ne radi o svojevoljnom ličnom ili grupnom prisvajanju na račun tuđeg rada ili društvenog kapitala koji pripada svim radnicima, već isključivo o sistemu ekonomskih odnosa među radnim ljudima u kojima oni zajednički upravljaju zajedničkim sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, tada je bespredmetno govoriti o opasnosti da će jedan radni kolektiv na osnovu upravljanja minulim radom, odnosno društvenim kapitalom, eksploatisati drugi radni kolektiv. Naprotiv, veće su mogućnosti za eksploataciju ako se radni kolektiv sa svojim dohotkom „zatvara“ u sopstvenu organizaciju koristeći prednosti svog položaja na tržištu ili — kad se radi o neproizvodnim organizacijama — prednosti koje pruža njihov monopolski položaj u odnosu na udruženi rad. A to se danas zaista događa i upravo takve pojave suzbija sistem odnosa koji se uspostavlja ustavnim amandmanima iz 1971. godine. No, čak ako ne mogu biti do kraja suzbijene samim sistemom, to su ipak sekundarne pojave koje će sve više potiskivati sama društvena praksa.

U praksi, naravno, može doći do narušavanja ravnopravnosti i do pojave nesocijalističkih odnosa. Ali socijalističke snage u našoj zemlji bile bi na putu utopije ako bi očekivale da neki sistem može sprečiti sve takve pojave, tendencije i sukobe. Bitno je da u takvom obliku proizvodnih, odnosno društveno-svojinskih odnosa pojedinačni radnik i udruženi radnici svojom svakodnevnom praksom utiru puteve društvenog razvoja i socijalističkih samoupravnih odnosa u društvu. A sama ta praksa, pa i konflikti koji u njoj nastanu, svakodnevno će ukazivati odlučujućim socijalističkim snagama u društvu na kojim mestima i na koji način će biti neophodna i regulativna uloga društvenog sistema i države, kao i akcija organizovanih snaga radničke klase, odnosno socijalističke društvene svesti. A ta je uloga vrlo bitan elemenat i faktor takvog sistema.

U sistemu državno-sopstveničkih odnosa država snagom svoje političke prinude uspostavlja vezu između radnika i društvenih sredstava za proizvodnju i, posebno, akumulisanog društvenog kapitala. Ta veza u sistemu samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa je, međutim, opredmećeni i podruštvljeni minuli rad radnika, koji vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala, odnosno *pravo radnika* da upravlja tim delom sredstava za proizvodnju podjednako kao i svim drugim sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Ekonomski odnosi na bazi društvene svojine se na taj način oslobađaju političkih „štaka" i otvaraju put ne samo oslobađanju rada, već i demokratizaciji društva.

Međutim, upravo zbog toga sada veći značaj dobijaju takva zajednička oruđa radnika-samoupravljača u usklađivanju materijalnih, društveno-ekonomskih i socijalnih tokova u udruženom radu i društvu kao što su sistem ekonomskih odnosa na bazi društvene svojine, privredni sistem, sistem planiranja, zajednička ekonomska politika, samoupravno i društveno dogovaranje, na samoupravnom udruženom radu zasnovan politički sistem, regulativne funkcije države itd. Sada se takva oruđa često proglašavaju etatističkim, ali ona su to bila samo dok su predstavljala instrument državno-svojinskog kapitala. U sistemu samoupravnog radničkog dohotka u kome se izražava integracija rada i društvenog kapitala ona više nisu instrument etatizma, već u sve većoj meri postaju instrument udruženog rada u upravljanju stvarima i u regulisanju odnosa među radnim ljudima. Zbog toga je neophodno da se ti faktori u našem društvu u svojoj novoj ulozi i novim oblicima sada „revalorizuju". Drugim rečima, revolucionarna snaga socijalističke države još uvek je neophodna, ali ne više kao direktni nosilac društvene svojine. Ona treba da dejstvuje kao faktor koji će obezbediti funkcionisanje sistema ekonomskih odnosa u udruženom radu kojima će se podsticati neprekidno reprodukovanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. Zato u taj sistem moraju biti ugrađeni određeni odbrambeni mehanizmi koji će automatski dejstvovati protiv reprodukovanja nesocijalističkih ili nesamoupravnih odnosa.

To se posebno tiče ekonomskih odnosa u udruživanju dohotka i zajedničkom učešću u dohotku iz udruženog rada. Naše društvo je i do

sada zakonom, to jest snagom prinude, regulisalo okvire ugovornih odnosa prilikom udruživanja dohotka kako se ti odnosi ne bi pretvorili u svojinski odnos između rada i kapitala. Mislim da postojeća načela za određivanje takvih odnosa treba učvršćivati, ali istovremeno predvideti i veću raznovrsnost oblika tih odnosa.

Upravo zato je sada — sa stanovišta realizacije načela o kojima je ranije bilo reči — odlučujuća karika u rešavanju problema te vrste karakter i oblik ekonomskih odnosa u raznovrsnim oblicima kooperacije i integracije rada i dohotka. Po mom mišljenju, jedan od glavnih izvora problema u toj oblasti je u priličnom siromaštvu stimulativnih ekonomskih oblika udruživanja dohotka, koje naš sistem inače dopušta. Opravdano smo se suprotstavljali uvođenju takozvanog „kapital-odnosa" u ekonomski organizam samoupravne integracije jer bi to značilo unošenje izrazito kapitalističke kategorije u naš privredni sistem. Ali veoma sporo pronalazimo, a još sporije uvodimo takve nove oblike ekonomske organizacije društva, odnosno takve ekonomske i pravne oblike i institute koji bi omogućivali i podsticali slobodnije kretanje i udruživanje rada i dohotka i ujedno obezbeđivali reprodukovanje odnosa društvene svojine, samoupravljanja, socijalizma. Zakonom o dohotku i, posebno, odredbama o zajedničkim ulaganjima učinili smo, doduše, ozbiljan korak dalje u pogledu takvog određivanja karaktera ekonomskih odnosa u radnoj kooperaciji i integraciji. I ustavni amandmani XXI i XXII u suštini polaze od istih načela. Međutim, u ostvarivanju takvih odnosa i dalje su nam ostala na raspolaganju skromna i često neodgovarajuća ekonomska i pravna sredstva. Zato se ekonomsko povezivanje rada i radnika u udruženom radu nije ostvarivalo onim tempom koji bi bio potreban našem društvu. Sem toga, u tim odnosima i dalje je ostajalo dosta prostora za prodore nesamoupravnih, to jest tehnokratsko-monopolističkih i etatističkih tendencija i deformacija.

Neraščišćeni ekonomski odnosi u integraciji zadržavali su koncentraciju sredstava društvene reprodukcije uglavnom u krutim oblicima kreditnih odnosa — sa anuitetima, rokovima i bankarskom kamatom. Takvi odnosi ne obezbeđuju uvek odgovarajući ekonomski podsticaj ni za koncentraciju, a time ni za intenzivniji proces integracije. To je slučaj naročito kad je reč o integraciji u proizvodnji, a u još većoj meri kad je u pitanju integracija proizvodnje i trgovine. Iako je integracija ekonomski i tehnološki neophodna, ona se u nas, ipak, ostvarivala sa teškoćama, presporo i često suviše stihijski. Pokretačka snaga integracije vrlo često nije bio ekonomski, stvaralački i socijalno-politički interes radnika, već, moglo bi se reći, neke vrste „neformalna" prinuda. Ta se prinuda zasnivala bilo na pritisku političkih faktora društva bilo na ekonomskoj snazi jače radne organizacije u odnosu na onu koja je zapala u bezizlazne ekonomske teškoće. Da bi se pri tome zaobišli postojeći propisi, često su se stvarala za naše prilike „mamutska" centralizovana preduzeća, mada bi možda i ekonomskim i tehnološkim potrebama takvog udruženog rada više odgovarala složenija struktura uzajamno povezanih i odgovornih, ali i samostalnijih organizacija udruženog rada.

Na drugoj strani, ni otpori integraciji nisu se zasnivali samo na odbrani od takvih tendencija ekonomske i političke prinude, već i na nedovoljnoj zainteresovanosti radnika, partikularizmu, etatističkom autarkizmu, a pogotovo na neadekvatnim rešenjima u ekonomskom sistemu.

Ako želimo uspešno da se suprotstavimo kako metodima „prinude" tako i konzervativnim otporima integraciji, nije dovoljno da ih politički osuđujemo i pravno progonimo. Postojeći oblici povezivanja u nas su u priličnoj meri stihijom nametnuta posledica slabosti našeg privrednog sistema i njegovog ekonomskog i pravnog instrumentarija. I upravo zato je i metod „prinudne" integracije, ma koliko da je, dugoročno gledano, neadekvatan, ipak dao dosta pozitivnih rezultata; rekao bih, čak, možda više pozitivnih nego negativnih. No, takav metod je istovremeno izazivao i konflikte koji potkopavaju stabilnost tih integracija čak i u slučajevima koje bi zdravi ekonomski odnosi nesumnjivo potvrdili.

Zato je neophodno konkretnije formulisati, pravno obezbediti i stabilizovati ekonomske odnose u oblasti jedinstvenog samoupravnog sistema upravljanja tekućim i minulim radom. Tako će radnik uvek znati da se njegov minuli rad — bilo gde da ga je racionalno uložio u sredstva društvene reprodukcije — uvek vraća njemu samome, odnosno njegovom kolektivu, obogaćen rezultatima veće produktivnosti društvenog rada. Pošto će na taj način radnik, odnosno svaki radni kolektiv, učestvovati i u raspodeli društvenog dohotka u određenoj srazmeri sa doprinosom sopstvenog ukupnog tekućeg i minulog rada, a u skladu sa društveno priznatim merilima za raspodelu prema radu, to će on biti i ekonomski i stvaralački zainteresovaniji nego ranije da iz ostvarenog dohotka izdvaja racionalni deo za akumulaciju. Jer radnik će biti materijalno zainteresovan da tu akumulaciju ulaže u ona područja društvenog rada gde će ona najviše moći doprineti povećavanju ukupne produktivnosti društvenog rada, odnosno razvoju proizvodnih snaga društva, samo tada ako se upravo na takvim efektima ulaganja akumulacije bude zasnivao i njegov udeo u raspodeli ukupnog proizvoda društvenog rada. Integracija će na taj način dobiti normalne ekonomske i stvaralačke stimuluse, a državna, politička i socijalna prinuda će se sve više ograničavati samo na pojedina područja koja su od posebnog društvenog interesa ili gde se sukobljavaju socijalni interesi samih radnih ljudi.

Isto tako je neophodno obogatiti naš samoupravni sistem udruženog rada raznovrsnijim ekonomskim i pravnim sredstvima i institutima, kao i organizacionim oblicima za udruživanje rada i dohotka. To je neophodno učiniti i u samoj raspodeli dohotka kako bi radni ljudi, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, bili ne samo slobodniji u odabiranju onih oblika i sredstava u udruživanju koji najviše odgovaraju njihovim zajedničkim interesima i konkretnoj prirodi njihovog rada i poslovanja, već kako bi time u sve te odnose unosili i više reda, stabilnosti i odgovornosti. Stihija u toj oblasti može postati najveći neprijatelj integracije rada i dohotka. Sem toga, samo na osnovi takve povezanosti prava i odgovornosti moguće je graditi celokupan integrisani sistem samoupravnog i društvenog planiranja. Bez toga će svaki plan u nas ostati više pro-

gnoza koja nikog ne obavezuje nego realni faktor usklađivanja materijalnih tokova ekonomskog života društva. Pri tome konkretno mislim na propise o udruživanju rada i dohotka, o oblicima takvog udruživanja, o pravima i odgovornostima u okviru različitih oblika udruživanja, o ulozi i pravima zajedničkih upravljačkih organa prilikom udruživanja, o pravima i odgovornostima u vezi sa uvođenjem obveznica i drugih hartija od vrednosti u naš društveno-ekonomski život itd.

Sem toga, u nas vrlo sporo dobijaju pravo građanstva one ekonomske kategorije koje određuju ekonomsku strukturu dohotka kao što su, na primer, dobit, gubitak, ekstradobit, renta, pokazatelji troškova proizvodnje, odnosno rada, ekonomska merila produktivnosti rada, odnos organskog sastava sredstava za proizvodnju i dohotka u pojedinim radnim organizacijama, rentabilnost ulaganja itd. Nizak „autoritet" takvih ekonomskih kategorija u utvrđivanju odgovornosti ne samo što zamagljuje sliku uspešnosti rada i poslovanja radnih organizacija, već i otežava stabilnost i efikasnost sistema društvenog planiranja.

Neki se plaše da ćemo uvođenjem takvih i sličnih ekonomskih kategorija u naš privredni sistem ugroziti egzistenciju dohodovnih odnosa među radnim ljudima. Iz svega što smo ranije govorili proizlazi da je takav strah sasvim neopravdan, i to pre svega iz dva razloga. Prvo, reč je o dve različite stvari. Dohodak je prvenstveno ekonomski izraz takvih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojima su rad i društveni kapital integrisani u rukama radnika. A ekonomske kategorije o kojima sam govorio u stvari predstavljaju merila uspešnosti rada i privređivanja bez kojih se ni dohodovni odnosi ne mogu razvijati u skladu sa potrebama samoupravne integracije udruženog rada i razvoja proizvodnih snaga. I drugo, sve te ekonomske kategorije u našem privrednom životu objektivno postoje i faktički gotovo neograničeno vrše uticaj. Na kraju krajeva, nije stvar u tome da li postoji dobit, ekstradobit, renta itd. jer uticaj tih i sličnih faktora se i te kako jasno izražava u razlikama u veličini dohotka pojedinih radnih organizacija, pa čak — kao što smo ranije utvrdili — i u razlikama u ličnom dohotku radnika koje se ne zasnivaju na radnom doprinosu ili kvalitetu rada. Stvarni problem, dakle, nije u tome da li priznati ili ne priznati te kategorije, već kako i u uslovima robne proizvodnje prevazići njihovo stihijsko i negativno dejstvo na socijalističke društveno-ekonomske odnose i samoupravljanje. Njihovu ekonomsku funkciju treba podrediti dohodovnim odnosima, to jest takvim društveno-ekonomskim odnosima među radnim ljudima koji se zasnivaju na integraciji rada i društvenog kapitala koja je i ekonomski i politički pod kontrolom radnika.

Poseban problem iz oblasti sistema ekonomskih odnosa je u tome na koji način radnik sa svojim ličnim dohotkom treba da učestvuje u dohotku ostvarenom po osnovu upravljanja minulim radom koji vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala. Taj je problem dobio centralno mesto u nekim diskusijama o minulom radu, mada je njegov značaj u stvari sekundaran. Ono što je bitno i odlučujuće za mesto i funkciju minulog rada u našem društveno-ekonomskom sistemu jeste inte-

gracija rada i društvenog kapitala, o čemu smo ranije govorili. Integracijom rada i društvenog kapitala se u našem sistemu dohodovnih odnosa u najvećoj meri rešava i problem učešća ličnog dohotka radnika u dohotku osnovne organizacije udruženog rada ostvarenom po osnovu raspolaganja minulim radom. No, ipak, mislim da taj problem ekonomskog i materijalnog odnosa između ličnog dohotka radnika i dohotka koji se realizuje po osnovu njegovog minulog rada mora u našem društvu biti postavljen i sam za sebe. Međutim, jasno je da se tu ne radi ni o kakvom kompromisu sa nekim privatno-sopstveničkim odnosom radnika prema društvenom kapitalu. To posebno naglašavam jer u nas oko samih pojmova nastaju ponekad razni nesporazumi.

Postoji zabuna koja dovodi do izjednačavanja ekonomskih odnosa u upravljanju minulim radom sa odnosima u privatno-sopstveničkom akcionarstvu. Potrebno je istaći bar dve bitne razlike između jednog i drugog. One su toliko duboke da ne postoji nikakva opasnost od prerastanja prvih u druge, pod uslovom, naravno, da razvoj socijalističkih i samoupravnih ekonomskih odnosa ne bude prepušten stihiji, već da bude usmeravan i usklađivan stabilnim društvenim, ekonomskim i političkim sistemom. Prvo, suština privatno-sopstveničkih akcija je u iskorišćavanju, odnosno prisvajanju tuđeg viška rada na osnovi trajnih privatno-sopstveničkih prava na uloženi kapital, odnosno na kupljenu radnu snagu. Zato je i svaki oblik privatno-sopstveničkog akcionarskog odnosa, to jest svaki oblik privatnog posedovanja kapitala u sklopu društvenog kapitala, za naše društvo načelno neprihvatljiv. Drugim rečima, ako bi iz nekih praktičnih razloga naše društvo bilo privremeno zainteresovano da daje takve koncesije privatnim sopstvenicima novca — koji bi time postajao kapital — ono bi moralo biti svesno da time daje koncesije upravo kapitalističkim odnosima. Mislim da naše društvo nema nikakve potrebe da daje takve koncesije. Naš samoupravni privredni sistem, uz elastičniju primenu raznovrsnih ekonomskih instrumenata, pruža znatne mogućnosti za angažovanje stranog kapitala, kao i slobodnih ličnih sredstava naših radnih ljudi bez davanja principijelnih koncesija koje bi narušavale jedinstven sistem socijalističkih i samoupravnih proizvodnih odnosa. Za naše društvo je „jeftinije" platiti višu cenu za kapital nego postati rob koncesija kapitalističkim odnosima koje mogu imati dugoročnije štetne posledice po razvoj društveno-ekonomskih odnosa, a na kraju će se sigurno pokazati i kao ekonomski skuplje. Za razliku od privatno-sopstveničkog akcionarskog odnosa, prava na osnovu minulog rada sadržana u ustavnim amandmanima iz 1971. godine znače pravo radnika na udeo u društvenom dohotku na osnovu njegovog sopstvenog rada, a uz to i na osnovu solidarnosti radnih ljudi, a ne na osnovu posedovanja privatnog kapitala, bilo u sopstvenoj radnoj organizaciji bilo u drugim organizacijama udruženog rada.

I drugo, privatno-sopstveničko akcionarstvo je takav društveno-ekonomski odnos koji pretpostavlja svojinu nad kapitalom, a sa njom i trajno pravo na eksploataciju tuđeg rada i trajno prisvajanje profita. Minuli rad radnika, odnosno radne organizacije, pak, prema ustavnim

amandmanima predstavlja samo deo društvenog proizvoda koji ima svoju cenu. Ta cena mora biti društveno kontrolisana, a na nju radnik, odnosno radna organizacija, ima pravo u okviru jedinstvenog društvenog sistema samo dok se uloženi minuli rad ne amortizuje. Takvi ekonomski odnosi ne daju, dakle, pravo jednom radnom kolektivu da ulaganjem dela svog dohotka u drugu radnu organizaciju trajno dobija deo dohotka te druge organizacije, već samo tako dugo dok mu se uložena sredstva ne vrate u obliku odgovarajuće fiksne ili „pokretne" cene čija se visina i način isplate određuju ugovorom. Takve odnose bilo je moguće ostvariti još u okviru postojećeg sistema ekonomskih odnosa utvrđenih zakonom o zajedničkim ulaganjima, odnosno zakonom o dohotku, na osnovu ugovora o zajedničkim ulaganjima. Reč je, u stvari, o svojevrsnom obliku kreditnog odnosa, s tim što poslovni rizik snose obe strane, a brzina kojom se uložena sredstva amortizuju ne zavisi od visine anuiteta, već od visine udela u zajednički ostvarenom čistom dohotku, koji je — kao što smo pre naglasili — izrazito društveno-svojinska kategorija. Takva saradnja može da bude zasnovana i na čisto finansijskim interesima, a može da proizlazi i iz obostranih interesa za međusobnu radnu kooperaciju na osnovu ugovora. Međutim, dok su takvi odnosi do sada bili gotovo izuzetak, prema ustavnim amandmanima iz 1971. godine trebalo bi da postanu opšte pravilo.

Dakako, i takvi ekonomski odnosi mogu sadržati elemente eksploatacije tuđeg rada ako bi cena uloženog kapitala bila suviše visoka. Taj se problem postavlja već u vezi sa bankarskom kamatom. Zato će u svim tim odnosima, verovatno, biti veoma značajna i uloga intervencije i kontrole od strane društvenih organa, a pre svega uloga samoupravnog dogovaranja i aktivnosti sindikata. Ali probleme te vrste biće mnogo lakše rešavati nego sadašnje probleme koji su proizlazili i proizlaze iz starih oblika bespovratnog otuđivanja veoma velikog dela dohotka od radnika i radnih organizacija koji su ga stvorili.

A svemu tome mogli bismo dodati još jednu stvar. Ma u kakvom obliku se ostvarivalo učešće radnika u dohotku na osnovu njegovog minulog rada, ono će praktično biti samo oblik stimulacije radnika da racionalno gospodari svojim radom i društvenim sredstvima reprodukcije. Prema tome, to će učešće uvek biti znatno manje od onog njegovog udela u društvenom radu koji je uložio u podruštvljeni proizvod ukupnog rada, odnosno u ukupan društveni kapital. Zato bi bilo gotovo smešno tvrditi da princip takvog učešća radnikovog ličnog dohotka u dohotku na osnovu minulog rada sam po sebi može da ugrozi socijalističke odnose ili da dovede do uzajamne eksploatacije radnih ljudi. Naprotiv, upravo neregulisani odnosi te vrste sada dovode do toga da radnici u visoko akumulativnim radnim organizacijama koji ostvaruju nenormalno visoke lične dohotke u stvari prisvajaju u određenoj meri minuli rad drugih radnika. A to se izražava u činjenici da u nas postoje tako velike razlike u ličnim dohocima za isti rad među granama koje se ničim ne mogu opravdati.

No, jasno je da se takvi odnosi ne mogu uspostavljati i razvijati stihijski, već samo u jedinstvenom sistemu ekonomskih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu, o čemu je ranije bilo reči. Po mome mišljenju, taj jedinstveni ekonomski odnos morao bi pre svega:

prvo, da materijalno i stvaralački stimuliše radnika na udruživanje rada i dohotka na taj način što će ekonomski rezultati takvog udruživanja na svim nivoima udruženog rada u kojima radnik, odnosno njegova osnovna organizacija udruženog rada, učestvuje svojim radom i dohotkom biti i jedno od merila za raspodelu ličnog dohotka prema radu;

drugo, da bude jedan od faktora socijalne sigurnosti radnog čoveka u udruženom radu pre svega na taj način što će njegovi životni uslovi zavisiti ne samo i isključivo od rezultata njegovog tekućeg rada, već u određenoj meri i od toga koliko je on svojim ukupnim radom iz godine u godinu, u toku svog radnog veka, doprineo razvoju svoje radne organizacije i razvoju proizvodnih snaga društva uopšte;

treće, da radikalno ukida ostatke najamnih odnosa u praksi i u svesti ljudi time što će radnik na svoju budućnost gledati ne samo kroz prizmu tekućeg rada, već pre svega kroz prizmu dugoročnih rezultata rada, i to ne samo svog ličnog rada, već ukupnog rada njegovog radnog kolektiva i ukupnog društvenog rada;

četvrto, da izvrši neophodan uticaj na reformu penzijskog sistema u tom smislu da penzija bude ne samo ličnim dohotkom „kupljena vrednost", već i pravo radnog čoveka stečeno na osnovu njegovog minulog rada koji je postao sastavni deo društvenog bogatstva.

Time sigurno nisam iscrpao sve što bi trebalo reći o materijalnom odnosu između radnika i njegovog minulog rada. Ali namera mi je bila samo da ukažem na osnovne pravce u rešavanju tih problema. Nema sumnje da socijalističkom društvu odgovara takav ekonomsko-socijalni sistem u kome će se ostvarivati materijalni odnos između radnika i njegovog minulog rada, koji će se bazirati na solidarnosti, a ne isključivo na ličnim pravima radnih ljudi. Međutim, ipak ne treba isključivati ni takva prava i oblike rešavanja problema neposrednog odnosa između radnika i njegovog minulog rada. Mnoga preduzeća već danas raspisuju zajmove i posredstvom obveznica angažuju uštedevine radnika za svoj ekonomski razvoj. Mislim da naše društvo ima interes da stimuliše takve inicijative, naravno pod uslovom da se one zasnivaju na istim načelima kao i ceo sistem zajedničkih ulaganja, to jest da se obveznice amortizuju kada se kroz učešće u dohotku isplati ugovorena cena uloženog minulog rada. Štaviše, mislim da bi takvi ekonomski odnosi trebalo da dobiju daleko veću ulogu u našem društvu nego što je danas imaju, i to ne samo kada je reč o uštedevini radnika, već i tada kada se radniku priznaju ekonomska prava na osnovu godina njegovog radnog staža, što ekonomski znači i na osnovu njegovog minulog rada.

I u pogledu priznavanja neposrednog odnosa između radnika i njegovog minulog rada u nas postoje neka strahovanja da bi to moglo narušiti socijalistički karakter ekonomskih odnosa u našem društvu.

Mislim da se tu radi o nečem drugom. Reč je u stvari o novom obliku kreditnog odnosa koji odgovara upravo socijalističkom društvu jer se nikada ne može pretvoriti u eksploataciju tuđeg rada — pod uslovom da društvo svojim ekonomskim sistemom obezbeđuje doslednu primenu načela o kojima je ranije bilo reči. Takav kreditni odnos predstavlja značajan korak dalje u odnosu na sadašnju bankarsku kamatu, koja je po svom spoljašnjem obliku izrazit ostatak kapitalističkog kreditnog sistema. Time, dakako, ne želim reći da kamatu u nas treba ukinuti. Svako zna da je kamata neophodan instrument savremenog privrednog života ne samo u nas, već i u svim socijalističkim zemljama. Ne smatram ni to da ona u nas vrši onu ulogu koju ima u kapitalizmu. Kamata je takva kakav je sistem proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojem ona postoji. Njen karakter zavisi od toga u čijim se rukama nalazi društveni kapital. Ako je društveni kapital u rukama radnika, i kamata se jednim ili drugim putem vraća u njegove ruke, odnosno deli sudbinu svih drugih delova radnikovog dohotka. No, ako sve to važi za kamatu, onda pogotovo važi za specifični kreditni sistem koji se izražava u ekonomskim odnosima među radnicima ili radnim organizacijama na bazi zajedničkih ulaganja i zajedničke raspodele dohotka po osnovu uloženog tekućeg i minulog rada.

Moram ovde još jednom ponoviti da je u tretiranju svih tih i drugih problema razvoja našeg samoupravnog društveno-ekonomskog sistema bitno da se kritika birokratskih i tehnokratsko-monopolističkih tendencija shvati kao kritika određenih elemenata u našem sistemu proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa, a ne kao potcenjivanje značaja i uloge upravljačkih funkcija ili neophodnog stručnog autoriteta tih funkcija u procesu rada ili odgovornosti ljudi na tim funkcijama. Naprotiv, stručno, političko i kadrovsko obezbeđivanje tih funkcija i povećavanje njihove efikasnosti spada takođe u jedan od najznačajnijih zadataka u daljem razvijanju našeg samoupravnog sistema.

Udruženim radnim ljudima će sve više biti potrebna sposobna stručno-upravljačka struktura, što znači da će njen relativni udeo u procesu proizvodnje i rada u odnosu na fizički rad biti sve veći. Ali, da bi se upravo takav proces odvijao sa što manje društvenog sukobljavanja, neophodno je da ta društvena struktura danas bude instrument udruženih radnika, a ne osamostaljenog društvenog kapitala. Samim tim će i radnik biti zainteresovaniji da ima što kvalifikovaniji stručno-upravljački aparat. U tom procesu će se sve više sužavati prostor za sukobe između umnog i fizičkog rada, i to u onoj meri u kojoj takva upravljačka struktura bude samo najodgovorniji nosilac obrazovanosti i znanja same radničke klase.

I najzad, u daljoj izgradnji samoupravnog sistema nikako ne bismo smeli potcenjivati ni značaj odbrambenih mehanizama neophodnih za suzbijanje određenih antisamoupravnih, antisocijalističkih ili partikularističko-egoističkih pritisaka koji nastaju u praksi i koji se samim sistemom ne mogu sprečiti. Na primer, dok, s jedne strane, konstatujemo da je naš privredni sistem relativno siromašan u oblicima, metodima i

sredstvima, kao i pravnim institutima koji bi dali više slobode mnogostrukim ugovornim odnosima unutar udruženog rada i njegove integracije, dotle, s druge strane, postoji strahovanje da bi slobodnija kretanja u toj oblasti ekonomskih odnosa mogla da dovedu, da se izrazim pojednostavljeno, do „nabijanja cene" društvenom kapitalu u korist jednih radnih kolektiva, a na štetu drugih. To samo u još većoj meri zaoštrava probleme koji proizlaze iz neravnomernosti razvoja radnih organizacija. I bez obzira na karakter te cene, postoji realna opasnost da će radne organizacije ili integracije sa višom stopom produktivnosti rada ili modernijom tehnologijom centralizovati preterano velike količine društvenog kapitala. Međutim, tome se nije teško suprotstaviti odgovarajućim instrumentima i pravnim institutima društvenog sistema.

Potpuno je jasno da takav sistem ekonomskih odnosa ne može zadovoljavajuće da funkcioniše ako u te odnose nije ugrađena ne samo socijalna, već i ekonomska solidarnost radnih ljudi. Ona ne sme biti shvaćena samo kao nekakva uzajamna pomoć među radnim ljudima. Solidarnost mora biti izvor samoupravljanja i samoupravnog dogovaranja, kao i elemenat ustavnog i privrednog sistema u tom smislu što će biti jedno od značajnih sredstava za utvrđivanje međusobne ekonomske odgovornosti radnih ljudi i radnih organizacija. Solidarnost je i jedan od oblika povezivanja radnika i radne organizacije sa društvom, a u dugoročnoj perspektivi i značajan faktor smanjivanja ekonomskih i socijalnih razlika koje nastaju na osnovi raspodele prema radu. Zato solidarnost mora biti i ekonomska i socijalna kategorija i sa svoje strane mora uticati ne samo na raspodelu dohotka, već i na sam karakter proizvodnih odnosa.

Takozvani rezervni fondovi i drugi oblici ekonomske solidarnosti radnih ljudi i radnih organizacija, kao što su, na primer, osiguranje na bazi uzajamnosti i solidarnosti, materijalno obezbeđivanje socijalne sigurnosti radnih ljudi itd., morali bi u našem društvu dobiti daleko veću ulogu nego što je imaju danas. Sistem poreske politike i samoupravnih doprinosa pojedinim fondovima solidarnosti trebalo bi da bude takav da obavezuje da tim fondovima — tamo gde interes društvene privrede to dozvoljava — više doprinose oni koji ostvaruju veći čisti dohodak, odnosno viši stepen tržišne dobiti, ekstradobiti, rente, dobiti na osnovu ulaganja društvenog kapitala itd. Gde god je moguće, fondovi bi trebalo da imaju samoupravni karakter, odnosno da njima upravlja sam udruženi rad ili samoupravne interesne zajednice. Međutim, sam sistem mora biti obavezan i društveno regulisan.

Takva solidarnost mora imati, naravno, i svoje ekonomsko opravdanje, a ono treba da bude i granica te solidarnosti. Solidarnost koja bi omogućivala parazitizam ili održavanje takvih oblika rada i radnih kapaciteta koji nanose štetu produktivnosti društvenog rada faktički bi se okrenula protiv istinskih interesa radnih ljudi. Pri korišćenju sredstava rezervnih i sličnih fondova moralo bi se zato, s jedne strane, posebno voditi računa o tome kakva je opravdanost finansiranja određene radne organizacije koja se nalazi u ekonomskim teškoćama sa stanovišta in-

teresa ukupnog udruženog rada, a, s druge strane, rešavati pitanje položaja radnih ljudi i njihove socijalne sigurnosti bez obzira u kojoj radnoj organizaciji rade. Ti fondovi bi zato morali preuzeti na sebe daleko veću ulogu — i po veličini sredstava i po prirodi svojih zadataka — u borbi za rekonstrukciju proizvodnih kapaciteta, za kooperaciju i integraciju, za prekvalifikaciju radnih ljudi itd. nego što je imaju danas. Kao takvi, oni bi trebalo da budu i instrument društvenog planiranja.

Realno je i strahovanje da bi prilikom udruživanja sredstava proširene reprodukcije kolektiv-ulagač mogao nametnuti kolektivu-dužniku neadekvatne ekonomske odnose — bilo preveliku cenu za uloženi društveni kapital bilo da naplaćuje uloženi kapital na račun živog rada, odnosno ličnog dohotka radnika u drugoj radnoj organizaciji ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Očigledno je da u tom pogledu društvena zajednica — bilo putem društvenog dogovaranja bilo državnim regulativnim merama — takođe treba da ima značajnu odgovornost i ulogu. Ni jedan ugovor kojim će se uređivati ekonomski odnosi u sferi zajedničkog ulaganja ne bi smeo narušiti ravnopravni položaj radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada koje udružuju svoj rad ili svoja sredstva u pogledu upravljanja i raspolaganja dohotkom. Drugim rečima, deliti se može samo onaj deo ostvarenog dohotka koji služi za proširenje materijalne osnove rada, to jest *akumulacija u društvenoj svojini*, u svakoj od udruženih organizacija ili osnovnih organizacija udruženog rada, a ne deo ostvarenog dohotka koji pod jednakim uslovima pripada svim radnicima *za njihovu ličnu i zajedničku potrošnju, kao i za njihove unutrašnje rezervne i slične fondove.*

Da bi se obezbedili što povoljniji uslovi za razvoj takvih odnosa, odnosno da bi u najvećoj mogućoj meri bile sprečavane pomenute deformacije prilikom zajedničkih ulaganja, odnosno udruživanja dohotka, kao i u raspodeli prema radu — i praksa tog udruživanja dohotka bi trebalo da bude intenzivnije regulisana delom ustavom i zakonodavstvom, a pre svega samoupravnim i društvenim dogovaranjem. Sindikati bi i tu morali imati najodgovorniju ulogu jer je tu reč upravo o usklađivanju interesa pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva i zajedničkih interesa udruženog rada, što je inače osnovni zadatak sindikata.

Prepreka razvoju integracije rada na bazi takvih ekonomskih odnosa jeste i strahovanje da ona može povećati razlike u regionalnom razvoju. Mislim da dosadašnja praksa u mnogo čemu potvrđuje to strahovanje. Kao što je već naglašeno, neizgrađenost odgovarajućih sistema ekonomskih odnosa u ukupnom udruženom radu dovela je do toga da se znatan deo društvenog kapitala otuđivao od radnika, odnosno od njegove neposredne ekonomske i političke kontrole. Ta sredstva su se centralizovala u središtima integracije na način koji je dovodio do neadekvatnog prelivanja sredstava među regionima, što je ne retko izazivalo i konflikte među njima. Zbog toga su se ne samo pojedini radni kolektivi, već i politički faktori i cele društveno-političke zajednice dosta često pojavljivali kao nosioci nekakvih autarkičnih tendencija koje su u takvim slučajevima bile, u stvari, odbrana od neravnopravnih od-

nosa i pokušaja eksploatacije. Sistem ekonomskih odnosa koji se izgrađuju na načelima ustavnih amandmana iz 1971. godine treba, između ostalog, da sprečava, odnosno da bar svodi na minimum opasnost od takvog vida centralizacije društvenog kapitala. Osim toga, neophodno je u cilju suzbijanja takvih tendencija, kao što je već rečeno, i u sam politički i samoupravni sistem ugraditi nove i osposobiti postojeće odbrambene mehanizme kao što su to rezervni i drugi fondovi, fond za nedovoljno razvijene regione itd. Ukoliko ne bismo dosledno izgrađivali ekonomske odnose u oblasti integracije i centralizacije društvenog kapitala upravo u smislu ustavnih amandmana iz 1971. godine, veća integracija i koncentracija sredstava za proizvodnju ili centralizacija društvenog kapitala u okviru krupnih i složenih organizacija udruženog rada pretvaraće se u većoj ili manjoj meri u instrument za izvlačenje dohotka iz integrisanih radnih organizacija u korist „centra", što će u integraciji radnih organizacija iz raznih republika značiti izvlačenje dohotka iz jedne u korist druge republike. Očigledno je da bi takvi ekonomski odnosi bili stalan izvor pojava nacionalizma, i to tako ozbiljan izvor koji bi bio u stanju da i deo radničke klase dovede pod uticaj ideologije nacionalizma.

Zato nije suvišno još jednom posebno upozoriti na povezanost tog problema sa karakterom međunacionalnih odnosa u nas. Neadekvatni ekonomski odnosi u integraciji, odnosno centralizaciji društvenog kapitala ne retko dovode i do političkih sukoba. Štaviše, oni postaju jedan od glavnih izvora nacionalizma u nas. Neizgrađenost našeg privrednog sistema dovela je do toga da su se u toku decentralizovanja državno-sopstveničkih fondova društvenog kapitala u određenoj meri pojavili takvi odnosi među privredama pojedinih republika koje bismo mogli nazvati „kapital-odnosom". Te pojave liče na odnose među etatističkim kapitalima. Ta sukobljavanja su ranije nastajala oko podele državnih investicionih fondova, a u poslednjim godinama izražavaju se u pojavama koje bismo mogli nazvati konkurencijom među centralizovanim „republičkim kapitalima". Takve tendencije, ako bi postale dominantne, nesumnjivo bi sprečile integraciju rada preko republičkih granica. Uporedo s tim te tendencije bi mogle ozbiljno narušavati ekonomsku ravnopravnost naših naroda i narodnosti, a time i jedinstvo Jugoslavije. Naime, svaka nacija svojim radom i ostvarenim društvenim proizvodom — a u našim uslovima dohotkom stečenim iz udruženog rada — održava ne samo tokove svog privrednog razvoja, već i celokupnu svoju društvenu nadgradnju, kulturu i civilizaciju, što je uslov za njenu afirmaciju i slobodan razvoj. Svako nasilno prelivanje tog društvenog proizvoda, bilo na osnovi ekonomske snage ili političke prinude, bezuslovno mora izazivati međunacionalne konflikte. Istorijski opravdano, prihvatljivo i progresivno je samo ono udruživanje sredstava među nacijama u našoj zemlji koje se bazira na samoupravnom udruživanju rada i dohotka, a ne na etatističkoj ili birokratsko-monopolističkoj centralizaciji društvenog kapitala. Prema tome, još je osetljivije nego unutar jedne republike ili nacije da li će se u svim oblicima međunacionalne i međurepubličke integracije rada

i društvenog kapitala voditi računa o tome da principi ekonomskih odnosa o kojima je ovde reč budu poštovani. Samo takvi odnosi mogu dati podsticaja integraciji preko regionalnih i republičkih granica. A svaki „kapital-odnos" koji omogućuje eksploataciju izazvaće autarkiju. Ostvarivanje u praksi tih principa mora da obezbeđuje u prvom redu sam sistem federacije, to jest savezni Ustav.

Razume se, reč je o polaznim načelima za regulisanje ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije i integracije. No, samo po sebi je jasno da ne samo solidarnost radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije, već i funkcionisanje jedinstvenog tržišta zahteva efikasno delovanje onih instrumenata koji mogu obezbediti brži razvoj nedovoljno razvijenih delova zemlje i što skladniji regionalni razvoj uopšte. Tu mislim pre svega na sistem odnosa i sredstava koji će sprečiti prelivanje viška rada na osnovi „kapital-odnosa", kao i na Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, na kompenzacije, fondove ekonomske solidarnosti itd.

Hteo bih, najzad, da upozorim na još jedan uzrok zaostajanja u izgradnji stabilnog sistema samoupravnih ekonomskih odnosa u udruženom radu. Reč je o svesnim ili nesvesnim otporima takvom razvoju sa pozicija etatizma, tehnokratizma i privatno-sopstveničkog mentaliteta. Upravo kao izraz tih otpora najčešće se pojavljuje teza da se samoupravna integracija rada i društvenog kapitala ne može održati. Pri tome jedni vide izlaz u vraćanju na državno-sopstvenički monopol i vladavinu birokratizma i tehnokratizma, a drugi u koncepcijama privatno-sopstveničkog akcionarstva, koje bi nas, u stvari, dovelo do restauracije kapitalističkih odnosa na značajnim područjima udruženog rada.

Dovoljno je, na primer, podsetiti na zahteve koji su se poslednjih godina pojavljivali u nas u vezi sa određivanjem uslova za angažovanje inostranog privatnog kapitala. Privredni pragmatizam naveo je pojedine naše poslovne ljude na to da su ne samo odbacivali načela našeg zakonodavstva o zajedničkim ulaganjima, već su zahtevali i uvođenje klasičnog akcionarskog odnosa kao oblika udruživanja naše privrede sa inostranim kapitalom. Sasvim je jasno da bi takav odnos — s obzirom na to da se svetska privreda sve više integriše — doveo do sve veće dominacije kapitalističkih elemenata u našem privrednom sistemu, a samim tim i do slabljenja naše ekonomske nezavisnosti i do potčinjavanja ekonomskoj eksploataciji stranog kapitala. Međutim, načela našeg zakonodavstva o zajedničkim ulaganjima — pod uslovom da se realizuju i konkretizuju u pravcu o kojem sam već govorio i pod uslovom da se brže uspostavlja odgovarajući ekonomski i pravni instrumentarij — daju dovoljno prostora i mogućnosti za takvo povezivanje našeg samoupravnog udruženog rada sa inostranim kapitalom kakvo odgovara savremenim tendencijama integrisanja u oblasti proizvodnje, tehnologije, podele rada i razmene proizvoda, a koje ne narušava naše socijalističke i samoupravne odnose. S druge strane, rentijerskom kapitalu koji bi iz naše privrede izvlačio veću stopu profita nego što je to prihvatljivo sa gledišta

našeg ekonomskog razvoja i naše ekonomske nezavisnosti mi ni onako nemamo interesa da otvaramo vrata. Prema tome, ni u tom pogledu naš društveni sistem nije u suprotnosti sa potrebama savremenog ekonomskog razvoja.

Otpori o kojima je reč ne pojavljuju se samo sa izrazito antisocijalističkih ili antisamoupravnih pozicija, već su često izraz i straha od odgovornosti za uspeh novoga što se pojavljuje u našem društvu. Međutim, progresivne socijalističke snage u našoj zemlji moraju u tom pogledu biti svesne pre svega jedne istine: socijalistički proizvodni odnosi na osnovama samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi ne mogu se održati i razvijati bez suštinski novog sistema ekonomskih odnosa u udruženom radu. Borba za takav samoupravni sistem proizvodnih i ekonomskih odnosa je istovremeno revolucionarna i progresivna politička borba i intenzivan stvaralački napor koji se mora zasnivati na nauci i na iskustvima prakse. Zato progresivne socijalističke snage naše zemlje moraju preuzeti na sebe punu društvenu odgovornost za uspešno ostvarivanje ciljeva te borbe. A to zahteva istovremeno jasan, odlučan i neprekidan otpor svim pritiscima sa suprotnih pozicija.

Avdo Humo

RUKOVODEĆA ULOGA RADNIČKE KLASE U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

Dvadeset prvom sjednicom Predsjedništva SKJ i Drugom konferencijom SKJ dobijena je jedna politička bitka protiv nacionalističke kontrarevolucije, iako se još nismo osigurali od svih njenih recidiva. Tek ideološkom pobjedom možemo da računamo da smo otklonili uzroke kontrarevolucionarnih eksplozija. Da bismo i tu bitku dobili, moramo obezbijediti izvjesne preduslove društvenog i idejnog karaktera. Jedan od takvih bitnih preduslova je definisanje diktature proletarijata u razvijenim oblicima socijalizma koji se snažno ispoljavaju u razvoju neposredne socijalističke demokratije. Mi smo se posljednjih godina malo vraćali na pitanje diktature proletarijata, njenog teorijskog i praktičnog razjašnjavanja, naročito na pitanje njenih konkretnih oblika i konkretnog mjesta u određenom istorijskom razdoblju. Iako smo pitanje diktature proletarijata u našim uslovima razvoja socijalizma teorijski definisali na VII kongresu Saveza komunista i u Programu SKJ, nismo se u praktičnom političkom radu i konkretnoj socijalističkoj praksi dosljedno i uporno držali teorijskog stava koji je tamo utvrđen.

Vrlo je značajno za današnji trenutak razvoja socijalističkih društvenih odnosa da je to pitanje pokrenuo drug Tito na Drugoj konferenciji SKJ, bez obzira na to što je bilo i što će biti pokušaja da se tom suštinskom i složenom pitanju socijalizma i dalje daje staljinističko-birokratsko tumačenje ili se ono do te mjere pojednostavljuje da gubi svoje pravo značenje i svoju revolucionarnu suštinu. Osim toga, ono se kao takvo često negira u razvijenim oblicima demokratskog socijalizma. Etatističko-birokratsko mišljenje se u praktičnim pitanjima razvoja socijalizma drži staljinističkog koncepta diktature proletarijata, iako se ne tako rijetko danas prividno odriče njegove teorijske osnove, dok joj liberalno-građanski pogledi odriču svaku demokratsku sadržinu.

I

Diktatura proletarijata je fenomen klasnog društva koji kao takav predstavlja suštinski dio marksističke teorije o klasama i klasnom društvu prelaznog perioda. Ona može da se ostvari jedino pomoću političkog

sistema, odnosno društveno-politički sistem je oblik u kome se ostvaruje diktatura klase. Po suštini i sadržaju diktatura klase nije ništa drugo nego suvereno i neposredno vladanje klase viškom rada i njegovom preraspodjelom. Klasa može da dominira društvom i da ima stvarnu vlast samo ako društveni odnosi, država i institucionalne organizacije društva budu postavljeni tako da gospodarenje klase viškom rada dođe do punog izražaja. Ako klasa raspolaže viškom rada, tada se sa znatno manje teškoća svijest klase identifikuje sa opštedruštvenom sviješću. Jedino u takvim uslovima klasa može da ostvari neposredne interese i u drugim oblastima društvenog života. Ona svoj cjelokupan društveni interes, sve svoje potrebe ostvaruje pomoću političkog sistema.

Staljin je ostvarenje vladajuće uloge radničke klase sveo isključivo na jačanje državne moći i moći vrha partije. Ti organi, sa svojim monopolom vlasti, tumačili su, odnosno određivali, interes klase u ime nje i za nju. U takvim odnosima sasvim je logično da su se demokratski oblici proklamovani radi klase sveli na prazne forme jer je drugi u ime nje vladao njenim interesom. Razumije se da je samim tim isparila diktatura klase koja se ne može ostvariti bez neposrednih demokratskih odnosa i slobode. Namjesto diktature klase, uspostavljena je diktatura države i političkog vrha, koja kao takva ne može opstati bez državno-birokratskog totaliteta sa odgovarajućim političkim sistemom. Takvom sistemu, otuđenom od klase, ne odgovaraju demokratski i humani odnosi u društvu, kao ni među ljudima.

Međutim, kada socijalizam krene u pravcu razvoja samoupravnih demokratskih odnosa, kao višeg oblika demokratskog ostvarivanja diktature proletarijata, interes klase ne može se drukčije ostvarivati nego njenom neposrednom ekonomskom i političkom vlašću. Zbog toga politički sistem u uslovima razvoja samoupravljanja treba da ima prevashodno samoupravno obilježje i neposredno demokratski karakter. On tada nema logično opravdanje da bilo u kojem vidu podržava političku vlast koju „odobrava klasa", već da učvršćuje neposrednu vladavinu same klase.

Politički sistem kao oblik ostvarivanja vlasti radničke klase neizbježno se zbog toga konstituiše tako da po svojoj unutarnjoj strukturi otvara u cjelini prostor u kome se bez ikakvih smetnji, slobodno ostvaruje dominantna uloga radničke klase u svim vidovima društvenog života, a osnova političkog sistema, iz koga izrastaju razni oblici organizovanja ljudi čiji se interesi usklađuju sa interesima klase, jesu na prvom mjestu uslovi i način proizvodnje društvenog života. Zbog toga je polazna tačka političkog sistema pitanje karaktera produkcionih odnosa i u vezi s tim društvenog položaja klase koja proizvodi vrijednosti. Isto pitanje može se postaviti i u jednom drugom, sasvim konkretnom obliku — kakva je perspektiva dugog zadržavanja hibrida etatističkih produkcionih i određenih samoupravnih odnosa. Ovi samoupravni odnosi su i danas pritisnuti otuđenom moći države koja je snažnija od moći klase. Ni u jednoj teoriji ni u stvarnosti takav ambivalentni odnos ne može se dugo održati. Inače, ortodoksija države sa

svojom imperativnom vlašću mora i dalje jačati nastojeći da bude usvojena kako od klase tako i od nacije. U razvijenijim oblicima socijalizma produkcioni odnosi imanentno teže da napuste hibridni oblik. Marks nikada nije zamišljao da bi novi produkcioni odnos mogao da sadržava bilo kakav oblik monopola nad sredstvima za proizvodnju. Ako su ona postala društvena, tada je neodrživo da se u novom društvenom odnosu pojavljuje bilo čiji monopolizam jer on neminovno podvaja ekonomsku od političke vlasti. A upravo jedinstvo te vlasti u posjedu radničke klase i čini sredstva za proizvodnju suštinski društvenim i nemonopolskim. Marks je jedino u takvom odnosu vidio mogućnost oslobođenja rada i oslobođenja čovjeka.

II

Iako smo proglasili samoupravne produkcione odnose, ekonomska vlast u prisvajanju i raspodjeli viška rada još je u velikoj mjeri u rukama države. To je stvorilo mnoge protivrječnosti u društvenim odnosima, nagomilalo mnoge ekonomske i društvene probleme. Dok jedan dio ekonomske vlasti teži da zadrži država, drugi dio zadržavaju tehnokratsko-birokratski vrhovi privrednih organizacija i banaka. Ta dva faktora, iako su u suparništvu i međusobnoj borbi, teže i za kompromisom i ravnotežom oko podjele ekonomske vlasti dovodeći do stagnacije u samoupravnim društvenim odnosima. Rvanje ta dva golijata za podjelu kapitala i oko toga ko će dobiti veći dio potisnulo je u stranu njegove stvaraoce i njihovu kontrolu nad njegovom upotrebom Na sadašnjem nivou društveno-ekonomskog razvoja sukobi između političke vlasti i tehnokratije ispoljavaju se čas u otvorenom, čas u latentnom vidu, zavisno od snage katalizatora koji se stvara među njima. Ako tehnokratija unosi racionalnost i efikasnost u privredu i poslovanje, tada je ona u stanju i da stišava sukobe i prividno se sjedinjava sa političkom moći razarajući samoupravnu ideologiju klase u ime koje političari drže vlast. Sam proces razvoja samoupravnih odnosa nužno je morao da dovede do ekonomske i političke decentralizacije vlasti ranije koncentrisane na federalnom nivou, ali je do danas nije mogao da otrgne od države i prenese na radničku klasu. Ona je mehanički preraspodijeljena između federacije i teritorijalnih političkih zajednica, republika i pokrajina. Zbog toga ni do danas suštinski nije sprovedena decentralizacija u njenom logičnom, imanentno društvenom smislu koji znači ograničenje ekonomske i političke moći države, već smo samo umnožili državne centre i osnažili etatističke odnose. Tako je i dalje ostalo otuđenje kapitala i otuđenost politike. S druge strane, komunistima je u toj situaciji, između ta dva mlinska kamena — države i tehnokratije — do krajnosti otežano da vode borbu za demokratske samoupravne odnose. Razumije se da u takvim odnosima tehnokratizam pokušava sebe da predstavi moćnim i da u samoupravnim strukturama bude ono što je država u društvu. Čak tehnokratizam radničkoj klasi u dualističkom pro-

direktnom odnosu izgleda kao da je i bliži njenim interesima jer njegova politika neminovno obuhvata i ostvarenje određenih konkretnih radničkih interesa, dok se država sve više otuđuje od njih svojom administrativnom politikom kao sila koja ne razumije potrebe i neposredne interese klase. Zbog toga se i politička borba protiv tehnokratizma kao nosioca antisamoupravnih odnosa pretvara u praznu parolu, pogotovo u onim slučajevima kada se pred očima radničke klase uspostavlja sprega između izvršnih političkih organa i tehno-birokratskih grupa. Kada se u tu bilateralnu podjelu vlasti upletu i politički vrhovi Saveza komunista, sindikata itd. i tako stvori multilateralna ravnoteža, tada taj vid saradnje može da dobije lažno demokratsko tumačenje potiskujući realnu činjenicu da iz takve saradnje nastaje politika suprotna udruženom radu — sklerotično i rutinsko samozadovoljstvo postojećim društvenim odnosima.

Posljedice takvih odnosa u uslovima više državnih centara ispoljavaju se ne samo u tendencijama zatvaranja po republikama i teritorijalizaciji tržišta, već i u dupliranju jednorodnih kapaciteta, kao i tehnologija, što jednu mladu i još nedovoljno razvijenu ekonomiku dovodi u inferioran položaj na međunarodnom tržištu. A svjetsko tržište se danas razlama u velike regionalne cjeline objedinjujući po više nacionalnih država među kojima se stvara daleko više elemenata koji ih povezuju nego onih koji ih razdvajaju. Čak se ide dotle da se proklamuje kako ih sadašnjica spaja, a samo ih istorija razdvaja. Ekonomska nužda, naročito potreba za novim tehnologijama, zajedničkim tržištem, ekonomičnim naučnim aplikacijama, kao i potreba za daljim ujednačavanjem cijene rada i njenom internacionalizacijom je ono što ih tjera na zajedništvo bez obzira na to što u takvim ekonomskim aglomeracijama djeluju dvije snažne ali suprotne tendencije. Jedna teži ekonomskom porobljavanju, a nosi je najmoćnija država sa najjačim kapitalom, dok druga nastoji da izgradi zajednički otpor dominaciji najmoćnijeg partnera, a za slobodniji, nezavisniji zajednički ekonomski razvoj. Ali, i pored tih suprotnih tendencija, i pored njihove međusobne borbe, čiji se ishod teško može danas utvrditi, dejstvuje toliko snažna ekonomsko-društvena nužda nošena razvojem proizvodnih i tehnoloških snaga da ništa ne može spriječiti ekonomsko objedinjavanje širih regiona i više nacionalnih privreda. Na toj osnovi nastaju konkretne potrebe za stvaranjem međunacionalnog jedinstva i solidarnosti radnika raznih nacija nužnih u odbrani ekonomskih i društvenih interesa radničke klase.

U našim uslovima tendencija jačanja republičkih etatizama će logično postojati sve dotle dok se radničkoj klasi bude kašikom dodeljivala politička i ekonomska vlast države. Jačanje jednog ili više centara etatizma uvijek je za sobom povlačilo i povlačiće nastajanje u političkom sistemu mnogih kontradiktornih pojava, koje, i pored svih napora progresivnih političkih snaga, sam sistem ne može da odbaci. Njihove kobne posljedice osjeća na prvom mjestu radnička klasa, pa i svi članovi društvene zajednice, jer te pojave kao izraz otuđenja politike od neposednog odlučivanja ne dozvoljavaju da radnička klasa sama

dođe do svijesti o svom interesu, već joj ga drugi mora da propisuje ili tumači. I zbog toga joj izgleda da njen interes brani nekad tehnokratija, nekad Savez komunista, a najmanje politički izvršni organi iako se oni uvijek postavljaju kao da su radi radničke klase, njenog trenutnog i istorijskog interesa. Često će se kao njen interes, mimo nje, predstavljati, snagom državne ili političke moći, nešto što u životu nema veze sa njenim interesom (na primjer: odbrana nekih infrastrukturnih objekata, reeksportera, politike banaka, državnog kapitala, ostavljanje svih deviza onima koji su došli do njih da bi na razlikama između konvertibilnih deviza i nekonvertibilnog dinara opet najviše dobili reeksporteri i banke). Svakom interesu, osim toga, nastoji se dati klasni i nacionalni karakter. Traženje uzroka tim pojavama uvijek se spotiče o pregrade države i pada u klopku tehnokratizma, naročito kada se radi o velikim preduzećima koja su u mogućnosti da se snađu i da u postojećim privredno-političkim odnosima stvore odbrambene mehanizme koji im omogućuju da ugrabe nešto u preraspodjeli otuđenog viška rada i da brzo dobiju kredit ili garanciju banke. I to je jedan od razloga što tehnokratizam po svojim pojavnim oblicima u očima radnika postaje zaštita i tumač njihovih interesa bez obzira na njegovu vlast i njegovo otuđenje od samoupravnih društvenih odnosa.

III

U našem socijalističkom društvu, kao i u drugim društvenim strukturama, postoje oni koji direktno ne stvaraju vrijednost, pa ipak svojim radom doprinose stvaranju vrijednosti jer njime kvalifikuju i oplemenjuju rad direktnih proizvođača vrijednosti. Neosporno je da taj rad ima pravo učešća u raspodjeli vrijednosti i u prisvajanju alikvotnog dijela. U kapitalističkom, kao i u etatističko-birokratskom sistemu taj alikvotni dio određuje u ime društva država. U samoupravnom društvu, koje vodi odumiranju mnogih funkcija države, logično bi bilo da i tu odumre funkcija države, a participaciju u stvorenoj vrijednosti da određuju neposredno i na ravnopravnim načelima stvaraoci materijalnih i duhovnih vrijednosti u zajednici sa svima onima koji učestvuju u društvenom radu. Međutim, tu ulogu kod nas još ima država, bilo direktno putem budžeta ili putem fondova koji se obrazuju oporezivanjem dohotka. U pitanju ko taj dio treba da odredi ispoljava se i društveni odnos. Ako to određuje država, tada je njena moć u otuđivanju jednog dijela stvorene vrijednosti, mimo usaglašene volje njenih stvaralaca, vrlo velika. Etatizam tu jača svoje korijene i remeti odnose i u drugim sferama društvenog rada. Samoupravno društvo, po svojoj društvenoj sadržini, zakonomjerno traži da se taj odnos rješava u samim samoupravnim strukturama. Samim tim što je društvo uopšte organizovano na bazi podjele u društvenom radu, samoupravni produkcioni odnosi u njemu stvaraju uslove da se ukine mehaničko posredništvo države između dva oblika društvenog rada i da se uspostavi na mjesto metafizičkog

jedan dijalektički odnos među njima. Da bi se takav odnos uspostavio, mora se izmijeniti produkcioni odnos u skladu sa položajem radničke klase i uspostaviti neposredan demokratski dijalog među različitim socijalnim slojevima društva organizovanim u samoupravne organizacije. Sam proces konzekventne deetatizacije normalno će uspostaviti ravnopravan odnos između onih društvenih faktora koji se bave neposrednom proizvodnjom i onih koji zajedno s njima učestvuju u društvenom radu.

Kad je Marks govorio o socijalističkoj državi, precizno je imao da je ona u stvari radnička klasa organizovana kao država. To znači da radnička klasa koja se samoupravno organizovala i koja se neposredno povezuje sa drugim samoupravnim organizacijama vrši ekonomsku i političku vlast ostvarujući princip da cjelokupan proizvod društvenog rada pripadne prvo onima koji ga stvaraju, a zatim drugim članovima društva.

Povezujući u jedan dijalektički odnos samoupravno organizovanu radničku klasu kao stvaraoca materijalnih i duhovnih vrijednosti sa samoupravno organizovanim ljudima koji svojim društvenim radom doprinose stvaranju vrijednosti, u daljoj reformi ustavnog sistema nužno je stvoriti uslove da za relativno kratko vrijeme nestane posredničke uloge države između ta dva društveno potrebna rada koji se među sobom uslovljavaju i spajaju u jedinstven društveni rad — nužno potreban u stvaranju vrijednosti. Ako ta teza znači dijalektičko prožimanje u društvenom radu, ona ne isključuje drugu tezu da je u uslovima klasnog društva potrebna politička i materijalna saradnja radničke klase, a ne države, sa zdravstveno-socijalnim, prosvjetno-kulturnim i drugim društvenim djelatnostima. Radnička klasa kao vladajuća snaga društva pozvana je da se slobodno, bez ikakvog posredništva, neposredno, na samoupravno-demokratskoj osnovi sporazumijeva o raspodjeli društvenog proizvoda sa svima onima koji su učestvovali u njegovom stvaranju. U daljoj razradi ekonomsko-političkog sistema poreska politika i razne fiskalne mjere izgubiće ono značenje koje su imale u dosadašnjoj politici države. Taj put otuđivanja jednog dijela stvorene vrijednosti za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba imanentnom nuždom će se zamijeniti slobodnim i neposrednim dogovorima između onih koji neposredno stvaraju vrijednost i onih koji su svojim radom doprinijeli stvorenoj vrijednosti. Tada će se fiskalna politika svesti na najmanju i najnužniju mjeru.

IV

Iako samoupravljanje ostvaruje istinsku diktaturu klase, ono istovremeno predstavlja i društveni oblik odumiranja diktature. Ona u odnosima samoupravljanja ne može da se zadrži i okameni, za razliku od buržoaske diktature ili diktature države, jer sama radnička klasa, po smislu svog istorijskog postojanja, teži da ukine sebe kao klasu, pa prema tome i svoju ekonomsku i političku vlast. Taj istorijski proces

može da se odvija i ostvaruje jedino na osnovi demokratskih odnosa u društvu.

Poslije ustavnih amandmana iz 1971. godine, koji opredjeljuju dalju dogradnju političkog sistema u pravcu u kome se radničkoj klasi osigurava dominantan društveni položaj, normalno je smatrati skupštinski sistem, o kome se danas vode diskusije, jednim od najznačajnijih elemenata političkog sistema. Upravo u skupštinskom sistemu nužno je, radi ostvarenja diktature klase, ostvariti jedinstvo vlasti i samoupravljanja i time otvoriti jači proces odumiranja države.

Međutim, jedinstvo političke vlasti i samoupravljanja ne bismo mogli ostvariti a da istovremeno ne ukinemo podijeljenost političkog sistema na tri odvojene i osamostaljene strukture — državu, samoupravljanje i društveno-političke organizacije.

Namjesto dijalektičkog odnosa sva ta tri faktora iz kojih izrasta diktatura klase, oni danas svaki za sebe teže da zadobiju primat u političkoj vlasti. Razumije se, čim se uspostavi takav odnos, sva tri faktora ne mogu imati podjednaku političku snagu odlučivanja. Tu mora da strada samoupravljanje kao mlađa i slabija društvena struktura pred starijom i najjačom kao što je država, koja je uvijek u sprezi sa vlašću izvršnih političkih organa društveno-političkih organizacija, a na prvom mjestu sa Savezom komunista kao najjačom i najodgovornijom društveno-političkom organizacijom. Prost mehanički odnos među ta tri faktora do sada je usporavao proces deetatizacije i napuštanja vladanja u ime klase. Zbog toga je nužno radikalno izmijeniti odnos vlasti i samoupravljanja, a time postaviti u drugi društveni položaj i društveno-političke organizacije — naročito Savez komunista, Socijalistički savez i sindikate.

Što se tiče države i samoupravljanja, ta dva bitna faktora političkog sistema, njihov odnos treba izmijeniti na prvom mjestu u skupštinskom sistemu — da bi se on mogao ostvarivati i na drugim mjestima. Upravo u skupštinskom sistemu krije se pitanje ostvarivanja jedinstva političke vlasti i samoupravljanja.

Ako polazimo od koncepta diktature proletarijata i političkog sistema kao oblika njenog ostvarivanja, tada treba ostvariti na prvom mjestu vladavinu udruženog rada, koji jedini može otrgnuti državu iz njenog osamostaljenog i neprirodnog ležišta, svesti je na njene nužne funkcije uslovljene prelaznim periodom i staviti je u službu radničke klase. Sama društvena praksa je pokazala da to ne možemo postići skupštinskim sistemom koji nosi u sebi određene oblike buržoaskog parlamentarizma niti putem predstavničkog etatističkog sistema, već jedino stvaranjem takvog skupštinskog sistema u kome će učešće neposrednih proizvođača, odnosno njihovih delegacija, uz učešće i drugih samoupravnih struktura, imati snagu odlučivanja o svim pitanjima koja spadaju u nadležnost skupština. Time bi se izbrisao reprezentativan karakter udruženog rada u skupštinskom sistemu i njegova slobodna volja neposredno pretvarala u političku odluku. U takvom sistemu država se transformiše u instrumenat sprovođenja odluka i zaključaka

udruženog rada. Razumije se da se sva pitanja od neposrednog interesa za radničku klasu neće rješavati samo skupštinskim sistemom. Naprotiv, demokratski skupštinski sistem prenosiće mnoge svoje kompetencije u nadležnost udruženog rada van skupštine. Mnoga pitanja, namjesto skupštine, rješavaće udruženi proizvođači i samoupravne organizacije, samostalno i neposredno, ostavljajući za skupštine ona pitanja koja su zajednička i kojima treba putem dogovora dati snagu zakona.

Sadašnji skupštinski sistem sa vijećima radnih zajednica bio je zamišljen kao jedan viši oblik samoupravljanja koji je trebalo da spriječi već od ranije snažne tendencije otuđivanja političke vlasti od samoupravnog sistema. Ne može se odreći da je skupštinski sistem imao i pozitivnih rezultata. On je omogućivao samoupravnim zajednicama i određena politička rješenja i kao takav djelovao je u pravcu sužavanja prostora političkom monopolizmu i etatizmu. Ali, i pored svih svojih pozitivnih rezultata, sadašnji skupštinski sistem imao je i dosta slabosti, koje su postale očigledne upravo zbog toga što su određene društveno-političke pojave postale jasne i kao takve nerešljive u postojećim društvenim odnosima. Slabosti su nastale na bazi daljeg osamostaljivanja izvršne političke vlasti, čije ponašanje nije bilo usklađeno sa funkcijama postojećeg skupštinskog sistema i koja je kao takva tražila operativnu političku pomoć za svoja rješenja u vrhovima partijskih organa, odnosno bila njihov izvršilac; slabosti su nastale i zbog zaustavljanja reforme društveno-političkih organizacija, naročito Saveza komunista, jer su te organizacije i dalje zadržavale političku vlast. Tako je došlo do podvojenosti i na njoj izraslih suprotnosti između skupština i drugih nosilaca političke vlasti. Izvršni politički organi, namjesto da se ustale kao izvršni organi skupštinskog sistema, odvajali su se i otuđivali od nadležnosti koje su ustavom date skupštini i kao takvi ostali su i dalje etatizirani. Iz takvog odnosa rađala se nekontrolisanost i „organizirana neodgovornost" izvršnih organa. Politički sistem morao je upadati u krizne situacije jer kao takav nije odgovarao nivou razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa, a ni prirodi osnovnih proizvođačkih masa.

Otuđena i osiljena, izvršna politička vlast tražila je, zbog mnogobrojnih slabosti političkog sistema, što je, uostalom, bilo i logično, oslonac kod političkih faktora van skupštine. Tako je došlo do krize skupštinskog sistema jer izvršna politička vlast nije ostala ni kao dio skupštinske vlasti, a ni kao instrumenat njene politike, kako je to bilo zamišljeno još Ustavnim zakonom iz 1953. godine. Razumije se da u takvoj situaciji ni izvršna politička vlast nije mogla da djeluje samostalno, već je pala pod udarac imperativnog mandata institucionaliziranih političkih vrhova, pojedinih političkih grupa i pojedinaca koji su snažno uticali na pravac njene politike. Takav odnos ima svoju posebnu logiku koja vodi u krizu ne samo izvršnu vlast, čini je nemoćnom i neodgovornom, sa slabom društvenom kontrolom, već dovodi i do kriznih situacija u samom ekonomsko-političkom sistemu, kao i u tekućim ekonomskim i političkim kretanjima.

Bitno pitanje svake demokratije, a pogotovo neposredne demokratije u samoupravnom socijalizmu, jeste pitanje odnosa izvršne političke vlasti i skupštinskog sistema. U samoupravnom društvu to je pitanje društvenog položaja udruženog rada i njegove ekonomsko-političke moći.

U dosadašnjem devalviranom skupštinskom sistemu, a i zbog slabih strana političkog sistema, mi nismo uspjeli da izvršimo preokret u jednom temeljnom pitanju samoupravnog sistema — da uspostavimo ekonomski oblik prisvajanja viška rada od strane radničke klase. Rješavanje tih pitanja ometale su ne samo slabosti političkog sistema koje su uticale da su pragmatizam i eklekticizam postali dominantan način mišljenja, već i nedostatak jedne povezane teorije iza koje bi stajali svi noseći faktori političkog sistema. Koegzistirali su razni stavovi i prilazi koji su u rješavanju ekonomsko-društvenih problema sa svoje strane umnogostručavali razne vrste nemoći. Mi još nismo razradili jedinstvenu koncepciju društveno-ekonomskih odnosa i u okviru nje koncepciju slobodnog djelovanja tržišta. Vrlo su jake snage, a to i praktična politika pokazuje, koje stoje na stanovištu da država treba da bude glavni regulator ekonomskog i društvenog života. U ekonomskoj sferi a priori se odbacuju određene ključne kategorije kao što je, na primjer, cijena rada. I već dugo traje diskusija o tome da li da bude dohodovna cijena ili cijena proizvodnje. Jedni u dohodovnoj cijeni vide „čisti" samoupravni ekonomski odnos, smatrajući da cijena rada taj odnos likvidira. Pa ni kapital ni druge kategorije tržišne ekonomije ne postoje u našim društvenim odnosima, koji se zasnivaju na društvenim sredstvima i samoupravljanju, kao društveno-ekonomski odnos. Međutim, kategorije tržišne ekonomije kao što su društvena sredstva, minuli rad, pa prema tome i živi rad, i u socijalističkim odnosima imaju svoju cijenu. Živi rad ima svoje određeno mjesto kao što ima i amortizacija u troškovima proizvodnje — u stvaranju vrijednosti. Ako odbacimo kategoriju cijene rada, onda smo izgubili značajan elemenat troškova proizvodnje, a u internoj raspodjeli zamaglili granice ličnog dohotka i stvorili iskrivljenu podlogu državnom sistemu oporezivanja dohotka. U jednom razvijenijem demokratskom samoupravnom sistemu, u kome klasa ima vlast, teško bi se dugo održala politika koja ima pragmatistički karakter, koja donosi paušalna rješenja i nema dovoljno obrazložene argumente u selekciji svojih stavova.

Takozvani radnički amandmani grade osnovu daljoj ustavnoj reformi i stvaraju nadu u nju određujući dalji pravac izgradnje cjelokupnog političkog sistema. Iz tih amandmana proizlazi da samoupravljanje nije jedini prerogativ koji ima radnička klasa i radni čovjek. Sfere političke vlasti su isto tako njihovi prerogativi. Prema tome, do sada dugo otuđivana od radničke klase sfera političke vlasti ne bi smjela da bude rezervisana za neku drugu strukturu. Samoupravljanje nije cilj za sebe, već demokratski oblik upravljanja ekonomikom i politikom i slobodno odlučivanje u rukovođenju tim oblastima. Radnički amandmani su već odredili kretanje našeg društva u pravcu radikalnije deetatizacije, bržeg smanjivanja uloge države i njenog pretvaranja u in-

strumenat samoupravnog društva. Samo po sebi je razumljivo da se društvo i njegovi odnosi ne mogu konstituisati po intencijama i duhu radničkih amandmana bez demokratskih odnosa.

Dalja izgradnja političkog sistema morala bi poći od radnika, odnosno od osnovne organizacije udruženog rada koja raspolaže dohotkom i vrši kontrolu nad minulim radom, koji u našim tržišnim uslovima ima funkciju kapitala. Država ne bi mogla više da raspolaže ni dohotkom ni kapitalom. Ako radnik odlučuje o društvenoj akumulaciji i cjelokupnom društvenom kapitalu, njihovoj upotrebi i kontroli kretanja, on tu funkciju ne može ostvariti a da istovremeno nema i političku vlast. U tom slučaju to će učiniti druga, i to vlast otuđena od radničke klase. Bez političke vlasti radničke klase cjelokupna koncepcija da je radnik, odnosno udruženi rad, početak i kraj ciklusa cjelokupne reprodukcije pada u vodu.

V

Svakako da dalja izgradnja političkog sistema polazi od komune, ali takve komune u kojoj će suverenitet radničke klase dati obilježje čitavog društvenog života. Suverenitet radničke klase ne može se iscrpsti samo u fabrikama, radnim organizacijama i interesnim zajednicama. On se mora ispoljavati i u zajedničkom interesu radnih ljudi, u njihovom međusobnom dogovaranju i sporazumijevanju i u integraciji udruženog rada, ali se isto tako suverenitet radničke klase mora ispoljiti i u skupštini komune.

Delegacije koje će udruženi rad slati u skupštinu komune stvaraće vijeće ili vijeća radnih zajednica koja ne mogu ustanoviti svoju vlast dok ne otklone, na prvom mjestu, dosadašnji predsjednički sistem u kome je predsjednik skupštine imao veliku moć odlučivanja i kontrole. Ako se skupština konstituiše na klasnoj osnovi, tada ona ne može da bude ništa drugo nego jedna široka demokratska institucija u kojoj se ujedinjuje samoupravljanje i vlast radničke klase. Ona postaje u pravom smislu riječi skupština u kojoj se volja i misao radnog čovjeka neposredno pretvara u čin vlasti. Ako ne bismo izgradili skupštinu po tipu Pariške komune, koja će biti slobodna i demokratska tribina udruženog rada, tada ni komuna kao zajednica radnih ljudi i građana ne može biti baza klasne vlasti radničke klase. Uostalom, samo je na tim osnovama moguće stvoriti delegatski sistem i skupštinu u komuni sastavljenu od delegata samoupravnih organizacija i predstavnika građana. Tako organizovana skupština, ne samo u komuni, već i na višim nivoima, onemogućiće da društvo zavisi od ćudi i moći državnog sistema i vrhova političkih organizacija. Nemoguće je ojačati neposrednu demokratiju sve dok samoupravna baza na prvom mjestu ne uzme društvenu politiku u svoje ruke. Druga alternativa, u starom ili novom vidu, ako joj ta činjenica ne bi bila polazna osnova, vodi društvenoj stagnaciji, potresima u privredi i neargumentovanoj politici koju današnja društvena svijest,

izuzev birokratske, ne može da prihvati. Dugo držati glavu u pijesku pred obiljem negativnih činjenica vodi društvenim potresima koje niko ne želi.

Na istim principima na kojima se organizuje opštinska skupština logično bi bilo da se organizuju republičke i pokrajinske skupštine. I u njima je bitan klasni karakter, odnosno suverenitet radničke klase koja je predstavljena delegatskim sistemom iz same samoupravne baze. I republičke (pokrajinske) skupštine obrazuju jedno ili više vijeća udruženog rada kao izraz sopstvene samoupravne strukture. Ako klasni suverenitet bude obezbijeđen u republici i pokrajini, onda će radnička klasa biti nosilac istovremeno i nacionalnog interesa, ravnopravnosti i bratstva među narodima, kao i integrativnih opštedruštvenih orijentacija, jer je to sastavni dio njenog osnovnog interesa i internacionalističkog bića.

S obzirom na raznovrsne samoupravne, socijalne i nacionalne strukture u svakoj republici, odnosno pokrajini, u duhu je našeg samoupravnog sistema da se u republičkim i pokrajinskim skupštinama formiraju vijeća republika i pokrajina kao vijeća delegata građana. Ta bi vijeća izražavala opšti politički interes svih građana svake republike, kao i pokrajine. Ima argumentovanih razloga da se u republičkoj i pokrajinskoj skupštini stvori još i vijeće opština, obrazovano od delegacija opštinskih skupština koje bi predstavljale interese opština u svim onim društvenim domenima u kojima se ispoljavaju problemi opštine kao bazne društvene samoupravne zajednice.

U tako konstituisanim republičkim i pokrajinskim skupštinama moguće je izvršiti podjelu posla između vijeća radnih zajednica i drugih vijeća u cilju efikasnijeg rada. Zbog neposredne zainteresovanosti za određene domene društvenog rada, kao i radi izvjesnih poslova koji će direktno ostati u domenu države, potrebna je određena samostalna inicijativa pojedinih vijeća. Ali, kada se radi o odlučivanju, donošenju odluka i zakona, naročito odluka iz društveno-ekonomske oblasti, ne može ni jedno vijeće samostalno postupati. Bez obzira na samostalnost u formiranju stavova politike, druga vijeća zajedno sa vijećem radnih zajednica, na demokratskoj i sporazumnoj osnovi, donose odluke, pa i o onim pitanjima koja spadaju u funkciju države jer je ona instrumenat preko kojeg radnička klasa ostvaruje svoju dominantnu funkciju u društvu, a ne samo u domenu ekonomskog života.

Kao i republička i pokrajinska skupština, tako i Savezna skupština treba da izraste iz baze samoupravnog društva i da bude konstituisana na istim principima.

Sa ustavnim amandmanima, kao i sa 21. sjednicom Predsjedništva SKJ, definitivno je preovladao stav da je Jugoslavija društveno-politička zajednica (kao što su republike i pokrajine). Amandman XXX jasno je definisao konstitutivne elemente federacije. Njime je priznata legitimnost nacionalnih, republičkih, regionalnih i ličnih interesa. Federalni nivo rezervisao je za sebe sintezu opštih i zajedničkih interesa u svim onim pitanjima koja su slobodnim dogovorom republika i po-

krajina prenesena u nadležnost federacije, kao i u svim pitanjima od opšteg značaja za udruženi rad.

Ako u daljoj izgradnji političkog sistema ne bismo tretirali federaciju kao društveno-političku zajednicu — a takvih mišljenja ima — onda bismo je sveli isključivo na državno-pravni izraz drugih društveno-političkih zajednica, odnosno republičkih državnih struktura. Takve težnje ne mogu imati druge motive sem namjere da zamijene federaciju konfederalnom zajednicom i one kriju etatističko-birokratsko shvatanje republičke državnosti.

Ne ulazeći sada u pitanje šta po ustavnim promjenama spada u nadležnost federacije (razvijanje jedinstvenog tržišta, kreditno-monetarni sistem, društveni plan, mnoga pitanja iz društveno-ekonomskog sistema, kao i druga pitanja koja federacija ima po ustavnom sistemu), već polazeći sa stanovišta razvoja cjelokupnog socijalističkog sistema samoupravnih odnosa, nemoguće je pretpostaviti da federacija, odnosno Savezna skupština kao najviši organ vlasti i društvenog samoupravljanja bude bez radničke klase kao jedinstvene klase u cijeloj zemlji i najvitalnije integrirajuće snage društva i da na federalnom nivou ne dođe do izražaja njen ekonomsko-politički suverenitet.

Ako pogledamo sadašnju Saveznu skupštinu, kao i sadašnje republičke, pokrajinske i opštinske skupštine, samo u pogledu kadrovskog sastava vidjećemo sljedeće: proizvodni radnici u Saveznoj skupštini — ako uzmemo skupštine iz 1969. godine — zastupljeni su samo sa 0,6%; u republičkim skupštinama sa 1,3%; a u opštinskim skupštinama sa 13,1%. Ovi podaci nam pokazuju da u svim skupštinama, od Savezne pa do opštinskih, radnika iz neposredne proizvodnje tako reći nema. Ako polazimo od teze da je opštinskim, republičkim i pokrajinskim skupštinama nužno danas dati klasni karakter, bilo bi neodrživo u našem sistemu da taj karakter ne dobije i Savezna skupština. Od pravilnog rješavanja problema koje federacija ima u svojoj nadležnosti u mnogome će zavisiti jedinstvo radničke klase, njen društveno-ekonomski položaj i sposobnost za reprodukciju cjelokupnog našeg života. U ime radničke klase i u ime njenih interesa u samoupravnom društvu prvenstveno treba da govori ona sama. Direktnim učešćem radničke klase u skupštinskom sistemu kao jednom od oblika društvenog samoupravljanja i vlasti neprestano će se potvrđivati istorijska misija klase ako ona tu vlast ima. S obzirom na konkretne i istorijske ciljeve radničke klase ona će najbolje ispuniti svoje zadatke ako njene delegacije proisteknu iz baze udruženog rada. Neminovno će se u skupštinama, kao što se dešava i u samoj radničkoj klasi u njenim samoupravnim odnosima, sukobljavati zajednički i pojedinačni interesi. Skupština upravo i jeste društvena institucija u kojoj najviše dolazi do izražaja međusobno dogovaranje i demokratski metod rješavanja neusklađenih interesa. Samo na demokratskoj osnovi i u demokratskom dijalogu moguće je stvarati sintezu i od neusklađenih interesa. Tamo gdje se danas ti suprotni interesi u samoj radničkoj klasi dramatizuju i prenaglašavaju, nije teško pogoditi

da iza takvog stava stoji etatizam i politički faktori koji i dalje žele da zadrže vlast.

Razumije se samo po sebi da bi pored vijeća udruženog rada Saveznu skupštinu sačinjavalo i vijeće naroda, odnosno vijeće republika i pokrajina. Već su amandmanom XXX o nadležnosti federacije dati stavovi koji su od zajedničkog interesa za republike i pokrajine. Iako bi vijeće udruženog rada bilo samostalno u svojim nadležnostima, ono ne bi smjelo da se svede na funkciju najvišeg radničkog savjeta. U njegovu nadležnost ne bi ulazili samo neposredni interesi radnih ljudi u udruženom radu niti samo problemi koji su direktno vezani za produkcione odnose, već i pitanja vršenja funkcije političke vlasti i zajedničkih društvenih poslova. Zbog toga bi u vršenju svojih autonomnih funkcija političke vlasti ono vršilo i funkciju ostvarivanja ravnopravne saradnje, dogovaranja i odlučivanja sa vijećem republika i pokrajina iz nadležnosti koje oni imaju u cilju donošenja zajedničkih odluka. Tako konstituisana Savezna skupština predstavljala bi široku demokratsku instituciju vezanu za klasni karakter same baze društva, kao i za skupštine republika i pokrajina. Ako bi sve skupštine bile organizovane na samoupravnoj klasnoj osnovi, a Savezna još i na međurepubličkoj ravnopravnoj saradnji, one bi sve predstavljale demokratske institucije u kojima bi moglo da dođe do jedinstva vlasti i samoupravljanja, a izvršna politička vlast ne bi mogla da bude ništa drugo nego organ skupštinskog sistema koji konkretizuje skupštinsku politiku. To ne znači da izvršna vlast ne bi imala mogućnost samostalne inicijative u skupštini.

Marks je smatrao da je u socijalizmu nužno jedinstvo ekonomike i politike i u tom jedinstvu vidio je jedini moguć put razvoja socijalizma i oslobađanja rada. Isto tako je smatrao da su pojava birokratije i otuđenje politike vezani za izvršnu političku vlast, a ne za demokratski skupštinski sistem. Iskustvo Pariške komune, s jedne strane, i buržoaskog parlamentarnog sistema, s druge, dalo je povoda njegovim teorijskim postavkama o otuđenju izvršne političke vlasti i predviđanju o njenom razornom dejstvu — ako je otuđena — na razvoj demokratskih odnosa u socijalizmu.

Da su tačne te Marksove postavke, potvrđuje praksa socijalističkih zemalja, pa i naša u određenim svojim manifestacijama. Svako osamostaljenje i izdvajanje izvršne političke vlasti ili izvršnih političkih tijela društveno-političkih organizacija iz struktura koje su ih stvorile i kojima pripadaju sigurno jača birokratizam i devalvira demokratske institucije. Te pojave u društvu — naročito kad nastane sprega između državne vlasti i vrhova političkih organizacija — nužno odslikavaju slične pojave u samoupravno organizovanoj privredi u vidu izrastanja tehnokratizma, koji isto tako devalvira demokratizam u privrednim organizacijama i otuđuje vlast radničke klase. Borba za demokratske odnose postaje tada izuzetno teška i svede se uglavnom na frazu. Takvi uslovi ne dopuštaju da udruženi rad ima dominantnu ulogu u stvaranju i kontroli društvene politike niti može biti mnogo efikasna borba na razvijanju demokratskih odnosa u samoupravnim organizacijama. U mnogonacional-

noj državi, kao što je naša, nužno se umnožavaju jaki državno-politički centri koji se otuđuju od samoupravnih odnosa, a u nastojanju da zadrže monopol vlasti često su spremni da, namjesto demokratije, prihvate saradnju i sa nacionalističkim snagama. Stvaranje uz izvršnu političku vlast koordinacionih tijela, međurepubličkih komiteta za međudržavno dogovaranje i usklađivanje stavova, čak i onda kada ti organi pokazuju i rezultate kako u međusobnom sporazumijevanju tako i u rješavanju nagomilanih problema, ako ostanu kao stalne institucije, mogu samo da potisnu onu društvenu ulogu koja pripada udruženom radu i da obezvrijede demokratske institucije — na prvom mjestu skupštinu, jačajući republičke etatizme, a s njima i savezni. Kada bi ta tijela imala funkciju dogovaranja kako da se sprovedu odluke koje su skupštine donijele, a to nije mehanički, već kreativan rad, onda bi ona imala realnu svrhu i racionalan cilj. Mi u daljem razvoju našeg političkog sistema treba da mijenjamo mnoge društveno-ekonomske institucije koje u samoupravnom demokratskom socijalizmu nose u sebi i klicu svoje negacije. Neke od tih institucija razvoj društva će transformisati, a neke ukinuti i stvoriti nove. Veći prelomi u razvoju socijalističkih odnosa nemogući su bez takvih zahvata. U svakom slučaju, za nas komuniste, koji se oslanjamo na dijalektičko mišljenje, ne bi trebalo da postoje tabu teme jer su one uvijek osobenost eklektičko-birokratskih shvatanja. Ništa sveto ne bi trebalo da postoji u našem mišljenju ako društvena stvarnost i objektivna zakonomjernost društvenih ciljeva traže promjene u postojećim institucijama, bilo u sadržaju bilo u formi.

VI

Skupštinski sistem u samoupravnim demokratskim odnosima predstavlja najznačajniji dio cjeline političkog sistema. On se može do kraja ostvariti kao jedinstvo samoupravljanja i vlasti jedino pod uslovom da se promijeni položaj i funkcija svih faktora političkog sistema.

Na prvom mjestu postavlja se pitanje odnosa skupštinskog sistema i društveno-političkih organizacija (naročito Saveza komunista kao političke organizacije prvenstveno radničke klase). Komunisti su prije rata stvarali svoju organizaciju i davali joj političku sadržinu kakva je u uslovima kapitalističke eksploatacije, nacionalnog porobljavanja i nedemokratske prakse, kao i njenog ilegalnog položaja, najbolje odgovarala. Ona se oslanjala najviše na radničku klasu i revolucionarnu inteligenciju i shodno tome njene organizacije i rukovodstva sačinjavali su uglavnom radnici i jedan manji broj revolucionarne inteligencije.

U narodnooslobodilačkom ratu, kada su predratni komunisti morali da mijenjaju koncepciju i taktiku svoje borbe, a u vezi s tim i oblike i metode rada, da bi ostvarili ciljeve revolucije, morali su u novim uslovima da traže daleko širi oslonac na narodne mase nego ranije — pogotovo na pobunjene seljačke mase koje su htjele da idu u borbu za svoju slobodu i slobodu zemlje. Komunisti su stvarali tip partije koji je

najbolje odgovarao nastaloj situaciji ne prekidajući, razumije se, kontinuitet u revolucionarnoj suštini svoje borbe. Prvo se izmijenio socijalni i nacionalni sastav u njenim organizacijama. U njene redove ušli su u ogromnom broju seljaci — borci koji su čvrsto stali na pozicije narodnooslobodilačke borbe, ali ipak ne i svi oni koji su bili spremni da poginu za slobodu. U Partiju su ulazili oni koji su, pored borbenosti, imali i kvalitete najmoralnijih i najrazboritijih boraca. Drugo, promijenili su se unutarnji odnosi u samoj Komunističkoj partiji, kao i njen odnos prema naoružanom narodu. U redovima Partije morali su se daleko brže nego u uslovima ilegalne borbe protiv kapitalističkog sistema razvijati demokratski odnosi i demokratsko mišljenje. Snaga argumenata, a ne njegov hijerarhijski položaj, postala je jedina kvalifikacija dobrog komuniste. Takvi odnosi su se morali nužno razviti u Partiji zbog njene uloge rukovodeće političke snage u narodu koji se svrstao u narodnooslobodilački pokret. Takav razvoj bio je uslov za samostalnu inicijativu komunista i njihovu samostalnu vojno-političku orijentaciju nužnu u oružanom ustanku. To je za komuniste bilo naročito važno da bi bili sposobni da vode demokratski dijalog sa narodom. Narodu se u oružanom ustanku nije moglo zapovijedati, a niti njime manipulisati sa stavovima partijskih foruma. Njega je jedino bilo moguće ubjeđivati i podizati mu svijest argumentovanom politikom i jasnom ideologijom. Ne golim hijerarhijskim, ne golim forumskim autoritetom i odlukama, već svakodnevnim i ravnopravnim dijalogom sa borcima i narodom komunisti su, ne insistirajući da njihova riječ bude posljednja, uspjeli svojim političko-idejnim argumentima da ogromna većina svih naših naroda i narodnosti svjesno prihvati platformu narodnooslobodilačke borbe i kroz nju samu revoluciju. Bez takve demokratije revolucija ne bi pobijedila u Jugoslaviji niti bi, vjerovatno, postojala jugoslovenska država kakvu danas imamo. Snaga demokratije koju su komunisti razvili u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji položila je ispit.

Stvaranjem nove države i njenih institucija, stvaranjem njene ekonomsko-političke moći u društvu, a pogotovo osamostaljivanjem od skupštinskog sistema njenih izvršnih političkih organa u kojima se zajedno sa političkim organima društveno-političkih organizacija zametala moć birokratije i njenog mišljenja, otuđujući te institucije od društva, potisnut je dalji razvoj tipa demokratije kakav je stvoren u revoluciji, a demokratski odnosi su se prestrojavali u druge okvire i pravce. Ako je demokratski duh revolucije ipak nastavio u novim državnim i društvenim institucijama da djeluje, za to treba zahvaliti najviše našoj pobjedi nad Informbiroom i uvođenju samoupravljanja. Ali demokratski duh nije više bio jedini. S njim je počeo da koegzistira i nedemokratski, birokratski koji je sokove crpao u državi i organima političkih organizacija.

U novim uslovima, poslije oružane revolucije, stvarala se komunistička partija iznikla iz obnove zemlje, rekonstrukcije privrede, razvoja materijalnih proizvodnih snaga i učvršćenja države u sferi ekonomskih i političkih odnosa, ali isto tako i partija koja je pokrenula razvoj

društvenog samoupravljanja kao oblika odumiranja države. Taj samoupravni i demokratski vid njene borbe razvijao se vrlo sporo, ali je odmah izlučio demarkacionu liniju između konzervativno-birokratskih i progresivno-demokratskih snaga kako u Partiji tako i u društvu. Sporo mijenjanje države i njenih administrativnih funkcija u reprodukciji društvenog života pothranjivalo je konzervativizam i birokratizam i održavalo ih je i onda kada su izgubili sposobnost da izbacuju svoje autentične parole. Oni su se oslanjali na nedemokratsku strukturu i kroz nju sprovodili svoja zaostala i antiistorijska shvatanja uz cinično deklarisanje za samoupravne odnose. Stvarala se partija koju su popunjavali razni socijalni slojevi društva. U njoj su mnogi pojedinci, prihvatajući hijerarhijsku disciplinu i formalnu odanost partijskoj direktivi, krijući lični karijerizam i sebičnjaštvo, a poneko i prošle političke grijehove, preko članstva u Partiji ostvarivali ambicije koje često nisu mogli da ispolje u svojim profesijama i radili su zajedno sa onima koji su svjesno prihvatali disciplinu i direktivu jer su čvrsto vjerovali u moralno i idejno-marksističko opredjeljenje kao ideologiju socijalizma i u demokratske odnose u društvu i među ljudima. Takav tip partije nosio je u sebi latentne ideološke i praktične suprotnosti i sukobe koji su izbijali ili ostajali pritajeni zavisno od stagnantnih situacija u društvu ili njegovih koraka napred ka samoupravnoj demokratiji.

VII

Ako samoupravljanje dovodi do odumiranja države, onda istovremeno dovodi i do odumiranja one vrste politike koja se ispoljava u etatističkom društvu. Politika se u samoupravnim odnosima postepeno podruštvljava i gubi profesionalni vid. Komunisti, odnosno vrhovi njihovih organizacija, ne mogu — ako na razvoj socijalističkog društva gledaju sa pozicija revolucionarne marksističke teorije — da drže vlast bilo posredno — preko države — bilo neposredno, podređujući državu svojoj politici. Komunisti u uslovima samoupravljanja izrastaju još više kao idejno-politički predvodnici klase. Ali u takvim odnosima ostaje im za borbu jedino ideološko i političko oružje da se izbore za vlast radničke klase, da udruženi rad bude nosilac društveno-ekonomske i političke vlasti i da mu otvaraju perspektivu daljeg razvoja socijalizma i samoupravnih društvenih odnosa. Danas je Savez komunista društveno-političkom nužnošću doveden u situaciju da stvara organizaciju od nosilaca ideološke i političke borbe za samoupravljanje koji su neposredno vezani za procese njegovog daljeg razvoja. Savez komunista, doduše danas u sasvim novim uslovima, ali ipak po društvenom položaju i političkoj ulozi, ima sličnu funkciju kao i Komunistička partija u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Isto kao u vrijeme rata današnji društveni odnosi mu nameću da se otvori na jednom širokom demokratskom frontu prema masama organizovanim u samoupravnim organizacijama i da se javno ispolji u svom cjelokupnom djelovanju kao svijest i savjest pro-

gresivnog kretanja u samoupravnom razvoju društva. Ako Savez komunista ne bude nosilac svakodnevne demokratske konfrontacije sa različitim mišljenjima u udruženom radu i idejni protagonista demokratije u samoupravnim odnosima od baze društva pa do njegovog vrha, on ne samo da neće odgovoriti svom istorijskom zadatku, već će ostati zatvorena politička hijerarhija čiji će vidokrug istine postajati sve uži i u kojoj će ljudi osjećati da nisu dorasli preuzetim zadacima i nastojati da se zaklone iza sjenki institucije, odnosno njenih vrhova. Snaga komunista i njihovih foruma ne leži u instituciji, već u snazi političke i idejne argumentacije ispoljene u borbi za istinu, slobodu čovjeka i vlast radničke klase. Zbog toga je i danas komunistima nužna marksistička revolucionarna ideologija i savremeno znanje — ne da bi vladali ljudima, nego da bi pomogli udruženom radu da efikasno vrši političku vlast.

Samoupravne organizacije udruženog rada, skupštine svih nivoa, jesu poprište borbe Saveza komunista, ali bez ikakvog hijerarhijskog autoriteta, monopola na mišljenje, privilegije da mišljenje komunista bude prihvatano i kada ono nije argumentima obrazloženo. Savez komunista u samoupravnom društvu može da se ponaša samo demokratski i ravnopravno sa svima drugima jer je danas jedina njegova snaga u snazi konkretne političke i ideološke argumentacije i u viziji budućnosti stvorenoj na naučnim osnovama.

Sam skupštinski sistem, koji proizlazi iz postojećih društvenih odnosa, trebalo bi da sadrži u sebi ne samo snažne izvore daljeg razvoja samoupravne demokratije u samoj skupštini, već i temeljne stimulanse demokratizacije cjelokupnog društva. Takvi demokratski odnosi i njihov dalji razvoj tražiće sve više neposredan demokratski dijalog i zajedničke zaključke političkih predstavnika sa svima onima koji su za te zaključke neposredno zainteresovani. Ne može danas zadovoljiti samoupravno društvo samo demokratski preobražaj političke organizacije. On je, doduše, uslov za ostvarenje jednog daleko značajnijeg cilja — nametnutog društvenom nužnošću — a to je razotuđenje politike. A to možemo realizovati jedino ako udruženi rad bude i neposredan nosilac politike. Zbog toga je osnovni zadatak društveno-političkih organizacija, na prvom mjestu Saveza komunista, da svojim političkim i ideološkim radom pomognu udruženom radu da u svoje ruke uzme i politiku, koja mu istorijski pripada, ali i koju mu današnji društveni razvoj nužno nameće. Taj cilj Savez komunista i ostale društveno-političke organizacije mogu ostvariti jedino pod uslovom ako se one, na prvom mjestu, demokratizuju i ako kao takve svoje političke akcije budu vodile u samim samoupravnim organizacijama, a ne van njih, i to na bazi otvorenog i demokratskog dijaloga. Jedino takva politička pomoć može da bude idejno racionalna i efikasna i da snažno podiže društvenu svijest udruženog rada na onaj nivo koji imaju njegove revolucionarne snage. Ako pomoć dolazi u vidu gotovih rješenja bez učešća onih koji su za njih zainteresovani, ona ne može biti efikasna, mobilizatorska, a u krajnjoj liniji ne odgovara društveno-istorijskim intencijama koje ima udruženi rad u politici. Osim toga, takva pomoć sama po sebi krije opasnost monopola

i nosi klicu nametanja rješenja, pritiska, pa i putem vlasti. Inače u direktnom i otvorenom dijalogu, bez monopola bilo na kojoj strani, nema potrebe da u kreiranju politike bude prisutan i najmanji prizvuk bilo kakvog autoritarnog mišljenja. U odnosima među ljudima je tada jedina autoritarna sila — snaga argumenata i razvijeno osjećanje odgovornosti za ono što se kaže i za ono što se zaključi, kao i poštovanje prema ubjedljivo obrazloženim idejama i stavovima.

Osim toga, skupštinski sistem u uslovima neposredne demokratije javlja se kao širok skup odnosa sa subjektima društvenog razvoja. On se ispoljava u odnosu prema udruženom radu, prema izvršnim političkim organima vlasti, prema društveno-političkim organizacijama, prema građanima itd. Zbog toga će se u skupštinskom sistemu uvijek postavljati pitanje uspostavljanja ravnoteže interesa. Ali, kada se postavi pitanje koji interes priznati, kojemu dati prednost i kakvoj sintezi težiti, onda je to oblast politike i zbog toga i pitanje političkih organizacija.

Miloš Tomin

REPRODUKCIJA SELJAČKIH GAZDINSTAVA I POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA

Već smo se navikli na uprošćena tumačenja da su seljačka gazdinstva „tiers monde“ nacionalne ekonomije. Nemoćna da se reprodukuju ni u prostom, a kamoli u proširenom razmeru, ta gazdinstva ostaju kao breme nacionalne ekonomije koga se treba što pre osloboditi.

Dakle, kao ekonomski subjekti, seljačka gazdinstva su načelno „otpisana“, pa izgleda kao da nema ni potrebe analizirati konstituišuće elemente njihove reprodukcije.

Naspram prezentovanog inferiornog položaja seljačkih gazdinstava predočava se vizija krupne robne proizvodnje, za čije ostvarenje treba smoći samo organizacionih napora pa da se problem relativno brzo i jednostavno reši.

Administrativno negiranje reprodukcije seljačkih gazdinstava, van zakona vrednosti, dobro je poznato u nas. Ono već godinama traje. Menjali su se samo aktuelni politički argumenti za dokazivanje inferiornosti seljačkog gazidnstva, od ranijih, za potrebe administrativne kolektivizacije, do savremenih, kao predočavanje slike organizacijske visprenosti Mansholtovog plana koji preobražava „zelenu Evropu“. U suštini takvog odnosa prema seljačkim gazdinstvima je težnja da se preskoči postojeće, da se izbegne mukotrpan proces akumuliranja i ekonomije rada.

U istom smislu je postavljena i funkcija poljoprivredne zadruge. Zadruga je pedesetih godina tretirana kao organizacioni oblik za administrativnu centralizaciju viška rada, pa i dela potrebnog proizvoda sa seljačkih gazdinstava. Deset godina docnije ona ima takođe namenski organizacioni oblik, ali sada sa zadatkom da vrši disperziju centralizovane akumulacije na seljačka gazdinstva.

Očito da zahtevi vremena u kome živimo ne mogu više da se zadovolje šematizmom reprodukcije agrarnih odnosa. Umesto šematskog, sve je naglašenija potreba ekonomskog upoređenja svakog subjekta reprodukcije. Zato nam je namera da u analizi reprodukcije seljačkog gazdinstva i poljoprivredne zadruge ukažemo na neke elemente dejstava zakona vrednosti u oblasti agrara.

Ako zakon vrednosti ima takvu moć da društveno priznaje i valorizuje pojedinačne reprodukcije u oblasti agrara, tada je razumljivo da on objektivno dolazi u sukob sa administrativnom reprodukcijom. U tom sukobu pobednik je neizvestan jer se sukobljava vlast, dakle pravo na volju kao neprikosnovenost, sa ekonomskim odnosom, stalno promenljivim, nikada do kraja definisanim, da bi mogao da se prisvoji kao volja, odnosno da se uobliči kao neprikosnovena vlast. Taj prostor neizvesnosti je poligon nauke i svesnog saznavanja zakona vrednosti.

SELJAČKO GAZDINSTVO I MOGUĆNOSTI REPRODUKCIJE

Nema sumnje da se u karakteru reprodukcije seljačkog gazdinstva bitno ogleda društvena priroda naših agrarnih odnosa.

Zato je potrebno osvrnuti se pre svega na sam termin koji se upotrebljava kao zamena seljačkom gazdinstvu — individualno poljoprivredno gazdinstvo. Tim terminom treba da se označi individualnost u smislu izdvojenosti od društvene reprodukcije. Pošto je društvena reprodukcija zamišljena kao viši nivo proizvodne snage rada, opšte podruštvljenosti celine reprodukcije, to se individualnost tretira kao vrsta inferiorne ekonomije i svesti, kao svojevrstan seljački konzervativizam u razvijanju proizvodne snage rada.

Za idejnu osnovu takvog tumačenja individualnosti obično se uzima Engelsov stav o pravu seljačkog gazdinstva da u socijalističkom društvu bira uslove sopstvene reprodukcije — individualne ili zadružne oblike. Pored toga, prisutan je i ostatak logike administrativne kolektivizacije koja je u individualnosti reprodukcije seljačkog gazdinstva imala glavnog i, nesumnjivo, veoma snažnog protivnika.

U Engelsovom shvatanju odnosa proletarijata prema sitnom gazdinstvu naglasak je na zadružnoj, kooperativnoj reprodukciji. Tu je pretpostavljen opštevladajući industrijski način celokupne društvene reprodukcije, pa prema tome i objektivna funkcija zadruge, kooperative, kao produžene ruke iživljene reprodukcije seljačkog gazdinstva u naturalnoj i sitnoj robnoj proizvodnji. Vreme u kome je Engels pisao o tom problemu je predvorje silnog razvoja zemljoradničkog zadrugarstva i nesumnjiv dokaz društveno priznate korisnosti egzistencije zadruge kao međufaze prerastanja seljačkog gazdinstva u industrijsku jedinku.

Za razliku od Engelsovog shvatanja individualiteta seljačkog gazdinstva kao anahronizma prema industrijskom načinu društvene reprodukcije, kolektivizam staljinističkog tipa ide po drugoj osnovi. Tu nema govora o iživljenosti reprodukcije seljačkog gazdinstva u naturalnoj i sitnoj robnoj proizvodnji. Kolektivizam primarno služi kao metod administrativne centralizacije svih proizvodnih sredstava i uslova, gde se u privredi niskog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga seljačko gazdinstvo pojavljuje kao prvi objekat centralizma. Razume se, kolektivizam u propagandno-političkom smislu nastupa sa izvrtanjem klasične ideje kolektivizacije kao proizvoda industrijskog načina reprodukcije i objek-

tivno ne pruža ništa drugo do golo obećanje o boljem životu, uz osobit cinizam i ignoranciju seljačke reprodukcije, što se proteže i na negiranje ličnosti u ekonomskom životu, kao i čovečnosti uopšte.

Na tim osnovama i danas možemo ponegde da prepoznamo odnos prema individualnosti seljačkog gazdinstva. Međutim, u realnim odnosima sve su naglašeniji elementi koji individualnost istinski svode na oblike reprodukcije zakonite genetskom toku razvoja robno-novčanih odnosa. Iako izobličen u svom prvobitnom sadržaju kolektivizacije, odnos prema reprodukciji seljačkog gazdinstva ostaje uvek pod znakom pitanja, više kao klima sumnjičavosti i otezanje sa priznavanjem reprodukcije seljačkog gazdinstva nego kao administrativno ograničenje. Kakva je to šteta za nacionalnu reprodukciju, kakvo rasipanje društvenog rada i akumulacije, opšte sputavanje industrijskog načina proizvodnje, pokušaćemo da prikažemo analizom prostih elemenata reprodukcije seljačkog gazdinstva: radne snage, zemlje i oruđa za rad.

RADNA SNAGA NA SELJAČKOM GAZDINSTVU

Elemenat radne snage je okosnica ekonomske egzistencijalnosti seljačkog gazdinstva. Polazimo od činjenice do opšti uslovi reprodukcije radne snage određuju: odnos seljaka prema zemlji u tehnološkom i svojinskom značenju, a isto tako potrebu i mogućnost korišćenja sredstava za proizvodnju na gazdinstvu. Jedan od osnovnih kvaliteta i specifičnosti seljačkog gazdinstva je u jedinstvu porodične radne snage, koja se ispoljava kao proizvođačka i potrošačka celina. Na ovom kvalitetu možemo da pratimo promene na seljačkim gazdinstvima koje su od sudbinskog značaja za njihovu reprodukciju. Naime, ma kakvi bili društveno-ekonomski uticaji na seljačko gazdinstvo, oni će se odraziti pre svega na reprodukciju porodične radne snage jer je ona i krajnji smisao egzistencijalnosti seljačkog gazdinstva. Prema tome, individualnost reprodukcije seljačkog gazdinstva sadržana je u prvom redu u autarkičnom obezbeđenju uslova reprodukcije za porodičnu radnu snagu, prema kojoj se meri potreba i intenzitet zadovoljenja u pogledu veličine zemlje i oruđa za rad. Potreban ekonomski ambijent za takvu predominantnu poziciju reprodukcije porodične radne snage je naturalna privreda. U njoj se do kraja ispoljava mogućnost porodične individualnosti proizvodnje i potrošnje, kao i podela rada po polu i uzrastu, koja je samo psihofiziološki odraz sposobnosti rada pojedinih članova domaćinstva. Time je stvoren prvi uslov za reprodukciju seljačkog gazdinstva, povećanje broja članova porodice, a time i povećanje stepena njegove ekonomske dovoljnosti. Sa brojem radno sposobnih ljudi srazmerno raste i masa živog rada na seljačkom gazdinstvu kao prvi i najznačajniji činilac njegove ekonomske i društvene stabilnosti. Masa raspoloživog živog rada u naturalnim uslovima reprodukcije uvek nalazi zemljišni prostor da se proizvodno efektuira, a kvalitet porodičnog rada dovolju masu akumuliranog proizvodnog iskustva.

Robno-novčani odnosi apsolutno raskidaju pomenutu autarkičnost. To se najočitije ispoljava na reprodukciji radne snage. Pre svega se pokreće pitanje ekonomije rada koja kriterij valjanosti više ne traži u okviru porodičnog gazdinstva, već u prometnom robno-novčanom odnosu kao osnovnom kriteriju opravdanosti postojanja porodične proizvodnje i potrošnje. Broj članova porodice nije više blagodet, već nesavladiv problem za seljačko gazdinstvo. Sada se problem svodi na potrebu da jedinstvena porodična radna snaga što više proizvodi, a da naturalno što manje potroši. U diferenciji proizvodnje i potrošnje leži potencija robnosti. A u njenoj novčanoj realizaciji sposobnost da se u novim uslovima dođe do više zemlje, koja je osnovni preduslov za efektuiranje živog rada. Tako se porodična radna snaga javlja u protivrečnom vidu kao proizvodna potencija sa naglaskom na intenzivnosti rada, ali i kao potrošačka kategorija koja to sve više postaje prodorom robno-novčanih odnosa.

Podela rada po polu i uzrastu karakteristična za naturalnu ekonomiju ustupa mesto podeli rada na one članove koji su sposobni da obezbede novčane prihode i na one koji ostaju da se reprodukuju u pretežno naturalnim uslovima seljačkog gazdinstva. Vremenom, odnosno dominacijom robno-novčanih odnosa to je razdvajanje toliko naglašeno da postaje logika reprodukcije poznata kao poželjan odliv radne snage iz poljoprivrede. Naime, na seljačkom gazdinstvu se razvija samosvest o nužnosti tog odliva. Prvobitno to je namera prodaje dela porodične radne snage da bi se gazdinstvu obezbedili povoljniji uslovi reprodukcije, a kasnije kao pomirenje da je odliv nužan bez namere da će imati čak i posredna dejstva na povoljniji tok reprodukcije gazdinstva. Problem je poznat kao proces proletarizacije seljačkog gazdinstva i toliko je naglašeniji koliko je veći ekonomski prostor za dejstvo robno-novčanih odnosa. Kaucki čak konstatuje da prodaja viška proizvoda sa seljačkog gazdinstva znači samo prodaju dela porodične radne snage.

Naše današnje seljačko gazdinstvo je u zenitu tog odliva — u punom smislu te reči. Danas se po pravilu u svim analizama postavlja pitanje šta će biti od naše poljoprivrede kad toliko ljudi odlazi iz nje, kad ostaje neproduktivno stanovništvo, kad stalno raste broj staračkih domaćinstava nesposobnih da obezbede sebi i naturalne uslove reprodukcije, kad stalno rastu ogromne površine neobrađenog ili nedovoljno obrađenog zemljišta i slično.

Pravi odgovor na takva pitanja može se dobiti jedino analizom tokova dosadašnjeg odliva poljoprivrednog stanovništva, usaglašenosti tog odliva sa zakonitostima prodora robno-novčanih odnosa u poljoprivredi i na selu; jednom rečju, funkcionalnosti postojeće proletarizacije na današnjem nivou razvitka proizvodnih snaga.

Ekonomska logika odliva radne snage sa individualnog gazdinstva posledica je dvojakog procesa.

[illegible] silnog napora da seljačko gazdinstvo postane robno. Tom naporu imanentno je mukotrpno akumuliranje, što ima za posledicu podizanje [illegible] rada seljačkog gazdinstva. Akumuliranje seljačkog

gazdinstva posledica je intenzivnosti rada i smanjene lične potrošnje. Sve to, ipak, donosi, ako se tako može reći, povećanu masu zaštećenog, nepojedenog potrebnog proizvoda, što je objektivna posledica „ceđenja" akumulacije apsolutnog viška vrednosti. Ma kako se zgražali nad takvom akumulacijom kao nedoličnom iz raznih razloga, ona je istorijska istina i nužnost koja se ne može ni zaobići ni preskočiti.

Drugo, napuštanje gazdinstva je posledičan odnos dominacije industrijskog načina rada u nepoljoprivrednim delatnostima kad tražnja za radnom snagom toliko raste da zaposlenje u njima pruža veću cenu sopstvene radne snage nego njena prodaja kroz poljoprivredne proizvode sa gazdinstva.

U takvom dejstvu zakona vrednosti, koji objektivno i prisilno tera na maksimalno akumuliranje, i nastaje raspodela živog rada na pojedine privredne oblasti, a time i odliv radne snage sa sela. Tu se rešava centralni problem dominirajućeg činioca proizvodnosti rada — minulog rada. Radna snaga se iživela u intenzivnosti rada i u njoj imanentnoj sitnoj robnoj proizvodnji. Dominacijom proizvodnosti rada, dakle suprematijom minulog rada nad živim u ukupnoj masi angažovanog rada, individualni napor ostaje bezuspešan i sve bezuspešniji ukoliko ekonomski subjektivitet postaje zavisan od mase i organskog sastava kapitala. Dakle, odliv radne snage je posledičan proces.

U našim uslovima odliv je tekao i teče drugačijim tokom. Seljačko gazdinstvo se oslobađa radne snage a da prvobitno nije ispunilo svoj dug akumuliranja, i to — da je postalo robno i da prodajom radne snage kroz višak proizvoda permanentno obezvređuje svoj dohodak u odnosu na industrijskog radnika čija zarada relativno raste porastom proizvodne snage rada. Drugo, takav proces destimulativno deluje i na akumuliranje u nepoljoprivrednim oblastima jer se prihvatanjem radne snage po svaku cenu akumulacija ekstenzivno troši na živi rad destimulišući primenu minulog rada kao uslovan momenat veće proizvodnosti rada. Razume se, to ima za posledicu podređivanje ukupne ekonomije rada stihijnom pritisku onih koji žele po svaku cenu da se oslobode mukotrpnosti akumuliranja, prvobitno u okviru seljačkog gazdinstva, a kasnije u nepoljoprivrednim delatnostima. Zato su i snažni pritisci u pravcu uravnilovke, socijalnih davanja i uopšte one vrste društvene potrošnje koja zaobilazi kriterije prometne vrednosti. Sve to degradira napor u pravcu više proizvodnosti rada, a time, razume se, i sputava intenzivnije nastajanje industrijskog društva.

SELJAČKO GAZDINSTVO I ZEMLJA

Odnos seljačkog gazdinstva prema zemlji određen je uslovima reprodukcije. U naturalnoj reprodukciji zemlja je predmet rada dovoljan po količini da zadovolji naturalne potrebe gazdinstva. Prodorom robno-novčanih odnosa prestaje stanje dovoljnosti zemlje i „prakomunistički" odnos prema posedovanju i korišćenju zemlje. Prostorna ograničenost zemljišnih površina i izdiferenciranost prirodne plodnosti postaje prob-

lem tek onda kada je intenzivnim korišćenjem porodične radne snage na većim zemljišnim površinama trebalo obezbediti višak proizvoda namenjen razmeni. Drugim rečima, kad radna snaga počinje ekonomski da se kvalifikuje u robno-novčanom odnosu, i zemlja kao prvi i najznačajniji predmet rada dobija svoju cenu kao potencijalan uslov stvaranja novčanog dohotka. Ta tesna povezanost reprodukcije porodične radne snage i obima raspoloživih zemljišnih površina stvara logiku reprodukcije seljačkog gazdinstva: koliko više zemlje, toliko veći prostor za robnu proizvodnju, toliko veća ekonomska i socijalna stabilnost seljačkog gazdinstva. Glad za zemljom biva toliko jača koliko gazdinstvo postaje inferiorno u posedovanju sredstava za proizvodnju, praktično — koliko je prinuđeno da se sa živim radom i prirodnom plodnošću suprotstavi nadirućoj snazi minulog rada kojim se predstavlja krupna robna proizvodnja. U toj trci za posedovanjem što većeg obima zemljišnih površina odvija se ekonomska selekcija seljačkih gazdinstava. Ona gazdinstva koja su sposobnija za samoodržanje u robno-novčanim odnosima postaju veliki posednici zemlje, postepeno gube karakter seljačkog gazdinstva pretvarajući se u krupna poljoprivredna preduzeća. Ostala gazdinstva se proletarizuju kao tradicionalan izvor najamne radne snage za nepoljoprivredne delatnosti. Razume se, realni ekonomski tokovi nisu ovako šematizovani, već su puni različitih prelaznih oblika čija je suština u tome da nisko proizvodan živi rad seljačkog gazdinstva ustupa mesto proizvodnijem radu koji je imanentan krupnoj robnoj proizvodnji. Nesumnjivo, najznačajniji kvalitet je napor akumuliranja kao nezaobilazan uslov objektivnog nestajanja racionalnosti seljačkog gazdinstva i pobedničkog hoda industrijskog društva.

U našim društveno-ekonomskim uslovima odnos seljaka prema zemlji u suštini je državno regulisan, kao što je i reprodukcija seljačkog gazdinstva najvećim delom podređena državnim regulama. Zakonom je određena gornja granica zemljišne površine koju gazdinstvo može da poseduje, u obimu koji je, kako se kaže, dovoljan za reprodukciju porodičnog gazdinstva. Pri određivanju te granice prisutni su bili sledeći motivi: da gazdinstvo treba i jedino može da se reprodukuje kao naturalno, odnosno sitno robno, da se agrarnom politikom izvrši raščlanjivanje prostih elemenata njegove reprodukcije tako da ono zadrži porodičnu radnu snagu, a da se ograniči obim posedovanja zemlje i sputa posedovanje savremenijih sredstava za proizvodnju, dakle činilaca koji daju osnovu za konkurentnost seljačkih gazdinstava u odnosu prema društvenim poljoprivrednim organizacijama. Primaran politički koncept bio je sadržan u odlivu radne snage sa seljačkog gazdinstva, što je imalo za pretpostavku da će zemlja sve više prelaziti u društveno vlasništvo otkupom i zakupom, pa će time biti negirana reprodukcija sitne robne proizvodnje, a u istoj meri stimulisana proširena reprodukcija društvenih poljoprivrednih organizacija. U političko-ekonomskom smislu to je značilo svođenje reprodukcije seljačkih gazdinstava na živi rad i na ograničen obim zemljišta, što su apsolutno inferiorni uslovi prema dohotku u nepoljoprivrednim delatnostima, koji seljak može da ostvari napuštanjem

sopstvenog gazdinstva. Stepen destimulacije individualnih gazdinstava bio je toliko viši koliko je ekonomski sistem bio ekstenzivniji, odnosno koliko je zapošljavanje u društvenom sektoru bilo više politički, a manje ekonomski odnos.

Politika države prema zemlji u privatnom vlasništvu bila je, bez sumnje, najjači destimulator u reprodukciji seljačkog gazdinstva. U prvoj deceniji socijalističke Jugoslavije prvo pitanje seljaka je bilo: „Hoće li država uzeti zemlju?!" Takva kombinacija političkih, ekonomskih i psiholoških faktora trebalo je da potpomogne da se seljak pomiri sa besperspektivnošću sopstvenog gazdinstva, a da ekspanziju društvenih (državnih) gazdinstava primi kao izbavljenje od dileme šta će biti sutra sa njegovom reprodukcijom. Međutim, strogo analitički gledajući, takvo stanje je na izvestan način odgovaralo i radno sposobnom seljaku. Posao u gradu i sve državne blagodeti radnog odnosa stajale su kao zamena za mukotrpan seoski život i oslobađale su ga nevolje koju ekonomija rada sobom nosi. Koliko je sam bio manje proizvodan i inferioran u robno-novčanom odnosu, toliko mu je više odgovarao neekonomski odnos zapošljavanja, pa se vrlo brzo mirio sa državnom politikom igrnorisanja reprodukcije seljačkog gazdinstva. U težnji da što više i što pre postane gradski čovek, i sam je postajao protivnik reprodukcije seljačkog gazdinstva.

Politički koncept agrarnog pitanja — državom zaštićena reprodukcija društvenih gazdinstava uz destimulaciju reprodukcije seljačkih gazdinstava i uz pretpostavku o prelasku poljoprivrednog zemljišta u društveno vlasništvo — postizao je pun uspeh do 1965. godine. Ekonomski rezultat, međutim, bio je sasvim drugačiji. Destimulisana seljačka gazdinstva sve su manje mogla da budu objekat državne akumulacije jer se pre svega rapidno smanjivalo radno sposobno seosko stanovništvo koje bi intenzivnošću rada trebalo da stvori višak proizvoda. Postupno se izokrenulo shvatanje konzervativnosti seljaka i njegove ekonomije. Sada je on sam bio načisto sa tim da mu se daleko više isplati da izvore svoje egzistencije traži u zapošljavanju u gradu, da izbegava akumuliranje i da ne proširuje svoje gazdinstvo. Njegova ekonomska inferiornost, koja je realno pretpostavljala intenzitet akumuliranja, sada postaje njegovo moćno ideološko oružje da zasedne za trpezu državne ekonomije. Posledice toga su bile: neprekidan porast tražnje poljoprivrednih proizvoda i njeno neadekvatno zadovoljavanje, što se manifestovalo u neprekidnom porastu cena poljoprivrednih proizvoda; na toj osnovi porast kvazisocijalnih nejednakosti, čija mera nije društveno priznat rad, već inflacija potrošne tražnje, koja je snažan zastupnik uravnilovke svih vidova potrošnje, osobito lične; izbegavanje tržišnog odnosa i akumuliranja i neracionalno trošenje sredstava seljačkih gazdinstava na standard kao izbavljenje od potrebe proširene reprodukcije i drugo. Praktično-politička ograničenja reprodukcije seljačkog gazdinstva, osobito u posedovanju zemlje, izokrenula su se u neekonomski faktor čije se negativno dejstvo reflektuje na nacionalnu ekonomiju u celini. Ograničavanje pose-

dovanja zemlje ne znači ništa drugo do ograničavanje potrebe akumuliranja sitne robne proizvodnje, što je problem od kardinalnog značaja.

Danas su ti problemi vidljiviji nego ikada ranije. U srazmeri u kojoj preovlađuje zahtev ekonomske reprodukcije svih subjekata pokazuje se:

— da akumulacija i akumuliranje nije samo masa centralizovanih sredstava, već da iza te mase stoji realna reprodukcija različitih subjekata koji se reprodukuju prema obimu i organskom sastavu raspoloživih sredstava za proizvodnju;

— da je reprodukcija seljačkog gazdinstva objektivna, ne kao rezultat želje seljaka za individualnošću niti kao posledica posedničke strasti, već kao proizvod nedovoljne ekonomske razvijenosti da proletarizaciju pretpostavi naturalnom i sitnom robnom subjektivitetu;

— da je poljoprivredno zemljište u privatnom vlasništvu i objektivna tendencija proširenja poseda posledičan odnos nezamenljivog akumuliranja kao pretpostavke za višu proizvodnu snagu rada;

— da onemogućavanje diferencijacije u posedovnoj strukturi danas rađa za nacionalnu ekonomiju nefunkcionalan odliv radne snage sa sela, što se javlja u višestruko negativnom vidu: kao pritisak na zapošljavanje u nepoljoprivrednim delatnostima; kao odricanje od nužnosti mukotrpnog akumuliranja po cenu intenzivnosti rada; kao umnožavanje staračkih domaćinstava i povećavanje nedovoljno obrađene, odnosno neobrađene zemlje. To se stihijno javlja i kao pritisak na društvena poljoprivredna preduzeća da kupuju zemlju ili da je uzimaju u zakup, što znači ekstenzivnu upotrebu raspoloživog kapitala, kako onog koji se ulaže u kupovinu tako i onog koji treba uložiti u obradu zemlje, koji je, kao što je poznato, tako malog obima da jedva omogućava prostu reprodukciju društvenih gazdinstava.

Prema tome, zahtevi za promenu ekonomske politike u sferi privatnog posedovanja zemlje ne mogu se pojednostaviti samo pitanjem da li bi se tim aktom otvorio prostor za socijalnu nejednakost, za bogaćenje van rada i za druge pojave sa negativnim implikacijama po socijalističke odnose. Isticanje u prvi plan tih problema praktično znači zanemarivanje primarnih uslova reprodukcije. A to je samo drugi izraz za etatistički šematizam, koji je utoliko trajniji i moćniji ukoliko ne dopušta kritičnost i objektivnost ekonomskih zakonitosti reprodukcije.

SELJAČKO GAZDINSTVO I SREDSTVA ZA PROIZVODNJU

U suštini reprodukcije seljačkog gazdinstva neprekidno se zadržava tendencija njegove autarkičnosti. Bez sumnje, prodor sredstava za proizvodnju, odnosno minulog rada koji materijalno kao upotrebna vrednost nije proizvod porodične radne snage, izraz je prevladavanja autarkičnosti seljačkog gazdinstva, odnosno njegovog utapanja u tržišne odnose. Zato je odnos seljačkog gazdinstva prema upotrebi minulog rada i količina primenjenog minulog rada svojevrstan pokazatelj stanja reprodukcije seljačkog gazdinstva.

U naturalnim uslovima reprodukcije upotrebna vrednost minulog rada uglavnom je proizvod porodične radne snage, u krajnjoj liniji — podele rada koja je prostorno ograničena na porodicu, odnosno selo kao stanište i teritoriju reprodukcije više porodica. Količina primenjenog minulog rada objektivno je ograničena proizvodnim iskustvom takvih zajednica, a subjektivna potreba primene dovoljnošću naturalne produkcije. Marksovo stanovište je u tome da je zemlja u takvim proizvodnim uslovima, s jedne strane, predmet rada, a kao priroda ona je izvor sredstava za proizvodnju, s druge strane. U krajnjoj liniji, primena minulog rada objektivno je ograničena, pa i individualna i društvena potreba za sredstvima za proizvodnju.

Kvalitativno nova situacija nastaje u robno-novčanim odnosima. Stanje dovoljnosti seljačkog gazdinstva zemljom, živim i minulim radom ustupa mesto stanju permanentnog pomanjkanja svih tih proizvodnih činilaca. To pomanjkanje raste u srazmeri u kojoj svaki od tih proizvodnih činilaca dobija karakter vrednosti, odnosno u meri u kojoj proizvod seljačkog gazdinstva kao potreban rad ili kao višak rada treba da se vrednosno izrazi. Praktično, problem se svodi na to da nisko priznavanje društveno potrebnog rada seljačkog gazdinstva objektivno ga goni da ono to kompenzira obezvređivanjem proizvodnih elemenata sopstvene reprodukcije. Ono to čini intenzifikacijom rada porodične radne snage, tako da se ona kao proizvođač ponaša identično robnom proizvođaču, a kao potrošač maksimalno ostaje u relacijama naturalnog zadovoljavanja potreba u okvirima gazdinstva. Ono teži da zemljišno vlasništvo neprekidno povećava angažujući za kupovinu zemljišta pretežan deo sopstvene akumulacije, dok se prema sredstvima za proizvodnju, zbog njihove dvostruke udaljenosti od naturalnih uslova reprodukcije, veoma obazrivo odnosi. Naime, kupovina sredstava za proizvodnju pretpostavlja, s jedne strane, vrednosno valorizovan višak rada (novčanu akumulaciju) i, s druge strane, dovoljno sigurnu garanciju da će se efektuiranjem sredstava za proizvodnju obezbediti veća masa roba pod konkurentskim uslovima realizacije. Otuda je evidentna veća obazrivost gazdinstva pri kupovini sredstava za proizvodnju nego pri kupovini zemljišta, koje, iako je takođe novčani izdatak, u krajnjoj liniji ostaje kao trajna vrednost u smislu poslednje odstupnice naturalne reprodukcije. Zato bi bilo veoma interesantno proučiti kakav je kod nas odnos angažovanja novčanih sredstava seljaka za kupovinu zemljišta i za kupovinu sredstava za proizvodnju; razume se, uz respektovanje postojećih ograničenja u pogledu posedovanja zemlje; time bi se praktično dobio odgovor na pitanje o intenzitetu prevladavanja robno-novčanih odnosa na seljačkom gazdinstvu.

Tako se angažovanje sredstava za proizvodnju, odnosno minulog rada u robno-novčanim odnosima na seljačkom gazdinstvu pojavljuje kao materijalizacija dileme: autarkičnost ili robno-novčani odnos. Razume se, kako su robno-novčani odnosi nevoljan proces, to i ta dilema ostaje u psihološkim relacijama, ali ipak kao značajan činilac ukupnosti odnosa i tendencija u reprodukciji.

Seljačkom gazdinstvu, teorijski gledano, najviše bi odgovaralo kad bi u strukturi vrednosti „C" tendiralo ka nuli. To se praktično događa u sitnoj robnoj proizvodnji jer je „C" proizvod porodične radne snage koja se ni materijalno ni pojedinačno ne razlaže na elemente vrednosti. Razume se, takvo „C" je nisko proizvodno i, kao što smo već istakli, izraz je nivoa koji je adekvatan proizvodnom iskustvu porodičnog gazdinstva.

Stvarna situacija reprodukcije, međutim, ide drugim tokom. Glavni konkurent reprodukciji seljačkog gazdinstva je krupno poljoprivredno preduzeće, u čijoj produkcionoj strukturi „C" ima dominantnu važnost. Na toj osnovi poljoprivredno preduzeće postiže višu proizvodnost rada, a time i ekstradohodak, u odnosu na individualno gazdinstvo. Individualnom gazdinstvu, s obzirom na ograničenu masu kapitala kojom raspolaže, ne ostaje drugo u konkurentskoj borbi nego da intenzivnošću korišćenja radne snage povede borbu sa mašinom za masu produkcije ili, pak, da traži izvore veće mase primenjenog kapitala, što u krajnjem slučaju takođe pretpostavlja povećanu intenzivnost korišćenja radne snage. Rezultat borbe je istorijski poznat, što nam najdirektnije pokazuje savremeni agrarni odnos u razvijenom svetu: dominacija krupne robne proizvodnje i nestajanje sitne robne proizvodnje i seljačkog gazdinstva.

Naša dosadašnja agrarna politika polazi od koncepta razdvajanja elementa reprodukcije tako što insistira na posedovanju sredstava za proizvodnju („C") u društvenom vlasništvu, naročito onih koja daju ton savremenom organskom sastavu kapitala u poljoprivredi. Istovetna je tendencija i u pogledu centralizacije poljoprivrednog zemljišta u društvenom vlasništvu. Teži se lokalizovanju reprodukcije seljačkog gazdinstva na ekonomisanje porodičnom radnom snagom, uz otvorena vrata za njeno zapošljavanje u društvenoj privredi, van seljačkog gazdinstva. Umesto napora da se intenzifikacijom seljačkog gazdinstva obezbede uslovi za kupovinu sredstava za rad, dominantna je bila teza da društvena gazdinstva, koja su bila skoro u monopolskom posedovanju tih sredstava, kroz kooperativne odnose opslužuju i seljačka gazdinstva. Smatralo se da će time sve više rasti zavisnost seljaka od društvenih sredstava kao oličenja uslova za višu proizvodnost rada, čime će se postepeno sve više degradirati reprodukcija seljačkih gazdinstava, a funkcija društvenih gazdinstava postajati sve značajnija. Na tom konceptu: društveno vlasništvo = sredstva za proizvodnju + novčani kapital, a privatno vlasništvo = radna snaga + zemljište, zasnivala se ideja kooperacije, modernog izraza koji ne odgovara kategorijalnom značenju „podruštvljavanja" seljačkih gazdinstava.

U konkretnom ekonomskom odnosu to je objektivno značilo (1) obezvređenje društvenog kapitala do te mere da bi nisko proizvodan rad seljaka mogao da ga ekonomski prihvati i (2) nasilnu primenu društvenih sredstava za proizvodnju na privatnom zemljištu, što je imalo ili bi moglo da ima nesagledive političke posledice.

Metod plasiranja društvenih sredstava primenjivan je u obliku zajedničke proizvodnje, što je značilo naturalno-razmenski odnos živog

rada i zemlje na strani seljaka i mašine na strani društvenih gazdinstava. Kasnije, ukoliko ekonomija rada postaje dominantnija, prelazi se na vrednosne odnose, to jest na usluge koje se novčano plaćaju, ali uvek sa tendencijom da se realna cena beneficira bilo iz društvenih (budžetskih) sredstava ili iz sredstava pojedinačnog društvenog gazdinstva koje je za takvo trošenje imalo pokriće jer „razvija socijalističke odnose na selu".

Vrednosno gledano, takav kooperativni odnos svodio se u stvari na obezvređenje društvenog kapitala, koje je objektivno moralo da bude utoliko veće ukoliko se više insistiralo na razvijanju kooperativnih odnosa. U takvom odnosu seljak je imao koristi jer je u strukturi vrednosti primenjivano „C" bilo namenski društveno obezvređeno, a društvena gazdinstva su imala opravdanje da rade tobože u ime viših ciljeva i kad neekonomski posluju. Država je u tome imala povod za sve veću administrativnu centralizaciju viška vrednosti jer je on namenjen razvijanju poljoprivredne proizvodnje i socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu.

Postavljena šema kooperacije je u organizacionom smislu bila, bez sumnje, veoma dobra; dala je povećanje ukupne i robne proizvodnje. Ni danas nisu retke hvale sistemu koji je do pre nekoliko godina bio u punom zamahu. I zaista, kad se ekonomski odnosi apstrahuju, kad se ne uzmu u obzir akumuliranje i zakonitosti koje su mu imanentne, tada „perfektnost" postavljenog sistema ne dolazi u pitanje. Međutim, ukoliko vrednosno verifikovanje svakog činioca proizvodnje postaje uslovni momenat svačije reprodukcije, ukoliko nestaje budžetski „eldorado", o razvijanju kooperacije čuje se sve više alarmantnih pitanja, pa i ona koja se odnose na prirodu „ovog našeg" socijalizma. Seljaci pitaju kakva su to socijalistička gazdinstva kad ne pomažu seljaka, bilo putem beneficiranog angažovanja sredstava za proizvodnju ili putem organizovanog otkupa. Na istoj liniji javno se izražava seta za srećnim vremenom „pomoći" društvenih gazdinstava i cvetanja kooperativnih odnosa ili kao zabrinutost za izrođavanje njihovog sadašnjeg poslovanja, to jest što gledaju samo sopstveni interes za reprodukciju.

Međutim, problem postaje jasan ukoliko je baziran na akumuliranju kao ekonomskom odnosu. Naime, akumuliranje prestaje da bude rezultat administrativne preraspodele, već postaje sve više funkcija društveno priznatog rada i ekonomisanja osnovnim proizvodnim činiocima.

Prodor ekonomskih odnosa u poljoprivredi po prirodi zakonitosti reprodukcije sve više tera seljačka gazdinstva na kupovanje sredstava za proizvodnju. U srazmeri u kojoj raste robnost gazdinstva raste i potreba za akumuliranjem, odnosno za angažovanjem akumulacije za kupovinu sredstava za proizvodnju. Za poslednjih nekoliko godina političko kvalifikovanje takvog napora seljačkih gazdinstava dobilo je potpuno suprotne ocene. Dok je 1962. godine individualno posedovanje mašina od strane seljaka smatrano antisocijalističkom pojavom, danas se govori o ukidanju poreza na posedovanje traktora, o potrebi da se seljačko gaz-

dinstvo intenzivnije oprema, dakle priznaje mu se status ekonomskog subjekta, što je, nesumnjivo, najveći domet realnosti, a time i ekonomske racionalnosti reprodukcije u poljoprivredi.

PROBLEMI POLJOPRIVREDNOG ZADRUGARSTVA

Dileme o društveno-ekonomskoj funkciji poljoprivrednog zadrugarstva u nas traju skoro čitavu deceniju. Tačnije, u srazmeri u kojoj u ekonomskom sistemu preovlađuje logika reprodukcije vrednosti, u oblasti poljoprivrede sve se više postavljaju zahtevi za vrednosno, dakle društveno priznato reprodukovanje svakog pojedinačnog subjekta. U takvom društvenom ambijentu i nastaju dileme o funkciji poljoprivrednog zadrugarstva. One su omeđene praktično sa dva stanovišta.

Prvim, tradicionalno političkim — da zadruga bude eksponat, produžena ruka agrarne politike prema seljačkom gazdinstvu, prema kome se snagom državnog kapitala i zaleđem vlasti nalazi u nadređenom odnosu.

Drugim, osamostaljivanjem seljačkih gazdinstava u reprodukciji od tutorstva vlasti, kako u ekonomskom tako i u političkom smislu u sposobnosti seljačkog gazdinstva da sa što manje administrativnih regula reprodukuje proste elemente svoje ekonomije i da sa tog aspekta samostalno formira i stupa u takve organizacione oblike ekonomskog udruživanja koji će biti funkcija njegove ekonomije rada. Pri tome treba poći od različitosti nivoa proizvodnih snaga seljačkih gazdinstava na teritoriji Jugoslavije, a time i od uvažavanja različitih organizacionih oblika imanentnih tom razvitku.

Po našem dubokom ubeđenju, svaka diskusija o društveno-ekonomskoj funkciji poljoprivrednog zadrugarstva mora da pođe od „ćelijskog uslova" njegove egzistencije. Zavisno od toga šta se podrazumeva pod ćelijskim uslovom, postavlja se društveno-ekonomska funkcija zadruge.

Slobodno rečeno, do sada se smatra da je ćelijski uslov „društveni interes", pojam koji treba da znači: (1) kvantum poljoprivredne produkcije kojim treba zadovoljiti nacionalne potrebe za poljoprivrednim proizvodima i (2) proširenu reprodukciju društvenog kapitala u poljoprivredi.

Oba zahteva, po svojoj ekonomskoj sadržini, predstavljaju: (1) apsolutnu dominaciju društvenih sredstava za proizvodnju, to jest takav nivo centralizacije proizvodnih uslova čija će proizvodna snaga rada biti sposobna da zadovolji naturalne potrebe za poljoprivrednim proizvodima i (2) kao posledičan odnos moderne visoke produkcije monopolsku poziciju u određivanju cena poljoprivrednih proizvoda, čime bi se postigla proširena reprodukcija kapitala angažovanog u poljoprivredi. Takav „društveni interes" nije ništa drugo do kvalitet reprodukcije poljoprivrede u visoko razvijenim zemljama, gde je prisustvo mase i organskog sastava kapitala u poljoprivredi takvog nivoa da zahtevi takve vrste predstavljaju problem kakav danas rešava u Evropi Mansholtov plan

Zajedničkog evropskog tržišta. Drugim rečima, globalan zahtev za „društvenim interesom“ visoke ekonomske potencije može da bude realno ostvarljiv samo u uslovima visokog nivoa proizvodne snage rada, što je rezultat, kao što je poznato, vekovnog akumuliranja ekonomski najrazvijenijih zemalja sveta.

Takav zahtev projiciran na nivo proizvodne snage rada naše poljoprivrede ima sasvim drugo značenje. Primaran proizvodni subjekat je seljačko gazdinstvo. Ono je u principu sitno robno gazdinstvo, a reprodukuje se po zakonitostima koje smo već analizirali. Granična prepreka između objektivnog stanja sitne robne proizvodnje koja daje pečat poljoprivrednoj reprodukciji i zahteva za kvalitetima krupne robne proizvodnje je masa nacionalnog kapitala, dakle preduslov akumuliranja koji se izjednačava sa materijalno-istorijskom pozicijom ekonomije rada. Tu graničnu prepreku moguće je preći samo u tokovima akumuliranja u konkretnim uslovima, putem obezvređivanja reprodukcije sitne robne proizvodnje, što je funkcija — kako kaže Marks — prirodnog razvitka društva, a što se ne može niti preskočiti niti naredbama izostaviti.

Dugo vremena je naša agrarna politika polazila od pretežno administrativne centralizacije akumulacije sa seljačkih gazdinstava, koja je trebalo da neprekidno obezvređuje reprodukciju seljačkih gazdinstava, da sputava prometne oblike ekonomije rada seljačkog gazdinstva i da lokalizuje interes seljaka za proizvodni rad. To je poznata teza izvlašćivanja individualnog gazdinstva od sredstava za proizvodnju ograničenjem posedovanja zemlje i oruđa za rad, tako da se seljačko gazdinstvo svede na živi rad i ograničeno posedovanje zemlje. Zadruga je praktično imala zadatak da to sprovede u delo. Tako je njena funkcija bila dvojaka: (1) da monopolizacijom prometnog procesa istupa kao instrument države za administrativnu centralizaciju akumulacije sa seljačkih gazdinstava i (2) kao posednik sredstava za proizvodnju i monopolski korisnik državnog kredita da vrši disperziju tih sredstava na individualna gazdinstva sa osnovnim ciljem da seljaka veže za produkciju do nivoa obezbeđivanja „radnog mesta“ na sopstvenom gazdinstvu.

Celokupan proces bi mogao da teče nesmetanim tokom kad bi bilo neograničeno zemlje ili barem toliko koliko prosečno otpada po jednom radniku u modernom poljoprivrednom preduzeću, odnosno takva masa kapitala koja se primenjuje u visoko robnoj produkciji. Bilo bi apsurdno tražiti potreban obim zemljišnih površina prema broju aktivne radne snage u poljoprivredi, a isto tako i masu proizvodnog kapitala koja bi po toj osnovi bila proizvodno potrebna.

Rezultat takve politike je bio ogroman pritisak na budžete, i to takvog intenziteta koji je objektivno održavao diferenciju stvarne reproduktivne sposobnosti i pretpostavljenih potreba krupne robne proizvodnje. Koliko su zahtevi bili irealni prema postojećoj reproduktivnoj sposobnosti, toliko su i destimulativno delovali na ekonomiju rada kako zadruga tako i seljačkih gazdinstava. Akumulacija je mogla da se dobije, a ne da se zarađuje. Rezultat je mogao da bude samo pojačan centralizam ili raspad neekonomskog sistema. Privredna reforma 1965.

godine idejno je prekinula sa reprodukcijom takvog neekonomskog ponašanja. Od tada počinju prave dileme o funkciji zadrugarstva, bolje rečeno — o prevaziđenoj funkciji državne zadruge. Dilema je još prisutna ukoliko se zadržavaju ostaci administrativnog sistema i sigurno neće moći da se razreši dok se ne priđe stvarnim problemima reprodukcije ćelijskog subjekta sitne robne proizvodnje — seljačkom gazdinstvu.

U razmatranju društveno-ekonomske funkcije zadruge osvrnućemo se na dva značajna i aktuelna problema. Prvi je pretežno idejnog sadržaja i dat je u shvatanju postojeće zadruge kao udruženja, asocijacije, a drugi je vezan za reprodukcionu sadržinu zadruge oličenu u zadružnoj svojini.

U savremenim diskusijama o postojećoj zadruzi kao hibridu, instituciji ekonomskog sistema koji nestaje i sistema vrednosnih odnosa koji postaju sve dominatniji kvalitet društvenog odnosa veoma je aktuelno pitanje udruživanja. Ideja udruživanja ide za tim da se postojeće zadruge transformišu u asocijacije udruženih proizvođača u kojima se udružuju sredstva i rad postojećih zadruga i individualnih proizvođača, dakle udružuju se društvena i privatna sredstva i ostvaruje se neposredno udružen rad zaposlenih u zadruzi. Na osnovu toga vršila bi se raspodela ostvarenog dohotka u zadruzi.

Motivi za takvo udruživanje tumače se potrebom „razvijanja samoupravnih i dohodnih odnosa". Naime, polazi se od stanovišta da se udruživanjem ostvari dvostranost podruštvljavanja: (1) seljačkih gazdinstava, sa tezom — koliko više „proizvodno sarađuju", toliko je niži stepen njihove ekonomske individualnosti, odnosno veće uklapanje u društvenu privredu, i (2) od demonopolizacije upravljanja sredstvima za proizvodnju u posedu zadruga, odnosno pogona za kooperaciju kod poljoprivrednih preduzeća, čime bi društvena svojina bila dispergovana i na kooperante koji se njome koriste i koji je reprodukuju. Utisak je da je priroda takvog shvatanja udruživanja vezana za aktuelne diskusije o razvijanju samoupravnih odnosa shvaćenih u naturalnom, vanvrednosnom sadržaju.

Ta teza je po svojoj suštini nastavak administrativnog shvatanja uređivanja reprodukcije u poljoprivredi. Ona prenebregava zakonitosti reprodukcije sitne i krupne robne proizvodnje, što mora da se odrazi pre svega na zanemarivanje društveno-ekonomske sadržine minulog rada. U tom kontekstu samoupravljanje minulim radom biće utoliko kompleksnije ukoliko se on više posedovno obezliči, a time i obezvredi. Teži se u stvari zameni odnosa, i to tako da, umesto proizvodne snage rada koja treba da obezvređuje minuli rad u posledičnom toku akumuliranja, prethodno treba da se minuli rad obezvredi kao uslov akumulacije. Sadržina je u raspodeljivačkom odnosu, čiji je izvorni koncept uravnilovka uslova produkcije i rezultata rada, koji, kao što se zna, objektivno vodi rasipanju društvenog rada. Dalja analiza ne bi imala teškoća da dokazuje kome to može da koristi, a kome da šteti, odnosno kakve su posledice takvog shvatanja samoupravljanja i raspodele prema radu.

—

Drugi problem koji bismo hteli da istaknemo u vezi sa zadrugarstvom je pitanje zadružne svojine. Aktuelnost tog problema je u najtešnjoj vezi sa izrastanjem zadruge kao istinskog ekonomskog udruženja seljačkih gazdinstava. Naime, zadružna svojina, kao i svaki svojinski oblik, posledičan je odnos karaktera reprodukcije subjekata svojinskog odnosa. To implicira da problem u nas postaje aktuelan u srazmeri u kojoj se subjekti reprodukuju po zakonima imanentnim razvitku proizvodnih snaga, što danas sve više postaje jedan od primarnih principa proizvodnog odnosa.

Zadružna svojina, kao i zadruga, istorijska je kategorija. Ona nastaje kao specifičan proizvod ekonomskog udruživanja sredstava i rada seljaka, sitnih robnih proizvođača u borbi sa krupnim kapitalom, u cilju postizanja ekonomskih prednosti koje ima krupni kapital u procesu reprodukcije. Do kraja uprošćeno, pa time i vulgarizovano, zadružna svojina bi trebalo da znači suprotnost svojini krupne robne proizvodnje bilo da je ona u društvenom ili u privatno-kapitalističkom vlasništvu. U tom smislu ona bi, kako se tumači, predstavljala konzervativan svojinski odnos jer sputava ekspanziju krupne robne proizvodnje produžavanjem mogućnosti reprodukcije seljačkih gazdinstava na osnovama sitne robne proizvodnje.

I u našem društveno-ekonomskom sistemu dominantan je takav rezon o funkciji zadružne svojine. Na afirmativan odnos prema zadružnoj svojini obično se stavljaju primedbe, kako ona znači:

— suprotnost društvenoj svojini u smislu valorizacije kolektivnog svojinskog odnosa koji je kvalitativno različit od odnosa samoupravljanja zasnovanog na društvenoj svojini;

— potenciju valorizovanja kapitalističkih odnosa, gde bi zadružna svojina bila paravan privatno-kapitalističke svojine;

— razvijanjem zadružne svojine i reprodukcije sitne robne proizvodnje stvorio bi se konkurent društvenom kapitalu u poljoprivredi, što bi sputavalo ekspanziju društvenog kapitala.

Te i slične primedbe, po našem mišljenju, ne stoje. Prvo mislimo na reprodukciju društvene svojine kao državno zaštićenog i beneficiranog svojinskog odnosa. U načelu, društvena svojina bi po toj logici trebalo da znači vanekonomsku kategoriju koja je utoliko sigurnija i stabilnija u svom reprodukcionom toku ukoliko je manje podložna konkurenciji vrednosti. Međutim, takav stepen reprodukcione neprikosnovenosti društvene svojine imanentan je državno-kapitalističkoj svojini, koja, kao što je poznato, smisao i racionalnost svoga postojanja i reprodukovanja vidi u etatističkom shvatanju ekonomije.

Upravo na kritici takvog shvatanja svojine i ekonomije leži osnovanost egzistencije zadružne svojine. Odmah da konstatujemo da, po našem mišljenju, svako sputavanje reprodukcije subjekata po zakonitostima svojstvenim njihovom nivou razvitka proizvodnih snaga smatramo suprotnim ekonomskoj, a time i društvenoj racionalnosti. Kao što smo ranije istakli, reprodukcija seljačkog gazdinstva i sitne robne proizvodnje na njemu nije stvar njegove želje i volje da bude indivi-

dualni proizvođač i individualni posednik sredstava za proizvodnju. Čak i kad bi to bila psihološka dominacija tih proizvođača, što na izvestan način možemo i da prihvatimo kao dozu verovatnoće, ostaje ono što je nesumnjivo: zakonita konkurencija krupne robne proizvodnje koja individualni rad i posedovanja sredstva valorizuje ispod prosečne radničke najamnine po nesumnjivoj zakonitosti proizvodne snage rada. Zar nam to ne pokazuju savremeni zemljišni odnosi u najrazvijenijim zemljama Evrope? Sigurno da je nemoguće poreći da je današnja Evropa iživela i maksimalizirala sve oblike i podoblike sitne robne proizvodnje i tome odgovarajuće zadružne organizacije, ali da ipak od svega toga mora da odustane i da u sfere ekonomije prizna pobedu krupne robne proizvodnje. Sigurno je i to da bi predlozi ovakve vrste pre dve ili tri decenije bili toliko irealni da bi baš sadašnji njihovi zagovarači bili najljući protivnici. To što je izmenilo Evropu nije volja ni htenje, već proizvodna snaga, masa i organski sastav kapitala koji su proizvod istorijskog toka sitne robne proizvodnje, koja je objektivno dala takav nivo i kvalitet akumuliranja.

Šta bi prema tome trebalo da znači zagovaranje zadružne svojine? Da li je ona stvarno suprotnost društvenoj svojini? Da li ona po svojoj prirodi reprodukuje kapitalističke odnose? Odgovor bi bio negativan. Pre svega, kad bi se tako lako stvarala bilo kapitalistička ili socijalistička svojina, bez „porođajnih bolova" društvenog razvoja, tada bi sigurno odgonetanje društvenih problema bilo jalov posao. Zadružna svojina je nevoljan i zato zakonit oblik svojinskog odnosa sitnog robnog, seljačkog gazdinstva. Seljaku je potrebna zadruga i zadružna svojina kao deo njegove reprodukcije. Taj deo je oličen u krupnoj robnoj proizvodnji i preimućstvima koja ona ima u modernom ekonomskom odnosu. On kao sitni robni proizvođač ne može svoj ukupan rad i sredstva da preda zadruzi i da ih pretvori u zadružnu svojinu ne zato što neće, već zato što se zadružna svojina reprodukuje po principima velike mase i organskog sastava kapitala i neće da primi pod okrilje sopstvene reprodukcije ukupan rad i sredstva seljačkog gazdinstva. Ona prima samo onaj deo seljačkog gazdinstva koji ima šanse da u obezličenoj masi postane delić velikog kapitala, robni višak, višak radne snage i sitnu akumulaciju koja mu je na raspolaganju. Racionalnost zadružne svojine za seljaka nije nikad uhvatljiva, veća proizvodna potencija. On je stalno neguje nadimajući njenu akumulaciju da se ona sve više udaljuje od njegovih konkretnih proizvodnih uslova, jer, ukoliko je snažnija, utoliko je manje zavisna od seljačke akumulacije. Konačan rezultat takvog procesa je razvijanje sitne robne proizvodnje i njene akumulacije kao kapitala oličene u zadružnoj svojini. Na jednoj strani to je kompletna proletarizacija seljačkog gazdinstva i totalitet njegovog podređivanja krupnom kapitalu, a na drugoj to je objektivan ekonomski prostor za društveni sadržaj zadružne svojine kao društvene svojine. Navedeni sistem, iako je na izgled spor i mukotrpan, realan je i objektivan, toliko zakonit i neminovan koliko je akumulacija uslov napretka.

Postojanje zadruge kao ekonomskog udruženja seljaka, odnosno postojanje zadružne svojine danas u našim uslovima se pokazuje kao pr-

vorazredna potreba. Navešćemo samo neke elemente koji pokazuju neiskorišćene proizvodne potencijale koje bi zadruga, odnosno zadružna svojina automatski pokrenula u reprodukciji:

— Evidentan je nedostatak društvenog kapitala kod poljoprivrednih preduzeća da nadomeste sve veću potrebu seljačkih gazdinstava da se reprodukuju u robno-novčanim odnosima. Ne bi li klasičnim sistemom udela i jemstva bila proizvodno angažovana velika masa sredstava kod seljačkih gazdinstava koja se sada u velikoj meri neproizvodno troši na standard? Pomislimo samo koliko je novčanih sredstava utrošeno na gradnju ogromnih kuća po selima, a sasvim je izvesno da u njima zbog odliva radne snage neće niko nikada stanovati.

— Sve je više staračkih domaćinstava, a njihov broj će iz godine u godinu da raste. Prema nekim anketama, samo u Vojvodini ona učestvuju sa 30% u ukupnom broju domaćinstava i sa još većim udelom u posedovanju poljoprivrednog zemljišta. Sigurno je da društvena gazdinstva nikada neće moći da odvoje toliko sredstava za otkup, a posebno za proizvodni kapital potreban za obradu te zemlje. Zadružne organizacije, a osobito fleksibilni oblici zadružne svojine na takvom zemljištu nesumnjivo bi bili pogodan sistem za rešenje ovog izvanredno značajnog problema.

— Mašine u posedu seljačkih gazdinstava, to se pouzdano zna, ne mogu da budu ekonomski svrsishodno upotrebljavane čak ni na gazdinstvima sa maksimalnim posedom. To važi osobito za mašine veće snage. Zajednička kupovina mašina moguća je samo preko zadruge, a da ne govorimo o njihovom efikasnijem korišćenju na toj osnovi.

— Za proširenje prometnog procesa seljačkih gazdinstava zadruga je takođe pogodna ustanova jer stimuliše proizvodnju roba i teritorijalizuje akumulaciju na region zadružnog poslovanja.

— Stvara se mogućnost većeg zapošljavanja stručnih kadrova, za kojima potreba može objektivno da raste samo onoliko koliko raste obim robne proizvodnje.

— Moguće je formiranje proizvodnih i uslužnih pogona uz zapošljavanje seoske radne snage koja će se zadovoljiti i nižom nominalnom zaradom budući da bi to predstavljalo dopunski izvor prihoda.

Teško je nabrojati sve moguće modalitete proširene reprodukcije sitne robne proizvodnje kojima zadružni oblik poslovanja stvarno može da posluži kao snažan pokretač intenzivnijeg privređivanja, a time i kao nesumnjiv faktor opšte ekonomske i socijalne stabilnosti.

Prilozi

Milan Ćuković

NEKI ASPEKTI DALJEG RAZVOJA SKUPŠTINSKOG SISTEMA

Skupštinski sistem u našem samoupravnom socijalističkom društvu često se nalazi u žiži rasprava i opredeljenja, kritičkih ocena i dilema, jer nije sasvim ni do kraja raspravljeno pitanje njegovog mesta i uloge u samoupravnom socijalističkom društvu.

Nastanak i postojanje skupštinskog sistema vezani su i proizlaze iz prirode samog samoupravnog socijalističkog odnosa i društva i potrebe podruštvljavanja funkcija upravljanja i u sferi politike, iz potrebe radničke klase da osigura adekvatno mesto i ulogu u političkom sistemu, kako bi, pored ostalog, i na taj način stvorila uslove i dovoljno prostora za svoju ukupnu poziciju u društvu kako bi mogla uspešnije da razrešava i prevazilazi društvene protivurečnosti i da osigura i zaštiti svoju klasnu poziciju u bazičnom društvenom odnosu, a time i u društvu uopšte.

SKUPŠTINSKI SISTEM U PREDSTOJEĆIM USTAVNIM PROMENAMA

Prema onom što je sve prisutnije i dominantnije u našoj idejnoj i političkoj opredeljenosti i angažovanosti, može se izvesti zaključak da naše samoupravno socijalističko društvo ulazi u predstojeće ustavne promene sa prilično definisanim osnovnim ciljem. Mi želimo da dograđujemo i razvijamo društveno-politički sistem na bazi sve veće afirmacije ukupne pozicije radničke klase i udruženog rada i jačanja nacionalne ravnopravnosti, učešća i odgovornosti republika i pokrajina u utvrđivanju i sprovođenju politike zajednice i da na toj osnovi obezbedimo i ostvarimo dalju demokratizaciju društvenih odnosa i sistema u celini.

Ako bi se sumiralo ono što je do sada rečeno u vezi sa skupštinskim sistemom, to bi se moglo izraziti kao rešenost da se u predstojećim ustavnim promenama skupštinski sistem više uskladi sa osnovnim samoupravnim produkcionim odnosom i samoupravljanjem u svim oblastima društvenog života. Promene u ovom sistemu su uslovljene i potrebom

njegovog daljeg dograđivanja i razvijanja u skladu sa ostvarenim stepenom društvenog razvitka na samoupravnoj osnovi. Zato bi one po našem mišljenju trebalo da se kreću u nekoliko osnovnih pravaca:

a) u pravcu što neposrednijeg izrastanja političkog, a time i skupštinskog sistema iz samoupravnog produkcionog odnosa;

b) u pravcu dalje deetatizacije funkcija upravljanja, a time i sužavanja nadležnosti skupština svih nivoa — od opštine do federacije;

c) u pravcu dalje demokratizacije procesa odlučivanja u skupštinama uz veće i neposrednije učešće samoupravne baze na osnovi delegatskog sistema;

d) u pravcu većeg i neposrednijeg uticaja radničke klase u skupštinskom sistemu kako bi ona mogla ostvariti što dominantniji položaj u celokupnom političkom sistemu. Pri tom bi trebalo nastojati da se i sama organizacija skupština i način njihovog rada i odlučivanja što više saobrazi sa prirodom samoupravnog produkcionog odnosa i sa položajem i ulogom radničke klase u proizvodnom procesu i društvenom životu uopšte.

Da bi se moglo što doslednije ostvariti usaglašavanje skupštinskog sistema sa samoupravnim produkcionim odnosom, neophodno je poći od kritičke analize položaja i funkcije skupština u političkom sistemu i načina ostvarivanja tog položaja i funkcije.

Dosadašnja praksa ostvarivanja skupštinskog sistema daje dosta prostora i činjenica da se može odgovorno procenjivati koje su njegove stvarne vrednosti, odnosno prednosti, da li je i koliko podudaran sa prirodom samoupravnog produkcionog odnosa i u kojoj meri omogućuje radničkoj klasi da uspešno realizuje svoje mesto i ulogu u sferi političkog sistema i društva. Naravno, pri tome se ne sme izgubiti iz vida ni okolnost da je skupštinski sistem samo jedan od načina čijim posredstvom radnička klasa treba da osigura svoj dominantni položaj u ostvarivanju svojih klasnih interesa i svoje ukupne pozicije u političkom sistemu. To, dalje, znači da iz skupštinskog sistema treba otkloniti institucionalne prepreke koje radničkoj klasi stoje na putu da se neposredno izrazi i potvrdi u političkom sistemu kao vladajuća klasa, i to koliko god je više moguće bez posredovanja i posrednika.

Da bi skupštinski sistem ostvario ovu ulogu, neophodno je da i skupštinska struktura i način donošenja odluka budu prilagođeni tako kako bi radni čovek mogao da što neposrednije i aktivnije učestvuje u donošenju odluka u skupštinama svih društveno-političkih zajednica.

Skupštinski sistem se ne može izgrađivati i razvijati nezavisno od samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i direktnog oslonca na samoupravljanje. Ono što je u dosadašnjoj praksi protivurečilo pokušajima prevazilaženja podvojenosti državnog i samoupravnog u skupštinama jeste upravo prisustvo klasičnih shvatanja o predstavničkoj i posredničkoj ulozi skupština u političkom sistemu, njihovoj organizaciji, načinu rada i odlučivanju.

Kada se opredeljujemo za osnovne pravce ustavne reforme u skupštinskom sistemu, onda treba da pođemo od toga da on organizaciono,

strukturalno, po oblicima i metodima odlučivanja treba da izraste iz sistema društveno-ekonomskih odnosa i da zajedno sa njim čini jedan koherentan samoupravni socijalistički društveni sistem. Samo tako on može biti u funkciji interesa i stremljenja radničke klase i naših nastojanja da dalje demokratizujemo i na samoupravnoj socijalističkoj osnovi razvijemo naš celokupan politički sistem. U tom pogledu mi se nalazimo u situaciji da sadašnjom ustavnom reformom učinimo odlučujući korak na planu prevazilaženja u skupštinskom sistemu svega onoga što ga je otuđivalo od uloge i pozicije radničke klase. Treba biti krajnje obazriv u odnosu na ona shvatanja koja nude formule gde se ne vidi jasno pozicija i uloga radničke klase i radnog čoveka u sferi skupštinskog, odnosno političkog sistema.

Dosadašnja iskustva i saznanja upućuju na to da se sa puno političke mudrosti i društvene odgovornosti vodi računa o svemu onome što može jedan sistem otuđiti od klase koja je na vlasti i pretvoriti ga, kako se to popularno kaže, „od sluge u gospodara". Kada se ovo ističe, onda se misli pre svega na neke pojave koje su prisutne i u našem političkom sistemu i koje nisu bez odgovarajućeg uticaja na funkciju i razvoj skupštinskog sistema. Prema svemu tome, neophodno je imati jasno opredeljen stav, jer se samo tako može obezbediti ono što jedan revolucionarni pokret želi da ugradi u svoj vlastiti društveni sistem.

Da bi se to postiglo, odgovor treba dati i na neka otvorena pitanja, na neke tendencije i probleme koji nisu bez uticaja na funkciju skupštinskog sistema i njegov dalji razvoj na samoupravnoj socijalističkoj osnovi.

Kao što je poznato, razvoj skupštinskog sistema prati i tendencija njegovog prerastanja na nivou opštine u takozvani predsednički sistem. Time se moć i uticaj pojedinaca nameće kao komponenta političkog sistema sa određenim svojstvima i posledicama koje derogiraju, to jest deformišu skupštinski sistem. Ali, u ovom slučaju nije reč o nekakvoj simbolici ili tradiciji niti o slučajnosti, nego se upravo radi o određenoj pojavi koja ima svoje korene izvan skupštinskog sistema u realnoj društvenoj moći i odnosima. Elemente predsedničkog sistema i ponašanja na toj osnovi susrećemo u opštinama u kojima proces demokratizacije društvenih odnosa na samoupravnoj osnovi nije odmakao daleko.

Istovremeno imamo pojavu „slučajeva", koji se najčešće javljaju na relaciji skupština — forumi društveno-političkih organizacija, odnosno predsednik opštine — sekretar komiteta. Do sada izvršene analize govore o tome da se u tim slučajevima radi najčešće o borbi pojedinaca ili određenih grupa za prevlast koja se sastoji u težnji za neograničenom i nekontrolisanom moći u sferi političkog odlučivanja. Birokratsko-etatistička suština takvih pretenzija najčešće se kamuflira „samoupravnim parolama" iako je jasno da predstavlja najdirektniju i najvulgarniju negaciju samoupravljanja i demokratije.

U okviru postojećeg skupštinskog sistema takođe imamo tendenciju da se političko-izvršna funkcija nastoji osamostaliti, i to na način koji bi je učinio nezavisnom u političkom sistemu. Teško je prihvatiti tezu koja

tu težnju opravdava samo efikasnošću i većom odgovornošću. Razlozi koji uslovljavaju ovakve i slične tendencije su veoma različiti. Međutim, ako ne budemo tražili prave izlaze iz prisutnih dilema kada se radi o političko-izvršnoj funkciji, odnosno o njenoj ulozi u samoupravnom socijalističkom društvu, tada ćemo teško doći do pravih rešenja i prave mere u nizu drugih pitanja. Podjednako su neprihvatljive teze koje preuveličavaju, odnosno minimiziraju ovu značajnu i društveno neophodnu funkciju u okviru političkog i skupštinskog sistema. Samoupravno socijalističko društvo nije beskonfliktno društvo. Ono ne sme dovesti sebe u poziciju da ne može uspešno da razrešava otvorene probleme i otpore koji proizlaze iz različitih interesa u društvu. Prema tome, ne radi se o potrebi postojanja, odnosno nepostojanja političko-izvršne funkcije, nego o načinu njenog ostvarivanja i o međusobnim odnosima koji se uspostavljaju na relaciji skupštine — političko-izvršni organi. Pri svestranijem razmatranju ovog problema treba uzeti u obzir i okolnost da društvene potrebe zahtevaju vršenje ove funkcije na veoma celishodan, odgovoran i efikasan način. Prema tome, odgovor treba tražiti u tom pravcu. Za jedno moderno i demokratsko društvo najneprihvatljivija je situacija u kojoj bi se izlaz za ostvarivanje ove značajne društvene funkcije mogao tražiti mimo organa kojima je ta funkcija Ustavom poverena.

Do sada je više puta ukazivano (i to od strane veoma kompetentnih foruma našeg društva) da naš skupštinski sistem ne može da efikasno ostvari svoju ulogu zbog određenih „političkih blokada“ u političkom sistemu. To je mišljenje prisutno u nizu institucija, a o tome otvoreno govori (i to ne bez gorčine) radni čovek i građanin. Šta to može da znači za jedno društvo i njegov razvoj, ne treba posebno govoriti.

Donošenje skupštinskih odluka (zakona) po hitnom postupku sve je češća pojava, bar kada se radi o Saveznoj skupštini. To od izuzetka postaje pravilo, i to u vreme kada smo proklamovali princip da su skupštine ne samo organi vlasti i samoupravljanja nego i radna tela. Postavlja se pitanje kako je to moguće i čime se takva praksa opravdava. Mnoga pitanja društvenog života i rada koja traže rešenje vrlo često se u nedogled odlažu, da bi se onda tako reći preko noći rešila po hitnom postupku. Takvim načinom rada nezadovoljni su ne samo radni ljudi i građani nego i sami poslanici, odnosno odbornici.

Takođe se susrećemo i sa shvatanjima koja idu za tim da se u skupštine direktno ugrade forumi nekih društveno-političkih organizacija. Šta bi ovo praktično značilo sa stanovišta daljeg razvoja skupštinskog sistema, odnosno sa stanovišta samostalnosti i odgovornosti ostvarivanja funkcija koje imaju ove organizacije, nije potrebno o tome posebno se izjašnjavati. Skupštinski sistem, odnosno skupštine ne bi smele da postanu jedini i isključivi centri odlučivanja i centri integracionih procesa u okviru celokupnog samoupravnog sistema. Skupštinski sistem, odnosno skupština može da ima samo određeno mesto i funkciju u ovim integracionim procesima, ali ne i monopolan položaj.

U političkom životu sve se više susrećemo i sa različitim oblicima koordinacionih tela. Njihov broj, očigledno, nije mali a ni njihove odluke

i konsekvence koje iz takvih odluka proizlaze nisu bez određenog značaja. Treba reći da se takva tela najčešće javljaju izvan institucionalnih okvira političkog sistema, da ponegde izrastaju u sistem za sebe, da je način njihovog rada najčešće izvan domašaja javnosti i slično. Razume se, u takvim okolnostima se ne može ostvariti ni princip društvene odgovornosti.

Postavlja se i pitanje zbog čega u proteklom periodu skupštine nisu mogle da se potvrde u dovoljnoj meri kao organi samoupravljanja ili zašto je ostao nerazvijen i neostvaren delegatski sistem koji je Ustavom proklamovan.

Ono što je za skupštinski sistem najpogubnije i najneprihvatljivije jeste opasnost da se u njega ugradi kao osnovna sadržina ono što karakteriše i na određen način opredeljuje prirodu parlamentarnog sistema. Skupštine u samoupravnom socijalističkom društvu ne smeju postati „glasački pogoni" za odluke koje nastaju izvan njih i mimo njih. Ako se u njih ugnezde i u odlučivanju postanu primarni elementi majorizacije, vetiranja, pritiska ili čak iznuđivanja, tada one ne mogu postati mesta gde se različiti interesi sučeljavaju i dogovorno razrešavaju na samoupravnoj osnovi.

U dosadašnjem razvitku skupštinskog sistema stalno je manje ili više prisutna tendencija paralelizma, odnosno ravnopravnosti u predstavljanju svih društvenih interesa. S pravom se može postaviti pitanje da li smo i koliko kao samoupravno socijalističko društvo bili selektivni u favorizovanju pojedinih interesa, odnosno na koji smo način u mnoštvu različitih društvenih interesa koji se javljaju u skupštinskom sistemu obezbedili odlučujuću poziciju udruženog rada. Ukoliko interes udruženog rada ne bude osnovica za sameravanje ostalih interesa, skupštinski sistem će sve više i sve dublje upadati u krizu u kojoj se danas nalaze ostali predstavnički sistemi u kojima nosioci parcijalnih interesa nastoje da obezbede za sebe privilegovan položaj. U takvim uslovima razrešenja se traže i nalaze u moći centara uticaja izvan predstavničkih tela, to jest u okviru rukovodstava političkih stranaka ili drugih centara moći kojima su podređena ne samo rukovodstva političkih stranaka nego i sami parlamenti.[1]

Sa tog stanovišta su interesantna i shvatanja koja se zalažu za totalitet i sintezu svih društvenih interesa u okviru republika i pokrajina.

---

[1] Iako je parlamentarni sistem izrastao pre svega iz potreba buržoaske klase, pojedini njegovi elementi su rezultat i odraz demokratske misli i borbe progresivnih društvenih snaga uopšte. Ono što je karakteristično za razvoj ovog sistema jeste upravo njegovo zaostajanje u odnosu na savremene potrebe društva kome treba da služi. Otuda je i sve vidljiviji nesklad između načina funkcionisanja ovog sistema i stvarnosti koju opredeljuje i dimenzionira odnos snaga u buržoaskom društvu poslednjih decenija. Centri ekonomske i političke moći drugačije se konstituišu i javljaju u modernom i ekonomski sve razvijenijem građanskom društvu nego što je to ranije bio slučaj. Njegova propusna moć sve više postaje „usko grlo" za razrešavanje društvenih problema i protivurečnosti koje se sve određenije javljaju u društvu gde menadžersko-tehnokratske i birokratsko-etatističke strukture i njihovi savezi postaju sve dominantniji činilac toga društva.

Neka dosadašnja iskustva upućuje na obazrivost kada se nastoji obezbediti homogenizacija različitih društvenih interesa, a time i način njihovog reprezentovanja, konfrontiranja i usaglašavanja sa interesima drugih u jednoj složenoj i samoupravnoj društvenoj zajednici. U našim raspravama sve se više susrećemo i sa izvesnim razlikama u shvatanjima kada se radi o vrednosti i značaju, smislu i suštini parcijalnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa. Međutim, ono što je pri svemu tome interesantno sa politikološkog i ustavno-pravnog aspekta jeste činjenica da se ne retko susrećemo sa pojavom autoritativno reprezentantnog predstavljanja pojedinih društvenih interesa. Često nije sasvim jasno ko i na koji način daje „mandat" pojedincima da istupaju ili zauzimaju stavove u ime odgovarajućih društvenih interesa: nacije, naroda, klase, regiona, oblasti udruženog rada, određene društvene strukture itd. U takvim uslovima moguće su pojave liderstva, uzurpacije i otuđenosti. Jedan savremen i razvijen politički sistem u tom pogledu mora biti vrlo jasan i precizan; naravno, ovo utoliko pre ako se radi o samoupravnom socijalističkom sistemu.

Kada se radi o rešavanju nekih otvorenih pitanja u sferi društveno-ekonomskog ili društveno-političkog sistema, imamo pojavu koju uobičajeno nazivamo „iščekivanje", to jest čekanje da na otvorena pitanja neko drugi da odgovor ili da dođe do nekih bitnijih promena u odnosima pa da se tek onda „pronalaze" i nude rešenja. Za to vreme problemi stoje nerešeni ili stvari idu ustaljenom kolotečinom iako se zna da se time problemi nagomilavaju, odnosno suprotnosti zaoštravaju. Takve situacije, pored ostalog, seju nepoverenje u dati sistem i njegove institucije, pothranjuju apetit onih snaga koje bi bile spremne da izvan postojećih institucionalnih okvira traže i nude rešenja. U takvim uslovima se rađaju i takozvane „delikatne teme", koje se u relativno kratkim vremenskim intervalima nađu u središtu celokupne političke aktivnosti i neposredne angažovanosti svih društvenih činilaca. Zar nas ipak sve to ne upućuje na razmišljanje da li smo i do koje mere razvili demokratske odnose u skupštinskom sistemu, zbog čega on ne dejstvuje u takvim situacijama.

Treba oceniti šta u postojećem skupštinskom sistemu pogoduje takvim pojavama, odnosno šta je u njemu manjkavo i nedograđeno sa stanovišta njegove efikasnosti u pogledu bržeg i lakšeg prevazilaženja takvih i sličnih pojava. Drugim rečima, u predstojećim raspravama o promenama u skupštinskom sistemu treba dati odgovore na pitanje zašto je to tako, čime je sve to uslovljeno i gde su stvarni uzroci tih pojava. To će nam pomoći da u ovaj sistem ugrađujemo nove, kvalitativne elemente, odnosno da ga oslobađamo onog što je nepodudarno sa njegovom prirodom i funkcijom u našem društvu. Takođe smo dužni da damo odgovor i na pitanje da li određena neaktivnost i neefikasnost u radu skupština, kao i odgovarajući otpori koji se u njima javljaju, rezultiraju iz slabosti skupštinskog sistema i njegove prirode ili je to nečim drugim uslovljeno, odnosno na koji se način sve to može otkloniti i prevazilaziti.

Napravili bismo jednostranu i pogrešnu sliku ako ne bismo bar pomenuli i šta je pozitivno uneto u politički sistem posredstvom skupštinskog sistema. Kada se to ističe, polazi se pre svega od toga da su skupštine „oživele“ uvođenjem skupštinskog sistema i da su uspostavljeni znatno drugačiji odnosi na relaciji skupština — izvršno-politički organi, da monolozi ustupaju mesto dijalozima, da je višedomnost skupština omogućila veću i neposrednu konfrontaciju interesa i mišljenja. Isto tako, uvođenje veća radnih zajednica u skupštine, bez obzira na izvesne slabosti, doprinelo je otpočinjanju procesa njihovog preobražaja u samoupravne institucije.

POLOŽAJ RADNIČKE KLASE I RADNOG ČOVEKA U SKUPŠTINSKOM SISTEMU

Mi često vršimo ustavne promene u težnji da menjamo postojeća i nalazimo bolja i prihvatljivija rešenja od postojećih. Promene imaju opravdanje ako se krećemo u tim relacijama, odnosno mogu imati i negativne posledice po stabilitet jednog sistema ako se promena vrši radi promene.

Vreme u kome treba da izvršimo ovu ustavnu reformu po mnogo čemu je drugačije od prethodnog. Na ovakav zaključak upućuje ostvareni stepen društvenog razvitka i samoupravljanja i demokratizacije društvenih odnosa, kao i zaoštrenost nekih još uvek otvorenih društvenih problema. U isto vreme sve su prisutniji zahtevi da se radničkoj klasi i radnom čoveku obezbedi takav društveni položaj koji će im omogućiti da neposrednije i odgovornije utiče na dalji društveni razvoj i na razrešavanje otvorenih problema koji se javljaju u našem društvu. Razume se da sve to obavezuje da se i ustavno-pravno obezbede takvi uslovi koji će omogućiti radničkoj klasi takvu društvenu poziciju da može sa što više uspeha sve to da obavi, da se svakodnevno i na svim nivoima odlučivanja potvrdi, i to na takav način koji joj omogućuje pozitivnu angažovanost, učešće i odlučujući uticaj s obzirom na osnovni cilj i funkciju koju ona ima u samoupravnom socijalističkom društvu.

Dosadašnje rasprave o skupštinskom sistemu kreću se manje ili više u okviru iznalaženja odgovarajućeg modela organizovanja skupština i promene njihove strukture. Sa stanovišta daljeg razvoja skupštinskog sistema ovi aspekti su, svakako, značajni, ali ne i odlučujući.

Kada se pažljivije analiziraju nastojanja i shvatanja u vezi sa skupštinskim sistemom, dobije se utisak da se neka od njih kreću u klasičnim okvirima iako se verbalno zalažu za nova i originalna rešenja. Mogu se iznalaziti razni modeli i zamenjivati jedni drugima, poboljšavati socijalna struktura institucija pa da se i pored svega toga bude još daleko od onoga što se želi, to jest da radnička klasa i radni čovek budu osnovni činioci u procesu političkog odlučivanja, da se smanji na društveno neophodnu meru ukupan volumen vlasti i da se proces odlučivanja demokratizuje i na taj način obezbedi veći stepen podruštvljavanja u celokupnoj sferi odlučivanja. Drugim rečima, mora se nasto-

jati da se stvore takvi ustavno-pravni uslovi koji će omogućiti dalju demokratizaciju odlučivanja. Bez toga je nemoguće šire otvoriti procese podruštvljavanja funkcije vlasti i upravljanja. Ovo se odnosi na sve oblike odlučivanja jer u svima njima ima dosta otuđenog (u nekima manje, a u nekima više). Time će se ujedno postići i veći autoritet odluka i odgovornije ponašanje u njihovoj realizaciji.

Radnička klasa i radni čovek moraju ovim ustavnim promenama da skupštinski sistem prilagode prirodi svog društvenog položaja i rada. Time će se ne samo stvarnije menjati pozicija radnog čoveka i njegov udeo u donošenju odluka nego će se stvoriti i osnovni preduslovi za viši stepen podruštvljavanja otuđenih sfera odlučivanja i obezbediti daleko veća „propusna moć" političkog sistema. To će, svakako, doprineti da se ne „prekida veza" između rezultata rada i raspolaganja tim rezultatima, to jest između neposrednog proizvođača i viška rada. Što bude manje posredovanja i posrednika, to će i sam društveni sistem biti prirodniji i stabilniji jer će odluke odražavati stvarniji interes ne samo radničke klase i udruženog rada nego i društva u celini. Bogatstvo oblika, viši stepen demokratizacije procesa, neposredna i odgovorna participacija, javnost i svestrana informisanost bitne su pretpostavke da se celokupan sistem društvenog odlučivanja prevede sa etatističko-birokratske i tehnomenadžerske na samoupravnu socijalističku osnovu i da se jasnije povuku linije razgraničenja u odnosu na klasični sistem odlučivanja koji je kreiran i razvijen sa stanovišta drugačijeg klasnog i društvenog interesa.

Ako radnička klasa i radni čovek treba ovim ustavnim promenama da dođu više i neposrednije do izražaja u celokupnom društvenom sistemu, a samim tim i da prime na sebe i direktnu ustavno-pravnu, političku i moralnu odgovornost za ukupan društveni razvoj, proširenu, odnosno društvenu reprodukciju, stabilnost društvenog uređenja i sistema, veću i neposredniju odgovornost za rad i funkciju svih činilaca tog sistema, onda se rešenja ne bi smela tražiti u nekakvom modelu koji je neprilagodiv takvom zahtevu jer bismo u tom slučaju napravili vrlo lošu uslugu upravo onome kome je taj model namenjen. Na drugoj strani treba biti obazriv i u odnosu na predloge koji nude modele u koje se može smestiti i ono što je nepodudarno sa prirodom i funkcijom skupštinskog sistema koji izrasta na samoupravnoj osnovi. Jer, ako radnička klasa treba da primi na sebe daleko veću odgovornost od postojeće u pogledu razrešavanja otvorenih problema društvenog razvitka i da obezbedi uslove za dalji i nesmetaniji razvoj našeg samoupravnog socijalističkog društva, onda dati organizaciono-modelski okviri ne bi smeli da joj to otežavaju ili onemogućuju.

Ako se ide na promene u skupštinskom sistemu, onda one treba da budu takve da ga oslobode, koliko je god to moguće, elemenata klasičnog parlamentarizma, da stvore uslove koji će radničkoj klasi i udruženom radu omogućiti da se i u ovoj sferi odlučivanja institucionalno izrazi i potvrdi, kao i da preko njega uspostavi kontrolu nad izvršenjem odluka koje nastaju u procesu odlučivanja, s tim da taj proces odluči-

vanja počinje u osnovnoj samoupravnoj zajednici, a da završava u skupštini odgovarajuće društveno-političke zajednice.

Ukoliko se svi nivoi skupština i njihove nadležnosti budu sveli u okvire društveno neophodnog, utoliko će se skupštinski sistem učiniti funkcionalnijim, odgovornijim i efikasnijim. Time će više prostora dobiti samoupravni oblici odlučivanja, samoupravni sporazumi i društveni dogovori.

Ne bi smelo da bude kolebanja u pogledu potpune afirmacije delegatskog sistema. On treba da bude koncipiran tako da isključuje monopolizam, neodgovornost, samovolju, otuđenje i sve ono što bi ga učinilo beživotnim, neprihvatljivim i formalističkim. Taj sistem treba posebno zaštititi od vlastitog samootuđenja i birokratisanja. Izvedene ili stepenaste delegacije unutar ovog sistema su latentna opasnost da se birokratizam preseli u jedno novo i za njega veoma atraktivno područje društvenog života.

Ovim promenama je neophodno prevladati i postojeći odnos država — samoupravljanje, i to na taj način što će se prvo podrediti drugom. Naravno, ovo se odnosi i na skupštinski sistem. Neodrživa je podela skupštinskih veća na političko veće, koje je istovremeno i opštenadležno, i na ostala veća. Takva podela ne samo da je nespojiva sa prirodom i suštinom samoupravnog socijalističkog društva i njegovim produkcionim odnosom, nego je protivurečna i poziciji klase koja je na vlasti. Ako bi se taj odnos dalje razvijao u pravcu suprotnom od onog koji želimo, onda bi konsekvence bile kretanje u pravcu vladavine u ime klase ili ka njenoj eliminaciji iz sfere političkog odlučivanja.

Iz svega ovog proizlazi da se skupštinski sistem mora kompleksno tretirati u okviru ustavne reforme, a ne samo sa organizacionog ili strukturalnog gledišta samih skupština. On ne može biti nerazvijen i patuljast bilo da se radi o organizaciji i unutrašnjoj strukturi njegovih osnovnih činilaca, njihovom delokrugu, izvršno-upravnoj funkciji, međusobnim odnosima unutar samog sistema ili o odnosima u okviru ukupnog političkog sistema.

Kada je reč o skupštinama, teško bi se mogla prihvatiti teza o jednodomnosti ili o zadržavanju institucije opštenadležnog veća u njima. Realan život i odnosi u njemu upućuju na to da svako veće može imati samostalnu nadležnost i odgovornost, ravnopravnu nadležnost i odgovornost i zajedničku nadležnost i odgovornost. Te tri vrste nadležnosti i odgovornosti su komponente jednog konzistentnog sistema koji proizlazi iz samoupravljanja. Svako prenebregavanje jedne od tih nadležnosti u korist drugog veća dovodi do supremacije u odnosima među većima i interesima koje ona predstavljaju.

Izgleda da je nesporno da, pored veća samoupravnih zajednica, postoji i veće u skupštinskoj strukturi koje bi i dalje birali građani. Očigledno, ono neće imati više poziciju koju je do sada imalo kao političko i opštenadležno veće. Najverovatnije, takvo veće bi se organizovalo samo u skupštinama opština, pokrajina i republika.

Da bi se obezbedila rukovodeća uloga radničke klase u samoupravnom socijalističkom društvu, a time i samoupravna prava radnih ljudi i građana u celokupnom sistemu društveno-političkog odlučivanja, neophodno je i ustavno-pravno osigurati takve uslove da se radni ljudi i građani u opštini mogu samoupravno organizovati, i to na način koji im obezbeđuje i garantuje što neposrednije i stvarnije učešće u donošenju odluka, kao i usklađivanje njihovih odnosa i interesa. Time bi opština u našem društvenom uređenju i sistemu bila stavljena u poziciju da bude osnova za celokupan sistem političke vlasti. U samoupravnom socijalističkom društvu radni čovek i građanin se ne javlja kao usamljena jedinka kada se radi o ostvarivanju funkcije vlasti. Njihova organizovanost u samoupravnim zajednicama — radnim, mesnim i interesnim — garancija je da oni mogu realizovati svoje pravo i dužnost da neposredno biraju svoje delegacije, koje treba da budu samoupravna osnova celokupnog skupštinskog sistema — od opštine do federacije. Ovim promenama bi, pored samoupravnih zajednica, trebalo obezbediti da se delegacije mogu konstituisati u svim oblicima samoorganizovanja i udruživanja i individualnih proizvođača koji rade svojim sredstvima za proizvodnju u poljoprivredi i drugim delatnostima.

Da bi delegatski sistem mogao da egzistira i funkcioniše, neophodno je precizno ustavno-pravno regulisati pravo i dužnosti delegacija. Na ovakav zaključak nas upućuju dosadašnja iskustva. Delegacije ne mogu ostvariti svoju funkciju ukoliko ne budu u obavezi da neposredno iznose pred radne ljude i građane svoje samoupravne zajednice sva pitanja od interesa za te zajednice o kojima se odlučuje u skupštini odgovarajuće društveno-političke zajednice. Time bi se obezbedilo zajedničko razmatranje i pretresanje tih pitanja, odnosno utvrđivanje stavova i predloga date samoupravne zajednice. Iz ovakvog odnosa proizlazi niz međusobnih prava i obaveza. Na jednoj strani delegacije bi bile dužne da upoznaju i obaveštavaju radne ljude i građane u samoupravnim zajednicama sa svim činjenicama od značaja za sagledavanje njihovog interesa i zauzimanje stavova. Uz to, one bi morale to isto da čine i u odnosu na mišljenja i stavove drugih samoupravnih zajednica, odnosno radnih ljudi i građana u njima. Na drugoj strani radni ljudi i građani u samoupravnim zajednicama treba da pomognu svojoj delegaciji da što kompleksnije sagleda probleme o kojima treba da se donese odluka i da doprinose izgrađivanju stava o vlastitom interesu.

U vezi sa tim od posebnog je značaja na koji će se način ustavno-pravno konstituisati obaveze delegacija i delegata u skupštinskom sistemu. Iz dosadašnjih rasprava o tom pitanju proizlazi da je neosporno da bi delegacija trebalo da odgovara svojoj samoupravnoj zajednici, da se statutom ili sporazumom utvrde uslovi i način opoziva delegacije, odnosno podnošenje ostavke od strane delegacije, kao i to da delegacija treba da bude samostalna u zamenjivanju delegata koje ona iz svoje sredine šalje u određeno veće skupštine. Pored toga, sa stanovišta dalje

valo u odnosu na funkciju koju ona ostvaruje kao najviši organ političke vlasti. Međusobna uslovljenost i zavisnost ovih činilaca političkog, odnosno skupštinskog sistema trebalo bi da ih upućuje na saradnju, a ne na konfrontaciju. To znači da bi skupštine pripremale predlog odluka sabora i starale se o njihovom izvršenju. Na drugoj strani, sabori bi se neposredno angažovali da se dogovorena i utvrđena politika što lakše i uspešnije realizuje od strane skupština i ostalih samoupravnih činilaca u određenoj društveno-političkoj zajednici.

UDRUŽENI RAD I SAVEZNA SKUPŠTINA

Interes naše javnosti očigledno nije mali ni kada se radi o organizaciji, strukturi, načinu rada i odlučivanja u skupštinama i ostalim društveno-političkim zajednicama — pokrajinama, republikama i federaciji. To je i razumljivo s obzirom na to da se radi o institucijama sa još uvek prilično širokim zakonodavnim ovlašćenjima, kao i političko-izvršnim funkcijama koje one ostvaruju preko izvršnih veća.

U dosadašnjim raspravama, iznetim mišljenjima i stavovima kada je reč o Saveznoj skupštini, sve se određenije pojavljuju dve osnovne koncepcije.[3]

Prva, koja Saveznu skupštinu shvata kao jednodomno telo, i to sastavljeno od delegacija republika i pokrajina, to jest njeno praktično svođenje na postojeće Veće naroda. Ove delegacije bi u njoj predstavljale totalitet i sintezu interesa radnih ljudi i građana, osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija, interesnih i mesnih zajednica, opština i republika, odnosno pokrajina. Istovremeno delegacije bi radile i odlučivale na osnovu usaglašavanja stavova o svim pitanjima iz amandmana XXXII i XXXIII (tačka 1)[4], dok bi o ostalim pitanjima odlučivale kvalifikovanom, odnosno običnom većinom.

Ova koncepcija se obrazlaže znatno smanjenom nadležnošću Savezne skupštine, usvojenim načinom odlučivanja o zajedničkim pitanjima koja republike i pokrajine poveravaju federaciji, činjenicom da su svi društveni interesi inače integrisani u totalitet interesa republika, odnosno pokrajina. Polazeći od toga, smatra se da nema potrebe da se takav interes pojavljuje u Saveznoj skupštini po dva koloseka.

Polazeći od karaktera federacije i ustavne verifikacije načela o usaglašavanju stavova republika i pokrajina, kao i od neophodnosti otkla-

---

[3] Ovde se imaju u vidu neka mišljenja i stavovi o ovoj temi koji su prisutni u našoj javnosti.

[4] Naznačene odredbe pomenutih amandmana se odnose na promenu Ustava, utvrđivanje osnova društvenog plana Jugoslavije, monetarni sistem i emisiju novca, devizni sistem, spoljnotrgovinski promet, kreditne odnose sa inostranstvom, carinsku i vancarinsku zaštitu, društvenu kontrolu cena proizvoda i usluga, kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, utvrđivanje prihoda društveno-političkih zajednica koji se ostvaruju oporezivanjem proizvoda i usluga u prometu, kao i utvrđivanje sistema, izvora i ukupnog obima sredstava za finansiranje federacije, mere koje su osnov za kompenzaciju i slično.

njanja majorizacije kao načina rešavanja pitanja iz nadležnosti federacije, smatra se da bi za pitanja koja se rešavaju samo na osnovu saglasnosti svih republika i pokrajina najviše odgovaralo odlučivanje po delegacijama u budućoj Saveznoj skupštini, to jest da svaka delegacija ima samo jedan glas.[5] Pored ovoga, zagovornici tog shvatanja ne isključuju mogućnost izvesne korekture postojećih načina usaglašavanja stavova republika i pokrajina. Dosledno koncepciji za koju se zalažu, oni s pravom postavljaju pitanje — da li bi bilo bolje da se usaglašavanje ovih stavova odvija samo u Saveznoj skupštini, s tim da se Ustavom ovlasti Savezno izvršno veće da samostalno donosi odluke na osnovu stavova usaglašenih u međurepubličkim komitetima o pitanjima poverljivog karaktera i slučajevima kada je potrebno odluku doneti po hitnom postupku. Iz ovog proizlazi da bi se određena pitanja predviđena u amandmanu XXXIII (tačka 1) izuzela iz postojeće nadležnosti Savezne skupštine i prenela u nadležnost Saveznog izvršnog veća.

Druga, koja polazi od shvatanja da Savezna skupština treba da bude sastavljena od Veća republika i pokrajina[6] (dosadašnje Veće naroda) i Veća udruženog rada. Dok bi prvo veće bilo sastavljeno od delegacija republika i pokrajina, drugo bi sačinjavale delegacije radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada. Ove delegacije bi oni neposredno birali, u skladu sa samoupravnim sporazumima, u pojedinim oblastima udruženog rada, i to prema broju zaposlenih u odgovarajućoj oblasti udruženog rada, odnosno srazmerno njenom učešću u društvenom bruto produktu. Smatra se da bi Veće udruženog rada ostvarivalo i funkciju najvišeg radničkog saveta u pitanjima od interesa za udruženi rad.

Pored samostalne nadležnosti ovih veća, Veće republika i pokrajina i Veće udruženog rada bi ravnopravno učestvovali u donošenju Ustava SFRJ, društvenog plana Jugoslavije, akata o osnovama politike društveno-ekonomskog razvoja, saveznog budžeta i slično.

Ne upuštajući se u šire iznošenje ostalih elemenata ove koncepcije, — ukazali bismo samo na neka njena osnovna polazišta. Potreba postojanja Veća udruženog rada u Saveznoj skupštini obrazlaže se sledećim:

— Neophodno je i na ovaj način izraziti položaj radničke klase u samoupravnom socijalističkom društvu i njeno učešće u vršenju funkcija političke vlasti i zajedničkih društvenih poslova;

— Radničkoj klasi kao integrativnoj i osnovnoj snazi samoupravnog socijalističkog društva, s obzirom na prirodu njenog interesa i nje-

[5] Ukoliko se prihvati ovakav koncept, onda je očigledno neophodno Ustavom regulisati pitanje imperativnog mandata i pravo veta jer se bez toga ne bi mogla do kraja realizovati jedna ovakva koncepcija. Međutim, da li bi to bilo i najbolje rešenje, pitanje je za sebe. Prirodi samoupravnog socijalističkog društva i radničkoj klasi takav instrumentarij nije sasvim prilagodljiv. Otuda rešenja treba tražiti u samoupravnim sporazumima i dogovorima i u većem uvažavanju solidarnosti u pristupu razrešavanju otvorenih pitanja i problema, kao i jačanju moralne i društvene odgovornosti onih koji su ovlašćeni da odlučuju u ovakvim institucijama.

[6] Ovaj naziv za sada ne bi trebalo shvatiti kao konačan. Pitanje je da li bi ga trebalo i prihvatiti budući da se time ništa suštinski ne menja.

nu funkciju u preobražaju društva, treba omogućiti da dođe do izražaja i u federaciji kako bi mogla neposredno da utiče na dalji društveni razvoj, a time i da preuzme veću i neposredniju odgovornost za taj razvoj;

— Ovakav zahtev logički proizlazi i iz same prirode i potrebe samoupravne integracije udruženog rada;

— Neosporno je da radnička klasa i radni ljudi imaju zajedničke i jedinstvene interese, i to bilo da se radi o dugoročnim ciljevima samoupravnog socijalističkog društva ili o kreiranju ili razrešavanju pitanja iz tekućeg života i odnosa. Otuda se smatra da je neprihvatljiva teza koja bi radničku klasu i radne ljude lišila neposrednog učešća u kreiranju i razrešavanju svih pitanja značajnih za njihove interese, i to bilo da se radi o dugoročnom programiranju društvenog razvoja ili o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. To znači da bi povezivanje udruženog rada preko posebno i autonomno konstituisanih delegacija za pojedine oblasti u Veću udruženog rada omogućilo, prema ovom shvatanju, da se na području produkcionih odnosa, raspolaganja sredstvima proširene i društvene reprodukcije i jedinstvenom tržištu nalaze adekvatnija rešenja, i to u skladu sa stvarnim interesima i potrebama udruženog rada;

— Samoupravni socijalistički sistem, u delovima i celini, treba da izrasta iz osnove koju čine osnovne organizacije udruženog rada i opštine kao društveno-političke i samoupravne zajednice. Prema tome, udruženi rad treba da se neposredno izrazi na svim nivoima političkog odlučivanja od opštine do federacije.

Ako se pažljivo analiziraju ove dve koncepcije, onda je pre svega uočljiva razlika u nekim osnovnim polazišnim tačkama, i to daleko više nego što to na prvi pogled izgleda.

Kada se radi o Saveznoj skupštini, onda se ona ne može tretirati izolovano i nezavisno od karaktera naše državne i samoupravne zajednice i funkcija koju ona treba da ima u takvoj zajednici.[7] Prva koncepcija — želelo se to ili ne — ustavno-pravno posmatrana nije podudarna sa onim što je o Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji rečeno u amandmanu XX. Ovo zbog toga što strukturiranje Savezne skupštine, način njenog rada i odlučivanja, kako to faktički proizlazi iz pomenute koncepcije, ide u pravcu njenog prerastanja od federalne u konfederalnu instituciju.

Dalje osnovno polazište ove koncepcije zasniva se na nedovoljnom uvažavanju položaja i uloge radničke klase i udruženog rada kada je reč o odlučivanju u jednoj ovakvoj instituciji na nivou federacije. Priroda interesa radničke klase i radnih ljudi, kao što je poznato, ne može se ograničiti u jednoj državnoj i samoupravnoj socijalističkoj zajednici kakva je naša samo okvirima radnih zajednica, opština, pa ni pokrajina i republika. Pored ostalog, to bi slabilo položaj udruženog rada,

[7] U raspravama o karakteru naše zajednice prisutna su i shvatanja koja joj osporavaju ili dovode u pitanje svojstvo društveno-političke zajednice. Praktično to znači svođenje federacije na skup saveznih organa, to jest ako bi se prihvatila i realizovala takva teza, imali bismo umesto federacije nekakav prilično nedefinisan savez država.

njegovo učešće u formulisanju i izražavanju zajedničkih i jedinstvenih interesa radničke klase i radnih ljudi, a teško bi se dovelo u sklad i sa karakterom jedinstvenog tržišta. Kada se ovo ističe, onda se moraju imati u vidu i sve konsekvence — praktične i dugoročne — koje mogu da proizađu iz nekih rešenja koja nude ova shvatanja.

U ovom kontekstu nije sasvim jasno kako će se verifikovati tzv. totalni interesi, ko će i kome poveriti funkciju njihovog reprezentovanja u procesu odlučivanja o njima. Budući da se u ovom procesu moraju ovi interesi međusobno i sučeljavati i konfrontirati, nije jasno kako će se sporovi koji iz toga mogu da proizađu razrešavati onda kada se o njima ne može postići dogovor u delegacijama. Svakako, ovde se otvaraju mnoga pitanja koja mogu imati, ako se uspešno ne razrešavaju, i dalekosežne posledice u pogledu ravnopravnosti, stabiliteta i funkcionisanja ne samo jedinstvenog tržišta nego i celokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. U zajednici kakva je naša nije isto ako se o vitalnim pitanjima dugoročne i tekuće politike raspravlja i odlučuje samo sa stanovišta globalnog republičkog ili pokrajinskog interesa, a ne i sa stanovišta odgovarajućih samoupravnih društvenih interesa. U samoupravnom socijalističkom društvu ni na jednom nivou društveno-političkih zajednica, kada se radi o političkoj vlasti i odlučivanju, ne bi se mogao ni smeo isključiti samoupravni činilac, s obzirom da su one i samoupravne zajednice. U nekim konceptima u vezi s predstojećim ustavnim promenama u skupštinskom sistemu samoupravljanje kao odnos i sistem se ograničava nivoom republika i pokrajina. To praktično znači, htelo se to ili ne, da se postavi pitanje da li je federacija i socijalistička samoupravna demokratska zajednica ili se radi samo o saveznoj državi. Prema dosadašnjem Ustavu — računajući tu i amandman XX — ona poseduje oba ova svojstva i to je upravo čini kvalitativno različitom od klasičnih oblika federacije, odnosno konfederacije. Ukoliko bi se prihvatio ovaj koncept, onda treba preispitati i valjanost daljeg postojanja nekih odredaba koje sadrže amandmani XX i XXXIII jer bi one očigledno time bile dovedene u pitanje.

Ako se svi društveni interesi i sporovi koji mogu iz njih da proizađu budu tretirali i razrešavali samo kao globalni interesi republika i pokrajina, a ne i kao interesi radničke klase i udruženog rada i samoupravljanja, onda treba računati i sa svim konsekvencama koje mogu da proizađu iz takvog pristupa. Zar nas u ovom pogledu ne opominju i ne obavezuju iskustva i drugih kada je reč o složenim društvenim zajednicama i društvenim uređenjima? Ukoliko se procesi odlučivanja ne demokratizuju i u njih direktno i neposredno ne uključi radnička klasa i radni čovek kao i ostale progresivne društvene snage, ne može se ostvariti stvarna ravnopravnost naroda i narodnosti niti se može uspešno voditi i dobiti bitka protiv etatističkih i centralističkih opasnosti. Garanciju za ostvarivanje nacionalnog i klasnog interesa treba, prema tome, tražiti u tim realizacijama, a ne u eliminisanju iz procesa odlučivanja onoga ko je stvarno i nedvosmisleno životno zainteresovan za oba ova interesa i njihovu realizaciju u jednom samoupravnom socijalističkom društvu kakvo je naše.

U Osnovnim načelima Ustava iz 1963. godine rečeno je da sve oblike upravljanja, uključujući i političku vlast, stvara radnička klasa i ceo radni narod za sebe u cilju organizovanja društva kao slobodne zajednice proizvođača. Ostvarujući ovu koncepciju na nivou federacije kada se radi o Saveznoj skupštini došlo je do uvođenja u njenu strukturu veća radnih zajednica. To je imalo za cilj, kako to kaže E. Kardelj, „da radni ljudi iz svih oblasti društvenog rada i stvaranja budu neposredno predstavljeni u Saveznoj skupštini. U takvoj organizaciji Savezne skupštine kroz jedan demokratski mehanizam povezuju se i usklađuju međusobni interesi osnovnih nosilaca društvenog rada iz raznih oblasti, a ujedno se ostvaruje međusobna zavisnost i neposredna povezanost političkog sistema sa procesom rada i samoupravljanja radnog čoveka"[8].

Da bi se obezbedila i garantovala ravnopravnost naroda i narodnosti i Ustavom utvrđena prava i dužnosti republika i pokrajina, u Saveznoj skupštini ustavnim promenama iz 1968. godine konstituisana je i verifikovana sadašnja pozicija Veća naroda. Ono bi tu poziciju trebalo da zadrži i ubuduće jer Veće udruženog rada ne bi smelo doći u poziciju da dovodi u pitanje ostvareni sistem garancija kada se radi o ravnopravnosti. Na drugoj strani, ni Veće naroda (Veće republika i pokrajina) ne bi trebalo dovesti u poziciju da samo odlučuje o pitanjima koja su od neposrednog interesa za udruženi rad. U našim uslovima udruženi rad i radni čovek u njemu, očigledno, nisu „zamena" za klasični „drugi dom", već izraz stvarne potrebe radničke klase i udruženog rada da i na nivou federacije budu neposredno predstavljeni i prisutni kada se odlučuje o vitalnim pitanjima njihovog položaja i društvenog razvoja. Prema tome, ne treba strahovati da bi takav dom svojim postojanjem i funkcionisanjem bilo koga mogao da majorizira, izuzev što bi faktički svojim postojanjem i funkcionisanjem bio garant toj klasi i udruženom radu da ne budu ma u kom vidu „majorizirani" ili potisnuti iz učešća u odlučivanju.

Možda nije suvišno u vezi sa svim tim podsetiti i na to da se naše zajedništvo zasniva na vlastitim revolucionarnim i demokratskim tekovinama kao što su: slobodno izražena volja naših naroda da u skladu sa svojim istorijskim težnjama žive u dobrovoljno ujedinjenoj i ravnopravnoj zajednici koja se zasniva na bratstvu i jedinstvu i solidarnosti svih naših naroda i narodnosti, da je ta zajednica stvorena u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, da su samoupravni socijalistički odnosi osnova i garancija društvenog uređenja i celokupnog društvenog sistema, da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija kao državna i samoupravna zajednica zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i da u njoj narodi i narodnosti, radni ljudi i građani ostvaruju i obezbeđuju ono što je za njih nepri-

[8] Edvard Kardelj, *Neka pitanja daljeg razvoja skupštinskog i političkog sistema*, referat na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine od 11. maja 1967. godine.

kosnoveno: suverenost, ravnopravnost, nacionalnu slobodu, nezavisnost i teritorijalnu celokupnost, bezbednost, društvenu samozaštitu i odbranu, svoj samoupravni socijalistički sistem, međunarodni položaj i ulogu i slično.

Očigledno, druga koncepcija polazi sa drugačijeg stanovišta kada se radi o udruženom radu i njegovom položaju i funkciji u sferi skupštinskog sistema. Međutim, kod nje nije do kraja jasan odnos između Veća republika i pokrajina i Veća udruženog rada i njihova uloga kada se radi o odlučivanju u Saveznoj skupštini.[9] Zbog toga sva ta pitanja traže dalju i svestraniju razradu.

Kao što se iz izloženog vidi, i jedna i druga koncepcija ne dovode u pitanje Veće republika i pokrajina. Međutim, one se međusobno razlikuju kada se radi o njegovom mestu i ulozi, kao i o načinu odlučivanja u njemu. Ova razlika uslovljena je i drugačijim shvatanjem sastava i funkcije same Savezne skupštine.

Kada se radi o pokrajinskim i republičkim skupštinama, dosadašnja razmišljanja se kreću uglavnom oko iznalaženja što adekvatnijih rešenja sa stanovišta predstavljanja udruženog rada u ovim skupštinama. Postojanje republičkog, odnosno pokrajinskog veća, takođe se ne dovodi u pitanje. Ono bi bilo sastavljeno od delegacije građana. Međutim, moguće su izvesne promene u položaju i funkciji ove vrste veća s obzirom na uspostavljanje dominantnije pozicije radničke klase i udruženog rada u republičkim i pokrajinskim skupštinama. Ima mišljenja da bi, pored postojanja ove dve vrste veća, trebalo omogućiti obrazovanje i opštinskog veća u republičkim i pokrajinskim skupštinama.

POLITIČKO-IZVRŠNA I UPRAVNA FUNKCIJA I SKUPŠTINSKI SISTEM SA STANOVIŠTA PREDSTOJEĆIH USTAVNIH PROMENA

U novim ustavnim promenama treba očekivati da će posebna pažnja biti poklonjena političko-izvršnoj funkciji u skupštinskom i političkom sistemu. To je i razumljivo, imajući u vidu dosadašnje iskustvo, kada se radi o ovoj značajnoj funkciji. Kako i na koji način ojačati ovu funkciju i učiniti je više i neposrednije društveno odgovornom — jedno je od ključnih pitanja na koja treba dati odgovor u okviru predstojeće ustavne reforme. Izvesna nedorečenost i kolebanja koja su do sada bila

---

[9] Problem odlučivanja, kada se radi o Saveznoj skupštini, svakako je veoma složen. Na jednoj strani imamo samostalan i nezavisan položaj republika i pokrajina, a na drugoj strani, u nadležnosti Savezne skupštine nalazi se određen broj tzv. klasičnih državnih funkcija — narodna odbrana, spoljna politika i slično — i sasvim razumljivu pretenziju da se o svim tim pitanjima odlučuje u budućem Veću republika i pokrajina. Zato se opravdano postavljaju dva pitanja: a) kakav u svemu tome treba da bude položaj i uloga udruženog rada i b) da li se međurepublički dogovori mogu i u kojoj meri ostvarivati u okviru delegacija republika i pokrajina u postojećem Veću naroda, odnosno budućem Veću republika i pokrajina.

prisutna u koncipiranju i ostvarivanju političko-izvršne funkcije pogodovala su da se neki procesi s tim u vezi počnu otvarati.

Ostvarivanje političko-izvršne funkcije preko kolegijalnih organa trebalo bi da jača, a ne da slabi odgovornost takvog organa i svakog pojedinca u njemu. U meri u kojoj se smanjuje predominacija pojedinca u ovakvom organu mora srazmerno jačati kolektivna i u okviru nje lična odgovornost. Ova dvojaka odgovornost ne bi smela da isključuje jedna drugu, nego upravo da povećava i jedan i drugi vid odgovornosti.

U uslovima postojanja skupštinskog sistema, bez obzira na koji način se ostvaruje političko-izvršna funkcija, skupštine se ne bi smele naći u poziciji klasičnog parlamentarnog odnosa prema ovoj funkciji i njenom ostvarivanju. Drugim rečima, one se ne bi smele naći u poziciji ni samo „kritičara" ni samo „poslodavca", jer se time ne mogu osloboditi dela društvene odgovornosti kada se radi o političko-izvršnoj funkciji i načinu njenog ostvarivanja. Na drugoj strani, niko, pa ni skupštine ne bi smele težiti ka tome da uzurpiraju za sebe sva prava kada se radi o načinu ostvarivanja društvene kontrole nad političko-izvršnom funkcijom. Zato je neophodno stvarati takve društvene uslove u kojima niko ne može imati monopolski položaj u odnosu ma na koju društvenu funkciju koja mu se poverava u samoupravnom socijalističkom društvu. U ovom pogledu mogli bi da imaju značajnu funkciju sabori samoupravljača koji bi mogli da podstiču i pruže pomoć skupštinama da sa više odgovornosti i uspeha realizuju svoju ulogu u odnosu na političko-izvršnu funkciju. Isto tako, oni bi mogli da budu od izvanredne koristi radnom čoveku i građaninu kada se radi o ostvarivanju društvene odgovornosti u odnosu i na samu skupštinu.

Ceo taj kompleks odnosa nije dovoljno razvijen i dograđen niti je prilagođen prirodi osnovnog društvenog odnosa. Otuda se radnička klasa i radni čovek moraju izboriti da se političko-izvršna funkcija što više demokratizuje i saobrazi sa interesom udruženog rada kao najprogresivnijim društvenim interesom.

Što se tiče upravne funkcije u okviru političkog sistema, i ona bi trebalo da bude načelno regulisana novim ustavnim promenama. Naše društvo mora imati modernu, stručnu, efikasnu i odgovornu upravu koja će biti sposobna da ostvari funkciju koju joj poveri samoupravno socijalističko društvo.

Da bi se sve to postiglo, neophodno je postojeće nadležnosti svih političko-izvršnih i upravnih organa svesti u realne i društveno neophodne okvire koje uslovljava priroda našeg samoupravnog socijalističkog društva i odnosi u njemu, kao i obezbediti veći i neposredniji uticaj udruženog rada i radnih ljudi u procesu političkog odlučivanja, i to na svim nivoima društvenog organizovanja.

S pravom se može očekivati da u narednom periodu znatnije ojača uticaj javnosti na donošenje političkih odluka budući da je to jedan od

preduslova za stvarniju demokratizaciju društvenog sistema i odnosa u njemu. Uostalom, to će doprineti i jačanju društvene odgovornosti nosilaca svih javnih funkcija i ovlašćenja.

☆

Imajući sve ovo u vidu, kao i značaj predstojeće ustavne reforme, Socijalistički savez i ostale društveno-političke organizacije imaće u tim ustavnim promenama izuzetno odgovornu i osetljivu društvenu funkciju. U istoj se poziciji nalaze i sredstva javnog informisanja, naučna i stručna javnost. Promene treba objašnjavati, osmišljavati, predlagati, kritikovati, ali biti i spreman i sposoban da se prime i razumeju druga mišljenja i stavovi, naročito oni koji potiču iz društvene baze.

Zdravko Leković

SOCIJALNE RAZLIKE I DEMOKRATIZACIJA ŠKOLSKOG SISTEMA

MATERIJALNE MOGUĆNOSTI RODITELJA I ŠKOLOVANJE DECE

Teško je pozivati se na neki određeniji indeks socijalnih (ne)jednakosti koji determiniše socijalnu strukturu učenika srednjih, viših i visokih škola nego što su to materijalni položaj porodice i mogućnosti potrošnje u njoj. Nivo potrošnje u porodici je najčešće ispitivana varijabla u utvrđivanju korelacije socijalnog statusa i demokratizacije školskog sistema.

Neke socijalne razlike u našem društvu su posledica različitog položaja grana u sistemu primarne i sekundarne raspodele, što ima direktnog odraza na internu raspodelu dohotka u organizacijama udruženog rada i na mogućnosti potrošnje u porodicama zaposlenih. Granske razlike se reflektuju u socijalnoj sferi preko velikih razlika u ličnim dohocima zaposlenih. Kao ilustracija ove tvrdnje može da posluži sledeći pregled:

Prosečni neto lični dohoci

Godina	Poljoprivreda	Industrija	Državni organi i društv. službe
1962.	202	233	348
1963.	229	289	420
1964.	303	375	527
1965.	440	523	750
1966.	610	725	986
1967.	802	820	1.230
1968.	806	910	1.326
1969.	925	1.056	1.506

Iz ovog pregleda se vidi da su lični dohoci u nekim granama stalno na dnu lestvice, dok su u drugim stalno na vrhu. Tokom poslednjih de-

set godina u sferi ličnih dohodaka zapažaju se anomalije koje se ispoljavaju u velikim razlikama u ličnim dohocima radnika istih kvalifikacija. Na primer, u Beogradu u sektoru sajamske delatnosti radnici su imali 5,6 puta veće lične dohotke, odnosno 6,4 puta veću ličnu potrošnju nego radnici istih kvalifikacija u sektoru trgovine kožom i obućom na malo.[1] Utvrđeno je da te razlike nisu potekle samo od rada, već i iz različitih uslova privređivanja.

Kod kategorije zaposlenih i izdržavanih lica takođe se ispoljavaju velike razlike. „Najveća nepravedna nejednakost je u pogledu uslova za zbrinjavanje predškolske dece i školovanja u osnovnim i višim školama."[2] Pojedini društveni slojevi troše upravo toliko koliko iznosi njihov doprinos društvu. U nekim slučajevima radnici sa prosečnim ili niskim prihodima daju veći doprinos opštoj potrošnji nego što troše, dok je kod imućnijih slojeva obrnut slučaj.[3] Tu princip socijalističke solidarnosti uopšte ne dolazi do izražaja.

Velika je razlika i u standardu grad—selo. „U 1963. godini... ta razlika je iznosila u ličnoj potrošnji per capita: poljoprivredna domaćinstva 100, mešovita domaćinstva 134, gradska nepoljoprivredna domaćinstva 189... Tada se raspon selo—grad formira u oblasti lične potrošnje 1 : 1,6. Uzimajući u obzir da su fondovi društvenog standarda viši u gradu, onda se može računati da je raspon u tekućoj potrošnji, ličnoj i društvenoj, iznosio približno 1 : 2."[4] Očevidno je da na najnižoj lestvici potrošnje stoje radničke porodice sa najnižim prihodima, zatim poljoprivredna i mešovita domaćinstva, dok su na vrhu lestvice gradska nepoljoprivredna domaćinstva (većinom sloj nemanuelnih zanimanja).

Mogućnosti potrošnje se direktno odražavaju na razvoj dece i na uslove njihovog školovanja. Te razlike se protežu na opredeljenje i izbor škole, pri čemu deca iz siromašnijih porodica, a to su u većoj meri seljačka i radnička deca, odlaze pretežno u škole koje pružaju određenu kvalifikaciju i mogućnosti za brže zaposlenje. To je odnos koji negira društvenu i socijalnu ravnopravnost i demokratizaciju školskog sistema. Socijalne suprotnosti tog tipa mogle bi, uz ostale komponente zaoštrene socijalne diferencijacije, da poprime karakter klasnih suprotnosti ukoliko se progresivne društvene snage ne bi orijentisale na usmeravanje i osmišljavanje daljeg socijalističkog preobražaja društva unoseći korektive u postojeći socijalni program.

Za sociološko istraživanje opredeljenja i ponašanja omladine bitna je analiza njenog društvenog položaja. Društveni položaj omladine u našem sistemu u osnovnim aspektima određen je materijalnim položajem porodice, mogućnošću afirmacije putem samoupravljanja i društvenom ulogom i ugledom koji stiče na tim osnovama.

U našem društvu, kao i u drugim razvijenim društvima, najmasovniji deo mladih čini školska omladina. Tu je za društveni položaj svakog

---

[1] Stenografske beleške sa XIII konferencije SK Beograda (februara 1972).
[2] Treća konferencija SK Slovenije, „Borba", 18. novembar 1971.
[3] Ibid.
[4] B. Šefer, *Socijalne razlike i socijalna sigurnost*, „Borba", 1. novembar 1970.

mladog čoveka veoma važno da ima mogućnost za sticanje obrazovanja. Ta faza u životu mladog čoveka ima presudan značaj u pogledu sticanja sposobnosti za preuzimanje odgovarajuće uloge u društvu.

Kako se taj socijalni diferencijal izražava u strukturi srednjih škola u Beogradu? Delimičan odgovor na to pitanje pruža sledeći pregled[5]:

Socijalna struktura (poreklo) učenika srednjih škola u Beogradu 1968/69. godine

Učenici čiji su roditelji	Gimnazije	Srednje stručne škole	Škole za KV radnike	Ukupno
Poljoprivrednici	5,8	40,2	54,0	16.905
Radnici	12,5	47,0	40,5	16.495
Službenici	59,0	31,0	9,7	18.790
Privatne zanatlije	18,1	40,7	41,2	4.750
Lica s ličnim prihodima i izdržavana lica	29,3	49,0	21,6	6.538
Slobodne profesije	36,3	52,3	10,9	898
Ostali	—	—	—	1.903

Posmatranjem raspodele učenika različitog socijalnog porekla prema pojedinim tipovima srednjih škola dolazi se do sledećih zaključaka. Najveći broz dece iz porodica poljoprivrednika odlazi u škole za radnička zanimanja (54,0%), zatim u srednje stručne škole (40,2%), a najmanje u gimnazije (5,8%). Deca iz porodica radnika odlaze najviše u srednje stručne škole (47,0%), zatim u škole za radnička zanimanja (40,5%), a najmanje u gimnazije (12,5%). Deca službenika odlaze najviše u gimnazije (59,0%), u srednje stručne škole (31,0%), a najmanje u škole za radnička zanimanja (9,7%).

Ovi podaci u potpunosti demantuju neke ocene o takozvanom porazu škola za službenička zanimanja. Oni pokazuju da su još na ceni i

[5] Podaci su dobijeni u okviru istraživanja socijalne strukture Saveza komunista Beograda koje je sprovedeno 1969—1971. godine. Tu je obuhvaćena i socijalna struktura srednjoškolske omladine. U istraživanju je postavljena hipoteza o postojanju socijalnih razlika u okviru društvenih grupa i slojeva koje se odražavaju i na socijalni sastav (poreklo) učenika srednjih škola, što je relativno nezavisno od sposobnosti učenika. Dato je i više dopunskih pretpostavki: o težem položaju učenika koji pohađaju škole za radnička zanimanja, o tome da u te škole odlaze pretežno deca siromašnih roditelja itd.

Pri izradi hipotetičkog okvira istraživanja odbačena je dilema da li je omladina posebna društvena grupa ili je socijalno izdiferencirana u zavisnosti od strukture društva. Kao društvena grupa omladina je posmatrana u strukturi društvenih grupa i slojeva sa njenim bitnim karakteristikama. Omladina ima izvesna zajednička društvena svojstva, ali se ona na različite načine manifestuje u okviru socijalno izdiferenciranog društva. Kompaktnost mladih u pogledu njihovih težnji ne sme se idealizovati. Tu je prisutna različitost kao što su različite životne situacije i uslovi za njeno stupanje u život.

te škole i ta zanimanja, i to ne samo u službeničkim nego i u radničkim strukturama. Radnici-članovi Saveza komunista velikog industrijskog preduzeća „Zmaj" izjavili su u ogromnoj većini da bi želeli da im deca koja su dorasla za školovanje budu službenici. Samo 7,1% visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika i 10% polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika želi da im deca budu radnici. U robnoj kući „Beograd" samo 6,5% komunista sa višom i visokom spremom želi da im deca budu radnici, a u jednoj bankarskoj ustanovi takvih je samo 1%.

Iz navedenog se vidi da bi radnici, ukoliko bi se realizovale njihove želje, drugačije rasporedili svoju decu u pojedine srednje škole nego što to pokazuje sadašnja socijalna struktura učenika.

Postojeći sistem školovanja sadrži dosta indikatora koji pokazuju da se veliki broj dece školuje zavisno od materijalnih mogućnosti roditelja, a ne u zavisnosti od sposobnosti, pa i potreba našeg društva. Imućnije porodice, lakšim podnošenjem izdataka za školovanje, omogućuju svojoj deci pohađanje onih škola koje obezbeđuju veću stručnost, pa samim tim i širi izbor uloge u društvu, u društvenoj podeli rada.

POLOŽAJ UČENIKA KOJI POHAĐAJU ŠKOLE ZA KVALIFIKOVANE RADNIKE

Učenici škola za kvalifikovane radnike u 28% slučajeva regrutuju se sa sela, a u 51% iz radničkih porodica. Ostatak od 21% regrutuje se iz struktura nemanuelnih zanimanja (iz porodica službenika svih kategorija, penzionera, slobodnih profesija, rukovodećeg osoblja u privredi i javnim službama, oficira i vojnih lica, milicionera, umetnika i raznih stručnjaka).

Učenici ovih škola obavezni su da, pored redovne teorijske nastave, pohađaju i praktičnu nastavu. Praktična nastava se izvodi na tri načina: u školskim radionicama, u radnim organizacijama i u radionicama privatnih zanatlija. U školskim radionicama obučava se 41,59% učenika, u radnim organizacijama 41,75% i kod privatnih zanatlija 16,64% učenika.

Poznati su mnogi slučajevi prave eksploatacije učenika, pogotovu onih koji obavljaju praksu kod privatnih zanatlija. Čak i u tim školama „nižeg ranga", kako ih mnogi nazivaju, ima teškoća da se obezbedi upis. U nekim slučajevima privatne zanatlije čak traže da se za obavljanje prakse u njihovim radionicama unapred položi povisoka suma novca. Te probleme često zanemaruju i radne organizacije, što negativno utiče na pripremu radničkog podmlatka. To direktno pogađa učenike ovih škola. U trgovini i ugostiteljstvu, na primer, visok procenat učenika radi više nego što to zakon propisuje. To je uzrast omladine između 15 i 19 godina koji je pogođen u svom razvoju i time što sindikati i druge društveno-političke organizacije više kampanjski, s vremena na vreme, postavljaju problem položaja ovih škola i učenika za radnička zanimanja. Savez omladine još nema takav društveni položaj da efikasnije utiče na njihov status.

Zakon nije definisao obaveze radnih organizacija privatnih zanatlija u pogledu naknade za rad učenika. To je prepušteno pogodbi ili slobodnoj volji privatnih zanatlija i radnih organizacija da li će učenicima dati kakvu naknadu za njihov rad. U nekim preduzećima odbijaju davanje naknade pod izgovorom da ih zakon ne obavezuje na to.

Društvenu pomoć u obliku kredita ili stipendija prima veoma mali broj učenika za kvalifikovane radnike. Učenici ističu da se osećaju usamljeni u svojim zahtevima za poboljšanje njihovog položaja. Oni žive u uverenju da se u njihovom položaju teško može nešto promeniti ukoliko se bitnije ne promeni društveni odnos prema toj vrsti škola.

Mnogi indikatori pokazuju da većina učenika za kvalifikovane radnike potiče obično iz kulturno nestimulativne sredine, da je njihov politički i samoupravni položaj neadekvatan i da su politički izolovani i imobilni. Organizacije Saveza komunista veoma malo pažnje posvećuju njihovim problemima. Takav položaj ove kategorije radničkog podmlatka odražava se i na uspeh u školi. Na primer, od 16.825 učenika za kvalifikovane radnike školske 1968/69. godine broj ponovaca iznosio je 1.302 (8%). To je ogromno materijalno opterećenje za škole i gubitak za zajednicu.

Republičkim zakonom o srednjem školstvu škole za kvalifikovane radnike dobile su rang srednjih škola. No, treba prevladati mnoge ostatke starih shvatanja u sistemu srednjeg školstva, naročito u strukturi programa. Doduše, struktura programa škola za radnička zanimanja postepeno se menja, pri čemu elementi opšteg obrazovanja dolaze sve više do izražaja. U Beogradu se postepeno vrše i znatne promene u pogledu ujednačavanja materijalnog položaja škola. To delimično pokazuje i sledeći pregled:

Sredstva koja Zajednica obrazovanja daje po jednom učeniku

Vrsta škola	Iznos u dinarima
Škole za KV radnike	1.945
Gimnazije	1.779
Medicinske škole	2.249
Ekonomske škole	2.028
Tehničke škole	2.209

Škole za kvalifikovane radnike sada dobijaju više sredstava po jednom učeniku nego gimnazije. Međutim, one nemaju odgovarajuće uslove za rad (smeštene su pretežno u nepodesnim zgradama), a ni materijalnu osnovu za praktičnu obuku. Osim toga, internati učenika za kvalifikovane radnike ne obezbeđuju ni najosnovnije standarde stanovanja i normalnog rada. Tako je u Beogradu, a iste ocene se svakodnevno čuju i sa drugih strana.

RAZLIKE U ELEMENTIMA ŽIVOTNOG STANDARDA

Razlike u elementima životnog standarda učenika škola za radnička zanimanja i učenika gimnazija ogledaju se pre svega u sledećem:

Uslovi stanovanja

Kvalitet stana	Učenici gimnazija	Učenici škola za radnička zanimanja
Podrumski stan	0,4%	1,5%
Prizemlje	15,5	43,8
Stan na spratu	72,3	25,4
Stan u potkrovlju	0,0	0,6
Bez odgovora	9,0	28,7

Ovde sve razlike idu u korist učenika gimnazija. Oni u najvećem broju slučajeva stanuju kod svojih roditelja i u boljim stanovima nego učenici škola za radnička zanimanja.

Način putovanja do škole

Prevozno sredstvo	Učenici gimnazija	Učenici škola za radnička zanimanja
Pešice (stan blizu škole)	83,8%	16,7%
Tramvajem ili trolejbusom	0,4	6,6
Autobusom	3,8	40,3
Vozom	0,8	1,5
Bez odgovora	11,1	34,9

Učenici gimnazija stanuju većinom blizu škole i veoma ih je malo koji moraju da koriste neko prevozno sredstvo prilikom odlaska u školu. Situacija je znatno drukčija i teža što se tiče učenika škola za radnička zanimanja. Mnogi od njih gube i po dva do tri sata prilikom odlaska u školu i povratka iz nje, ne računajući odlazak na praktični rad.

Preko 90% gimnazijalaca hrani se kod svojih roditelja (8,5% nije dalo odgovore), dok je među učenicima za radnička zanimanja takvih 52,2%. Učenici gimnazija imaju kvalitetniju ishranu (više toplih i mesnih obroka).

UTICAJ SOCIJALNIH RAZLIKA NA PSIHO-FIZIČKI RAZVOJ

U istraživanju uslova u kojima se školuju učenici srednjih škola pošao sam od pretpostavke da razlike u nivou života i standarda imaju odraza na fizički razvoj, na uspeh u školi i na aspiracije i stav učenika.

Pretpostavka se pokazala tačna. Primenio sam metod antropološkog merenja učenika. Njime je obuhvaćeno 2.608 ispitanika. Svi ispitanici rođeni su 1952. godine. Prilikom merenja i izračunavanja razlika u visini učenika primenom metoda izračunavanja aritmetičke sredine (posebno za muške, a posebno za ženske ispitanike) dobijeni su sledeći rezultati u santimetrima[6]:

Pol	Grad	Učenici gimnazija	Učenici škola za radnička zanimanja
Mladići	Beograd	176,6	173,7
	Zemun	172,4	167,1
Devojke	Beograd	165,7	161,6
	Zemun	162,6	161,2

Uočljive su prosečne razlike u visini između učenika gimnazija i učenika škola za radnička zanimanja i kod muških i kod ženskih ispitanika. Učenici škola za radnička zanimanja u Beogradu niži su rastom u proseku za tri santimetra od svojih vršnjaka u gimnazijama. U Zemunu mladi radnici su za 5,3 santimetra niži rastom od svojih vršnjaka u gimnazijama. Razlike su uočljive i kod devojaka.

Šta se dobija ako se ukrsti socijalno poreklo učenika, vrsta škole koju ispitanici pohađaju i visina učenika? Tu su se pokazale sledeće razlike: prvo, učenici gimnazija seljačkog porekla niži su rastom od svojih vršnjaka u gimnazijama koji su radničkog porekla, a i jedni i drugi su niži rastom od učenika gimnazija koji su službeničkog porekla; drugo, učenici škola za radnička zanimanja iz službeničkih porodica niži su rastom od svojih vršnjaka službeničkog porekla koji pohađaju gimnazije. Ista pravilnost u tim razlikama ispoljava se i kod učenika radničkog i seljačkog porekla. To se jasno vidi iz sledeće tabele:

Vrsta škola	Socijalno poreklo učenika i visina		
	Službeničko	Radničko	Seljačko
Gimnazije	172,7	171,9	168,0
Škole za KV radnike	171,4	166.5	163,9

[6] Ispitivanje je obavljeno u školskim ambulantama (merenja su vršili školski lekari). U Beogradu su ispitivanjem obuhvaćena 824 ispitanika, a u Zemunu 1.784. U toj masi ispitanika dobijena je srazmerna masa muških i ženskih ispitanika, tako da se dati zaključci baziraju na dovoljnoj masi ispitanika.

Podaci u ovoj tabeli odnose se na ispitanike muškog pola. Takve razlike su se pojavile i pri izračunavanju srednjih vrednosti visine kod ispitanika ženskog pola.

Pojavila se i jedna vrsta razlika regionalnog tipa mada se to nije htelo istraživati. Međutim, te razlike ne menjaju polaznu pretpostavku, već, naprotiv, i one potvrđuju osnovni zaključak ovog istraživanja. Ta regionalna razlika pokazuje se u tome što su zemunski učenici u proseku za 4—6 santimetara niži rastom od svojih vršnjaka sa užeg područja Beograda.[7]

Razlike se ispoljavaju i u težini učenika. Muškarci u gimnazijama teži su u proseku za četiri kilograma od svojih vršnjaka u školama za radnička zanimanja. Devojke u gimnazijama teže su u proseku za dva kilograma od svojih vršnjakinja u školama za radnička zanimanja. Što se tiče učenica, to je dosta varljiv podatak s obzirom na zaključak školskih lekara da veliki broj gimnazijalki primenjuje razne metode mršavljenja ili izbegavaju neke obroke zbog straha od suvišnih kilograma, što nije slučaj sa učenicama koje pohađaju škole za radnička zanimanja. O razlikama u težini nije teško donositi zaključke. Rekao bih da ovu vrstu razlika determiniše pre svega nivo potrošnje u porodicama i struktura ishrane. Moglo bi se nešto reći i o onim razlikama u načinu ishrane koje su uslovljene drukčijim navikama i kulturom ishrane. Jer navike i nivo kulture u ishrani mogu da utiču na kvalitet ishrane relativno nezavisno od materijalnih mogućnosti porodice, pa preko toga da se odraze i na fizički razvoj dece.[8] Tržišna istraživanja pokazuju da imućnije porodice kupuju kvalitetnije prehrambene proizvode, što je slučaj i sa privredno razvijenijim regionima.

---

[7] O tim regionalnim razlikama može da se vidi nešto više u zapažanjima lekarskih komisija i stručnjaka koji su radili na tome. Na to je nedavno ukazao i dr Miladin Mirilov na simpozijumu o dečjoj ishrani u Vojvodini (*Vojvođanski mladići u proseku najniži*, „Borba", 8. novembar 1971). Omladinci u Vojvodini su, prema zaključcima dr Mirilova, po visini na dnu jugoslovenske liste (iako su u prvim godinama posle rata zapažene izvesne povoljnije promene). Ovu pojavu uslovljavaju, kako pretpostavljaju i drugi stručnjaci, pre svega konstitucioni i genetički činioci. Promenom određenih ekoloških faktora, kako ukazuje iskustvo drugih zemalja (posebno Japana), može se nešto učiniti na poboljšanju pomenutog zaostajanja u razvoju mladih vojvođanskog regiona. Ono što je bila pretpostavka ovog istraživanja koje sam sproveo u Beogradu i Zemunu daje potpuno iste ishodišne zaključke do kojih je došao i dr Mirilov, to jest da na razlike koje se javljaju u prosečnoj visini učenika srednjih škola u Beogradu utiče i materijalni položaj porodice. Budući da se učenici škola za radnička zanimanja u najvećem broju regrutuju iz siromašnih porodica, to se pokazuje da fizičko-antropološke razlike stoje u određenoj korelaciji sa socijalnim nejednakostima. Pravilnost pojave je takva da bi se mogla označiti kao zakonita pojava.

[8] Na te razlike, svakako, utiču i drugi faktori ako se uzme širi ekološki okvir. Jer razlike u veličini upotrebljenih sredstava za ličnu potrošnju uslovljene su nivoom privredne razvijenosti, odnosno geografskim, istorijskim i drugim faktorima, što se vidi iz izučavanja razlika u potrošnji i njenoj strukturi u pojedinim našim republikama i krajevima (Vidi: *Lična potrošnja stanovništva po republikama i pokrajinama*, „Jugoslovenski pregled", br. 11—12 za 1971).

U kakvom odnosu stoji socijalno poreklo i imovno stanje sa željom učenika da steknu viši nivo obrazovanja i da završe neku višu školu? Nedvosmisleno se može zaključiti da se linija razlika između učenika za kvalifikovane radnike i učenika gimnazija proteže i na njihove aspiracije za nastavljanje školovanja (nije reč o materijalnom položaju, već o želji da se nastavi dalje školovanje). Na primer, učenici slabog materijalnog stanja u 40% slučajeva izjavljuju da ne žele da nastave dalje školovanje, dok je među onima koji su boljeg materijalnog stanja takvih samo 10%.

Naučnici okupljeni u UNESCO-u tvrde da su moždana aktivnost i njen domet u tesnoj vezi s nivoom života. Reč je o zavisnosti inteligencije, vitalnosti i životne volje od ishrane. O tome predsednik UNESCO-a Eugen Maheu kaže: „U mnogim zemljama nedovoljna i loša ishrana, a naročito nedostajanje amino-kiseline i proteina, najbolji su saveznici usporenog duhovnog života." Profesor Kravioto iz Karakasa smatra da se nikakav viši stupanj inteligencije ne može postići bez odgovarajuće ishrane i da ne može biti potpune sposobnosti rezonovanja bez kompletne i uravnotežene ishrane. Profesor Mandel, predsednik Neurohirurškog instituta u Strasburu, potvrdio je da slaba ili nedovoljna ishrana veoma loše utiče na životnu krepkost i vitalnost. Nedostaci u ishrani nemaju samo neposredne fizičke posledice u određenom trenutku. One ostavljaju trajne posledice na razvoj mladih.

OCENE UČENIKA O SOCIJALNIM RAZLIKAMA

Kakva su saznanja i ocene učenika o socijalnim razlikama i o mogućnostima za školovanje dece iz različitih društvenih grupa? Na pitanje da li postoje razlike u uslovima školovanja dece iz različitih društvenih grupa odgovorila su 674 učenika srednjih škola (337 mladih komunista i isto toliki broj učenika koji nisu članovi SK). Posebno su sređeni odgovori učenika članova SK, a posebno nečlanova. Dobijena je sledeća distribucija odgovora u procentima:

Odgovori	Učenici članovi SK	Učenici nečlanovi
Postoje velike razlike	39,8	44,5
Postoje osrednje razlike	35,7	29,4
Postoje male razlike	11,2	10,6
Ne postoje razlike	7,3	4,9
Ne zna	6,0	10,6

Kao što se vidi, učenici su svesni razlika u uslovima školovanja dece iz različitih društvenih grupa. Ogromna većina članova SK (86,7%) i nečlanova (84,5%) ocenjuje da razlike postoje, s tim što njihov stepen različito ocenjuju. Najizrazitiji su modaliteti da su razlike velike i osrednje.

Uočava se visok stepen ujednačenosti odgovora mladih članova SK i nečlanova. Izvesne nijanse i razlike su u modalitetima, ali odgovor u celini je skoro identičan.

S obzirom na takve odgovore i ocene, zanimalo nas je da se vidi iz kojih se društvenih grupa, po oceni učenika, deca najteže školuju. Najveća frekvencija odgovora (41,7%) je onih koji tvrde da se najteže školuju deca poljoprivrednih proizvođača, zatim deca radnika (18% odgovora).

Nezavisna varijabla (škola koju učenik pohađa) ukrštena sa zavisnom varijablom (činilac koji je odlučujuće uticao na izbor škole) dala je očekivane rezultate. Učenici gimnazija ističu da su izborom škole motivisani da steknu što potpunije obrazovanje. Oni najmanje pominju da su ih u izboru ometali materijalni razlozi. Učenici gimnazija samim izborom škole računaju na duže trajanje školovanja s obzirom na to da gimnazija ne daje neku završnu kvalifikaciju. U 68,3% slučajeva učenici gimnazija ističu da samim izborom gimnazije još nisu zauzeli stav šta će kasnije izabrati kao svoj poziv. Samo 5,7% gimnazijalaca ima određen stav šta će studirati, te oni svoje opredeljenje za gimnaziju ističu kao opredeljenje iz ljubavi prema budućem pozivu. Jedan manji broj gimnazijalaca ističe da su izabrali gimnaziju pod pritiskom roditelja.

Učenici škola za kvalifikovane radnike u 45,9% slučajeva kao razlog izbora škole navode materijalne momente (da bi što pre stekli kvalifikaciju, pod pritiskom roditelja, zato što nisu imali drugog izbora i slično). To delimično objašnjava zašto učenici škola za kvalifikovane radnike ispoljavaju visok stepen nezadovoljstva izborom škole. Pritisnuti materijalnim problemima, oni ranim izborom poziva ulaze u trajno opredeljenje za profesiju i u društvenu podelu rada potpuno neobavešteni o vrstama rada i mogućnostima izbora poziva, a uglavnom nisu svesni svojih sklonosti i dispozicija. Otuda ogroman broj tih učenika želi da promeni školu, to jest poziv za koji se pripremaju.

Posebno pitanje odnosilo se na mogućnost nabavke udžbenika i školskog pribora. U tom pogledu najbolje stoje učenici čiji su roditelji stekli visoku stručnu spremu ili kvalifikaciju. Najslabije stoje učenici čiji su roditelji individualni poljoprivredni proizvođači. Njih 44,3% može samo delimično da zadovolji te potrebe, kao i 32,2% radničke dece. Deca iz porodica lekara i drugih viših stručnjaka u preko 90% slučajeva izjavljuju da mogu da snose sve troškove školovanja. Kad se radi o sumi novca koju učenici dobijaju kao džeparac, vidi se da su najugroženija deca radnika i poljoprivrednih proizvođača. Njih 3% nikad ne dobijaju nikakav džeparac.

Diferencijacija između siromašnih i imućnijih učenika ogleda se i u načinu i sadržaju korišćenja slobodnog vremena. Među siromašnima najviše je onih koji su izolovani u slobodnom vremenu. Otuda se razvija oblik „privatizacije“ života mladih. Budući da je i zabava dobrim delom komercijalizovana, veliki deo mladih, pogotovo siromašnih učenika, nema dovoljno privlačnog prostora za provođenje slobodnog vre-

mena. Tako mladi slobodno vreme provode u kućama umesto u društveno organizovanim omladinskim sredinama. To govori o nerazvijenosti društvenog života omladine.

Taj ekonomsko-socijalni diferencijal odražava se i u netradicionalnim oblicima provođenja slobodnog vremena, koji u isto vreme imaju značajan saznajni momenat (na primer, putovanja u inostranstvo i kontakti sa strancima). Evo kako se odražava socijalno-ekonomski i profesionalni činilac na mogućnosti učenika da putuju u inostranstvo (u procentima):

Zanimanje oca	Da li ste putovali u inostranstvo?	
	DA	NE
Deca individualnih poljoprivrednih proizvođača	12,4	87,6
Deca radnika	33,1	66,9
Deca lekara i medicinskog osoblja	76,9	23,1
Deca inženjera i tehničara	64,3	35,7

Iz ove tabele jasno se vidi korelacija između materijalnog položaja porodica i mogućnosti njihove dece da putuju u inostranstvo — kako bi kroz zabavu proširivala spoznaju sveta i podizala nivo obrazovanja.

Postojanje ponegde vrlo velikih socijalnih razlika unelo je izvesne dileme u pogledu idejne i vrednosne orijentacije dela omladine. Čak i neki prosvetni radnici postavljaju pitanje: „Kako da vaspitavamo omladinu u socijalističkom duhu kod tolike socijalne nejednakosti?" To zaista utiče na mlade ljude, psihološki ih opterećuje, stvara nezadovoljstvo, pa i ravnodušnost. Porast demokratske svesti odražava se i na shvatanja o ravnopravnosti i jednakosti u mogućnostima školovanja, to jest na shvatanja o demokratizaciji školskog sistema. Vaspitanje i obrazovanje su značajan kanal socijalne pokretljivosti, pa otuda predstavljaju i značajna sredstva za smanjenje socijalnih razlika među ljudima. Obrazovanje omogućava ispoljavanje i korišćenje prirodnih sposobnosti ljudi iz svih socijalnih sredina. Danas za većinu ljudi izgleda veoma važno biti obrazovan, biti sposoban za izbor uloge u složenoj društvenoj podeli rada. Šta je to što čini kočnicu demokratizacije našeg školstva? To je, između ostalog, neravnopravan start u životu. Dete u najvećem broju slučajeva deli sudbinu svojih roditelja. To u osnovi pokazuje zašto su deca iz siromašnih porodica hendikepirana na samom startu u život. I socijalistički osnov društva hendikepiran je time što jedno dete ima mogućnost da pohađa srednju školu ili univerzitet, a drugo nema, jer ta šansa ne proizlazi iz rada, nekad ni iz sposobnosti deteta, nego iz rada ili svojine njegove porodice.

Ne samo deca, nego su i roditelji suočeni sa socijalnim razlikama koje se javljaju iz različitih uzroka. Mada današnja omladina ima bolje uslove za svoj razvoj nego što su ih imali njihovi roditelji, sada se na višem nivou društvenog i ekonomskog razvoja javljaju razlike. Te razlike, kao i drugi problemi društva, pogađaju u većoj meri mlade nego starije. Budući da su te razlike izvor socijalne diferencijacije, veoma je značajno što se preduzimaju određene mere i stvara društvena klima da se otklanjaju bitne razlike u socijalno-ekonomskim mogućnostima obrazovanja omladine.

Međutim, proklamacije o „jednakim uslovima za razvoj sve dece", u zaključcima dokumenata koji se usvajaju u poslednje vreme, nailaze na realne prepreke. Budući da sadašnje socijalne razlike potiču iz veoma različitih izvora, one će još dugo biti prisutne u našem društvu. Ali, te razlike se moraju korigovati sredstvima i metodima koji odgovaraju karakteru socijalističkog društva zasnovanog na samoupravnim osnovama. Ishodišni princip našeg društva da samo rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka mora da prožima sva praktična rešenja, ali i da se dopunjava raznovrsnim oblicima društvene intervencije i merama socijalne politike koje će omogućiti da se stvaraju ravnopravniji i humaniji uslovi školovanja za svu decu, posebno za talentovane mladiće i devojke iz siromašnih porodica.

Prikazi

Danilo Marković: Osnovni problemi sociologije rada

(„Savremena administracija", Beograd, 1971, strana 218)

Pitanje koje stoji otvoreno ima pravo da bude ponavljano: da li je moguća posebna sociološka disciplina o onome što je po svojoj prirodi temeljno u čoveku, što je njegova generička suština — o radu, praksi.

Prisećamo se ovde Marksovog predviđanja da će se sve nauke sliti u jednu — istorijsku nauku. Naravno, nije reč o određivanju roka kada će se to dogoditi. Pre je reč o takvom konceptu društva i čoveka, kao i njihovog međusobnog odnosa, gde nikakve podele rada i predmeta tog rada neće deliti ljudsku svest na „sfere", „sektore", „discipline", privatnu i javnu svest, idejnu i naučnu, svakodnevnu i istorijsku. Dodajmo još ovde da nije reč o konceptu koji ističe iz „zamišljene glave", već o kategoriji koja nastaje na savremenim tendencijama razvoja društvenih odnosa.

Otkuda onda ta dihotomija: istorijske tendencije i stanje strukture i podele nauka — dva toka? Nije li možda u krizi klasična definicija istine oko koje se još uvek organizuju nauke? Nije li se *istina* previše formalizovala, izvukla iz živog i protivrečnog toka istorije? Nije li „praktični razum" nauke isuviše oslonjen na „praksu" iz koje je izbačena logika istorije?

Suština saznanja koje je istorijsko kao da još uvek stoji nesavladana. Nesavladana je, mislimo, zato što sama istorija nije savladala svoje proizvedene konstante podela — podela rada, podela svesti, podela nauka. Otuda i danas traje situacija koju nauka, češće društvena, nedovoljno akceptira: čovek — saznajno biće samo je deo celovitog čoveka. A saznanje, pogotovu ono u društvenim naukama, kao da samo hoće da do tog celovitog čoveka dođe. Tu negde počinje i objektivan zaplet oko savremene podele društvenih nauka, a posebno podele u okviru tih nauka.

Da li je moguća sociologija rada? Ako jeste, kako je moguća?

Istorija kao da se sažima u jednom: dijalog ljudskih potreba sa njihovim predmetima. Taj dijalog, dobro je to uočio Lešek Kolakovski, nije ništa drugo nego rad. On u podjednakoj meri stvara i ljudsku vrstu i njen spoljni svet. Jasna je, dakle, socijalna suština rada. Neophodna je organizovana misao o toj suštini. S pravom je dr Danilo Marković primetio da posebna sociologija o radu ima smisla ne zbog svoje posebnosti, već zbog izučavanja socijalnih dimenzija i socijalne suštine rada. Dakle, nije u pitanju negovanje isključivo socioloških metoda u pristupu fenomenu rada, već naučno, a to znači svestrano, zahvatanje tog fenomena i sa stanovišta njegove društvene prirode. Odsudan stav autora, koji mu s pravom otvara mogućnost zasnivanja sociologije rada, jeste onaj u kome on predmetu ove sociologije ne podmeće „sociološke zakonitosti", već traga za onima koje izviru iz samog objektivnog karaktera rada. Time je autor otvorio mogućnost za svestrano, a ne formalno disciplinarno, izučavanje fenomena o kojem je reč. Na taj način je dat i jedan od zadovoljavajućih odgovora na pitanje koje smo kao uvodno postavili u ovoj recenziji.

Autor se, s pravom, kritički odnosi prema svim onim pokušajima

određivanja predmeta sociologije rada kojima se zanemaruje „suština društvenog položaja ljudi u procesu rada". On nam predlaže jednu dosta razvijenu, preciznu i dinamičnu odredbu sociologije rada:

„*Sociologija rada je posebna sociološka disciplina koja za predmet svog proučavanja ima rad kao društvenu kategoriju sa svim njenim obeležjima po kojima se ona razlikuje od ostalih društvenih kategorija i društvene odnose u koje stupaju učesnici u radnom procesu, nastojeći da otkrije uzročno-posledičnu povezanost ovih odnosa sa stepenom razvoja proizvodnih snaga kao i uticaj društvenih odnosa u društvenim zajednicama van radne grupe na društvene odnose u procesu rada*" (str. 12).

Nazvali smo ovu definiciju preciznom i dinamičnom zato što je otvorena („rad kao društvena kategorija sa *svim* njenim obeležjima"). Samo otvorene definicije omogućavaju razvoj nauke. Možda ovoj definiciji eksplicite nedostaje vrednosna dimenzija, mada je autor uvek ima u vidu. Mislimo ovde na vrednosti koje stoje u osnovi procesa „oslobađanja rada".

Pošto je dao predmetnu određenost sociologije rada i njen odnos prema srodnim naučnim disciplinama (prvo poglavlje knjige), dr Danilo Marković pristupa analizi „rada kao društvene kategorije i njegovim činiocima" (drugo poglavlje knjige). Polazeći od Marksovih shvatanja rada, autor određuje rad kao „*svrsishodnu delatnost pojedinca usmerenu na ostvarivanje cilja koji je unapred zamišljen*" (str. 36).

Postoje dve osnovne vrste odnosa u koje ljudi stupaju u procesu rada: tehničko-tehnološki i društveno-ekonomski odnosi. Do ove značajne podele autor dolazi analizom poznatog marksističkog stava da su radnici i sredstva za proizvodnju, bez obzira na društveni oblik proizvodnje, osnovni činioci svake proizvodnje. Proizvodnja pretpostavlja spoj ovih činilaca. Karakter, način ovog spoja, put kojim se on vrši — kriteriji su razlikovanja raznih ekonomskih epoha društvene strukture. „Vršeći spajanje sredstava za rad sa predmetima rada, tj. vršeći sam radni proces — kaže dr Danilo Marković — ljudi-neposredni proizvođači stupaju u tom procesu rada u dve vrste odnosa, u odnos prema sredstvima za proizvodnju, koji se označava kao tehnološki (fizički) odnos... i u odnose sa ostalim učesnicima u procesu rada" (str. 43).

U posebnom odeljku („Kratak osvrt na promene u karakteru i sadržaju rada kroz istoriju") autor analizira uzroke promenama u karakteru rada koje su se događale kroz istoriju. Razvoj proizvodnih snaga, izmena oruđa za rad, stoji u osnovi tih promena. Autor zatim skicira istorijske oblike tih promena. Posebno je interesantna analiza psihološke komponente promena u karakteru rada.

Moramo reći da je šteta što u ovom odeljku nisu šire razvijene autorove osnovne i značajne misli. On je, mišljenja smo, izvrsno uočio savremeni značaj analize promena u karakteru rada. Izgleda, naime, da će nam tek razvijena analiza ove usmerenosti pomoći da otkrijemo niz karakterističnih obeležja naše savremene epohe. I danas rad „krije" one ideje bez kojih nema jednog savremenog koncepta „oslobađanja rada". Ući, uroniti u njegovu dijalektiku, otkriti njegove protivrečnosti — jedan je od najznačajnijih zadataka moderne kritičke misli. Zato i mislimo da bi autor u svom kasnijem radu, polazeći od koncepta koji je ovde izložio, mogao znatno više da rasvetli svu složenost promena koje se danas događaju sa radom.

Čitavo jedno poglavlje knjige („Razvoj tehničke proizvodnje i promene u karakteru rada i organizaciji proizvodnih društvenih grupa") posvećeno je problematici koja se često naziva „industrijskom sociologijom". Autor ovde obavlja značajan misaoni posao: utvrđuje suštinu tehničke osnovice rada i karakter proizvodnih društvenih grupa, daje genezu proizvodnih grupa koje su prethodile industrijskom preduzeću, analizira osnovne karakteristike fabrike kao proizvodne društvene grupe i položaj čoveka u njoj. U osnovne rezultate ovog poglavlja ubrajamo autorovu kvalitativnu analizu socijalnih posledica rada u industrijskom preduzeću. Posebno nas je ovde zainteresovao sledeći stav:

„Automatizacija je pokazala da se proizvodni proces ne može izdvojiti iz celine društvenog zbivanja i poboljšanja

šati nezavisno od menjanja celovite ličnosti" (str. 89).

Ovim, kao i čitavim nizom drugih stavova autor otkriva svoj suštinski saznajni motiv. To nije puka i hladna registracija „objektivnih zakona" oko modernog rada. Motiv je — kako moderni rad učiniti pretpostavkom oslobađanja ličnosti, stvaranja slobodne, bogate i svestrane ličnosti. Humanizacija proizvodnih snaga — to je ono što zaokuplja u ovom poglavlju, a i u čitavoj knjizi dr Danila Markovića.

Veoma je interesantan i gotovo originalan autorov prilog o izučavanju eksternih društvenih faktora koji utiču na aktivnost i mobilnost pri radu. Zaista, nije malo sociologija rada i industrijskih sociologija koje radu prilaze nezavisno od njegove „okoline", kidaju prirodne veze između ljudske ličnosti kao radnika i čitavog spleta drugih odnosa, vrednosti, doživljaja i uslova „oko" radnika.

Porodični odnosi, stambena situacija i mesto stanovanja zaposlenih, sredina iz koje se proizvođač uključuje u proces rada, nacionalno-istorijski i etnički faktori, ideološko-politički faktori, kao i oblici korišćenja vanradnog i slobodnog vremena — sve su to eksterni društveni faktori koji utiču na aktivnost pri radu. Autor ovde veoma uspešno analizira uticaj mesta stanovanja i porodičnih prilika na aktivnost i mobilnost pri radu.

Pošto je odredio determinante i sadržine radnog morala, autor kritički razmatra neke sociološke karakteristike radne snage u Jugoslaviji. Pošto nas je upoznao sa opštim podacima o radnoj snazi, uposlenosti i njenoj strukturi u pojedinim delatnostima u Jugoslaviji, autor izvodi jednu vrlo značajnu analizu uzroka prelaska radne snage iz ruralne sredine na industrijski rad. Ne treba ovde posebno podvlačiti značaj ovakvih analiza za dublje razumevanje gotovo „seoba naroda" koje se u Jugoslaviji događaju.

U pionirski posao autorov ulazi i sociološko razjašnjenje suštine radnog, vanradnog i slobodnog vremena. Vreme kojim čovek raspolaže danas deli se na dva dela — radno vreme (vreme provedeno na radu) i vreme van materijalne proizvodnje, vanradno vreme. Značajna je pak sledeća misaona intervencija: „Međutim, vanradno vreme ne možemo identifikovati sa slobodnim vremenom ... I u vanradnom vremenu on (radnik) mora vršiti određene radnje u cilju svoje egzistencije nužno i nezavisno od svoje volje ... U tom smislu je vrlo važan odnos slobodnog vremena i ostalog dela vanradnog vremena. Taj odnos je određen konkretnim stupnjem razvoja društva, odnosno razvojnim stupnjem materijalnih proizvodnih snaga društva" (str. 13).

Pri kraju ove svoje knjige dr Danilo Marković se osvrće na osnove marksističkog učenja o otuđenju i oslobođenju rada i na praksu socijalističkih zemalja. Nama se čini da je ovo značajno poglavlje knjige trebalo da bude uvodno. Nije reč isključivo o tehničkoj, već o sadržinskoj permutaciji. Naime, problematika otuđenja i oslobođenja rada je ishodišna po tome što fundira vrednosti iza kojih stoji sociologija rada, što otkriva metod sociološke analize suštine rada, što prethodno određuje sadržaj važnih pojmova. Istina, autor je sve to imao u vidu. Ipak, mislimo da je bolje sve to eksplicite izložiti, odnosno ovim poglavljem otpočeti sociologiju rada.

U uvodnoj napomeni dr Danilo Marković upozorava da je ova knjiga pisana bez pretenzije da bude potpun udžbenik sociologije rada. Ako se ova samoocena autorova i prihvati, ostaje, naše je mišljenje, utisak da je knjiga koja je pred nama nadišla svoju prvobitnu namenu već i time što je u formi niza projekata anticipirala jedan zaista razvijen udžbenik sociologije rada. Utisak da su mnoga poglavlja samo skice, samo projekti, proizlazi upravo iz onog bogatstva tema i pitanja koja autor pokreće, a koja zbog obima i namene knjige nisu mogla da se pojave u svojoj veličini. Kao što su prava pitanja ona koja su otvorena, tako su i dobre knjige one koje nisu završene.

PRVOSLAV RALIĆ

Dr Jovan Stojanovski: Polazne postavke, ciljevi i rezultati privredne reforme u oblasti cena

(Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, strana 176)

U okviru projekta Saveznog fonda za finansiranje naučnih delatnosti pod nazivom „Obrazovanje cena u privrednom sistemu Jugoslavije" objavljen je rad prof. dr Jovana Stojanovskog, koji, kao i prethodni njegovi radovi, predstavlja doprinos teorijskom istraživanju fenomena cena.

Osnovna poruka ove knjige je, po našem mišljenju, u tome da principi politike cena usvojeni u reformi treba da predstavljaju polaznu osnovu dugoročnijeg sistema i politike cena u narednom periodu. Načela privredne reforme polaze od toga da politikom cena, u zavisnosti od strukture i stepena razvijenosti proizvodnje, treba da se omogući svestranije delovanje tržišta na sve tokove društvene reprodukcije, a praktična razrada tih načela na mnogim područjima je došla u koliziju sa nijhovim duhom. Praksa pokazuje da ni do danas nije otklonjen ne samo disparitet cena, nego se u ovoj oblasti stvari i odnosi veoma sporo menjaju. Za to ima objektivnih, ali više subjektivnih razloga. Usled toga, a i zbog niza drugih razloga, došlo je poslednjih godina do krupnog prelivanja dohotka među grupacijama, granama i oblastima. Strukturalna neravnoteža između ponude i tražnje, izvoza i uvoza, kapaciteta prerađivačke i bazne industrije, fragmentarnost i nesinhronizovanost mera ekonomske politike, različiti režimi cena i različite visine carinske zaštite, kretanje lične, opšte i investicione potrošnje preko mogućnosti nacionalnog dohotka samo su neke od slabosti koje su dovele do akceleracije inflacionog procesa i administrativnog zamrzavanja cena.

Naučna analiza i zaključci u studiji dr Stojanovskog već su našli realizaciju i u nedavno donetom dokumentu Savezne skupštine o osnovama sistema i politike cena, u kome se predviđa da se cene na domaćem tržištu formiraju prema odnosima tražnje i ponude na tržištu, uz respektovanje domaće razvojne politike, a cene roba i usluga koje su predmet međunarodne razmene na bazi svetskih cena i u skladu sa razvojnom politikom, strukturom i stepenom razvijenosti privrede. Ta nova koncepcija sistema i politike cena, očigledno, reafirmiše principe politike cena usvojene u reformi.

U prvom delu studije dr Stojanovski istražuje oblast cena u periodu do reforme, kada su cene bile, manje ili više, instrument plana proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, a nisu vodile dovoljno računa o realnim troškovima proizvodnje i odnosima između ponude i tražnje. Ceo taj period karakteriše se postojanjem dispariteta cena, preko kojih se prelivala akumulacija iz jedne oblasti privrede u drugu. Dispariteti cena bili su u to vreme normalna prateća pojava privrednog sistema.

Izmene cena administrativnim putem nisu dovele do realnih pariteta cena. To je onemogućavao i tadašnji spoljnotrgovinski režim, obim kontrole cena, različiti režimi cena, kriterijumi za utvrđivanje i menjanje cena i drugo. Osnovni kriterijum administrativnog utvrđivanja i menjanja cena bio je željeni ekonomski položaj pojedinih privrednih oblasti, grana i grupacija, pa čak i pojedinih proizvođača. Takva praksa bila je glavni uzrok narušavanja normalnih odnosa cena.

Neujednačeni instrumenti sekundarne raspodele dohotka (porez na promet, kamatna stopa na poslovni fond, amortizaciona stopa, carine) delovali su takođe u pravcu narušavanja normalnih pariteta cena.

Dispariteti cena bili su jedan od uzroka stalnog pogoršavanja položaja pojedinih privrednih grupacija. Pošto je ekonomski položaj proizvođača zavisio od nivoa utvrđenih cena, normalna je bila njihova stalna okrenutost prema državi, a ne prema sebi i tržištu, jer u uslovima nezavisnog i relativno zatvorenog tržišta administrativno određena cena determiniše dohodak i lične dohotke, a to dovodi do diferenciranog životnog standarda zaposlenih u posebnim privrednim grupacijama — respektivno i određenim regijama.

Administrativne cene su takođe jedan od uzroka što su se u to vreme gradili prerađivački kapaciteti na relativno niskoj tehničko-tehnološkoj osnovi. Sem toga, one su objektivno dovele i do deformacija u privrednoj strukturi zemlje. Plafonirane cene sirovina, zatvorenost domaćeg tržišta za slobodniji uvoz finalnih roba i slobodan režim cena nekih finalnih industrijskih proizvoda pogodovali su razvoju nekih grupacija prerađivačke industrije (pre svega montažera).

U drugom (većem) delu ovoga rada dr Stojanovski je izložio svoja istraživanja u oblasti cena u periodu od uvođenja reforme pa sve do 1970. godine.

Osnovni problem koji je privredna reforma imala da reši u oblasti cena je otklanjanje dispariteta cena u primarnoj i sekundarnoj proizvodnji, između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, između roba i usluga i između domaćih i svetskih cena.

Početnim merama privredne reforme pokušalo se da se izmene odnosi u cenama u cilju poboljšanja ekonomskog položaja nekih grupacija, grana i oblasti. Izvozno-uvozne cene i jedinstveni kurs dinara bili su polazna osnova pri menjanju cena u reformi. Međutim, problem stabilnosti tržišta i cena nije mogao biti rešen samo tim putem.

Prostor nam ne dozvoljava da ovde prikažemo analizu dejstva reforme u oblasti cena koju je dr Stojanovski u ovom delu knjige podrobno izložio (posebno za svaku godinu reforme). Međutim, navešćemo neke od zaključaka do kojih je autor došao.

Promene cena na svetskom tržištu, pri zadržavanju neposredne društvene kontrole cena, zahtevaju povremene administrativne intervencije, i to isključivo u slučaju kada svetske cene idu a la hos. Međutim, organi za cene nisu ovlašćeni da intervenišu kada cene idu a la bes, a privredne organizacije imaju pravo da zahtevaju povećanje cena.

Garantovane i minimalne cene poljoprivrednih proizvoda treba povremeno preispitivati jer se preko njih mora obezbeđivati stvarna zaštita poljoprivrednih proizvođača protiv fluktuacija u proizvodnji.

Isto tako, treba povremeno preispitivati promene na svetskom tržištu u partnerskim i konkurentskim zemljama, kao i posledice društvenih zahvata u oblasti cena po položaj grupacija i grana, i tim promenama saobražavati spoljnotrgovinski režim, carinsku zaštitu i cene proizvoda koji su pod neposrednom društvenom kontrolom.

Stopu akumulacije opravdano je utvrđivati samo za one proizvode i grane na koje ne deluje tržišni mehanizam, jer njihova akumulativnost mora zavisiti od troškova proizvodnje i tržišnih cena.

Carinska politika posle reforme u suštini se ne menja u pogledu zaštite industrijskih proizvoda prema osnovnim vidovima namene. Najniža je za sirovine, a najviša za potrošnu robu. U politici carinske zaštite sadržana je i politika razvoja pojedinih grana. Carinska zaštita prerađivačke industrije usmerena je na razvoj ove industrije.

Porez na promet i dalje umnogome zadržava fiskalni karakter i nije instrument regulisanja odnosa ponude i tražnje pojedinih roba. Visinu poreza na promet treba povremeno preispitivati i menjati prema stanju pojedinih roba na tržištu.

Robne, novčane i devizne rezerve još nemaju odgovarajuće mesto u politici stabilizacije tržišta i cena.

Kreditno-monetarna politika ima presudan uticaj na stabilnost tržišta i cena preko regulisanja odnosa između proizvodnje i potrošnje. Inflatorno kreditiranje proizvodnje i potrošnje vodi ka nestabilnosti tržišta i onemogućava zdravu ekonomsku utakmicu.

Ako stabilnost tržišta cenimo prema stepenu društvene kontrole cena, tada ona nije postojala jer je obim neposredne društvene kontrole cena sve do juna 1966. godine bio isti kao i pre reforme. A ako se kao indikator stabilnosti uzme broj zahteva i broj proizvoda za koje se traži odobrenje za povećanje cena, ni u tom slučaju se ne može zaključiti da je stabilnost postignuta izmenama cena u reformi.

Stabilizacioni faktori nisu delovali odmah posle reforme jer se dejstvo promena u spoljnotrgovinskom i deviznom režimu i mera kreditno-monetarne politike ispoljilo tek u 1967. godini.

Liberalizacija cena proizvođača industrijskih proizvoda od juna 1966. i jula 1967. godine nije imala znatniji uticaj na opštu tendenciju kretanja cena proizvođača industrijskih proizvoda.

Stabilizacioni faktori koji su delovali na cene proizvođača industrijskih proizvoda nisu istovremeno delovali na cene u prometu niti na cene usluga. Potrebno je pronaći adekvatne stabilizacione faktore koji će delovati na stabilizaciju cena u prometu i na cene usluga.

Sporazumevanje među proizvođačima i između proizvođača i kupaca roba i usluga dalo je ograničene pozitivne rezultate u stabilizaciji cena jer je često vodilo monopolskim cenama.

Sporazumevanje kao metod menjanja zatečenih cena ispoljilo je nedostatke naročito kada se na strani ponude pojavljuje samo jedno preduzeće, a na strani tražnje masa preduzeća ili građani. U takvim slučajevima prihvatljivije je izvršiti prekvalifikaciju tog oblika društvene kontrole (maksimalne cene, kalkulativne cene, davanje saglasnosti na tarife za usluge) jer ugovorni odnos u stvari i ne postoji (na primer, kod komunalnih usluga radi se o konsultaciji građana, a cene određuje opštinska skupština).

Izmene u režimu cena, strukturi i dinamici proizvodnje, spoljnotrgovinskom režimu, stepenu carinske zaštite, revalorizaciji osnovnih sredstava — osnovni su determinirajući faktori promene ekonomskog položaja privrednih oblasti, grana i grupacija.

Cilj promena cena u reformi bio je poboljšanje ekonomskog položaja poljoprivrede, saobraćaja, stambeno-komunalne delatnosti, energetike i najvećeg dela ekstraktivne industrije.

Ako se ekonomski položaj ceni samo na osnovu stope neto produkta, može se reći da se intencije reforme ipak ostvaruju, mada ne u potpunosti i ne ravnomerno na svim sektorima.

Pored tih, u ovoj studiji ima i drugih interesantnih zaključaka.

Smatramo da knjiga dr Jovana Stojanovskog može korisno poslužiti kako onima koji se bave teorijskim istraživanjem fenomena cena tako i onima koji se u svojoj praksi susreću sa problemima u oblasti cena.

VASIL GRIVČEV

Zoran Lakić: Zapisi o revoluciji

(Cetinje, 1971, strana 320)

Zoran Lakić je poznat po radovima koji se odnose na narodnooslobodilački rat i revoluciju u Crnoj Gori. Pored naučnih studija, rasprava, članaka i priloga iz te oblasti, Lakić se uspješno bavi i pisanjem popularno-istorijske literature. Ti njegovi radovi bili su fragmentarni i skromnijeg obima. Međutim, svojom najnovijom knjigom on u tom pogledu pravi određen izuzetak.

Knjiga o kojoj je riječ obimnije je djelo, a rezultat je autorovog višegodišnjeg rada. Cilj je autorov da na popularno-literaran način, držeći se istorijske osnove, dočara burne i prelomne događaje koji su se zbili u Crnoj Gori u vremenu od 1918. do 1945. godine.

I pored relativno obimnije naučne literature iz istorije revolucionarnog i narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori, nemamo značajnijih popularno-naučnih publikacija koje bi na adekvatan način govorile o pojedinim događajima i ličnostima iz naše nedavne prošlosti. Mnogi značajni momenti iz tog perioda ili su malo poznati i proučeni ili su sasvim zaboravljeni. Nijesmo sasvim uspjeli otrgnuti od zaborava mnoge istaknute ličnosti, utvrditi važne datume, sakupiti više podataka o ilegalnim akcijama, strijeljanjima i suđenjima, žrtvama u zatvorima i životu u logo-

rima. Ovim važnim aspektom naše revolucionarne borbe nešto su se više bavili štampa i radio, a manje su bili predmet naučne i popularne literature.

Politički život u Crnoj Gori između dva svjetska rata bio je veoma složen. Neposredno poslije ujedinjenja jugoslovenskih zemalja i stvaranja zajedničke države dolazi do formiranja raznih građanskih partija i političkih grupacija. U isto vrijeme došlo je i do ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata. Tada je stvorena Komunistička partija Jugoslavije. Uprkos progonima i ilegalnom položaju, kao i krizama i padovima, Komunistička partija je uspjela da u predvečerje drugog svjetskog rata ostvari jedinstvo svoje organizacije i da izraste u najmoćniji politički faktor u Jugoslaviji.

Mnogi značajni događaji iz tog perioda ostali su, na žalost, i do danas nepoznati ili nedovoljno istaknuti. O njima se malo zna zbog nedostatka sačuvane dokumentarne građe iz predratnog perioda. Partijski materijali, dokumenti, uputstva, proglasi, rezolucije po pravilu su poslije upotrebe uništavani. Ponekad su u korespondenciji korištene i šifre, koje nijesu uvijek dešifrovane u mjestima gdje su stizale. Budući da se partijski vrh prije rata više godina nalazio van zemlje, jedan dio građe iz tog perioda još se nalazi u inostranstvu.

Kada se sve to ima na umu, onda je pojmljivo koliko su velike i nepremostive teškoće koje onemogućavaju puno i cjelovito sagledavanje nekih suštinskih pitanja iz razvoja revolucionarnog pokreta u predratnoj Jugoslaviji. Takvo stanje karakteristično je i za Crnu Goru.

Nešto više podataka sačuvano je o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji u Crnoj Gori. Međutim, sve to nije dovoljno da bi se na zadovoljavajući način razjasnile neke osobenosti te borbe na ovom prostoru. Socijalna struktura revolucije nije posebno obrađena. Snaga tradicije i etičko-moralna osnova oslobodilačke borbe teme su za sebe.

Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori 1941. godine po mnogo čemu bio je svojevrstan izuzetak u okupiranoj Evropi. On je pokrenuo najšire slojeve naroda. U njemu su našli mjesta svi društveni slojevi bez razlike na politička i druga opredjeljenja. I što je najbitnije, on je označio početak oslobodilačke i revolucionarne borbe crnogorskog naroda u krilu opštejugoslovenskog komunističkog pokreta koji je imao iste ciljeve.

Iz te složene problematike mi do sada, na žalost, nijesmo imali ni jednog pregleda. Imajući baš to u vidu, Lakićeva knjiga *Zapisi o revoluciji*, bez sumnje, popunjava veliku praznінu. Knjiga Zorana Lakića prva je te vrste u Crnoj Gori.

Povodom tridesetogodišnjice rata i revolucije u Crnoj Gori Lakić je sistematizovao i upotpunio svoje članke ranije objavljene u novinama i na radiju i publikovao ih u posebnoj knjizi, koja je podijeljena na tri tematske cjeline: *Značajni datumi*, *Da se ne zaboravi* i *Vrijeme*. Knjiga počinje tekstom *Ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata*, a završava se napisom *Formiranje prve narodne vlade u Crnoj Gori*. Pri rasporedu tekstova autor se nije držao hronološkog reda, već je primijenio tematski princip, što je za ovakvu vrstu publikacija opravdanje.

U prvom dijelu knjige Lakić govori o pojedinim značajnim događajima iz predratnog i ratnog perioda. Neki momenti iz istorije naprednog i revolucionarnog pokreta dati su u drugom dijelu. Treći dio knjige takođe je kombinovan i dat je u tematskim cjelinama bez čvršće hronološke veze. Ipak, knjiga ostavlja utisak cjeline i djeluje pregledno.

Lakićeva knjiga zasnovana je na arhivskoj građi. Pored toga, autor se služio odgovarajućom literaturom i kazivanjima savremenika. Neke zanimljive epizode, kako to dobro primjećuje u predgovoru knjige dr J. R. Bojović, sačuvane su od zaborava zahvaljujući upravo Lakiću jer ih je jedino on zabilježio.

Lakićeva knjiga može da posluži i kao istorijska lektira u nastavi istorije i društva u osnovnim i srednjim školama. Ona predstavlja svojevrsnu istorijsku čitanku. Ovo tim više jer sadrži znatan broj do sad nepoznatih podataka.

PAVLE MILOŠEVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

ideje

Jugoslovenski studentski časopis za društvena pitanja „Ideje“ ponudio nam je u nedavno izašlom dvobroju 4—5 za prošlu godinu vrlo zanimljiv izbor tekstova stranih i naših filosofa, sociologa i politikologa na teme: „Revolucija i obrazovanje“, „Pojam političkog društva“ i „Roza Luksemburg i revolucija“. Jedino što se može zameriti ovom dobro sačinjenom dvobroju je nedovoljno prisustvo domaćih autora.

Članak Ferida Muhića *Ideal i nužnost u delu Roze Luksemburg* predstavlja analizu osnovnih unutrašnjih protivurečnosti i neujednačenosti u tekstovima Roze Luksemburg. Autor ističe da to nije osobenost samo njenog mišljenja, već karakteristika većeg broja naučnika i ideologa epohe koja je bila sva u previranju i apokaliptičkom propadanju gotovo svega na šta se život do tada oslanjao. Prema Marksovom učenju Roza Luksemburg se odnosila gotovo kao prema idealu čija vrednost se nikako ne može i ne sme osporiti. Takvo dogmatsko shvatanje nespojivo je sa njenim stavovima o slobodi i pravu da se istražuje, a naročito je u suprotnosti sa njenim poznatim stavom da je *sloboda uvek samo sloboda za one koji drugačije misle*. Dokazujući nizom dobro argumentovanih primera, naročito njenom raspravom sa Bernštajnom, nedoslednost i protivurečnost Roze Luksemburg, autor se ipak ne slaže sa Lenjinovom ocenom o njoj „da se orlovima dogodi da se spuste među kokoši, ali kokoš se nikada ne može uspeti kao orao“. Autor u zaključku ističe da humanizmu Roze Luksemburg nema premca među socijalistima i da se njeno ubeđenje da će se politički život morati odvijati na najširoj samoupravnoj aktivnosti masa potvrđuje kao neuporedivo bolja varijanta organizacije socijalističke politike od najbolje razrađenih centralističkih varijanti.

Tematski deo „Revolucija i obrazovanje“ počinje vrlo zanimljivim predavanjem Rožea Garodija pod naslovom *Kakva danas može biti jedna revolucija?*, koje je on održao prošle godine na tribini Studentskog kulturnog centra u Beogradu. Garodi kaže da je neosporno da revolucija danas ne može biti nalik na revoluciju iz prošlosti i da njen obrazac tek treba stvoriti. Ta nova revolucija mora da napadne i uništi dualističke strukture društva. Današnja revolucija mora da stvori novu strukturu samoupravnog socijalizma, ali samo u uslovima razvoja nauke i tehnologije kojima treba ovladati.

Ako smo postavili kao cilj samoupravni socijalizam, to znači da moramo unapred pretpostaviti da menjanje strukture prati menjanje svesti. Pedesetogodišnje iskustvo socijalizma, kaže Garodi, pokazalo je da nije dovoljno izmeniti ekonomske i društvene strukture da bi se automatski rodili socijalistička demokratija i novi čovek. Garodi dalje kaže da nije tačno da nam pozitivistička nauka, to jest nauka koja apstrahuje čoveka, jemči za pobedu socijalizma. Kad bi pobeda socijalizma predstavljala nužnost poput nužnosti prirodnih zakona, ne bismo imali potrebe da budemo borci. Taj pozitivistički ateizam lišava revolucionara moći da se otrgne od onoga što postoji i na taj način ga vraća dogmatizmu i iluzornom verovanju da poseduje apsolutnu istinu. Pravo rešenje, po Garodiju, sastoji se u tome da postanemo svesni one autentične vere koja jedina može da posluži kao osnova našoj nadi u mogućnost ostvarivanja potpune revolucije, u strukturama i svesti, koja bi sve stvari učinila novim.

Preobražaj struktura i svesti zahteva i kulturnu revoluciju koju je Lenjin još 1921. smatrao nužnom. Kulturna revolucija podrazumeva menjanje shvatanja kulture. Ta kulturna revolucija bi, po Garodiju, morala da počiva na tri stuba: na informatici (znanja se prikupljaju i razvrstavaju u pamćenju kompjutera, a ne u čovekovom pamćenju), na estetici (saznavanju i praksi stvaralačkog čina) i

na prospektivi (razmišljanju o ciljevima).

Garodi posebno govori o potpuno izmenjenom shvatanju i načinu korišćenja televizije, koja ne treba da bude monolog i manipulisanje gledalištem, već instrument koji omogućava dijalog i razvijanje stvaralačke sposobnosti masa. Dakle, današnja revolucija predstavljaće u isti mah menjanje struktura, svesti i kultura. Samoupravni socijalizam se definiše upravo tim trostrukim preobražajem.

U daljem izlaganju Garodi postavlja tri pitanja: (1) ko će tu revoluciju izvesti, (2) kako da se ona izvede i (3) odakle da se počne?

Sam razvoj kapitalizma dovodi do toga da manuelni i intelektualni radnici postaju čvrsto spojeni u novi istorijski blok. Radnička klasa se sve više razvija i menja svoju strukturu. Ona je čvrsto povezana sa intelektualcima koji doprinose stvaranju viška vrednosti i tako postaju predmet iste eksploatacije. Novi istorijski blok je proizvod novog odnosa između baze i nadgradnje i sastoji se u potrebi da se čvrsto sjedine oni koji su isključeni iz potrošnje i oni koji su isključeni iz odlučivanja. Konstituisanje tog novog bloka nužno je za pobedu današnje revolucije jer je samo on u stanju da je izvede. U odgovoru na drugo pitanje (kako da se revolucija izvede) Garodi kaže da je potrebno pomoći masama da postanu potpuno svesne onoga što doživljavaju i spontano izražavaju. Da bi se to učinilo, treba zamisliti i izvesti „nacionalni štrajk" koji će istovremeno biti i ekonomski i politički (jer mu je cilj menjanje društvenog poretka i svih društvenih odnosa). A početi treba ostvarivanjem sindikalnog jedinstva i pripremanjem radničkih saveta, stvarajući *sistematskim* radom na obrazovanju radničke klase i novog istorijskog bloka uslove za samoupravljanje.

SNEŽANA DILPARIĆ

NOVINARSTVO

Dvobroj 3—4 za 1971. godinu ustupio je najveći deo prostora saopštenjima podnetim na međunarodnom simpozijumu „Novi domet televizije", koji je održan na Bledu sredinom prošle godine. U ovom dvobroju objavljeno je 19 saopštenja.

U članku *Televizija kao faktor društvenih promena* dr Firdus Džinić kaže da je televizija jedan od značajnih faktora socijalne integracije. Ona je uklonila distance u prostoru i vremenu koje su naše društvo u komunikacionom pogledu odvajale od ostalih društava u svetu. Prva posledica toga je širenje kulturnih horizonata.

U političkim procesima koji izazivaju društvene promene televizija učestvuje na specifičan način. Ona doprinosi koncentrisanju pažnje na ona pitanja koja u određenoj situaciji imaju najveći značaj, što je važan uslov za optimalno mobilisanje i usmeravanje nacionalne energije.

Uticaj televizije ogleda se i u tome što ona konstantno ubacuje selekcionisane sadržaje u kanale interpersonalnog komuniciranja. Svojim informativnim i kulturnim sadržajima ona izaziva promene u percepciji, razumevanju, društvenim normama i ponašanju uopšte. Za prelazak jednog tradicionalnog društva u moderno taj uticaj je izvanredno važan.

Stvaranjem i razvijanjem aspiracija televizija oslobađa zaostale sredine od fatalizma i straha od promena. Te aspiracije su važan motivacioni faktor radnog i društvenog angažovanja, ali, kako su u neskladu sa objektivnim mogućnostima, one izazivaju nezadovoljstvo, socijalne tenzije i konflikte, pa i frustriranje masa.

Budući da se obraća svesti masa, televizija, kao i drugi masovni mediji, svojim dejstvom izaziva određene socijalno-psihološke posledice. Istraživa-

nja u drugim sredinama, kao i ono što je u skromnom obimu do sada i kod nas učinjeno, upućuju na zaključak da televizija samo indirektno utiče na menjanje čvrstih (bazičnih) stavova i vrednosti.

Našoj televiziji i dalje ostaje obaveza da u informisanju probija barijere nastale u jednom već prevaziđenom periodu političkog razvoja. Nema sumnje, tvrdi autor, da od takvih nastojanja televizije u velikoj meri zavisi njen uticaj na izazivanje progresivnih društvenih promena.

Autor kaže kako se i u našoj sredini pokazalo da se jedan od specifičnih društvenih efekata televizije sastoji u stvaranju ili potvrđivanju određenog statusa u društvu. U savremenom društvu izlazak iz anonimnosti ima mnogobrojne psihološke i praktične posledice, zbog čega je želja za publicitetom veoma izražena. U ovoj pojavi sadržana je i velika šansa i velika odgovornost televizije.

U članku *Televizija i razvoj političke kulture* Pavao Novosel pokušava da razmotri uticaj televizije na političku kulturu. Autor smatra da televizija može unaprediti političku kulturu i time znatno doprineti razvoju i učvršćenju demokratije. Kada je reč o političkoj informaciji, televizija u velikoj meri uklanja podelu na privilegovane i manje privilegovane, na elitu i obične ljude.

Prikazivanje na televiziji života, pogotovo političkog života, odlikuje se znatno većom „živošću“ nego što je to slučaj s drugim masovnim medijima. Autor kaže da su u pravu oni koji tvrde kako televizija dovodi gledaoca u direktan kontakt s političarem. Političar gubi oreol mističnosti i nedostižnosti i premešta se u područje ljudskoga i običnoga. Time televizijski gledalac dobija mogućnost da se kritički odnosi prema političaru.

U članku *Televizija i društvena akcija* dr Gordana Bosanac i dr Mirjana Poček-Matić tvrde da je svojstvo televizijskog medija da upravo on preuzme na sebe ulogu dominantnog manipulatora, što proizlazi iz njegovih strukturalnih karakteristika, koje su ujedno i prepreka da se on pretvori u istinski instrument društvene akcije. Kako je u savremenom svetu problem manipulacije centralno pitanje sudbine demokratije, to se naspram uloge televizijskog medija moramo postaviti kritički. Autori se pitaju o mogućnosti da televizijski medij prevlada svoja ograničenja. Prevladavajući ih, on na izvestan način prevladava manipulaciju i postaje mogućnost čoveka, a ne njegova negacija. Tu mogućnost ostvariće utoliko ukoliko se potvrdi i proširi u funkciji univerzalno otvorene komunikacije.

BRANKO SIMANIĆ

TEORIJA in PRAKSA

U broju 2 zahvaćen je veoma širok spektar pitanja. Između ostalih, tu su i prilozi Mirana Mejaka i Dušana Pireca iz oblasti privrede i privrednog sistema, Aleksandra Kutoša i Tome Martelanca iz oblasti školstva i prilog Slavka Pregla o šundu.

U članku *Otvorena pitanja ekonomske politike* Miran Mejak istražuje puteve kojima treba krenuti u pravcu rešavanja gorućih problema jugoslovenske privrede. Pored toga, on govori i o opasnostima kojih se na tom teškom putu treba obavezno kloniti.

Mejak najpre upozorava na nepostojanje kompleksne analize uzroka zbog kojih se nismo pridržavali načela reforme iz 1965. godine i nismo proučili posledice tih odstupanja. Po njegovom mišljenju reforma je predstavljala zdravo seme i sadržala je osnovne smernice celokupnog priv-

[illegible]

[illegible] posmatrati kao globalan problem jer je sa pogrešne polazne pozicije nemoguće doći do ispravnog rešenja. Davanje prednosti opravdano je samo u nekim slučajevima (na primer, kada se radi o povećanju proizvodnje električne energije ili građevinskog materijala), dok je za ostalo najpovoljnije rešenje u dugoročnim aranžmanima naših preduzeća sa zemljama u razvoju čiji bi cilj bio razmena sirovina za gotove jugoslovenske proizvode, [illegible]

[illegible] po planu po- [illegible] Mejak smatra da [illegible] godina i [illegible] prednost i [illegible] kao na presudne [illegible] jugoslovenskog dru- [illegible] Reforma iz [illegible] godine je [illegible] mnoge od tih [illegible] je [illegible] liniju [illegible] početke privi- [illegible] grana, ali je ta [illegible] počela da vaskrsava [illegible] godine. [illegible] smo počeli da od- [illegible] i da se postepenu [illegible] na predreformska na- [illegible] kada su počeli da se [illegible] prvi pozitivni rezul- [illegible] I sada mnogi kolektivi, umesto da [illegible] kako da unaprede [illegible] traže puta i na- [illegible] da se [illegible] među privilego- [illegible] „ustoličenje“ povla- [illegible] predstavlja veliki korak nazad, a [illegible] sudbina probni kamen [illegible] rešenost da pređemo na [illegible] nove temelje privrede.

[illegible] 1971. godine uvedene su kompenzacije za pokrivanje gubitaka kod proizvođača brašna, ulja i šećera. Tako je cena ovih proizvoda ostala nepromenjena i izbegnuta je opasnost da se ugrozi životni standard stanovništva. Sredstva za kompenzacije ubirana su na taj način što su dodatno oporezovani takozvani proizvodi visokog standarda. No, kompenzacije su bile uvedene samo za period do 1. oktobra 1971. godine, ali se njihov rok znatno produžio.

Nema sumnje da treba štititi standard radnih ljudi, ali pre svega onih sa niskim ličnim dohocima, dok se praksom kompenzacija podjednako štite svi, čak i više oni sa većim primanjima zbog veće kupovne moći. Mejak smatra da bi bilo bolje priznati tržišne cene životnih namirnica, a razliku u ceni mesečno pokrivati ugroženom delu stanovništva. Sredstva za tu pomoć najlakše bi sakupile republike usklađenom politikom oporezivanja i poreza na promet. Tako bi došlo do postepenog decentralizo-

vanja politike kompenzacija, a vremenom i do njenog ukidanja.

Putevi stabilnog ekonomskog razvoja jasno su naznačeni u reformi iz 1965. godine. Jedino ako među njima potražimo rešenja, možemo računati sa tim da ostvarimo cilj zdrave samoupravne privrede. Polovična rešenja nikada neće dovesti do pravih rezultata.

U članku *Čiji je moral, a čiji zakon* Slavko Pregl iznosi svoja razmišljanja povodom uvođenja poreza na šund u SR Srbiji. On želi preciznije da odredi neka pitanja koja se nameću kada se govori o porezu na šund i o glasovima za i protiv tog poreza.

Autor smatra da je rasprava o šundu dugo tapkala u mestu zato što nije bilo preciznije definicije šunda. Za potrebe ovog članka autor je izvršio podelu publicistike na onu koja je od „posebnog društvenog značaja" i na onu do koje društvu nije stalo. U prvu grupu spadala bi političko-informativna štampa, kvalitetna omladinska štampa i slično, dok bi drugu grupu sačinjavali razni zabavni i ilustrovani časopisi. Prva nosi krupan teret ozbiljnog društvenog zadatka, a u drugoj preovlađuje profitna orijentacija i sumnjiva etička ishodišta.

Autor polazi od pretpostavke da presudnu ulogu u oblikovanju mladog čoveka imaju porodica, škola i društvo u celini. Međutim, porodica doživljava veliku krizu, školski sistem je na prilično nestabilnim osnovama, a u društvenoj praksi česta su odstupanja od proklamovanih socijalističkih vrednosti. Tako se dolazi do podataka o celoj skali manjkavosti u sistemu očuvanja porodice, sistemu obrazovanja i u društvenim odnosima. Čovek više nema pouzdanih uporišta. Upravo taj teren nedoslednosti i rušenja vrednosti predstavlja najpogodnije tle za razvoj i bujanje šunda.

Pregl zatim govori o položaju koji u društvu imaju ozbiljna i zabavna publicistika. Polazni uslovi su im isti: po istoj ceni nabavljaju materijal i plaćaju grafičke usluge. Ali razlike počinju već kod oglasa, koji predstavljaju znatnu finansijsku potporu svakoj publikaciji. Poslovni svet nije zainteresovan za orijentaciju publikacije, već ga zanima jedino njen tiraž. A tiraž zabavne štampe je uglavnom visok jer je konzumiraju sve socijalne i intelektualne grupe. Ali, dok je ta štampa za ljude višeg intelektualnog nivoa samo uzgredna zabava, ona ljudima niskog stepena obrazovanosti predstavlja isključivu duhovnu hranu koja ima presudnu ulogu u formiranju njihovog odnosa prema životu i njegovim temeljnim vrednostima.

Da bi opstala na tržištu, ozbiljna štampa često je prinuđena da uvodi zabavne i slične rubrike i da tako snižava svoj nivo. Iz tog ugla viđena, veoma je zastrašujuća perspektiva sve bezobzirnijeg nadiranja zabavne štampe i njenog graničnog oblika — šunda.

U toj svetlosti može se posmatrati i uvođenje poreza na šund u SR Srbiji. Sigurno je da on predstavlja znatan destimulans kako za proizvođače tako i za potrošače. Dogovoreno je da se sredstva iz tog poreza prelivaju u štampanje ozbiljnih publikacija. No, to nikako ne bi smeli da budu jedini izvori finansiranja publicistike od „posebnog društvenog značaja". U suprotnom, bili bi sasvim u pravu oni koji tvrde da mnogi izdaju šund da bi omogućili opstanak svojoj ozbiljnoj publicistici. Postoji i druga opasnost — da proizvođači šunda kao redovne platiše poreza na šund počnu slobodno da izdaju sve što im donosi laku dobit.

Porez bi morao da bude neka vrsta carine čiji bi cilj bio postepeno ukidanje šunda, a ne podsticaj njegovom razvoju na nešto skupljem nivou. Treba izbeći i mogućnost da se šund vidi kao tvorevina koja služi plemenitim ciljevima ozbiljne publicistike. U ovom trenutku šund i ozbiljna publicistika nalaze se u složenom međuodnosu: više prodatog šunda — više sredstava za ozbiljnu štampu. Da bi se izbegao ovaj paradoks, društvo mora da se pobrine da nađe sredstva za finansiranje ozbiljnih izdanja.

Autor se na kraju pita da li bi bilo oportuno uvođenje poreza na šund i u SR Sloveniji. Njegov odgovor je pozitivan, s tim što treba oporezovati ne samo šund, već i celokupnu publicistiku, a onda publikacije od

„posebnog društvenog značaja" osloboditi od poreza. Tako bi samo društvo podupiralo ozbiljno stvaralaštvo.

Kriterijum pri određivanju vrednosti jednog dela, po Preglovom mišljenju, mogla bi da bude njegova privrženost načelima samoupravnog, humanog i demokratskog socijalizma. (Već postoji slična praksa u oblasti filmske produkcije — film koji po oceni komisije ima izuzetan društveni i kulturni značaj dobija dotacije od društva.)

Autor članka se eksplicitno izjašnjava kao pristalica uvođenja novih mera u borbi protiv šunda. On se ni jednog trenutka ne pita o opasnostima koje se na tom putu isprečavaju. Za njega jedini problem je izbor metodologije. Po njegovom mišljenju, sasvim je sigurno da će novi položaj dovesti do opadanja izdavanja, a time i uticaja, proizvoda koji se svrstavaju u šund.

Problem šunda, međutim, i dalje ostaje otvoren. Pitanje je da li je ispravan izbor društva da se na ovakav način brani. Nije li bolje, iako mnogo sporije, rešenje u podizanju opšteobrazovnog nivoa čitaoca. U čoveku se moraju odnegovati „čvrsti" kriterijumi za prepoznavanje onog što je vredno, a do tada će sva rešenja biti delimična i nesigurna.

OLGA STAMATOVIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

5

1972

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 5

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

TITO — AUTORITET REVOLUCIJE

Ima ličnosti u istoriji koje, kao i ideje, kad zahvate mase, postaju pokretačka snaga razvitka. To su oni ljudi koji pronađu istorijski spoj između velikih ideja i radikalnog ljudskog čina na njihovom ostvarivanju.

U savremenoj istoriji Jugoslavije takva ličnost je Josip Broz Tito.

Istorijske ličnosti se prepoznaju po tome što su svojom mišlju i svojim činom bitno obeležile jedno vreme. Istorijske ličnosti su one koje stvaraju istoriju. Tito, sliven s pokretom iz kojeg je ponikao, stvarao je pokret koji će izvesti pobedonosnu revoluciju i utemeljiti socijalističku samoupravnu slobodnu zajednicu naroda i narodnosti.

Zato je Tito istorijska ličnost.

Tito je ličnost koja je savladala dijalektiku između uslova i revolucionarnog delanja. Izrastao iz uslova klasnih bitaka radničke klase naših naroda, on je tim uslovima pridružio svoju revolucionarnu energiju, pa je time bitno doprineo radikalizaciji našeg komunističkog i radničkog pokreta, što ga je i dovelo na njegovo čelo.

Tito nosi karakteristike istorijske ličnosti naše revolucije ne samo zato što je savladao dijalektiku između uslova i delanja, već i zato što se svojim integralnim delom pokazao kao dobar poznavalac dijalektike namere i rezultata ljudskog delanja. On je u vremenima koja su se mnogima činila nemogućim umeo da pronađe na oko nevidljivu energiju i opredeljenje masa i da sve to veže za odluku ili čin koji otvara nove prostore revolucionarnoj akciji.

Danas biti doista čovek, to jest odgovoriti svom istorijskom zadatku, znači: biti revolucionar.

Titovo ukupno revolucionarno delo na neposredan način potvrđuje princip smislenog prisustva u vremenu. Tito je svoju prisutnost u vremenu označio tako što je stvarao vreme. To vreme se zvalo konsolidacija Partije, njena priprema za oslobodilački rat i revoluciju, bratstvo — jedinstvo, socijalistička izgradnja zemlje, odlučan otpor Kominformu, radničko samoupravljanje, vraćanje revolucije njenim izvornim ciljevima, njeno brže nastavljanje . . .

Ponekad se učini da se još ne shvata sva veličina Titovog doprinosa bratstvu i jedinstvu naših naroda. Njegovo neprestano insistiranje na

jačanju te tekovine revolucije ima u vidu i prošlost i ispuštene mogućnosti u međusobnim odnosima naših naroda i narodnosti.

Sporo je sazrevala svest jugoslovenskih naroda o njihovoj zajedničkoj istoriji. Bilo je premnogo moći izvan okvira jugoslovenskih naroda da bi oni zajedno mogli da uspostave svoju moć. Razdeljeni različitim istorijama, uspostavljali su i razlike među sobom. Kasnije će se otkriti da te razlike nisu prerasle mogućnost takvog zajedničkog života u kome bi slobodan razvoj jednog naroda bio uslov slobodnog razvoja za sve narode. Reč je o istorijskoj mogućnosti. Prva njena istorijska konkretizacija nije uspela. Građansko-klasna osnova stare Jugoslavije učinila je ideju zajedništva formalnom. Surova igra suprotstavljenih klasnih interesa i interesa naroda postala je bitan sadržaj takve zajednice. Slobodno zajedništvo stoga i dalje ostaje nalog istoriji koja nailazi.

Iz klasnih bitaka izrasla, revolucionarna avangarda radničke klase svih naših naroda stiče presudnu istorijsku samosvest. Marksistička analiza naše stvarnosti je konkretno istorijski počela da potvrđuje da ni jedan naš narod ne može biti slobodan sve dok radnik nije slobodan.

S dolaskom Josipa Broza Tita na čelo Partije 1937. godine ideje klasne borbe i klasne suštine emancipacije naših naroda dobijaju svoju materijalnu snagu. Stvara se jezgro odlučnih revolucionara koji su ujedno i tvorci revolucionarne teorije za konkretne socijalno-klasne prilike.

Marksov stav da istorija ne radi apsolutno ništa, da sve u njoj, uključujući i samu istoriju, radi čovek — dobija sa Titovim okončanjem frakcijskih borbi značaj akcionog istorijskog principa. Više se nije čekalo da „gvozdeni zakoni istorije“ sami obave posao za pokret. Pokret je počeo da stvara istoriju. Ideje o oslobođenju radničke klase i slobodnom zajedništvu naših naroda počele su energičnije da se realizuju.

Tek u zajedničkoj borbi 1941-1945. godine počinje puna zajednička istorija naših naroda. U jedinstvu narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naši narodi su se oslobodili ne samo od okupatora i eksploatatora, već su prvi put u svojoj istoriji i sebe oslobodili, sabravši u žiži svoju istorijsku posebnost, slobodu i internacionalizam. Naši narodi su revolucijom ne samo sačuvali svoju posebnost, već su prvi put svi zajedno i ravnopravno dobili i mogućnost da samostalno odluče hoće li da uđu u jedinstvenu, internacionalnu socijalističku zajednicu.

Revolucionarni pokret koji je otklonio bazične neslobode naših naroda iz prošlosti, koji sadašnjost čini poprištem borbe za sadržajniji rast tih sloboda, a budućnost već oplemenjuje uzornim humanizmom i internacionalizmom — takav pokret je i sam, zadrži li svoj kontinuitet, postao prvorazredna istorijska činjenica. Ličnost koja izrasta iz takvog pokreta i stoji mu na čelu — ne po hijerarhiji, ne po institucionalizaciji revolucije, već po revolucionarnom doprinosu — i sama postaje istorijska. Tito je, najdublje shvativši da je sloboda istorijski prostor za revolucionarnu aktivnost koja će tek stvarati slobodnu zajednicu slobodnih naroda, prva potpuna istorijska ličnost svih naših naroda.

Značaj Titove revolucionarne snage i intuicije rastao je i u kriznim situacijama našeg komunističkog pokreta. Kad god je naša revolucija posustala, kada su se u društvu gomilale teškoće ili je u SKJ dolazilo do frakcionaštva, Tito je revoluciju vraćao njenim izvorima: klasnoj orijentaciji i obnovi marksizma. Uvek je najdalje dopirao u otkrivanju suštine krize i spojem revolucionarne doslednosti i objektivnih uslova pronalazio je delom i rečju izlaz iz nje. Revolucionar se i potvrđuje time što ne jadikuje nad krizom, već sagledava puteve izlaska iz nje. Tito je svaku krizu našeg pokreta shvatao kao mogućnost da se izmene odnosi koji su do nje doveli. A izmena tih odnosa za Tita je uvek značila doslednost i radikalnost klasnog stanovišta. Tom posebno značajnom iskustvu našeg pokreta najviše je doprineo upravo Tito.

Veličina Titove uloge nije izrastala na proklamaciji vođe, već na izvornosti i doslednosti njegove revolucionarne misli i dela. Samo se nepokolebljivi revolucionari odlikuju kontinuitetom u isticanju i ostvarivanju klasne orijentacije i vraćanjem izvornom marksizmu.

Tito je s posebnom intuicijom velikog revolucionara osećao značaj marksističko-lenjinističkog principa da bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta. On je naročito dobro znao da je uzrok mnogim stagnantnim, kriznim situacijama našeg pokreta u slabljenju revolucionarne teorije. U takvim momentima on je uvek pozivao na vraćanje Marksu, na razvoj marksističke misli. Njegov skorašnji energični poziv da se Marks vrati u škole samo je ilustracija više o bitnom revolucionarnom osećanju za duhovno-idejnu situaciju ovog trenutka našeg pokreta.

Tito je najviše doprineo da naša revolucija — u složenoj konstelaciji međunarodnog radničkog pokreta, koja se odlikovala i degenerativnim tokovima — dobije karakter izvornog traganja za realnom humanističkom zajednicom slobodnih ličnosti. Od kako je Tito 1950. godine reafirmisao princip „Fabrike radnicima", otpočela je borba za autentične sadržaje socijalne revolucije, za ostvarivanje velikih Marksovih poruka o razvoju slobodne zajednice u kojoj će slobodan razvitak svakog pojedinca biti uslov slobodnog razvitka za sve. Orijentacija na razvoj samoupravnih asocijacija nije samo praktičan odgovor na postojeće prilike, već predstavlja i istorijsko opredeljenje da se revolucija oslobodi nasleđene inercije državnog socijalizma i da dobije autentičan klasni sadržaj. Mera napredovanja u razvijanju samoupravljanja mera je naše revolucionarnosti. U ličnosti Josipa Broza Tita imali smo i imamo najdoslednijeg borca za samoupravljanje.

Još jedno veliko delo ima u Titu svog stvaraoca. To je politika nesvrstavanja. Reč je o modernom shvatanju istorijskog progresa, o čuvanju dostojanstva, slobode i ravnopravnosti naroda u svetskoj zajednici, o borbi protiv svake sile koja slepo hrli da na neslobodi drugih gradi svoju neistorijsku poziciju. Istorijski narodi mogu biti samo oni koji drugima ne prave istoriju, koji ne predstavljaju druge, već samo svoju autentičnost, koji u miru i ravnopravnosti danas vide mogućnost slobodne humane svetske zajednice sutra. Jugoslavija je s Titovom politikom nesvrstavanja izašla iz okvira male balkanske zemlje i zajedno

s drugim nesvrstanim zemljama ponudila svetu politiku mira, saradnje i humanog progresa. Tek s Titom je naša istorija postala deo svetske istorije.

Ovde ne mislimo da navodimo primere visokih dometa Titovog humanizma. Ceo njegov život i revolucionarni rad to potvrđuju. Međutim, tu se nameće jedno poređenje: kao što Lenjin u oktobarskoj revoluciji i posle nje nikada nije dovodio u pitanje integritet onih sa kojima se razilazio, tako je i Titov odlučan princip bio da „revolucija nikada ne sme da jede svoju decu". Ljudima koji su se razišli sa pokretom treba oduzeti mogućnost da ugroze pokret, ali nikako i ljudsko dostojanstvo i ranije zasluge. Taj duboko humani Titov princip ugrađen je u same temelje našeg demokratskog političkog sistema.

Tito je nosilac najvišeg političkog autoriteta u Jugoslaviji zato što je tvorac nove jugoslovenske države. Ali Tito ima još jedan, istorijski mnogo dublji i veći autoritet. Revolucija je, kaže Engels, nesumnjivo najautoritativnija stvar. Kao strateg i vođa socijalističke revolucije u Jugoslaviji Tito je nosilac njenog autoriteta.

Zato je Tito samonikla, osobena i velika istorijska ličnost.

Studije i članci

Milenko Marković

RADNIČKA KLASA I KONTINUITET REVOLUCIJE

Svaki razgovor o socijalističkoj revoluciji, njenom kontinuitetu ili diskontinuitetu, implicira niz pitanja o društveno-ekonomskom položaju radničke klase. To je jedna od glavnih tema naše epohe, epohe prelaza od kapitalizma ka socijalizmu, jer je radnička klasa osnovna snaga socijalističke revolucije. A socijalizam je, kako se to često ističe, postao danas svetski proces, čija dubina i širina, pa intenzitet, neposredno zavise od društveno-ekonomskog položaja radničke klase, bez obzira na to da li je reč o državnom kapitalizmu ili državnom socijalizmu. Time se, naravno, ne želi reći da nema bitnih razlika u položaju radničke klase u ta dva društvena sistema, ali je i jednom i drugom zajedničko i društveno i ekonomsko otuđenje radničke klase, što nikako ne znači da su i pretpostavke tog otuđenja, kao i mogućnosti razotuđenja jednake, odnosno da su im socijalni izvori sasvim identični.

Međutim, neke prednosti radničke klase u zemljama koje su pošle putem izgradnje socijalizma, a koje se svode pre svega na podržavljenje sredstava za proizvodnju, uspostavljanje centralističkog planiranja i posredno upravljanje u ime radničke klase, isuviše su dogmatizovane i fetišizirane, pa se čak i samo postavljanje egzistencijalnog i esencijalnog pitanja o položaju radničke klase smatra nepoželjnim i odmah se ideološki nepovoljno ocenjuje. Takav stav, i u teoriji i u praksi, doveo je čak do toga da je u celoj staljinskoj eri problem otuđenja, odnosno razotuđenja bio na spisku takozvanih tabu tema, pa je stoga i ontologija i fenomenologija bića radničke klase, odnosno put kojim se otkriva i utvrđuje stvarni položaj radničke klase bio potpuno zanemaren i napušten jer se radnička klasa sa pojavom staljinizma od subjekta sve više pretvarala u objekt vladanja i ideološko-političkog manipulisanja.

Za određivanje položaja radničke klase sigurno su relevantni i mnogi drugi odnosi, kao što su odnos klase i avangarde, akcioni politički programi za poboljšanje položaja klase itd., ali su sve to, u krajnjoj liniji, ipak izvedena pitanja. Jer, ako je u potpunosti sagledana ontologija položaja, tada će biti utoliko jasnija i fenomenologija zahteva, raspoloženja ili neraspoloženja, zadovoljstva ili nezadovoljstva same klase svojim položajem.

I

Kriterijumi vladajuće pozicije jedne klase u društvu izražavaju se, pored poznatih klasičnih određenja, i stepenom neposrednosti odlučivanja u ekonomskoj i političkoj sferi društva. Ti kriterijumi, razume se, važe i za radničku klasu. Ali, za razliku od ostalih vladajućih klasa u istoriji, radnička klasa, prema dosadašnjim iskustvima, dolazi do neposredne vlasti tek posle niza posrednih stepenica. Najneposredniji oblik njene vladavine ostvaruje se u samoj političkoj revoluciji, u činu osvajanja političke vlasti. Međutim, dovršavanjem osvajanja vlasti ona je na izvestan način odmah i „gubi" budući da dolazi do zamene neposrednosti vlasti u revoluciji klasičnim sistemom posredne vlasti nakon revolucije. Ta dijalektika transformacije vlasti iz perioda revolucije u vlast nakon revolucije čini se da je zasnovana nizom objektivnih i subjektivnih okolnosti koje se zatiču u onim socijalističkim zemljama koje su krenule putem socijalizma sa podloge nerazvijenog kapitalizma.

Od tih okolnosti najvažnije su, možda, dve: (1) da je nerazvijeni kapitalizam ostavio u nasleđe socijalizmu nizak nivo ekonomije i političke demokratije i (2) da uslovi života u nerazvijenom kapitalizmu nisu pružali radničkoj klasi šansu da se pripremi ni za onaj stepen neposrednosti vladavine sa kojim je startovala buržoazija. Tu se ne radi samo o revolucionarnoj klasnoj svesti, koja je, nesumnjivo, primarna pretpostavka te pripremljenosti, već i o neophodnom fondu znanja i iskustva iz oblasti upravljanja društvenim i privrednim poslovima.[1] Ovo drugo nerazvijeni kapitalizam jednostavno nije mogao da omogući radničkoj klasi, pa nije nerealno pretpostaviti da će radnička klasa u razvijenim kapitalističkim zemljama, kada se jednom bude suočavala sa osvajanjem političke vlasti, biti pripremljenija nego što je to bio slučaj sa radničkom klasom u nerazvijenim zemljama koje su pošle putem izgradnje socijalizma.

I ne samo to. Radnička klasa u nerazvijenim kapitalističkim zemljama nije imala ni sve pretpostavke da bi mogla da se formira u mo-

---

[1] Kada se govori o nedovoljnoj pripremljenosti radničke klase u nerazvijenim kapitalističkim zemljama za neposredniji oblik vladavine neposredno nakon političke revolucije, time se ne dovodi u pitanje zakonitost i svrsishodnost socijalističke revolucije u tim zemljama. Tu zakonitost istorija je odavno sankcionisala. Međutim, ostaju teškoće i skrivene opasnosti toga puta budući da je radnička klasa u tim zemljama prinuđena da nakon političke revolucije svoju rukovodeću ulogu u društvu za jedan period ostvaruje na izrazito posredovan način. Ali, iako posredan, to je istovremeno i revolucionaran oblik njene vladavine sve dok organi koji vrše vlast u ime klase (država, partija) vladaju u skladu sa njenim interesom, koji se izražava u pripremi neophodnih pretpostavki za prevazilaženje posrednog neposrednijim oblicima njene vladavine. Ta prelazna i, rekli bismo, pripremna faza za neposredniji oblik izražavanja interesa radničke klase jeste mač sa dve oštrice. Jer ona, kao i svaki oblik posredne vladavine, pored revolucionarne dimenzije, sadrži i mogućnost osamostaljenja posredne vlasti, mogućnost da posrednički organi počnu svoj posebni upravljački interes tumačiti kao interes radničke klase. Tada se istorijski uslovljena i revolucionarna faza vladavine u ime radničke klase pretvara u trajniji sistem vladavine „prosvećene birokratije", koja pitanje neposrednosti vlasti radničke klase odlaže za daleku budućnost.

dernu industrijsku klasu budući da je izrastala u uslovima nepotpune industrijske revolucije. Stoga je, po pravilu, u političkim revolucijama u tim zemljama moderni industrijski proletarijat predstavljao veoma tanak sloj ukupne mase proletarijata i još tanji sloj ukupne mase stanovništva, čiji je prevalentni deo sačinjavalo seljaštvo. Pa i taj tanak sloj proletarijata proređivan je u bitkama građanskih ratova. Tako je bilo u ruskoj revoluciji i ne mnogo drugačije i u jugoslovenskoj revoluciji. Otuda u tim zemljama zakonita pojava da se tek nakon političke revolucije stiču svi uslovi za preobražaj proletarijata u modernu industrijsku klasu. Na taj način se u socijalističkom poretku ovih zemalja sučeljava nekoliko društvenih procesa koji moraju teći istovremeno: paralelno sa dovršavanjem prve industrijske revolucije odvijaju se procesi i druge i treće industrijske revolucije, stvara se moderna industrijska radnička klasa, odvija se proces uspostavljanja vladajuće pozicije radničke klase u društvu.

Svi ti procesi utoliko su složeniji što je nerazvijeni kapitalizam ostavio socijalizmu u nasleđe neravnomerno razvijenu ekonomiju, a samim tim i neravnomerno razvijene delove radničke klase, i to kako po stepenu industrijske tako i po stepenu klasno-demokratske, revolucionarne svesti. Masovan priliv seljaštva u fabrike i gradove, izazvan intenzivnom industrijalizacijom, proširio je bazu radničke klase, ali je neminovno uticao na kvalitet njene industrijske, demokratske i samoupravne svesti. Nisu dovoljne samo dve ili tri decenije da bi se to novo radništvo definitivno oslobodilo seljačkog mentaliteta i preindustrijske svesti, da bi klasa u celini i zajedno sa njom čitavo društvo moglo da se uzdigne na nivo modernih društava. Za tako nešto kapitalizmu je, ne treba zaboravljati, bilo potrebno dve do tri stotine godina. Za sve vreme dok traje taj preobražaj klase i društva, mora se računati sa pojavom oscilacija u klasno-demokratskoj i samoupravnoj svesti radničke klase.

Tome treba dodati i regionalne neravnomernosti među pojedinim delovima radničke klase. Te neravnomernosti nužno izazivaju konflikte interesa unutar same klase, koji se ne bi mogli izbeći ni u uslovima nacionalno homogenih društvenih zajednica. Međutim, u nacionalno nehomogenim zemljama te regionalne ekonomske neravnomernosti, budući da se najčešće poklapaju sa ekonomskim neujednačenostima među nacijama, prelamaju se i kao nacionalne suprotnosti. I ukoliko socijalizam ne obezbeđuje takav tok ekonomskog razvoja koji postepeno, ali stalno otklanja te nasleđene neravnomernosti, ne samo u apsolutnom, već i u relativnom smislu, i ako nije konsekventan u smislu stalne afirmacije neposredne demokratije i nacionalne ravnopravnosti, tada suprotnosti interesa među nacijama, čija su ispoljavanja, inače, normalna pojava u demokratskom, samoupravnom socijalizmu, mogu da prerastu i u nacionalne antagonizme sa nepredvidljivim posledicama.

Kada smo rekli da bi radnička klasa u razvijenim kapitalističkim zemljama mogla da ima povoljnije uslove za dolazak na vlast nego što ih je imala radnička klasa u nerazvijenim kapitalističkim zemljama u trenutku osvajanja vlasti, nismo imali u vidu upoređivanja koja bi išla

za tim da se utvrđuje koji je put složeniji, a koji podesniji sa stanovišta socijalizma. Mi ne stojimo na stanovištu onih ideoloških konfrontacija koje sve pluseve nalaze u jednom, a sve minuse u drugom putu. Ideološka prepucavanja kojima se odriče socijalizam na Istoku, odnosno revolucionarni sadržaj strategije mirnog puta na Zapadu ne mogu biti na nivou teorijskih rasprava iako na to pretenduju. U suštini radi se o protivstavljanju jednog dogmatizma drugom dogmatizmu, pri čemu ni jedan ni drugi ne vode računa o istorijski različito konstituisanim uslovima jednog i drugog puta. Još manje može pretendovati na dignitet teorije ono stanovište koje smatra da je oktobarska revolucija donela na svet definitivan rascep Marksovog socijalizma na dva revizionistička krila — etatističko na Istoku i reformističko na Zapadu.

Ovde je reč o onim krupnim promenama koje je radnička klasa na Zapadu doživela za poslednjih sto godina u stručno-obrazovnoj strukturi, strukturi industrijske i klasno-demokratske svesti, pa i u svom ukupnom položaju u društvu. U nekim segmentima čak se ostvaruje jedinstvo intelektualnog i manuelnog rada koje daje nov tip radnika. Kao rezultat tih promena menja se i struktura otuđenja radničke klase i u skladu sa tim i struktura njenih potreba i zahteva. Njeni zahtevi danas nisu više samo revandikativne prirode (skraćenje radnog vremena, povećanje nadnica i slično), nego i strategijske prirode (zahtev za participaciju i kontrolu u proizvodnji, borba za strukturne promene u biću kapitalizma itd.). Sve to daje povoda da se može govoriti o stvaranju „nove radničke klase" na Zapadu, odnosno o iščezavanju klasičnog tipa proletarijata iz XIX veka.

Potrebe tehnološke revolucije rađaju zahtev da se profesionalno usavršavanje radnika prizna kao društveno-produktivno vreme, kao rad koji mora biti plaćen. U suštini to je zahtev da kapitalistička ekonomija pokrije društveni trošak proširene reprodukcije radne snage, što u praksi znači pritisak na kapitaliste da priznaju da radnik radi čak i kada ne proizvodi robu. Prelaz od mehanizacije na automatizaciju, koji nagoveštava vreme dokolice i za radničku klasu, otvara već sada jednu novu potrebu da se radnička klasa pozabavi sadržinom i smislom slobodnog vremena. Time se, pored ekonomske i političke, otvara i jedna nova dimenzija borbe za osmišljavanje i humanizaciju slobodnog vremena.

Na drugoj strani, dosadašnja iskustva socijalizma pokazuju da bitka za neposrednije oblike vlasti radničke klase čini osnovni sadržaj svih socijalističkih revolucija — od Lenjinovog Oktobra do danas. Jer, sve dok postoji monizam klasične predstavničke vlasti, radnička klasa ne može da se pohvali neposrednošću svoje vladavine čak ni u onoj meri u kojoj je tu neposrednost ostvarila buržoazija. Bitka za neposrednost vlasti u socijalizmu predstavlja daleko težu i daleko složeniju bitku nego što je sam akt političke revolucije. Stoga se proces preobražaja posredne u neposrednu vlast radničke klase predstavlja i kao početak socijalne revolucije u socijalizmu, kao konsekventan kontinuitet političke revolucije. U tom smislu od ishoda te bitke zavisi sudbina socijalizma.

Ta bitka se već više od pola veka vodi sa različitim rezultatima. Tamo gde se proces preobražaja posredne u neposrednu vlast radničke

klase istorijski neopravdano odlaže za daleku budućnost, imamo reafirmaciju klasične predstavničke vlasti u njenom najotuđenijem obliku — u etatizmu. Otuda u takvim političkim sistemima i pojave naknadnih, repriznih revolucija koje nastaju kao neophodnost korekture političke revolucije u pravcu konstituisanja neposrednih oblika vlasti radničke klase. Takvim okolnostima se ponekad koristi i kontrarevolucija, o čemu svedoče iskustva socijalizma u nekoliko poslednjih decenija. Te pojave nisu nikakav novum socijalizma. Njih poznaje i istorija buržoazije i ne samo nje. Gde god i kad god se duh i izvorišni principi buržoaske revolucije nisu konsekventno ostvarivali, javljale su se u različitim oblicima i reprize tih revolucija. A u slučajevima gde je proces preobražaja posredne u neposrednu vlast radničke klase istorijski pravovremeno započinjao, otvarali su se novi horizonti socijalizma. Jedan takav horizont, sa inauguracijom samoupravljanja, otvorila je i jugoslovenska revolucija.

Istorijska situiranost dosadašnjih socijalističkih revolucija stalno rađa kao nusprodukte, s jedne strane, iluzije i utopizam i, s druge strane, apologetski realizam i birokratski eshatologizam, anarholiberalizam i etatizam. Jedno na planu ideologije, a drugo na planu ekonomskog i društvenog razvoja socijalizma. Nije nimalo slučajno što su se ta dva fenomena u dosadašnjoj istoriji socijalizma javljala kao alternativa mahom u zemljama sa nerazvijenom materijalnom osnovom i političkom tradicijom. U mnogonacionalnim zajednicama ti nusprodukti predstavljaju se i u obličju nacionalizma (unitarističkog ili separatističkog tipa). Budući da imaju objektivnu podlogu, ti nusprodukti stalno tendiraju da se nametnu kao osnovni sadržaj i smisao revolucije. Otuda je sudbinsko pitanje svake socijalističke revolucije da se ne nasuče na podvodne hridine tih krajnosti.

Jedna od tih krajnosti (anarholiberalizam) javlja se kao neistorijska projekcija budućnosti u sadašnjost, a druga (etatizam) kao neistorijsko dimenzioniranje uloge države i političke sfere uopšte, koje se ne praktikuje samo u sadašnjosti, već se programira i za budućnost. Zato se kod jednih krajnosti cilj degradira na sredstvo, a kod drugih se sredstvo uzdiže na rang cilja.

Budući da je doktrinarno protivnik svake organizacije, i društvene i političke, pogotovo u globalnom smislu, anarholiberalizam postaje dobar saveznik u razbijanju jedinstva radničke klase (to mu je specijalnost još od Bakunjina), zagovornik autarkizma i partikularizma.

Etatizam je daleko veća opasnost jer ga opšti uslovi državnog socijalizma čine mnogo realnijim. Međutim, svako gradiranje tih opasnosti bez konkretne analize odnosa snaga jalov je posao. Utoliko pre što u određenoj konstelaciji etatizam i birokratizam mogu ići ruku pod ruku sa anarholiberalizmom. Nacionalizam, na primer, može biti platforma na kojoj se uspostavlja intiman savez etatističkog birokratizma i malograđanskog anarhizma u borbi protiv samoupravljanja i neposredne demokratije. To pokazuje i jugoslovensko iskustvo, iako se, naravno, mora imati u vidu da je etatizam univerzalnija pojava od anarholibe-

ralizma. Etatizam ne samo što je ušao u ljudsku istoriju kao politički fenomen, nego pokazuje svoju vitalnost u socijalizmu već više od pola stoleća. Tajna njegovog uspeha dobro je poznata političkoj teoriji socijalizma. Manipulišući takozvanim objektivnim okolnostima o neophodnosti jačanja države i posredne političke vlasti uopšte, politička birokratija uspeva i dan-danas, kada su već otpali mnogi „objektivni razlozi" od pre više decenija, da vlada u ime radničke klase. Paradoksalno je, ali istinito da etatistička ideologija vladanja u ime radničke klase nadživljava i svoje vreme i objektivne uslove čiji je bila proizvod. To je takođe dokaz da ideje mogu dugo da se održavaju čak i kada iščeznu neke bitne pretpostavke za njihov život. Moć političke birokratije održava se na petrifikaciji društvenih odnosa, na kanonizaciji marksizma i na njegovoj sofističkoj primeni. Politička birokratija u praksi stalno odlaže proces ostvarivanja neposrednijeg oblika vlasti radničke klase, dok zvanični dokumenti partije i države, programi i ustavi, formalno govore kako je radnička klasa „stvarni gospodar u svojoj državi".

Politička birokratija, uprkos deklarativnosti u suprotnom smislu, u praksi osporava radničkoj klasi sposobnost da na neposredan način upravlja društvenim poslovima. Ona svojom beskrajnom nevericom u radničku klasu konvergira sa pojedinim teorijama građanske i takozvane nove levice kojima se odriče rukovodeća uloga radničke klase ili se za tu ulogu nalazi supstitucija u nekim drugim društvenim slojevima. Jer ono što ovi drugi dokazuju u teoriji, to politička birokratija svakodnevno dokazuje u praksi.

U držanju radničke klase na distanci od stvarnih centara društvene moći političkoj birokratiji pristiže u pomoć i tehnokratija. Danas je na Zapadu postalo pomodno da se o tehničkoj inteligenciji govori kao o „novoj avangardi" koja potiskuje klasični avangardizam radničke klase i koja, navodno, ima sve izglede da posluži kao „kulturna i politička veza između radničke klase i intelektualaca"[2] (misli se na sloj humanističke inteligencije). Takva i slična shvatanja nisu ni nova ni originalna. Ona se javljaju kao rezultat industrijske ekspanzije i tehnološke revolucije XX veka, a zajednički im je imenitelj to što tehničkoj inteligenciji, bez koje ne može ni jedno moderno društvo bez obzira na to da li se radi o kapitalizmu ili o socijalizmu, pripisuju i neke socijalno-klasne dimenzije („nova klasa", „nova avangarda" i slično).

Takva shvatanja javljaju se i na tlu socijalizma. Staljin je još 1931. godine, na početku industrijalizacije zemlje, najavio neophodnost da radnička klasa stvara „svoju vlastitu produkciono-tehničku inteligenciju", ali ne samo kao stručni kadar u proizvodnji, nego i za funkciju „odbrane interesa radničke klase u proizvodnji"[3]. Po Staljinu, tehnička inteligencija plus takozvani praktičari iz preduzeća (kvalifikovani radnici, inicijatori takmičenja, vođe udarnih brigada, organizatori rada, kulturne snage radničke klase u preduzećima) sačinjavaju „novi sloj

---

[2] Norman Birnbaum, *Stvaranje političke avangarde*, „Savremenik", maj 1972.

[3] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, „Kultura", Beograd, 1946, str. 346.

radničke klase" i „jezgro komandnog kadra industrije"[4]. Retrospektivno gledano, Staljin je idejno prokrčio put procesu stvaranja novog sloja radničke klase, ali u smeru njene vrhuške, u stvari jednog oblika radničke aristokratije na tlu etatiziranog (podržavljenog) socijalizma, koji u sprezi sa tehničkom inteligencijom izrasta u rukovodeći sloj nad radničkom klasom. Danas je evidentno, i teorijski i praktično, da je taj sloj nakon četiri decenije izrastao u moćnu polugu političkog sistema podržavljenog socijalizma. Ako je tehnokratija u kapitalizmu produžena ruka monopolističkog kapitalizma u sprezi sa državom, ona je u etatizmu produžena ruka države u sprezi sa partijom, dakle ne samo u stručnoj i privredno-organizatorskoj ulozi, nego i u funkciji produžene vladavine u ime radničke klase.

Pred radničkom klasom u razvijenim kapitalističkim zemljama ne stoji više klasična dilema „reforma ili revolucija" iz prošlog i sa početka ovog veka, nego problem ostvarivanja „revolucionarnih reformi" koje preko niza „posrednih ciljeva" treba da dovedu i do kvalitativne negacije kapitalizma. Drugim rečima, pred njom se nalazi složen problem kako i kojim tempom da ta unutrašnja osvajanja kapitalizma dovrši osvajanjem političke vlasti.

S druge strane, radnička klasa u socijalističkim zemljama ima pred sobom ne manje složen problem kako i kojim tempom da ostvari socijalne i ekonomske pretpostavke političke vlasti, kako da tu vlast učini što neposrednijom, odnosno kako da političku revoluciju kruniše i socijalnom revolucijom. U suštini radi se o problemu kontinuiteta revolucije koji se izražava kroz sukob između etatizma i neposredne socijalističke demokratije kao osnovni sukob savremenog socijalizma. Od toga kako se bude rešavao ovaj unutrašnji sukob socijalizma zavisiće i ishod tradicionalnog sukoba između socijalizma i kapitalizma. Jer socijalizam nije samo pobeda u ekonomskom takmičenju sa kapitalizmom, mada je to jedna od njegovih osnovnih pretpostavki. On se izražava istovremeno i kroz dobijanje bitke na planu društvene demokratije. Formalizam buržoaske demokratije ne može se kritikovati niti prevazilaziti formalizmom socijalističke demokratije. U tom pogledu socijalizam ostaje još uvek velik dužnik čovečanstvu. A bez radikalnih promena u oblasti društvene demokratije on ne može uspešno voditi ni ekonomsku utakmicu sa kapitalizmom.

II

Uvođenjem radničkog samoupravljanja jugoslovenska revolucija postavila je na dnevni red novo epohalno pitanje — pitanje neposrednosti vlasti radničke klase. Jer, ako je u prvoj polovini ovog veka epohalno pitanje bilo pitanje političkih revolucija i učvršćivanja njihovih tekovina posrednom vlašću (vlašću u ime radničke klase), sredinom ovog

[4] Ibid., str. 347.

veka otvara se jedna nova, ovoga puta unutrašnja dimenzija socijalističke revolucije — dimenzija transformacije vlasti u ime radničke klase u neposrednu vlast radničke klase. Time je označen početak procesa okretanja revolucije prema samoj sebi, početak njenog razotuđivanja. Jer do juče ona je morala da se bori za svoj opstanak predominantno protiv sila izvan njenog bića i najčešće pod uslovima koji nisu ostavljali mnogo izbora. Ta bitka još nije završena, ali je već u toku jedna nova, daleko značajnija i, rekli bismo, sudbonosnija u kojoj revolucija treba da pobeđuje više na sopstvenom terenu, da savlađuje sopstvene otpore, da pobeđuje samu sebe. To je bitka takođe sa usponima i padovima i, možda, sa još većim oscilacijama u tom pogledu nego prethodna. Jer poznata je istina da je teže savladavati svoje, unutrašnje otpore nego one koji dolaze spolja.

Uvođenjem radničkog samoupravljanja i procesom njegovog prerastanja u celovit produkcioni odnos i politički sistem jugoslovenska revolucija izražava svu veličinu, ali i sve teškoće jednog prometejskog skoka u budućnost. Zato ona svoju šansu može da ima samo u stalnom kritičkom i revolucionarnom preispitivanju same sebe, bez iluzija i samoobmana, ali i bez desperaterstva i defetizma. Savremeni trenutak je, možda, trenutak njene najrigoroznije samokritike od kako je krenula putem samoupravljanja. Osnovni pravci te samokritike tiču se ekonomskog (egzistencijalnog) položaja radničke klase i njenog položaja u sistemu ukupnog društveno-samoupravnog odlučivanja.

Izvan svake je sumnje da radnička klasa u našoj zemlji danas živi daleko bolje nego pre dve i po decenije. Ta činjenica se ne može osporiti, ali ona ne može biti ni razlog nekog samozadovoljstva. Jer, sa stanovišta naraslih i stalno rastućih potreba, naročito u ovo doba gigantskog razvoja nauke i tehnike, radnička klasa ne samo da relativno zaostaje, nego su neki njeni delovi čak i vitalno ugroženi. Odbacujući nihilizam i negatorstvo, inspirisano različitim ideološkim i političkim motivima, komunisti moraju biti spremni i na odbacivanje mistifikacije na „sopstvenom terenu". Danas je evidentno da svojim položajem nije zadovoljna u prvom redu sama radnička klasa.

Na nepovoljan položaj radničke klase ukazuje i dosta rasprostranjena pojava da se u nizu preduzeća već duže vremena kontinuirano isplaćuju umanjeni lični dohoci, pa čak i tada neredovno, sa zakašnjenjem od jednog, dva ili više meseci. Štaviše, to se događa ne samo sa preduzećima koja slabije rade ili slabije posluju, već i sa preduzećima koja ispunjavaju svoje proizvodne planove i nemaju robnih zaliha. To se obično naziva „nelikvidnošću" privrede. U svesti proizvođača ta pojava poprima sasvim određen, konkretno opipljiv oblik saznanja da oni za svoj rad ne dobijaju društveno priznatu cenu, to jest da oni rade a da je neizvesno kada će i da li će društvo uopšte imati para da plati cenu njihovog rada. Proizvođači se na taj način nalaze u ulozi da svojim nenaplaćenim radom beskamatno kreditiraju društvo a da pri tome nisu u poziciji da kao svaki kreditor diktiraju uslove i pravce trošenja kredita!

Ta pojava se, sama po sebi, konfrontira sa drugom: u javnim i društvenim službama, trgovini i bankama, izvoznim preduzećima i društveno-političkim organizacijama, osim toga što se lični dohoci isplaćuju redovno, primaju se i „varijabilni" delovi, pa i dodaci koji koliko-toliko prate povećanje troškova života. A to je, u stvari, jedna od najvećih socijalnih nejednakosti našeg društva. Ne treba sumnjati u to da je saznanje o tim razlikama u društveno-ekonomskom položaju prisutno u radničkoj klasi. Ona je svesna te pojave i ona je prinuđena da prema njoj i meri svoj položaj u društvu. Doda li se tome i činjenica da je velik broj radnika zaposlen van zemlje i danas naporedo sa tim još uvek pritiska nezaposlenost i u samoj zemlji, zatim niz drugih podataka koji ilustruju nepovoljnost ne samo materijalnog, nego i društveno-političkog položaja radničke klase, tada je posve jasno da se sadašnji položaj radničke klase mora kvalitativno menjati. Mora se uspostaviti ravnomernija raspodela na sve društvene slojeve rizika i neizvesnosti koji neminovno prate društveni razvitak jer će se na taj način za krizne situacije iznalaziti brža i efikasnija rešenja nego što je do sada bio slučaj.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da glavni teret dinamičkog ekonomskog razvoja i privredne reforme nosi radnička klasa. Slično, mada u različitim formama, a ponegde i u većoj meri, događa se i u ostalim socijalističkim zemljama. Dok za kapitalizam postoji objašnjenje zašto je to tako, pa i za etatističke devijacije u socijalizmu, teško je, bar za radničku klasu, naći zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto su te pojave prisutne u tolikoj meri i u samoupravnom socijalizmu. Ako polazimo od toga da je radnička klasa osnovna proizvodna snaga društva koja „proizvodi vrednosti" i stvara bogatstvo društva, a da ga, s druge strane, najmanje troši na svoju reprodukciju, onda ona ima pravo da zapita zašto baš ona mora u svim kriznim situacijama izvlačiti deblji kraj.

Radnička klasa je jedina klasa u istoriji koja po dolasku na vlast ne koristi svoju vladajuću poziciju u prvom redu za sebe. Beneficijumi od njene vladajuće pozicije u socijalizmu idu redosledom koji je drugačiji od dosadašnjeg u istoriji: do njih dolaze svi drugi društveni slojevi, izuzev, možda, seljaštva, pre nego što radnička klasa stigne da ih koristi za sebe. U svakom slučaju, ona te beneficijume ne koristi u dovoljnoj meri i adekvatno onome koliko stvarno doprinosi augmentaciji društvenog bogatstva. (Ostale vladajuće klase u istoriji drugačije su postupale: one su prethodno obezbeđivale svoje sopstvene ekonomske pozicije, a zatim je od toga imalo koristi i društvo u celini.) Nije li, možda, ta altruistička, opšteljudska komponenta radničke klase previše eksploatisana u socijalizmu?

Stoga i postavljamo pitanje pravednije raspodele tereta, rizika i odgovornosti a da se pri tome ne ugrožava ni tržišni oblik privređivanja ni principi tekuće reforme. Nije reč ni o kakvoj demagogiji prema radničkoj klasi niti o težnjama ka uravnilovki. Štaviše, takve težnje ne mogu da odgovaraju industrijski razvijenim delovima radničke klase, a baš ti delovi treba da daju ton konkretnim i strategijskim interesima klase u celini. Upravo tim delovima najviše odgovara ono ponašanje i svih čini-

laca sistema i svih slojeva društva koje je zasnovano na radu i njegovim rezultatima.

Čini nam se da bi upravo konsekventno oživotvorenje principa tržišne ekonomije moglo da vodi ujednačavanju uslova privređivanja i sticanja dohotka, i to kako u privrednim tako i u neprivrednim delatnostima, što bi u krajnjoj liniji moglo blagotvorno da deluje i na poboljšanje položaja radničke klase.

Radničkoj klasi mogu se nuditi različiti modaliteti ekonomskog sistema sa pretenzijom njenog „izbavljenja". Za nju, međutim, može imati stvarnu validnost samo onaj sistem koji joj može garantovati dve stvari: prvo, da može da „naplati" svoj rad (egzistencijalna sigurnost) i. drugo, da može ostvarivati efikasnu kontrolu nad viškom rada (samoupravljačka, vladajuća pozicija). Sve ostalo spada ili u oblast demagogije ili u oblast politike socijalnog „staranja" o „unesrećenoj klasi".

III

Činjenica da materijalni položaj radničke klase može relativno zaostajati i da njen društveni položaj u celini može stagnirati, to još nije dovoljna podloga da bi se i naučno mogla fundirati teza o nastajanju „srednje klase". Pre svega, pojam „srednja klasa" dosta je nebulozan. Taj pojam nalazimo još kod Bernštajna, a nastao je kao pokušaj teorijskog uopštavanja slojevnog razuđivanja društva razvijenih kapitalističkih zemalja. U izvesnom smislu on je nastao i kao antiteza marksističkom „uprošćavanju" klasne i slojevne strukture kapitalističkog društva, kao simplifikacija Marksove teorije o društvenim klasama. Polazeći od tačne premise da se slojevitost društva ne može svoditi samo na dve osnovne klase (buržoaziju i proletarijat), evropska socijaldemokratija se udaljila od marksizma sačinivši socijalni i politički program kojem je cilj ostvarenje društva „srednje klase".

Iako je fenomen „srednjeg sloja" osvojio zapadna kapitalistička društva, on se bar do danas nigde nije konstituisao u „srednju klasu". Otuda stalna kolebanja u sociološkoj i politikološkoj nauci Zapada između pojmova „srednji sloj" i „srednja klasa". Budući da u empirijskom životu društva nema „srednje klase", razumljive su teškoće da se ona naučno definiše.

„Srednji sloj" i pojmovno i empirijski obuhvata veoma heterogene grupacije društva — od delova buržoazije do delova radničke klase, tako da se teško može govoriti o njegovom jedinstvenom, u istorijskom smisiu, klasnom interesu. Jedino što ujedinjuje te delove jeste njihov „srednji položaj", kako u egzistencijalnom smislu tako i u smislu ukupnog položaja u društvu i težnje da se takav položaj očuva. Heterogenost socijalne strukture „srednjeg sloja" podloga je heterogenosti i fluidnosti njegovih ideoloških i političkih opredeljenja. On može da služi kao podloga demokratiji i u tom smislu da se nađe unutar težnji radničkog pokreta, ali isto tako može da služi i kao podloga reakciji i dik-

tatorskim režimima (na primer, pužadistički pokret u Francuskoj bio je pokret srednjih slojeva).

Kao ni kapitalizam, ni socijalizam se ne odlikuje „čistom" klasnom strukturom, bez obzira na to da li se radi o socijalizmu samoupravnog tipa ili o takozvanom državnom socijalizmu. Pored društvenih klasa (radničke klase i seljaštva), postoje i društveni slojevi. Ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju ukinute su bitne pretpostavke klasno-eksploatatorskog odnosa, ali ne i pretpostavke klasne i slojevne strukture društva. Sve dok postoji društvena podela rada iz prethodnog klasno-eksploatatorskog društva, postojaće i društvene klase i društveni slojevi. Stoga, bez obzira na uvođenje društvene svojine i bez obzira na radikalne promene u sistemu društvenog odlučivanja, ne mogu se sve kategorije društvenih grupa i slojeva svoditi samo na radničku klasu i seljaštvo. Kategorijom „radni ljudi" ne može se sasvim objasniti klasna struktura socijalizma. Ta kategorija uzima se samo u tom smislu što niko ne može da živi bez rada. Ali time nije otklonjena mogućnost da neko živi bolje od drugoga, pa čak i na račun tuđeg rada. Ta mogućnost proizlazi iz principa raspodele dohotka prema radu, na kome se i formiraju društveno-ekonomski odnosi u socijalizmu prelaznog perioda. Čak i u najrazvijenijem socijalizmu, nekom predvorju komunizma koje je Marks imao u vidu u svojoj „Kritici Gotskog programa", ostaje element „buržoaske nejednakosti". To znači da čak i „najpravednija" raspodela prema radu, u kojoj se radovi ne valorizuju putem tržišnog mehanizma robne proizvodnje, nego na bazi naučne organizacije rada, ima za rezultat nejednakost u raspodeli društvenog bogatstva.

Socijalizam prelaznog perioda, prema tome, ne samo da nasleđuje društvene slojeve kapitalističkog društva, već ih i sam, mada u transformisanom vidu, reprodukuje. U tom smislu i on ima neki svoj „srednji sloj", to jest društvene grupacije koje mogu bolje da žive od radničke klase ili bar od njenog najvećeg dela. Taj sloj, međutim, budući heterogen po svom socijalnom sastavu (delovi radničke klase, seljaštva, tehničke i humanističke inteligencije, delovi administrativnih službenika i upravljačkog državno-političkog aparata), nema uslova ni realnih pretpostavki da se konstituiše u „srednju klasu" niti u neku drugu društvenu klasu. Društvene klase su uvek nastajale kao nosioci istorijski novih oblika proizvodnih i društvenih odnosa. Istorija se nije suočavala sa rađanjem nove društvene klase koja bi bila zainteresovana za vraćanje istorije unazad. „Srednji slojevi" mogu se boriti za svoj usko shvaćen interes, ali ne i za oslobođenje čitavog društva. U kapitalizmu „srednji sloj" može ponekad da se stavlja iznad klasa i da čak utiče na relativno ublažavanje klasne borbe među osnovnim društvenim klasama. Održavanje „tampon zone" između buržoazije i proletarijata je njegov najveći istorijski domašaj.

U socijalizmu je takozvani „srednji sloj" u direktnoj zavisnosti od radničke klase i njene ideologije. On ne može da egzistira sa ideologijom koja bi bila različita od ideologije radničke klase. To, razume se, ne znači da u socijalizmu „srednji sloj" ne tendira ka osamostaljivanju, ka

tome da se stavi iznad klase i na njeno čelo. Kada do toga dođe, tada je u pitanju pouzdan znak duboke krize socijalizma u sistemu raspodele i u sistemu društvenog odlučivanja. Međutim, alternative za rešenje krize koje se nude iz pojedinih grupacija „srednjeg sloja“, s obzirom na njegovu ideološku heterogenost i nekoherentnost, kreću se od anarholiberalizma do etatizma i nacionalizma.

Socijalizam se ne ugrožava nejednakostima koje nastaju iz principa raspodele prema radu. Naprotiv, on se zapliće u teškoće usled neadekvatnosti i nekonsekventnosti te raspodele. Teškoće i krizne situacije nastaju onda kada se stvaraju uslovi da pojedinci i pojedine socijalne grupacije mogu bolje da žive iako malo doprinose radom, odnosno mogu lošije da žive iako više doprinose uvećavanju društvenog bogatstva. Ali to ne znači da u našim uslovima razvitka neizbežno dolazi i do pretvaranja srednjih slojeva u „srednju klasu“, kao novu kontraklasu, suprotnu radničkoj klasi. Jer radnička klasa u samoupravnom socijalizmu ne egzistira kao klasa zbog toga što vis à vis sebe ima zaokruženu kontraklasu, već zbog toga što se njen društveni i materijalni položaj još uvek zasniva na klasnoj društvenoj podeli rada i što pored nje postoje relativno razuđeni, ali u isto vreme, u klasnom smislu, i sve fluidniji takozvani srednji slojevi. Tendencije razvitka ne idu ka sužavanju pojma radničke klase, već ka njegovom širenju, što i jeste istorijski put njenog odumiranja kao klase.

Neki naši sociolozi polaze od suprotnih pozicija. Naime, oni tvrde da se srednji slojevi već pretvaraju u „srednju klasu“ i da iz toga treba izvući sve društvene konsekvence. Takva teza je neodrživa ne samo u naučnom pogledu, nego unosi zabunu i u čitav kompleks aktuelnih ideološko-političkih odnosa. Ona borbu radničke klase pokušava da degradira na utopiju jer joj predskazuje novi ciklus obnavljanja klasnih formacija čak i u samoupravnom socijalizmu. Stoga je takva teza i politička borba koja od nje polazi u izvesnom smislu i fatalistička i defetistička.

IV

Nesumnjiva je istina da je danas radnička klasa, u celini uzev, po svojoj kvalifikacionoj strukturi, po industrijskoj, demokratskoj, socijalističkoj svesti na višem nivou nego juče. Međutim, tome se moraju dodati dva kvalifikativa koji upotpunjuju stvarno stanje.

Prvo, to se ne bi moglo bez ograde primeniti na sve delove radničke klase jer postoje krupne neravnomernosti kako po širini (regionalne) tako i po dubini (razlike u samoj strukturi radničke klase). Drugo, radničkoj klasi danas, zato što je prinuđena da vodi bitku za egzistenciju, ne ostaje mnogo vremena za stručno, opšte i političko obrazovanje. Ona ne uživa privilegiju dokolice kao neki drugi društveni slojevi. Pošto zarada u preduzeću nije dovoljna, veliki broj radnika radi ili prekovremeno ili se bavi raznim oblicima dopunskog rada van redovnog rad-

nog odnosa. Očigledno je da radniku ne ostaje slobodno vreme da bi mogao da se uključuje u šire tokove društvenog života, da ih prelama u svojoj svesti, da izađe van zidova svog preduzeća i svoje najuže sredine. Nije slučajan podatak da ima malo radnika koji se bave društvenim i političkim radom na nivou komuna, a još manje u okvirima širih društveno-političkih zajednica. Razumljivo je onda zašto su na takvoj podlozi mogući razni oblici manipulacije i indoktrinacija radničke klase.

Simptomatični su i podaci prema kojima poslednjih godina opada procentualno učešće radnika u samoupravnim organima i predstavničkim telima, pa čak i u sindikalnim forumima. Ne stoji bolje stvar ni sa njihovim prisustvom u organizacijama i forumima Saveza komunista. U svojoj sopstvenoj avangardi radnici su u manjini, a njihovo prisustvo u partijskim forumima, naročito onim višim, gotovo je zanemarujuće.[5] I umesto da raste njihovo interesovanje za ulazak u Savez komunista, ono poslednjih godina opada. Postajemo svedoci paradoksalne pojave da radnička klasa kao vladajuća klasa gubi interesovanje za neposredno učešće u organima i instrumentima sopstvene vladavine.[6]

Ovde nije reč o formalnom učešću radničke klase u polugama i instrumentima političkog sistema socijalizma. Takvu vrstu učešća može do izvesne mere da obezbedi i etatizam. On to i uspeva, ali uglavnom sa „vrhuškom" radničke klase, koju sačinjavaju partijski i sindikalni aktivisti, udarnici, rukovodioci pogona itd. Na tome etatizam uspeva da kod širih slojeva radničke klase stvara iluziju kao da ona upravlja sama sobom ili kao da su država i ona jedno. Etatizam se održava i na iluziji da se o aktuelnom položaju radničke klase i njenoj budućnosti najbolje stara njena država i da, ako i greši, država može samo „dobronamerno" da greši. Tim razlozima moguće je bar delimično objašnjavati tolerantnost radničke klase prema etatizmu, čak i prema krupnijim devijacijama, prema kojima inače, ako bi bila u pitanju kapitalistička država, ne bi bila toliko tolerantna. Time se, možda, može delimično objasniti zašto radnička klasa tek u krajnjoj nuždi ustaje protiv etatističkog narušavanja njenog vitalnog i istorijskog interesa.

Ako se takve i slične pojave rađaju i u samoupravnom socijalizmu, one nisu dokaz protiv samoupravljanja, nego indikator da je samoupravljanje daleko od toga da je pobedilo i na globalnom planu društva

---

[5] Karakterističan je podatak da je procentualno učešće radnika u sindikalnim i partijskim forumima, naročito onim višim, bilo veće pre revolucije nego nakon revolucije.

[6] Za etatističke sisteme socijalizma ova pojava sasvim je razumljiva. Tamo je nakon plime društvenog i političkog angažovanja radničke klase u vreme i neposredno nakon revolucije nastupila oseka u njenom angažovanju. Isto tako, neposredno nakon revolucije dolazi do omasovljenja partije, ali ne i do adekvatne zastupljenosti radničke klase u njoj. Da bi otklonio tu anomaliju, CK Boljševičke partije je dvadesetih godina preduzimao niz kampanjskih akcija pod parolom „orabočivanja" partije. Takve i slične akcije, međutim, nisu rešavale problem, a on ni dan-danas nije rešen. Uzroci toj pojavi su u položaju radničke klase u sistemu donošenja društvenih odluka. Od radničke klase se traži da bude u prvim redovima u oblasti proizvodnje i produktivnosti rada, ali ne i u sferi odlučivanja.

i da u sudarima sa državom i političkim voluntarizmom na planu ekonomije i politike ono može da trpi različite deformacije i da bude dovedeno u stanje stagnacije. A ako stagnira, samoupravljanje ne samo da može da gubi svoju vitalnost, nego čak može i da preraste u svojevrstan oblik manipulacije radničkom klasom. Jedan oblik tog manipulisanja moguć je ako se stvara iluzija u automatizam samoupravnog sistema, ako se u uslovima u kojima je samoupravljanje ograničeno u svojim kompetencijama i dometima odlučivanja stvara iluzija da je radnička klasa „gospodar situacije" i da, ako nešto nije u redu sa njenim položajem u preduzeću, niko drugi nije kriv nego ona. Međutim, stvari stoje drugačije. Iza još uvek nedograđenog i nemoćnog samoupravljanja veoma uspešno može da deluje politički voluntarizam, tehnokratizam, pa čak i nacionalizam, devalvirajući ga na direktan ili indirektan način, međusobnim obračunima ili kompromisima. Kako inače objasniti sporo realizovanje ideje o prenošenju kompetencija upravljanja proširenom reprodukcijom na udruženi rad? Ko pruža otpor tome?

Godinama se govori da ovo društvo trpi kontinuirane inflacione pritiske, između ostalog, i zbog stalnih prekoračivanja u obimu investicione i budžetske potrošnje. Bez obzira na to ko koga optužuje, za radničku klasu je ta stvar račun bez krčmara jer se ona u ovoj sferi odlučivanja najmanje pita, a mora da plaća najveći ceh za posledice koje iz toga nastaju. Nije li to znak da bi obim ingerencija udruženog rada trebalo proširiti i na sve druge sfere odlučivanja? I zar nije u pozitivnom smislu simptomatičan znak da se o tim i sličnim pitanjima ekonomske politike lakše sporazumevaju pojedina preduzeća i privredne komore nego upravno-administrativna i politička tela republika i pokrajina?

Stagnantna situacija u sferi samoupravljanja može da rađa dve krajnosti: pasivizam, indiferentnost i rezigniranost radničke klase ili revolt koji se ispoljava u oštrim oblicima protesta protiv postojećeg stanja kao što su takozvane obustave rada. I jedno i drugo stanje svesti može da posluži kao podloga za reafirmaciju ideologije i politike suprotne naznačenom kursu samoupravnog društva. Stoga u situaciji kada samoupravljanje stagnira upućivati prigovore radničkoj klasi da je pasivna — u krajnjoj liniji nije ništa drugo do oblik demagoške manipulacije. Jer takvi prigovori mogu da imaju rezona samo u tom slučaju ako postoje prostori dovoljno široki za samoupravnu akciju udruženog rada, ako je stepen samoupravnog odlučivanja dovoljno istorijski primeren da radnička klasa oseća da od njene samodelatnosti zavisi i njen položaj i ukupan društveni razvitak. U odsustvu toga pasivizam ili revolt postaju normalni oblici protesta protiv postojećeg stanja.

Za jugoslovensko samoupravljanje još uvek je karakterističan dualizam sa državom i institucionalna isparcelisanost. Odmah da kažemo da taj dualizam nije nekakvo zlo po sebi. Za duži ili kraći period, u zavisnosti od mnogih okolnosti, dualizam države i samoupravljanja je u izvesnom smislu istorijska neminovnost. U jugoslovenskim uslovima dualizam države i samoupravljanja predstavlja se kao dvojstvo vlasti — posredne i neposredne vlasti radničke klase, kao istorijski oblik preva-

zilaženja prvog drugim. Stoga se dvojstvo vlasti predstavlja i kao početak socijalne revolucije u socijalizmu, kao konsekventan kontinuitet političke revolucije radničke klase.

Konstituisanje dvojstva vlasti je izuzetno složen i protivrečan proces. On u sebi sadrži ne samo tendenciju razvijanja samoupravljanja, nego i tendenciju njegove stalne devalvacije. Jer, ma koliko da samoupravne snage teže što integralnijoj realizaciji neposredne vlasti radničke klase, isto toliko i, možda, još više toj se tendenciji opiru državno-političke strukture koje stalno teže restauraciji klasične posredne vlasti. One ne napuštaju lako svoje pozicije čak ni u sferama društvenog života u kojima su odavno postale anahronizam. Ako nisu u stanju da potpuno obnove monopol vlasti i ako su prinuđene da se mire sa njenim dvojstvom, državno-političke strukture nastoje da održavaju to dvojstvo na što je moguće nižem nivou, da dele vlast na pitanjima koja nisu tako vitalna za društvenu zajednicu i da zadrže monizam državne vlasti na makroplanu. Predugo i istorijski neopravdano zadržavanje samoupravljanja u osnovnim ćelijama, u bazi društva vodi njegovom vegetiranju i u krajnjoj liniji — budući da je slabiji partner dualiteta — može i da gubi bitku sa državom. Stoga koliko god da je konstituisanje samoupravljanja u bazi društva revolucionaran događaj, ne manji revolucionaran čin je uspon samoupravljanja u vrh društvene zajednice. Uspostavljanje dvojstva vlasti u vrhu društva javlja se kao logičan i istorijski kontinuitet dvojstva vlasti u bazi društva. Konsekventno izvedena vertikalna linija tog dualiteta predstavlja nužnu pretpostavku, neophodnu stepenicu na putu izrastanja samoupravljanja u integralan politički sistem.

Preneto na plan praktične politike i dograđivanja političkog sistema, to bi značilo vertikalno izvođenje predstavničkih tela proizvođača od opštinskih skupština do skupština pokrajina, republika i federacije. Na izvestan način to pretpostavlja reafirmaciju veća proizvođača koncipiranih Ustavnim zakonom iz 1953. godine, samo sada, razume se, na drugačijem, višem nivou budući da se radi o izmenjenim, ali i zrelijim društvenim uslovima. Možda je suvišno dokazivati da se takvim konstituisanjem, nazovimo ih uslovno, veća proizvođača, postiže i čvršća institucionalna integrisanost samoupravljanja, a samim tim i čvršća integrisanost i jedinstvenost radničke klase počev od najužih do najšire društveno-političke zajednice. Kompetencije tih veća proizvođača, bez obzira na moguće pravne modifikacije i uzuse, ne bi mogle i ne bi smele da budu ispod stvarne uloge radničke klase u društvu i ispod političkog zahteva da ona vlada društvenom reprodukcijom. Uspon udruženog rada u vrh društvene zajednice stvorio bi takve pretpostavke dualizma sa državom koje bi menjale odnos snaga u korist udruženog rada i omogućavale da udruženi rad ubuduće određuje meru državi, za razliku od dosadašnjeg stanja kada je država određivala meru samoupravljanju. Takvo oblikovanje udruženog rada u skupštinskom i političkom sistemu uopšte označavalo bi i meru praktične politike u oblasti nacionalne ravnopravnosti i obezbeđivanje realizacije te politike u skladu sa interesom radničke klase. Jer, ako smo u teoriji rekli da su klasna i nacionalna

komponenta uzajamno zavisne, da ne može biti suprotstavljanja jedne drugoj a da od toga ne trpi i jedna i druga, onda nema razloga da ti teorijski i ideološki postulati ne dobiju svoju praktičnu primenu i u kreaciji političkog sistema koja je anticipirana drugom fazom ustavnih promena.

Ako je tačno da je samoupravljanje sudbinsko pitanje za Jugoslaviju, kao što to često naglašava drug Tito, onda je tačno i to da je sudbinsko pitanje samoupravljanja položaj i uloga radničke klase u ukupnom sistemu društvenog odlučivanja, to jest ne samo u sferi proizvodnje, nego i u sferi raspodele, ne samo na periferiji, nego i u centru političkog odlučivanja.

V

Odnos samoupravljanja i tehnokratije u nas je u mnogo čemu fenomen novijeg datuma, pa su aspekti tog odnosa tek na početku kritičkih ispitivanja. Međutim, problem se već na startu pokazuje i kao složen i kao delikatan. Potrebe ekonomskog razvitka traže šire prostore u produkcionom i društvenom odnosu za primenu i razvoj moderne tehnologije i tehnike. Bez toga ne bi moglo biti daljeg razvoja proizvodnih snaga, ne bi moglo biti privredne ekspanzije. A u konačnom rezultatu ne bi moglo biti ni punije afirmacije samoupravljanja. U tom pogledu nije dovoljna samo dobra volja i želje, nego je potrebno i znanje i stručnost tehničke inteligencije. Bez njene uloge ne mogu ni kapitalizam ni socijalizam. Budući da naše društvo još nije izašlo iz nerazvijenosti, probijanje moderne tehnologije i tehnike nailazi na različite otpore. U pitanju su konzervativno-patrijarhalni odnosi pređene faze razvitka, partikularizmi i politički voluntarizam.

Međutim, tehnički progres, po prirodi stvari, nije jednoznačan proces. On otvara nove dimenzije razvitka, ali i nove probleme i nove dileme. Tehnički progres sadrži u sebi i pretnje novim porobljavanjem i otuđivanjem čoveka. Pored služenja tehničkom i ekonomskom progresu u funkciji oslobađanja čoveka i društva, tehnokratija preti da izraste u nov oblik moći vladanja čovekom i društvom. Zbog toga je neophodan kritičko-revolucionaran odnos prema tehnokratiji, pri čemu se tehnokratizam kao tendencija prerastanja u otuđeni društveni odnos mora lučiti od neophodne stručno-organizatorske uloge tehničke inteligencije u privredi i, razume se, u funkciji samoupravnog društvenog odnosa.

Naše društvo, međutim, prate jednostrani prilazi i krajnosti u kritičkom sučeljavanju sa tehničkim progresom i tehnokratijom. Imamo u vidu jednostranosti ne samo apstraktno-humanističke, već i tehnoidolatrijske misli.

Misao koja u tehničkom progresu vidi samo opasnosti po humanizam, samo novi oblik ljudskog otuđenja, nije samo jednostrana i anahrona, već istovremeno izražava i sopstvenu nemoć da sudeluje u novim tokovima društveno-istorijske prakse. Kada se takva misao pretvori u politički

stav i akciju, ona postaje tumač zaostalih, konzervativnih interesa u proizvodnom i društvenom odnosu.

Ali, ako se tehnički progres kao pretpostavka društvenog progresa ne može seriozno osporavati, to nikako ne bi moglo da vodi zaključku da tehnički progres automatski proizvodi i društveni progres, to jest da nisu relevantna pitanja u kakvom društvenom kontekstu i u kakvom društvenom odnosu se ostvaruje tehnički progres. Jer tehnički progres se može ostvarivati i u uslovima stagnacije, pa čak i nazadovanja humanizma i društvene demokratije. Najzad, tehnički progres, ako ne izvire iz takvog društvenog odnosa koji omogućava njegovu kontrolu i usmeravanje, može da posluži i kao sila za uništavanje čovečanstva. Time smo želeli istaći da misao koja sagledava mogućnost humanizma bez tehničkog progresa i bez tehničke inteligencije nije jedini oblik jednostranosti. Isto tako jednostrana je i misao koja, ponesena progresom tehnike, svodi savremeni razvijeni svet na jednu njegovu dimenziju, na modernu tehnologiju i tehniku, i koja nalazi da je tehnologija njegov spiritus movens. Ta misao na našem nedovoljno razvijenom tlu izraz je provincijalne adoracije „tehničkog uma“. Pretočena u politički stav i političku akciju, ona tendira da se konstituiše kao nov oblik otuđenja samoupravne moći udruženog rada. Zato ona kritiku tehnokratizma kao novog oblika otuđenja moći radničke klase dočekuje kao napad na samo znanje i stručnost tehničke inteligencije. Kada dođe u sukob sa apstraktnim humanizmom, ona alternativi tradicionalnog etatizma i tradicionalne birokratije suprotstavlja alternativu prosvećenog etatizma i prosvećene birokratije. Jednodimenzionalnoj partijarhalno-konzervativnoj prošlosti suprotstavlja se jednodimenzionalna budućnost koja se suštinski određuje tehnologijom i tehnikom.

Tehnokratska misao, budući da je za nju moderna tehnologija alfa i omega ne samo tehničkog, već i društvenog napretka, ne stavlja u prvi plan dogradnju samoupravnog društvenog odnosa, nego akcenat stavlja na znanje i stručnost tehničke inteligencije i, konsekventno tome, zalaže se za jačanje uticaja nosilaca tog znanja. Ona pri tome ne obraća pažnju na moguću i sasvim realnu opasnost da u odsustvu razvijenih samoupravnih odnosa i u odsustvu višeg stepena obrazovanosti radničke klase znanje u posedu tehnokratije može da preraste u moć vladavine u ime radničke klase. Takva opasnost nije u fokusu njene pažnje ni zbog toga što je sklona da tehnokratiju poistovećuje sa razvijenim delovima radničke klase (po Staljinu, to je „novi sloj radničke klase“).

Kada tehnobirokratska misao zahteva jačanje uticaja tehnokratije kao nosioca znanja i stručnosti, ona svesno ostavlja otvorenim pitanje o kakvom je uticaju reč.[7] Jer jedno je uticaj nosilaca tih znanja u pro-

[7] Značajan aspekt jačanja uticaja nosilaca znanja izražavao bi se, na primer, u odlučnijoj društvenoj akciji da rad stručnjaka ima adekvatnu cenu kako oni ne bi morali da odlaze u inostranstvo, gde su daleko bolje plaćeni. Radničkoj klasi nije u interesu odlazak stručnjaka u inostranstvo jer je upravo ona najviše investirala u njihovo školovanje i taj kadar joj je neophodan. U tom pogledu aktuelna je idejna borba sa konzervativnim shvatanjima i odnosom prema tehničkoj inteligenciji u nekim delovima radničke klase. Jedna

cesu organizacije i realizacije proizvodnje, a drugo je ako taj uticaj izrasta na podlozi odlučivanja o strateškim ciljevima ekonomske politike radničke klase i u ime radničke klase. Jasno razgraničenje tih dveju strana prvi je preduslov da monopol upravljanja koji je do juče imala državno-politička birokratija sada ne počne preuzimati tehnokratija. Istina, u trenutnoj konstelaciji socijalnih snaga našeg društva tehnokratija nije u stanju da deluje kao samostalan faktor moći. To je prinuđava da ponekad lavira između samoupravno udruženog rada i političke birokratije tražeći oslonac čas u samoupravljanju, čas u državi. Imajući u vidu da je država u odnosu na samoupravljanje jači faktor moći, tehnokratija se orijentiše na spregu sa državom. U odnosu prema samoupravljanju ta sprega se objektivno javlja kao nov oblik posredovane moći radničke vlasti.

VI

Druga strana samoupravljanja je u njegovoj institucionalnoj isparcelisanosti. Isparcelisanost samoupravljanja ima za direktnu posledicu isparcelisanost radničke klase, fragmentaciju njene moći. Na toj podlozi mogu da izrastaju raznovrsni partikularizmi. I sve dok se samoupravljanje ne uobliči u celovit, integralan politički sistem kojim se na neposredan način ostvaruje jedinstvo svih delova radničke klase, mogućnosti manipulacije radničkom klasom ostaju stalno prisutne. A dotle ideja o jedinstvenosti radničke klase ostaje pusta želja.

Snaga radničke klase uvek je bila i ostaje u njenom jedinstvu. Pitanje je samo kako i na kojim osnovama se ostvaruje to jedinstvo. Da li je njegova osnova država, savezna ili nacionalno-republička, kada su u pitanju jedan kvalitet i jedne posledice, ili je njegova osnova udruženi rad u samoupravnom odnosu, kada su u pitanju drugi kvalitet i druge posledice. Etatizam obezbeđuje jedinstvo radničke klase na globalnom planu društvene zajednice, ali po veoma skupu cenu: lišavajući je samodelatnosti i istovremeno lišavajući njen opšti interes dimenzije posebnog, nacionalnog interesa. Ako je u pitanju ovo drugo, onda se s pravom može očekivati da samoupravni sistem obezbeđuje radničkoj klasi mogućnost da spaja svoj opšti i posebni, istorijski i neposredni interes ne samo preko sindikata, partije ili države, već i neposredno, na samodelatan način, kojim se negira etatističko-unitaristički oblik njenog jedinstva, ali i anarholiberalistički i nacionalistički koncept supremacije parcijalnog interesa nad opštim interesom radničke klase.

strana stvari je, prema tome, da se postigne afirmacija znanja i stručne kompetentnosti tehničke inteligencije i da njen rad bude adekvatno valorizovan i kroz lične dohotke. A druga strana je u tome da se ne dozvoli da kvalitet stručne kompetencije preraste u kvalitet nove upravljačke moći. Dok nikakva cena kojom se plaća znanje i stručnost ne može biti previsoka za samoupravljanje, dotle najmanje skretanje sa nivoa stručne kompetencije na nivo odlučivanja u ime radničke klase može biti preskupa cena za samoupravljanje. Jer nikakav kvantum znanja i stručnosti tehnokratije ne može biti ekvivalent za gubitak slobode samoupravnog odlučivanja radničke klase.

Kapitalizam, stvarajući velike privredne gigante, objektivno je pripremio tle i za objedinjavanje radničke klase, za koncentraciju njene moći. Savremeni kapitalistički svet, svestan te moći, prinuđen je da se odriče klasičnih metoda obračuna i manipulisanja i da traži modus vivendi upravo u sporazumevanju sa radničkom klasom. Ono što je slabost kapitalizma i što predstavlja početak njegovog kraja, to je šansa za socijalizam. Njegova je šansa u krupnoj, integrisanoj privredi, u udruženom radu ujedinjenom na samoupravnim osnovama.

Samoupravljanje može da opravda svoju vrednost kao novi produkcioni odnos i politički sistem samo ako pruža nove prostore proizvodnim snagama društva koje više nije u stanju da pruža ni kapitalizam ni etatizam. Ali, da bi se održalo na ispitu istorije, ono mora brže da izlazi iz stanja oazične isparcelisanosti i privredne autarkičnosti. Anahrona su ona shvatanja i praksa kojima se nastoji da se opravdava raison d'être samoupravljanja na bazi autarkične privrede i partikularnog političkog autonomizma. Ponekad se takva manifestovanja samoupravne prakse proglašavaju čak vrhuncem demokratije i autentičnom zamenom za etatistički centralizam. Kad god i gde god se samoupravljanje javlja kao idejna platforma grupnog, partikularnog, ono je negacija ne samo opšteg, negacija integralne društvene zajednice, nego neminovno i negacija i krajnje osiromašenje ljudske jedinke.

Otpori koji se u nas pružaju procesima agregacije privrednih organizacija i širim, međurepubličkim integracionim procesima javljaju se delom iz straha da se u njima ne izgubi samoupravljanje i nacionalna samostalnost, a delom iz straha da se ne izgube upravljačke pozicije u privredi i društvu. Ti procesi, bez sumnje, mogu da nose sobom i antisamoupravne i hegemonističke tendencije. Ali to nije razlog da se antiistorijski odnosimo prema jednom procesu koji je svetski i koji ima budućnost, koji je u krajnjoj liniji pretpostavka čovekove slobode.

Kad je reč o procesima agregacije privrednih organizacija i širim, međurepubličkim integracionim procesima, bitno je pitanje ko ima glavnu reč, ko daje osnovni sadržaj tim procesima — radnička klasa ili država kao osnovna poluga klasične političke strukture društva. Za samoupravljanje treba strahovati u onim velikim sistemima i integracionim procesima kojima kumuju politička birokratija i tehnokratija, a ne i tamo gde odlučuju interesi neposrednih proizvođača, gde glavnu reč ima samoupravno organizovan udruženi rad. Međutim, političke snage društva, pa ni država, ne mogu stajati po strani tih procesa. Ali one nisu pozvane da tutorišu, oktroišu i slično. Mogli bismo reći da su one pozvane da obezbede maksimalne političke uslove za što nesmetaniju afirmaciju istorijski već sazrelih potreba daljeg društvenog razvitka.

☆

Ostvarivanjem samoupravnog društvenog odnosa počinje proces prevazilaženja tradicionalne podele na one koji upravljaju i one kojima se upravlja, proces socijalizacije politike, koja je kao posebna sfera zanimanja nastala na osnovi društvene podele rada vezane za klasno dru-

štvo. Reč je o procesu kojim radnička klasa počinje na neposredan način da se bavi politikom, odnosno da na neposredan način ostvaruje svoju vladajuću poziciju u društvu. Ali tu treba praviti razliku između spajanja proizvodne i upravljačke funkcije u radničkoj klasi i svakog oblika posredovanja u toj njenoj upravljačkoj ulozi. Jer ostvarivanje neposrednosti upravljačke uloge radničke klase ne znači i kraj svake posrednosti u sistemu upravljanja društvenim poslovima. Elemenat posrednosti ne iščezava ni u integralno ostvarenoj samoupravnoj društvenoj zajednici.

Kada govorimo o procesu ostvarivanja neposrednosti vlasti radničke klase, mi pod tim podrazumevamo rađanje novog istorijskog oblika posredovanja gde klasa posreduje samu sebe, odnosno gde se postepeno ali stalno negira stari oblik posredovanja u ime radničke klase koji je vršila država i klasične predstavničke političke strukture. Ali ovde je samoposredovanje radničke klase ravno neposrednosti njene vlasti.[8] Na taj način počinje da se gubi interes za politiku kao za lukrativnu profesiju. Predstavnik proizvođača bi počeo da shvata politiku kao sredstvo za poboljšavanje uslova života i rada u proizvodnji, a ne kao način i svrhu življenja za sebe. Kada proizvodnja prestaje da bude funkcija politike, a politika postaje funkcija proizvodnje, tada postepeno gubi tle i tradicionalna lična i grupaška borba za vlast, od koje nije imuno ni socijalističko društvo sve dok preovlađuje klasični oblik predstavničke političke vlasti. Međutim, proces usavršavanja mehanizma samoposredovanja klase nema svoju završnu tačku iza koje ne bi bilo smislenosti borbe za dalja usavršavanja.

[8] To se postiže, između ostalog, i time što radnička klasa bira na određen način i na određeno vreme predstavnike iz svoje sredine, iz proizvodnje, koji se po prestanku mandata ponovo vraćaju u proizvodnju, a na njihova mesta dolaze drugi proizvođači. Za vreme mandata ti predstavnici ne napuštaju proces proizvodnje, izuzev u vreme zasedanja predstavničkih tela u koja su birani. Ovde je reč o procesu usavršavanja mehanizma samoposredovanja klase. Ne bi bilo preuranjeno da se već sada uvede sistem po kome poslanik ne bi mogao da ima veći lični dohodak od dohotka koji ostvaruje na radnom mestu. Razume se, uz nadoknadu za putne troškove i dnevnice, kao i uz nadoknadu za izgubljeno radno vreme u proizvodnji za vreme dok se obavljaju poslanički poslovi.

Milutin Milenković

KRIZA NA BLISKOM ISTOKU PET GODINA POSLE AGRESIJE

(„Era pregovaranja" supersila i levantske dileme)

Pet godina posle junskog arapsko-izraelskog rata kriza na Bliskom istoku nije ni rešena ni postavljena na kolosek koji bi je u doglednoj budućnosti doveo u stanicu mira, pravde i koegzistencije. Ako bi se tražila najkraća dijagnoza današnjeg stadijuma lokalno ratne bolesti na Levantu, ona bi mogla da glasi: stagnacija uz smanjenu opasnost od najtragičnijih komplikacija, ali sa suštinskom neizvesnošću konačnog ishoda.

Dalekosežni, često i dramatični događaji koji su ispunili međunarodne hronike poslednjih nekoliko meseci — naročito otvaranje direktnih suštastvenih dijaloga u takozvanom trouglu supersila, indijsko-pakistanski kompleks, ratifikacija nemačkih ugovora sa SSSR i Poljskom i, iznad svega, zadivljujuća ofanziva vijetnamskih boraca — potisnuli su bliskoistočni sukob sa čelnog mesta na listi svetskih briga i zadataka, pa i na dnevnom redu američko-sovjetskih susreta na najvišem nivou. Ipak, arapsko-izraelska kriza je neminovno ušla u okvir majskih moskovskih razgovora, za koje se s puno osnova može očekivati da će u svetskoj istoriji diplomatije omeđiti razna poglavlja posleratnog života. Na spisku sredozemnih strepnji, međutim, taj stišani ali neugašeni požar lokalnog rata na izuzetno zapaljivom tlu zadržao je, nesumnjivo, svoj neželjeni prioritet.

Ono što je do sada poznato o rezultatima sedmodnevnih intenzivnih pregovora između predsednika Niksona i najviših sovjetskih rukovodilaca ne otklanja, već, izgleda, još više naglašava jednu od većeg broja bitnih dilema današnjeg Bliskog istoka. Da li se može ostvariti skicirano međunarodno, višestrano dogovoreno i sub auspicijis Ujedinjenih nacija garantovano rešenje arapsko-izraelskog sukoba ili je — u svetlosti čvrsto deklarisane rešenosti SAD i SSSR da izbegnu svaku novu i oštriju konfrontaciju i da se uzdrže od svakog nametanja odluka trećim zemljama — povećan prostor za taktičke manevre izraelske ne-

popustljivosti pod vidom zahteva da se za lokalnu krizu nađe lokalno rešenje u krugu neposrednih, potpuno suverenih učesnika sukoba?

Iako se SSSR i SAD solidarno izjašnjavaju (Zajedničko saopštenje o poseti predsednika Niksona Moskvi, deo o Bliskom istoku) za političko okončanje arapsko-izraelske konfrontacije, odbacujući implicitno primenu bilo kojih drugih, osim političkih metoda delovanja i na tom planu, iako se ponovo pozivaju i na okvirnu Rezoluciju Saveta bezbednosti broj 242 od 22. novembra 1967. (koja, nesumnjivo, traži kooperativnost zaraćenih strana u izradi niza detaljnijih aranžmana), ipak će na temelju lokalnog odnosa snaga Izrael u „eri pregovaranja" velikih sila naći, po svoj prilici, dovoljno inspiracije za nove pokušaje da se zadrži status quo.

Mnoge indicije iz dana koji su prethodili moskovskom susretu Nikson—Brežnjev, a i prvi kairski komentari posle objavljivanja sovjetsko-američkih dokumenata, pokazuju da je u arapskim političkim krugovima preovladalo saznanje natopljeno i dobrom dozom gorčine da Arapi moraju računati na prvom mestu na sopstvene snage za izvojevanje sopstvenih prava.

Nesumnjivo, ima svoju težinu tvrdnja da su zemlje Bliskog istoka potpuno suvereni članovi međunarodne zajednice, da su i zrele, i ovlašćene i dužne da same uređuju svoje unutrašnje poslove i međusobne odnose, pa i da rešavaju sukobe koji među njima izbijaju. Nesumnjivo je, međutim, i to da je pribegavanje oružju radi rešavanja bilo kakvih međunarodnih sporova proglašeno posle drugog svetskog rata za zločin protiv čovečanstva, da su UN u svakom takvom slučaju neosporno nadležne za dejstvovanje na suzbijanju požara, makar on u početku izgledao mali i ograničen po geografskom zahvatu. Uostalom, i sve dosadašnje debate i rezolucije UN o arapsko-izraelskom sukobu nedvosmisleno potvrđuju koliko je nemogućno osporavati udeo svetske organizacije u tretiranju te krize, čak i kada je očigledno da jedna strana u sukobu — izraelska vlada — ocenjuje intervenciju UN u datom slučaju kao nepoželjnu i nekonstruktivnu ogradu na suverenitetu aktera krize.

Kao međunarodni problem koji, dakle, ima najširi svetski, a ne uzak lokalni karakter, sukob na Bliskom istoku je — po dometu pretnji koje nosi i po užem krugu neposrednih uticajnih činilaca — bio svih ovih pet godina povremeno prebacivan sa javnih koloseka UN na tajne trase diplomatskog nagađanja između SAD i SSSR i između tih sila i zaraćenih bliskoistočnih država.

Utvrdivši sopstvenu nemoć pred zadatkom datog kova, tajna diplomatija je moskovskim Zajedničkim saopštenjem o američko-sovjetskim razgovorima ponudila ponovo gorku šansu Ujedinjenim nacijama. Reafirmiše se opet, posle mnogih detaljnijih planova za kompromis na Bliskom istoku, Rezolucija Saveta bezbednosti broj 242 i misija Gunara Jaringa. Ukoliko je to reafirmacija teze da su UN najlegitimniji i najdemokratskiji od svih postojećih terena za zajedničko smanjivanje zajedničkih briga današnjeg sveta — ovakav stav sovjetsko-američkog saopštenja bi mogao da bude pozdravljen. Ukoliko bi se, međutim, radilo o

ustupanju jednog besperspektivnog posla drugim nosiocima, bez adekvatne spremnosti da se u Savetu bezbednosti iskoriste sve mogućnosti stalnih članova tog foruma za restituciju prava na Bliskom istoku, onda bi pred tim područjem, celim Sredozemljem i svetom stajao nedogledno dug period ratne zategnutosti, eskalacije gneva i terora, mržnje i naoružavanja... Sve, naravno, sa stalnom pretnjom da se stvarnost otme ispod kontrole svojih tvoraca i svedoka.

Egipatska vlada je — po mnogo čemu sudeći — dovedena ovakvim tokom događaja u delikatnu situaciju.

Kao najveća, vojnički i ekonomski najjača arapska zemlja, Egipat je imao, i ima, posebne odgovornosti, izvanredan uticaj i posebne ambicije prema sudbini cele arapske nacije, pa i njenog obespravljenog, palestinskog dela. Pred činjenicom izraelske vojne nadmoći Kairo je tražio i dobio neposrednu sovjetsku ratnu pomoć, ne samo u materijalu i obuci, već i u visokokvalifikovanom ljudstvu za pojedine moderne službe protivvazdušne odbrane, ratnog vazduhoplovstva i mornarice, kao i za vojnu industriju i planiranje.

Posle Naserove smrti, u septembru 1970, unutrašnji odnosi u egipatskom rukovodstvu doveli su do teških ljudskih i političkih drama. Kulminacija je nastupila u maju 1971, u dane kada je otkrivena takozvana zavera za obaranje šefa države, kojom prilikom su pohapšeni i stavljeni pred sud vodeći ljudi Arapske socijalističke unije, armije, službe Predsedništva Republike, vlade, Skupštine, službe unutrašnjih poslova i bezbednosti, sa dotadašnjim potpredsednikom Republike, Alijem Sabrijem na čelu.

Umereno levičarska i pretežno prosovjetska orijentacija likvidirane vrlo jake grupe rukovodilaca dala je tom internom obračunu karakter jednog od najtežih iskušenja u dugoj istoriji sovjetsko-egipatskih odnosa (započetih isporukama čehoslovačkog oružja 1954. godine). Pošto je u isto razdoblje — proleće prošle godine — pala i poseta američkog ministra inostranih poslova V. Rodžersa Kairu, i pošto je tim povodom moskovska štampa izražavala nezadovoljstvo, mnogi komentatori su tada počeli da dovode u pitanje buduće opredeljenje Sadatove vlade na međunarodnoj pozornici.

Potpisivanje 15-godišnjeg Sporazuma o prijateljstvu i saradnji na završetku posete Podgornog i Gromika Kairu, u drugoj polovini maja 1971. — prvog dokumenta ove vrste, kome će slediti slični ugovori SSSR i sa Indijom i sa Irakom — otklonilo je najcrnje oblake sa sovjetsko-egipatskog horizonta. Saradnja je nastavljena i pojačana na svim sektorima.

Predsednik Sadat, kao šef nezavisne i nesvrstane zemlje, ipak je nastavio tajne kontakte sa američkom diplomatijom, koja je tokom cele 1971. godine pokazivala znake povećane spremnosti za čuvanje važnih američkih pozicija i među Arapima, a ne samo u Izraelu. Šef Arapske Republike Egipat prihvatio je u toj godini sve američke sugestije i ini-

cijative Gunara Jaringa, iza kojih je stajala i vlada SAD. Kairo se nadao da će i Vašington ispuniti svoj deo akcije u pravcu okončanja, ili bar bitnijeg ublažavanja, izraelske nepopustljivosti i aneksionističkih namera.

Te nade su se krajem prošle godine u Kairu naglo topile, a u januaru 1972. postalo je jasno da Niksonova administracija ne želi, ili ne može, da utiče na suštinske stavove kabineta Golde Meir i Moše Dajana, a da joj za predstojeće velike dijaloge u Pekingu i Moskvi treba maksimalna solidarnost Izraela radi rasprava o Bliskom istoku, te da u takvim uslovima treba pre svega utvrditi već stečene pozicije u toj nemirnoj zoni. Izrael je tako dobio još 500 miliona dolara američkih državnih kredita, kao i prve isporuke novih serija aviona „fantom" i raznu drugu vojno-tehničku pomoć.

Pokušaj egipatskog direktnog otvaranja prema SAD — sa svim rizicima koje je nosio na unutrašnjem i međunarodnom planu — nije se, dakle, oplodio. „Presudna godina" predsednika Sadata nije donela pravednu presudu.

U Egiptu je opet počelo zvanično da se govori o ratu kao jedinom putu za oslobađanje okupiranih teritorija. Od SSSR je traženo da poveća, ionako ne male, isporuke opreme i naoružanja, a i da zauzme jasan stav u prilog arapskih prava na makar nasilnu rekuperaciju Sinaja. U zemlji je počela da se širi — prema formuli samog predsednika Sadata — kampanja beznadežnosti. Ona je zahvatila i druge delove arapskog sveta, pa je kralj Husein najpre javno rekao da treba pokopati sve nade na pobedu nad Izraelom, a onda objavio i svoj plan o budućoj federativnoj jordansko-palestinskoj kraljevini kao vidu rešenja palestinskog problema.

Predsednik Sadat je krajem aprila ove godine posetio Moskvu. To je njegovo drugo putovanje u SSSR u roku od tri meseca, a treće u razmaku od šest meseci. Pre polaska na taj put on otvoreno govori da SSSR, istina, isporučuje veoma mnogo raznih ratnih potreba Egiptu, „ali da nam ne daje sve stvari koje tražimo". Reč je o nekim strategijskim ofanzivnim oružjima. Šef ARE, sa notom upozorenja, saopštava tada da su njegovoj zemlji otvoreni i neki drugi izvori vojnog snabdevanja.

Moskovska „Pravda" 5. maja prilično otvoreno piše:

„Treba uočiti da su antisovjetski arapski elementi, koristeći se situacijom „ni rat, ni mir", a ne ni bez strane pomoći, digli glavu od pre izvesnog vremena."

Istoga dana vodeći egipatski novinar Hasanein Hejkal u svom listu „Al ahram", između ostalog, piše:

„Nisam uznemiren kad čujem libijskog predsednika, pukovnika Gadafija, kako otvoreno kritikuje SSSR, našeg najboljeg saveznika, i mislim čak da ima nečeg pozitivnog u tim kritikama. Dobro je da neko među nama može da kaže „ne" čak i našim najboljim prijateljima."

Posmatrači registruju da na dočeku predsednika Sadata u Moskvi prilikom njegove posete krajem aprila nije bio L. Brežnjev i da je taj

boravak skraćen za 24 sata. U saopštenju objavljenom u Moskvi i Kairu 29. aprila kaže se da „situaciju na Bliskom istoku karakteriše pojačavanje intriga imperijalističkih snaga usmerenih ka potkopavanju naprednog pokreta arapskih zemalja, ka izolovanju tog pokreta od njegovog prirodnog saveznika na koga može da se osloni — Sovjetskog Saveza i drugih zemalja socijalističke zajednice". Zatim se u istom dokumentu čini jedan vidan ustupak arapskoj političkoj i propagandnoj tezi, pa se priznaje i neophodnost „drugih puteva" (ne kaže se izričito „vojnih") kada se politički metod pregovaranja pokaže kao neefikasan na Bliskom istoku. Govori se i o tome da su ARE i SSSR postigli saglasnost o daljem jačanju vojne saradnje, ali se pri kraju saopštenja naglašava da „blisko prijateljstvo između SSSR i ARE nije prolazan, već stalni faktor, koji determiniše razvoj odnosa između prve socijalističke države na svetu i ARE, koja napreduje putem socijalističkog preobražaja".

Ta veza — tvrdi se u saopštenju — nije, dakle, prolazna funkcija bliskoistočne krize, već trajno opredeljenje sa socijalno-političkim temeljima.

U egipatskim političkim krugovima, u arapskoj javnosti uopšte i u porukama Vašington — Kairo i obrnuto (o kojima je predsednik Sadat govorio za „Njusvik", „Nuvel observater" i „Žen Afrik") bilo je mnogo polemika, pitanja i pretpostavki upravo oko te dileme trajnosti ili privremenosti sovjetsko-egipatskih savezničkih odnosa.

Upozorenja predsednika Sadata pre njegovog aprilskog putovanja u Moskvu da ima i drugih otvorenih izvora snabdevanja njegove armije nisu zvanično ponavljana posle te posete, osim što ih je poznati kairski urednik Ihsan Abdel Kudus osvežio u listu „Akbar el jom" posle objavljivanja sovjetsko-američkih dokumenata.

Za sovjetske investicije, koje samo na terenu egipatskih oružanih snaga iznose oko 4 milijarde dolara, a i danas teku dinamikom od oko 4,5 do 5 miliona dolara dnevno, ARE u današnjim prilikama nema prihvatljivu alternativu.

Ako i pored svega izraelska nepopustljivost ne pokazuje promenu u pozitivnom pravcu, već povećava aneksionističku cenu mira sa svakim krupnim događajem na svetskoj sceni i sa svakom novom međuarapskom konfrontacijom, a sovjetska pomoć ne uspeva da stvori arapsku ofanzivnu sposobnost za oslobođenje okupiranih teritorija, niti se nudi kao saveznik u takvoj eventualnoj ofanzivnoj akciji, onda u arapskom javnom životu desne snage sa sve većom oštrinom postavljaju pitanje: u čemu je smisao i gde su šanse arapsko-sovjetske saradnje i ustupaka koje Egipat daje sovjetskim pozicijama u Sredozemlju?

Predsednik Sadat naglašava više puta da je oružanim snagama, to jest floti i vazduhoplovstvu SSSR, dao na egipatskoj teritoriji samo „izvesne olakšice", ali ne i baze. U očima dobrog dela svetske, a naročito arapske, javnosti ta nijansa, međutim, nema željeno dejstvo jer pitanje da li se nad novom, modernom vazdušno-pomorskom bazom kod Marse Matruh, zapadno od Aleksandrije, vije egipatska ili sovjetska zastava nema — po preovlađujućem mišljenju — suštinski značaj.

Špekulišući na toj dilemi o karakteru, smislu i korisnosti sovjetsko-egipatskih veza datog tipa, veći broj uticajnih ličnosti koje su se nalazile na najvišim egipatskim državnim položajima, ali su zbog neslaganja sa socijalnom politikom G. A. Nasera morale da odstupe sa scene i da se povuku iz javnog života, pojavio se u aprilu sa kolektivnom peticijom šefu države zahtevajući raščišćavanje sovjetsko-egipatskih odnosa, to jest raskid sadašnjeg prijateljstva i faktičkog savezništva. Među potpisnicima su bili i bivši potpredsednici Republike Abdel Latif el Bogdadi i Kamaledin Husein, general Abul Ez, bivši komandant vazduhoplovstva, i druge ličnosti sličnog ranga i profila. Nad njima je otvorena istraga jer se — po nezvaničnim izvorima — njihova akcija nastavlja i širi na niže nivoe i razne socijalne krugove.

I među studentima i među radnicima bilo je ovog proleća u Egiptu javnih izraza nezadovoljstva postojećom pat-pozicijom na frontu koji to u stvari nije.

Na južnoj periferiji Kaira, u predgrađu Šubra el Keima, izbili su radnički nemiri krajem marta, a na univerzitete Kaira dolazio je lično predsednik Sadat da odgovara na mnoga neugodna pitanja studenata i da spreči neželjene komplikacije.

U tim i sličnim događajima pokazalo se da je oslonac na desnije snage egipatske socijalno-političke pozornice, posle eliminacije Alija Sabrija i njegove grupe, doneo nove nevolje i da je liberalizacija ekonomskog života, uz poboljšanje položaja privatnog sektora, vraćanje dela sekvestrirane imovine u ruke krupnih vlasnika i slično, dovela do nezadovoljstva na mnogim stranama — i u zemlji i u nekim inostranim prijateljskim sredinama. Došlo je i do promene vlade u februaru ove godine (umesto Mahmuda Favzija premijer je postao mlađi i efikasniji tehnokrata dr inž. Aziz Sidki), nastupilo je izvesno sužavanje ekonomskog liberalizma, a za životne potrebe najširih masa pokazano je naročito razumevanje upravo pred godišnjicu obračuna sa grupom Alija Sabrija i potpisivanja Sporazuma o prijateljstvu i saradnji sa SSSR. Paket mera koji je vlada premijera Sidkija objavila početkom maja predviđa pojevtinjenje osnovnih potrošnih dobara, povećanu ponudu namirnica, zaustavljanje inflacije, pomoć kulturno-zabavnim festivalima, izgradnju novih bioskopskih dvorana, nešto veći uvoz luksuzne robe itd. A za studente su predviđene mogućnosti i obaveze u izgradnji mnogih društvenih objekata za vreme svih prekida nastave i raspusta. Ukinuta su zamračenja gradova, svetlost se ponovo nesputano prosula ulicama Kaira, lepim obalama Nila i duž aleksandrijskih kejova.

Problemi — i glavni i sekundarni — čekaju, međutim, na prve znake rešavanja.

Oslonjena na strategijske imperative ere pregovaranja supersila i na lokalni odnos bliskoistočnih snaga, izraelska vlada pojačava poslednjih godinu dana teritorijalne zahteve u pogledu budućeg definisanja „priznatih i bezbednih granica“ o kojima govori i Rezolucija Saveta bezbednosti broj 242. Izraelska taktičko-pregovaračka pozicija vraća se

na nekada primaran, pa privremeno napušten i sada ponovo oživljen zahtev za direktno pogađanje među zaraćenim stranama.

Taj zahtev propraćen je refrenom da pregovore treba otvoriti bez ikakvih prethodnih uslova. To znači da bi izraelsko-egipatski, jordansko-izraelski, sirijsko-izraelski, pa, možda, i libansko-izraelski pregovori trebalo da počnu čak i bez prethodnih izjava tih vlada o prihvatanju Rezolucije Saveta bezbednosti broj 242 u svim njenim tačkama. U tom smislu premijer Golda Meir odbija i da odgovori na poznati Memorandum Gunara Jaringa od februara 1971, u kome je formulisan niz relevantnih pitanja koja proističu iz Rezolucije 242, a na koja su Egipat i Jordan dali bezrezervne pozitivne odgovore.

Kamen spoticanja predstavlja — po izraelskoj oceni — Jaringov zahtev da Izrael načelno prizna obavezu na evakuisanje okupiranih teritorija, makar i ne precizirajući da se to odnosi na sve okupirane oblasti. Sa celokupnim teritorijalnim plenom izraelska vlada želi da dođe za pregovarački sto da bi tek tu i tek tada načela dilemu evakuacije pre nego što se otvori pravi dijalog o meri povlačenja. Prethodno prihvatanje te obaveze — koja nije Jaringova lična opcija, već bitan deo odluka Saveta bezbednosti i neosporan element celokupnog posleratnog normativnog sistema međunarodnog prava — izgleda izraelskom kabinetu kao neracionalan „besplatan" ustupak protivniku.

U isto vreme teritorijalni aneksionistički planovi prošireni su sa arapskog dela Jerusalima i Golanskih visova na Šarm el Šeik, pa na ceo obalski pojas Sinajskog poluostrva od Ejlata do Šarm el Šeika, a nedavno i na čitavu oblast Gaze i na kontrolne punktove duž obale reke Jordana.

U Izraelu su u poslednjih nekoliko meseci zaćutali, ili postali mnogo tiši, ili bar manje uticajni, oni glasovi koji su osuđivali aneksionističku politiku svoje vlade. Očigledno je da su porasla očekivanja da se dobiju mnogo bolje granice ako se još neko vreme izdrži život u provizorijumu između rata i mira.

Od kako se pokazalo da Vašington obnavlja izrazitu podršku Izraelu, a ignoriše stavove Kaira i obećanja koja mu je tokom cele 1971. obilno davao, za egipatsku vladu postao je izvanredno važan zapadnoevropski pravac njenog dejstva. Težnji Kaira, a i znatnog broja drugih arapskih centara, da sačuva maksimalno mogućnu samostalnost dejstva na svetskoj sceni i da izbegne neprijatnosti jednostranog spoljnog oslonca neophodno je proširivanje spektra veza i saradnje u zapadnoj Evropi.

S obzirom na činjenicu da diplomatski odnosi između ARE i SR Nemačke još nisu obnovljeni (iako se to svakog časa može očekivati), a da Velika Britanija gradi podmornice za Izrael i da inače nije deklarisala osudu izraelske agresije tako jasno kao što je učinio pokojni francuski

predsednik De Gol, Pariz je izabran za sidrište ovog egipatskog „prodora na Zapad starog kontinenta".

Potpredsednik egipatske vlade i ministar informacija i kulture, Abdel Kader Hatem, potpisao je 31. marta ove godine u Parizu sporazum kojim Egipat usvaja francuski tehnološki sistem za televiziju u boji (SECAM). U Kairu je 11. aprila zaključen sporazum o uvođenju francuskih kompjutera u službe egipatskog ministarstva unutrašnjih poslova. Dva dana kasnije Konzorcijum francusko-arapskih banaka zaključio je sa još nekoliko partnera veliki posao izgradnje naftovoda Suec — Aleksandrija. Tim povodom u egipatskom parlamentu došlo je do oštre polemike. Nekoliko poslanika pitalo je: zar izgradnja tog naftovoda nije opasno saglašavanje Egipta sa trajnom paralizom Sueckog kanala? A ako kanal jednog dana bude ponovo otvoren, neće li mu taj naftovod biti štetna konkurencija? Zar neke finansijske odredbe sporazuma ne govore o nejednakosti stranih i domaćih partnera?

Predstavnik vlade objasnio je da će egipatski rashodi za taj poduhvat biti samo 90 miliona dolara, dok će zapadne, pre svega francuske, banke odobriti 200 miliona dolara, a Saudijska Arabija i Kuvajt po 35 miliona dolara kredita. Razume se da tim investicijama moraju da se pruže i jake garantije. Osim toga, Izrael proširuje već izgrađeni naftovod Ejlat — Haifa, koji radi punom parom i nameće i Egiptu obavezu da se uključi u transport nafte iz Indijskog okeana i Persijskog zaliva ka Sredozemlju.

Po mišljenju nekih vrlo dobro obaveštenih posmatrača arapske politike, orijentacija Egipta prema zapadnoj Evropi predstavlja jedan od glavnih strategijsko-političkih ciljeva Kaira u savremenoj „eri pregovaranja" supersila. Tom cilju su — tvrde ti analitičari — podređena tri druga pravca egipatskog delovanja danas: povezivanje sa arapskim zemljama Magreba (Marokom, Tunisom i najviše Alžirom, koji je najbolji most arapsko-francuske povezanosti), zatim ojačavanje egipatskog položaja u krugu nesvrstanih i svih sredozemnih država i intenziviranje saradnje sa Francuskom kao kapijom zapadne Evrope.

S druge strane, zapadna Evropa je živo zainteresovana ne samo za eventualno otvaranje Sueckog kanala, već i za redovno podmirivanje onih 80% svojih petrolejskih potreba koje joj obezbeđuju naftonosna vrela na arapskom tlu (700 miliona tona godišnje!). Francuski uvoz iz arapskih zemalja 1970. iznosio je milijardu i 929 miliona dolara, a izvoz zemalja Evropske ekonomske zajednice (šestorice) u arapske zemlje popeo se na osam milijardi dolara. Od toga je 38% zauzimao francuski udeo.

Pored svega, nesumnjiv je interes zapadne Evrope da se komplikacijama u Sredozemlju ne kompromituje popuštanje u Evropi, od koga i politički i poslovni krugovi očekuju veoma mnogo.

Egipatski pogledi na zapadnu Evropu nisu zato ni nerealni ni jednostrani.

Pored Egipta, osnovnu snagu arapskog fronta i arapske argumentacije predstavljaju Palestinci, narod od oko dva miliona pripadnika lišenih najosnovnijih nacionalnih i društveno-političkih prava, narod izbeglica i žrtava jedne ekspanzije i mnogih političkih manevara i izdaja.

Ni pet godina posle svog trećeg izbeglištva i ko zna koje okupacije u novijoj istoriji Palestinci nisu, na žalost, ni jasniji ni realističniji u svojim programskim koncepcijama, ni jedinstveniji u svojim borbenim organizacijama, nego što su bili pre junske nesreće 1967.

Aprilski Palestinski narodni kongres (PNK) i zasedanje Palestinskog nacionalnog saveta (PNS) u Kairu od 6. do 12. aprila 1972. dali su mnogo ponovljenih vatrenih poziva na oružje, na neposrednu revoluciju i narodnooslobodilački ustanak za rušenje reakcionarnih arapskih vlada i izraelske vlasti, čak i za osnivanje specijalnog suda koji bi rešio sudbinu kralja Huseina kao autora „izdajničkog cionističko-hašemitskog plana o autonomnoj palestinskoj celini pod dominacijom Izraela i jordanskog dvora". Jaser Arafat je morao da interveniše i uzvikom: „Ali, nama je potrebna pomoć arapskih vlada!" Mnoge pregrejane zahteve govornika nije bilo mogućno stišati na meru smirenog i razumnog odlučivanja o realnom odnosu snaga i njegovim izvodljivim izmenama.

U deklaraciji koja je usvojena na tom zasedanju PNS odbacuje se sa ogorčenjem plan kralja Huseina o budućoj federaciji Jordana i Palestine na desnoj obali reke Jordana (danas pod izraelskom okupacijom), traži se sazivanje Saveta Arapske lige na najvišem nivou radi odluke o isključenju jordanske kraljevske vlade iz svearapske organizacije, zatim ekonomski bojkot Jordana, uskraćivanje svake pomoći kralju Huseinu, slanje te pomoći palestinskim organizacijama i osnivanje specijalnog suda za kralja Huseina.

Plan za ujedinjavanje palestinskih odreda, komandi, informativnih službi i fondova usvojen na ovim kairskim palestinskim skupovima vrlo je sličan planu iz jula 1971, a i drugim prethodnim neostvarenim dokumentima te vrste. Oko 400 učesnika Palestinskog narodnog kongresa i 151 član Palestinskog nacionalnog saveta nisu ni ovom prilikom našli nove, sigurnije i efikasnije puteve za ostvarivanje usvojenih zaključaka, pa ni budućnost tih planova ne izgleda bolje garantovana od sudbine dosadašnjih sličnih akata.

Značajno je, možda, što se na ovim zasedanjima PNK i PNS pojavio i Ahmed el Šukeiri, nekadašnji lider Palestinske oslobodilačke organizacije, čovek koji je uvek odražavao liniju Kaira u palestinskom pokretu, ali je zbog neslavnog držanja u junskim danima 1967. izgubio poverenje svojih sledbenika i morao je kao „salonski borac" da ustupi vodeće mesto „terenskom borcu" Jaseru Arafatu. Ponovnu pojavu El Šukeirija za govornicom palestinskih skupova neki posmatrači tumače kao slabljenje pozicija J. Arafata i kao element upozorenja sa egipatske

strane na adresu Arafatove struje. Karakteristično je, u svakom slučaju, da je predsednik Sadat samo nekoliko sati pre otvaranja PNK doneo odluku o prekidu diplomatskih odnosa sa Jordanom u znak osude Huseinovog plana i solidarnosti sa Palestincima. Time se, između ostalog, potvrdila činjenica da ni Egipat, kao najjača arapska zemlja, ne želi, niti može, da se liši palestinskog moralno-političkog kredita i regrutne baze u savremenim međuarapskim i arapsko-izraelskim rvanjima.

Za to vreme prilike na okupiranoj, desnoj obali „Svete reke“ nisu adekvatne vatrenim govorima sa kongresnih tribina. Ustanka tu nema, gerile i diverzija takođe, samo se preko linije ćutljivog fronta ponekad ispaljuju rafali raketa iz palestinskih minobacača ili „kaćuša“. Masakr jordanske kraljevske vojske nad Palestincima u jesen 1970. i u leto 1971. — mnogo teži od ukupnih ljudskih žrtava koje je Izrael naneo Arapima — dao je neminovan pečat i stanju na desnoj obali reke. Tu su, štaviše, nedavno uspešno sprovedeni izbori za lokalne organe vlasti u skladu sa odredbama jordanskih zakona, koje izraelska okupaciona vlast nije na toj teritoriji derogirala.

U okupiranoj oblasti Gaze, međutim, stanje je mnogo eksplozivnije, režim okupacije je suroviji, a bunt sužnjeva bez posla i slobode često ima samoubilačke oblike.

☆

„Posete predsednika Niksona Pekingu i Moskvi i jačanje „Evrope desetorice“ nagoveštavaju novu svetsku ravnotežu, koja bi zasluživala da bude proučena od strane nesvrstanih zemalja“ — izjavio je 1. aprila alžirski diplomata Mohamed Sahnun, pomoćnik generalnog sekretara Organizacije afričkog jedinstva.

Predsednik Bumedijen bio je još izričitiji: „Sudbina Arapa ne sme da bude poverena velikim silama, čak i ako se radi o tako prijateljskoj sili kao što je SSSR. Niko ne treba da govori u naše ime. Mi imamo adute u svojim rukama, kao što su, na primer, arapski kapitali. Moramo naučiti da ih koristimo za pritisak na svoje neprijatelje. Ali mi to još ne činimo.“

Na liniji takvih i sličnih razmišljanja, podstaknutih i događajima oko Kipra i Malte, veći broj sredozemnih vlada, među kojima je Jugoslavija bila i ovom prilikom među najaktivnijima, došao je do zaključka o neophodnosti brzog okupljanja i efikasnijeg usklađivanja aktivnosti nesvrstanih zemalja Mediterana. Bez iluzija da težište blokovske konfrontacije, preseljeno iz srca Evrope na njene južne bokove i obale Sredozemlja, može preko noći da bude neutralisano dejstvom malih i srednjih, nezavisnih i miroljubivih nesvrstanih zemalja tog regiona, ušlo

se u ostvarivanje programa koji predstavlja konkretizaciju dogovora iz Beograda, Kaira i Lusake na prilike uznemirenog Mediterana.

Ni protiv koga, ali sa jasnim zahtevom da se obaveze međunarodnog prava i odluke UN efikasnije sprovode i na sredozemnim meridijanima, zajednička akcija nesvrstanih treba u ovoj eri koja nastupa pod privlačnim nazivom ere pregovaranja još odlučnije da potvrdi punopravni subjektivitet malih i srednjih, a naročito nesvrstanih zemalja tog područja; onih zemalja koje ni u eri najoštrijeg hladnog rata i blokovskih pritisaka nisu dopuštale da budu objekt u svetskoj areni.

Vladan Ćetković

ODUMIRANJE POLITIČKE DRŽAVE I SAMOUPRAVLJANJE

TEORIJA I PRAKSA

Socijalizam se više ne posmatra i ne proučava „kao slučajno otkriće ove ili one genijalne glave“ (Engels), već kao svetska društveno-ekonomska i politička realnost. Zbog toga se neprestano povećava društveno i naučno interesovanje ljudi iz raznih zemalja za socijalistička društvena uređenja i odnose. Teorija i praksa socijalizma je sve bogatija i raznovrsnija. Naučni socijalizam se proverava i potvrđuje u praksi. Ali, on nije istovetan sa svim društveno-političkim sadržinama i oblicima života i organizovanja ljudi u pojedinim socijalističkim društvima. Specifičnost i razlike u razvoju pojedinih socijalističkih zemalja nalažu svestrano izučavanje i analiziranje uslova i odnosa materijalne proizvodnje, pravno-političke nadgradnje i formi društvene svesti.

Savremena istraživanja socijalizma se oslanjaju na praksu, na konkretne društvene odnose. Sve je više naučnih studija, monografija, eseja o pojedinim fenomenima socijalizma. Međutim, još uvek nedostaje stvaralačka, dijalektička povezanost teorije i prakse. Otuda i površnost mnogih teorijskih rešenja i „teorijskih modela“ koje nude pojedini mislioci i teoretičari sa velikim naučnim pretenzijama na stvaranje „novih društvenih odnosa“ ili sa kritičkim dispozicijama koje ne uvažavaju zakonitosti, objektivne protivrečnosti i antagonizme u postojećim svetskim odnosima.

Zadatak savremene marksističke naučne teorije nije u tome da „iskonstruiše što je moguće savršeniji sistem društva, nego da istražuje istorijsko ekonomski proces iz koga klase i njihov antagonizam nužno potiču i da u ekonomskom položaju koji je njime stvoren pronalazi sredstva za rešenje konflikta“[1]. Izolovano posmatranje jednog društva van konteksta date realnosti, a ponekad i izvan realnih svetskih odnosa, ne doprinosi razumevanju zakonitosti razvoja društva u celini. U takvim konstrukcijama postoje različita shvatanja društvenih odnosa.

---

[1] F. Engels, *Anti-Diring*, „Kultura“, Beograd, 1964, str. 33.

Jedni ističu društvene sukobe, nepomirljive protivrečnosti; upozoravaju na neprestano povećavanje stanovništva i na nedovoljnost životnih namirnica. U psihološkoj sferi oni vide nezainteresovanost ljudi za društvena zbivanja. Drugi, međutim, govore o uravnoteženosti sistema, blagostanju, nepostojanju sukoba, poboljšanju materijalnog standarda ljudi.

U vreme kada čovekovo stvaralaštvo postaje integralan deo čovečanstva menja se i priroda svojinskih odnosa i forme društvene organizacije. Problem čovekove emancipacije supsumira razvijanje i materijalizovanje univerzalnih osobina čoveka. To zahteva određena teorijska rešenja i praktične mere koje omogućavaju autonomno i neposredno izražavanje i usaglašavanje interesa radnih ljudi i građana.

Neusaglašenost teorije i prakse proističe, pored ostalog, i iz nedovoljno ili nejasno definisanih pojedinih društvenih odnosa, različitih sadržina nekih pojmova i slično. Praksa je često ograničena u objektivnim mogućnostima primene modernih naučnih dostignuća, a postoje i konzervativna shvatanja i otpori u praksi prema tehničko-tehnološkim inovacijama, kadrovima, novoj organizaciji rada.

Društvena teorija i praksa socijalizma je nastajala kao kritička funkcija kapitalističkog načina proizvodnje i njegovih posledica. Međutim, istorijska veza kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje je uticala na unutrašnja svojstva, zakonitosti, pa i pojavne oblike socijalističkog društva. Neposredan izraz takvog stanja je u sličnosti ili identičnosti političkih formi kapitalističkog i socijalističkog društva. Čovekova dostignuća u raznim oblastima materijalne i duhovne proizvodnje razvijaju nove vrednosti i saznanja, koja podležu kritičkom analiziranju i preispitivanju u cilju prirodnog povezivanja i objedinjavanja naučnih dostignuća, teorijskih shvatanja i prakse. Sa promenom društvenih odnosa menjaju se sadržine i elementi naučnog saznanja. Mnogi ekonomski, sociološki, politikološki i filozofski pojmovi i kategorije stvaraju zabunu iako ih poznajemo. Razlog je u tome što se često naučnim instrumentarijem objašnjavaju određeni ideološki i politički ciljevi, tako da se njihova sadržina određuje prema interesima pojedinaca, grupa ili foruma. Pridaju im se svojstva koja nemaju, a ne vodi se računa o njihovim naučnim sadržinama i značenjima. Naravno, događa se i to da je praksa dinamičnija od naučno saznatog procesa, pojedini pojmovi i kategorije „zastarevaju" i ne odražavaju suštinu društvenih kretanja.

Autentičnost savremene socijalističke teorije i prakse izražava se i formira u suprotnosti sa odnosima i institucijama političkog društva. Prevazilaženjem odnosa političkog društva izgrađuje se novo, socijalističko društvo. Univerzalna ljudska emancipacija otkriva unutrašnji karakter socijalističkog društva. Teorija se preobražava u funkciju stvaralačkih sposobnosti čoveka u svim oblastima života. Povezivanjem teorije i prakse stvara se nov kvalitet u društvenim odnosima.

Evolucioni i revolucionarni smisao i karakter savremenih društvenih promena utiče na odnos društvene teorije i prakse. U tom odnosu se polarizuju razne tendencije. Jedne odražavaju konzervativne poglede na svet, a druge grubi empirizam i pragmatizam u društvenoj praksi. Pra-

va sadržina tih tendencija ogleda se u praktičnim društvenim akcijama koje otkrivaju razlike između naučnog i empirijskog društvenog usmeravanja. One istovremeno pokazuju sposobnost aktera i nosilaca društvenih ovlašćenja da usklade planove i programe društvenog razvoja sa objektivnim mogućnostima i potrebama društva u pojedinim njegovim oblastima i privrednim granama.

Odsustvo naučne, kritičke spoznaje društva dovodi do toga da se društvena kretanja i odnosi objašnjavaju odnosom i rasporedom snaga u društvu i svetu uopšte. To postaje čarobna politička formula i sredstvo za manipulaciju ljudima, društvenim vrednostima i javnim mnenjem. Stvara se predstava da će promenama u odnosu snaga, kao pojavnom obliku određenih društvenih kretanja, biti uspostavljen društveni red i obezbeđen progres. Pri tome se koriste razne institucije, pa i nacionalna i verska osećanja. A, u stvari, te promene koriste pojedinci i grupe kako bi učvrstili svoje društvene i političke pozicije radi sprovođenja politike koja im najviše odgovara.

Naučno usmeravanje društvenih tokova, uvažavanje objektivnih zakona društvenog razvoja, danas više nego ranije, postaje zahtev sveukupnog društvenog progresa. U zaoštrenim svetskim odnosima, u oštroj izdiferenciranosti sveta na ekonomskom i idejno-političkom planu, u podeljenosti na blokove, u uslovima jačanja militarističkih tendencija stvaraju se snažne barijere čovekovoj emancipaciji, povezivanju i saradnji.

Obezbeđivanje društvenog progresa u eksplozivnim svetskim uslovima i odnosima postaje izvanredno komplikovano. Nepomirljivost i suprotnost interesa kapitalizma i socijalizma na ekonomskom, političkom i idejnom planu se zaoštrava. I unutar pojedinih kapitalističkih i socijalističkih zemalja izbijaju društveni sukobi. Stvaraju se različiti praktični i naučni predlozi i programi za prevazilaženje slabosti i protivrečnosti. Međutim, najveći broj rešenja se zasniva na kompromisu, na ublažavanju određenih sukoba, na odlaganju raspleta. Kompromis postaje sastavni deo društvene i političke prakse u najvećem delu sveta. Međutim, privremeno izmirenje suprotnih tendencija onemogućava revolucionarne društvene promene. Politički pragmatizam se učvršćuje i dobija teorijska objašnjenja. Sve što je politički opravdano stiče kvalitete objektivnog, realnog, mogućeg.

DRŽAVA DRUGAČIJA OD ETATIZMA

Naučno i teorijsko objašnjavanje i analiziranje socijalizma se često zaustavlja na odnosu naučnog socijalizma i njegovog praktičnog ostvarivanja. Više se raspravlja šta je autentični socijalizam, marksizam nego što se sagledavaju realni uslovi i mogućnosti ostvarivanja i primene postavki naučnog socijalizma. Usled toga dolazi do razlika u shvatanjima o putevima socijalističkog razvoja i do prenebregavanja specifičnosti pojedinih socijalističkih zemalja. Tako se specifičnosti u organizacionim

i institucionalnim mehanizmima pojedinih socijalističkih zemalja pogrešno označavaju kao suprotnosti i razlike u njihovim sadržajima. Izvesne razlike su nužne, ali one ne dovode u pitanje socijalističke društvene odnose. Preuveličavanje takvih razlika se koristi u ideološkim kampanjama protiv pojedinih socijalističkih zemalja, a to stvara nepoverenje među komunističkim partijama i socijalističkim zemljama.

Da bi se izbegle ideološke konfuzije i teorijski nesporazumi, potrebno je posvetiti veću pažnju pojedinim socijalističkim institucijama. To, naravno, pretpostavlja i preispitivanje sadržina pojedinih naučnih pojmova i kategorija. Često se zbog specifičnosti razvoja pojedinih socijalističkih zemalja različito posmatraju i vrednuju pojedine institucije i organizacije koje imaju objektivno mesto u socijalističkom društvu. Nesagledavanjem njihove prave suštine stvaraju se idejne i političke konfuzije i onemogućava šire korišćenje pozitivnih iskustava pojedinih socijalističkih zemalja za unapređenje saradnje u međunarodnom radničkom pokretu.

U našoj naučnoj teoriji i političkoj praksi posebna pažnja se posvećuje odnosu između etatizma i samoupravljanja. U naučnim raspravama, studijama i teorijskim analizama se u sukobu etatizma i samoupravljanja vide ekonomske, društvene, političke, ideološke, istorijske komponente našeg posleratnog razvoja. Demokratizacija društva se povezuje sa negiranjem i prevazilaženjem etatističkih, centralističkih, hijerarhijskih odnosa i institucija. Stvorena je predstava da odnos etatizma i samoupravljanja prožima sve pore društvenog života. U tom odnosu se, po mnogim shvatanjima, potvrđuje sposobnost radničke klase i progresivnih snaga za neprestano revolucionisanje sredstava za proizvodnju i za podruštvljavanje svih sfera života. Borba za samoupravljanje postaje koncentrisan izraz borbe za oslobođenje rada.

U ideološko-političkim programima i akcijama sukob etatizma i samoupravljanja se predstavlja kao „glavna protivrečnost" u osmišljavanju i izgrađivanju autonomne pozicije radničke klase i smetnja u izvršavanju njenih istorijskih interesa. Slabost samoupravljanja se objašnjava prisustvom i snagom etatizma. U pojednostavljenim predstavama se jačanjem samoupravljanja prevazilaze etatističke tendencije. I u teoriji se etatizam i samoupravljanje markiraju kao osnovni uzrok i izvor svih društvenih sukoba i zastranjivanja. Etatizam je sinonim za državnu organizaciju, centralizam, hijerarhiju, birokratiju, a u poslednje vreme se i tehnokratsko-menadžerske pojave povezuju sa njim.

Razlozi za tako široko i neprecizno određivanje etatizma nisu samo u stvarnom odnosu moderne države prema privredi, politici, nauci, obrazovanju i drugim sferama, već i u tome što etatistički odnosi i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama pokazuju tendenciju stalnog osvajanja novih prostora, prodiranja u sve pore društvene strukture. Taj pritisak se, bez sumnje, više oseća u manjim i nerazvijenim zemljama i on nije samo političke, već pre svega ekonomske prirode.

Usled spoljnih, hegemonističkih pretenzija vrši se mobilizacija društvenih snaga za odbranu tekovina samoupravnog društvenog uređenja.

Zbog širokog, masovnog organizovanja i učešća javnosti skoro je nemoguće sačiniti takav ideološki program koji bi razlikovao pojedine društvene institucije koje se dodiruju ili prožimaju. To je jedan od razloga što se jednim pojmom obuhvataju ponekad i različite pojave i društveni odnosi. Zato naučna teorija ima zadatak da utvrdi tačne sadržine pojedinih pojmova i kategorija.

U sistemu etatističkih produkcionih odnosa država je, sigurno, najprisutnija i najsnažnija institucija. Ona je osnovni regulator ekonomskih i političkih odnosa. Zbog toga se etatizam i državna organizacija izjednačavaju. Tako se, u stvari, sistem društvenih odnosa, proizvodnja, nadgradnja, celokupna organizacija društva, pogrešno poistovećuju sa pojedinim institucijama i funkcijama sistema. Etatizam je širi i obuhvatniji od svake pojedine institucije i organizacije. Država, političke organizacije, javne službe su elementi etatističkog sistema. To utiče da se u ideološkoj sferi „izgled stvari“ poistovećuje sa njihovom suštinom. Dublja svojstva produkcionih odnosa se objašnjavaju njihovim pojavnim oblicima.

U izgrađivanju i osmišljavanju društveno-političkih sadržina i formi oslobađanja čoveka i rada javljaju se protivrečnosti i suprotnosti različitog karaktera. One se polarizuju oko osnovnih svojinskih odnosa. Jedna takva polarizacija je između državno-svojinskih i društveno-svojinskih odnosa i ona je stvarni, temeljni uzrok i izvor suprotnosti i antagonizama u samoupravnom društvu. Unutar državno-svojinskih odnosa suprotnosti su izvornog, klasnog karaktera, a u društveno-svojinskim odnosima su izvedene i nemaju isključivo klasni sadržaj. U suprotstavljanju državno-svojinskih i društveno-svojinskih odnosa, pored socijalnih, ekonomskih, političkih i ideoloških deformacija, razvijaju se pokretačke snage socijalizma sa društvenim sadržajem. Ali, unutar pokretačkih snaga postoje i snažni elementi klasnog sadržaja i zbog toga taj sukob u pojavnim oblicima ima karakteristike klasne borbe i klasnih odnosa.

Odvajanje i razlikovanje klasnih i društvenih sadržaja u pokretačkim snagama socijalizma je, u teorijskom i idejno-političkom smislu, određivano ili apstraktno ili pragmatički. To je razlog što su se mešali pojmovi i kategorije kojima se objašnjava državna organizacija, decentralizacija, deetatizacija i samoupravljanje. U ideološko-političkim akcijama sadržina klasne borbe se vezuje za ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase, za „odumiranje države“, za podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, za samoupravljanje.

Sprovođenjem i primenom određenih društvenih i političkih odluka i mera postignuti su značajni rezultati u razvlašćivanju onih društvenih centara koji su koncentrisali ekonomsku i političku vlast. Prenet je veliki broj ekonomskih i društvenih ovlašćenja sa centralnih organa na radne ljude i njihove organizacije i udruženja. Međutim, taj proces demokratizacije društva se nekada odvijao stihijno, pa su se zanemarivale određene zakonite tendencije razvoja društva. To se odnosilo najviše na one funkcije i instrumente države koji su izvirali iz osnova dru-

štveno-političkog sistema i organski se povezivali sa samoupravnim organizacijama udruženog rada. Kao takve one su imale zadatak da štite revolucionarne tekovine društva i da izvršavaju one ciljeve i zadatke koji su proizlazili iz samoupravnih odluka radnih ljudi.

Samoupravljanje i etatistički sistem odnosa se negiraju i isključuju To su različiti sistemi društvenih odnosa. Njihove pojedine organizacije se dodiruju samo u prelaznim institucijama i odnosima društveno-ekonomskog i političkog sistema. No, i pored toga, pogrešno je izjednačavati etatizam sa onim funkcijama usmeravanja i organizacije društva koje obezbeđuje državna organizacija. Jačanjem društveno-svojinskih odnosa postaje neophodno razvijanje onih organizacionih formi koje radnom čoveku i građaninu obezbeđuju neposredno učestvovanje u privrednom i političkom životu. Izgrađivanje privrednih i političkih institucija i mehanizama za neposredno ispoljavanje i ostvarivanje interesa radnih ljudi i građana ima dve, često suprotstavljene tendencije. Po organizacionoj strukturi predstavnički i državni organi i društveno-političke organizacije imaju demokratski karakter. Te institucije i organizacije obezbeđuju koordiniranje, usaglašavanje i usmeravanje opštih društvenih ciljeva i zadataka. Unutar tog sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa postoji mnoštvo organizacija, udruženja, foruma i tribina u kojima radni ljudi i građani neposredno ostvaruju svoje potrebe i interese. Ali, ima primera da te organizacije i interesi radnih ljudi i građana postaju objekt manipulacije pojedinaca, grupa, državnih ili političkih foruma. Realizovanje odluka se odlaže, interes se modifikuje prema volji i zamisli lidera pokreta, nacije ili partije.

Funkcionisanje mehanizma neposredne socijalističke demokratije ne odvija se automatski, već je manje ili više podložno svesnim inicijativama i usmeravanju. U meri u kojoj je stvarno zastupljena, izražena i objektivizirana želja radnih ljudi, građana i partijskog članstva, utoliko se više poštuju i izvršavaju odluke, rešenja i inicijative. To učvršćuje i jača poverenje ljudi u efikasnost mehanizama neposredne socijalističke demokratije. Međutim, problem se javlja kada pojedine institucije i organizacije samoupravnog društva postaju objekt dirigovanog upravljanja, usmeravanja od strane uskih foruma i pojedinaca. Tako se demokratski mehanizam pretvara u puki instrument za izvršavanje onih ekonomskih, društvenih i političkih interesa koji odgovaraju naciji, nacionalnoj ekonomiji, nacionalnoj klasi ili partiji. Samoupravne organizacije postaju paravan za „avangardnu samoupravnu ideologiju".

Te tendencije su najvidljivije u političkim odnosima. One se pogrešno označavaju kao sukob države, birokratije i samoupravnih organizacija. Reč je, u stvari, o permanentnoj političkoj borbi za vlast pojedinaca, grupa, pa i foruma koji se koriste i državnim i samoupravnim organima i funkcijama. To stvara privid pojačanih klasnih sukoba i potrebe za čestim organizacionim promenama društveno-ekonomskog i političkog sistema. Promene su potrebne u onoj meri u kojoj obezbeđuju usavršavanje društveno-političkog sistema i nesmetano razvijanje materijalnih proizvodnih snaga, podruštvljavanje sredstava za proizvodnju,

podruštvljavanje politike. U nas se u poslednje vreme kao jedan od razloga za promene navode osamostaljeni državni, privredni i politički centri moći koji zadržavaju demokratizaciju društva.

Postojanje oprečnih tendencija i interesa objektivno uslovljava stvaranje institucija i organizacija predstavničko-političke demokratije umesto neposredne ekonomske demokratije. Političko predstavljanje postaje preusko za nabujale društvene snage koje se formiraju u radnoj organizaciji, komuni i drugim oblicima neposredne socijalističke demokratije. Protivrečnost opštepolitičkog predstavljanja i onih društvenih snaga i inicijativa koje neposredno izražavaju svoje ciljeve i interese mobiliše, u kraćim vremenskim razmacima, političke organizacije i forume na traženju novih organizacionih formi predstavničkih i političkih organa. Smatra se da će privredne teškoće i politički nesporazumi i konflikti tako biti rešeni. U stvari, to je način za umirivanje javnosti i partijskog članstva jer stvarna rešenja zadiru u promene uslova i odnosa materijalne proizvodnje, a dinamično predstavljanje i izražavanje interesa radnih ljudi i građana je nužan nastavak tog procesa.

U praktičnom sprovođenju društvenih promena redovno se javljaju i otpori. Kao glavni krivac se označava državna organizacija. Ona je predmet društvenih i teorijskih kritika. Ekonomske teškoće se opravdavaju neuspešnom politikom države. „Gašenje" i odumiranje državnih funkcija vrši se i u onim oblastima privrednog i političkog regulisanja za koje nisu pronađene odgovarajuće samoupravne forme. Ne pravi se, zapravo, razlika između političke države kao sile iznad radničke klase i društva i moderne države kao istorijskog sredstva koje radnička klasa uvek može koristiti da zaštiti svoje interese, da štiti i razvija samoupravljanje. Ta druga funkcija države, kao sredstva u službi razvoja samoupravljanja, postojaće još zadugo. Prenebregava se, na primer, to da se na postojećem nivou razvoja društva državna organizacija može staviti u službu smanjivanja razlika između razvijenih i nerazvijenih privrednih područja, između pojedinih privrednih grana i oblasti. U uslovima snažnog naučno-tehničkog i tehnološkog progresa država potpomaže korišćenje najsavremenijih naučnih i tehničkih dostignuća u svetu. Uspostavljanje međunarodnih kooperacija na ekonomskom, tehničko-tehnološkom planu teško se ostvaruje bez državnih funkcija i garancija.

Država pospešuje i ekonomske integracije među privrednim organizacijama i granama. Njen zadatak je i u izvršavanju odluka društvenih dogovora. Ona je neophodan instrument u razvoju samoupravnog društva. U demokratskom sistemu društveno-ekonomskih odnosa ona sve više prerasta u izvršno samoupravnu funkciju društva. Kao takva, ona je različita od etatizma. Iako je njegova osnovna snaga, ona mu se, kao instrument samoupravnog razvitka sui generis, suprotstavlja, i to u onim funkcijama koje obezbeđuju samoupravno odlučivanje i ostvarivanje društveno-ekonomskih i političkih interesa radnih ljudi i građana. Zanemarivanje takvog njenog mesta i uloge u samoupravnom socijalističkom društvu može dovesti do uspostavljanja i jačanja onih etati-

stičko-centralističkih i birokratskih institucija koje su direktno suprotne samoupravnom načinu organizovanja i odlučivanja u svim oblastima društvenog rada.

DRUŠTVO ZA ČOVEKA — OGRANIČENO I EKSPLOZIVNO

U socijalističkom društvu „politička sredstva emancipacije“ su neposredna funkcija revolucionarnih društvenih promena. U izgrađivanju socijalističkih društvenih odnosa političkim sredstvima se organizuje politička vlast, politička država. Veličina i snaga političkih sadržina i formi socijalističkog društva utiče na jačanje „snaga političkog autoriteta“. U procesu „političkog dovršavanja“ države i drugih institucija i organizacija društvenog, političkog i javnog života socijalizam ima svojstvo političkog društva. Njegova državna, politička i društvena organizacija imaju klasni karakter. Ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase spada u domen osnovnih kompetencija države, partije, predstavničkih organa i drugih društvenih i privrednih organizacija i udruženja radnih ljudi i građana.

U izvršavanju brojnih ekonomskih, društvenih, političkih, idejnih i drugih zadataka događa se da u koordinaciji i usaglašavanju nastaju određene kolizije i nesporazumi. Usled toga se javljaju tendencije suprotstavljanja državne organizacije političkim organizacijama i forumima ili identičnost i paralelizam u njihovim funkcijama. I u jednom i u drugom slučaju dolazi do stvaranja viših arbitrarnih i koordinacionih tela koja se neminovno pretvaraju u osamostaljene, centralizovane vrhove državne i političke hijerarhije. Suverenost političke i državne organizacije postaje temelj političkog društva. Dominacija tih faktora je pretpostavka za uspostavljanje totalitarnih režima i diktatura koje isključuju radne ljude i građane iz javnog života i odlučivanja.

U procesu političke emancipacije vlast, prinuda i autoritet se prostiru na sve oblasti društva. Političkim formama i akcijama se upravlja i usmerava privreda, nauka, obrazovanje, kultura. Eminentno društvene organizacije i udruženja u nauci, obrazovanju i kulturi se usmeravaju i organizuju političkim sredstvima, umesto da to bude prevashodna inicijativa ljudi iz tih oblasti društvenog rada. Država se javlja kao neposredan izvršilac političkih odluka. Ona je egzekutor političkog sistema u političkom društvu. To jača njenu ulogu, a slabi društvenu koheziju. Državni autoritet postaje mera demokratije i osnov za izražavanje društvenih interesa. Postavlja se pitanje: da li je empirijska sadržina države identična sa političkom emancipacijom društva, odnosno da li se u tom procesu „dovršava politička država“ ili je to put ka „politički dovršenom društvu“? Sadržina političkih funkcija i instrumenata kojima se „gradi društvo za čoveka“ ukazuje na povezanost ta dva procesa. Takvo društvo je antagonističko i eksplozivno. Država je integrirajući činilac političkog društva. Njene funkcije se prostiru na sve oblasti društva, ali ne prelaze okvire političkog društva.

U političkom društvu se zaoštravaju protivrečnosti i suprotnosti. Socijalni, politički i ideološki sukobi stvaraju klasne antagonizme koji se razrešavaju promenom uslova i odnosa materijalne proizvodnje i raspodele. Pored političkih sadržina i karakteristika materijalnih proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, razvijaju se inicijative i interesi radnih ljudi i građana.

Jedna od karakteristika političkog društva je i stvaranje velikog broja monopolskih, posredničkih organizacija. One su dvostrukog, hibridnog karaktera. Njihova organizacija ima pretežno društveni karakter, a koristi se prinudom i državnim funkcijama. Upravni, administrativni vrh tih organizacija se povezuje sa državnim vrhovima ili sa finansijskim centrima moći. Koncentrišući sredstva i vlast u uskim monopolskim krugovima, država neposrednije vrši kontrolu i nadzor nad proizvodnim i drugim oblicima društvenog života. To je i način razvlašćivanja radnih ljudi.

Dijalektička, naučna analiza produkcionih odnosa u našem društvu otkriva osnovnu protivrečnost u tokovima političke i ljudske emancipacije. U toj podeljenosti društva odvija se ekonomski, politički, kulturni, idejni i istorijski razvoj. Podeljeni čovek je posledica suprotstavljenog privatnog i društvenog interesa. Privatni čovek i politički čovek je građanin buržoaskog društva. Marks je govorio da „moderna država ima za prirodnu osnovu građansko društvo, kao i čoveka građanskog društva, tj. nezavisnog čoveka, čoveka koji je sa čovekom povezan samo vezom privatnog interesa i besvesne prirodne nužnosti“[2]. Politički čovek i društveni čovek je posledica socijalizma. Tamo gde se završava političko društvo, počinje stvarna ljudska emancipacija. Socijalizam pomera granicu univerzalne čovekove emancipacije, ali još nedovoljno za njegovo totalno izražavanje i autonomno organizovanje.

Smisao ljudske emancipacije je u preobražavanju političkog, klasnog interesa u društveni. Osnovu ljudske emancipacije ostvaruju nove pokretačke snage društva. One se koncentrišu u udruženom radu koji čine: ekonomija, nauka i politika. U promenjenoj sadržini materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa vrši se neposredno, samoupravno povezivanje ovih sfera društvenog rada. I, što je najznačajnije, onemogućuje se njihovo pojedinačno i posebno organizovanje i osamostaljivanje.

Ukidanjem i prevazilaženjem privatnog interesa pojedinca i političkog interesa države i društva oslobađaju se čovekove ekonomske i duhovne potencije. One se preobražavaju u slobodnu asocijaciju radnih ljudi i građana i u nove proizvodne snage u kojima se čovekov rad spaja sa sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada. Identičnost čovekovog materijalnog i duhovnog stvaralaštva sa interesima i potrebama društva postaje svrha i smisao „ljudske emancipacije“. Tako se stvaraju osnovni ekonomski i društveni preduslovi da sam čovek gradi društvo

[2] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom 5, „Prosveta“, Beograd, 1968, str. 100.

prema svojim interesima i potrebama. U takvom društvu se povećava odgovornost pojedinaca i ublažavaju društveni antagonizmi.

Novi kvalitet udruženog rada utiče na promenu bića radničke klase. Tesna povezanost materijalne proizvodnje sa naučno-tehničkim i tehnološkim dostignućima, brojnim patentima i novim organizacionim postupcima proizvodnje i društvenog života, sa sistemom onih društvenih i političkih odnosa koji obezbeđuju usmeravanje, koordinaciju i realizovanje proizvodnje, izjednačava učesnike i nosioce tih oblasti društvenog rada u odnosu prema sredstvima za proizvodnju i prema rezultatima ukupnog društvenog bogatstva. U jedinstvu ekonomije, nauke i politike prevazilaze se razlike između fizičkog i umnog rada, između proizvodnog i neproizvodnog rada. Novi, promenjeni uslovi i odnosi materijalne proizvodnje zahtevaju nove forme društvenog predstavljanja i neposrednog, autonomnog izražavanja interesa radnih ljudi i građana.

Drago Gorupić

RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE I OBRAZOVANJE

1. Samoupravljanje kao proces oslobađanja čovjeka ne ovisi samo o formaliziranom društvenom odnosu, već i o razvijenosti materijalnih i ljudskih proizvodnih snaga, zatim informiranosti ljudi i transparentnosti privrede i društva, kao i međuzavisnosti, komplementarnosti i neophodnoj interesnoj integriranosti društva i njegovih dijelova.

Čovjek koji nije informiran, koji nije sposoban za samoodređenje, koji nema minimalnu socijalnu sigurnost, takav čovjek nije sposoban za samoupravljanje. On je sudbinski manipulirana masa bez obzira na formalna prava koja ima.

Sposobnost pojedinca za samoodređenje je u tome da ima dovoljno znanja i sposobnosti da može spoznati realni individualni i zajednički interes i da može djelovati u pravcu njegovog formiranja i ostvarivanja. Za to su potrebna određena znanja, koja bi trebala ući u obavezno opće obrazovanje građana, i sistem informiranja kao javna služba (a ne monopol) koja osigurava transparentnost privrede i društva i radi pravilne orijentacije i radi uzajamne kontrole, upoznavanja i predviđanja ponašanja.

Samoupravno društvo bi stoga moralo imati razvijenu i svima dostupnu službu informiranja, te razvijenu mrežu znanstvenih i stručnih ustanova što trebaju pomoći radnim ljudima da ovladaju društvenom reprodukcijom. To je potrebno ne samo za efikasno funkcioniranje privrede i društva, već i za njegovo demokratsko, samoupravno funkcioniranje.

Svaka mogućnost trajnijeg ograničavanja i monopola nad „društvenim kapitalom", znanjem i obrazovanjem, te informacijama stvara podlogu osamostaljene društvene moći, ugrožava samoupravna prava radnika i samoupravne proizvodne odnose, dovodi do dominacije i eksploatacije.

2. Praksa u Jugoslaviji pokazuje da su pomenute pojave realna opasnost, da postoji spontana tendencija da se u samoupravne organe bira

stručnije ljude[1], kao i da stručniji članovi organa samoupravljanja intenzivnije sudjeluju u njihovom radu[2], da se samoupravno odlučivanje koncentrira u rukama stručnjaka i rukovodilaca i da organizirani utjecaj radnika nije dovoljan, da njihovo učešće i u organima radničkog samoupravljanja i u skupštinama društveno-političkih zajednica opada[3].

[1] *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971, str. 21.

Članovi radničkih savjeta (RS) i kolegijalnih organa (KO) u privrednim poduzećima prema stupnju obrazovanja

	1960.		1970.	
	RS	KO	RS	KO
Visoka i viša stručna sprema	4,2	11,0	10,1	27,3
Radnici:				
Visokokvalificirani	15,1	19,3	17,2	18,2
Kvalificirani	40,5	34,8	33,7	20,4
Polukvalificirani i nekvalificirani	20,6	13,1	7,7	5,6

[2] D. Gorupić, *Development of the Organization of the Workers' Self-Management*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970, str. 78.

Na pitanje „Učestvujete li u diskusijama na sastancima i dogovorima u poduzeću" odgovorilo je sa „često" 20,3% u samoupravnim organima poduzeća i 43,0% u radnoj jedinici (istraživanje Ekonomskog instituta u Zagrebu 1969. godine).

[3] Neca Jovanov, *Konflikti i njihovi učesnici*, „Teorija in praksa", br. 10/1971.

Procentualno učešće radnika u organima radničkog samoupravljanja

	1960.	1965.	1966.	1970.
Radnički savjeti (RS)	76,2	73,8	70,5	67,6
Upravni odbori (UO)	67,2	61,9	55,3	44,2
Predsjednik RS	74,1	65,8	55,4	51,2
Predsjednik UO	69,5	61,0	52,9	41,4

Procentualno učešće radnika u skupštinama

	1958.	1963.	1970.
Općina	13	15	13
SAP Vojvodina	—	8	4
SAP Kosovo	—	4	4
Republika	9	7	1
Savezna skupština	8	6	1

Jedno od objašnjenja opadanja učešća radnika u samoupravnim organima radnih organizacija može biti i veća samostalnost, jače djelovanje tržišta i veći riziko radnih organizacija, što zahtijeva veću stručnost i efikasnije djelovanje samoupravnih organa.

Tržište zaoštrava konflikte među radnim organizacijama i unutar njih, to jest unutar radničke klase. Oslobođenje odnosa pojačava konflikte i traži veću sposobnost i efikasnost upravljanja.

Znači da nije dovoljno učinjeno na osposobljavanju radničke klase da preuzme svoju povijesnu ulogu i prevlada nasljeđe prošlosti. Samo institucionaliziranje samoupravnog odnosa nije dovoljno!

Iskustva iz samoupravljanja ukazuju na izuzetan značaj obrazovanja čovjeka ne samo za njegovu radnu, već i za njegovu samoupravnu funkciju. U prošlom periodu je u tom pogledu mnogo učinjeno putem radničkih i narodnih sveučilišta. Radnici su upoznavali svoja samoupravna prava garantirana ustavom i zakonima, kao i ciljeve, probleme i tendencije u razvoju samoupravljanja, zatim elemente organizacije i ekonomike poduzeća, privrednog sistema i ekonomske politike. Uočeno je da se metode i tehnike kako ostvariti svoja zakonska samoupravna prava i kako što bolje upravljati ne uče.

U samoupravnom socijalizmu temelj odnosa među ljudima ne bi smio biti odnos njihovih materijalnih i subjektivnih snaga, već ravnopravnost i solidarnost u odnosu među ljudima i ravnopravnost u pristupu ograničenim sredstvima na temelju društvenog vlasništva.

Osim materijalnih i društvenih pretpostavki, samoupravljanje zahtijeva i sposobnost čovjeka za samoodređenje, to jest sposobnost da spozna složene društvene strukture, međuzavisnosti, zakonitosti i tendencije razvoja, da spozna svoje mjesto i ulogu, svoje mogućnosti i interese, da bi ih mogao ugraditi u svoje funkcionalne i teritorijalne zajednice i u globalno društvo.

Upravljati znači odlučivati, određivati svoju aktivnost pojedinačno i zajednički u užim i širim zajednicama, to znači izabirati između danih mogućnosti, ali i stvarati nove mogućnosti.

Samoupravljanje zavisi od upravljačke sposobnosti radnih ljudi, to jest od sposobnosti spoznaje mogućnosti akcije i svog realnog individualnog i zajedničkog interesa, a to zahtijeva potrebna znanja i informacije.

Informacije same za sebe nisu dovoljne, one zahtijevaju sposobnost primaoca da ih razumije, a za to su potrebna određena znanja.

Međutim, u pravilu, ljudi, pa i profesionalni menadžeri i političari, ne mogu raspolagati svim znanjima za sve vrsti odluka koje se donose, kao što ne mogu savladati ni svu masu informacija koje pristižu. To se još manje može tražiti od jednog radnika, samoupravljača. Zato je problem demokratizacije društva, realnog utjecaja radnika i građanina na privredne i političke procese, u racionaliziranju i objektiviziranju metoda njihovog demokratskog utjecaja.

Svrha nije u tome da se stvara privid demokratskog utjecaja, to jest da se ljude zaposli sastancima, informacijama i razmišljanjima, ali

bez efekta na odluku, već da oni zaista mogu osigurati kvalitetu i efikasnost svog utjecaja uz minimalan utrošak vremena i napora. Jer će se u protivnom dogoditi ono što se u praksi i događa — da uza sve demokratske forme i angažiranje ljudi stvarni utjecaj na odluke imaju prvenstveno profesionalni menadžeri, političari i stručni aparat.

3. Osim općih i specifičnih znanja, za odlučivanje, za utjecaj na upravljanje, za samoupravljanje neophodna su znanja o procesu upravljanja, metodama i tehnikama odlučivanja i kontroli provođenja odluka. Samoupravljanje je samoupravljanje, zajedničko odlučivanje o zajedničkim stvarima. U donošenju konkretne odluke u procesu samoupravljanja u poduzeću, općini i na višim integracionim nivoima treba angažirati raspoloživo društveno znanje i informacije da se donesu optimalne odluke, a ne samo znanje i informacije koje stoje na dohvat ruke i koje su, vjerojatno, nedovoljne za takve odluke.

Prijedlog jedne grupe stručnjaka radnici moraju provjeravati preko drugih grupa stručnjaka da bi se u stručnoj konfrontaciji dobio maksimum društveno raspoloživog stručnog znanja i da bi se na taj način ograničio i suzbio monopol nad znanjem i informacijama.

To zahtijeva i određenu organizaciju znanstvenih i stručnih službi, mrežu takvih organizacija kao javnu službu koja je na raspolaganju radnicima i građanima, njihovim asocijacijama, pri rješavanju složenih problema samoupravljanja.

Za realizaciju svojih samoupravnih prava radnim ljudima je potrebna sposobnost kritičkog mišljenja, jasnog izražavanja svojih misli, korišćenja informacija i sposobnost raspravljanja, diskusije.

Radničko samoupravljanje nije samo ekonomsko djelovanje, to je jedinstvo ekonomskog i političkog djelovanja. Radni ljudi u samoupravljanju ne vrše samo neophodnu djelatnost upravljanja procesom privređivanja i društvene reprodukcije, već oni i izgrađuju i unapređuju, razvijaju samoupravni sistem, njegovu strukturu i mehanizme, temeljne principe i odnose sve do tehničke realizacije.

Zbog svega toga je — pored radnog obrazovanja, obrazovanja za radnu funkciju, koje kao temeljno obrazovanje treba biti dovoljno široko i permanentno da omogućuje lakše prilagođavanje promjenama — potrebno i upravljačko obrazovanje svakog radnika i građanina da može što racionalnije ostvariti svoja samoupravna prava i u radnoj i životnoj zajednici (poduzeću i općini) i u globalnom društvu. Jedan dio tog obrazovanja treba ući u opće obrazovanje, obavezno školovanje, a drugi dio u trajno obrazovanje putem sredstava javnog informiranja (radio, televizija, štampa) i posebnih seminara. U tome je posebna uloga sindikata jer oni treba da podstiču i potpomažu tu mrežu obrazovanja radnih ljudi.

Osposobljavanje radnika za samoupravljanje i aktivnu ulogu u izgradnji samoupravnog društva nije samo stvar obrazovanja, već i njihove konkretne prakse u raznim samoupravnim organima i raznim oblicima posrednog i neposrednog utjecaja na procese upravljanja i

vlastitu sudbinu. U obrazovanju radnika trebalo bi primjenjivati i nove metode obrazovanja (na primjer, egzemplarno učenje).

U neophodna znanja o upravljanju spada slijedeće: kako spoznati probleme od pojavnih oblika do njihove suštine, kako izgrađivati alternativna rješenja, kako određivati kriterije i vršiti izbor optimalnog rješenja, kako prikupljati i selekcionirati informacije, kako provjeravati informacije i prijedloge, kako koristiti tuđa znanja, kako voditi rasprave o različitim prijedlozima, kako precizno definirati odluke, kako kontrolirati provođenje odluka. Da bi se moglo upravljati, treba poznavati tehnologiju upravljanja, znanstvene metode mišljenja i pristupe problemima.

Stoga je II kongres samoupravljača Jugoslavije u rezoluciji „Obrazovanje za funkcije rada i samoupravljanja“ — pored zahtjeva da „obrazovanje mora postati sastavni dio opće razvojne politike radnih organizacija, užih i širih društveno-političkih zajednica i društva u cjelini“ — postavio i zahtjev da „treba dosljedno realizirati princip da je obrazovanje za samoupravljanje integralni dio sistema obrazovanja i odgoja, neodvojiva komponenta opće obrazovne politike i politike obrazovanja u radnim organizacijama i značajan uvjet neposrednog odlučivanja“.

Prilozi

Milan Ranković

NOVIJA KRETANJA U SOVJETSKOM FILMU

U sovjetskom igranom filmu poslednjih godina mogu se uočiti karakteristične promene: javio se niz mlađih autora koji ne donose samo nove sadržaje, već i noviji filmski izraz, nastojeći da prate osnovne pravce kretanja u svetskom filmu. Sve izrazitiji napori da se usvoje izvesne stvaralačke inovacije praćeni su težnjom da se sačuva osnovni duh one naglašene humanističke orijentacije koja je jedno od osnovnih obeležja najviših dostignuća sovjetskog filma. Međutim, i ta humanistička orijentacija se sve češće realizuje daleko životnije i mnogosmislenije nego u ranijem periodu.

Iako je naša zemlja otvorena za stvaralačke vrednosti stvorene u svim zemljama sveta, u poslednje vreme se zapaža da nismo u dovoljnoj meri upoznati sa traganjima i dostignućima ove velike filmske produkcije, koja, nesumnjivo, obuhvata znatan broj slabih i prosečnih dela, ali i jedan niz izuzetnih ostvarenja, koja ne bi trebalo gubiti iz vida.

Relativno smanjeno interesovanje jednog dela naše publike za sovjetski film uslovljeno je i inertnim odnosom koji ponekad sadrži i neadekvatna reagovanja bazirana na predrasudama koje su, istina, u znatnoj meri istorijski objektivno uslovljene: sovjetski film je nekada apsolutno dominirao u našim bioskopima čak i u slučajevima kad je nudio bezvredne rezultate; to je izazvalo izvesnu zasićenost, pa i nepoverenje, koji se veoma sporo otklanjaju. Međutim, još jedan faktor, koji se odnosi ne samo na sovjetski, već i na jugoslovenski film, komplikuje ovu situaciju: prikazivači filmova, posebno u Beogradu, kao najvećem filmskom tržištu u zemlji, imaju neadekvatan odnos prema kvalitetnom filmu; rukovođeni isključivo materijalnim interesom, bioskopi masovno prikazuju jeftine i loše uvezene filmove, čija je osnovna i „proverena" tematska orijentacija — seks i zločin; pri tome je ugrožen ne samo dobar strani film (bilo čije produkcije), već često i dobar jugoslovenski film.

Kada je reč o upoznavanju naše publike sa sovjetskim filmom, ima osnova za tvrđenje da je ipak sovjetski film poznatiji našem gledaocu (ma i u nedovoljnoj meri) nego naš film sovjetskom gledaocu. Čak i neotkupljeni sovjetski filmovi se u našoj zemlji prikazuju širokoj publici (na primer, prilikom nedelje sovjetskog filma u Beogradu), dok

se naši filmovi koji nisu otkupljeni prikazuju uglavnom užem krugu sovjetskih filmskih radnika. Osim toga, politika otkupa našeg filma u Sovjetskom Savezu ne zasniva se uvek na kriterijumu kvaliteta: dok, s jedne strane, neki od naših najboljih filmova nisu otkupljeni za prikazivanje u Sovjetskom Savezu, dotle se tamo prikazuju neki od naših filmova čija je vrednost daleko ispod proseka jugoslovenskog filma. Tako sovjetski gledalac može da stekne veoma iskrivljenu sliku i o vrednosti jugoslovenskog filma i o njegovim sadržinsko-tematskim orijentacijama. Međutim, cilj naše otvorene kulturne politike je usmeren ka sticanju što objektivnije slike o sovjetskoj filmskoj produkciji. Naš princip kulturne otvorenosti ne rukovodi se principom negativnog pariteta: postoji kulturna potreba da našim gledaocima pokažemo sve što je vredno u sovjetskom filmu, bez obzira na to da li se u Sovjetskom Savezu to isto, ili na isti način, čini sa našim filmom.

U skladu sa pomenutom potrebom i ovaj tekst nastoji da doprinese tome cilju. U njemu se ne pretenduje na ocenu novijih kretanja u sovjetskom filmu *u celini;* pažnja je usmerena samo na *neke* komponente tih kretanja. Međutim, filmovi o kojima će ovde biti reči nisu slučajno odabrani: to su neki od značajnijih karakterističnih rezultata koje je sovjetski igrani film ostvario poslednje decenije, tako da se na osnovu njih može steći delimičan uvid u neke od osnovnih pravaca kojima se kreće sovjetski film.

Sadržinsko-tematske stvaralačke orijentacije ovih filmova mogu se globalno podeliti na one koje su vezane za savremene teme i one koje su vezane za teme uzete iz prošlosti.

Od filmova sa savremenom temom izdvaja se film M. Roma „Devet dana jedne godine", čiju dramsku tenziju nosi jedna velika i tragična dilema: da li žrtvovati ličnu sreću za nauku ili ne? Ovaj film — koji ima više literarnih nego čisto vizuelnih vrednosti, čija dramaturška struktura ne teži za eksperimentom, ali je zato duboko zahvatila jedan složen moralni problem — postavlja indirektno niz provokativnih pitanja. Ima li smisla žrtva pojedinca za nauku, za sreću budućih ljudi? Mi ne znamo kakvu će sreću oni hteti. Da li baš takvu kakvu im mi nudimo? Imamo li pravo da budućim ljudima programiramo sreću — — a nismo u stanju ni da je sebi stvorimo? Jer naši savremenici, zaneti vizijom sreće budućih ljudi, njima programiraju čak i vrstu sreće. Da li ta sreća za buduće ljude neće biti doživljena kao nametnuta, kao fatum, kao nasleđe izumrlih generacija, dobivši za njih vid neslobode?

Međutim, pitanja koja sugeriše ovaj film nisu jednostrano usmerena niti je poruka uprošćena: osnovu njegove dinamičke tenzije čini istovremeno i obostrano duboko zasnovana sumnja u nauku i vera u nauku. S jedne strane, žeđ za znanjem mladog naučnika je opsesivna pasija koja guta njegov lični život. S druge strane, njegova žrtva je svesna i dobrovoljna: iako je imao pred očima opominjući primer smrti starijeg kolege ozračenog prekomernom dozom, on nastavlja njegov put prihvatajući isti rizik i približavajući se istoj sudbini. Iako je njegova

žrtva nesebična i data u ime sreće drugih, struktura ovog filma sugeriše duboko moralno pitanje njenog smisla: zašto bi život još nerođenih pojedinaca već unapred vredeo više od života pripadnika današnjih generacija? Time što u preteranoj strasti igrom nepažnje i slučaja biva ozračen — mladi naučnik ne dovodi u pitanje samo svoj život, već i sreću voljene žene oduzimajući joj pravo na decu.

Ovaj problem se u filmu preplиće sa šarmantnim ljubavnim trouglom koji čine dva prijatelja naučnika i žena koja se koleba između njih, jer oba imaju vrednosti, ali jedan od njih ima i smisao za žrtvu. Žena se opredeljuje za ovog drugog jer je njegov stav tragičniji, ali ipak oseća da on, iako je voli, nije suštinski njoj predan: on više voli nauku — i to je sve. Time ispravnost njenog opredeljenja neprekidno biva i opravdavana i dovođena u sumnju.

I kraj filma je dosledan pomenutim oscilacijama između radikalno suprotstavljenih životnih i moralnih stavova: mladi naučnik odlazi u bolnicu, uspeh njegovog lečenja je neizvestan i time se ostavlja otvorenim odgovor na pitanje da li je ovaj film optimistički ili pesimistički. Mogao je da se završi kao tragedija, bio je u opasnosti da sklizne u melodramu, ali je ostao nešto treće i otvorenije.

Ni film „Beloruska stanica" A. Smirnova ne nastoji da privuče pažnju izražajno-tehničkim inovacijama, već životnom istinitošću univerzalnog problema razlika među generacijama. Nisam upotrebio termin „sukob" jer se u ovom filmu više insistira na objektivnoj zasnovanosti razlika među generacijama nego na efektnosti njihovog sukoba. Autor ovog filma u većoj meri je nastojao da se razumeju te razlike nego što je insistirao na samim razlikama, na njihovoj socijalnoj problematičnosti.

Tematska struktura ovog filma vezuje se za situaciju stvorenu smrću jednog bivšeg borca. Ta smrt okuplja njegove ratne drugove iz jedinice i prinuđuje ih na preispitivanje smisla njihove posleratne egzistencije. Mirnodopski period poremetio je najpre njihovu nekadašnju hijerarhiju i socijalni status. Komandir jedinice sada je radnik skromne egzistencije i držanja, tako da mu se čak događa da ga jedna od kućnih pomoćnica u kuću umrlog druga izdvaja iz grupe ostalih, šalje ga u kuhinju da tamo, izdvojen od ostalih, ruča, što on jednostavno prihvata, bez otpora, čak i bez ironije. Nekadašnji redov sada je rukovodilac u jednom preduzeću, gde nailazi na nestrpljiv bunt mlađeg saradnika čija se želja za promenom meša sa ambicijama koje su, po svemu sudeći, pretežno lične; njegov nestrpljivi i nervozni radikalizam ima u sebi nečeg nepromišljenog i neprijatnog, dodajući notu tragike smirenom otporu starog rukovodioca, kome indirektno prebacuju konzervativizam, birokratizam i strah pred novim. Tako težnja za novim po svaku cenu dobija pežorativnu dimenziju, a mirna rezignacija čoveka koji odlazi — dobija vid smirene mudrosti koju rađa iskustvo.

Kamera prati ove nekadašnje ratne drugove, koji čitav dan opet, posle toliko godina, provode zajedno. Sve što im se događa toga dana vezano je za suptilno obeležavanje njihovog postepenog izdvajanja iz

sredine, a kulminira u sukobu sa jednim antipatičnim predstavnikom mlade generacije. Kada su zaustavili kola u kojima se ovaj mladić vozio sa svojom devojkom i zamolili ga da poveze u bolnicu onesvešćenog radnika koga su našli povređenog na radnom mestu, on je odbio da to učini. Mirni rukovodilac, koji je do tada često isticao svoje nesnalaženje, koje je nastalo zbog toga što je postepeno izgubio osnovne koordinate ponašanja koje je imao u ratu, kada se jasno znalo šta ko treba da čini — odjednom je opet znao šta treba činiti: oborio je pesnicom nehumanog mladića i sa prijateljima odvezao unesrećenog radnika u bolnicu. U međuvremenu mladić prijavljuje krađu kola i milicija hapsi ratne drugove, omogućujući im da mirno analiziraju apsurdnost svoje situacije; kažnjeni što su mogli da budu humani samo uz uslov da budu nehumani prema nehumanom, oni ubrzo bivaju pušteni; devojka nehumanog mladića, takođe predstavnik mlade generacije, ispričaće istinu o slučaju po cenu da se s njim raziđe. Tako se uspostavlja ravnoteža između humanih i nehumanih predstavnika mlade generacije, dok ratni drugovi, oslobođeni, prljavi, odlaze kod neke svoje stare ratne drugarice, gde posle kupanja sede, piju i pevaju.

Film je na momente bio blizu melodramatike, ali ju je u celini izbegao mirnim realizmom građenja situacija i glumom koja nije naglašavala sentimentalne komponente radnje. Reč je, dakle, o filmu koji pledira za razumevanje i starih i mladih, sa donekle naglašenijom simpatijom za starije iako ga je pravio mlađi režiser; on otkriva jedan od problema sovjetskog društva nastojeći da kaže neke od istina ne samo bez idealizovanja, već i bez gneva.

Film gruzinskog režisera O. Ioselijanija, čiji bismo naslov mogli slobodnije prevesti sa „Svakidašnjica“, bavi se likom jednog mladog čoveka koji nije ni tipičan, a nije ni heroj, čak je u velikoj meri lakomislen, ali je ipak izuzetno simpatičan. Taj mladi muzičar, koji pun šarmantne neodgovornosti deli osmehe devojkama, stalno zakašanjava na koncerte orkestra čiji je član; međutim, u njegovim zakašnjenjima ima sistema: on ipak stiže da udari poslednje taktove finala svojim udaraljkama i tako obavlja svoj deo posla neposredno posle trenutka u kome je dirigent očajnički gledao u njegovu praznu stolicu. U ovoj situaciji, koja je u filmu ponovljena ne samo zbog svoje humoristične nabijenosti, ima simbolike: ona najbolje određuje karakter tog predstavnika mlade generacije, neobičnog u svojoj običnosti; on jeste neodgovoran, ali samo do izvesne granice; ta granica je postavljena dalje nego kod drugih ljudi, ali ona je ipak prisutna. On u društvu ipak obavlja svoju funkciju, ali tako što prethodno zadaje brigu svima koji od njega zavise, ali od kojih i on zavisi, i to još više. To je čovek koji sebi daje nešto više slobode u ponašanju nego što je uobičajeno za njegove sugrađane, koji su, inače, naglašeno radoznali i spremni da rad brzo zamene sedeljkom u kafani uz vino i pesmu.

Svakidašnjica ovog mladog muzičara je puna želje za promenom, ali granice mogućnosti su usko omeđene; on je dinamičan, ali bez plana: ciljevi se nalaze odmah, impulsivno i isto se tako naprečac napuštaju i

zaboravljaju. Njegovo kretanje kroz Tbilisi, živi grad, snimljen gotovo neorealističkom kamerom, sa prirodnošću glume i suptilno vođenim ritmom radnje, koji se izdvajaju iz onoga što je uobičajeno u sovjetskoj filmskoj produkciji, puno je humora osenčenog blagom dozom sete. Meki lirizam, koji se prepliće sa ironijom, čini od ovog filma delo izrazite atmosfere.

Međutim, ima se utisak da autor nije umeo da završi film. Kraj filma deluje neuverljivo u odnosu na dotadašnju atmosferu: glavni junak slučajno gine u saobraćajnoj nesreći. Autor kao da nije znao šta će sa svojim junakom: ako ga ostavi u stvarnosti — možda bi time ta stvarnost dobila neželjeno naglašenu satiričku komponentu. Ako naglo izmeni karakter glavnog junaka — to bi bilo životno neopravdano. Slučajna smrt dolazi kao rez makazama koji ne dozvoljava da se ovaj karakter dalje razvije niti da se asocijacije usmere na problematičnost njegovog mesta u društvu. Sve do tog kraja filmu se može bez rezerve verovati, a njegovom glavnom junaku — još više.

Film „Početak" G. Panfilova ima neobičnu strukturu. Dva paralelna toka, među sobom filmski i sadržinski gotovo potpuno nezavisna, preplićući se trebalo bi da čine jedinstvenu strukturu.

Tema je na prvi pogled banalna: put jedne nepoznate devojke do glumice koja u filmu o Jovanki Orleanskoj igra glavnu ulogu. Prvi tok filma čini njena svakidašnjica u periodu ulaska u svet filma, a drugi tok filma — snimanje filma o Jovanki Orleanskoj i sekvence tog filma, koje na momente dostižu snagu čuvenog Drejerovog filma, na koji ne samo otvoreno asociraju, već s kojim žele i da se takmiče.

Međutim, ova riskantna igra dvaju samostalnih tokova nije uspela do kraja: ta dva toka ostaju suviše samostalna i u načinu prezentacije i u sadržinskoj strukturi, tako da — dok se gleda jedan tok — zaboravlja se da postoji drugi; kad se javi drugi tok, on prene gledaoca iz jednog već konstituisanog i utvrđenog doživljaja, tako da se tokovi međusobno ometaju, gledalac se oseća kao da je nasilno izbačen iz jednog doživljajnog koloseka i ubačen u novi. Veza između ta dva toka je u suštini samo formalna: vidi se moć transformacije jedne izuzetne glumice koja igra dve različite uloge, ali to ništa ne doprinosi građenju jedinstvene strukture filma.

Prvi tok je građen na najboljim iskustvima neorealizma, kamerom kojoj su poznata iskustva savremenih eksperimentatora, ali koja ona ne zloupotrebljava; od njega se mogao napraviti samostalan film. Pune su životnog šarma situacije u kojima nepoznata devojka, buduća glumica, na igranci upoznaje oženjenog čoveka i zaljubljuje se u njega, da bi kasnije, iako razočarana saznanjem da on nije slobodan, nastavila da se bori za njega; s druge strane, na slično neposredan, mada nešto suroviji, način za njega se bori i njegova žena.

Sve ostale komponente prvog toka filma veoma su blizu sladunjavosti, i to ne po načinu obrade, već po smislu događajne strukture: tema najpre nezapažene, pa zatim u svetu filma naglo prihvaćene devojke asocira na donekle transponovanu priču holivudskog tipa. Međutim, iako

se nije održao kao celovita struktura, iako se čini da je pravljen samo zato da prikaže širok dijapazon jedne izuzetne glumice, ovaj film otkriva izrazit talenat autora koji ga je pravio.

Kada je reč o filmovima koji su tematski vezani za prošlost, treba imati u vidu da se i kroz njih može govoriti o savremenosti. Stvaralačko ronjenje u prošlost gotovo uvek je stimulisano aktuelnim dilemama. O tome ubedljivo svedoči „Andrej Rubljov", čiji je autor A. Tarkovskij, izrazita stvaralačka individualnost. Njegov film o starom ruskom slikaru pulsira osobenim senzibilitetom, nošen je sugestivnim doživljajem. I pored toga što je dramaturška struktura filma mozaička, što se film osipa u niz posebnih delova koji ne proističu nužno jedan iz drugog, sugestivan doživljaj ih objedinjuje.

Uvod filma, u kome se prikazuje dogovor za gradnju i slikanje crkve, nepotrebno je razvučen, opterećen retorikom, razgovorima o biblijskim temama, koji, istina, izazivaju i aktuelne asocijacije, ali ne doprinose suštinskoj poruci filma. Osim toga, struktura ovog filma se pred kraj iznenada raspada na dva dela: u poslednjem delu filma osnovni tok radnje odnosi se na upornost dečaka — sina umrlog graditelja zvona; dečak prvi put u životu gradi zvono rizikujući, ali sa ogromnom verom kojom ubeđuje starije saradnike; to je u stvari film u filmu, u kome Rubljov više nije glavni junak; on je potisnut u drugi plan i pojavljuje se samo kao nemi svedok ove upornosti, koja i na njega utiče, ali koja predstavlja već poseban motiv u strukturi radnje.

Ove momente ističem da bih naglasio sledeću paradoksalnu činjenicu: čak ni ovakve dramaturške neujednačenosti ni široki meandri u koje se razliva osnovni tok radnje filma ne ukidaju njegovu snagu, koja kulminira pre svega u masovkama, scenama napada Tatara, noćne orgije, gradnje zvona i slično. Kondenzovana atmosfera koja prati svaki kadar, građen mirnim i likovno kultivisanim okom kamere, predstavlja osnovno vezivno tkivo svih elemenata radnje. U ovom filmu se snažno oseća život stare Rusije.

Film je posvećen upornosti retkih koji usred krvi i smrti nalaze snage da grade sliku ili zvono, koji lepotu sade u krvavom blatu istorije uz tragičnu cenu: moraju poneti na sebi krst osobenjaštva, ostaju izdvojeni iz sredine koja ne prašta isticanje izrazite individualnosti, koja hoće svaku razliku da utopi u moru svakidašnje banalnosti.

Film je poezija bolnih uzleta stvaralačkog duha iz gnusobe grube, poživotinjene biološke egzistencije. On prikazuje porođajne muke rađanja ruske kulture iz srednjovekovnog beznađa, ali ima i jasnu opšteljudsku dimenziju: njegov je autor opsednut bolnom tragikom stvaralačkog duha u svakom antistvaralačkom vremenu i sugeriše asocijacije na noviju istoriju sveta, vreme svetskih ratova i masovnih umiranja: svako stvaralaštvo nalazi svoje Tatare, svaki Rubljov — rušioca svoga dela.

Zaključak ovih asocijacija nije apsolutno beznađe: naprotiv, lik mladog graditelja zvona, njegova skoro manijačka upornost iskazuje moć čovekove stvaralačke strasti, koja nikada nije do kraja nadvladana rušilačkom.

„Pirosmani", film gruzinskog režisera G. Šengelaje, takođe je film o slikaru, ali potpuno različit od prethodnog. Dok je „Andrej Rubljov" u stvari film o staroj Rusiji, dat kroz sudbinu slikara, dotle je ovo film o gruzinskom naivnom slikaru, dat na slikarski način. Ovaj se film karakteriše jednom briljantnom osobinom: svaki njegov kadar građen je u osnovnom duhu kojim odišu Pirosmanijeve slike. Tako su likovne vrednosti Pirosmanijevog dela date na pirosmanijevski način. Pirosmanijev život uvučen je u film koji umnogostručava njegovu osnovnu likovnu viziju sveta. Pirosmani je boem koji živi u Gruziji kao u Parizu; najpre je spontano prihvaćen od zanatlija i kafedžija kojima ispisuje firme i slikama puni zidove kafana; zatim je neshvaćen od oficijelne kritike, pod čijim uticajem kafedžije skidaju njegove slike olako ga se odričući; utapajući u alkoholu svoju usamljenost, slikar provodi život ispod starog stepeništa i završava život kao neka od životinja koje je slikao.

Litvanac V. Žalakjavičus, autor filma „Niko neće da umre", dokazao je kako se na stvaralački originalan način mogu koristiti najdublja iskustva vesterna za prikazivanje jedne dramatične teme šireg društvenog značaja. On je upio duh vesterna, iskoristio način na koji se u vesternu gradi unutrašnja dramska tenzija, čak je nadgradio doživljajni intenzitet filmskog prizora koji nalazimo kod majstora klasičnog vesterna. Napetost je građena na bazi unutrašnje, psihičke motivacije postupaka, a ne spoljašnjom dinamikom pokreta (sve do pred kraj filma). Radnja je vođena sigurnom dramaturškom invencijom, ritam proističe iz prirode situacija, a gluma je uverljiva.

Već u osnovnim komponentama zapleta nazire se duh vesterna: oca, predsednika seoskog odbora, ubijaju u njegovoj kancelariji banditi, pripadnici kontrarevolucionara i nacionalista. Svete ga sinovi kroz zaplet koji je vođen vešto, ali ne i nametljivo, koji daje prostora za filozofski uzlet ideje usred burne dinamike i lokalnu boju ne mora da zatamni da bi naglasio opštečovečanski smisao drame.

Šta ovom filmu daje osoben doživljajni ukus? Upravo to što nije prosta nadgradnja duha vesterna, prenetog u drugu i osobenu socijalno-istorijsku situaciju. Ovaj film ima nešto i od duha antičkih tragedija: nešto iskonsko ima u sprezi lične, porodične tragedije i klasnog sukoba kao socijalne tragedije. Sve je sugestivno locirano u konkretan litvanski ambijent, živo na univerzalan način; to je upravo onaj način na koji u svakom srećnom slučaju stvaralaštva ono što je konkretno istorijsko, lokalno, crpe snagu iz opšteg, istorijski i ljudski univerzalnog, i obrnuto.

Drama pravedne osvete sinova meša se sa socijalno pravednim opredeljenjem — i opet se ne dobija efekat iskonstruisanosti, iako bi, to je nesumnjivo, u rukama netalentovanog autora takav rezultat bio neizbežan. Drama se plodno preplиće sa preobražajem bivšeg pripadnika

bande koji nastoji da se od nje distancira: sinovi upravo njega stavljaju između dve vatre postavljajući ga prinudno na upražnjeno mesto predsednika odbora — koje inače niko u selu ne sme da prihvati; on dobija zadatak da u kratkom roku otkrije ubicu ili pogine od ubica — svojih nekadašnjih drugova. Nastojeći da to učini, a da pri tom ipak sačuva glavu, on postepeno prerasta u glavnog junaka drame i kao čovek nadrasta nekadašnjeg sebe, da bi ipak na kraju poginuo u osveti poraženih razbojnika. U istom okršaju i jedan od braće, koji je otkrio i uhvatio očevog ubicu, ipak gine od njega zbog sopstvene nepromišljenosti.

Upravo u ovim tehnički efektnim scenama konačnog obračuna film pada: prikazivanje dinamike oružane borbe razlikuje se suštinski u metodu na koji su date sve dotadašnje scene; tu se film svodi na nivo običnog vesterna i iznenada se, svakako bez autorove želje, uočava drastična razlika između kreativnog korišćenja duha dramske tenzije vesterna i nekreativnog kopiranja njegove spoljašnje dinamike.

Na kraju ovog osvrta pomenućemo i film koji, iako ne pripada najnovijoj produkciji, ima izuzetno mesto u sovjetskom filmu: to je film „Hamlet" G. Kozinceva. Ovaj je autor učinio nešto što je do tada izgledalo nemoguće: dao je istovremeno originalnu i umetnički vredniju filmsku viziju velikog Šekspirovog dela nego što je bilo koja do tada ostvarena. Posle ovog filma čak i „Hamlet" Lorensa Olivijea čini se sladunjavim i izveštačenim.

Ovo delo rezultat je koliko hrabrog, toliko i nadahnutog rešenja izuzetnog stvaralačkog problema: biti nov ne na novoj, već na staroj temi, koja je ne samo često, već i veoma uspešno obrađivana. Uspehu G. Kozinceva bitno je doprinela i izvanredna gluma Smoktunovskog, tog do sada najsavremenijeg Hamleta, koji, začudo, izgleda u najvećoj meri blizak suštini Šekspirovog dela. Time je dokazana savremenost V. Šekspira na način G. Kozinceva, ali je i Šekspirom dokazana sudbina stvaralačke vizije G. Kozinceva.

Ovo delo je jedan od najubedljivijih dokaza za tezu da je najbolja ona ekranizacija literarnog ili dramskog dela u kojoj su stvaralačke potrebe rođene u sferi filma, a ne iz proste potrebe za prenošenjem drame ili romana na filmsko platno. Nadgrađivanje Šekspira nije ostvareno efektnim premeštanjem elemenata Šekspirove drame, već je to učinjeno drugom vizijom suštine njegovog dela, traganjem u onim neuhvatljivim međuprostorima koji ostaju među osnovnim tokovima Šekspirove drame. Posle ovog filma osećate se kao da do tada niste dovoljno razumevali Šekspira: dobili ste jedan nov ključ koji poznate ideje pretvara u nepoznate, pa bez izmene osnovne dramaturške strukture dela ono dobija drukčije značenje. Delo Šekspirovo u ovoj filmskoj viziji postaje u neverovatnoj meri novo — a da istovremeno ostaje u neverovatnoj meri isto! Ovaj rezultat u prenošenju dela jedne umetnosti na jezik druge umetnosti izuzetno se teško postiže. I zbog toga ovo delo G. Kozinceva ostaje kao jedan od osnovnih dokaza opsesivne moći filma.

☆

Ako se na kraju ovog teksta vratimo na misao iznetu na njegovom početku, možemo je, na osnovu ovde iznetih stvaralačkih iskustava, na sledeći način dalje razviti: humanističko opredeljenje autorskih poruka datih u novijem sovjetskom filmu je snažno naglašeno. Ponekad se ta naglašenost humanizma okreće protiv estetske efikasnosti: humanizam u slabijim filmovima (o kojima ovde namerno nije bilo reči) postaje napadan, nametljiv, jednosmislen, dogmatičan. Međutim, u najvišim i najsmelijim stvaralačkim dometima ove velike filmske produkcije jasno se oseća prisustvo tendencije da se taj humanizam učini stvaralački višesmislenijim, životno uverljivijim, tragičnijim, protivrečnijim. Na taj način će humanističko opredeljenje manje biti samo norma ponašanja, ideal, želja koja se odeva u privid stvarnosti, a više — protivrečna i mnogosmislena životna činjenica. Iako autorski stav teži humanističkoj viziji, on tu viziju ne ostvaruje „silovanjem" činjenica, ne usklađuje životni materijal sa pravolinijski shvaćenim humanizmom. Marksovo shvatanje humanizma polazi od konkretnog, živog čoveka koji teži za punim ostvarivanjem svih svojih potencijalnih čovečnih moći. Humana orijentacija se ne sastoji u ostvarivanju samo onih komponenti koje su ideološki programirane i racionalno pretpostavljene u idealu budućeg komunističkog čoveka. Ako se to izgubi iz vida, tada ideal postaje idealistički; ideal može biti pod određenim uslovima realno ostvarljiva mogućnost razvoja čoveka, ali i — jednostrana fikcija. Pravim stvaraocima je to oduvek bilo jasno.

Borisav Džuverović

OMLADINA I DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM

ODNOS OMLADINE PREMA POLITIČKOM SISTEMU

Svako razmatranje položaja omladine i njenih organizacija u političkom sistemu pretpostavlja ozbiljno razmišljanje i o globalnom društvenom sistemu (u čijim se okvirima reguliše cjelokupan život stanovništva) i o suštini političkog poretka koji izrasta iz njega. Mladi ljudi kao društvena bića djelaju i potvrđuju svoju generičku suštinu prije svega u okvirima globalnog društva, pod kojim podrazumijevamo „relativno samostalnu, organizovanu celinu svih društvenih delatnosti i odnosa, grupa, slojeva i ustanova, celinu koja zahvaljujući tome što sadrži u sebi sve potrebne uslove i činioce socijalne egzistencije ljudi može relativno nezavisno da egzistira"[1]. Dalji angažman izvan tog socijalnog okvira je posljedica sve većeg otvaranja takvih globalnih društvenih sistema, a u okviru njih posebno političkih.[2]

Istorijsko iskustvo pokazuje da je omladina ona kategorija koja najčešće (mada ne i najozbiljnije) izriče kritike na račun postojećeg političkog sistema, a često dolazi i u otvoren sukob sa njim. Posljednjih godina, a naročito burne 1968. godine, na Zapadu je većina studentsko-omladinskih pokreta čak odbacivala u potpunosti sadašnji građanski politički sistem, prebacujući komunističkim partijama da su stupile u vode revizionizma jer, navodno, zastupaju stanovište da se društvo može promijeniti samo parlamentarnim putem.[3]

U socijalističkim zemljama je tih godina omladinski protest imao zanimljivu usmjerenost: prihvatao je socijalistički oblik organizo-

---

[1] Mihailo Popović, *Problemi društvene strukture,* „Kultura" Beograd, 1967, str. 244.

[2] Sa gledišta svake organizovane grupe globalni društveni sistem uključuje u sebe tri bitne vrste djelatnosti: ekonomsku, političku i kulturnu. Od te tri sfere nas ovdje najviše zanima druga.

[3] Danijel Kon-Bendit tumači taj stav na sljedeći način: „KP želi izvršiti reforme unutar kapitalističkog sistema a da ne izmijeni taj sistem. Pošto je izjavila da velike promjene može i želi izvršiti samo kroz parlament, smatramo je reformističkom, revizionističkom. Nama je stalo do toga da izmijenimo čitavu strukturu društva, da izgradimo drugačiji sistem."

vanja društva (u Jugoslaviji je posebno akcentiran samoupravni oblik globalnog društva), ali je izrekao mnoge primjedbe i kritike na način kako se to sprovodi. Poljski studentski pokret eksplicitno naglašava da želi da djeluje isključivo unutar postojećeg sistema, ali napominje da „prihvatanje osnovnih premisa socijalizma ne oslobađa, nego, nasuprot, obavezuje na razmišljanje i diskusije o različitim putevima njihove realizacije"[4].

Ovakvo opšte stanovište, koje se i ekscesoidno ispoljilo u periodu takozvane krizne situacije, može biti razumljivo iz dva razloga: zbog imanentne karakteristike političkih sistema i zbog težnje omladine da se što brže uključi u te sisteme i da eventualno utiče na njihovo usavršavanje ili mijenjanje.

Prvi razlog je važan za sam karakter političkog sistema koji dominira u određenom globalnom društvenom sistemu.[5] Za naše razmatranje najbitnija je ona sociološka karakteristika političkog sistema iz koje možemo izvesti razloge omladinske kritičnosti prema njemu. U tom kontekstu najbitnije je sa društvenog stanovišta da glavni nosioci političke aktivnosti nastoje u prvom redu očuvati postojeći socijalni poredak koristeći se odgovarajućim političkim sredstvima i metodima, a prije svega ustanovama javne, to jest državne vlasti. Takva tendencija okoštavanja sistema je posebno izazvala omladinu u socijalističkim zemljama gdje se socijalistički karakter sistema ne dovodi u pitanje, ali gdje omladina nema dovoljno mogućnosti da utiče na njegovo funkcionisanje. Sem toga, tamo dolazi do oprečnih stanovišta kako treba dalje izgrađivati taj sistem, koji subjekti mogu imati određen uticaj, koliko vladajuće (komunističke) partije uspijevaju da jasno definišu pojedine etape promjena tog sistema i slično.

Uopšte uzev, socijalističke zemlje su, ostvarivši revoluciju u globalu, prešle iz stanja revolucionarnog stvaralaštva u fazu stabilizacije društveno-političkog sistema.

Drugi razlog naznačenog odnosa omladine prema političkom sistemu vezan je za njen status u društvu i za aktivnosti kojima se ona bavi na širem društvenom planu. Istorijsko iskustvo pokazuje da je omladina uvijek bila sporedni nosilac ključnih pozicija društvenog sistema iako je u pojedinim sudbinskim periodima (na primjer, u narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji) igrala najznačajniju ulogu i bila glavni oslonac ostvarenja bitnih ideja revolucije i neposredni realizator partijskih programa, koje je prihvatala kao svoje glavno geslo. Sem toga, imanentna

---

[4] Iz Deklaracije studentskog pokreta Poljske, „Susret", 18. april 1968.

[5] Jovan Đorđević u određenju političkog sistema napominje: „Suštinski i uopšteno, on je sistem vladavine nad ljudima, sistem dominacije", definišući ga prije toga kao „sistem osnovnih političkih odnosa koji obuhvataju dvostruku strukturu vlasti i međusobne odnose tog sistema vlasti i društva" (*Politički sistem*, Beograd, 1967, str. 48).

Najdan Pašić kaže: „Sam politički sistem mogli bismo definisati kao institucionalizovani oblik i način na koji je određen i regulisan odnos javne vlasti i društva" (*Klase i politika*, „Rad", Beograd, 1968, str. 105).

I ostali teoretičari ističu slične definicije ovog pojma.

karakteristika mlade generacije je težnja da stvaralački iskoristi svoje sposobnosti, kvalitete i društvene aspiracije. Ukoliko joj se ne ukazuje mogućnost za takvo ispoljavanje, omladina počinje da se kritički usmjerava prema sistemu u cjelini.

POLITIČKO ORGANIZOVANJE OMLADINE U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Pošto se struktura političkog sistema u Jugoslaviji sastoji iz tri bitne sfere (političke vlasti, društvenog samoupravljanja i slobodnog političkog organizovanja i aktivnosti), to je za ispitivanje statusa omladine u njoj potrebno razjasniti stepen participacije u svakom od tih segmenata. S druge strane, nas zanima i kvalitativna strana te participacije, to jest karakter angažmana, a ne samo brojčani pokazatelji.

Za organizovan nastup mladih ljudi u društvu najznačajniju ulogu igraju njihove društveno-političke organizacije: Savez omladine Jugoslavije i Savez studenata Jugoslavije. To su dobrovoljne organizacije koje imaju bogatu tradiciju u organizovanju političkih i drugih aktivnosti omladine.

Savez omladine Jugoslavije (SOJ) je, prema Statutu SOJ, „jedinstvena masovna društveno-politička organizacija u kojoj se mladi ljudi dobrovoljno organizuju da bi svojom aktivnošću doprineli daljoj izgradnji samoupravne socijalističke zajednice". Međutim, u Statutu SOJ se predviđa da mladi mogu i izvan te organizacije da djeluju na istoj liniji: „Neposrednom aktivnošću u društvenom životu i u Savezu omladine mladi ljudi formiraju i razvijaju socijalističku svest, samostalno, neposredno i odgovorno učestvuju u razvijanju samoupravnih društvenih odnosa."

U Savezu omladine ima nekoliko socijalnih kategorija koje žive i rade u specifičnim uslovima. U teorijskim i praktičnim razmatranjima obično se uzimaju tri osnovne kategorije: radnička, seoska i intelektualna (srednjoškolska i studentska) omladina. Sve tri kategorije objedinjuju interese, htijenja i aspiracije u Savezu omladine Jugoslavije i u Savezu studenata Jugoslavije bez obzira na to koliki je uticaj koji te organizacije imaju u društvu u cjelini i u političkom sistemu posebno.

Savez studenata Jugoslavije (SSJ) je društveno-politička organizacija koja okuplja mlade intelektualce na univerzitetima. Studenti ne ostvaruju svoje pravo na članstvo u SSJ zato što su mladi, već prije svega zato što se angažuju na poslovima studiranja. Oni to i ističu u Programskim načelima SSJ: „Studenti nisu „omladina" — oni su radni ljudi, a to znači da oni ne ostvaruju svoj društveni interes kao mladi ljudi, već kao radni ljudi." Osnova udruživanja i organizovanja studenata je nešto drugačija od osnove organizovanja ostalih kategorija omladine, gdje se za kriterij članstva uzimaju godine starosti (14 do 27) i prihvatanje Programa.

Ova organizacija najintenzivnije izražava aspiracije studenata u odnosu na samoupravnu sferu našeg političkog sistema, mada je dje-

lokrug njene aktivnosti veoma širok: obuhvata područja od ideologije preko materijalne sfere studenata do kulturnog stvaralaštva (sva pitanja koja se javljaju u globalnom društvu).

Ostali oblici organizovanja omladine vezani su za interesne sfere, stručne i profesionalne profile, kao i za neke specifične potrebe omladine. To su one organizacije i udruženja koji pomažu intenzivnije i sadržajnije korišćenje odgovarajućih sklonosti mladih i njihovog slobodnog vremena, kao i zadovoljavanje raznih kulturnih, stvaralačkih, naučnih, sportskih i tehničkih potreba.

Članovi takvih organizacija i udruženja nijesu obavezno i članovi Saveza omladine, iako, po Programskim načelima SOJ, „Savez omladine stalno podstiče i razvija ta raznovrsna interesovanja omladine i njenu društvenu aktivnost, zalažući se da društvo prema svojim mogućnostima stvara sve širu materijalnu osnovu za zadovoljenje potreba omladine na ovom području". Pri tom treba reći da u Programskim načelima SOJ stoji i sljedeće: „Odnosi između SOJ i ovih organizacija temelje se na samostalnosti i ravnopravnosti i na zajedničkim zadacima u vaspitanju mladih ljudi."

Omladina se uključuje u društveno-politički sistem posredstvom raznih organizacija, ali Savez omladine i Savez studenata su one organizacione forme koje u pretežnoj mjeri eksponiraju dominantna stremljenja mladih prema sistemu u cjelini ili prema njegovim pojedinim sferama. Budući da su SOJ i SSJ masovne društveno-političke organizacije, to angažman mladih kroz njih nije čvrsto regulisan niti je striktno i formalno određen prema pojedinim situacijama. Tako, na primjer, mladi poslanici u nekoj skupštini (opštinskoj, republičkoj ili pokrajinskoj) ne posmatraju se kao predstavnici Saveza omladine, pa čak ni kao predstavnici mlade generacije, već kao predstavnici onih koji su ih birali, to jest kao reprezentanti odgovarajućeg dijela društva.

Međutim, uloga omladinskih organizacija u političkim sferama društvenog sistema je od posebnog značaja sa stanovišta formulisanja osnovnih stavova mladih i njihovog artikulisanja na širem planu. U takvoj konstelaciji su Savez omladine i Savez studenata nezamjenljiv tumač stanovišta, htijenja i stremljenja mladih. To nije bez značaja iz više razloga, a prije svega zato što te organizacije u svojim programskim načelima polaze od Programa SKJ i Ustava SFRJ.

U ovom osvrtu se vrši uslovna podjela političkog sistema da bi se konkretnije mogla vidjeti uloga omladine u njemu, to jest stvarna pozicija mladih ljudi u pojedinim sferama društvene nadgradnje. Imajući u vidu značaj samoupravljanja kao određujućeg činioca društvenog sistema Jugoslavije, najprikladnije je početi analizu u njegovim okvirima.

Ovakav pristup je neophodan zato što se samoupravljanje više ne može tretirati samo kao način upravljanja u proizvodnji pošto je ono preraslo u sistem društvenih odnosa. Sem toga, jugoslovenski politički sistem se više ne javlja sa jasno strukturisanim sferama. U njemu se neke klasične forme političkog organizovanja prepliću sa samoupravnim

oblicima organizovanja i djelovanja.[6] Takva dvovalentnost političkog života i organizovanja javlja se i u okviru Saveza omladine. Međutim, u nekim sredinama gdje naša omladina živi i radi nema takvih oblika ili ih nema bar dovoljno (na selu i u poljoprivredi, iako tamo Savez omladine okuplja oko polovinu svog članstva).

MLADI, OMLADINSKE I STUDENTSKE ORGANIZACIJE I SAMOUPRAVLJANJE

„Aktivno učestvovanje u samoupravljanju i njegovo dalje razvijanje pravo je i dužnost svakog mladog čoveka, a ujedno i obaveza Saveza omladine da mlade u tome potpomaže, osposobljava i usmerava da konstruktivno doprinose samoupravnom odlučivanju na svim nivoima, počev od radne jedinice." Ovaj stav iz Programskih načela SOJ je teorijski značajan za našu temu jer ukazuje na dva aspekta. Prvi se tiče odnosa mladih i organizacije SOJ, gdje se ističe obaveza organizacije da se zalaže za samoupravno afirmisanje mladih bez obzira na to da li su oni njeni članovi ili nijesu. Drugi aspekt je u vezi sa usmjerenošću ove organizacije prema samoupravljanju kao bitnom konstituensu jugoslovenskog političkog sistema.

Skoro identičnu usmjerenost ima i Savez studenata, kako prema studentima tako i prema samoupravljanju. Njegova pažnja je usmjerena prije svega na izjednačavanje statusa samoupravljača svih kategorija na univerzitetu, to jest tamo gdje studenti ostvaruju svoje ustavno pravo da rade i učestvuju u upravljanju svojim radom. Stanovište ove organizacije je sljedeće:

„Kada se govori o studentu kao samoupravljaču, onda treba imati u vidu da za njegovo stvarno ispoljavanje kao samoupravljača moraju biti ispunjene tri pretpostavke, i to:

— ostvarivanje njegovog statusa radnog čoveka u radnom procesu koji se odvija na visokoškolskoj instituciji;

— regulisanje tog njegovog statusa kroz zakonske akte;

— društveno verifikovanje njegovog učinka u radnom procesu (oblici naknade za rad).

Tek po ostvarenju ovih preduslova postoji mogućnost za njegovo potpuno ispoljavanje kao samoupravljača."[7]

Savez omladine i Savez studenata su u jedinstveno usmjerenom frontu kad su u pitanju mogućnosti šireg uključivanja mladih u samoupravljanje. Međutim, za rezultate tih nastojanja može se reći da su čak poražavajući. Podaci o zastupljenosti mladih u samoupravnim or-

---

[6] „Politička organizacija društva izražava se u postojanju ova dva koloseka, samoupravne organizacije rada i odlučivanja i klasične političke reprezentacije" (Miroslav Pečujlić, *Budućnost koja je počela*, Beograd, 1969, str. 135).

[7] Projekt SSJ o reformi visokog školstva, u knjizi materijala sa IX konferencije SSJ, održane u Novom Sadu 5. i 6. juna 1971. godine.

ganima na svim područjima društvenog života i rada pokazuju takvo stanje.

Iako omladina u izbornim periodima, a i u radnim organizacijama, ističe da je njeno stanovište o sopstvenom položaju u društvu više orijentisano na povećanje uticaja na samoupravljanje nego na prosto statističko povećanje broja „njenih" predstavnika u radničkim savjetima i drugim samoupravnim tijelima, globalni podaci pokazuju da ni takav uticaj nije obezbijeđen, a još manje se popravila struktura samoupravnih organa u pogledu učešća mladih. Evo kakvo je učešće omladine u samoupravljanju[8]:

Samoupravljanje u preduzećima. — U strukturi *radničkih savjeta* 1960. godine omladina je učestvovala sa 16%, u 1965. sa 10%, a u 1970. sa oko 13%. Iako je učešće omladine u organima upravljanja od 1965. godine neznatno poraslo, ono je neadekvatno broju ukupno zaposlenih omladinaca u preduzećima pošto je svaki četvrti zaposleni omladinac.

Učešće omladine u *kolegijalnim organima* pokazuje izvjesne razlike prema veličini i djelatnosti preduzeća. U velikim preduzećima najviše omladine je u zanatstvu (9%), a najmanje u šumarstvu (2%). U malim preduzećima najviše omladine ima u trgovini i ugostiteljstvu (10%), a najmanje u šumarstvu (2%).

Samoupravljanje u poljoprivrednim zadrugama. — Ovaj oblik samoupravljanja je od posebnog značaja pošto preko polovine mladih ljudi danas živi i radi na selu, a poklonjena mu je mala pažnja i sa ideološko-političkog i sa praktičnog stanovišta.

	1960.	1965.	1970.
Članovi zadružnih savjeta	167.391	55.679	28.744
Od toga omladina	8.007	2.939	2.710
Članovi kolegijalnih organa	34.489	15.966	8.389
Od toga omladina	1.021	660	618

Među rukovodiocima poljoprivrednih zadruga iz redova omladine ima ih 2% (ukupno 21).

Samoupravljanje u obrazovanju. — U organima upravljanja (savjetima škola i radnih zajednica) svih škola učestvuje 11% predstavnika iz redova omladine (bez članova učeničkih zajednica).

Dok 1961. godine u organima visokoškolskih ustanova studentska omladina nije bila uopšte zastupljena, dotle 1964. godine njeno učešće iznosi preko 5%, a 1968. nešto oko 10%. Taj procenat je za posljednje dvije-tri godine sigurno popravljen pošto je reformom univerziteta položaj studenata znatno promijenjen.

Naučne ustanove. — U naučnim ustanovama ima veoma malo studenata i ostale omladine: u 1961. godini omladina je učestvovala sa ma-

[8] Svi podaci su uzeti iz knjige *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971.

nje od 3%, u 1964. sa 3%, a u 1970. sa 5%. Ovdje je karakteristično da je učešće mladih konstantno malo i da ne pokazuje znatnija odstupanja.

Kulturno-prosvjetne i umjetničko-zabavne ustanove. — U savjetima ovih ustanova mladih ima malo. Dok je 1960. godine u njihovim savjetima bilo 6% omladinaca, dotle je 1970. njihovo učešće iznosilo 11%.

Zdravstvene organizacije. — Učešće omladine u organima ovih ustanova iznosilo je 1964. godine 8%, a 1970. oko 10%. Taj procenat nije u skladu sa povećanjem broja mladih stručnjaka na području zdravstvene djelatnosti, ali u odnosu na druga područja nešto je povoljniji.

Socijalne ustanove. — U savjetima ovih ustanova stanje se u odnosu na 1968. godinu, kada je bilo 6% omladinaca, popravilo 1970. jer je učešće mladih poraslo na 15%.

U izvršnim odborima zajednica socijalnog osiguranja ima nešto više od 1% omladinaca.

U 92 savjeta radnih zajednica svih zavoda za socijalno osiguranje ima 1.699 članova; u njima je omladina zastupljena sa 7%, što je za 3% više nego 1968. godine.

Banke. — U Savjetu radne zajednice Narodne banke Jugoslavije (glavna centrala) uopšte nema omladine.

U savjetima republičkih centrala Narodne banke Jugoslavije omladine ima nešto više od 3%.

U savjetima radnih zajednica ostalih banaka 1961. godine omladinaca je bilo 15%, a 1970. oko 5%.

Očigledno je, dakle, da je omladina marginalna kategorija u samoupravljanju, da u strukturi uticaja ona i njene organizacije stoje pri dnu. Tako mala zastupljenost mladih radnika, đaka i studenata (a da seoske omladince i ne pominjemo) u samoupravnoj strukturi jugoslovenskog društva upućuje i na razmišljanje o društvenoj moći Saveza omladine i Saveza studenata, čija je dužnost i stalna briga šire uključivanje omladine u ovu sferu društvenog sistema.

Navedeni pokazatelji upućuju i na sljedeća pitanja: zbog čega je došlo skoro u svim sferama do smanjenja broja mladih u samoupravnim organima u odnosu na prve godine samoupravljanja u Jugoslaviji i zašto Savez omladine nije uspio da ispuni postavljeni zadatak da mladu generaciju znatno više uključi kao ravnopravnog partnera u sve društvene poslove, odnosno zašto mu nije obezbijedio prava koja sistem daje svakom punopravnom građaninu?

Odgovor na prvo pitanje moramo tražiti u društvenoj konstelaciji i u uslovima u kojima rade, žive i politički se aktiviziraju mladi kadrovi. Mislim da se tu radi prije svega o poimanju političkih subjekata od strane ljud koji su uspjeli da oko sebe formiraju dovoljno zatvorene centre moći (na različitim nivoima samoupravljanja), te da mlađi i po pravilu obrazovno stručniji kadrovi teško savlađuju barijere koje im prethodnici postavljaju.

Ova konstatacija ipak ne može da važi za sve periode uvođenja samoupravljanja pošto je prvih godina bilo izvjesnog napretka u tom

pogledu. Podaci pokazuju da je u strukturi samoupravnih organa u privredi od pedesetih do šezdesetih godina zastupljenost omladine bila u stalnom porastu (1953. godine u radničkim savjetima mladi su činili 8,7%, a 1960. 16,2%). Međutim, 1962. godina je posebno zanimljiva jer tada počinje naglo smanjivanje učešća omladinaca u svim samoupravnim organima. U odnosu na 1960. godinu ta godina bilježi smanjenje procenta mladih u radničkim savjetima sa 16,2% na 9,7%, a u upravnim odborima sa 11,5% na 6,7%. Indeks smanjenja za tu godinu u odnosu na baznu 1960. godinu iznosi 62,4 za radničke savjete i 57,7 za upravne odbore.[9] „Logičan zaključak koji se iz ovoga nameće je da udeo omladine nije u direktnoj zavisnosti od procesa koji se odvijaju u samoupravnim organizacijama, već da je rezultat nekih drugih činilaca, koji dolaze izvan ove sfere. U svakom slučaju, njihovo delovanje dovodi do pretežno neplanskog i stihijnog regulisanja učešća omladine u samoupravnim telima, što može da ima štetne posledice kako na njenu dalju aktivnost na ovom planu tako i na razvoj samoupravljanja u celini."[10]

Odgovor na drugo pitanje je u neposrednoj vezi sa društvenim uticajem i efikasnošću Saveza omladine i Saveza studenata, pošto su te dvije organizacije „nadležne" za afirmaciju mladih u samoupravljanju i na širem planu u političkom sistemu.

Studenti i đaci su dugo vremena u samoupravljanju imali samo savjetodavnu ulogu. Čak je i prema zakonskim odredbama školska omladina imala tako ograničeno pravo da na svojim skupovima samo diskutuje i svoje predloge šalje organima upravljanja, koji treba da „imaju u vidu" te predloge i zahtjeve. Tako se stvarala društvena klima u kojoj mladi nijesu mogli doći u pravoj mjeri do izražaja.

Međutim, kad je riječ o đacima i studentima, stanje se posljednjih godina radikalno promijenilo. Sada se i u zakonskim odredbama pravno sankcioniše to njihovo pravo: „Veće ispoljavanje studenata i učenika u vaspitno-obrazovnom procesu i činilaca preobražaja sistema vaspitanja i obrazovanja postiže se njihovim ravnopravnim učešćem u samoupravnom dogovaranju i odlučivanju. Jedno i drugo pretpostavlja promenu njihovog dosadašnjeg materijalnog položaja i uspostavljanje odnosa adekvatnih logici i dejstvu ekonomskih zakonitosti."[11]

Pored akcije Saveza komunista na afirmaciji omladine u školama i na fakultetima (naročito Smjernicama od 1968. godine), značajan faktor za ubrzavanje tog procesa su i pritisci studenata, koji su tokom juna te godine izraženi i ekscesoidno, čak i demonstracijama i štrajkovima. Akcioni program studenata u Beogradu, zatim saopštenja studenata u Sarajevu, Zagrebu i u drugim centrima i mjestima naglašavaju zahtjeve studenata za punopravnim učešćem u samoupravljanju na univerzitetu i u društvu uopšte. Ne vrednujući junske akcije studenata, želim istaći da je pojava takvih metoda u borbi za učešće u ovoj najvažnijoj sferi

[9] Anđelka Zečević i Vladimir Milić, *Učešće omladine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije*, „Sociologija", br. 1/1968, str. 210.

[10] Isto, str. 211.

[11] *Obrazovanje i vaspitanje u Jugoslaviji*, Biblioteka Savezne skupštine, kolo VII, sveska 2, str. 60.

političkog sistema istovremeno i izraz tadašnje nemoći organizacija Saveza omladine i Saveza studenata da adekvatno izraze i djelotvorno kanališu bitna htijenja i zahtjeve mlade generacije. Uopšte uzev, ta godina je dosta poučna za omladinsko-studentske organizacije.

UČEŠĆE MLADIH U DRUŠTVENO-POLITIČKIM ZAJEDNICAMA

Druga sfera političkog sistema u kojoj se omladina angažuje na različitim nivoima je ograničena okvirima teritorijalnih predstavničkih društveno-političkih zajednica. Već je rečeno da je to područje gdje se prepliću elementi klasične političko-teritorijalne reprezentacije i samoupravnog organizovanja društva. Ta sfera je značajna za ovo razmatranje i zato što se poklapa sa okvirima i principima organizovanja Saveza omladine, a u izvjesnom smislu i Saveza studenata.

Učešće omladine u toj sferi može se posmatrati sa dva aspekta: kao indikator društvenog položaja mladih i njihovih organizacija i stepena njihovog uticaja na cjelokupan život užih zajednica, s jedne, i kao pokazatelj o kadrovskom kretanju i samoobnavljanju, to jest podmlađivanju organa političke vlasti na svakom nivou, s druge strane.

Iako se Savez omladine i Savez studenata smatraju organizacijama koje najbitnije doprinose političkoj afirmaciji mladih u cjelokupnom sistemu, postoje i drugi indikatori (izvan ovih organizacija) koji pokazuju stepen društvenog uticaja mladih u političkim zajednicama. Najvažniji od tih indikatora govori o zastupljenosti mladih u predstavničkim organima vlasti. Struktura organa društveno-političkih zajednica na svim nivoima u odnosu na omladinu najbolje odražava njen uticaj. Podaci pokazuju da je stepen djelotvorne omladinske participacije *unutar* ovog segmenta političkog sistema veoma nizak, čak niži od zastupljenosti u samoupravnim organima. A što je još nepovoljnije, tako mala zastupljenost mladih konstantno je izražena. Ona se godinama ne povećava, već se, naprotiv, smanjuje. Sastav skupština društveno-političkih zajednica u više saziva najbolje pokazuje takvu tendenciju. Učešće mladih izgleda ovako[12]:

Savezna skupština. — Sve sastave Savezne skupštine karakteriše neznatno učešće omladine, to jest poslanika do 25 godina. To učešće je 1958. godine iznosilo oko 3%, a 1963, kao i u sadašnjem sastavu, manje od 1% (iako se u sadašnjem sastavu Skupštine kao omladina smatraju poslanici do 27 godina starosti). Očigledno je, dakle, da se deklaracije o potrebi uključivanja mladih u politički život veoma razlikuju od prakse i da se stanje čak i pogoršava.

Republičke skupštine. — Učešće omladine u republičkim skupštinama pokazuje skoro identičnu tendenciju kao u slučaju Savezne skupštine. To učešće bilo je znatno veće 1958. godine nego što je danas. Do najvećeg smanjenja došlo je u Skupštini SR Crne Gore (sa 8% u 1958.

[12] Svi podaci su uzeti iz knjige *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1971.

godini na ispod 1% u 1969), a zatim dolazi Sabor SR Hrvatske (učešće omladine smanjeno je u istom periodu sa 9% na 3%).

Očigledno je da je učešće omladine u republičkim skupštinama malo, a naročito u skupštinama sadašnjeg saziva.

Pokrajinske skupštine. — I u pokrajinskim skupštinama mladi su bili u većem procentu zastupljeni prije 1963. godine nego danas. U 1958. godini u Skupštini Vojvodine bilo je 8%, a u Skupštini Kosova 19% poslanika iz redova omladine. To učešće u skupštinama Vojvodine i Kosova pada 1963. godine na 4%, da bi u sadašnjem sazivu došlo do neznatnog povećanja, i to u Skupštini Vojvodine na preko 5%, a u Skupštini Kosova na 12%.

Opštinske skupštine. — Od svih nivoa može se reći da su mladi najviše angažovani u opštinama. Evo kako izgleda ta zastupljenost:

Vijeća	Ukupno odbornika	Od toga do 29 godina starosti
1963.		
Ukupno (sva opštinska vijeća)	42.994	11.233
1969.		
Ukupno (sva vijeća)	40.791	6.600
Opštinska vijeća	20.283	2.943
Vijeća radnih zajednica	20.508	3.657

Da li je ili nije zadovoljavajući procenat zastupljenosti mladih u opštinskim skupštinama, stvar je političke procjene, ali istraživanja pokazuju da je njihov stvarni uticaj na ovom nivou prilično mali.

Mjesne zajednice. — Omladina je u ovoj vrsti zajednica nešto više zastupljena nego u prethodnim skupštinama: ona ovdje učestvuje sa 9% odbornika. Najviše je zastupljena u Makedoniji (sa 11%), a najmanje u Hrvatskoj (sa preko 8%).

Nije samo u radnim organizacijama položaj mladih na marginama stvarnih kretanja, već se to proširuje i na druge sfere. Organizacije Saveza omladine i Saveza studenata sa svojim neznatnim društvenim uticajem nijesu mogle stanje bitno promijeniti. A sve dok se ne promijene dosadašnji stavovi o omladini kao o generaciji koja tek treba da se „sprema" za buduće samoupravljače i političke subjekte, neće se bitno promijeniti ni položaj mladih u cjelokupnom sistemu.

Dragoljub Simonović

PROCES MIGRACIJE SEOSKOG STANOVNIŠTVA

RURALNI EKSODUS I PRIVREDNI RAZVOJ

Pojava ruralnog eksodusa karakteristična je za sve zemlje, kako za razvijene tako i za nerazvijene. Tehnološka revolucija i sve veća primena nauke u najrazličitijim oblastima društva zahvatila je i selo, koje se najsporije razvija.

Putevi i metodi privrednog razvoja mogu biti različiti, ali se svuda ispoljava ista pojava — pretvaranje seljaka u radnike. Broj seljaka osetno opada u zemljama koje se brzo razvijaju jer se oni transformišu u industrijske ili u poljoprivredne radnike. U nekim zemljama, kao u SAD, teži se da se merama subvencioniranja zadrži proces raspadanja porodičnih farmi pošto one ne mogu da izdrže konkurenciju krupnih gazdinstava. „Današnja situacija na francuskom selu alarmirala je francusku javnost. Čak i u ozbiljnim edicijama masovni odlazak stotina tisuća poljoprivrednika sa sela izaziva patetična pitanja — kako će izgledati „Francuska bez seljaka", hoće li se i kada preostali seljaci pretvoriti u radnike i kakve nužne posledice mora da to ima na „vječni poredak na poljima" i ostale političke odnose u Francuskoj"[1].

Moderna, visokoproduktivna privreda traži sve savremeniju organizaciju i sve veću primenu nauke i tehnike. Naučno-tehnološka revolucija donosi takve promene kojima se dojučerašnje vrednosti brzo prevazilaze i zamenjuju novim. U ekonomskoj oblasti pitanje podizanja produktivnosti rada postavlja se sve više kao pitanje borbe za sopstveno

---

[1] Dr V. Stipetić, *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Zagreb, 1969, str. 91—92. Autori studije „Francuska bez seljaka" pišu: „Razvoj gradova, širenje vikend naselja i povećanje slobodnog vremena doprineće znatnom približavanju gradskih i seoskih sredina, a vaspitanje, štampa, radio i televizija vodiće ujednačavanju opšte kulture ovih sredina još donedavno toliko različitih... Takođe će rađati — uz sve teškoće koje moramo unapred znati da bi ih lakše savladali — Francusku u kojoj neće postojati seljak, jednom rečju: „Francusku bez seljaka" (M. Gervais, C. Servolin et J. Weil, *Une France sans paysans*, Paris, 1965, p. 124).

mesto u svetskoj podeli rada u uslovima svetske konkurencije. Pri tome su nerazvijene zemlje opterećene, između ostalog, i problemima transformacije seljačkih struktura, odnosno pitanjem prelaska viška radne snage iz poljoprivrede u vanpoljoprivredne delatnosti.

a) *Seljačke strukture i industrijski razvoj.* — Seljaci žive od poljoprivrednog rada na svome gazdinstvu, ali su toliko prožeti tim radom i organizacijom gazdinstva da im je to jedino zanimanje. „Do juče, u naturalnim uslovima privređivanja, poljoprivreda je na seljačkim gazdinstvima bila način života, danas ona sve više postaje zanimanje, pa onda za nju vrede sve one sistemske mere što vrede za ostala zanimanja u privredi."[2] Izolovani, naturalno zatvoreni, izgubljeni u prostoru, seljaci u klasičnoj poljoprivredi su toliko preokupirani poljoprivredom da im je ona način života. Zbog takvog stanja i takve društvene nepokretljivosti oni izgrađuju seljačke strukture u kojima su određene vrednosti utvrđene i gde postoje čvrsta pravila života. Neosporno je da sve dok jedna nacija ima u svome sastavu većinu stanovništva zaposlenog u poljoprivredi, ona se ozbiljno suočava sa fenomenom seljačkih struktura.

Marksistička postavka o ukidanju razlike između sela i grada zasniva se na činjenici da se, između ostalog, društveni progres sastoji u tome da se što više smanjuje broj seljaka, kao i da se uslovi života na selu izjednače s onima u gradu. Ona nacionalna zajednica koja je krenula putem brzog privrednog razvoja, u stvari je krenula putem industrijskog razvoja ili, tačnije, putem prevazilaženja seljačkih struktura. S obzirom na to da danas većinu čovečanstva čine seljaci, to i veći deo čovečanstva živi u regulama seljačkih struktura. Zato je moderan razvoj, između ostalog, upravo onaj koji se zasniva na sve intenzivnijem prelasku seljaka u druge delatnosti. U suštini tih procesa je povećanje produktivnosti rada, nacionalnog dohotka i životnog standarda.

Seljačke strukture i industrijski razvoj zato nisu antipodi između kojih se razlike ne mogu smanjivati, već je u pitanju prerastanje jednog u drugo po sili samoga razvoja, po dijalektičkom zakonu pretvaranja nižih i nerazvijenih formi i oblika u više. Marks je pisao da „... društvo nije čvrst kristal, već organizam koji je sposoban za preobražaj i koji se neprestano nalazi u procesu preobražaja"[3].

Kapitalistički društveni sistem izvršava taj istorijski zadatak, u skladu s klasnim suprotnostima na kojima počiva, putem raslojavanja sela i „raseljačenja", putem stvaranja na selu poljoprivrednih radnika, bezemljaša, seoskog proletarijata i seoskih bogataša, seoske buržoazije, dakle, kapitalističke klase na selu. Raspadanje seljaštva u uslovima kapitalizma Lenjin je izvanredno reljefno prikazao na sledeći način: „Ali svi opšti podaci o ekonomici našeg sela svedoče o tome da raspadanje neprekidno i brzo raste: s jedne strane, „seljaci" napuštaju i izdaju zemlju u zakup, raste broj seljaka bez konja, „seljaci" beže u gradove itd., a, s druge strane, teku svojim redom i „progresivne struje u se-

[2] Dr P. Marković, *O koncepciji razvoja poljoprivrede i agrarnoj politici Jugoslavije*, „Ekonomist", br. 2—3/1970, str. 571—572.

[3] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, 1947, str. XLVII.

ljačkom gazdinstvu", „seljaci" kupuju zemlju, usavršavaju gazdinstvo, uvode plugove, sejanje trave, mlekarstvo itd. Mi sada znamo *kakvi* „seljaci" učestvuju u ove dve polarno suprotne strane procesa" (str. 147). „Skup svih ekonomskih protivrečnosti u seljaštvu i čini baš ono što mi zovemo raspadanjem seljaštva. Sami seljaci veoma tačno i reljefno karakterišu taj proces terminom „raseljačenje"... Taj proces označava korenito rušenje starog patrijarhalnog seljaštva i stvaranje *novih tipova* seoskog stanovništva" (str. 139). „Staro seljaštvo ne samo što se „diferencira", ono se potpuno raspada, prestaje da postoji, potiskivano potpuno novim tipovima seoskog stanovništva... Ti tipovi su: seoska buržoazija (pretežno sitna) i seoski proletarijat, klasa proizvođača robe u zemljoradnji i klasa poljoprivrednih najamnih radnika" (str. 140).[4] Dakle, to kapitalističko pretvaranje seljaka u radnike nosi kapitalistički karakter i obiluje najraznovrsnijim vidovima brutalnosti, počev od kapitalističke prvobitne akumulacije kapitala u uslovima kada „ovce žderu ljude", preko zaduženja seljaštva, zelenaštva, makaza cena, carinske i poreske politike, do najobičnijih prevara i iskorišćavanja seljaka. Taj proces bio je u punom zamahu u Jugoslaviji između dva rata i dostigao je kulminaciju u periodu agrarne krize i tokom vođenja politike razduženja seljaštva i sprovođenja inače korenito započete agrarne reforme.

Narodna revolucija je zaustavila taj proces. Seljaštvo je uzelo masovno učešće u revoluciji. Savez između radničke klase i seljaštva uticao je da se u posleratnoj ekonomskoj i agrarnoj politici pitanja socijalističkog preobražaja sela, ukidanja razlike između sela i grada — postave i rešavaju u skladu s principima socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Razvoj socijalističkog samoupravljanja posle 1950. godine dalje humanizuje socijalističku transformaciju seljaka u radnike i izgradnju socijalističkih odnosa na selu. Osnovna karakteristika toga procesa jeste postepenost: razvoj proizvodnih snaga, ukidanje tehničke i ekonomske zaostalosti, brz privredni napredak.

Ruralni eksodus je proces u kome dolazi do preobražavanja seljaka u radnike, i to na slobodnoj osnovi, ekonomskom potrebom i nužnošću. Zato je ruralni eksodus i etapa ukidanja razlike između seljaka i radnika, između seljačkih struktura i industrijske organizacije. „Sa sociološkog stanovišta promene ekonomskog sastava stanovništva znače pretvaranje pretežno agrarnog i primitivnog u pretežno industrijsko i savremeno društvo. U njemu se uloga i značaj sitnih poljoprivrednih proizvođača smanjuje uporedo s porastom uloge i mesta radničke klase. To ima za posledicu progresivno menjanje načina života, kulturnog i prosvetnog nivoa, odnosa među ljudima, običajnih normi, pojedinačne i kolektivne psihologije. Čitav taj proces znači stvaranje uslova za potpuniju izgradnju socijalizma, ne samo u sferi proizvodnje i proizvodnih odnosa, već i u svakodnevnom saobraćaju među ljudima"[5].

---

[4] V. I. Lenjin, *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, „Kultura", Beograd, 1958.

[5] Dr M. Macura, *Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd, 1958, str. 134—135.

b) *Poljoprivreda i selo kao osnova privrednog razvoja.* — Transformacija seljačkih struktura može početi jedino privrednim razvojem, to jest privredni razvoj i počinje transformacijom seljačkih struktura. Ako, dakle, jedna zemlja započne ubrzaniji privredni razvoj, a u njoj preovlađuju agrarne strukture, onda taj razvoj može da se zasniva jedino na korišćenju potencijala poljoprivrede i sela. Otuda se industrijalizacija javlja kao metod privrednog razvoja. „U jugoslovenskim uslovima industrijalizacija se javlja kao metod apsolutnog i relativnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva i faktor unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Oslobađajući poljoprivredu relativnog viška stanovništva, ona poboljšava odnose između stanovništva i raspoloživih prirodnih izvora. Rasterećenje poljoprivrednih poseda je jedan od bitnih uslova za racionalnije i ekonomičnije gazdovanje i polazna osnova za postepenu intenzifikaciju proizvodnje. Ona stvara pogodan teren za širenje raznih oblika opštedruštvene, odnosno zadružne svojine. Smisao ekonomskog progresa jeste u tome da na ograničenim površinama obradive zemlje bude što manji broj ljudi, odnosno da se sa manjom upotrebom živog rada postigne što veći proizvodni rezultat"[9]. I sam kapitalistički razvoj otpočeo je prvobitnom akumulacijom kapitala, to jest razvlašćenjem seljaka, u čemu je klasičan primer Engleska.

U ekonomskoj politici posleratne Jugoslavije, s proglašenjem prvog petogodišnjeg plana industrijalizacije i elektrifikacije zemlje (1947—1951), došle su do izražaja mnoge mere koje su imale za cilj korišćenje poljoprivrede i sela za početnu etapu privrednog razvoja. Naime, poljoprivreda je poslužila kao izvor akumulacije iz koje je finansiran razvoj industrije. Obavezan otkup, koji je ukinut 1953. godine, progresivno oporezivanje, koje je napušteno 1954. godine, agrarna reforma i kolonizacija, carinska i investiciona politika i druge mere išle su za tim da se iz poljoprivrede i sela obezbede početna sredstva za finansiranje industrijalizacije.

Međutim, tako ie počelo i pretvaranje seljaka u radnike. Podizanje industrijskih objekata, izgradnja hidrocentrala, pruga i drugih objekata, zahtevalo je radnu snagu koju je moglo da dâ jedino selo, jer se većina stanovništva inače nalazila na selu (preko 3/4). Taj odliv radne snage sa sela u stvari je početak transfera koji će dobijati sve šire dimenzije. „Načelno posmatrano, transfer radne snage iz jednih grana u druge dešava se na svim stepenima privredne razvijenosti, jer se uvek javljaju nove privredne grane, odnosno uvek se javlja potreba da se izvesne grane razvijaju ubrzanije od ostalih grana. No, ovaj transfer je ne samo po obimu daleko najveći, već je i po svom opšteprivrednom efektu najjači u nedovoljno razvijenim zemljama, u periodu ubrzane industrijalizacije, tj. u periodu snažnijeg menjanja proizvodne strukture (prelaz iz pretežno agrarne u pretežno industrijsku zemlju); kao zaostala i često prenaseljena poljoprivreda mora u jednom relativno kratkom periodu da pruža novoj industriji veću masu radne snage. Sa zavr-

[9] Dr N. Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije,* Beograd, 1959, str. 107.

šetkom procesa ubrzane industrijalizacije prestaje da bude tako značajan i ovaj izvor porasta prosečne društvene produktivnosti rada, tj. on postupno gubi na značaju, da bi ustupio svoje istaknuto mesto porastu produktivnosti rada koja se postiže unutar pojedinih preduzeća uvođenjem bolje tehnike kao i ostalim metodama koje nju podižu...“[7]. Prvi seljaci-radnici bili su, u stvari, pioniri procesa ruralnog eksodusa koji je tokom revolucije otpočeo samim masovnim uključivanjem seljaka u revoluciju, čime je stvorena svest seljaštva o novom socijalističkom društvu. Tako, u stvari, dolazi ne samo do početka privrednog razvoja već i do početka prevazilaženja suprotnosti između sela i grada.

SELJACI-RADNICI I RURALNI EKSODUS

U jugoslovenskim uslovima proces pretvaranja seljaka u radnike ima sledeće osnovne karakteristike: postepenost, bogatstvo oblika, humanost. Ruralni eksodus, koji je rezultat privrednog razvoja, takođe donosi i transformaciju same poljoprivrede i sela. Međutim, sam ruralni eksodus ima dve osnovne faze: niža faza predstavlja stvaranje seljaka-radnika, a viša faza je u suštini iseljenje (bivših) seljaka iz sela, pošto je u prethodnoj fazi izvršena priprema.

a) *Pojava seljaka-radnika.* — Ruralni eksodus započinje u svom najjednostavnijem obliku, u obliku stvaranja seljaka-radnika. Jednostavno, seljaci kada dobiju stalno radno mesto u vanpoljoprivrednim delatnostima, postaju radnici, ali zato što ne mogu jednostavno raskinuti sa selom, oni relativno dugo zadržavaju tu dvostruku fizionomiju, to jest oni su seljaci-radnici.

Seljaci-radnici su pojava koja nastaje u prvoj fazi ubrzanijeg privrednog razvoja, pojava koja obeležava početak socijalističkog privrednog razvoja. Oni se javljaju kao funkcija poljoprivrede u snabdevanju industrije radnom snagom. Zaposlenje seljaka-radnika ima relativno trajni karakter, pa zato i perspektivu da se definitivno napusti poljoprivreda i pređe u vanpoljoprivredne delatnosti. Moguć je i povratak u poljoprivredu, kakvih slučajeva ima dosta, mada uvek u vezi s krupnim promenama u politici razvoja.

Početna faza privrednog razvoja, u nas nazvana industrijalizacija i elektrifikacija, omogućavala je samo zaposlenje van poljoprivrede. Ona je, dakle, otvarala mogućnost odliva jednog dela radne snage sa sela, ali sem radnog mesta s relativno niskom zaradom, druge mogućnosti za neki potpuniji prelaz nisu ni postojale. Doduše, izvestan broj je i tada predstavljao ruralne iseljenike, ali to su bili relativno malobrojni slučajevi. Seljaci-radnici su, dakle, u fazi industrijalizacije bili više seljaci nego radnici; oni su bili tek otišli da rade van gazdinstva, a samo gazdinstvo je za njih i dalje predstavljalo osnov egzistencije. I nestabilnost zaposlenja van poljoprivrede uticala je da se osećanje

[7] Dr R. Stojanović, *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu*, Beograd, 1960, str. 139.

pripadnosti gazdinstvu očuva, da se ne dozvoli otuđenje od gazdinstva. Prihodi van gazdinstva slivani su u zajedničku kasu gazdinstva i seljaci-radnici se nisu bitnije razlikovali od ostalih seljaka. Te okolnosti su uticale da se u prvoj fazi stvori, s pravom, nepovoljno mišljenje o seljacima-radnicima. Njima su stavljane zamerke da ih prati „niska kvalifikaciona struktura", „duga i naporna putovanja od mesta stanovanja do mesta rada", „produženo radno vreme zbog rada na poljoprivrednom posedu", da „interval za rekreaciju i aktivni odmor ne postoji ili je minimalan", „da su skloni zapuštanju poljoprivredne proizvodnje", da sve manje investiraju u gazdinstvo, a sve više u domaćinstvo, da smanjuju opseg produktivnih površina i povlače se na okućnicu, da „zadržavaju ukupni posed kao zaleđe ili sigurnost" itd.[8]

b) *Brojčanost seljaka-radnika.* — Ruralni eksodus statistički se iskazuje brojem seljaka-radnika, čime se, u stvari, daje slika ne samo o dimenzijama prve faze ruralnog eksodusa, već se ujedno ukazuje i na kvantitet ruralnog eksodusa u sledećoj etapi razvoja. Potpune dimenzije ruralnog eksodusa sa svim mnogobrojnim varijetetima statistički se ne mogu jednostavno obuhvatiti jer to zahteva razradu posebne statističke metodologije i posebna statistička istraživanja. Međutim, podaci o seljacima-radnicima su dovoljno ilustrativni.

Kretanje broja seljaka-radnika u Jugoslaviji prikazano je u sledećim tabelama:

Tabela 1.

Broj seljačkih gazdinstava sa stalno zaposlenim (seljacima-radnicima) van gazdinstva 1931—1969.

Godina	Ukupan broj gazdinstava	Broj gazdin. seljaka-radnika	% gazdinstava sa zaposlenim van gazdinstva
1931.	2,069.000	185.000	9
1949.	2,607.000	500.000	19
1955.	2,563.000	814.000	32
1960.	2,618.000	1,018.000	39
1969.	2,618.000	1,151.920	44

Izvor: *Ekonomika Jugoslavije II,* Zagreb, 1968, str. 68; Dr P. Marković, *Poljoprivredna geografija,* Zagreb, 1970, str. 67.

[8] S. Livada, *Mešovita gazdinstva u Jugoslaviji,* „Sociologija sela", br. 7—8.

Tabela 2.

Broj stalno zaposlenih van gazdinstva 1949—1969.

Godina	Ukupan broj	Godišnje povećanje
1949.	670.000	20.000
1950.	690.000	23.000
1951.	713.000	25.000
1952.	738.000	28.000
1953.	776.000	34.000
1954.	810.000	42.000
1955.	852.000	48.000
1956.	900.000	58.000
1957.	958.000	87.000
1958.	1,045.000	95.000
1959.	1,140.000	174.000
1960.	1,314.000	—
1969.	1,449.000	15.000

Izvor: *Agrarna politika i zadaci SKJ*, Beograd, 1970, str. 63.

Za dvadeset godina broj seljaka-radnika se više nego udvostručio. Ali, s obzirom na to da Jugoslavija ima 2,618.103 seljačka gazdinstva, može se reći da je proces deagrarizacije u nas u početnoj fazi i da se mora nastaviti. U to se može uveriti ako se uzmu podaci za neke zemlje u svetu koji mogu biti interesantni za ilustraciju ove pojave.

Tabela 3.

Gazdinstva seljaka-radnika u nekim zemljama Evrope, SAD i Japanu

Zemlja	Godina popisa	Ukupan broj gazdinstava	Gazdinstva seljaka-radnika	% gazdin. seljaka-radnika
SR Nemačka	1960.	1,700.000	650.000	38,0
SAD	1950.	5,370.000	639.000	11,9
Danska	1951.	—	—	21,7
Švajcarska	—	—	—	(oko) 42,0
Japan	1960.	—	—	65,7
Poljska	—	—	—	(oko) 50,0
Jugoslavija	1961.	2,618.103	1,017.551	38,4

Izvor: „Sociologija sela“, br. 7—8, str. 8—11.

Pojava seljaka-radnika karakteristična je kako za razvijene tako i za zemlje u razvoju, za socijalističke kao i za kapitalističke zemlje. Jugo-

slavija u tome nije izuzetak. Deagrarizacija je široko zahvatila većinu zemalja u svetu. Od zemlje do zemlje, pojava seljaka-radnika ima različito značenje, ali je svuda prisutna.

c) *Ruralni eksodus u nas i u svetu.* — Ruralni eksodus je, u stvari, migracija radne snage[9] sa sela i poljoprivrede u gradove i druge vanpoljoprivredne delatnosti, odnosno u našim uslovima van seljačkog gazdinstva. Stepen ruralnog eksodusa otkriva i stepen privrednog razvoja dotične zemlje. Po pravilu (s izuzetkom Kanade, Novog Zelanda i još nekih zemalja), što je manji procent poljoprivrednog stanovništva to je dotična zemlja razvijenija. Brz privredni i društveni razvoj jedne zemlje ubrzava i proces njene deagrarizacije. Taj prelazak iz poljoprivrede ili sa seljačkog gazdinstva nije ni jednostavan ni brz.

Ruralni eksodus kao proces teško se može statistički izraziti. Ali je zato izraz toga procesa kao gotovog rezultata najčešće korišćen podatak, iz koga se već na prvi pogled može pouzdano suditi o stepenu privrednog i društvenog razvoja jedne zemlje.

Popis individualnih poljoprivrednih gazdinstava iz 1960. godine, kao jedan od naših najkompletnijih poljoprivrednih popisa, pratio je delimično ruralni eksodus u samom njegovom procesu. Osnovni statistički pokazatelji iz toga popisa o ruralnom eksodusu mogu se videti iz sledećih tabela.

Tabela 4.

Stanovništvo na seljačkim gazdinstvima, poljoprivredna radna snaga i zaposleni van gazdinstva 1960. godine

Ukupno stanovništvo na seljačkim gazdinstvima	12,590.093	100%	
Poljoprivredna radna snaga	5,585.260	43,5%	100%
Stalno zaposleni van gazdinstva	1,306.406	10,3%	23,3%
Privremeno radili van gazdinstva	587.942	4,6%	10,5%

Izvor: Statistički bilten“, br. 263, Beograd, 1963, str. 8.

Tabela 5.

Gazdinstva prema zanimanju članova, uzimanju i davanju radne snage 1960. godine

Ukupno gazdinstava	2,618.103	100%
Poljoprivredna	1,533.329	58,0%
Mešovita	874.089	33,4%
Nepoljoprivredna	173.462	5,4%
Bez aktivnih članova	67.223	2,5%

[9] Mi ovde terminom „ruralni eksodus“ obuhvatamo ne samo preseljenje seljaka u gradove već i samo napuštanje ili beg sa seljačkog gazdinstva.

Ukupno gazdinstava	2,618.103	100%
Samodovoljna	938.891	35,8%
Deficitarna	341.755	13,0%
Uzimaju i daju radnu snagu	267.966	10,2%
Suficitarna	1,069.492	40,8%

Izvor: „Statistički bilten“, br. 263, Beograd, 1963, str. 10.

Tabela 6.

Gazdinstva prema broju stalno zaposlenih van gazdinstva 1960. godine

Ukupno gazdinstava	2,618.103	100%
Bez stalno zaposlenih van gazdinstava	1,600.552	61,0%
Stalno zaposleni van gazdinstava	1,017.552	39,0%

Izvor: „Statistički bilten“, br. 263, Beograd, 1963, str. 14.

Međutim, u samoj praksi ruralni eksodus se odvija u vrlo složenom ritmu, tako da se tu statističko obuhvatanje mora dopuniti i drugim metodama proučavanja.

Rezultati ruralnog eksodusa u nas i u svetu mogu se videti iz sledeće tabele.

Tabela 7.

Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu pojedinih zemalja u svetu

Zemlja	Godina popisa	% poljoprivrednog stanovništva
Engleska	1959.	4,5
SAD	1959.	7,1
Belgija	1959.	7,9
Holandija	1959.	8,8
Zapadna Nemačka	1959.	15,6
Danska	1959.	18,9
Francuska	1959.	25,1
Jugoslavija	1961.	50,5
Jugoslavija	1971.	oko 36,5

Izvor: FAO: Yearbook of Food and Agricultural Statistics, Roma, 1962.

Proces ruralnog eksodusa je nejednako zahvatio pojedine zemlje u svetu. Najveći procent poljoprivrednog stanovništva nalazi se u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike i iznosi preko 2/3, dok je taj procent smanjen na 1/10, pa i manje, u danas visoko razvijenim zemljama u svetu. Ruralni eksodus je proces koji će se u nerazvijenim zemljama sveta s njihovim privrednim razvojem tek otvoriti, ali će ova pojava i u visoko razvijenim zemljama sigurno i dalje biti prisutna, dok je u srednje razvijenim, u koju grupu spada i Jugoslavija, taj proces upravo u najvećem intenzitetu. Uporedo sa smanjenjem intenziteta ruralnog eksodusa srednje razvijena zemlja ulazi u grupu razvijenih zemalja. Tome cilju teži svaka zemlja, jer „razvijena zemlja", pisao je Marks, „pruža nerazvijenoj zemlji samo sliku sopstvene budućnosti"[10].

---

[10] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, 1947, predgovor prvom izdanju.

Osvrti

Sava Živanov

SOVJETSKI SINDIKATI DANAS

Petnaesti kongres sovjetskih sindikata, održan krajem marta ove godine, predstavljao je značajan događaj u društveno-političkom životu sovjetskog društva, a pobudio je pažnju i interesovanje i međunarodne javnosti. To interesovanje izazvano je nizom okolnosti, od kojih su značajnije:

Prvo, sovjetski sindikati predstavljaju daleko najbrojniji sindikalni pokret u svetu (oko 2/5 sindikalno organizovanih radnika u svetu[1]), pa već samim tim oni imaju određenu specifičnu težinu i značaj u sindikalnim pokretima savremenog sveta, sa kojima razvijaju sve širu saradnju[2].

Drugo, sovjetski sindikati predstavljaju najuticajniju snagu najveće međunarodne sindikalne centrale — Svetske sindikalne federacije (SSF)[3], te njihovi stavovi u znatnoj meri utiču na stavove SSF i mnogih njenih članica.

Treće, koncepcija o karakteru i funkcijama sindikata u SSSR-u i njihovo stvarno mesto i uloga u društvu predstavljaju obrazac za sindikate većeg broja socijalističkih zemalja i s vremena na vreme oni ispoljavaju tendenciju da postanu univerzalan model za sve socijalističke zemlje.

Svi ti momenti predstavljaju dovoljne razloge da se povodom XV kongresa sovjetskih sindikata prezentiraju ne toliko rezultati samog kongresa (o čemu je naša javnost delimično bila informisana u toku njegovog rada) koliko njegovi stavovi o prirodi sovjetskih sindikata, o njihovim društvenim funkcijama i o aktivnostima koje obavljaju u sovjetskom društvu.

---

[1] U svetu ima oko 260 miliona sindikalno organizovanih radnika, a sovjetski sindikati broje 98 miliona, od čega 65 miliona čine radnici, 27 miliona službenici i inteligencija, 3 miliona zaposleni u kolhozima i 3 miliona ostali.

[2] Petnaestom kongresu sovjetskih sindikata prisustvovalo je 137 delegacija iz 103 zemlje i devet međunarodnih organizacija.

[3] SSF je 1971. godine okupljala oko 154 miliona članova.

KARAKTER I ULOGA SOVJETSKIH SINDIKATA

Savremene sovjetske koncepcije o karakteru i ulozi sindikata SSSR-a, često je isticano na Kongresu, zasnivaju se na stavovima koje je razvio Lenjin u diskusiji o sindikatima 1920—1921. godine. Lenjin je, kako se stalno naglašava, „svestrano odredio ulogu i zadatke sindikata posle pobede socijalističke revolucije i uspostavljanja diktature proletarijata, u uslovima socijalizma“[4]. Lenjinovo određivanje sindikata kao „škole upravljanja, škole privređivanja, škole komunizma“ često je citirano na Kongresu, a u Statutu sovjetskih sindikata te odredbe čine osnovne elemente definicije prirode i uloge sindikata.[5]

Osnovni izvor snage sovjetskih sindikata je, kako se redovno ističe, u tome što njima rukovodi KPSS — organizatorska, rukovodeća i usmeravajuća snaga sovjetskog društva. „Partijsko rukovođenje uvek je bilo, jeste i biće izvor snage sovjetskih sindikata.“[6] „Partija se stalno brine o povećanju uloge sindikata.“[7] U tom smislu sindikati se kvalifikuju kao „siguran pomoćnik Partije u radu sa masama, u borbi za komunizam“[8]. Potreba za Partijom kao usmeravajućom snagom ne samo da ostaje, nego se i povećava u toku razvoja socijalističke demokratije i njenog prerastanja u opštenarodnu demokratiju; ona ostaje i u zrelom socijalističkom društvu i u izgradnji komunizma. Zato sindikati, kao i ostale društvene organizacije, i pored toga što im se povećavaju kompetencije i aktivnost, ostaju spona Partije s klasom i faktički zadržavaju status *transmisije,* iako se termin transmisija više ne upotrebljava. Koncepcija o sindikatima kao transmisiji shvatala se tvrđe ili elastičnije zavisno od mere stvarnog ili deklarativnog napuštanja stare staljinističke prakse. Sada se ponovo insistira na tome da partijsko rukovođenje sindikatima bude elastičnije. Sadašnja linija KPSS naglašava da su „partijske organizacije, ne dozvoljavajući sitničarsko tutorstvo nad sindikalnim komitetima, dužne da svestrano doprinose njihovoj aktivnosti i inicijativi, da jačaju kadrove, da postavljaju veće zahteve pred komuniste koji rade u sindikatima“[9].

Sindikati su organizacije klase koja ostvaruje državnu vlast, ali sami nisu državna organizacija — ova Lenjinova odredba često je ponavljana na ovom kongresu. Zbog neophodnosti državnog upravljanja društvom i u periodu izgrađenog socijalizma, zbog nemogućnosti da radnička klasa neposredno ostvaruje vlast, nego putem svojih reprezentanata, sindikati ostaju karika za vezu vlasti sa klasom. Zbog toga se stvara složen sistem međusobnih odnosa i uticaja države i sindikata,

---

[4] *Izgradnja komunizma i sindikati,* „Komunist“, Moskva, br. 5/1972, str. 4—5. — Slične stavove izneli su i L. I. Brežnjev i A. N. Šeljepin u pozdravnom govoru, odnosno u referatu na XV kongresu (vidi časopis „Sovjetskije profsojuzi“, br. 8/1972).

[5] Vidi Statut sovjetskih sindikata, „Sovjetskije profsojuzi“, br. 8/1972, str. 47.

[6] Referat A. N. Šeljepina na XV kongresu, ibid., str. 32.

[7] Pozdrav CK KPSS XV kongresu, ibid., str. 1.

[8] Pozdravni govor L. I. Brežnjeva na XV kongresu, ibid., str. 5.

[9] „Komunist“, Moskva, br. 5/1972, str. 10.

čija je osnovna karakteristika socijalistička saradnja.[10] Očigledno je pak, mada se o tome ne govori, da u toj saradnji država predstavlja daleko jačeg partnera. „Klasni interesi sindikata i države diktature proletarijata su identični. Sindikati nemaju nikakve konflikte sa najvišim državnim organima niti ih mogu imati jer služe istim klasnim ciljevima“ — to je misao kojom se objašnjava odsustvo nesporazuma između ovih dveju strana. Čak ni u ostvarivanju funkcije zaštite materijalnih interesa radnika sindikati ne istupaju protiv socijalističke države, nego „protiv njenoj prirodi tuđih birokratskih izopačenja i grešaka u pojedinim njenim karikama“[11].

Zadaci sindikata kao „škole upravljanja, škole privređivanja“ ostaju jer „istorijski zadatak koji je postavio Lenjin — naučiti mase upravljanju još nije u punom obimu rešen“[12], i to ne toliko zbog toga što se u privredu neprekidno uključuju novi kadrovi, nego prvenstveno zbog toga što sa tehničkim progresom rukovođenje privredom postaje sve složenije i zahteva svestrana organizaciona, tehnička i ekonomska znanja. S druge strane, orijentacija na prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje zahteva da sindikati osposobljavaju mase za upravljanje privredom, te upravo to potencira njihovu ulogu kao škole upravljanja, kako je više puta naglašeno na Kongresu.

U procesu uključivanja radnika u privrednu izgradnju i u upravljanje privredom sindikati predstavljaju organizacionu formu kroz koju radnici participiraju u ovim značajnim društvenim poslovima. „Partija se drži kursa sve aktivnijeg učešća radnika i službenika preko sindikata u upravljanju preduzećima.“[13] Ova uloga sindikata postaje tim očiglednija i složenija što se na osnovu koncepcije o prerastanju diktature proletarijata u opštenarodnu državu na sindikate postepeno prenose neke državne funkcije[14] ili se pri donošenju odluka o raznim pitanjima rukovođenja privredom mora tražiti mišljenje ili saglasnost sindikata. To prenošenje državnih funkcija na sindikate, prema oficijelnom tumačenju, ne vodi podržavljenju sindikata, nego podruštvljenju države. Reforma privrednog mehanizma koja se ostvaruje u SSSR-u stvara uslove da se posredstvom sindikata sve šire ostvaruju „oblici i mehanizam radničke demokratije“, a sprovođenjem privredne reforme i proširivanjem privredne samostalnosti preduzeća stvaraju se sve povoljniji uslovi za povećanje uloge organa kroz koje radnici učestvuju u upravljanju privredom.[15]

---

[10] Vidi Statut sovjetskih sindikata, „Sovjetskije profsojuzi“, br. 8/1972, str. 47.

[11] *Sovjetska država i sindikati,* Moskovski univerzitet, Moskva, 1965. str. 22.

[12] Ibid., str. 24.

[13] Pozdravni govor L. I. Brežnjeva na XV kongresu, „Sovjetskije profsojuzi“, br. 8/1972, str. 7.

[14] Program KPSS, Dokumentacija IRP, br. 2/1962, str. 42—43.

[15] Referat A. N. Šeljepina na XV kongresu, „Sovjetskije profsojuzi“, br. 8/1972, str. 24.

Sindikatima se pridaje veliki značaj u ostvarivanju vaspitno-obrazovnih funkcija. „U realizovanju istorijskog zadatka formiranja sovjetskog čoveka kao svesnog i aktivnog borca za komunizam važna uloga pripada sindikatima.“[16] Stožer vaspitnog rada sindikata je negovanje socijalističkog odnosa prema radu. Lenjinističko shvatanje uloge sindikata kao „škole komunizma“ podrazumeva pre svega „vaspitanje komunističke svesti ljudi u neraskidivoj povezanosti sa njihovom proizvodnom delatnošću, njihovim radom na dobrobit društva“[17]. Uporedo sa radom na ideološkom uzdizanju i političkom vaspitavanju sindikati imaju značajnu ulogu i u zadovoljavanju opšteobrazovnih i kulturnih potreba. U tom sklopu jedan od najvažnijih zadataka sindikata je rad na ekonomskom obrazovanju kadrova i širokih masa trudbenika“[18].

Sve više se afirmiše opštepolitička uloga sindikata kao faktora kontrole nad radom državnog aparata i kao faktora demokratizacije političkog života uopšte. Time sindikat prerasta privredne okvire i postaje „škola komunizma“ u najširem smislu reči. „U meri u kojoj napreduje sovjetsko društvo ka komunizmu, u toj meri uloga i značaj sindikata kao lenjinske škole komunizma neprestano rastu; oni se sve šire uključuju u rešavanje poslova državne izgradnje.“[19]

Sindikatima SSSR-a daje se vidna uloga u idejno-političkoj i socijalnoj konsolidaciji sovjetskog društva, u zbližavanju nacija, u ostvarivanju politike homogenizacije sovjetskog društva — kako bi se prevladali konflikti i obezbedila socijalna i nacionalna stabilnost.[20] Zadaci u ovom smeru naročito se potenciraju ove godine u vezi sa proslavom pedesetogodišnjice obrazovanja SSSR-a.

Pošto su, po ocenama izrečenim i na ovom kongresu, u SSSR-u likvidirane eksploatatorske klase i završena izgradnja socijalizma, klasične zaštitne funkcije sindikata su prevaziđene, ali, „razume se, sindikati i sada treba da štite trudbenike... od prekomerne kancelarijske pedanterije i birokratskih deformacija sa kojima se, na žalost, i danas sukobljavamo“[21]. Prema tome, zaštitne funkcije sindikata ostaju sve do takvog nivoa razvoja produktivnosti rada koji će obezbediti komunističku raspodelu, a te se funkcije sastoje u brizi za poboljšavanje uslova života i rada trudbenika.

DELATNOST I FUNKCIJE SOVJETSKIH SINDIKATA

Delatnost sovjetskih sindikata ostvaruje se realizacijom brojnih, značajnih i odgovornih funkcija u društvu.[22] Te funkcije određuju vodeće

[16] Ibid., str. 40.
[17] Pozdravni govor L. I. Brežnjeva na XV kongresu, ibid., str. 7.
[18] Ibid., str. 8, 24. i 48.
[19] Ibid., str. 49.
[20] Ibid., str. 1, 7. i 27.
[21] Ibid., str. 8. — Vidi i „Komunist“, Moskva, br. 5/1972, str. 6.
[22] Osnovne funkcije sovjetskih sindikata grupišu se obično na sledeći način: proizvodne, regulativno-zaštitne, socijalno-zdravstvene, vaspitno-obrazovne i kulturno-zabavne i kontrolne.

snage sovjetskog sistema — Partija i država. Njihov znatan deo predviđen je pozitivnim normama sovjetskog pravnog poretka. Prema teorijskim koncepcijama, a i prema stvarnim tendencijama, ta ovlašćenja sindikata stalno će se proširivati.

Poseban značaj imaju aktivnosti sindikata u oblasti materijalne proizvodnje, a pre svega aktivnost koja se odnosi na realizovanje privrednih zadataka i na upravljanje preduzećima, te im je i Kongres poklonio izuzetnu pažnju.

Aktivnost na ostvarivanju privrednih zadataka je osnovni smisao postojanja sovjetskih sindikata. „Centralni zadatak sindikata je mobilisanje masa za izvršavanje glavnog ekonomskog zadatka" — ističe se u Statutu sovjetskih sindikata.[23]

„Najvažniji zadatak sindikata je da vode permanentnu borbu za povišenje efektivnosti proizvodnje, kvalitet proizvoda, neprekidan rast produktivnosti rada, povišenje kulture proizvodnje, široku primenu savremenih metoda organizacije i upravljanja, poboljšanje korišćenja proizvodnih fondova i kapitalnih investicija, ekonomiju radnih, materijalnih i finansijskih resursa" — naglašava se u pozdravu CK KPSS XV kongresu sovjetskih sindikata.[24]

Ako su sovjetski sindikati od samog početka industrijalizacije bili preorijentisani na ovu aktivnost (Staljinova parola „Licem ka proizvodnji"), to se sada potencira u vezi sa ekonomskim reformama, a naročito sa naučno-tehnološkom revolucijom koja se ostvaruje.[25] Sve druge aktivnosti sindikata, sve njihove funkcije podređene su ovom osnovnom zadatku i ocenjuju se po tome koliko doprinose mobilisanju radnika za izvršavanje proizvodnih zadataka.

Glavni metod aktivnosti sindikata na ostvarivanju zadataka ekonomske izgradnje je socijalističko takmičenje.[26] Zato se takmičenju pridaje izuzetan značaj i o tome često donose odgovarajuće odluke najviši politički forumi, a u njihovom sprovođenju iscrpljuje se najveći deo sindikalne aktivnosti. Takmičenje se organizuje povodom svakog značajnijeg događaja i uvek u novim formama, ali mu je suština nepromenjena — neprekidan dinamizam i mobilisanje radnika za ostvarenje i premašenje ambicioznih privrednih zadataka. Zato su problemi takmičenja bili jedna od glavnih tema XV kongresa.[27]

Učešće sindikata u upravljanju preduzećem dobilo je značajno mesto i podršku na XV kongresu sovjetskih sindikata. Zahtevi za širim učešćem radnika u upravljanju preduzećima obrazlažu se, s jedne strane, očekivanjima da će time da se obezbedi veća zainteresovanost rad-

[23] „Sovjetskije profsojuzi", br. 8/1972, str. 47.
[24] Ibid., str. 1.
[25] Ibid., str. 1, 5, 6, 22—23. i 38.
[26] Referat A. N. Šeljepina i Rezolucija XV kongresa (ibid., str. 20. i 38).
[27] Na Kongresu je iznet podatak da je socijalističko takmičenje „kao moćna bujica narodne inicijative" obuhvatilo 74 miliona ljudi, a pokret za komunistički odnos prema radu 41 milion učesnika.

nika u realizaciji proizvodnih zadataka, ali i potrebom daljeg razvijanja socijalističke demokratije i produkcionih odnosa.[28]

U SSSR-u prevladava koncepcija i praksa da sindikati predstavljaju osnovni okvir kroz koji se ostvaruje učestvovanje radnika u upravljanju privredom. U okviru sindikalnih aktivnosti — kroz rad foruma, sekcija ili posebnih organa koji su pod kontrolom i rukovodstvom sindikata — organizuju se razne forme radničkog participiranja u upravljanju privredom. Pojam radničkog učestvovanja u upravljanju privredom obuhvata aktivnost sindikata u rešavanju privrednih problema, u regulisanju radnih uslova i u ostvarivanju socijalnog osiguranja. Sem ovih oblika kroz koje radnici u okviru sindikata u dosta ograničenom obimu učestvuju u upravljanju proizvodnjom, postoje i posebne institucije tog učestvovanja: proizvodna savetovanja i radnički zborovi.[29]

Proizvodna savetovanja počela su u SSSR-u da obnavljaju rad i da se aktiviraju u procesu destaljinizacije 1957. godine. Sredinom 1958. godine doneta je Uredba o stalnim proizvodnim savetovanjima, na osnovu koje se u manjim preduzećima (do 100 radnika) ceo kolektiv konstituiše u proizvodno savetovanje, a u većim preduzećima to su izborni organi radnog kolektiva i organizacija u preduzeću. Izabrani članovi proizvodnog savetovanja biraju prezidijum, koji priprema sastanke i brine se o sprovođenju odluka. Uprave preduzeća obavezne su da informišu proizvodna savetovanja o svim pitanjima rada i života preduzeća, da razmatraju svaki zahtev proizvodnih savetovanja i da ih obaveste o prihvatanju i sprovođenju njihovih zahteva, odnosno o razlozima odbijanja tih zahteva. Savetovanja su obavezna da dva puta godišnje izveštavaju radni kolektiv o svom radu. Proizvodna savetovanja u preduzećima i u većim pogonima učestvuju u razradi proizvodnih planova i brinu se o njihovoj realizaciji, razmatraju probleme organizacije, mehanizacije i racionalizacije proizvodnje, predlažu mere za usavršavanje upravljanja preduzećem i brinu se o efikasnosti i korišćenju investicionih sredstava, razmatraju mere higijensko-tehničke zaštite i slično. Proizvodna savetovanja rade pod rukovodstvom sindikalnog komiteta preduzeća i predstavljaju „jedan od osnovnih oblika najšireg uvlačenja radnika i službenika u upravljanje proizvodnjom". Na Kongresu je istaknuto da je proširivanje privredne samostalnosti preduzeća stvorilo još povoljnije uslove za jačanje uloge proizvodnih savetovanja, u čijim organima radi oko 6 miliona ljudi. Zato je Kongres pozvao članstvo i rukovodstva da unaprede rad tih organa i da se bore za njihove veće rezultate.[30]

Radnički zborovi (skupštine, konferencije) kao forma neposrednog radničkog učestvovanja u upravljanju preduzećima, u kojoj učestvuju svi radnici preduzeća, pogona ili radne jedinice, dobili su širi zamah

[28] „Sovjetskije profsojuzi", br. 8/1972, str. 7, 23—24, 38—39. i 47.

[29] Pravnu osnovu ovih formi učestvovanja radnika kroz sindikate u upravljanju predstavljaju uredbe: O proizvodnim savetovanjima (9. jul 1958), O pravima fabričko-zavodskog komiteta sindikata (15. jul 1958) i O socijalističkom državnom privrednom preduzeću (4. oktobar 1965).

[30] „Sovjetskije profsojuzi", br. 8/1972, str. 24. i 39.

poslednjih godina, a posebno su podržani na XXIV kongresu KPSS (održanom prošle godine) i na ovom kongresu sindikata. O radničkim zborovima se govori u izveštaju Kongresu kao o izrazu i rezultatu razvoja socijalističke demokratije, a na njima se razmatraju sva pitanja koja interesuju radnike, čime se kod radnika „učvršćuje osećanje domaćina, budi inicijativa i podiže aktivnost"[31]. U Rezoluciji Kongresa određuje im se perspektiva daljeg rada, formulišu brojni zadaci i značajne obaveze u rukovođenju preduzećima i obavezuju se direktori preduzeća da „sistematski istupaju sa izveštajima pred radnicima"[32].

Sve ove forme radničkog učestvovanja u upravljanju privredom u SSSR-u imaju karakter *saodlučivanja* i *savetodavno-kontrolnog* učešća u upravljanju. U ostvarivanju svojih kompetencija radnici kroz ove forme učestvuju u upravljanju ili donose rešenja zajedno sa drugim organima ili su zaključci koje oni donose samo preporuke o čijoj celishodnosti odlučuju državni privredni organi i rukovodioci preduzeća. Zbog toga, i pored velikog značaja koji im je dat na Kongresu i obimnih zadataka koji su im postavljeni, ovi oblici predstavljaju samo početni korak ka samoupravljanju, koje se u SSSR-u predviđa tek sa uspostavljanjem komunističkih društvenih odnosa.

Učešće sindikata u regulisanju zarade radnika i službenika ostvaruje se participacijom u donošenju tarifnih propisa i u njihovoj primeni. Tarifne propise donose odgovarajući državni organi zajedno sa sindikatima za privredu kao celinu i za pojedine privredne grane. Na osnovu njih u svakom preduzeću uprava zajedno sa sindikalnim komitetom donosi sopstveni tarifni pravilnik kojim se regulišu način i veličina ostvarivanja zarade za svaku kategoriju zaposlenih, u zavisnosti od radnog mesta, kvalifikacije, težine i važnosti posla. Učešćem u regulisanju zarade sindikati obezbeđuju zaštitu materijalnih interesa zaposlenih i deluju na njihovo veće angažovanje u ostvarivanju privrednih zadataka. Zato je ovaj vid delovanja sindikata razmatran i na Kongresu. Povećanoj zainteresovanosti radnika posebno pogoduju privrednom reformom uvedeni različiti oblici premiranja za uspešno obavljene zadatke, te je Kongres pozvao sindikate da tome posvete izuzetnu pažnju.[33]

Radna disciplina bila je i ostala jedan od ozbiljnih problema sovjetske privrede. Zato joj je i na ovom kongresu dato značajno mesto. Kompetencije sindikata u ovoj oblasti tumače se kao potreba da se kroz obezbeđenje savesnog ispunjavanja radnih dužnosti i obaveza zaštite interesi društva, a time i radničke klase, čije interese sindikati zastupaju, i da se u procesu prerastanja socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje odnosi među ljudima uopšte, a u pro-

---

[31] Ibid., str. 23—24.

[32] Ibid., str. 39.

[33] Ibid., str. 6. i 16.

Na Kongresu je raspravljano o drugim značajnim kompetencijama u realizovanju zaštitne funkcije sindikata (zaštita na radu, zaštita radnih prava zaposlenih, regulisanje radnog vremena, prijem na posao i otpuštanje sa posla itd.), ali, kako u stavovima Kongresa tu nema novih momenata, o njima se ovde ne govori.

cesu rada posebno, sve manje regulišu administrativno-pravnim normama, a sve više odredbama društvenog morala. Sindikati u ovoj oblasti imaju niz kompetencija, od kojih su posebno značajne one koje se odnose na regulisanje unutrašnjeg radnog reda i na organizaciju i rad drugarskih sudova. Kongres je obavezao sindikate da se još potpunije angažuju na učvršćivanju radne discipline. „Baš zato što sindikati štite interese trudbenika oni ne treba niti mogu da uzmu u zaštitu one koji narušavaju socijalističku disciplinu. Ovde je potrebna proleterska strogost."[34]

Kongres je istakao značaj angažovanja sindikata u zaključivanju *kolektivnih ugovora.* U sovjetskoj praksi kolektivni ugovor je sporazum zaključen između uprave preduzeća i fabričko-zavodskog mesnog komiteta (FZMK) u ime radnika i službenika kojim se utvrđuju obaveze obeju strana u odnosu na izvršavanje proizvodnih planova, unapređivanje organizacije rada, poboljšavanje materijalnih i životnih uslova zaposlenih, kao i normativne odredbe koje regulišu posebne radne uslove. Kongres je ocenio da su sindikalni organi „usavršili praksu razrade i zaključivanja kolektivnih ugovora, povećali odgovornost za njihov sadržaj i uprostili proceduru njihovog zaključivanja". Istovremeno Kongres je upozorio na slabosti u toj oblasti i pozvao sindikalna rukovodstva i privredne rukovodioce da kolektivne ugovore šire i odgovornije primenjuju i koriste kako za obezbeđivanje prava radnika tako i za izvršavanje proizvodnih i drugih zadataka.[35]

Sindikati imaju značajne funkcije i u ostvarivanju *socijalnog i zdravstvenog osiguranja,* u rukovođenju sanatorijumima, banjama i domovima odmora, a isto tako i usmeravanju i brizi o dečjim ustanovama — jaslama, vrtićima, domovima i pionirskim logorima, pa su i ta pitanja razmatrana na Kongresu.[36]

Vaspitno-obrazovna, kulturno-zabavna i rekreativna delatnost sindikata usmerena je na idejno-političko vaspitanje, na opšte, tehničko i ekonomsko obrazovanje, na kulturno masovni i fiskulturni rad, na organizovanje ekskurzija i razvoj turizma. U izveštaju o radu na Kongresu su izneti značajni rezultati, uopštena iskustva, analizirane slabosti i određeni dalji zadaci u ovoj oblasti. Posebna pažnja poklonjena je idejno-vaspitnom radu, razvijanju socijalističke svesti i komunističkog odnosa prema radu, opštem, tehničkom i pre svega ekonomskom obrazovanju privrednih i sindikalnih kadrova i širokih masa trudbenika. Istaknuto je da treba dalje razvijati forme rada kao što su: škole komunističkog rada, klubovi, domovi i dvorci kulture, sportska društva i sindikalne škole, a kao nova forma rada u ovoj oblasti kojom se obezbeđuje materijalna i kadrovska pomoć grada selu preporučen je svojevrstan patronat (šefstvo) grada nad selom[37]. Na Kongresu je postavljen i nov zadatak sindikatima — briga o slobodnom vremenu.[38]

---

[34] Ibid., str. 6. i 23.
[35] Ibid., str. 24, 48. i 54.
[36] Ibid., str. 16—17, 40. i 48.
[37] Ibid., str. 6, 24. i 38—41.
[38] Ibid., str. 6—7. i 25.

Značajno mesto u radu Kongresa imala su pitanja *međunarodne saradnje*. Na tom planu i ovaj kongres izjasnio se za „dalje jačanje i razvijanje bratske saradnje sa sindikatima socijalističkih zemalja“, za „učvršćenje veza i saradnje sa sindikatima zemalja u razvoju“, „za proširenje kontakata sa sindikatima razvijenih kapitalističkih zemalja“. Kongres je zaključio da je „neophodno i dalje produbljivati i razvijati veze na klasnoj osnovi sa sindikatima svih zemalja, nezavisno od njihove orijentacije i međunarodne pripadnosti“. Kongres je takođe izrazio „duboko ubeđenje da sindikati različitih orijentacija mogu naći put ka jedinstvu akcije u borbi za ekonomske, socijalne i političke interese radničke klase“[39].

☆

Kongres se bavio i problemima sindikalne organizacije — načelima na kojima se odvija rad, zadacima koje obavljaju, stilom i metodom rada, unutrašnjom strukturom, a naročito radom osnovnih organizacija.

Kongres je karakterisala radna atmosfera i odmerenost u ocenama. O rezultatima i uspesima govorilo se bez hiperbolisanja i egzaltacija; propusti i nedostaci nisu prećutkivani; zadaci koji su postavljeni odmereni su i realistični. S druge strane, Kongres nije doticao kontroverzne teme niti je na njemu bilo razmimoilaženja i sporova. Jednodušnost u ocenama i podrška osnovnoj liniji datoj u pozdravnom govoru i u referatu bila je potpuna. Delegati su se razišli sa uverenjem da je obavljen značajan posao i sa optimizmom da će realizacija linije koju su usvojili doprineti da se ostvare krupni zadaci koje je XXIV kongres KPSS postavio pred zemlju.

Kongres je potvrdio da ostaje na koncepcijama o prirodi i ulozi sindikata koje je formulisao Lenjin u diskusiji o sindikatima 1920—1921. godine. Svoje funkcije, metode i aktivnosti sovjetski sindikati nastoje da ostvare u okviru tih koncepcija koje su nastale u teškim godinama nakon građanskog rata, pri prelazu od ratnog komunizma na novu ekonomsku politiku. Istovremeno na Kongresu su utvrđene duboke strukturne promene sovjetskog društva u svim domenima i ono je ocenjeno kao društvo zrelog, pobedonosnog i ostvarenog socijalizma koje gradi materijalnu i tehničku bazu komunizma.[40]

Karakteristično je, međutim, da ni na Kongresu ni van njega nije postavljeno pitanje: kako je moguće da takve kvalitativne promene svih struktura sovjetskog društva ne izazivaju potrebu za daljim razvijanjem i menjanjem koncepcija o sindikatima? Zar koncepcije koje su nastale u jednom od prvih prelaznih perioda ka socijalizmu odgovaraju i društvu koje proklamuje izgradnju komunizma? Kako su, pak, koncepcije o sindikatima samo jedna od komponenti šireg koncepta o organizaciji

---

[39] Ibid., str. 29—31. i 42—43.

[40] Ibid., str. 6, 8. i 47.

društvenog i političkog sistema, o mestu i ulozi klase, partije i države, a kako se taj koncept ne dovodi u pitanje, razumljivo je da ni preispitivanje koncepcija o sindikatima ne može postati aktuelno.

U pogledu dalje budućnosti sovjetskih sindikata Kongres je potvrdio odgovarajuće stavove iz Programa KPSS, koji predstavljaju reafirmaciju tradicionalne sovjetske koncepcije o sindikatima, formulisane nakon oktobarske revolucije: postepeno i sve šire prenošenje državnih funkcija na sindikate, što će u daljoj budućnosti dovesti do spajanja sindikalnih, državnih i društvenih organa u organe društvenog samoupravljanja. Dostignuti stepen u realizovanju tih procesa više je stabilizovao postojeći sistem, za koji je karakteristično neposredno državno rukovođenje svim važnijim oblastima društvenog života, nego što je inicirao elemente njegovog prevazilaženja sistemom samoupravljanja. Koja će od ovih dveju tendencija — podruštvljenje države i podržavljenje sindikata — odneti prevagu, pitanje je čije razrešenje zavisi od brojnih okolnosti i na njega tek budućnost može dati pouzdanije odgovore.

Stvarnu prirodu i poziciju sindikata u SSSR-u najpotpunije izražava ocena koja je često ponavljana na Kongresu: sindikati su veran i pouzdan pomoćnik partije. Osnovne smernice razvoja sovjetskog društva, kao i mesto i ulogu pojedinih subjekata — na osnovu saznanja objektivnih okolnosti i izbora jedne od realnih mogućnosti — daje partija. U okviru takvih odnosa partija određuje mesto, ulogu, kompetencije, zadatke, metode i kadrove sindikatima i oni, realizujući takav koncept, daju veliki doprinos razvoju sovjetskog društva i ostvarenju ciljeva koje je proklamovala partija.

Prikazi

Sabrana dela Josipa Broza Tita

(Povodom odluke Predsedništva SKJ o izdavanju celokupnih dela druga Tita)

Prve obimnije zbirke članaka i govora druga Tita izašle su iz štampe ubrzo po oslobođenju Beograda. Izdavačka knjižara „Kultura" već je krajem novembra 1944. godine završila štampanje zbornika Titovih članaka i govora nastalih u razdoblju od početka ustanka 1941. godine do prvih govora u oslobođenom Beogradu pod naslovom *Borba za oslobođenje Jugoslavije.* Knjiga je izašla u tiražu od 30.000 primeraka, a sadržavala je 34 priloga.

Drugo, latiničko, dopunjeno izdanje te zbirke objavio je Državni izdavački zavod Jugoslavije (Dizjug) početkom 1945. godine. Štampanje je bilo završeno krajem 1944. godine u tiražu od 20.000 primeraka.

To izdanje Dizjug je objavio u maju 1945. godine u Beogradu i na slovenačkom jeziku (u prevodu Mateja Bora i Janka Liške), a u tiražu od 10.000 primeraka. To slovenačko izdanje Titovih članaka i govora preštampala je 1945. godine „Cankarjeva založba", izdavačka kuća u Ljubljani, a u tiražu od 10.000 primeraka. Time je počelo postepeno objavljivanje sabranih članaka i govora druga Tita na slovenačkom jeziku. Druga knjiga tog izdanja izašla je 1948. godine, a poslednja (XVII) objavljena je 1972. godine (ona obuhvata priloge nastale 1964. godine). Zbirka nema jedinstven naslov, već po nekoliko knjiga nosi zajednički naslov.

Titova sabrana dela na srpskohrvatskom (hrvatskosrpskom) jeziku počela je da objavljuje „Kultura"; kao jedinstveno izdavačko preduzeće za marksističku literaturu. „Kultura" je određena dela izdavala u Beogradu ćirilicom, a u Zagrebu latinicom.

Izdavanje Titovih sabranih dela počelo je 1947. godine preštampavanjem Titovih ratnih članaka i govora (1941—1945), koji su objavljeni ćirilicom u 50.000 primeraka, a latinicom u 30.000 primeraka. Sve do 1959. godine „Kultura" je izdavala uporedo ta dva izdanja bez zajedničkog naslova za celu zbirku. Latiničko izdanje je prestalo da izlazi sa IX knjigom, koja je obuhvatila priloge nastale od novembra 1954. do januara 1956. godine. Ta poslednja knjiga izašla je kao izdanje kuće „Naprijed", posle definitivnog razdvajanja zagrebačke i beogradske „Kulture".

„Kultura" u Beogradu nastavila je da izdaje ćiriličko izdanje Titovih sabranih dela. Godine 1970. objavila je poslednju (XIX) knjigu. Posle integrisanja „Kulture" i Beogradskog grafičkog zavoda nova izdavačko-štamparska kuća Beogradski izdavačko-grafički zavod završila je početkom maja 1972. godine štampanje XX knjige pod naslovom *Borba za mir i međunarodnu saradnju,* koja obuhvata radove nastale od oktobra 1966. do oktobra 1967. godine.

Povodom 40-godišnjice KPJ izdavačka kuća „Naprijed" u Zagrebu počela je 1959. godine da izdaje novu seriju Titovih sabranih dela pod naslovom *Govori i članci* (latinicom i ćirilicom), u velikom tiražu. Te godine je kao komplet objavljeno odjednom dvanaest knjiga, koje je za štampu pripremio Tihomir Stanojević. Dvanaesta knjiga sadrži predmetni registar sa tematskom klasifikaci-

jom tekstova [illegible] I—XI, koji je [illegible]. Od 1959. do [illegible] je objavio još [illegible] XX). U [illegible] radovi k[illegible] Knjige XII — XX [illegible] predme[illegible] i [illegible] osnovnim [illegible] radovima. [illegible] grafičkoj [illegible]

Dve go[illegible] počela su [illegible] ske „Kulture". [illegible] druga [illegible] U razd[illegible] izašle su [illegible] je 1965. [illegible] seriju [illegible] slovom G[illegible] javljeno [illegible] pno je [illegible] slednja [illegible] a sadrži [illegible] godini.

Izdavačko [illegible] dinstvo" u N[illegible] čelo na [illegible] ljuje sabrana [illegible] 1948. do [illegible] ge. Novosa[illegible] godine na [illegible] javljuje [illegible] dela pod [illegible] Do sada je [illegible] U poslednjoj [illegible] dine, nalaze se [illegible] tembra [illegible] dine.

Sabrana dela [illegible] skom jeziku pod [illegible] članci izdaje [illegible] Prve knjige [illegible] (XVI) [illegible] nastale 19[illegible] i 19[illegible] godine.

Ukupan tiraž [illegible] spisa predsednika [illegible] naroda i narodnosti [illegible] zi cifru od [illegible] skohrvatskom [illegible] jeziku tiraž iznosi [illegible] primera-

[illegible]

[illegible] knjiga [illegible] koje [illegible] revolucionar- [illegible] i njegovog [illegible] socijalističkoj [illegible] u Jugoslaviji i u svetu.

ŽARKO PROTIĆ

Stevan Majstorović: Pravo na kulturu

(Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972, strana 248)

Knjiga Stevana Majstorovića *Pravo na kulturu*, koja je nedavno izašla iz štampe, s razlogom pobuđuje pažnju i interesovanje. Svi tekstovi sakupljeni u ovoj knjizi već su publikovani u našim časopisima. Sabrani na jednom mjestu, oni predstavljaju ubjedljiv podatak prije svega o našoj savremenoj kulturnoj situaciji i o jednom angažovanju da bi se ona mijenjala.

Majstorović pristupa kulturi sa dosta jasnom fundamentalnom orijentacijom: demokratski koncept prava na kulturu dobija punu definiciju tek pravom odlučivanja o stvarima koje se odnose na kulturni razvoj i pravom na učestvovanje u koncipiranju i realizovanju kulturne politike.

Tekstovi sakupljeni u ovoj knjizi obrađuju mnoge značajne aspekte kulturnog života. Oni najčešće nijesu pravljeni prevashodno sa teorijskim pretenzijama, iako se baziraju na osnovnim teorijskim saznanjima. Njihov cilj je da odslikaju kulturnu problematiku, njenu razuđenost, nosioce različitih tendencija, da, polazeći od konkretnog iskustva, ukažu na pravce razvoja i moguća rješenja. Sa tog stanovišta ova knjiga predstavlja napor da se, polazeći od živih, konkretnih saznanja o kulturnoj situaciji i kulturnoj praksi, ta situacija i ta praksa pomjeraju prema novim društvenim i istorijskim zahtjevima.

Majstorović je u svojim tekstovima oslonjen na živu, tekuću praksu, na onaj podatak koji je plod istraživačkog napora, koji rječito i ubjedljivo svjedoči o problemu koji se ispituje. U isto vrijeme njegova razmatranja oslanjaju se i na solidno poznavanje aktuelnih kulturnih tokova u svijetu. Ta stalna konfrontacija podataka, primjera, ilustracija daje ovoj knjizi osobitu vrijednost i upečatljivost.

Knjiga *Pravo na kulturu* znači doprinos razrađivanju nekih aspekata naše kulturne politike, ali u isto vrijeme ona predstavlja i napor da se ta kulturna politika oživotvori. U tematskom smislu nju čine dosta raznorodni tekstovi: na uvodnom mjestu je tekst *Pravo na kulturu*, zatim slijede: *Masovna kultura i koncept demokratske zajednice*, *Didaktizam i nove kulturne potrebe*, *Promene na selu i kulturna akcija*, *Jedan aspekt reforme u kulturi*, *Televizija — faktor demokratizacije u kulturi*, *Umetnici i javno mnenje*. Pa ipak, svi ti tekstovi imaju zajedničku idejnu osnovicu i u krajnjoj liniji svi se bave osnovnom problematikom demokratizacije kulture u našim savremenim uslovima.

Pri definisanju prava na kulturu, smatra Majstorović, naglasak se može staviti na „primanje“ kulture, u kom bi slučaju pravo na kulturu označavalo pravo pojedinca da mu budu dostupna kulturna blaga i vrijednosti. Ali, očigledno, to ne bi moglo da zadovolji njegove potrebe niti bi mu omogućilo da se društveno i kreativno potvrđuje. Ako se kultura posmatra isključivo kao skup vrijednosti, vjerovanja i navika koji sačinjavaju fond naslijeđenih iskustava i dostignuća, onda je to statički vid kulture. Ali, ako se pod kulturom podrazumijeva i stvaralačka sposobnost, onda je to dinamički vid kulture. U tom slučaju sastavni dio prava na kulturu je pravo svakog čovjeka da svoj prirođeni talenat i kreativnu snagu razvija i realizuje. Pravo na kulturu u jugoslovenskim uslovima proističe iz demokratske suštine samoupravljanja i socijalističke orijentacije društva, zbog čega stav prema kulturi, po autorovom shvatanju, ne može da bude stvar individualnog nahođenja. Pravo na kulturu je građanima priznato i ono predstavlja obavezu organa vlasti, političkih i drugih organizacija, kao i samoupravnih tijela; ono je jedno od osnovnih samoupravnih prava. Međutim, baš tu, u interpretiranju kulture, leže korijeni izvjesnih ograničenja. Jer, kaže autor, raspravljajući o pravima na kulturu, moraćemo da analiziramo birokratski koncept kulture, čija je osnovna karakteristika shvatanje kulture kao sektora i

zbira institucija. Nasuprot tome, samoupravni koncept vraća kulturu totalitetu društva i čovjeka i obogaćuje smisao kulture jer obuhvata sve humane uslove života. Autor tačno uočava da birokratski mentalitet i birokratska kulturna praksa, čak i kada deklarativno priznaju pravo na kulturu, sužavaju praktične mogućnosti da se to pravo socijalističkog građanina realizuje.

U tekstu *Masovna kultura i koncept demokratske zajednice* Majstorović, između ostalog, raspravlja i o nekim aspektima takozvane masovne kulture, ističući da se taj izraz interpretira veoma različito. Prije svega, taj izraz je antitetičkog karaktera i izražava podvajanje — na jednom polu je masovna kultura, a na drugom vrhunska, autentična, kreativna kultura. Tako se jedan organizam sa svojim živim funkcijama vještački dijeli, čime se zamagljuju društveni odnosi. Ako ne postoji problem masovne demokratije, nego demokratije, onda se po analogiji može postaviti i pitanje: da li su problemi, čiju aktuelnost svi podjednako osjećamo, problemi masovne kulture ili kulture? Svaki napredan kulturni i demokratski pokret, smatra autor, mora da se zauzima za jedinstveno značenje pojma kulture, da se izbori da kultura bude tretirana u organskoj vezi sa društvom i u dijalektičkom značenju. Ne ignoriše se činjenica o zaostajanju izvjesnih slojeva u društvu, nego se to zaostajanje shvata kao istorijska kategorija, a ne kao apsolutno svojstvo. Problemi masovne kulture, po autoru, nijesu ništa drugo nego problemi kulturnih procesa u okviru opšteg demokratskog razvoja.

Rezultati nekih veoma zanimljivih istraživanja o kulturnom životu radnika u Srbiji poslužili su Majstoroviću kao osnovica za razmatranje odnosa didaktizma i novih kulturnih potreba. Radnička klasa, koja je prije pola vijeka predstavljala gotovo zanemarljivo mali procenat ukupnog stanovništva, sada broji 4,5 miliona i predstavlja više nego jednu petinu cjelokupnog stanovništva. Nova i neispitana publika stupa na scenu, noseći sa sobom psihološki potencijal koji se može samo naslućivati, a koji bi, ukoliko se usmjeri na kulturu, mogao da kulturnom životu da toliko potrebne nove socijalne impulse. Majstorović s razlogom postavlja pitanje: koliko se ta nova publika, koja je već sada impresivna po masovnosti, „uvlači u igru" i kulturno aktivizira? Koliko ona danas ima uslova da utiče na kvalitet i smjer kulturnih inicijativa? Kulturna akcija treba sa svoje strane da doprinese integrisanju radnika u globalno društvo i smanjenju socijalnih razlika. Proizvođač bi trebalo da bude i subjekt kulturne akcije kao što je subjekt političke akcije. I tu postoji opšta saglasnost, primjećuje autor, ali za praksu to nije dovoljno jer pitanje sa kojim se ona suočava i čiji odgovor traži glasi: kako da se ostvaruju perspektivni ciljevi? U tom sklopu Majstorović posmatra obilježja tradicionalnog didaktizma, koji polazi od toga da se rezultati mogu postići učvršćivanjem i razvijanjem datih struktura i ubjeđivanjem neprosvijećenih u značaj kulture. Didaktizam, koji je ponikao na kulturnim razlikama, postao je konzervativan branilac starih odnosa u kojima se izražavala i društvena nejednakost u kulturi. Umjesto poziva na igru i učešće, on upućuje poziv na poslušnost i potčinjenost, pri čemu se ne mijenja suština odnosa time što se poziv upućuje u ime ličnog dobra i koristi „učenika". U didaktičkom konceptu kulture „čovjek iz mase" nije subjekt kulturne akcije, nego njen objekt. Od toga polaze i na tome se završavaju sva razmišljanja didaktičara o kulturi, njenoj funkciji i smislu. U tome se izražava duboka razlika između starih didaktičkih formi i novog društvenog položaja ličnosti kojoj je priznat status ravnopravnog saučesnika. Nasuprot uvjerenju starog didaktizma da je nova publika neobrazovana, da juri za erzac kulturom koju ona jedino može da „vari", cifre pokazuju i suprotno: impulsi postoje, ali nijesu uvijek stavljeni u pokret, u korist onih koji ih nose u sebi, kao i u korist kulture. Majstorović se služi ubjedljivim podacima iz same kulturne prakse da bi potkrijepio svoje tvrdnje.

Majstorovićevo interesovanje je usmjereno i prema jednom veoma značajnom, ali nedovoljno istraženom području: prema kulturnom ži-

votu sela. Možemo odmah reći da je Majstorović među rijetkim autorima koji je, makar i fragmentarno, pokušao da prodre u ovu problematiku, da nas suoči sa zanimljivim podacima, opažanjima, pojavama. U opsežnijem tekstu pod naslovom *Promene na selu i kulturna akcija* on se bavi, između ostalog, i pitanjima kriterija progresa, zatim promjenama na selu, onima koji odlaze sa sela i onima koji ostaju, aspiracijama mlade generacije, pitanjem položaja učitelja, novim potrebama sela, kulturnom i političkom akcijom. Autor slika mnoge protivrječnosti u kojima se odvija emancipacija sela, pri čemu je akcenat na novim kulturnim inicijativama. Izolovano svojom autarkičnom privredom i nepovezano sa modernim tržištem, selo je živjelo učmalim životom samodovoljnosti, manje-više apatično prema svemu što se događa van granica njegovog atara. Iako je još u priličnoj mjeri izolovano, ipak se pojavljuju znaci čvršćeg povezivanja sa tržištem. Knjiga, radio, televizor, ploče i gramofon, drugačiji način odijevanja, savremenija shvaćanja o braku i higijenske navike prodiru u selo. Stari način razmišljanja zamjenjuju novi modeli; sve više se govori o razvoju i urbanizaciji sela, o potrebi izgradnje puteva. Pišući o aspiracijama mlade generacije, autor kaže da su mladima tradicionalne i stereotipne forme kulturne akcije u većini slučajeva neinteresantne i da im mladi po pravilu okreću leđa. Kulturnoj akciji na selu potrebne su nove, savremenije inicijative, nov elan i imaginacija. Autor se zalaže za novu viziju sela, koja je realna jer je ponikla u sadašnjosti, ali koja ima u vidu budućnost.

Jedan aspekt reforme u kulturi naslov je priloga koji obuhvata pitanja transformacije klasičnih kulturnih ustanova, promjene u organizaciji kulture, komparacije naših stanja i nekih svjetskih tokova, zatim principe racionalne organizacije i modernizacije.

Po autorovom shvatanju, program reforme u kulturi mora da obuhvati prije svega neophodnu transformaciju kulturnih ustanova. Zatim, tu je nužnost stvaranja modernih, operativnih i dobro opremljenih sistema. Onog trenutka kada svaka institucija bude djelovala kao dio sistema, imaćemo savremeno organizovanu, efikasnu i istinski demokratsku kulturnu akciju. Drugo područje neodložnih reformi i modernizacije jeste područje difuzije. U SR Srbiji hiljadu seoskih naselja ne dobija štampu; mreža bioskopa nedovoljno je razvijena, distribucija filmova neefikasna i neracionalna. Biće potrebno razviti savremenu izdavačku djelatnost itd. Treće područje modernizacije jeste reforma kadrova, poboljšanje izrazito nepovoljne kvalifikacione strukture zaposlenih u kulturnim ustanovama i angažovanje novih, školovanih stručnjaka. Četvrto područje je modernizacija propisa koji regulišu odnose u kulturi. Poslednji aspekt modernizacije jeste modernizacija naših sopstvenih kriterija. Radikalna modernizacija svijesti i mjerila, zaključuje autor, sastavni je dio reforme u kulturi.

U članku pod naslovom *Televizija — faktor demokratizacije u kulturi* Majstorović kaže: da bi televizija mogla da bude interpretator najprogresivnijih nastojanja, da bi mogla uspješno da popularište žive funkcije kulture, ona i sama treba da bude moralno i društveno podsticana. To znači da ni jedna programska orijentacija ne treba da ostaje bez učestvovanja sredine. Kulturni program televizije nije stvar samo televizije. Da bismo mogli da definišemo, podvlači Majstorović, šta je to što na planu kulture očekujemo od ovog sredstva čiji efekti mogu da budu i vrlo nepovoljni, ali i izvanredno djelotvorni, morali bismo da prethodno definišemo kulturne aspiracije sredine, kao i ono što televizija sa svoje strane očekuje od društva. Očigledno je da je to dvosmjeran zahtjev. Saradnja društva na zadacima televizije i saradnja televizije na zadacima društva — eto tako autor formuliše međuzavisnost televizije i društva. On zatim razmatra brojne kulturne funkcije televizije, počev od širenja kulturnog uticaja, deprovincijalizacije kulturnog života, buđenja kulturnih aspiracija, podsticanja stvaralačkog rada do povezivanja nacionalnih kultura.

Odnos umjetnika i javnog mnjenja tretira se u posebnom članku.

Ovaj problem analizira se sa stanovišta administrativnog socijalizma, zatim sa stanovišta samoupravljanja, a posmatra se i odnos između statusa umjetnika i stvaralačkog diferenciranja, odnos između umjetnika i tradicije i, najzad, raspravlja se o pitanjima samoupravnih prava umjetnika, o karakteru umjetničkih udruženja, o institucionalizmu i deetatizaciji.

Knjiga Stevana Majstorovića *Pravo na kulturu* predstavlja vrijedan pažnje doprinos osvjetljavanju savremenih kulturnih procesa u nas. Iako je sastavljena od priloga tematski raznorodnih, iako mnoge aspekte problema tek naznačava, ona svojom osnovnom porukom, svojom opštom usmjerenošću djeluje kao svojevrsna cjelina. Posebna karakteristika ove knjige je njena bliskost realnoj, životnoj situaciji, realnim zbivanjima u društvenom i kulturnom životu. Majstorović svoje mišljenje ilustruje konkretnim podatkom, što tekstu daje obilježje živog i neposrednog dodira sa realnim problemima i preokupacijama. Doduše, negdje su tekstovi na nivou opisivanja situacije, čak reporterskog slikanja prilika. Ponegdje nedostaju temeljitije teorijske razrade određenih aspekata. Ipak, trud koji je Majstorović uložio ima po mnogo čemu obilježje pionirskog istraživačkog poduhvata koji se ne može zaobići i koji je podsticajan kako za neposrednu kulturnu akciju tako i za dalja istraživanja.

BRANKO PRNJAT

Aktuelni problemi savremenog društva

(Zbornik radova, „Komunist", Beograd, 1972, strana 358)

U izdanju „Komunista", a u okviru Komisije za idejna pitanja i marksističko obrazovanje Univerzitetske konferencije Saveza komunista Beograda, objavljen je Zbornik radova *Aktuelni problemi samoupravnog društva,* u čijoj su pripremi i realizaciji učestvovali istaknuti naučni i društveni radnici Univerziteta.

Zbornik obuhvaća osnovna područja teorijske misli samoupravnog socijalizma: situaciju savremenog socijalizma; društveno-politički sistem Jugoslavije, Savez komunista, samoupravljanje, rukovođenje i samoupravno odlučivanje; probleme kulture i međunacionalne odnose; naučno-tehnološku revoluciju i integralno samoupravljanje; ličnost i samoupravno društvo.

Zbornik sadrži radove: *Savremeni socijalizam* dr Branka Pribićevića; *Društveno-politički sistem Jugoslavije* dr Jovana Đorđevića; *Društvena uloga Saveza komunista* dr Rajka Danilovića; *Problemi kulture u samoupravnom društvu* Latinke Perović; *Kultura odnosa uopšte i međunacionalnih odnosa posebno* dr Vuka Pavićevića; *Između sadašnjosti i budućnosti* dr Miroslava Pečujlića; *Samoupravljanje, rukovođenje i samoupravno odlučivanje u radnoj organizaciji* dr Predraga Radenovića i *Formiranje ličnosti u samoupravnom društvu* dr Vladimira Milanovića.

Neki od ovih radova bili su objavljeni kao posebne cjeline, a za ovu priliku prilagođeni su namjeni i dopunjeni novim podacima, konstatacijama i zaključcima.

U analizi situacije savremenog socijalizma, koju je izložio dr Pribićević, dominira poglavlje o istorijskim dostignućima socijalizma i njegovim osnovnim karakteristikama i problemima. S osvrtom na dosadašnji razvoj svjetskog socijalizma, autor ističe njegova gigantska ostvarenja i progres. Društvene i političke snage socijalističkog pokreta uključene su i prisutne, a potom i aktivistički orijentirane u svim dijelovima naše planete u borbi za realizaciju socijalističkih ciljeva. Snaga socijalizma danas nije sadržana i utemeljena samo kroz

ideju o mogućnosti drugačijeg i boljeg društva i ljudskih odnosa, već i u tome što tu ideju, tu mogućnost, nosi i podržava širok krug protagonista i aktivnih sljedbenika. Međutim, najvažnije tekovine socijalističkih snaga postignute su u oblasti revolucionarno-praktičkog mijenjanja društvenih odnosa širinom prodora socijalističkih elemenata, ostvarenja i tendencija u savremenoj društvenoj stvarnosti. U bogatstvu raznovrsnih iskustava svjetskog socijalizma u pogledu mijenjanja društvenih odnosa naročito važno mjesto ima praksa zemalja gdje su na vlast došle komunističke partije. Pojava zemalja s komunističkim partijama na čelu i opredjeljenje za put socijalističke izgradnje istorijski-praktično obara metafizičku teodiceju da je kapitalistički svijet „uvijek bio takav“ i da će „uvijek biti takav“. Socijalizam je doista utisnuo snažan pečat našoj epohi, ali je i sam doživio krupne promjene i zapljuskivanje fundamentalnim problemima razvojno-istorijskog hoda nakon „osvajanja vlasti“. Pribićević se laća analize tih problema. Izdvojićemo jedan, koji se odnosi na pojavu socijalističkog etatizma i birokratizma u smislu „epohalne valencije politike“ ili „političkog činioca“. Autor smatra da je imperativ forsirane industrijalizacije zahtijevao maksimalnu koncentraciju ekonomskih resursa, a to je mogao obezbijediti samo veoma snažan politički centar s ogromnom koncentracijom vlasti, kojega je neposredno orijentirala partija kao rukovodeća elita revolucionarnog pokreta. Kako je aparat političke moći „sklon“ postepenom ali neizbježnom osamostaljivanju na radničku klasu, onda ta vlast prerasta u sistem „vlasti u ime radničke klase“, a to je objektivno tle raznih deformacija koje opredjeljujemo kao socijalistički birokratizam. Očigledno je da autor socijalistički etatizam i birokratizam sagledava kao pojavu do „objektivnih uvjeta“ društvene realnosti i odnosa, u čemu je već sadržano njeno „klasično“ objašnjenje.

Međutim, teorija i praksa socijalizma morat će upotpunjavanje „istine“ o etatizmu i birokratizmu tražiti i „izvan“ objašnjenja da je „političko društvo“ kupola političke ekonomije siromašne i nerazvijene osnovice socijalizma, odnosno objašnjenja koja kompleks etatizma i birokratizma vide u „objektivno-istorijskom karakteru“, po kojem ona nisu *ništa drugo* do izraz niskog stepena razvijenosti... itd. Ako je to tačno, onda je birokratizam zaista zakoniti pratilac socijalizma. Zašto je to tako, zašto mora biti tako, otkud snage takve nužnosti? Ili, kako svjesne snage socijalizma nisu u stanju negirati tu nužnost, a u epohalnom suprotstavu kapitalizmu uspjele su negirati nužnost teodiceje da je „ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova“? Čini se da je borba socijalističkih snaga postala najteža onda kada u toj borbi one moraju da se bore protiv *samih sebe*. Pribjeći praksi dvostruke istine u interesu revolucije, otkad počinju sve trivijalnosti biti u „interesu revolucije“, notoran je znak istorijske neodlučnosti i nespremnosti socijalističkih snaga u ovoj bici da sebe dokinu kao političku državu.

Područje društveno-političkog sistema Jugoslavije, Savez komunista, samoupravljanje, rukovođenje i samoupravno odlučivanje (šire i u radnoj organizaciji), obrađuju dr Jovan Đorđević, dr Rajko Danilović i dr Predrag Radenović.

U prilogu *O društveno-političkom sistemu* Đorđević polazi od teorijskog objašnjenja — šta je to politički sistem. U daljoj razradi bavi se njegovom makrostrukturom, transformacijom države i organizacije vlasti (skupštinski sistem), pa, preko društveno-političkih organizacija, završava kritičkom anatomijom političkog sistema, što predstavlja najbolji dio ovog priloga. U razradi federalizma kao originalne društveno-političke strukture u smislu „komunitarne“ strukture, koju je Monteskje definirao kao „republika republikâ“, Đorđević jugoslovensku federaciju sagledava kao svojevrsnu društveno-političku zajednicu, dakako različitu od oblika unije, kao federaciju koja je zajednica zajednicâ, a ne politički amorfno udruženje suverenih država. Stvaranjem federativne republike, radni narod, narodi i narodnosti Jugoslavije, nisu prestali da budu suvereni, oni su kreirali zajednicu, a ne jedan oblik građansko-pravnog udruženja. Za poznavaoce ovih problema političkog sistema prilog Đorđevića znači, kao i uvi-

jek, svojevrstan izazov razmišljanju, daljem teorijskom koncipiranju i razradi političkog sistema. U tom pogledu čini se da bi trebalo staviti akcent na suštinsku razliku političkog sistema kao „normalnog" odnosa vlasti i društva i političkog sistema samoupravne zajednice. Prvi može značiti afirmaciju radnika kao građanina, a drugi afirmaciju njegove *proizvodno-klasne* sfere i osnovice.

Društvena uloga Saveza komunista je predmet kritičke analize dr Rajka Danilovića. Autor sagledava razvojnu liniju partije od boljševičkog tipa k partiji novog profila u okviru samoupravnih odnosa. Mada prilog sam po sebi, s obzirom na koncepcijsku zamisao i prostor, ne dozvoljava širi pristup razvojnom hodu radničke partije, bilo bi svakako interesantno kad bi se napravila jedna interpretacija Marksova shvaćanja radničke partije kao sinteze masovno-radničke osnovice i borbeno-prevratničke svijesti, pa onda razmatrala partija „osvajanja vlasti" i Gramšijev koncept partije kao „novog vladara", i naknadno povukle granice i iskustva Saveza komunista na planu njegove transformacije od partije na vlasti do partije „kritičke izgradnje društva". Danilović težište stavlja na pitanje Saveza komunista u funkciji sinteze i usmjeravanja. On smatra da je Savez komunista jedina komunistička partija na vlasti koja ide otvoreno u susret izazovima budućnosti i kritički ukazuje na sopstvene limite i izvore stagnacije. Kada razmatra idejnu i organizacionu obnovu Saveza komunista, Danilović to veoma uspješno čini, iako ponekad ne uspjeva u potpunosti održati kritički duh, što onda liči na komentar. U naporu da sagleda partiju „novog tipa", autor se više bavio „postojećom" idejno-vodećom ulogom Saveza komunista, kakva ona danas već „jeste", a ne kakva bi trebalo da bude. Međutim, ozbiljnost i teorijski nivo ovog priloga je svakako doprinos daljem teorijskom koncipiranju idejno-vodeće uloge Saveza komunista danas.

Jedno novo i pomalo neistraženo područje, svakako interesantno, predstavlja prilog *O samoupravljanju, rukovođenju i samoupravnom odlučivanju u radnoj organizaciji* dr Predraga Radenovića. U uvodnom sintetičkom pristupu autor razmatra stanje funkcije upravljanja — rukovođenja u savremenom društvu (kapitalističkom i socijalističkom), a potom samoupravljanje kao produkcioni odnos i društveni sistem, te funkciju rukovođenja i odlučivanja u uslovima samoupravnih odnosa. U analizi samoupravljanja u cjelini učinjen je napor da se dâ ocjena njegovog stanja danas i pokažu dalji pravci njegovog razvoja. Rukovođenje u samoupravnoj organizaciji je u osnovi u svom preobražaju, to je nova i dinamična funkcija u poređenju s istom funkcijom birokratske organizacije društva. To znači da ostaci stare birokratske organizacije društva, a samim tim i funkcija rukovođenja, postepeno nestaju, ustupaju mjesto novoj, socijalnoj organizaciji rada koja počiva na dubljim osnovama samoupravnosti, gdje prava i dužnosti članova organizacije postaju takvi da subjekti rada svih akcija u svojoj organizaciji — grupi postaju stvarni. Nastojanja da se proizvodni odnosi više ostvare kao *neposredno samoupravni,* odnosno da funkcija rukovođenja djeluje u sklopu samoupravnih organa kao jedna od funkcija, pa samim tim da se ona svede na mjeru koju zahtijeva i okviruje cjelina samoupravljanja, u okviru udruženog rada, organizacija udruženog rada — jesu fundamentalni zahtjev za korjenitim preobražajem funkcije rukovođenja u radnoj organizaciji, kako bi se birokratskom upravljanju suprotstavila *stvarna samouprava;* birokratskoj organizaciji društva socijalna organizacija s principima razotuđenja ličnosti, raspodjele prema rezultatima rada i, najzad, stvarna samouprava preko „asocijacije proizvođača". U sklopu samoupravnog produkcionog odnosa i sistema samoupravljanja — funkcija rukovođenja je potrebna, ima određeno mjesto, ulogu i način djelovanja, kako to nalaže institucija društvenog samoupravljanja, pošto je funkcija rukovođenja njena tehnička, koordinatorska, organizatorska struktura i, najzad, izvršni organ. Dakle, funkcija rukovođenja ne može egzistirati kao izdvojena i nezavisna struktura, već kao tehnička funkcija u ulozi realizatora samoupravnih odluka. Autor smatra da je neposredni cilj funkcije rukovođenja da priprema odluke o

poslovnoj politici, o kojoj faktički treba da odlučuju organi društvenog samoupravljanja, sprovodi u život politiku privređivanja, ali u okviru samoupravnih odluka, te preduzima mjere i akcije u pravcu postizanja optimalne ekonomske efikasnosti itd. Radenović utvrđuje evoluciju funkcije rukovođenja u uslovima samoupravnih odnosa za koju smatra da se već danas pojavljuje u dosta izmijenjenom obliku, kako strukturalno tako i sadržinski. Ako se ona posmatra samo kroz funkciju direktora, onda je ona sjedinjavala i komponentu samoupravljanja, napuštajući pri tome elemente vlasti, koji joj se mogu pripisati zbog ostatka njene klasične funkcije, ali ujedno poprimajući i novi karakter samoupravnog organa. Iako je autor već naglasio da samoupravni organi moraju biti organizaciono i po kompetencijama odvojeni od strukture funkcije rukovođenja, čini se da bi to još moglo biti stvar teorijske dorade, jer razvojni tokovi i odnosi unutar *konstitucije zajednice rada*, odnosno jedne nove organizacije rada koju zovemo udruženi rad, ruše, nagrizaju stari karakter navike i tradicije u oblasti rada, stvarajući pri tome novi evolucioni oblik tehničke i socijalne strukture. Ukazavši na nove tendencije transformacije funkcije rukovođenja u samoupravnim odnosima, autor je sagledao i njeno postojeće stanje u smislu „protivrječnosti između upravljanja i funkcije rukovođenja", a u svemu tome, smatra on, faktička snaga Saveza komunista je utemeljena na njegovom djelovanju u razrješavanju postojeće protivrječnosti.

Naučno-tehnološka revolucija i integralno samoupravljanje izloženi su u prilogu dr Miroslava Pečujlića *Između sadašnjosti i budućnosti*. Autor nastoji šire mobilizirati teorijsku misao na preokupaciji današnjice: proces naučno-tehnološke revolucije i njegova prisutnost u općesvjetskim okvirima, savremenoj građanskoj civilizaciji i socijalističkom svijetu. On ukazuje na univerzalnu ekspanziju modernih proizvodnih snaga i na dozrijevanje novih ljudskih potreba u krilu savremenog društva. Superepohalne promjene proizvodnih snaga nisu jedina manifestacija savremenog društva i civilizacije; uporedo s tim, na drugom kolosjeku, manifestiraju se težnje da se zadrže, ovjekovječe stari socijalni odnosi i institucije, da se prolongira „staro u novom", da se elementi starog društva osposobe i adaptiraju novoj, epohalnoj proizvodnoj situaciji. Otud, po mišljenju autora, čovječanstvo se nalazi na sudbonosnoj prekretnici, na raskršću civilizacije, a sukob starog i novog, stare i nove civilizacije, pretvara savremeno društvo u pravo vulkansko tle. Ako postoje stalne teme o kojima čovjek razmišlja, onda je svakako ovaj sukob „vječna" tema naše današnjice. Odgovarajući na postavljeno pitanje — kako spojiti silni rast proizvodnih snaga s oslobođenjem rada, demokratijom, slobodom učešća u odlučivanju, sa socijalnom ravnopravnošću — autor smatra da raznovrsni oblici samoupravljanja postaju široko zastupane lozinke vremena, dio plana za preuređenje društva. Svijet ne može biti drukčiji bez ostvarivanja samoupravljanja, tj. bez samoodređenja i ljudskosti čovjeka. Engelsov skok iz „carstva nužnosti u carstvo slobode" je preokupacija savremenog društva. Bez sumnje, autor reafirmira Marksov koncept revolucije kao ozbiljenja slobode. Opšti tok istorije potencijalno nosi sobom *moguću* koincidenciju proizvodnog progresa i revolucionarno-kritičke djelatnosti klase proizvođača. Zadatak svjesne djelatnosti postavlja se kao sposobnost uprezanja ekonomskog razvoja proizvodnih snaga u službu demokratije, humanijih odnosa i života ljudi. Napraviti konstruktivnu sintezu zahuktalih proizvodnih snaga (proizvodni fond) s novim produkcionim odnosima (demokratijom, samoupravljanjem) je preduslov da socijalizam stekne svoj ljudski lik.

Priloge o problemima *kulture* i *međunacionalnih odnosa* dali su Latinka Perović i dr Vuko Pavićević. Sagledavajući mogućnosti razvoja savremene kulture, Latinka Perović njen napredak vezuje za dalje tokove industrijalizacije i podizanje proizvodnosti, zasnovane na znanjima, stručnosti i socijalističkim društvenim odnosima. Sadašnji industrijski potencijal, univerzitetski i visokoškolski centri, naučni instituti i kadrovi u njima — sadrže već značajne pretpostavke za takav razvoj. Međutim, u društvu koje još karakteriše ekonomska ne-

razvijenost, nizak stepen civilizacije, neprosvjećenost i kulturna zaostalost — demokratizacija kulture značit će zadugo elementarno opismenjivanje, masovno obrazovanje, približavanje kulturnih dobara najširim društvenim slojevima, urbanizaciju sela i drugo. Autor „realistički" sagledava sadašnju situaciju kulture i njene mogućnosti sutra. U tom pogledu ovaj prilog je i doprinos stvaranju jasnije i prihvatljivije političke orijentacije u oblasti kulture i kulturnog stvaranja.

Vuko Pavićević, analizirajući stanje međunacionalnih odnosa, smatra da je potreban dublji studij nacionalnog problema i međunacionalnih odnosa, kao i posebna briga o kulturi, to jest humanizacija tih odnosa. Autor pledira za objektivno međusobno *upoznavanje*, jer zapanjujuće malo i površno poznajemo istoriju drugih naroda i donosimo brojne ocjene jedni o drugima bez temeljnog poznavanja fakata!

Dr Vladimir Milanović je u svom prilogu *Ličnost i samoupravno društvo*, veoma interesantnim jezikom i pristupom iznio neke dileme jugoslavenske teorije o vaspitanju i obrazovanju, čime je zaista vanredno upotpunjen sadržaj ovog korisnog Zbornika.

Zaključujući izlaganje o Zborniku, obavezni smo vrijednosno konstatirati da Zbornik sadrži radove ozbiljne i trajnije vrijednosti i da je konkretan početak na realizaciji programa aktualizacije društvene i marksističke misli u nas, osobito poslije II konferencije SKJ, te da će kao takav ostaviti traga u savremenoj marksističkoj literaturi.

SLOBODAN P. INIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

DELO

Treći broj književnog časopisa „Delo" posvećen je temi „Mit i savremenost". Poznati teoretičari Rolan Bart, Mirča Elijade, Klod Levi-Stros, Elemire Zola, Karol Kerenji i Furio Jezi zastupljeni su svojim tekstovima u ovom broju. Oni na vrlo angažovan način govore o poreklu i osnovi mitologije, o odnosu mita i istorije, o strukturi mitova i ostalim važnim pitanjima koja su neposredno u vezi sa pojmom i problemima mita. Tu su i naši autori: Miodrag Pavlović, Milan Komnenić, Vladeta Jerotić, Dragoš Kalajić, Kordić i Vuković, koji su se takođe upustili u rasvetljavanje mita, odnosa poezije i mita, psihoanalize i mita.

Istaknuti mađarski sociolog i teoretičar kulture Karol Kerenji predstavio nam se člankom *O poreklu i osnovi mitologije*. Izraz „mit" je odveć višeznačan, nejasan i otrcan — kaže Kerenji. Razlog tome je u specijalnoj materiji koja uslovljava umetnost mitologije, a koja predstavlja zbir elemenata, prenetih kroz tradiciju, koji se bave bogovima, elemenata koji se nalaze u poznatim pričama, a koji ipak ne isključuju pažljivije urađeno oblikovanje. Upoređujući umetnost mitologije sa muzikom, Kerenji konstatuje da mitologija nije običan vid izražavanja, osim u doba kada je ona bila jedini moguć način izražavanja podoban duhu vremena. Ona može da bude u duhu vremena i tada, kao i muzika, ima izvesno shvatljivo značenje, suštinu koja pobuđuje uživanje i pruža zadovoljenje. Međutim, o tom značenju teško je govoriti naučnim jezikom jer se ono samo na mitološki način može potpuno izraziti.

Po autorovom mišljenju, izvor mitologije je u nama, ali je problem u tome da li je on samo unutra. Mitologija, kaže Kerenji, nastavlja da peva i posle svoje smrti, čak i kada

se udaljava. Mitologija je bila oblik izražavanja, misao i život onog naroda u kome je nastala; znači, dok je u životu, u narodu u kome se oseća kao kod svoje kuće, mitologija je živela. Za čoveka antike mitologija nije bila samo ubedljiva, puna značenja, već i eksplikativna, što znači i racionalna. Upravo u toj eksplikativnosti se krije etimološki karakter mitologije, koji je paradoksalan u najvećoj meri. Mitologija objašnjava samu sebe i ujedno sve što postoji na svetu ne samo zato što je stvorena da pruži objašnjenja, već i zato što ima osobinu da može objašnjavati. Međutim, ovo tvrđenje ne treba da nas zavara, ono je samo privid očiglednosti.

Kerenji se poziva na Bronislava Malinovskog kada ovaj tvrdi da mit ne može biti vid tumačenja radi zadovoljavanja naučne radoznalosti. Mit, po rečima Malinovskog, predstavlja ponovno stvaranje stvarnosti najstarijih epoha u narativnoj formi. To znači da mitovi ne objašnjavaju ništa i ni u kom smislu jer uvek potvrđuju nešto što je prethodilo kao ideal i pouzdan dokaz za njihovo nastajanje. Malinovski poriče i simbolički karakter mita veoma tačnom konstatacijom da mit za one koji ga iskazuju izražava ono što je ispričano, dakle neki događaj koji potiče iz najstarijih vremena. Međutim, baš tu Kerenji zamera Malinovskom što ne vodi računa o tome da taj događaj, sa svoje strane, izražava nešto opštije, nešto što poseduje crte sadržaja ljudskog univerzuma iskazanog u mitološkoj formi. Malinovski ne nalazi tačan izraz da kaže šta mit stvarno jeste. On se ne zadovoljava rečju „objašnjavati“ u smislu „intelektualnog napora“. Ako tu reč upotrebimo u nekom drugom njenom značenju, može se lako zaključiti, kaže Kerenji, da mitologija vrši misiju razjašnjavanja svega za one koji tu mitologiju proživljavaju. Ali i tu moramo biti oprezni jer ono što se čini pomoću mitologije kada ona obavlja svoju funkciju pričanja mitova nije samo besposlen način objašnjavanja, već nešto sasvim drugo, pa je adekvatnije objašnjenje mita rečju utemeljiti, motivisati, ukazati na razlog postojanja. Kerenji kaže da mitologija upravo motiviše, da ona ne odgovara na pitanje „zašto“, već na pitanje „zbog čega“. Događaji u mitologiji govore o prvim materijama, okolnostima i uslovima koji nikada ne stare i koji nikada ne mogu biti prevladani jer iz njih zrači sve. Znači, oni obrazuju osnovu sveta pošto sve počiva na njima.

Dragoš Kalajić u tekstu *Tradicija budućnosti* na samom početku daje definiciju tradicije kao tehnike komuniciranja kojom se kroz prostor i vreme prenosi i predaje određen sadržaj pogleda na svet. Pogled na svet, u idealnom smislu, prethodi i nadvisuje sve ostale izraze ljudskog osvedočenja, iz čega proizlazi zaključak da je u prirodi sadržaja određenog pogleda na svet da nastoji opstati u svojoj prvobitnoj biti kao originalna i trajna temeljna vrednost na kojoj se zasniva sudbina čoveka i zajednice. Čovek kroz tradiciju nastoji da sačuva one sadržaje temeljnih vrednosti pogleda na svet koji predstavljaju suprotnost uslovima društvenog i istorijskog života. Tako tradicija pomaže čoveku da se u svetu nesigurnosti i promenljivosti održi i bolje snađe. Iako je sadržaj tradicije neuništiv, on se ipak može izgubiti na nivou društvene prakse, i to velikom zaslugom konzervacije pogleda na svet. Upravo ta konzervacija obreda, ideoloških i religijskih manifestacija onemogućava i sam život zajednice koja više nije verna svom pogledu na svet, već se predaje obredu bez smisla i veze sa onim što sve nadvisuje i čemu sve prethodi. Dakle, samo su oblici tradicije izgubljeni, a sadržaj je trajan i prisutan u svim vremenima. Čovek, kada izgovara nerazumljive šifre i izvršava norme koje više ne shvata, pokazuje gubitak veze sa originalnom energijom pogleda na svet koja mu je davala sposobnost da na svaku novu situaciju odgovori u saglasnosti sa sopstvenom suštinom. Na taj način čovek gubi tlo pod nogama i lako postaje plen okolnosti koje ga nadvisuju i uslovljavaju, umesto da u vrlini temeljnih vrednosti svog pogleda na svet nadvisuje i uslovljava okolnosti. To je i razlog, kaže Kalajić, što našu epohu karakteriše osećaj ljudske usamljenosti, praznine i otuđenosti.

Autor zatim govori o antitradiciji, o tradiciji budućnosti, o tradiciji i odgovornosti i o nekim oblicima

tradicije. Vrlo je zanimljivo njegovo izlaganje o tradiciji nedelje, dana odmora, kao jednom od najistrajnijih oblika tradicije. U hrišćanstvu ljudi su, čisti telom i duhom, uredno obučeni, nedeljom dolazili na propoved ili obred. Nedelja je bila dan koji je čovek posvećivao nečem višem od življenja po svaku cenu. On se tog dana suočavao sa svojim višim dvojnikom, kako kaže Kalajić, najsavršenijim bićem, na koje je nastojao da liči i izgledom i unutrašnjim mirom. Nedelja naših dana je postala prost dan odmora. Ona je analogna otuđenju čoveka od onoga što ga je činilo uspravnim i spokojnim, od svog unutrašnjeg središta bića. Nedelja je danas sinonim grozničave potrebe „modernog“ čoveka da se vremenska praznina ispuni dokolicom, ili hobijem ili, kako kaže Kalajić, da se odloži sastanak sa samim sobom u najvišem smislu. Nova tehnološka revolucija i automatizacija proizvodnje učiniće da se proširi vreme odmora, pa će ta vremenska praznina postati još nepodnošljivija.

ZORAN SEKULIĆ

gledišta

Časopis „Gledišta“ je u martovskom broju objavio tekstove Vidaka Vujačića, Zorana Vidojevića i dr Aleksandra Vacića o temi „Šta znači društvena jednakost u samoupravnom društvu“. Prva dva rada otkupljena su na četvrtom konkursu ovog časopisa.

U članku pod naslovom *Društvena jednakost i samoupravni socijalizam* Vidak Vujačić ističe kako se u jugoslovenskoj literaturi vrlo često pojam „samoupravno društvo“ poistovećuje s pojmom „socijalističko društvo“, a ponekad se oni uzimaju u vrlo različitim značenjima. Mnoga obeležja samoupravnog društva prožimaju se i dopunjuju obeležjima demokratskog socijalističkog društva, ali, isto tako, među njima postoji i sukobljavanje, stalni raskorak. To njihovo ekspliciranje i vodi boljem razumevanju činjenica koje određuju jednakost u samoupravnom socijalizmu. Proučavanje socijalnih razlika među ljudima omogućiće da se koriguju neke predstave o homogenoj strukturi samoupravnog društva koja je, po mišljenju Vujačića, suviše napadno posmatrana kroz prizmu egalitarizma. U daljem izlaganju Vujačić govori o pojmu „društveno diferenciranje“ i vrši formalnu i sadržinsku klasifikaciju društvenih grupa, što predstavlja analizu sadržaja statusne diferencijacije samoupravnog društva. U ovoj analizi, u čije se razmatranje nećemo upuštati, Vujačić ne polazi od činjenice da je samoupravno društvo klasno poput socijalističkog, iako kaže da klase i slojevi nisu u njemu iščezli, već se više ili manje prepliću ili spajaju s novim sadržajima eksploatacije. Ako se zadržimo u domenu teorije, može se pretpostaviti da i samoupravno društvo stvara ili može da stvara uslove za dekonstituciju klasa u klasičnom vidu, zato što se struktura aktivnog stanovništva neprekidno pomera u korist radničke klase — onih koji stvaraju materijalna i kulturna dobra i koji imaju za cilj homogenizaciju društva uopšte. Vidak Vujačić kaže da bi bilo realno očekivati da će se konvergentnim procesima povećavati društvena homogenost. Pri tome, on misli na faktore koji mogu da determinišu homogenizaciju samoupravnog društva, a to su izraženi zahtevi da se smanji raspon ličnih dohodaka između većine i jedne određene manjine, zatim naglašena tendencija za izjednačavanjem obrazovnog i kulturnog nivoa ljudi, zahtev da se direktnije učestvuje u izražavanju kolektivne volje i, na kraju, integrativni efekti u svim vidovima društvenog dogovaranja. Vujačić konstatuje da je samoupravno društvo, uprkos jednakosti ljudi u zakonu, i klasno društvo. Veoma jasno se manifestuju po-

jave i tendencije dominacije vladajuće klase, nukleusa društva, na svim nivoima i relacijama, što pokazuje fakticitet klasnog sadržaja samoupravnog društva. Ali, jugoslovensko samoupravno društvo ne bi bilo ono što jeste da ne egzistira u znaku dva kontradiktorna aspekta: ono je istovremeno izraz jednog klasnog života i izraz sveta koji klasne situacije, kako kaže Vujačić, rastvara do nesamoostvarenja.

Težnja za jednakošću traje od kada i klasno društvo, kaže Zoran Vidojević u tekstu *Smisao jednakosti i mogućnosti njenog ostvarivanja u samoupravnom društvu*. Vidojević je spreman da težnju za jednakošću izjednači s težnjom za slobodu i kaže da ona predstavlja idejni temelj svake revolucije. Samoupravni socijalizam je suštinski neodvojiv od ostvarivanja društvene jednakosti i on, tvrdi Vidojević, u svojoj biti znači kretanje ka jednoj novoj ljudskoj civilizaciji. To ujedno znači da društvena jednakost koja je sadržana u tom kretanju prevazilazi okvire ekonomsko-političke jednakosti i predstavlja ostvarivanje jednakih društvenih mogućnosti za razvitak svih komponenti individualne ljudske emancipacije posredstvom emancipacije radničke klase. Pri tome kultura i duhovne vrednosti treba da budu imanentni i, u odnosu na druge, jednako vredni elementi procesa prevazilaženja klasnog društva, a nikako samo dopuna u ostvarivanju društvene jednakosti u sferi proizvodno-političkih odnosa. To prevazilaženje klasnog društva kao realni pokret, ostvarivanje komunizma, moguće je samo kao sveobuhvatni proces negacije klasnog društva. Vidojević, između ostalog, kaže da bez savremene klasne borbe našeg savremenog proletarijata i snaga koje najviše pogađaju klasne društvene nejednakosti nije moguće prevazilaženje krize u kojoj se naše društvo danas nalazi i kretanje ka samoupravnom socijalizmu i njemu imanentnoj jednakosti. Ta borba, po mišljenju Vidojevića, treba da bude usmerena na to da bitni interesi i ciljevi radničke klase postanu osnova izgradnje društvenih odnosa i političkih institucija. Ta borba uključuje u sebe dijalektiku istovremenog razvijanja radničke klase, prevladavanja njenih sopstvenih granica i osvajanja najvažnijih društvenih pozicija.

Sigurno je da pokretačka snaga te borbe treba da bude Savez komunista kao istinska partija proletarijata, koja će težište svog rada i svojih aktivnosti staviti u borbu za svestranu emancipaciju i osposobljavanje radnika. U svom unutrašnjem životu i odnosima u sebi Savez komunista treba da bude otvoren za odlučujući uticaj proizvođačke klase na svoje celokupno delovanje. Osnovni razlog njegove egzistencije Vidojević nalazi u preokretu sudbine viška vrednosti, a ne u održavanju na vlasti. Savez komunista mora da postane oblik klasne zaštite, ali ne sindikalističkog tipa, već zaštite radnika-proizvođača u smislu borbe za njihove najvažnije interese i ciljeve. Vidojević smatra da je velika zabluda, a ponekad i velika demagogija, da se glavna snaga prevazilaženja postojećih društvenih razlika — nejednakosti traži pre svega u državi, u njenim oštrijim i potpunijim merama. Mere države znače samo privremeno otklanjanje ekstremnih razlika u materijalnom položaju. To je sigurno pozitivan korak u sklopu društvenih okolnosti, naročito kada se te razlike uvećavaju, ali je isto tako tačno, kaže Vidojević, da je radnička klasa kao nezamenljivi subjekt socijalizma jedina u stanju da iskoreni klasno razlikovanje, jer je ona ujedno i nezamenljivi subjekt prevazilaženja klasnih i društvenih nejednakosti.

Iz teksta dr Aleksandra Vacića *Političko-ekonomske osnove socijalne politike* izdvojili smo samo pretpostavke na kojima je on zasnovao svoju analizu. To je, prvo, podatak da društvena javnost smatra da su postojeće razlike u materijalnom položaju veće od dopuštenih, a neke od tih razlika ocenjuje kao neposredno ugrožavanje socijalističkog karaktera jugoslovenske zajednice, i drugo, socijalna politika u jugoslovenskom društvu mora biti samo integralna dimenzija samih socijalističkih proizvodnih odnosa. Iz toga proizlazi da zahtev za istinskom socijalnom politikom u socijalističkom društvu mora značiti i zahtev za uspostavljanjem i razvijanjem takvih odnosa. Samoupravni socijalizam predstavlja, po re-

čima Vacića, platformu na kojoj se moraju utvrđivati osnovni ciljevi socijalne politike. U daljem izlaganju dr Vacić vrši analizu tri osnovne grupe razlika, koje je on ustanovio prema njihovom poreklu, društvenom značenju i značaju. To su: prvo, razlike koje nastaju iz nedograđenosti sadašnjeg pozitivno-pravnog sistema u smislu samoupravnog pravnog privrednog sistema; drugo, razlike koje proističu iz negacije, odnosno povrede tog sistema; treće, razlike koje potiču iz opšteg nivoa našeg privrednog i društvenog razvoja. Koristeći se materijalima dobijenim istraživanjem koja su obavljena na području Beograda i SR Srbije, dr Vacić vrši iscrpnu analizu ove tri grupe razlika, da bi, na kraju, predložio osnovne pravce socijalne politike na nivou federacije, republika (u ovom slučaju SR Srbije), opština (beogradskih) i radnih organizacija.

z. s.

ideje

Najnoviji, šesti broj „Ideja" (za prošlu godinu) na uvodnom mestu donosi razgovor Zorana Sekulića sa dr Esadom Ćimićem. Poznat kao teoretičar i sociolog koji je u više navrata izložio vrlo zanimljive i marksistički dosledne opservacije u duhu samoupravnog sistema, dr Ćimić je zamoljen da pruži skicu sociološkog modela samoupravljanja koja bi omogućila njegovo potpunije proučavanje. U odgovoru na to pitanje dr Ćimić ističe da aktuelni sociološki pristup proučavanju samoupravljanja u jugoslovenskom društvu treba da podrazumeva činjenicu da ono nikada nije bilo naša istorijska, već naša politička šansa jer je pre svega bilo motivisano potrebom političkog razdvajanja našeg socijalizma od drugih socijalističkih sistema, iako je, po mišljenju dr Ćimića, kasnije dalo dalekosežnije efekte. Drugi momenat koji naročito ističe dr Ćimić je potreba za budnom svešću u distinkciji između društva (građanskog) i sistema (socijalističkog). To je veoma važno pitanje jer perfekcionizam u izgrađivanju sistema koji se neguje nezavisno od stupnja našeg razvitka može samoupravljanje da otuđi od čoveka i društva. A čovek čoveku, u humano strukturiranom i tako usmerenom društvu, treba da bude najviša potreba. Isto tako, u krajnjem ishodištu, čovek treba da bude sam sebi najviša potreba. Te dve potrebe se međusobno uslovljavaju i oplođavaju. U istoriji, izuzev u arhajskim društvima, čovek je posredstvom drugog čoveka postupno postajao sposoban da sebe sve ljudskije doživljava i da se uverava da je, kao što je Marks rekao, „koren za čoveka — čovek sam". U daljem izlaganju dr Ćimić određuje središnu racionalnu i čovečnu premisu koncepta samoupravljanja i kaže da ona mora predstavljati pomirenje onoga što jest sa onim što treba da bude, što znači da misao treba situirati u realnost. Nemoćan je ideal koji kritikuje stvarnost a ne može da je izmeni — kaže dr Ćimić. On razlikuje tri sfere samoupravljanja:

— političku, u kojoj je dostignuta krajnja granica i gde će se dalje insistiranje na isključivo političkoj dimenziji samoupravljanja pretvoriti u njegovu suprotnost jer se demokratija za sve, opšta demokratija u uslovima neuspostavljenih pretpostavki samoupravljanja svakog dotiče i nikog se ne dotiče;

— ekonomsku, samoupravljanje se razvija pod uslovom relativno bogate materijalne osnove, na čije višedimenzionalno oblikovanje i samo utiče. Kad je ta osnova oskudna, samoupravljanje se nužno javlja kao činilac osvešćivanja u vlastitu nemoć;

—antropološku, čovek je odgovoran ne samo za ono što je učinio već i za ono što nije učinio.

Dr Ćimić ističe da je s klasnim društvom nastupila razlika između čoveka kao čoveka i pripadnika klase, između privatnog i javnog, između individuuma i društva. Etos ne ostaje ono po čemu su svi ljudi ono što jesu. Dakle, realna struktura klasnog društva se interpolirala između čoveka i etosa. Etos postaje moral jer su u pitanju društveni odnosi koji traže od čoveka da čini nešto što se od njega zahteva, da čovek, kako kaže dr Ćimić, sam sebi izgrađuje nešto kao prebivalište, tako da se taj odnos sada pretvara u društveno poprište čovekove delatnosti. Moral kao fenomen i etika kao filozofija tog fenomena, po mišljenju dr Ćimića, nisu samo znak otuđenja već i pokušaj da se i u takvim uslovima prevlada taj fenomen. I kritika morala ne znači da se kritikuje samo pozitivna sadržina morala već i klasna forma društva, što će omogućiti da se od mehaničkog odnosa individuum — društvo pređe put do pune ljudske određenosti kao zajednice ličnosti. Ta zajednica ukazuje na veze i odnose među ličnostima, dok društvo ukazuje na postojanje jednih pokraj drugih individuuma. Dr Ćimić ističe da marksizam nije kolektivizam, da on ceni ličnost i da mu je stalo da svaki čovek to postane.

Samoupravljanje kao ideja dolazi do izražaja u institucionalizovanom području, znači u sferi predmetnosti: politike, ekonomije i slično. Granica samokonstituisanja, kaže dr Ćimić, podudara se sa granicom predmetnosti. Na sreću, ne može se vladati i ovladati ljudskom egzistencijom, pa se treba odupreti samoupravljanju bez čoveka, pojedinca jer poistovećivanje predmetnosti i onog što omogućuje predmetnost, čoveka, predstavlja, po mišljenju dr Ćimića, anonimnu, impersonalnu diktaturu. Pretpostavlja se da čovek može da dopre do temelja svoje vlastite egzistencije ukoliko uspe da raspolaže onim što je raspoloživo, dakle onim što je poprimilo formu institucionalnog napretka, institucionalne kulture, institucionalne istorije. Ali, pošto čovek ne može sve predvideti, vaninstitucionalna sfera je ono čime se ne može vladati i upravljati, a to upravo predstavlja i unutrašnju granicu samoupravljanja. Znači, postoje dve koncepcije, građansko-menadžerska, koja se ogleda u tome da se pretenzije vladanja prošire i na vaninstitucionalno, i izvorna socijalistička koncepcija, predstavljena samovladanjem, samoraspolaganjem, koja znači vraćanje čoveka i njegovog dela sebi samima. Po rečima dr Ćimića, u središtu je pitanje slobode shvaćene kao mogućnost zajedničke kontrole u sferi predmetnosti i individualnog samovladanja u vaninstitucionalnoj sferi.

Odgovarajući na pitanje o socijalnom konfliktu u našem društvu, dr Ćimić se slaže sa Sekulićem da se konflikt u nas i u teoriji i u praksi često tumači sa stanovišta funkcionalističkog koncepta društva po kome je konflikt kao disfunkcionalnost društveno nepoželjna pojava i ističe da postoji mnogo indicija o tome da je društvena nauka ne samo zanemarila nego i zaboravila na konflikt kao formu društvene interakcije, kao vid oslobađanja od tenzije. Dr Ćimić kaže da se konfliktom sukobljene grupe podstiču na modifikovanje vlastitih zahteva ili se jedna od njih odriče ciljeva, napušta svoje zahteve. Kod nas nisu retke situacije u kojima se konflikt javlja kao gotovo jedini način na koji grupe mogu da izraze poziciju spram „zvaničnih" ideja i prakse. Po mišljenju ovog teoretičara i sociologa, ukoliko se ne dopušta stvaranje i održavanje konstruktivnog socijalnog konflikta, preti opasnost od nemogućnosti uspostavljanja i održavanja kreativnog socijalnog sistema. Poslužtivši se rečima Roberta Lija i Martina Martija da nas „konflikt štiti od većih i rđavih konflikata", dr Ćimić kaže da je bitno, iako to, možda, izgleda neprihvatljivo, u našem društvu učiniti našu svest budnom i otpornom spram svakog prikrivanja, diskriminisanja ili eliminisanja konflikta.

Na pitanje koji bi fenomen u našem društvu izdvojio kao koncentrisan izraz socijalne patologije, a koji je do sada bio relativno previđen, dr Ćimić je bez dvoumljenja odgovorio da je to poltron, podrepaš, čankoliz, takojević. Zoran Sekulić je insistirao na pitanjima o tipovima poltrona u našem društvu, na celovitijem portretu poltrona, na uslovima koji stvaraju poltrona i na efikasnom

socijalnom [illegible] Rezultat [illegible] deo [illegible] o poltronstvu.

Kada [illegible] sa istim [illegible] štvenoj [illegible] razine, [illegible] Čimić, da [illegible] nošću u [illegible] ranju [illegible] ređeni [illegible] da bi se [illegible] bismo [illegible] formizam [illegible] njime bi se [illegible] šom i [illegible] Čimić [illegible] tivnog konformizm [illegible] minusu [illegible] više [illegible] kode, [illegible] je poltron.

Dr Čimić [illegible] trona u [illegible] poltron [illegible] poštovanje [illegible] se od malih [illegible] psihologija [illegible] kojom se [illegible] koja je [illegible] autoritarnim [illegible] principijelna [illegible] intelektualac [illegible] gažovanošću [illegible] pula, pa [illegible] imenitelj — [illegible] pretvara u [illegible] tveni [illegible] napredovanje.

U daljem [illegible] tovo kao [illegible] lovit [illegible] tron ima [illegible] hijerarhiju [illegible] talitet i [illegible] poltrona je [illegible] podnožju [illegible] na kolenima [illegible] poverenja [illegible] tvenom planu [illegible] soku [illegible] Poltron je i [illegible] izdavši [illegible] rešen i [illegible] ga interesuje [illegible] ljudi sa [illegible] poltron je [illegible] odstupnicu [illegible] kretno pomagati [illegible]

[illegible]

Dr Čimić ističe da je s klasnim društvom nastupila razlika između čoveka kao čoveka i pripadnika klase, između privatnog i javnog, između individuuma i društva. Etos ne ostaje ono po čemu su svi ljudi ono što jesu. Dakle, realna struktura klasnog društva se interpolirala između čoveka i etosa. Etos postaje moral jer su u pitanju društveni odnosi koji traže od čoveka da čini nešto što se od njega zahteva, da čovek, kako kaže dr Čimić, sam sebi izgrađuje nešto kao prebivalište, tako da se taj odnos sada pretvara u društveno poprište čovekove delatnosti. Moral kao fenomen i etika kao filozofija tog fenomena, po mišljenju dr Čimića, nisu samo znak otuđenja već i pokušaj da se i u takvim uslovima prevlada taj fenomen. I kritika morala ne znači da se kritikuje samo pozitivna sadržina morala već i klasna forma društva, što će omogućiti da se od mehaničkog odnosa individuum — društvo pređe put do pune ljudske određenosti kao zajednice ličnosti. Ta zajednica ukazuje na veze i odnose među ličnostima, dok društvo ukazuje na postojanje jednih pokraj drugih individuuma. Dr Čimić ističe da marksizam nije kolektivizam, da on ceni ličnost i da mu je stalo da svaki čovek to postane.

Samoupravljanje kao ideja dolazi do izražaja u institucionalizovanom području, znači u sferi predmetnosti: politike, ekonomije i slično. Granica samokonstituisanja, kaže dr Čimić, podudara se sa granicom predmetnosti. Na sreću, ne može se vladati i ovladati ljudskom egzistencijom, pa se treba odupreti samoupravljanju bez čoveka, pojedinca jer poistovećivanje predmetnosti i onog što omogućuje predmetnost, čoveka, predstavlja, po mišljenju dr Čimića, anonimnu, impersonalnu diktaturu. Pretpostavlja se da čovek može da dopre do temelja svoje vlastite egzistencije ukoliko uspe da raspolaže onim što je raspoloživo, dakle onim što je poprimilo formu institucionalnog napretka, institucionalne kulture, institucionalne istorije. Ali, pošto čovek ne može sve predvideti, vaninstitucionalna sfera je ono čime se ne može vladati i upravljati, a to upravo predstavlja i unutrašnju granicu samoupravljanja. Znači, postoje dve koncepcije, građansko-menadžerska, koja se ogleda u tome da se pretenzije vladanja prošire i na vaninstitucionalno, i izvorna socijalistička koncepcija, predstavljena samovladanjem, samoraspolaganjem, koja znači vraćanje čoveka i njegovog dela sebi samima. Po rečima dr Čimića, u središtu je pitanje slobode shvaćene kao mogućnost zajedničke kontrole u sferi predmetnosti i individualnog samovladanja u vaninstitucionalnoj sferi.

Odgovarajući na pitanje o socijalnom konfliktu u našem društvu, dr Čimić se slaže sa Sekulićem da se konflikt u nas i u teoriji i u praksi često tumači sa stanovišta funkcionalističkog koncepta društva po kome je konflikt kao disfunkcionalnost društveno nepoželjna pojava i ističe da postoji mnogo indicija o tome da je društvena nauka ne samo zanemarila nego i zaboravila na konflikt kao formu društvene interakcije, kao vid oslobađanja od tenzije. Dr Čimić kaže da se konfliktom sukobljene grupe podstiču na modifikovanje vlastitih zahteva ili se jedna od njih odriče ciljeva, napušta svoje zahteve. Kod nas nisu retke situacije u kojima se konflikt javlja kao gotovo jedini način na koji grupe mogu da izraze poziciju spram „zvaničnih" ideja i prakse. Po mišljenju ovog teoretičara i sociologa, ukoliko se ne dopušta stvaranje i održavanje konstruktivnog socijalnog konflikta, preti opasnost od nemogućnosti uspostavljanja i održavanja kreativnog socijalnog sistema. Poslužívši se rečima Roberta Lija i Martina Martija da nas „konflikt štiti od većih i rđavih konflikata", dr Čimić kaže da je bitno, iako to, možda, izgleda neprihvatljivo, u našem društvu učiniti našu svest budnom i otpornom spram svakog prikrivanja, diskriminisanja ili eliminisanja konflikta.

Na pitanje koji bi fenomen u našem društvu izdvojio kao koncentrisan izraz socijalne patologije, a koji je do sada bio relativno previđen, dr Čimić je bez dvoumljenja odgovorio da je to poltron, podrepaš, čankoliz, takojević. Zoran Sekulić je insistirao na pitanjima o tipovima poltrona u našem društvu, na celovitijem portretu poltrona, na uslovima koji stvaraju poltrona i na efikasnom

„socijalnom leku“ protiv poltronstva. Rezultat nije izostao, tako da ovaj deo intervjua predstvalja pravi ecej o poltronstvu.

Kada vidimo da su ljudi gotovo sa istim startom u struci i široj društvenoj afirmaciji dostigli različite razine, moramo se zapitati, kaže dr Čimić, da li su to postigli sposobnošću u radu ili sposobnošću u udvaranju moćnima. Sigurno je da je određeni stupanj konformizma potreban da bi se društvo održavalo, jer, kada bismo svi bili nekonformisti, nekonformizam bi postao sam sebi svrha i njime bi se uklonila potreba za našom i njegovom egzistencijom. Dr Čimić određuje poltrona kao negativnog konformistu ili kao čoveka u minusu i ističe da društvena situacija više traži poltrone nego oni nju. Takođe, ako neko ima poltrona, i sam je poltron.

Dr Čimić govori o dva tipa poltrona u našem društvu. *Podanik* je poltron koji po svom habitusu traži poštovanje hijerarhije, čovek kome se od malih nogu, u porodici, usađuje psihologija vrlo pogodna poltroneriji kojom se leče porodični kompleksi i koja je izražena naklonošću prema autoritarnim ličnostima. Drugi tip je *principijelni* poltron, a predstavlja ga intelektualac koji je lišen etičke angažovanosti uopšte. On nema skrupula, pa tako sve svodi na zajednički imenitelj — glupost, volju za moć pretvara u materijalnu dobit, a društveni mehanizam mu služi za vlastito napredovanje.

U daljem izlaganju dr Čimić, gotovo kao neki dobar slikar, daje celovit portret poltrona i kaže da poltron ima veoma rafiniran osećaj za hijerarhiju, klanski, primitivni mentalitet i izražen svojinski nagon. Za poltrona je vlast piramida u čijem podnožju živi i čije zapovesti prima na kolenima duha. Poltron je lišen poverenja u angažovanost na društvenom planu. Vrlo lako stvara visoku sliku o svom zvanju i znanju. Poltron je i sistematski izdajica jer, izdavši vlastite ideale, on je uvek rešen i spreman da ide jačem. Pošto ga interesuje samo pozicija moći, a ne ljudi sa svojim vrlinama i manama, poltron je prinuđen da uvek sprema odstupnicu na taj način što će diskretno pomagati onome ko se domogne pozicije u središtu društvene moći, ali isto tako ga otvoreno napada kada taj iznuđeno napušta tu poziciju. To je i razlog što nove „gazde“ poltrona manje cene jer uviđaju da se on služi njihovim slabostima, a ne njihovim dobrim stranama. Dr Čimić ističe da je na relaciji poltron — „gazda“ prisutan reciprocitet jer i nesiguran moćnik traži poltrona koji mu je zaštita i ima potrebu za čovekom koji pristaje na anonimnost i koji se tako odriče vlastitog autorstva. Poltron se stalno udvara tvorcima prepreka u društvu. On nije ni rušitelj ni graditelj. Sav svoj intelekt poltron angažuje na to da se prilagodi onome što je izgrađeno ili srušeno. Znači, on se svim snagama trudi da nasluti šta o nečem misle pretpostavljeni. Najveća ambicija poltrona je da od sebe napravi problem jer tada postoji mogućnost da sve svoje probleme reši. Poltron je vrlo često i intrigant. Pošto je odlučio da živi za svoju sitnu ali stalnu korist, prijavljivanjem drugih on okajava vlastitu grešnu pomisao. Poltron u privatnom životu nije u stanju da iskaže pravu ljubav jer ona spada u kategoriju mogućnosti, a ne realiteta; on je najčešće razočaran sobom i od njega ništa ne treba očekivati. Vrlo često poltron se u porodici ponaša despotski, što mu pomaže da održi ravnotežu jer u jednom kontekstu nadoknađuje ono što je propustio u drugom. To je i razlog što dr Čimić kaže da je za poltrona karakterističan *biciklizam:* on je uvek pognut spram onih iznad, a nemilosrdno i sistematski satire one ispod. Ta želja za autoritetom se preplиće sa željom da se postigne poslušnost, da se potčinjeni pripitome grubo ili sistemom rafinirane manipulacije, što zavisi od strukture ličnosti. „Nacionalna renesansa“ koja se javila u izvesnim sredinama privukla je poltrone jer im omogućava da nastupaju „u ime svog naroda“ i tako zadrže anonimnost vlastite pozicije. Dr Čimić ističe da nije lako biti poltron. Ako se u njemu zadržala i jedna iskra ljudskosti, on je nesrećna ličnost. Iako ga štite oni koji su na vlasti, poznato je da se pri svakoj promeni njihovog tretmana ljudi iživljavaju najpre na lakejima, a onda na gazdama. Poltroni kultivišu

dvorjansku politiku, stvaraju krug u krugu, bedem oko političara naročito u trenucima kada oni ne mogu da asimiliraju svoje funkcije. Tada se poltroni staraju da ih što bezbednije zabarikadiraju, da ih zatoče u njihovu nesigurnost, čime se približavaju svom krajnjem cilju da od manipulisanih postanu manipulanti.

U zaključku dr Ćimić kaže da je jugoslovenski poltron čovek prosečne pameti, bojažljiv, zavisan od okoline i prilika, sa razvijenim čulom da u promeni nađe njen privid. Smisao života za njega je poistovećen sa nemilosrdnošću u tlačenju. Naš poltron se zadovoljava time da mu gospodar pozajmi od svoje moći onoliko koliko mu je potrebno da bude miran i smiren. Poltrona karakteriše oslobođenost od skrupula, saučešća, poštenja i poštovanja tuđeg rada, zatim okrutnost, sebičnost, plemenska privrženost, podmuklost i lako pribegavanje sili i prevari.

Na pitanje šta pogoduje poltronstvu dr Ćimić odgovara da poltrona stvara opšta nesigurnost. Ljudi pristaju na prividnu dopunu. Čovek potencijalno nosi potrebu da bude priznat, a poltron gaji iluzije o drugom koje opojno deluju. Drugi mu to izdašno uzvraća, ali bez iluzija. Na taj način poltron žrtvuje trenutne interese da bi se domogao bitnijih. Ovaj eminentni sociolog kaže da politika može biti i uslov i prepreka poltroneriji. Kad se politika shvata kao politikantstvo, ona je uslov za razvitak poltronerije, a prepreka joj je kada se zadovoljava time da bude instrument pomoću koga postižemo ono što pripada zajednici.

Po mišljenju dr Ćimića, u našem društvu je dosta rasprostranjena „filosofija jagme“, čiji je princip da svaki čovek nezavisno od drugog treba da bude sretan, a sreća je u što više kapitala, imanja, poseda, koristi, čime se moralno svodi na nemoralno.

Za stvaranje povoljne klime koja neće rađati poltrone potrebno je da se naše društvo izgrađuje kao humanistička i samoupravna zajednica, da se nude šanse da svako iskaže ono što potencijalno nosi, da ni jedan položaj u društvu ne ovekovečujemo i još mnogo uslova koji će stvoriti potrebnu dozu socijalne discipline i kohezije.

SNEŽANA DILPARIĆ

naše teme

U borbi protiv nacionalističkih i antisocijalističkih snaga, njihove ideologije, uticaja i razornog delovanja politička akcija Saveza komunista Hrvatske postavila je pred književnike komuniste ozbiljne i odgovorne zadatke. To su polazne opservacije Mirka Božića u uvodnom članku pod naslovom *O faširanim duhovnim atmosferama* koji donosi dvobroj 2—3 ovog poznatog zagrebačkog časopisa.

Osvrćući se na političku situaciju pre 21. sednice Predsedništva SKJ, Božić govori o tome kako su desni ideolozi, hrvatski i srpski, ulagali veliku energiju u preračunavanje žrtava rata, procenjivanje uloge ustaštva i četništva. Na Sveučilištu se formira nekoliko grupa s falangističkim karakteristikama, koje su znale i fizički intervenisati. Većina časopisa skreće udesno ili otvoreno deluje antisocijalistički i antikomunistički, ili su prožeti istorijski inertno „lažnim patosom ilirskog romantizma“. U to vreme čovek se sve više gubio u faširanim duhovnim atmosferama neprikosnovenih pojmova i kategorija: nacija, istorija, homogenost, homogenizacija. Stvaraju se teorije o nacionalnoj ekonomiji i teze o konstituisanju radničke klase na nacionalnoj osnovi, mitologiziraju se simboli i istorija. Ta delatnost i propaganda koincidira u mnogome s delatnošću političke emigracije u inostranstvu, koja ne preza ni od zločina. Autor nas dalje podseća na delovanje Društva književnika Hrvatske, čiji je ne-

potpuni Upravni odbor doneo rezoluciju koja predstavlja antisocijalistički akt jer negira i poništava ustavne amandmane koji naznačuju pravac daljeg razvoja samoupravnog socijalizma i u Hrvatskoj i u Jugoslaviji.

Povodom toga autor pokreće neka aktuelna pitanja kulturnog života za koja su javni radnici životno i profesionalno zainteresovani. Božić ističe da će se književnici komunisti boriti za potpunu slobodu umetničkog stvaralaštva i za socijalističku platformu javnih glasila. Oni će se boriti protiv programatskih „naučnih" estetika, protiv propagandnog, utilitarističkog odnosa prema umetničkim ostvarenjima. Na taj način afirmisaće slobodu stvaralaštva i potvrditi principe i snagu samoupravnog socijalizma. Ali, s druge strane, kritika umetničkog stvaranja pravo je i dužnost i kritičara i društva.

Autor skreće pažnju na nužnost socijalizacije kulture. Elitna kultura trebalo bi da postane masovna. Dela koja predstavljaju nacionalne vrednosti trebalo bi da imaju masovni tiraž. To bi značilo podići mase, a ne spustiti pisca.

Ukazujući na štetnost šunda, Božić traži oporezivanje u korist istinskih vrednosti. On iznosi podatak da 50—70% naših građana ne pročita godišnje ni jednu knjigu. To znači da se stvara prostor za negativne, antisocijalističke uticaje.

Božić upozorava na opasne pojave manipulisanja kulturom i skreće pažnju na skrivanje iza paravana samoupravljanja.

Osvrćući se na pitanja nacionalne kulture, Božić naglašava da se ona ne može i ne sme zatvoriti i ograničiti nacionalnim okvirima.

Završavajući ovaj članak, Božić naglašava da je trajna platforma književnika Hrvatske borba za samoupravne socijalističke odnose.

BRANKO SIMANIĆ

PREGLED

Iz martovskog broja ovog časopisa izdvojili smo članak Davora Rodina *Društvena osnova diskurzivnog i intuitivnog mišljenja u ranim političkim spisima Đerđa Lukača.* Autor otkriva filozofsko-političke relacije najranijih Lukačevih radova *(Taktika i etika* i *Rani spisi),* koji su gotovo nepoznati našoj javnosti.

Ono što je u Lukačevim ranim radovima naročito interesantno i što iznenađuje čitaoca naviklog na njegove analize u kasnijem razdoblju *(Povijest i klasna svijest)* jeste njegov osebujan pristup fenomenu politike. Temeljna kategorija kojom on objašnjava složenost i multidimenzionalnost političkog fenomena jesu političke stranke, dok su klase u drugom planu. Druga temeljna karakteristika Lukačevog poimanja političkog života građanskog društva je kritika tradicionalne, klasične građanske partije kao institucionalnog oblika i medijatora uticaja naroda na nosioce političke vlasti i dominacije.

Tragajući za razlikom u Lukačevom pristupu analizi građanskih političkih institucija u ranim i kasnijim radovima, Rodin smatra da se Lukač u ranim radovima oslanja uglavnom na metodu fenomenološke deskripcije političkih institucija građanskog društva, dok je u kasnim studijama okrenut građanskom društvu u celini.

Protivrečje fenomenološkog i dijalektičkog opisivanja političkih institucija, izraženo i kao sukob intuitivnog i diskurzivnog mišljenja, u Lukačevim ranim radovima nedvosmisleno se izražava u njegovim koncepcijama (1) o protivrečju komunističke partije novog tipa i klasične građanske stranke, (2) o protivrečju etike i prava i (3) o odnosu intuitivnog i diskurzivnog političkog mišljenja.

Građanske političke stranke konstituišu se kao institucionalni oblici

za artikulaciju interesa pojedinih delova građanske klase utemeljene u samom ekonomskom realitetu kapitalističkog društva — kapitalu. Međutim, analizi građanskog društva i političkih stranaka Lukač pristupa u onom istorijskom trenutku kada nastaju temeljne promene u samom proizvodnom odnosu, u ulozi države i u oblicima socijalne stratifikacije kapitalističkog društva. U tim izmenjenim odnosima politika postaje i izvor posebnog oblika egzistencije (birokratija).

Zbog toga građanske političke stranke gube jasno diferencirano socijalno tlo. „Dakako, i građanske su se stranke prilagodile novim uvjetima izmijenjenog društvenog bitka, no ukoliko su one po inerciji klasične klasne strukture i u novim uvjetima zastupale interese onih socijalnih slojeva koji su *funkcionirali* u privilegiranim sektorima društvene reprodukcije, utoliko su i te stranke nastojale prikriti jasnu razliku između širokog neizdiferenciranog izbornog tijela i državne vlasti nastojeći da svojim posredničkim položajem očuvaju državnu vlast i privilegirane funkcije u društvu."

Kritika stranačkog organizovanja (naročito sa stanovišta posredovanja između amorfne mase i nosilaca političke vlasti) može se u Lukačevim ranim radovima shvatiti tek u funkciji potrebe konstituisanja partije novog tipa, partije koja će u sebi nositi destrukciju tog temeljnog protivrečja građanskog društva i postati „ozbiljenje neposredne vlasti same radničke klase". Međutim, Lukač vizionarski ide i dalje. On ne isključuje ni potrebu ukidanja komunističke partije i njeno zamenjivanje *radničkim savetom* kao oblikom preko koga radnici raspolažu uslovima sopstvene egzistencije.

Temeljnom zahtevu za ukidanje svakog oblika političkog posredovanja Lukač saobražava nove oblike unutrašnje kohezije komunističke partije, a i organizacije komunističkih zajednica u celini. Taj problem on rešava kroz analizu odnosa etike i prava. Po njemu, organizacija komunističke partije zasniva se na unutrašnjoj, moralnoj spremnosti njenih članova da se žrtvuju za ciljeve komunističkog preobražaja. „Svatko je odgovoran pred sopstvenom sviješću, a ne pred izvanjskim kodeksom statutarnih i organizacionih načela... organizacija komunističke zajednice mora počivati na istoj moralnoj, a ne pravnoj solidarnosti radničke klase."

MILAN PODUNAVAC

INOSTRANI ČASOPISI

Die Neue Gesellschaft

Verna obećanjima datim u prvom ovogodišnjem broju, redakcija se sve više okreće evropskim problemima, odnosno razvoju evropske saradnje, i to ne samo ekonomske. Zato je i čitav četvrti (aprilski) broj posvećen evropskim temama, a na samim koricama je krupno štampan naslov: Evropa 1972. Iz pera veoma uglednih nemačkih političara i funkcionera Evropske ekonomske zajednice kao što su: Herbert Vener, Valter Berent, Alfred Mocer, Gerhard Flemig, dr Hans Apel i drugi objavljen je niz tekstova koji, polazeći od realistično sagledane situacije današnje Evrope, govore o nužnostima i mogućnostima proširivanja i produbljivanja saradnje evropskih zemalja. Razumljivo je da „Die Neue Gesellschaft" kao časopis SPN posebno raspravlja o zadacima socijaldemokratskih partija u izgrađivanju akciono ujedinjene Evrope. Me-

đutim, uprkos toj „partijskoj“ obojenosti, ispoljena je objektivnost u znatnom stepenu. To se ogleda pre svega u dve postavke koje se provlače kroz objavljene tekstove. Prva je da se sadržaji diskusija o budućnosti Evrove ne smeju i ne mogu odrediti platonskim pitanjem: socijalistička Evropa ili kapitalistička Evropa? Suština druge postavke sastoji se u konstataciji da promene na privrednom planu nisu praćene adekvatnim promenama na političkom planu, što je neophodno za ostvarenje jedne evropske unutarnje politike. Tu se nadovezuju upozorenja i kritičke primedbe na nesavršen, nedograđen i u stvari nedemokratičan sistem odlučivanja u takozvanom evropskom parlamentu u Strazburu. Građani zemalja koje su tamo zastupljene praktično nemaju nikakav uvid ni uticaj na rad evropskog parlamenta, pa se on pojavljuje kao neka otuđena nadnacionalna struktura. Neodrživost takvog sistema je to očiglednija što je istovremeno gotovo u svim evropskim zemljama istaknut zahtev za demokratizacijom nacionalnih parlamentarnih sistema.

Za bolje razumevanje čitave zapadnoevropske situacije i njenog odnosa prema Zapadu i prema Istoku biće korisno da malo detaljnije prikažemo članak Hansa Apela, zamenika predsednika socijaldemokratske frakcije u Bundestagu, koji nosi naslov *Nemačka u Evropi*. Koliko dilema oko toga još postoji, pokazuje već prva rečenica: „Nemačka u Evropi, to je politički i geografski neodređena formula.“ Apel dalje podseća da postoji samo mali broj onih koji još misle na „Veliku Nemačku“, a da je i Nemačka iz 1937. izgubila svoje političke konture. Da li je Nemačka zbir dveju nemačkih država? Brant govori o jedinstvu nacije dveju država, a istočna politika savezne vlade konačno pokazuje stvarnu situaciju koju su sami Nemci izazvali. Koliko su napori za evropsku integraciju bili ispravni, toliko je — po autorovoj oceni — bila pogrešna dvadesetogodišnja nepokretnost i krutost prema Istoku. Šta ostaje za temu „Nemačka u Evropi“? „Istovremeno i malo i mnogo“ — odgovara Apel. „Malo za onog koji to shvata usko i koji samo želi da čuje nešto o ulozi Nemačke u Evropi. Mnogo za onog koji želi da konstruktivno sarađuje na budućnosti kontinenta i sveta. On, svakako, mora da ima na umu: (a) da NDR ima svoju samostalnu političku volju, (b) da u SRN ne sme i ne može da postoji nacionalistički i egoistično obojena politika, (c) da integracija Savezne Republike prema Zapadu ograničava njen manevarski prostor prema Istoku, (d) da uticaj Nemačke na svetska zbivanja zavisi od snage i jednodušnosti Zapadne Evrope. Zapadnonemačka politika u Evropi želi, dakle, da na Istoku osigura mir i da dobije pravo na samoopredeljenje nacije, a na Zapadu da unapređuje zapadnoevropski integracioni proces.“ Na primedbe da ovakvi ciljevi sadrže proturečnosti autor odgovara da se takav prigovor mogao staviti samo spoljnoj politici prošlih vlada Savezne Republike, koje su prema Zapadu postavljale supranacionalne, a prema Istoku supernacionalne ciljeve. Sada se ta proturečnost razrešila utoliko što je koaliciona vlada svoje nemačke i istočne političke pozicije usaglasila sa pozicijama svojih zapadnih partnera i, štaviše, bila inicijator značajnih inicijativa. Pravo na nacionalno samoopredeljenje — ističe dalje autor — neopoziv je zahtev politike SRN, ali ona je svesna da se to ne može postići plebiscitom protivno volji onih koji su na vlasti u NDR. To, dakle, ostaje kao dugoročan, krajnji cilj. Apel, međutim, dodaje, da bi se u Evropi u budućnosti mogao da razvije takav stepen miroljubive saradnje koji bi taj krajnji cilj učinio izlišnim, čak besmislenim. (Ovde bismo mogli da primetimo da je i De Gol — čije mnoge evropske stavove nemački socijaldemokrati i danas kritikuju — svojevremeno izrazio mišljenje da do ujedinjenja dve Nemačke može da dođe samo u ujedinjenoj Evropi.)

Apel zatim prelazi na analiziranje sadašnjeg položaja, značaja, i uticaja Evropske ekonomske zajednice. On se nedvosmisleno zalaže za dalje jačanje političkog jedinstva zemalja-članica i za izgrađivanje mosta prema ostalim evropskim zemljama. Jedino ostaje otvoreno pitanje, bolje reći zadatak, da se pronađu mehanizmi koji će obezbediti da ekonomsku integraciju prati rastuća politička povezanost. On uzgred podseća na proteklu monetarnu krizu koja je jasno pokazala koli-

ko je još slaba opštepolitička saradnja zemalja-članica EEZ. Tom prilikom je postalo jasno da je svetski monetarni sistem suviše snažno oslonjen o privrednoj i trgovinskoj politici SAD i njihovom privrednom položaju. Tek bezobzirna politika američke vlade dovela je Evropljane bar delimično do razuma i do jedinstvenog istupanja. Biće potrebno još mnogo snage i strpljenja da bi se ostvarili zajednički privredni i monetarni planovi Evrope. A da bi se to srazmerno brzo ostvarilo, sledeći izazov će — po autorovim predviđanjima — biti konferencija za evropsku bezbednost i saradnju. On se u nastavku članka sve određenije zalaže za aktivnu evropsku politiku i napominje da bi bilo naivno očekivati da će sama ekonomska integracija povući za sobom odgovarajuću političku integraciju. Isto toliko je, po njegovom mišljenju, naivno ograničavati političke saveze na koalicije suverenih nacionalnih država.

Kad govori o supranacionalnim ingerencijama evropskih foruma, Apel izričito upozorava da se ta supranacionalnost mora razvijati korak po korak jer će u suprotnom slučaju postojati stalna opasnost da „nacionalni mlinski kamenovi ne samelju principe jedinstva". On takođe priznaje da je put do ujedinjenih država Evrope još veoma dalek. Pa ipak, svoju društveno-političku viziju te buduće Evrope on obrazlaže veoma decidirano. Za razliku od nekih koji bi želeli da buduća ujedinjena Evropa nastupa kao četvrta atomska velesila, Apel se zalaže za socijalne sadržaje borbe za buduću Evropu. Podruštvljavanje svojine i privredna demokratija se — kako on smatra — sve teže mogu ostvarivati u okviru samo jedne zemlje. To, međutim, ne olakšava ujedinjavanje. Naprotiv. Upravo progresivne snage pojedinih zemalja dolaze u iskušenje da svoju zemlju razviju radije kao uzorak socijalne pravičnosti a ne da čekaju evropske formule za napredak. Razjedinjenost sindikata u pojedinim zemljama, nejednaka snaga i uticaj socijaldemokrata, ideološke razlike u pogledima na razvoj predstavljaju u tome ozbiljne smetnje. Zato i Apel, kao i većina drugih autora u ovoj svesci, traži izlaz u saradnji socijaldemokratskih i socijalističkih partija evropskih zemalja. Drugi njegov zahtev odnosi se na direktne izbore za evropski parlament u kojem bi svaka zemlja-članica bila jednako zastupljena, a ne proporcionalno broju stanovnika. Politika prevazilaženja podeljenosti Evrope na Istok i Zapad je treća okosnica razvitka koji je od posebnog interesa za Nemce. Apel ne preza da paralelno razmatra i odnose SAD — EEZ kao i odnose SAD — SRN sa svim njihovim postojećim ili mogućim negativnim i pozitivnim implikacijama za progres evropske integracije. Njegov stav je pri tome dostojanstven i samouveren. On poručuje: „SAD više nemaju pred sobom rulju maloletnika s kojima se može postupati na odgovarajući način." Nakon toga, doduše, sledi izjava o nepokolebivoj rešenosti da se istraje u atlantskom partnerstvu i da se Sjedinjenim Državama mora priznati pravo na zastupanje sopstvenih nacionalnih interesa. Međutim, u kontekstu svega što je prethodno rečeno i ta izjava deluje više kao opomena „Svoje čuvaj — tuđe ne diraj" nego kao deklaracija bezrezervne lojalnosti.

Na kraju Apel govori o posebnoj odgovornosti i ulozi Nemačke, zemlje koja se nalazi na raskrsnici podeljene Evrope, u daljem koraku na putu ka evropskom jedinstvu.

SUZANA BOGDANIĆ

Einheit

Iz broja 4 prikazaćemo napis Harija Ota pod naslovom *Program mira u akciji*, i to prvenstveno zbog aktuelnosti teme u vreme kada se preduzimaju ozbiljni međunarodni napori da se miroljubivim sredstvima ugase ratni požari na nekoliko užarenih mesta naše planete. Ali ne samo zbog toga. Poseban izazov pred-

stavlja autorovo nastojanje da da jednu indiskutabilnu sliku odnosa snaga mira i snaga agresije i da iznese meritornu ocenu efikasnosti spoljnopolitičke aktivnosti „trećih“ zemalja. Pošto je objasnio presudnu ulogu socijalističke zajednice zemalja u suzbijanju imperijalizma, njen rastući uticaj na svetska zbivanja kao rezultat koordinirane spoljne politike zemalja Varšavskog pakta, Ot doslovce kaže: „Praksa, međutim, pokazuje da se ona socijalistička država koja potcenjuje spoljnopolitičku koordinaciju, ili čak nastoji da je osujeti, nalazi na putu smanjenja efektivnosti svoje politike i dospeva na put međunarodne izolacije. Međunarodni značaj i autoritet ove zemlje znatno se smanjuje ako njene spoljnopolitičke aktivnosti, bez obzira na njihov obim, sadržinu i intonaciju, nisu usaglašene sa istupanjima Sovjetskog Saveza i ostalih zemalja socijalističke zajednice.“ Pošto je autor u prethodnom odeljku sasvim direktno i bez okolišanja napao „mutnu igru pekinških rukovodilaca“ i „špekulacije Maoove klike“, to nije teško pogoditi o kojoj je zemlji reč.

Mnogo objektivnije autor govori o naporima da se Evropa pretvori u kontinent mira i saradnje. Ratifikaciju ugovora SRN sa Sovjetskim Savezom i Poljskom, kao i sporazume o Berlinu i između Istočne i Zapadne Nemačke, on s pravom označava kao značajne stubove za izgradnju evropske bezbednosti. Ti dokumenti sadrže takve osnovne principe evropske bezbednosti kao što su priznanje nepovredivosti postojećih granica u Evropi i odustajanje od upotrebe sile i od pretnje silom pri rešavanju spornih pitanja. Zemlje socijalističke zajednice — kaže dalje autor — nastavljaju svoju ofanzivu mira. Borba za evropsku bezbednost ni u kom slučaju nije završena. Iskustvo, naprotiv, pokazuje da još uvek deluju revanšističke, militarističke i reakcionarne snage koje bi želele da vrate Evropu u tmurna vremena hladnog rata. Ključ za uspeh u suzbijanju takvih nazadnih sila i za unapređenje evropske bezbednosti Ot nalazi u koordiniranoj akciji ne samo socijalističkih zemalja već i komunističkih i radničkih partija svih evropskih zemalja i svih demokratskih snaga.

Smireno, gotovo u stilu izveštaja, autor govori o naporima za razoružanje, nabrajajući pri tome sve inicijative koje je Sovjetski Savez u poslednjoj godini preduzeo u tom pravcu. „Ove inicijative odnose se, doduše, samo na pojedina područja velikog problema obustave trke u naoružavanju i opšteg i potpunog razoružanja. Svaki stvarni napredak u toj oblasti ipak nas približava tom cilju i služi učvršćenju svetskog mira.“ U članku se posebno govori o aktivnosti Sovjetskog Saveza u uspostavljanju uzajamno korisne saradnje sa razvijenim kapitalističkim zemljama na principima miroljubive koegzistencije, što povoljno deluje na saniranje političke atmosfere u Evropi i svetu. Poseta predsednika Niksona Moskvi može zbog toga da donese pozitivne rezultate — napominje Ot — „ako i američka vlada bude pokazala dovoljno dobre volje i smisla za realnost“.

Završni deo članka ima opet polemičku notu. Autor zamera štampi nekih „bratskih partija“ da potcenjuju značaj spoljne politike Sovjetskog Saveza na stvaranju uslova za borbu revolucionarnih snaga u svim delovima sveta. „Zastupa se, na primer, teza da postoji razlika između „državnih“ interesa socijalističkih zemalja na međunarodnom planu i interesa revolucionarne borbe u kapitalističkim zemljama. Širi se takođe parola da prema spoljnopolitičkim akcijama Sovjetskog Saveza i socijalističkih zemalja treba zauzeti poziciju „kritičke solidarnosti“. To u krajnjoj liniji dovodi do udaljavanja ovih zemalja od borbe za miroljubivu koegzistenciju.“ Kritički stav prema zajedničkim akcijama Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja — upozorava autor — samo slabi borbu revolucionarnih snaga zemlje čija je radnička partija zauzela stav „kritičke solidarnosti“. Njegov zaključak, iako nije direktno izražen, ali je prilično opširno i dosta uporno obrazložen, bio bi da spoljnopolitički kurs Sovjetskog Saveza treba da prihvate sve progresivne snage jer je jedino to garancija za uspeh revolucionarne borbe i za obezbeđenje mira.

S. B.

Marxism Today

Filipini su u poslednje vreme skrenuli na sebe pažnju nešto veću od one koja se, bar u Evropi, ovoj azijskoj zemlji obično posvećuje. Povod češćem pominjanju je, između ostalog, i postojanje pokreta na Filipinima koji je nedavno izrazio zahtev da ova zemlja (koja je do 1946. godine bila američka kolonija) postane jedna od saveznih država SAD.

U broju 2 i 3 za 1972. godinu objavljen je članak V. Dž. Pomeroja (W. J. Pomeroy) pod naslovom *Filipini — neokolonijalizam u krizi*, u kome se daje prilično iscrpna analiza posleratnog društvenog razvoja Filipina, sa posebnim naglaskom na ekonomske odnose. Prikazaćemo neke osnovne autorove ideje koje mogu da doprinesu tome da se stvori relativno zaokružena slika o situaciji u toj dalekoj (i kod nas retko objašnjavanoj i analiziranoj) ostrvskoj zemlji.

Posle ukupno 425 godina pod kolonijalnom vladavinom Filipini su bili prva zemlja koja je posle drugog svetskog rata stekla nezavisnost. To nije bio rezultat oslobodilačke borbe filipinskog naroda; saglasnost o ukidanju kolonijalne uprave postojala je još pre svetskog rata i data je onda kada je to odgovaralo Sjedinjenim Državama. Po završetku drugog svetskog rata, međutim, američki imperijalizam — „ohrabren u želji za dominacijom" — izmenio je prvobitni model nezavisnosti. Danas su Filipini, kako kaže autor, istaknuti sektor američkog napredovanja: na tlu ove zemlje postoje 23 baze, o čemu je sklopljen ugovor sa važnošću od 99 godina; vojne snage ove zemlje faktički su pod američkom kontrolom; ona je ekonomski vezana za SAD, a u spoljnoj politici nije mogla da deluje nezavisno. Upravo na Filipinima, kaže autor, fenomen neokolonijalizma doživeo je danas svoj pun izraz od čega korist imaju SAD i neznatna manjina povlašćenih Filipinaca. Međutim, istovremeno je taj neokolonijalizam došao upravo na Filipinima u krizu; američki imperijalisti i njihove pristalice među Filipincima izgleda da su i sami počeli da shvataju da sve veći problemi u privrednom životu zemlje izazivaju razbuktavanje narodnog revolta. Da bi se uticalo na stišavanje tog revolta, moralo bi se, kako proizlazi iz zaključaka autorove analize, pristupiti takvim privrednim, političkim i društvenim reformama koje bi ukinule sadašnji povlašćeni položaj nekih slojeva filipinskog društva.

Autor analizira privredni život zemlje, političke prilike, kao i korene i glavne nosioce narodnog revolta zbog loših prilika u zemlji, za koju kaže da je u velikoj meri pretrpela amerikanizaciju u nizu oblasti društvenog života.

Jedna od glavnih prepreka stvarnom i brzom privrednom razvoju zemlje posle sticanja nezavisnosti bilo je nastojanje imperijalističkih krugova da Filipine usmere putem razvijanja pretežno agrarne proizvodnje kako bi industrija i proizvodnja robe za široku potrošnju bile slobodne za aktivnost stranaca i njihovog kapitala. Posledica takve privredne orijentacije bilo je sve izrazitije pogoršavanje unutrašnjih uslova na Filipinima. Naime, oslanjanje na poljoprivredu kao na glavnog nosioca razvoja nužno je nametalo iznalaženje rešenja za velike probleme koji su i u ovoj oblasti privredne aktivnosti postojali. Pre svega, trebalo je isplanirati i sprovesti reformu, ali reformu koja bi omogućila pravedniju raspodelu obradivog zemljišta. Reformu su podržavali i američki imperijalisti, i filipinska nacionalna buržoazija i revolucionarni delovi filipinskog stanovništva; naravno, razlozi kojima se svaka od ovih grupa rukovodila nisu bili isti. Amerikanci su podržavali planove o reformi misleći da će time obezbediti svoj uticaj i razvoj onih privrednih struktura koje njima odgovaraju, buržoazija je želela da prisvaja veću dobit i da stekne izvesnu samostalnost, dok su progresivni krugovi bili za reformu jer su smatrali da je to put kojim će se pomoći iskorenjivanje masovne bede naročito na filipinskom selu. Međutim, pokušaj da se poljoprivredna, odnosno zemljišna reforma stvarno sprovede doživeo je

neuspeh; uzrok tog neuspeha bili su velikim delom stav i politika velikoposednika. U uslovima kada oko 70—75% Filipinaca živi na selu i kada je oko 61% zaposlenih u poljoprivredi, neuspeh u sprovođenju takve reforme vrlo je ozbiljan problem. Administracija je 1955. godine donela jedan zakon o zemljišnoj reformi i delimično ga je i sprovela; međutim, zbog neuspeha u sprovođenju niza sporednih, ali povezanih mera novi vlasnici su vrlo brzo bili opet dovedeni u situaciju da se zadužuju.

Amerikanci su u celom posleratnom periodu pokazivali veliko interesovanje za pravac razvoja filipinske privrede. Oni su finansirali dva projekta čiji je cilj bio da ukažu na puteve kojima treba sprovoditi reformu. Međutim, iza toga se krio sasvim drugačiji cilj — uništenje progresivnog narodnog pokreta i proširenje filipinskog tržišta kako bi moglo da apsorbuje američku robu; da bi se ovo poslednje postiglo, trebalo je povećati kupovnu moć seljačke većine stanovništva, ali je to bilo u izvesnoj meri u suprotnosti sa politikom koju su vodili zemljoposednici.

Na Filipinima je došlo do koncentracije vlasti u rukama veoma uskog sloja, koji je uspeo da se učvrsti u poljoprivredi, industriji i u trgovini. Amerikanci se nisu suprotstavljali toj tendenciji.

Analiza političkog života i političkih prilika u zemlji takođe pokazuje veliki uticaj Amerikanaca. U težnji da obezbede svoje interese, oni su uspeli da potpuno potčine i oblikuju prema svojim potrebama i unutrašnjepolitičku i spoljnopolitičku orijentaciju ove zemlje. S obzirom na to da su uvučeni u blokovsku politiku i pošto su poslali svoje trupe u Južni Vijetnam da se bore na strani Amerikanaca, Filipini i u domenu unutrašnje politike zavise u velikoj meri od Amerikanaca i od onog što oni označe kao svoj interes.

Dve glavne partije — Nacionalistička i Liberalna — oblikovane su prema američkim interesima. I jedna i druga predstavljaju zemljoposednike i kompradorsku buržoaziju. Među njima nema nikakve stvarne razlike, a politici koju one vode naglasak daju ličnosti koje su im na čelu. Sem te dve partije i katoličke crkve (koja je pokušala da se bori za unošenje novina u politički život zemlje i za promene u politici), postojala je i Nacionalgrađanska partija, koja je imala za cilj da uđe u stvarnu političku borbu za osvajanje vlasti i za osamostaljivanje od nametnutog unutrašnjepolitičkog i spoljnopolitičkog kursa; međutim, smrću njenog vođe 1960. godine ta partija je veoma oslabila, da bi dve godine kasnije bila uništena i njena baza. U političkom životu Filipina je do 1957. godine bila aktivna i Komunistička partija, ali je te godine zabranjena; posle zabrane ona je ilegalno nastavila aktivnost ostvarujući određeni uticaj na formiranje pokreta narodnog otpora.

Na Filipinima nije zabeležena otvorena intervencija Amerikanaca u tokove unutrašnjepolitičkog života. Međutim, autor kaže da takva intervencija nije potrebna jer su SAD sebi obezbedile sasvim dovoljno uticaja za ostvarivanje promena na druge načine. Jedan od metoda je finansiranje izbornih kampanja, čiji su troškovi veoma veliki. Mešanje u politički život iza scene olakšano je u velikoj meri korupcijom ličnosti na visokim položajima.

Međutim, izgleda da je i među domaćim vladajućim krugovima i među Amerikancima počeo da se učvršćuje utisak da neokolonijalistički sistem kakav danas postoji pokazuje velike slabosti u pokušajima da kontroliše revolucionarni pokret koji lagano, ali sve više počinje da deluje u filipinskom društvu. Zato su sve glasniji predlozi za uvođenje diktatorskog režima kome bi na čelu stajao ili vojnik ili neka jaka ličnost iz redova civila. Sam predsednik Markos, zbog sve češćih glasova o potrebi puča, počeo je da primenjuje neke diktatorske metode. Autor ove analize pretpostavlja da je sledeći korak neokolonijalista uvođenje otvorenih autoritarnih metoda, ali on ne veruje da bi na Filipinima bilo moguće tim putem rešiti ozbiljne probleme unutrašnje situacije.

Pritisci za promenu koji su takođe u porastu, različitog su porekla. Najveći deo osiromašenog stanovništva želi da se uklone negativne posledice

imperijalističke eksploatacije kao što su masovna beda, nezaposlenost, politička represija, pa se sve češće pominje pretnja i oružanim revoltom. Određeni krugovi industrijalaca i poslovnih ljudi, u želji da utiču na ekonomski razvoj i na raspodelu dobiti (ne treba zaboraviti da je filipinska roba na američkom tržištu počela da gubi preferencijalni tretman koji je niz godina uživala, pa su se prihodi domaće buržoazije i zbog toga smanjili), uporno se zalažu za razvoj odnosa sa socijalističkim zemljama. Naravno, SAD su pokušale da spreče te trendove, ali dubina problema sa kojima se Filipini suočavaju čini neke promene neizbežnim.

NINA RATKOVIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

6

1972

[illegible]

[illegible] SOCIJALIZAM [illegible] Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM [illegible]

[illegible]

[illegible]

SOCIJALIZAM, Beograd, [illegible], poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija [illegible] SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XV 1972 BROJ 6

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Slobodan Ristić

PROCES ODLUČIVANJA U SAMOUPRAVNO ORGANIZOVANOJ PRIVREDI

Savremeno društvo karakterišu, između ostalog, *kompleksne i složene organizacije i procesi*, narasle *međuzavisnosti, dinamičke promene* u društvenim odnosima, tehnologiji, na tržištu i *stohastičnost procesa*[1]. Ovo se odnosi na sve društvene delatnosti, s tim da su pojedine karakteristike više ili manje izražene.

Posmatrajući u takvim uslovima posebno privredu, konstatujemo nastajanje krupnih integracionih celina, u nacionalnim i međunarodnim razmerama, koje su nosioci proširene reprodukcije, razvoja tržišta i tehnologije. Čak i više, te celine se afirmišu kao veoma značajan činilac u celokupnom društveno-ekonomskom progresu pojedinih zemalja, a multinacionalne kompanije u promenama na svetskom tržištu. U tim integracionim celinama javljaju se veoma složeni odnosi koji zahtevaju visok nivo znanja i organizovanosti da bi se uspešno poslovalo. Situacija postaje još složenija kad se uzme u obzir da okruženje (u prvom redu međunarodno i domaće tržište, uslovi privređivanja, dostignuća nauke i tehnologije i socijalni problemi) takođe ima visok stepen neodređenosti, dinamike i međuzavisnosti.

Imajući sve to u vidu, nije teško doći do zaključka o *složenosti i odgovornosti procesa upravljanja i odlučivanja* u savremenoj privredi. Preokupacija preduzeća, kolektivnih upravljačkih organa i rukovodilaca je: kako doneti odgovarajuću odluku, brzo i sa visokim stepenom pouzdanosti, koja vodi definisanim ciljevima, kao i kako definisati odgovornost i puteve za efikasno oživotvorenje pojedinih odluka, odnosno širih programa. Intuicija i rutinerstvo u procesu privređivanja zamenjuje se visokim stepenom organizovanosti, uz primenu savremenih me-

---

[1] Stohastički procesi ili aktivnosti mogu se definisati kao procesi koji se odvijaju u uslovima neopredeljenosti, promena koje se ne mogu kontrolisati i nedovoljnih informacija. Stohastički sistemi se nalaze u sferi verovatnosti, što znači da nisu moguća tačnija predviđanja budućih kretanja, odnosno stanja u kojima će se sistem naći. Savremena teorija i praksa stalno razvija i primenjuje metode i tehnike da bi se postigao viši stepen verovatnoće u predviđanju budućnosti i upravljanju aktivnostima.

toda i sredstava u predviđanju budućnosti, upravljanju, pripremi i implementaciji odluka.

Fenomen upravljanja i odlučivanja u savremenom društvu učinio je da se i pojam tehnologije znatno proširi. Umesto klasičnog shvatanja da se pod tehnologijom podrazumevaju samo proizvodni metodi, široko se prihvata da pojam tehnologije obuhvata korišćenje svih resursa i širok spektar raznih aktivnosti, uključujući i organizaciju, upravljanje, proces donošenja odluka.[2] Posedovanje visoko razvijene tehnologije proizvodnje i kvalitetnog i funkcionalnog proizvoda samo po sebi ne obezbeđuje uspeh. Vrednovanje se vrši na tržištu, a njegove pretpostavke su, osim tehnološke spremnosti, i efikasno upravljanje i poslovanje, uz racionalno korišćenje svih raspoloživih materijalnih i ljudskih resursa.

Postavljajući osnove našeg društveno-ekonomskog sistema, odlučno smo se opredelili za deetatizaciju, odnosno prenošenje materijalne osnove, funkcija i odlučivanja na privredu, a time i afirmaciju privrednih ogranizacija i njihovih asocijacija kao nosilaca privredne aktivnosti i proširene reprodukcije. Nove promene u našem društvu idu u tom procesu decentralizacije i dalje. Teži se da se samoupravljač još više afirmiše kao osnovni i aktivni faktor u odlučivanju, a u isto vreme da se ostvari visok stepen neophodne integracije i koordinacije kao pretpostavka tehnološkog progresa, racionalizacije i efikasnosti u ulaganjima, proizvodnji i tržišnoj afirmaciji. Sve to proces *odlučivanja u samoupravnim društvenim odnosima čini još složenijim i odgovornijim.*

Cilj ovog teksta je u tome da ukaže na aktuelnost i neophodnost ozbiljnijih istraživanja i akcija na planu podizanja nivoa odlučivanja u našem samoupravnom društvu. Osim toga, želja je da se okvirno definiše i doprinos koji tim naporima mogu da pruže nauka i praksa u oblasti upravljanja i organizacije koja se visoko afirmisala u razvijenim zemljama. Ovo je potrebno i radi otklanjanja nekih nesporazuma i nejasnoća koje se pojavljuju u našoj sredini. Naime, često dolazi do poistovećenja „menadžmenta“ kao nauke i prakse upravljanja aktivnostima sa „menadžerstvom“ kao društvenim odnosom. Iz toga proizlazi i shvatanje da je primena savremenih metoda i tehnike u upravljanju koje su razvijene uglavnom u industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama u suprotnosti sa našim samoupravnim društvenim odnosima. Ti nesporazumi su umnogome posledica i nepostojanja istraživanja u ovoj oblasti u našoj zemlji. Mnoga pitanja su neproučena, nedefinisana ili jednostrano obrađena, posebno na mikroplanu (privredna organizacija ili organizacija u drugim oblastima — urbana sredina, osiguranje, banka), tako da nedostaje ozbiljnija osnova za koordinirane i usmerene akcije

---

[2] Eminentna međunarodna radna grupa koja je 1971. godine radila na multidisciplinarnom projektu „Tehnološki uzroci promena u savremenom svetu“, u organizaciji Jugoslovenskog komiteta za ETAN, opredelila se za pojam E. G. Mesthena da je tehnologija *organizovanje znanja za postizanje praktičnih ciljeva.* Ovo je dato u knjizi E. G. Mesthena *Tehnological Change: Its Impact on Man and Society* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970).

na podizanju efikasnosti u donošenju i realizaciji odluka u našim društveno-ekonomskim uslovima.

Iako je predmet ovog razmatranja uglavnom privreda, potrebno je reći da se problemi efikasnosti i racionalnosti u upravljanju i odlučivanju javljaju u svim oblastima našeg društva. Podjednako je to aktuelno u funkcionisanju društveno-političkih zajednica, u obrazovanju, zdravstvu i drugim oblastima. S druge strane, neorganizovana i neracionalna nadgradnja je skupa.

SAVREMENI SISTEM UPRAVLJANJA

Ne postoji mogućnost, a ni potreba, da se detaljnije iznose teorijske osnove i praksa u razvoju savremene nauke o upravljanju[3]. Ograničili bismo se na neke definicije, odnosno nabrajanje osnovnih karakteristika ove veoma propulzivne naučne oblasti na današnjem stepenu razvoja.

Nauka o upravljanju se bavi razvojem savremenih, naučno formiranih, metoda i tehnika i njihovom primenom u upravljanju i rešavanju problema u složenim i kompleksnim sistemima u privredi i van nje.

Na osnovama savremene nauke o upravljanju razrađuju se i uvode *upravljački sistemi,* koji pomažu privrednim organizacijama i organizacijama van privrede da podignu nivo prognoziranja, programiranja i planiranja, projektovanja, vrednovanja i kontrole izvršenja kompleksnih programa i aktivnosti. Značaj primene savremenih metoda i tehnika postaje sve veći zato što se u procesu upravljanja u savremenoj privredi donose vrlo krupne, kompleksne i odgovorne odluke o kapacitetima, opremi, raspodeli sredstava i resursa, finansijskim i istraživačkim poduhvatima i ostalim aktivnostima koje vode prosperitetu na domaćem i inostranom tržištu. Promašaji znače veliku materijalnu štetu i zaostajanje u razvoju. Donosilac odluka je najčešće suočen sa izborom alternativa, a za izbor prave alternative potrebna je egzaktna analitička osnova, to jest što više odlučujućih i vrednovanih činjenica. U fazi implementacije već donesenih odluka savremeni sistem upravljanja aktivnostima treba, između ostalog, da obezbedi i jasno definisane uloge, odgovornosti i procedure na nivou pojedinih funkcija preduzeća i pojedinaca za ostvarenje utvrđenih ciljeva, odnosno odluka.

Iz prethodnog proizlazi da se savremena nauka o upravljanju bavi primenom određenih metoda i sredstava u pripremi egzaktne baze, najčešće u alternativama, za donošenje odluka, kao i utvrđivanjem procedura, odgovornosti i kontrole u ostvarivanju određenih ciljeva, odnosno odluka. Društveni odnosi, međutim, opredeljuju ko donosi odluke i u čijem interesu. U samoupravnom društvu su to samoupravljači i njihovi

[3] U našoj naučnoj, stručnoj i privrednoj javnosti javljaju se problemi terminološke prirode u oblasti savremenog upravljanja (management). To nas je navelo da usvojimo neke termine i uporedimo ih sa engleskim, gde je ta terminologija precizna i razrađena. Tako ćemo za „management science" usvojiti izraz „nauka o upravljanju", a za „management systems" izraz „upravljački sistemi".

izabrani i ovlašćeni organi koji odlučuju imajući u vidu interese samoupravljača, kolektiva i društva. *Podnošenje egzaktnih analitičkih predloga i alternativa za odlučivanje, kao i obezbeđenje kontrole i odgovornosti u ostvarivanju ciljeva i odluka, ne može da bude u suprotnosti sa interesima samoupravljača.* Naprotiv, to je osnova za postizanje višeg nivoa samoupravnog odlučivanja i vrednovanja uspeha kolektiva i pojedinaca kroz ostvarene rezultate u poslovanju.

Imajući u vidu da se danas u najvećem broju slučajeva susrećemo sa složenim dinamičkim sistemima, ne može biti govora o kompletno decentralizovanim strukturama i aktivnostima. Čim se prelazi na složenije strukture, zahteva se *više nivoa organizacije, upravljanja i odlučivanja,* sa jasno definisanim ciljevima sistema u celini i na pojedinim nivoima, kao i razrađenim pravilima ponašanja, odgovornosti i prava. To se odnosi kako na izvršenje specifičnih zadataka tako i na ostvarenje neophodnih međuzavisnosti koje obezbeđuju integralnost sistema u ispunjavanju tekućih i dugoročnih ciljeva i programa. To opredeljuje da savremeni samoupravljački sistemi koriste takozvani „sistemski prilaz"[4]. Teorija sistema uvodi koncept „više ciljeva, više nivoa", koji pruža teorijske osnove i praktična rešenja u istraživanjima i izgradnji kompleksnih, složenih i dinamičkih sistema uopšte.

Egzistencija više ciljeva i više nivoa odlučivanja u složenim strukturama ne opredeljuje u isto vreme i njihovo autokratsko ustrojstvo i ponašanje. Naprotiv, u današnjim uslovima dinamičkih promena na tržištu i u tehnologiji preduslov uspeha je *visok stepen decentralizacije* i obezbeđenje maksimalne slobode dejstva svih subjekata, odnosno *centralizacija samo onih funkcija koje su neophodne za ostvarenje integralnosti sistema i globalnih ciljeva.* Koncentracija snage i moći u upravljanju i odlučivanju u rukama pojedinaca na vrhu uglavnom je stvar prošlosti, čak i u razvijenim zapadnim zemljama. Složenost i kompleksnost organizacija opredeljuje delegiranje odgovornosti u visokom stepenu, ali u isto vreme i stalno usaglašavanje globalnih i parcijalnih ciljeva. Imajući u vidu da je izgradnja kompleksnih sistema u privredi, a i u drugim oblastima, složen i kontinuiran proces sa visokim ulaganjima, to je *definisanje dugoročnih ciljeva i mera za očuvanje integralnosti sistema* bitna pretpostavka prosperiteta na tržištu i u proizvodnji.

Iz svega iznesenog može se izvući zaključak da je upravljanje *društveni proces.* To je društveni proces zato što obuhvata seriju aktivnosti koje vode ostvarenju definisanih ciljeva, kao i zato što se priprema i realizacija svih akcija ostvaruju u principu usklađivanjem odnosa među ljudima. Pokušaj pojedinih teoretičara da ulogu računara, matematičkih modela i drugih dostignuća savremene nauke „fetišizuju" u procesu upravljanja i odlučivanja ne može se prihvatiti kao realnost. To su samo sredstva koja čoveku mogu da pomognu u pripremi odluka, izboru al-

[4] „Sistemski prilaz", sam po sebi, izražava da se proučavanju i rešavanju problema sistema, podsistema i veza između njih, kao i povezanosti sistema i pojedinih njegovih podsistema sa okruženjem, a u cilju postizanja što optimalnijih rešenja, prilazi celovito.

ternativa i realizaciji određenih programa i odluka. Društveni odnosi, koji u kompleksnim strukturama postaju veoma složeni, odlučujući su činilac u prosperitetu bilo kog sistema u privredi i van nje.

U mnogim razvijenim preduzećima industrijskih zemalja traže se putevi delimičnog uticaja zaposlenih u procesu upravljanja, uglavnom u okviru svoje sredine, to jest radne jedinice. Došlo se do saznanja da zaposleni, ako se ne osećaju zadovoljni poslom i položajem u svojoj radnoj sredini, ne pružaju veći doprinos prosperitetu kompanije.[5] S druge strane, to je jedini put da inicijativa i kreativnost svih zaposlenih dođe do izražaja. To sve ne menja osnovnu klasnu sadržinu društva, ali jasno pokazuje *da u uslovima razvijenih proizvodnih snaga participacija u odlučivanju i demokratizacija odnosa dobija sve šire razmere.*

Informacija je afirmisana kao pretpostavka efikasnosti procesa odlučivanja i poslovanja u celini. Savremeni metodi i sredstva, a posebno računari, snažna su oruđa u obezbeđivanju egzaktne informacije baze za upravljanje. Međutim, to su samo sredstva, a ne cilj. Njihovu primenu opredeljuje sam sistem. Na primer, pre desetak godina se prognoziralo da je ostvarenje takozvanog integralnog upravljačkog informacionog sistema na bazi računara za celo preduzeće stvar bliže budućnosti. Međutim, praksa pokazuje da složenost i stohastičnost procesa i uloga čoveka u poslovanju opredeljuje da su najviši nivoi primene računara u upravljanju još uvek budućnost.

Stabilnost i determinisanost faktora okruženja (tržište, uslovi privređivanja, tehnologija) ima posebno mesto u postizanju efikasnosti u privređivanju. Povezivanje i integracija sistema (preduzeće i druge organizacije) sa okruženjem smatra se sastavnim delom istraživanja i prakse savremene industrije, a za to je potreban visok stepen stabilnosti i organizovanost okruženja, kao i informacije za neposredne nosioce privredne aktivnosti.

U tim uslovima širih primena modernih metoda i tehnika specifično obrazovanje rukovodećih kadrova iz oblasti savremenog upravljanja dobija poseban značaj. To se ostvaruje kroz multidisciplinarnu postdiplomsku nastavu i dopunsko obrazovanje kadrova iz prakse. Nivo znanja iz oblasti upravljanja umnogome određuje šta se sa postojećim resursima može učiniti.

Praksa razvijenih zemalja pokazuje da transfer znanja iz oblasti upravljanja na međunarodnom planu ima velik značaj. Međutim, u isto vreme se jasno ispoljava neophodnost da se uvođenje savremenih metoda i tehnika mora prilagoditi nivou razvijenosti i specifičnostima društveno-ekonomskog sistema u pojedinim zemljama. Svaki mehanički transfer „know-how“ nije pružio očekivane rezultate.

---

[5] Na konferenciji OECD o obrazovanju u upravljanju (Management Education Conference) održanoj juna 1971. godine u Parizu rukovodioci svetskih giganata „Fiat“ (Italija), „Sony“ (Japan) i „General Electric“ (SAD) istakli su da je potrebno obezbediti šire obrazovanje zaposlenih u oblasti upravljanja kako bi bolje shvatili proces privređivanja, bili zadovoljniji svojim položajem i pružili veći doprinos prosperitetu svoje kompanije.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

U razvoju naše privrede poslednjih godina ispoljava se izrazita nestabilnost okruženja, što sa svoje strane prouzrokuje nesigurnost privrednih subjekata i čini proces odlučivanja unutar privrede neefikasnim. Dalji integracioni procesi i razvoj postojećih integracija u nestabilnim uslovima privređivanja ne mogu da budu uspešni. Očigledno je da u našim uslovima slobode dejstva samoupravno organizovane privrede okruženje mora da postigne viši stepen organizovanosti, stabilnosti i

odgovornosti. To je i pretpostavka rasterećenja privrede jer je neorganizovano i neefikasno okruženje veoma skupo. Sve je to uslovljeno daljom deetatizacijom koja je proklamovana privrednom reformom 1965. godine, ali na kojoj se nije dosledno istrajalo.

Očigledno je, dakle, da svaki subjekt u našem samoupravno organizovanom društvu — privredne organizacije i njihove asocijacije, upravni i skupštinski organi, zdravstvo, osiguranje, obrazovanje, nauka — treba da ostvari pozitivne promene u svom poslovanju. S obzirom na to da postoje mnogostruke i po intenzitetu snažne međuzavisnosti ne može se očekivati da privreda učini krupniji napredak izolovano, odnosno ukoliko se i nadgradnja ne osavremeni i ne učini efikasnijom.

Iako se naše duštvo stalno razvija u pravcu većeg uključivanja samoupravljača u proces odlučivanja, ni izdaleka ne možemo biti zadovoljni stvarnim učešćem članova samoupravnih organa, a još manje neposrednih proizvođača, u procesu donošenja odluka ključnih za razvoj preduzeća. Sva istraživanja pokazuju da je učešće i uticaj članova radničkih saveta iz redova administracije daleko veći nego onih iz proizvodnje. S druge strane, o suštinskim pitanjima (plan, investicije) u diskusiji učestvuju uglavnom stručnjaci i administracija. Ta činjenica, međutim, ne bi smela da nas navede na opredeljenje za smanjeno učešće i odgovornost stručnih kadrova. Naprotiv, ono treba da jača i da dostigne viši nivo baš primenom savremenih metoda i tehnika u upravljanju. S druge strane, ne možemo se pomiriti sa formalnim učešćem samoupravljača jer to, najblaže rečeno, vodi prevlasti stručnjaka. Očigledno da nije dovoljno učinjeno da se samoupravljačima pruže oruđa (u prvom redu informacije i specifična znanja) da bi njihovo učešće bilo veće i sadržajnije. Ako su znanje i sredstva potrebni rukovodiocu, zašto ne bi tako bilo i sa samoupravljačem. Ako želimo da učešće samoupravljača u odlučivanju bude stvarno, onda on treba da ima svoja oruđa, odnosno mogućnost i obaveze da sebe pripremi da doprinosi uspehu kolektiva i da obezbedi svoja samoupravljačka prava.

U uslovima zaostajanja u razvoju samoupravnih odnosa stvara se povoljnija klima za rast raznih vidova tehnokratizma i birokratizma i za nepoštovanje samoupravnih prava. Nedovoljno razvijeno samoupravljanje pogoduje da se nesposobni i neodgovorni rukovodeći kadrovi kriju iza samoupravnih organa. Može se sa sigurnošću tvrditi da je u današnjim uslovima stručnost, motivisanost, autoritet i privrženost samoupravnim društvenim odnosima rukovodećih kadrova, a posebno generalnih direktora, u mnogim privrednim organizacijama veoma uticajan faktor u razvoju samoupravnog odlučivanja. Taj uticaj je prirodan, ali ne sme da bude u toj meri naglašen i odlučujući.

Danas se u našoj privredi u samoorganizovanju i samoupravnom dogovaranju opravdano traže puteve za usklađivanje interesa pojedinačnih samoupravljača i celina u okviru krupnih integrisanih privrednih organizacija i u širim razmerama. Analizom nekih samoupravnih sporazuma pozitivno se može oceniti nastojanje da većina integrisanih privrednih organizacija ili združenih preduzeća teži da se sporazumima iz-

raze sve specifičnosti položaja na tržištu. Međutim, zabrinjava to što se institucijom samoupravnog sporazumevanja ne obezbeđuju u dovoljnoj meri i neki kvalitativni faktori razvoja: tehnologija, organizacija, istraživanja, razvoj. S druge strane, nisu precizno definisane odgovornosti, konsekvence i putevi za ostvarivanje samoupravnih sporazuma.

Naš društveno-ekonomski sistem ne oskudeva u oblicima samoupravnog organizovanja. Imamo zborove radnih ljudi, radničke savete, samoupravne sporazume, dogovore, skupštinski sistem, razne savete itd. Stvorili smo osnovu za oslobađanje rada i dali samoupravljaču mogućnost da odlučuje o osnovnim pitanjima preventive i tekuće politike kolektiva. Međutim, praksa pokazuje da davanje prava još uvek ne znači i stvarno samoupravljanje. *Imperativ sadašnjeg stupnja razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa je daleko veće ekonomsko vrednovanje našeg sistema kroz povišenje produktivnosti i veću afirmaciju na tržištu.* Na to nas upućuje i sadašnja ekonomska situacija u zemlji i položaj ključnih grana privrede i proizvođača. Očigledno da je za ostvarenje tih ciljeva potrebno više učiniti na organizaciji društva na svim nivoima, a u tom sklopu kao osnovno treba postići da samoupravljači i njihova predstavnička tela postanu sposobniji upravljači u složenim uslovima privređivanja. Bez obogaćenja sadržaja samoupravnog odlučivanja i osposobljavanja samoupravljača da stvarno odlučuju — to se ne može postići.

Ako se složimo da je u uslovima razvijenih proizvodnih snaga i tehnologije nivo znanja opredeljujući faktor toga šta se sa raspoloživim materijalnim resursima i kapacitetima može postići, tada i obrazovanje samoupravljača postaje vrlo odgovorno i delikatno pitanje. Njihovo stručno i šire kulturno obrazovanje je veoma važno, ali to ne predstavlja predmet ovog rada. Ograničili bismo se na ocenu da nismo razradili sistem obrazovanja samoupravljača koji omogućava njihovo kvalifikovano uključivanje u proces odlučivanja ousoupo sticanja znanja o pravima i odgovornostima kao aktera u donošenju odluka i njihovoj realizaciji u praksi. Radnički univerziteti su na tome radili, ali obuhvatnost, sadržaj i metodi nastave ni izdaleka ne mogu da odgovore zahtevima obrazovanja samoupravljača.

Korisno je zadržati se na još nekim ocenama dejstva okruženja na proces samoupravnog odlučivanja. Reč je o planu, privrednom sistemu i sistemu informisanja okruženja.

Posle napuštanja centralističkog sistema upravljanja, u kojem je plan imao snagu odluke, nismo ostvarili da institucija plana doživi transformacije koje bi odgovarale prirodi produkcionih odnosa u našem društvu. Plan u našim društvenim odnosima ne može da ima snagu odluke, već treba da predstavlja naučno fundiranje predviđanja budućeg razvoja, odnosno informacije za samoupravno organizovanu privredu i za razradu instrumenata privrednog sistema. Samoupravno organizovanoj privredi potrebni su za donošenje dugoročne strategije i programa egzaktni pokazatelji budućeg razvoja, komparativne analize, kriterijumi odlučivanja.

Česte promene u privrednom sistemu, nestabilnost uslova privređivanja i cena, što je konstantna pojava u našem društvu, predstavljaju u suštini „ograničenje“ dugoročnoj orijentaciji, kreativnosti i iskorišćavanju unutrašnjih potencijala. Sistem treba stalno da se razvija, pa su sa tog stanovišta promene neophodne, ali uslovi privređivanja i promene koje ne orijentišu i ne stimulišu privredne subjekte na iskorišćavanje unutrašnjih resursa i na kreaciju ne mogu se oceniti kao pozitivne. Privredne organizacije, grupacije i grane danas su primorane, a u nekim slučajevima i stimulisane, da za svoj prosperitet traže rešenja u okruženju, i to kroz promene instrumenata sistema. *Ako jedna grupacija ili privredna organizacija može kroz promene cena, carina, doprinosa da odlučujuće izmeni uslove svog poslovanja, nije motivisana da u racionalizaciji svog poslovanja stvara uslove za prosperitet na tržištu.* Činjenica je da je rukovodeći kadar u takvoj situaciji okrenut rešenju problema „spolja“, a ne racionalizaciji proizvodnje i poslovanja.

Izvori informacija o okruženju (statistika, SDK, tržišne informacije) u našoj zemlji su daleko od potreba, a i od stepena razvoja, blagovremenosti, tačnosti. Mada se Služba društvenog knjigovodstva i statistika postepeno racionalizuju i modernizuju, njihova sveobuhvatnost i blagovremenost ipak ne mogu da zadovolje narasle dinamičke potrebe privrede i drugih oblasti. Izvori informacija o kretanju na domaćem i inostranom tržištu, investicijama i uslovima privređivanja uglavnom su nerazvijeni.

Izvori naučnih i tehničkih informacija postoje, ali su još uvek nedovoljno razvijeni i povezani, a, što je posebno značajno, nisu pronađeni putevi njihovog širenja u cilju korišćenja od strane privrede i naučnih institucija. Isto tako, „informacije okruženja“ nisu povezane u sistem, tako da pojave dupliranja, različitog interpretiranja, nerešenih kanala i medija i komuniciranja predstavljaju probleme za korisnike.

Za primenu savremenih metoda i tehnika u upravljanju i poslovnom odlučivanju u našoj privredi se stvara povoljna klima. Bez dvoumljenja se može konstatovati da su saznanja o potrebama promena u metodima rada i poslovanja daleko zrelija u privredi nego u nadgradnji. To se posebno odnosi na krupnije i razvijenije privredne organizacije, koje sve više dolaze do zaključka o neophodnosti unošenja novih metoda u izgradnji struktura svojih organizacija, razradi strategije i planova, osvajanju tržišta i primeni investicionih zahvata. Naveli bismo samo neke organizacije koje na unapređenju svog poslovnog sistema intenzivno rade ili vrše temeljite pripreme da tom poslu pristupe: „Energoinvest“ — Sarajevo, Kombinat Zenica, „Đuro Đaković“ — Slavonski Brod, „Mašinogradnja“ — Beograd, „Gorenje“ — Velenje, „Prvomajska“ — Zagreb, HENA — Sarajevo, „Naftagas“ — Novi Sad, UPI (Udružena poljoprivreda, promet i industrija) — Sarajevo, Slovenske železarne — Ljubljana, „Rade Končar“ — Zagreb, „Prvi partizan“ — Titovo Užice, Kombinat Bor. Intenzivno se koristi transfer „know-how“ iz razvijenih zemalja. *Spremnost privrednih organizacija i rukovodećih ljudi za inovacije u*

upravljanju je evidentna, iako nestabilni uslovi privređivanja ne pogoduju tome.

Klima za unapređenje sistema upravljanja svakako je veoma ohrabrujuća i to treba da doprinese efikasnosti i racionalizaciji u privređivanju. Međutim, zabrinjava zaostajanje u istraživanjima u oblasti samoupravnog odlučivanja na nivou krupnih integracionih celina u našoj privredi. Ne mogu se očekivati dugoročnija rešenja u unapređenju poslovanja ako se naporedo ne unapređuje i samoupravno odlučivanje. U našem sistemu je potrebno istražiti i razviti određene specifične metode i tehnike koje bi rad radničkih saveta i ostalih samoupravnih organa učinile efikasnijim i sadržajnijim, uz stvaranje uslova za veće učešće svih samoupravljača u odlučivanju i praćenju realizacije programa i odluka. Neosporno je da se postavljanjem savremenije strukture radne organizacije, razradom sistema informisanja, definisanjem odgovornosti i nadležnosti na pojedinim funkcijama i rukovodećim radnim mestima stvaraju uslovi i za kvalitetniji rad samoupravnih organa. Međutim, ako se metod i sadržina rada tih organa ne unapredi i ako se ne razradi informaciona baza i sistemi kontrole koji odgovaraju potrebama samoupravljača, neće se stvoriti uslovi za njihovo veće učešće i doprinos prosperitetu radne jedinice i preduzeća u celini. Transfer „know-how“ iz razvijenih zemalja ne može nam u tome mnogo koristiti. Tu je potrebna sopstvena kreacija i njeno verifikovanje u praksi. Produbljivanje „jaza“ između sposobnosti stručnih i samoupravnih organa mora objektivno da prouzrokuje konfliktne situacije i zaostajanje. Ovde se, naravno, misli na razvijanje sposobnosti u okvirima definisanih nadležnosti.

Izgradnja rukovodećih kadrova i njihova permanentna obuka je pretpostavka unošenja novih metoda i tehnika u privređivanju. To se odnosi na postojeći rukovodeći kadar, a još više na mlađe, talentovane stručnjake koji će u perspektivi preuzeti teret rukovođenja našom privredom. Razvoj sposobnih kadrova koji će u izmenjenim uslovima privređivanja, to jest u uslovima kada će racionalna proizvodnja i ovladavanje tržištem biti preduslov prosperiteta, biti na čelu naših privrednih organizacija je strateški potez. Na žalost, na tome se malo radi u privrednim organizacijama, a nije stvorena ni šira društvena klima. Obrazovanje — i programski i po metodima nastave — zaostaje kako na postdiplomskim studijama tako i u slučaju dopunskog obrazovanja. „Inflacija“ raznih kurseva i seminara i nedovoljno kvalitetna postdiplomska nastava (težnja za formalnim znanjima je visoko izražena) uglavnom nemaju kao bazu našu praksu, nego inostranu literaturu i iskustva, a to ne može da da odgovarajuće rezultate. Samoupravno odlučivanje nije našlo ozbiljnije mesto u redovnom i dopunskom obrazovanju. Objektivni limitirajući faktor je nepostojanje sopstvenih istraživanja, koja mogu da budu osnova za krupnije kvalitativne promene u programu nastave o upravljanju kao društvenom procesu.

Već je istaknuto da je iskustvo razvijenih zemalja Evrope pokazalo da je nužno određene naučno fundirane tehnike i metode prilagoditi

specifičnostima pojedinih zemalja. Dakle, transfer je potreban i vrlo koristan, ali sopstvena istraživanja treba da omoguće da se to „uvezeno znanje" prilagodi uslovima date zemlje. Istraživanja u oblasti upravljanja na mikroplanu su nedovoljna u našoj zemlji i, što je posebno značajno, nisu sistematska. Naši samoupravni društveno-ekonomski odnosi zahtevaju da se obezbede sistematska i kontinuirana istraživanja metoda i tehnika za naše uslove. Ta istraživanja treba više da poprime interdisciplinaran karakter, programski da budu usmerena na maksimalno korišćenje znanja i iskustva razvijenih zemalja, ali uz obezbeđenje odgovarajućeg prilagođavanja potrebama naše prakse i samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima. Najzad, istraživanja mogu dati odgovarajuća rešenja ako se kao cilj postave rezultati koji se mogu verifikovati u praksi.

PERSPEKTIVA

Iz prethodnog izlaganja može zaključiti da je naše društvo suočeno sa problemom kako samoupravno odlučivanje učiniti što efikasnijim. Očigledno je da to ne može biti kampanja, nego kontinuiran proces u koji će biti uključeni svi činioci našeg društva. Ovde ćemo da konkretizujemo neke predloge koji proizlaze iz onoga što je napred analizirano:

1. Prva pretpostavka da se učine ozbiljniji koraci u podizanju nivoa upravljanja i odlučivanja u našem samoupravnom društvu je saznanje o zaostajanju, odnosno o potrebi promena i unapređivanja. To saznanje je potrebno kako u privredi tako i u političkim forumima i vanprivrednim delatnostima. Stvaranjem povoljne društvene klime mobilisali bi se pojedini subjekti na rešavanju problema u sopstvenoj sredini, a i na saradnji ukoliko su projekti širih razmera.

2. Raspolažemo većim brojem studija o razvoju samoupravljanja na makroplanu, a u manjoj meri na nivou preduzeća. Sledeći korak treba da budu istraživanja o razvoju modela samoupravnog odlučivanja, s tim da se njihovi rezultati verifikuju u praksi. Program tih istraživanja treba, između ostalog, usmeriti na ocenu sadašnjeg nivoa samoupravnog odlučivanja; razradu i primenu novih metoda i tehnika koje bi omogućile efikasniji rad samoupravnih organa; razradu sistema informisanja koji je neophodan samoupravljačima i njihovim organima za aktivno učešće u procesu odlučivanja i kontroli realizacije donesenih odluka i delegiranje nadležnosti i odgovornosti od strane samoupravnih organa na rukovodeći kadar.

Najcelishodnije bi bilo da se istraživanja realizuju u onim privrednim i drugim organizacijama koje ozbiljnije rade na unapređivanju sistema upravljanja ukupnim poslovanjem jer to pruža mogućnost za povezivanje samoupravnih društvenih odnosa sa efikasnošću u poslovanju. Ostvarenje te korelacije je bitno za dalju afirmaciju našeg samoupravnog sistema.

3. Istraživanja u cilju razrade i ostvarenja informacionih sistema okruženja neophodan su činilac za racionalno ponašanje samoorganizo-

vane privrede, kao i za podizanje nivoa odlučivanja od preduzeća ka skupštinskim organima, odnosno upravi i vanprivrednim delatnostima. Objektivizacija uslova privređivanja, kreacija na domaćem i inostranom tržištu, dostignuća u nauci i tehnologiji, uz afirmaciju plana i njegove uloge kao naučno fundiranih prognoza, omogućili bi privrednim organizacijama i njihovim asocijacijama određivanje strategije, programa razvoja, racionalnijih investicionih odluka i tekuće operative. I sada egzistiraju delovi sistema (statistika, Služba društvenog knjigovodstva, informacije pojedinih instituta), ali je nužno njihovo povezivanje u sistem računara, obezbeđenje celovitog sistema komuniciranja. Program tih istraživanja je već razrađen, ali se njegovoj realizaciji još nije pristupilo.

4. Sistem obrazovanja samoupravljača, posebno onih iz neposredne proizvodnje, u cilju njihovog uključivanja u proces odlučivanja treba i po programu i po metodima da bude dostupan slušaocima. Izbor u samoupravne organe treba da povlači ne samo pravo, nego i obavezu samoupravljača da se osposobe za aktivno uključivanje u proces upravljanja i odlučivanja. Potrebno je, između ostalog, da se shvati šta je proces odlučivanja, šta su kriterijumi odlučivanja, šta je odgovornost, uloga pripreme i kontrole u izvršavanju odluka. To mora da se prikaže na način dostupan i radnicima sa najnižim kvalifikacijama. Televizija, radio i razna druga audio-vizuelna sredstva mogu da pomognu da proces obrazovanja samoupravljača dobije masovniji karakter. Razrada određenih „paketa kurseva" može da bude takođe od pomoći.

5. Selekcija i obrazovanje perspektivnih kadrova u cilju preuzimanja rukovodećih funkcija značajna je investicija. Nalazimo se na nivou društveno-ekonomskog razvoja kada kriterijumi za izbor perspektivnih rukovodilaca treba da budu znatno zaoštreni. Osim stručnosti i inteligencije, u kriterijume treba da budu uključeni i motivisanost, etika, komunikativnost, spremnost za učenje i, što je posebno značajno, prihvatanje samoupravljanja kao osnove našeg društveno-ekonomskog razvoja. Priprema nastavnih materijala baziranih na savremenoj teoriji i našoj praksi bila bi sastavni deo mera za unapređivanje obrazovanja iz oblasti upravljanja.

Na osnovu ovih predloga moguće je izvući generalni zaključak: *za dalju afirmaciju i prosperitet našeg samoupravnog društva neophodna su nova „oruđa" samoupravljačima, podizanje nivoa poslovanja, kao i stabilnost i veća organizovanost okruženja. Proces odlučivanja u samoupravljanju upravo zahteva viši nivo organizacije sa definisanim ciljevima, pravima i odgovornostima na svim nivoima.*

Branko Prnjat

SAMOUPRAVNA KULTURNA POLITIKA I USMJERAVANJE KULTURNOG RAZVITKA

U konstituisanju i razradi samoupravne kulturne politike potrebno je poći od savremenih kretanja u društvu i kulturi, od određenih, jasnih polaznih pozicija, i to ne stoga da bi se stvarali neki „čisti" modeli ili šeme, apstraktne konstrukcije, već da bi se fiksirale pouzdane orijentacione tačke u kulturnom razvoju. Bez nekih pouzdanijih i teorijski fundiranih orijentacija koje se baziraju i na našim i na opštim svjetskim tokovima i saznanjima kulturni razvoj bi lako mogao postati plijen zabluda i lutanja koji skupo staju i čije se posljedice ne otklanjaju brzo i lako. Bez takvih orijentacija i usmjeravanja kulturni tokovi mogu lako postati zarobljenici stihije koja uvijek teži da izbriše sve vidljive orijentacije i autentične ciljeve.

Samoupravna kulturna politika u fazi njenog konstituisanja ne može se posmatrati izolovano od etatističkog modela kulturne politike, ne samo zato što se javlja kao svojevrstan odgovor na mnoge nedovoljnosti te politike, već stoga što se ona realno uspostavlja upravo na razgrađenom monopolu države. Prema tome, samoupravna kulturna politika u početnoj fazi objektivno nosi mnoge protivrečne elemente: ona je u izvjesnom procijepu.

S jedne strane, ona treba da bude stvaralački odgovor na dogmatske koncepcije stvaralaštva i državnog vođenja kulturne politike. S druge strane, izrastajući na procesu razgrađivanja etatizma, ona i sama koristi i etatistički materijal. Samoupravna kulturna politika ne može se u početnoj fazi potpuno odvojiti, „odlijepiti" od etatizma. Etatizam se vezuje za prve samoupravne korake.

Samoupravna kulturna politika svojim opštim konceptom negira u bitnome etatistički mehanizam. Ali ona još uvijek nije u stanju da brzo izgradi efikasan, sopstveni mehanizam kreiranja i realizovanja politike. Samoupravljanje se u prvoj fazi pojavljuje stopljeno sa etatizmom, odnosno etatističkim koncepcijama i snagama. Ono nije u mogućnosti da se sasvim oslobodi etatizma, koji se neprekidno upliće u njegovo koračanje, težeći da izmijeni osnovnu orijentaciju kretanja, ali ni podsječeni etatizam nema snage da samostalno, na raniji način korača i djeluje odriješenih ruku, da samostalno odlučuje.

U takvom vakuumu, koji ne bi smio isuviše dugo da traje, dosta brzo se širi osjećanje o odsustvu kulturne politike, o odsustvu koordinirane društvene brige za kulturni razvoj. To osjećanje izvire, između ostalog, i iz realne potrebe da društvo usmjerava i podstiče kulturni razvoj i da u tom podsticanju ima jasne ciljeve i pouzdana sredstva.

Nužnost stvaralačkog prevazilaženja i negacije etatističke kulturne politike ne proističe samo iz nekih apstraktnih društvenih potreba, već iz potreba same kulture. Etatistički koncept kulturne politike, sa koncentracijom materijalne, ideološke i političke moći u malo ruku, nije mogao biti dobra osnovica ni razvoju stvaralačkih snaga društva ni razvijanju i zadovoljavanju kulturnih potreba.

Ovdje je moguće postaviti sljedeće pitanje: šta faktički znači ta koncentracija moći odlučivanja ne samo o materijalnim i institucionalnim pretpostavkama kulturnog razvoja, već i o kulturnim potrebama i kulturnim vrijednostima? Do čega objektivno vodi proces stapanja ekonomske i političke moći sa mjerilima kulturnog, umjetničkog, estetskog vrednovanja? U kome pravcu ta koncentrisana ekonomska i politička moć opredjeljuje i usmjerava stvaralački proces?

Ta koncentracija moći odlučivanja o kulturnim tokovima i stvaralačkim procesima može značiti samo jedno: da su te moći oduzete od nekoga, a taj neko može biti samo kulturni stvaralac i proizvođač materijalnih vrijednosti.

Etatistička kulturna politika sužava prostor djelovanja i uticanja kulturnog stvaraoca i uzima u svoje ruke znatan dio njegovih prava i kompetencija. Ona ujedno uzima ne mali dio prava i kompetencija neposrednih proizvođača materijalnih vrijednosti, i to kako onih koji se odnose na raspolaganje rezultatima rada tako i onih koji se tiču zadovoljavanja njihovih kulturnih potreba.

Ta politika nastupa prema kulturnim stvaraocima u ime proizvođača, a prema proizvođaču u ime kulture, u ime zadovoljavanja određene kulturne potrebe. Nije teško zapaziti da se proizvođač materijalnih vrijednosti i kulturni stvaralac nalaze dosta blizu u svojoj osnovnoj poziciji. Oni su, međutim, u isto vrijeme i dosta udaljeni jer ih razdvaja zid etatističkog posredništva.

Prema tome, između osnovne kategorije neposrednih proizvođača materijalnih vrijednosti, koji su ujedno i korisnici kulturnih vrijednosti, i osnovne kategorije kulturnih stvaralaca, čiju materijalnu bazu rada obezbeđuje uglavnom proizvođač materijalnih vrijednosti, ne postoji neposredna povezanost; njihov dijalog odvija se preko prevodioca i tumača u liku državnog, posredničkog, kulturnog aparata.

Naravno, etatistička kulturna politika koncentracijom sredstava i moći uticanja u stanju je da rješava određene zadatke socijalističke kulturne izgradnje, i to prije svega one zadatke koje je na takav način i moguće rješavati (jačanje materijalne baze kulture, razvoj institucija, podizanje opšteg kulturnog nivoa itd.). Takav pristup kulturnoj problematici, koji je u prvoj etapi socijalističke izgradnje, nesumnjivo, vrlo pozitivan i značajan, neizbježno u narednoj etapi razvoja dolazi u sukob

sa stvaralačkom komponentom kulture i sa svestranijim razvojem kulturnih potreba. Tako je jugoslovenski etatistički model kulturne politike u poslijeratnim godinama imao ne samo izvjesne prednosti važne za početni period kulturne izgradnje, već i određene slabosti i nedostatke, i to prije svega na stvaralačkom planu, na planu svestranog razvoja kulturnih potreba.

ELEMENTI SAMOUPRAVNE KULTURNE POLITIKE

Samoupravljanje je unijelo neke bitno nove komponente u ukupnu kulturnu politiku, u osnove njenog konstituisanja.

Prvo, samoupravljanje je dinamiziralo ukupne kulturne i obrazovne procese u društvu. Radničko samoupravljanje moralo se temeljiti na višem nivou stručnog, opšteg i posebno ekonomskog obrazovanja, na višem nivou kulture itd. Otuda širok obrazovni i kulturni pokret koji se ispoljio i u stvaranju novih oblika djelovanja, novih obrazovnih i kulturnih institucija (na primjer, radnički univerziteti). Sve to predstavlja preduslov uključivanja radničke klase u društveni i kulturni život.

Drugo, došlo je do formiranja društvenog samoupravljanja u oblasti kulture. Kulturni i drugi društveni radnici sa formiranjem savjeta u kulturnim institucijama direktno su ubačeni u vođenje kulturne politike tih institucija, a time i u formiranje opšte kulturne politike.

Treće, kao logična posljedica prethodnog stava dolazi do postupne decentralizacije i deetatizacije kulturne politike, do decentralizacije punktova odlučivanja o kulturnoj politici. Dolazi, dakle, do stvaranja cijelog niza punktova odlučivanja, do proširivanja, demokratizovanja baze donošenja odluka o pitanjima kulturnog razvitka.

Četvrto, uporedo sa uvođenjem i djelovanjem samoupravljanja i sa demokratskim procesima u društvu dolazi do proklamovanja principa slobode kulturnog, naučnog i umjetničkog stvaralaštva, što postaje jedan od fundamentalnih principa samoupravne kulturne politike; to dovodi do sve punijeg oslobađanja stvaralačkih snaga društva, do razvoja i afirmacije pojedinih oblasti i umjetničkog i naučnog života i do prvih značajnijih prodora naše kulture na međunarodnoj sceni. Naravno, princip slobode stvaralaštva nije nikakav izdvojen, izolovan princip; do njega se nije došlo slučajno niti iz nekih propagandnih razloga: on je nastao kao logična posljedica razbijanja etatističkog monopola u kulturi, kao neizbježna posljedica procesa oslobađanja rada i stvaralaštva od posredničkog uplitanja etatizma.

Peto, jedan od značajnih aspekata kulturne politike sadržan je u slobodnijem djelovanju ekonomskih zakona i tržišta, što je povezano sa većim okretanjem kulturnih institucija, njihovih programa prema korisnicima kulturnih dobara, prema publici, sa većim mogućnostima oslobađanja i zadovoljavanja kulturnih potreba najširih slojeva; ovaj aspekt kulturne politike sadrži i mnoge opasnosti koje se ogledaju prije svega u povlađivanju niskom kulturnom nivou i nerazvijenom ukusu u cilju ostvarivanja veće dobiti, u stihijnom prodiranju i poplavi šunda, nekul-

ture itd., što u isto vrijeme može da potkopa svjesnu usmjerenost kulturne politike ka podizanju opšteg kulturnog nivoa, ukusa, ka razvijanju viših kulturno-duhovnih potreba.

Šesto, samoupravljanje je otvorilo široke prostore razvoju i afirmaciji svake nacionalne kulture i kultura narodnosti; ono je bitno uticalo da se svaka nacionalna kultura razvija kao samostalan subjekat, sa svim specifičnostima, polazeći od pozitivnog nasljeđa i ukupnog stvaralačkog, kulturnog, društvenog potencijala; samoupravljanje otvara velike mogućnosti kulturnog povezivanja i saradnje, što djeluje kao značajna kohezivna snaga višenacionalne socijalističke zajednice. Svaka tendencija nacionalnog zatvaranja, nacionalne isključivosti na kulturnom planu, siguran je znak kulturne stagnacije, kulturnog opadanja, monopolističkih uzurpacija, a time i negiranja socijalističkog samoupravljanja.

Sedmo, etapa samoupravne demokratizacije kulturne politike dijelom je praćena, a dijelom i potpomognuta ekspanzijom sredstava masovnog komuniciranja, osobito televizije, što postavlja potpuno nove relacije i u sferi konstituisanja i u sferi realizovanja kulturne politike. I ovdje se javljaju dvije mogućnosti: ili će sredstva masovnog komuniciranja odista postati moćne poluge demokratske kulturne politike, širenja kulturnog uticaja, ili će se ona pretvoriti u osamostaljene, zatvorene centre moći koji vode „svoju" kulturnu politiku. Drugim riječima, pitanje se može proširiti na sljedeći način: da li će ta sredstva biti otvorena za demokratski kulturni uticaj, da li će biti otvorena prema istinskim stvaralačkim snagama i kulturnim vrijednostima, da li će se pridržavati demokratski formirane kulturne politike u čijem konstituisanju i sama učestvuju, ili će se, favorizujući uže, parcijalne interese, nametnuti kao nov oblik monopola, kao nov oblik kompleksnog posredništva između stvaralaštva i publike, krojeći svoje programe prema sopstvenom nahođenju.

Ovo su samo neki momenti, ali i neke alternative koje proističu iz novih odnosa, iz novih principa konstituisanja kulturne politike, iz procesa decentralizacije i deetatizacije kulturne politike.

Ovu etapu kulturne politike karakterišu i nose tokovi decentralizacije i deetatizacije. Ali, ona nosi mnoga obilježja nezavršenosti, nedograđenosti. Ona pruža različite mogućnosti koje sa društvenog i kulturnog stanovišta nemaju jednaku vrijednost. Ona, dakle, ne samo što predstavlja razgrađivanje etatizma, već po nekim svojim elementima teži i ka negaciji svake usmjerene, socijalističke samoupravne kulturne politike. Karakteristika ove etape upravo je u tome što ona u sebi nosi snažne klice parcijalizacije, parcijalnog interesa.

Naravno, nedograđenost samoupravnog sistema, njegova još dosta vidljiva isparcelisanost neizbježno rađa parcijalizaciju kulturne politike, to jest stvaranje velikog broja zasebnih, „malih" kulturnih politika koje nijesu iznutra objedinjene, koje ne djeluju kao cjelina. A bez takve cjeline, odnosno bez jedinstva pogleda na osnovne zadatke i pravce kulturne aktivnosti, nema pune efikasnosti i velikih dometa. Prevazilaženje parcijalizovanja moguće je ostvariti povezivanjem svih subjekata koji od-

lučuju o kulturnoj politici, njenom formiranju i realizovanju, dakle integracijom subjekata kulturne politike u kojoj će se usklađivati uži i širi interesi, ali u kojoj će se i obezbjeđivati neophodna dominacija širih društvenih i kulturnih interesa.

Decentralizacija kulturne politike stvorila je velik broj punktova odlučivanja. To je bio važan preduslov njene demokratizacije, proširivanja društvene baze odlučivanja, umnožavanja kulturnih inicijativa i stvaranja novih kulturnih subjekata. Ti procesi, međutim, odvijali su se u uslovima predugog zadržavanja početnih oblika samoupravljanja u ovoj oblasti, dosta jakih etatističkih tendencija, sporog afirmisanja novih oblika povezivanja sa drugim djelatnostima. To je uticalo da se procesi decentralizacije zaustave, konzerviraju, da dožive stagnaciju, da se pretvore u cilj za sebe. To je vodilo jačanju zatvorenih monopolističkih grupa i klanova unutar kulturnih institucija i djelatnosti. Ta pojava je vodila i „podešavanju" samoupravljanja, „krojenju" samoupravljanja i kulturne politike po mjeri sopstvenih interesa, to jest parcijalizaciji samoupravljanja i samoupravne kulturne politike. Stvaranje velikog broja „malih kulturnih politika" ne mora uvijek biti izraz stvarne demokratizacije kulturne politike. Tu je potrebno razlikovati demokratsko proširivanje subjekata odlučivanja o kulturnoj politici i tendenciju zatvaranja malih kulturnih politika u uske okvire institucija, težnju da se određen uži interes nametne kao društveni interes.

Međutim, svaka koncentracija moći odlučivanja u malo ruku, u bilo kom centru, bez direktnog uticaja i bez direktne kontrole od strane neposrednih proizvođača kulturno-duhovnih i materijalnih vrijednosti objektivno znači monopolsko odlučivanje i arbitriranje.

Prema tome, zamjena za parcijalnu kulturnu politiku nije u vraćanju na centralizam i republički etatizam.

Stvarna alternativa može biti jedino samoupravna integracija, integralno samoupravljanje, takva kulturna politika koja bi obezbjeđivala prevagu širih društvenih interesa.

Osnovni problem je u sljedećem: kako izgraditi siguran, stabilan sistem konstituisanja kulturne politike koji će pružiti dovoljno prostora svakoj kulturnoj, stvaralačkoj inicijativi, svakoj novoj ideji i kulturnoj akciji i kulturnoj potrebi, ali koji će ujedno i obezbjeđivati efikasno realizovanje osnovnih ciljeva kulturne politike i stalnu dominaciju autentičnih društvenih i kulturnih interesa i ciljeva. Drugim riječima: kako obezbijediti određene kanale da svaka stvaralačka inicijativa i kulturna potreba nađe dovoljno prostora da se ispolji i realizuje, kako obezbijediti da svaki konkretan kulturni program, koji je u okviru opšteg koncepta kulturne politike, nađe svoje mjesto, mogućnost realizacije.

Naravno, ni u tom slučaju nije moguće predati se izmišljanju formula koje bi bile nezavisne od postojeće prakse. Ali, nije moguće prići ni mijenjanju te prakse bez jasnih saznanja o tome koje su to osnovne poluge koje obezbjeđuju demokratsko konstituisanje kulturne politike. Tu se javlja suštinsko pitanje: ko odlučuje o kulturnoj politici, koji su

činioci „ubačeni u igru"? I dalje: da li je moguća demokratska, samoupravna kulturna politika bez samoupravnog odlučivanja o sredstvima potrebnim za realizovanje te politike?

Svaka kulturna politika koja iz bilo kojih razloga zaobilazi ta i slična pitanja ne može voditi ka samoupravnim ishodištima, likvidaciji monopola odlučivanja. Svaka kulturna politika koja zaobilazi ta pitanja polazi u suštini od etatističkog koncepta društvenog i kulturnog razvoja.

KULTURNA POLITIKA I RAZBIJANJE MONOPOLA NAD KULTUROM

Odvojenost proizvođača materijalnih i duhovnih vrijednosti od sredstava i rezultata rada vodila je raznim oblicima monopola i dominacije i u materijalnoj i u kulturno-duhovnoj sferi.

Radnik u proizvodnji koji nije raspolagao ni sredstvima za rad ni rezultatima rada objektivno je bio lišen poluga odlučivanja o društvenim poslovima i politici, o svojim ekonomskim, socijalnim, kulturnim interesima i potrebama. Njegova moć prenosila se preko rezultata, plodova rada u ruke drugih, jačajući njihovu moć, uticaj, autoritet u odlučivanju i vođenju politike.

Marks je još 1844. godine u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* izvršio duboku analizu otuđenja rada u kapitalističkom društvu. Postavljajući pitanje o tome u čemu se sastoji otuđenje rada, on je rezimirao: da je rad radnika spoljašnji rad, to jest da ne pripada njegovoj suštini, da se radnik u svom radu ne potvrđuje, nego poriče, da ne razvija slobodnu fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropašćuje svoj duh. Njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan. Stoga takav rad nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo sredstvo da zadovolji potrebe izvan radnika. To je spoljašnji rad u kojem se čovjek otuđuje. Spoljašnjost rada pojavljuje se za radnika u tome da rad nije njegov vlastiti rad, nego rad nekog drugog, da mu ne pripada, da radnik u njemu ne pripada sam sebi, nego nekom drugom.[1]

Marks smatra da otuđenim radom čovjek ne proizvodi svoj odnos prema predmetu i aktu proizvodnje kao prema tuđem i neprijateljskom čovjeku; on proizvodi odnos u kome se nalaze drugi ljudi prema njegovoj proizvodnji i njegovom proizvodu i odnos u kome se on nalazi prema tim drugim ljudima. Kao što on proizvodi svoju vlastitu proizvodnju za svoje obestvarenje, tako on proizvodi vlast onoga koji ne proizvodi nad proizvodnjom i nad proizvodom.[2]

Prema tome, ako kažemo da se vlast, moć, uticaj konstituišu iznad procesa materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje, to znači da je ona oduzeta od onih koji proizvode, ali i to da im se ona sada suprotstavlja u vidu spoljne, otuđene moći. U skladu s tim i svaka politika, pa prema tome i kulturna politika, koja se konstituiše izvan i iznad procesa, prije

[1] K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, „Kultura", Zagreb, 1953, str. 201.
[2] Isto, str. 206.

svega, kulturno-duhovne i materijalne proizvodnje znači samo to da je određena moć odlučivanja instalirana nad materijalnom i kulturnom proizvodnjom kao spoljašnja sila. Otuda i otpori kulturnih stvaralaca takvoj kulturnoj politici, otuda i ona izvesna „alergičnost" prema svakoj kulturnoj politici.

Kulturna politika instalirana nad kulturom javlja se u ulozi posrednika između društvenih interesa i kulture, između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje, a samim tim i unutar same kulturno-duhovne proizvodnje. Ta činjenica upravo rađa osjećanje da kulturna politika i ne pripada sferi kulture; zato se ona doživljava kao spoljašnje strano tijelo kome se treba oduprijeti, koje treba odbaciti.

Jedna od bitnih karakteristika kulturne politike samoupravnog društva jeste u tome što se ona ne javlja kao svojevrsna moć ili monopol nad kulturom, stvaralaštvom i kulturnim potrebama. Ona mora izrastati iz procesa oslobađanja čovjeka, njegovih kulturno-duhovnih potreba i njegovog stvaralaštva.

Osnovna odlika do sad poznatih modela kulturne politike jeste u tome što su se oni u većoj ili manjoj mjeri formirali izvan i iznad materijalne proizvodnje i kulturno-duhovnog stvaralaštva. Ti poznati modeli kulturne politike polazili su mahom ili od interesa vladajuće klase, i to samim tim što vladajuća klasa monopolski dominira i raspolaže ekonomskom i političkom moći, a time i najvećim obimom ukupne kulturno-duhovne produkcije, ili su polazili od dosta apstraktno uzetih opštedruštvenih interesa oličenih u državi, državnoj politici i ideologiji.

Nasuprot tome, u začetku je model kulturne politike koji izrasta iz procesa oslobađanja rada i stvaralaštva od klasnih i etatističkih ograničenja. Konstituisanje tog novog, samoupravnog modela probija se kroz mreže i zapreke etatističkog modela, ali i parcijalnih i protivrečnih interesa, sa kolebanjima i zastojima. Formula kulturne politike samoupravnog društva još uvijek nije dovedena do kraja; ona je opredijeljena samo u odnosu na opšte smjerove razvoja. Njeno osnovno polazište i cilj je u tome da kulturu „vrati" udruženim proizvođačima materijalnih i kulturnih vrijednosti, oslobađajući i kulturno stvaralaštvo i kulturne potrebe od klasnog i etatističkog nasljeđa.

Proces oslobađanja rada nezamisliv je bez oslobađanja kulturno-duhovnog stvaralaštva. Riječ je u stvari o „vraćanju" kulturno-duhovne, stvaralačke dimenzije i u radni proces i u čovjekov život, ali ne u smislu neke dopune ili kompenzacije. Ovdje se, dakle, ne radi o „popravljanju" pozicije radnog čovjeka time što će on, otuđen u proizvodnji, dobiti povoljan radni ambijent, što će se njegovo otuđenje mehanički spajati sa estetskom dimenzijom, sa estetizacijom okolnog prostora ili proizvodnje. Radi se o tome da se rad oslobađa upravo oslobađajući onu kulturno-duhovnu dimenziju koja je bila odsječena od rada. Oslobađanjem rada oslobađa se i kulturno-duhovna dimenzija; samo njenim oslobađanjem i rad se suštinski oslobađa.

Upravo otuda i proističe zajednički interes materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje, koji se samo njihovim povezivanjem i prevazila-

ženjem protivrječnosti i monopolskog posredništva može ostvariti. Ovdje se radi prije svega o onim oblicima povezivanja materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje koji su uslovljeni rađanjem samoupravljanja, naučno-tehnološkom revolucijom, ekspanzijom obrazovanja itd. Zatim, ovdje se radi i o povezivanju interesa proizvođača i stvaralaca u cilju konstituisanja i realizovanja društvene politike u oblasti kulture.

U uslovima razbijanja etatističkog koncepta kulturne politike javlja se tendencija da se određeni monopoli koji su izrasli iz posredništva između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje, kao i oblici posredništva u samoj sferi kulture održe, da se transformišu, da „prežive". To se ogleda, na primjer, i u nekim vidovima transformacije sistema finansiranja kulture (pretvaranje budžeta u fondove i slično). Zatim, to se ogleda i u tendenciji da se sfera kulture, dobrim dijelom oslobođena direktnog etatističkog uplitanja i posredovanja, zatvori, da se konstituiše kao relativno osamostaljena društvena moć koja bi za društvo bila vezana samo finansijski, to jest samo preko sredstava koja društvo treba da izdvaja za kulturu. Takva tendencija se oslanja na shvatanje samoupravljanja u kulturi koje to samoupravljanje vidi kao manje ili više zatvoren sistem pogodan za uspostavljanje monopolskih aspiracija nad kulturom, a time u krajnjoj liniji i nad društvom. Jer monopolizam nad sferom života kao što je kultura nikada ne teži za tim da ostane u sopstvenim granicama i okvirima.

Monopolizam u kulturi u prvoj fazi teži da se ugnijezdi, da se ušanči u samim kulturnim institucijama. A sljedeći njegov korak je u tome da se šire ispolji, da se prenese i na druge oblasti života i da postane činilac odlučivanja. Dok se prvi koraci još neočvrslog monopolizma javljaju pod parolom „Kultura — kulturnim radnicima", sljedeći njegovi koraci čine se u pravcu izlaska iz okvira institucija (koje su postale preuske) i težnje da se afirmišu teze o posebnoj ulozi stvaralačke, humanističke inteligencije u socijalističkom razvitku. Ovdje, naravno, nije riječ o tome da se u bilo čemu umanji, potcijeni odista nezamjenljiva uloga stvaralačke inteligencije u socijalističkom razvitku. Riječ je upravo o tome da se ta stvaralačka uloga razluči od potencijalne težnje za novim oblicima duhovne ili političke dominacije.

Parola „Kultura — kulturnim radnicima", kao i teze o izuzetnoj ulozi stvaralačke, humanističke inteligencije ne mogu se shvatiti samo kao vid otpora etatističkom vođenju kulturne politike, kao otpor birokratskoj samovolji i tehnokratskim pritiscima. Ne može se, doduše, sporiti da krilatica „Kultura — kulturnim radnicima" može da izražava i otpor administrativno-birokratskoj uzurpaciji. Međutim, svaka tendencija koja želi da se u ime svoje posebne, izuzetne misije nametne društvu, pa i radničkoj klasi, kao dominantna snaga i neopoziv arbitar izražava u stvari sopstveni uži interes i monopolske pretenzije.

Dosta je karakteristično da u nekim raspravama o kulturi u socijalizmu, o slobodi stvaralaštva itd. potpuno izostaje ona komponenta koja se odnosi na poziciju i ulogu radničke klase, kao da radnička klasa i nema

šta da traži u toj oblasti. Slične tendencije izostavljanja radničke klase ispoljavaju se i kada je riječ o konkretnim oblicima konstituisanja i realizovanja kulturne politike.

RADNIČKA KLASA I KULTURNA POLITIKA

Izvan spora je zahtjev da u odlučivanju o kulturnoj politici važnu riječ moraju imati sami kulturni radnici. Ali, ako bi se vođenje kulturne politike prepustilo samo kulturnim radnicima, to bi vodilo isključivanju radničke klase, neposrednih proizvođača iz odlučivanja o kulturnoj politici. Takvo isključivanje radničke klase ne samo što bi vodilo konzerviranju postojeće podjele između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje, ne samo što bi vodilo stagnaciji kulturno-duhovnih potreba radničke klase, već bi neizbježno jačalo, osamostaljivalo upravo one posredničke faktore u kulturi i vodilo raznim vidovima manipulisanja demokratijom i samoupravljanjem.

Rušenje barijera između radničke klase i kulturnog stvaralaštva, između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje nije lako. To uklanjanje barijera ne može se povjeriti bilo kojem drugom faktoru izvan samih kulturnih stvaralaca i radničke klase. Na podlozi razdvojenosti materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje cvjetaju etatistički ili grupni monopoli. Jedan od osnovnih zadataka je u tome da se nađe formula direktnog povezivanja radničke klase i kulturnih stvaralaca.

Problem je, dakle, u tome kako da se obezbijede oblici direktne zainteresovanosti iz koje bi proizlazili i oblici što neposrednijeg povezivanja. Pri tome je važno da se obezbijedi uticaj neposrednih proizvođača i na sredstva i na politiku u oblasti kulture.

Radnička klasa će stremiti ka kulturi ne samo u onoj mjeri u kojoj je razvijena njena trenutna kulturna potreba. Ona će neizbježno investirati u oblast kulture budući da u njoj vidi velike mogućnosti za sopstveni razvoj i afirmaciju, za puniji i sadržajniji život, za adekvatnije učešće u društvenom životu i samoupravljanju, za razbijanje nasljeđa prošlosti, za porast produktivnosti rada itd. Ali u isto vrijeme radnička klasa teži da investira i za sutrašnje potrebe, pokrenuta željom da novim generacijama, svojoj djeci, obezbijedi dostojniji i u kulturno-duhovnom pogledu bogatiji život. Investicije mnogih radnih organizacija u objekte kulture ili u konkretne kulturne programe nijesu više nikakva rijetkost.

Da bi uticaj radničke klase na kulturna kretanja postao dominantniji, neophodan je takav porast produktivnosti rada na bazi kojeg bi se zadovoljio određen nivo materijalnih potreba. Ali u isto vrijeme potrebno je da radnička klasa u daleko većoj mjeri postane gospodar rezultata svoga rada jer samo time ona može postati odlučujući činilac društvene i kulturne politike.

S druge strane, neophodni su svjesni napori kulturnih radnika, njihovih organizacija i institucija koji bi bili usmjereni u pravcu razvijanja kulturnih potreba radničke klase, podizanja nivoa ukusa, interesovanja itd.

Naravno, sve te procese nije moguće zamisliti bez oslonca na tokove naučno-tehnološke revolucije koji će kulturu u raznim vidovima sve više unositi u središte proizvodnje kao potrebu proizvodnje i produktivnosti i koji će, smanjujući neprestano vrijeme rada, povećavati slobodno vrijeme za razvijanje intelektualnih snaga, za obrazovanje, kulturnu djelatnost, razonodu, sport itd.

Sa dosadašnjeg vidika ta perspektiva izgleda dosta neodređena i zamagljena. Ona može djelovati i kao sijanje iluzija, kao utopija.

Sa stanovišta razvijenih proizvodnih snaga, većeg društvenog bogatstva koje nije samo u radu, već i u slobodnom vremenu, ta slika izgledaće mnogo drugačija.

Samoupravno društvo, koje ima ambicija da racionalno ovlada proizvodnjom u interesu zadovoljavanja istinskih ljudskih potreba i da u isto vrijeme racionalno ovlada mehanizmom upravljanja, dobija šansu da relativno brzo približi izvjesne, za sada još udaljene društvene i kulturne ciljeve. Na bazi većeg materijalnog bogatstva neuporedivo lakše će se rješavati problemi ukupnog kulturnog razvoja pod uslovom da su nam već danas jasni osnovni ciljevi i da smo odabrali adekvatna sredstva za njihovo realizovanje.

Međutim, očigledno je da se ne može čekati da se prethodno razvije snažna materijalna baza, da se podigne nivo obrazovanja radničke klase itd., da bi se tek onda, naknadno, prišlo razvijanju novih odnosa, većem učešću radničke klase u društvenoj politici i u kreiranju kulturne politike. Ako bi se usvojilo gledište da samoupravljanje treba da „pričeka" dok se ne razviju ekonomske, obrazovne i druge pretpostavke učešća radničke klase, društveno kretanje bi neizbježno izmijenilo tok u toj mjeri da nikakva naknadna intervencija sada već obrazovane radničke klase tu ne bi mogla pomoći.

Prema tome, društvene i kulturne ciljeve moguće je ostvarivati samo ukoliko se za njihovu realizaciju bore osnovne mase proizvođača u materijalnoj i kulturno-duhovnoj sferi, radnička klasa i inteligencija.

Ukoliko radnička klasa nije u poziciji da direktno odlučuje o društvenoj politici uopšte, ona ne može odlučivati ni o kulturnoj politici. Realna opasnost u razvoju samoupravnog socijalističkog sistema je u tome da se, umjesto radničke klase, konstituišu druge snage koje o društvenoj politici odlučuju u ime radničke klase. Takve snage koje upravljaju i odlučuju u ime radničke klase teško će ustupiti mjesto radničkoj klasi. Stoga radnička klasa mora preko svojih samoupravnih institucija, prije svega radničkih savjeta, kao i preko svojih organizacija, Saveza komunista i Saveza sindikata, postupno preuzimati društvenu inicijativu i poluge odlučivanja. S druge strane, radnička klasa mora, po cijenu najvećih odricanja, obezbijediti proces sopstvenog permanentnog stručnog, društveno-ekonomskog i opšteg obrazovanja, kao i kulturnog uzdizanja.

Što se tiče kulturnog stvaralaštva, ono može izaći iz svoje institucionalne ljušture, iz kolijevke građanskog društva. Ono se mora osloboditi granica građanskog svijeta, kao i granica koje su mu određene od strane

države i birokratije. Svoje istinsko oslobođenje ono ne može izvršiti bez istorijskog susreta sa proizvođačem materijalnih vrijednosti.

Susret radničke klase i stvaralačke inteligencije ne može se realizovati isključivo u okviru i na nivou radne organizacije. On mora imati šire okvire. Taj susret, u kome će se realizovati zajednički interesi, može se ostvarivati prije svega u okviru komune, kao i na planu šire društveno-političke zajednice.

Pri tome je važno istaći sljedeće momente:

Prvo, učešće radničke klase u finansiranju kulture i u kulturnoj politici može se očekivati u većoj mjeri samo tada kada se razvije određen nivo produktivnosti rada i kada se obezbijedi da radnička klasa u većoj mjeri postane gospodar rezultata svoga rada.

Drugo, udio radničke klase u finansiranju kulture mora se bazirati na odlukama same radničke klase; to učešće radničke klase može dati rezultate i može imati smisla samo ako se odvija u relativno stabilnim formama; napokon, uporedo sa oblicima neposrednog finansiranja kulture, odnosno pojedinih oblika kulturnih djelatnosti od strane radničke klase neophodno je za dogledno vrijeme zadržati i one oblike društvenog finansiranja kulture koji obezbjeđuju stabilnu osnovu kulturnog razvitka i realizovanje društveno usvojive kulturne politike.

Suštinska razlika između postojećih i novih oblika finansiranja kulture je u tome da se poveća uticaj neposrednih proizvođača i kulturnih stvaralaca na kulturnu politiku i kulturni razvoj. Jer radnička klasa je i do sada faktički finansirala razvoj kulturnih djelatnosti, samo što je to finansiranje stvaralo moć monopolskih grupa koje su odlučivale i o finansiranju i o kulturnoj politici i što je ono održavalo nepremostiv jaz između radničke klase i kulturnih stvaralaca, između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje.

Učešće radničke klase u finansiranju kulture i u kulturnoj politici ne može se, razumije se, ostvariti preko noći. To je dugotrajan proces ukupnog oslobađanja radničke klase, njenog obrazovnog i kulturnog razvoja, njenog učešća u odlučivanju o društvenoj politici.

Ovdje se javlja jedan od veoma složenih problema. Kultura koja se oslobađa etatističke zavisnosti i etatističke podređenosti ne može u novim uslovima doći u poziciju slične zavisnosti ili podređenosti u odnosu na privrednu radnu ogranizaciju. Takve tendencije potkopale bi same temelje kulturnog razvoja socijalističkog društva i dovele u poziciju neravnopravnosti celu oblast kulturne djelatnosti. Radnička klasa neće dopustiti razvoj takvih tendencija upravo stoga što ona ne može ostvariti sopstveno oslobođenje a da ne oslobodi ljudski rad u svim oblastima. To mora biti bitna, polazna osnova konstituisanja novih, samoupravnih odnosa. Ako su odnosi između sfere materijalne proizvodnje i kulturnog stvaralaštva neravnopravni, ako je kulturno stvaralaštvo u neravnopravnom društvenom položaju, to je pouzdan znak da i radnička klasa još nije slobodna. Podređenost kulture uvijek je izraz neslobode rada, radničke klase. Ako bi radnička klasa koja je ovladala društvenom politikom dopustila neravnopravan položaj, podređenost kulture, ona bi time

[illegible] svoje [illegible] ciljeve i interese.

[illegible] Kroz [illegible] je o tome [illegible] proizvođač i materijalnoj i kulturno-duhovnoj sferi [illegible]. Na taj način prevazilaze se odnosi [illegible] se odnosi u kojima vlada [illegible] na one koji vode [illegible] na one koji su vođeni.

[illegible] kulturna politika [illegible]. Ali ona mora prebroditi i [illegible]. Ona mora [illegible] negacija stihijnog [illegible] kretanja u društvenom i kulturnom razvoju, ali i negacija stihijnog birokratizma, uključujući i [illegible].

[illegible] KRETANJA

[illegible] analiza sadašnjeg stanja u kulturi mogla bi, bez sumnje, [illegible] u ovoj oblasti, koje se očituje [illegible] kulturnih vrijednosti i stvaralaštva [illegible]) pred naletom slijepe komercijalizacije [illegible] pseudokulture [illegible] potkopava temelje kulture [illegible] na ruku jačanju etatističkih pozicija [illegible] i u kulturi [illegible] i u društvu. [illegible] kulturnog razvoja u nas posljednjih godina [illegible] predviđanja i prognoze. Repertoar [illegible] gramofonskih ploča, ne [illegible] samo [illegible] činjenicu da u osnovi [illegible] nije bila usklađena sa programima i [illegible] kulturne politike koja bi različitim sredstvima ograničavala i [illegible] aspekte djelovanja tržišta na planu kulture. [illegible] je da [illegible] rasprave o šundu nijesu donijele [illegible] rezultate. Čak naprotiv. Poslije svih rasprava [illegible] je [illegible] stalnu tendenciju porasta, dok su [illegible] kulturnih institucija malaksavale. Ima se utisak da su [illegible] o ovim pitanjima posljednjih nekoliko godina [illegible] na neosporno pozitivne strane oslobađanja kulture od [illegible] opasnost stihijnog prodora u [illegible] kulture. Oni su, očigledno, previdjeli našu realnu sposobnost da se [illegible] kulturne politike suprotstavimo naletu šunda.

Ovaj [illegible] prodor pseudokulture postao je nov, relativno samostalan elemenat koji se sada razornom snagom ubacuje između relativno još veoma mlade radničke klase i kulture. Taj razorni elemenat već je [illegible] radničke klase. Ukoliko se takva tendencija bude razvijala [illegible] tempom i u narednim godinama, ukoliko se ona ne počne energično [illegible] smišljenim, dugoročnim programima djelovanja svjesnih i odgovornih snaga socijalističkog društva, prijeti ozbiljna opasnost da se

pravci i tokovi kulturnog razvoja socijalističkog društva skrenu u neželjenom pravcu, da se ciljevi kulturne politike zamagle i negiraju.

To bi vodilo ka tome da se i neki drugi programi i ciljevi socijalističkog društva pod udarcima stihije ugroze i izvitopere.

Izvjesna nemoć odgovornih činilaca kulturne politike da se uhvate u koštac sa ovom pojavom često se opravdava ovim ili onim razlozima. U tom sklopu lansira se, na primjer, tvrdnja da je teško uhvatiti šta je šund i gdje je granica između šunda i autentične kulture; „ko je taj" koji će se pojaviti u ulozi arbitra i cenzora; takva praksa bi rađala administrativno-birokratske pozicije u kulturi i slično.

Sve su to u stvari lažna pitanja i lažne dileme koje objektivno idu na ruku podivljaloj stihiji na kulturnom tržištu. Takva gledišta, pod vidom demokratije, slobode kulture i slično, objektivno postaju saveznici slijepog komercijalizma koji svom snagom pritiskuje istinsko kulturno stvaralaštvo i kulturni razvitak uopšte. Ovdje treba nedvosmisleno reći da posebna odgovornost u ovoj stvari pada na one društvene i kulturne činioce koji su pozvani da kreiraju i realizuju kulturnu politiku.

Prodori pseudokulture samo potvrđuju to da samoupravna kulturna politika koja bi se oduprla stihiji i usmjeravala kulturne procese još nije adekvatno konstituisana, to jest još ne raspolaže adekvatnim programima i sredstvima borbe koja bi vodila ka povoljnijem ishodu. Prema tome, svaka inicijativa i akcija kulturnih radnika, koji su prodorom šunda faktički ponajviše ugroženi, ne bi se mogla olako okarakterisati kao navrtanje vode na mlin administracije i birokratije. Svako etiketiranje, u cilju diskvalifikovanja, onih koji sa pozicija socijalističkog društva zahtijevaju akciju protiv pseudokulture u stvari je ili plod primitivne, birokratizovane svijesti, koja je na svoj, birokratski način shvatila slobodu stvaralaštva kao apsolutno nemiješanje u kulturne tokove i koja time hoće da demonstrira svoj liberalizam i svoje prihvatanje teorije o „hiljadu cvetova", ili pak plod čistog oportunizma i prikrivanja svojih uskih materijalnih interesa koji izviru iz produkcije šunda.

Takva „politika" nije i ne može biti ni kulturna ni samoupravna jer je direktno uperena i protiv autentičnih interesa radničke klase i protiv kulturnog stvaralaštva.

Ni tendencija koja sferu kulture vidi samo kao nepoželjan teret na plećima proizvođača ne proizlazi iz trajnog autentičnog interesa radničke klase. Ona podsjeća na sječenje grane na kojoj se sjedi. I taj aspekt treba pogledati izbliza: koji su to elementi koji mogu voditi do takvog načina mišljenja?

U odgovoru na ovo pitanje neizbježno se dolazi do suštine otuđenja rada koje je radničku klasu odvajalo od kulturnih tokova i vrijednosti. Radnici, prirodno, nijesu ni mogli da osjete kulturu kao nešto što je blisko njihovom svakodnevnom životu, svakodnevnoj potrebi. Kultura se doživljavala kao sfera koja pripada, po tradiciji, drugim društvenim slojevima, onima koji vladaju materijalnom proizvodnjom, koji raspolažu sa više slobodnog vremena, višim stepenom obrazovanja itd. Zatim, etatističko raspolaganje plodovima rada i etatistička raspodjela vodili su u

krajnjoj liniji otuđivanju radničke klase od kulturnih djelatnosti i kulturne politike, na koju nijesu imali nikakvog uticaja.

Da bi upravljala viškom rada, da bi bitno uticala na društvenu politiku, radnička klasa mora u sve većoj mjeri ovladavati novim saznanjima i tekovinama kulture. Samo tako ona može i svoju emancipaciju dovesti do kraja. Oni dijelovi radničke klase koji bi pretendovali da uspostave monopol nad ovom ili onom sferom društvene djelatnosti, koji bi pretendovali da monopolski arbitriraju u sferi kulture, da klasni ili etatistički monopol zamijene sopstvenim, potkopali bi i negirali sopstvenu emancipaciju. Drugim riječima, radnička klasa može se osloboditi samo u onoj mjeri u kojoj oslobađa sve djelatnosti društva od klasnih i etatističkih obilježja. Svaka pretpostavka da je oslobađanje radničke klase moguće bez oslobađanja kulture u osnovi je pogrešna. Ali nema ni punog oslobađanja kulture bez oslobađanja radničke klase.

Odnosi u kojima bi eventualno radnička klasa uspostavila bilo kakav oblik monopola nad kulturom, to jest u kojima bi kultura bila dovedena u podređen položaj u odnosu na radničku klasu, donijeli bi najviše štete upravo samoj radničkoj klasi. Svi oni slučajevi u kojima su se u ime radničke klase uspostavljali odnosi monopolske dominacije vodili su osiromašenju same kulture, a time i kulturno-duhovnom osiromašenju same radničke klase.

Prema tome, odnosi radničke klase i kulture ne mogu se uspostavljati kao odnosi u kojima su sadržani elementi ili klice dominacije, monopola, neravnopravnosti. Oni moraju biti ispunjeni elementima oslobodilačkog i stvaralačkog duha koji u njih unose i radnička klasa i kulturni stvaraoci. To je preduslov da se i radnička klasa, upravljajući radom i društvenim poslovima, podižući obrazovni i kulturni nivo do nivoa inteligencije, ukine kao klasa sa tradicionalnim obilježjima, ali i da kultura postane uistinu slobodna i dostupna svima.

Živko Marković

SAVEZ KOMUNISTA I OMLADINA

Odnos prema omladini Savez komunista izvodi iz svoje klasne pozicije. Pošto ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase, kojima je u suštini određena ta pozicija, pretpostavlja neprekidnu i trajnu revolucionarnu mobilnost svih progresivnih snaga društva, to se odnos prema mladim generacijama postavlja pre svega kao pitanje kontinuiteta revolucije. Zapostavljanje tog pitanja pouzdan je indikator da je revolucionarni pokret zapao u krizu i da je izgubio neka obeležja revolucionarnosti. Prirodno je što ni jedna revolucija ne može trajati bez kontinuiteta starijih i mlađih generacija i što je to jedno od egzistencijalnih pitanja svakog revolucionarnog pokreta.

Svaka revolucija zasniva se na određenom klasnom interesu i traje dok taj interes postoji. Problem kontinuiteta revolucije u osnovi se svodi na pitanje angažovanosti mladih generacija za revoluciju i društveni progres. Na omladinu kao nosioca revolucije Savez komunista može računati u onoj meri u kojoj je ona objektivno zainteresovana za ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase. A kako se ti interesi podudaraju s objektivnim zakonima društvenog razvoja, prirodno je da oni odgovaraju i progresivnim težnjama mladih generacija. Ispitivanja koja su do sada vršena među jugoslovenskom omladinom potvrđuju da je ona u ogromnoj većini zainteresovana za samoupravni socijalizam kao jedinu alternativu u daljem razvoju jugoslovenskog društva.

Na pitanje otkuda potiče takva zainteresovanost omladine daju se različiti odgovori. Jedan od odgovora zasniva se na pretpostavci da je omladina već po samom biološkom određenju mladosti sklona revolucionarnim promenama i da zbog toga brže prihvata progresivne ideje i odlučnije se zalaže za njihovu realizaciju nego starije generacije. Ako bi takva pretpostavka bila tačna, to bi značilo da revolucionarnost uopšte ne proističe iz društvenog bića čoveka, već iz njegovih bioloških osobina i da, shodno tome, ni društvene revolucije ne nastaju kao rezultat određenih društvenih kretanja, što je apsurd. Revolucionarnost omladine bila bi u tom slučaju prirodno predodređena i potpuno nezavisna od socijalne pripadnosti.

Jedan od odgovora koji nastoje da negiraju takvo, biologističko shvatanje ide u sasvim suprotnu krajnost, izraženu u tezi da je omladina

u osnovi revolucionarna onoliko koliko su revolucionarne i pojedine društvene grupe kojima pripada. Mladost je jedina zajednička karakteristika omladine koja se takvim odgovorom priznaje, pa se iz nje izvodi i veći revolucionarni polet, čime se, u suštini, opet zapada u biologizam.

Iako mladost ponekad daje određen pečat društvenom angažovanju omladine, a ponekad i impulsivne oblike revolucionarnosti, ona ni u kom slučaju ne predstavlja onaj najdublji razlog socijalnog opredeljenja. Prirodnu osnovu revolucionarnosti čini određen društveni položaj s kojim se ljudsko biće ne miri i čijem prevazilaženju teži. Zbog toga se i razlike u stepenu revolucionarnosti starijih i mlađih generacija mogu objasniti samo razlikama u njihovom društvenom položaju.

Mada je u osnovi određen istim društvenim odnosom, položaj pojedinih slojeva omladine nije sasvim istovetan s položajem odgovarajućih društvenih grupa. Pored specifičnih socijalnih obeležja, društveni položaj pojedinih delova mlade generacije i omladine u celini karakterišu i određena zajednička svojstva koja ga unekoliko razlikuju od položaja starijih generacija. U klasnom društvu mlade generacije podređenih socijalnih grupa ipak su u podređenijem položaju od starijih generacija, ali je i omladina u celini u relativno nepovoljnijem položaju nego stariji. To isto važi i za socijalističko društvo u onoj meri u kojoj još zadržava klasna obeležja.

I u pogledu položaja zaposlene omladine, koji se relativno najviše podudara s položajem odgovarajućih socijalnih grupa, uočljiva su obeležja koja ga čine nepovoljnijim u odnosu na starije generacije. Ukoliko još nije razvijena raspodela dohotka prema radu, te se za njenu osnovu uzimaju formalni kriterijumi, kao što su diploma o školskoj spremi i kvalifikaciji, radni staž i slično, mlađi ljudi se objektivno stavljaju u nepovoljniju poziciju u odnosu na starije. Oni za isti rad, po pravilu, dobiju manje, a, u svakom slučaju, teže dolaze do bolje plaćenih radnih mesta. Uz to se njihovim životnim i radnim uslovima poklanja relativno manja pažnja.

Ukoliko se na selu još zadržavaju patrijarhalni odnosi, seljačka omladina je u izrazito podređenom položaju. Ostvarenim dohotkom raspolaže starešina domaćinstva, koji odlučuje i o najelementarnijim potrebama ostalih članova. Kao legitiman vlasnik svih raspoloživih sredstava domaćinstva, on sam stupa u društveno-ekonomske odnose sa drugim subjektima i sa društvenom zajednicom u celini. U početnoj fazi svog razvoja tome se uglavnom prilagođavaju i samoupravni odnosi na selu. Kao članovi seljačkog domaćinstva, mladi ljudi se, prema tome, još ne nalaze u poziciji neposrednog i aktivnog subjekta društveno-ekonomskih odnosa, čime su u osnovi ograničene njihove mogućnosti za aktivno učešće u društvenom životu uopšte.

Školska i studentska omladina stupa u društveni odnos uglavnom kroz obrazovni proces. Ukoliko škola i univerzitet zadržavaju klasična obeležja, preko njih se uspostavlja podanički odnos koji mladog čoveka stavlja u poziciju vaspitno-obrazovnog objekta. Omladina još ne učestvuje u određivanju uslova i sadržine vlastitog obrazovanja, a i sam obrazovni kadar nalazi se u poziciji svojevrsne transmisije. U takav

društveni odnos stupaju podjednako pripadnici svih socijalnih slojeva omladine, što njihove međusobne odnose čini složenijim od odnosa koji se uspostavljaju među osnovnim socijalnim grupama.

Ukoliko društveno-ekonomski odnosi zadržavaju obeležja klasnog društva, omladina je i u porodici i u društvu u objektivno nepovoljnijem položaju od starijih. Ekonomska zavisnost od porodičnog budžeta vezuje mladog čoveka za porodicu i time sputava slobodan razvoj njegove ličnosti. Dok se u društvu održavaju posrednički odnosi i predstavničko odlučivanje, omladina je po prirodi takvih odnosa hendikepirana u odnosu na starije. Poverenje se, po pravilu, ukazuje pre iskusnijim i afirmisanijim predstavnicima, čime se omladina automatski potiskuje iz društveno-političkog života.

Relativno nepovoljniji društveni položaj omladine uslovljava da se ona teže miri s postojećim društvenim stanjem i da s više odlučnosti teži njegovom prevazilaženju. Ona je, pored toga, manje opterećena obavezama i obzirima koji proističu iz nasleđenih klasnih odnosa i koji manje ili više sputavaju revolucionarnu inicijativu. Ukoliko je društveni položaj pojedinih delova omladine nepovoljniji, a njihove obaveze i obziri manji, utoliko je i sklonost društvenom buntu izrazitija. Izraženiji buntovnički duh studentske i srednjoškolske omladine ne može se objasniti samo ni prvenstveno pomanjkanjem društvene odgovornosti. Osećanje društvene odgovornosti proističe iz određenih društvenih odnosa i ne svodi se na odgovornost za društveni mir, već prvenstveno podrazumeva odgovornost za društveni progres.

Relativno veća (u odnosu na starije generacije) opredeljenost jugoslovenske omladine za samoupravni socijalizam, koju potvrđuju empirijska istraživanja, može se objasniti samo njenim društvenim položajem. Razvoj samoupravnog socijalizma predstavlja jedini realan put za prevazilaženje nasleđenih klasnih odnosa, a time i podređenog položaja omladine. U tome se interesi mlade generacije objektivno podudaraju s interesima radničke klase kao osnovne poluge društvenog progresa. Ispitivanja koja su do sada vršena opovrgavaju pretpostavke da je samo ili uglavnom radnička omladina zainteresovana za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa.

Omladina u samoupravnom socijalizmu postaje jedan od nosilaca progresivne transformacije socijalnih grupa i prevazilaženja nasleđenih klasnih razlika. Socijalna migracija seljaštva i napuštanje patrijarhalnih tradicija na selu vrši se uglavnom preko omladine, čije se životne ambicije sve manje podudaraju s njihovom klasnom pozicijom. Mlada inteligencija sve manje se zadovoljava pozicijom nasleđenom iz etatizma i mogućnosti vlastite afirmacije traži u slobodnom stvaralaštvu. Radnička omladina je snažan nosilac demanuelizacije radničke klase i njenog ovladavanja savremenom tehnikom i tehnologijom proizvodnje.

Takve tendencije čine objektivnu osnovu za širenje ideologije i politike Saveza komunista među svim slojevima omladine. One omogućavaju povezivanje i jedinstveno organizovanje celokupne omladine u borbi za interese radničke klase. Aktivnost komunista među omladinom upravo i treba da je usmerena u tom pravcu. Savez komunista bi morao

delovati kao integrativna idejno-politička snaga koja sve delove omladine, zajedno s ostalim socijalističkim snagama društva, povezuje u jedinstven socijalistički pokret. Ukoliko, međutim, još nije izgrađeno njegovo vlastito jedinstvo na osnovama samoupravnog socijalizma, on deluje istovremeno i kao integrativan i kao dezintegrativan faktor jer se iz njega vrše na omladinu uticaji s različitih idejnih i političkih pozicija.

Činjenica da samoupravni socijalizam objektivno odgovara interesima omladine ne znači, međutim, da se ona za njega automatski opredeljuje. U odsustvu razvijene svesti o tim interesima moguće je da mladi ljudi prihvataju različite, pa i prividne, odnosno nesocijalističke izlaze iz postojećeg društvenog stanja. Pogotovu se u kriznim situacijama pojačava sklonost ka nekritičkom prihvatanju određenog izlaza. Zbog toga bi razvijanje socijalističke svesti kroz odlučnu borbu sa svim nesocijalističkim tendencijama moralo predstavljati jednu od osnovnih funkcija komunista i neizostavnu pretpostavku njihovog idejno-političkog uticaja na omladinu. Ukoliko, međutim, Savez komunista još deluje s pozicija vlasti, on se, kao pobornik društvenog mira, ponaša oportunistički i, nalazeći se pretežno u defanzivi, odgovara uglavnom na izazove, te je utoliko i neprivlačan za najprogresivnije delove omladine. Svoj uticaj na mladu generaciju on može obezbediti samo ako deluje kao revolucionarna snaga koja se stalno bori za prevazilaženje postojećeg stanja.

Priroda socijalističkih ideja za koje se Savez komunista bori uslovljava da se njegov uticaj na omladinu bitno razlikuje od svih drugih uticaja. Na šire prihvatanje od strane mladih ljudi nesocijalističke ideje nailaze samo ako ih, pod pretpostavkom neizgrađenog kritičkog odnosa, dovode u zabludu. Zbog toga su nosioci takvih ideja zainteresovani da omladinu zadrže u poziciji objekta koji će slepo prihvatati ono što mu se nudi. Nasuprot tome, socijalističke ideje, kao putokazi društvenog progresa, za najveći deo omladine znače svest o njenom vlastitom interesu. Zasnovane na tekovinama naučne misli, one su po svojoj prirodi usmerene protiv svih zabluda. Ukoliko postaje njihov nosilac, omladina deluje kao svestan subjekt socijalističkog pogresa koji se kritički odnosi prema različitim idejnim stremljenjima.

Kao subjekt socijalističkog progresa, omladina mora ne samo da usvaja socijalističke ideje, već i da aktivno učestvuje u njihovom stvaranju. To pretpostavlja odgovarajuću slobodu idejnog stvaralaštva, koja je nespojiva s idejnim monopolom. Bez takve slobode socijalistička ideologija se praktično ne može ni razvijati. Socijalističke ideje rađaju se i afirmišu kroz otvorenu idejnu borbu, u kojoj se ispoljava njihova dominacija nad nesocijalističkim pogledima. Jedino kroz takvu borbu omladina može da se razvija kao stvaralac socijalističke ideologije. Snaga idejnog uticaja komunista ne sastoji se u tome što oni sami stvaraju i prenose socijalističke ideje na omladinu, nego što argumentovano dokazuju njihovu prednost nad ostalim pogledima. Ukoliko, međutim, Savez komunista još deluje s pozicija vlasti, utoliko zadržava i monopol na ideologiju, pa se njegovi članovi javljaju kao prenosioci i propagatori stavova rukovodstva. Između komunista i omladine neizbežno se stvara određena distanca, a idejna borba zamenjuje se političkom diskvalifika-

cijom. To ima za posledicu da se mlađi ljudi povlače u sebe ili se, čak i s istim idejama, ponašaju opozicionarski. Prevazilaženje nasleđenog idejnog monopola i razvijanje socijalističke ideologije kroz slobodno stvaralaštvo i javnu konfrontaciju jedini je realan put za idejnu mobilizaciju mlade generacije i njeno aktivno povezivanje sa Savezom komunista.

Idejna aktivnost omladine, kako u pogledu vlastitog opredeljivanja za socijalističke ideje i borbe za njihovu društvenu afirmaciju tako i u pogledu neposrednog učešća u izgrađivanju socijalističke ideologije, bitna je pretpostavka njenog revolucionarnog angažovanja u razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa. Idejna i politička aktivnost su, u stvari, nerazdvojne strane neposrednog učešća omladine u borbi za društveni progres. U tom pravcu omladina ne može delovati kao politički subjekt a da istovremeno ne deluje kao idejni subjekt. Ona ne može biti akter progresivnih društvenih promena a da istovremeno nije idejni projektant osnovnih pravaca društvene akcije. Ne može biti vođena u političke akcije a da ih istovremeno i sama ne vodi. Samo u onoj meri u kojoj napušta nasleđeni monopol u ideologiji i politici, Savez komunista će napuštati i paternalistički odnos prema omladini. Uloga komunista sve manje će se sastojati u dirigovanju političkim ponašanjem omladine i oni će se razlikovati uglavnom po tome što će kao organizovana idejno-politička snaga samo prednjačiti u odnosu na ostale pripadnike socijalističkog pokreta.

Pretvaranje celokupne omladine u aktivnog idejno-političkog subjekta socijalističkog pokreta nije samo ni prvenstveno stvar njene vlastite uloge i afirmacije u društvu, već pre svega neizostavna pretpostavka razvoja samoupravnog socijalizma. Samoupravni socijalistički odnosi se, po svojoj prirodi, ne mogu razvijati bez neposrednog angažovanja čitavog društva, a omladina je njegov vitalan i dinamičan deo. Zbog toga se Savez komunista prema društveno-političkom organizovanju i delovanju omladine ne može odnositi samo kao prema njenom vlastitom problemu. Komunisti bi morali nastojati da se celokupna društveno-politička aktivnost omladine usmeri u pravcu bržeg razvijanja samoupravnih socijalističkih odnosa. Ukoliko takva nastojanja ne postoje, to je siguran indikator da ni sami komunisti nisu orijentisani u tom pravcu. Mera u kojoj Savez komunista nastoji da kroz akcije omladine i drugih socijalističkih snaga ostvaruje svoje programske ciljeve je, u stvari, jedan od najznačajnijih pokazatelja njegovog vlastitog preobražaja u duhu zahteva samoupravnog razvoja društva.

Ukoliko se u političkom organizovanju i delovanju omladine ne polazi od osnovnih zahteva samoupravnog razvoja društva, obično se javljaju dileme i predlažu alternative koje se međusobno isključuju. Ako se polazi od posebnih interesa omladine, težište se stavlja na parcijalno organizovanje, što se izražava, pored ostalog, i kroz zahteve za staleškim organizovanjem. Ako se, nasuprot tome, opštedruštveni interes apstrahuje od posebnih interesa, teži se ka birokratsko-egalitarističkom organizovanju. Sa stanovišta aktivnosti komunista, prvi način organizovanja vukao bi ka parcijalizaciji, drugi ka unifikaciji njihovog delovanja među

omladinom. Oba načina isključuju stvarnu i neposrednu demokratiju. U prvom slučaju dolazilo bi do sukoba protivrečnih parcijalnih interesa, koje bi neko treći, kao pretpostavljeni arbitar, morao da razrešava, dok bi se u drugom slučaju određeni interes iz jednog centra unapred utvrđivao i nametao kao opšti i jedino priznat.

Samoupravni socijalizam podrazumeva, međutim, da se opšti interes izvodi iz posebnih interesa, kao njihova zajednička rezultanta, što zahteva da se društvo u celini organizuje kao istinski demokratska asocijacija. Zbog toga i omladina mora da se organizuje tako da demokratskim putem razrešava postojeće protivrečnosti i iz posebnih izvodi zajednički interes. Ako je u današnjim uslovima razvoj samoupravnog socijalizma osnovni zajednički interes i omladine i društva u celini, onda je neophodno da se organizuje jedinstven socijalistički pokret i jedinstvena organizacija omladine kao njegov integralni deo. Jedinstven socijalistički pokret ne isključuje, već, naprotiv, podrazumeva raznovrsno organizovanje zavisno od različitih interesa i potreba. Ni jedinstvena omladinska organizacija, kroz koju omladina treba da deluje kao organizovana snaga socijalističkog razvoja društva, ne isključuje postojanje posebnih organizacija kroz koje mladi ljudi zadovoljavaju posebne interese i potrebe.

Sa razvojem samoupravljanja posebne organizacije se organski povezuju u jedinstven pokret, a demokratski odnosi koji se time uspostavljaju obezbeđuju ostvarivanje i posebnih i zajedničkih interesa. Podela na političke i nepolitičke organizacije sve više zvuči kao veštačka konstrukcija jer opštom politizacijom društva započinje u suštini njegova depolitizacija. Socijalistički pokret ne može da ostvaruje socijalističke ciljeve ako ne izrasta iz inicijativa svojih delova niti posebne organizacije mogu da ostvaruju svoju ulogu ako se ne integrišu u jedinstven socijalistički pokret. Razvojem neposredne demokratije iščezavaju klasična obeležja politike, a time i podela na političke i nepolitičke organizacije gubi svoj smisao. Organizovano delovanje omladine u razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa ne svodi se, prema tome, na Savez omladine i Savez studenata niti samo na omladinske organizacije. Samim tim ni organizovano delovanje komunista među omladinom ne ograničava se samo na te organizacije. Komunisti bi morali nastojati da kroz akcije omladine u svim organizacijama deluju u progresivnom smeru.

Razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa pretpostavlja radikalan demokratski preobražaj društveno-političkih organizacija. Omladinske organizacije ne mogu delovati kao efikasan činilac tog razvoja ako se ne organizuju tako da omoguće ne samo slobodno ispoljavanje raznovrsnih inicijativa, već i njihovo demokratsko prerastanje u zajedničke akcije. Samo demokratsko organizovanje i delovanje stvara neophodne uslove za slobodno ispoljavanje stvaralačkog potencijala mlade generacije uz istovremeno potiskivanje svih nesocijalističkih tendencija. Kad je većina omladine socijalistički opredeljena, nesocijalističke tendencije mogu dolaziti do izražaja jedino u nedemokratskoj organizaciji. Socijalistički orijentisana i demokratski uređena omladinska organizacija može da deluje kao snažan činilac socijalističkog vaspitanja celokupne omladine.

Bitna pretpostavka za to je organizovano idejno-političko delovanje komunista među omladinom. U demokratski razvijenoj organizaciji omladine komunisti ne mogu da deluju drugačije nego snagom svojih ideja i političkih inicijativa. Njihovo prednjačenje može proisticati jedino iz bržeg sagledavanja i odlučnijeg angažovanja u rešavanju aktuelnih problema društvenog razvoja. Ukoliko Savez komunista ne prednjači u tom pogledu, on će neizbežno ostajati na „repu" događaja jer će se pojavljivati druge snage koje će preuzimati vodeću ulogu.

Organizovano delovanje komunista ne može se u demokratskoj organizaciji omladine oslanjati ni na kakav monopol jer takva organizacija pretpostavlja punu ravnopravnost članstva. Sudbina političkih inicijativa određena je pre svega njihovim karakterom, umesto pozicijom njihovih nosilaca, što sve članove organizacije stavlja u poziciju da se argumentovano bore za svoje stavove. Komunisti moraju tražiti takve oblike vlastitog organizovanja koji će im i u najrazličitijim situacijama omogućavati idejno-političko prednjačenje. Oni ne mogu računati na to da će se, kao u odnosima političkog transmisionizma, čekati na njihove dogovore i inicijative. Zbog toga klasični institucionalizam, koji za pretpostavku ima centralističko dirigovanje političkim pokretom, postaje krajnje neefikasan u uslovima demokratskog organizovanja omladine. Ukoliko se on održava, to je znak da je Savez komunista još u mogućnosti da preko organa vlasti obezbeđuje vlastiti uticaj i da utoliko i ne oseća potrebu za idejno-političkim delovanjem.

Omladina ne može igrati ulogu aktivnog subjekta u razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa ukoliko sam Savez komunista nije demokratizovan i otvoren prema progresivnim inicijativama mlade generacije. Regeneracija Saveza komunista ne svodi se samo na podmlađivanje njegovog sastava. On bi se morao organizovati i delovati tako da svoju politiku redovno gradi na najprogresivnijim inicijativama bez obzira na to gde se one u društvu javljaju. To pretpostavlja da njegova politika sistematski izrasta iz idejno-političke borbe u društvu i da kroz nju sistematski prerasta u politiku društva. Samo kroz sveopštu i otvorenu idejno-političku borbu mogu izrastati nove progresivne snage koje će uvek ići dalje od postojećeg. Ukoliko se, međutim, Savez komunista nedovoljno angažuje u razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa, utoliko se zatvara u sebe, a unutar sebe u forume i rukovodstva, utoliko se i njegova regeneracija, više ili manje, svodi na biološko podmlađivanje.

Demokratizacija omladinskih organizacija i Saveza komunista ne može, međutim, davati stvarne rezultate bez istovremene demokratizacije i ostalih društveno-političkih organizacija, u prvom redu Socijalističkog saveza i sindikata. Ove organizacije bi se morale organizovati i delovati tako da mladi ljudi mogu, i individualno i kolektivno, učestvovati u pokretanju njihovih akcija i aktivno sudelovati u stvaranju i ostvarivanju njihove politike. To je bitna pretpostavka za aktivnu ulogu omladine u politici društva, koju ona ne može ostvarivati samo kroz omladinske organizacije. Potreba za jedinstvenim delovanjem socijalističkog pokreta zahteva jedinstven sistem njegovog organizovanja, bez

čega ni progresivne težnje mlade generacije ne mogu dolaziti do punog izražaja.

Bitno obeležje demokratizacije čini deprofesionalizacija politike. Političko odlučivanje se s profesionalnih rukovodstava prenosi na celokupno članstvo organizacije, čime rukovođenje kao politički odnos praktično odumire. Ali deprofesionalizacija rukovodećih funkcija do koje pri tom dolazi nije samo proizvod, već i značajan činilac demokratizacije. Profesionalna rukovodstva po prirodi svoje funkcije teže da zadrže monopol na odlučivanje. Ukoliko se, međutim, razvijaju samoupravni socijalistički odnosi, ona su objektivno sve manje u mogućnosti da igraju odlučujuću ulogu u politici i pogotovu u razvijanju tih odnosa.

Samoupravne socijalističke odnose mogu uspešno razvijati snage koje su i same u tim odnosima, a profesionalna rukovodstva se po prirodi svoje pozicije nalaze izvan samoupravnih odnosa. Ukoliko se samoupravljanje više razvija, utoliko profesionalna rukovodstva teže mogu da prate kretanja u društvu, što ima za posledicu da organizacije kojima rukovode sve više zaostaju za tim kretanjima i u praksi sve manje mogu da deluju kao pokretačka snaga društvenog progresa. Zbog toga samoupravljanje i politički profesionalizam sve više dolaze u koliziju, koja, uz ostale činioce, uslovljava krizu društveno-političkih organizacija.

Jedna od najozbiljnijih prepreka demokratizaciji društveno-političkih organizacija je protivrečna pozicija njihovih profesionalnih rukovodstava, koja bi morala da deluju protiv vlastitog monopola u političkom odlučivanju. Demokratizacija neizbežno dolazi u sukob s političkim monopolizmom. Ukoliko teže da zadrže nasleđene pozicije, profesionalna rukovodstva moraju da se suprotstavljaju demokratizaciji, a ukoliko se za nju zalažu, ona moraju da se odriču vlastitog monopola. Te dileme najizrazitije se ispoljavaju u omladinskim organizacijama, koje predstavljaju glavnu bazu za regrutovanje profesionalnog političkog kadra, ali one se tamo najbrže i razrešavaju, što se ogleda u relativno najdinamičnijem tempu deprofesionalizacije.

Ukoliko Savez komunista još deluje s pozicija vlasti, on glavni oslonac i u sebi samom i u drugim organizacijama traži u profesionalnim političkim strukturama. To uslovljava da se omladinska rukovodstva više okreću centrima političke moći izvan omladinskih organizacija nego članstvu i da put za vlastitu afirmaciju traže više u podržavanju politike tih centara nego u samostalnom političkom organizovanju omladine. Takvo ponašanje ostavlja prostor za stihijno i opozicionarsko delovanje različitih političkih struja, koje spontanu aktivnost omladine usmeravaju prema vlastitim ciljevima. U takvim uslovima praktično je neostvarljivo jedinstveno delovanje komunista. Deprofesionalizacija rukovodećih funkcija može znatno ubrzati demokratizaciju omladinskih organizacija pod uslovom da se ona vrši i u ostalim organizacijama, a pre svega u Savezu komunista. Sve dok postoji, politički profesionalizam otvara perspektivu za profesionalnu političku karijeru.

Osnovni smisao demokratizacije omladinskih organizacija je aktiviranje celokupne omladine u razvijanju samoupravnih socijalističkih od-

nosa. Društveno-političke organizacije mogu se demokratizovati samo kroz borbu za demokratizaciju društva i punu demokratičnost dostići tek sa visokim stepenom razvijenosti samoupravnog produkcionog odnosa i neposredne demokratije. One se pri tom ne mogu razvijati drugačije nego kao integralan činilac jedinstvenog samoupravnog sistema, čija je funkcija da redovno stvara idejnu i političku osnovu samoupravnog odlučivanja. To je neophodan uslov da omladina kroz društveno-političke organizacije deluje kao imanentna snaga samoupravnog sistema, koja se unutar njega bori za dalje razvijanje socijalističkih odnosa. Takvo delovanje je bitna pretpostavka da se komunisti kroz akcije omladine, a ne uporedo s njima, bore za stvaranje i ostvarivanje svog programa.

Ivo Paić

BILJEŠKE O ODNOSU REVOLUCIONARNOG POKRETA I REVOLUCIONARNE TEORIJE-UČENJA

Slijedeće bilješke idu smjerom promišljanja i naznake osnovnih obrisa odgovora na oblikom apstraktno ali nadasve praktično pitanje: kako se, u načelu, odnose revolucionarni pokret i revolucionarna teorija-učenje?

I

Općenito, načelo je ono što kao izvjesno i mjerodavno stoji na čelu nekog spoznavanja-djelovanja i upravlja njime. Što je izvjesno i mjerodavno u pitanju o odnosu revolucionarnog pokreta i revolucionarne teorije-učenja? Je li to Lenjinova izreka što, istina obratnim redoslijedom, dovodi u vezu nazivlje pitanja kroz postav: „Bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta"? Nedvojbeno je da izreka odzvanja sviknuto poput nečega odavno misaono deproblematiziranog, pa bi — prema tome — bila zadaća proslijediti smjerom naputka izreke u životnim pitanjima pokreta. Međutim, lako je razvidno kako izreka nipošto nije tako jasna i svijesti prozirna, da bi se od nje — kao načela — moglo bez prethodnih objašnjenja izravno zaputiti k zadatom pitanju:

a) O čemu govori izreka? O tome da bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta. Slijedi da je revolucionarna teorija nužan uvjet očitovanja revolucionarnosti nekog pokreta. Znači li to da revolucionarna teorija odnekud pridolazi pokretu, određuje ga i mijenja, a sâma ostaje nepromijenjenom? No, dijalektičkom stajalištu pripada spoznaja po kojoj čak i krhko mišljenje ne ostavlja nepromijenjenim svoj predmet i sebe na putu spoznavanja, resp. ni teorija pokret niti pokret teoriju kao misaono načelo vlastitog djelovanja. Ostaje, međutim, da se odgovori: *po čemu* revolucionarni pokret i revolucionarna teorija uopće dolaze u nekakav odnos; *kako* se zbiva ta uzajamnost, osobito s obzirom na *vrijeme* kao prostor razvitka i pokreta i teorije?

b) Što je to o čemu je riječ u izreci? Takvo pitanje smjera na samu stvar. Ali i ono može biti mimoiđeno pristane li se uz nemisaone tvrdnje o općepoznatosti i samorazumljivosti sadržaja pojmovlja izreke.

Povijesno iskustvo nalaže oprez prema takvome nazoru. Očito je, naime, da su mnoge umne misli sa stranica klasične marksističke književnosti ostale zapretane pod naslagama različitih i oprečnih tumačenja; nerijetko su djelatnošću pojedinaca i cijelih pokreta osujećivane u govoru svoje izvornosti-suvremenosti; mnoge su doživjele udes prigodnih sintagmi lišenih zbiljskog sadržaja.

c) Ako se već, u skladu s izrekom, i prihvati bezuvjetna povezanost teorije i pokreta, onda gornje primjedbe i dileme u pogledu njena značenja za orijentaciju u pitanju o odnosu pokreta i teorije nalažu da se, ipak, zaključi kako je više nego razložno započeti s pitanjem: koje shvaćanje revolucionarne teorije leži u temelju Lenjinove izreke kad *nam* ona služi načelom razumijevanja odnosa teorije i pokreta, pokreta i teorije? Tek nakon toga može se izrečene dileme-pitanja uvesti u metodički bolje osigurano područje mišljenja .

II

Teorija (ovdje shvaćena kao znanost u najvišem smislu) je kritičkim radom ljudskoga duha sustavno izvedena spoznaja i pregled nad cjelinom svega što jest u njegovoj biti. Po tome stremljenju istovjetne su sve velike teorije u misaonom hodu čovječanstva. Međusobno se razlikuju u načinu shvaćanja „svega što jest" i poimanju toga što je za cjelinu ljudskoga svijeta, čovjeka i njegova bivstvovanja doista bitno. Po rečenom osnovnom stremljenju Marxova je revolucionarna teorija pripadna velikim teorijama misaonog osvještavanja čovječanstva. Originalna je po načinu postavljanja pitanja i odgovoru na njega, po plodotvornosti svoje metode i svojih rezultata za ljudsku revolucionarnu djelatnost.

Metodički razloženo, Marxova revolucionarna teorija je pred pitanjem:

a) kako se materija kroz povijest oblikovala kao ljudsko društvo;

b) koji su zakoni nastanka, razvitka, života i smrti građanskog društva kao oposebljenog (naročitog) povijesnog oblika proizvodnje života; i

c) tko je subjekt čijom djelatnošću i samodjelatnošću povijesno vrijeme građanskog svijeta dolazi do svoga ispunjenja i na tome putu već oblikuje zbiljske pretpostavke novog i bitno drugačijeg oblika proizvodnje života — komunistički oblik saobraćaja ljudi.

Dakako, nije zadaća ovih bilježaka da izlažu način Marxova odgovora na temeljno pitanje njegova mišljenja. Naprotiv, za orijentaciju u postupku razumijevanja odnosa pokreta i teorije-učenja želi se samo podvući sabirna točka njegove revolucionarne *teorije*. Ona je građansko društvo. Spoznaja zakona proizvodnje života građanskog društva i granica djelotvornosti tih zakona Marxu je *ključ* razumijevanja prošlih oblika, ali i mjesto odakle se nadaje uvid u smjer tendencije vremena i mjesto iz kojega se može poduzeti zadaća izrade *temeljnog* nacrta ozbi-

ljenja te tendencije revolucionarnom djelatnošću povijesnog subjekta (proletarijata, radničke klase).

Tako je već implicirano poimanje prostorno-vremenskog okvira *revolucije*. Revolucija obuhvaća i epohalni i prekoepohalni horizont ljudske prakse: djelatnost klase i pokreta u području aktivnosti sila odrednica građanskog društva, aktivnosti međusvjetovnih (međuepohalnih) sila i prekoepohalni horizont prakse, to jest sam komunistički oblik proizvodnje života. Tako pojmljena protežnost revolucije ne pristaje uz spekulativno načelo što uspostavlja opće (pojam) kao ono što uvijek ima naglašen rang prema povijesnom, aktuelnom i neodložnom. Slikovito rečeno: ne odbija se jabuka zato što nije istovjetna voću. Zbiljski: ne apstrahira se od postojećih oblika i modaliteta revolucionarnog djelovanja zato što u svojoj protežnosti i intenzivnosti nisu istovjetni cjelini pojma revolucije. Naprotiv, cjelina pojma revolucije otkriva ogroman prostor-vrijeme *unutar* kojega pojave nisu unaprijed jednoznačno određene niti je praksa klase i pokreta unaprijed izvjesna kako u pogledu bitnog (povijesno primjerenog) djelovanja tako isto i u mogućnostima bitnog promašaja s obzirom na povijesnu mjeru domene njene revolucionarne akcije. Na čovjeku je, klasi i pokretu da ozbilje snage svoga vremena i tako sami sebe postave na dostojno povijesno mjesto.

Ali, i zatvaranje okvira revolucije u prostor-vrijeme nedostatan za utemeljenje i proizvođenje novoga zatvara praksu klase i pokreta u opstojnost prokušanih, a često i ostarjelih likova postojećega: klasa i pokret koji ne vide „preko plota" nemaju niti orijentacione znake svoga revolucionarnog djelovanja. Naposljetku, odvajanje pojma revolucije od revolucionarnog djelovanja — nužno toponomijski situiranog — odlaže u beskraj susret revolucionarne ideje i revolucionarne zbilje, pretvara klase i narode u sredstvo ideje, kao što metafizička ideja istine unaprijed određuje i domišlja svaku moguću praksu, pa je svaka praksa unaprijed nadmašena idejom istine i stoga principijelno nikad podudarna istini.

Naznačeni prostorno-vremenski okvir revolucije, kako ga tematizira Marxova misao, ne dozvoljava da se metodički razložno ta misao jednoznačno odredi *ni samo* kao teorija (znanost) *niti samo* kao učenje (nauka, doktrina, ideologija), — čak iako jedinstvo teorije i učenja ne podliježe sumnji. Strogo uzevši, Marxovoj revolucionarnoj teoriji pripada središnja tema-objekt njegove misli: spoznaja građanskog društva kao naročite epohe proizvodnje života. Tako su, na primjer, tri knjige *Kapitala* dostatne za osnovni teoretski uvid u tu epohu i odgovor o građanskom društvu s obzirom na bitna određenja njegove materijalne i duhovne produkcije. Nadalje, Marxova misao — kao teorija — s obzirom na svoj središnji predmet ne upušta se u izlaganje recepture „prčvarnice" budućnosti, nego stalno ostaje na razini znanstvenog stava mišljenja svoga predmeta (uspor. pogovor drugom izdanju *Kapitala*).

Učenje (nauka, doktrina, ideologija) jest ono što teorija (znanost) naučava. Marxovo *revolucionarno učenje* je utemeljeno na revolucionarnoj teoriji. Ono iz stava spoznaje epohe i smjera tendencije vremena

naučava bit revolucionarne prakse, to jest djelatnost razaranja, rastvaranja i nadmašivanja građanskog društva i proizvođenja novoga, komunističkog, oblika života. Marxov i Engelsov *Manifest komunističke partije* je primjer sustavnog izlaganja revolucionarnog učenja utemeljenog na spoznaji. Kao takav, *Manifest* nije primarno i neposredno podređen *samo* logici i metodologiji znanstvenog djela. On pretežno rezimira rezultate spoznaje i oblikuje na njima utemeljena načela o razlozima, uvjetima i osnovnim putovima ozbiljenja slobode. *Manifest* de facto izlaže *ideologiju,* — nauku o ideji slobode i ozbiljenju te ideje revolucijom.

Neidentičnost revolucionarne teorije i revolucionarnog učenja ne poriče njihovu tijesnu povezanost: teorija i učenje (znanost i nauka) odnose se kao temelj i na temelju utemeljeno. Dok revolucionarna teorija problematizira određen epohalni oblik proizvodnje života (građansko društvo), učenje ide korak dalje: osloncem na teoriju, njene rezultate, tematizira čak i utopijski horizont prakse, izlaže to što još nije a može biti; daje osnovni nacrt djelovanja prevladavanja sila odrednica građanskog društva i ozbiljenja novoga.

Za misaono i praktično revolucionarno djelovanje nije svejedno oslanja li se ono *samo* na revolucionarnu teoriju, *samo* na revolucionarno učenje ili, pak, *poistovjećuje* jedno i drugo u namjerama i aktu pokreta. Primjeren naziv za Marxovu misao i marksizam što izvire iz njegova djela i revolucionarne prakse jest: znanstveno-revolucionarno mišljenje, *spoj teorije* (znanosti) *i učenja* (nauke, doktrine, ideologije), te ustrajanje na njihovu *jedinstvu* (a ne identičnosti i istovjetnosti) pred iskušenjima, na primjer, jednostranih izazova znanstveno-tehničke proizvodnje kao jedne od bitnih pojava suvremenosti, ali i prenaglašavanja utopijskog elementa krajnjih zaključaka učenja u odvojenosti od povijesnih i aktuelno djelujućih moći svijeta.

III

Znanstvenost i revolucionarnost su na djelu kao povijesno primjerno mišljenje-djelovanje. Upravo povijest, to jest specifičan neponovljiv složaj djelujućih epohalnih i prekoepohalnih sila odrednica života daje — u krajnjoj instanciji — *mjeru* zbiljnosti i teoriji i učenju, daje mjeru njihova međusobna odnosa, mjeru koja je neponovljiva i koja zato zahtijeva akt *odluke* o povijesno primjerenom djelovanju pokreta. Djelujući, revolucionarni pokret je svagda na neki način u odnosu prema revoluciji. Odnosi se, dakle, i prema revolucionarnoj teoriji-učenju tako što odlukom o djelovanju i djelovanjem prihvaća ili ustanovljuje neko načelo akcije i kriterij njene djelotvornosti. Kakva je djelotvorna moć njegova načela akcije, pokret doznaje tek *praksom.* U načinu njegova odnosa prema povijesnoj sredini, u njegovu aktu, zbiva se određen i tome primjeren *zbiljski* odnos prema teoriji-učenju, zbiljski odnos teorije-učenja i prakse, te odnos teorije i učenja međusobno.

U načelu, prema promjenljivoj praksi pokret uspostavlja elastičan odnos laviranja, paktiranja, napredovanja u krivulji (Lenjin). Prema

teoriji-učenju zadržava istodobno odnos metodičke sumnje i odnos beskompromisne odanosti prema „idejama komunizma", učenju (Lenjin). Pokret je u stalnoj napetosti između metodičke sumnje prema teoriji, odanosti idejama komunizma i prema promjenljivom svijetu prakse što stalno zahtijeva odluku o djelovanju. Ove napetosti pokret se ne oslobađa jednostranim pristankom uz bilo koji od objekata njegova interesa. Napetost se u načelu rješava *umijećem sjedinjavanja* kritički znanstvenog odnosa prema revolucionarnoj teoriji, beskompromisne odanosti idejama komunizma i laviranja, paktiranja, napredovanja u krivulji u području promjenljive prakse. U tome i jest bit (Lenjinova) načelnog rješenja odnosa pokret-teorija-učenje (uspor.: T. Hribar, *Dijalektika kao tehnika*).

Učenje, iako nije neposredno prisutno kao važeći regulativ ustanovljenog oblika proizvodnje života, ipak je zbiljski djelatno: ono je na djelu u aktu pokreta, u djelatnosti i učincima umijeća sjedinjavanja kritičkog rada ljudskoga duha, prihvaćanje ideja i laviranja, paktiranja, napredovanja u krivulji u području promjenljive prakse. Pored neposredno praktičnog uvida, aktuelnog interesa i znanstveno-operativnog odnosa prema praksi, revolucionarni pokret uspostavlja i odnos *prevrednovanja* činjenica i sa stajališta načela revolucionarnog učenja, te tako poima činjenice u njihovu *značenju* i *značaju* za strategijski front revolucije i smjer revolucionarnog nastupanja.

Umijeće sjedinjavanja je složen pojam i u svojoj biti pripadan znanstveno revolucionarnom mišljenju i djelovanju. Njega se ne može jednostrano svrstati u znanstveno mišljenje i postupanje niti, pak, u područje snalaženja i puke igre kao „vještine mogućeg" u prostoru ekonomskih, političkih i drugih borbi što ne dovode postojeće u pitanje s obzirom na njegov temelj. Ovo mišljenje i djelovanje u svakom aktu sabire sve dimenzije prostora-vremena, aktuelni i povijesni interes klase, znanstveni uvid i njegovo osvjetljavanje sa stajališta povijesnog i aktualnog *subjektiviteta* radničke klase, cjelinu i dio, trenutno odstupanje radi trajnog nastupanja, čak i militantnost radi humanizma, pristajanje na legitimna sredstva radi rušenja povijesno ostarjelog legitimiteta likova života, prihvaćanje politike kao sredstva i radi njena prevladavanja... i slično.

Ukratko, takvo mišljenje i djelovanje u napetosti između postojanog i promjenljivog, između ideje i zbilje, između egzaktnosti znanosti i bitne točnosti stavova učenja, nalazi mogućnosti njihova stalna *dijaloga* ne sustajući pred teškoćama održavanja otvorenim utopijskog horizonta i pred izazovima svakodnevice u njenu nastojanju da se nametne konačnim oblikom i sadržajem života uopće.

IV

U rečenoj djelatnosti umijeća sjedinjavanja revolucionarni se pokret prema revolucionarnoj teoriji — uvjetno različnoj od revolucionarnog učenja — odnosi načelno dvojako:

a) Naspram rezultatima kritičkog rada ljudskoga duha vođenog principima metodične znanstvene sumnje uspostavlja primjeren *teoretski* odnos: kritički i metodično vođen dijalog. Drugačiji odnos pokreta prema revolucionarnoj teoriji je neprimjeren jer izvodi u područje prividnog dijaloga koji, zato, ne pogađa teoriju u njenom imanentnom određenju. Isto je tako neprimjereno ako se prema učenju uspostavi isključivo teoretski odnos budući da ono sebe legitimira kao nauku o slobodi i ozbiljenju slobode revolucionarnom praksom vođenom, prije svega, *klasnim interesom*, a teorija (znanost) je nadasve vođena strogim postupkom spoznavanja i kritike rezultata spoznajnog procesa na principima općevažećih pravila znanstvene procedure. Potpuno poistovjećivanje teorije i učenja, odnosno marksizma sa čistom znanstvenošću, zadugo je kod dobronamjernih poslenika širenja marksizma izgledalo jedinim i najboljim putem ekspanzije te misli, u naivnoj vjeri da ono što je znanstveno prihvatljivo biva već i općeprihvatljivim stajalištem. Međutim, primjera radi, Marxova znanstvena kritika religije kao iracionalnog mišljenja otuđenog života pokazala se nedovoljnom za zbiljsko prevladavanje religije, — kao što je znanstveno dokazana činjenica izrabljivanja klase u klasnom društvu nedovoljan uvjet posvemašnje negativnog odnosa prema toj činjenici.

b) Prema revolucionarnoj teoriji pokret uspostavlja i bitniji, *praktičan odnos:* uvjeti i područje „tema" toga dijaloga nastaju tamo gdje djelatnost pokreta i klase na praktičan način — učincima klase, prije svega — dovodi u pitanje povijesne pretpostavke na kojima je revolucionarna teorija izgrađena, tako što aktualizacijom na teoriji utemeljenog učenja otvara nova područja proizvodnje i oblikovanja života. Čini se da je izvan sumnje činjenica po kojoj samoupravljanje kao nov nastajući proces i odnos proizvodnje temeljnih pretpostavki života društva, kao nastojanje ozbiljenja stavova Marxova učenja, već otvara novi horizont i takvih teoretskih pitanja o praktičnom životu kakva nisu bila, niti su mogla biti, neposredan predmet Marxove znanstvene analize, nego poglavito zaključaka istraživanja unutrašnjih granica građanskog oblika proizvodnje života.

V

Naposljetku, prema izreci „Bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta" potrebno je, i već moguće, izreći stajalište: bez *određenog* načina odnosa revolucionarnog pokreta prema povijesnoj *praksi nema* ni revolucionarne teorije niti revolucionarnog učenja, nema znanstveno-revolucionarnog mišljenja, — u tome smislu što tek djelatnošću klase i pokreta bivaju i teorija i učenje uvedeni u dijalog s vremenom, teoretska spoznaja postaje djelatna, a učenje ostvaruje svoj sudjel u vremenu.

Moć revolucionarne teorije-učenja je toliko velika koliko pokret uspijeva (zajedno s klasom) dovesti *u pitanje* i teoriju i učenje. Teorija

i učenje su svagda u iskušenju kad pokret i klasa svojom praksom dovode u pitanje povijesno svjetovne pretpostavke iz kojih izvire teorija i kad aktualizacijom stavova učenja iskušavaju njihovu djelotvornost u neponovljivim povijesnim prilikama.

Pokret i klasa, osvajanjem novih prostora oblikovanja života, stalno rekonstruiraju revolucionarnu teoriju. Na tome rekonstruktivnom putu što je istovjetan putu zbiljskog napredovanja revolucije stavovi revolucionarnog učenja ulaze u područje verifikacije, to jest praktičnog eksperimenta ozbiljenja slobode i učenja o njenu ozbiljenju.

Kakvu će „boju" i osvjetljenje zadobiti splet odnosa pokret-teorija-učenje, to ovisi o specifičnom složaju povijesnih prilika te načinu odnosa pokreta prema njima.

VI

Povijesno mjesto i strategijski smjer nastupanja Saveza komunista tvore naročit tip odnosa pokret-teorija-učenje. Postulirajmo: riječ je o tendencijskom približavanju paradigmičkom tipu oslobođene dijalektike pokret-teorija-učenje. To znači da su već prisutne osnovne pretpostavke teoretskog i praktičnog dijaloga pokreta s teorijom kroz način njegova odnosa prema praksi i kroz aktuelne potrebe znanstvenog-metodičnog dijaloga s teorijom, te da su stavovi učenja u postupku njihova ozbiljenja već u dijalogu s praksom. Kako je riječ o tendencijskom približavanju paradigmičkom tipu, čitav se proces ozbiljenja te tendencije očituje u stalnom osporavanju, narušavanju i uspostavljanju nesputane „igre" uzajamnosti pokret-teorija-učenje.

Nedvojbeno je djelatnost Saveza komunista, usprkos svim zastojima, promašajima, dilemama i slično, strategijski usmjerena k razvitku samoupravljanja kao temeljnog odnosa proizvodnje života društva u cjelini. Što je istina te činjenice?

Samoupravljanje je historijski najviši oblik *samoodređenja* čovjeka, radničke klase i narodâ. Samoodređenje je na djelu u aktu kojim se čovjek, klasa i narod samodjelatnošću izdižu na stajalište *subjekta*. Subjekt je onaj tko predmetom svoje volje čini sebe sama i svoje djelovanje. Subjekt, dakle, ne prihvaća postojanje bilo kojeg bića naglašena ranga i mjerodavna za određenje njegova povijesnog mjesta, osim (dakako) povijesti same kao okvira iskušavanja svoga subjektiviteta. U protivnom, nije određen poviješću ni po sebi, nego voljom i činom drugog bića. To nadalje znači: ako je samoupravljanje u bitnosti samoodređenje čovjeka, klase, narodâ, a samoodređenje njihovo samodjelatno izdizanje na stajalište subjekta, — onda samoupravljanje kao temeljan društveni proces i odnos produkcije života, kao samoproizvodnja subjektiviteta subjekta, u mjeri svoga razvitka ništi na njegovu putu sve proizvedene likove života ukoliko priječe to ozbiljenje. *Tako* je samoupravljanje doista neprekidna kritika, to jest rastvaranje i prevladavanje svega povijesno rastvorljivog i prevladivog na putu ništenja onoga što osporava subjek-

tivitet klase. Ono nije puka verzija socijalizma, modalitet socijalizma, nego *nov stalno nastajući* oblik samoga života. Ta je novost razvidna u njegovu odnosu prema bilo kojem obliku klasično-klasne strukture i razdiobe društva na sektore i sfere. Na primjer: čak i etatistička solucija socijalizma uspostavlja načelno negativan odnos prema državi, ali joj to ne smeta u smišljenom postupku posvemašnjeg podržavljenja života; samoupravljanje činjenicom svojega postojanja već *jest* svagda aktuelna kritika što mjeru svoje djelotvornosti ne nalazi u stjecaju onostranih dovoljnih uvjeta ukidanja države, nego sada i ovdje — u ime neodložnog subjektiviteta, prije svega klase, — postavlja energičan zahtjev prevladavanja države granica povijesnih omogućenosti.

Iz stava odluke o samoupravnom životu — čak i u uvjetima nedovoljno razvijenog samoupravljanja — socijalizam je društvo nastajućeg *subjekta*. Otuda je i pitanje o tome što je sa socijalizmom uvijek konkretno. Ono glasi: *što je sa subjektivitetom radničke klase?* Kao takvo, ono sadrži i pitanje o subjektivitetu čovjeka i subjektivitetu narodâ. Svojom neodložnošću ono pogađa sámo vrijeme zahtijevajući njegovu *kontrakciju*, ali i Savez komunista u njegovu htijenju *ozbiljenja vodeće uloge*, a povezano s tim ono pogađa i način odnosa Saveza komunista prema praksi iz koje pitanje izvire kao iz poprišta neodloživog iskušavanja subjektiviteta.

Pred konkretnim nagovorima praktičnog života sabranim u pitanju o subjektivitetu klase bitno je nedostatan onaj odgovor što „pliva" u kategorijama iskazivanja radničke klase kao povijesnog subjekta, a povijest mu je prazan prostor između „carstva nužnosti" i „carstva slobode" smještena i oblikovana u ideologiziranoj neprotivrječnoj slici s onu stranu dogledno mogućeg iskustva. Isto su tako nedostatne historiografske i tehničko-planske futurologijske usporedbe i projekcije o tome što je bio proletarijat i što će u budućnosti biti s njim, da bi se na kraju ove retrospektive i perspektive interpolirao utješan zaključak aktuelne presječne mjerne točke položaja klase.

Kako je samoupravljanje društvo samouspostavljanja subjektiviteta radničke klase, istina te činjenice ne dozvoljava spekulacije o povijesnom subjektu i odlaganja očitovanja njegova subjektiviteta: subjekt, ukoliko jest, *jest ovdje i sada*, — ili uopće nije subjekt. U protivnom, može, na primjer, budućnost zadobiti rang subjekta ako se naglasi načelo o potrebi rada *za* budućnost kao svrhu po sebi, — što nije ishitrena konstrukcija, nego jedan od momenata iskustva nastajanja socijalizma.

Savez komunista je odlukom o strategijskom smjeru djelovanja ka razvitku samoupravljanja ušao u područje vlastite *nezaštićenosti*. Umjesto sigurnosti pod okriljem autoriteta vlasti, karizmatske uloge i slično, on je izložen *stalnim* pritiscima što izviru iz stalno nastajućeg samoupravljanja. Stalnost i energičnost toga pritiska temelji se i na činjenici otvorenosti misaonog i praktičnog horizonta pitanja o subjektivitetu klase. I sve dok se taj horizont drži otvorenim, *kriza* je pravi način iskazivanja zbiljnosti samoupravljanja, kriza Saveza komunista je pravi oblik očitovanja njegova *dijaloga* s vremenom samoupravljanja. Obratno,

izostanak krize društva i krize Saveza komunista upućuje na postojanje prevladavajućih tendencija moći smiraja i moći osporavanja samoupravljanja.

Zadaća je marksističkog znanstveno-revolucionarnog istraživanja vođenog načelima „ortodoksije metode" (Lukács), a ne shema, da svagdje ispostavlja pravovremene odgovore na dva metodički odlučna pitanja:

prvo, kad je kriza Saveza komunista utemeljena na njegovu neprimjernu odnosu prema životu, to jest kada je djelatnost pokreta u otklonu od zahtjeva znanstveno-revolucionarnog mišljenja ili, što je u bitnosti isto, u otklonu od zahtjeva odjelotvorenja *umijeća sjedinjavanja* znanstvenog mišljenja, odanosti idejama komunizma i elastična odnosa prema promjenljivoj praksi;

drugo, kad je kriza Saveza komunista doista izazvana prodorom samoupravljanja u područje novoga koje (kao *novo*) traži naročit napor misaonog i adekvatnog praktičnog djelovanja.

Dostatan odgovor može pružiti samo ono mišljenje koje u svome predmetu sabire sve dimenzije prostora-vremena u njihovu povijesnom i aktualnom osvjetljenju, koje povezuje znanstvenost revolucionarne teorije i utopijski horizont učenja, to jest znanstveno-revolucionarno promišljanje. Dakako, takav zadatak pada izvan okvira i mogućnosti ovih bilježaka. No, kao zadatak on je, smatramo, pred Savezom komunista sada i uvijek dok je otvoren rečeni horizont pitanja o subjektivitetu klase.

Prilozi

Đoko Stojičić

AKTUELNE TEME NAŠE KULTURNE SITUACIJE

KULTURNO-INDUSTRIJSKO DRUŠTVO

Kulturno-industrijsko društvo je cilj socijalizma.

Kakvo je to društvo?

Pre svega, u takvom društvu je postignut sklad između duhovnih i materijalnih vrednosti. Po vrednosnom sistemu tog društva radom se određuje društveni i materijalni položaj čoveka i stiče pravo za participaciju u konstituisanju društvene politike.

Društvo na relativno visokom stupnju razvitka materijalnih snaga dolazi do saznanja da kultura mora postati pravo, dužnost i „posed" svih građana, svih slojeva društva. Ovde se sada javlja pitanje: znači li to da siromašna društva niti misle na kulturu niti je stvaraju?

Treba razlikovati dva nivoa kulture: kultura bogatog društva i kultura siromašnog društva. U ovom drugom slučaju klasne podele su striktne i one daju pečat društvenom životu u celini, uključujući i kulturu.

Progresivni skokovi društva događaju se kroz razrešenja sukoba i protivrečnosti. Najoštriji oblici takvih sukoba su ekonomski i politički. Međutim, u kulturi nema skokova jer ni nizak nivo kulture ni nedostatak kulture ne dovodi do konfliktnih situacija. U ekonomskoj sferi društva postoje objektivne ekonomske zakonitosti koje neminovno utiču na razvitak privrede. Međutim, ne postoje objektivne kulturne zakonitosti koje bi uslovljavale razvitak kulture takvim oblicima nužnosti kao u ekonomskoj sferi društva, iako je kultura u krajnjoj liniji vezana i uslovljena društvenim i ekonomskim razvitkom. Zato u borbi za prosperitet kulture moramo sve više da računamo na odlučujuću ulogu subjektivnog faktora, da ga razvijamo i organizujemo do mere kada će predstavljati objektivnu snagu koja podstiče kulturni napredak društva. Uprošćeno rečeno, društvo i u siromašnom kulturnom standardu živi, ali se u takvoj situaciji njegovo življenje svodi na golo egzistiranje. To se događa obično u velikim kataklizmama i ratovima, u periodima bez slobode i u ropstvu ili pri najnižem stepenu razvoja proizvodnih snaga. Drugim rečima, društveni potencijali u takvim prilikama iscrpljuju se u proizvodnji materijalnih dobara kao primarne nužnosti svakog opstanka.

Naravno, ni jedno društvo nije živelo bez minimalne produkcije materijalne i duhovne kulture.

Postoji srazmera između obima rada za materijalne uslove života i obima i kvantiteta kulture. Ukoliko je rad za materijalna dobra vremenski duži i neefikasniji, utoliko je mogućnost stvaranja kulture manja.

Nedostatak uslova za kulturni život i nizak stupanj kulture u jednom društvu nikad nisu doveli do konfliktnih situacija. Iz toga bi se mogla izvući konstatacija koja nije ohrabrujuća. Ima perioda kada je društvo prinuđeno da živi sa minimumom kulture. U velikim krizama društvo se odriče na prvom mestu duhovnih potreba, što sa svoje strane govori o specifičnoj prirodi kulture.

Samo slobodno i ekonomski stabilizovano društvo može računati na potpun kulturni razvitak.

Jugoslovenska revolucija još nije stigla da obavi mnoge značajne poslove u kulturi. U kulturnoj politici imali smo ljude bez dovoljno znanja i hrabrosti, koji su u komplikovanim situacijama nalazili izlaza više u nepoverenju i zabranama u kulturi nego u kritici i stimulaciji. Odrekli smo se centralizma, ali decentralizovane snage još nisu preuzele obaveze i misle da je njihov posao da zaposednu deo vlasti, ali ne i da daju doprinos u stvaranju kulture.

Kultura u krajnjoj konsekvenci nije samo knjiga, spomenik, koncert, izložba, već bogaćenje ljudskošću. Nekulturni nemaju kulturnih potreba, njih treba stvoriti. Te potrebe neće se javiti same od sebe, već nastaju u procesu kulturnog komuniciranja i iz susreta čoveka sa kulturom. Nekulturan čovek je i neslobodan jer je kultura ispoljavanje slobode ljudske ličnosti.

Industrijsko društvo prvi put u istoriji stvara šansu i približno podjednake mogućnosti kulturnog života za sve članove zajednice. To se postiže umnožavanjem kulture, pri čemu mislim na mnogotiražnost knjiga, znatne mogućnosti prikazivanja filma, emitovanje gramofonskih ploča i posebno na razvitak sredstava masovnog komuniciranja (radio, televizija, štampa itd.). Tek „umnožavanjem kulture", stvaranjem uslova da kulture ima za sve dovoljno i na svakom mestu, može se govoriti o kulturnom društvu.

Kultura siromašnog društva, sa nerazvijenim društvenim odnosima, sa malim demokratskim iskustvom, svedena je na drugorazredan društveni cilj ili, što je najčešće, na minimalno reprodukovanje tradicionalnih kulturnih vrednosti i na retko stvaralaštvo obdarenih i talentovanih. U periodima ugroženosti slobode i egzistencije narodi koriste kulturu kao odbrambeno sredstvo protiv porobljavanja, asimilacije i gubljenja nacionalnog identiteta (u prvom redu jezik, folklor, predanja, igre i pesme). U industrijskom društvu kultura se javlja kao bitan elemenat njegovog opšteg prosperiteta. Ukoliko se egzistencijalna pitanja čoveka brže rešavaju, utoliko ima više prostora za kulturu. Kulturne ambicije jednog naroda pouzdan su znak njegove istorijske sposobnosti da se meri sa ostalim narodima i da se sa njima nadmeće u kulturnim dostignućima.

Kulturu moramo učiniti opštom društvenom brigom. Kako to izvesti? Kako omogućiti da kultura postane uslov opšteg društvenog raz-

vitka? Ona to u stvari i jeste po svojoj suštini. Ali, u istorijskom razvitku jednog društva događa se da se red stvari promeni, da se sporo dolazi do nužnih saznanja, da se zablude proglase za istine, konformizam za iskrena ubeđenja itd. Razvitak kulture u svetskim razmerama ima svoje rokove. Ne shvatiti na vreme šta i kako činiti u kulturnoj politici znači zaostati, izgubiti korak u odnosu na druge koji brže napreduju. Nas su objektivne istorijske okolnosti primorale da u mnogo čemu zakasnimo, da mnoge poslove ne obavimo. Jedno od teških nasleđa takve istorije jeste visok procenat nepismenih. I danas je to kamen spoticanja pri preduzimanju široke kulturne akcije.

Na žalost, istorijske objektivne okolnosti koje su usporile naš kulturni razvitak transformisale su se u naše subjektivne osobine iz kojih proističe naš nebrižan odnos prema kulturi. Kako onda postići da kultura postane potreba svakodnevnog življenja svakog našeg čoveka, da postane „glad", neophodnost? Da bi se takvo stanje postiglo, mislim da su neophodni sledeći uslovi: (1) visok obrazovni nivo celokupnog stanovništva; (2) snažna materijalna baza društva; (3) postavljanje tekovina kulture i njihovih stvaralaca na odgovarajuće mesto na „listi" vrednosti društva; (4) visok stepen primene naučnih tekovina u životu društva; (5) organizovana borba društva protiv neukusa, kiča itd.

Povećavanjem materijalnih mogućnosti građanina javlja se i svest o pravu na kulturu, kao što se stiče svest o pravu na rad, na zaštitu, na slobodu itd. Ulazak jednog naroda u savremenu zajednicu sveta (a svet postaje sve „manji" i jedinstveniji) zavisi i od njegovog kulturnog nivoa. Kada nestane ekonomskih i vojnih porobljavanja, doći će se, a može se reći da ti procesi već traju, do faze kada će „porobljavanje" i uticaj jednog naroda na drugi biti najefikasniji baš sredstvima kulture. U takvoj situaciji samo visoka kultura može spasti jedan narod od gubljenja sopstvenog individualiteta.

Problem naše kulture je kultura svakodnevnog života, njegova kultivisanost, njegov civilizacijski nivo.

Ekspanziju kulture možemo ostvariti samo ako ona bude oslonjena na ekonomsku moć, ako postane deo proširene reprodukcije dok ne bude sama sposobna da naplati usluge (ekonomskom cenom kulturne vrednosti) i da time obezbedi sopstvenu proširenu reprodukciju.

Postoji koncepcija po kojoj je kultura ukras života, nešto što nije funkcija samog života. Međutim, kultura je sam kvalitet života. Kad kažemo da je kultura sam život, to znači da je kultura i sam socijalizam.

Zato o kulturi moramo govoriti u neposrednoj vezi sa fundamentalnim ciljevima socijalizma. Razume se da samoupravni socijalizam ne može smatrati kao dovoljan cilj samo materijalnu proizvodnju, već se potpun cilj socijalizma ostvaruje ako se u punom sadejstvu rešavaju pitanja materijalne i duhovne egzistencije čoveka.

Potrošnja je jedan od uslova napretka društva i zato nema dileme *ili* potrošnja *ili* duhovno bogaćenje. Ne *ili* — *ili*, nego *i* — *i*. Vulgarni materijalisti misle da će društvo postati srećno ako se bude zatrpalo

robama, dok moderni romantičari naivno veruju da čoveka treba otrgnuti od automobila i primaknuti ga knjizi. Te teze su jednostrane, a njih život ne trpi. Socijalizam ne može ni bez obilja stvari ni bez obilja duha. Društvo visoke kulture i izobilnog materijalnog posedovanja — to je društvo sa najvećim šansama za opstanak. Istorijsko iskustvo nas uverava da su generacije sa minimumom materijalnog posedovanja u stanju da nadoknade materijalnu stranu svog života, dok generacije duhom siromašne i dezorijentisane nisu u stanju da izmene svoju sudbinu jer nose u sebi osećanje obezvređenosti i nemoći. Verovanje da će samo razvitak proizvodnih snaga dovesti do rešenja društvenih antagonizama naivno je. Mi smo več videli društva zasićena materijalnim dobrima, ali još nismo registrovali društvo koje je postiglo izobilje duhovnih vrednosti i kulture.

Radnička klasa u socijalizmu je najbrojniji „potraživač" kulture. Međutim, sadašnji kulturni život radnika je vrlo siromašan. Siromašan kulturni život radničke klase umanjuje šanse za izvršavanje njenih istorijskih zadataka, smanjuje njen uticaj na političke tokove u društvu. Kultura se tako javlja kao jedan od faktora koji određuju stanje radničke klase. Odustati od napora da se radničkoj klasi približi kultura značilo bi zadovoljiti se time što ona poseduje sredstva za proizvodnju i mogućnost da radi i da sebi zarađuje hleb. Ako se radničkoj klasi ne pruži pismenost, kultura i obrazovanje, ona će lako postati plen demagoga i birokrata, ona će nekom služiti, umesto da služi sebi i društvu.

Sve suptilnije i složenije protivrečnosti našeg razvoja moći ćemo uspešnije rešavati kada radnička klasa i narod budu obrazovaniji i na višem kulturnom nivou. Mi ni sa ovakvim angažovanjem društveno-političkih organizacija ni sa ovako razvijenim samoupravljanjem ne možemo stati na put mnogim pojavama antisocijalističkog, pa, prema tome, antihumanističkog karaktera — raznim starim i novim vidovima primitivizma, zaostalosti, nacionalizma, egoizma, birokratizma. Možemo donositi koliko hoćemo propisa, zakona i uredbi, uvek će ostati nešto što se ne da regulisati pravnim merama. Masovno kulturno uzdizanje sigurno je onaj regulativ koji bi pomogao rešavanju mnogih protivrečnosti našeg razvoja.

KULTURA MASA — BITNA KOMPONENTA SOCIJALIZMA

Već više godina kod nas traju diskusije o takozvanoj masovnoj kulturi. Taj dijalog preko listova, časopisa i na simpozijumima nije dao velike rezultate. Kritičari masovne kulture vide pod tim terminom vrstu kulture koja je manje vredna, vašarska, niskog ukusa, u stvari negacija kulture — antikultura. S druge strane, neki branioci masovne kulture podrazumevaju pod tim kulturu raširenu i usvojenu u mnoštvu („masi") ljudi. Termin masovna kultura ima mnogo značenja. Pod istim nazivom se napadaju i brane različite stvari. Po mom uverenju, ispravno je govoriti o kulturi masa. To bi bila kultura, kulturne vrednosti koje su ra-

sprostrte u najširim slojevima naroda. Kvantitet i kvalitet kulture masa čini kulturni nivo naroda.

Šta je kultura masa i kakav interes ima socijalizam za nju?

Kultura masa nema nikakve veze sa kičom. To nije lumpenkultura. Vrhunska kultura prezentirana najširim slojevima društva sredstvima najmodernijeg komuniciranja je u stvari kultura masa. Da bi se omogućio njen razvoj, treba pre svega stvoriti uslove da naš čovek može lako kupiti televizor, radio i knjigu.

Kultura masa je velika šansa socijalizma da blaga duhovnog stvaranja svih epoha i sopstvene epohe učini dostupnim najširim narodnim masama, koristeći najsavremenija sredstva komuniciranja (film, radio, televiziju, knjigu), koja vrhunska kulturna dostignuća čine dostupnim širokim masama naroda. Kultura masa „anulira razvoj staleške svesti koja je bila pratilac kroz ceo istorijat umetnosti“: ona kulturu čini univerzalnim sredstvom ljudskog humaniziranja.

Sredstva masovnog komuniciranja daju novu dimenziju kulturi, u prvom redu angažujući ogroman broj slušalaca i gledalaca, dovodeći ih u položaj da mobilišu svoju ličnost u smislu usvajanja i korišćenja tekovine kulture.

„Uzdizanje narodnih masa do kulturne zajednice“ — kako ie govoric Tucović — moguće je ostvariti u poretku u kome je radni čovek gospodar svoga rada. Tek u razvijenim fazama samoupravljanja mi smo napravili korak prema kulturi učinivši je pravom, ali još ne i posedom i vlasništvom svakog čoveka. Takozvana vrhunska kultura sve više izlazi iz ekskluzivnosti i postaje nerazdvojan deo duhovnog života narodnih masa.

Kulturne vrednosti postaju sve više potreba svakodnevnog života građana. Sredstva javnog komuniciranja ubrzavaju susret naroda sa kulturom. Tako je, uz niz drugih povoljnih činilaca, pred nama period ekspanzije kulture. Naravno, na organizovanim društvenim snagama je da taj proces ubrzavaju, da ga usmeravaju u pravcu maksimalnih rezultata, da omogućavaju permanentno širenje kulture u svim područjima društvenog života i da tempo tog procesa bude takav da kultura ne zaostaje za razvojem drugih društvenih oblasti. Jer u društvenom razvoju kultura čini neophodan elemenat bez kojeg ne može biti govora ni o harmoničnom društvu ni o stabilnosti socijalizma. Kulturom socijalizam postaje celovit sistem, kultura je njegova imanencija, njegova odbrana od neukusa, šunda, primitivizma i tamnog balasta prošlosti.

MATERIJALNE OSNOVE KULTURE

U posleratnom razvitku naše kulture ni o jednom pitanju nije se toliko raspravljalo koliko o finansiranju kulturnih delatnosti i stvaralaštva.

Razvoj samoupravne misli i prakse povlačio je za sobom i izmenu načina obezbeđivanja materijalnih sredstava za funkcionisanje kulturnih institucija i nagrađivanje kulturnih radnika. Po svemu sudeći, sadašnja

faza razvoja našeg društva je od posebnog značaja za kulturu. U najširem smislu prestaje da funkcioniše dugogodišnji budžetski način finansiranja kulture.

Dosadašnji način finansiranja kulture stvarao je privid međusobne nezavisnosti kulture i privrede. Očito je da je funkcionalna povezanost obrazovanja i kulture, s jedne, i materijalnog razvitka, s druge strane, potpuno prenebregnuta. Takvom shvatanju doprineo je dugogodišnji budžetski način finansiranja. Najpre su sredstva porezima zahvatana od privrede, a zatim u „budžetskim centrima" distribuirana za potrebe kulture. Posledica takve politike je veštačka izolacija kulture i društvenih snaga koje rade u kulturi od jedinstvenog procesa društvenog rada. To je dovelo do onog uprošćenog pristupa problemima kulture „da razvijemo privredu, pa ćemo onda kulturu". Pri tom se zaboravlja da između privrede i kulture (i obrazovanja) postoji istovremeno uzročno-posledično delovanje.

Kod nas se često čuje da je materijalni razvitak otišao nešto dalje od kulturnog nivoa društva. Privreda je prošla kroz nekoliko faza, da bi u sadašnjem trenutku došla u najznačajniju fazu integracije, velikih ulaganja u proširenu reprodukciju. Polazeći od toga, može se konstatovati da je ubrzani napredak privrede doneo razvijenije samoupravljanje i obrnuto. Analogno tome, samoupravljanje u kulturi bez snažne materijalne osnove ne može da se razvije.

Nalazimo se pred prelomnom fazom u kojoj se izlaz može naći u čvrstom savezu kulture i privrede. Kako taj savez može da se ostvari? Da li radnik u fabrici pristaje dobrovoljno da deo svog dohotka odvaja za razvoj kulture? I kako, na drugoj strani, postići da kulturni radnik shvati da njegov dohodak predstavlja deo ukupnog društvenog rada i da zavisi od materijalnog razvitka društva i sredine u kojoj deluje?

U poslednje dve godine uočljivo je da radni kolektivi u Srbiji izdvajaju znatna sredstva za kulturu: Pozorišna komuna u Beogradu, učešće Rudarsko-topioničarskog basena Bor i Pamučnog kombinata u Vranju u izgradnji domova kulture, učešće Limskih hidroelektrana u izgradnji doma kulture u Novoj Varoši — pomenimo samo te primere. Gde je tu interes privrede? Kad se stvari uproste, privreda daje dinar koji joj se ne vraća. Na pitanje zašto njegovo preduzeće ulaže u izgradnju doma kulture direktor jedne velike privredne organizacije odgovorio je da su im godinama odlazili stručnjaci, između ostalog, i zbog nepostojanja kulturnog života u mestu.

Pronalaženjem zajedničkih interesa između privrede i kulture rešava se i jedan važan problem sa kojim se direktno suočava privreda: kulturni život radnika. Umesto da svaka privredna organizacija u jednom gradu organizuje sopstveni „kulturni sektor", da stvara „radničku kulturu", da usitnjava i onako razjedinjene kulturne snage, došlo se do saznanja da udruživanje sredstava dovodi do stvaranja jakih kulturnih centara i institucija koje mogu zadovoljiti sve kulturne potrebe određenog mesta ili sredine.

Koliko se malo mislilo na specifičnost bića kulture, govori i ovaj podatak. Nedavno je, kako je jedan naš dnevni list javio, „ukinut za-

stareo i smešan propis". Reč je o tome da su dugo vladali apsurdni propisi prema kojima su se otkupljena umetnička dela računala u osnovna sredstva radnih organizacija i na njih se obračunavala kamata na poslovni fond. Sada je taj propis ukinut i to će, verovatno, podstaći privredne organizacije da se pojave kao značajni kupci likovnih dela.

MECENSTVO NAD KULTURNIM INSTITUCIJAMA

U istoriji srpske kulture značajnu ulogu su igrali takozvani dobrotvori. Istaknuti predstavnici buržoazije zaveštali su velika zdanja u korist kulture i prosvete. I dan-danas su neka od njih markantna mesta naše kulture. Pomenimo samo Kapetan Mišino zdanje (sedište Rektorata Beogradskog univerziteta), zgradu Kolarčevog univerziteta itd. Takva velika materijalna davanja bila su u isto vreme i pomoć kulturi i podizanje spomenika darodavcu.

Savremeno mecenstvo privrede, institucija i pojedinaca u kulturi treba svesrdno podržati. Sadašnja izdvajanja privrede za kulturu pasivnog su karaktera. Naime, privreda odvaja sredstva i time se uglavnom iscrpljuje njena uloga. Normalno bi bilo da se uticaj privrede produži dalje od prostog odvajanja sredstava — sve do uticaja na samoupravnu politiku i na razvoj kulturnih institucija za koje je dala sredstva. To će orijentisati privredne organizacije da daju sredstva u one grane kulture koje najviše mogu koristiti njihovim radnicima i mestu gde se privredne organizacije nalaze. Kroz izvesno vreme sasvim će biti normalno da velike privredne organizacije konstituišu originalne statuse u odnosu na kulturne institucije i pokrete po kojima će privredne organizacije biti negde vlasnici, negde suvlasnici, negde udruženi investitori, negde učesnici u samoupravnim telima kulturnih institucija i organizacija.

U oblasti kulture postoji nekoliko zakona. Najznačajniji je Zakon o finansiranju kulture i Zakon o zajednicama kulture. Ovim poslednjim zakonom prvi put su se kod nas pojavile zajednice kulture „u cilju usklađivanja razvoja kulture sa opštim društvenim razvitkom, finansiranja društvenih potreba u oblasti kulture i razvoja društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti". Ovlašan pogled na rad i iskustva tih zajednica može dati povoda za optimističke zaključke, mada se može često čuti, kao zajednička primedba, da one ne treba da budu samo distributeri sredstava, već i kreatori kulturne politike. Zajednice kulture, okupljajući sve predstavnike kulturnog života u jednoj sredini, znače mogućnost da samoupravljanje u kulturi dobije svoju materijalnu osnovu i da doživi stvaran napredak.

Zakoni i drugi propisi, a naročito ekonomski instrumenti, često ne vodeći računa o specifičnostima kulture, predstavljaju kočnicu za njen dalji razvoj. Stoga se sve češće i pokreću inicijative za njihovu reviziju.

Međutim, složena problematika duhovne sfere ne može se sva staviti u zakon. Angažovanje društvenih snaga deluje u duhu zakona, ali ukupnim učinkom nadmašuje sam zakon. Normalno je da se to dogodi

i u kulturi i da se putevi nalaženja sredstava za kulturu umnože u odnosu na one koje sugerira zakon.

Može li kultura biti „rentabilna“? Podaci pokazuju da su oko polovinu ukupnih sredstava za kulturu u 1968. godini u Srbiji obezbeđivali građani kroz različite vidove naknade za delatnosti kulturnih institucija i organizacija.

Ukoliko građani (ili, kako ih često nazivamo „potrošači kulture“) budu više učestvovali u ukupnim iznosima sredstava za kulturne delatnosti, utoliko će se kultura sve više približavati tržišnoj delatnosti. Da li kultura može sebe finansirati? Ako bismo uspostavili ekonomsku cenu kulturnih usluga i ekonomsku cenu „kulturne robe“, u sadašnjim uslovima bi to bilo vrlo porazno za kulturu. Prvo, zbog toga što ogromna većina stanovništva ne bi mogla da učestvuje u kulturnom životu zbog slabog materijalnog stanja, a drugi razlog su nedovoljno razvijene kulturne potrebe. Zbog toga je subvencioniranje kulture u različitim vidovima i na sadašnjem stepenu društvenog razvoja neminovno. Nije isto sto dinara namenjenih kulturi dati kroz platu ili sa tih istih sto dinara subvencionirati svaku ulaznicu za pozorište iz prostog razloga što naš čovek tih sto dinara koje bi dobio kroz platu neće dati za pozorište, već za nešto drugo!

Još smo sasvim daleko od mogućih razgovora o kulturi koja isplaćuje samu sebe i vrši proširenu reprodukciju u potrebnoj meri. To se može postići tek na vrlo visokom nivou razvijenosti kulture i u bogatim životnim uslovima. Do tada kultura mora biti društveno stimulisana i pomagana.

Kulturno tržište i poslovni odnos sve više postaju svakodnevna stvar u kulturnom životu. Koliko se više oseća potreba za dostupnošću kulturnih vrednosti, svakom čoveku poslovnost će sve više rasti i biti jedna od osnova širenja kulture. To znači da će se kulturne aktivnosti razvijati po tržišnim principima, odnosno da će živeti od naplate svojih usluga, to jest od rezultata svoga rada i ostvarenog dohotka. Stvar je kulturne politike u celini da u skladu sa osnovnim principima razvoja kulture podrži za naše prilike najskladniji oblik poslovnosti. Za sada je sigurno da privatizacija, divlje menadžerisanje ne odgovara duhu naše kulturne politike i ne vodi u pravu poslovnost. Nama najviše odgovara mreža društvenih servisa i poslovnica, dobro raspoređenih i organizovanih, koji bi vršili efikasnu distribuciju kulturnih vrednosti i kulturnog uticaja.

U Srbiji je za kulturu izdvojeno u 1965. godini 1,08% nacionalnog dohotka, a u 1968. godini 1,6% bez sredstava za izdavačku delatnost i kinematografiju. U 1969. godini (to je godina početka delovanja Zakona o finansiranju kulture) sredstva su bila nešto veća.

Naše ambicije u kulturi su velike, često iznad naših materijalnih mogućnosti i stepena organizovanosti. Ni jedna naša društvena sredina, ni jedna institucija ili organizacija nema dovoljno finansijskih sredstava. Jedini način da naše planove u razvitku kulture pratimo i odgovarajućim finansijskim ulaganjima sastoji se u udruživanju sredstava. Udruživati sredstva mogu svi jer je svima potrebna kultura. Rasparčana

sredstva, strah od smelijeg udruživanja sredstava samo usporava razvitak kulture.

Neravnomernost u razvoju društva pokazuje se i u kulturnoj sferi. Da bi se koliko-toliko pomoglo razvoju kulture u nerazvijenim područjima, u sredstvima za nerazvijene opštine koja dodeljuje SR Srbija sadržano je i šest dinara po stanovniku za kulturne potrebe. Na političkim snagama tih opština je da se izbore za to da se dinar namenjen kulturi zaista u te svrhe i utroši.

PRIVREDA I KULTURA

Velika kultura se može stvoriti samo na osnovama razvijene ekonomske moći. Razume se, i privreda je zainteresovana za kulturu jer između privrede i kulture postoji uzajamni uticaj (na primer, modernu tehnologiju će uvek pre naučiti i primeniti radnici sa višim kulturnim nivoom). Privreda se javlja ne kao davalac sredstava, već kao faktor koji usmerava i bitno određuje pravce kulturnog života. Ona će to sve više biti ukoliko se i sama brže razvija, a posebno ukoliko obrazovanost i kvalifikovanost radnika bude veća. Privreda će najefikasnije uticati na razvitak kulture kada kulturu shvati i prihvati kao deo svoje proširene reprodukcije.

Bez uzajamnog prožimanja ekonomske moći i kulture biće usporen razvitak i jedne i druge društvene oblasti rada. Uticaj privrede na razvitak kulture ne bi smeo da se odvija na dosadašnji način, pri čemu je davanje sredstava privrede za kulturu tretirano kao čisto poklapanje onog što je privreda sama stvorila bez ikakve zainteresovanosti privrede za sopstvenu korist od te vrste ulaganja. Ulažući u razvitak kulture, privreda može naći i svoj interes. U prvom redu u organizovanju kulturnog života svojih radnika, pri čemu se podizanje kulturnog nivoa radnika mora gledati kao posebna i veoma isplativa investicija u subjektivni faktor; zatim u povećanju uticaja radničke klase na ukupan društveni život sredine itd. Neki dosadašnji primeri učešća privrede u razvojnim projektima kulture (finansiranje domova kulture, velikih kulturnih manifestacija, snimanje filmova itd.) govore da je prisustvo privrede u unapređivanju kulture neophodno i da je moguć međusoban uticaj privrede i kulture. Svaki kulturni razvitak podrazumeva uporedan privredni prosperitet.

Ekonomski razvitak je utoliko uspešniji ukoliko je komplementarniji sa ekspanzijom kulture. Naravno, mi još mislimo da će uvek privreda finansirati kulturu. Kao da ono što stvara kulturu nema svoj finansijski ekvivalent. Kada bude kultura mogla (to je sada nemoguće) da naplaćuje pravu cenu svojih „usluga“, tada se neće postavljati pitanje finansiranja kulture. Ta vremena nisu tako blizu jer za takvu situaciju mora da postoji visoko razvijena svest građana o potrebi kulture. Tada će kultura biti „rentabilna“, ostvarivaće svoj dohodak, moći će da planira sopstvenu proširenu reprodukciju.

Učešće privrede u razvitku kulture ima i svoje složenije, samoupravne oblike, kakav je, na primer, Pozorišna komuna u Beogradu, koja je „samoupravna zajednica neposrednih proizvođača sa jednom kulturnom institucijom". U ovu „kulturno-privrednu" upravu učlanjeno je 59 radnih organizacija sa 100 hiljada radnika. Efekat ovakvog udruživanja privrede i kulture je izuzetno koristan: radnici su pod povoljnim uslovima i u sve većem broju počeli da posećuju pozorište.

Kulturni prosperitet moguće je ostvariti samo oslanjajući se na ekonomsku moć. Tako će kultura biti uslovljena, ali i uslovljavajuća komponenta društvenog razvitka. Pomažući razvitak kulture, privreda pomaže kulturnu emancipaciju svojih radnika, zatim kulturni razvitak svoga kraja itd. Time privreda počinje igrati ulogu snažnog društvenog usmerivača procesa u društvu, pa, prema tome, i u kulturi, a prestaje biti samo proizvođač roba. Dalje angažovanje privrede u tokovima razvoja kulture zavisiće, naravno, i od unutrašnjih procesa proizvodnje i samoupravljanja u radnim organizacijama. Jedno je do sada praksa potvrdila: nove, stručne snage koje su se kreativno potvrdile u procesima reforme i velikih integracija pokazale su i razumevanje i smisao da pozitivno utiču na razvitak kulture. Zato mi izgleda logičan zaključak da će razvoj privrede sa ovakvim profilom kadrova doneti nove šanse kulturi. Koliki je značaj obrazovanih kadrova u razvitku društva, a time i kulture, govori podatak da, po jednom zapadnom ekonomisti, obrazovanje učestvuje sa 33% u povećanju nacionalnog dohotka, a investicije samo sa 15%.

PRAVO NA KULTURU

Ako se podsetimo da u Srbiji u javnim bibliotekama dolazi pola knjige na jednog stanovnika, da su samo 2% od ukupnog broja televizijskih pretplatnika na selu, da je knjiga skupa i da je malo čitalaca, da je kulturni život čitavih regiona oskudan, onda se zaista stiču razlozi za poziv svim društvenim snagama da učine sve u okviru svojih mogućnosti da se izmeni status kvo, da se ne mirimo sa postojećim stanjem.

Neki tvrde da trenutak za kulturne akcije nije povoljan. I nema perioda koji će biti takav da se u njemu nađu istovremeno sve potrebne pogodnosti. Za nas kulturna politika u ovo vreme našeg kulturnog siromaštva ima smisla samo ako je ispunjena akcijom koja menja postojeće stanje stvari na bolje.

„Kongres kulturne akcije" — taj neobičan, a sada već metaforičan i simboličan izraz označava savremene ideje u kulturnoj politici SR Srbije. Počelo se od skromne ambicije da bi se sada na društvenoj pozornici mogao videti i sadržinom i formama bogat društveno-kulturni pokret. Kulturne akcije su autentičan izraz društvene neophodnosti kulture u našoj sredini.

Ni jedan narod nije preko noći postao kulturno razvijen. Zato su kulturne akcije istrajno kultivisane; one su humanizacija našeg života tekovinama i vrednostima kulture.

Bez obzira na to što se naše društvo sukobljava sa brojnim teškoćama, naša agilnost u pokretanju i sprovođenju kulturnih akcija ne sme da bude zamenjena našom poznatom inercijom, stalnim kukanjem nad malim sredstvima, nad lošim stanjem kulture i nad rasprostranjenim šundom, kičom i neukusom. Upravo ta realnost uverava da je „borba neprestana" za kulturu tim neophodnija. Razvoju kulture mora se posvetiti društvo u celini jer kultura postaje bogata samo ako je rasprostrta u celom društvu. Ukoliko je „prodor" kulture u „prostranstvu" društvenog života veći, utoliko se više može govoriti o demokratskom konceptu kulture ili, još jednostavnije, o kulturnom društvu.

Mi moramo povećati ambicije svake društvene sredine u kulturi. Svakako da ćemo time otvoriti jedno od najsloženijih pitanja društvenog razvitka — pitanje uloge kulture u društvenom prosperitetu.

Kako ćemo započeti i razviti kulturni život u sredinama gde je on praktično na mrtvoj tački? Ništa lakši problem nije ni u sredinama gde kulturni život stagnira. Kako stvoriti početne impulse a da to ne budu kratkotrajne kampanje, već permanentan proces organizovanja kulturnog života? Mi često precenjujemo „ispitivanje kulturnih potreba" čak i u onim sredinama gde je očigledno da takvih potreba ima malo ili ih nema nimalo. Celishodnije je razgovarati o tome kako u takvim sredinama izazvati interesovanje za kulturu.

Izazivanje interesovanja za kulturu ili širenje kulture je prvorazredan cilj u razvitku našeg društva danas. Za to su nam potrebni ljudi od ideja, sposobni organizatori, dobri poznavaoci društvenih prilika, potreban nam je mnogo viši stepen društvene organizovanosti u kulturi. Iznad svega su nam potrebna daleko veća sredstva, mnogo snažnija materijalna baza kulture da bi se ostvario njen dinamičan razvitak.

Naravno, do kulturnog blagostanja nećemo stići kroz apele, vizije, iluzije o dobrom toku procesa u socijalizmu, već kroz divovsku, svakodnevnu borbu za duhovno dostojanstvo čoveka. Za život po meri kulture, za kulturnu sadašnjost, ali isto tako i kroz svakodnevnu borbu protiv mraka, raščovečenja, neukusa, prizemnih pogleda, primitivizma, mrtvila, naše indolencije i sitosti, našeg javašlijskog, raspojasanog mentaliteta. Daleko sam od pomisli da su za naše kulturne prilike potrebni mesijanstvo, lučonoše, proroci, rodovođe. Nama je preči od toga masovni pohod naroda u susret kulturi zato što se u socijalizmu stvara pravo čoveka na kulturu. Nama su potrebne hiljade trudbenika i poslenika kulture, bitke na zemlji, nikako u oblacima i sa vetrenjačama. Nama su potrebni mnogostruki učinci svuda, a ne propovedanja o kulturi.

Svaki stvaralački čin, svako poboljšanje stanja stvari u kulturi je akcija. Mnogima smeta reč „akcija". Smatra se da je oprečna duhu kulture. Mislim da je ona u skladu sa duhom kulture. Ona nije u skladu sa kulturnim mrtvilom koje je jedna od karakteristika naših kulturnih prilika i neprilika. Osnovni smisao akcija u kulturi je da se kulturno tavorenje zameni kulturnim aktivizmom. Sve što činimo da bismo unapredili naš život je akcija. U tom smislu rekao bih da je savremenu kulturnu politiku moguće shvatiti jedino kao akciju. Ukoliko ona nije to, ona prerasta u politikantstvo i birokratizam u kulturi.

Zdenko Rajh

NOVIJE TENDENCIJE U STVARANJU MULTINACIONALNIH KOMPANIJA

U toku poslednjih sto godina izvoz kapitala igrao je na planu svetskih ekonomskih i finansijskih odnosa veoma značajnu ulogu u ekspanziji i integraciji kapitala. A ovih poslednjih decenija — moglo bi se čak reći i u toku poslednjih dvadeset pet godina, odnosno u posleratnom periodu — nastale su u tokovima i u prirodi izvoza kapitala veoma značajne promene, o kojima bi trebalo voditi računa pri oceni suštine ekonomskih tokova karakterističnih za sadašnju etapu razvitka imperijalizma.[1] Te promene su kvalitativne prirode. Naime, promenila se priroda međunarodnih investicija.

Do prvog svetskog rata pretežan deo izvoza kapitala bio je u formi „portfolio" investicija. To je važilo dobrim delom i za period između dva rata, a počelo je da se ispoljava poslednjih decenija XIX veka kada su razlike u pogledu ekonomskog i tehničkog napretka između nekoliko industrijalizovanih zapadnoevropskih zemalja i ostalih delova sveta — izuzev SAD — postale veće i izrazitije. Tada su se zbog brzog uspona industrije i povećanja akumulacije i centralizacije kapitala, kao i zbog jačanja tendencije padanja opšte profitne stope formirali „suvišni kapitali", čiji je plasman na domaćem tržištu teško obezbeđivao željene profite, pa su u sve većim razmerama počeli da odlaze i da se investiraju u inostranstvu, većinom u nerazvijenim zemljama, gde je postojala mogućnost postizanja znatnih ekstraprofita.

Međutim, do kraja drugog svetskog rata počela je nova era u kretanju međunarodnog kapitala, era direktnih investicija kapitala.[2] Ovde se radi, u stvari, o izvozu privatnog kapitala — u početku većinom

---

[1] Dr Zdenko Rajh, *Tri teze o promenama u imperijalizmu*, „Ekonomska misao", br. 2, jun 1970, str. 83—88.

[2] Ova era je počela kao izvoz američkog privatnog kapitala van granica SAD.

O tome vidi: Raymond F. Miksell, *Promoting United States Private Investment Abroad*, National Planning Association, Washington D.C., „Planning Pamphlet", No 1, October 1957, str. VI—87. — Isti autor, ed. *U.S. Private and Government Investment Abroad*, Univ. of Oregon Books, Eugene, Oregon, 1962, str XIV—599. — Yves Laulan, *Paiements extérieurs et Relations finan-*

američkog — koji se ispoljava pretežno u osnivanju novih preduzeća u inostranstvu kroz afilijaciju matičnih firmi.

Mada su te takozvane direktne investicije postojale i u predratnom periodu, one u sadašnjoj fazi međunarodnih ekonomskih odnosa predstavljaju *dominantnu* formu kretanja i istupanja privatnog kapitala u inostranstvu[3], koja omogućava privatnim krupnim firmama da dobiju pod svoju kontrolu niz drugih firmi u inostranstvu, pa čak i da vrše pritisak na privrednu politiku dosta velikog broja zemalja. O značaju tih direktnih investicija, čiji se rejon akcije sve više proširivao i istovremeno obuhvatao više zemalja, pa su u toku docnijeg razvoja dobile vid multinacionalnih kompanija, govori činjenica da one danas obuhvataju 75% ukupnog izvoza privatnog kapitala, dok su pre prvog svetskog rata obuhvatale svega 10%.

I

Prvi vid tih novih kretanja u međunarodnim ekonomskim odnosima ispoljava se kao ekspanzija američkog kapitala van granica Sjedinjenih Američkih Država. Dolazi do stvaranja džinovskih preduzeća čije je sedište pretežno u SAD, a koja operišu istovremeno u dve, pa čak i u više zemalja. Time je kroz sam razvoj američkih direktnih investicija došlo do stvaranja multinacionalnih kompanija. O značaju tih krupnih međunarodnih firmi govori činjenica da je u 1968. godini njihova ukupna aktiva iznosila 94 milijarde dolara (od čega 83 milijarde otpadaju na američke firme čija su preduzeća van SAD), a da je vrednost robe tih korporacija koja je prodata u inostranstvu veća nego nacionalni bruto proizvod bilo koje države na svetu, sem SAD i SSSR.

Direktne spoljne investicije raznih zemalja u posleratnom periodu

(U mil. dolara SAD)

Zemlje	1946.	1957.	1966.
SAD	7.200	25.200	54.562
Velika Britanija	7.200	9.776	16.000
Kanada	850	1.825	3.283
Francuska	—	—	4.000
SR Nemačka	—	—	2.724
Švedska	—	—	793
Japan	—	—	1.000
Svet	15.250	36.801	82.362

Izvor: Industrial Policy Group, *The Case for Overseas Direct Investment*, London, 1970.

cières des Etats-Unis 1945—1962, „Relations économiques internationales". Cahiers de l'ISEA, Institut des Sciences Economiques Appliquées, No 145, janvier 1964, str. 41—127.

[3] Dr Zdenko Rajh, *Američki kapital van SAD*, „Politika", 1. februar 1965, str. 4.

Kao što iz gornje tabele vidimo, u 1946. godini, dakle odmah posle drugog svetskog rata, britanske i američke investicije u inostranstvu bile su tada količinski na istom nivou. Razlika je bila samo u tome što su se britanske investicije zadržavale uglavnom u okvirima Komonvelta, dok su američke direktne investicije išle u razne krajeve sveta. Međutim, rast američkih spoljnih i direktnih investicija bio je toliko brz da je posle dve decenije njihova vrednost dostigla nivo koji je trostruko viši od nivoa britanskih investicija.

Razvoj direktnih investicija preko kojih se vršila glavna ekspanzija američkog kapitala u inostranstvu pokazuje tri osnovne karakteristike:

Prvo, tempo rasta tih investicija je poslednjih godina vrlo brz. U 1946. godini nivo tih investicija iznosio je 7,2 milijarde dolara, u 1957. godini 25,2 milijarde, a u 1966. godini 54,6 milijardi, što znači da se u toku poslednjih deset godina kapital udvostručio, a u toku poslednje dve decenije povećao za sedam puta.

Drugo, došlo je do znatnih pomeranja u pravcima kretanja kapitala. Te promene se ispoljavaju u tome što zapadna Evropa, odnosno Velika Britanija i šest zemalja Evropske ekonomske zajednice, kao i Japan — koji je visoko razvijena industrijska zemlja sa vanredno brzom dinamikom rasta — postaju sve atraktivnija područja koja privlače američki finansijski kapital, dok je uloga nerazvijenih zemalja u izvozu kapitala u stalnom opadanju.

Treće, u toku razvitka imperijalizma, to jest u toku XX veka, razvoj direktnih investicija prošao je kroz više sukcesivnih faza. U toku prvih godina ovog veka došlo je zbog nestašice mineralnih izvora do jakog odliva kapitala u rudarstvo i industriju nafte. Zbog geografske odvojenosti velikih nalazišta od značajnih tržišta u Sjedinjenim Američkim Državama i zapadnoj Evropi formirale su se već tada prve velike multinacionalne kompanije. Tako su stvorena velika preduzeća za naftu: „British Petroleum" i „Standard Oil Company", dok su prve kompanije za ekstrakciju i preradu čvrstih ruda bile korporacije „International Nickel", „Anaconda Copper" i „Kennecott Copper". Među prvim američkim proizvodnim i prodajnim multinacionalnim preduzećima kojima otpočinje i nova faza u razvitku nalazili su se „Singer", „Coca-Cola" i „Woolworth", dok su se „Unilever", „Phillips" i „Imperial Chemicals" pojavili na inostranoj areni dolazeći iz Velike Britanije i Holandije. Hemijska i farmaceutska multinacionalna preduzeća krenula su u inostranstvo iz Nemačke[4].

Za tu novu fazu izvoza kapitala, odnosno za formiranje multinacionalnih kompanija karakterističan je snažan razvitak industrijskog sektora i relativno opadanje izvoza kapitala na sektoru rudarstva i proizvodnje nafte. Kapital koji je išao na sektor nafte locirao se od pedesetih godina pretežno u industriju prerade nafte industrijski visoko razvijenih zemalja. U 1965. godini udeo industrije nafte i rudarstva u prekomorskim američkim investicijama pao je na 39%, uključujući i predu-

---

[4] Neil H. Jacoby, *The multinational Corporation*, „The Center Magazine", 1970. — Vidi i „Pregled", februar 1972, str. 3—9.

zeća za rafineriju i preradu. Međutim, na području industrijske proizvodnje investicije su se jako razvile. To je najdinamičniji sektor ekspanzije direktnih investicija u inostranstvu u toku šezdesetih godina. Najveći deo te ekspanzije odnosi se na industriju koja je intenzivna u naučnoistraživačkom radu (električna industrija, industrija mašina, hemijska industrija, industrija opreme za saobraćaj). Na te grane otpadaju četiri petine ukupnih američkih fabrika i opreme koje se nalaze van Sjedinjenih Američkih Država.

Taj razvoj praćen je jednom specifičnom tendencijom. Težište izvoza kapitala pomera se sa nekadašnjih kolonija i nerazvijenih zemalja ka kapitalističkim visokorazvijenim zemljama koje sačinjavaju najveći deo svetskog tržišta. Američke filijale ili afilirana preduzeća koja se nalaze u zapadnoj Evropi, Kanadi, Japanu, Australiji i Južnoj Africi — dakle u industrijski visoko razvijenim zemljama — sačinjavaju 67% ukupnih američkih fabrika i opreme van Sjedinjenih Američkih Država. Ta tendencija ne važi samo za američki kapital. Ona će se ispoljiti i u drugim zemljama kada i one počnu da izvoze kapital u vidu direktnih investicija. U stvari, tu se radi o opštoj pojavi u razvoju kapitalizma u njegovoj najvišoj fazi koja se prvo ispoljila u SAD, a zatim se sve intenzivnije počela da manifestuje i u drugim industrijskim zemljama. Tri četvrtine svih zapadnonemačkih direktnih investicija kapitala odlazilo je 1969. godine u industrijski visoko razvijene zemlje. U Velikoj Britaniji se ta ista tendencija ispoljava u proporcijama koje dostižu nivo od četiri petine.

To ne znači, međutim, da slabi eksploatacija zemalja u razvoju. Takav zaključak bio bi pogrešan jer još uvek znatan deo direktnih investicija i američkih i iz drugih industrijskih zemalja odlazi u ta područja. Postoje čak indicije da se priprema nov talas investicija za nedovoljno razvijene zemlje. Prema predviđanjima Departmana za trgovinu SAD, američke fabrike i oprema dostići će u Latinskoj Americi dvostruko viši nivo nego u 1965. godini. Od toga je 830 miliona dolara (ili dve trećine ukupne sume) predviđeno za industrijski sektor koji najviše privlači inostrani kapital.

II

Iz američke prakse direktnog investiranja u inostranstvu, to jest van granica Sjedinjenih Američkih Država, razvila se i sve više afirmisala u praksi međunarodnih ekonomskih odnosa tendencija stvaranja multinacionalnih kompanija. Jer kada je kapital jednom izašao iz svojih nacionalnih granica, on nije mogao ostati samo američki i prirodno se povezivao sa kapitalom u drugim zemljama.

Najčešći razlog za direktno investiranje u inostranstvu su prepreke koje otežavaju izvoz proizvoda. Preduzeća se multinacionalizuju i zbog toga što njihovo prisustvo u nizu zemalja omogućava uspešnije adaptiranje proizvodnje lokalnim zahtevima i korišćenje lokalnih izvora finan-

siranja koji se povezuju sa inostranim kapitalom, što ih čini još moćnijim i konkurentski sposobnijim.

Taj proces je počeo još pre drugog svetskog rata na vrlo značajnim industrijskim sektorima. U toku dvadesetih godina ovog veka, na primer, američko džinovsko preduzeće „General Motors" preuzelo je firme „Vauxhall" u Velikoj Britaniji i „Opel" u Nemačkoj, a otvorilo je i fabrike za montažu automobila u petnaest zemalja. Firma je želela da podmiri sve veću tražnju za automobilima, tako da je proizvodnja automobila u tim zemljama bila unosniji posao nego izvoz automobila iz Sjedinjenih Američkih Država.

Sa aspekta čisto ekonomskih kretanja u posleratnom periodu, multinacionalne kompanije predstavljaju znak napretka u razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa. Multinacionalna korporacija je vlasnik, organizator i rukovodilac raznih privrednih delatnosti u dve ili više zemalja. Ona investira direktno, a ne u obliku akcija. Ona u stranim zemljama upravlja konkretnom fizičkom imovinom u vidu tvorničkih i drugih zgrada, postrojenja i raznih instalacija, sirovina i gotove robe, a ne obveznicama izdatim na osnovu te imovine.

Treba reći da skoro svako veliko preduzeće vrši na neki način izvesnu delatnost u inostranstvu. Ono šalje svoje predstavnike u druge zemlje, otvara svoja predstavništva u inostranstvu, vrši uvoz i izvoz, daje licence stranim firmama da koriste njegove patente ili tehničko znanje. Međutim, to još nisu multinacionalna preduzeća. Ona postaju multinacionalna tek onda kada počnu da vrše direktno investiranje u imovinu stranih zemalja, s tim što će to tim krupnim firmama (koje raspolažu većim finansijskim sredstvima i često imaju više akcionara nego što ih imaju neke države u kojima vrše svoju delatnost) nametati obavezu da rešavaju probleme programiranja i planiranja proizvodnje, kao i marketinga i finansiranja svojih proizvoda u stranim državama. U tom pogledu postoje izvesne karakteristike koje su zajedničke multinacionalnim i mononacionalnim krupnim kompanijama. I jedna i druga preduzeća izvoze svoje proizvode u strane zemlje, osnivaju prodajne organizacije u inostranstvu i — što je već ređe — daju, odnosno prodaju licence stranim firmama i na njih prenose svoje tehničko znanje, a te strane firme proizvode i ovako proizvedenu robu prodaju kao svoju.

Krupna inostrana kompanija postaje multinacionalna firma tek onda kada svojim finansijskim sredstvima ili sredstvima koja mobiliše bilo u svojoj zemlji bilo u inostranstvu podiže proizvodne objekte u drugoj zemlji. To je prva karakteristika multinacionalnih kompanija. Njihova druga karakteristika je u tome — a to je mnogo ređi slučaj — što se u njima multinacionalno upravlja od dna do vrha. Isto je tako redak slučaj da je u tim firmama, koje vrše transnacionalne ili internacionalne transakcije, istovremeno multinacionalizovano vlasništvo akcijskog kapitala. Tako, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama od sto hiljada preduzeća koja izvoze svoje proizvode u strane zemlje, osnivaju prodajne organizacije u inostranstvu i prodaju licence stranim firmama, oko četiri i po hiljade preduzeća podižu proizvodne objekte u

inostranstvu, a svega nekoliko džinovskih firmi sprovode u život multinacionalno upravljanje ili su multinacionalizovale vlasništvo akcijskog kapitala.

Do sada su te najviše forme multinacionalnih firmi bile ostvarene samo u džinovskim preduzećima Sjedinjenih Američkih Država, kao i u preduzećima nekih zemalja zapadne Evrope (Velika Britanija i Holandija). U novije vreme, zahvaljujući procesu ekonomske integracije u zapadnoj Evropi, počeo je i proces stvaranja multinacionalnih kompanija u okviru Evropske ekonomske zajednice. Taj proces stvaranja krupnih „evropskih" firmi svakako će se još više ubrzati proširenjem EEZ na deset zemalja. Pri tome se ispoljavaju sledeće tendencije:

Prvo, inostrani kapital koji se investira u stranim zemljama odnosi se selektivno prema pojedinim privrednim granama. Ta selektivnost se ispoljava u tome što se on investira radije u propulzivne privredne grane koje obezbeđuju brze i znatne profite (automobilska i elektronska industrija, kompjuteri, industrija prerade nafte itd.). Upravo ta okolnost može da izazove otpor domaćih kapitalista ili domaće državne birokratije koja nastoji da zadrži svoj položaj i ulogu upravljača privrednim planiranjem i programiranjem. Taj sukob se u praksi rešava pregovaranjem, pretnjom ekonomskim i finansijskim protivmerama ili naturalizovanjem inostranih preduzeća, u kom slučaju ona, preobučena u nacionalno ruho, mogu da koriste sve prednosti koje uživaju domaće firme.

Pokazatelji udela američkih firmi u nekim zapadnoevropskim industrijama

U Francuskoj 1963. godine
(Udeo u prometu)

		Procenti
Rafinerije nafte		20
Aparati za brijanje i žileti		87
Automobili		13
Automobilske gume	preko	30
Crni indigo		95
Frižideri		25
Alatni strojevi		20
Poluprovodnici		25
Mašine za pranje rublja		27
Liftovi i dizalice		30
Traktori i poljoprivredne mašine		35
Oprema za telegrafske i telefonske uređaje		42
Elektronske i statističke mašine		43
(Od toga kompjuteri 75%)		
Šivaće mašine		70
Električni aparati za brijanje		60
Mašine za računanje		75

U Velikoj Britaniji 1964. godine
(Udeo u prometu)

		Procenti
Rafinirani proizvodi nafte	preko	40
Kompjuteri	„	40
Automobili	„	50
Crni indigo	„	75
Frižideri		35—50
Farmaceutski proizvodi	preko	20
Traktori i poljoprivredne mašine	„	40
Instrumenti	„	15
Aparati za brijanje i žileti	oko	55

U SR Nemačkoj
(Udeo u kapitalu javnih kompanija)

Industrija nafte	38
Mašine, vozila i metalni proizvodi	15
(Od toga automobili: procena za udeo u prometu: 40%)	
Hemijski proizvodi, guma itd.	7
Elektronska industrija, optika, igračke i muzički instrumenti	10
(Od toga kompjuteri 84%)	

Izvor: John H. Dunning, *Studies in International Investment*, London, 1970.

Drugo, kao što iz gornje tabele vidimo, uvezeni kapital odnosi se selektivno ne samo prema industrijskim granama, nego i prema pojedinim zemljama i regionima. On najradije odlazi u industrijski visoko razvijene zemlje i u zemlje gde nacionalno zakonodavstvo obezbeđuje uvoznicima inostranog kapitala najveće olakšice za transfer kapitala i profita. Nekada je inostrani kapital najčešće investiran u kolonijalne i u druge nedovoljno razvijene zemlje na osnovu mogućnosti akumulacije superprofita. Međutim, zbog raspada kolonijalnog sistema ta mogućnost je postala manja. S druge strane, u međunarodnim ekonomskim i trgovinskim odnosima sve se više pokazivalo da su finansijski efekti međusobnog povezivanja industrijski razvijenih zemalja znatno veći i unosniji nego njihovo poslovanje sa manje razvijenim zemljama. Pokazalo se da je komplementarnost među industrijski razvijenim zemljama, mnogo značajnija nego komplementarnost industrijske zemlje i manje razvijenih proizvođača sirovina. A to je uticalo i na odgovarajuća kretanja kapitala u posleratnom periodu. U toku šezdesetih godina znatno se povećao izvoz kapitala iz Sjedinjenih Američkih Država u zapadnu Evropu, a pre svega u Veliku Britaniju, SR Nemačku i Francusku. To važi naročito za direktne investicije.

Treće, u toku šezdesetih godina ispoljila se nova tendencija među industrijski razvijenim zemljama zapadne Evrope, uključujući i Japan. Do tada je izvoz kapitala u vidu direktnih investicija bio ograničen samo na nekoliko vrlo razvijenih zemalja: SAD, Veliku Britaniju i Kanadu. Velika Britanija i Kanada investirale su kapital uglavnom u zemlje Komonvelta. To je bio surogat pređašnjih odnosa metropole i kolonija koji su se održali i posle raspada britanske imperije. Jedino su Sjedinjene Američke Države bile u neku ruku svetski investitor i ulagale su kapital u preduzeća u Evropi i na drugim kontinentima. To investiranje kapitala bilo je za SAD vrlo značajno jer je proizvodnja tih fabrika u inostranstvu rasla mnogo brže nego njihov izvoz. Međutim, u zapadnoj Evropi dinamika izvoza robe još uvek je veća nego proizvodnja njihovih fabrika u prekomorskim zemljama. Te trendove pokazuje sledeća tabela:

Ekspanzija prekomorskih industrijskih preduzeća 1957—1965. godine

Procenti povećanja prodaje robe računati su za:

Prekomorska preduzeća poreklom iz	Izvoz	Proizvodnju
SAD	2	13
Velike Britanije	12	20
Francuske	6	1
Kanade	33	13
Holandije	27	17
Italije	24	5
SR Nemačke	14	2
Japana	17	2

Izvor: Robert Rowthorn, *International Big Business 1957—67,* London, 1971, tabela 22.

Kao što se iz gornje tabele vidi, relativan značaj prekomorskog izvoza i proizvodnje krupnih industrijskih firmi koje vrše direktne investicije u inostranstvu veoma je različit po zemljama. Na dnu lestvice su Japan i SR Nemačka jer njihove firme vrše prekomorsku ekspanziju skoro isključivo izvozom. Na drugom kraju lestvice su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija jer se njihove firme afirmišu više prekomorskom proizvodnjom nego izvozom. Između 1957. i 1965. godine na proizvodnju otpada u proseku pet šestina celokupne prekomorske ekspanzije industrijskih preduzeća SAD, a za britanska industrijska preduzeća tri petine. Procenti u gornjoj tabeli važe za prosek firmi razne veličine, tako da udeo u povećanju prekomorske proizvodnje imaju krupne firme prvih pet zemalja. To znači da za te velike industrijske firme proizvodnja izvan granica njihovih zemalja postaje karakterističan način zadovoljavanja potreba značajnih tržišta. Izvoz je, međutim,

rezervisan za manje značajna tržišta ili za proizvode gde još ne postoji dovoljno velika tražnja u inostranstvu da bi se opravdala lokalna proizvodnja.

U poslednje vreme firme iz zapadne Evrope i Japana pokušavaju da prošire svoju delatnost i na Sjedinjene Američke Države. Direktne investicije u SAD iznosile su na kraju 1968. godine 11 milijardi dolara, što predstavlja porast od 25% prema prethodne tri godine. Tu novu tendenciju ilustruje sledeća tabela:

Direktne investicije SAD u industrijski razvijenim zemljama i direktne investicije ovih zemalja u SAD
(Kraj 1968. godine)

	(1) Investicije SAD u inostranstvu (U mil. dolara SAD)	(2) Investicije stranih zemalja u SAD (U mil. dolara SAD)	(3) (1)/(2)
Kanada	19.488	2.659	7,3
Evropa ukupno	19.386	7.750	2,5
EEZ (Šestorica)	8.992	2.790	3,2
EEZ (sa Vel. Brit.)	15.695	6.199	2,5
Od toga:			
Belgija — Luks.	963	273	3,5
Francuska	1.910	288	6,6
SR Nemačka	3.774	387	9,8
Italija	1.272	92	13,8
Holandija	1.073	1.750	0,6
Vel. Brit.	6.703	3.409	2,0
Ostala Evropa	3.691	1.551	2,4
Od toga:			
Švajcarska	1.436	1.238	1,2
Ostale zemlje	2.255	313	7,2
Japan	1.048	181	5,8

Izvor: Industrial Policy Group, *The Case for Overseas Direct Investment*, London, 1970.

Kao što se iz treće kolone gornje tabele vidi, u svim zemljama izuzev Holandije direktne investicije američkih firmi mnogo su veće nego direktne investicije preduzeća navedenih zemalja u Sjedinjenim Američkim Državama. Ali upravo primer Holandije — koja više investira u američka preduzeća nego što Amerikanci investiraju u holandska — kao i dosta povoljni odnosi za Švajcarsku, Veliku Britaniju, pa i Belgiju, pokazuje najbolje da se radi o novom trendu čiji značaj za budući razvoj ekonomskih odnosa u svetu ne bi trebalo potcenjivati.

Četvrto, ono što je uticalo na proces ekspanzije multinacionalnih firmi, a što je uslovilo i dominantan položaj američke privrede u procesu

razvoja ovog novog fenomena u međunarodnim ekonomskim odnosima, jeste pre svega činjenica da je američka tehnologija najrazvijenija u svetu, pa je niz industrijski razvijenih zemalja spreman da učini sve kako bi došao u posed te tehnologije.

To je jedan faktor. Drugi faktor je taj što Sjedinjene Američke Države, i pored svog bogatstva i tehnološke nadmoći, danas sve teže uspevaju da održe svoju poziciju u konkurentskoj borbi sa drugim industrijski razvijenim zemljama, naročito sa zapadnom Evropom i Japanom, čija se tehnologija takođe vrlo brzo razvija, a koje, pored toga, imaju i niže proizvodne troškove, kao i visok stepen liberalizacije trgovine među sobom zbog integrisanog privrednog prostora, odnosno zbog praktično bescarinske razmene roba i usluga. Niži troškovi proizvodnje u zapadnoj Evropi i Japanu posledica su nižih najamnina u odnosu na Sjedinjene Američke Države. To je jedan od veoma važnih činilaca koji objašnjavaju zbog čega su SAD, odnosno američke firme, toliko zainteresovane za investiranje, odnosno za stvaranje novih i proširivanje postojećih preduzeća u Evropi, a zbog čega su zapadnoevropska preduzeća veoma zainteresovana da se povezuju ili suprotstavljaju američkim firmama.

Peto, i u zemljama zapadne Evrope finansijski kapital je koncentrisan u visokom stepenu. U svakoj zemlji ovog regiona postoje i deluju snažni nacionalni monopoli, većinom oligopolskog tipa, koji se bore ne samo među sobom, u okvirima nacionalnog tržišta, nego i vrlo često protiv infiltracije stranog kapitala, većinom američkog porekla. I to naročito u slučajevima kada su pogođeni vitalni interesi tih monopola, odnosno kada penetracija američkog kapitala postaje suviše jaka i ugrožava pozicije domaćih firmi.

U većini slučajeva, međutim, krupni evropski monopoli konkurentski su slabiji od džinovskih američkih firmi. Pa ipak, oni nalaze načina da se odupru američkom pritisku oslanjajući se na tendencije kroz koje se manifestuju prednosti međuevropskog privrednog i političkog povezivanja. Sve se više ispoljava težnja da se proces koncentracije kapitala proširi van nacionalnih granica, ali da ostane u okvirima zapadne Evrope, te da u tom smislu predstavlja branu i dovoljno jaku konkurentsku snagu u odnosu na američke monopole.

Šesto, postoje objektivni uslovi ekonomske i političke prirode koji deluju ne samo u pravcu fuzionisanja zapadnoevropskih firmi, nego i u pravcu njihovog konstituisanja u veoma krupna evropska preduzeća koja bi se na svetskom tržištu mogla dosta efikasno suprotstavljati džinovskim američkim kompanijama. Međutim, za sada je to samo želja pristalica jake i ujedinjene zapadne Evrope koja još ne počiva na realnim temeljima. Jedino bi se mogle praviti hipoteze o mogućnosti fuzija evropskih preduzeća i uporediti ih sa džinovskim američkim kompanijama odgovarajuće veličine. U tom slučaju bi se ta fuzionisana evropska preduzeća konstituisala u multinacionalne zapadnoevropske firme. Mogućnost takve hipoteze ilustruje sledeća tabela:

Neke hipotetične fuzije industrijskih firmi u zapadnoj Evropi u poređenju sa džinovskim američkim kompanijama

Industrijske grane i kompanije	Zemlja	Vrednost prodate robe u 1969. godini (U mil. dolara SAD)	Broj zaposlenih u 1969. godini (U hiljadama)
Elektroindustrija			
Phillips	Holandija	3.598	339
Siemens	SR Nemačka	2.421	272
AEG-Telefunken	„	1.787	164
Ukupno		7.806	775
Upoređenje			
General Electric	SAD	8.448	400
I. B. M.	„	7.198	259
Automobil. industrija			
Volkswagen	SR Nemačka	3.537	168
Leyland	Vel. Brit.	2.328	196
Renault (drž. vlasništvo)	Francuska	2.173	140
Tri firme		8.038	504
Daimler-Benz	SR Nemačka	2.307	136
Fiat	Italija	2.280	171
Citroën	Francuska	1.390	83
Ukupno		14.015	894
Upoređenje			
General Motors	SAD	24.295	794
Ford	„	14.756	436
Chrysler	„	7.025	235
Avionska industrija			
Grupa Hawker-Siddeley	Vel. Brit.	965	94
British Aircraft	„ „	441	37
Société Nationale Industrielle Aerospatiale (drž. vlasništvo)	Francuska	545	42
Ukupno		1.951	173
Upoređenje			
Boeing	SAD	2.835	121
Lockheed	„	2.075	98

Industrijske grane i kompanije	Zemlja	Vrednost prodate robe u 1969. godini (U mil. dolara SAD)	Broj zaposlenih u 1969. godini (U hiljadama)
Industrija gume			
Dunlop	Vel. Brit.	1.188	108
Pirelli	Italija	1.067	75
Michelin	Francuska	1.062	75
Ukupno		3.317	258
Upoređenje			
Goodyear	SAD	3.215	134
Firestone	„	2.279	109
Hemijska industrija			
I. C. I.	Vel. Brit.	3.252	192
Hoechst	SR Nemačka	2.266	98
A. K. Z. O.	Holandija	1.759	100
Tri preduzeća		7.277	390
B. A. S. F.	SR Nemačka	2.257	95
Bayer	„	2.139	95
Montecatini-Edison	Italija	2.483	145
Rhône-Poulenc	Francuska	1.968	119
Četiri preduzeća		8.847	454
Ukupno		16.124	844
Upoređenje			
Du Pont	SAD	3.635	118
Union Carbide	„	2.933	104
Industrija nafte			
Burmah	Vel. Brit.	434	26
B. P.	„ „	3.424	68
Cie Française des Petroles	Francuska	1.625	23
Petrofins	Belgija	1.054	20
E. N. I. (drž. vlasništvo)	Italija	1.617	63
Ukupno		8.154	200
Royal Dutch-Shell	Vel. Brit. i Holandija	9.738	173
Upoređenje			
Standard Oil NJ	SAD	14.930	145
Mobil Oil	„	6.621	76
Texaco	„	5.868	73
Gulf	„	4.953	60

III

Iz ovih podataka, koji dosta dobro ilustruju odnos snaga krupnih monopolskih kompanija i u Evropi i između zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država, nameću se sledeći zaključci:

1. Nacionalno podeljeni evropski monopoli su slabiji i konkurentski manje sposobni od američkih kompanija i pored viših najamnina u Sjedinjenim Američkim Državama. Na primer, šest automobilskih firmi iz zapadne Evrope, koje smo hipotetično fuzionisali, proizvele su u 1969. godini vozila u ukupnoj vrednosti od 14.015 miliona dolara sa ukupno 894.000 zaposlenih, a tri američke monopolske kompanije proizvele su u istoj godini vozila u ukupnoj vrednosti od 46.103 miliona dolara, dakle skoro trostruko više nego evropske kompanije, i to sa 1,465.000 zaposlenih. Štaviše, samo jedna američka automobilska kompanija („General Motors") proizvodi više vozila nego šest evropskih krupnih preduzeća zajedno, a to važi i za američku kompaniju „Ford".

Isti je slučaj u elektroindustriji. Tri zapadnoevropska preduzeća za elektroniku i električne aparate proizvela su u 1969. godini, sa 775.000 zaposlenih, robu u ukupnoj vrednosti od 7.806 miliona dolara, dok su u isto vreme dva američka preduzeća prodala svoju robu u vrednosti od 15.646 miliona dolara, i to sa 659.000 zaposlenih.

A tako je i u avionskoj industriji, u industriji gume i u industriji nafte. Svuda su američke krupne kompanije u povoljnijem položaju od zapadnoevropskih: i po kvantumu proizvodnje, odnosno po realizaciji proizvedene robe, i po manjem broju zaposlenih radnika, dakle po višoj proizvodnosti rada.

Izuzetak je hemijska industrija.[5] Mada američka firma „Du Pont de Nemours" zauzima prvo mesto u hijerarhiji najvećih hemijskih preduzeća u svetu, sedam zapadnoevropskih firmi nalaze se među deset najkrupnijih svetskih kompanija: britanska firma „I. C. I." zauzima drugo mesto u svetu, zapadnonemačka firma „Farbwerke Hoechst" četvrto, zapadnonemačka firma „B. A. S. F." peto, iza nje sledi italijanska firma „Montedison", zatim zapadnonemačka firma „Farbenwerke Bayer", posle nje holandska firma „A.K.Z.O.", a na devetom mestu je poznata francuska firma „Rhône-Poulenc", dok je belgijsko preduzeće „Solvay" na devetnaestom mestu.

2. Niža proizvodnost rada evropskih krupnih firmi kompenzovana je delom nižim najamninama u zapadnoj Evropi i Japanu, a delom bi mogla biti kompenzovana i uštedama usled povišenja stepena koncentracije stvaranjem većih evropskih preduzeća. Da je to moguće, pokazuje primer hemijske industrije, gde su evropske firme kvalitativno veće od američkih. Isto tako, kada bi se tri evropske firme automobilskih guma fuzionisale, ta nova evropska firma imala bi veću proizvodnju nego američka firma „Goodyear" ili „Firestone", mada ova poslednja ima znatnu proizvodnju i van SAD, naročito u Švajcarskoj i Indiji.

---

[5] Vidi „Le Monde", 16 mai 1972, str. 16.

Verovatno da je to put budućeg razvoja evropskih krupnih kompanija. Do tih fuzija može da dođe na dva različita načina:

a) u *nacionalnim okvirima*, to jest među firmama u istoj zemlji. Tako bi, na primer, moglo da dođe do fuzionisanja dve italijanske firme — „Montecatini" i „Edison" — a da time još ne nastane multinacionalno preduzeće. I u Francuskoj se vrše značajna fuzionisanja, naročito u hemijskoj industriji, ali je struktura tih novih preduzeća i dalje isključivo francuska.

b) u *međunarodnim okvirima*, to jest fuzionisanjem preduzeća iz raznih zemalja (na primer, zapadnonemačko preduzeće „Agfa" i belgijsko preduzeće „Gevaert" ili britanska firma „Dunlop" i italijanska firma „Pirelli"). Pri tome firma koja se fuzioniše na međunarodnom planu uključuje u tu fuziju i svoje podružnice, koje mogu biti i u trećim zemljama, tako da dolazi do međunarodne centralizacije kapitala.

A i to fuzionisanje u međunarodnim okvirima može da se vrši na dva različita načina:

a) stvaranjem *transnacionalnih* firmi, gde su filijale samo podružnice matične firme, dakle i organizaciono, i finansijski i u pogledu upravljanja zavisne od nje;

b) stvaranjem *multinacionalnih* kompanija u kojima fuzionisana preduzeća zadržavaju svoju autonomiju, ali su povezana jednom vrhunskom „holding-firmom" koja posluje na osnovu poseda paketa akcija ili obveznica.[6]

Ova multinacionalna preduzeća imaju izvesna konkurentska preimućstva. Ona mogu da prate tehnološki razvoj u mnogim zemljama, da uzimaju zajam po niskoj kamatnoj stopi u jednoj zemlji i da vrše investicije u drugoj zemlji gde su kamate zbog oskudice u kapitalu visoke. Ona, isto tako, mogu da podešavaju cene unutar korporacije i da vrše transfer kapitala na način koji znatno smanjuje poresku osnovicu. Ona mogu da prebacuju suficitarne fondove na pojedina preduzeća da bi se smanjila kamata na pozajmljena sredstva ili da iskoriste promene kursa nacionalnih valuta. Tako, na primer, pojava američkih firmi u Evropi bila je olakšana kreditima koje su razne evropske banke davale uz određenu kamatu koja se obično plaća na akcije.

IV

U poslednje vreme ispoljile su se nove tedencije u stvaranju multinacionalnih kompanija. Nekada je njihovo formiranje bilo najčešće uslovljeno postojanjem odgovarajuće sirovinske baze ili mogućnošću proširenja tržišta. Danas stvaranje multinacionalnih kompanija više odgovara potrebama da se u što većoj meri koriste sredstva finansiranja pod najpovoljnijim uslovima i da se iskoriste carinske, tržišne i razne druge

[6] Parti Communiste Français, *Les Monopoles „Français" dans le Processus de Concentration mondial*, Paris, 1970.

prednosti za povoljniju realizaciju robe, a posebno mogućnosti intenzivnije eksploatacije rada.

Tu prelazimo na teren gde se pitanje dejstva multinacionalnih kompanija na društvene odnose u raznim zemljama povezuje sa problemom razvoja imperijalizma. Fenomen multinacionalnih kompanija u osnovi je posledica internacionalizacije kapitalističke proizvodnje u uslovima dominacija monopola. Kao takav, on je posledica razvitka imperijalizma koji još uvek nije iscrpao sve mogućnosti akcije na međunarodnom planu i koji pronalazi nove mogućnosti akumulacije kapitala. Na osnovu sve intenzivnije internacionalizacije proizvodnih snaga finansijski kapital crpe novu snagu, vrši ulaganja u najpropulzivnije privredne grane, ujedinjuje tržišta industrijskih zemalja i mobiliše svuda proizvodni kapital. Na taj način u savremenom kapitalizmu dolazi do vrlo brze rotacije kapitala. Zahvaljujući postojanju međunarodnih industrijskih grupa i banaka, kao i multinacionalnih kompanija, monopolistički kapital uspeva da i dalje održi svoje pozicije. Čim rentabilnost proizvodnje na jednom području padne, kapital odlazi i prebacuje se na drugo mesto gde su operacije unosnije. A monopoli koji imaju svoju bazu u jednoj zemlji primorani su zbog sve veće konkurencije da se udružuju i fuzionišu sa inostranim grupama ili da po svaku cenu nađu načina da se angažuju u operacijama u inostranstvu.

Multinacionalne kompanije imaju sa gledišta ekonomske efikasnosti progresivnu ulogu u razvoju međunarodnih odnosa, ali u odnosu na dalji razvitak društvenih i političkih odnosa u savremenom svetu njihova uloga je negativna. Ta negativna uloga izvire iz više činjenica:

Prvo, multinacionalna preduzeća se konstituišu od više nacionalnih monopolskih kompanija ne samo da bi one bile veće i snažnije, nego i da bi postale konkurentski sposobnije. To konstituisanje se ispoljava kroz fuzije. S obzirom na to da se radi o kapitalističkim preduzećima koja posluju radi postizanja što većeg profita, fuzije se vrše u cilju postizanja najnižih proizvodnih troškova uključujući i najamnine. Pri tome treba imati u vidu da povećana eksploatacija radne snage nije jedini način da se poveća proizvodnost rada u multinacionalnim kompanijama. Događa se i suprotno — da multinacionalne kompanije pod pritiskom radničkih sindikata, zbog štrajkova i drugih organizovanih akcija povećaju najamnine iznad nivoa u drugim preduzećima. Ali taj povlašćeni položaj radnika i nameštenika koji su zaposleni u multinacionalnim kompanijama ne može se nikako smatrati kao pozitivan fenomen za razvoj društvenih odnosa unutar jedne zemlje. On može da dovede do razbijanja jedinstva radničke klase i do još većeg razmaha pojave „radničke aristokratije" koja je karakteristična u fazi imperijalizma.

Drugo, razvoj multinacionalnih preduzeća može da utiče na stanje zaposlenosti i na uslove rada u jednoj zemlji. Taj uticaj je po pravilu negativan zbog toga što krupno preduzeće, koje zapošljava velik broj radnika i vrši propagandu o potrebi mobilnosti radne snage, može da vrši ulaganja novog kapitala, što traži veću radnu snagu, ili da zbog većih profita na drugim područjima ili u drugim zemljama utiče na smanjenje

radne snage i da dovede do masovne migracije radnika. Time se stvara nesigurnost, i to ne samo u redovima radnika, nego i u redovima nameštenika i industrijskih kadrova.

Treće, multinacionalne kompanije vode među sobom ogorčenu konkurentsku borbu. Kroz tu borbu se danas ispoljavaju glavne međuimperijalističke suprotnosti. Ta borba više nema za cilj samo teritorijalnu podelu radi dobijanja privilegovanih pozicija na tržištu ili povoljnijeg položaja u odnosu na rezerve radne snage. U stvari, ta borba se odvija za *sve* prednosti na *svakoj* teritoriji, a naročito za prilaz lokalnom finansijskom tržištu, za korišćenje kanala za isušivanje podvodnog zemljišta, za uštede u bankama, za javne finansije itd.

Milorad M. Radević

NEJEDNAKE MOGUĆNOSTI UČEŠĆA U ODLUČIVANJU KAO IZVOR SOCIJALNIH NEJEDNAKOSTI

Socijalne nejednakosti izviru i pojavljuju se u različitim sferama društvenog života. Socijalno-ekonomske nejednakosti uslovljavaju i nejednakost učešća u političkom i samoupravnom životu zajednice, posebno u procesu donošenja odluka. S druge strane, i nejednakost uticaja pojedinih društvenih grupa u političkom odlučivanju, posebno u uslovima samoupravljanja, znatno utiče na reprodukovanje društveno-ekonomskih nejednakosti. Postojanje socijalnih slojeva nužno znači njihov nejednak opšti društveni status, nejednakost u ekonomskom položaju, u nivou kulture i obrazovanja, pa, prema tome, i nejednak politički uticaj i učešće u političkom životu i samoupravnom odlučivanju.

Društveno-politička nejednakost izražava se u nejednakom učešću u članstvu i rukovodstvima predstavničkih organa vlasti, organa samoupravljanja, rukovodstvima društveno-političkih organizacija, institucija, udruženja i društava preko kojih se odvija politički i javni život zemlje. Ta nejednakost još više se ogleda u stvarno nejednakom učešću i u nejednakom uticaju na proces donošenja odluka koje su bitne za život radne, interesne, mesne i društveno-političke zajednice na svim nivoima.

S obzirom na to da u samoupravnom socijalističkom društvu stvaraoci vlastite sudbine treba da budu sami radnici i radni ljudi u celini, njihova društveno-politička nejednakost ne samo da dovodi do stvarnog lišavanja pojedinih društvenih grupa onih političkih prava koja su Ustavom zagarantovana, već i do konfliktnih situacija. U procesu političkog odlučivanja moguće je uskladiti različite interese socijalnih slojeva sa opštim ciljevima društva samo pod uslovom ravnopravnog učešća svih, uz obezbeđenje dominantnog uticaja radničke klase.

I

Složenost našeg političkog života karakteriše uporedno postojanje državne vlasti i samoupravljanja, državne prinude i samoupravnog odlučivanja i neposredne demokratije. Osnovni pravac našeg razvitka je konstituisanje samoupravnih odnosa kao osnovnog i sveobuhvatnog društvenog odnosa. U tom pogledu društveno-političke organizacije imaju izuzet-

nu ulogu u idejno-političkom usmeravanju i u procesu sve neposrednijeg samoupravnog odlučivanja.

Prva protivrečnost u odnosu na jednaka prava svih u političkom odlučivanju je postojanje državne vlasti uporedo sa organima samoupravljanja i njihovo sporo menjanje u pravcu pretvaranja u više nivoe integralnog samoupravljanja. To omogućava koncentraciju političke moći u rukama užeg sloja, što stvara društveno-političku nejednakost u sferi političkog odlučivanja.

U takvim uslovima prisutna je stalna tendencija opadanja radnika u skupštinama društveno-političkih zajednica, što pokazuju i sledeći podaci:

Procenat radnika u skupštinama

Skupština	1958.	1963.	1970.
Opštinske skupštine	13	15	13
Skupština SAP Vojvodine	—	8	4
Skupština SAP Kosovo	—	4	4
Republičke skupštine	9	7	1
Savezna skupština	8	6	1

Ukoliko je jedno telo od šireg političkog značaja i ima veći stvarni obim vlasti u okviru društveno-političkih zajednica, utoliko opada broj radnika u strukturi odgovarajućih skupština. Empirijska istraživanja su pokazala da formalna zastupljenost ne znači istovremeno i srazmeran stvarni uticaj u procesu odlučivanja. Moguća je i česta situacija u kojoj su pojedini slojevi radničke klase u ulozi članova predstavničkih organa vlasti, samoupravljanja i rukovodstava društveno-političkih organizacija samo simbolični predstavnici, bez stvarnog uticaja.

Usmerenost političkog odlučivanja i akcija nije uslovljena isključivo socijalnim sastavom skupština društveno-političkih zajednica i organizacija. Programski ciljevi, politički sistem vrednosti, stepen svesti o sopstvenim interesima kao istovetnim sa istorijskim interesima radničke klase mogu biti odlučujući u radu skupština bez obzira na socijalni sastav njihovog članstva. Međutim, ostaju bar dve činjenice: (a) brojčana zastupljenost jednog socijalnog sloja predstavlja određen elemenat sigurnosti da će se poštovati i ostvarivati njegovi socijalni interesi; (b) socijalni sastav predstavničkih organa vlasti treba da obezbedi mogućnost ostvarivanja društveno-političke jednakosti onih društvenih grupa i socijalnih slojeva za koje društvo smatra da treba da imaju jednaka prava ili dominantnu ulogu u političkom odlučivanju.

Ovo tim pre što naši politički principi proklamuju da dominantnu političku ulogu u organima državne vlasti treba da ima radnička klasa budući da je ona istorijski predodređena da ostvari socijalističko društvo i da smanjuje socijalno-ekonomske razlike sve do stvaranja društva socijalno-ekonomske jednakosti u uslovima društvenog blagostanja.

U postojećoj strukturi zastupljenosti radnika u skupštinama društveno-političkih zajednica dužnost je društveno-političkih organizacija, pre svega sindikata, da se bore da radnici budu zastupljeni srazmerno svome broju, odnosno svome doprinosu u stvaranju nacionalnog dohotka. Naš politički sistem obezbeđuje i sredstva za ostvarenje prava radnika u političkom odlučivanju u organima vlasti. To je dosledna primena principa rotacije, ograničenja ponovnog izbora i izmenljivosti, deprofesionalizacija političkih funkcija, sigurnost povratka na ranije radno mesto posle prestanka izbornog mandata, uloga društveno-političkih organizacija u izbornom postupku (posebno u kandidovanju) i slično.

Društveno-politički položaj radnika u procesu odlučivanja u organima vlasti i borba protiv monopola može se poboljšati i temeljnijim merama. U narednom periodu je neophodna dalja transformacija organa vlasti i njeno prilagođavanje samoupravnim odnosima. Komuna mora da postane osnovna samoupravna zajednica radnih organizacija i njihovih udruženja, interesnih i mesnih zajednica i svih građana.

Delegatski sistem treba da obezbedi transformaciju skupština društveno-političkih zajednica sve do federacije iz organa vlasti u najviše organe samoupravljanja. Umesto partikularnog samoupravljanja, u tim uslovima stvorio bi se sistem integralnog samoupravljanja, te bi tako radnici imali veće mogućnosti odlučivanja o problemima čitave društvene zajednice.

II

Pored navedene protivrečnosti između vlasti i samoupravljanja druga i osnovna protivrečnost iz koje izvire društveno-politička nejednakost u našoj zajednici je socijalno-ekonomska nejednakost i razlike koje se reprodukuju, pa nekad čak i povećavaju.

Iz ekonomskih nejednakosti često izviru i nejednakosti u procesu samoupravnog odlučivanja. Naime, samoupravljanje je pre svega ekonomski, to jest osnovni proizvodni odnos, a zatim i njegov politički izraz. Zbog toga iz ekonomskih nejednakosti izviru i nejednakosti u učešću i uticaju u procesu samoupravnog donošenja odluka.

Nedovoljno učešće radnika u samoupravnim aktivnostima uslovljavaju, između ostalog, i sledeći momenti:

a) društvena podela rada na sadašnjem stepenu razvoja i nejednaki uslovi privređivanja i rada grana i oblasti privrede i društvenih delatnosti;

b) sporo smanjivanje razlika između pretežno fizičkog i pretežno umnog rada, iz čega proizlaze razlike koje stvara sadašnji karakter profesionalne podele rada, kao i podele na organizatorske i izvršne funkcije, što se neposredno odražava na ukupan ekonomski i društveni položaj pojedinih kategorija radnih ljudi;

c) nejednaka materijalna baza samoupravljanja u radnim organizacijama i ustanovama, kao i opšta politika raspodela, odnosno primena

principa da viškom rada raspolažu oni koji ga i stvaraju. U tom pogledu interna politika raspodele na akumulaciju i lične dohotke i način ostvarivanja raspodele prema rezultatima rada mogu da budu izvor ne samo znatnih ekonomskih, već i socijalnih razlika;

d) društvene razlike pojavljuju se u stalnom konstituisanju i reprodukovanju različitih socijalnih grupa i slojeva unutar svake radne organizacije, i to: socioprofesionalne grupe (različita zanimanja i kvalifikacije), organizaciono-funkcionalne grupe (direktori i organizatori na različitim nivoima, stručni i manuelni izvršioci) i društvene grupe (postojeći socijalni slojevi);

e) nejednaki uslovi zapošljavanja, stalnost i sigurnost na poslu, nejednaki uslovi stručnog usavršavanja, horizontalna i vertikalna pokretljivost, stvarna pristupačnost svih radnih, odnosno rukovodećih funkcija na osnovu sposobnosti;

f) koncentracija radnih, političkih i drugih javnih funkcija u radnoj organizaciji i izvan nje;

g) različiti društveni interesi proizašli iz ekonomskih i socijalnih nejednakosti odražavaju se na lične interese, međuljudske odnose i formiranje neformalnih grupa (raznih klika i grupa za pritisak, interesnih grupa, grupa rođaka, prijatelja i „zemljaka" i slično).

Ovakva ekonomska i socijalna diferencijacija na osnovu različitih interesa nužno uslovljava i različit društveno-politički položaj svakog socijalnog sloja, odnosno društvene grupe, to jest njihovo različito učešće i uticaj u procesu samoupravnog odlučivanja.

Uprkos političkim principima i idejno-političkoj akciji društveno-političkih organizacija, broj radnika u radničkim savetima privrednih organizacija stalno opada, što pokazuju sledeći podaci:

Socijalni sastav radničkih saveta izražen u procentima

	1960.	1965.	1968.	1970.
Radnici	76,2	73,2	70,5	67,6
Rukovodioci, stručnjaci i administrativni službenici	23,8	26,2	29,5	32,4

Prema nekim proračunima za 1970. godinu, ako bi se procenat radnika od 67,6% reducirao na stvarne radnike, to jest neposredne proizvođače, onda bi on bio znatno manji i iznosio bi oko 55%.[1]

Pored opadanja broja radnika u radničkim savetima, treba imati u vidu i nesrazmernost njihove zastupljenosti u odnosu na broj i učešće u strukturi zaposlenih.

Istraživanja u pojedinim radnim organizacijama pokazuju da broj radnika u radničkim savetima opada ukoliko se radi o savetu višeg ni-

[1] Mr Neca Jovanov, *Konflikti i njihovi učesnici,* „Teorija in praksa", br. 10/1971, str. 1377—1382.

voa u velikim integrisanim radnim organizacijama. Ako taj podatak uporedimo sa tendencijom da se stvori hijerarhijski sistem među organima samoupravljanja (umesto funkcionalnog), odnosno koncentracija prava u rukama centralnog radničkog saveta, jasno je da stvarno učešće radnika u samoupravnom odlučivanju opada sa nivoom na kome se odlučuje.

Mogućnosti radnika da upravljaju svojom radnom organizacijom proističu i iz odnosa organa samoupravljanja i organa rukovođenja. U radnoj organizaciji deluju dve podstrukture: po liniji rukovođenja i po liniji samoupravljanja. Tu je uporište ne samo decentralizovanog birokratizma, već pre svega tehnokratizma. Integracioni procesi i stvaranje velikih ekonomskih sistema služe kao opravdanje daljem razvijanju tehnokratskih koncepcija. Traže se razgraničenja nadležnosti između organa rukovođenja i samoupravljanja; na taktička i strateška pitanja; na proizvodnju i razvoj i na raspodelu; na stručno-razvojna i na interesna pitanja; na proizvodno-poslovna, izvršna i opšta načelna pitanja. Koncepcije „menadžerskog socijalizma" teže da izvrše trajnu podelu između organa rukovođenja i organa samoupravljanja, umesto da se postojeći odnos postepeno prevazilazi stvaranjem kolektivnih organa i stručno-izvršnog aparata samog samoupravnog mehanizma. To nisu samo teorijske diskusije, već i realna praksa u izboru upravnih odbora, što pokazuju sledeći podaci:

Socijalni sastav upravnih odbora izražen u procentima

	1960.	1965.	1968.	1970.
Radnici	67,2	61,9	55,3	44,2
Rukovodioci, stručnjaci i administrativni službenici	32,8	38,1	44,7	55,8

Ako se procenat radnika u upravnim odborima u 1970. godini (44,2%) reducira na stvarne radnike, to jest neposredne proizvođače, onda je njih u upravnim odborima u toj godini bilo znatno manje: 32%.

Tako su radnici u sastavu upravnih odbora u toku deset godina od dve trećine pali na ispod polovine. Pri tome treba imati na umu da su u isto vreme upravni odbori dobili mnogo šira ovlašćenja i nadležnosti i da su se u mnogim preduzećima transformisali u poslovne odbore, odnosno kolegijalna tela rukovodilaca i vrhunskih stručnjaka. I ovde je očigledna društveno-politička nejednakost radnika u odnosu na stručnjake i rukovodeće osoblje.

Nejednakost u samoupravnom odlučivanju ne ogleda se samo u brojčanoj zastupljenosti određenih društvenih grupa u organima samoupravljanja. Istina, i u tom pogledu podaci govore da sa sastanaka najviše izostaju upravo radnici najnižih kvalifikacija, koji su i inače u izu-

zetno malom broju zastupljeni u samoupravnim organima. Ipak, mnogo značajnije je stvarno učešće, odnosno stepen aktivnosti i angažovanja u svim fazama procesa samoupravnog odlučivanja. U tom pogledu empirijska istraživanja u pojedinim radnim organizacijama uvek pokazuju slične rezultate koji govore o nejednakosti pojedinih društvenih grupa i socijalnih slojeva u procesu samoupravnog odlučivanja. Ti rezultati pokazuju da su u procesu odlučivanja aktivniji nečlanovi organa samoupravljanja — direktori i stručnjaci koji prisustvuju sastancima. Ne samo da inicijativa redovno potiče od organa rukovođenja, da predloge priprema stručna služba u dogovoru sa rukovodiocima, već i obrazloženje, pa i samu diskusiju usmeravaju ta ista lica. Tako samoupravljačima obično ostaje samo da glasaju, da se nekom vrstom malog referenduma izjasne „za" ili „protiv". Neke analize zapisnika sa sednica organa samoupravljanja pokazuju da i u okviru članova datog organa postoje razlike u stepenu i usmerenosti učešća u procesu odlučivanja. Tako rukovodeće osoblje i stručnjaci pre svega predlažu, obrazlažu i objašnjavaju, a radnici pitaju, retko kritikuju ili su pasivni.

Bitna razlika u procesu odlučivanja javlja se i u odnosu na sadržaj o kome se odlučuje. Rukovodeće osoblje i stručnjaci učestvuju pretežno u diskusijama o proizvodnji, poslovanju i razvoju, a radnici o raspodeli pre svega ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje, radnim odnosima i socijalnim problemima.

Interesantni su neki stavovi radnika o njihovom učešću u samoupravnom odlučivanju. Radnici kao članovi samoupravnih organa izjavljuju da ne žele da učestvuju u odlučivanju pre svega zbog toga što bi se time zamerili rukovodećim organima i doveli u opasnost sigurnost svog rada i mogućnost napredovanja. Na drugom mestu radnici navode uzaludnost svoga učešća, odnosno da je to samo gubitak vremena jer po njihovom uverenju odluke su donete već pre nego što se i stave na dnevni red organa samoupravljanja. Na treće mesto radnici stavljaju svoje nedovoljno opšte, stručno, društveno-ekonomsko i idejno-političko obrazovanje.

Iz svih tih razloga javlja se kod jednog dela radnika određena rezigniranost ili, pak, inferiornost, povlačenje u sebe i izbegavanje da učestvuju u samoupravnim aktivnostima.

Sva istraživanja pokazuju očiglednu diferencijaciju u samoupravnom odlučivanju u odnosu na pripadnost pojedinim organizaciono-funkcionalnim grupama i u odnosu na stepen obrazovanja. Tako se stvarna društvena i ekonomska moć u radnoj organizaciji, s jedne strane, i kvalifikovanost, odnosno osposobljenost za samoupravne aktivnosti, s druge strane, javljaju kao bitni faktori razlika u neposrednoj realizaciji inače jednakih prava učešća u samoupravnom odlučivanju.

Ako se tome doda i različita dostupnost izvorima informacija, različita mogućnost njihovog primanja i razumevanja, različita motivisanost i selektivna usmerenost prema informacijama određenog sadržaja, onda se te nejednakosti još više povećavaju.

U integrisanim radnim organizacijama neposredni uticaj radnika na proces samoupravnog odlučivanja otežava se složenim samoupravnim

mehanizmom, postojanjem mnogih stupnjeva samoupravnog odlučivanja, a posebno pojavom koncentracije i centralizacije moći i uticaja u rukama relativno male grupe ljudi koja se nalazi u organima rukovođenja i samoupravljanja na vrhu radne organizacije. U njima se odlučuje o svim ključnim pitanjima života i rada tih asocijacija, a učešće radnika je nedovoljno. Neosporno je da u neposrednom samoupravljanju postoje veće mogućnosti učešća radnika u odlučivanju. Međutim, navedene ekonomske, socijalne i obrazovne razlike ostaju i tu, a, sem toga, domet i značaj odluka koje se donose na zborovima radnih ljudi su u većini slučajeva ograničeni.

Empirijska istraživanja su pokazala da je veći broj onih koji ne žele da budu birani za članove organa samoupravljanja upravo iz redova radnika koji su već bili članovi organa samoupravljanja ili iz redova radnika sa dužim radnim stažom. Očigledno da ekonomska i socijalna nejednakost, kao i nejednak nivo obrazovanja stvaraju nejednakost u učešću u samoupravnom odlučivanju uprkos pravno jednake mogućnosti svih i političke borbe subjektivnih socijalističkih snaga za ne samo ravnopravnu, već i dominantnu ulogu radnika u procesu odlučivanja na svim nivoima. Pri tome postoji uzajamna povezanost društveno-ekonomske i samoupravne nejednakosti. Naime, nejednako učešće u procesu samoupravnog odlučivanja ima povratno dejstvo i dovodi do povećavanja nejednakosti i društveno-ekonomskih razlika među različitim društvenim grupama u radnim organizacijama i u društvu u celini.

Nejednake mogućnosti učešća u odlučivanju dovode do otuđenosti dohotka od radnika, do otuđenosti viška rada od radnika i do još uvek nedovoljnog uticaja radnika na odlučivanje o investicijama i proširenoj reprodukciji u celini. Zato je neophodno da se odlučivanje o tim značajnim pitanjima u što je moguće većoj meri prenosi na radne organizacije i radne kolektive kako bi se sprečavale mogućnosti da otuđenost na tom području reprodukuje i druge oblike otuđenosti.

Neki podaci[2] o strukturi investicija prema njihovim nosiocima pokazuju da su, na primer, 1968. godine radne organizacije učestvovale sa svojim sredstvima sa 31,1%, a krajem 1971. godine sa 27,4%. To znači da se učešće radnih organizacija smanjuje, čime se smanjuje i mogućnost radnika da odlučuju o investicijama po tom osnovu. Međutim, učešće banaka u ukupnim investicijama 1971. godine iznosilo je oko 51%, a društveno-političkih zajednica 14,7%. Ako se posmatra struktura raspodele ostvarenog dohotka, videće se da radnim organizacijama ostaje 65,2%, a zajednica raspolaže sa 34,8%, što je znatan iznos na čiju dalju sudbinu radnici veoma malo utiču.

S obzirom na to da znatan deo stanovništva naše zemlje čine privatni sopstvenici (pre svega individualni poljoprivredni proizvođači) treba reći da su njima znatno sužene mogućnosti učešća u samoupravljanju. Pored učešća u mesnim zajednicama kao teritorijalnim organima samoupravljanja, seljacima ostaje samo sve suženija mogućnost učešća u savetima poljoprivrednih radnih organizacija, tačnije u njihovim radnim jedinicama za kooperaciju.

[2] Izračunato prema podacima Službe društvenog knjigovodstva.

To još više zaoštrava problem učešća neposrednih proizvođača u širem smislu u organima samoupravljanja, odnosno u procesu samoupravnog odlučivanja.

☆

Neosporno je da će mnogi izvori socijalnih razlika biti likvidirani u onoj meri u kojoj bude izvršena promena u strukturi društvene moći u korist radničke klase. Takva promena je neophodna jer dominacija u sferi odlučivanja znači dominaciju i nejednakost u ekonomsko-materijalnoj sferi i obrnuto.

Savez sindikata i drugi društveno-politički činioci treba da nastoje da razvijaju neposredno samoupravljanje, kao i brojnije i stvarno učešće radnika u predstavničkim organima samoupravljanja. Borba protiv birokratskih i tehnokratskih snaga treba da se odvija uporedo sa širenjem nadležnosti neposrednih oblika samoupravljanja i njihovim povezivanjem u integralni samoupravni sistem. Savez sindikata mora pojačati rad na obrazovanju radnika za samoupravne aktivnosti. Pri tome treba imati u vidu uzajamnu povezanost društveno-ekonomskih nejednakosti i nejednakosti u procesu samoupravnog odlučivanja, te akcija sindikata i drugih društveno-političkih činilaca mora da bude svakodnevna, istovremena i koordinirana u pravcu smanjivanja i otklanjanja tih nejednakosti. Samo takva akcija sindikata i drugih subjektivnih socijalističkih snaga doprineće prevazilaženju prakse da je odlučivanje o ključnim pitanjima „rezervisano“ za određene socijalne slojeve i grupe, u čijim rukama se sve više koncentriše politička i ekonomska moć, te se zbog toga nalaze u privilegovanom položaju u odnosu na radničku klasu.

Časlav Strahinjić

OSNOVNA ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA U SAMOUPRAVNOM SISTEMU

Iskustva iz jednogodišnje aplikacije ustavnih amandmana XXI, XXII i XXIII i teorijska saznanja upozoravaju na to da je jedno od najvažnijih, ako ne i centralno pitanje prve faze ustavnih promena organizovanje osnovne organizacije udruženog rada i ostvarivanje dominantne uloge radnog čoveka u svim sferama društva i u društvenoj reprodukciji u celini.

Organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada, njihovo međusobno udruživanje u uže i šire organizaciono-institucionalne oblike, prerastanje samoupravljanja u globalni sistem društvenih odnosa i izjednačavanje društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi u svim sferama delatnosti je dugotrajan, složen i protivrečan proces. On implicira promene u organizaciji rada, u materijalnoj osnovi, sistemu raspodele, organizaciji samoupravljanja, u svesti i mentalitetu, u odnosima među ljudima.

Sa stanovišta uloge i odgovornosti nauke, to imperativno nalaže interdisciplinarni pristup, primenu novih metodoloških postupaka, dublja i kompleksnija istraživanja, teorijsko osmišljavanje empirije na najkreativniji način, kao i empirijsku verifikaciju teorijskih stavova i rešenja.

Praktična primena ustavnog koncepta osnovne organizacije udruženog rada i stavova i odluka II kongresa samoupravljača Jugoslavije u vezi s tim otvara i pokreće niz pitanja, dilema i problema koji traže neodložna rešenja.

Empirijska istraživanja, sudovi i ocene društveno-političkih organizacija i organa društveno-političkih zajednica ukazuju na veoma povoljnu društveno-političku klimu, na pozitivan trend u primeni ustavnih amandmana.[1] Intenzivno se raspravlja i objašnjava suština i značaj amandmana kroz raznovrsne oblike (savetovanja, simpozijume, publici-

---

[1] Vidi, na primer: Veće Saveza sindikata Jugoslavije: *Stavovi o ostvarivanju ustavnih amandmana*, „Rad", br. 28 od 14. jula 1972; Veće SSJ — Komisija za samoupravljanje: *Primena i sprovođenje ustavnih amandmana XXI, XXII i XXIII Ustava SFRJ u radnim organizacijama*, Beograd, jun 1972, str.

stiku, dnevnu štampu); afirmišu se pozitivna iskustva i rešenja, a preduzimaju se i koordinirane i sinhronizovane akcije svih zainteresovanih subjekata radi iznalaženja adekvatnih rešenja o osnovnim organizacijama udruženog rada, uređivanju njihovih međusobnih odnosa, udruživanju u radnu organizaciju i ostale oblike udruženog rada, utvrđivanju njihovog statusa, razradi sitema samoupravnog normativnog regulisanja i slično.

Kao izuzetno povoljna okolnost ističe se i to što se primena amandmana najpotpunije sprovodi u najvećim i najsloženijim preduzećima, što potvrđuje tezu o njihovoj sposobnosti da pronađu najpovoljnija rešenja za dalji razvoj samoupravnih odnosa.

Na osnovu jednogodišnjih rezultata u primeni amandmana sve radne organizacije se mogu klasifikovati u tri grupe:

Prvu grupu čine radne organizacije u kojima je primena amandmana u završnoj fazi: konstituisane su osnovne organizacije udruženog rada (OOUR), uređeni su njihovi međusobni odnosi, izrađeni su ili je pri kraju izrada samoupravnih sporazuma o udruživanju, kao i ostalih normativnih akata. Broj ovih radnih organizacija je relativno mali, ali je u stalnom porastu.

Drugu grupu predstavljaju one radne organizacije koje su izradile program primene ustavnih amandmana i pristupile njegovoj realizaciji. Poseban predmet njihove pažnje je utvrđivanje i razrada uslova, kriterija i elemenata za organizovanje OOUR, za uređivanje njihovih međusobnih odnosa itd. Ova skupina se sastoji od dve podgrupe: (a) radne organizacije u kojima su navedeni dokumenti u završnoj fazi izrade i (b) radne organizacije u kojima su ti dokumenti predmet opšte rasprave u radnim zajednicama. Ova grupa je relativno najbrojnija.

Treću grupu čine one radne organizacije u kojima je ovaj proces u početnoj fazi: izrada elaborata za primenu amandmana, formiranje komisija ili, pak, samo informisanje radnika o sadržaju, ciljevima i intencijama ustavnih promena. U te (malobrojne) radne organizacije spadaju pretežno one za koje je inače karakteristična nerazvijenost samoupravljanja, nerentabilno poslovanje, nedostatak potrebnih stručnih kadrova i druge poznate slabosti.[5]

Međutim, proces primene amandmana prate i određene slabosti, nedostaci i otpori u radnim organizacijama i van njih. Te slabosti se ispoljavaju u vidu sporosti u primeni amandmana, u pravdanju sopstvene neaktivnosti privrednim teškoćama i tekućim zadacima, u tendenciji da se zadrže stari sadržaji i strukture, a uvedu samo novi nazivi, u prenaglašenoj ulozi stručnjaka na štetu radnika, u dominantnoj ulozi centralnih organa upravljanja i njihovih izvršnih organa koji „decentralizuju samoupravljanje" i slično. Tu su i pojave nerazumevanja suštine amandmana, čekanje na tuđa iskustva i rešenja da bi bila nekritički,

4; Savezna skupština — Komisija za praćenje sprovođenja ustavnih amandmana: *Primena i sprovođenje ustavnih amandmana XXI—XXII Ustava SFRJ* (stanje, problemi i dalji zadaci), Beograd, 5. jul 1972, str. 7.

[5] Veće SSJ — Komisija za samoupravljanje, op. cit., str. 5.

mehanički preuzeta. Različite teorijske interpretacije (često dijametralno suprotne) sadržine amandmana, u zavisnosti od ličnih stavova i idejne orijentacije autora, često odudaraju od klasne sadržine amandmana i stvaraju ili povećavaju konfuziju u praksi.

Aktivnost u sprovođenju amandmana posebno je bila nedovoljna u bankama, osiguravajućim zavodima i organizacijama koje se bave prometom robe i usluga. Ističe se da je u tim organizacijama veća pažnja bila posvećena amandmanima koji se odnose na udruženi rad, a manje onima koji obrađuju ostala pitanja, posebno kada se radi o društvenim delatnostima, mada u oblasti zdravstva i prosvete ima pozitivnih iskustava.

Primeni amandmana često se pristupa shematski, formalistički: proglašavanjem postojećih organizacionih oblika osnovnim organizacijama udruženog rada bez sprovedenog regularnog postupka i onemogućavanjem izražavanja slobodne volje radnika o njihovom samoorganizovanju.

U vezi s tim u praksi se javljaju ekstremnosti: ili se male, patuljaste radne organizacije konstituišu kao osnovne organizacije udruženog rada ili su to pogoni, fabrike i druge šire tehnoekonomske celine sa preko hiljadu radnika, čime se obnavlja praksa otuđivanja samoupravljanja od njegovih nosilaca proglašavanjem pogona, fabrike, preduzeća radnim jedinicama (često bez svojstva pravnog lica).

Ima pojava konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada bez prethodne kritičke analize stanja, odnosa, tendencija u organizaciji rada i samoupravljanju, bez utvrđenih kriterija za promene.

Primena amandmana se shvata kao proces decentralizacije samoupravljanja. Prisutne su tendencije glorifikovanja postojećih organizacionih oblika i njihovog autonomnog statusa.

U raspravama se ponekad predimenzionira značaj pojedinih pitanja primene amandmana (na primer, pravni subjektivitet OOUR), a ne poklanja se pažnja drugim, važnijim pitanjima, ili se debata iscrpljuje načelnim razmatranjima bez ulaženja u suštinu i konsekvence promena.

U ovom trenutku osnovni problemi vezani su za uređivanje društveno-ekonomskih odnosa u OOUR, njihovim asocijacijama, velikim sistemima, u radnim organizacijama heterogene strukture delatnosti. Nestabilan društveno-ekonomski položaj osnovnih organizacija udruženog rada, dislociranih pogona, pitanje učešća u raspodeli dohotka, posebno dela namenjenog proširenoj reprodukciji, koja nije adekvatna ukupnom doprinosu i rezultatima rada, prouzrokuju unutrašnje sukobe, koji se često prenose i na društveno-političke zajednice i, u krajnjoj liniji, vode dezintegraciji. Indikativno je slabljenje uticaja radnika na nivou ovakvih celina u procesu samoupravnog odlučivanja.

Sledeći faktori deluju usporavajuće na proces primene ustavnih amandmana:

a) relativno veliko zahvatanje viška rada od strane činilaca van proizvodnje, što dovodi do određenih problema u privredi (stalna nelikvidnost, nedograđenost sistemskih rešenja — naročito politike i sistema

cena, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog režima, poreskog sistema, kreditno-monetarnih pitanja;

b) svesno suprotstavljanje birokratskih, tehnokratskih, nacionalističkih, centralističkih i drugih snaga u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama koje teže da konzerviraju postojeće stanje, da očuvaju privilegije, monopolski položaj i hijerarhijski uticaj;

c) otpori iz bojazni da će ostvarivanjem ustavnih amandmana doći do atomizacije i dezintegracije privrede, a u izvesnom smislu i društvenih delatnosti;

d) brojne slabosti i defekti u sistemu informisanja i u društveno-političkom obrazovanju radnika i njihovom osposobljavanju za učešće u samoupravnom odlučivanju;

e) najamni mentalitet ili grupno-svojinsko ponašanje jednog broja radnika, koji su za „čiste račune", ali na štetu drugih radnika;

f) zadržavanje administrativnih mera u oblasti privrede sa poznatim konsekvencama u vezi s tim;

g) proizvoljna i neadekvatna tumačenja ustavnih amandmana sa elementima neverice i idejne konfuzije;

h) neopravdano čekanje u nekim sredinama na konačno raščišćavanje i preciziranje nejasnih stavova u drugoj fazi ustavnih promena i odlaganje aktivnosti na sprovođenju amandmana;

i) nedovoljno naučno praćenje ostvarivanja ustavnih amandmana i nedovoljno korišćenje odgovarajućih naučnih saznanja i praktičnih iskustava;

j) nedostatak koordinirane aktivnosti i akcije progresivnih snaga, programa aktivnosti i koordinacionih tela koja bi usmeravala celokupnu aktivnost.

Među faktore koji bitno usporavaju proces konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada spadaju izrazite slabosti u pravnom sistemu· prestanak važenja jednih, a nedonošenje drugih propisa (pravni vakuum) — zakona o udruženom radu i drugih — ili formalno-pravno važenje propisa (odnosno pojedinih njihovih odredaba) koji konzerviraju stare strukture, stanje i odnose i koji su u koliziji sa ustavnim amandmanima. Zamera se i samom stilu amandmana (više je politikološki nego pravni, normativni).

Ne samo nepostojanje zakona koji bi omogućili i ubrzali proces neposrednije aplikacije amandmana, već i izvesna nepotpunost i nepreciznost odredaba i rešenja sadržanih u amandmanima XXI, XXII i XXIII takođe u izvesnoj meri usporavaju proces primene ustavnih amandmana.

Notorno je da se ustavni amandman XV primenjuje u kombinaciji, u međuzavisnosti i uzajamnoj uslovljenosti sa amandmanima XXI, XXII i XXIIII. No, amandman XV nije u skladu sa tim amandmanima jer u regulisanju samoupravnih odnosa polazi od radne organizacije kao institucionalizovanog oblika udruženog rada, a ne od radnog čoveka i njegove osnovne organizacije udruženog rada, od Ustavom utvrđenih neotuđivih prava radnika. Sem toga, neodređenost i autonomija koju je taj amandman ozakonio u uređivanju odnosa u udruženom radu bile su

objekti brojnih birokratsko-tehnokratskih zloupotreba i manipulacija, pa su neophodna odgovarajuća ustavna rešenja kao barijera tim zloupotrebama i deformacijama.

Ako se tome doda i činjenica da i pojedine odredbe Ustava SFRJ nisu u skladu sa ustavnim promenama (čl. 9, 10, 15, 91), time se dobija potpuna slika o uticaju društveno-ekonomskih, pravnih, političkih i drugih uslova na sprovođenje amandmana.

Međutim, te okolnosti ne mogu se uzeti kao opravdanje za odlaganje, odugovlačenje i neaktivnost u primeni ustavnih amandmana.[3]

NORMATIVNI I TEORIJSKI KONCEPT OSNOVNE ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA

Prema odredbama tač. 2. ustavnog amandmana XXI, „osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik udruženog rada u kome radnici na osnovu svog rada *neposredno* i *ravnopravno* uređuju međusobne odnose u radu, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučuju o dohotku i o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja".

Osim izloženog, „radnici u svakom *delu* radne organizacije (preduzeća, ustanove i sl.) koji predstavlja radnu celinu u kojoj se rezultat njihovog zajedničkog rada može potvrditi kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji i koji se na toj osnovi može samostalno izraziti, imaju pravo da takav deo organizuju kao osnovnu organizaciju udruženog rada" (st. 2).

Citirani amandman sadrži i odredbu da „radnici osnovne organizacije udruženog rada u sastavu radne organizacije imaju pravo da svoju osnovnu organizaciju udruženog rada izdvoje i konstituišu kao samostalnu organizaciju na način predviđen zakonom" (st. 3).

Iz izloženog se vidi da je osnovna organizacija udruženog rada *osnovni* oblik udruženog rada. To pitanje je važno za razumevanje autonomnog statusa *jedinica udruženog rada* koje se formiraju u okviru osnovne organizacije udruženog rada i za utvrđivanje pravne legitimnosti subjekata samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju. Naime, obim i sadržaj samoupravnih prava, dužnosti i odgovornosti radnika „jedinica udruženog rada" određuje osnovna organizacija udruženog rada kao celina (njena radna zajednica), a ne one same.

U pogledu ovlašćenja za zaključivanje samoupravnog sporazuma (odnosno za pristupanje njemu), prema vladajućoj teorijskoj koncepciji, to ovlašćenje može imati samo osnovna organizacija udruženog rada.

---

[3] U tom smislu stav SKJ je decidiran: „Druga konferencija SKJ obavezuje sve članove Saveza komunista u samoupravnim i predstavničkim organima da se odlučno i bez odlaganja angažuju na ostvarivanju ustavnih amandmana XXI, XXII i XXIII. Ne čekajući drugu fazu ustavnih promena, komunisti su dužni da pokreću sve socijalističke snage na realizaciju usvojenih amandmana. To treba da bude njihov dnevni akcioni zadatak."

U raspravama o drugoj fazi ustavnih promena javlja se gledište da u izvesnim slučajevima to može biti i asocijacija osnovnih organizacija udruženog rada (na primer, pogon, fabrika, robne kuće, rudnik i slično) na koju one prenose ovlašćenje da u njihovo ime zaključuje samoupravni sporazum. Time osnovne organizacije udruženog rada ne bi bile jedini subjekt samoupravnog sporazuma.

Budući da je osnovna organizacija udruženog rada osnovni oblik udruženog rada, osnovni oblik u koji se udružuju radni ljudi koji rade na sredstvima rada u društvenoj svojini (iz koga se, prema tome, izvode svi ostali oblici udruživanja), sadržaju i intencijama ustavnih amandmana jedino odgovara rešenje da samo osnovna organizacija udruženog rada bude subjekt samoupravnog sporazuma. To, naravno, ne isključuje mogućnost zaključivanja posebnih sporazuma o udruživanju u uže asocijacije (koji bi imali akcesoran karakter), o čemu će kasnije biti više reči.

Neposrednost i *ravnopravnost* radnih ljudi u uređivanju unutrašnjih odnosa, u ostvarivanju Ustavom zagarantovanih, neotuđivih prava, u vršenju samoupravnih funkcija, jedno je od osnovnih obeležja ove ustavne kategorije. Ovaj ustavni princip isključuje postojanje bilo kakvih oblika neravnopravnosti, diskriminacije, hijerarhije i razlika po bilo kom obeležju (radno-profesionalnoj funkciji, obrazovnoj i starosnoj strukturi, polu itd.) među samoupravljačima.

U praktičnoj primeni amandmana ima pojava simplifikovanja ovog principa — traženja stoprocentne saglasnosti u procesu odlučivanja o svakom pitanju, bez diferenciranja problema u zavisnosti od njihove važnosti i u vezi s tim utvrđivanja adekvatnog kvoruma, počev od potpune saglasnosti (kada je reč o najvažnijim pitanjima) pa do određivanja minimalne saglasnosti, ali koja ne bi smela ići ispod donje granice, to jest saglasnosti većine ukupnog broja radnika osnovne organizacije udruženog rada, što će reći da „prosta većina" više ne dolazi u obzir.

Iz navedenog amandmana vidimo da Ustav na komprimiran način garantuje osnovna prava radnika udruženih u osnovnu organizaciju udruženog rada, ali bez pretenzije da strukturu tih prava u potpunosti izrazi. Ta prava niko ne može oduzeti radnicima, ne može ih vršiti „u njihovo" ime. Njima je opredeljen i subjektivitet i autonomni status osnovne organizacije udruženog rada.

Sledeće obeležje osnovne organizacije udruženog rada je u tome da je ona *deo* radne organizacije, što će reći da nema OOUR van radne organizacije i da je OOUR integralan („fizički") deo radne organizacije, koja je, opet, najhomogenije tehnoekonomska celina i izraz integriteta maksimalno pravno i samoupravno osamostaljenih delova, među kojima postoji visok stepen korelacije interesa.

Međutim, nedostatak ovog ustavnog rešenja je u tome što nije svaki deo radne organizacije osnovna organizacija udruženog rada (pogon, fabrika, rudnik, gradilište i slično). Kao što smo naveli, iskustva govore i o zloupotrebama ovog pojma automatskim proglašavanjem fabrika, rudnika, preduzeća osnovnim organizacijama udruženog rada. Stoga je

opravdano gledište da u daljoj elaboraciji ustavnih rešenja (u drugoj fazi ustavnih promena) treba u Ustav ili u zakon uneti normu da osnovne organizacije udruženog rada mogu biti i deo fabrike, pogona, rudnika i slično, što bi bilo preventivna mera protiv zloupotreba.

Novo ustavno rešenje (odnosno dopuna postojećeg) moglo bi se odnositi na mogućnost organizovanja osnovnih organizacija u okviru interesnih zajednica, poslovnih udruženja, organa uprave, društveno-političkih organizacija, po kriteriju da se radi o grupi radnika koja obavlja privredne poslove i koja može samostalno ostvarivati dohodak (na primer, restoran društvene ishrane, štamparija, odeljenje izdavačke delatnosti i slično). To bi, znači, bilo odstupanje od osnovnog principa da je osnovna organizacija udruženog rada uvek deo radne organizacije.

No, nije svaki deo radne organizacije, odnosno fabrike, pogona i slično sam po sebi dovoljan za organizovanje u osnovnu organizaciju udruženog rada. Potrebno je da taj deo predstavlja *radnu celinu* (naredno obeležje osnovne organizacije udruženog rada). U okviru radne organizacije kao tehnoekonomske i socijalne celine postoje uže i šire, manje ili veće „celine" i zaokruženi delovi — od nekoliko radnika pa do više hiljada ljudi.[4] Stoga postaje izuzetno aktuelan problem utvrđivanja optimalnih celina za racionalno organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada, što je stvar dogovora udruženih radnih ljudi, uz primenu naučnih i društveno-političkih kriterija. Konstituisanje osnovnih organizacija udruženog rada na preuskim delovima radnog procesa, stvaranje „patuljastih" samoupravnih ćelija dovodi do razjedinjavanja tehnološkog procesa, do „atomiziranja" samoupravljanja i pruža argumente kritičarima ustavnog koncepta osnovne organizacije — da ona znači stvaranje mikropreduzeća, dezintegraciju, privatizaciju društvene svojine, disperziju ionako usitnjenog dohotka, posebno sredstava za fondove i slično.

U neposrednoj vezi s tim je i pitanje *fizičke veličine* i *broja* radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Svako „propisivanje" shema i utvrđivanje konkretnog broja (donje i gornje granice) bilo bi nenaučno i štetno. Dosadašnja iskustva i naučna saznanja ukazuju na zakonomernost pojave da je u sredinama gde su formirane male radne jedinice — ma koliko idealno bio „zaokružen" tehnoekonomski proces, odnosno predmet rada — dolazilo do pojave liderstva, dominiranja interesa pojedinaca ili grupa i njihovog nametanja radnoj zajednici, do paralisanja

---

[4] U vezi s neposrednom aplikacijom ovog ustavnog amandmana treba podsetiti na vrlo ilustrativna iskustva iz konstituisanja i funkcionisanja radnih zajednica: u praksi su često pod pojmove „celina" i „zaokruženi deo" (koje je upotrebljavao Osnovni zakon o preduzećima da bi izrazio osnovna obeležja radne jedinice) podvođene različite veličine, sa ekstremnostima: od nekoliko radnika pa do pogona, fabrike ili preduzeća u integrisanom sistemu. Tome je pogodovala i odgovarajuća politička klima u pojedinim regionima. Stepen neposredne samoupravne demokratije je meren kvantitativnim pokazateljima — brojem radnih jedinica u radnoj organizaciji. Negativne konsekvence takve prakse su poznate: heterogena, difuzna i neodređena rešenja u utvrđivanju položaja, funkcija i drugih obeležja radnih jedinica.

samoupravne demokratije, tehnobirokratskih tendencija i drugih negativnih pojava. S druge strane, formiranje radne jedinice kao prevelike (preglomazne) skupine radnika onemogućavalo je efikasno funkcionisanje neposrednog samoupravljanja, impliciralo praksu „nadglasavanja“, majorizacije interesa, nemogućnost da pojedinačni radnik dođe do izražaja u velikoj masi samoupravljača. Takva osnovna organizacija udruženog rada bila bi nefunkcionalna i neadekvatna za neposredno i ravnopravno učešće u odlučivanju.

Termin „radna celina“ upotrebljen je u Ustavu na elastičan način da bi omogućio slobodno izražavanje, raznovrsnost, originalnost i kreativnost prakse u raznim oblastima, delatnostima i područjima udruženog rada. Konkretna aplikacija ovog pojma zavisiće od usvojene koncepcije, to jest da li će svaka grupa radnika po sopstvenoj proceni ustavnih kriterija moći da se organizuje kao osnovna organizacija udruženog rada (uz uslov da se tome drugi ne suprotstavljaju) ili će svi radni ljudi radne organizacije, na osnovu prethodne stručno-naučne analize stanja i odnosa, tendencija i slično, samoupravnim sporazumom a priori konkretizovati ustavne kriterije, pa će se potom pristupiti organizovanju osnovnih organizacija udruženog rada.

Dalje obeležje osnovne organizacije udruženog rada je u tome da se rezultat njenog rada ***„može potvrditi kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji i koji se na toj osnovi može samostalno izraziti“.*** Drugim rečima, uslov da se radni ljudi udruže u osnovnu organizaciju udruženog rada je taj da se njihov rad (proizvod, usluga) može neposredno valorizovati na eksternom tržištu, a ako to nije moguće, onda na internom tržištu, to jest u samoj radnoj organizaciji. Taj uslov je relevantan i za utvrđivanje autonomnog statusa osnovne organizacije udruženog rada. To implicira utvrđivanje egzaktnih kriterija za valorizaciju rada osnovne organizacije udruženog rada, za diferenciranje njenog radnog efekta u odnosu na rezultate rada drugih delova radne organizacije. U internom pravno-ekonomskom saobraćaju izgrađuje se ili funkcioniše mehanizam za regulisanje međusobnih poslovnih odnosa, za utvrđivanje različitih „tipova“ cena i tarifa za proizvode i usluge, za ujednačavanje uslova privređivanja i niz drugih instrumenata.

Iz toga sledi kriterij — *sposobnost osnovne organizacije udruženog rada da bude nosilac proširene reprodukcije*, da može samostalno ispunjavati obaveze prema društvenoj zajednici. Primena ovog kriterija kao ravnopravnog sa ostalima eliminisala bi opasnost od formiranja patuljastih osnovnih organizacija i od vulgarizacije ustavnog koncepta osnovne organizacije udruženog rada.

Zanimljiva je u vezi sa izloženim jedna šira teorijska interpretacija i klasifikacija kriterija na:

1) tehničko-tehnološke, po kojima se OOUR organizuju u skladu sa tehnološkim procesom na principima predmetne ili fazne tehnologije. Ovi kriteriji se ne smatraju najpouzdanijim zbog većih ili manjih razlika u tehnološkoj osnovi koja opredeljuje pojam i sadržaj „radne celine“ u raznim delatnostima i različitim uslovima;

2) ekonomske, koji predstavljaju složenu grupu kriterija sa posebnim naglaskom na tržišnoj i dohodovnoj sposobnosti osnovne organizacije udruženog rada. U pogledu relevantnosti tržišnog kriterija, mišljenja autora su podeljena: po jednima, svaka osnovna organizacija udruženog rada mora uvek imati tržišnu sposobnost, samostalno nastupati na tržištu, dok drugi tvrde da osnovna organizacija udruženog rada to može ostvarivati i preko drugih, za to specijalizovanih osnovnih organizacija udruženog rada (problem je vezan za pravni subjektivitet i za mogućnost vršenja otuđivih prava radnika). Među ekonomske kriterije autori ubrajaju i kriterij zajedničkih ulaganja, posedovanje žiro računa i slično;

3) organizaciono-upravljačke, vezane za mogućnost ostvarivanja neposrednog samoupravljanja, za veličinu osnovne organizacije udruženog rada. Međutim, ovi kriteriji teorijski nisu dovoljno ispitani niti u praksi ima ujednačenih stavova u tom pogledu;

4) poslovno-razvojna, gde spada sposobnost osnovne organizacije da bude nosilac proširene reprodukcije, to jest daljeg privrednog razvoja radne organizacije;

5) fizičke karakteristike osnovne organizacije udruženog rada — broj radnika, lociranost pojedinih delova, teritorijalna pripadnost određenim društveno-političkim zajednicama (što je vezano za problem „kolizije“ republičkih normi) i slično.

Navedenim kriterijima bi se mogao dodati i *kriterij solidarnosti* osnovne organizacije udruženog rada.

Prema drugoj klasifikaciji, osnovna organizacija udruženog rada mora podjednako izraziti:

1) političko-samoupravnu funkciju (neposredno samoupravljanje);

2) tehnološko-tehničku funkciju (da veštački ne razbija proces rada);

3) ekonomsku funkciju (da se poslovnom sposobnošću može ostvariti dohodak i njime ostvariti Ustavom zagarantovana prava i izvršavati obaveze);

4) socijalnu funkciju (da stvori uslove za socijalnu stabilnost i sigurnost, kao i uslove za odnose sa drugim organizacijama na osnovi ekonomskih interesa i na principima solidarnosti).

Zanimljivi su i drugi teorijski pokušaji interpretacije i klasifikacije uslova za osnivanje osnovnih organizacija udruženog rada, ali su oni neprecizni i nepotpuni.

Ako izloženi ustavni uslovi predstavljaju jednu celinu, drugu, svakako, čine negativno određeni uslovi: „Organizovanjem osnovne organizacije udruženog rada u sastavu radne organizacije... *ne mogu se povrediti prava radnih ljudi u drugim delovima te organizacije niti interesi i prava te organizacije kao celine koji proizlaze iz međuzavisnosti u radu ili zajedničkog rada udruženim sredstvima, kao ni jednostrano menjati međusobne obaveze*“ (amandman XXI, tač. 2, st. 4).

Prema tome, ukoliko je prva grupa uslova ispunjena, a makar jedan iz druge nije, ne može doći do organizovanja osnovne organizacije udruženog rada.

Zbog nepostojanja zakonskih rešenja u praksi se javljaju dileme i problemi u pogledu regulisanja postupka za utvrđivanje postojanja povrede prava drugih radnika, odnosno radne organizacije kao celine, nadležnosti organa za odlučivanje, pravnog leka i uopšte sporova, o čemu će kasnije biti reči.

Jedno od pitanja koja se često postavljaju u neposrednoj aplikaciji ustavnih amandmana je sledeće: *da li je organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada samo pravo ili je i dužnost radnika?*

Prema jednoj interpretaciji ustavnih normi[6], to je samo pravo, ali ne i dužnost. Radni ljudi imaju autonomiju volje i sami odlučuju hoće li se organizovati u taj oblik udruženog rada ili neće. Ustavni amandman direktno upućuje radnike na udruživanje jer je u tač. 1, st. 2. amandmana XXI imperativno normirano da dohodak ostvaren u bilo kom obliku udruženog rada i udruživanja sredstava pripada u celini osnovnoj ogranizaciji udruženog rada. Iz toga se zaključuje da je u interesu radnika da se udružuju u osnovnu organizaciju udruženog rada jer je u organizacionoj strukturi radne organizacije ona osnovni oblik udruživanja. Upravo u osnovnim organizacijama udruženog rada i u svim oblicima u koje se te organizacije vertikalno udružuju amandman XXI jamči radnicima da stiču dohodak i upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuju o dohotku (tač. 1, st. 2).

Prema drugom teorijskom stavu, prava radnih ljudi na udruživanje u osnovnu organizaciju udruženog rada ne moraju se uvek i do kraja iskoristiti. To može proisteći iz nekog akta solidarnosti, a solidarnost postoji među delovima preduzeća. Može biti slučajeva svesnog prikrivanja dohotka ili njegovog prelivanja na višem nivou. Gde će koji organizacioni oblici biti locirani, stvar je radnih ljudi. Gde i na kom nivou će biti konstituisane osnovne organizacije udruženog rada, stvar je političke borbe. Insistiranje na obavezama po svaku cenu može stvoriti samo veću konfuziju. Insistiranje da svuda, gde god rad može poslužiti kao mera, treba formirati osnovnu organizaciju udruženoga rada — čak nije ni u duhu amandmana.

Smatramo da je organizovanje osnovne organizacije udruženog rada ne samo pravo, već i dužnost radnika. Ako se poslužimo argumentom autora prvog gledišta da dohodak ostvaren u bilo kom obliku udruženog rada pripada u celini osnovnoj organizaciji i da time Ustav upućuje (ali ne i obavezuje) radnike na udruživanje u osnovnu organizaciju udruženog rada, vidimo da nema dohotka van osnovne organizacije udruženog rada, izuzev u slučaju postojanja identiteta između radne i osnovne organizacije udruženog rada. No, i tada radnici u radnoj organizaciji imaju položaj radnika osnovne organizacije. To će biti slučaj kada nema uslova da se u radnoj organizaciji organizuju osnovne organizacije udruženog rada ili u prelaznom periodu dok se ne ispune uslovi za organizovanje, odnosno dok se ne obrazuju osnovne organizacije udruženog rada. Sem

---

[6] Prof. dr Ivan Bukljaš, *Novi ustavni oblici udruženog rada* „Informator", br. 1843 od 8. studenog 1971.

toga, ako grupa radnika, iako ispunjava Ustavom propisane uslove, ne želi da se organizuje u osnovnu organizaciju udruženog rada, time može onemogućiti konstituisanje drugog dela radne organizacije u osnovnu organizaciju udruženog rada jer ne može zaključiti samoupravni sporazum o udruživanju niti koristiti svoja ustavna prava. Zakon bi morao obezbediti pravo na pokretanje spora protiv dela koji ne želi da se organizuje kao osnovna organizacija i utvrditi instrumentarij za realizaciju tog prava.

EMPIRIJSKI „MODEL" OSNOVNE ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA I PROBLEMI IDENTIFIKACIJE

Već smo rekli da uslovi i kriteriji sadržani u ustavnim amandmanima za organizovanje osnovne organizacije udruženog rada moraju biti preciznije razrađeni u mikronormativnom sistemu: samoupravnom sporazumu o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju i statutom radne organizacije.

U zavisnosti od prirode procesa rada, karaktera tehnoloških veza i odnosa, od stepena ostvarenih pretpostavki za neposrednu primenu ustavnih amandmana, od konkretnog pristupa u prestrukturiranju unutrašnje organizacije rada i samoupravljanja, od razvijenosti neposrednog samoupravljanja, od sadržaja odnosa između samoupravljanja i rukovođenja u radnoj organizaciji, od stepena angažovanosti i informisanosti radnika o sadržaju, karakteru i pravcima primene ustavnih promena, od aktivnosti i uloge društveno-političkih organizacija, od društveno-političke klime i drugih uslovljavajućih faktora izgrađuju se konkretni empirijski „modeli" osnovne organizacije udruženog rada. U praksi još uvek nema „modela" koji bi bili tipični, zakonomerni za većinu radnih organizacija.

Slično iskustvima iz formiranja radnih jedinica, i sada se u praksi javljaju dva ekstremna rešenja: (a) osnovne organizacije se konstituišu „u svakom razvojnom ili poslovnom punktu, sa svega nekoliko radnika" ili su to dosadašnje usitnjene radne jedinice, odnosno pogoni ili delovi zajedničkih službi, takođe sa malim brojem radnika, ili se formiraju po zakonom propisanim kriterijima za samostalne organizacije udruženog rada, ali bez prethodnih stručno-kritičkih analiza, i (b) bivša preduzeća, fabrike, pogoni i slični organizacioni oblici sa preko hiljadu radnika proglašavaju se osnovnim organizacijama udruženog rada, pri čemu dolazi samo do promene ustavnih termina, ali ne i do promene društveno-ekonomskog i samoupravnog položaja radnika.[6]

[6] U istraživačkim rezultatima se navodi primer dva slična preduzeca (u pogledu veličine i predmeta poslovanja), od kojih je jedno u sastavu integrisane celine, a drugo van integracije. Prvo je konstituisano kao jedna OOUR, a drugo kao asocijacija dvanaest OOUR. To je posledica odsustva dogovora i razmene iskustava, ali i drugih okolnosti (vidi: Savezna skupština — Komisija za praćenje i sprovođenje ustavnih amandmana, op cit., str. 8).

U okviru navedenih ekstremnosti praksa je veoma šarolika, a empirijska iskustva su nedovoljna za teorijsko uopštavanje i za dobijanje naučno relevantnih sudova o posmatranim pojavama.

Jedno od osnovnih pitanja koja treba teorijski raspraviti pri identifikaciji osnovne organizacije u praksi postojećih organizacionih oblika jeste *međusobni odnos* osnovne organizacije udruženog rada i sadašnje radne jedinice. Jer, po jednom gledištu, u radnim organizacijama sa razvijenim neposrednim samoupravljanjem u radnoj jedinici, odnosno samostalnoj organizaciji udruženog rada (sa svojstvom pravnog lica i bez tog svojstva) amandmani se primenjuju proglašavanjem radne jedinice osnovnom organizacijom udruženog rada. Radna jedinica je postala organizacija udruženog rada prema Osnovnom zakonu o preduzećima iz 1968. godine, No, ne može svaka radna jedinica biti osnovna organizacija udruženog rada. To može biti samo ona radna jedinica koja ispunjava Ustavom propisane uslove i koja se organizuje po određenoj proceduri. Identifikacija se odnosi i na druge organizacione oblike (pogone, robne kuće, rudnike, gradilišta i slično), što zavisi od njihove veličine, tehnoekonomske zaokruženosti, organizacije samoupravljanja i drugih faktora o kojima je bilo reči.

Između radne jedinice (SOUR-a) i osnovne organizacije udruženog rada postoje razlike po više osnova: jedna od tih razlika su *društveno-ekonomski uslovi* nastanka i jednih i drugih: ekonomske i radne jedinice su nastale u uslovima kada koncepcijski nije bio prečišćen odnos između radnika i preduzeća u odnosu na sredstva, na dohodak, na minuli rad.

Sem toga, kriterije za uvođenje radnih jedinica utvrđivao je statut identifikujući istovremeno delove radne organizacije kao radne jedinice (SOUR-e) ili je odluku o identifikaciji prepuštao radničkom savetu kao organu pretežno političko-predstavničke demokratije. Čak i kad je statut sva ta pitanja regulisao, njega je donosio radnički savet voljom većine svojih članova.

Obim i sadržaj samoupravnih funkcija radne jedinice određivao je statut, odnosno radnički savet, a one su se mogle kretati samo u okviru poverenih, delegiranih poslova i ovlašćenja.

Pri organizovanju osnovnih organizacija udruženog rada radnici samo ispituju da li ispunjavaju Ustavom propisane uslove za svoje organizovanje u osnovnu organizaciju udruženog rada i to svoje pravo uvek mogu koristiti pod uslovima koje smo napred izložili. Radnički savet, prema tome, ne može odlučivati (ni „u ime celine“ i „ostalih delova“) ni u kojoj varijanti o organizovanju osnovne organizacije udruženog rada. Isto tako, ni većina ni predstavnički organ svih ne može odlučivati o pravima delova.

Sadržaj, obim i strukturu samoupravnih funkcija radnika osnovne organizacije udruženog rada u osnovi je regulisao Ustav.

Sledeća razlika bi bila u tome što je pri konstituisanju neposrednog samoupravljanja bio akcenat na pravima radne zajednice radne organizacije kao celine i organizacija udruženog rada u njenom sastavu, dok je

u ustavnim amandmanima naglasak na neotuđivim pravima radnika osnovne organizacije udruženog rada.

Razlika se javlja i u odnosu na *način formiranja i raspodele dohotka*. Odlukama organa radne organizacije oduziman je deo dohotka OUR za formiranje fondova preduzeća i izvršavanje obaveza prema društvenoj zajednici. Sada *osnovna organizacija* predstavlja jedini oblik organizacije udruženog rada kome pripada dohodak bez obzira u kom obliku udruživanja rada i sredstava je ostvaren. Da li će i u kojoj meri udružiti sredstva na nivou radne organizacije, o tome odlučuju isključivo radnici osnovnih organizacija udruženog rada, a ne centralni organi. To, naravno, ne isključuje potrebu potpunijeg ustavnog i zakonskog regulisanja položaja i prava subjekta, objekta, ovlašćenja, odgovornosti prema trećim licima i drugih pitanja društvene svojine u novim uslovima.

U svakom slučaju, postojala je i formalna mogućnost sužavanja, ograničavanja, pa i uzurpiranja prava radnika organizacije udruženog rada čak i kada je ona imala najpovoljniji autonomni status, o čemu govore brojni primeri iz prakse.

Stoga možemo zaključiti da su mnoga obeležja pojma i položaja osnovne organizacije udruženog rada sadržana u dosadašnjim pravno-organizacionim oblicima (SOUR-u sa svojstvom pravnog lica i bez tog svojstva, odnosno radnoj jedinici), ali da se ni u kom slučaju oni ne mogu međusobno identifikovati.

POSTUPAK ORGANIZOVANJA OSNOVNE ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA

Zbog nepostojanja normativnih rešenja iz ove oblasti u praksi se javlja niz dilema i problema u pogledu procedure organizovanja osnovne organizacije udruženog rada i prava inicijative u vezi s tim, kao i sporova koji izbijaju.

Naglasili smo da svaka grupa radnika u delu radne organizacije koji ispunjava Ustavom propisane kriterije načelno ima uvek pravo da se organizuje kao osnovna organizacija udruženog rada. Međutim, ukoliko drugi (manji ili veći) deo radne organizacije ne ispunjava uslove za organizovanje u osnovnu organizaciju udruženog rada, tada se ni prvi ne može organizovati jer ne može zaključiti samoupravni sporazum, to jest ne može urediti svoje odnose iz udruženog rada. To će reći da je za udruživanje u radnu organizaciju neophodno organizovanje najmanje dve osnovne organizacije udruženog rada.

Pravo inicijative za organizovanje osnovne organizacije udruženog rada ima grupa radnika u delu radne organizacije koji ispunjava Ustavom propisane kriterije. U teorijskoj razradi ove ideje ide se dotle da se daje pravo manjem delu te grupe radnika da eventualno pokrene spor protiv većeg dela grupe radnika i prinudi ga na organizovanje u osnovnu organizaciju udruženog rada. Pravo inicijative može imati sindikalna organizacija, a eventualno i zajednički organi upravljanja,

ali odluku o tome uvek donose radnici osnovne organizacije udruženog rada na zboru apsolutnom većinom glasova svih članova da bi ta odluka bila punovažna.

U vezi s tim u raspravama o primeni amandmana u praksi su prisutne dve tendencije:

a) da grupa radnika donese odluku o svom organizovanju u osnovnu organizaciju, ali da uredno i blagovremeno (u zakonom propisanom roku) obavesti ostale delove radne organizacije kako bi oni mogli zaštititi svoje samoupravne interese ako su tom odlukom povređeni;

b) da grupa radnika traži saglasnost ostalih radnika za organizovanje u osnovnu organizaciju (po jednoj varijanti tog rešenja, saglasnost treba da daje radnički savet u ime ostalog dela radne organizacije).

Prvi koncept je bliži intencijama i duhu ustavnih amandmana, mada u teorijskim raspravama i drugo rešenje ima dosta pristalica.

Jedno od centralnih pitanja iz ove oblasti je pitanje da li pokretanje spora protiv odluke grupe radnika da se organizuje u osnovnu organizaciju suspenduje njenu odluku, odnosno obustavlja taj proces do konačne odluke organa koji arbitrira. U teorijskoj interpretaciji tog pitanja javljaju se dva kontroverzna stava:

a) po jednom, pokretanje spora ne sprečava radnike da se organizuju u osnovnu organizaciju udruženog rada, s tim što preuzimaju rizik da naknade štetu koju su učinili organizovanjem u osnovnu organizaciju u slučaju kada se odluka donese u korist tužilačke strane. Argumenti za ovo su: ne može se zabraniti organizovanje OOUR-a jer je to ustavno pravo radnika; u sporovima ove vrste mogu se pojaviti samo subjekti, a grupa radnika još nije subjekt (nema stranačku sposobnost) dok se ne organizuje u osnovnu organizaciju udruženog rada. Prema tome, potrebno je da se grupa radnika najpre organizuje kao osnovna organizacija i da time stekne parničnu legitimaciju. Slede argumenti: onemogućavanje konstituisanja osnovne organizacije udruženog rada znači i sprečavanje konstituisanja skupštinskog sistema jer se delegati za skupštine biraju u osnovnim organizacijama udruženog rada; čekanje ishoda spora znači i omogućavanje prava direkciji preduzeća da u ime onih čije interese „štiti" povređuje ustavna prava radnika;

b) po drugom, pokretanje spora ima suspenzivan karakter, te osnovna organizacija ne može biti organizovana dok odluka ne postane izvršna. Argumenti za ovu tezu su: dok se spor ne reši, radnici osnovne organizacije ne mogu konstituisati svoj dohodak, ne mogu urediti svoje međusobne odnose niti istupati na eksternom tržištu; nezamislivo je rešenje da se dopusti da grupa radnika najpre načini štetu pa da je onda nadoknađuje; uređivanje međusobnih odnosa sa drugim osnovnim organizacijama pretpostavka je za ostvarivanje prava radnika osnovne organizacije. U protivnom, ona je goli pravni subjekt. Isto tako, delovi radne organizacije koji vode spor protiv grupe radnika neće potpisati samoupravni sporazum sa njom, zbog čega se ona ne može definitivno ni konstituisati, ne može urediti svoje odnose sa njima, a to je pret-

postavka za njen život i rad. Takođe se ističe da je osnivanje osnovne organizacije jednostran akt radnika, ali identifikacija i funkcionisanje osnovne organizacije nisu mogući bez samoupravnog sporazuma kao konstitutivnog akta. Zatim, ako se bez samoupravnog sporazuma zna koja su to neotuđiva prava radnika, bez njega se ne zna koja su to otuđiva prava, odnosno kada će vršenje kojih prava svi radnici preneti na zajedničke organe. Isto tako, jednostrano rešavanje pitanja, to jest da se grupa najpre organizuje pa onda da se vodi spor, znači stvaranje pravne nesigurnosti u prometu, a samo vođenje spora predstavlja ozbiljan indikator da se radi o povredi prava radnika drugih delova.

Druga teza u svakom pogledu odgovara sadržaju i intencijama ustavnih amandmana.

Pokretanje spora protiv grupe radnika koja se organizuje u osnovnu organizaciju udruženog rada implicira utvrđivanje pravnog instrumentarija, mehanizma za zaštitu prava grupe radnika od birokratsko-tehnokratskih zloupotreba, pritisaka i ucena od strane direkcije i drugih subjekata u udruženom radu. Stoga je neophodno Ustavom i zakonom priznati stranačku sposobnost grupe radnika u postupku i garantovati prava i položaj koje je imala u momentu pokretanja spora, što predstavlja izvestan vid imuniteta.

Postupak organizovanja osnovne organizacije kada nema protivljenja drugih delova radne organizacije ili kada se spor reši u korist grupe koja se organizuje u osnovnu organizaciju ima sledeći tok: najpre se vrši izbor organa osnovne organizacije udruženog rada, donose se opšta pravila (statut), zatim se potpisuje samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju i vrši upis u registar kod suda.

Na kraju treba napomenuti da su, pored navedenog, u postupku organizovanja osnovne organizacije mogući i drugi sporovi:

a) spor o podeli imovine (prava, obaveza i minulog rada), s tim što to nije uslov za organizovanje osnovne organizacije udruženog rada;

b) spor o pitanjima iz međusobnih odnosa bivših radnih jedinica i drugih organizacija udruženog rada koji je nastao često jednostranim nametanjem volje centralnih organa upravljanja i odlukama u hijerarhijskoj strukturi odnosa. Ni ovaj spor nema uticaja na organizovanje osnovne organizacije udruženog rada;

c) spor povodom zaključivanja samoupravnog sporazuma o udruživanju. Njegovi su modaliteti: kad jedna osnovna organizacija udruženog rada odbije zaključivanje sporazuma; spor o bitnim elementima sporazuma; spor o manje bitnim elementima; spor povodom izmene sporazuma; spor nove osnovne organizacije u vezi sa preispitivanjem sporazuma; spor u vezi sa primenom sporazuma.

Navedeni sporovi traže, nakon solidnih naučnih istraživanja, teorijska i normativna rešenja pitanja subjekata, predmeta, rokova, postupka, načina izvršavanja odluka i drugih važnih pitanja, u čiju se analizu na ovom mestu ne možemo upuštati.

To su bila samo neka od osnovnih pitanja procesa organizovanja osnovnih organizacija i samo neke od posledica koje u vezi s tim nastaju po društveno-ekonomski i pravni položaj udruženih radnih ljudi.

Prikazi

Mito Hadži Vasilev: Velika istorijska prekretnica

(„Nolit", Beograd, 1971, strana 376)

Mito Hadži Vasilev je, i kao mislilac i kao revolucionar, bio retka i po mnogo čemu izuzetna ličnost našeg komunističkog pokreta. Svojom literarnom zaostavštinom, a posebno vrlo razvijenim smislom i darom za spajanje revolucionarne teorije i prakse, on je ne samo ostavio teorijski trag za sobom, po čemu ga je teško zaboraviti i mimoilaziti, nego je snagom svoga dela, svoje misli i svoga talenta trajno uzidao sebe u jugoslovensku socijalističku revoluciju. Otišao je, istina vrlo rano, kada je bio u punom naponu svojih stvaralačkih moći, ali je ipak uspeo da ostavi za sobom mnoge teorijske studije i rasprave o pojedinim fundamentalnim pitanjima izgradnje samoupravnog socijalističkog društva.

Knjiga *Velika istorijska prekretnica*, izdata posle njegove smrti, sadrži najznačajnije teorijske radove objavljene u periodu od 1961. do 1968. godine. Iako je sačinjena od više radova, ta knjiga poseduje jedan logičan tok izlaganja materije. Kada bismo hteli da u jednoj rečenici kažemo ono što je bitno u ovoj knjizi, to bi bila težnja autora da otkrije puteve prevladavanja najamnog bića i ostvarivanja totalne ljudske ličnosti.

U prvoj studiji: *Socijalistička raspodela prema radu* (koja je i najobimnija) Mito Hadži Vasilev razmatra neka fudamentalna pitanja političke ekonomije socijalizma i u njihovom kontekstu posebno akcentira problem raspodele. Osnova Marksove postavke da će društvo koje ukida eksploataciju čoveka od strane čoveka razvijati odnose u proizvodnji na bazi raspodele društvenog proizvoda prema radu predstavlja naučno saznanje o istorijskom ukidanju privatne svojine. Naslanjajući se na tu Marksovu tezu, mlado socijalističko društvo je prolazilo razna iskušenja, pa i zablude u oblasti raspodele. Zbog nerazvijenosti socijalističke prakse nisu se mogli ispoljiti specifični zakoni razvitka socijalizma, a analogno tome nisu ni mogli dobiti svoje misaono objašnjenje. Na osnovu takvog stanja rukovodeće snage mladog društva počele su osećati vlastitu svest i političku akciju kao jedini zakon razvitka. „Ta svest — kaže autor — podsticala je socijalističku teoriju da još neoformljeno društveno biće socijalizma definiše u niz teorijskih zabluda." Gotovo je nepotrebno isticati da su te zablude imale svoje poreklo u veoma zaostaloj unutrašnjoj društvenoj strukturi socijalizma, kao i u međunarodnim uslovima u kojima se on razvijao i u potrebi stvaranja materijalne baze socijalizma po cenu ogromnog materijalnog lišavanja radnih masa i čvrstog administrativno-centralizovanog rukovođenja privrednim i društvenim razvitkom. Zabluda da je raspodela prema radu u osnovi automatski dostignuta samim nastajanjem državne socijalističke svojine sve je više jačala jer je u svesti ljudi afirmisala raspodelu kao najjednostavniji i već rešen problem socijalizma. Ona je zaklonila perspektive daljeg razvoja socijalizma, što je izazvalo slabljenje otpora radničke klase i čitavog društva prema tendenciji konzerviranja dostignutog nivoa u razvitku socijalizma.

„Kao naličje te farse sve se otvorenije manifestovala činjenica da je

vladajuća socijalistička svest društva gotovo u [illegible] istorijski ograničenoj državno-administrativnoj fazi početne faze u razvitku socijalizma, jer je počela da previđa činjenicu da duže trajanje te faze nije primarno u samoj prirodi socijalizma, već u tome što je njegov razvitak započeo u veoma nerazvijenoj društveno-ekonomskoj strukturi, ili u tome što mlado socijalističko društvo nije kroz vlastiti razvitak smoglo snage da reši u skladu sa svojom društvenom prirodom oštre protivrečnosti te svoje istorijske početne faze.[4] Takvim načinom rezonovanja bio je stvoren prostor za situiranje dogmatske teze da je sistem socijalističke državne svojine nad sredstvima za proizvodnju 'kao „puno" ostvarenje principa raspodele prema radu' [illegible] socijalističkih društvenih odnosa. „Sada je — ističe autor — već teorija počela da brani praksu konzerviranja državne svojine, zastupajući tezu da se razvitak socijalističkih odnosa ne kreće kroz proces izgradnje u dubini — ka razvijenim odnosima i sve doslednijem ostvarenju socijalističke raspodele prema radu, već samo u širini — ka menjanju ekonomske strukture putem sveobuhvatne industrijalizacije zemlje i kolektivizacije sela.[4] Vodeći računa o sukobu takvih iluzija sa brojnim teškoćama, protivrečnostima i otvorenim pitanjima materijalnog i društvenog razvitka u našoj socijalističkoj praksi, autor sugeriše nekoliko značajnih zaključaka:

Prvo, treba odbaciti (kao naivna ili pragmatistička) shvatanja da socijalistička revolucija tako reći sa eksproprijacijom ostvaruje osnovnu suštinu raspodele prema radu, što bi značilo da odmah uspostavlja razvijene socijalističke odnose. Smisao takvih shvatanja je izjednačavanje tih odnosa sa državnom svojinom, a iz toga proističe i osporavanje unutrašnjeg razvitka socijalizma i njegovo pretvaranje u istorijski statičnu formaciju.

Drugo, čitav problem raspodele ne izbija slučajno kao osnovni problem unutrašnjeg razvitka socijalizma, srazmerno materijalnim dostignućima u izgradnji i u opštoj stabilizaciji sistema, nasuprot neprijateljskim klasnim snagama, jer je to prirodan put razvitka.

Treće, razmatranje socijalističke misli o [illegible] raspodele na [illegible] koje je već Marks [illegible] posmatrao kao društveno-ekonomski osnov za proizvodne odnose u socijalizmu, ali je razvijeno neravnomerno [illegible] socijalističke prakse, to jest činjenicom da [illegible] koncepcija [illegible] rešenja nisu mogla predvideti [illegible] prvog društva koje je moralo najpre da ispolji svoje specifične socijalističke [illegible] da bi [illegible] mogle biti otkrivena [illegible] Marksom. Mito Hadži Vasilev razmatra pitanje raspodele u dijalektičkoj vezi sa karakterom društvenih odnosa i kaže da „svaki korak u razvitku socijalističke raspodele društvenog proizvoda prema radu jeste korak u razvitku socijalističkih proizvodnih odnosa". Ostajući do kraja veran Marksu, Hadži Vasilev se opredelio za takav sistem društvenih odnosa u kojima država ne posreduje između radnika i viška rada trajno, već odmah nakon prvog čina socijalističke revolucije počinje da odumire, stvarajući tako prostor za ispoljavanje protivrečnosti socijalizma koje su mu imanentne. Drugim rečima, to znači da, čim državno-administrativnom centralističkom sistemu upravljanja društvom ponestanu životne snage i čim on počne da zaostaje za praksom socijalizma, ne treba ga konzervirati i proglašavati jedino ispravnim putem u razvoju socijalizma, već ga treba dijalektički prevazilaziti u pravcu jačanja uloge neposrednih proizvođača sve dotle dok se ne učine direktno odgovornim za razvoj socijalizma. To je put koji vodi vraćanju ljudskog dostojanstva radniku i građaninu, put koji vodi ostvarenju totalne ljudske ličnosti. Iz analize dosadašnje prakse državno-administrativnog upravljanja privredom autor je došao do saznanja da je dosadašnja socijalistička praksa ispoljavala nerazvijenost socijalističkih odnosa kroz odgovarajuće suštinske defekte metoda rukovanja sferom raspodele. Glavni defekti te prakse su bili u tome:

— što je odvajala problem raspodele od kretanja proizvodnih odnosa;

— što se raspodelom bavila pre svega kao nagrađivanjem prema radu svodeći je na sferu distribucije unapred isplaniranog potrošnog fonda, a ne shvatajući je kao suštinu koja pro-

žima sve društveno-ekonomske procese u socijalizmu. „Time je ignorisan jedinstveni, objektivni društveno-zakoniti proces raspodele društvenog proizvoda prema radu, jer su raskidane elementarne veze između onog što se raspodeljuje na osnovne društvene fondove i onoga što se između proizvođača i pojedinaca raspodeljuje kao njihov lični udeo u društvenom proizvodu";

— što je ovako raspravljena oba vida raspodele zahvatila u osnovi subjektivistički, to jest isključivo kao pitanja koja se rešavaju planom, određenom privrednom politikom, koja su, dakle, u domenu samo svesne subjektivne opredeljenosti. „Time je raspodela — uz frazu da je kao saznata zakonitost potpuno ovladana svešću, tj. planom — administrativnim nasiljem „izvedena" iz sfere elementarnih društveno-privrednih kretanja, pa je njeno svesno određivanje odvojeno od regulatornih i korektivnih uticaja koji nose sobom dati materijalni odnos i društva i pozitivne težnje radnih masa. Plansko ovladavanje pretvorilo se u plansko onemogućavanje da se raspodela ispolji i razvije kao stvar celog društva, da deluje kao osnovna zakonitost koja je funkcija ne samo usmeravanja, već i objektivnih kretanja datih materijalnih odnosa, što je u privredi produbljavalo postojeće disproporcije, suprotstavljalo akumulaciju i standard i štetno uticalo na produktivnost rada";

— što se iz dogmatskih predrasuda i zbog birokratskih deformacija dugo nije moglo pomiriti sa činjenicom koja se u praksi pokazala kao neosporna — da robna proizvodnja nije zlo koje socijalizam delimično iskorišćava za razvitak privrede, već jedini oblik proizvodnje za privredu koja u okviru veoma nejednakih materijalnih uslova za proizvodnju i disproporcija u društvenoj podeli rada ostvaruje raspodelu društvenog proizvoda prema radu. Stojeći na stanovištu da se socijalistička raspodela prema radu razvija kao proces sve dublje ka svojoj suštini i posle prevazilaženja administrativne faze kada je ona već ostvarila svoju ekonomsku i društvenu osnovu, Hadži Vasilev insistira na shvatanju proizvođača kao vlasnika radne snage. Po njegovom shvatanju, „suštinu proizvođača kao vlasnika radne snage u socijalizmu, uslovljenu stupnjem razvitka proizvodnih snaga i društvene produktivnosti rada, treba shvatiti u svoj njenoj dubini, jer je ona polazna tačka cele „zagonetke" socijalizma kao određenog društvenog stanja, bez koje ne mogu biti shvaćeni ni socijalistički način proizvodnje, ni robni oblik socijalističke proizvodnje, ni socijalistički odnosi proizvodnje ni socijalistička svojina i raspodela prema radu. Jer izvan neposrednog društvenog i individualnog prisvajanja ne može biti socijalističkog načina proizvodnje koji se izgrađuje kao proizvodnja neposredno udruženih proizvođača koji obavljaju (na osnovu plana i vlastitih inicijativa) neposredno društveni rad. Međutim, takvo prisvajanje mogu sprovesti samo proizvođači koji se stvarno realizuju kao raznim asocijacijama udruženi vlasnici sopstvenog društvenog proizvoda. A vlasnik proizvoda je samo onaj ko je vlasnik osnovnih pretpostavki i uslova proizvodnje, tj. zemlje, sredstva za proizvodnju i radne snage". Pretpostavka za ukidanje eksploatacije je u toj kvalitativnoj promeni što radna snaga prestaje da se otuđuje u kapitalističkom smislu od svog nosioca, što ostaje da pripada radniku kao svom vlasniku i kroz sam proces proizvodnje, to jest kao njeno trošenje, kao njegov rad, jer on samo na toj osnovi stiče pravo da upravlja svojim radom i da raspolaže svojim proizvodom.Taj kvalitativni skok je uslovljen ukidanjem buržoaske svojine i najamnih odnosa, to jest pretvaranjem proizvođača, kroz oblik društvene svojine, u društvenog vlasnika sredstava za proizvodnju i drugih pretpostavki proizvodnje. Ali, po autoru, „besmisleno je negirati socijalističkog proizvođača kao kategoriju vlasnika radne snage tobože zbog toga što su sredstva za proizvodnju postala društvena svojina". Jer „socijalistička svojina može da znači samo stavljanje svih uslova proizvodnje i celog kretanja proizvoda pod kontrolu i zajedničku upravu proizvođača, dakle njihovo slobodno udruživanje na toj osnovi, njihovo realizovanje kao društvenog vlasnika na tim pretpostavkama, ali ne i ukidanje bilo koje od tih pretpostavki kao stvarne kategorije koja u skladu sa svojim društvenim karakterom (tj. pripadanjem) bit-

[illegible]

nje.[4] Socijalistička svojina zadržava protivrečnosti rada u prelaznom periodu, jer je i sama dijalektičko protivrečan spoj time što kao društvena svojina ima [illegible] u radniku kao vlasniku radne snage. Zato je ona središte prožimanja dijalektički jedinstvenih i protivrečnih opštedruštvenih, kolektivnih i ličnih interesa proizvođača. Upravo društveno-ekonomska sadržina kategorije „radnik" postala je kamen spoticanja za napore ekonomske misli u stvaranju pojmovnih osnova političke ekonomije socijalizma. I od odnosa prema društvenom položaju proizvođača zavisi da li će teorija o društveno-ekonomskom biću socijalizma biti zasnovana kao dosledna naučna analiza na stvarnim kretanjima socijalističkih odnosa, koji su objektivna društvena suština, ili će se i dalje vrteti (uz veliku dozu voluntarizma!) isključivo u krugu fenomena privredne politike koju sprovode subjektivne snage, a koja je potpuno — uz pomoć staljinističkog revizionizma — postala i stvarni predmet „zvanične" ekonomske nauke o socijalizmu. Polazeći od činjenice da samo ljudski rad stvara vrednost, materijalno bogatstvo društva, to jest osnovu celokupnog društveno-istorijskog razvoja čoveka, Marks je izučavanje odnosa ljudi u društvenom radu postavio kao predmet moderne političke ekonomije. Prema tome, odnosi između proizvođača u socijalizmu ne izgrađuju se

na državnoj svojini, već na bazi [illegible] prema radu, a u okviru [illegible] svojine. Izražavajući [illegible] [illegible] državno-[illegible] socijalizma [illegible] Hadži Vasilev [illegible] socijalističke prakse [illegible] društveno-ekonomsku [illegible] administrativnoj [illegible] kada se [illegible] državne svojine [illegible] slobodnih neposrednih proizvođača. U [illegible] se proizvođač [illegible] slobodni koji [illegible] nisu mali [illegible] Njegov odgovor je sledeći: „Pre svega [illegible] svoj rad [illegible] kao društveni vlasnik [illegible] proizvoda. Tim putem on [illegible] vrednost društvenog proizvoda, svoj udeo u [illegible] vrednosti i svoje pravo na deo proizvoda koji je srazmeran [illegible] kao pojedinci [illegible] svoje radove [illegible] kao vrednost, jer je osnova njihovih odnosa u proizvodnji raspodela prema radu, jer na toj osnovi sami upravljaju organizacijom društvenog rada i raspodelom proizvoda. *Hadži Vasilev* zastupa mišljenje da socijalistički odnosi proizvodnje i raspodele kao odnosi slobodnih proizvođača, po priroci stvari, ne mogu dopustiti da se upravljanje proizvodnjom i raspodelom proizvoda obavlja, u principu, iza leđa proizvođača jer to znači „udruživanje proizvođača u radu kao i kooperiranom trošenju radne snage, ali ne i udruživanje u radu kao i ekonomski organizovanom društveno-nom procesu proizvodnje putem neposrednog spajanja sa *sredstvima za* proizvodnju i sa kretanjem vlastitog proizvoda. Takvi odnosi proizvođača ostaju u društveno-*organizacionom* smislu i dalje u sferi prošlosti, što u najmanju ruku onemogućuje proizvođača da se afirmira u slobodnog društvenog subjekta koji putem svojih asocijacija samostalno *odlučuje* o pretpostavkama svoga rada i života". Ali samoupravljanje proizvođača u proizvodnji i raspodeli, po *mišljenju* Hadži Vasileva, mora značiti razvitak u pravcu njihovog slobodnog raspolaganja procesom proizvodnje i raspodele u vlastitom ličnom i društvenom interesu, a proizvodnja i raspodela na bazi društveno potrebnog

radnog vremena mora biti takvo samoupravljanje proizvođača koje se naslanja na razvitak proizvodnje i produktivnosti rada, koje ujedinjuje proizvođače u cilju snažnog porasta proizvodnih snaga i sve potpunijeg ostvarivanja raspodele prema radu.

Rezonirajući u ovom pravcu u odeljku koji je posvetio osnovnim društveno-istorijskim okvirima socijalističke raspodele, on je istakao osnovna Marksova upozorenja iz *Kritike Gotskog programa:*

— da se sfera raspodele sredstava potrošnje ni u socijalizmu ne može posmatrati nezavisno od načina proizvodnje jer ta raspodela ostaje uvek „posledica raspodele samih uslova proizvodnje";

— da je ostvarivanje lične potrošnje u okviru društvenih odnosa na bazi društvene svojine povezano s prethodnim zadovoljavanjem osnovnih društvenih fondova, to jest da je individualna potrošnja uslovljena prethodnim nadoknađivanjem sredstava utrošenih za proizvodnju; stvaranje dodajnog dela za proširenje proizvodnje; stvaranjem rezervnih fondova za osiguranje; odbijanjem opštih troškova oko upravljanja koji se odnose na proizvodnju; stvaranjem fondova namenjenih zajedničkom zadovoljavanju potreba (škole, zdravstvene ustanove itd.) i fondova za socijalno staranje, što znači da društvo i u socijalizmu može zadovoljavati potrebe pojedinaca ukoliko obezbeđuje stalnu proširenu reprodukciju i podmirenje drugih zajedničkih društvenih potreba jer su to pretpostavke njegove egzistencije;

— da se raspodela sredstava potrošnje posle tih odbitaka obavlja na principu nagrađivanja prema radu, to jest srazmerno individualnom kvantumu rada.

Socijalizam nije samo kvalitativni skok iz najamnih odnosa i kapitalističke raspodele, već i stalno kvalitativno iskakanje iz ostataka najamnog odnosa u praksi sve razvijenije socijalističke raspodele kroz proces razvitka novih proizvodnih odnosa, proizvodnih snaga i društvene produktivnosti rada. Takav oblik razvitka proizlazi iz osnovnih protivrečnosti rada. „Društvo prevazilazi radnu snagu kao robu, ali nije prevazišlo proizvodni proces kao karakter rada, a time ni proizvođača kao vlasnika radne snage." Ali, kategorija vlasnika radne snage spada u predistoriju čoveka jer prava ljudska istorija tek počinje ne samo oslobađanjem rada od najamnog ropstva, već uopšte prevazilaženjem same kategorije rada kao sredstva za individualnu egzistenciju, to jest ostvarenjem raspodele prema potrebama. U odnosu na tu budućnost socijalistička raspodela prema radu još uvek predstavlja „uski buržoaski pravni horizont" u raspodeli. Kao „uski buržoaski pravni horizont" u raspodeli, koji je vezan za „ekonomsku strukturu društva i njome uslovljen kulturni razvitak društva (jer pravo nikad ne može prevazići te okvire), Marks je označio praksu kada proizvođač dobija od društva natrag „tačno onoliko koliko mu daje" posle odbitaka njegovog rada za zajedničke fondove. To što proizvođač daje društvu i što dobija natrag u drugom obliku jeste njegov individualni kvantum rada. Marks kaže da je pravo proizvođača na taj kvantum rada jednako pravo svih proizvođača; da je njegova osnova rad kao jednako merilo, u čemu se i sastoji sva jednakost proizvođača, i da se ono kao ostvarenje kroz ekvivalentnu razmenu pokazuje još uvek u principu kao buržoasko pravo. „Ovo jednako pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki (pojedinac — M.H.V.) podjednako samo radnik; ali ono priznaje prećutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. Zato je ono po svojoj sadržini pravo nejednakosti kao i svako pravo." U stvari, to je ono za šta Marks kaže: imati posla s komunističkim društvom „ne onakvim kakvo se ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego, obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi".

Na kraju ove studije Hadži Vasilev je detaljnije razmatrao pitanje i suštinu odnosa između ličnog i društvenog interesa na primeru jugoslovenske prakse.

U drugom radu: *Praksa protiv dogmatskih predrasuda* Mito Hadži Vasilev je ukazao na neke predrasude i nedoumice u shvatanju robne

proizvodnje u socijalizmu i sa tog stanovišta istakao je neke suštinske intencije reforme našeg privrednog sistema, da bi na početku trećeg rada (*Pravo svojine robne proizvodnje i oblici prisvajanja*) istakao tri bitne pretpostavke koje uslovljavaju stvaran i plodan prilaz socijalističke misli robnoj proizvodnji u socijalizmu:

prvo, odlučan raskid sa svakim nenaučnim postupkom koji joj oduzima neposrednu stvarnost (razvitka socijalističkih proizvodnih i društvenih odnosa) kao predmet istraživanja i podmeće joj za polazni princip naučnog suda o stvarnosti bilo teorijsko nasleđe bilo viziju budućnosti;

drugo, oslobađanje od zabluda da je Marks celokupnim svojim delom, pre svega kritikom političke ekonomije, teorijski porekao svaku mogućnost da se robna proizvodnja posle svog kapitalističkog stupnja razvitka može istorijski produžiti u novom kvalitetu kao socijalistička robna proizvodnja sa nesmanjenim značajem svoje funkcije u razvoju društvenog rada;

treće, konkretna naučna razrada problema dijalektičkog jedinstva i protivrečnosti objektivnih zakona društvenog razvoja i socijalizmu svojstvenog svesnog usmeravanja celokupnog razvitka.

U radu *Velika istorijska prekretnica* Mito Hadži Vasilev se pozabavio razmatranjem nekih suštinskih pitanja koja se odnose na deetatizaciju proširene reprodukcije i kretanje viška rada i uticaj tog kretanja na avangardu radničke klase (Savez komunista) da izvrši duboke idejne, političke i organizacijske promene, „da izmeni vlastito biće da bi mogao da posreduje, uticajem najprogresivnije svesti, naporima klase, za razvijanje njene slobodne akcije u svesnu socijalističku praksu. Od faktora koji je vodio klasu u bitku za preobražaj društva s pozicija nadređenosti, identičnosti, identifikujući sebe kao društvenog subjekta razvojnih procesa, avangarda se transformiše u faktor ostvarenja klase kao subjekta, u unutrašnju snagu slobodnog razvitka klase u isturenu poziciju njene svesne društvene akcije". Prema tome, osnovni smisao reorganizacije Saveza komunista je u novom i dubljem povezivanju avangarde sa istorijskim kretanjem klase u socijalističkom preobražaju društva. Neposredno povezivanje proizvođača sa proširenom reprodukcijom označava teorijsko i praktično rešavanje protivrečnosti između birokratskog etatizma i radničke klase. Ovim činom glavno poprište sukoba prenosi se s protivrečnosti između klase i države u samu klasu, u samoupravnu praksu koja slobodno rešava protivrečnost između istorijskih interesa i kretanja klase, s jedne strane, i dezintegracije svake vrste i svih izvora i oblika privatizacije, s druge strane. „Jer, čim autentični odnos socijalizma stupi na pozornicu, odmah izbija na prednji plan — kao faktor kretanja — osnovna unutrašnja protivrečnost klase. Samoupravljanje i nije ništa drugo nego oblik kretanja te protivrečnosti." Sada klasa preko asocijacija proizvođača — u okviru zahteva objektivnih ekonomskih zakona izraženih slobodnom robnom proizvodnjom — sama utvrđuje neposredno potreban rad (privatno prisvajanje) i višak rada (društveno prisvajanje). Ona vlastitim inicijativama i odlukama reprezentuje i realizuje slobodno kretanje akumulacije i reprodukciju radne snage. Takvo konstituisanje klase kao osnovnog subjekta društvenih kretanja i otvaranje njenih vlastitih protivrečnosti, po mišljenju Hadži Vasileva, nameće nekoliko osnovnih teorijskih i praktičnih pitanja socijalizma čije je razjašnjenje postalo moguće tek u ovakvim uslovima, ali ne samo moguće, već i neophodno. To bi bila sledeća pitanja:

— da se definiše šta je socijalistička sloboda, slobodan socijalistički rad, slobodno socijalističko društvo — i kao svestan proces društva, ovladavanje stihijom i kao problem slobode čoveka unutar društvenih odnosa i materijalnih kretanja;

— da se razrade društvena svojina i odnosi raspodele prema radu i socijalističko-samoupravnog udruživanja;

— da se razradi dalje otvaranje suštine nacionalnog pitanja i kompleksa odnosa među narodima na bazi slobodnog kretanja društvenog viška rada i objektiviziranja njegove raspodele na principu društvenog prisvajanja prema radu;

— da se razradi pitanje vodeće idejno-političke snage (Saveza komunista) u odnosu na slobodno socijalističko društvo; opšti problem avangarde u odnosu na demokratizaciju, njena suština i funkcija u društvu. U ovim radovima Hadži Vasilev je razmotrio neka suštinska pitanja društveno-ekonomskih odnosa socijalizma. Učinio je to na dosledno marksistički, produbljen i stvaralački način. Njegova sposobnost za poniranje u suštinu odnosa, snaga njegovih misaonih projekcija i izuzetan smisao za realnost omogućili su mu da obogati marksističku misao s nekoliko izvanrednih radova i da je istovremeno diferencira od onih koji je guše.

STREZO KOLOSKI

Nikola Milošević: Ideologija, psihologija i stvaralaštvo

(„Duga", Beograd, 1972, strana 312)

U knjizi *Ideologija, psihologija i stvaralaštvo* Nikola Milošević je analizirao razorno djelovanje vanumjetničkih činilaca u književnom djelu. Sam on će, u uvodu, reći da se ovoga puta nije bavio problemom inkoherencije u filosofskim djelima, pri tom napomenuvši da je to ostavio za drugu priliku i — za drugu knjigu. Taj koncept bio je plodonosan jer je jedna specifičnost kompleksno izražena i jer je njegova pažnja bila usmjerena i duboko koncentrisana samo na jedno. U ovoj knjizi Milošević je, dakle, istraživao u kojoj mjeri se narušava načelo stvaralačke koherencije i pod kojim uslovima. To načelo dovodi se u pitanje, pa i negira, rđavim dejstvom vanumjetničkih činilaca koji su, gotovo bez izuzetka, faktori inkoherencije. Oni su ogrešenja o imanentnu unutrašnju logiku djela, elementi razaranja njegove homogenosti i snižavanja autonomne vrijednosti.

Milošević smatra, a za to nudi dovoljno efikasnih dokaza, da su ti činioci ideološke i psihološke prirode. Oni su ograničenosti jedne i isključive tačke gledišta, vrsta one jednosmjerne pristrasnosti koja previše sužava svijest i koja je, zapravo, odsustvo distance bez koje nema mišljenja. Milošević, tako, analizira i dokazuje već dokazan vječni sukob ideološkog i stvaralačkog viđenja svijeta. Ideološko je zatvorena, a stvaralačko — otvorena mogućnost. Stoga ovaj autor s pravom smatra da se ideološki činilac bezuslovno i grubo pojavljuje kao „faktor radikalnog narušavanja... koherencije". Do takvog zaključka došao je ispitivanjem odnosa, to jest „dramatične kolizije između različitih činilaca u strukturi jedne filosofske (to isto, razumije se, važi i za književnu — prim. V. R.) tvorevine".

Moć socijalnih, ideoloških i psiholoških predrasuda veoma je opasna i razorno djeluje na unutrašnju koherenciju djela; one su vanumjetnički faktor koji je duboko i nepomirljivo nesaglasan sa unutrašnjom zakonitošću i logikom djela koja ne trpe „poruke" i „naravoučenija". U uvodnom dijelu svoje knjige Milošević je istraživao unutrašnje nesaglasnosti i nekih filosofskih tvorevina. Došao je do zaključka da ta nesaglasnost, često, nije rezultat nesistematičnosti izlaganja niti prirodne ograničenosti talenta, nego da je to rezultat psiholoških karakteristika prirode stvaraoca koja te nesaglasnosti „miri" u sebi („Tako, ono što na logičkom planu izgleda nerazumljivo, na psihološkom planu dobija svoje uverljivo objašnjenje"). Milošević opravdano „sumnjiči" psihički i ideološki činilac kao „krivce" koji zasnivaju inkoherentne sisteme. Negdje djeluje jedan, negdje drugi, ali najčešće zajedno („Jedna krupna, radikalna neusaglašenost u filosofskoj konstrukciji postaje shvatljiva tek onda kada je dovedemo u kauzalnu vezu sa „vanfilosofskom" ravni značenja", piše Milošević). Kao pravi apostol logičnosti, Milošević pažljivo „lovi" protivrječnosti sistema. Ponekad u tome, smatram, pretjera i traži od stvaraoca gotovo savršenu koncentričnost i usaglašenost. Doduše, to čini samo ponekad.

Milošević veoma uspješno analizira dejstvo uplitanja „privatne" sfere, psihičkog i ideološkog plana na djelo kao faktora koji uslovljavaju njegovu unutrašnju nekoherenciju („dramatični sukob činilaca koherencije i stvaralaštva sa činiocima ideološkog porekla"). Zanimljivo je da Milošević opravdano, i ne prvi, smatra djelo jednom — koherencijom. Ono mora imati unutrašnju logičnost svojstvenu određenom izražajnom jeziku i dosljedno ostvaren oblik. Tu gdje se ta logičnost narušuje, uvijek djeluju ideološki i psihološki činioci koji su izvan prostora jezika djela i njegove imanentne usaglašenosti. U ime neke ideološke ili psihološke predrasude djelo će biti narušeno, a njegova autonomnost poreknuta. Načelo koherencije u djelu Milošević s pravom stavlja iznad svega; to je kanon. On kaže, na primjer, da „ideološki faktor ne deluje kauzalno na pozitivne saznajne rezultate jedne filosofije, ali deluje kauzalno na radikalne unutrašnje nesaglasnosti u strukturi filosofskog sistema. Preciznije rečeno, ideološki činilac u najboljū ruku koincidira sa izvesnim saznajnim rezultatom, time što ne „zatvara" određeni duhovni horizont, ali nikada nije konstitutivni, sastavni „deo" tog rezultata".

Da bi izbjegao analizu (možda besplodnu) vrsta nekoherencije u slabim djelima, Milošević je svoje dokaze zasnivao na analizi velikih književnih djela: *Zločina i kazne* i *Braće Karamazovih* Fjodora Dostojevskog i *Stranca* Albera Kamija; njima se, međutim, posvetio tek pošto je ponovio onu poznatu misao da „ideologija i filosofija ostaju i dalje u bitno različitim ravnima" i da, prema tome, „ideologija nije nikad faktor koherencije".

Milošević smatra da je ideologija, a komentator želi da ga u tome odlučno podrži, neprijatelj individualizacije i motivacije likova u djelu (ovdje se govori o književnom djelu). Ideološka „motivacija" je pristrasna, jednolinijska, a tako „motivisani" likovi uvijek su malog „raspona psihičkog klatna". Milošević navodi da „ponekad i danas književni likovi sa većom psihološkom amplitudom mogu da budu osveštani svetom vodicom savremenih birokratskih prvosveštenika jedino pod uslovom da su strogo omeđeni okvirima kakve moderne ideološke legende". Kao izrazit primjer za takvu tvrdnju on navodi da je „tragična usamljenost Grigorija Melehova (literarni junak Mihaila Šolohova — prim. V. R.) dobila oficijelni politički blagoslov samo zahvaljujući tome što je pogrešno protumačena kao tragična usamljenost jednog belogardejca".

U svijetu jednosmjernosti nema, i ne smije ni biti, kolebanja. Složenost lika i njegova mnogostrukost („kolebanje") znak su šizme, jeretične su. Ovdje valja ponoviti — nikad dosta ponavljanja! — da je književno djelo autonomno u odnosu na „spoljašnji svijet", na stvarnost. Istorijsko vrijeme nije vrijeme književnog djela. Istorija je opštost, umjetnost je individualizacija. Umjetnost je transistorijska kristalizacija i odnosi se na stvarnost kao što se odnose, kako je lijepo rečeno, vino i vinograd. Umjetnost je „vino" sublimacije stvarnosti. Međutim, ideološki komentatori hoće da umjetnost „objektivno", „tipično" odrazi stvarnost, hoće da je privedu „objektivnosti" koja je smrt svakog djela. Umjetnost je iznad svega subjektivnost, transcendencija stvarnog svijeta. Ona ima neizbježnu metadimenziju i od nje se ne može tražiti da izvršava prosvjetiteljske i saznajne zadatke. Ona je nesvrhovita, ali ne u onom formalističkom smislu koji je tome pridavao Ždanov sa ostalim prvosveštenicima birokratizma.

Samo distanca omogućava univerzalnost literature. Ona ne može biti, po svojoj prirodi, mehanički refleks stvarnog svijeta, takođe ni „tipičnost" („Rečenica književnog dela izgovorena je, međutim, izvan svake realne situacije, pa je ne možemo tumačiti kao funkciju praktičnog života"). Književnost, zapravo, „institucionalizuje subjektivnost"; proslavlja posebno, „netipično" i mikrokosmičko u svijetu „opšteg" i makrokosmičkog. Drukčija tumačenja kanonizuju „idejnost" prirode umjetnosti, a to njoj savršeno protivrječi. Umjetnost je interpretativne prirode, a ne rekonstruktivne (ovdje valja podsjetiti na onog suludog Borhesovog kartografa koji je želio da, u ime što potpunije vjernosti, nacrta mapu koja bi se poklopila sa — Zemljom?!). Djelo mora posjedo-

vati interpretativnu distancu da bi bilo koherentno, unutra usaglašeno. Njegove „poruke" su narušavanje unutrašnje logike djela; one su dnevnopolitičke, a ne estetičke činjenice.

Djelo jeste višeznačnost. No, u ukupnom djelovanju „svi vidovi djela žive sopstvenom logikom, a ipak svi zajedno realizuju jedno jedinstveno značenje". O duh te usaglašene cjeline moguće se ogriješiti i ta ogrešenja je Milošević tražio u trima pomenutim knjigama. Ona su bila uzrokovana doktrinarnošću pisca, ideološke ili psihološke prirode. Kao primjere narušavanja „imanentne logike psihološkog portreta junaka" Nikola Milošević navodi neke stranice i situacije kada Dostojevski „emituje" eksplicitne „poruke" preko svojih junaka (recimo, Ivana i Aljoše Karamazova). Ta ogrešenja dovela su do toga da je lik Aljošin suviše apstraktan, neživotan, jednolinijski. On je suviše „pozitivan", do svetačkog podvižništva, i malog je „raspona psihičkog klatna". Takođe, slab je i lik prostitutke Sonje, a to je proizvod psihičke strukture velikog pisca. U tim likovima ima nečeg propovjedničkog.

Ponekad Milošević odveć sitničavo traži savršenu dosljednost u okviru psihološkog portreta (da ne prekoračuje, nikad, granice sopstvenog „klatna"), pa se, na primjer, čudi kako Dostojevski dopušta da evanđeoski Aljoša kaže i takvu „grubost" kao što je ova: „Sa kojom ste se to budalom spregli?" Od ljudi ne valja tražiti pretjeranu dosljednost i unutrašnju saglasnost jer se iskače iz svetačkog rama češće nego jednom, pa bile u pitanju i evanđeoske, blagoslovene prirode kakav je Aljoša Karamazov, koji je, ipak — samo Karamazov. Naravno, takvi primjeri u ovoj Miloševićevoj knjizi su rijetki, ali ih — ima.

Milošević napada biografski saznajni metod koji traži, pretjerano i pedantski pomno, analogije između realija života pisca i života njegovih beletrističkih junaka. To je rđava, jalova djelatnost, i ne dovodi do istine, kao što do nje ne vodi ni jedan misaoni sistem. Apsurdno je, na primjer, razmišljati da li Dostojevski „duhovno" ubija (u simboličnom smislu) staru lihvarku, „uš", ali samo — rukama Rodiona Raskoljnikova. To je rđav projekcionizam, dosta vulgaran i prizeman. Dostojevski jeste bio u kandžama lihvarâ i gulikoža; možda ga je ta tragična socijalna situacija i inspirisala za lik Raskoljnikova, ali u takvim istraživanjima ima neke feljtonske radoznalosti (zar ćemo djelo bolje razumjeti ako to sve znamo?). Jesu li četiri brata Karamazova — sâm Dostojevski? Vjerovatno, na neki način, jesu. Oni su *mogućnosti* Dostojevskog koje, može biti, pišući realizuje. Istina je i da je veoma mrzio oca, surovog despota koji je skončao mučeničkom smrću, i da prečesto opisuje oceubistvo ili opsesivnu želju za ubistvom roditelja svojih literarnih junaka. To je navelo Sigmunda Frojda da, podstaknut lektirom koliko i sopstvenim iskustvom, objavi svijetu svoju znamenitu teoriju Edip-kompleksa. Nije nimalo čudno što je Frojd najviše cijenio baš ova djela: *Car Edip*, *Hamlet* i *Braća Karamazovi*. Je li slučajno što u tim knjigama dominira simbolično ubijanje oca (smatra se, ponekad, da je i Hamlet bio u vlasti tog kompleksa)? Sve te realije, međutim, ne znače gotovo ništa u analizi unutrašnje logike i koherencije djela. U tome su tragovi stare predrasude po kojoj umjetnost rekonstruiše, a ne interpretira stvarne događaje istorije.

Kao primjer narušavanja načela koherencije Milošević navodi završne stranice knjige *Braća Karamazovi* („Legenda o Velikom Inkvizitoru"). Te stranice su veličanstvena filosofija, jedna od najtrajnijih i najvećih u čovječanstvu. Kao literatura, one ne vrijede mnogo! Taj dio djela je nasilno inkorporiran, ne pripada toj književnoj strukturi kao neophodnost, kao konstitutivni element. U djelo je, dakle, prodro (dabome, na kraju, jer kraj je u djelu sve: kriza i kruna) ideološki, moguće i psihološki faktor koji je uništio njegovu unutrašnju logičnost. Nije nimalo mudro misliti da to veliki pisac nije znao, ali mu se to, možda, svjesno „omaklo" iz vanknjiževnih razloga (možda je tome kumovala oficijelna ideološka situacija dana?). Nešto što nije autonomno književno, svakako, nagnalo je Dostojevskog da ovo djelo završi „porukom", veličanstvenim traktatom

o ljudskoj sudbini i slobodi, ali koji je naškodio — koherenciji knjige.

Komentator Miloševićeve knjige radoznalo je očekivao kako će opstati njegov sistem kad bude analizirao ogrešenja o imanentnu dosljednost psihološkog portreta lika u knjizi u kojoj ne vrijede previše realističke i tradicionalne motivacije, u Kamijevoj knjizi apsurda, *Strancu*. Milošević je u ovom odjeljku knjige polemisao (đavo-logičar) sa gledištima nekih interpretatora ovog Kamijevog djela tražeći u njima, takođe, nedosljednost i unutrašnje sukobe motivacijskih sistema. Je li Merso vjerovatan u „stvarnom svijetu"? Merso je „stran sebi i svijetu", prema svemu savršeno ravnodušan. Kako, onda, takav apsurdni junak ubija?! To je unutrašnja nedosljednost ovog lika, smatra kritičar Barje, jer je sam čin ubistva već neki moralni stav, akcija („popravljanje svijeta"), i u neskladu je sa psihološkim „portretom" potpuno otuđenog Kamijevog junaka. Barje kaže da je Merso pucao čak četiri puta (?!) u mrtvo Arapinovo tijelo vjerovatno samo stoga da bi ga Kami, iz umjetničkih pobuda, mogao „osuditi" na smrt. I Milošević, kao i Barje, analizira to gledište francuskog kritičara i slabosti Kamijeve motivacije. Sartr, takođe, smatra da je mjestimični Kamijev lirizam u ovom djelu faktor inkoherencije, ali se teško složiti s takvim mišljenjem (je li Merso sposoban, ili ne, za lirsko doživljavanje prirode?).

Kami je, na primjer, privatno bio protiv smrtne kazne. Međutim, bez razmišljanja i kajanja savio je glavu Mersoovu na panj giljotine. To pogoduje mistifikatorskoj atmosferi mišljenja po kojima neki unutrašnji „diktat" upravlja piščevom voljom i „vodi" njegovu ruku po bijeloj celuloznoj pustinji. Milošević smatra da se Kami time brani od osjećanja krivice, i ta teorija o alibiju nije bez osnova. Svakako su postojala najmanje dva Kamija!

Govoreći o *Strancu*, Milošević polemiše sa nekim biografskim nagađanjima oko okolnosti nastajanja ove značajne knjige o kojoj je napisana čitava biblioteka knjiga. Situacija stranstvovanja je univerzalna činjenica modernog vremena, stoga je ovoj knjizi obezbijeđena dugovječnost.

Milošević je „arbitrirao" i u polemici koja je o smislu književne kritike vođena nedavno u Francuskoj između pripadnika nove i tradicionalne kritike. Književna kritika postala je multidisciplinarnom kako bi se što bliže „primakla" suština djela i konvergenciji svih nivoa u njemu. Tu vrstu književne teorije zastupaju Novi kritičari. Kritika tu konvergenciju nikad ne može spoznati jer se radi o drukčijem jeziku. Nova kritika kojoj pripadaju Dubrovski, Bart i ostali, posmatra djelo kao višeznačnost, otvorenu metaforu koja *dopušta* različita tumačenja. Ni jedan metod saznavanja suštine djela nije tako uspješan da višeslojnost *i asocijativ*nost djela može dolično izraziti i objasniti. Istorijski kritički metod, kojem su skloni Stari, objašnjava djelo tako što ga vidi u vremenskom toku i neizdvojeno iz događaja istorije. Djelo, međutim, nije sastavni dio istorije, nije njen prost refleks kao što je to istorijska nauka. *Umjetnost pre*nosi samo univerzalne vrijednosti istorije i ljudske sudbine.

Zato što je djelo totalitet, svi metodi (impresionistički, intuitivistički, metalogički ...) ograničeni su *u svojim* isključivim stanovištima. Ni sociološki pristup djelu nije dobar jer traži veze stvarnosti i njenog *tematskog* izraza (preuveličava se snaga te veze, kao da književnost samo transponuje jednu društvenu stvarnost i interese pojedinih socijalnih grupa).

Dubrovski smatra da *se koherent*nost koja je svojstvena književnim djelima *a priori* ne da obuhvatiti tipovima koherentnosti koje nauka može da otkrije. Zašto se onda, uopšte, baviti kritikom? To pitanje je postavio i sam Milošević, ali je istodobno i odgovorio da to pitanje nema mnogo smisla. Stoga što, smatra on, *svi me*todi nisu *podjednako blizu* suštine djela. To znači da ima smisla približavati joj se „tipovima koherentnosti" koje nauka može da otkrije, koliko je to — moguće. To je šansa kritike i njena nesreća.

Milošević je, naravno, tražio nedosljednosti i u stanovištima francuskih polemičara oko sadržaja Nove kritike, i to je činio s logičnošću koja impo-

nuje. Njegova knjiga se, između ostalog, čita s velikim zanimanjem i stoga što posjeduje jedan veoma dinamičan, zanimljiv metod traženja grešaka u logici (metod „estetičkog policajca", rekao bih inspirisan čestertonovskom „policijom ideja").

Koje je tumačenje djela istinito? Šta je dominantno u književnom djelu? Na ta pitanja može odlučno odgovoriti samo blaženi, neko ko smatra da postoji samo jedna i jedinstvena istina, ko je „zaboravio" da se ta „Istina raspala na bezbroj istina". Na vlasti je duh novog, modernog relativizma u kojem je nastala nova hijerarhija vrijednosti. Bilo bi, recimo, zanimljivo tražiti unutrašnju logičnost djela Alena Roba Grijea. Ima li tu tradicionalne logičnosti i konvencionalnog realističkog motivacijskog sistema? Kakav je metod potreban da bi se došlo do suštine takvog jednog djela krajnjeg objektivizma svojstvenog ne ljudima s prirodnim predrasudama, već stvarima koje su ih smrću oslobođene? Kritici nije lako da se snađe u situaciji u kojoj je, kako kaže Malro, izgubljena vrhunska vrijednost. Traže se metodi interpretacije (i Miloševićev je jedan od njih) jer ni jedan nije dovoljno dobar. Romano Gvardini, čak, kaže da „djela velikih umjetnika ne pripadaju svojim autorima nego slijede sopstvene zakone i dublja su no oni što su ih stvorili". Gvardini, znači, prećutno priznaje „unutrašnji diktat", a to, dakle, vodi zaključku da se suština umjetničkog djela ne može baš uvijek racionalno spoznati. Ma kako bilo to teško onima koji su apostoli „duha jasnoće i harmonije", Gvardini je prilično u pravu. Djelo se čudno otima od autora, po nekoj nepojamnoj unutrašnjoj zakonitosti koja ga oblikuje i na koju ostavljaju neizbrisiv pečat biografija piščeva, istorija obogaćena aktuelnošću, psihička i ideološka struktura koja formira predrasude.

Milošević se spretno upliće i u polemiku između Veleka i Ingardena o pitanju da li je metafizički kvalitet specifično obilježje vrijednosti umjetničkog djela. Da li književno djelo dostiže „najvišu tačku prilikom ispoljavanja metafizičkih kvaliteta"? Vjerovatno dostiže. Ingarden izlaže zanimljivo gledište po kojem ti „metafizički kvaliteti" i u stvarnosti obavijaju ljude i stvari, „ali je čovjek toliko „pritisnut" i obuzet silinom doživljaja... da je bilo kakva kontemplacija isključena". Može se, dakle, reći da akcionizam, tako svojstven našem dobu, ne dopušta ljudima da zapaze te „metafizičke kvalitete" koji su prirodna atmosfera u koju su uvijeni ljudi i stvari. Naravno, Milošević je ovdje polemisao sa nekim gledištima Velekovim i Ingardenovim tražeći kontradikcije u njima, s manje ili više uspjeha.

Izgleda, najbolje bi bilo složiti se sa Rolanom Bartom da djelo „predstavlja tajanstvenu sintezu racionalnih elemenata". Ta Bartova definicija mnogo podrazumijeva, i mnogo kaže — skrivajući.

Knjiga Nikole Miloševića *Ideologija, psihologija i stvaralaštvo*, nova je po metodu i načinu mišljenja, bar kad je riječ o našoj sredini. Ona je moderne koncepcije, obilježena duhom logičnosti i načelom koherencije koju traži u stvaralaštvu. Traži, to jest, oblik, jer je sve oblik, dim kao i katedrala u Šartru (kako bi rekao Sezan). Uspješna je u traganju za unutrašnjom nesaglasnošću motivacijskih sistema, iako je, tragajući za fantomom savršenog oblika, i sama otkrivala pojedine slabosti u pogledu — dosljednosti.

Apsolutne dosljednosti ima samo u neorganskom svijetu. Stoga je ne valja tražiti ni u ovoj knjizi ni u bilo kojoj.

VELJKO RADOVIĆ

Džemal Hatibović: Međunarodni položaj Japana poslije drugog svjetskog rata

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1971, strana 322)

Malo je knjiga za koje se mora reći da zaista popunjavaju osetnu prazninu u pojedinim granama naučne ili stručne literature, a to je slučaj sa knjigom Džemala Hatibovića. Japan, u pogledu novinske ili publicističke prezentacije ili, pak, parcijalnog izučavanja, nije više zemlja koju treba „otkrivati", ali je još sasvim nedovoljno radova nastalih kao plod dužeg i sistematskog proučavanja. Hatibovićeva studija je omogućena njegovim dvogodišnjim boravkom u Japanu, kao i uspehom autora da savlada jezičku barijeru, što mu je otvorilo puteve do primarnih izvora relevantnih materijala. Zahvaljujući svom neposrednom prisustvu u Japanu, autor je osetio potrebu da — pre nego što napiše studiju o osnovnim činiocima posleratne japanske privredne ekspanzije, a koju u predgovoru najavljuje — objasni savremeni međunarodni položaj Japana, bez čega je gotovo nemoguće razumeti ni to jedinstveno „privredno čudo" druge polovine XX veka.

Imajući u vidu stanje stručne literature, autor se u izboru cilja i metoda rada nije mogao da drži „čistog" postupka, već je morao da se opredeli za interdisciplinaran pristup u analiziranju najbitnijih činjenica vezanih za temu. Otuda je studija kompozicijski, mada ne i kvantitativno, podeljena na tri dela. U prvom je dat kratak pregled najznačajnijih veza Japana sa svetom od najranijih stoleća do okončanja okupacije posle drugog svetskog rata; pravo uobličavanje međunarodnog položaja Japana nakon poraza u drugom svetskom ratu čini drugi deo knjige; treći deo je analiza odnosa sa glavnim međunarodnim partnerima Japana — Sjedinjenim Državama, Sovjetskim Savezom, Kinom i zemljama jugoistočne Azije.

Mada je, kao što je rečeno, istorijski prikaz veza Japana sa spoljnim svetom kratak i više naznačenje nego analiza bitnih događaja, njime su pružena najneophodnija objašnjenja o dva osnovna pitanja: kako je Japan jedini od azijskih zemalja izbegao osvajanje od strane Mongola, odnosno zapadnih kolonijalnih država i kako se Japan pretvorio u agresivnu imperijalističku državu. Najviše mesta, što je prirodno s obzirom na temu, autor je posvetio spoljnoj ekspanziji Japana krajem prošlog i u prvim decenijama ovoga veka i njegovim odnosima sa drugim velikim silama na Dalekom istoku. U ovome delu pružena su, takođe kratko, objašnjenja o saradnji Tokija sa Berlinom i Rimom u vreme plime fašizma u Evropi, kao i o japanskom ratnom porazu i okupaciji.

U drugom delu knjige autor je međunarodni položaj Japana analizirao pre svega sa stanovišta međunarodnog prava, odnosno pravnih akata kojima je regulisan status države. Tim postupkom Dž. Hatibović je hteo da ukaže na jedan bitan fenomen perioda posle drugog svetskog rata u kome se jasno uočavala evolucija odnosa između tri savezničke države (Sovjetski Savez, Sjedinjene Države i Velika Britanija), koja je dovela ne samo do različitih tumačenja međunarodno-pravnih akata, već i do pripremanja nekadašnjih ratnih protivnika za partnere tokom hladnoratovske konfrontacije.

Veoma je korisno što je autor nastojao da navođenjem oprečnih shvatanja teoretičara prava iznese i sopstveni sud o pravnim osnovama okupacije Japana i odnosa između okupacionih i japanskih vlasti. Istakavši da su Sjedinjene Države preuzele na sebe sve funkcije saveznika u odnosu na Japan, autor je ubedljivo ukazao na višestranost njihove politike.

U knjizi je, naime, konstatovano da je politika Sjedinjenih Država prema Japanu u najneposrednijoj funkciji američke ukupne, globalne vojno-političke strategije. Jedino takva tvrdnja može da objasni mnoge protivrečnosti ne samo u američko-japanskim odnosima, nego i gotovo apsurdne situacije koje se reperkutuju na unutrašnjoj političkoj sceni u samom Japanu (na primer, dugogodišnja borba konzervativnih vlada i

opozicionih snaga oko nekih bitnih tačaka ustava koji su neposredno posle rata nametnule američke vojne vlasti). Ta složenost odnosa, što je autor i istakao, konstituisala je izvesne primarne i sekundarne ciljeve politike SAD. S jedne strane što su Sjedinjene Države, posle pacifikacije ratnog neprijatelja, kao najvažniji cilj svoje politike odredile sprečavanje da tehnološki potencijal Japana bude povezan sa ostalim elementima sile suprotne strane, a, s druge, da se Japan što je moguće više aktivira u spoljnoj politici Amerike.

Ta „aktivizacija" Japana je višestrukog karaktera: vojno-strateškog, političkog, ekonomskog i, čak, ideološkog. Strateškog zato što japanska teritorija predstavlja izvanredno uporište za američke snage angažovane na azijskom kontinentu za ostvarivanje politike „sputavanja komunizma", to jest američke vojne intervencije radi održavanja reakcionarnih režima u mnogim zemljama, kao i vojnog okruženja Sovjetskog Saveza i Kine. Japanski arhipelag, uz to, predstavlja prirodan bedem na kome se daleko od teritorije SAD može voditi rat sa protivnom stranom pre nego što bi, u uslovima opšteg rata, bio izložen udaru sam američki prostor. Dalje, osnaženi Japan, po američkim planovima, sve više bi trebalo da bude protivteža vojnom jačanju Kine i time da snosi deo tereta suprotstavljanja Sovjetskom Savezu i Kini. Najzad, prosperitetan i kapitalistički Japan bi trebalo da bude alternativa društvenom i privrednom razvoju Sovjetskog Saveza i Kine, kao i uopšte socijalističkim tendencijama koje su karakteristične za azijski kontinent.

Ne previđajući bitne komponente veza i odnosa Sjedinjenih Država i Japana, autor nije propustio da ukaže i na prednosti i opasnosti koje iz toga savezništva proizlaze. Tako, dok vojna saradnja Japana sa SAD ne doprinosi japanskoj bezbednosti jer vojne baze predstavljaju stalnu opasnost uništenja Japana u slučaju rata, dotle ta saradnja omogućuje Japanu ogromne uštede u izdacima za vojsku. Pored toga, nastojanje SAD da i ekonomski vežu Japan za sebe omogućilo je da ogroman fond američkih tehnoloških, naučnih i drugih znanja bude prenet u Japan, da se japanskoj privredi otvori tržište Sjedinjenih Država. Drugačije rečeno, protivrečni odnosi savezništva Japana sa Sjedinjenim Državama iz početne vojne prinude ratnog pobednika i tokova međunarodnih zbivanja stvorili su mogućnost za japansko političko vođstvo da put ka trajnijoj unutrašnjoj stabilnosti i međunarodnoj afirmaciji pronađe u jačanju privredne, a ne vojne moći.

Bilo bi, međutim, uprošćeno misliti da je cena rizika koju Japan nadoknađuje koristima iz savezništva sa SAD pretvorila tu zemlju u američkog satelita, da je nepromenljivost tih odnosa trajna karakteristika međunarodnog položaja Japana. Autor, stoga, naglašava da u poslednje vreme, zbog stalnog jačanja opozicionih političkih stranaka ili promene odnosa snaga između SAD i trećih zemalja, sve više dolazi do izražaja tendencija za samostalnijom ulogom Japana na međunarodnoj sceni.

Ipak autor sasvim ispravno i ne precenjuje izglede Japana da se u neposrednoj budućnosti pretvori u mnogo veću silu koja bi znatnije izmenila sliku sveta. Taj svoj zaključak Dž. Hatibović zasniva na dva glavna razloga. Prvi, da Japan, mada raspolaže ekonomskim i tehnološkim potencijalima, ne priprema izgradnju raketno-nuklearnih snaga koje bi mu obezbedile status supersile. S tim u vezi je uverljivo autorovo mišljenje da će glavni napori zemlje i dalje biti usmereni ka privrednom jačanju i proširivanju ekonomskih veza sa spoljnim svetom. Drugi momenat: Japan će i dalje ostati u vojnom savezništvu sa Sjedinjenim Državama ne narušavajući i ne zaoštravajući odnose sa Sovjetskim Savezom i Kinom.

Gledana u celini, knjiga Dž. Hatibovića ne pruža, ili gotovo ne pruža, mogućnost da se neke teze ili zaključci u njoj izneti osporavaju. Ta osobina knjige, međutim, ne mora istovremeno da znači i njen prevashodan kvalitet. Ograničen raznim razlozima, a pre svega potrebom da objasni i neka gotovo elementarna pitanja kojima ne mora da se bavi razvijenija stručna literatura, autor je pojedina poglavlja ostavio nerazrađena, nedovoljno produbljena. Zbog toga,

verovatno i sam osećajući taj nedostatak, nastojao je da na pojedinim mestima postavljeni faktografski okvir, koji je inače raznovrstan i obiman, popuni izvesnim teorijskim postavljanjem pitanja, da na neki način obogati činjeničku materiju.

Drugo jedno pitanje, više nego što bi to bila primedba autoru, nameće se neposredno posle pažljivog čitanja knjige. Reč je, naime, o korišćenju izvorne, primarne građe, u čemu je Dž. Hatibović u nesumnjivoj prednosti nad drugim autorima publikacija o Japanu. Autor dovoljno poznaje japanski jezik, pa se moglo očekivati da će u većoj meri nego što se to vidi u knjizi koristiti materijale pisane na tom jeziku. Ovakvo pitanje postavlja se utoliko pre što se bilo posredan ili neposredan odgovor na njega ne može naći ni u kratkom predgovoru autora, što je inače uobičajeno kada se radi o jezičkim barijerama ili osvrtu na stanje literature o određenoj temi.

Iznete primedbe, očigledno, ne kolidiraju sa ocenom datom na samom početku ovog kratkog prikaza knjige Dž. Hatibovića da je ova studija značajan doprinos našoj naučnoj i stručnoj literaturi. U to nas ubeđuje, pored navedenih kvaliteta, i precizno navođenje izvora koje je autor koristio, bogata bibliografija knjiga i drugih materijala objavljenih na više jezika, selektivan prilog važnih međunarodno-pravnih dokumenata i, najzad, veoma korisni indeksi.

D. ŠOLAJIĆ

Milan Bakovljev: Teorijske osnove programirane nastave

(„Duga", Beograd, 1972, strana 124)

Ako se baci makar i površan pregled na prilično obimnu i bogatu literaturu o problemima obrazovanja u svetu i na prilično oskudnu kod nas, onda nije teško uočiti da je sva ta literatura u manjoj ili većoj meri kritička i da iz nje izbija duboko nezadovoljstvo stanjem obrazovanja, metodima i sredstvima koja se u savremenom sistemu obrazovanja primenjuju. To nije naročito nova pojava, to nezadovoljstvo potiče otprilike iz vremena posle prvog svetskog rata i bivalo je nekada jače, nekada slabije, ali do današnjeg dana nije iščezlo. Razlozi koji se navode da bi se to nezadovoljstvo obrazložilo mogu da budu različiti. Rešenja koja se nude, a treba odmah reći da se malo rešenja nudi, mogu da budu raznovrsna. Ali, jedno je celoj toj bogatoj literaturi zajedničko: stari sistem obrazovanja je zastareo, sadašnji sistem obrazovanja nije dobar, ne odgovara savremenim potrebama, prevaziđen je mnogostruko, a novi sistem obrazovanja nije stvoren, nisu stvoreni čak ni principi na kojima treba da se gradi. Zato je u celoj toj kritici primedbi pametnih i lucidnih mnogo, predloga, čak i osrednjih i ne naročito zanimljivih, malo. Jednom rečju, staro se kritikuje, novo se ne predlaže, postojećem se ne postavlja alternativa.

Knjiga Milana Bakovljeva *Teorijske osnove programirane nastave* ide među one knjige koje mogu da budu zanimljive iz više razloga. Ona se ne bavi toliko kritikom starog načina učenja, jer je za Bakovljeva taj zastareli i prevaziđeni način obrazovanja neprihvatljiv, nego pokušava da skicira jedan novi sistem nastave i samim tim jedan novi sistem obrazovanja. Ali ni Bakovljev na kraju ne nudi neko idealno rešenje; pa čak ni rešenje koje bi moglo da bude koliko-toliko celovito, uprkos eventualnim primedbama i kritikama koje bi jednom takvom rešenju mogle da se upute. I Bakovljev je, kao i većina pisaca njegove orijentacije, više kritičan nego konstruktivan i neuporedivo je bolji tamo gde kritikuje nego tamo gde predlaže.

Bakovljev je svoju knjigu podelio na osam kraćih poglavlja i dao gotovo svu relevantnu literaturu o predmetu. U stvari, knjiga ima tri dela. U prvom se izlažu osnovni principi programi-

rane nastave, u drugom određena shvatanja programirane nastave uključujući i njihovu kritiku, a u trećem se nudi perspektiva. „Svaka od analiziranih teorijskih platformi programirane nastave — kaže Bakovljev — dala je krupan doprinos razvoju ovog perspektivnog nastavnog sistema. Nijedna, međutim, ne daje odgovore na sva pitanja, ne rešava sve probleme programiranja i programiranog proučavanja i učenja. To im ne polazi za rukom čak ni kada se udruže (mada se njihovim uzajamnim dopunjavanjem područje nerešenih i nepotpuno rešenih problema programirane nastave znatno sužava)". Ali to i takvo stanje ni u kom slučaju, po Bakovljevu, ne isključuje mogućnost izgradnje jedne celovitije metode. Ako se odbace bihevioristički principi programirane nastave koji nastavu svode na svojevrstan vid drila i koji imaju, razume se, bez metode fizičke prinude koja je bila svojstvena obrazovanju u srednjem veku, mogu od metodologije sholastičkog srednjovekovnog „bubanja", onda se druge metode, počev od metode etapnog formiranja umnih radnji pa do kibernetičke metode, uzajamno dopunjuju. Ostaje samo da se izgradi sistem koji bi programiranu nastavu učinio i efikasnom. U klasičnom sistemu obrazovanja programi su mogli da budu rđavi, ali ipak da daju nekakve rezultate. U modernom načinu obrazovanja koji nam nudi programirane nastave samo dobri programi mogu da daju i dobre rezultate. Bakovljev je tu, čak, veći pesimist nego što bi to, po njegovom nedvosmislenom opredeljenju za radikalnu reformu sistema obrazovanja i za odlučno uvođenje programirane nastave, moglo da se pretpostavi. Naime, Bakovljev sa sigurnošću tvrdi da rđavi programi garantovano daju rđave rezultate. Ali i dobri programi mogu da daju slabije rezultate od predviđenih. Drugim rečima, kao i svaka nova metoda u obrazovanju i vaspitanju, i programirana nastava ima da izdrži čitav niz iskušenja, da se kroz praksu verifikuje i potvrdi, u praksi otkrije svoje nedostatke i otkrivajući nedostatke pronađe rešenja, koja jedno teorijsko razmišljanje, ma kako bilo lucidno i nadahnuto, nikada ne može da pruži. Razume se da se i tu vraćamo na jedan od osnovnih problema sa kojima se misao našeg vremena suočava — da ni jedna nauka više nije i ne može sebi sama da bude dovoljna i da se ni jedan naučni sistem ne može pretvoriti u datu realnost ako se apstrahuju mnoge okolnosti koje njegovu realizaciju čine mogućnom.

Postoje dve vrste otpora programiranoj nastavi. Jedno je tradicionalna pedagogija sa bogatim vekovnim iskustvom, sa dobrim stručnjacima koji su u određenim istorijskim okolnostima postizali izvesne rezultate, sa metodski dobro razrađenim udžbenicima. Drugi su otpori među onima koji nemaju dovoljno strpljenja i koji bi želeli da rezultati programirane nastave budu takvi da već u prvoj generaciji premaše očekivanja i najvećih optimista. Tradicionalna pedagogija neuspeha jednog metoda, ili čak i njegove periferne slabosti, automatski uzima za dokaz da čitav pravac programirane nastave nije dobar ili da predstavlja neku vrstu pedagoške utopije. U preteranom nestrpljenju slične pogreške prave i oni drugi koji misle da postepeno uvođenje programirane nastave istovremeno ubija radikalizam reforme i smeta usavršavanju programirane nastave.

Izložena otporima obeju strana, programirana nastava ima tek da izdrži i svoju pedagošku, i svoju psihološku i svoju društvenu bitku. Sistem učenja i sistem obrazovanja koji nas sve u manjoj ili većoj meri ispunjava nezadovoljstvom o kojem smo govorili stvarao se i izgrađivao nekoliko stotina godina. On, ma koliko dotrajao, još uvek ima izvesnu svoju logiku. Programirana nastava koja tek nastaje upoređuje se sa nečim što je već završeno i konačno delo. Konzervativna misao uvek rezultate sadašnjosti meri najvišim dostignućima prošlosti. Ako se dokazuje da je slikarstvo u krizi, onda se to dokazuje time, na primer, što danas u svetu ne slika ni jedan Rembrant, a ne poređenjem srednje mere starog slikarstva sa srednjom merom savremenog slikarstva. Isto tako, programiranoj nastavi se stavlja primedba da nije dala one rezultate koje je dala klasična nastava, pri čemu se gubi iz vida pro-

gramirana nastava te rezultate nije ni mogla da da iz prostog razloga što se s njom eksperimentiše tek nekoliko decenija i što ona još uvek nema jednu jedinstvenu platformu.

Knjiga Milana Bakovljeva može da bude zanimljiva i korisna na nekoliko načina. Ona nas najpre upoznaje sa svim idejama o programiranoj nastavi, o osnovnim odlikama određenih metoda i sa njihovim slabostima. Uz to ona nas informiše i o dilemama koje postoje među pristalicama programirane nastave. Ona nema mnogo originalnih ideja, ali Bakovljev ideje koje su prisutne interpretira na pristupačan i jednostavan način, na način koji može da navede na razmišljanje i ljude koji nisu profesionalni vaspitači i koji se profesionalno ne bave problemima nastave. U tom smislu ona ide među one knjige iz kojih može mnogo više da se pročita nego što je u njima formalno napisano. Uz to Bakovljev je sav u otporu prema izvesnim tradicionalnim shvatanjima nastave. Ne ulazeći u ispitivanje nedostataka raznih novina koje su uvedene u našem školstvu, mi se svi sećamo velikog otpora koji je tradicionalna pedagoška misao ne samo od revolucije naovamo, nego i od prvog svetskog rata naovamo kod nas davala svakoj novini. Svi se dobro sećamo niza protestnih pisama, aktivnih i penzionisanih prosvetnih radnika protiv testiranja, testova i svih onih, relativno skromnih, eksperimenata koji su se primenjivali poslednjih godina. Sa mirom, i bez polemičkog tona, uzimajući da su osnovna pitanja oko potrebe reorganizacije nastave već rešena i prečišćena, Bakovljev upravo blagodareći tom miru lomi niz konzervativnih otpora a da o njima ne govori. Jednostavno kao pisac Milan Bakovljev je uverljiv. Dok čitate knjigu Milana Bakovljeva, vi mu verujete. Kasnije počinjete da se s njim slažete, da biste na kraju možda poneli utisak da Milan Bakovljev nije tako eksplicitno i odlučno na strani ideja koje razvija kako bi morao da bude. Ali taj mir je posledica dubokog poverenja u vrednost ideja koje se razvijaju kao takve i zato ih Milan Bakovljev i razvija bez ikakve nadmenosti i arogancije.

PREDRAG PROTIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Redakcija „Gledišta“ je, odlučujući se za temu „Vrednost prava u jugoslovenskom društvu“, uputila poziv jednom broju naših poznatih pisaca i iz oblasti teorije i iz oblasti prakse. Poziv je sadržao teze koje su poslužile kao okvir za diskusiju o stvarnoj ulozi prava u jugoslovenskom društvu. U tezama je bilo naznačeno i pitanje da li pravo u nas odumire ili se obezvređuje i koji su uzroci jedne ili druge pojave, zatim poseban osvrt na pitanje obezvređivanja prava, jer, ako ono postoji, postoji i odgovor na pitanje da li se time ugrožava stabilnost društva, slobode i prava građana. Prispele priloge o tim pitanjima „Gledišta“ su objavila u dvobroju 5—6.

Dr Jovan Đorđević ističe da se odnos jugoslovenskog društva, odnosno njegovih vodećih snaga, prema pravu menjao u skladu sa fazama političkih, ekonomskih, kulturnih i duhovnih promena i sa razvitkom toga društva. Naše je društvo postrevolucionarno i njegova ponašanja odgovaraju strukturi i karakteru tog društva, naravno, uz izvesne osobenosti koje proizlaze iz istorijskih i nacionalnih struktura. Po mišljenju dr Đorđevića, sve revolucije se prema pravu odnose nihilistički. On nalazi dva uzroka tome. Prvo, pravo je uvek bilo i danas je zaštitnik jednog poretka. U situaciji kad se taj poredak negira i ruši, pravo je, kao spoljna manifestacija društva, najčešće na udaru. Drugi razlog nihilističkog odnosa prema pravu dr Đorđević nalazi u činjenici da pravnička profesija, naročito su-

dovi, pripadaju vladajućem državnom aparatu i više su naklonjeni da štite sistem i vlast, a manje čoveka, slobodu i ljudska prava. Jugoslovenska revolucija je, međutim, odbacila apstraktni, nihilistički odnos prema pravu i pravnom regulisanju jer se odmah po oslobođenju u nas pristupa donošenju mnogih novih zakona koji su regulisali vrlo složena i osetljiva pitanja prelaska iz starog i okupacionog poretka u novi sistem narodne vlasti, a u isto vreme se donose i novi ustavi kao osnovni zakoni. Na taj način je neizbežna politička eksplozija i plima kanalisana i stavljena pod vladu zakona.

U daljem izlaganju dr Đorđević ističe da građenje i prihvatanje tekovine kulture i civilizacije, reda i pravičnosti prati i mora da prati svaku pravu revoluciju. Naučna analiza neposrednih revolucionarnih faza posle pobede nove vlasti u socijalističkom društvu pokazala je da nema osnova za prihvatanje shvatanja da je rušilački i negatorski elan suština i snaga revolucije, a pravi nihilizam je upravo izraz takvih stihijsko-rušilačkih snaga. Ali pozitivna revolucionarna tendencija nije uvek bila preovlađujuća. Kasnije faze razvitka naše zemlje donele su sobom i konflikt između tendencija stihijsko-rušilačkog i prihvatanja tekovina kulture, reda i pravičnosti, što je neminovno dovelo do konflikta između vladavine prava i vladavine političkog oportuniteta, pa i samovolje i nasilja. Te protivurečnosti i neusklađenosti javljaju se i danas u novom i različitom vidu. Ali je Jugoslavija, kaže dr Đorđević, prva od socijalističkih zemalja unela u svoj Ustav princip ustavnosti i zakonitosti i mehanizam za zaštitu ovih principa kao bitan elemenat političkog i ustavnog uređenja. Taj princip nalazi svoju primenu naročito u funkcionisanju ustavnih sudova.

Ovaj naš poznati i vrsni poznavalac pravne nauke se suprotstavlja onima koji izjednačavaju odumiranje države i odumiranje prava. On isto tako kaže da je pogrešna i teza da, ukoliko država odumire, utoliko pravo jača. Jasno je da u procesu odumiranja države, koji se u nas ogleda najpre u uspostavljanju društvenog samoupravljanja, pravo ima i mora imati svoju ulogu. To je sasvim razumljivo kada se zna da je odumiranje vlasti pitanje vladanja jednih ljudi nad drugima, a taj proces je neizbežno usmeravan i kontrolisan. Ako se to ne bi činilo, odumiranje bi postalo rušenje i „spontanost" kojom bi sigurno manipulisali novi pretendenti na vlast. Dr Đorđević zato i kaže da pravo ne odumire niti može odumreti. To u našim uslovima i ne bi značilo progresivan korak u razvitku samoupravljanja i socijalističke demokratije. Međutim, kada se i ako se samoupravljanje i demokratija stvarno razvijaju, klasični vidovi prava i pravne sankcije se menjaju i transformišu. Oni ustupaju mesto oblicima novog društvenog, moralnog i kulturnog reregulisanja i normiranja jer samoupravno društvo traži i pretpostavlja neposredno učešće ljudi u stvaranju normi svog ponašanja i u zaštiti tih normi. Jedan od elemenata tih normi je i društveni dogovor i samoupravni sporazum iz ustavnih amandmana, koje još nisu u pravom smislu norme samoupravnog, društveno-moralnog karaktera. Međutim, istina je i da raste broj klasičnih pravnih normi. Dr Đorđević kaže da je taj rast naročito izazvan velikom razuđenošću i decentralizacijom procesa normiranja koji proizlazi iz novih odnosa u federaciji i samog organizaciono-pravnog formulisanja i shvatanja samoupravljanja. On ističe da naša pravna nauka nije razvila teoriju o odumiranju prava, a nije uspela ni da racionalizuje nove akte i pojave u ovoj oblasti jer je još uvek čvrsto vezana za državu, hijerarhiju i naredbu. Uzrok u pravom smislu nezapočetom procesu odumiranja prava dr Đorđević nalazi i u činjenici da je i sam proces odumiranja države, ili, još bolje, proces preobražaja dominacije, u samom početku stalno osporavan uslovima i snagama koje podržavaju i koriste dominaciju i koje izvan toga ne vide i ne mogu da vide strukturu i funkcionisanje savremenog društva i političkog sistema i u Jugoslaviji, zemlji u kojoj se proglašava kao osnovna, društveno odlučujuća uloga čoveka i slobode u odnosu na aparat, zemlji koja je krenula putem samoupravljanja.

I dr Gorazd Kušej se slaže da problem nije u odumiranju države i pra-

va, već u njihovoj demokratizaciji u smislu njihovog sve većeg podruštvljavanja. To je proces koji je, po rečima dr Kušeja, otpočeo u modernoj državi već sa buržoaskim konstitucionalizmom, a mi to podruštvljavanje sprovodimo od 1950. godine kroz ustavne i druge odgovarajuće zakonske tekstove. Dr Kušej se zalaže da se umesto pojma „odumiranje države i prava“ i kao teoretičari i kao praktičari dogovorimo za upotrebu pojma „demokratskog samoupravnog podruštvljavanja države i pravne funkcije“. Država i pravo postoje kao nužni konstitutivni elementi našeg društva ukoliko ono hoće da opstane i da se razvija u željenom pravcu. Dr Kušej ističe da teorijski i ideološki manje upućenim ljudima načelo odumiranja prava i države, a naročito zvanično proglašena nastojanja za ubrzanjem ostvarenja tog načela, može pobuditi osećanje državnog i pravnog nihilizma, utoliko veće ukoliko ih državne i pravne snage sputavaju u neograničenom iskorišćavanju njihovih društvenih moći. Pitanje vrednosti i obezvređenja prava u nas se, po rečima dr Kušeja, svodi na pitanje kritike njegove sadržine sa gledišta njegove društvene racionalnosti merene prema tome šta je i koliko je ono sposobno da ostvari od našeg normativno postavljenog društvenog ideala. Dr Kušej posebno naglašava još jednu činjenicu. Pravo nikako ne sme da bude sredstvo vizionarske ideologije. Unošenje elemenata vizionarske ideologije u tradicionalne pravne dokumente, naročito ustavne, izaziva utisak kao da se ti elementi pretpostavljaju kao već stvarno postojeći. Taj raskorak između vizije i činjenične stvarnosti ide na štetu pravne svesti kao presudnog faktora društvene efikasnosti.

U ovom broju „Gledišta“ o vrednosti prava u jugoslovenskom društvu govore i dr Franc Bučar, dr Andrija Gams, Nikola Visković, Kosta Čavoški i Branislav Jojić.

ZORAN SEKULIĆ

ideje

Najnoviji broj „Ideja“ (1—2) sadrži, pored ostalih vrlo zanimljivih članaka, i deo sa naslovom „O kuraži“, u kome su objavljeni tesktovi Milana Nedkova *Fragment o političkoj kuraži*, Đerđa Lukača *Uz organizacijsko pitanje intelektualaca* i Herberta Markuzea *Preispitivanje pojma revolucije*.

Milan Nedkov ističe da sintagma „kuraž za sve dane“ koju upotrebljava Fridman u svom delu *Sila i razum* najuspešnije izražava duhovnu situaciju u kojoj se nalaze odgovorni politički ljudi našeg vremena, u kome se sve manje uspeva da održi ravnoteža između sile i razuma i u kome takođe počinju nad čovekom vladati sile koje je sam sazdao. Savremena istorija pruža dovoljno argumenata za tvrđenje da je demokratska politička akcija bila delo kuražnih ljudi, a isto tako ona je sama čin neprekidnog manifestovanja te hrabrosti. Dakle, reč je o specifičnoj vrsti hrabrosti kao svojstvu koje moraju, posedovati ljudi koji se bave politikom. Nedkov kaže da je ta hrabrost naročito markantna crta nosilaca eksponiranih javnih funkcija u društvima koja su razdrobljena u velik broj socijalnih grupa i sa vrlo razvijenom igrom suprotstavljenih socijalnih interesa. Takva su najčešće savremena društva jer je bez daljeg jasno da je u takvim društvima politička uloga znak prisustva kuraži u onoj meri u kojoj predstavlja manifestaciju čvrste i nepokolebljive rešenosti da se interveniše u društvenim odnosima i u društvenom životu. Često se političarima zamera odsustvo hrabrosti u preduzimanju mera koje bi morali preduzeti. Takvo mišljenje je izraz zablude da je jednostavno baviti se politikom, izraz pogrešnog mišljenja da je politička od-

luka izbor između nekoliko mišljenja, odnosno izbor između nekoliko mogućih alternativa. U formalnom smislu političko odlučivanje možda i jeste to. Međutim, zaboravlja se da političko odlučivanje uvek sadrži implicitnu pretpostavku čvrste namere kod onih koji odlučuju, dakle, jedno već oformljeno opredeljenje za jedan socijalni cilj koji se namerava postići. Nedkov, u daljem izlaganju, daje definiciju političke odluke i kaže da je ona jedna vrsta individualnog ili grupnog samoopredeljenja za određen cilj i akciju usmerenu na ostvarenje namera. Politička odluka u trenutku kada prelazi u socijalni život postavlja pitanje odgovornosti za sebe i svoju sudbinu na nivo naučnog problema političkog procesa, pa je zato akcija za razumevanje namere od velike važnosti za razumevanje ponašanja političkih ljudi. Odluka u političkom procesu ne sme da bude samo inicijativa, već mora da vodi i dovodi svoje izvršenje do kraja. U političkom životu vrlo često se dešava da u toku donošenja odluke nije moguće integrisati realne interese relevantnih političkih grupa. Takođe, u logici izvršenja političkih odluka otkrivaju se istinske dimenzije interesa koje su u toku donošenja mogle biti prikrivene ideologiziranim ciljevima. Iz tih razloga akciona faza političkog procesa najčešće i pokazuje savest i sposobnost političkih ljudi, dakle, oni gube ili dobijaju bitku u samoj akciji. Znači da se može, kada to imamo u vidu, za političku odluku reći da prevashodno predstavlja čin kuraži, a politički ljudi mogu se nazvati hrabrim ukoliko poseduju specifičnost za akciju u političkom procesu. Nedkov vrši analizu političke kuraži i kaže da kuraž u politici znači prevladavanje ekstrema straha i smelosti i pretpostavlja postojanje volje koja se proteže preko donesene odluke do samog čina izvršenja. Kuražne odluke ni u kom slučaju nisu mere koje su diktirane nužnošću ili koje su preduzete pod spoljnim pritiskom, već one koje su pod kontrolom razuma, ali koje istovremeno sadrže, kako kaže Nedkov, i jaku dozu prkosa i izazova političke borbe čak i onda kada ishod nije sasvim jasan. Sasvim je pogrešno psihološko razmatranje kuraži po kome je ona prava sredina između straha i malodušnosti, s jedne strane, i smelosti i žara, s druge, dakle, sredina između dva ekstrema. Nedkov se poziva na Aristotelove reči da je kuraž neprekidno i kontradiktorno napajanje strahom i smelošću, ali se u istoriji pokazalo da se ta kontradikcija može prevladati umerenom sigurnošću razuma. Hrabrost u političkom odlučivanju sadrži i istrajnost političke akcije, dodatnu energiju i sopstveni dinamizam, što sprečava spontano kretanje odluke, njenu nekontrolisanost i neusmerenost. Nedkov dalje govori o hrabrosti političara i ističe da hrabar političar ne mora uvek da bude kriv za neuspeh svoje akcije, ali uvek mora biti svestan učinjenih grešaka i spreman da snosi sve konsekvence svojih postupaka. Političke odluke sudbonosnog značaja vrlo često moraju biti donesene nasuprot masovnog raspoloženja jednog političkog trenutka. Isto tako, odgovoran političar često preduzima mere koje se moraju preduzeti i koje su protiv mišljenja i raspoloženja javnosti. Međutim, da bi se bolje razumela kuražnost, nije dovoljno analizirati ponašanje onog koji daje primer, već treba ceniti i proceniti njene efekte.

Vrlo je zanimljivo i mišljenje ovog autora o nekonformizmu kao jednoj vrsti kuražnog ponašanja u političkom životu. Nesumnjivo je da je nekonformizam čin lične hrabrosti, čestitosti i visokog moralnog integriteta. Najmarkantnije ličnosti u istoriji bile su i jesu nekonformisti. Međutim, u modernim tehnobirokratskim društvima, gde iznošenje istine predstavlja neku vrstu herojskog čina, za nekonformizam u javnosti nema dovoljno simpatija i razumevanja, ali se nekonformisti pamte i prema njima se postupa sa poštovanjem. Nekonformizam i nije ništa drugo nego neprekidno traganje za istinom. Teškoće nastaju kada se istina pronađe jer nekonformist robuje pronađenoj istini, ona determiniše njegovo ponašanje, a njegovi pogledi, kako kaže Nedkov, započinju i završavaju jednom velikom istinom o svetu u kome on živi. Slede primeri Harolda Vilsona, koji je Britancima brutalno saopštio istinu o padu engleske imperije i tako im pomogao da se oslobode jedne velike zablude, kako bi

se lakše uključili u savremeni svet; Vili Branta, koji je Nemcima pokazao i dokazao istinu o podeljenosti Nemačke, kao nešto sa čime treba računati kroz vrlo dug vremenski period. I De Gol je bio poklonik i rob istine o veličini i dostojanstvu Francuske u savremenom svetu. Ovi primeri na najbolji mogući način pokazuju i dokazuju da je misija političkog čoveka velikog formata prvenstveno da postavlja pred naciju i zemlju ona pitanja koja će dovesti do njihovog buđenja iz letargije u koju su ih dovele zablude o sebi i svetu u kome žive, da ih navede da postave ona pitanja koja će ih učiniti svesnim sopstvene egzistencije.

Posebnu pažnju prikazivača ovog broja „Ideja" izazvao je članak Dragana Lalovića *O pokretu hrvatskih sveučilištaraca*. Sam autor kaže da ni jedan pokušaj celovitog prikaza prodora nacionalizma u SR Hrvatskoj ne može mimoići fenomen takozvanog „pokreta hrvatskih sveučilištaraca". Lalović je pokušao da odgovori na pitanja da li su i u kojim su oblicima, na kom stupnju bile prisutne tendencije prihvatanja građanskih političkih orijentacija, znači i nacionalizma, među studentima Zagrebačkog sveučilišta ne samo u protekloj godini, nego i ranije; dalje, koja su osnovna programska načela, politički potezi i način nastupanja „pokreta"; i, u zaključku, kako je uopšte moglo da dođe do takve eskalacije nacionalizma među studentima posle dvadeset pet godina socijalističkog razvitka.

U poslednje vreme vrše se, kako Lalović kaže, jalova, premda nimalo bezazlena, nadmetanja oko toga da li je Sveučilište u celini ili samo jedan njegov deo predstavljalo izvor nacionalizma ili je samo njime bilo zapljusnuto. Međutim, takva vrsta nadmetanja i konstatacija nimalo nas ne približava osnovnim uzrocima političke krize u kojoj je nacionalizam bio samo jedna od opasnosti po samoupravljanje i socijalistički razvitak društva. Lalović se u ovom svom tvrđenju poziva na Stipu Šuvara, koji je, određujući dimenzije krize, rekao da ona nije samo hrvatska, već i jugoslovenska, a da se u Hrvatskoj najjače razbuktala usled sticaja niza posebnih okolnosti. Šuvar je još rekao da su bitni uzroci krize u socijalno-klasnim odnosima u hrvatskom i jugoslovenskom društvu, pa se, po njegovom mišljenju, kriza može trajno prevladati samo bitnim promenama u socijalno-klasnoj sferi. Dakle, moglo bi se zaključiti da se osnovni uzroci prodora nacionalizma nalaze izvan samog Sveučilišta, ali to nikako ne znači da ne treba sagledati i utvrditi specifično sveučilišne uzroke i uslove koji su sa svoje strane odredili pojavni oblik nastupa nacionalizma na Sveučilištu. A neke sredine na Sveučilištu se moraju identifikovati kao žarišta te ideologije. Lalović, upravo iz tih razloga, posebno želi da sagleda vezu studenata, studentske organizacije i nacionalizma.

Već čitav niz godina na Zagrebačkom sveučilištu i u nekim delovima studentske populacije primetan je uticaj građanskih političkih orijentacija. Lalović kaže da bi se moglo utvrditi da su takva raspoloženja bila prisutna u sveučilišnoj zajednici bar toliko koliko i u samom društvu. Neki slojevi društva, na primer malograđanština, kao recidiv građanskog društva, u logičkom smislu, bili su tradicionalno okrenuti građanskim moralnim, društvenim i političkim vrednostima. Uzrok tome autor vidi u veoma izraženom procesu reprodukcije inteligencije iz određenih, „viših" društvenih slojeva. Nacionalistička politička orijentacija nije nikad bila sasvim odsutna sa sveučilišne političke scene. Ona se, iako marginalno, ispoljavala u svom građansko-liberalnom i malograđanskom vidu. U poslednjem razdoblju ispoljio se njen ekstremističko-militantni oblik. Takve stalne tendencije počele su se javljati uporedo sa periodom privredne i društvene reforme i u početku šire i temeljnije demokratizacije političkog i društvenog života. Do 1968. godine javljaju se, pored birokratsko-etatističkih otpora, i druge vrste otpora koji su u svojoj biti bili suprotni politici i programu Saveza komunista. Lalović ističe takozvanu „Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika", koja je uspela da postigne određene efekte kod jednog broja studenata. U tom razdoblju zapaža se i osetnije delovanje crkve na intelektualnu omladinu, što je bilo rezultat promena unutar same kato-

ličke crkve, ali i odraz idejne pasivnosti i ravnodušnosti Saveza komunista.

Junski događaji 1968. godine pokazivali su radikalno levu orijentaciju i ispoljili izrazitu netolerantnost prema pokušajima ubacivanja nekih građanskih teza i stvaranja nacionalističke atmosfere, tako da se u narednom periodu u javnom političkom životu na Sveučilištu uopšte ne zapažaju nacionalističke grupe. Ali baš to vreme zatišja za Lalovića predstavlja vreme za povezivanje i organizaciono pripremanje nacionalističkih grupa za kasniju političku aktivnost. One su uspele, zbog nedovoljnog prisustva Saveza komunista i Saveza studenata, da u studentskim domovima ostvare izvestan uticaj na deobu mesta u domovima, što im je poslužilo da postupno i smišljeno izvrše grupisanje svojih političkih istomišljenika i pridobiju nove. I baš tu, u domovima, osnovnim sredinama studentskog življenja, bile su prisutne različite idejno-političke tendencije: unitarističke, nacionalističke, anarhoidne, klerikalne i druge koje su već tada počele da izazivaju prve javne ekscese, da istupaju na tribinama i slično.

U daljem izlaganju Lalović daje vrlo iscrpnu analizu stanja i događaja na Sveučilištu. On upozorava, u zaključku, na bitnu neutemeljenost „pokreta" u vlastitoj sveučilišnoj sredini, koja mu je i onemogućila da postane samostalan politički subjekt političkih zbivanja. „Pokret hrvatskih sveučilištaraca", programsko-politički utemeljen kao reakcija sveučilištaraca na probleme hrvatske privrede, hrvatske politike i hrvatske kulture, bio je ne samo dnevnopolitički, već i bitno manipulisan. Takva orijentacija mu je, kaže Lalović, ponekad davala privid masovnosti i autentičnosti, ali se taj privid vrlo brzo pokazao providnim najviše zbog činjenice koja je pokazivala očiglednu jurišničku ulogu nacionalističkih snaga u studentskoj organizaciji.

SNEŽANA DILPARIĆ

kulturni život

Majsko-junski dvobroj časopisa „Kulturni život", koji izdaje Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije, predstavlja, između ostalog, i traganje za odgovorom na pitanje: Živimo li u doba kiča? Ovo traganje je bitno prisutno u tekstovima *Potreba za lepšim ogledalom* Jože Horvata, *Fenomenologija kiča* Ludviga Gica, *To je kič? Onda mora da je fino* Đuzepa Katalana i *Doba kiča* Kristijana Dipara. „Kulturni život" zaokružuje svoju storiju o kiču objavljivanjem Zakona o porezu na promet na malo, poznatog u javnosti kao „zakon o šundu". Uz tekst zakona nalazimo i rezime onih mišljenja koja takav zakon optužuju i onih koja ga opravdavaju. Poslednje tri stvari su obuhvaćene naslovom *Šund — šta je to,* ispod kojega nalazimo, između ostalog, i konstataciju da ni jedan administrativni akt u kulturi nije više očekivan, ali da ni jedan nije izazvao veće proteste i zamerke niti je dao veća prava upravi u oblasti kulture.

Pored ovih tekstova, koji, može se reći, zatvaraju glavni krug časopisa, pažnju privlači i tekst Miloša Mikelina pod naslovom *Aktuelne dileme,* zatim tekst Mirka Božića *O faširanim duhovnim atmosferama* i drugi.

„Vi ste kičasti! Nosite sako od imitacije krokodilske kože i zmijaste naramenice, volite lončiće sa cvećem, imitacije opeke, seksi slike, klešta za led u obliku zečjih šapa, alatke devoce iz Sent-Sulpisija. Vi ste kičasti i sociolog kiča Abraham Moles napisao je knjigu o vama... — doviknuće sa poslednjih strana Kristijan Dipar u članku *Doba kiča.* Polemišući sa knjigom Abrahamovom, Dipar, verovatno ne znajući, piše finale ovog dvobroja koje u sebi nosi bitnu opomenu: Rešenje je iza vaših koža, dragi čitaoci. Problem kiča je, dakle, an-

tropološki problem. Ta konstatacija je onaj konac koji kratki Diparov tekst povezuje sa ostalim iz istog kruga.

Od Minhena 1860, „ovaj način otuđivanja karakterističan za gradski život", kao nakinđurenost, minhenske krigle za pivo od plastike u kravati ili seksi kalendari umiruju loš ukus. Nešto bljutavo, mlako, udobno, neukrotiva potreba za snovima, u narodnom kiču spontana, u kiču — posledici masovne proizvodnje, usađena u samu našu podsvest. Kako to Dipar nekog citira, „najveću odgovornost ima proizvodnja koja bez skrupula igra na potrošnju".

U tekstu *Potreba za lepšim ogledalom* Jože Horvat konstatuje da je razlika između kiča, šunda i pornografije samo u dimenziji, ne i u kvalitetu. Zbog toga je običnom čitaocu daleko lakše da razlikuje pornografiju od umetničke literature, ali zato ni umetnička kritika ne može često da da adekvatan odgovor gde su granice između kiča i umetnosti.

Loša knjiga, po Horvatu, još uvek nije kič, a, s druge strane, kič se ponekad prikazuje kao savršeno delo. Gde su kriterijumi za razlikovanje? Horvat ih nalazi u funkciji. „Prava karakteristika kiča je da ugađa." Tu odmah nalazi i teškoću. Navedena definicija skoro je identična sa jednom definicijom lepog po kojoj je lepo korisno zbog toga što ga ljudi traže zbog njega samog jer jednostavno „ugađa". U pomoć je, za razrešenje, pozvana biblijska metafora o zlatnom teletu. Zlatno tele ovde nosi pozlatu i lažan sjaj kič-tvorevina. Dilema bog ili zlatno tele adekvatna je dilemi kič ili umetnost. To je ipak metafora, koja nije bez praktične primene, uverava nas redakcija časopisa, time što nam predočava saopštenje Kulturno-prosvetne zajednice Vojvodine u kojem se konstatuje da je šund smišljena deformacija kulture, morala, običaja i da ga treba razlikovati od dela koja nisu postigla izuzetan domet. Postoje fališ-psihologije, šund ljudi, ali to društvo ne sme tolerisati. Jože Horvat razmišlja slično. On dolazi do konstatacije da je poslednji razlog kiča u takozvanom Brohovom kič-čoveku. I dok Kulturna zajednica preporučuje prosvećivanje, približavanje kulturnih vrednosti čoveku, dakle lečenje kič-čoveka, kod njega je misao nešto manje optimistična: „Ako je kič laž, kako ga gledamo u širem smislu te reči, onda se prebacivanje opet vraća čoveku kome je potrebno takvo lažno ulepšavajuće ogledalo da bi se u njemu prepoznao."

U tekstu *Fenomenologija kiča* Ludvig Gic rečju fenomenologija u naslovu najavljuje jednu strogu analizu. I zbilja, on dosledno utvrđuje da kič nema svoje bezbedno mesto u okvirima estetike, mada bi to bilo najbolje. Ako se nekritički tvrdi da estetsko znači lepo, pita se Gic, da li se tim ograničenjem estetike zapostavlja naš problem kič! Da li je kič lep? Samo značenje reči kič nije jasno. Ni etimologija reči nije jasna. Potiče li kič od engleske reči „sketch" — skica? Po Avenarijusovom sećanju, engleski i američki kupci su naročito u Minhenu bili uzdržljivi što se novca tiče, a pošto nisu hteli da daju mnogo novaca za slike, tražili su samo skicu — „sketch". Možda je verzija sa „kitschen", na nemačkom, skupljati ulično blato, ili „kitschen" — prepravljati nov nameštaj u stilski stari verovatnija. A „verkitchen" — otresti se jeftino. Napomenimo da Dipar u svome tekstu kao izvor navodi južnonemačku reč „kitschen" — zapušiti.

Groteskno stanje u kome suze opominju čak i umetnika da ga je neko loše delo savladalo samo je dokaz da imunost u stvari ne postoji. Rečenica onog bogataša koji je svom slugi rekao za nekog molioca: „Izbacite tog tipa napolje, slomiće mi srce!" — potpuno je primenljiva za ovaj slučaj. Ali! Fetiši kojima se kič progoni mogu biti mnogo opasniji od „tog kepeca koji (samo!) kvari travu".

Da li je kič rezultat kič-čoveka? Gic se ne slaže sa implikacijama koje odatle proizlaze. On pominje neke hrišćanske teoretičare koji traže pomoć Velikog uređivača inače nepopravljivog sveta.

Pred očima mu je Dešner: „Kič je slabost umetnika, estetska stranputica." Odgovor je, izgleda, već spreman i glasi da lažnost kiča nikako nije tehnički problem. Naprotiv, kič može da bude savršen u tehničkom pogledu, kao, na primer, kod Mantovanija.

I lažnost kiča je dovedena u pitanje na taj način što Gic navodi Sartrovu „bezvoljnost", Hajdegerovu nesvojstvenost, kao opomene, sumnje čak da i „istinitost" života nije sasvim pouzdana.

Odgovor koji Gic inteligentno naslućuje u konstataciji da bi umetnost mogla sadržati latentan spoj sa kičom nosi nove mogućnosti posmatranja ovog problema. U tom slučaju bi umetnost bila sposobna da ga prevlada, a kič bi bio više dijalektička činjenica, nego što se to smatra.

To je kič? Onda mora da je fino — ironizira Đuzepe Katalano već u naslovu svog teksta. Gde su granice prepoznavanja kiča? Šefildske korpice sa jajima od oniksa i žada? Ogrlica od lažnih bisera ili, možda, plastični Rodenov *Mislilac*, koga za 4,95 dolara (poštanski troškovi uračunati) nude američkom korisniku. Ili su to aranžmani tipa „ponoćni Rim u vašoj sobi"! Ili je to „Karajan" u kolima pri probi guma u krivinama? Đuzepe Katalano tu već vrši identifikaciju. Karajan nikako nije kič. „Karajan" u kolima svakako jeste.

Kiču ne može da pobegne ni sama smrt ako je istina ono što, po Katalanu, tvrde keramičari, vajari i pogrebni službenici. „Ave Marija" obavezna kao cveće i fraze na sahranama su, valjda, blaža forma kiča. Duhovito može da nabraja samo gospodin Đuzepe Katalano. Kaže da je neki čovek kome je iznenada umrla mlada žena dao da se na njen grob postave bronzane biste, njega nesrećnoga muža i nesrećne dečice kako pružaju cveće od bronze u prirodnoj veličini ni levo ni desno nego u večnost.

Kič je, dakle, beskrupulozno imitiranje, ali i do iznemoglosti naglašavanje motiva koji su doveli do toga da se izradi neki predmet. Kad se to kaže, korak dalje je konstatacija da kič predstavljaju mitovi potrošačkog društva usmereni u krajnjoj liniji ka gubljenju identiteta. To je „karakteristično otuđivanje građanskog društva". Zbog toga je daleko iskreniji, prisniji i prihvatljiviji — narodni kič.

„Visoki kič" čoveka koji ide na sve književne večeri opasniji je od „niskog kiča" čoveka koji upotrebljava šibicu sa reprodukcijom znamenitih spomenika.

Ovaj časopis, za čijih su 1008 primeraka neopravdano nezainteresovane beogradske knjižare, ispunio je svoju funkciju i pokazao sluh za aktuelno. Svojom objektivnošću i razložnošću u jednom uzburkanom trenutku donosi krug duhovito i inspirativno napisanih tekstova koji će problem šunda pomeriti ka onoj tački gde je njegovo (raz)rešenje najoptimalnije moguće. I ne samo šunda.

MILAN MILOŠEVIĆ

naše teme

Iz aprilskog broja izdvajamo prilog Veljka Cvjetičanina i esej Anrija Lefevra.

Veljko Cvjetičanin piše o društvenim korenima nacionalizma u našoj zemlji. Nije prejudiciranje ako kažemo da autor pogađa suštinu stvari i ako dodamo da je tema i problem vrlo aktuelan. Metodom analize Cvjetičanin dolazi do odgovora na postavljeno pitanje o korenima nacionalizma. Na prvom mestu je konstatacija da su na teritoriji Jugoslavije koncentrisane vizantinska kultura s pravoslavljem, orijentalna kultura s islamom i zapadna kultura s katolicizmom. Sve te civilizacije i kulture nose sobom različite sisteme vrednosti koji, sasvim razumljivo, utiču na društvenu strukturu. Nakon toga sledi konstatacija da su se ljudi uvek u kriznim situacijama identifikovali daleko više s verskim i nacionalnim zajednicama kao odbrambenim mehanizmima. Autor ne zaboravlja ni pojavu buržoaskog nacionalističkog pokreta, pa konstatuje da su takođe u kriznim situacijama u nas oživljavali i buržoaski nacionalistički elementi. Dolazeći na period pedesetih godina,

autor primećuje da je tadašnji sistem nosio obeležja ekonomskog centralizma, političkog monolitizma i ideološkog monopola. Dalja petrifikacija takvog sistema u našoj višenacionalnoj zajednici dovela bi, neosporno, do snažnih nacionalističkih tendencija koje bi, sledi logičan zaključak, ugrozile i temelje nove Jugoslavije. Sasvim je na mestu uočavanje autora da je u nekim sferama društvenog života socijalna revolucija sasvim posustala, a ako ona ne caruje, nužno se rađa kontrarevolucionarna tendencija čiji je simbol nacionalizam. U tom razdoblju proizvodnja je počela pokazivati znake usporavanja, a težnje pojedinih društvenih slojeva bile su znatno veće od postojećih proizvodnih kapaciteta. Tako otpočinju sukobi oko raspodele, kako kaže autor, nacionalnog kolača, odnosno viška rada, tog temeljnog pitanja svih klasnih i međunacionalnih odnosa. Pažnju zaslužuju i konstatacije da je jedan od izvora nacionalističkih tendencija u nas suprotnost između razvijenih i nerazvijenih i da savremeni nacionalizam u Jugoslaviji ima izrazit karakter socijalnih sukoba. Sledeći citat bolje će poslužiti kao ilustracija tekuće misli nego prepričavanje: „U nas je birokratija nosilac debirokratizacije društveno-ekonomskog i političkog sistema.“ Zapažanje da je u nas bio naročito indikativan stav pojedinih društvenih grupa prema odnosu klasnog i nacionalnog svakako je sasvim tačno. Zato Cvjetičanin konstatuje da proglašavanje identiteta klasnog i nacionalnog, kao i teza da je „briga o interesima svoga naroda jedino ispravno povijesno stajalište“ u jugoslovenskim uslovima predstavlja integralni nacionalizam. Autor govori i o takozvanom masovnom pokretu i o liderima i liderstvu, pa primećuje da je vrlo velika iluzija smatrati da nacionalistički talas može biti poslušan instrument u rukama „lidera“. Za kraj, kao rezime navešćemo valjano izabranu Gramšijevu misao koju navodi i Cvjetičanin: „Korisno je za čovjeka koji nema ličnosti da proglasi kako je osnovno biti nacionalan.“

Esej Anrija Lefevra pomalo je izazovan. Uostalom, to je autor i hteo, pa zato i postavlja tako škakljivo pitanje — da li je radnička klasa revolucionarna, pa na jednom mestu ovako kaže: „Radnička klasa nije revolucionarna u sebi, po sebi, za sebe; nema revolucionarne biti ili prirode radničke klase.“ Francuski marksista smatra da postoji fetišizam velikog broja termina: radnička klasa = revolucija; radnička klasa = proletarijat. Zato on smatra da treba precizno definisati šta se podrazumeva pod revolucijom, a šta pod radničkom klasom. Po Lefevrovom mišljenju mogu se razlikovati dve verzije revolucionarnog projekta, te jednu naziva minimalnom, a drugu maksimalnom. Za njega je minimalna verzija to da se u društvene odnose uvede koherentnost, da se ublaže, ili ukinu, postojeće protivurečnosti kako bi se osiguralo bolje funkcionisanje društva. Maksimalna verzija sastoji se u simultanom ili nesimultanom nestanku nacije, države, porodice, svih institucija, čak i rada, i onoga što je Marks nazivao ljudskom osobom, to jest ograničenim načinom shvatanja pojedinačnog bića. Primećujući da Marks otkriva teškoće prelaznog perioda na teorijskom planu, Lefevr zapaža i to da radnički pokret otkriva svoje protivurečnosti u političkom pogledu. Po njegovom mišljenju, kao protivurečnost samog radničkog pokreta treba protumačiti činjenicu da se istodobno pojavljuje antietatistički socijalizam Pariske komune i etatistički socijalizam Lasala, odnosno socijaldemokratske partije u Nemačkoj. Navodeći Marksa da radnička klasa treba da uči, da joj znanje nije imanentno (na primer, da radnička klasa, kao klasa, ne zna šta je globalno funkcionisanje društva), Anri Lefevr i prihvata te Marksove reči. Zato treba proučiti Marksovu *Kritiku Gotskog programa*, jer na to ukazuje ta kritika, odnosno na to šta znači kad politička partija koja želi da predstavlja radničku klasu sastavi program, a kao po pravilu taj program uvek zanemaruje značajan deo globalnog funkcionisanja celokupnog društva. Radničkoj klasi treba objasniti ono što joj izmiče, odnosno približiti joj upravljanje viškom društvenog proizvoda, jer se društvo ne podudara s klasom, a klasa kao klasa ne poznaje globalno funkcionisanje društva. Lefevr zatim kaže: „Da bi se radnička klasa osposobila da dosegne ciljeve koji se tiču cjelokupnog

društva, potrebna joj je određena politička misao; potrebna je globalna analiza i strategija; potrebna je koncepcija totaliteta. Klasa kao klasa nije totalitet društva." Lefevr zatim iznosi svoju konstataciju da se revolucija može desiti samo konjunkturalno, to jest u određenim klasnim odnosima, pri čemu seljaci i intelektualci ulaze u takav sklop odnosa.

Što se modernog sveta tiče, Lefevr smatra da je u njemu uvek stalna tendencija ka uvrijerizmu. Autor se pita da li fenomen degeneracije komunističkih političkih partija treba pripisati samo staljinizmu ili onome što se pored nas dešava u Sovjetskom Savezu. On smatra da je degeneracija u potpunosti lasalovska, a ne marksistička. Danas smo suočeni ne sa marksizmom, nego sa više marksizama, a, na žalost, lasalizam je prisutniji i izraženiji. Ostaje otvoreno pitanje da li je Lefevr i koliko u pravu kada kaže: „Marksov marksizam do sada je ostao veliki poraženik političke misli". Najteže u degeneraciji komunističkih političkih partija je stavljanje akcenta na proizvodnju, a zakon je da radnička klasa raspolaže proizvodnjom, dakle da je kadra bilo da je uveća ili da je prekine. Iz toga sledi niz teškoća i niz problema. Ostavićemo za kraj Lefevrov zaključak da je radnička klasa u današnjem društvu klasa sa ograničenim mogućnostima i da je njena revolucionarna uloga konjunkturalna, a ne strukturalna. Što se tih izraza tiče, autor podseća da je za Lenjina radnička klasa igrala revolucionarnu ulogu samo u „stanovitim odnosima snaga i ukoliko bi postojala inicijativa, odnosno politička misao koja bi je usmeravala". Na kraju Lefevr konstatuje da nam je takva konstatacija i ono što nam ostaje od lenjinizma.

ANA ANDRIĆ

Savremenik

Majski broj „Savremenika" donosi u tematskom delu pod naslovom „Kritičko mišljenje" tekstove Mihaila Markovića *Vidovi savremene filozofske kritike*, Đure Šušnjića *Opasno je biti marksista*, Herberta Markuzea *Filosofija i kritička teorija* i Normana Birnbauma *Stvaranje političke avangarde*.

Norman Birnbaum ističe da su kapitalistička i neokapitalistička društva, naročito u Americi i Zapadnoj Evropi, obeležena značajnim promenama u procesu proizvodnje, dakle, unutrašnjim razvitkom koji stvara jednu novu klasnu strukturu. Sama činjenica da je znanje postalo faktor u procesu proizvodnje uslovila je stvaranje jedne nove avangarde, takozvane tehničke inteligencije, koja je preuzela ulogu nove klase u modernom društvu sa vrlo izrazitim uticajem na život tradicionalnih institucija i klasa. O toj novoj avangardi i o nekim privremenim pojmovima o njenom političkom značenju upravo i govori Birnbaum u svom članku.

Ovaj autor kaže da su sada čitava društva programirana kao tržišta. Na taj način je ostvareno nešto od sensimonovske vizije o organizaciji društva pomoću „industrijalaca", ali Birnbaum ističe jednu očitu razliku. Naime, nedostaje veća racionalnost celine, centralizacija se usmerava protiv, a ne u interesu kolektiva. U takvim uslovima i okolnostima znanje ne predstavlja moć kolektiva nad prirodom, već moć onih koji upravljaju organizacijom i primenom znanja. Ali važnost znanja u proizvodnom procesu ne znači neposrednu moć onih koji ga poseduju jer su oni zaposleni, a znanje se kupuje. Dakle, posednici tehničkih i intelektualnih znanja radije žele da primenjuju svoja znanja u ime onih koji raspolažu imovinom nego da autonomno rukovode proizvodnjom i društvenim procesima koji su s njima u vezi. Vlasnici imovine ne čine monolitnu grupu

i ne rukovode se isključivo tehničkim interesima. Iako tehnička znanja danas imaju nesumnjivo velik značaj, Birnbaum izražava tvrđenje da društvima našeg tipa ne vlada tehnokratska elita iz prostog razloga što bi imala ogromne teškoće da razradi čisto stručne kriterijume za političke odluke. To ne znači da neki imućniji slojevi tehničke inteligencije ne ispoljavaju tehnokratsku svest. Oni to čine jer osećaju svoju ulogu u industrijskom društvu i zato što je ideologija koncipirana tako da istakne njihove interese kao grupe. Ta tehnokratska svest se, po Birnbaumovom mišljenju, može razraditi kao doktrina o ograničenosti političkih odluka koju najbolje karakteriše krilatica „Ministri predlažu, birokrati raspolažu" ili se može pozivati na prividnu nezavisnost tehnokrata od tržišnih uslova. Ovaj drugi slučaj pojave tehnokratske svesti Birnbaum dovodi u vezu sa ideologijom o „javnoj službi", koju koriste sve velike korporacije da bi ozakonile svoju ekonomsku i političku moć.

U daljem izlaganju Birnbaum govori o univerzitetima koji su se svuda razvili kako bi mogli udovoljiti potrebama i zahtevima razvijenih društava. On ističe da je, iako su neposredni problemi očigledni (neadekvatno povećanje stručnog kadra u odnosu na broj studenata, pretrpanost itd.) značajnija neadekvatnost univerzitetskih tradicija u odnosu na zahteve društvenih elita svesnih važnosti nauke i stručnosti. Poznata je stvar da su naročito evropski univerziteti pripremali studente koji su preko svojih porodica već bili uvedeni u visoku buržoasku kulturu za ograničen broj zanimanja: nastavu, državnu službu, slobodne profesije. Ta privremena ravnoteža između zahteva društva i onoga što nude univerziteti znatno je poremećena i uzdrmana novim značajem stručnosti i porastom nove radne snage. Sada se studenti regrutuju iz mnogo heterogenijih društvenih sredina. Njihov položaj je otežan činjenicom da se moraju snaći u vrlo raznolikom sistemu profesija. To je bio i razlog zbog koga je i najnovije planiranje obrazovanja usvojilo američke i sovjetske uzore funkcionalizovanog univerzitetskog sistema po kome „proizvodnja" diplomiranih studenata treba da odgovara potrebama ekonomije za kvalifikovanom radnom snagom. Ali još uvek se velik broj studenata obrazuje na način koji nema mnogo zajedničkog sa njihovim kasnijim profesionalnim mogućnostima. Studentima se usađuju buržoaske humanističke koncepcije o individualnom, intelektualnom i kulturnom dostignuću, ali kao predsprema za birokratsko zaposlenje, koje se, po autorovom mišljenju, u pravom smislu može smatrati postburžoaskim. Struktura univerziteta je, dakle, zastarela jer podstiče studente da ovladaju opštom kulturom, koja je u stvarnosti fragmentarna. Studenti osećaju tu kontradikciju ili, kako Birnbaum kaže, gotovo komičnu neadekvatnost univerzitetskih struktura i tradicija. Maksimalan razvitak intelektualnih moći koji zahteva univerzitet protivi se konformističkoj psihologiji potrebnoj za birokratske karijere. Studenti su se prihvatili uloge surogata za humanost, koja nedostaje njihovim obrazovanim starijim jer se još nisu uklopili u sistem karijera, jer još ne koriste ljudsku moć u obliku visoke kulture da bi postigli ciljeve koje je pred njih postavio nehumani društveni mehanizam. Sami studenti su počeli da razmišljaju o nekoj boljoj budućnosti. Kritička inteligencija je, po Birnbaumovim rečima, poslužila u ovoj krizi kao jedinstven prelomni medijum. Studentski pokreti u svetu se odlikuju povezivanjem sa neprivilegovanima. Cilj studentskih interesovanja su donje klase u svetu. U prilog tom tvrđenju Birnbaum navodi činjenicu da su ogromnoj snazi studentskog otpora prema ratu u Vijetnamu prethodili savezi najsvesnijih i najaktivnijih kritičara američkog društva sa američkom nižom klasom, crnim stanovništvom, najpre na Jugu, a kasnije i na Severu. Međutim, i studentske pokrete u Americi kao i one u Nemačkoj i Francuskoj karakteriše njihova svesnost da su izolovani od tradicionalnih socijalističkih i reformističkih snaga. Na taj način oni su kao samozvana socijalistička prethodnica sasvim napustili radničku klasu ili su bili napušteni od nje. Uprkos toj izolaciji, studenti su uspeli da svu-

da ponovo ožive neke od najdubljih kritičkih tradicija, što Birnbaum dokazuje brojnim primerima. U epohi u kojoj su socijalističke tradicije radničke klase veoma oslabljene za studentski pokret se može reći da, i pored svega, predstavlja avangardu.

Birnbaum pravi distinkciju između intelektualaca i tehničke inteligencije, koja, po njegovim rečima, možda proizlazi iz prethodne faze društvene organizacije intelektualne aktivnosti u kojoj je intelektualac individualan, iako hipotetičan, učesnik u slobodnom tržištu. Intelektualci, združeni u neformalne ali efikasne grupe, pokazali su ograničenu ali utvrđenu autonomiju; oni glasno govore o stvarima od opšteg interesa i njihove delatnosti su društveno regulisane uzajamnim delovanjem javnosti i intelektualčeve sopstvene ideje o relevantnosti. Na drugoj strani, autonomija tehničkih intelektualaca znatno je ograničena jer ni njihovo znanje ni funkcije na koje su postavljeni ne određuju oni sami, već njihovi poslodavci, dakle, tehnička inteligencija je regulisana pravilima stručne i tehničke delatnosti.

Govoreći zatim o slobodnoj misli kao primarnom izvoru politike intelektualaca, koja i uzrokuje njihovu sklonost ka apstraktnom, Birnbaum kaže da su intelektualci podeljeni između dve pozicije. Prva predstavlja kritičku potvrdu birokratske organizacije društva i sadrži potvrdu sadašnjeg položaja i funkcija tehničke inteligencije i elite koja njom upravlja. Dalje, ona sadrži savršeno verovatna reformistička rešenja savremenih sukoba koja se predviđaju ne samo kao spojiva sa sadašnjim političkim i društvenim sistemom, već i kao dostižna uz korišćenje jedino suštinskih mogućnosti toga sistema. Druga pozicija podrazumeva da birokratska organizacija nije samo jednostavno sredstvo, već i zastupnik dominacije. Tu se misli da jedna novija i slobodnija ljudska kultura može biti stvorena samo ako se ukloni celokupan sistem društvenih ograničavanja slobode, pa tako ta pozicija predstavlja i poziciju duboke društvene kritike koja je u mogućnosti da proizvodi jednu revolucionarnu politiku. Ali Birnbaum se pita: koje revolucionarne zastupnike mogu naći intelektualci osim sebe?

Pošto se zadržao na pritiscima na tehničku inteligenciju i njenim izvorima i načinima na koje intelektualna avangarda utiče na tehničku inteligenciju, Birnbaum u zaključku ističe da tehnička inteligencija može poslužiti kao kulturna i politička veza između radničke klase i intelektualaca. On dokazuje da postoje izgledi za radikalizaciju tehničke inteligencije koja bi se nadovezivala na studentske pokrete. Po mišljenju ovog autora, jedna radikalizovana tehnička inteligencija u okviru radne snage, koja je u vezi sa intelektualcima van nje, može obezbediti istorijskog naslednika radničke aristokratije XIX veka. Naravno, istorija se ne ponavlja, pa bi se tehnička inteligencija u savezu sa radničkom klasom, koja je i sama tehnički veoma obrazovana, mogla pojaviti kao nova radikalna snaga. Zato Birnbaum i kaže da u ovom trenutku avangardna uloga studenata i intelektualaca leži u njihovoj sposobnosti da pruže moralno vođstvo tehničkoj inteligenciji. Ali analiza modernog društva na kojoj su radili kritički intelektualci tokom protekle dve decenije, koju su proklamovali nova levica i studentski pokret i koja je pokazala vrlo duboku i pravičnu viziju stvarnosti ne dozvoljava avangardi da bude vođ pokreta, nego njegov stvaralac. Naime, Birnbaum ističe da je osnovni zadatak avangarde u narednom periodu da ubedi ostale grupe u istinitost pomenute analize.

Iz članka Đure Šušnjića *Opasno je biti marksista* izdvojili smo za ovaj prikaz njegove opservacije o tri moguće uloge intelektualca, koji je, to ovaj autor naročito ističe, zadužen da misli o društvu u kome živi. Prva alternativa je ta da se intelektualac pretvori u neutralnog tehničara čiji posao je da prikuplja činjenice, da ih opisuje, definiše, meri, kontroliše itd., a rezultate do kojih dođe može da proda na slobodnom tržištu bilo kome. Znači, on nije odgovoran za upotrebu ili zloupotrebu rezultata; odgovornost prepušta drugima. Kritikovati društvo sa stanovišta univerzalnih ljudskih ideala je, po Šušnjićevim rečima, druga moguća uloga intelektualca. U takvoj situaciji njegov društveni po-

ložaj se znatno menja i on se lično izlaže pritiscima. U funkcionalnom društvu „znanje se ne smatra idealom, već oruđem", a intelektualcu se još može prigovoriti da je „utopista" ili „apstraktni humanista". Isto tako, intelektualcu koji je izabrao ovu alternativu može se reći da njegove ideje ne opisuju stvarnost, već projektuju neku novu. Ideja, da bi bila istinita, mora da bude u skladu sa činjenicama, a da bi bila ideal, ona ne sme da bude u skladu sa činjenicama. Treća mogućnost je ta da se intelektualac opredeli da kritikuje društvo sa stanovišta racionalnijih i humanijih mogućnosti koje su zarobljene postojećom društvenom organizacijom. U ovom slučaju položaj intelektualca naročito postaje kritičan i opasan. Šušnjić kaže da prva uloga odgovara socijalnom tehničaru, druga socijalnom filosofu, a treća socijalnom naučniku.

S. D.

CENA 5 DINARA